

RIG-VEDA-SAMHITA

TOGETHER WITH THE
COMMENTARY OF SĀYANĀCHĀRYA

VOLUME I

inserted in a wrong place. This MS., which has lately been added which is evidently the very MS. In this MS. all those spurious not yet been incorporated into day, it is even easy to see how, by or was led to misplace some of House B 1, and that of Prole so carefully copied, that

10.

The t. much more num. presented, but consists almost entirely of copies, executed, with more or less care, for the use of European scholars. This class of MSS. also was indispensable for restoring a complete and correct text of Sáyana: for though omissions and mistakes are very frequent, yet some difficult passages are given more correctly in this class of MSS. than in either A. or B; while others, which are partly omitted in A. or B, receive occasionally great help from a comparison of C. Modern additions occur, but very seldom, and their late origin is so evident that they cannot be mistaken. The following is a list of this last class of MSS.

C 1. A complete copy of the Commentary in the National Library at Paris. It is advantageously distinguished from the rest, in so far as some very considerable omissions common to all the C. MSS. have been supplied in C 1. from another MS. Yet there can be no doubt that, with these exceptions, all the rest of this MS. descends from the same original source as the other C. MSS. There is, for instance, a long omission at the end of the fourth Adhyāya of the first Ashtaka: all the C. MSS. break off in the third verse of the twenty-fifth Varga (p. 534 of my edition), with the words दृष्टान्ते, so that twenty pages are altogether wanting. It is difficult to account for this omission, and I suppose this loss to have happened very early, because in A. and B. also, where the Commentary goes on to the end of the fourth Adhyāya, there is a peculiarity in the words of the Commentator not quite in accordance with the rest of his work. This omission has been supplied in C 1. from a different MS. in which the text is preserved even in the smallest particulars. Thus, for instance, in the first chapter of the Commentary, the merely grammatical

xx

Commentary is always divided by MS. the beginning of the grammar

C 16. A second MS. of the Na first Ashtaka only, and very neglig

C 2. The next MS. of this cl India, and which he kindly lent deposited in the Bodleian Libr Dr. Mill's Sanskrit MSS. has Ashtakas complete, with th very carefully and distin

C 3. One volume, of the first Ashtaka, formerly deposited in the Sanskrit College, Calcutta, afterwards to the Bodleian Library. It is now

C 4. A complete copy of Sāyana's Commentary, Nos. 78—86, in Professor Wilson's collection of Sanskrit MSS. in the Bodleian Library. It is dated Samvat 1890 = 1833 A. D.

C 5. Another copy belonging to the same collection, and entered in the Catalogue under Nos. 57—60. It comprehends the first, third, and fourth Ashtakas only; the second being supplied by another MS., No. 74, which contains six only out of the eight Adhyāyas.

C 6. A Bengali MS., containing the text and commentary of the first two Adhyāyas of the first Ashtaka. This likewise forms part of Professor Wilson's collection, and is entered in the Catalogue of the Bodleian Library under No. 75.

That all these MSS. must be considered as separated from the MSS. of Sāyana himself by at least one degree, I conclude from the existence of such mistakes as are common to all the three classes of our MSS. I do not mean to say that Sāyana may not himself have committed mistakes in writing his commentary. On the contrary, there are mistakes in all the MSS. which most probably rest upon Sāyana's own responsibility. For instance, Rv. I. 114, 4, the grammatical explanation of दुरेवे: evidently contains a mistake: yet all the MSS. quote the same Sūtra of Pāṇini (III. 3, 126), and there can be little doubt that Sāyana himself is the author of this wrong quotation¹. If mistakes of this

¹ Instead of दुरूपसृष्टादेतेरीयः सुव्यति खलु, Sā-
यणः have written इन् गती । इन्सीइभ्यां वसिति भावे वन्मन्त्रयः । निष्ठादाहुदाह्वः । बहुवीही गति-
कारकोपपदादिसुत्ररपदमकृतिखलु ॥

kind occur only in one class of MSS., or in two, but not in all three at the same time, it must frequently remain uncertain whether they are to be laid to the charge of Sāyana or his transcribers. For instance, Rv. 1, 97, 3. A. has **संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रह्मभावः**, while B. and C. read **आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्ब्रह्मभावः**. Sāyana might have written both, but I have retained the reading of A, as, in cases like this, A. generally represents the more authentic reading, B. and C. being more liable to corrections. Rv. 1, 102, 3. however, I have adopted the reading of B. and C, **समस्या इदंशः**, instead of **विभक्तेराकारः** (A 2), because, as A 1. coincides here with B. and C, the reading of A 2. can only be considered as resting upon the authority of the transcriber of A 2, and not upon the collective authority of A. Sometimes old mistakes have been corrected in the more modern MSS. Rv. 1, 66, 3. A. and C. read **समानं माद्यंत्यस्मिन्निति समदः संद्यामाः**, while in B. the grammatical fault, **अस्तिन्**, has been corrected into **एषु**. Though **अस्मिन्** may have originated with Sāyana himself, I have of course adopted the reading of B. I shall now quote, however, some passages where mistakes common to all the MSS. cannot be ascribed to the author, but must have crept into the MSS. before any of our present copies were written. There are evident traces of corruption in the text of the Commentary in explaining the grammatical formation of **भूमना**, Rv. 1, 110, 2. All the MSS. omit **इतीकारलोपो**, but have yet the **च** after **भूमावः**, which leaves no doubt that **इतीकारलोपो** must have preceded it. Again, Rv. 1, 115, 5, where **अभिचक्षे** is explained, the MSS. have only **आभिमुख्येन**, which explains merely the first part of **अभिचक्षे**, and necessarily requires the addition of either **दत्तुं** or **दर्शनाय**, or some similar word, to explain the second part. This, however, is omitted in all the MSS., and I was obliged to supply it by conjecture. There is one passage towards the end of the first Ashtaka (Rv. 1, 120, 7.) where the omission of several letters is marked in the A. as well as in the C. MSS., and where the B. MSS. also, though they do not mark the omission, are of no use for restoring the text. In this case I was unable to fill out this omission, and I have marked it in the same way as the MSS. do⁹. Sometimes old omissions have been supplied by the transcribers, but not always successfully. Rv. 1, 99, 1. all the MSS. in explaining **अप्राणीयतः** read **इति ज्ञान उदात्तत्वं**, thus making **अप्राणीयतः** an accusative plural, while it ought to be the genitive singular, and therefore **इति ज्ञान**

⁹ There is probably also a corruption in the words **वचनानां** which precede the lacuna. One might conjecture **वचनानां**, but this must remain uncertain till new MSS. can be procured.

उदात्तं. That श्रुत is indeed nothing but a conjecture of the copyists, becomes clear when we see that A 2. has इति - - उदात्तं, thus marking an old omission in the original MS. from which it was copied, without any attempt to correct it. Such blanks occur most frequently in A 2, and in some cases evidently because the MS. from which it was copied was worn off at the margin, so that the blanks return always at regular intervals, that is to say, always at the end of a line of the original MS. Yet although in many other respects too, the A. MSS. exhibit the best authenticated reading, yet it is impossible to consider either B. or C. as descending from A, on account of the omissions, additions, and mistakes which are peculiar to each of the three classes of MSS., and have never found their way from one class into another. What I had to do therefore as an editor was first to find, by a collation of the different copies of each class of MSS., the reading of each of the three principal classes, and afterwards to choose that reading which, by weighing the authority of the three classes, and by taking into account the whole style of Sáyana, seemed to be the most authentic. Considering, however, that this edition of the Commentary is not only a critical work, but at the same time destined to be useful for studying the Veda, I have never carried these critical principles so far as to leave a corruption in the text, which, though it might rest upon the authority of the best MSS., was still so evident, that any body, if acquainted with the rules of the Sanskrit language, would have seen it, and, if conversant with the style of Sáyana, would have safely corrected it. I have even added some few passages, which, though they belonged only to one class of MSS., B. or C., yet seemed to be useful where

^r Rv. 1, 1, 1. (p. 44.) the quotation तया च पठ्यते etc., on the change of इ into ऊ, belongs only to the B. MSS., yet I have not suppressed it, as it seemed to be useful. Dr. E. Röer, who had begun an edition of Sáyana's Commentary in Calcutta, (the first two Lectures of the Sanhitá of the Rig-veda, in the Bibliotheca Indica. fasciculus 1-4. Calcutta, 1848,) but who, on hearing of my edition, has kindly given up his own plan, and published instead his excellent edition of the Vrihadárányaka, has left out this passage, either because B. MSS. were not procurable at Calcutta, or because he followed different

principles of criticism in his edition. Again, Rv. 1, 23, 1. the explanation of तीव्रः occurs only in the C. MSS., and it is evident, from the quotation of the Manoramá, that this passage could not come from the hands of Sáyana: yet I thought it necessary not to suppress it on account of the accent. If तीव्रः were formed after Up. S. II. 29, we should expect it to be a paroxytone; but it is formed by रक्, and not by रक्, in the same way as वृषः and भद्रः, which are also oxytones. Dr. Röer gives the explanation of तीव्रः, but with some slight differences, which must be peculiar to his own MSS.

that I may safely assert, that whatever good was to be found in the MSS., I have endeavoured to be found in this edition, while much that was faulty in them I have corrected.

Sandhi and other euphonic laws I have endeavoured to observe as they have been practically carried out in the best Sanskrit MSS. It is, however, it necessary, in a work like that of Śāyana, to avoid the innovations of the European, as well as the antiquated subtleties of Indian grammarians. I have followed the custom of the MSS., which sometimes suspend very slightly the laws of Sandhi in order to avoid certain combinations of words, by which either single words or the structure of whole sentences might become obscure and doubtful. In this manner the Sandhi becomes for the Sanskrit what punctuation is for other languages, only it is as difficult to lay down general laws for the one as for the other.

I have now only to mention those works which I made use of for verifying the quotations in Śāyana's Commentary. There is first of all Pāṇini, whose grammatical rules are most frequently quoted by Śāyana, sometimes at full length, sometimes only with a few words by way of reference*. I have derived great advantage for verifying and understanding these technical rules from Professor Böhtlingk's edition of Pāṇini, which, whatever may be said against some parts of it, is a most excellent and meritorious work. In the quotation of

* I must mention here one expression of Śāyana's, which occurs very frequently, but has given rise to doubts, and is, as it seems, not yet understood rightly. There are two rules of Pāṇini's, consisting of the words **आह्वयितस्य च**; the one (VI. 1, 198.) teaches that a vocative case has the accent on the first syllable; the other (VIII. 1, 19.) restricts this rule, by saying that if a vocative is preceded by another word, and do not stand at the beginning of a Pāda, it has no accent at all. In order to distinguish between these two rules, Śāyana calls the accent prescribed by the former rule, which occurs in the sixth Aṣṭaka, **आह्वयितस्य च**; while the suppression of the accent, as prescribed by the latter rule in the eighth Aṣṭaka, is called by him **आह्वयितो निषातः** or **आह्वयितो**

सर्वानुदात्तत्वं;—**आह्वयित** and **आह्वयित** can therefore, as far as I can see, have no other meaning than "occurring in the sixth and occurring in the eighth Aṣṭaka;" yet I find that, for some reason or other, Dr. Weber (in his edition of the Vājasaneyi-saṁhitā, p. 7. lin. 6.) quotes Pāṇ. VI. 1, 198. as the reference to **आह्वयितस्य च**, where the effect of this rule is distinctly said to be **आह्वयितो निषातः**. Śāyana uses also **आह्वयित** in the same sense, as applied to a rule occurring in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini: cf. Rv. 1, 84, 14, where the rule intended by the Commentator is in fact to be found in the fourth Aṣṭaka of Pāṇini, IV. 2, 86; so that I have no doubt that Dr. Weber's quotation is to be considered as a misprint.

rules I have seldom had occasion to differ from his edition, done so, it has only been after mature consideration. In the Vārttikas also I have followed Professor Böhtlingk's edition, and regretted that he has left out many of them. These, however, I have found in the Calcutta edition of Pāṇini, though for some of them I had to have recourse to the Mahābhāṣya. In order to make this edition useful, I have been induced to add the references from Pāṇini's Adhyāyas, but afterwards I have done so only whenever a new rule has appeared for the first time. Professor Böhtlingk (now Counsellor of State to His Majesty the Emperor of Russia) could not render a more valuable service to Sanskrit philology, than by publishing a second and complete edition of his Sūtras and his Commentaries, a work for which he must possess at present the ample materials.

Two other collections of grammatical Sūtras which are quoted by Śāyaṇa are the Uṇādi-sūtras and the Phiṭ-sūtras of Śāntanācārya. Both of them form part of the Siddhānta-kaumudī, as published at Calcutta, 1811, but they have been edited with much less care than Pāṇini's Sūtras. They have been reprinted in the Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, 1843 and 1844, by Professor Böhtlingk, but require, particularly the Uṇādi-sūtras, a careful collation of MSS. and the help of commentaries. I have quoted the Sūtras after Professor Böhtlingk's text, as being more accessible than the edition of the Siddhānta-kaumudī; but I have been continually obliged to have recourse to the MSS. and Commentaries of the Uṇādi-sūtras.

A fourth grammatical work quoted by Śāyaṇa is the Dhātupāṭha. Of this work we have a most excellent edition by Professor Westergaard of Copenhagen, at the end of his Radices Linguae Sanscritae. I have quoted it only a few times, as it is very easy to find Śāyaṇa's quotations with the help of Prof.

The MS. from which I have derived the greatest use is the Uṇādivṛtti, by Ujjvala-datta, a work which has been composed after a careful collation of old MSS. and Commentaries. It frequently points out words and Sūtras as being of later origin, and as not occurring in old Commentaries. In our printed editions some Sūtras are left out, others mixed with the Commentary; some are incomplete, others incorrect; the meaning and formation of words are frequently mistaken. I merely mention this to point out how unsafe it would be to make use of our present editions for lexicographic purposes; but I shall soon have an opportunity of returning to this subject, when examining the historical value of this and other works previous to Pāṇini.

Westergaard's Radices. Sáyana has himself written a Commentary on the Dhátupátha, before he wrote his Commentary on the Veda, and has frequently readings peculiar to himself, which he has defended in his Commentary^a, and which Prof. Westergaard also has generally mentioned in his edition.

Another work frequently used by Sáyana for explaining the Veda is Yáska's Nirukta. This work existed only in manuscript when I began to print Sáyana's Commentary, and as the greater part of the Nirukta is contained in Sáyana's works, I was obliged to copy and analyse it, in order to verify Sáyana's quotations. For though, with the help of the Sarvánukrama, all the passages from the Veda which are explained by Yáska may be traced back to their places in the text by referring to the Commentary on the Nirukta, where the Devatá and Rishi of each passage are given, yet it is very difficult, *vice versa*, to find always the place in the Nirukta where a passage of the Veda has been explained by Yáska; still more so when only a few words out of Yáska's explanations are quoted by Sáyana. In the course of carrying this first volume through the press, a very correct edition of the Nirukta has been published by my learned friend Professor Roth in Germany. Prof. Roth had kindly informed me beforehand which of the two recensions of the Nirukta he would follow in his edition, and I am glad to find that consequently the references which I have always given, when the Nirukta is quoted by Sáyana, coincide with his edition. In some few places Sáyana's quotations from Yáska do not exactly correspond with the text of the Nirukta; but this is probably owing to Sáyana's manner of quoting, which, as I have mentioned before, is generally done from memory. Although these differences were very slight, yet I could not, in accordance with the principles of my edition, take it upon myself to correct them. I have not added references to Sáyana's quotations from the Nighaṇṭus, because these lists of Vaidik words are already arranged systematically under different heads, and thus require no further reference.

The same applies to Sáyana's quotations from Kátyáyana's Sarvánukrama. I have myself compared every passage quoted from this Index of the authors, deities, metres, etc. of each hymn. But as this Index follows exactly the same order as the hymns of the Rig-veda, it would have been useless to add the references. In those cases also where Sáyana quotes from the Sarvánukrama

^a Sáyana quotes his Dhátuvṛtti, Rv. 1, 42, 7. 1, 51, 8. 1, 82, 1. etc.

certain rules on metre and other subjects contained in the *Paribhāṣhā*, I have abstained from giving the references, because this Introduction to *Kātyāyana's Sarvānukrama* is likewise so well arranged, and so short, that it is as easy to find a reference as to find the quotation itself.

Another author whom *Sāyana* quotes most frequently with regard to the Vaidik ceremonial is *Āśvalāyana*. There are twelve books of *Śrauta-sūtras*, and four books of *Grihya-sūtras*, none of them as yet published. *Sāyana* quotes these *Sūtras* continually, whenever a hymn or part of a hymn of the *Rig-veda* occurs which is to be employed by the *Hotri*-priests at a certain act of a sacrifice. Now if, like the *Sūtras* to the *Yajur-veda*, the *Sūtras* of *Āśvalāyana* followed the same order as the hymns, it would not have been difficult to find *Sāyana's* quotations in the MSS. of *Āśvalāyana's Sūtras*, and it would scarcely have been necessary to give a reference to each of *Sāyana's* quotations from *Āśvalāyana*. But the *Rig-veda* has preserved its old arrangement and its genuine form, and has not been supplanted by a *Hotri-veda*, or a prayer-book for the *Hotri*-priests; such as the *Yajur-veda* is for the *Adhvaryu*-priests, and the *Sāma-veda* for the *Udgātri*-priests. If, like these two so-called ceremonial Vedas, the *Rig-veda* also consisted only of such passages as are requisite for the Brahmanic sacrifices, arranged in the same order as they have to be recited by the *Hotri*-priests at different ceremonies, the order of the hymns and of the *Sūtras*, and probably also of the *Brāhmaṇas*, would be the same. But, as it is, the *Rig-veda* represents to us the old collection of sacred poetry, as it has been handed down by tradition in different Vaidik families, each of which claimed a certain number of ancient poets (*Rishis*) as their own. The poems therefore which have been incorporated in the *Rig-veda-sanhitā* are arranged according to the old families to which the poets of certain songs are said to have belonged, and consequently those passages which in later times were selected as most appropriate to be employed at the grand sacrifices by the *Hotri*-priests, are found scattered about in different parts of this old collection. *Sāyana*, who of course knew *Āśvalāyana's Sūtras* by heart, quotes these *Sūtras* whenever one of those verses occurs which *Āśvalāyana* has prescribed for any one of the different sacrifices. But all that *Sāyana* adds, to enable one who has not learnt by heart these sixteen books of ceremonial *Sūtras*, to find their place in *Āśvalāyana*, consists in mentioning the name of the particular part of the ceremonial, and sometimes in giving the beginning of the chapter where a certain *Sūtra*

* It is not only on account of the vastness of the Bráhmāṇa literature that I found it impossible to verify every quotation, but there are many Bráhmāṇas of which there are not even MSS. to be procured in any of the European libraries. Some seem lost even in India, and are only known by name. With regard to the Bráhmāṇas of the Sāma-veda, I had stated, in a letter to my friend Professor Benfey at Göttingen, that there are eight. Prof. Benfey has kindly mentioned this in the Preface to his edition of the Sāma-veda; and as Dr. Weber has lately published some observations with regard to Prof. Benfey's and Mr. Colebrooke's statements on the Bráhmāṇa literature of the Sāma-veda, I owe it to Prof. Benfey and to myself to make good my assertion. Śāyana, in his Commentary on the Sāmavidhāna-Bráhmāṇa, says :

तत्र महापद्मिंशाख्ययोर्ग्रन्थयोर्यथाधिकारिणां स्वर्गादिफल-
प्राप्तये श्काहाहीनमत्वात्मका महाकृतवः प्रतिपादिताः ।
अथ सामविधानाख्ये तृतीये ब्राह्मणग्रन्थे etc.

“There are eight Bráhmaṇas; the Praudha is the first Bráhmaṇa, (this means the large Bráhmaṇa, the Pañcaviṁśa, not proḍha as Dr. W. writes); the one called Shadviṁśa or Shadviṁśad-Bráhmaṇa is the second; then follows the Sámavidhi; then the Ārsheya-Bráhmaṇa, the Devatádhyáya-Bráhmaṇa, and the Upanishat. These with the Samhitopanishad and the Vanśa are called the eight books. In the great Bráhmaṇa and the Shadviṁśa the principal sacrifices, the Ekáha, Ahína, and Satras, have been taught by which persons, fit for offering sacrifices, may obtain life, in heaven and other rewards. Now, in the third Bráhmaṇa, called Sámavidhána, other hymns will be enjoined, etc.” This, I hope, will be sufficient to vindicate my assertion; for nothing is more likely to bring Vaidik studies into discredit than mere assertions and ingenious conjectures, of which I am sorry to say we have had already a great number even in print.

know and understand. Frequently, however, I found also that real differences existed between a passage as quoted by Śāyana and the text as exhibited in the Brāhmaṇas, which can only be accounted for by the supposition that Śāyana used some Brāhmaṇas in a Śākhā different from that which was accessible to me in manuscript.

I have only to express, in conclusion, my sincere thanks for the instruction, the advice, the encouragement, and assistance which I have received, in the course of my studies, from those distinguished Oriental scholars whose lectures I have followed at the Universities of Leipzig, Berlin, and Paris, as well as from those whom I met with there, and with whom I became connected by the ties of kindred pursuits and friendship. To mention the liberality with which foreigners are admitted to the rich collections of the National Library at Paris, the Library of the East-India-House in London, and the Bodleian Library at Oxford, would only be repeating what is known to all who have had occasion to consult these Libraries. Yet this ought not to prevent me from acknowledging the personal obligation under which I feel myself towards M. Hase, M. Reinaud and M. Munk at the National Library at Paris, and towards the Rev. Dr. Bandinel and the Rev. H. O. Coxe at the Bodleian Library at Oxford, for the kindness which I have received at their hands during my studies at Paris and Oxford. Private collections also of Sanskrit MSS. have been freely thrown open to me, in France by Professor Burnouf, in England by the Rev. Dr. Mill; and I avail myself of this opportunity to return my thanks to both of these eminent Oriental scholars. I have also thankfully to acknowledge the kind assistance of my learned friend Dr. Ch. Rieu at the British Museum, by whose careful corrections many misprints and mistakes have been removed, which, notwithstanding the great accuracy and ability of the compositor employed on the present volume, could scarcely be avoided in so extensive a work. Above all, however, my thanks are due to Professor H. H. Wilson. It would be presumptuous on my part were I to speak of his unequalled achievements in different branches of Oriental philology. But it would be ungrateful were I not to acknowledge the kindness with which he has assisted me in my undertaking. To his recommendation I owe the liberal patronage which the Honourable the Court of Directors of the East-India-Company have bestowed upon this work, and without which its publication would scarcely have been possible. While I was preparing this edition his books and manuscripts were at

my disposal; whenever I wanted advice, he was ready to give it; and he has even given his valuable time to correct the press. The English translation of the Rig-veda by Professor Wilson, which is soon to appear, will be a new proof of the interest which he has taken in this work. To have been allowed to enjoy his acquaintance, and to avail myself of his instruction, will always be to me the best compensation for what I have lost in living so long away from my own country and my old friends.

M. M.

OXFORD.
October 1849.

ऋग्वेदसंहिता

सायणाचार्यविरचितमाधवीयवेदार्थप्रकाशनामकभाष्यसंहिता

शारंगधरदेशोत्पन्नेनंगलण्डदेशनिवासिना भट्टमोक्षमूलरेण संशोधिता

श्रीमन्नारतवर्षाधिपतीनामनुमत्याच

उत्तररणाभिधाननगरे

विद्यामंदिरसंस्थानमुद्रायंचालये मुद्रिता

संवत् १९०६ वर्षे

ओं

श्रीगणेशाय नमः

वागीशद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननं ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ २ ॥
यत्कटाक्षेण तदूषं दधद्बुद्धमहीपतिः ।
आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसंयहात् ।
कृपालुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
आध्वर्यवस्य यज्ञेषु प्राधान्याद्वाकृतः पुरा ।
यजुर्वेदोऽथ होचार्थमृगवेदो व्याकरिष्यते ॥ ५ ॥
एतस्मिन्प्रथमोऽध्यायः श्रोतव्यः संप्रदायतः ।
श्रुत्पन्नस्तावता सर्वे बोद्धुं शक्नोति बुद्धिमान् ॥ ६ ॥

अथ केचिदाहुः । ऋग्वेदस्य प्राथम्येन सर्वज्ञातत्वादभ्यर्हितं पूर्वमिति
न्यायेनाभ्यर्हितत्वाच्चद्व्याख्यानमादौ युक्तं । प्राथम्यं च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं ।
तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे । छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्त-
स्मादजायतेति । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युक्तत्वात्परमेश्वराद्यज्ञाद्यजनीयात्सर्वहुतः
सर्वैर्हूयमानात् । यद्यपीन्द्रादयस्तत्र तत्र हूयन्ते तथापि परमेश्वरस्यैवेन्द्रादिरूपेणा-
वस्थानादविरोधः । तथा च मन्त्रवर्षः । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः
समुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्भिप्रा बहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति ।

वाजसनेयिनश्चामनन्ति । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा
विमृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति । तस्मात्सर्वैरपि परमेश्वर एव हूयते ॥ न
केवलमृचां पाठप्राथम्येनाभ्यर्हितत्वं किंतु यज्ञांगदार्ढ्यहेतुत्वादपि । तथा च
तैत्तिरीया आमनन्ति । यद्ये यज्ञस्य साक्षा यजुषा क्रियते तच्छिथिलं । यद्वचा
तद्वृद्धमिति । तथा च सर्ववेदगतानि ब्राह्मणानि स्वाभिहितेऽर्चे विश्वासदार्ढ्याय
तदेतद्वचाभ्युक्तमित्युचमेवोदाहरन्ति ॥ मंत्रकांडेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्रा-
भ्यर्च्युक्ता प्रयोज्या ऋचो बहव आस्ताः । साक्षां तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धं ।
आष्वर्चणिकैरपि स्वकीयसंहितायामृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते । अतोऽन्यैः
सर्वैर्वेदैराहतत्वादभ्यर्हितत्वं प्रसिद्धं । छंदोगास्तु प्राथम्येन सनत्कुमारं प्रति नार-
दवाक्यमेवमामनन्ति । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाष्वर्चणं चेति ।
मुंडकोपनिषद्यथेवमाज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इति । ताप-
नीयोपनिषद्यपि मंत्रराजपादेषु ऋमेणाध्ययनमेवमामनन्ति । ऋग्यजुःसामा-
थर्वणश्चत्वारो वेदाः सांगाः सप्ताक्षाश्चत्वारः पादा भवन्तीति । एवं सर्वेषोदाहर-
णीयं । तस्माद्ऋग्वेदस्याभ्यर्हितस्यादौ व्याख्यानमुचितमिति तान्मन्येतदुच्यते ॥

अस्त्वेवं सर्ववेदाध्ययनतत्पारायणब्रह्मयज्ञजपादावृग्वेदस्यैव प्राथम्यं । अर्थ-
ज्ञानस्य तु यज्ञानुष्ठानार्थत्वाच्च तु यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वाच्च व्याख्यानमेवादौ
युक्तं । तत्प्राधान्यं तु काचिद्वेदेवाह । ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं
त्वो गायति शक्ररीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य माचां विमिमीत उ त्व
इति । एतस्या ऋचस्तात्पर्यं निरुक्तकारो यास्कः संक्षिप्य दर्शयति । इत्यृचिर्गर्भेण
विनियोगमाचष्ट इति । पुनरपि स एव प्रथमं पादं विवृणोति । ऋचामेकः
पोषमास्ते पुपुष्वान् होतर्गर्भनीति । अस्यायमर्थः । त्वशष्ट एकशष्टपर्यायो
होतृविशेषणं । होतृनामक एक ऋत्विग्यज्ञकाले स्वकीयवेदगतानामृचां पुष्टिं
कुर्वन्मास्ते । भिन्नप्रदेशेष्वस्मात्तानामृचां संधमेकच संपाद्येतावदिदं शक्नमिति
कृप्तिं करोति । सेयं पुष्टिः । अर्चनीत्यमुमर्थमृक्शब्द आचष्टे । अर्च्यते प्रशस्यते
ऽनया देवविशेषः क्रियाविशेषस्तत्साधनविशेषो वेत्यृक्शब्दव्युत्पत्तिरिति ॥ अथ
द्वितीयं पादं विवृणोति । गायत्रमेको गायति शक्ररीषूज्ञाता गायत्रं गायतेः
स्तुतिकर्मणः शक्र्यं ऋचः शक्नोतेस्तद्यदाभिर्वृचमशक्यं तच्छक्ररीषां शक्ररीष-
मिति विज्ञायत इति । अस्यायमर्थः । उज्ञातृनामक एक ऋत्विगोऽथर्वशब्दा-
भिधेयं साम शक्र्यं इति शब्दाभिधेयास्त्वृषु गायति । धातूनामनेकार्थत्वेन

स्तुतिश्रियावाचिनो गायतिधातोरुत्पन्नो गायचशब्दः । शक्नोतीशब्दस्तु शक्नोति-
धातोरुत्पन्नः । वृषं शृषुं हंतुं शक्नोत्याभिर्चुग्भिरित्येषा व्युत्पत्तिः कस्मिंश्चिद्वाक्ये
विज्ञायत इति ॥ अथ तृतीयं पादं विवृणोति । ब्रह्मैको जाते जाते विद्यां
वदति । ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हतीति । अस्यायमर्थः । ब्रह्मनामक एक
ऋत्विक् जाते जाते तदा तदोत्पन्ने यज्ञे प्रस्तुते प्रणयनादिकर्मणि विद्यामनुज्ञां
वदति । ब्रह्मज्ञपः प्रणेषामीत्येवं संबोधितः सन्नो प्रणयेत्यनुजानाति । स च
ब्रह्मा वेदचयोक्तसर्वकर्माभिज्ञः । तस्माद्योग्यतां दृष्ट्वा तत्तदनुज्ञातुं सति प्रमादे
समाधातुं च समर्थ इति । तच्च सामर्थ्यं छंदोगा आमनंति । एष एव यज्ञस्य
मनश्च वाक् च वर्त्तनी । तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा । वाचा होताध्वर्यु-
रुक्ताता चान्यतरामिति । कृत्वा यज्ञः प्रमादराहित्याय मनसा सम्यगनुसंधियः ।
वाचा च वेदचयोक्तमंत्राः पठनीयाः । तच्च होचादयस्त्रयो मिलित्वा वायूपं
यज्ञमार्गं संस्कुर्वति । ब्रह्मा त्वेक एव सनीरूपं यज्ञमार्गं कृत्वापि संस्करोति ।
तस्मादस्यास्ति सामर्थ्यमिति ॥ अथ चतुर्थं पादं विवृणोति । यज्ञस्य माषां
विमिमीत एकोऽध्वर्युरध्वर्युरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेतेति । अस्यायमर्थः ।
अध्वर्युनामक एक ऋत्विग्यज्ञस्य माषां स्वरूपं विमिमीते विशेषेण निष्पा-
दयति । मीयते निमीयत इति माषा स्वरूपं । तन्निष्पादकत्वं चाध्वर्योर्नाम-
निर्वचनादवगम्यते । अध्वर्युरित्यत्र छांदस्या प्रक्रियया लुप्तमकारं पुनः प्रक्षि-
प्पाध्वर्युरिति नाम संपादनीयं । अध्वरं युनक्तीत्यवयवार्थः । अध्वरस्य नेतेति
तात्पर्यार्थ इति । एतदेवाभिप्रेत्याध्वर्युवेदस्य यागनिष्पादकत्वद्योतकं निर्वचनं
यास्को दर्शयति । मंत्रा मननात् । छंदांसि छादनात् । स्तोमः स्तवनात् ।
यजुर्यजतेरिति । एवं सत्यध्वर्युसंबन्धिनि यजुर्वेदे निष्पन्नं यज्ञशरीरमुपजीष्य
तदपेक्षितौ स्त्रीचक्षुरूपवयवावितरेण वेदद्वयेन पूर्यते इत्युपजीष्यस्य यजुर्वे-
दस्य प्रथमतो व्याख्यानं युक्तं । तत ऊर्ध्वं साम्नामृगाश्रितत्वादुभयोर्मध्ये प्रथमत
ऋग्व्याख्यानं युक्तमित्युग्वेद इदानीं व्याख्यायते ॥

ननु वेद एव तावन्नास्ति । कुतस्तदवांतरविशेष ऋग्वेदः । तथा हि । कोऽयं
वेदो नाम । न हि तच्च लक्षणं प्रमाणं नास्ति । न च तदुभयव्यतिरेकेण
किंचिद्वस्तु प्रसिध्यति । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिरिति न्यायविदां मतं ।
प्रत्यक्षानुमानागमेषु प्रमाणाविशेषेभ्यस्तिमो वेद इति तल्लक्षणमिति चेत् । न ।
मन्वादिस्मृतिव्यतिष्याते । समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवासाधनमित्येतस्या-

गमलक्षणस्य तास्वपि सद्भावात् ॥ अपौरुषेयत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत् । न । वेदस्यापि परमेश्वरनिर्मितत्वेन पौरुषेयत्वात् । शरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावादपौरुषेयत्वमिति चेत् । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्यापि शरीरित्वात्कर्मफलरूपशरीरधारिजीवनिर्मितत्वाभावमात्रेणापौरुषेयत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । जीवविशेषरग्निवायादित्यैर्वेदानामुत्पादितत्वात् । ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यादिति श्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन निर्मातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेद इति चेत् । न । ईदृशो मन्त्रः । ईदृशं ब्राह्मणमित्यनयोरद्याप्यनिर्णीतत्वात् । तस्मान्नास्ति किञ्चिद्वेदस्य लक्षणं ॥

नापि तत्सद्भावे प्रमाणं पश्यामः । ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमित्यादिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्यापि वाक्यस्य वेदांतःपातित्वेनात्माश्रयत्वप्रसंगात् । न खलु निपुणोऽपि स्वस्कंधमारोढुं प्रभवेदिति ॥ वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः पर इत्यादिस्मृतिवाक्यं प्रमाणमिति चेत् । न । तस्याप्युक्तश्रुतिमूलत्वेन निराकृतत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिकं शंकितुमप्ययोग्यं । वेदविषया लोकप्रसिद्धिः सार्वजनीनापि नीलं नभ इत्यादिवद्भाता । तस्मान्नक्षत्रप्रमाणरहितस्य वेदस्य सद्भावो नाङ्गीकर्तुं शक्यत इति पूर्वपक्षः ॥

अचोच्यते । मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं तावददुष्टं लक्षणं । अत एवापस्तम्बो यज्ञपरिभाषायामेवमाह । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति । तयोस्तु रूपमुपरिष्ठान्निर्णयते । अपौरुषेयवाक्यत्वमितीदमपि यादृशमस्माभिर्विवक्षितं तादृशमुत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रमाणान्यपि यथोक्तानि श्रुतिस्मृतिलोकप्रसिद्धिरूपाणि वेदसद्भावे द्रष्टव्यानि । यथा घटपटादिद्रव्याणां स्वप्रकाशत्वाभावेऽपि सूर्यचंद्रादीनां स्वप्रकाशत्वमविरुद्धं । तथा मनुष्यादीनां स्वस्कंधारोहासंभवेऽप्यकुंठितशक्तेर्वेदस्येतरवस्तुप्रतिपादकत्ववत्स्वप्रतिपादकत्वमप्यस्तु । अत एव संप्रदायविदोऽकुंठितां शक्तिं वेदस्य दर्शयन्ति । चोदना हि भूतं भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति । तथा सति वेदमूलायाः स्मृतेस्तदुभयमूलाया लोकप्रसिद्धेश्च प्रामाण्यं दुर्वारं । तस्मान्नक्षत्रप्रमाणसिद्धौ वेदो न केनापि चार्वाकादिनापोढुं शक्यत इति स्थितं ॥

नन्वस्तु नाम वेदाख्यः कश्चित्पदार्थः । तथापि नासौ व्याख्यानमर्हति । अप्रमाणत्वेनानुपयुक्तत्वात् । न हि वेदः प्रमाणं । तल्लक्षणस्य तत्र दुःसंपादत्वात् ।

तथा हि । सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणमिति केचित्तद्वक्षणमाहुः । अपरे त्वनधि-
गतार्थगंतुं प्रमाणमित्याचक्षते । न चैतदुभयं वेदे संभवति । मंचब्राह्मणात्मको
हि वेदः । तत्र मंचाः केचिदबोधकाः । अस्य कस्मात् इदं ऋषिरित्येको मंचः ।
यादृशिमन्त्रायि तमयस्ययाविदित्यन्यः । मृण्येव जर्भरी तुर्फरीतु इत्यपरः ।
आपांतमन्युस्तु फलप्रभर्मेत्यादय उदाहार्याः । न ह्येतैर्मंचैः कश्चिदप्यर्थोऽवबु-
ध्यते । एतेष्वनुभव एव यदा नास्ति तदा तत्सम्यक् तदीयसाधनत्वं च
दूरापेतं । अधःस्विदासी ३ दुपरिस्विदासी ३ इति मंचस्य बोधकत्वेऽपि स्था-
णुर्वा पुरुषो वेत्यादिवाक्यवत्संदिग्धार्थबोधकत्वान्नास्ति प्रामाण्यं । ओषधे
त्रायस्वेनमिति मंचो दर्भविषयः । स्वधिते मेनं हिंसीरिति द्युरविषयः । शृणोत
यावाण इति पाषाणविषयः । एतेष्वचेतनानां दर्भद्युरपाषाणानां चेतनवत्सं-
बोधनं श्रूयते । ततो ह्येवं चंद्रमसाविति वाक्यवद्विपरीतार्थबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे । सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा अधि भूम्यामि-
त्यनयोस्तु मंचयोर्भावज्जीवमहं मौनीति वाक्यवद्वाधातबोधकत्वादप्रामाण्यं ।
आप उदंत्विति मंचो यजमानस्य क्षीरकाले जलेन गिरसः क्लेदनं वृते । शुभिके
गिर आरोह शोभयंती मुखं ममेति मंचो विवाहकाले मंगलाचरणार्थं पुष्प-
निर्मितायाः शुभिकाया वरबध्वाः गिरस्यवस्थानं वृते । तयोश्च मंचयोर्लोकप्र-
सिद्धार्थानुवादितादनधिगतार्थगंतुत्वं नास्ति । तस्मान्मंचभागो न प्रमाणं ॥

अचोच्यते । अस्यगादिमंचाणामर्थो यास्केन निरुक्तयथेऽवबोधितः । तत्परि-
चयरहितानामनवबोधो न मंचाणां दोषमावहति । अत एवात्र लोकन्या-
यमुदाहरन्ति । नैष स्थाणोरपराधो यदेनमंधो न पश्यति । पुरुषापराधः संभ-
वतीति । अधःस्विदासीदिति मंचश्च न संदेहप्रबोधनाय प्रवृत्तः । किंतर्हि
जगत्कारणस्य परवस्तुनोऽतिगंभीरत्वं निश्चेतुमेव प्रवृत्तः । तदर्थमेव हि गुरु-
णास्त्वसंप्रदायरहितैर्दुर्बोध्यत्वमधःस्विदित्यनया वचोभंग्योपन्यस्यति । स एवा-
भिप्राय उपरितनेषु को अज्ञा वेदेत्यादिमंचेषु स्पष्टीकृतः । ओषध्यादिमंचेष्वपि
चेतना एव तत्तदभिमानिदेवतास्तेन तेन नाम्ना संबोध्यन्ते । ताश्च देवता
भगवता बादरायणेनाभिमानिष्यपदेणस्त्विति सूत्रे सूचिताः । एकस्यापि रुद्रस्य
स्वमहिम्ना सहस्रमूर्त्तिस्वीकारान्नास्ति परस्परं व्याघातः । जलादिद्रव्येण गिरः-
क्लेदनादेर्लोकसिद्धत्वेऽपि तदभिमानिदेवतानुग्रहस्याप्रसिद्धत्वात्तद्विषयत्वेनाज्ञा-
तार्थज्ञापकत्वं । ततो लक्षणसद्भावादस्ति मंचभागस्य प्रामाण्यं ॥

एतदेवाभिप्रेत्य भगवान् जैमिनिर्मन्त्राधिकरणे मन्त्राणां विवक्षितार्थत्वमसूचयत् । तानि च सूत्राणि क्रमेणोदाहृत्य व्याख्यास्यामः । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

तदर्थगत्वादिति ॥ १ ॥ यस्यार्थस्याभिधाने समर्थो मन्त्रः स एवाभिधेयो यस्य शास्त्रस्य ब्राह्मणवाक्यस्य तदिदं वाक्यं तदर्थगत्वात् । तस्माच्छास्त्रादिविवक्षितार्था मन्त्र इत्यवगम्यते । तथा हि । उरु प्रथस्वेति मन्त्रेण पुरोडाशप्रथनमभिधीयते । पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेनापि तदेवाभिधीयते । तथा सति मन्त्रेणैव प्रतीतत्वात्तदर्थबोधनाय प्रवृत्तं ब्राह्मणमनर्थकं स्यात् । मन्त्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु विनियोगबोधनाय ब्राह्मणमुपयुक्तं । तस्मान्मन्त्रा उच्चारणेनैवानुष्ठान उपकुर्वन्ति ॥ ननूच्चारणार्थत्वे सत्यदृष्टं प्रयोजनं परिकल्प्येत । अर्थाभिधायकत्वे तु दृष्टं लभ्येत । तस्माद्ब्राह्मणस्यानुज्ञामभ्युपेत्यापि मन्त्रस्याभिधानार्थत्वमेवेत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

वाक्यनियमादिति ॥ २ ॥ अग्निर्मृद्धा दिवः ककुदित्येवमेव वाक्यं पठितव्यमिति मन्त्रे नियम उपलभ्यते । अर्थप्रत्यायनं तु मृद्धाग्निरित्येवं व्युत्क्रमपाठोऽपि भवत्येव । तस्मान्नियतपाठक्रमसाफल्योच्चारणमेव मन्त्रप्रयोजनं ॥ ननु पाठक्रमनियममात्रस्यादृष्टार्थत्वेऽपि मन्त्रपाठोऽर्थबोधार्थ एवेत्याशङ्क्य तत्र दोषांतरं सूचयति ॥

बुद्धगत्वादिति ॥ ३ ॥ अग्नीदग्नीन्विहरति प्रेषमन्त्रः प्रयोगकाले पठ्यते । तच्चाग्निविहरणादिकर्माग्नीध्रेणाध्ययनकाल एव स्वकर्तव्यत्वेन बुद्धं । तस्य च बुद्धार्थस्य पुनर्मन्त्रोच्चारणेन शासनमनर्थकं । न हि सोपानक्ते पादे पुनरप्युपानहं प्रतिमुञ्चति ॥ ननु बुद्धस्यार्थस्य प्रामादिकविस्मरणपरिहाराय मन्त्रेण स्मरणमस्त्वित्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविद्यमानवचनादिति ॥ ४ ॥ चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्येति मन्त्र आस्त्रायते । न खलु चतुःशृंगत्वाद्युपेतं किञ्चिदज्ञस्य साधनं विद्यते यन्मन्त्रपाठेनानुस्मर्येत ॥ नन्वीदृशी काचिद्देवता स्यादित्याशङ्क्यान्यं दोषं सूचयति ॥

अचेतनेऽर्थबंधनादिति ॥ ५ ॥ ओषधे चायस्त्वेनं शृणोत यावाण इत्यादावचेतने दृश्ये चेतनोचितरक्षणश्रवणाद्यर्थं बध्नाति । स चायुक्तः ॥ नन्वभिमानिष्यपदेश इति त्रैयसिकशास्त्रे सूचितत्वादोषध्याद्यभिमानिचेतनदेवता विवक्ष्यतामित्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अर्थविप्रतिषेधादिति ॥ ६ ॥ अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमिति मंच आस्रयते । यदेव द्यौस्तदेवांतरिक्षमित्यमर्थो विप्रतिषिद्धः । एक एव रुद्रः सहस्राणि सहस्रशो ये रुद्रा इत्यादिकमप्युदाहर्त्तव्यं ॥ ननु त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादिवदंतरिक्षादिरूपत्वेनादितिः स्तूयते । एवमेकस्यापि रुद्रस्य योगसामर्थ्याद्बहुमूर्तिस्वीकारोऽस्तु । ततोऽनर्थविप्रतिषेध इत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

स्वाध्यायवदवचनादिति ॥ ७ ॥ पूर्णिका नाम काचिद्योपिदवघातं करोति । तत्समीपे माणवकः स्वाध्यायग्रहणार्थं कदाचिदवघातमंचमधीते । न च तस्यार्थप्रकाशनविवक्षास्ति । प्रतिमुगलप्रहारं तस्य मंचस्यापठ्यमानत्वादक्षरग्रहणार्थं तं मंचमन्यांश्च मंचानभ्यस्यति । तत्र स्वाध्यायकाले पठितोऽप्यवघातमंचो यथा पूर्णिकां प्रति स्वार्थं न ब्रूते तथा कर्मकालेऽपि स्वार्थं न वक्ष्यति ॥ ननु तत्र माणवकस्यार्थं विवक्षा नास्ति । पूर्णिकाप्यवबोद्धुमक्षमा । कर्मणि त्वध्ययोरर्थविवक्षा विद्यते बोधश्च संभवतीत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ॥

अविज्ञेयादिति ॥ ८ ॥ केषांचिन्मंचाणामर्थो विज्ञातुं न शक्यते । तद्यथा । अस्यक्सात इदं ऋष्टिरस्मे इत्येको मंचः । सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू इत्यपरा मंचः ॥ नन्वीदृशमंचार्थबोधार्थैव निगमनिरुक्तव्याकरणानि प्रवृत्तानीत्याशङ्क्य दोषांतरं सूचयति ।

अनित्यसंयोगान्मंचानर्थक्यमिति ॥ ९ ॥ किं ते कृण्वन्ति कीकटेष्विति मंच कीकटो नाम जनपद आस्रातः । तथा नैचाणाखं नाम नगरं प्रमगंदा नाम राजेत्येतेऽर्था अनित्या आस्राताः । तथा च सति प्राक् प्रमगंदान्नायं मंचो भूतपूर्व इति गम्यते । तदेवमेतस्त्वदर्थशास्त्रादिभिर्हेतुभिर्मंचाणामर्थप्रत्यायनार्थत्वं नास्ति । किंतुच्चारणादहृष्टार्था एवेति पूर्वपक्षः ॥

तत्र सिद्धांतं सूचयति ॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति ॥ १० ॥ तुगच्छेन मंचाणामहृष्टार्थमुच्चारणमात्रं वारयति । क्रियाकारकसंबन्धेन प्रतीयमानो वाक्यार्थो लोकेवेदयोरविशिष्टः । तथा सति यथा लोकेऽर्थप्रत्यायनार्थैव वाक्यमुच्चार्यते तथा वैदिकयागप्रयोगेऽपि दृष्टव्यं । मंचेण प्रकाशितस्त्वर्थोऽनुष्ठातुं शक्यते न त्वप्रकाशितः । तस्मान्मंचोच्चारणस्यार्थप्रकाशनरूपं हृष्टमेव प्रयोजनं ॥ नन्वभिरसि नारिरसीत्यारभ्य चैष्टुभेन त्वा छंदसा दद इति मंच आस्रातः । तेनैव मंचेण प्रतीतेऽभ्यादाने पुनर्ब्राह्मणे तां चतुर्भिरभिमादत्त इति विधीयते । तदेतद्विधानं तत्पक्षे व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

गुणार्थेन पुनःश्रुतिरिति ॥ ११ ॥ मंत्रेण प्रतीतस्यैवार्थस्य ब्राह्मणे यत्पुनः-
श्रवणं तदेतच्चतुःसंख्यालक्षणगुणविधानार्थत्वेनोपयुज्यते । एतस्य विधानस्या-
भावे चतुर्णां मंत्राणां मध्ये येन केनाप्येकेनाभिरादीयेत ॥ नन्विमामगृह्णन्-
गनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र मंत्रसामर्थ्यादेव प्राप्तिर्य रणनादानस्य
पुनर्ब्राह्मणवाक्यं विनियोजकमास्त्रायते । तदेतत्तुम्हते व्यर्थमित्याशङ्कोत्तरं
सूचयति ॥

परिसंख्येति ॥ १२ ॥ गर्दभाभिधानी नादत्त इति निषेधः परिसंख्या । तदर्थ-
मिदं ब्राह्मणवाक्यं ॥ ननु परिसंख्यायां त्रयो दोषाः प्राप्नुयुः । आदत्त इति रण-
नादानलक्षणं स्वार्थं जह्यात् । निषेधलक्षणः परार्थोऽस्य शब्दस्य कल्पेत ।
रणनात्वसामान्येन च प्राप्तं गर्दभरणनायामादानं बाध्यतेति त्रयो दोषाः । मैवं ।
गर्दभरणनाया अप्राप्तत्वात् । तथा हि । त्वत्पक्षे प्रकरणपाठान्यथानुपपत्त्या
मंत्रेणादानं कुर्यादिति वाक्यं परिकल्प्यते । तेन च वाक्येन मंत्रादानयोः संबंधे
सति पश्चात्किंविषयकमादानमिति वीक्षायां लिंगादृशनामात्रस्यादानमुपेत्य
गर्दभरणनायाः प्राप्तिर्वक्तव्या । सा च विलम्ब्यते इत्यश्वाभिधानीमिति प्रत्यक्षेण
वाक्येन । मंत्रादानयोः संबंधे सति लिंगादृशनामात्रे प्राप्तिमादानमश्वाभिधा-
नीमिति श्रुत्या विगेषे व्यवस्थाप्यते । ततो मंत्रस्य निराकांक्षत्वाद्गर्दभरणनाया
अप्राप्तत्वान्नास्ति प्राप्तिबाधः । अत एव निषेधार्थो न कल्प्यते । विध्यर्थश्च न
त्यज्यते । तत्र कुतो दोषत्रयं । ईदृशमप्राप्तिरूपमेव गर्दभरणनाया निवारणम-
भिप्रेत्य परिसंख्येति सूचितं ॥ ननूरु प्रथस्वेति प्रथयतीति ब्राह्मणस्य वैयर्थ्यं
तदवस्थमेवेत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

अर्थवादो वेति ॥ १३ ॥ वाशब्दो वैयर्थ्यं वारयति । अस्त्यच्चार्यवादः । यज्ञप-
तिमेव तत्प्रथयतीति तेनार्थवादेन संबंधाय ब्राह्मणे विधिः पठ्यते ॥ ननु
प्रथयतीत्यनेनैव विधिगच्छेन प्रथनमनृद्य यज्ञपतिमेवेत्यादिनार्थवादेन स्तोतव्यं ।
तदेव तु प्रथनं कुतः प्राप्तमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

मंत्राभिधानादिति ॥ १४ ॥ अध्वर्युः पुरोडाशमुद्दिश्य मंत्रे प्रथस्वेत्येवमभिधत्ते ।
तस्मादभिधानादध्वर्युकर्तृकं प्रथनं प्राप्तं । यथा लोके यः कुर्विति व्रूते स कार-
यति तथात्रापि यः प्रथस्वेति व्रूते स प्रथयत्येव । यदुक्तं अग्निर्मूर्च्छा दिव इति
पाठक्रमनियमाददृष्टार्थो मंत्र इति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

अविरुद्धं परमिति ॥ १५ ॥ परं द्वितीयसूत्रोक्तमस्मत्पक्षेऽप्यविरुद्धं । न हि

वयं पाठक्रमाददृष्टं निवारयामः । किंतिर्हि मंचोच्चारणेन जायमानमर्थप्रत्यायनं दृष्टप्रयोजनत्वान्नोपेक्षितव्यमित्येतावदेव ब्रूमः ॥ ननु प्रोक्षणीरासादयेति मंच-
बुद्धमेवार्थं ज्ञास्ति । तदयुक्तं । सोपानत्कस्योपानदंतरासंभवादित्युक्तमिति चेत्
तस्य परिहारं सूत्रयति ॥

संप्रैषकर्मणो गहानुपलंभः संस्कारत्वादिति ॥ १६ ॥ संप्रैषकर्मणो गहो
त्वदुक्तदोषो नोपलभ्यते । बुद्धस्याप्यर्थस्य मंचेणैवानुस्मरणे सति नियमादृष्ट-
लक्षणस्य संस्कारस्य सद्भावात् ॥ यच्चोक्तं चत्वारि शृंगेति मंचोऽसंतमेवार्थम-
भिधत्त इति तस्योत्तरं सूत्रयति ॥

अभिधानेऽर्थवाद इति ॥ १७ ॥ असतोऽर्थस्याभिधाने वाक्ये गौणस्यार्थ-
स्योक्तिर्दृष्टव्या । तद्यथा । चत्वारो होत्रध्वर्युक्तातृब्रह्मणोऽस्य कर्मणः शृंगारिणि ।
प्रातःसवनादयस्त्रयः पादाः । पत्नीयज्ञमानौ द्वे जीर्णे । गायत्र्यादीनि सप्त
छंदांसि हस्ताः । ऋग्वेदादिभिस्त्रिभिर्वेदस्वेधा बंधनं । कामान्वर्षतीति वृषभः ।
रोरूतीति स्तोत्रशस्त्रादिशब्दान्पुनः पुनः करोति । महो देवः सोऽयं प्रोक्तो
यज्ञरूपो देवो मर्यानाविवेगेति । लोकेऽप्येव गौणप्रयोगा दृश्यन्ते । चक्रवा-
कस्तनी हंसदंतावली काशवस्त्रा शैवलकेणिनीत्येवं नद्याः स्तूयमानत्वात् । एव-
मोषधे चायस्व शृणोत ग्रावाण इत्याद्यचेतनसंबोधनानि स्तुतिपरत्वेन योज-
नीयानि । यस्मिन्वपन ओषधिरपि चायते तत्र वपनकर्ता चायत इति किमु
वक्तव्यं । तथा ग्रावाणोऽपि प्रातरनुवाकं शृण्वन्ति । किमुत विद्वांसो ब्राह्मणा
इत्यामंत्रणाभिप्रायः ॥ योऽप्यदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमिति विप्रतिषेध उक्तस्त-
स्योत्तरं सूत्रयति ॥

गुणाद्विप्रतिषेधः स्यादिति ॥ १८ ॥ यथा त्वमेव पिता त्वमेव मातेत्यत्र
गौणप्रयोगाद्विरोधस्तद्वत् । एवमेकरुद्रदेवत्ये कर्मण्येको रुद्रः । शतरुद्रदेवत्ये
शतं रुद्रा इत्यविरोधः ॥ यदप्युक्तं स्वाध्यायमधीयानो माणवकः पूर्णिकाया
अवहतिं न प्रकाशयितुमिच्छतीति तच्चोत्तरं सूत्रयति ॥

विद्यावचनमसंयोगादिति ॥ १९ ॥ वेदविद्याग्रहणकालेऽर्थस्य यदवचनं
तदयज्ञसंयोगादुपपद्यते । न हि पूर्णिकाया अवघातो यज्ञसंयुक्तः । नापि माण-
वको यज्ञमनुतिष्ठति । अतो यज्ञानुपकारान्न तत्रार्थविवक्षा ॥ यदप्युक्तं अस्य-
क्मात इंद्र मृग्येव जर्भरी तुर्फीरीतू इत्यादावर्थस्य ज्ञातुमशक्यत्वान्नास्त्येवार्थ इति
तच्चोत्तरं सूत्रयति ॥

सतः परमविज्ञानमिति ॥ २० ॥ विद्यमान एवार्थः प्रमादालस्यादिभिर्न ज्ञायते । तेषां निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन धातुतोऽर्थः परिकल्पयितव्यः । तद्यथा । जर्भरी तुर्फरीतू इत्येवमादीन्यश्विनोरभिधानानि । तेषु हि द्विवचनांतत्वं लक्ष्यते । आश्विनं चेदं मृक्तमश्विनोः काममप्रा इति दर्शनात् । एतदेवाभिप्रेत्य निरुक्तकारो व्याचष्टे । जर्भरी भर्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हंतारावित्यर्थ इति । एवमस्य कमात् इत्यादावप्युच्यते ॥ यदप्युक्तं प्रमगंदाद्यनित्यार्थसंयोगान्मंत्रस्यानादित्वं न स्यादिति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

उक्तश्चानित्यसंयोग इति ॥ २१ ॥ प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे सोऽयमनित्यसंयोगदोष उक्तः परिहृतः । तथा हि । तत्र पूर्वपक्षे वेदानां पौरुषेयत्वं वक्तुं काठकं कालापकमित्यादिपुरुषसंबन्धाभिधानं हेतुकृत्यानित्यदर्शनाच्चेति हेत्वंतरं सूचितं । बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यनित्यानां बबरादीनामर्थानां दर्शनात्ततः पूर्वमसत्त्वात्पौरुषेयो वेद इति तस्योत्तरं सूचितं । परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति । तस्यायमर्थः । यत्काठकादिसमाख्यानां तत्प्रवचननिमित्तं । यत्तु परं बबराद्यनित्यदर्शनं तच्छब्दसामान्यमात्रं । न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित्पुरुषो विवक्षितः । किंतु बबर इति शब्दानुकृतिः । तथा सति बबरेति शब्दं कुर्वन्वायुरभिधीयते । स च प्रावाहणः । प्रकर्षेण वहनशीलः । एवमन्यत्रापूहनीयं । तदेवं कस्यचिदपि दोषस्यासंभवाद्विवक्षितार्था मंत्राः स्वार्थप्रकाशनार्थैव प्रयोक्तव्याः ॥ नन्वर्थप्रकाशनार्थत्वे सति दृष्टं प्रयोजनं लभ्यत इति युक्तिमात्रमिदमुच्यते । न त्वेतदुपोद्बलकं किंचिच्छ्रुतांतं लिङ्गं पश्याम इत्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवदिति ॥ २२ ॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठेतेति श्रूयते । तस्यायमर्थः । अग्निर्देवता यस्या ऋचः सेयमाग्नेयी । तथाग्नीध्रस्थानमुपतिष्ठेतेति । अत्र ह्युपस्थानमुपदिशद्वात्क्षणमग्ने नयेत्यनयोपतिष्ठेतेति मंत्रप्रतीकं पठित्वा नोपदिशति । यदा तस्यामृच्यग्निः प्राधान्येन प्रतिपाद्यते तदा तस्या ऋचोऽग्निर्देवता भवति । तथा सत्याग्नेय्येति देवतावाचितञ्जितान्तनिर्देश उपपद्यते । तस्मादयमुपदेशस्तन्मंत्रवाक्यमर्थवदिति बोधयति । अतो विवक्षितार्थत्वादर्थप्रत्यायनार्थं प्रयोगकाले मंत्रोच्चारणं ॥ तस्मिन्नेव विवक्षितार्थत्वे लिङ्गांतरं सूचयति ॥

ऊह इति ॥ २३ ॥ प्रकृतावास्मात्तस्य मंत्रस्य विकृती समवेतार्थत्वाय तदुचि-

तपदांतरस्य प्रक्षेपेण पाठ ऊहः । तद्यथा । अन्वेनं माता मन्यतामनु पिता न भ्रातेति प्राकृतः पशुविषयो मंत्रपाठः । तस्य च मंत्रस्य विकृतौ पशुद्वये सत्यन्वेतौ माता मन्यतामित्यूहः । पशुबहुत्वे सत्यन्वेतान्माता मन्यतामित्यूहः कर्तव्यः । एतन्मंत्रव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । न माता वर्धते न पितृति । तच्चेदं चिंतनीयं । किमत्र शरीरवृद्धिर्निषिध्यते । आहोस्विच्छब्द-वृद्धिरिति । एकवचनांतस्य मातृशब्दस्य मातागविति द्विवचनांतत्वेन वा मातर इति बहुवचनांतत्वेन वा प्रयोगः शब्दवृद्धिः । न तावच्छरीरवृद्धिर्निषेधं शक्यते । बाल्यकौमार्यौवनादिवयोऽनुसारेण तद्बृद्धेः प्रत्यक्षात्वात् । अतः शब्द-वृद्धिर्निषेध एव शिष्यते । मातृशब्दपितृशब्दयोर्विंशेपाकारेण वृद्धिर्निषेधादित-रस्येनमिति शब्दस्यार्थानुसारिणी वृद्धिः सूचिता भवति । तत्र यद्यर्थो न विवक्ष्यते तदा पशुद्वित्वे द्विवचनं पशुबहुत्वे बहुवचनं च कथमृह्यते । तस्मा-द्विवक्षितार्था मंत्राः ॥ तस्मिन्नेवार्थे लिङ्गांतरं सूचयति ॥

विधिश्चास्तेति ॥ २४ ॥ मंत्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिश्च इत्युच्यते । सचैवमास्त्रायते । शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यास्मैत्येवतदाहेति । तत्र शतं हिमा इत्येतद्व्याख्येयमंत्रस्य प्रतीकं । अथशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्या-ख्यानं । मंत्रस्याविवक्षितार्थत्वे तु किं नाम तात्पर्यं मंत्रे व्याख्यायेत । तस्मा-द्विवक्षितार्था मंत्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः ॥

तत्र संग्रहश्लोको ॥

मंत्रा उरु प्रथस्वेति किमदृष्टेकहेतवः ।

यागेपृत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥ १ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानान्मंत्राः पुरत्येकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वाद्दृष्टं वरमदृष्टतः ॥ २ ॥

नन्वस्तु मंत्रभागस्य प्रामाण्यं । ब्राह्मणभागस्य तु न तद्युज्यते । तथा हि । द्विविधं ब्राह्मणं । विधिरर्थवादश्चेति । तथा चापस्तंबः । कर्मचोदना ब्राह्मणानि । ब्राह्मणशेषोऽर्थवाद इति । विधिरपि द्विविधः । अप्रवृत्तप्रवर्तनमज्ञातज्ञापनं चेति । आग्नाविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायामित्याद्याः कर्मकांडगत-विधयोऽप्रवृत्तप्रवर्तकाः । आत्मा वा इदमेक एवाय आसीदित्यादयो ब्रह्मकां-डगता अज्ञानज्ञापकाः ॥ तत्र कर्मकांडगतानां जर्जिलयवाग्वा वाजुहुयाद्वीधुक-यवाग्वा वेत्यादिविधीनां तस्ति प्रामाण्यं । प्रवृत्त्ययोग्यदृष्यविधानेन सम्यगनुभ-

वसाधनत्वाभावात् । अयोग्यत्वं च वाक्यशेषे समास्रातं । अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च
गवीधुकाश्चेति तत्र स्थापयतिलानामारण्यगोधूमानां चाहुतिदृश्यत्वं निषिद्धं ।
तस्माद्वाधितो जर्तिलादिविधिरप्रमाण्यं । एवमेतरेयतैत्तिरीयादिब्राह्मणेषु
तत्तन्नाहत्यं तत्तथा न कार्यमिति वाक्याभ्यां बहवो विधयो निषिद्धाः । अपि
चैतरेयब्राह्मणेऽनुदितहोमं बहुधा निंदित्वा तस्मादुदिते होतव्यमित्यसकृन्निग-
मितं । तैत्तिरीयाश्च तथैवामनन्ति । यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्यादुभयमेवाग्नेयं
स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोतीति । पुनरपि त एवोदितहोमे दोषमामनन्ति ।
यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्याद्यथातिथये प्रदुताय पशून्पायावसथायाहार्यं हरन्ति
ताहंगेव तदिति । तथैवातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विधिर्नातिरात्रे षोड-
शिनं गृह्णातीति निषेधेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमादिष्वप्यनुष्ठानानन्तरमेव च
स्वर्गादिफलं नोपलभ्यते । न हि भोजनानन्तरं तृप्तेरनुपलंभोऽस्ति । तस्मात्कर्म-
विधिषु प्रमाण्यं दुःसंपादं ॥

अज्ञातज्ञापकेषु ब्रह्मविधिष्वपि परस्परविरोधान्नास्ति प्रमाण्यं । आत्मा
वा इदमेक एवाग्र आसीदित्येतेरेयिण आमनन्ति । अमहा इदमग्र आसीदिति
तैत्तिरीयकाः । सोऽयं विरोधः । तस्माद्धेद विधिभागः सर्वोऽप्यप्रमाणमिति
प्राप्ते ब्रूमः ॥

अस्त्वेव जर्तिलादिविधेरप्रमाण्यं तदर्थस्याननुष्ठेयत्वात् । अनुष्ठेयस्त्वर्थ उप-
रितनेऽज्ञाश्रीरेण जुहोतीति वाक्ये विधीयते । तत्प्रशंसार्थमत्र जर्तिलादिक-
मनृद्य निन्दते । यथा गवामश्वानां च प्रशंसार्थमपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्य
इति वाक्येनार्थवादरूपेणाज्ञादीनां पशुत्वं निन्दते तद्वत् । एवं तर्ह्यज्ञादेर्यथा
वस्तुतः पशुत्वमस्ति तथा जर्तिलादिविधिरत्र निन्दमानोऽपि क्वचिच्छाखांतरे
भवेदिति चेत् । भवतु नाम प्रामाण्यमपि तच्छाखाध्ययिनं प्रति भविष्यति ।
यथा गृहस्थाश्रमे निषिद्धमपि परान्नभोजनमाश्रमांतरेषु प्रामाणिकं तद्वत् ।
अनेन न्यायेन सर्वत्र परस्परविरुद्धा विधिनिषेधा पुरुषभेदेन व्यवस्थापनीया
यथा मंत्रेषु पाठभेदः । शाखाभेदेन व्यवस्थितत्वात्तैत्तिरीया वायवस्थोपायव-
स्येति मंत्रमामनन्ति । वाजसनेयिनस्तूपायवस्येत्येतं भागं नामनन्ति । प्रत्युत
गतपथब्राह्मणे स भागोऽनृद्य निराकृतः । तथा सृक्तवाग्मंत्रे शाखांतरपाठं
निराकृत्य पाठांतरं तैत्तिरीया आमनन्ति । यद् ब्रूयात्तूपावसाना च
चेति प्रमायुक्तो यजमानः स्यादिति निराकरणं । सृपचरणा वाय तदुचि-

चेत्येव ब्रूयादिति पाठांतरोपदेशः । तच्चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्था । तद्वद्विधिषु दृष्टव्यं । षोडशग्रहणादिदृष्टव्यं त्वश्रुतमीमांसावृत्तांतस्य तत्रैव शोभते । पूर्वमीमांसायां दशमाध्यायस्याष्टमपादे षोडशिनो ग्रहणायग्रहणविकल्पो निर्णीतः । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे कालांतरभाविफलसिद्ध्यर्थमपूर्वं निर्णीतं । तदुत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेरित्यस्मिन्सूत्रे जगत्कारणे परमात्मनि श्रुतेर्विप्रतिपत्तिर्निराकृता । द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादारंभाधिकरणे त्वसद्भाष्येति चेन्न धर्मांतरेण वाक्येष्वादिति सूत्रे तैत्तिरीयवाक्यगतस्यामच्छब्दस्य न शून्यपरत्वं किंत्वव्यक्तावस्थापरत्वमिति निर्णीतं । तथा जैमिनिश्चोदनासूत्रे विधिवाक्यं धर्मे प्रमाणमिति प्रतिज्ञायोत्पत्तिकसूत्रं तत्प्रामाण्यं समर्थयामास । व्यासोऽपि शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदांतानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रतिज्ञाय तत्तु समन्वयादित्यादिसूत्रैः समर्थयामास । तस्मादमीमांसकस्य तव पूर्वोक्तस्याखण्डन्यायो दुःपरिहारः । अतो विधिभागस्य प्रामाण्यं सुस्थितं ॥

अर्थवादभागस्य प्रामाण्यं महता प्रयत्नेन जैमिनिः समर्थयामास । तत्सूत्राणि व्याख्यास्यन्ते । तत्र पूर्वपक्षं सूचयति ॥

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यत इति ॥ १ ॥ आम्नायस्य सर्वस्य क्रियाप्रतिपादनाय प्रवृत्तत्वादक्रियाप्रतिपादकानामर्थवादानां नास्ति कश्चिद्विवक्षितः स्वार्थः । ते चार्थवादा एवमास्मायन्ते । सोऽरोदीद्यदरोदीत्तदुदस्य रुद्रत्वं । स आत्मनो वषामुदगिदत । देवा वै देवयजनमध्यवसाय दिशं न प्राजानन्निति । यस्मादीहणस्य वाक्यस्य विवक्षितार्थः कश्चिदपि नास्ति तस्मादिदं वाक्यमनित्यमुच्यते । यद्यप्यनादित्वात्स्वरूपेणानित्यत्वं नास्ति तथापि धर्मावबोधनलक्षणस्य नित्यकार्यस्याभावादनित्यः काव्याल्लापः समानत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ननुदाहृतानामर्थवादानामनुष्ठेयं धर्मे प्रामाण्याभावेऽपि स्वार्थप्रामाण्यमस्तु तत्प्रत्यायकत्वेन स्वतः प्रामाण्यस्यापवादितुमशक्यत्वादित्याशङ्क्याभ्येषु केषुचिदर्थवादिषु मानांतरविरोधदर्शनादप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन सर्वेषामप्यर्थवादानामप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य सूचयति ॥

शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेति ॥ २ ॥ शास्त्रविरोधो दृष्टविरोधः शास्त्रदृष्टविरोध इति उगता अज्ञातोदेषूपलभ्यते । तथा हि । स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागित्यत्र यवाग्वा वेत्यापं चौर्यं वाचिकमनृतवदनं च प्रतिषेधशास्त्रेण विरुद्धं । तस्माद्भूम

एवाग्नेर्दिवा दहणे नार्चिस्तस्मादचिरेवाग्नेर्नक्तं दहणे न धूम इत्यत्र दृष्टविरोधः । तथा न चैतद्विद्मो वयं ब्राह्मणा वा स्मोऽब्राह्मणा वेत्यत्रापि प्रत्यक्षविरोधः । को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंस्त्रोकेऽस्ति वा न वेत्यत्र शास्त्रदृष्टविरोधः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रे त्वामुष्मिकं फलं दृश्यते । तस्माद्विरोधादर्थवादानामप्रामाण्यं ॥ ननु सोऽरोदीदित्यादीनां निःप्रयोजकत्वात्स्तेन मन इत्यादीनां च विरोधादप्रामाण्येऽपि फलप्रतिपादकानामर्थवादानां तदुभयवैलक्षण्यादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

तथा फलाभावादिति ॥ ३ ॥ यथा मानांतरविरुद्धमर्थवार्तरुक्तं तथा फलमप्यविद्यमानमेव तैरुच्यते । तथा हि अर्गचिराच्चं प्रकृत्य श्रूयते । गोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति । दर्शपूर्णमासयोर्वेदाभिमर्शनं प्रकृत्य श्रूयते । अस्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति । न च वयं वेदितृणां तत्फलमुपलभामहे ॥ नन्वेहिकफलवाक्यानां विसंवादादप्रामाण्येऽप्यामुष्मिकफलवाक्यानामस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अन्यानर्थक्यादिति ॥ ४ ॥ एवं हि श्रूयते । पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति । पशुबंधयाजी सर्वान्त्रोकानभिजयति । तरति मृत्युं तरति पाप्मानं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेदेति । तच्चाग्न्याधेयगतया पूर्णाहुत्या सर्वकामप्राप्तेरन्यान्यग्निहोत्रादीन्युत्तरकालीनान्यनर्थकानि स्युः । तथा निरूढपशुबंधानुष्ठानेन सर्वलोकाभिजयाज्ज्योतिष्टोमादीनामानर्थक्यं । अध्ययनकालीनेनैवाश्वमेधवेदनेन ब्रह्महत्यादितरणान्नदनुष्ठानं च व्यर्थं स्यात् । तस्मादामुष्मिकफलवाक्यानामप्यप्रामाण्यं ॥ ननु सा भूत्फलवाक्यानां प्रामाण्यं । तथापि निषेधवाक्येषु विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अभागिप्रतिषेधादिति ॥ ५ ॥ न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्षे न दिव्यत्वांतरिक्षस्य च दिवश्च प्रतिषेधभागित्वं नास्ति तच्च चयनप्रसंगस्यैवाभावात् । सा भूतर्हि निषेधानां प्रामाण्यं ॥ बबरः प्रावाहणिरकामयतेत्यादीनां पूर्वपुरुषवृत्तांताभिधायिनां विरोधानुपलंभादस्तु प्रामाण्यमित्याशङ्क्योत्तरं सूचयति ॥

अनित्यसंयोगादिति ॥ ६ ॥ बबरादिरूपेणानित्येनार्थेन संगीगे सत्यस्य वाक्यस्य ततः पूर्वाभावात्कालिदासादिवाक्यवर्त्यास्पृश्यत्वं प्रसूयते । किं बहुना । सर्वथापि नास्त्येवार्थवादानां प्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धांतं सूचयति । विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति ॥ ७ ॥

तुशब्दोऽर्थवादानामप्रामाण्यं वारयति । वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्येवमादीनामर्थवादानां वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिना विधिना सहैकवाक्यत्वादस्ति धर्मं प्रामाण्यं । न च विधिवाक्यस्यार्थवादनैरपेक्ष्येण पदान्वयसंपूर्तेस्तर्थावधानां नास्त्युपयोग इति शङ्कनीयं । ते त्वर्थवादाः पुरुषप्रवृत्तिमाकाङ्क्षातां विधीनां स्तुत्यर्थत्वेनोपयुक्ताः स्युः । स्तुत्या च प्रलोभितः पुरुषस्तत्र प्रवर्तते ॥ नन्वर्थवादानां प्रमादपठितत्वेनोपेक्षणीयत्वात्किमनेनैकवाक्यताप्रयासेनेत्याशङ्क्याह ॥

तुल्यं च सांप्रदायिकमिति ॥ ८ ॥ अनध्यायवर्जनादिनियमपुरःसरं गुरुसंप्रदायादध्ययनं यत्तत्सांप्रदायिकं । तच्च विधीनामर्थवादानां समानं । तस्माद्विधिवदेतेषामपि प्रमादपाठो न भवति । ननु शास्त्रदृष्टविरोधाच्चेत्येवमर्थवादेष्वनुपपत्तिरुक्त्याशङ्क्याह ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्यत इति ॥ ९ ॥ तत्रवातिके त्वेतत्सृचमध्याहृत्य त्रिधा व्याख्यातं । अप्राप्ता चानुपपत्तिः । अप्राप्ता चानुपपत्तिः । अप्राप्तं चानुपपत्तिमिति । स्तेनं मन इत्यादौ शास्त्रविरोधादनुपपत्तिरप्राप्ता प्रयोगस्यानुक्तत्वात् । प्रयोगे हि स्तेयादीनामुच्यमाने शास्त्रविरोधः स्यात् । न चात्र स्तेयं कर्तव्यमिति प्रयोग उच्यते । किंतु स्तेनशब्दार्थ एवोच्यते । न च शब्दार्थः प्रयोगभूतः । तस्माच्छब्दार्थवचनमात्रेण शास्त्रविरोधाभावादयमर्थवाद उपपन्न एव ॥ ननु स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति यदुक्तं तदसङ्ख्याधिकारण्यात् । वेतमशाखया चावकाभिश्चाग्निं विकर्षन्त्यापो वै शांता इत्यत्र वेतमावके विधीयते आपश्च स्तूयन्त इति वैयाधिकारण्यमित्याशङ्क्याह ॥

गुणवादस्त्विति ॥ १० ॥ तुशब्दो वैयाधिकारण्यदोषं वारयति । गुणवादो ह्यत्र विवक्षितः । यथा लोके कश्मीराभिजनो देवदत्तः कश्मीरदेशेषु स्तूयमानेषु स्तुतमात्मानं मन्यते । एवमत्राप्यज्ञो जाते वेतमावके अप्सु स्तुतासु स्तुते एव भवतः । शांताभ्योऽज्ञो जातत्वाच्चेतमावके स्वयमपि शांते सत्या यजमानस्यानिष्टं शमयत इत्येतादृशस्य गुणस्य वादोऽत्राभिप्रेतः । सोऽरोदीदित्यत्रापि रजतस्य पतिताश्रुरूपत्वादजतदाने गृहेऽपि रोदनप्रसंगाद्बहिषि रजतं न देयमिति तन्निषेधेन विधेयेनार्थवादस्यैकवाक्यत्वं । तत्र रजतदानाभावे रोदनाभावरूपो गुणोऽत्र विवक्षितः । तेन च गुणेन रजतदाननिवारणरूपो विधिः स्तूयते । यद्यपि रजतस्याश्रुप्रभवत्वमत्यंतमसत् । तथापि यथोक्तनीत्या विधेः

स्तुतिः संपद्यते । यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात्स एनं प्राजापत्यमजं तूपर-
मालभेतेत्ययं विधिः प्रजापतिवपोत्खेदेन स्तूयते । यस्मात्प्रजापतिः स्ववपा-
मपुत्विद्याग्नौ प्रहत्य ततो जातं तूपरमजमात्मार्थमालभ्य प्रजाः पशुंश्च लब्ध-
वान्तस्मात्प्रजादिसंपादकोऽयं तूपर इति तूपरगुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः ।
आदित्यः प्रायणीयश्चरित्येष विधिर्दिशो न प्राजानन्नित्यनेन दिग्मोहेन स्तूयते ।
यदीयमदितिर्देवता दिग्मोहमपनीय दिग्विगेषं ज्ञापयति । तथा बहुविधकर्म-
समुदायरूपे सोमयागेऽनुष्ठानविषयं भ्रममपनयतीति किमु वक्तव्यमित्येवमदि-
तिदेवतागतस्य गुणस्य वादोऽत्र विवक्षितः । स्वकीयवपोत्खेदो देवयजनाध्य-
वसानमात्रेण दिग्मोहश्चेत्युभयमस्तु या मा वा । सर्वथापि स्तुतिपरत्वमभ्युप-
गच्छतामस्माकं न किञ्चिद्दीयते । शिखा ते वर्धते वत्स गुहृची श्रद्धया पिबेत्या-
दावविद्यमानेनाप्यर्थेन लोके स्तुतिदर्शनात् । अथ पूर्वपक्षिणा शास्त्रविरोधं
दर्शयितुमुदाहृतं स्तेनं मनोऽनृतवादिनी वागिति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

रूपात्प्रायादिति ॥ ११ ॥ हिरण्यं हस्ते भवत्यथ गृभ्णातीत्येतं विधिं स्तोतु-
मर्थवाद उच्यते । यथा लोके किमृपिणा देवदत्त एव पूजयितव्य इत्यत्र
देवदत्तपूजां स्तोतुमेवौदासीन्यमृपावुपन्यस्यते न तु पूज्यत्वमृषेर्वारयितुं । एव-
मत्रापि हस्ते हिरण्यग्रहणं प्रशंसितुं मनसः स्तेनरूपत्वं वाचोऽनृतवादि-
नीत्वं चोपन्यस्यते । तत्र गुणवादेन श्रद्धार्थो योजनीयः । यथा स्तेनाः प्रच्छन्न-
रूपा एवं मनोऽपीति प्रच्छन्नरूपत्वमत्र गुणः । प्रायेण वागनृतं वक्तीति
प्रायिकत्वं तत्र गुणः । हस्तस्तु न प्रच्छन्नो नाप्यनृतबाहुलः । अतो हस्ते हिरण्य-
धारणं प्रशस्तमिति स्तूयते । यदपि दृष्टविरोधाय धूम एवाग्नेर्दिवा दहण
इत्यादिकमुदाहृतं तच्चोत्तरं सूचयति ॥

दूरभूयस्त्वादिति ॥ १२ ॥ अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति ।
सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरित्येतौ विधी स्तोतुं सोऽर्थवादः ।
यस्मादर्चिर्दिवा न दृश्यते तस्मात्सूर्यमंत्र एव प्रातः प्रयोक्तव्यः । यस्माद्वाचा-
वर्चिरेव दृश्यते तस्मादग्निमंत्रो रात्रौ प्रयोक्तव्यः सूर्यमंत्रश्च दिवेत्येवं तयोर्म-
न्त्रयोः स्तुतिः । धूमार्चिपोरदर्शनोपन्यासस्तु दूरभूयस्त्वगुणनिमित्तः । भूयसि हि
दूरं पर्वताये वृक्षादयोऽपि न विस्पष्टं दृश्यन्ते । किंतु तृणसादृश्येन तेषां दर्शना-
भास एव । तद्वदत्रापि । यदप्यन्यदृष्टविरोधायैवोदाहृतं न चैतद्विश्वो वयं ब्राह्मणा
वा स्मोऽब्राह्मणा वेति तच्चोत्तरं सूचयति ॥

स्वपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनादिति ॥ १३ ॥ प्रवरे प्रव्रियमाणे ब्रूयाद्देवाः पितर इत्यस्य विधेः स्तावकीऽयमर्थवादः । यदि यजमानो देवाः पितर इत्यादि-मंत्रेण प्रवरमनुमंत्रयेत्तदानीमब्राह्मणोऽपि ब्राह्मणो भवेदित्यनुमंत्रणस्य स्तुतिः । न चैतद्विद्म इत्येतदज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वगुणेन तत्र प्रयुज्यते । यत्र स्त्रियोऽपराधो भवति तत्र कर्तुरुपादयितुर्जारस्यापि पुत्रो दृश्यते । अतः पत्युपपत्योरुभयोः पुत्रदर्शनात्स्वकीयजन्म कीदृशमिति दुर्ज्ञानं । अनेनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात्तास्ति तत्र दृष्टविरोधः । न हि तत्र दृश्यमाणं स्वब्राह्मण्यमपवदितुं न चैतद्विद्म इत्युप-न्यस्तं ॥ यदपि शास्त्रीयदर्शनविरोधायोदाहृतं को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

आकालिकेप्सेति ॥ १४ ॥ दिष्ट्वत्तिकाशान्करोतीति प्राचीनवंशस्य द्वारविधिः । तस्य शेषोऽयं को हि तद्वेदिति । धृमाद्युपद्रवपरिहारेण प्रत्यक्षेण फलेन द्वार-विधिः स्तूयते । स्वर्गप्राप्तिरूपं तु फलमाकालिकं । अकाले भवमाकालिकं विप्रकृष्टकालीनं नत्विदानीतनमित्यर्थः । तस्येप्सा तस्य प्राप्तुमिच्छा । सा च को हि तद्वेदेत्यनिश्चयोपन्यासे कारणं । यथा भाविकालीनपौत्रप्रपौत्रादिवृत्तांतो निश्चेतुं न शक्यते । तद्वत्स्वर्गप्राप्तिर्भाविकालीनेति गुणयोगादनिश्चयोपन्यासः । धृमादिपरिहारस्तु प्रत्यक्षात्तान्निश्चित इत्यभिप्रायः ॥ यदप्यन्यदृष्टविरोधायोदाहृतं शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

विद्याप्रशंसति ॥ १५ ॥ सोऽयं गगंचिरात्रविधेः शेषः । तद्विषयं वेदनमपि मुखशोभाहेतु किमुतानुष्ठानमिति स्तूयते । यथा कर्णभरणादिना मुखं शोभितं भवत्येवं वेदितुरुत्साहेनैव विकसितं वृद्धनं शोभितमिव शिष्यरुद्धीर्यते । अतः शोभासादृश्यगुणयोगात् शोभत इत्युच्यते । यदप्यन्यद्विरोधायोदाहृतमास्य प्रजायां वाजी जायते य एवं वेदेति सोऽपि वेदानुमंत्रणविधेः शेषः । अत्रापि किमुति-कन्यायेन स्तुतिः पूर्ववद्योजनीया । वेदितुः पुत्रः पितृशिष्टाया स्वयमपि विद्वान्भ-वति । ततः प्रतियहेणान्नं प्राप्नोति । तस्मादीदृशं गुणमभिप्रेत्य वाजी जायत इत्युक्तं । यदप्यन्यदानार्थक्यायोदाहृतं पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोतीति तत्रोत्तरं सूचयति ॥

सर्वत्वमाधिकारिकमिति ॥ १६ ॥ पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यस्य विधेः शेषोऽयं । सर्वकामावाप्तिहेतुत्वात्प्रशस्तेयमाहुतिरिति स्तूयते । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज-यितव्या इत्यत्र सर्वत्वं स्वगृहागतब्राह्मणविषयं । एवं पूर्णाहुत्या कर्मसांगत्वे

यत्फलं तस्मिन्नधिकारे प्रस्तावे संभावितं तद्विषयमेव सर्वत्र द्रष्टव्यं । पूर्णाहुते-
रभावे सत्याधानरूपं कर्मागविकलं भवति । तच्च वैकल्यं पूर्णाहुत्या समाधीयत
इत्येकः कामः । तस्मिन्समाहिते सत्याहवनीयाद्यग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मसु योग्या
भवन्तीत्यन्यः कामः । तैश्च कर्मभिस्तत्फलं प्राप्यत इति कामांतरं । ईदृशी सर्वका-
मावाप्तिराहुत्यंतरेष्वपि विद्यत इति चेत् । विद्यतां नाम । किं नश्छिन्नं । न
खल्वेतावता पूर्णाहुतिस्तुतेः काचिद्धानिरस्ति ॥ ननु पूर्णाहुतेरंगभावत्वात्तदीयफ-
लश्रुतेरर्थवादत्वेन स्तावकत्वं भवतु । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद
इति सूत्रेण निर्णीतत्वात् । पशुबंधवाक्यस्य तु कर्मविधायकत्वात्सर्वलोकाभि-
जयस्य मुख्यफलत्वादन्यानर्थक्यं दुर्वारमित्याशङ्क्यात्तरं सूचयति ॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः सारतो वा फलविशेषः
स्यादिति ॥ ११ ॥ पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकेष्वन्यतमलोकाभिजयरूपं फलं पशुबं-
धकर्मणा निष्पाद्यते । तेषां च पृथिव्यादीनां फलानां कर्मांतरेण परिमाणा-
धिक्यं सारत्वं वा संपाद्यते । ततः फलविशेषः स्यादिति नास्त्यानर्थक्यं । लोक-
वदित्युक्तार्थे दृष्टान्तः । यथा लोके निष्केण खारीपरिमितान्त्रीहीन्वित्रीय
निष्कांतरेण पुनः क्रये सति परिमाणाधिक्यं भवति । यथा वा निष्केण
वस्त्रमात्रं लभ्यते निष्कद्वयेन तु सारभूतं दुकूलं । तथा भोगाधिक्यं भोगसारत्वं
वा कर्मांतरेण द्रष्टव्यं । ब्रह्महत्याया अपि मानस्यास्त्वल्पाया वेदनमात्रेण तरणं ।
कायिक्यास्तु महत्या अश्वमेधेनेति नास्त्यानर्थक्यं ॥ योऽपि नांतरिक्षे न
दिवीत्यप्रसक्तप्रतिषेध उदाहृतः । तथा ववरः प्रावाहणिरित्यनित्यसंयोग उदा-
हृतस्तत्रोभयोत्तरं सूचयति ॥

अंत्ययोर्यथोक्तमिति ॥ १८ ॥ अंत्ययोरुदाहरणयोरुत्तरं पूर्वोक्तमेव द्रष्टव्यं ।
अंतरिक्षादी चयननिंदारूपोऽर्थवादो हिरण्यं निधाय चेतव्यमित्यस्य विधेः
शेषः । अतोऽच स्तुत्यर्थे विधीनां स्युरित्युक्तमेवोत्तरं । अंतरिक्षे चयनप्रसक्त-
भावात्तन्निंदा नित्यानुवादोऽस्तु । तेनापि विधिः स्तोतुं शक्यते । नित्यसिद्धार्था-
नुवादिना वायोः क्षेपिष्ठत्वेन पशुविधेः स्तुतत्वात् ॥ ववरः प्रावाहणिरकामय-
तेत्यत्रापि ववरनामकः कश्चिदनित्यः पुरुषो मनुष्यो न विवक्षितः । किंतु
ववरध्वनियुक्तः प्रकर्षेण वहनशीलो वायुर्व्यवहारदशायां नित्य एवार्थो विवक्षित
इत्येतदुत्तरं प्रथमपादस्यांतिमाधिकरणे प्रोक्तं । तस्मात्संभावितदोषाणां परिह-
तत्वादर्थवादानामस्ति प्रामाण्यं ॥

तच्च संयहस्रोकाः ॥

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वासौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥

विध्यर्थवादशब्दानां मिथोऽपेक्षापरिहृतात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥

विध्यर्थवादी साक्षांक्षौ प्रागस्त्यपुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मंत्रविध्यर्थवादभागानामप्रामाण्यकारणाभावा-
द्बोधकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वांगीकारात्कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धं ॥

नन्वेवमपि वेदस्य पौरुषेयत्वेन विप्रलम्भकवाक्यवदप्रामाण्यं स्यात् । पौरु-
षेयत्वं च प्रथमपादे पूर्वपक्षत्वेन जमिनिः सूत्रयामास ॥

वेदांश्चैके संनिकर्षे पुरुषाख्येति ॥ १ ॥ एके वादिनो वेदान्प्रति संनिकर्षे
मन्यन्ते । कालिदासादिभिर्निर्मितानां रघुवंशादियन्थानां समुच्चयार्थश्चकारः । ते
ह्यत्र दृष्टान्ततया समुच्चियन्ते । यथा रघुवंशादय उदानीतनास्तथा वेदा अपि ।
न तु वेदा अनादयः । अत एव वेदकर्तृत्वेन पुरुषा आख्यायन्ते । वैयासिकं
भारतं वात्सीकीयं रामायणमित्यत्र यथा भारतादिकर्तृत्वेन व्यासादय आख्या-
यन्ते । तथा काठकं कौथुमं तैत्तिरीयमित्येवं तत्तद्वेदशाखाकर्तृत्वेन कठादीनामा-
ख्यातत्वाद्देदाः पौरुषेयाः ॥ ननु नित्यानामेव सतां वेदानामुपाध्यायवत्संप्रदायप्र-
वर्तकत्वेन काठकादिसमाख्या स्यादित्याशङ्क्य युक्त्यन्तरं सूत्रयति ॥

अनित्यदर्शनाच्चेति ॥ २ ॥ अनित्या जननमरणवन्तो बबरादयो वेदार्थे
श्रूयन्ते । बबरः प्रावाहणिरकामयत् । कुमुरुबिन्द आहालकिरकामयतेति ।
तथा सति बबरादिभ्यः पूर्वमभावादनित्या वेदाः । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयं
वाक्यत्वात्कालिदासादिवाक्यवदित्यनुमानसमुच्चयार्थश्चकारः ॥

सिद्धान्तं सूत्रयति ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति ॥ ३ ॥ तुल्यशब्दो वेदानामनित्यत्वं
वारयति । शब्दस्य वेदरूपस्य कठादिपुरुषेभ्यः पूर्वत्वमनादित्वं प्राचीनेष्व सूत्र-
रुक्तं । औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यस्मिन्सूत्रे औत्पत्तिकशब्देन सर्वेषां
शब्दानां वेदानां तदर्थानां तदुभयसंबंधानां च नित्यत्वं प्रतिज्ञायोत्तराभ्यां
शब्दाधिकरणवाक्याधिकरणाभ्यामुपपादितत्वात्का तर्हि काठकाद्याख्यायिकाया
गतिरित्याशङ्क्य संप्रदायप्रवर्तकत्वेनैवमुपपद्यत इत्युत्तरं सूत्रयति ॥

आख्याप्रवचनादिति ॥ ४ ॥ अस्त्वियमाख्यायिकाया गतिः ॥ ततः परं बबराद्यनित्यदर्शनं यदुक्तं तस्य किमुत्तरमित्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमिति ॥ ५ ॥ यत्परं बबरादिकं तत्तच्छब्दसामान्यमेव न तु मनुष्यो बबरनामकोऽत्र विवक्षितः । बबरध्वनियुक्तस्य प्रवाहणस्वभावस्य वायोरत्र वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ननु वेदे क्वचिदेव श्रूयते वनस्पतयः सत्रमासत सर्पाः सत्रमासतेति । तत्र वनस्पतीनामचेतनत्वात्सर्पाणां चेतनत्वेऽपि विद्या-रहितत्वान्न तदनुष्ठानं संभवति । अतो जरद्भवो गायति मदकाणीत्याद्युन्मत्तवा-लवाक्यसदृशत्वात्केनचित्कृतो वेद इत्याशङ्कोत्तरं सूचयति ॥

कृते चाविनियोगः स्यात्कर्मणः समत्वादिति ॥ ६ ॥ यदि ज्योतिष्टोमादिवाक्यं केनचित्पुरुषेण क्रियेत । तदानीं कृते तस्मिन्वाक्ये स्वर्गसाधनत्वे ज्योतिष्टोमस्य विनियोगो न स्यात् । साध्यसाधनभावस्य पुरुषेण ज्ञातुमशक्यत्वात् । श्रूयते तु विनियोगः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । न चैतदुन्मत्तवाक्यसादृशं लौकिकविधिवाक्यवद्भाष्यकरणेति कर्तव्यत्वरूपैस्त्रिभिर्गैरुपेताया भावनाया अव-गमात् । लोके हि ब्राह्मणान्भोजयेदिति विधां किं केन कथमित्याकांक्षायां तृप्तिमुद्दिश्योदनेन द्रव्येण शाकमृपादिपरिवेषणप्रकारेणेत्यथोच्यते । ज्योति-ष्टोमविधावपि स्वर्गमुद्दिश्य सोमेन द्रव्येण दीक्षणीयाद्यङ्गोपकारप्रकारेणेत्युक्ते कथमुन्मत्तवाक्यसदृशं भवेदिति वनस्पत्यादिसत्रवाक्यमपि न तत्सदृशं तस्य सत्रकर्मणो ज्योतिष्टोमादिना समत्वात् । यत्परो हि शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायविद आहुः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्य विधायकत्वादनुष्ठाने तात्पर्यं । वनस्प-त्यादिसत्रवाक्यस्यार्थवादत्वात्प्रशंसायां तात्पर्यं । सा चाविद्यमानेनापि कर्तुं शक्यते । अचेतना अविद्वांसोऽपि सत्रमनुष्ठितवन्तः । किं पुनश्चेतना विद्वांसो ब्राह्मणा इति सत्रस्तुतिः । चकारः पूर्वपक्षोक्तस्य वाक्यत्वहेतोः कर्षणुपलभेन पराहतिं समुच्चिनोति । तस्मान्नास्ति वेदस्य पौरुषेयत्वं ॥

अत्रेता संग्रहश्लोकाः ॥

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ।

काठकादिसमाख्यानाद्वाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ १ ॥

समाख्यानं प्रवचनाद्वाक्यत्वं तु पराहतं ।

तत्कर्षणुपलभेन स्यान्नतोऽपौरुषेयता ॥ २ ॥

ननु भगवता बादरायणेन वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितं । शास्त्रयोनिवादिति ।

ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद्भूत् सर्वज्ञमिति सूत्रार्थः । वाढं । नैतावता पौरुषेयत्वं भवति । मनुष्यनिर्मितत्वाभावात् । ईदृशमपौरुषेयत्वमभिप्रेत्य व्यवहारदणायामाकाशदिवन्नित्यत्वं वादरायणेनैव देवताधिकरणे सूचितं । अत एव च नित्यत्वमिति श्रुतिस्मृती चात्र भवतः । वाचा विरूपनित्ययेति श्रुतिः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति स्मृतिः । तस्मात्कर्तृदोषशंकाया अनुदयान्मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य निर्विघ्नं प्रामाण्यं सिद्धं ॥

ननु मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वं वेदस्य न युक्तं । तयोः स्वरूपस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् । मैवं । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्रमाष्टमयोरधिकरणयोर्निर्णीतत्वात् । सप्रमाधिकरणमारचयति ॥

अहे बुध्निय मन्त्रं मे इति मन्त्रस्य लक्षणं ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ १ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितं ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुज्यते ॥ २ ॥

आधान उदमास्त्रायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपायेति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अत्राप्यतिव्याप्त्योर्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवमसिपदांती मन्त्र उक्तमपुरुषांती मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवं । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । उरु प्रथस्वेत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । अग्निमीळ पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः । इषे त्वेत्यादयस्त्वांताः । अग्न आयाहि वीतय इत्यादय आमन्त्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः । अधःस्विदासीउदपरिस्विदासीइत्यादयो विचाररूपाः । अंबे अंबाले अंबिके न मानयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः । पृच्छामि त्वा परमन्त्रं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः । वेदिमाहुः परमन्त्रं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः । एवमन्यदणुदाहार्यं । ईदृशेष्वन्यन्तविज्ञातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षणस्य चीपयोगः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः । ऋषयोऽपि पदार्थानां नांतं यांति पृथक्कृतः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्त्रं यांति विपश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणं ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति ॥

नास्त्येतद्ब्राह्मणेऽन्यत्रलक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयंतो वेदभागा इति कृप्रेरभावतः ॥ १ ॥

मंत्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मंत्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणं ॥ २ ॥

चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते । एतद्ब्राह्मणान्येव पंच हवीषीति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभागानामियत्तानवधारणेन । ब्राह्मणभागेष्वन्य-
भागेषु च लक्षणस्याव्याप्यतिव्याप्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमंत्रभाग-
एकः । भागांतराणि च कानिचित्पूर्वरूढाहर्तुं संगृहीतानि । हेतुर्निर्वचनं निंदा
प्रशंसा संग्रहो विधिः । परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन खल्वं
क्रियत इति हेतुः । तद्वधो दधित्वमिति निर्वचनं । अमेध्या वै माषा इति
निंदा । वायुर्वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा । तद्वचिकित्स जुहवानीशमा होषाशमिति
संग्रहः । यज्ञमानेन संमितौदुम्भरी भवतीति विधिः । माषानेव मन्त्रं पचंतीति
परकृतिः । पुरा ब्राह्मणा अभिषुरिति पुराकल्पः । यावतोऽश्वान्परिगृह्णी-
यात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्य-
दपुदाहार्यं । न च हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणमिति लक्षणं । मंत्रेष्वपि हेत्वादिस-
द्भावात् । इंदवो वामुशंति हीति हेतुः । उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यत इति
निर्वचनं । मोघमन्त्रं विंदते अप्रचेता इति निंदा । अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुदिति
प्रशंसा । अधःस्विदासीऽदुपरिस्विदासीऽदिति संग्रहः । वसंताय कपिंजला-
नालभत इति विधिः । सहस्रमयुतं ददामीति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजंत
देवा इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मणमिति चेत् । न । इत्यददा इत्यय-
जथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेतित्यस्मिन्ब्राह्मणेन गातव्ये मंत्रेऽतिव्याप्तेः ।
इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राजा चिद्यं भगं भक्षी-
त्याह । यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्यनयोर्मंत्रयोर-
तिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति चेत् । न । यमयमीसंवादमूक्तादाव-
तिव्याप्तेः । तस्माच्चास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मंत्रब्राह्मणरूपौ
ज्ञावेव वेदभागवित्यंगीकारान्संचलक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षणद्वयं जैमिनिः सूचयामास । तच्चो-
दकेषु मंत्राख्या । शेषे ब्राह्मणशब्द इति । तच्चोदकेषु तदभिधायकेषु वाक्येषु

मंच इति समाख्या संप्रदायविद्विष्यवहियते । मंचानधीमह इति । मंचव्यति-
रिक्तभागे तु ब्राह्मणशब्दस्तैर्व्यवहृत इत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मंचब्राह्मणव्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आम्नायन्ते ।
यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान गाथा नाराणसीरिति । मैवं । विप्रप-
रिवाजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवांतरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । देवा-
सुराः संयक्ता आसन्नित्यादय इतिहासाः । इदं वा अग्रे नैव किंचिदासीदित्यादिकं
जगतः प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं पुराणं । कल्पस्त्वारुणकेतु-
कचयनप्रकरणे समास्नायत इति मंचाः कल्पोऽत ऊर्ध्वं यदि बलिं हरेदिति ।
अग्निचयने साम गाथाभिः परिगायतीति विहिता मंचविशेषा गाथाः ।
मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादका ऋचो नाराणस्यः । तस्मान्मंचब्राह्मणव्यतिरिक्तभागा-
भावान्मंचब्राह्मणस्वरूपस्य लक्षितत्वात्तदुभयात्मकत्वं वेदस्य सुस्थितं ॥

मंचावांतरविशेषश्च तस्मिन्नेव पाद इत्थं विचारितः ।

नर्कसामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शंकिते ।

पादश्च गीतिः प्रष्टिष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥

इदमास्नायते । अहे बुध्निय मंचं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः
सामानि यजूंषीति त्रीन्वेदान्विदंतीति त्रिविदः । त्रिविदां संबंधिनोऽध्यतार-
स्त्रैविदाः । ते च यं मंचभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायति योजनना ।
तत्र त्रिविधानामृकसामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति । कुतः । सांकर्यस्य
दुःपरिहरत्वात् । अध्यापकप्रसिद्धेष्वावेदादिषु पठितो मंच इति हि लक्षणं
वक्तव्यं । तच्च संकीर्णं । देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिरित्ययं मंचो यजुर्वेदसंप्रतिपन्नयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्ट-
मस्ति तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्चेत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । एतत्साम गायन्नास्त इति
प्रतिज्ञाय किंचित्साम यजुर्वेदे गीतं । अक्षितमस्यध्युतमसि प्राणसंशितमसीति
त्रीणि यजूंषि सामवेदे समास्नातानि । तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता
ऋचः सामवेदे समास्नायन्ते । तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीना-
मसंकीर्णलक्षणत्वात् । पादेनार्द्धर्चेनोपेता वृत्तवद्मंचा ऋचः । गीतिस्वरूप-
मंचाः सामानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रष्टिष्टपठिता मंचा यजूंषीत्युक्ते न
क्वापि संकरः । तदेतच्चैविध्यं जैमिनिना सूचय्येण लक्षितं । तेषामृग्यचार्थ-
वशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्द इति । एतमेव

मन्त्रावांतरविशेषमुपजीव्य वेदानामृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति त्रैविध्यं संपन्नं ॥

तेषां च वेदानां सर्वेषामन्यतमस्य वा स्वप्रज्ञानुसारेणाध्ययनमुपनीतेन कर्तव्यं । तथा च याज्ञवल्क्यः स्मरति । वेदानधीत्य वेदा वा वेदं वापि यथा-क्रममिति । एकवेदपक्षे पितृपितामहादिपरंपराप्राप्त एव वेदोऽध्येतव्य इत्यभिप्रेत्य स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति स्वशब्द आम्नातः । तच्चाध्ययनं न काम्यं किंतु नित्यं । अत एव पुरुषार्थानुशासने सूचितं ॥

वेदस्याध्ययनं नित्यमनध्ययने पातादिति ॥ पातित्यं चैवमाम्नायते । अपह-तपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत् । तं योऽनुसृजत्यभागो वाचि भवत्य-भागो नाके । तदेषाभ्युक्ता । यस्मित्याज सखिविदं सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदी शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति । अध्येतारं पुरुषं तदीयप्रयासाभिज्ञानेन सखि-वन्पालयतीति सखिविद्वेदः । बहुद्रव्यप्रयाससाध्यक्रतुफलस्याध्ययनमात्रेण संपा-दनं तत्पालनं । तदथाम्नायते । यं यं क्रतुमधीते तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरा-दित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति । यद्यप्येतद्ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायफलं तथापि ग्रहणार्था-ध्ययनमन्तरेण ब्रह्मयज्ञासंभवात् तदीयफलमपि संपद्यते । ईदृशं सखिविदं वेदरूपं सखायं यः पुमानध्ययनं सा कृत्वा परित्यजति । तस्य वाच्यपि भाग्यं नास्ति । फले भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यं । सकलदेवतानां धर्मस्य परब्रह्मतत्त्वस्य च प्रतिपादकं वेदमनुच्चार्य परनिन्दानृतकलहहेतुं लौकिकी वार्ता सर्वचोच्चारयतः स्पष्ट एव वाचि भाग्याभावः । अत एवाम्नायते । नानुध्यायान्वहून् शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति । यद्यप्यसौ काव्यनाटकं शृणोति तथापि निरर्थकमेव तच्छ्रवणं । तेन सुकृतमार्गज्ञानाभावादित्यर्थः । स्मृतिरपि । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्त्यत्र कुरुते श्रमं । स जीवन्नेव शृद्धत्वमाणु गच्छति सान्वय इति । एवम-न्यान्यपि बहूनि वचनान्यत्रोदाहर्तव्यानि ॥

नन्वधीते वेदं पश्चादध्ययनविध्यर्थं ज्ञानं । ज्ञाने सति पश्चादध्ययनप्रवृत्तिरि-त्यन्योन्याश्रय इति चेत् । वाढं । अत एव गुरुमतानुसारिण आचार्यकर्तृका-ध्यापनप्रवृत्तिं माणवकाध्ययनस्य महता प्रयासेन संपादयन्ति । मतांतरानुसा-रिणस्तु प्रकाशात्मादयोऽध्ययनात्प्रागेव संध्यावंदनादिविधिज्ञानवन्पिचादिभ्योऽध्ययनविज्ञानं वर्णयन्ति । यद्यध्यापनविधिप्रयुक्तिः । यदि वा स्वविधिप्रयुक्तिः ।

सर्वथाप्युपनीतेरध्येतव्य एव वेदः । तस्य चाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वमक्षरग्रहणांतत्वं च पुरुषार्थानुगमने सूचितं । तानि सूत्राणि तद्वृत्तिं चोदाहरामः । अध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं साधयितुं पूर्वपक्षयति ॥

अदृष्टार्था त्वधीतिर्विहितत्वादिति ॥ १ ॥ दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनाद्विहितमध्ययनमदृष्टार्थमवगंतव्यं ॥ अदृष्टविशेषो न श्रुत इति चेन्नचाह ॥

घृतकुल्याद्यतिदेशः स्वर्गकल्पनं वेति ॥ २ ॥ ब्रह्मयज्ञजपाध्ययनार्थवादं नित्याध्ययनेऽतिदिश्य तत्रत्यं घृतकुल्यादिकं रात्रिमत्रन्यायेन फलत्वेन कल्पनीयं । ये त्वर्थवादातिदेशं नेच्छन्ति तेर्विश्वजिन्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः ॥ दृष्टफलयोः संस्कारप्राप्त्योः संभवे कथमदृष्टकल्पनेत्यत आह ॥

अयुक्ते संस्कारप्राप्ती इति ॥ ३ ॥ संस्कृतस्वाध्यायस्य क्वचित्कर्ता विनियोगादर्शनात्प्राप्तेः स्वयमपुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाध्यायप्राप्तिरर्थप्रतिपत्तिहेतुतया पुरुषार्थ इत्याशंक्य विषनिर्हरणादिकार्यविनियुक्तमत्रवदध्ययनांगतया विनियुक्तानां ज्योतिष्टोमादिवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यमित्याह ॥

अन्यांगं नार्थप्रमापकमिति ॥ ४ ॥ अध्ययनविधायकं तु वाक्यं स्वविहिताध्ययनस्यैवांगमिति कृत्वा स्वार्थं प्रमाणमित्याह ॥

अध्ययनवाक्यमनन्यांगमिति ॥ ५ ॥ नन्वेवमदृष्टार्थत्वे कर्मकारकभूतस्वाध्यायगतफलाभावादध्येतव्य इति कर्मवाची तव्यप्रत्ययो विरुध्यतेत्यत आह ॥

सक्तुवत्करणपरिणाम इति ॥ ६ ॥ सक्तुंशुहोतीत्यत्र कर्मत्वेन प्रधानभूतान्सक्तुनुद्दिश्य होमसंस्कारविधाने प्रतीयमानेऽपि होमसंस्कृतानां भस्मीभूतानां सक्तुनामन्यत्र विनियोगाभावात्कर्मप्राधान्यं हित्वा सक्तुभिर्जुहोतीति करणपरिणामः कृतः । एवमत्रापि कर्मगतयोः संस्कारप्राप्त्योरसंभवात् स्वाध्यायेनाधीयीतेति वाक्यपरिणामः कर्तव्यः ॥ उदात्तं दृष्टफले सत्यदृष्टफलं न कल्प्यमिति सिद्धांतयति ॥

दृष्टे तु नादृष्टमिति ॥ ७ ॥ किं तदृष्टफलमिति तदाह ॥

दृष्टौ प्राप्तिरसंस्काराविति ॥ ८ ॥ अक्षरप्राप्तेः परंपरया पुरुषार्थत्वमाह ॥

प्राप्त्यर्थबोध इति ॥ ९ ॥ जायत इति शेषः ॥ न च भोजनादिवदन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्चिधिवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । अवघातादिवन्नियमादृष्टाय विध्युपपत्तेरित्याह ॥

विधिनिष्पत्त्या इति ॥ १० ॥ यत्तूक्तं संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य विनियोगादर्शनाच्च संस्कार इति तत्राह ॥

संस्कारसिद्धिः क्रत्वध्ययनविधिद्वयोपादानादिति ॥ ११ ॥ क्रतुविधयो विषया-
वबोधमपेक्षमाणस्तदवबोधे स्वाध्यायं विनियुजते । अध्ययनविधिश्च लिखि-
तपाठादि व्यावृत्याध्ययनसंस्कृतत्वं स्वाध्यायस्य गमयति । अत उभयोपादा-
नात्तत्सिद्धिः ॥ ननु संस्कारो नामादृष्टातिशयः । स च न स्वाध्यायगतः । तद्य-
प्रत्ययेन स्वपदोपात्तप्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्ताया भावनाया अपूर्वाभिधानात् ।
ततः कथं स्वाध्यायस्य संस्कृतत्वमिति तत्राह ॥

तयः कर्म बाह्येवाचीति ॥ १२ ॥ अत्र तयप्रत्ययस्य कर्माभिधायितया
कर्मकारकस्य स्वाध्यायस्य तयप्रत्ययं प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादपि प्रत्यासन्न-
त्वात्स्वाध्यायगतमेवापूर्वं तयप्रत्यये वक्ति । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमेऽपि
तदुपरक्तत्वानियमादिति भावः । यच्चोक्तमन्यांगं नार्थप्रमापकमिति तदसत् । यतो
मन्त्राणां स्वतंत्रादृष्टेपाणां तथात्वं युज्यते । इह तु स्वाध्यायाश्रितमदृष्टं ॥ तस्य
च स्वाध्यायगताश्रयसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधे फले सति फलांतरकल्पनायो-
गात्प्रामाण्यस्योपबृंहकमेवादृष्टं न तु प्रतिबाधकमित्याह ॥

स्वतंत्रादृष्टेपत्वान्न स्वार्थप्रमा प्रतिबध्यत इति ॥ १३ ॥ सक्तुन्यायेन कर्मका-
रकप्राधान्ये परित्यक्ते स्वतंत्रादृष्टमेवात्रापि स्यादित्यत्राह ॥

यथाश्रुतोपपत्तेर्न सक्तुन्याय इति ॥ १४ ॥ सक्तुषु गत्यभावाच्छ्रुतं परित्य-
ज्याश्रुतं कल्प्यतां नाम । नेहतद्भुक्तं प्रदर्शितत्वादित्यर्थः ॥ इत्थमध्ययनविधे-
र्दृष्टार्थत्वं प्रमाध्यार्थवबोधपर्यंततां निराकर्तुं पूर्वपक्षायति ॥

वैधर्म्यनिर्णयं भट्टगुरुविधेः पुमार्थावसानादिति ॥ १५ ॥ सर्वत्र विधेः पुरु-
षार्थपर्यवसायित्वनियमादत्रापि पुरुषार्थभूतं फलवदर्थनिश्चयमध्ययनविधिप्रयुक्तं
भट्टगुरु मन्यते ॥ ननु सकृदध्ययनादावृत्तिमहिताद्वार्थनिश्चयो नोपलभ्यत इत्या-
शङ्क्य । तथा सति तत्सिद्धये सोऽध्ययनविधिरर्थनिश्चयहेतुं विचारं कल्पयिष्य-
तीत्याह ॥

स विचारमाश्लिषेदिति ॥ १६ ॥ ननु स्वविधेयतदुपकारिणोरेव विधिः प्रयोजक
इति सर्वत्र नियमः । तथा सत्यतादृष्टं कथमत्राध्ययनविधिमाश्लेष्यतीत्यत आह ॥

अविधेयानुपकार्याश्लेषोऽवघातावृत्तिवदिति ॥ १७ ॥ ब्रीहीनवहंतीत्यत्रावघा-
तमात्रं विधेयं न तु तदावृत्तिः । तस्या धात्वर्थत्वात् । नापि सा विधेयोपकारिणी ।
अन्तरेणावृत्तिं सकृन्मुगलघातादवघातसिद्धेः । तथापि तंदुलनिष्पत्तिफलसिद्धये
स विधिरावृत्तिं यद्गदाचिष्टेप तद्वत्प्रकृतेऽप्यवगंतव्यं ॥ ननु वेदमात्राध्यायिनो

ऽर्थावबोधानुदयेऽपि व्याकरणाद्यंगसहितवेदाध्यायिनस्तदुदयसद्भावाच्च प्रति
व्यर्थं विचारं विधिर्न कल्पयेदित्याशङ्क्यार्थगतविरोधपरिहारायापेक्षित एव
विचार इत्याह ॥

सांगाध्ययनात्तद्भावे विचारो विरोधापनुदिति ॥ ४ ॥

सिद्धांतयति ॥ प्राप्तेस्तु गवादिवत्पुमर्थत्वाद्धिधिस्तदंत इति ॥ ५ ॥

यथा फलभूतस्य शरीरादेर्हेतवो गवादयोऽपि पुरुषैरर्थ्यन्ते । तथा फलवदर्थ-
वबोधहेतोरशरप्राप्तेरपि पुरुषार्थत्वादध्ययनविधिरशरप्राप्त्यवसानोऽवगंतव्यः ॥
नन्वशरप्राप्तेः पुरुषार्थत्वं फलवदर्थवबोधप्रयुक्तं चेत्तर्हि तद्वोधस्य मुख्यपुरुषार्थ-
त्वाद्वोधान्त एव विधिः किं न स्यादित्यत आह ॥

फलवद्वोधान्तत्वेऽध्ययनाकात्स्न्यमिति ॥ ६ ॥ बोधस्य हि फलं कर्मानुष्ठानं ।
तथा सति यस्य ब्राह्मणादेर्यस्मिन्बृहस्पतिसत्त्वादावधिकारस्तस्य तद्वाक्यमात्रा-
ध्ययनं स्यात् । न तु राज्ञमृयादिव्याख्याध्ययनं । तच्च प्रवृत्त्यादिफलाभावात् ।
स्वपक्षे तु नायं दोष इत्याह ॥

कृत्स्नप्राप्तिर्ज्ञापयेति ॥ ७ ॥ न चावोधकत्वेऽर्थावबोध एव न सिध्येदिति
शङ्कनीयं । प्रमाणस्य प्रमेयबोधकत्वस्याभावात् । लौकिकाप्रवाक्यानामन्तरंगेव
विधिवोधकत्वदर्शनादित्याह ॥

लोकवत्त्वभ्यो बोध इति ॥ ८ ॥ ननु बोधस्य विधिफलत्वे बोधकाममुद्दिश्य
विधातुं शक्यत्वात्सुलभोऽधिकारी स्यादित्याशङ्क्य प्राप्तिपक्षेऽपि प्राप्तिकाम उप-
नीताएवर्षब्राह्मणो वाधिकारी सुलभ एवेति परिहारं स्पष्टत्वादुपेत्य बोधस्य
काम्यत्वं दृषयति ॥

सोऽकाम्यः प्राग्बोध्यमानाभानयोरिति ॥ ९ ॥ बोध्यस्याग्निहोत्रादिलक्षण-
वेदार्थस्याध्ययनात्प्राक् संध्योपासनादिवत्पिचाद्युपदेष्ट एव भाने सिद्धत्वादेव
सोऽर्थबोधो न काम्यः । अभाने कामयितुमशक्यः । ज्ञात एव विषये कामता-
नियमात् ॥ ननु सामान्यतो ज्ञाते विणेषतो बुभुक्षा संभवति । यद्वा विणेषतो
ऽपि पिचाद्युपदेष्टादवगते सत्यापदेष्टिकज्ञानस्य प्रामाण्यनिर्णयाय पुनर्बोधका-
मता युक्तैवेत्याशङ्क्यवमपर्यावबोधमुद्दिश्याध्ययनविधानं न संभवतीत्याह ॥

उद्देशयोगादिति ॥ १० ॥ अग्निहोत्रादिविणेषज्ञानानां न तावदेकबुद्ध्या वि-
शेषाकारणोद्देशः संभवति । अनंतत्वात्सामान्याकारणोद्देशे सामान्यमेव विधिफलं
स्याच्च तु ज्ञानविशेषः । ततो नोद्देशो युक्तः ॥ नन्वर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणा-

भावे वेदस्य स्वार्थं तात्पर्यं न स्यादित्याशङ्कोपक्रमादिलिङ्गगम्यं तात्पर्यं शब्दबलादेव सिध्यतीत्याह ॥

तात्पर्यशब्दादिति ॥ ११ ॥ तदर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेत् । न । पुरुषसंबन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वादित्याह ॥

उद्दिश्योच्चारणं दोषघ्नं वै लोक इति ॥ १२ ॥ नन्वध्ययनविधेर्बोधांतत्वाभावे विचारणस्त्वं न प्रवर्तते प्रयोजकाभावादित्याशङ्क्याह ॥

विचार उत्तरविधिप्रयुक्त उपपद्यत इति ॥ १३ ॥ क्रतुबोधविधयः सांगवेदाध्ययनादापातप्रतिपन्नाः । विरोधपरिहारण प्रतिष्ठितं निर्णयज्ञानमंतरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवंतस्तं निर्णयाय क्रतुविचारं प्रयोजयन्ति । श्रवणविधिस्तु साक्षादेव ब्रह्मविचारं विधत्ते । एवं सति श्रवणविधेः स्वविधेयप्रयोजकत्वं क्रतुविधीनां च विधेयोपकारिप्रयोजकत्वमित्युपपद्यतेतरां । अध्ययनविधिप्रयुक्तिपक्षे तु तद्विधेः क्रतुद्वारा स्वर्गसिद्धिपर्यंतत्वात्क्रतुनष्टानस्यापि तत्प्रयुक्तौ क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत ॥ नन्वध्ययनविधेस्त्वेवर्णिकमात्रं प्रति नित्यत्वात्तत्प्रयुक्तौ विचारस्यापि तत्त्वभ्येत । नान्यथेति चेत् । क्रतुविचारस्य चैवर्णिकमात्रेऽपि नित्यत्वसिद्धिः किं वा ब्रह्मविचारस्य । तच्चाद्योऽस्मन्मतेऽपि सम इत्याह ॥

अतो नित्यः क्रतुविचारस्त्वेवर्णिकमात्रस्येति ॥ १४ ॥ यतोऽकरणे प्रत्यवायश्रवणात्क्रतवस्त्वेवर्णिकानां नित्या अत इत्यर्थः ॥ द्वितीयोऽनिष्ट इत्याह ॥

ब्रह्मविचारः पुनः परमहंसस्येवेति ॥ १५ ॥ नित्योऽनुषंग इति ॥ ननृक्तनीत्याध्ययनस्याश्रयहरणांतत्वेऽर्थज्ञानमविहितं स्यात् । मैवं । वाक्यांतरेण तद्विधानात् । ब्राह्मणेन निःकारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्ययो ज्ञेयश्चेति तद्विधिः । तच्च निःकारणशब्देनाध्ययनज्ञानयोः काम्यत्वं निर्वायते । अर्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिकरं वचनद्वयं शाखांतरगतं निरुक्तकारो यास्तु एवमुदाजहार । अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिंदा च ।

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।

योऽर्थं ज्ञात्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधृतपाप्मा ॥

यद्वृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते ।

अनग्नाविव शुष्केधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति ॥

अस्मिन्मंत्रद्वये योऽर्थं ज्ञात्सकलं इत्यनेनैवार्धेन वेदार्थज्ञानं प्रशस्यते । इतरेणार्धत्रयेण ज्ञानराहित्यं निंद्यते । यो वेदार्थं जानाति सोऽयमिह लोके सकलं श्रेयः

प्राप्नोति । तथा तेन ज्ञानेन पापक्षये सति मृतः स्वर्गं प्राप्नोति । तदेतद्देहिका-
मुष्मिकं च ज्ञानफलं तैत्तिरीया मन्त्रोदाहरणेन तदीयतात्पर्याभिधायिब्राह्मणेन
च स्पष्टीचक्रुः । तदेवाभ्युक्ता । ये अर्वाहुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो
वदंत्यादित्यमेव ते परिवदन्ति । सर्वेऽग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसमिति । याव-
तीर्षं देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो
दिवे दिवे नमस्कुर्यान्नाश्रीलं कीर्त्तयेदता एव देवताः प्रीणातीति । वेदं विद्वा-
नर्थाभिज्ञः पुरुषः । स च द्विविधः । अर्वाचीनकाले समुत्पन्नश्चतुर्दशविद्यास्था-
नकुण्डलः कश्चिदुपाध्यायः पुरातनकाले समुत्पन्नो व्यासादिश्च । तमेतमुभयविधं
विद्वांसं विद्यामदधनमदकुलमदोपेताः पंडितमन्या ये पुरुषा अभितो विद्यादिषु
दृषयन्ति सर्वेऽप्यादित्यमेव प्रथमं दृषयन्ति । आदित्यापेक्षया द्वितीयमग्निं दृष-
यन्ति । तदुभयापेक्षया तृतीयं हंसं दृषयन्ति । हन्ति सदा गच्छतीति हंसो वायुः ।
अग्न्यादिरूपत्वं च वेदविद् आम्नातं । अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीति ।
न केवलमेतद्देवतात्रयं किंतु सर्वा अपि देवता वेदविदि वसन्ति । ब्राह्मणान्वेद-
विदो हृष्टा स्मृत्वा वा प्रतिदिनं नमस्कुर्यान् तु तस्मिन्विद्यमानमपि दोषं
कीर्त्तयेत् । एवं सति तत्र मन्त्रार्थभूताः सर्वा अपि देवता वेदार्थविदा स्मर्यमा-
णतया तदीयहृदयेऽवस्थिता अयं नमस्कर्ता तोषयति । न चैतदध्ययनस्यैव
फलमिति शङ्कनीयं । विद्वांसमित्याम्नातत्वात् । अन्यथा वेदमधीयानमित्याम्ना-
येत् । तस्मात्सर्वदेवताबुद्ध्या प्राणिभिः पुज्यस्य वेदार्थविदो लोकद्वयेऽपि श्रेयः-
प्राप्तिरूपपद्यते । यस्तु वेदमधीत्यार्थं न विजानाति सोऽयं पुमान्भारमेव हरति
धारयति । स्थाणुरिति दृष्टान्तः । छिन्नशखं शुष्कं वृक्षमूलं स्थाणुशब्देनोच्यते ।
स च यथेधनार्थमेवोपयुज्यते न तु पुष्पफलार्थं । तथा केवलपाठकस्य वात्यत्वं
न भवतीत्येतावदेव । न ह्यनुष्ठानं स्वर्गादिफलमिद्विर्यान्ति । किलेत्यनेन
लोकप्रसिद्धिर्यते । लोकेऽपि पाठकस्य यावती धनादिपूजा ततोऽप्यधिका
विदुषि दृश्यते । किंच यद्देवाक्यमाचार्यादृहीतमर्थज्ञानरहितं पाठरूपेणैव
पुनः पुनरुच्चार्यते । तत्कदाचिदपि न ज्वलति न प्रकाशयति । यथाग्निरहित-
प्रदेशे प्रशिष्टं शुष्ककाष्ठं न ज्वलति तद्वत् । तथा सति तस्य वाक्यस्य वेदत्वमेव
मुख्यं न स्यात् । अलौकिकं पुरुषार्थोपायं वेत्त्यनेनेति वेदशब्दनिर्वचनं । तथा
चोक्तं । प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एतं विदन्ति वेदेन तस्मा-

द्वेदस्य वेदतेति । अतो मुख्यवेदसिद्धये ज्ञातव्य एव तदर्थः ॥ किंचात्र यास्केन काचिदन्यापृगुदाहता ।

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उगती सुवासा इति ।

तत्र पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यं स एव दर्शयति । अपेक्षः पश्यन्न पश्यति वाचमपि च शृण्वन्न शृणोत्येनामित्यविद्वांसमाहार्द्धमिति । अस्यायमर्थः । यः पुमानर्थे न वेत्ति तं प्रति पूर्वार्द्धेण मन्त्रो वृत्ते । एकः पुरुषः पाठमात्रपर्यवसितो वेदरूपां वाचं पश्यन्नपि न सम्यक् पश्यति । एकवचनबहुवचनविवेकाभावे पाठशुद्धे-
रपि कर्तुमशक्यत्वात् । वायुमेव श्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं भूतिं गमयति । आदित्यानेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । त एवैनं भूतिं गमयन्ती-
त्यादावव्युत्पन्नः कथं पाठं निश्चिनुयात् । अन्यः कश्चिदर्थज्ञानाय व्याकरणाद्यङ्गानि शृण्वन्नपि मीमांसाराहित्यादेनां वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति । यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । अत्र व्याकरण-
मात्रेण प्रतिगृहीतुरिति प्रतीयते । मीमांसार्या तु न्यायेन दातुरिति निर्णीतं । तस्मादुभयविधमप्यविद्वांसं प्रत्येवमाहेति ॥ तृतीयपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ अपे-
क्षस्मै तन्वं विसस्त्रे स्वमात्मानं विवृणुते ज्ञानं प्रकाशनमर्थस्याहानया वाचेति । अस्यायमर्थः । अपिशब्दपर्याय उतोशब्दः । स च पूर्वोक्तानभिज्ञवैलक्षण्या-
यात्र प्रयुक्तो निपातानामनेकार्थत्वात् । यः पुमान्व्याकरणाद्यङ्गैः स्वशब्दार्थमी-
मांसया तात्पर्यं च शोधयितुं प्रवृत्तस्तस्मा एकस्मै वेदः स्वकीयां तनुं विसस्त्रे । स्वमित्यादिकं पदव्याख्यानं । ज्ञानमित्यादिकं तात्पर्यव्याख्यानं । वेदार्थप्रकाशनं सम्यक् ज्ञानमनया तृतीयपादरूपया वाचा मन्त्र आहेति ॥ चतुर्थपादतात्पर्यं दर्शयति ॥ उपमोक्तमया वाचा जायेव पत्य कामयमाना सुवासा ऋतुकालेषु सुवासाः कल्याणवासाः कामयमाना ऋतुकालेषु यथा स एनां पश्यति शृणो-
तीत्यर्थज्ञप्रशंसेति । अस्यायमर्थः । उक्तमया चतुर्थपादरूपया वाचा तृतीयपा-
दार्थस्योपमोच्यते । उगतीत्येतस्य व्याख्यानं कामयमानेति । यद्यप्यहि गृहकृ-
त्यवेलायां मलिनयामास्तथापि संभोगकालेषु कल्याणवासा भवति । तत्र हेतुः । कामयमाना ऋतुकालेष्विवति । यथा स पतिरेनां जायां साकल्येनाद-
रयुक्तः पश्यति किंच तयोक्तार्थं हितबुद्ध्या शृणोति । तथायं चतुर्दशविद्यास्था-

नपरिणीलनोपेतः पुरुषो वेदार्थरहस्यं सम्यक् पश्यति । वेदोक्तं च धर्मब्रह्म-
पमर्थं हितबुद्ध्या स्वीकरोति । सेयमुक्ता वेदार्थाभिज्ञस्य प्रशंसति ॥

पुनरप्युगंतरं यास्क उदाजहार । तस्योत्तरा भूयसे निर्वचानाय ।

उत त्वं सख्ये स्थिरपीतमाहुर्ननं हिन्वंत्यपि वाजिनेषु ।

अधेन्वा चरति माययेप वाचं शुश्रुवाँ अफलामपुष्पामिति ।

अयमर्थः । पूर्वोदाहृताया उत त्वः पश्यन्नित्यादिकाया ऋचोऽनंतरमेषाम्नाता
तस्य पूर्वोक्तमन्वार्थस्य भूयसे निर्वचनाय संपद्यते । तमर्थमतिशयेन प्रतिपाद-
यितुं प्रभवति । कथमिति चेत् । तदुच्यते । अपि चैकं चतुर्दशविद्यास्थानकुशलं
पुरुषं वेदरूपाया वाचः सख्ये स्थित्वा स्थिर्येण वेदोक्तार्थामृतपानयुक्तमाहुः ।
अभिज्ञाः कथयन्ति । सखिविदं सखायमिति मन्त्रे वेदस्य सखित्वमुदाहृतं । यद्वा
स्वर्गलोके वेदानां सख्ये स्थित्वातिशयेन पीतामृतमाहुः । वाचामिना ईश्वराः
सभासु प्रगल्भा वा वाजिनाः । तेषु मध्येऽप्येनं वेदार्थकुशलं चोदयितुं न
हिन्वंति । न केऽपि प्राप्नुवंति । तेन सह विविदितुमसमर्थत्वात् । यस्त्वन्यः
पाठमात्रपरः पुष्पफलरहितां वाचं शुश्रुवानभवति । पूर्वकांडोक्तस्य धर्मस्य
ज्ञानं पुष्पं । उत्तरकांडोक्तस्य ब्रह्मज्ञानं फलं । यथा लोके पुष्पं फल-
स्योत्पादकं तथा वेदानुवचनादिधर्मज्ञानमनुष्ठानद्वारा फलात्मकब्रह्मज्ञानं च
जनयति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकेनेति श्रुतेः । यथा च फलं तृप्तिहेतुस्तथा ब्रह्मज्ञानं कृतकृत्यत्वहेतुः ।
यत्पूर्णादेकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवतीति श्रुतेः । तादृशपुष्पफल-
रहितवेदपाठकः स एष पुमानधेन्वा मायया सह चरति । नवप्रमृत्तिका क्षीर-
दोग्धी गौः प्रीतिहेतुत्वाद्भिन्नोतीति व्युत्पत्त्या धेनुरित्युच्यते । पाठमात्रपरं प्रति
वेदरूपा वाग्धर्मब्रह्मज्ञानरूपं क्षीरं न दोग्धीत्यधेनुः । अत एवासी मायाकप-
टरूपा । ऐंद्रजालिकनिर्मितगोमहर्गोरूपत्वात् । तया मायया सह चरन्त्रयं
परमपुरुषार्थं न लभत इत्यर्थः । इत्थं यास्केन ज्ञानस्तुत्यज्ञाननिंदोदाहरणस्य
प्रपञ्चितत्वाद्यच्च स्तूयते तद्विधीयत इति न्यायेनाध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विधि-
रुपगंतव्यः ॥

किंच नक्षत्रेष्टिकादि प्रतीष्टि फलवाक्यं यागतश्चेदनयोः समानमेवास्त्रायते ।
यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नदः । एवं ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन
हविषा यजते य उ चैतदेवं वेदेति । अतो यागवत्फलाय स्ववेदनमपि विधी-

यते । अनेन न्यायेन सर्वेष्वपि ब्राह्मणेषु वेदनविधयो दृष्टव्याः । ननु विद्याप्र-
शंसेति सूत्रे वेदनफलानां प्रशंसारूपत्वं जैमिनिना सूचितमिति चेत् । अस्तु
नाम । विद्यमानेनापि फलेन प्रशंसितुं शक्यत्वात् । दर्शयागस्य पूर्णमासयागस्य
चातिपाते सति प्रायश्चित्तरूपां विश्वानरेष्टिं विधातुं विद्यमानेनैव स्वर्गफलेन
स्तुतिः क्रियते । सुवर्गाय लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येते इति । एतच्चाचार्यैर्ब्रह्म-
ज्ञानफलवाक्यस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यं दर्शयितुमुदाहृतं । इच्छाम्येवार्थवादत्वं
वचसोऽन्यपरत्वं । यथावस्वभिधायित्वान्न त्वभूतार्थवादता ॥ इज्येते स्वर्गलो-
काय दर्शदर्शं यथातथा । न त्वभूतार्थवादत्वं पापश्लोका श्रुतिर्यथेति ॥ न च
वेदनमात्रेण फलसिद्धावनुष्ठानवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं । फलभूयस्त्वेन परिहृत-
त्वात् । उदाहृतं चात्र जैमिनिसूत्रं । फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परि-
माणतः सारतो वा फलविशेषः स्यादिति । एतच्चास्माभिस्तरति ब्रह्महत्यां
योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्युदाहरणेन व्याख्यातं । छंदोगाश्च
केवलादनुष्ठानाद्विद्यासहितेऽनुष्ठाने फलातिशयमामनन्ति । तेनोभौ कुरुतो
यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यया
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । यद्यप्यंगाववडोपास्तिरत्र
विद्याशब्देन विवक्षिता । तथापि न्यायः सर्वास्वपि विद्यासु समानः ॥

कुतस्त्वैतावती वेदने भक्तिरिति चेत् । कुतो वा तत्रैषोऽत्र द्वेषः । प्रशंसा-
स्माभिर्भूयसी दर्शिता । निंदां तु न क्वाप्युपलभामहे । किंतु कर्मजन्यमपूर्वं यथा
मरणादृद्धं जीवेन सह गच्छति । तथा विद्याजन्यमप्यपूर्वं गच्छति । तथा च
राजसनेयिन आमनन्ति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति । तस्मा-
दध्ययनवदर्थज्ञानस्यापि विहितत्वादर्थज्ञानाय वेदो व्याख्यातव्यः ॥

विषयप्रयोजनसंबन्धाधिकारिज्ञानमन्तरेण श्रोतृप्रवृत्त्यभावाद्द्विषयादयो नि-
रूप्यन्ते । व्याख्यानस्य व्याख्येयो वेदो विषयः । तदर्थज्ञानं प्रयोजनं । व्याख्यान-
व्याख्येयभावः संबन्धः । ज्ञानार्थी चाधिकारी । यदप्येतावत्प्रसिद्धं तथापि वेदस्य
विषयाद्यभावे व्याख्यानस्यापि परमविषयादिकं न स्यात् । अतो वेदस्य चतुष्ट-
यमुच्यते । वेदे पूर्वोत्तरकांडयोः क्रमेण धर्मब्रह्मणी विषयः । तयोरनन्यत्वभ्य-
त्वात् । तथा च पुरुषार्थानुशासने सूचितं । धर्मब्रह्मणी वेदकेवेद्ये इति । जैमि-
नीये च द्वितीयसूत्रे चोदनेन धर्मं प्रमाणं । चोदना प्रमाणमेवेति नियमद्वयं
संप्रदायविद्विर्भिहितं । चोदनेनैवमुमर्थमुपादयितुं चतुर्थसूत्रे प्रत्यक्षविषयत्वं

धर्मस्य निराकृतं । प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति । अनुष्ठाना-
दृष्टमुत्पत्त्यमानस्य धर्मस्य पूर्वमविद्यमानत्वान्न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति । उत्तरकाले
ऽपि रूपादिराहित्यान्नेन्द्रियैरवगम्यते । अत एवाहृष्टमिति सर्वैरभिधीयते ।
लिंगराहित्यान्नानुमानविषयत्वमप्यस्ति । मुखदुःखे धर्माधर्मयोर्लिंगमिति चेत् ।
वाढं । अयमपि लिंगलिङ्गिभावो वेदेनैव गम्यते । ततश्चोदनेन धर्मे प्रमाणं ॥
वैयासिकस्य तृतीयसूत्रस्य द्वितीयवर्णके ब्रह्मणः सिद्धवस्तुनोऽपि शास्त्रैकवि-
षयत्वं भाष्यकृद्भिर्व्याख्यातं । शास्त्रादेव प्रमाणान्नजगतां जन्मादिकारणं ब्रह्माधि-
गम्यत इत्यभिप्रायः । इति श्रुतिश्च भवति । नावेदविन्मनुते तं वृहंतमिति ।
तत्रोपपत्तिः पूर्वाचार्यैरेवमुदीरिता । रूपलिङ्गादिराहित्यान्न मानांतरयोग्य-
तेति । तस्मादनन्यलभ्यत्वादस्ति धर्मब्रह्मणोर्वेदविषयत्वं । तदुभयज्ञानं वेदस्य
साक्षात्प्रयोजनं । न च तस्य ज्ञानस्य सप्तद्वीपा वसुमती राजासी गच्छतीत्या-
दिज्ञानवदपुरुषार्थपर्यवसायित्वं शङ्कनीयं । धर्मप्रयुक्तस्य पुरुषार्थस्य स्मृत्यमान-
त्वात् । धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पति । धर्मेण
पापमपनुदति धर्मे सर्वे प्रतिष्ठितं । तस्माद्धर्मे परमं वदन्तीति । उदंडस्य राज्ञो
नियामकत्वाद्विवादमानयोः पुरुषयोर्मध्ये दुर्बलस्यापि राजमाहाय्यवज्जयं हतु-
त्वाच्च धर्मः पुरुषार्थः । तथा च वाजसनेयिनः सृष्टिप्रकरणे समामनन्ति ।
तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मे तदेतत्तावत्स्य शत्रुं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो
ऽवलीयान्वलीयांसमाशंसते । धर्मेण यथैव राजैवमिति । ब्रह्मविदाप्नोति परं
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिषु ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तपुरु-
षार्थः प्रसिद्धः । तदुभयज्ञानार्थी वेदऽधिकारी । स च त्रैवर्णिकः पुरुषः ।
स्त्रीशूद्रयोस्तु सत्यामपि ज्ञानापेक्षायामुपनयनाभावेनाध्ययनराहित्याद्वेदऽधि-
कारः प्रतिबद्धः । धर्मब्रह्मज्ञानं तु पुराणादिमुखेनोत्पाद्यते । तस्माच्चैवर्णिक-
पुरुषाणां वेदमुखेनार्थज्ञानेऽधिकारः ॥ संबंधस्तु वेदस्य धर्मब्रह्मभ्यां सह प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः । तदीयज्ञानेन सह जन्यजनकभावः । त्रैवर्णिकपुरुषैः
सहोपकार्योपकारकभावः । तदेवं विषयाद्यनुबंधचतुष्टयमवगत्य समाहितधियः
श्रोतारो वेदव्याख्याने प्रवर्ततां ॥

अतिगंभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिष्टादीनि षडंगानि प्रवृत्तानि । अत
एव तेषामपरविद्यारूपत्वं मुंडकोपनिषदाथर्वणिका आमनन्ति । द्वे विद्ये वेदितव्ये
इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः

सामवेदोऽथर्ववेदः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति
अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति । साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात्पदंगुस
हितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं । परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वादुपनिषत्
परविद्यात्वं ॥

वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा । तथा च तैत्तिरीय
उपनिषदारंभे समामनन्ति । शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बल
साम संतान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति ॥ वर्णोऽकारादिः ॥ स चांगभूतशि
क्षाग्रंथे स्पष्टमुदीरितः । त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः । प्राकृ
संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवेत्यादिना ॥ स्वर उदात्तादिः ॥ सोऽपि
तत्रोक्तः । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रय इति ॥ मात्रा ह्रस्वादिः
सापि तत्रोक्ता । ह्रस्वो दीर्घः ऋत इति कालतो नियमा अचीति ॥ बल
स्थानप्रयत्नौ ॥ तत्राष्टौ स्थानानि वर्णानामित्यादिना स्थानमुक्तं । अचोऽस्पृष्ट
यणस्त्वोपदिष्टादिना प्रयत्न उक्तः ॥ सामशब्देन साम्यमुक्तं ॥ अतिदुतातिवि
लंबितगीत्यादिदोषाहित्येन माधुर्यादिगुणयुक्तत्वेनोच्चारणं साम्यं । गीती गीर्घ
शिरःकंधीत्यादिनोपांगु दष्टं त्वरितमित्यादिना दोषा उक्ताः । माधुर्यमक्षरव्यक्ति
रित्यादिना गुणा उक्ताः ॥ संतानः संहिता ॥ वायवायाहीत्यत्रादादशः । इंद्राग्न
आगतमित्यत्र प्रकृतिभावः । एतच्च व्याकरणेऽभिहितत्वाच्छिक्षायामुपेक्षितं
शिक्ष्यमाणवर्णादिवक्तव्ये वाधस्तत्रोदाहृतः । मंचो हीनः स्वरतो वर्णतो व
मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यज्ञमानं हिनस्ति यथेदंशु
स्वरतोऽपराधादिति । इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेत्यस्मिन्मंच इंद्रस्य शत्रुघातक इत्यस्मिन्वि
वक्षितेऽर्थे तत्पुरुषसमासः समासस्येति सूत्रेण तत्पुरुषत्वादंतादात्तेन भवि
तव्यं । आद्युदात्तस्तु प्रयुक्तः । तथा सति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन बहुव्रीहत्वा
दिदोषात्तको यस्येत्यर्थः संपन्नः । तस्मात्स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षाग्रंथे
ऽपेक्षितः ॥

कल्पस्वाश्वलायनापस्तंबबोधायनादिमूत्रं । कल्प्यते समर्थते यागप्रयोगे
ऽचेति व्युत्पत्तेः । नन्याश्वलायनः किं मंचकांडमनुमृत्य प्रवृत्तः किं वा ब्राह्मण
मनुमृत्य । नाद्यः । दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्येवं तेनोपक्रांत
त्वात् । न ह्यग्निमीळ इत्यादयो मंचा दर्शपूर्णमासयोः क्वचिद्विनियुक्ताः । न
द्वितीयः । आग्नाविष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति दीक्षणीयायामित्येव

दीक्षणीयेष्टेर्वास्त्रणे प्रक्रांतत्वात् । अत्रोच्यते । मंचकांडो ब्रह्मयज्ञादिजपक्रमेण प्रवृत्तो न तु यागानुष्ठानक्रमेण । ब्रह्मयज्ञश्चैवं विहितः । यत्स्वाध्यायमधीयी-
तेकामप्युचं यजुः साम वा तद्ब्रह्मयज्ञ इति । सोऽयं ब्रह्मयज्ञजपोऽग्निमीळ-
इत्याम्नायक्रमेणैवानुष्ठेयः । तथा सर्वा ऋचः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि
वाच स्तोमे पारिप्लवं शंसतीति विधीयते । तथाश्विने शस्यमाने सूर्यो नोदियादपि
सर्वा दाशतयीरनुब्रूयादिति विधीयते । तथा रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते ।
यो याजयति यो वा प्रतिगृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वानघ्नन् चिः स्वाध्यायं
वेदमधीयीतेति प्रायश्चित्तरूपं वेदपारायणं विहितं । इत्यादिषु कृत्स्नमंचकांड-
विनियोगेषु संप्रदायपारंपर्यागत एव क्रम आदरणीयः । विशेषविनियोगस्तु
मंचविशेषानां श्रुतिलिंगवाक्यादिप्रमाणान्युपजीव्याश्वलायनो दर्शयति । अतो
मंचकांडक्रमाभावेऽपि न कश्चिद्विरोधः । उपे त्वेत्यादिमंचास्तु क्रत्वनुष्ठानक्रमेण-
वाम्नातः इत्यापस्तंबादयस्तेनैव क्रमेण सूत्रनिर्माणे प्रवृत्ताः । आम्नातत्वादय-
जपादिष्वपि स एव क्रमः । यद्यपि ब्राह्मणे दीक्षणीयेष्टिरूपक्रांता । तथापि
तस्या इष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन तदपेक्षात्वादाश्वलायनस्यादौ तद्व्याख्यानं युक्तं ।
अतः कल्पसूत्रं मंचविनियोगेन क्रत्वनुष्ठानमुपदिश्योपकरोति । तर्हि प्र वा
वाजा इत्यादीनां साक्षिधेनीनामृचामेव विनियोगमाश्वलायनो ब्रवीतु । नमः
प्रवक्तु इत्यादयस्त्वनाम्नाताः । कुतो विनियुज्यंत इति चेत् । नायं दोषः ।
शाखांतरसमाप्तातानां ब्राह्मणांतरसिद्धस्य विनियोगस्य गुणोपसंहारन्यायेनात्र
वक्तव्यत्वात् । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायविदः । तस्माच्छिष्टेन कल्पो
ऽप्यपेक्षितः ॥

व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेगेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते ।
तथा चंद्रवायवयहब्राह्मणे समाम्नायते । वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्ते देवा इंद-
मब्रुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽब्रवीद्वरं वृणु मयं चैवेष वायवे च सह
गृह्णाता इति तस्मादेंद्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिंदो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ।
तस्मादियं व्याकृता वागुद्यत इति । अग्निमीळे पुरोहितमित्यादिवाक् पूर्व-
स्मिन्काले पराची समुद्रादिध्वनिवदेकात्मिका सती । अव्याकृता प्रकृतिः प्रत्ययः
पदं वाक्यमित्यादिविभागकारियंरहितासीत् । तदानीं देवः प्रार्थित इंद-
एकस्मिन्नेव पात्रे वायोः स्वस्य च सोमरसस्य यहरूपेण चरेण तुष्टस्तामखंडां
वाचं मध्ये विच्छिद्य प्रकृतिप्रत्ययादिभागं सर्वत्राकरोत् । तस्मादियं वागिदा-

नीमपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः । तस्यैतस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविशेषो वररूचिना वार्तिके दर्शितः । रक्षोहागमलघुमंदहाः प्रयोजनमिति । एतानि रक्षादिप्रयोजनानि प्रयोजनांतराणि च महाभाष्ये पतञ्जलिना स्पष्टीकृतानि ॥ रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणं । लोपागमवर्णविकारज्ञो हि सम्यग्वेदान्परिपालयिष्यति वेदार्थं चाध्यवस्यति ॥ ऊहः खन्वपि । न सर्वैर्लिङ्गेन सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमंत्रा निगदिताः । ते चावश्यं यज्ञांगत्वेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥ आगमः खन्वपि । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति । प्रधानं च षट्स्वंगेषु व्याकरणं । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति ॥ लघुर्थं चाध्येयं व्याकरणं । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच । बृहस्पतिश्च वक्ता । इंद्रश्चाध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । अंतं च न जगाम । अद्य तु पुनर्यदि परमायुर्भवति स वर्षं जतं जीवति । तत्र कुतः प्रतिपदपाठेन सकलपदावगमः । कुतस्तारां प्रयोगेन ॥ असेदहार्थं चाध्येयं व्याकरणं । याज्ञिकाः पठन्ति । स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनडाहीमालभेतेति । तत्र न ज्ञायते किं स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सा स्थूलपृषती । किंवा स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषतीति । तान्नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति । यदि समासांतोदात्तत्वं तदा कर्मधारयः । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ततो बहुव्रीहिरिति ॥ इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानीति । तेऽसुराः । दुष्टः शब्दः । यदधीतं । यस्तु प्रयुक्ते । अविज्ञांसः । विभक्तिं कुर्वन्ति । यो वा इमां । चत्वारि । उत त्वः । सक्तुमिव । सारस्वती । दशम्यां पुत्रस्य । सुदेवो अस्मि वरुणेति ॥ तेऽसुराः । तेऽसुराः हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभृवुः । तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छित्वेनापभाषित्वे । म्लेच्छो ह वा ण्य यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥ दुष्टः शब्दः । दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेदं शत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । दुष्टांश्छद्मान्मा प्रयुष्महीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यदधीतं । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्दयते । अनग्नाविव शुष्केषां न तज्ज्वलति कर्हिचित् । अविज्ञातमनर्थकं माधिगीप्सहीत्यध्येयं व्याकरणं ॥ यस्तु प्रयुक्ते । यस्तु प्रयुक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले । सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविदुष्यति चापशब्देः । कः । वाग्योग-

विदेव । यो हि शब्दाज्जानाति । अपशब्दानप्यसौ जानाति । यथैव शब्दज्ञाने च धर्म एवमपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः प्राप्नोति । अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति । भूयांसो ह्यपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रङ्गाः । यथा गौरित्येतस्य शब्दस्य गावीगोणीगोपोतलिकेत्येवमादयः । अथ योऽवाग्योगविदज्ञानं तस्य शरणं । विषम उपन्यासः । नात्यन्ताज्ञानं शरणं भवितुमर्हति । यो ह्यज्ञानन्वे ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिवेत्सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । एवं तर्हि कः । अवाग्योगविदेव । अथ यो वाग्योगविज्ञानं तस्य शरणं ॥ अविद्वांसः । अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न श्रुतिं विदुः । कामं तेषु तु विप्रोऽथ स्त्रीष्विवायमहं वदेदिति । स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्ययं व्याकरणं ॥ विभक्तिं कुर्वति । विभक्तिं कुर्वति । याज्ञिकाः पठन्ति । प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चांतरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुं । तस्मादध्ययं व्याकरणं ॥ यो वा इमां । यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वर्णशो वाचं विदधाति । स आर्त्विजीनो भवति । आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्ययं व्याकरणं ॥ चत्वारि । चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेण । चत्वारि शृंगा । चत्वारि पदजातानि । नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः कालाः । द्वे शीर्षे । सुपस्तिङ्श्च । सप्त हस्तासौ अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्धः । उरसि कंठे शिरसि । वृषभो वर्षणात्सर्वकामानां । रोरवीति । रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्या आविवेण । महता देवेन नस्तादात्म्यं यथा स्यादित्यध्ययं व्याकरणं ॥ अथवा चत्वारि । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः । गुहा त्रीणि निहिता नेगयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ये मनीषिणो मनस ईपिणः । गुहायां त्रीणि निहितानि नेगयन्ति । न चेष्टन्ते न निमिषन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । तुरीयं ह वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते ॥ उत त्वः । उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनां । उतो त्वस्मै तन्वं विसृजे जायेव पत्य उशती सुवासाः । अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति । अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनां । अविद्वांसमाहार्हं । त्वस्मै अन्यस्मै तन्वं विसृजे । तनुं विवृणुते । जायेव पत्य उशती सुवासाः । यथा जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते ।

एवं वाग्वाग्विदे स्वमात्मानं विवृणुते । वाग्नो विवृणुयादित्यध्येयं व्याकरणं ॥
 सक्तुमिव । सक्तुमिव तितउना पुनंतो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
 अत्रासखायः सख्यानि जानते भद्रेषां लक्ष्मीर्निहिताधि वाचि । सक्तुः सच
 तेर्दुर्धावो भवति । कसतेवा स्याद्विपरीतस्य विकसितो भवति । तितउ परिपवनं
 भवति । ततवद्वा तुन्वद्वा । धीराः प्रज्ञावंतो ध्यानवंतो मनसा प्रज्ञानेन वाच-
 मक्रत । वाचमकृपत । अत्रासखायः सख्यानि जानते । सयुज्यानि जानते । क
 एव दुर्गमो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः । के पुनस्ते व्याकरणाः । कुत एतत् ।
 भद्रेषां वाचि निहिताधि वाचि । एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति ॥
 सारस्वती । सारस्वती याज्ञिकाः पठन्ति । आहिताग्निरपणञ्चं प्रयुञ्जानः प्रा-
 यश्चित्रीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति । प्रायश्चित्रीया मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणं ॥
 दशम्यां पुत्रस्य । दशम्यां पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्वोषवदाद्यंतरंतस्थम-
 भिनिष्ठानांतं द्वाष्टारं चतुरष्टारं वा । कृतं नाम कुर्यात् । न तद्वितमिति । न
 यांतरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुं । तस्मादध्येयं व्याकरणं ॥
 मुदेवो असि । मुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिंधवः । अनुष्टारंति काकुदं
 मूर्म्यं मुपिरामिव । सप्त सिंधवः सप्त विभक्तयः । ककुज्जिह्वा । सास्मिन्विद्यत
 इति काकुदं तालु । मूर्मिः स्थूला लोहप्रतिमेति । एवं सिद्धे शब्दार्थसंबंध
 इत्यादिवार्तिकोक्तान्यत्रापि प्रयोजनान्यनुसंधेयानि ॥

अथ निरुक्तप्रयोजनमुच्यते । अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदज्ञातं यत्रोक्तं
 तन्निरुक्तं । गौः ग्मा ज्मा त्मा द्वा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य
 इत्यंतो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन्ग्रंथे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न
 विद्यते । एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्ट-
 मभिहितत्वात् । तदेतन्निरुक्तं त्रिकांडं । तच्चानुक्रमणिकाभाषे दर्शितं ॥

आद्यं नैघंटुकं कांडं द्वितीयं नैगमं तथा ।

तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥

गौराद्यपारपर्यंतमाद्यं नैघंटुकं मतं ।

जहाद्युन्वमृवीमांतं नैगमं संप्रचक्षते ॥

अग्न्यादिदेवपत्न्यंतं देवताकांडमुच्यते ।

अग्न्यादिदेवी ऊर्जाहुन्यंतः क्षितिगतो गणः ॥

वायुादयो भगांताः स्युरंतरिक्षस्थदेवताः ।

सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति ॥

गवादिदेवपत्न्यन्तं समाम्नायमधीयत इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां संघो यत्र प्रायेणोपदिश्यते । तत्र निघंटुशब्दः प्रसिद्धः । तादृशेष्वमरसिंहवैजयन्तीहलायुधादिषु दश निघंटव इति व्यवहारात् । एवमत्रापि पर्यायशब्दसंघोपदेशादाद्यकांडस्य निघंटुत्वं । तस्मिन्कांडे त्रयोऽध्यायाः । तेषु प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिकालादिद्रव्यविषयाणि नामानि । द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि । तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्वह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि ॥ निगमशब्दो वेदवाची । यास्कन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्तस्मिन्निगम एव प्रायेण वर्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन्कांड उपदिष्टत्वात्तस्य कांडस्य निगमत्वं ॥ पंचमाध्यायरूपस्य तृतीयकांडस्य देवत्वं विस्पष्टं ॥ पंचाध्यायरूपकांडत्रयात्मक एतस्मिन्ग्रंथे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात्तस्य ग्रंथस्य निरुक्तत्वं । तद्वाख्यानं च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्वायमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य संभाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्ते इति व्युत्पन्नः । तत्र हि चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चापसर्गनिपाताश्चेति प्रतिज्ञायोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतं । नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयमन्वध्यायन्नदं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीय इति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय इति च । तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थीयस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमालक्षणार्थोदाहरणमस्मिन्ग्रंथेऽवगम्यते । एवं ग्रंथकारणोक्तास्तत्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मंचव्याख्यानावसर एवास्माभिरुदाहरिष्यन्ते । न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयं । एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषांचिदुक्तत्वात् । तदाहुतीनामाहुतित्वमिति । तमिदं संतमिदं इत्याचक्षत इति । यदप्रथमं यत्तत्पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च । ग्रंथकारोऽपि तत्र तत्र स्वाक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति । केषांचिन्निर्वचनानां व्याकरणबलेन सिद्धापि न सर्वेषां सिद्धिरस्ति । अत एव ग्रंथकार आह । तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्कर्त्तव्यं स्वार्थसाधकं चेति । तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तं ॥

तथा छंदोग्रंथोऽप्युपयुज्यते । छंदोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात् । तस्मात्सप्र

चतुस्तुराणि छंदांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्त इति ह्याम्नातं । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्-
हतीपंक्तिचिष्टुजगतीत्येतानि सप्त छंदांसि । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि
चतुर्भिरक्षरैरधिकाष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । एवमुत्तरोत्तराधिका अनुष्टुबादयोऽवगं-
तव्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । चिष्टुब्धी राजन्यस्य ।
जगतीभिर्वैश्यस्येति । तत्र मगणयगणादिसाध्यो गायत्र्यादिविवेकछंदोग्रंथमं-
तरेण न सुविज्ञेयः । किंच यो ह वा अविदितार्षयच्छंदोदेवतब्राह्मणेन मंत्रेण
याजयति वाध्यापयति वा । स्थाणुं वर्द्धति । गर्भं वा पत्यते । प्र वा मीयते ।
पापीयान्भवति । तस्मादेतानि मंत्रे मंत्रे विद्यादिति श्रूयते । तस्मात्तावद्वेदनाय
छंदोग्रंथ उपयुज्यते ॥

ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रंथे विहितं । यज्ञकालार्थसिद्धय इति ।
कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते । संवत्सरमेतद्भूतं चरेत्संवत्सरमुख्यं भृत्वत्येवमादयः
संवत्सरविधयः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । शरदि
वैश्य आदधीतेत्याद्या ऋतुविधयः । मासि मासि सत्रपृष्ठान्युपयन्ति । मासि
मास्यतिग्राह्या गृह्यन्त इति मासविधयः । ये कामयेत वसीयान्स्यादिति तं
पूर्वपक्षे याजयेदित्याद्याः पक्षविधयः । एकाष्टकायां दीक्षेरन् फल्गुनीपूर्णमासे
दीक्षेरन्नित्याद्यास्तिथिविधयः । प्रातर्जुहोति सायं जुहोतीत्याद्याः प्रातःकाला-
दिविधयः । कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्याद्या नक्षत्रविधयः । अतः कालविशेषान-
वगमयितुं ज्योतिषमुपयुज्यते ॥

एतेषां वेदार्थोपकारिणां पक्षां ग्रंथानां वेदांगत्वं शिक्षायामेवमुदीरितं ॥

छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषमयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं ।

तस्मात्सांगमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयत इति ॥

पदंगवत्पुराणादीनामपि वेदार्थज्ञानोपयोगो याज्ञवल्क्येन स्मर्यते । पुराण-
न्यायमीमांसाधर्मशास्त्रांगमिश्रिता । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्द-
शेति ॥ इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं
प्रहरेदित्यन्यत्रापि स्मर्यते । ऐतरेयतैत्तिरीयकाठकादिशाखामूक्तानि हरिश्चंद्र-
नाचिकेताद्युपाख्यानानि धर्मब्रह्मावबोधोपयुक्तानि तेषु तेष्वितिहासग्रंथेषु
स्पष्टीकृतानि । उपनिषदुक्ताः सृष्टिस्थितिलयादयो ब्राह्मपाद्मवैष्णवादिपुराणेषु

स्पष्टीकृताः । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पंचलक्षणमिति । मृष्टपादेः पुराणप्रतिपाद्यत्वावगमनात् । न्यायशास्त्रे प्रमाणप्रमेयसंग्रहप्रयोजनदृष्टान्तादीनां षोडशपदार्थानां निरूपणात्तदनुसारेणेतं वाक्यमस्मिन्नर्थे प्रमाणं भवति नेतरदिति निर्णयः कर्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वेदार्थोपयोगोऽतिस्पष्ट एव । मन्वत्रिविष्णुहारीतादिप्रोक्तासु स्मृतिषु वेदोक्तसंध्यावंदनादिविधयः प्रपंचिताः । तदु हा वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः संध्यायां गायत्र्याभिमन्त्रिता आप ऊर्द्धं विशिष्टपंतीत्यादिकः संध्यावंदनविधिः । पंच वा एते महायज्ञाः सततं प्रतापयन्त्यादिको महायज्ञविधिः । एवं विध्यंतराणि द्रष्टव्यानि । उक्तप्रकारेण पुराणादीनां वेदार्थज्ञानोपयोगाद्विद्यास्थानत्वं युक्तं । एतैः पुराणादिभिश्चतुर्दशभिर्विद्यास्थानैरुपवृंहिताया विद्याया ग्रहणेऽधिकारिविशेषः शाखांतरगतेष्वनुभिर्मेवैरुपदर्शितः । तांश्च मन्त्रान्यास्क उदाजहार ॥

तत्रायं प्रथमो मंत्रः ॥

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा जेवधिष्टेऽहमस्मि ।

अमृतकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यामिति ॥

विद्याभिमानिनी देवता ब्राह्मणमुपदेष्टारमाचार्यमाजगाम । आगत्य चैव प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण मामनधिकारिणेऽनुपदिश्य पालय । तवाहं निधिवत्पुरुषार्थहेतुरस्मि । तादृश्यां मयि तदुपदेष्टरि त्वयि च योऽमृतां करोति । यश्चाजवेन विद्यां नाभ्यस्यति । योऽपि स्नानाचमनाद्याचारनियतो न भवति । तादृशेभ्यः शिष्याभासेभ्यो मां न ब्रूयाः । तथा सति त्वद्गृह्ये स्थित्वा फलप्रदा भवेयं ॥

अथ द्वितीयो मंत्रः ॥

य आतृणत्यवितथं कर्णावदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ।

तं मन्येत पितरं मातरं च तस्मै न दुःखेत्कतमन्ननाहेति ॥

पूर्वस्मिन्मंत्रे आचार्यस्य नियममभिधायास्मिन्मंत्रे शिष्यस्य नियमोऽभिधीयते । वितथमनृतमपुरुषार्थभूतं लौकिकं वाक्यं । तद्विपरीतं मृत्युं वेदवाक्यमवितथं । तादृशेन वाक्येन य आचार्यः शिष्यस्य कर्णावातृणति । सर्वतस्तर्देन पूरणं करोति । उपसर्गवशादौचित्याच्च तृणस्त्रिधातोरर्थोत्तरे वृत्तिः । सर्वदा वेदयः श्रावयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । न दुःखं कुर्वन् । मंदप्रज्ञस्य माणवकस्यादा-

वर्द्धर्चमृचं वा यहीतुमशक्तस्य यथा दुःखं न भवति तथा पादं पादैकदेशं वा याहयन् । किंच । अमृतं संप्रयच्छन् । अमृतत्वस्य देवजन्मनो मोक्षस्य वा प्राप-
कत्वादमृतं वेदार्थः । तस्य प्रदानं कुर्वन् । तं तादृशमाचार्यं सच्छिष्यो मुख्यमा-
तापितृरूपं मन्येत । पूर्वसिद्धौ तु मातापितरावधमस्य मनुष्यस्य शरीरस्य प्रदा-
नादमुख्यौ । तस्मै मुख्यमातापितृरूपायाचार्यैकमपि द्रोहं न कुर्यात् ॥

अथ तृतीयो मंत्रः ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीयास्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तदिति ॥

ये त्वधमा विप्रा गुरुणाध्यापिता संतो विनयोक्त्या तदीयहितचिंतनेन
शुश्रूषया वा गुरुं नाद्रियन्ते । आदररहितास्ते शिष्याभासा गुरोर्न भोजनीयाः ।
अनुभवयोग्या न भवन्ति । न हि तेषु गुरुः कृपां करोति । यथैव गुरुणा ते न
पालनीयास्तथैव तानधमाश्लिष्यान्तच्छ्रुतं गुरूपदिष्टं वेदवाक्यं न पालयति ।
फलप्रदं न भवतीत्यर्थः ॥

अथ चतुर्थो मंत्रः ॥

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नं ।

यस्ते न दुह्येत्कृतमच्चनाह तस्मै मा व्रूया निधिपाय ब्रह्मन्निति ॥

हे आचार्य यमेव मुख्यगिण्यं शुचित्वादिगुणोपेतं जानीयाः । किंच यो
मुख्यगिण्यस्तुभ्यं कदाचिदपि न दुह्येत् । तस्मै तु मुख्यगिण्याय त्वदीयनिधिपा-
लकाय ब्रह्मन् वेदरूपां मां विद्यां व्रूयाः । इत्थं विद्यादेवतया प्रार्थितत्वादाचार्येण
मुख्यगिण्याय वेदविद्योपदेष्टव्या । तदर्थमृग्वेदोऽस्माभिः षडंगानुसारेण व्याख्या-
यते । मंत्रब्राह्मणात्मके वेदे ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानोपयोगित्वादादा ब्राह्मण-
मारण्यकांडसहितं व्याख्यातं । अथ तत्र तत्र ब्राह्मणोदाहरणेन मंत्रात्मकः
संहिताग्रंथो व्याख्यातव्यः ॥

स चाग्निमीळ इत्यारभ्य यथा वः मुसहासतीत्यंतोऽष्टकांडैर्दशमंडलैश्चतुःष-
ष्ट्याध्यायैरीषदधिकपहसमृक्तेरीषदधिकद्विसहस्रवर्गरीषदधिकाभिर्दशसहस्रसंख्या-
भिर्ऋग्भिश्चोपेतः । तस्य च ग्रंथस्य कृत्स्नस्याप्यास्नातक्रमेणैव सामान्यविनियोगो
ब्रह्मयज्ञजपादौ पूर्वमेवाभिहितः । विशेषविनियोगस्तु तत्तत्कृती सूचकारेण प्रद-
र्शितः । स च त्रिविधः । मृक्तविनियोगस्तृचादिविनियोग एकैकस्या ऋचो
विनियोगश्चेति । तत्राग्निमीळ इति सूक्तं प्रातरनुवाक आग्नेये ऋतौ विनि-

युक्तं । स विनियोग आश्वलायनेन चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशे खंडे सूचितः ।
अवा नो अग्न इति षष्ठ्यग्निमीळे ऽग्निं दृतमिति । तत्र हीनपादग्रहणात्सूक्त-
निश्चयः । सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे । आ० १. १. । इति परिभाषितत्वात् ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमाया ऋचो द्वितीयस्यां पवमानेष्टौ स्विष्टकृती याज्यात्वेन
विनियोगः । स च द्वितीयाध्यायस्य प्रथमखंडे सूचितः । साङ्गान्विश्वा अभि-
युजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये इति । तत्र कृत्स्नपादग्रहणादगित्यव-
गम्यते । ऋचं पादग्रहणे । आ० १. १. । इति परिभाषितत्वात् । तथा संयाज्ये
इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात् । आ० १. २. । इति परिभाषितत्वात्स्विष्टकृत्संबंध-
निश्चयः । तत्रापि द्वितीयमंत्रत्वेनोदाहृतत्वाद्याज्यात् । यद्यपि साङ्गान्वित्यनया
पुरोनुवाक्यैव देवताया अनुस्मरणरूपसंस्कारः सिद्धः । तथापि याज्यानुवा-
क्ययोः समुच्चयो द्वादशेऽध्याये चतुर्थपादे मीमांसितः ॥

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्पा वा समुच्चिता ।

विकल्पान्यतरेणैव देवतायाः प्रकाशनात् ॥

पुरोनुवाक्यासमाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः । देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात् ।
युग्मयोर्यथा विकल्पस्तथैवेकयुग्मयोरित्येवमिति चेत् । मैवं । पुरोनुवाक्येति
समाख्याया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यामनृष्य
याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षवचनेन देवतापलक्षणहविःप्रदानकार्यं भेदोक्तिपुरः-
सरं साहित्यं विधीयते । तस्मात्समुच्चय इति ॥

एतच्चाग्निमित्यादिसूक्तं नवचं । अग्निं नव मधुच्छंदा विश्वामित्र इत्यनुक्रम-
णिकायामुक्तत्वात् । विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छंदोनामकस्तस्य सूक्तस्य द्रष्टृत्वात्तदीय
ऋषिः । ऋष गताविति धातुः । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४. ११९. । उगुपधान्क्ति
। उ० ४. १२१. । वेदप्राप्त्यर्थं तपोऽनुतिष्ठतः पुरुषान्स्वयंभुर्वेदपुरुषः प्राप्नोत् ।
तथा च श्रूयते । अजाह वै पृथ्वीस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभुभ्यानपंतदृषयो
ऽभवन्निति । तथात्तीन्द्रियस्य वेदस्य परमेश्वरानुग्रहेण प्रथमतो दर्शनादहित्वः
मित्यभिप्रेत्य स्मर्यते । युगांतेऽतर्हितान्वेदान्तेतिहासान्महर्षयः । तेषां तपसा
पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवेति । ऋष्यादिज्ञानाभावे प्रत्यवायः स्मर्यते । अविदित्वा
ऋषिं छंदो देवतं योगमेव च । योऽध्यापयेज्जपेद्वापि पापीयाञ्जायते तु
सः ॥ ऋषिच्छंदोदेवतानि ब्राह्मणार्थं स्वराद्यपि । अविदित्वा प्रयुञ्जानो मंत्र-
कंदक उच्यते इति । वेदनविधिश्च स्मर्यते । स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा विनि-

योगोऽर्थ एव च । मन्त्रजिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पद इति । अग्निमित्यादिमूक्तस्य छंदोऽनुक्रमणिकायां यद्यप्यत्र नोक्तं तथापि परिभाषायामेवमुक्तं ॥ आदौ गायत्रं प्राक् हिरण्यस्तूपादिति । हिरण्यस्तूप ऋषिर्येषां मन्त्राणां वक्ष्यते ततः प्राचीनेषु मन्त्रेषु सामान्येन गायत्रं छंद इत्यर्थः । पुरुषस्य पापसंबंधं वारयितुमाच्छादकत्वाच्छंद इत्युच्यते । तच्चारण्यकांडे समाम्नायते । छादयन्ति ह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मण इति । अथ वा चीयमानाग्निमन्तापस्याच्छादकत्वाच्छंदः । तच्च तैत्तिरीया आमनन्ति । प्रजापतिरग्निमचिनुत । स क्षुरपविर्भूवातिष्ठत् । तं देवा विभ्यतो नोपायन् । ते छंदोभिरात्मानं छादयित्वोपायन् । तच्छंदमां छंदस्त्वमिति । यज्ञाप मृत्युं वारयितुमाच्छादयतीति छंदः । तदपि छंदोग्योपनिषद्ग्रन्थात् । देवा वै मृत्योर्विभ्युः । त्रयी विद्यां प्राविशन् । ते छंदोभिरात्मानमाच्छादयन् । यदेभिराच्छादयन्तच्छंदमां छंदस्त्वमिति ॥ तथा द्योतनार्थदीव्यतिधातुनिमित्तं देवगच्छ इत्येतदाम्नायते । दिवा वै नोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति । अतो दीव्यतीति देवः । मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः । अस्मिन् सूक्ते स्तूयमानत्वादग्निर्देवः । तथा चानुक्रमणिकायामुक्तं । मंडलादिष्वग्नेयैमं द्रादिति । तस्य मूक्तस्य प्रथमामृचं भगवान्वेदपुरुष आह ।

ओं अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं । होतारं रत्नधातमं ॥ १ ॥

अग्निं । ईळे । पुरः । हितं । यज्ञस्य । देवं । मृत्विजं । होतारं । रत्नं । धातमं ॥ १ ॥

अग्निनामकं देवमीळे । स्तौमि । ईड स्तुतौ । धा० २४. ९. । इति धातुः । ढकारस्य ळकारो बहुचाध्येतृसंप्रदायप्राप्तः । तथा च पठ्यते । अज्मध्यस्थढकारस्य ळकारं बहुचा जगुः । अज्मध्यस्थढकारस्य ळहकारं वै यथाक्रममिति ॥ मन्त्रस्य होत्रा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तौमीति लभ्यते । कीदृशमग्निं । यज्ञस्य पुरोहितं । यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं संपादयति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं होमं संपादयति । यज्ञा यज्ञस्य संबन्धिनि पूर्वभाग आहवनीयरूपेणावस्थितं । पुनः कीदृशं । देवः । दानादिगुणयुक्तं । पुनः कीदृशं । होतारमृत्विजं । देवानां यज्ञेषु होतृनामकं मृत्विगग्निरेव । तथा च श्रूयते । अग्निर्वै देवानां होतेति । पुनरपि कीदृशं । रत्नधातमं । यागफलरूपाणां रत्नानामतिशयेन धारयितारं पोषयितारं वा । अत्राग्निगच्छस्य यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति । नि० १. १४. । अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्यानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः

कस्मादयणीर्भवत्ययं यज्ञेषु प्रणीयतेऽगं नयति संनयमानोऽक्रोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविर्न क्रोपयति न स्नेहयति चिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शक-
 पूणिरितादक्ताद्गधाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः
 परस्तस्यैषा भवतीति । अग्निमीळ इति । अस्यायमर्थः । सामान्येन सर्वदेवतानां
 लक्षणस्याभिहितत्वादनंतरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वाकांक्षितमतोऽनुक्र-
 मेण वक्ष्यामः । तच्च पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते । कस्मा-
 त्प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत इति प्रथमस्याग्रणीरित्यादिकमुत्तरं ।
 देवसेनामये स्वयं नयतीत्यग्रणीः । एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं । तथा च
 ब्राह्मणान्तरं । अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति । एतदेवाभिप्रेत्य बहुधा मंत्रब्राह्मणे
 आमनन्ति । अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति मंत्रः । अग्निर्वा देवानामवम इति
 ब्राह्मणं । तथा तैत्तिरीयाश्चामनन्ति । अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति मंत्रः ।
 अग्निरवमो देवतानामिति च । वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति । स वा एषोऽग्रे
 देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति । यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वयं पूर्व-
 दिग्वर्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात्प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तं ।
 संनयमानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्नीभवन्नगं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविः-
 पाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तं । स्थौलाष्टीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो
 निरुक्तकारः कश्चिदक्रोपन इत्यग्निशब्दं निर्यक्ति । तच्च न क्रोपयतीत्युक्ते न
 स्नेहयति । किंतु काष्ठादिकं रुद्रायतीत्युक्तं भवति । शकपूणिनामको निरुक्त-
 कारो धातुचयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इत उण् गर्तो । धा० २४. ३६. । इति
 धातुः । अक्तोऽज् व्यक्तिसंज्ञागतिषु । धा० २९. २१. । इति धातुः । दग्धो दह
 भस्मीकरणे । धा० २३. २२. । इति धातुः । नीतो णीञ् प्रापणे । धा० २२. ५. ।
 इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरूपन्नाद-
 यनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते ।
 यद्वा दहतिधातुजन्याद्गधशब्दाद्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः । स च ह्रस्वो
 भूत्वा परो भवति । ततो धातुचयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा
 स्वकीयमगं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्नि-
 शब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्निमीळ इत्युभयवतीति ।
 तामेतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अग्निमीळेऽग्निं याचामीळिरथेष-
 णाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य देवो दानाद्वा दीपनाद्वा

द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्यातारं जुहोते-
 होतित्योर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं । नि० १. १५. । इति ।
 अस्यायमर्थः । ईदतिधातोः स्तुत्यर्थत्वं प्रसिद्धं । धातूनामनेकार्थत्वमिति न्यायमा-
 श्रित्य याच्नाध्येपणापूजा अप्यचोचितत्वात्तदर्थतया व्याख्याताः । पुरोहितशब्दो
 द्वितीयेऽध्याये । नि० २. १२. । यदेवापिः शं तनवे पुरोहित इत्येतामृचमुदाहृत्य
 पुर एनं दधातीति व्याख्यातः । तन्निरीयाश्च पुरोहित्ये स्पृष्टमानस्य पश्वनुष्ठानं
 विधाय तत्फलत्वेन पुर एनं दधत इत्यामनन्ति । देवशब्दो दानदीपनद्योतनाना-
 मन्यतममर्थमाचष्टे । यज्ञस्य दाता दीपयिता द्योतयितायमग्निरित्युक्तं भवति ।
 दीपनद्योतनयोरैकार्थत्वेऽप्यस्ति धातुभेदः । यद्यप्यग्निः पृथिवीस्थानस्तथापि
 देवान्प्रति हविर्वहनाद्युस्थानो भवति । देवशब्ददेवताशब्दयोः पर्यायत्वान्मंत्रप्र-
 तिपाद्या काचिदग्निरित्यतिरिक्ता देवता नान्वेषणीया । होतृशब्दस्य ह्ययतिधा-
 तोरूपत्वेन देवानामाह्वातारमिति । ओर्णवाभनामकस्तु मुनिर्जुहोतिधातो-
 रूपश्चो होतृशब्द इति मन्यते । अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन दृष्टव्यं ।
 रत्नशब्दो द्वितीयाध्याये मघमित्यादिष्वष्टाविंशतो धननाममु पठितः । रमणी-
 यत्वादन्तत्वं । दधातिधातुरच दानार्थवाचीति । तदिदं निरुक्तकारस्य यास्कस्य
 मंत्रव्याख्यानं । अथ व्याकरणप्रक्रियोच्यते । अग्निधातोर्गत्यर्थात् । पा० ५. ३८ ।
 अंगेर्नलोपश्चेत्याणादिकमृचेण । उ० ४. ५१. । निप्रत्ययः । इदित्वाच्चुमागमेन
 प्राप्तस्य नकारस्य । पा० १. १. ५८. । लोपश्च भवति । अंगति स्वर्गे गच्छति
 हविर्नेतुमित्यग्निः । तत्र धातोः । पा० ६. १. १६२. । इत्यकार उदात्तः । आद्यु-
 दात्तश्च । पा० ३. १. ३. । इति प्रत्ययगत उकारोऽप्युदात्तः । अनुदात्तं पदमेकवर्जं
 'पा० ६. १. १५८. । इति द्वयोरन्यतरमुदात्तमवशिष्येतरस्यानुदात्तत्वं प्राप्तं । तत्र
 धातुस्वरे प्रथमतोऽवस्थिते सति पश्चादुपदिश्यमानः प्रत्ययस्वरोऽवशिष्यते ।
 सति णिष्टस्वरो वलीयान । पा० ६. १. १५८. ९. । इति हि न्यायः । ततोऽंतोदात्त-
 मग्निरितिपदिकं । अनुदात्तो मुष्पितो । पा० ३. १. ४. । इत्यमित्येतद्वितीयैकवच-
 नमनुदात्तं । तस्यामि पृवं । पा० ६. १. १०१. । इति यत्पूर्वरूपं तदुदात्तमेकदेशे
 उदात्तेनोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इति सूचितत्वात् । अग्निशब्दो धातुजन्मेति
 मते मेयं प्रक्रिया सर्वापि दृष्ट्या । मतद्वयं यास्केन प्रदर्शितं । नामान्याख्यात-
 जानीति शकटायनो निरुक्तसमयश्च । न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां चैके
 । नि० १. १२. । इति । गार्ग्यस्य मतेऽग्निशब्दस्याखंडप्रातिपदिकत्वात्किंषोऽंत

उदात्तः । फि० १. १. । इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्वोक्तेष्वग्रणीरित्यादिनिर्वचनेषु प्रकृति-
 प्रत्ययाद्यशेषप्रक्रिया यथोचितं कल्पनीया । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अथ
 निर्वचनं । तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो स्यातां
 तथा तानि निर्वृयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचि-
 द्भृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान् त्वेव न निर्वृयात्
 । नि०. २. १. । इति । अस्यायमर्थः । तत्रच निर्वचनीयपदसमूहमध्ये येष्वग्न्यादि-
 पदेषु पूर्वोक्तरीत्या स्वरसंस्कारो समर्थो व्याकरणमिद्धो स्यातां । स्वर उदात्तादिः ।
 संस्कारो निप्रत्ययादिः । किंच तौ स्वरसंस्कारौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां ।
 शब्दस्यैकदेशः पूर्वोक्तोऽग्निधातुः प्रदेशः । तत्र भवो गुणो गतिरूपोऽर्थः ।
 तेनान्वितौ । ताव्यग्न्यादिपदानि तथा व्याकरणानुसारेण निर्वृयात् । तच्च निर्व-
 चनमस्माभिः प्रदर्शितं । अथ पूर्वोक्तैवलक्षण्येन कश्चित्स्वेन विवक्षितोऽर्थो
 नान्वितस्तस्मिन्शब्देऽनुगतो न भवेत् । तस्यैव व्याख्यानमप्रादेशिके विकारे इति ।
 अग्रनयनादिरूपः क्रियाविशेषो विकारः । स च प्रदेशेनाग्निशब्देकदेशेनाच
 नाभिधीयत इत्यप्रादेशिकः । एवं सति यः पुमानर्थनित्यः स्वविवक्षितोऽर्थ
 नियतो निर्वधवान् । ब्राह्मणानुसारेण वा देवतांतरविशेषणत्वेन योजयितुं वा
 स निर्वधः । तदानीं स पुमान्केनचिद्भृत्तिसामान्येन स्वविवक्षितमर्थं परीक्षेत ।
 तस्मिन्शब्दे योजयेत् । वृत्तिः क्रिया । तदृषेण सामान्यं माहृष्यं । अस्माभिश्चाग्रन-
 यनादिरूपं क्रियात्वसामान्यमुपजीव्याग्रणीत्वाद्यर्थो योजितः । तदिदं यास्काभिमतं
 निर्वचनं । स्थौलाष्टीविरक्षारसाम्यान्निर्वक्ति । अक्रोपनशब्दस्यादो निषेधार्थमका-
 ररूपमक्षरं विद्यते । अग्निशब्दस्याप्याद्वावकारोऽस्ति । तदिदमक्षरसाम्यं । शाक-
 पूर्णिस्तु वर्णसाम्यान्निर्वृते । दग्धशब्दाग्निशब्दयोगकारवर्णेन साम्यं । सर्वथापि
 निर्वचनं न त्याज्यमिति ॥ ई० इत्येतत्पदं कृत्स्नमप्यनुदात्तं । तिङ्गुतिङः । पा० ८.
 १. २८. । इत्यतिङ्गुतादग्निशब्दात्परस्ये० इत्यस्य तिङ्गुतस्य निघातविधानात् ।
 पदद्वयसंहिताकाले लीकारस्य धातुगतस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । पा० ८. ४.
 ६६. । इति स्वरितत्वं । तस्मादूर्ध्वभाविन एकारस्य तिङ्प्रत्ययरूपस्य स्वरितात्सं-
 हितायामनुदात्तानाम् । पा०. १. २. ३९. । इत्येकश्रुत्यं प्रचयनामकं भवति । पुरः-
 शब्दोऽंतोदात्तः । अयं पुरो भव इत्यत्र तथैवास्मात्तत्वात् । पूर्वाधरावराणामसि
 पुरधवश्चैषां । पा० ५. ३. ३९. । इति पूर्वशब्दादभ्यन्तयः पुरादेशश्च । ततोऽत्र
 प्रत्ययस्वरः । पा० ३. १. ३. । धाजो निष्ठायां दधातेर्हिः । पा० ७. ४. ४२. । इत्यादेशे

सति प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो हितगच्छः । तच्च समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते । पा० ६. १. २२३. । तदपवादत्वेन तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा पुरोऽव्ययं । पा०. १. ४. ६७. । इति गतिसंज्ञायां गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तत ओकार उदात्तः । अवशिष्टानामनुदात्तस्वरितप्रचयाः पूर्ववदृष्टव्याः । आद्याक्षरस्य संहितायां प्रचयप्राप्नोति । पा० १. २. ३९. । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । पा० १. २. ४०. । इत्यतिनीचोऽनुदात्तः । यद्यपि पदकाले हितगच्छांतर्गतस्येकारस्य स्वरितत्वं दुर्लभमुदात्तपरत्वाभावात् । मात्रा ह्रस्वस्तावदवग्रहान्तरमिति । प्रा० १. ३. १. । प्रातिशाख्येऽवसानविधानात् । तैत्तिरीया अनुदात्तमेवाभिधीयते । तथापि यथा संधीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्यादक्षराणामवग्रहे । प्रा० ३. ३. ५. । इति प्रातिशाख्येऽभिदेशादिप्रसिद्धिः । यज्ञयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । यज्ञतेर्नङ्प्रत्यये सत्यंतोदात्तो यज्ञगच्छः । विभक्तेः सुप्स्वरेणानुदात्तत्वे सति । पा० ३. १. ४. । पश्चात्स्वरितत्वं । देवगच्छः पचाद्यजंतः । पा० ३. १. १३४. । स च फिट्स्वरेण । फि० १. १. । प्रत्ययस्वरेण । पा० ३. १. ३. । चित्स्वरेण । पा० ६. १. १६३. । वांतोदात्तः । ऋत्विक्गच्छ ऋतौ यजतीति विग्रहे सत्युत्विग्दधृक् । पा० ३. २. ५९. । इति निपातितः । गतिकारकोपपदाकृत् । पा० ६. २. १३९. । इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदात्तः । विभक्तिस्वरः पूर्ववत् । होतृगच्छस्तृप्त्ययांतः । पा० ३. २. १३५. । निप्स्वरेणाद्युदात्तः । पा० ६. १. १९७. । स्वरितप्रचयो पूर्ववत् । रत्नगच्छो नव्विषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । तथा चाम्नायते रत्नं धातेति । रत्नानि दधातीति विग्रहः । समासत्वादंतोदात्तो रत्नधागच्छः । यद्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तमप्प्रत्ययस्य । पा० ५. ३. ५५. । पित्स्वरेणानुदात्ते सति । पा० ३. १. ४. । स्वरितप्रचितौ । संहितायामाद्याक्षरस्य प्रचयो द्वितीयाक्षरस्य सन्नतरत्वमिति । वेदावतार आद्याया ऋचोऽर्थश्च प्रपंचितः । विज्ञातं वेदगांभीर्यमथ संक्षिप्य वक्ष्यते ॥

आग्नेयमृक्तस्य द्वितीयामृचमाह ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ इह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । उत । सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

अयमग्निः पूर्वभिः पुरातनैर्भृग्वंगिरःप्रभृतिभिर्ऋषिभिरीड्यः स्तुत्यो नूतनैरुतेदानीतनैरस्माभिरपि स्तुत्यः । सोऽग्निः स्तुतः सन्निह यज्ञे देवान्हविर्भुज

आवक्षति । वह प्रापण इति धातुः । आवहत्वित्यर्थः । पूर्वभिरित्यत्र बहुलं
 छंदसि । पा० १. १. १०. । इति भिन्न ऐसादेशभावः । पूर्व पर्व मैव पूरण इति
 धातुः । पूर्वतिधातोरन्यप्रत्यय औणादिकः । उन्प्रत्ययांत ऋषिणश्च ऋषंधकति
 निपातनात् । पा० ४. १. ११४. । लघूपधगुणाभावः कित्प्रत्ययो चात्र ज्ञेयः । उ० ४.
 १२१. । तौ शब्दौ निस्वरेणाद्युदात्तौ । ईदृशशब्दस्य स्यत्प्रत्ययांतत्वात्तिस्वरितम्
 । पा० ६. १. १६५. । इति स्वरिते शेषानुदात्तत्वे च प्राप्तं तदपवादत्वेनेदंवदेत्यादिना
 । पा० ६. १. २१४. । आद्युदात्तत्वं । नवस्य नृ लप्रनप्साश्च । पा० ५. ४. ३०. २. ।
 इति वार्त्तिकेन नवशब्दस्य नृ इत्यादेशस्तन्यप्रत्ययश्च महावार्त्तिके विहितः ।
 ततो निस्वरेणाद्युदात्तः । अवशिष्टस्वरा अग्न्यादिषु नृतनांतिषु पूर्ववदुच्चेयाः ।
 उतशब्दो यद्यपि विकल्पार्थं प्रसिद्धस्तथापि निपातत्वेनानेकार्थत्वादौचित्येनात्र
 समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः । उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपातत्वं । तर्हि निपाता
 आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्युच्चारस्योदात्तः प्राप्त इति चेत् । न । प्रातःशब्दव-
 दंतोदात्तत्वात् । यथा प्रातःशब्दोऽंतोदात्तत्वेन स्वरादिषु पठितः । एवमुतशब्द-
 स्यापि पाठो द्रष्टव्यः स्वरादेराकृतिगणत्वात् । यद्वा । एवादीनामंतः । फि० ४.
 १३. । इत्यंतोदात्तः । स इत्यत्र फिट्स्वरः । देवशब्दः पूर्ववत् । देवानित्यस्य
 नकारस्य संहितायां दीर्घादिति । पा० ६. ३. ९. । इति स्वं । अचानुनासिकः ।
 पा० ६. ३. २. । इत्यनुवृत्तावातोऽटि नित्यम् । पा० ६. ३. ३. । इत्याकारः सानु-
 नासिकः । भोभगो । पा० ६. ३. ११. । इति रोर्यकारः । स च लोपः शाकत्यस्य
 । पा० ६. ३. १९. । इति लुप्यते । तस्यासिद्धत्वात् । पा० ६. २. १. । न पुनः संधिः
 कार्यः । आडो निपातत्वादाद्युदात्तत्वं । इदमो हप्रत्यये सति निष्पन्नत्वात् । पा० ५.
 ३. ११. । इहशब्दे प्रत्ययस्वरः । वहतिधातोर्लंडिर्धे छंदसो लृट् । तस्य प्रत्यय-
 गतस्य यकारस्य लोपोऽपि छंदसः । यद्वा लेटि सिक्कहुलम् । पा० ३. १. ३४. ।
 इति सिप्प्रत्ययः । लेटोऽडाटौ । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमश्च । ततो वक्षतीति
 संपद्यते । तस्य तिङंतत्वान्निघातः । संहितास्वराः पूर्ववत् ॥

आधाने तृतीयेष्टौ प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या सूक्तगता तृतीया । तां तृती-
 यामृचमाह ॥

अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे । यशसं वीरवत्तमं ॥ ३ ॥

अग्निना । रयिं । अश्नवत् । पोषं । एव । दिवेऽदिवे । यशसं । वीरवत्ऽतमं ॥ ३ ॥

योऽयं होत्रा स्तुत्योऽग्निस्तेनाग्निना निमित्तभूतेन यजमानो रयिं धनम-
 श्रवत् । प्राप्नोति । कीदृशं रयिं । दिवे दिवे पोषमेव । प्रतिदिनं पुथ्यमाणतया
 वर्द्धमानमेव । न तु कदाचिदपि दृष्टीयमाणं । यशसं । दानादिना यशोयुक्तं ।
 वीरवत्तमं । अतिशयेन पुत्रभृत्यादिवीरपुरुषोपेतं । सति हि धने पुरुषाः
 संपद्यन्ते ॥ रयिणश्चो मघमित्यादिधननामसु पठितः । तत्र फिट्स्वरः । अश्रो-
 तेर्धातोर्लेटि व्यत्ययेन तिप् । इतश्च लोपः । पा० ३. ४. ९१. । इतीकारलोपः ।
 लेटोऽडाटो । पा० ३. ४. ९४. । इत्यडागमः । ततोऽश्रवदिति भवति । तस्य
 निघातः । घञंतत्वात् । पा० ६. १. १९१. । पोषणश्च आद्युदात्तः । एवणश्चस्य
 निपातत्वेऽपेवादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । वकारांताद्विणश्चात्परस्याः सप्तम्याः
 सुपां मुलुक् । पा० १. १. ३९. । इत्यादिना णेभावे सति । सावेकाच इत्यादिना
 । पा० ६. १. १६८. । ऊडिदंपदादीत्यादिना वा । पा० ६. १. १११. । तस्योदात्तत्वं ।
 नित्यवीप्सयोः । पा० ८. १. ४. । इति हिर्भागे सत्युत्तरभागस्यानुदात्तं च । पा० ८.
 १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । यशोऽस्यास्तीति विग्रहे सत्यर्णश्चादिभ्योऽच् । पा० ५. २.
 १०१. । इत्यच्प्रत्ययः । चित्स्वरं व्यत्ययेन बाधित्वा मध्योदात्तत्वं । फिट्स्वरेणांतो-
 दात्ताद्वीरणश्चादुत्तरयोर्मतुप्रमपोः पिच्चादनुदात्तत्वं । ह्रस्वनुङ्भ्याम् । पा० ६. १.
 ११६. । इति तु न । साववर्णांतत्वात् । न गोश्चन् । पा० ६. १. १८२. । इति प्रतिषेधः ॥
 अभिप्रवषडहस्य मध्यवर्त्तिषूक्थेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्याग्ने यं यज्ञमि-
 त्यादिको वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । एतच्च सप्तमाध्याय एह्यू ध्वित्यादिखंडे सूचितं ।
 अग्निं वो वृधंतमग्ने यं यज्ञमध्वरं । आ० १. ८. । इति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा
 मा मृक्ते चतुर्थी । तामेतां चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने यं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि । स इहेवेषु गच्छति ॥ ४ ॥

अग्ने । यं । यज्ञं । अध्वरं । विश्वतः । परिऽभूः । असि । सः । इत् । देवेषु । गच्छति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं यं यज्ञं विश्वतः सर्वासु दिक्षु परिभूः परितः प्राप्नवानसि स इत्
 सं एव यज्ञो देवेषु तृप्तिं प्रणेतुं स्वर्गं गच्छति । प्राच्यादिचतुर्दिगंतेष्वाहव-
 नीयमार्जालीयगार्हपत्याग्नीध्रीयस्यानेष्वग्निरस्ति । परिणश्चेन होत्रियादिधि-
 ष्यव्याप्तिर्विवक्षिता । कीदृशं यज्ञं । अध्वरं । हिंसारहितं । न ह्यग्निना सर्वतः
 पालितं यज्ञं राक्षसादयो हिंसितुं प्रभवन्ति । अग्निणश्चस्य षाष्टिकं । पा० ६. १.
 १९८. । आमंचिताद्युदात्तत्वं । न विद्यते ध्वरोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यां । पा० ६.

२. १७२. । इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वत इत्यत्र तमिलः प्रत्ययस्वरत्वं बाधित्वा पूर्ववर्णस्य लिति । पा० ६. १. १९३. । इत्युदात्तत्वं । परिभूरित्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्ते । पा० ६. २. २. । तदपवादत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पा० ६. २. १३९. । असीति तिङंतस्य यद्वृत्तान्नित्यं । पा० ८. १. ६६६. । इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अग्निर्होता क्विक्रतुः सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । देवो देवेभिरा गमत् ॥ ५ ॥

अग्निः । होता । क्विऽक्रतुः । सत्यः । चित्रश्रवः । तमः । देवः । देवेभिः । आ । गमत् ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवोऽन्येर्देवहविर्भांजिभिः सहागमत् । अस्मिन्यज्ञे समागच्छतु । कीदृशोऽग्निः । होता होमनिष्पादकः । क्विक्रतुः । कविशब्दोऽत्र क्रांतवचनो न तु मेधाविनाम । क्रतुः प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रांतप्रज्ञः क्रांतकर्मा वा । सत्यः । अनृतरहितः । फलमवश्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । चित्रश्रवस्तमः । श्रूयत इति श्रवः कीर्तिः । अतिशयेन विविधकीर्तियुक्तः ॥ क्विक्रतुश्चित्रश्रवस्तम इत्यत्रोभयत्र बहुव्रीहित्वापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सत्सु साधुः सत्यः सत्यादणपथे । पा० ५. ४. ६६६. । इत्यन्तोदात्तो हरदत्तेन निपातितः । लोटंतस्य गच्छत्विति शब्दस्य छत्वाभावः । उकारलोपश्छांदसः । ततो रूपं गमदिति भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

॥ इत्यृक्संहितायां वेदार्थप्रकाशे प्रथमकांडस्य प्रथमाध्याये प्रथमो वर्गः ॥

अग्नेयसूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

यदंग दाशुषे त्वमग्ने भद्रं करिष्यसि । तवेत्तत्सत्यमंगिरः ॥ ६ ॥

यत् । अंग । दाशुषे । त्वं । अग्ने । भद्रं । करिष्यसि । तव । इत् । तत् । सत्यं । अंगिरः ॥ ६ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणार्थो निपातः । अंगाग्ने हे अग्ने त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तत्प्रीत्यर्थं यद्भद्रं वित्तगृहप्रजापशुरूपं कन्याणं करिष्यसि तद्भद्रं तवेत् । तवैव सुखहेतुरिति शेषः । हे अंगिरोऽग्ने । एतच्च सत्यं न त्वत्र विसंवादोऽस्ति । यजमानस्य वित्तादिसंपत्तौ सत्यामुत्तरक्रत्वनुष्ठानेनाग्नेरेव सुखं भवति । भद्रशब्दार्थं शाठ्यायनिनः समामनन्ति । यद्वै पुरुषस्य वित्तं तद्भद्रं गृहा भद्रं प्रजा भद्रं पशवो भद्रमिति ॥ अंगशब्दस्य निपातत्वेऽपि । फि० ४. १०. । अभ्यादित्वादंतोदात्तत्वं । दाश्वान् साह्वान् । पा० ६. १. १०. । इति सूत्रेण दाशु दान इति धातोः क्लृप्तप्रत्ययो निपातितः । तत्र प्रत्ययस्वरः । आसंक्षितस्याग्निशब्दस्य

पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं । पा० ८. १. १९. । न शंकनीयं । अपादादौ । पा० ८. १. १८. । इति पयुदस्तत्वात् । ततः षाष्टिकं । पा० ६. १. १९८. । आद्युदात्तत्वमेव । भद्रशब्दस्य नक्षिपयत्वेन । फि० २. ३. । आद्युदात्तत्वप्रसक्तावपि भदि कल्याण इति धातोरूपरि रक्प्रत्ययेन निपातनात् । उ० २. २९. । अंतीदात्तत्वं । अस्मिन्वाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्निपातिर्यद्यदिहंत । पा० ८. १. ३०. । इति निघाते प्रतिषिद्धे स्यप्रत्ययस्वरण । पा० ३. १. ३३. । सति शिष्टेन करिष्यमिशब्द उपांत्योदात्तः । तवेत्यच् युष्मदस्मदोर्दसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । अंगिरा अंगारा इति यास्कः । एतरेयिणीऽपि प्रजापतिदुहितृध्यानांपाख्याने समामनंति । येऽंगारा आसंस्तंऽगिरसोऽभवन्निति । तस्मादंगिरानामकमुनिकारणत्वादंगाररूपस्याग्नेरंगिरस्त्वं । अत्र पदात्परत्वेनाष्टमिकानुदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमप्रणयन उप त्वाग्ने इत्यादिकोऽनुवचनीयस्तृचः । एतच्च ब्राह्मणे समाज्ञातं । उप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं पनिप्रतमिति तिस्रश्चैकां चान्वाहेति । तस्मिंस्तृचे या प्रथमा सा मृक्ते सप्रमी । तामेतां सप्रमीमृचमाह ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयं । नमो भरंत एमसि ॥ ७ ॥

उपात्वा अग्ने दिवेऽदिवे दोषाऽवस्तः । धिया वयं नमः । भरंतः । आ इमसि ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयमनुष्ठातारो दिवे दिवे प्रतिदिनं दोषावस्ता रात्रावहनि च धिया बुद्ध्या नमो भरंतो नमस्कारं संपादयंत उप समीपे त्वेमसि । त्वामागच्छामः ॥ उपशब्दस्य निपातस्वरः । फि० ४. १२. । त्वामौ द्वितीयायाः । पा० ८. १. २३. । इति युष्मच्छब्दस्यानुदात्तत्वादेणः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्त इत्यहर्वाची । द्वंद्वसमासे कार्तिकौजपादित्वात् । पा० ६. २. ३७. । आद्युदात्तः । सावेकाचः । पा० ६. १. १६८. । इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नम इति निपातः । भरंत इत्यत्र णपः पित्वाच्छतुर्लसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तत्वे सति । पा० ३. २. १२८. । धातुस्वरः शिष्यते । इमसीत्यत्रेदंतो मसिः । पा० ७. १. ४६. । इत्यादेशे निघातश्च ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

राजंतमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविं । वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

राजंतं । अध्वराणां । गोपां । ऋतस्य । दीदिविं । वर्धमानं । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

पूर्वमंत्रे त्वामुषेम इत्यग्निमुद्दिश्योक्तं । कीदृशं त्वां । राजंतं । दीपमानं ।

अध्वराणां राक्षसकृतहिंसारहितानां यज्ञानां गोपां रक्षकं । ऋतस्य सत्यस्यावश्यं
भाविनः कर्मफलस्य दीदिविं पौनःपुन्येन भृशं वा द्योतकं । आहुत्याधारमग्निं
दृष्ट्वा शास्त्रप्रसिद्धं कर्मफलं स्मर्यते । स्वे दमे स्वकीयगृहे यज्ञशालायां हविर्भि-
र्यज्ञमानं ॥ राज्ञं वर्द्धमानमित्यत्रोभयत्र पूर्ववद्भातुस्वरः शिष्यते । दीदिविशब्द-
स्याभ्यस्तानामादिः । पा०. ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । दमशब्दो वृषादित्वात्
। पा०. ६. १. २०३. । आद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सृपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥ ९ ॥

सः । नः । पिताऽदेव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

हे अग्ने स त्वं नोऽस्मदर्थे सृपायनः शोभनप्राप्तिर्युक्तो भव । तथा नोऽस्माकं
स्वस्तये विनाशराहित्यार्थं सचस्व समवेतो भव । तत्रोभयत्र दृष्टान्तः । यथा सूनवे
पुत्रार्थं पिता सुप्रापः प्रायेण समवेतो भवति तद्वत् ॥ अस्मच्छब्दादेशस्य न
इत्येतस्यानुदात्तं सर्वं । पा० ८. १. १८. । इत्यनुदात्तत्वं । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४.
१५. । इतीवशब्दोऽनुदात्तः । इवेन नित्यसमासः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं
। पा० २. १. ४. १. । इति समस्तः पितेवेति शब्दो मध्योदात्तः । शोभनमुपायनं
यस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं । सचस्वेत्यत्र पदान्तरत्वं नास्तीति न
निघातः लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरावशेषः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वितीयो वर्गः ॥

अग्निमीळ इत्यादिसूक्तमग्निष्टोमस्य प्रातरनुवाके यथा विनियुक्तं तथा
वायावायाहीत्यादयस्तृचाः प्रउगशस्त्रे विनियुक्ताः । तत्रेदं चिंत्यते । शस्त्रं किं
देवतास्मरणरूपं संस्कारकर्म किंवादृष्टफलं प्रधानकर्मैत्यत्र पूर्वपक्षं जमिनिः
सूचयामास ॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावद्देवताभिधानत्वादिति ॥ १ ॥ आज्ये स्तुवते
पृष्टे स्तुवत प्रउगं शंसति निष्केवल्यं शंसतीति श्रूयते । तत्र स्तुतिः शंसनं च
गुणिनिष्ठगुणाभिधानं । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवीचमित्यत्र दृष्टत्वात् । एवं सति
याज्यान्यायेन गुणिन्या देवताया अभिधायकत्वेन स्तुतशस्त्रयोः संस्काररूपत्वम-
भ्युपेयं । याज्यायास्तदूपत्वं दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे दृष्टार्थलाभेन निणीतं ।
तद्वदपि तुशब्दः प्रधानकर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ सिद्धांतितं पक्षं दूषयति ॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामश्वोदनार्थस्य गुणभूतत्वादिति ॥ २ ॥ तुशब्देन संस्कारत्वं वारयति । संस्कारपक्षे प्रयोजनवशेन मंत्रः स्वस्थानादपकृष्येत । कुतः । मंत्रगतं देवतावाचकं यदिदं नामास्ति तच्चोदनयामंत्ररूपया प्रतिपाद्यस्य देवतारूपस्यार्थस्य गुणभूतं । तस्माद्यत्र प्रधानभूतदेवतास्ति तत्र गुणभूतो मंत्रो नेतव्यः । तद्यथा । मोहं द्रव्यहसंनिधावभि त्वा श्रूयत्ययं प्रगाथ आस्मातः । स चंद्रं प्रकाशयति न तु महेंद्रं । ततो यच्चंद्रं कर्म तत्रायं प्रगाथो ऽपकर्षणीयः । तथा सति क्रमसंनिधी बाध्ययातां । तदेतत्सिद्धांतिनाभिहितं दृष्टं पूर्वापक्षी समाधत्ते ॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यादिति ॥ ३ ॥ वशब्दः प्रगाथस्यान्यत्रनयनं वारयति । मंत्रं यदेतदिंद्रशब्दाभिधानं तदेतन्महगुणोपलक्षणार्थं स्यात् । यथा सा वा एषा सर्वदेवत्या यदज्ञा वशा वायव्यामालभेत्यत्राज्ञावशाशब्देन चोदिते कर्मणि ह्यगशब्देन केवलेन युक्ता निगमा वशात्वगुणमप्युपलक्षयति तद्वत् । तस्मान्महत्वगुणयुक्ते चोदिते कर्मणि निर्गुणेनेंद्रशब्देनाभिधानमविरुद्धं । लोके ऽपि महाराजं केवलराजशब्दप्रयोगमपि पश्यामः । तदेतत्समाधानं सिद्धांती दृष्टयति ॥

न श्रुतिसमवायित्वादिति ॥ ४ ॥ यदुक्तं वशान्यायेन राजन्यायेन वास्य ग्रहस्येंद्रो देवता युज्यत इति । तच्च । देवतात्वस्य तद्विश्रुतिसमवायित्वात् । मोहं द्रव्य इत्यत्र सास्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे मोहं द्राव्याणां च । पा० ४. २. २९. । इति मोहं द्रव्यादणप्रत्ययो विहितः । तस्मान्मोहं एव देवता न त्विंद्रः । विपक्षे बाधमाह ॥

गुणश्चानर्थक इति ॥ ५ ॥ यदींद्रो देवता स्यात्तदानीमंद्रग्रह इत्येतावते-
वार्थावगतो मोहं इति महत्वगुणोऽनर्थकः स्यात् । चकारः पूर्वहेतुना समुच्च-
यार्थः । हेत्वंतरमाह ॥

तथा याज्यापुरोरुचोरिति ॥ ६ ॥ इंद्रमोहं द्रव्योर्देवतयोर्भेदे यथा महत्वगुणः सार्थकस्तथा याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भेदोऽप्यस्मिन्नेव पक्षे उपपद्यते । इंद्रं सानसि-
मित्यादिके इंद्रस्य याज्यापुरोनुवाक्ये । मह्यं इंद्रो य आजसेत्यादिके मोहं द्रव्यस्य ।
पूर्वापक्षिणोक्ते वशावद्वाति वैषम्यमाह ॥

वशायामर्थसमवायादिति ॥ ७ ॥ या वशा विधिवाक्ये श्रुता तस्या एव निगमेषु ह्यगशब्देन व्यवहारी न विरुद्धः । ह्यगत्वलक्षणस्यार्थस्य वशायां

समवेतत्वात् । तच्च प्रत्यक्षोणोपलभ्यते । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु भेद उपपादितः । तस्मा-
द्विषमो दृष्टान्तः । एवं संस्कारपक्षे प्रगाथस्येन्द्रकर्मण्यपकर्षप्रसंगाच्चद्वारयितुं स्तो-
त्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमिति सिद्धातिनो मतं ॥ पुनरपि पूर्वपक्षी तदेतन्मतं
निराचष्टे ॥

यचेति वार्थवत्त्वात्त्यादिति ॥ ८ ॥ वागशब्दः सिद्धातिमतव्यावृत्त्यर्थः । यच्चैन्द्रं कर्म
तच्च प्रगाथो नेतव्य इत्ययमेव पक्षः स्यात् । कुतः । अर्थवत्त्वात् । ऐन्द्रो मन्त्र इन्द्रं
प्रकाशयितुं समर्थ इत्यर्थवान्स्यात् । महेन्द्रं तु प्रकाशयितुमसमर्थत्वादानर्थक्यं
प्रगाथस्य प्रसज्येत । तस्मादेवताप्रकाशनरूपसंस्कारकर्मत्वमेव स्तोत्रशस्त्रयोर्युक्त-
मिति स्थितः पूर्वपक्षः । अथ सिद्धांतमाह ॥

अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तोतिशंसती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामिति ॥ ९ ॥
अपि वेत्यनेन संस्कारकर्मत्वं व्यावर्त्यते । स्तोतिधातुः शंसतिधातुश्चेत्येतावुभावपि
स्वप्रकरण एव कस्याश्चित्प्रधानक्रियाया उत्पत्तिं विदध्यातां । कुतः । श्रुतिसंयो-
गात् । तयोर्धात्वोर्वाच्योऽर्थः श्रुतिरित्युच्यते । तत्संयोगः प्रधानकर्मत्वे सिध्यति ।
तथा हि गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनं स्तुतिः ।
यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते भवे जनाः स्तुतिसवगच्छन्ति । गुणस्योप-
सर्जनत्वे तु न स्तुतिः प्रतीयते । यश्चतुर्वेदाभिज्ञस्तस्माकारयेत्युक्ते स्तुतिं न मन्यते
किंवाहानप्राधान्यमेव बुध्यन्ते । एवं मंत्रेष्वपि या देवता सेयमीहर्गुणैरुप-
तेति गुणप्राधान्यविवक्षायां मुख्यः स्तोतिधात्वर्थो विधीयते । त्वपक्षे तु येयमी-
हर्गुणयुक्ता सेयं देवतेति देवतास्मरणस्य प्राधान्यादियं स्तुतिर्न स्यात् । ततः
श्रुतिवशदेत प्रधानकर्मणी । तथा सति देवताप्रकाशने तात्पर्याभावादेंद्रोऽपि
प्रगाथः स्वप्रकरणगते महेन्द्रकर्मण्येवावतिष्ठते । यदि देवतास्मरणरूपं हरे
प्रयोजनं न लभ्येत तर्ह्यहरेमस्तु । प्रधानकर्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

शब्दपृथक्काचेति ॥ १० ॥ द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणीत्यत्र
द्वादशशब्देन स्तोत्राणां पृथक्त्वमवगम्यते । देवताप्रकाशनपक्षे सर्वेरेपि मंत्रसंघः
कृतस्य प्रकाशनस्यैकत्वेन द्वादशसंख्या न स्यात् । प्रधानकर्मणां त्राज्यस्तोत्रपृष्ट-
स्तोत्रादिनामकानां भिन्नत्वाद्द्वादशत्वसंख्यापपद्यते । एवं शस्त्रवाक्येऽपि योज्यं ।
विपक्षे बाधमाह ॥

अनर्थकं च तद्वचनमिति ॥ ११ ॥ अग्निष्टुतिः श्रूयते । आग्नेया ग्रहा
भवंतीति । तत्रैव पुनरप्यन्यदुच्यते । आग्नेयीषु स्तुवते । आग्नेयीः शंसतीति ।

त्वत्पक्षे तद्वचनमनर्थकं स्यात् । चोदकप्राप्तेषु स्तोत्रशस्त्रमंत्रेष्वग्नेययहानुसारेण देवतापदस्योहे सत्याग्नेयत्वसिद्धेः । प्रधानकर्मपक्षे तु देवताप्रकाशनरूपत्वाभावेनोहाभावादाग्नेयमंत्रांतरविधिवचनमर्थवद्भवति । पुनरपि हेत्वंतरमाह ॥

अन्यश्चार्थः प्रतीयत इति ॥ १२ ॥ संबद्धे वै स्तोत्रशस्त्रे इति ह्याम्नातं । संबन्धश्च द्वयोर्भवति न त्वेकस्य । तस्मात्स्तोत्रशस्त्रयोरर्थभेदः प्रतीयते । स च संस्कारपक्षे न संभवति । देवताप्रकाशनरूपस्यार्थस्यैकत्वात् । प्रधानकर्मपक्षे तु स्तोत्रकर्म शस्त्रकर्म चेत्यर्थभेद उपपद्यते । यद्यपि पृञ् स्तुतां शंसु स्तुतावित्येकार्थी तथापि प्रतिगीतमंत्रसाध्यं स्तोत्रं । अप्रतिगीतमंत्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेकः । हेत्वंतरमाह ॥

अभिधानं च कर्मवदिति ॥ १३ ॥ यथा प्रधानकर्माग्निहोत्रं जुहोतीति द्वितीयासंयोगेनाभिहितं तथा प्रउगं शंसतीत्यभिधीयते । अतस्तत्सादृश्यात्प्रधानकर्मत्वं । हेत्वंतरमाह ॥

फलनिवृत्तेश्चेति ॥ १४ ॥ स्तुतस्य स्तुतमसीति स्तोत्रानुमंत्रणमाश्नायवाक्यशेषे स्तोत्रफलमेवास्मात् । इन्द्रियावन्तो वनामहे धुष्टीमहि प्रजामिषमिति । न तु देवताप्रयुक्तं फलमास्मात् । अतो न देवतासंस्कारः किंतु प्रधानकर्मेति स्थितं । अनेन तु निर्णयेन प्रयोजनं विकृतिपृहाभावः । संस्कारपक्षे तु यस्यां विकृतौ देवतांतरं तत्र तद्वाचकं पदमूहनीयं स्यात् । तन्मा भूदिति प्रधानकर्मत्वमुक्तं । एतच्च दशमाध्याये सूचितं । ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥

अत्र संग्रहश्लोको ॥

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतो न प्रधानता ।

दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥

स्मृत्यर्थत्वे स्तोत्रिशंस्योर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनं ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतमिति ॥

अग्निष्टोमे स्तुत्यादिने सूर्योदयात्पूर्वं प्रेषितो होता प्रातरनुवाकमनुब्रूयात् । एतच्चैतरेयब्राह्मणे प्रपंचितं । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरित्यादि ब्राह्मणं । तस्मिंश्च प्रातरनुवाकेऽग्निमीळ इत्यादिमूक्तमंतर्भूतं । तच्च व्याख्यातं । प्रातःसवने वैश्वदेवग्रहणादूर्ध्वं प्रउगशस्त्रं होत्रा शंसनीयं । तच्च शस्त्रं वायवायाहीत्यादिसप्ततृचात्मकं । एतच्च ब्राह्मणे ग्रहोक्तमित्यादिखंडे प्रपंचितं । तथा

पंचमाध्याये । आ० ५. १०. । स्तोत्रमये शस्तादित्यादिखंडे सूचितं च ॥ अचेयम-
नुक्रमणिका । वायो वायव्येन्द्रवायवर्मत्रावरुणास्तृचा अश्विना द्वादशाश्विनंदेव-
श्वदेवसारस्वतास्तृचाः । संप्रताः प्रउगदेवता इति । अस्यायमर्थः । वायवाया-
हीत्यादिकं नवर्चं सूक्तं । अग्निं नवेत्यतो नवशब्दस्यानुवृत्तेः । तत्राद्यस्तृचो वायु-
देवताकः । द्वितीय इन्द्रवायुदेवताकः । तृतीयो मित्रावरुणदेवताकः । अश्विने-
त्यादिकं द्वादशर्चं सूक्तं । तत्राद्यस्तृच अश्विनः । द्वितीय एन्द्रः । तृतीयो वैश्वदेवः ।
चतुर्थः सारस्वतः । तेषु तृचेषु प्रतिपाद्या वायादयः सरस्वत्यन्ताः सप्तसंख्याकाः
प्रउगशस्त्रस्य देवता इति । मधुच्छंदसोऽनुवर्त्तनात्स एवर्षिः । तथैवानुवृत्त्या
गायत्रं छंदः । वायव्ये तृचे प्रथमा यहस्येन्द्रवायवस्यका पुरोनुवाक्या । एतच्च
ब्राह्मणे समास्नातं । वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्येन्द्रवायव्युत्तरति । तथा सूचितं
च । वायवायाहि दर्शतेन्द्रवायू इमे सुता इत्यनुवाक्ये इति । वायव्यतृचे प्रथमा-
मृचमाह ॥

वायवा याहि दर्शतेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि शुधी हवै ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दर्शत । इमे । सोमाः । अरं ऽ कृताः । तेषां । पाहि । शुधि । हवै ॥ १ ॥

हे दर्शत दर्शनीय वायो कर्मण्येतस्मिन्नायाहि । आगच्छ । त्वदर्थमिमे सोमा
अरंकृताः । अभिषवादिस्कारोऽलंकारः । तेषां । तान्सोमान् । यद्वा तेषामेकदे-
शमित्यध्याहारः । पाहि । स्वकीयं भागं पिबेत्यर्थः । तत्पानार्थं हवमस्मदीयमाह्वानं
शुधि । शृणु । अत्र यास्कः । वायवायाहि दर्शनीयेमे सोमा अरंकृता अलंकृता-
स्तेषां पिब शृणु नो ह्वानं । नि० १०. २. । इति ॥ दर्शतेत्यत्र भृमृहणीत्यादिसूत्रेण
। उ० ३. १०९. । अतच्प्रत्यय औणादिकः । चित्त्वादंतोदात्तस्यामंचितानुदात्तत्वं ।
अर्तिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३८. । मन्प्रत्ययांतस्य सोमशब्दस्य निस्वरः । अल-
मित्यत्र छांदसो रेफादेशः । अरंकृतशब्दे समासांतोदात्तत्वं । पा० ६. १. २२३. ।
बाधित्वाप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्ति । पा० ६. २. २. । भूषणेऽलं । पा० १. ४. ६४. ।
इत्यलंशब्दस्य गतिसंज्ञायां गतिकारकेत्यादिना । पा० ६. २. १३९. । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिरनंतरः । पा० ६. २. ४९. । इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । निपातत्वादलंशब्द आद्युदात्तः । पाहीत्यत्र पिवादेशाभावश्छांदसः ।
शुधीत्यत्र शृणुस्वित्यादिना । पा० ६. ४. १०२. । हेर्धिभावः । तिङन्तादुत्तरस्य नि-
घातो नास्ति । सेर्हपिञ्च । पा० ३. ४. ८९. । इति पिञ्चनिषेधादनुदात्तं निवारिते

प्रत्ययस्वरः । हवमित्यञ् ह्रयतिधातोर्वहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणे सत्युकारांतत्वादोरप् । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पित्वादनुदात्ते सति धातुस्वरः शिष्यते । संहितायां श्रुधीत्यस्यान्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. । इति दीर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वाय॑ उ॒क्थेभिर्ज॑रंते त्वाम॒च्छा॑ जरि॒तारः॑ । सु॒तसो॑मा अ॒हर्वि॑दः ॥ २ ॥

वायो॑ इति॒ । उ॒क्थेभिः॑ । ज॒रंते॑ । त्वां । अ॒च्छा॑ । ज॒रि॒तारः॑ । सु॒तऽसो॑माः । अ॒हर्वि॑दः ॥ २ ॥

हे वायो जरितारः स्तोतार ऋत्विग्यजमानास्त्वामच्छ त्वामभिलक्ष्योक्थेभिराज्यप्रउगादिशस्त्रैर्जरंते । स्तुवंति । कीदृशाः । सुतसोमाः । अभिषुतेन सोमेनोपेताः । अहर्विदः । अहःशब्द एकेनाह्ना निष्पाद्येऽग्निष्टोमादिऋतौ वेदिकव्यवहारेण प्रसिद्धः । ऋत्वभिज्ञा इत्यर्थः ॥ अर्चतिगायतीत्यादिषु चतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मसु धातुषु जरते ह्रयतीति पठितं । स्तुतेरप्यर्चनाविशेषत्वादाचित्येनाञ् स्तुत्यर्थो जरतिधातुः । अच्छशब्दस्य संहितायां निपातस्य च । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घः । सुतसोमा इत्यञ् बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पा० ६. २. १. । अहर्विद इत्यञ् समासस्वरं । पा० ६. १. २२३. । बाधित्वा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. । द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तदपवादत्वेन गतिकारकोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. । इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वायो॑ तव॑ प्रपृ॒चती॑ धेना॑ जिगा॒ति दा॒शुषे॑ । उ॒रू॒ची सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

वायो॑ इति॒ । तव॑ । प्र॒ऽपृ॒चती॑ । धेना॑ । जिगा॒ति । दा॒शुषे॑ । उ॒रू॒ची । सोम॑ऽपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो तव धेना वाक् सोमपीतये सोमपानार्थं दाशुषे दाश्यांसं दत्तवन्तं यजमानं जिगाति । गच्छति । हे यजमान त्वया दत्तं सोमं पास्यामीत्येवं वायुर्ब्रूत इत्यर्थः । कीदृशी धेना । प्रपृचती । प्रकर्षेण सोमसंपर्कं कुर्वती । सोमगुणं वर्णयन्तीत्यर्थः । उरूची । उरून्बहून्यजमानान् गच्छन्ती । ये ये सोमयाजिनस्तान् सर्वान्वर्णयन्तीत्यर्थः ॥ प्रपृचतीत्यञ् शतुरनुमः । पा० ६. १. १७३. । इति डीबुदात्तः । षोको धारेत्यादिषु सप्तपंचाशत्सु वाङ्मामसु गणो धेना ग्नेति पठितं । वर्ततेऽयत इत्यादिषु द्वाविंशधिकशतसंख्येषु गतिकर्मसु गाति जिगातीति

पठितं । दाशुष इत्यत्र गत्यर्थकर्मणि । पा० २. ३. १२. । इति चतुर्थी । उरुचीत्यत्र
गौरादित्वेन । पा० ४. १. ४१. । डीषि कृते प्रत्ययस्वरः । सोमपीतय इत्यत्र
बहुव्रीहत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ऐंद्रवायवे तृचे प्रथमामुचमाह ॥

इंद्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरा गतं । इंद्रवो वामुशंति हि ॥ ४ ॥

इंद्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयः । ऽभिः । आ । गतं । इंद्रवः । वां । उशंति । हि ॥ ४ ॥

एतस्या ऋच ऐंद्रवायव्यहे द्वितीयपुरोनुवाक्यारूपेण विशेषविनियोगः
पूर्वमेवोक्तः ॥ हे इंद्रवायू भवदर्शमिमे सोमाः सुताः । अभिषुताः । तस्माद्युवां
प्रयोभिरन्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सहोपागतं । अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छतं । हि यस्मादिंद्रवः
सोमा वां युवामुशंति । कामयंते । तस्मादागमनमुचितं ॥ इंद्रवायूशब्दस्यामंशि-
ताद्युदात्तत्वं । प्रीणयंति भोक्तृनिति प्रयांस्यन्नानि । प्रीजधातोर्तन्भावितण्यर्थात्
। पा० ३. १. २६. । अमुन्प्रत्यये सति नित्स्वरः । गमिधातोर्लान्मध्यमपुरषद्विवचने
बहुलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. । इति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा०
६. ४. ३७. । मकारलोपः । ततो गतमिति भवति । उंदी क्तिदन् इति धातोर्हं-
देरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युन्प्रत्ययः । आद्यष्टारस्येकारादेशः । तत इंद्रुशब्दस्य
नित्स्वरः । सोमरसस्य द्रवत्वात्क्तेदनं संभवति । युष्मच्छब्दादेशस्य वामित्येतस्या-
नुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुदात्तः । उशंतीत्यस्य निघाते हि च । पा० ८. १. ३४. ।
इति सूत्रेण प्रतिषिद्धे सति प्रत्ययस्वरः । हिशब्दस्य निपातस्वरः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वायुविंद्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू । तावा यातमुप द्रवत् ॥ ५ ॥

वायो इति । इंद्रः । च । चेतथः । सुतानां । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । तौ ।

आ । यातं । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥

अथ चकारेणान्यः समुच्चीयते । संनिहितत्वाद्वायुरेव । हे वायो त्वमिंद्रश्च
युवामुभौ सुतानामभिषुतान्सोमान् चेतथः । जानीथः । यज्ञा । अभिषुतानां
सोमानां विशेषमित्यध्याहारः । कीदृशौ युवां । वाजिनीवसू । वाजिनीशब्दो
यद्यप्युषीनामसु पठितस्तथाप्यचासंभवाच्च गृह्यते । वाजोऽन्नं । तद्यस्यां हविः-
संततावस्ति सा वाजिनी । तस्यां वसत इति तौ वाजिनीवसू । आमं-

चित्त्वादनुदात्तः । तौ तथाविधौ युवां द्रवक्षिप्रमुप समीप आयातं । आ-
गच्छतं । षड्विंशसंख्याकेषु क्षिप्रनामसु नु क्षिप्रं मधु द्रवदिति पठितं । तच्च
फिट्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे तृतीयो वर्गः ॥

ऐंद्रवायवे तृचे तृतीयामृचमाह ॥

वायविंद्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतं । मत्स्वि १ तथा धिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति। इंद्रः। च। सुन्वतः। आ। यातं। उप। निः। ऽकृतं। मधु। इत्या। धिया। नरा॥ ६॥

हे वायो त्वमिंद्रश्च सुन्वतः सोमाभिपवं कुर्वतो यजमानस्य निष्कृतं संस्कृतं
संस्कर्तारं वा सोममुपायातं आगच्छतं । नरा हे नरौ पुरुषौ पौरुषेण सामर्थ्येनो-
पेतौ । युवयोरागतयोश्च सतोर्धियामुना कर्मणा मधु त्वरया संस्कारः संपत्स्यते ।
इत्या सत्यं ॥ वायो इत्यस्यामंचितस्येति पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । इंद्रशब्द ऋजेंद्रेत्या-
दिना । उ० २. २९. । रन्प्रत्ययांतत्वेन निपातितो जित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९१. ।
इत्याद्युदात्तः । चणश्चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५. । इत्यनुदात्तः । सुन्वत इत्यत्र
गतरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. ११३. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं । निरित्येष समित्येतस्य
स्थान इति यास्कः । कृतशब्द आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । पा० ३. ४. ११. । संस्कर्तुं प्रवृत्त
इत्यर्थः । कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. । इति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते थाथघञ्क्ताजबिचकाणां । पा० ६. २. १४४. । इत्यंतोदात्तः । गतिरनंतरः
। पा० ६. २. ४९. । इति तु निस उदात्तत्वं न भवति । तद्धि कर्मणि क्ते विहितं
। पा० ६. २. ४८. । निष्करोतीति निष्कृदिति क्तिबंतव्याख्याने तु गतिकारकोप-
पदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. । इत्यृकार उदात्तः स्यात् । धिया । सावेकाचस्तृती-
यादिः । पा० ६. १. १६८. । इति विभक्तिरुदात्ता । नरा । सुपां सुलुगित्यादिना
संबोधनद्विवचनस्य डादेशः । पदान्परत्वादांमंचितस्येत्याष्टमिको निघातः ॥

मिचं हुव इति मैत्रावरुणस्तृचो गवामयन आरंभणीये चतुर्विंशेऽहनि
प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य स्तोत्रियः । तत्रैवाभिप्रवषडहेऽपि विनियुक्तः । तथा
चाश्वलायनेन चतुर्विंश होताजनिष्टेत्यादिखंडे मिचं वयं हवामहे मिचं हुवे
पूतदक्षं । आ० १. २. । इत्यादि सूचितं । तथाहाभिप्रवपृष्ठचाहानीति खंडे परि-
शिष्टानावापानुद्धृत्य मिचं वयं हवामहे मिचं हुवे पूतदक्षं । आ० १. ५. । इति
च । तस्य मैत्रावरुणतृचस्य प्रथमामृचमाह ॥

मिचं हुवे पृतदंष्ट्रं वरुणं च रिणादंसं । धियं घृताचीं साधंता ॥ ७ ॥

मिचं । हुवे । पृतदंष्ट्रं । वरुणं । च । रिणादंसं । धियं । घृताचीं । साधंता ॥ ७ ॥

अहमस्मिन्कर्मणि हविःप्रदानाय पृतदंष्ट्रं पयिचवलं मिचं हुवे । तथा रिणादंसं रिणानां हिंसकानामदसमन्तारं वरुणं हुवे । आह्वयामि । कीदृशो मिचा-वरुणौ । घृतमुदकमंचति भूमिं प्रापयति या धीर्वर्षणकर्म तां घृताचीं धियं साधंता साधयंतो कुर्वंतो ॥ मिचणञ्चः पुत्रिङ्गः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । हुवे इति ह्रयतेर्बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति ह्रः संप्रसारणं । पा० ६. १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारण उवडादेशः । तिङ्गुतिङ् इति निघातः । पूतणञ्चः प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वरुणणञ्चः कृवृदारिभ्य उनन् । उ० ३. ५३. । इत्युनन्प्रत्ययांतो निच्चादाद्युदात्तः । रिणंति हिंसंतीति रिणः शचवः । इगुपधत्ताप्रीकिरः ऊः । पा० ३. १. १३१. । इति ऊः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तानन्तीति रिणादाः । तं । सर्वधातुभ्योऽमुन । उ० ४. १००. । इत्यमुनप्रत्ययः । निस्त्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तः । कुटुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवाचशिष्यते । शेषनिघाते सत्येकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ६. २. ५. । इति सचर्णदीर्घोऽणुदात्त एव । धीरित्यप इत्यादिषड्विंशतौ कर्मनामगु पठितः । प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । घृतमंचतीति घृताची । ऋत्विग्दधृगित्यादिना । पा० ३. २. ५६. । क्लिब्यनिदितां । पा० ६. ४. २४. । इति नकारलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानं । पा० ४. १. ६. २. । इति डीप् । अचः । पा० ६. ४. १३६. । इत्यकारलोपे ची । पा० ६. ३. १३६. । इति दीर्घत्वं । घृतणञ्चो नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तं बाधित्वा घृतादीनां च । फि० १. २२. । इत्यंतोदात्तः । समासस्येत्यंतोदात्तस्यापचादकं तत्पुरुषे तुन्याथेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा गतिङ्कारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्य धात्वकारस्य लोपे सत्यनुदात्तस्य च यचोदात्तलोपः । पा० ६. १. १६१. । इति डीप् उदात्तत्वे प्राप्ते ची । पा० ६. १. २०२. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । साधंता । राध साध संसिद्धावित्यस्मादंतर्भावितरण्यथाच्चटः शचादेशे । पा० ३. २. १०४. । अं बाधित्वा व्यत्ययेन श्णप् । अदुपदेशत्वादुपरि शतृप्रत्ययस्य लभार्वधातुकानुदात्तत्वं । द्वितीयाद्विवचनस्य शपश्चानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वे धातोरिति धातुस्वर एव शिष्यते । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृण । क्रतुं वृहंतमाशये ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणा । ऋतऽवृधा । ऋतऽस्पृण । क्रतुं । वृहंतं । आशये इति ॥ ८ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां क्रतुं प्रवर्तमानमिमं सोमयागमाशये । आनशये । व्याप्रवन्तौ । केन निमित्तेन । ऋतेन । अवश्यंभावितया सत्येन फलेन । अस्मभ्यं फलं दातुमित्यर्थः । कीदृशौ युवां । ऋतावृधा । ऋतमित्युदकनाम सत्यं वा यज्ञं वेति यास्कः । उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितारौ । अत एव ऋतस्पृण । उदकादीन् स्पृशन्तौ । कीदृशं क्रतुं । वृहंतं । अंगैरुपांगैश्चातिप्रौढं ॥ ऋतशब्दो घृतादित्वाटन्तोदात्तः । मित्रावरुणावित्यत्र मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ । देवताद्वन्द्वे च । पा० ६. ३. २६. । इति पूर्वपदस्यानडादेशः । ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थेऽन्तर्भावितरण्यार्थाद्बुधेः क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३१. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ऋतस्पृण । सुपां सुलुगिति डादेशः । मित्रावरुणावित्याद्यामञ्चितत्रयस्य स्वस्वपूर्वपदात्परत्वादात्मञ्चितस्येत्याष्टमिको निघातः । ननु ऋतेनेत्येतस्य सुवामञ्चिते परांगवत्स्वरे । पा० २. १. २. । इति परांगवद्भावेनामञ्चितानुप्रवेणत्पादादित्वेन पदादपरत्वेन वाष्टमिकनिघाताभावादात्मञ्चितस्य चेत्याद्युदात्तेन भवितव्यमिति चेत् । न । परांगवद्भावस्य सुवामञ्चिताश्रयत्वेन पदविधित्वात्समर्थः पदविधिः । पा० २. १. १. । इति नियमात् । इह च ऋतेन मित्रावरुणावित्यन्योराशये इत्याख्यातेनेवान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् । यत्र पुनः परस्परान्वयेन सामर्थ्यं तत्र परांगवद्भावात्पादादेराद्युदात्तत्वं भवत्येव । यथा मरुतां पितरस्तदहं गृणामीति । मृगोरुतिः । उ० १. ९४. । इत्युतिप्रत्ययांतत्वेन पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाता इत्यादावन्तोदात्तोऽपि हि मरुच्छब्दो मरुतां पितरित्यत्र सामर्थ्यात्परांगवद्भावादेवाद्युदात्तो जातः । प्रकृते त्वृतेनेत्यस्यासमर्थ्यादेव न परांगवद्भाव इति ॥ ऋतावृधावित्यत्र द्वितीयामञ्चितस्य निघाते कर्तव्य आमञ्चितं पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ६. १. १२. । इति प्रथमामञ्चितेनाविद्यमानवद्भवितव्यमिति चेत् । भवतु । अत एव तस्याव्यवधायकत्वाद्दृतेनेति प्रथमपदात्परत्वेनैव द्वितीयामञ्चितं निहनिष्यते । यथा । इमं मे गंगे यमुन इत्यादी गंगेशब्दस्योविद्यमानवद्भावेऽपि तस्याव्यवधायकत्वादेव न इत्येतदेव पदमुपजीव्य यमुनेशब्दस्य निघातः । किंच प्रकृते मित्रावरुणावित्यामञ्चितं सामान्यवचनं । तस्य विशेषतया विशेषवच-

नमृतावृधाविति । अतो नामञ्चिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं । पा० ८. १. १३. । इति पूर्वस्याविद्यमानवद्भावप्रतिषेधादपि निरन्तरायो द्वितीयस्य निघातः ॥ नन्वेवमथपादादावित्यनुवृत्तेऽर्जुतावृधेत्यस्य द्वितीयपादादित्वात् भवितव्यं निघातेन । अत एव हीमं मे गंग इत्यत्र शुतुद्रिपदस्य पदान्तरस्यामञ्चितस्यापि पादादित्वादेवानिघातादाद्युदात्तत्वं जातं । तद्वदत्रापि भवितव्यं वक्तव्यो वा विशेष इति । उच्यते । मित्रावरुणपदस्य सुवामञ्चित इति परांगवद्भावेन परानुप्रवेशादेव ऋतावृधेत्यस्य न पादादित्वं ॥ शुतुद्रिपदमपि तर्ह्येवमेव पूर्वस्य सरस्वतिपदस्य परांगवद्भावेन न पादादिरिति निहन्येतेति चेत् । परांगवद्भावस्तावत्सुबन्तमामञ्चितं चाश्रित्य प्रवृत्तेः पदविधिः । अतस्तयोः सत्येव परस्परान्वये परांगवद्भावेन भवितव्यं । समर्थः पदविधिरिति नियमात् । शुतुद्रिसरस्वतिपदयोश्च न परस्परान्वयः । किंतु सचतेत्यनेनेत्यसामर्थ्यान् परांगवद्भावः । प्रकृते तु मित्रावरुणावृतावृधाविति द्वयोरपि सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भवितव्यं परांगवद्भावेन । यथा मरुतां पितरित्यत्रेति विशेषः ॥ नन्वत एव तर्हि मित्रावरुणपदस्य परांगवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति पर्युदासादामञ्चितनिघातो न स्यादिति चेत् । न । पूर्वं सुबन्तं परं चामञ्चितमाश्रित्य यः स्वरः प्रवर्तते तच्च सुवामञ्चित इति परांगवद्भावः । भवति चैवंविध ऋतावृधपदनिघात इति । तच्च पूर्वस्य परांगवद्भावेनापादादित्वात्स प्रवर्तते । मित्रावरुणपदनिघातस्तु पूर्वमेव पदमुपजीवति । न परमामञ्चितमिति न परांगवद्भावः ॥ ननु परांगवद्भाववन्निघातोऽपि पदविधिरिति । अतेनेत्यनेनासमर्थ्यात्ततः पदान्तरस्य मित्रावरुणपदस्य न स्यादिति चेत् । न । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः । पा० ४. १. १. ९. । इति निघाते पदविधावपि समानवाक्यत्वमेव पर्याप्तं न परांगवद्भाववत्परस्परान्वयेऽपीत्यलं । क्रतुः । क्रतुः । उ० १. ११. । प्रत्ययस्वरेणादिरुदात्तः । आशाथे । आनशाथे । छंदसि लुङ्लल्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । नुडभाष्छांदसः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुश्या । दष्टा दधाते अपसं ॥ ९ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । तुविऽजाता । उरुऽश्या । दष्टा । दधाते इति ।

अपसं ॥ ९ ॥

मित्रावरुणावेतौ देवौ नोऽस्माकं दक्षं बलमपसं कर्म च दधाते । पोषयतः ।
 कीदृशौ । कवी । मेधाविनौ । तुविजातौ । बहूनामुपकारकतया समुत्पन्नौ ।
 उरुक्षया । बहुनिवासा ॥ विप्रो धीर इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधावि-
 नामसु ऋविर्मनीषीति पठितं । उरु तुवीत्येतौ शब्दौ द्वादशसु बहुनामसु
 पठितौ । ओजः पाज इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दक्षो विल्विति
 पठितं । अपमण्यः पद्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु पठितः । मित्रावरुणा ।
 मित्रशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । वरुणशब्दो निस्वरेणाद्युदात्तः । द्वे
 देवताद्वे च । पा० ६. २. १४१. । इत्युभाववशिष्येते । तुविजातौ । बहूनामुपका-
 रकतया तत्संबन्धित्वेन जाताविति षष्ठीसमासे समासांतोदात्तत्वं । चतुर्थीसमासे
 हि क्ते च । पा० ६. २. ४५. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । उरुणां बहूनां क्षया-
 बुरुक्षयो । शि निवासगत्योरिति धातोः शिद्यंत्यस्मिन्निति शायः । अधिकरण
 एरच् । पा० ३. ३. ५६. । इत्यच्प्रत्ययांतस्य वित इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते शयो निवासे
 । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं विहितं । समासे तु समासस्येत्यंतोदात्तत्वं
 बाधित्वा कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्नोत्तरपदाद्युदात्तत्वं यद्यपि आथादिस्वरे-
 णांतोदात्तेन बाध्यते तथापि परादिष्टदंमि बहुलं । पा० ६. २. १९९. । इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं दृष्टव्यं । दक्षो दक्षतेरुत्साहकर्मणो षच् । त्रिज्ज्ञादाद्युदात्तः । आपते
 फलमनेनेत्यपः कर्म । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च । उ० ४. १०९. । इत्य-
 मुन्नंतस्यापसस्यारे इत्यादौ निज्ज्ञादाद्युदात्तस्यापमण्यस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्यया-
 द्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्थो वर्गः ॥

आश्विनस्तृचः प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतो विनियुक्तः । तथा च सूचितं ।
 अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रोऽश्विना यज्वरीरिषः । आ० ४. १५. ।
 इति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्विना यज्वरीरिपो द्रवत्पाणी शुभस्यती । पुरुभुजा चनस्यतं ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । उषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्ऽपाणी । शुभः । पती इति ।

पुरुऽभुजा । चनस्यतं ॥ १ ॥

हे अश्विनौ युवाभिपो हविलक्षणान्यन्नानि चनस्यतं । इच्छतं । भुंजाथामि-
 त्यर्थः । यद्यपि चनःशब्दोऽन्नवाची तथापीष इत्यनेन सह नास्ति पुनरुक्तिदोषः ।

इच्छामुपलक्षयितुं प्रयुक्तत्वात् । वक्तव्यमुवाच । समूलकाषं कपतीत्यादौ यथा
 पुनरुक्त्यभावस्तद्वत् । कीदृशीरिपः । यज्वरीः । यागनिष्पादिकाः । कीदृ-
 शावश्विनौ । द्रवत्पाणी । हविर्यहणाय द्रवद्वां धावद्वां पाणिभ्यामुपेती ।
 शुभस्पती । शोभनस्य कर्मणः पालको । पुरुभुजा । विस्तीर्णभुजौ बहुभोजिनौ
 वा ॥ अश्विना । आमंचितस्येति पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । यज्वरीः । यागकरणाना-
 मयन्त्रानामसिद्धिनन्तीतिवत् स्वव्यापारं कर्तृत्वविवक्षया सुयजोर्दुनिप् । पा० ३.
 २. १०३. । इति दुनिप्प्रत्ययः । चनो र च । पा० ४. १. १. । इति डीप् । तत्संनि-
 योगेन रेफादेशः । प्रत्ययत्रयस्यानुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वाद्वातुस्वर एवाव-
 शिष्यते । उपःशब्दे शमोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । द्रवन्तौ धावन्तौ
 पाणी ययोस्तयोः संबोधनं द्रवत्पाणी इति । तस्यामंचिताद्युदात्तत्वं न पुनराष्ट-
 मिको निघातोऽपादादाविति प्रतिषेधात् । उप इति पूर्वपदस्य सुवामंचित इति
 परांगवद्भावेन मित्रावरुणावृतावृधावितिवदपादादित्वमिति चेत् । न । तत्र
 सामानाधिकरण्येन परस्परान्वयात् । उह त्विपो द्रवत्पाणी इत्यनयोः सरस्व-
 तिश्रुतुद्रिपदवदसामर्थ्येन प्रयुक्तत्वात् । शुभ इति शुभ शुभ दीप्तावित्यस्य
 संपदादित्वाद्भावे क्विवंतस्य षष्ठ्येकवचनं । षष्ठ्याः पतिपुत्र । पा० ८. ३. ५३. । इति
 विसर्जनीयस्य सत्वं । तस्य पती इत्यामंचिते परतः परांगवद्भावादामंचिताद्यु-
 दात्तत्वं । न पुनराष्टमिको निघातः । तस्मिन्कर्तव्ये द्रवत्पाणी इति पूर्वस्यामंचि-
 तस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन पादादित्वादपादादाविति
 प्रतिषेधात् ॥ ननु मित्रावरुणावृतावृधावितिवच्चांमंचिते सामानाधिकरण्येन इत्य-
 विद्यमानवद्भावप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेत् । न । मित्रावरुणपदं हि सामान्य-
 वचनमिति युक्तस्तस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । द्रवत्पाणीपदं तु न तथेति
 वेषम्यात् । पुरुभुजौ । पुरु विस्तीर्णो भुजौ ययोस्तौ । आमंचिताद्युदात्तत्वं ।
 सुपां सुलुगिति डादेशः । पुरु बहु भुंजाति इति वा । चनस्यतमित्यत्र चायतेरन्ते
 ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. । इति चायृ पृजानिगमनयोरित्यस्यामुन्प्रत्यय आकारस्य
 ह्रस्वे चानुकृष्टे नुडागमे च । उ० ४. १९८. । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. ।
 इति यकारलोपे चनमृच्छोऽन्ननाममु पठितः । तदात्मन इच्छतीति सुप
 आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । सन्नाद्यन्ताः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुत्वान्नोऽण-
 मध्यमद्विवचनं । क्यचः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । शर्पकादेशे कृत एकादेश उदात्ते-
 नोदात्तः । पा० ८. २. ५. । इत्युदात्तः । उपर्याख्यातस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वे

स्वरितत्वं । न च तिङ्ङुतिङ् इति निघातः । पूर्वस्यामञ्चितस्याविद्यमानवद्भावेन पदादपरत्वात्पादादित्वाद्वा तदप्राप्तेः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया । धिषण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया । धिषण्या । वनतं । गिरः ॥ २ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवां गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्धियादरयुक्तया बुद्ध्या वनतं । मंभजतं । स्वीकुरुतं । कीदृशावश्विनौ । पुरुदंससा । बहुकर्माणौ । षड्विंशति-संख्याकेषु कर्मनामसु दंस इति पठितं । नरा । नेतारौ । धिषण्या धार्ष्ट्ययुक्तौ बुद्धिमन्तौ वा । कीदृश्या धिया । शवीरया । गतियुक्तया । अप्रतिहतप्रसरयेत्यर्थः ॥ अश्विनेत्याद्यामञ्चितचतुष्टयस्य पाष्ठिकमामञ्चिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्नाष्टमिको निघातः । पुरुदंससेत्यपि हि पादादिरेवामञ्चितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्या-विद्यमानवत्त्वात् । नामञ्चिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य सामान्यवचनत्वेनास्य विशेषवचनत्वेन नाविद्यमानवत्त्वमिति चेत् । न । अश्विशब्दवत्पुरुदंससः शब्दस्याप्यश्विनोरेव रूढ्या प्रयुज्यमानतया सामान्यशब्दत्वात् । सामान्यवचनं नाविद्यमानवदित्युक्तेऽर्थात्परस्य विशेषवचनत्वावगमात् ॥ उभयोः सामान्य-वचनत्वे पर्यायत्वेन पौनरुक्त्यात्सहाप्रयोग इति चेत् । न । गुणविशेषसंकीर्त-नवत्प्रसिद्धानेकनामविशेषसंबंधसंकीर्तनस्यापि स्तुत्युपयोगेन सप्रयोजनत्वान्निः-प्रयोजनपुनर्वचनस्यैव पुनरुक्तत्वात् । अश्विपुरुदंसःशब्दयोरेकार्थवृत्तित्वेऽपि पर्यायत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावेनासामानाधिकरण्यादपि नाविद्यमानवत्त्व-प्रतिषेधः । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेव ह्येकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं ॥ अश्विशब्दस्याश्विसंबंधो निमित्तं पुरुदंसःशब्दस्य तु बहुकर्मसंबंध इति प्रवृत्ति-निमित्तभेद इति चेत् । न । तद्वि द्वयं व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तं न प्रवृत्तिनिमित्तं । व्युत्पत्तिनिमित्तभेदमात्रेणापि सामानाधिकरण्याभिधाने वृक्षमहीरूहशब्दयोरपि तथात्वप्रसंगः । अत एव हीरु रंतेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति । एतानि ते अध्ये नामानीत्यत्र सहस्रतमीप्रशंसोपयोगित्वेनेडादिशब्दानामेतानि ते अध्ये नामानीति वचनेन पर्यायाणामप्यनेकविशिष्टनामसंबंधनिबंधस्तु-त्यर्थत्वेनैव सहप्रयोगः । स्तुत्युपयोगेनैव व्युत्पत्तिनिमित्तभेदविवक्षायामपि पर्या-यत्वेनासामानाधिकरण्यादेव नामञ्चित इति निषेधाभावादामञ्चितं पूर्वमविद्य-

मानवदिति पूर्वपूर्वस्याविद्यमानवत्त्वात्सर्वेषां षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । तद्वत्प्रकृते ऽपि । कृष्णपृकटिपटिशोडिभ्य ईरन् । पा० ४. ३०. । इत्यत ईरन्नित्यनुवृत्तौ बहुल-
वचनादन्यत्रापीत्यनेन शु शु गताविति धातोरीरन्प्रत्यये कृते सति निह्वाञ्छ-
वीरयाशब्द आद्युदात्तः । धियेत्यत्र सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । वनतमित्यत्र
शपः पित्वाञ्छोऽमध्यमद्विवचनस्य लमावधातुकत्वाच्च वन षण् संभक्ताविति
धातुदात्तत्वमेव शिष्यते । न च तिङ्गुतिङ् इति निघातः पूर्वामञ्चितस्याविद्यमा-
नत्वेन पादादित्वात् । गिरः । सुपोऽनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दस्मा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तवर्हिषः । आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्मा । युवाकवः । सुताः । नासत्या । वृक्तऽवर्हिषः । आ । यातं । रुद्रवर्तनी इति
रुद्रऽवर्तनी ॥ ३ ॥

अत्राश्विनित्यनुवर्तते । हे अश्विनावायातमस्मिन्कर्मण्यागच्छतं । किमर्थमिति
तदुच्यते । सुता युष्मदर्थं सोमा अभिषुताः । तान स्वीकर्तुमिति शेषः । कीह-
शावश्विनौ । दस्मा । शत्रूणामुपशायितारौ । यद्वा देववेद्यत्वेन रोगाणामुपशायि-
तारौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । नासत्या । असत्यमनृतभाषणं ।
तद्रहितौ । अत्र यास्कः । सत्यावेव नासत्यावित्योर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारा-
वित्यायायण इति । रुद्रवर्तनी । रुद्रशब्दस्य रौदनं प्रवृत्तिनिमित्तं । यदरोदीत्त-
दुद्रस्य रुद्रत्वमिति तैत्तिरीयाः । तद्वदोदयंति तस्मादुद्रा इति वाज्रमनेयिनः ।
रुद्राणां शत्रुरोदनकारिणां शूरभटानां वर्तनिर्मार्गो धाटीरूपो ययोस्मै रुद्र-
वर्तनी । यथा शूरा धाटीमुखेन शत्रून् रौदयंति तद्वदेतावित्यर्थः । युवाकव
इत्यभिषुतसोमानां विशेषणं । वसतीवरीभिरैकधनाभिश्चाद्विर्मिश्रिता इत्यर्थः ।
वृक्तवर्हिषः । वृक्तानि मूलैर्वर्जितानि बर्हीष्यास्तरणरूपाणि येषां सोमानां ते
वृक्तवर्हिषः । यद्वा भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्तिङ्गामसु वृक्तवर्हिष इति । तदानीं
तृतीयार्थं प्रथमा । ऋत्विग्भिरभिषुता इत्यन्वयः ॥ दस्मा । आर्माचितस्येत्याद्युदात्तः ।
युवाकवः । यु मिश्रणे । युवंति मिश्रीभवन्ति वसतीवरीप्रभृतिभिः श्रयणद्व्यैरिति
युवाकवः । कटिकुषादिष्वगणितस्यापि यौतेर्वहुलयहणात् । उ० ३. १६. । काकु
प्रत्ययः । तस्य किञ्चन गुणाभावादुवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । न विह-
तेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ । नभ्राणनपान्नवेदानासत्येत्यादिना । पा० ६. ३. १६-

प्रकृतिवद्वावान्नजो नलोपाभावः । पादादित्वेन निघाताभावादामञ्चिताद्युदात्तत्वं ।
वृक्तबर्हिषः । वृक्तं मृल्लेवर्जितं बर्हिरास्तीर्णं येषां सोमानां ते वृक्तबर्हिषः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण क्तप्रत्ययस्वर एव शिष्यते । आ इत्यञ्चोपसर्गश्चाभिवर्जः । फि०
४. १२. । इत्युदात्तः । रुद्रवर्तनी । आमञ्चितस्य चेत्यामञ्चितनिघातः ॥

एदे तृचे प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पृतासः ॥ ४ ॥

इंद्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः ।

अण्वीभिः । तना । पृतासः ॥ ४ ॥

चित्रभानो चित्रदीपे हे इंद्रास्मिन्कर्मण्यायाहि । आगच्छ । सुता अभिषुता इमे
सोमास्त्वायवम्बां कामयमाना वर्तन्ते । अण्वीभिः । अणुव इत्यादिषु द्वाविंश-
तिसंख्याकेष्वंगुलिनामस्वरण्य इति पठितं । ऋत्विजामंगुलिभिः सुता इत्यन्वयः ।
किञ्च । एते सोमास्तना नित्यं पृतासः पृताः शुद्धा दशापवित्रेण शोधितत्वात् ॥
इंद्रशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति । नि० १०. ८. । इंद्र इरां हणातीति वेरां ददातीति
वेरां दधातीति वेरां दारयतीति वेरां धारयतीति वेदवे द्रवतीति वेदा रमत
इति वेद्वे भृतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः समंधंस्तदिंद्रस्येन्द्रत्वमिति विज्ञायत
इंद्रकरणादित्याग्रायण इंद्रदर्शनादित्यापमन्यव इंद्रतेश्वर्यकर्मण इंद्रचूणां दार-
यिता वा द्रावयिता वादारयिता च यज्जनामिति । अस्यायमर्थः । दृ विदारण
इति धातुः । इरामन्नमुद्दिश्य तन्निष्पादकजलसिद्ध्यर्थं हणाति मेघं विदीर्णं
करोतीतींद्रः । इदाञ् दान इति धातुः । इरामन्नं वृष्टिनिष्पादनेन ददातीतींद्रः ।
धाञ् पोषणार्थः । इरामन्नं तृप्तिकारणं सस्यं दधाति जलप्रदानेन पुष्णातीतींद्रः ।
इरामुत्पादयितुं कर्षकमुखेन भूमिं विदारयतीतींद्रः । पूर्वोक्तपोषणमुखेनेरां धार-
यति विनाशराहित्येन स्थापयतीतींद्रः । इंद्रः सोमो वत्सीरसः । तदर्थं यागभूमौ
द्रवति धावतीतींद्रः । इंद्रो यथोक्ते सोमे रमते क्रीडतीतींद्रः । त्रि इंधी दीप्ताविति
धातुः । भृतानि प्राणिदेहानिंष्टे जीवचैतन्यरूपेणांतः प्रविश्य दीपयतीतींद्रः ।
एतदेवाभिप्रैत्य वाजसनेयिन आमनन्ति । इंधी ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेक्षन्पु-
रुषः । तं वा एतमिधं संतमिंद्र इत्याचक्षते । परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि
वाः प्रत्यश्लक्षिप इति । तद्यदित्यादिकं ब्राह्मणांतरवाक्यं । तत्तच्चंद्रविषये निर्वच-
य्यत इति शेषः । यद्यस्मात्कारणादेनं परमात्मरूपमिंद्रं देवं प्राणैर्वाक्चक्षुरा-

दीद्विः प्राणापानादिवायुभिश्च सहितं समैधन् । उपासका ध्यानेन सम्यक् प्रका-
शितवन्तः । तत्तस्मात्कारणादिद्वन्नाम संपन्नं । अस्मिन्पक्षे उध्यते दीप्यत इति
कर्मणि व्युत्पत्तिः । आयायणनामको मुनिरिदंकरणादिद्व इति निर्वचनं मन्यते ।
इंद्रो हि परमात्मरूपेणेदं जगत्करोति । औपमन्यवनामको मुनिरिदं दर्शनादिद्व
इति निर्वचनमाह । उदमित्यापरोक्षमुच्यते । विवेकेन हि परमात्मानमापरोक्षेण
पश्यति । एतदेवाभिप्रेत्यारण्यकादि समाम्नायते । स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमम-
पश्यदिदमदर्शमिती३ । तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्रं
इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति । इदि परमेश्वर्ये इति
धातुः । स्वमायया जगदूपत्वं परमेश्वर्यं । तद्योगादिद्वः । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते ।
इंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति । उनशब्दस्येश्वरवाचकस्याकारलोपे सति नकारां-
तमिन्निति पदं भवति । दृ भय इति धातुः । स च परमेश्वरः शत्रूणां दारयिता
भीषयितेतीद्वः । दु गताविति धातुः । शत्रूणां द्रावयिता पलायनं प्रापयितेतीद्वः ।
यज्वनां यागानुष्ठायिनामादरयिता भयस्य परिहर्ता । एवमेतानि निर्वचनानि
द्रष्टव्यानीति ॥ इद्रेत्यचामंचिताद्युदात्तत्वं । आ इत्यच निपातत्वेनाद्युदात्तः । चिच-
भानो । पदात्परत्वादामंचितनिघातः । त्वामिच्छंतीत्यर्थे युष्मच्छब्दात्सुप् आत्मनः
क्वच् । पा० ३. १. ६. । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० १. २. ९६. । इति मपर्यंतस्य ला-
देशः । क्वाच्छंदसि । पा० ३. २. ११०. । इति क्वजंतादुप्रत्ययः । त्वत्यव इति प्राप्नो
युष्मदस्सदोरनादेशे । पा० १. २. ६६. । इत्यविभक्तावपि हलादी व्यत्ययेनात्वं ।
उकारः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अणुशब्दः सौहृदम्यवाचकस्तद्योगात्प्रकृतेऽंगुलीषु
वर्तते । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति डीषि प्राप्ते व्यत्ययेन डीन् ।
निह्वादाद्युदात्तः । तना इत्ययं निपातो नित्यमित्यर्थे निपातत्वादाद्युदात्तः ।
पूतासः । आज्ञसेरमुक् । पा० १. १. ५०. । इत्यमुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इंद्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि ।

वाघतः ॥ ५ ॥

इंद्र त्वमायाह्यस्मिन्कर्मण्यागच्छ । किमर्थं । वाघत ऋत्विजो ब्रह्माणि वेदरू-
पाणि स्तोत्राण्युपैतुं । कीदृशस्त्वं । धियास्मदीयया प्रज्ञयेषितः प्राप्तः । अस्मन्नज्ञ-

प्रेरित इत्यर्थः । विप्रजतः । यथा यजमानभक्त्या प्रेरितस्तथान्यैरपि विप्रैर्मैधा-
विभिर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कीदृशस्य वाघतः । सुतावतः । अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥
केत इत्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु धीरिति पठितं । चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु विप्रो धीर इति पठितं । भरता इत्यादिष्वष्टस्वृत्विङ्गामसु वाघत
इति पठितं । इषित इत्यत्रेव गतावित्यस्मान्निष्ठायामिडागमः । आगमा अनु-
दात्ताः । पा० ३. १. ३. १. । इतीटोऽनुदात्तत्वात् क्तस्वरः शिष्यते । विप्रजतः ।
टुवप् वीजतंतुसंतान इति धातोर्ऋजेंद्रायवज्रविप्रेत्यादिना । उ० २. २९. । रन्प्रत्य-
यांतो विप्रणश्चो निपातितः । निपातनादुपधाया इकारो लघूपधगुणाभावश्च ।
निष्ठादाद्युदात्तः । तैर्जतः प्राप्तः । जू इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । श्र्युकः किति
। पा० १. २. ११. । इतीट्प्रतिषेधः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४६. । इति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । सुतावतः । छांदसं धीर्घत्वं । मतुपोऽनुदात्तत्वात् क्तप्रत्ययस्वर
एव शिष्यते । ब्रह्माणि । नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः । वाघच्छच् ऋत्विङ्गामसु
पठितः । प्रातिपदिकस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥

इंद्र। आ। याहि। तूतुजानः। उप। ब्रह्माणि। हरिऽवः। सुते। दधिष्व। नः। चनः ॥ ६ ॥

हरिणश्च इंद्रसंबन्धिनीरश्वयोर्नामधेयं । हरी इंद्रस्य रोहितोऽग्नेरिति तदी-
याश्वनामत्वेन पठितत्वात् । हे हरिवः । अश्वयुक्तेन्द्र त्वं ब्रह्माण्युपैतुमायाहि । कीदृ-
शस्त्वं । तूतुजानः । त्वरमाणः । आगत्य चास्मिन्सुते सोमाभिषवयुक्ते कर्मणि
नोऽस्मदीयं चनोऽन्नं हविल्लक्षणं दधिष्व । धारय । स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ तूतुजानः ।
तुजेर्लिटि लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । तुजादीनां दी-
र्घोऽभ्यासस्य । पा० ६. १. १. । इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । अभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १.
१६९. । इत्याद्युदात्तत्वं । हरिव इत्यत्र हरयोऽस्य संतीति मतुपि छंदसीरः । पा०
८. २. १५. । इति मकारस्य वत्वं । संबुद्धावुगिदचां । पा० १. १. १०. । इति नुम् ।
संयोगांतलोपः । पा० ८. २. २३. । नकारस्य मतुवसो रुः संबुद्धौ छंदसि । पा०
८. ३. १. । इति रुत्वं । आप्टमिको निघातः । ब्रह्माणीत्यस्य हरिव इत्यनेना-
यत्वे सामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्सुबामंचितपरांगवद्भावाभावेनामंचित-
नघाताभावादाद्युदात्तत्वे सत्युपेत्यकारस्य सन्नतरः । दधिष्वेत्यत्र दधातेर्लोपि

थास् । थासः से । पा० ३. ४. ८०. । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४. ९१. । इत्येकारस्य वादेशः । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. ११७. । इति सार्वधातुकार्द्धधातुकसंज्ञयोः सत्योः सार्वधातुकत्वेन शपि । पा० ३. १. ६८. । तस्य श्यौ च द्विर्भावः । पा० ६. १. १०. । आर्द्धधातुकत्वेनेडागमश्च । पा० ७. २. ३५. । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । चनः । चायतेरच्चे ह्रस्वश्च । उ० ४. २०१. । इत्यसुन्नंतः । चकारान्नुडागमे यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वदेवतृचे प्रथमामृचमाह ॥

ओमांसश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत । दाश्वांसो दाशुषः सुतं ॥ ७ ॥

ओमांसः । चर्षणिऽधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गत । दाश्वांसः । दाशुषः । सुतं ॥ ७ ॥

हे विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषाः । दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानस्य सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागत । आगच्छत । ते च देवा ओमांसो रश्मकाः । चर्षणीधृतो मनुष्याणां धारकाः । दाश्वांसः फलस्य दातारः ॥ मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्यनामसु चर्षणिशब्दः पठितः । अश्विनावित्यादिष्वेकविंशत्संख्याकेषु देवविशेषनामसु विश्वे देवाः साध्या इति पठितं । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यातवान् । अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा उहागच्छत दत्तवतो दत्तवतः सुतमिति तदेतदेकमेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यन्तु किञ्चिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिंगमिति शाकपूणिः । नि० १२. ४०. । इति । अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्याय इति यास्कस्य मतं । देवविशेषस्यैवासाधारणं लिंगमिति शाकपूणेर्मतं । अवंतीत्योमांसो देवाः । मन्त्रित्यनुवृत्तावविसिधिसिधुषिभ्यः कित् । उ० १. १४०. । इति मन्त्रत्ययः । ज्वरत्वरस्त्रिभ्यविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यृट् । मनः कित्त्वेऽपि बाहुलकत्वाद्गुणः । आज्ञसेरमुक् । पा० ७. १. ५०. । इति जसेरमुगागमः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । चर्षणयो मनुष्यास्तान्वृष्टिदानादिना धारयंतीति चर्षणीधृतो देवाः । पूर्वस्यामंचितस्य सामान्यवचनस्य विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. ७४. । इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादपादादित्वेन निघातः । नन्वत एव विद्यमानवत्त्वात्सुबामंचित इति परांगवत्त्वेनैकपदीभावात्पदादपरत्वेन कथं निघात इति चेत् । न । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति वचनात्पदभेदप्रयुक्तस्य निघातस्या-

पुपपत्तेः । एकपद्येऽप्याद्युदात्तत्वेऽनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सुतरामेव निघातो भविष्यति ॥ इत्थमेव तर्हि द्रवत्पाणी शुभस्पती इत्यापि परांगवत्त्वेनैकपद्यादुत्तरस्य शेषनिघातप्रसंग इति चेत् । न । तच्च परांगवद्भावस्य परेणामञ्चितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवद्भावेन बाधितत्वात् । इह पुनर्विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यविद्यमानवत्त्वस्य निषेधात् । पूर्वस्याप्यामञ्चितस्य विद्यमानवत्त्वात्परांगवत्त्वं स्वीकृतमिति वैषम्यं । विश्वे । पादादित्वादाद्युदात्तः । गणदेवतावचनश्चात्र विश्वशब्दो न सर्वशब्दपर्याय इति विशेष्यपरतया सामान्यवचनत्वादोमास इत्यनेन न समानाधिकरण्यं । सामानाधिकरण्ये हि पूर्वस्य पादस्य परांगवद्भावे सति मित्रावरुणावृतावृधावित्यादाविवाचाप्यामञ्चिताद्युदात्तता न स्यात् । विश्वे इत्यस्य विशेषणं देवास इति । दीव्यंतीति देवाः प्रकाशवंतः । नन्ववयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति रूढ एवार्थो देवशब्दस्य यास्यो न यौगिकः । यौगिकत्वे ह्यवयवार्थानुसंधानव्यवधानेन प्रतिपत्तिर्विज्ञप्तिरस्य स्यात् । समुदायप्रसिद्धौ तु न विक्षेप इति चेत् । न । समुदायप्रसिद्धौ हि देवशब्दस्य सामान्यपरतया विशेषवचनत्वाभावाद्धिभाषितं विशेषवचने बहुवचनमित्यनेनानिषिद्धत्वाद्धिश्चे इत्यस्याविद्यमानवत्त्वेन शुभस्पती इति पदवद्देवा इत्यस्याप्याद्युदात्तत्वं स्यात् । स्वरानुसारेण च रूढित्यागेनापि देवशब्दस्य योगस्वीकारो युक्त एव । आगत । आगच्छत । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सत्यनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । आडः पदात्परत्वान्निघातः । दाश्वांसः । दाशु दान इत्यस्य क्सौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान् । पा० ६. १. १२. । इति निपातनात्क्रादिनियमप्राप्त इडागमो द्विवचनं च । पा० १. २. १३. । न भवति । प्रत्ययस्वरेण क्सोरुदात्तत्वं । दाशुष इत्यत्र वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्च । पा० ६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । शसिवसिघसीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति षत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अमुरः सुतमा गंत तूर्णयः । उस्मा इव स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अम्ऽतुरः । सुतं । आ । गंत । तूर्णयः । उस्माऽइव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवासः एतन्नामकगणरूपा देवविशेषाः सुतं सोममागंत । आगच्छंतु । कीदृशाः । अमुरः । तत्तत्काले वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । तूर्णयः । त्वरायुक्ताः । यजमा-

नमनुयहीतुमालस्यरहिता इत्यर्थः । विश्वेषां देवानां सोमं प्रत्यागमन उस्मा
इत्यादिर्दृष्टांतः । उस्माः सूर्यरश्मयः स्वमराण्यहानि प्रत्यालस्यरहिता यथा
समागच्छन्ति तद्वत् । खेदय इत्यादिषु पंचदशसु रश्मिनामसृष्टा वसव इति
पठितं । वस्तोरित्यादिषु द्वादशस्वहर्नामसु स्वमराणि ग्रंथो घर्म इति पठितं ।
तच्च पदं यास्केन व्याख्यातं । स्वमराण्यहानि भवन्ति स्वयंमारीण्यपि वा
स्वरादित्यो भवन्ति स एतानि मारयति । उस्मा उव स्वमराणीत्यपि निगमो
भवतीति ॥ देवासः । पचाद्यजंतश्चिच्चादंतोदात्तः । पा० ३. १. १३४. । अप्रुः । तुर
त्वरणे श्रुविकरणी । तुरति त्वरयंतीत्यर्थे क्तिप्चेति क्तिप् । गतिकारकोपप-
दात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आगंत । आगच्छन्वित्यर्थे व्यत्ययेन मध्यमपुरुषबहु-
वचनं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तस्य तप्तनप्तनयनाश्च । पा० १. १. ४५. । इति
तवादेशेऽपि । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधादङिच्चादनुनासिकलोपाभावः ।
तिङ्गुतिङ् इति निघातः । जित्वरा संभ्रम इति धातोस्वरंत इति तृण्यः । निरि-
त्यनुवृत्तौ वहिश्चिश्चिदुग्लाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति नित् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । उस्मा उवत्यच्चेवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं नित्यं । सरतीति सरः सूर्यः । पचाद्यच ।
स्वः सरो येषां तानि स्वमराण्यहानि । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति स्वगच्छ
आद्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

विश्वे देवासो अस्मिन् एहिमायासो अद्रुहः । मेधं जुषंत वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्मिन् । एहिऽमायासः । अद्रुहः । मेधं । जुषंत । वह्नयः ॥ ९ ॥

विश्वे देवास एतन्नामका देवविशेषा मेधं हविर्यज्ञसंज्ञं जुषंत । सेवन्तां ।
कीदृशाः । अस्मिन् । दायरहिताः शोपरहिता वा । एहिमायासः । सर्वतो व्याप्त-
प्रज्ञाः । यद्वा सोचीकमग्निमप्सु प्रविष्टमेहि मा यामीरिति यदवोचन् तदनुक-
रणहेतुकोऽयं विश्वेषां देवानां व्यपदेश एहिमायास इति । अद्रुहः । द्रोहरहिताः ।
वह्नयः । वोढारः । धनानां प्रापयितारः ॥ स्मिन्नेऽष्टमस्य शोपरणार्थस्य वा संप-
दादिभ्यो भावे क्तिप् नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वाधित्वा नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । एहिमायासः । ईह चेष्टायां । आ समन्तादीहत इत्येहिः ।
इन् । उ० ४. ११९. । इति सर्वधातुसाधारण इन्द्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः । एहिमाया

प्रज्ञा येषामिति बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथवा । आङ् उदात्तादुत्तरस्येहीति लोऽमध्यमैकवचनस्य तिङ्कृतिङ् इति निघात एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः । एहीत्येतत्पदयुक्तं मा यासीरित्यत्र मायेत्यक्षरद्वयं येषां त एहिमायासः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अदुहः । दुह जिघांसायां । संपदादित्वाद्भावे क्षिपि । पा० ३. ३. १०८. ९. । बहुव्रीहो नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मेधं । मेधु संगमे च । मेध्यते देवैः संगम्यत इति मेधं हविः । कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तः । जुषंत सेवन्तामित्यर्थे छंदसि लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति धातुसंबन्धे लङ् । यत् उक्तं रूपा विश्वे देवा अतो जुषन्तेति द्रुहादिधात्वर्थेः संबन्धात् । बहुलं छंदस्य-माकुर्यागेऽपि । पा० ६. ४. १५. । इत्यागमाभावः । वह्ययः । निरित्यनुवृत्तौ वहिश्च्रीत्यादिना विहितस्य निप्रत्ययस्य निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सारस्वते तृचे या प्रथमा सान्वारंभणीयेष्टौ सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या । तथा दर्शपूर्णमासावारपथ्यमान इत्यस्मिन्खंडे पावका नः सरस्वती पावीरवी कन्या चित्रायुः । आ० २. ८. । इति सूचितं । तामेतामृचमाह ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वधु धियावसुः ॥ १० ॥

पावका नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । यज्ञं । वधु । धियाऽवसुः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी वाजेभिर्हविल्लक्षणैर्नैर्निमित्तभूतैः । यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यैर्नैर्निमित्तभूतैर्नाऽऽस्तीयं यज्ञं वधु । कामयतां । कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथा चारण्यककांडे श्रुत्यैव व्याख्यातं । यज्ञं वधुति यदाह यज्ञं वहत्वित्येव तदाहेति । कीदृशी सरस्वती । पावका । शोधयित्री । वाजिनीवती । अन्नवत्क्रियावती । धियावसुः । कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता । वाग्देवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारण्यककांडे श्रुत्या व्याख्यातं । यज्ञं वधु धियावसुरिति । वाग्वै धियावसुरिति । अथैनः सोम इत्यादिषु पंचविंशत्संख्याकेषु देवताविशेषवाचिषु पदेषु सरमा सरस्वतीति पठितं । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । पावका नः सरस्वत्यन्नैरन्नवती यज्ञं वधु धियावसुः कर्मवसुः । नि० ११. २६. । इति ॥ पवनं पावः शुद्धिस्तं कायतीति पावका । कै गै रै शब्दे । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । पुनातीत्यर्थे खुलि प्रत्ययस्थात्कान्तपूर्वस्यात् इदायमुप । पा० १. ३. ४४. । उतीत्वस्याभावोऽंतोदात्तत्वं च छांदसं द्रष्टव्यं । सरःशब्दः सतरंसुनंतत्वादाद्युदात्तः । मतुपङीपोः पित्वादनुदात्तत्वं । वाजेभिः । वाजशब्दो

वृषादित्वादाद्युदात्तः । स ह्यवृक्तत्वादाकृतिगणः । वाजोऽन्नमास्त्विति वाजिन्यः क्रियाः । अत उनिठनौ । पा० ५. २. ११५. । उतीनिप्रत्ययः । ताः क्रिया यस्याः संति सा सरस्वती वाजिनीवती । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुप्डीपोः पित्वेनानुदात्तत्वादिनेः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते । यज्ञं । यज्ञयाचेत्यादिना । पा० ३. ३. ९०. । नङ्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । वष्टु । वश कांतौ । कांतिरभिलापः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । निघातः । धियावमुः । धिया कर्मणा वमु यस्याः सकाशाद्भवति सा धियावमुः । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति विभक्तिस्वर एव शिष्यते । छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

चोदयित्री सृनृतानां चेतंती मुमतीनां । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ११ ॥

चोदयित्री । सृनृतानां । चेतंती । मुऽमतीनां । यज्ञं । दधे । सरस्वती ॥ ११ ॥

या सरस्वती मेयमिमं यज्ञं दधे । धारितवती । कीदृशी । सृनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री । मुमतीनां गोभनवृद्धियुक्तानामनुष्ठातृणां चेतंती । तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयंती ॥ चोदयित्री । चूद प्रेरणे । श्यंतातृच । चित्त्वा-दंतोदात्तः । ऋन्नेभ्यो ङीप् । पा० ४. १. ५. । इति ङीप् । तस्यादात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. ११४. । उत्पुदात्तत्वं । सृनृतानां । अन परिहाण उत्पतः क्षिपेति क्षिपि सुतरामूनयत्यप्रियमिति सृन् इति प्रियमुच्यते । तच्च तद्वत् सत्यं चेति सृनृतं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चेतंती । चिति संज्ञाने । अत्र शपो ङीपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशान्नमावधातुक्स्वरणानुदात्तत्वं । धात्वन्तस्वर एव शिष्यते । मुमतिगच्छस्य मतुपि ह्रस्वत्वान्नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. ११७. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

महो अर्णः सरस्वती प्र चेतयति केतुना । धियो विश्वा वि राजति ॥ १२ ॥

महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना । धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥ १२ ॥

द्विविधा हि सरस्वती वियहवदेवता नदीरूपा च । तत्र पूर्वाभ्यामृग्भ्यां वियहवती प्रतिपादिता । अनया तु नदीरूपा प्रतिपाद्यते । तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण महो अर्णः प्रवृत्तार्त्तं पनेत्यति । प्रकर्षेण ज्ञाप-

यति । किंच । स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वा धियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि विराजति । विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषयबुद्धीः सर्वदोत्पादयतीत्यर्थः । सरस्वत्या द्विरूपत्वं यास्को दर्शयति । तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद्देवतावच्च निगमा भवतीति । एकगतसंख्याकेषूदकनामस्वर्णः क्षोद इति पठितं । एतामृचं यास्को व्याचष्टे । सहदर्शः सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति केतुना कर्मणा प्रज्ञया वेमानि च सर्वाणि प्रज्ञानान्यभिविराजति । नि०. ११. २७. । इति । महो अर्णः । महदिति तकारस्य व्यत्ययेन सकारः । तस्य रूत्वोत्वगुणाः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । एङः पदान्तादति । पा० ६. १. १०९. । इति पूर्वरूपे प्राप्ते प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे । पा० ६. १. ११५. । इति प्रकृतिभावः । अतीत्यर्थः । उदके नृद च । उ० ४. १९६. । इत्यमुन्प्रत्ययो नुडागमश्च । केतुना । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । विश्वाः । विभ्रणब्दः कन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पष्ठो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले प्रथमोऽनुवाकः ॥

प्रथमे मंडले द्वितीयानुवाके चत्वारि सूक्तानि । तत्र मुरुपेत्यादिकं दशचं प्रथमं सूक्तं मुरुपकृत्नुं दशेत्यनुक्रांतत्वात् । पूर्ववन्मधुच्छंदसो गायत्रस्य चानुवृत्तेस्त एवपिच्छंदसी । इदं पृच्छति चतुर्थ्यामृचि लिंगदर्शनादिंदो देवता । अभिप्रवपदेह ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने स्तोमवृद्धावावापार्थानि मुरुपकृत्नुमृतय इत्यादीनि षट् सूक्तानि । सूचितं चाभिप्रवपृष्टचाहानीति खंडे ब्राह्मणाच्छंसिनः मुरुपकृत्नुमृतय इति षट् सूक्तानि । आ० १. ५. । इति ॥ आद्यानि चीणि सूक्तानि महाप्रते निष्केवल्य औष्णिहृतृचाशीतो गस्तव्यानि । उक्तं च शौनकेन । मुरुपकृत्नुमृतय इति चीण्येन्द्र सानसिं रयिमिति सूक्ते इति ॥ चतुर्विंशेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः मुरुपकृत्नुमृतय इति वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृचः । होत्रकाणामिति खंडे मदे मदे हि नो ददिः मुरुपकृत्नुमृतये । आ० १. ४. । इति सूचितत्वात् ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे मुरुपकृत्नुमृतय इति धाय्या । मुरुपकृत्नुमृतये तद्वान्रयमिति सूचितत्वात् । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह ॥

मुरुपकृत्नुमृतये मुदुघामिव गोदुहे । जुहुमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

मुरुपकृत्नुं । ऊतये । मुदुघांऽइव । गोऽदुहे । जुहुमसि । द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

मुरुपकृत्नुं शोभनरूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारमिंद्रमृतयेऽस्मद्रक्षार्थं द्यवि द्यवि

द्वितीयामृत्युमाह ॥

उप॑ । नः॑ । स॒र्व॒ना । आ॑ । ग॒हि । सोम॑स्य । सो॒म॒ऽपाः । पि॒त्र । गो॒ऽदाः । इत् ।
रे॒वतः॑ । म॒दः ॥ २ ॥

 x

एष्विति सवनानि । अधिकरणे ल्युट् । पा० ३. ३. १११. । सुपो डादेशल्लोपश्च ।
 लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्याकारस्योदात्तत्वं । गहि । गमेर्बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 हेर्ङित्वादनृदात्तोपदेशत्यादिना । पा० ६. ४. ३१. । मकारलोपः । अतो हेः । पा०
 ६. ४. १०५. । इत्याभाच्छास्त्रीयं लुकि कर्तव्येऽसिद्धवदच्चा भात् । पा० ६. ४. २२. ।
 इत्याभाच्छास्त्रीयो मकारलोपोऽसिद्धवद्भवति । सोमपाः । आमंत्रितस्य चेति
 निघातः । तस्याविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वापेक्षया तिङ्गुतिङ् इति पिबेत्यस्य नि-
 घातः । न च पूर्वस्यापि परांगवद्भावेनाविद्यमानवत्त्वं । असामर्थ्येन तदभा-
 वात् । गां ददातीति गोदाः । क्षिप्च । पा० ३. २. १६. । इति क्षिपं परमपि
 मरूपं बाधित्वा प्रतिपदविधित्वादातो मनिन्कनिन्ननिपश्च । पा० ३. २. १४. । इति
 विच । क्षिपि हि घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । धातोरकारस्येत्वं स्यात् ।
 खान् । रयिर्धनमस्यास्तीति मतुप् । इस्वन्तुभ्यां मतुप् । पा० ६. १. ११६. ।
 इति मतुवुदात्तः । छंदसीरः । पा० ६. २. १५. । इति वत्वं । रयेर्मतो बहुलं छंदसि
 । पा० ६. १. ३१. २. । इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे गुणश्च । मदः । मदोऽनुपसर्गे
 । पा० ३. ३. ६१. । इत्यप् । पित्त्वादनृदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अथा ते अंतमानां विद्याम सुमतीनां । मा नो अति ख्य आ गहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अंतमानां । विद्याम । सुऽमतीनां । मा । नः । अति । ख्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

अथ सोमपानानंतरं हे इदं ते तवांतमानामंतिकतमानामतिशयेन समीप-
 वर्तिनां सुमतीनां शोभनमतियुक्तानां शोभनप्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा
 विद्याम । वयं त्वां जानीयाम । यद्वा । सुमतीनां शोभनबुद्धीनां कर्मानुष्ठानविष-
 याणां लाभार्थमित्यध्याहारः । बुद्धिलाभाय त्वां स्मरेमेत्यर्थः । त्वमपि नोऽति
 मा ख्यः । अस्मानतिक्रम्यान्वेषां तत्स्वरूपं मा प्रकथय । किंवागह्यस्माने-
 वागच्छ ॥ अथेति निपात आद्युदात्तः । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अंतमानां ।
 अतिशयेनांतिका इत्यतिशयने तमप् । पा० ५. ३. ५५. । तमे तादेश्च । पा० ६. ४.
 १४९. ५. । इति तादिलोपः । अंतोऽस्यास्तीत्यंतिकः समीपः । अत इनिठना-
 विति ठन् । निष्ठादाद्युदात्तः । दूरोत्कर्षस्य ह्यवसानं नास्ति । सामीप्योत्कर्षस्य
 पुनर्यो यस्य समीपः स एव तस्यांत इत्यंतवत्त्वात्समीपमंतिकमुच्यते । विद्याम ।
 वेत्तेर्लिङि यामुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच् । पा० ३. ४. १०३. । इति यामुदुदात्तः ।

पादादित्वात्तिङ्गुतिङ् इति न निघातः । सुमतीनां । मतिशब्दे क्लिनन्तेऽपि मञ्चे वृषेषपचमनविटभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. । इतीकार उदात्तः । शोभना मतिर्येषां ते सुमतय इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तः । शोभना मतयः सुमतय इति कर्मधारयऽप्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणांतोदात्तत्वम् । अतो मतुपि ह्रस्वादंतोदात्ताच्च सुमतिशब्दान्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । ख्यः । ख्या प्रथन इत्यस्य लुङि सिष्यस्यतिपक्तिख्यातिभ्योऽङ् । पा० ३. १. ५२. । इति च्छेरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । इतश्च । पा० ३. ४. १००. । इतीकारलोपो रत्वविसर्गो । न माङ्योगे । पा० ६. ४. १४. । इत्यङभावः । गहि । गमेर्बहुलं छंदमीति णपो लुकि हेङित्त्वादनुदात्तोपदेशेति मकारलोपस्यासिद्धवदच्चाभादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परं हि विप्रमस्तुतमिदं पृच्छा विपश्चितं । यस्ते सखिभ्य आ वरं ॥ ४ ॥

परां । इहि । विप्रं । अस्तुतं । इदं । पृच्छ । विपः । चितं । यः । ते । सखिभ्यः ।

आ । वरं ॥ ४ ॥

अत्र यजमानं प्रति होता वृते । हे यजमान त्वमिदं परं हि । इदं स्य समीपे गच्छ । गत्वा च विपश्चितं मेधाविनं होतारं मां पृच्छ । अस्मी होता सम्यक् स्तुतवान्न वेत्येवं प्रश्नं कुरु । य इदं स्ते तव यजमानस्य सखिभ्य ऋत्विग्भ्यो वरं श्रेष्ठं धनं पुत्रादिकमा समन्तात्प्रयच्छतीति शेषः । तादृशमिदमिति पूर्वचान्वयः । पुनरपि कीदृशं । विप्रं । मेधाविनं । अस्तुतं । अहिंसितं । विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु मेधाविनामसु वियविपश्चित्छर्द्धौ पठितौ ॥ वियं । वृषादित्वादाद्युदात्तः । अस्तुतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदं शब्दः ऋज्जंदायेत्यादिना रन् । निच्चादाद्युदात्तः । सखिभ्यः । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३६. । इति समान उपपदे ख्यातिरिण् । डिदित्यनुवृत्तेस्तस्य डिच्चाट्टिलोपश्च । पा० ६. ४. १४३. । तत्संनियोगेन यलोपः । उपपदस्योदात्तत्वं । समानस्य छंदस्य-मूर्धप्रभृत्युदक्केषु । पा० ६. ३. ८४. । इति सभावः । अतः सखिभ्य आद्युदात्तः । वियत इति वरः । यहवृहनिश्चिगमश्च । पा० ३. ३. ५६. । इत्यप् । तस्य पिच्चा-ज्ञातुस्वर एव ॥

पंचमीमूचमाह ॥

उ॒त ब्रु॑वंतु नो॒ निदो॑ निर॒न्यतश्चि॑दारत । दधा॑ना इ॒दं इ॒दुवः॑ ॥ ५ ॥

उ॒त । ब्रु॑वंतु । नः । नि॒दः । निः । अ॒न्यतः । चि॒त् । आ॒रत । दधा॑नाः । इ॒दं । इ॒त् । दु॒वः ॥ ५ ॥

नोऽस्माकं संबंधिन ऋत्विज इति शेषः । ते ब्रुवंतु । इदं स्तुवंतु । उत । अपि च हे निदो निंदितारः पुरुषा निरारत । इतो देशान्निर्गच्छत । अन्यतश्चित् । अन्यस्मादपि देशान्निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः । इदं दुवः परिचर्या दधानाः । कुर्वाणाः । इच्छन्तोऽवधारणे । सर्वदा परिचर्या कुर्वत एव तिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ निंदंतीति निदः । निदि कुत्सायां । क्षिपि नुमभावच्छांदसः । सुपोऽनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । आमंत्रितत्वेऽपि वाक्यांतरत्वेन स्ववाक्यगतपदादपरत्वान्न निघात इत्याद्युदात्तत्वमेव । अन्यतः । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । चिदित्यपि षष्ठ्यर्थे । तेन न केवलमितः । इतो निर्गत्यान्यतोऽपि निर्गच्छतेति गम्यते । स एष धात्वर्थयोः संबंध आरतेति लुङ्गा द्याव्यते । स हि धातुसंबंधाधिकारे विधीयते । आरत । अर्त्तेच्छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोट् लुङ् । मध्यमबहुवचनस्य तादेशः । सतिशस्त्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इति चूरङादेशः । ऋहणोऽङि गुणः । पा० १. ४. १६. । इति गुणः । आडागमः । दधानाः । ज्ञानचश्चित्वात्प्राप्तमंतोदात्तं बाधित्वा परत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । दुवः परिचर्या । इरज्यतीत्यादिषु दुवस्यतीति पाठात् । नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे मप्रमो वर्गः ॥

सुखेतिमूक्त पष्ठीमूचमाह ॥

उ॒त नः॑ सु॒भगाँ॑ अ॒रि॒वो॒चि॒यु॒दस्म॑ कृ॒ष्टयः॑ । स्या॒मेदि॒द्रस्य॑ ज॒र्मणि॑ ॥ ६ ॥

उ॒त । नः॑ । सु॒भगा॑न् । अ॒रिः । वो॒चि॒युः । द॒स्म । कृ॒ष्टयः॑ । स्या॒म । इ॒त् । इ॒द्रस्य॑ । ज॒र्मणि॑ ॥ ६ ॥

हे दस्म शत्रूणामुपक्षयितरिद्र त्वदनुग्रहादरिस्त शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान्वोचियुः । उच्यामुः । कृष्टयो मनुष्या अस्मिन्मिचभूता वदंतीति किमु वक्तव्यमिति शेषः । ततो धनसंपन्ना वयमिंद्रस्य जर्मणीद्रप्रसादलब्धे सुखे भ्यामेत् । भवेमैव । मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसुरयिः द्वात्रिंश भग इति पठितं । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकेषु मनुष्य-

नामसु कृष्टय इति पठितं ॥ उत । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. । इत्यंतोदात्तः । सुभगान् । भगश्चस्य ऋत्वादिषु पाठान्नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा ऋत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । संहितायां दीर्घादटि समानपाठे । पा० ८. ३. ६. । इति नकारस्य रूत्वं । भोभगो । पा० ८. ३. ११९. । इति यत्वं । लोपः शक्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति यलोपः । तस्यासिद्धवत्त्वान्न पुनः संधिकार्यं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इत्याकारस्य मानुनासिकता । अरिः । वचन-
व्यत्ययः । अच इः । उ० ४. १४०. । इतीप्रत्ययांतः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । वोच्युः । उच्यासुः । वच परिभाषण इत्यस्मादागीर्लिङि ऋजुमादेशे । पा० ३. ४. १०८. । लि-
ङ्गाशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ्प्रत्यये वच उम । पा० १. ४. २०. । इत्युमागमः । गुणः । किदाशिषि । पा० ३. ४. १०४. । इति यामुट । छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. १११. । इति लिङादेशस्य सावधातुकत्वाच्चिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० १. २. ७९. । इति मकारलोपः । अतो येयः । पा० १. २. ८०. । आहुणः । पा० ६. १. ८१. । अङोऽदुपदेशत्वाच्चसार्वधातुकस्वरण लिङोऽनुदात्तत्वं । अङ्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । तेन सहेकारस्य गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । दस्म । दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यार्थादिपियुधीधिदमिग्याधृमृभ्यो मक् । उ० १. १४३. । पदात्परत्वादासंचितनिघातः । कृष्टयः । क्तिच्क्ली च सज्ञायां । पा० ३. ३. ११४. । इति क्तिचि मनुष्यनामत्वाच्चित इत्यंतोदात्तः । म्याम । अम भुवि । अमोरलोपः । पा० ६. ४. १११. । यामुट उदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । गर्मणि । शृ हिंसायां । हिनस्ति दुःखमिति गर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. २. ७५. । इति मनिन् । नेङ्शि कृति । पा० १. २. ८. । इतीटप्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्रभीमृचमाह ॥

एमा॒शुमा॒शवे॑ भर॒ यज्ञ॒श्रियं॑ नृ॒मादनं॑ । पत॒यन्मंद॒यत्सखं॑ ॥ ७ ॥

आ॒ ई॒ । आ॒शुं । आ॒शवे॑ । भर॒ । य॒ज्ञऽश्रियं॑ । नृ॒ऽमादनं॑ । पत॒यत् । मंद॒यत् सखं॑ ॥ ७ ॥

ईमिति निपात इदंशब्दार्थे वर्तते । हे यज्ञमान । आशवे कृत्स्नसोमयाग-
व्याप्तायेन्द्राय । ईमाभर । इमं सोममाहर । कीदृशं सोमं । आशुं । सवनचय-
व्याप्नं । यज्ञश्रियं । यज्ञस्य संपदूपं । नृमादनं । नृणामृत्विग्यज्ञमानानां हर्षहेतुं ।
पतयत् । पतयंतं । कर्माणि प्राप्नुवंतं । मंदयत्सखं । य इन्द्रो मंदयति यज्ञमानान्
हर्षयति तस्मिन्निद्रे सखिभूतोऽयं सोमः । तत्प्रीतिहेतुत्वानृप्तिहेतुत्वाद्वा ॥ आशुं ।

कृवापाजिमिस्वदिमाध्यशुभ्य उण् । उ० १. १. । इत्युण् । प्रत्ययस्वरः । आशवे । पूर्ववत् । यज्ञश्रियं । ममासम्येत्यंतोदात्तः । माद्यंतेऽनेनेति मादनः । करणाधिकरणयोश्च । पा० ३. ३. ११७. । इति ल्युट् । तस्य लिङ्गात्पूर्वं आकार उदात्तः । गतिकारकोपपदात्कृदिति स एव शिष्यते । पतयत् । पतेरदंतस्य चौरादिको णिच् । पा० ३. १. २५. । अतो लोपः । पा० ६. ४. ४८. । तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया वृद्धभावः । पा० ७. २. ११६. । लटः शचादेशः । तस्य छंदस्युभयथेत्याद्धधातुकत्वेन शबभावाददृपदेशादिति निघाताभावेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव भवति । आर्द्धधातुकत्वेऽपि सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति णेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपाभावः । सुपां मुलुगित्यमो लुक् । न लुमता । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणनिषेधादुगिदचां । पा० ७. १. ७०. । इति न नुम् । एवं मंदयच्छब्दोऽंतोदात्तः । मंदयतीदे सखा । सप्तमीति योगविभागात्समासः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्य पीत्वा गतक्रतो घनो वृचाणांमभवः । प्रावो वाजेषु वाजिनं ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । गतक्रतो इति गतऽक्रतो । घनः । वृचाणां । अभवः । प्र ।

आवः । वाजेषु । वाजिनं ॥ ८ ॥

हे गतक्रतो बहुकर्मयुक्ते त्वमस्य सोमस्य संवन्धिनमंगं पीत्वा वृचाणां वृचनामकासुरप्रमुखानां शत्रूणां घनोऽभवः । हताभूः । ततो वाजेषु संग्रामेषु वाजिनं संग्रामवंतं स्वभक्तं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि ॥ अस्येतीदंशब्देन प्रयोगसमये पुरोदेशस्थः सोमो निर्दिश्यते न तु पूर्वप्रकृतः सोमः परामृश्यते । अतोऽनन्वादेशत्वान्नाच्चेदमोऽन्वादेशेऽगनुदात्तसूतीयादा । पा० २. ४. ३२. । इत्यंशदेशः । अतो न सर्वानुदात्तत्वं किंतु त्यदाद्यत्वे । पा० ७. २. १०२. । हलि लोपेऽकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्त इत्यंतोदात्तादित्यनुवृत्तावृद्धिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्यः । पा० ६. १. १७१. । इति विभक्तिरुदात्ता । पीत्वा । पिबतेः क्त्वाप्रत्यये घुमास्थादिनेत्वं । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । असामर्थ्याच्च परामंञ्चितांगवद्भावः । घनः । मृत्तौ घनः । पा० ३. ३. ७७. । इति हन्तेर्धातोः काठिन्येऽप्प्रत्ययः । तदस्यास्तीत्यर्श-आदित्वादजंतः । चित्वादंतोदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः । वाजिनं । इतिप्रत्ययस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तं त्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तं । त्वा । वाजेषु । वाजिनं । वाजयामः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । धनानां ।
इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्त यद्वा बहुप्रज्ञानयुक्तं धनानां सातये संभजनार्थं वाजेषु युद्धेषु वाजिनं बलवंतं त्वा पूर्वमंचोक्तगुणयुक्तं त्वां वाजयामः । अन्नवंतं कुर्मः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संग्रामनामसु पौंस्ये महाधने वाजेऽज्मन्निति पठितं । अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वन्ननामस्वंधो वाजः पाज इति पठितं । उरु तुवीत्यादिषु द्वादशसु बहुनामसु शतं सहस्रमिति पठितं । अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शक्यं क्रतुरिति पठितं । क्रतः क्रतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञाननामसु क्रतुरमुरिति पठितं ॥ त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्ता त्वामो द्वितीयाया इति त्वादेशः । वाजेषु । वज्र व्रज गतो । वाजयति गमयति शरीरनिर्वाहमनेनेति वाजो बलमन्नं वा । शयंतात्करणे घञ् । तच्च त्रित्स्वरस्यापवादे कर्षात्त्वतः । पा० ६. १. १५९. । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते तस्याप्यपवादत्वेन वृषादीनां च । पा० ६. १. २०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । वाजयामः । वाजोऽस्यास्तीति वाजवान् । तं कुर्म इत्यर्थे तत्करोति । पा० ३. १. २१. । तदाचष्टे । पा० ३. १. २५. । इति णिच् । इष्टवर्णा प्रातिपदिकस्य । पा० ६. ४. १५५. १. । इति तस्मिन्परत इष्टवद्वावाङ्मिन्मत्तोलुक् । पा० ५. ३. ६५. । इति मनुषो लुक् । टः । पा० ६. ४. १५५. । इत्यकारलोपः । णिचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । शपः पितृनानुदात्तत्वं । लभार्वाधानुक्तस्वरेणाख्यातस्याप्यनुदात्तत्वं । पादादित्वात्त्रिद्वितीः इति न निघातः । शतक्रतो । आमंचितनिघातः । धनानां । नक्षिष्यस्यानिसंतस्तेन्याद्युदात्तः । सातये । उदात्त इत्यनुवृत्तावूतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्चेति क्तिच्नुदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

यो रायोऽवनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥

यः । रायः । अवनिः । महान् । सुऽपारः । सुन्वतः । सखा । तस्मै । इन्द्राय ।

गायत ॥ १० ॥

य इन्द्रो रायो धनस्यावनी रक्षकः स्वामी वा तस्मा इन्द्राय गायत । हे

ऋत्विजस्तत्प्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृश इन्द्रः । महान् । गुणैरधिकः । सुपारः ।
 सुष्टु कर्मणः पूरयिता । सुन्वतो यजमानस्य सखा सखिवत्प्रियः ॥ रायः ।
 ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रद्युभ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवनिः । अव रक्षणगतिप्री-
 तितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवाप्त्यालिंगनहिंसादहन-
 भाववृद्धिषु चेत्यस्मादतिमृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽतिः । उ० २. ९८. । इत्यनिः ।
 प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुपारः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्माणिजंतात्कर्तरीत्यनुवृत्तौ
 । पा० ३. १. ६८. । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तः । सुन्वतः ।
 गतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. ११३. । इति विभक्तिरुदात्ता । सखा । समाने
 ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३८. । इतीणप्रत्ययांतः । तत्संनियोगेन यलोपः । सशब्दस्य
 चोदात्तः । डिच्चाट्टिलोपः । तस्मै । आदिरित्यनुवृत्तौ त्यजितनियजिभ्यो डिच्
 । उ० १. १३०. । इति तनोतेरदिप्रत्ययः । डिच्चाट्टिलोपे प्रत्ययस्वरेण तच्छब्द उदात्तः ।
 त्यदाद्यत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरिति
 विभक्तेरुदात्तत्वप्राप्ता प्रथमैकवचनेऽवर्णातत्वान्न गोश्वन्साववर्ण । पा० ६. १. १८२. ।
 इति निषेधः । इंद्राय । इंद्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः । निच्चादाद्युदात्तः ।
 कर्मणा यमभिप्रति स संप्रदानं । पा० १. ४. ३०. । इत्यत्र क्रियाग्रहणं कर्तव्यं
 । पा० १. ४. ३२. १. । इति वचनाज्ञानक्रियया प्राप्यत्वात्संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टमो वर्गः ॥

आ त्विति द्वितीयं सूक्तं दशर्चं । सुरुपकृत्तुं दशेत्यनुवृत्तावा तु युंजंतीत्येव-
 मनुक्रांतत्वात् । ऋषिच्छंदोदेवताविनियोगाः पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु ।
 अतिरात्रे तृतीयपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे स्तोत्रियोऽयं तृचः । अतिरात्रे पर्या-
 याणामिति खंड आ त्वेता निषीदत । आ० ६. ४. । इत्युक्तत्वात् । तत्र प्रथमा-
 मृचमाह ॥

आ त्वेता नि षीदतेद्रमभि प्र गायत । सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इंद्र । अभि । प्र । गायत । सखायः ।

स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

तुशब्दः शिप्रार्थो निपातः । हाभ्यामाङ्भ्यामान्वेतुमितशब्दोऽभ्यसनीयः ।
 हे सखाय ऋत्विजः शिप्रमस्मिन्कर्मण्यागच्छतागच्छत । आदरार्थोऽभ्यासः ।

आगत्य च निधीत । उपविशत । उपविश्य चंद्रमभिप्रगायत । सर्वतः प्रकर्षण
 स्तुत । कीदृशः सखायः । स्तोमवाहसः । त्रिवृत्पंचदशदिस्तोमानस्मिन्कर्मणि
 वहंति । प्रापयंति ॥ आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । उत । उण गतो । अचोऽतस्तिङः
 । पा० ६. ३. १३५. । इति संहितायां दीर्घत्वं । नि । निपातत्वादाद्युदात्तः । मीदत ।
 पाघ्राध्मास्थाम्नादाग्दशीत्यादिना । पा० १. ३. १८. । मंदः मीदादिशः । मंदेरप्रतेः
 । पा० ८. ३. ६६. । इति संहितायां पत्वं । अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वच-
 नान्प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वं । स्तोमवाहसः । अतिस्तुमुहुमृष्टिस्तुभायावापदिय-
 क्षिणीभ्यो मन । उ० १. १३८. । इति स्तोमप्रत्ययान्त स्तोमशब्दो निच्चादाद्यु-
 दात्तः । स्तोमं वहंतीति स्तोमवाहसः । वहिहाधात्रभ्यश्छंदसि । उ० ४. २००. ।
 इत्यमुन्प्रत्ययः । तत्र णिदित्यनुवृत्तरत उपधाया इत्युपधाया वृद्धिः कृदन्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते गतिकारक्योरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । उ० ४. २०६. ।
 इत्यौणादिकसूत्रात्मसाम आद्युदात्तः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

पुरु॒तमं॑ पुरु॒णामी॒शानं॑ वा॒र्याणां॑ । इ॒दं सोमे॑ सचा॒ मृते॑ ॥ २ ॥

पुरु॒ऽतमं॑ । पुरु॒णां । ई॒शानं॑ । वा॒र्याणां॑ । इ॒दं । सोमे॑ । सचा॒ । मृते॑ ॥ २ ॥

सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमचानुवर्तते । हे सखाय ऋत्विजः सचा यूयं
 सखेः सह । यद्वा सचा परस्परसमवायेन मृतेऽभिपुते सोमे प्रवृत्ते सतीदम-
 भिप्रगायत । कीदृशमिदं । पुरु॒तमं । पुरु॒न्वहृञ्छ्वन्तमयति॑ गत्तापयतीति
 पुरु॒तमः । पुरु॒णां बहूनां॑ वा॒र्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं ॥
 पुरु॒तमं । तमु ग्लान इति धातोरंतर्भावितरण्यथात्पचाद्यचि चित्त्वादंतोदात्तंऽपि
 कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 पुरु॒णां । पृ॒ पालनपूरणयोरित्यस्मात् कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदिव्यधिगृधिभृषिदृग्भिः
 । उ० १. २३. । इति कुप्रत्ययः । कित्वाहुणनिषेध उदोष्ठचपूर्वस्य । पा० १. १. १०२. ।
 इत्युकारः । उरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः पुरु॒णञ्चः । अतो
 मतुपि ह्रस्वादंतोदात्तात्पुरु॒णञ्चात्परस्य नामो नामन्यतरस्यां । पा० ६. १. १११. ।
 इत्यंतोदात्तत्वं । ईशानं । ईश ऐश्वर्य इति धातोरनुदात्तेत्वात्परस्य शानचो लसार्व-
 धातुकानुदात्तत्वं । वा॒र्याणां । वृद् संभक्तावित्यस्माद्दहलोऽर्थतः । पा० ३. १. १०४. ।
 क्यत्रिधी हि वृज एव ग्रहणं न वृङ् । पा० ३. १. १०९. १. । तित्स्वरितं । पा० ६.

१. १८५.। इति प्रत्ययस्वरितं बाधित्वा ईद्वंदवृशंसदुहां एयतः । पा० ६. १. २१४.।
इति एयदंतस्याद्युदात्तत्वं । यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३.। इत्यत्र तु एयतो
ग्रहणं न भवति तस्य अनुबंधकत्वात् । एकानुबंधग्रहणे न अनुबंधकस्येति निय-
मात् । सचा । पच समवाये । धात्वादेः षः सः । संपदादित्वाद्भावे क्विविति क्विप् ।
तृतीयकवचनं । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न्यायेन
सावेकाच इति सूत्रं न प्रवर्तते । सचेत्यस्य निपातत्वपक्षे स्पष्टमाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स घा ना योग आ भुवत्स राये स पुरंध्यां । गमद्वाजेभिः स नः ॥ ३ ॥
सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरंध्यां । गमत् ।
वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

घणञोऽवधारणार्थो निपातः । सर्वेस्तच्छब्दैः संबध्यन्ते । स घ स एवंद्रः
पूर्वमञ्चोक्तगुणविशिष्टो नोऽस्माकं योगे पूर्वमप्राप्तस्य पुरुषार्थस्य संबंध आभु-
वत् । आभवत् । पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । स एव राये धनार्थमाभवत् । आभवत् ।
स एव पुरंध्यां योषित्याभवत् । यद्वा । बहुविधायां बुद्ध्यावाभवत् । पुरंधिर्बहुधीः । नि०
६. १३.। इति यास्कः । स एव वाजेभिर्देयैरन्नैः सह नोऽस्मानागमत् । आगच्छतु ॥ घा ।
चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संहितायामृचि तुनुघमश्रुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६.
३. १३३.। इति दीर्घः । योगे । घञो जित्वादाद्युदात्तत्वं । भुवत् । भूयात् । भव-
तेराशीर्लिङि परतो लिङ्गाशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादु-
वङादेः । किदाशिषीति यासुग्न भवत्यनित्यमागमशासनमिति वचनात् ।
तिङ्गितिङ् इति निघातः । ऊडिदंपदाद्यप्पुमैद्युभ्य इति राय इत्येतस्य विभक्तेरु-
दात्तत्वं । पुरंध्यां । पुरंधिः पुरुधीः । पृषोदरादित्वात् । पा० ६. ३. १०९.। उकार-
स्यामादेः ईकारस्य ह्रस्वश्च । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानं
। पा० ६. २. ९१. १.। इत्याद्युदात्तत्वं । अथवा पुरं गरीरं धीयतेऽस्यामिति
कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३.। इति किप्रत्ययः । अलुक् छंदसः । नञि-
षयस्यानिसंतस्येति पुरणञ् आद्युदात्तः । दासीभारादित्वात् । पा० ६. २. ४२.।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गमत् । गमेर्लटस्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकार-
लोपः । बहुलं छंदसीति ण्यो लुक् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । आगमा अनुदात्ता
इति तस्यानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । वाजेभिः । वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरी समत्सु श्रवः । तस्मा उंदाय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । श्रवः । तस्मै । उंदाय ।
गायत ॥ ४ ॥

समत्सु युद्धेषु यस्येन्द्रस्य संस्थे रथे युक्ता हरी ह्यावश्या श्रवयो न वृण्वते । न
संभजंते । रथमश्वौ च दृष्ट्वा पलायंत इत्यर्थः । तस्मा उंदाय तत्संतापार्थं हे
ऋत्विजो गायत । स्तुतिं कुरुत । रणे इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सु संयामनामसु
समत्सु समरणे इति पठितं ॥ संस्थे । सम्यक् तिष्ठतीति संस्थो रथः । आतश्वो-
पसर्गे । पा० ३. १. १३६. इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृण्वते ।
प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः । पा० ६.
१. १५८. ९. तिङ्गतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ।
पंचमीनिर्देशेऽप्यत्र । पा० १. १. ६९. व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यते । हरतो रथ-
मिति हरी अश्वौ । इन्नित्यनुवृत्ता हपिषिरुहिवृत्तिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । उ०
४. १००. इतीन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । समत्सु । संपूर्वादत्तेः कृिप । श्रवः ।
श्रुतिः सौचो धातुर्हिंसार्थः । रुगतिभ्यां कृन । उ० ४. १०६. निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
तस्मै । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साववर्गेति प्रतिषेधात्प्राति-
पदिकस्वर एव ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुतपावै सुता इमे श्रुचयो यंति वीतये । सोमासो दध्यागिरः ॥ ५ ॥

सुतऽपावै । सुताः । इमे । श्रुचयः । यंति । वीतये । सोमासः । दधिऽआगिरः ॥ ५ ॥

इमे सोमासोऽस्मिन्कर्मणि संपादिताः सोमाः सुतपावैऽभिषुतस्य सोमस्य
पानकर्त्रे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य पातुर्वीतये भक्षणार्थं यंति । तमेव प्राप्नु-
वंति । कीदृशः सोमाः । सुताः । अभिषुताः । श्रुचयः । दशपवित्रेण गोधि-
तत्वाच्छुद्धाः । दध्यागिरः । अवनीयमानं दध्याग्नीर्दोषघातकं येषां सोमानां
ते दध्यागिरः ॥ सुतपावै । सुतं पिबतीति सुतपावा । वनिपः पित्वाज्ञातुस्वर
एव शिष्यते । समासे द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । श्रुचयः । श्रुच दीपौ । इन्नित्यनुवृत्ताविगुपधात्कित् । उ० ४. १२१. ।

उतीनः कित्वात्त्वधृपधगुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । वीतये । वी गतिप्र-
जननकांत्यसनखादनेष्वित्यस्मान्मन्वे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३.
३. ९६. । इति कित्वादात्तः । सोमासः । पुञ् अभिषवे । अतिस्तुसुहुसृष्टीत्या-
दिना । उ० १. १३८. । मन् । नित्वादाद्युदात्तः । आज्ञसेरमुक् । पा० १. १. ५०. ।
इत्यमुगागमः । दध्यागिरः । दधाति पुष्णातीति दधि । दुधाञ् धारणपोषणयोः ।
आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १११. । इति किन् । लिट्वा-
वाहिर्भावः । कित्वादाकारलोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । शृ हिंसायां । शृणाति
हिनस्ति सोमेऽवनीयमानं सत्सोमस्य स्वाभाविकं रसमृजीषत्वप्रयुक्तं नीरसं
दोषं वेत्याशीः । क्षिपृत इडातोः । पा० १. १. १००. । उतीत्वं रपरत्वं च । दध्यैवा-
शीर्यपां सोमानां ते दध्यागिरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे नवमो वर्गः ॥

आ त्वेति सूक्तस्य षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इदं ज्येष्ठाय सुक्रतो ॥ ६ ॥

त्वं । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इदं । ज्येष्ठाय । सुक्रतो
इति सुऽक्रतो ॥ ६ ॥

सुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इदं त्वं सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
पीतये पानार्थं ज्येष्ठाय देवेषु ज्येष्ठत्वार्थं च सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे वृद्धोऽजायथाः ।
अभिवृद्धोत्साहेन युक्तोऽभूः ॥ पीतये । पा पान इत्यस्मात्स्थागापापचो भावे
। पा० ३. ३. ९५. । इति क्तिन् । घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं । तस्य
नित्त्वेऽपि व्यत्ययेन प्रत्ययोदात्तत्वं । उत्तरमृचगतमुदात्तपदमत्रापि वा योजनीयं ।
सद्यः । सद्यः परुत्परारीति सूत्रेण । पा० ५. ३. २२. । समानेऽहनीत्यर्थे समानस्य
सभावो द्यश्च प्रत्ययो निपात्यते । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । वृद्धः । वृधु वृद्धौ ।
उदितो वा । पा० १. २. ५६. । इति क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषा
। पा० १. २. १५. । इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । ज्येष्ठाय ।
ज्येष्ठस्य भावो ज्येष्ठत्वं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १२४. ।
इति थञ् । नित्वादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ त्वा वि॒शं॒त्वा॒श॒वः सो॒मा॒स उ॒दं गि॒र्व॒णः । शं॒ ते सं॒तु प्र॒चे॒त॒से ॥ ७ ॥

आ॒। त्वा॒। वि॒शं॒तु॒। आ॒श॒वः॒। सो॒मा॒सः॒। उ॒दं॒। गि॒र्व॒णः॒। शं॒। ते॒। सं॒तु॒। प्र॒ऽचे॒त॒से ॥ ७ ॥

हे उ॒दं त्वां सो॒मा॒सः सो॒मा आ॒धि॒शं॒तु । आ॒भि॒मुख्ये॒न प्र॒वि॒शं॒तु । की॒दृ॒शः सो॒माः । आ॒श॒वः । स॒वन॒त्रये प्र॒कृति॒विकृत्यो॒र्वा व्या॒प्ति॒मंतः । की॒दृ॒शे॒दं । गि॒र्व॒णः । गी॒र्भिः स्तु॒तिभिः सं॒भज॒नीय दे॒ववि॒शेष॒ । गि॒र्व॒णा दे॒वो भ॒वति गी॒र्भिरे॒नं वन॒यंति । नि० ६. १४. । इति या॒स्तुः । तथा॒दि॒ध हे उ॒दं ते त॒व प्र॒चे॒त॒से प्र॒कृ॒ष्टज्ञा॒नाय शं॒ मुख॒रूपाः सो॒माः सं॒तु ॥ गि॒र्व॒णः । गृ॒णंती॒ति गि॒रः स्तु॒तयः । गृ॒ श॒क्ते । क्षि॒पि ऋ॒त उ॒द्यातोः । पा० १. १. १००. । इती॒त्वं र॒षर॒त्वं च । गी॒र्भिर्व॒न्यत॒ से॒व्यत॒ इति गि॒र्व॒णाः । व॒ण प॒ण सं॒भक्ता॒ । सं॒भक्तिः॒ स॒या । स॒र्वधा॒तुभ्योऽमु॒न । उ० ४. १९०. । इत्य॒स्तु प्र॒त्ययः । प्र॒चे॒त॒से । बहु॒व्री॒हो पृ॒र्वप॒दप्र॒कृति॒स्वर॒त्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वां स्तो॒मा अ॒वी॒वृ॒धन्वा॒मुक॒था श॒त॒क्रतो॒ । त्वां व॒र्ध॒तु नो॒ गि॒रः ॥ ८ ॥

त्वां । स्तो॒माः । अ॒वी॒वृ॒ध॒न । त्वां । उ॒क्था॒ । श॒त॒क्रतो॒ इति॒ श॒तऽक्र॒तो । त्वां ।

व॒र्ध॒तु । नः । गि॒रः ॥ ८ ॥

हे श॒त॒क्रतो॒ बहु॒कर्म॒न्वहु॒प्र॒ज्ञ वे॒दं त्वां स्तो॒माः सा॒मगा॒नां स्तो॒त्राण्य॒वी॒वृ॒ध॒न । व॒र्ध॒त॒व॒न्ति । तथा॒ बहु॒चाना॒मुक॒था श॒स्त्या॒णि त्वा॒मवी॒वृ॒ध॒न । य॒स्य॒त॒त्पृ॒र्वमे॒व॒मासी॒त्तस्मा॒दि॒दानी॒मपि नोऽस्मा॒कं गि॒रः स्तु॒तय॒स्त्वां व॒र्ध॒तु । व॒र्ध॒य॒न्तु । अ॒ति॒वृ॒द्धं कु॒र्व॒न्तु ॥ स्तो॒माः । म॒नो नि॒त्त्रा॒दाद्यु॒दा॒त्तः । अ॒वी॒वृ॒ध॒न । वृ॒धु वृ॒द्धौ । श्यं॒तात॒ । पा० ३. १. २६. । लु॒ङि च॒ङि । पा० ३. १. ४६. । उ॒च्ञा॒त । पा० १. ४. १. । इति वृ॒धेरु॒पधा॒या ऋ॒कार॒स्य ऋ॒कार॒वि॒धाना॒दं॒तरं॒गोऽपि गु॒णा वा॒ध्यते॒ । नि॒र्भाव॒ । पा० ६. १. ११. । ह॒लादि॒शेष॒ । पा० १. ४. ६०. । स॒न्व॒द्वाव॒ । पा० १. ४. ९३. । इत् । पा० १. ४. १९. । दी॒र्घत्वं । पा० १. ४. ९४. । अ॒डाग॒माः । पा० ६. ४. ११. । उ॒क्था॒ । उ॒क्थानि॒ । पा॒तृ॒तु॒दि॒वचि॒रिचि॒मिचि॒भ्य॒स्थक॒ । उ० २. १. । इति थ॒कप्र॒त्ययः । त॒स्य कि॒त्वात्सं॒प्रसा॒रणं । श॒ण्डं॒द॒मि बहु॒लं । पा० ६. १. १०. । इति शि॒लोपो॒ नलो॒पश्च । प्र॒त्यय॒स्वरेणा॒न्तोदा॒त्तः । अ॒साम॒र्थ्यादा॒मंचि॒त॒पर॒स्यापि न॒ परा॒ंगव॒द्वाव॒ इति नाद्यु॒दा॒त्तत्वं । व॒र्ध॒तु । अ॒न्तर्भा॒वित॒रण॒थावृ॒ध्व्यत्य॒येन॒ पर॒स्मैप॒दं ॥

नवमीमुचमाह ॥

अशितोतिः सनेदिमं वाजमिंद्रं सहस्रिणं । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या ॥ ९ ॥

अशितऽऊतिः । सनेत् । इमं । वाजं । इंद्रं । सहस्रिणं । यस्मिन् । विश्वानि ।
पौंस्या ॥ ९ ॥

इंद्र इमं वाजं सोमरूपमन्नं सनेत् । संभजेत् । कीदृश इंद्रः । अशितोतिः ।
अहिंसितरक्षणः । कदाचिदपि रक्षां न विमुञ्चतीत्यर्थः । कीदृशं वाजं ।
सहस्रिणं । प्रकृती विकृतिषु च प्रवर्तमानत्वेन सहस्रसंख्यायुक्तं । यस्मिन्वाजे
विश्वानि सर्वाणि पौंस्या पुंस्त्वानि बलानि वर्तते तादृशं वाजमिति पूर्व-
चान्वयः ॥ अशितोतिः । ननु शि शाय इत्ययं धातुरकर्मकः । तस्य च कर्माभा-
वादधिकरणे भावे कर्तरि वा क्तप्रत्ययेन भवितव्यं । तदिह यदि कर्तर्यधिकरणे
वा स्यात्तदा तयोरर्थयोर्ग्यप्रत्ययस्याविधानात्क्षिप्य इत्यनुवृत्तौ । पा० ६. ४. ५९. ।
निष्ठायामण्यदर्थे । पा० ६. ४. ६०. । इति दीर्घेण भवितव्यं । तथा च क्षियो
दीर्घात् । पा० ६. २. ४६. । इति निष्ठानत्वेऽक्षीणेति स्यात् न त्वक्षितेति । अथ
नपुंसके भावे क्तः । पा० ३. ३. ११४. । इति भावपरः क्षितशब्दो गृह्यते । तदा
तस्य ण्यदर्थत्वेनाण्यदर्थ इति निषेधादीर्घनत्वयोरभावात्क्षितमिति सिध्यति ।
तदा तु नञ्त्वरूपः प्रकृतेन नान्वेतीति न विद्यते क्षितमत्रेति बहुव्रीहिणैव
भवितव्यं । तथा च नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. ११२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् ।
पुनरुक्तिशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव स्वरस्तिष्ठेदित्यभिमतमा-
द्युदात्तत्वं न सिध्येदिति । सत्यं । अत एवात्र क्षिधातुरंतर्भावितरणर्थो गृह्यते ।
तेन सकर्मकत्वात्कर्मण्येषा निष्ठा । ततश्चाण्यदर्थ इति निषेधादीर्घो निष्ठानत्वं च
न भविष्यति । तथा च नञ्त्वरूपे न क्षिताक्षिताक्षयितेत्यर्थः । तत्र चाव्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ् उदात्तत्वं । पुनरुक्तिपदेन बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्थास्य-
तीति न कोऽपि दोषः । रिक्षिचिरिज्जिरिटाण्डु जिघांसायामिति क्षिणोते-
र्हिसार्थस्य वा कर्मणि निष्ठा । तथा चाहिमितोतिरित्यर्थ उक्तक्रमेण स्वरः
सिध्यतीति न दोषः । सनेत् । वन षण् संभक्तौ । भौवादिकः । वाजं । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तः । इंद्रः । रनो निह्वादाद्युदात्तः । सहस्रिणं । सहस्रमस्यास्ति ।
अत इनिटनौ । पा० ५. २. ११५. । प्रत्ययस्वरः । विश्वानि । विशेः कृति । उ०
१. १५८. । निह्वादाद्युदात्तः । पुंसः कर्माणि पौंस्यानि । ब्राह्मणादेराकृतिगण-

त्वाद्गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । पा० ५. १. १०४. । इति षत्र । त्रित्वा-
दाद्युदात्तः । प्रथमावहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः । ननु स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ्सञ्ज्ञौ भवनात् । पा० ४. १. ८१. । इत्यनेन धान्यानां भवने षेत्रे खत्र । पा०
५. २. १. । इत्येतत्पर्यन्तेष्वपत्याद्यर्थेषु नञ्सञ्ज्ञोर्विधानाद्यथा पुंसोऽपत्यं पौंसः पुंस
आगतः पौंस इत्यादिवत्पुंसो भावः कर्म वेत्यस्मिन्नप्यर्थे षत्रं बाधित्वा पौंसा-
नीत्येव भवितव्यं । कथमुच्यते पौंस्यानीति । उच्यते । आ च त्वात् । पा० ५.
१. १००. । इति सूत्रे त्वादित्यवधिनिर्देशाद्ब्रह्मणस्त्वः । पा० ५. १. १३६. । इत्येतत्पर्य-
न्तेरिमनिजादिभिः प्रत्ययैः सह त्वतलोः समावेशः । एवं तत्रैव चशब्दान्नञ्सञ्ज्ञ-
नोरपि षत्रादिभिः समावेश एव । न बाध्यबाधकभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो मर्ता अभि दुहन्तनृनामिन्द्र गिर्वणः । ईशानो यवया वधं ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । दुहन् । तनृनां । इन्द्र । गिर्वणः । ईशानः । यवया । वधं ॥ १० ॥

हे गिर्वण इन्द्र मर्ता विरोधिनी मनुष्या नोऽस्मदीयानां तनृनां शरीराणां
माभिदुहन् । अभितो द्रोहं मा कुर्युः । ईशानः समर्थस्त्वं वधं वैरिभिः संपाद्यमानं
यवय । अस्मत्तः पृथक्कुरु । मनुष्या इत्यादिषु पंचविंशतिसंख्याकषु मनुष्यनारुसु
मर्ता प्राप्ता इति पठितं ॥ मर्ताः । अमिहसिमृगिण्वामिदमिलृपृधृर्विभ्यस्तन
। उ० ३. ८५. । इति तन् । त्रित्वादाद्युदात्तः । अभि । एवमादीनामंतः । फि० ४. १३. ।
दुहन् । दुह त्रिधांसायां । लिङ्गर्थे लेट् । पा० ३. ४. १. । इति प्रार्थनायां । पा०
३. ३. १६१. । लेट् । तस्य हि । पा० ३. ४. १८. । ऋऽतः । पा० १. १. ३. । इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३. ४. ९१. । इतीकारलोपः । शपो लुक् । सार्वधातुक-
मपित् । पा० १. २. ४. । इति तिङो द्वित्वाच्चघृपधगुणाभावः । पा० १. १. ५. ।
तनृनां । असामर्थ्याच्च परांगवद्भावः । इन्द्र गिर्वणः । गतं । ईशानः । धातोरनु-
दात्तेच्चाच्छपो लुकि लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यवया ।
यौतेरिणिचि संज्ञापृर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न क्रियते । अथवा यौतीति
यवः । पचाद्यच् । पा० ३. १. १३४. । यवं करोतीत्यर्थे तत्करोति तदाचष्टे । पा०
३. १. २१. २५. । इति णिच् । इष्टवद्भावाट्टिलोपः । पा० ६. ४. १५५. १. । तस्य
स्थानिवद्भावाद्ब्रह्मभावः । पा० १. १. ५१. । वधं । हन्तश्च वधः । पा० ३. ३. १६. ।

इति भावेऽपि । तत्संनियोगशिष्टः स्थानिवद्भावेनांतोदात्तो वधादेशः । उदात्त-
निवृत्तिस्वरणाप उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे दशमो वर्गः ॥

सुरूपेत्यादिषु षट्सूक्तेषु तृतीयस्य युंजंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या ऋषिच्छंदो-
देवतानि चिनियोगश्चेत्येते पूर्ववदवगंतव्याः । दशर्चे तस्मिन्सूक्ते आद्यास्ति-
सोऽतिमा चेत्येताश्चतस्र एष्ट्यः । आ दहेत्येतां चतुर्थीभारभ्य षट्चो मारुत्यः ।
तासु मध्ये षीकृ चिदिंद्रेणेत्येते द्वे ऋचा मारुत्यौ सत्याविंश्यावपि भवतः । तदे-
तत्सर्वमनुक्रमणिकायामुक्तं । सुरूपकृत्वं दशंद्रमा तु युंजंत्यादहेत्येताः षण्मारुत्यो
षीकृ चिदिंद्रेणेत्येष्ट्या चेति । एतस्मिन्सूक्ते युंजंतीत्यस्मात् तृचस्मृतीयं रात्रिपर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिनोऽनुरूपः । तथा चातिरात्रे पर्यायाणामिति खंडे योगे योगे
तत्रस्तरं युंजंति ब्रध्नमरूपं । आ० ६. ४. इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामुच्यमाह ॥

युंजंति ब्रध्नमरूपं चरंतं परि तस्थुषः । रोचंते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युंजंति । ब्रध्नं । अरूपं । चरंतं । परि । तस्थुषः । रोचंते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

उंटो हि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यं चाग्निवायुदित्यनश्वररूपेणावस्थाना-
दुपपद्यते । ब्रध्नमादित्यरूपेणावस्थितं । अरूपं । हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितं ।
चरंतं । वायुरूपेण संचरतः प्रसरंतमिंद्रं परि तस्थुषः परितोऽवस्थिता लोक-
त्रयवर्तिनः प्राणिनो युंजंति । स्वकीये कर्मणि देवतान्त्वेन संबद्धं कुर्वन्ति । तस्यै-
वंद्रस्य मूर्तिविशेषभूता रोचना नशचाणि दिवि द्युलोके रोचंते । प्रकाशंते ।
अस्य मंत्रस्योक्तार्थपरत्वं ब्राह्मणांतरं व्याख्यातं । युंजंति ब्रध्नमित्याह । असौ
वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरूपमित्याह । अग्निर्वा
अरूपः । अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरंतमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै
युनक्ति । परि तस्थुष इत्याह । इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमानेव लो-
कानस्मै युनक्ति । रोचंते रोचना दिवीत्याह । नशचाणि वै रोचना दिवि ।
नशचाण्येवास्मै रोचयंतीति । पंचविंशतिसंख्याकेषु महन्नामसु महो ब्रध्न इति
पठितं । आदित्यस्यापि महत्त्वादेव ब्रध्नत्वं ॥ युंजंति । अंतेः प्रत्ययस्वरणाद्युदात्तत्वं ।
ब्रध्नं । प्रातिपदिकांतोदात्तः । अरूपं । रूपं रिष हिंसार्थाः । रोषंतीति रूपा

हिंसकाः । इगुपधज्ञाप्तीकरः कः । पा० ३. १. १३५. । इति कः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न संति रुषा यस्यामावरुषः । नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. ११२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि पूर्वः । पा० ६. १. १०१. । इति पूर्वरूप एकादेश उदात्तेनोदात्तः । पा० ६. २. ५. । इत्युदात्तत्वं । चरंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । तस्युपः । तिष्ठतेर्लिटः क्मुरादेशः । पा० ३. २. १०१. । वस्वेकाजाह्वसां । पा० १. २. ६१. । इतीटमंतरंगमपि बाधित्वा संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च वलीय इति शमि परतो भवात् । पा० १. ४. १६. । वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । परपूर्वत्वं । शमिवमिधमीनां च । पा० ६. ३. ६०. । इति षत्वं । वसोः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । रोचंते । तिङो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । रोचना । अनुदात्ततश्च हलादेः । पा० ३. २. १४९. । इति युच् । युवीरनाको । पा० १. १. १. । इत्यनादेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युंजंत्यस्य काम्या हरी विपश्मसा रथे । गोणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युंजन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपश्मसा । रथे । गोणा । धृष्ण इति ।

नृवाहसा ॥ २ ॥

अस्य ब्रध्मादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादित्यादिमृत्तिभिस्तत्र तत्रावस्थितस्येन्द्रस्य रथे हरी एतन्नामानो द्वावश्चो मारथयो युंजन्ति । इन्द्रसंबन्धिनोरश्वयोर्हरिनामत्वं हरी इन्द्रस्य रोहितोऽग्नेरिति पठितत्वात् । कीदृशो हरी । काम्या । कामयितरथो । विपश्मसा । विविधं पश्मसी रथस्य पार्श्वो ययोरश्वयोस्तां विपश्मसा । रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्वाजितावित्यर्थः । गोणा । रक्तवर्णा । धृष्ण । प्रगल्भा । नृवाहसा । नृणां पुरुषाणामिन्द्रतत्सारथिप्रमुखानां वोढारो ॥ अस्य ब्रध्ममित्युक्तस्य परामर्गदिमोऽन्वादेशेऽनुदात्तस्तृतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्यण । गित्वात् । पा० १. १. ५५. । सर्वादेशोऽनुदात्तः । विभक्तिरनुदात्तवेति सर्वानुदात्तत्वं । काम्या । कमु कांती । कमेणिङ् । पा० ३. १. ३०. । कामयतेरचो यत् । पा० ३. १. ९१. । तिस्वरितापवादत्वेन यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य डादेशः । हरतो रथाभिति हरी । हपिषीत्यादिना । उ० ४. १२०. । इन् । निष्ठादाद्युदात्तः । विपश्मसा । पचिवचिभ्यां सुट् च । उ० ४.

२१९.। इति पचेरमुन् । मुडागमः । विभिन्ने पशसी पाश्वौ ययोस्ती । विगच्छो
निपातत्वादुदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । द्विवचनस्य डादेशः ।
रथे । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः । रमु क्रीडायां । हनिकुषिनीरमिकाशिन्यः कथन्
। उ० २. २. । इति कथन् । कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना । पा० ६. ४. ३९. ।
मकारलोपः । निस्वरेणाद्युदात्तः । गोणा । गोणृ वर्णगत्योः । गमनकरण-
त्वात्करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तः । मुपां मुलुगिति डादेशः । धृष्णू । जिधृषा
प्रागल्भ्ये । त्रिमिगृधिधृषिषिपेः कृः । पा० ३. २. १४०. । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्य-
यस्वरः । नृवाहसा । नृन्वहत इति वहेर्वहिहाधाभ्याञ्छंदसि । उ० ४. २२०. ।
इत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेवृद्धिः । नित्वादाद्युदात्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स
एव शिष्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

केतुं कृण्वन्केतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुपद्भिरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुं । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सं । उपतऽभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

हे मर्या मनुष्या इदमाश्चर्यं पश्यतेत्यध्याहारः । किमिवाश्चर्यमिति तदुच्यते ।
आदित्यरूपोऽयमिन्द्र उषद्भिर्दोहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुपःकालैर्वा संभूयाजा-
यथाः । उदपद्यत । अथवा सूर्यस्यैवास्तमये मरणमुपचर्य । व्यत्ययेन बहुवचनं
कृत्वा संबोधनं क्रियते । हे मर्य प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यं । किं कुर्वन् ।
अकेतवे रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने केतुं कृण्वन् । प्रातः
प्रज्ञानं कुर्वन् । अपेशसे । रात्रावंधकारावृतत्वेनानभिव्यक्तत्वादुपरहिताय पदार्थाय
प्रातरंधकारनिवारणेन पेशो रूपमभिव्यज्यमानं कुर्वन् ॥ पेश इति रूपनाम
पिण्णतेरिति यास्कः । अकेतवेऽपेशस इति चतुर्थ्या षष्ठ्यर्थे दृष्ट्या । केतुं ।
प्रातिपदिकस्वरः । कृण्वन् । कृपिर्हिंसाकरणयोश्च । लटः शत्रादेशः । इदितो
नुम् धातोः । पा० १. १. ५६. । इति नुमागमः । कर्तरि शपि प्राप्ते धिन्वि-
कृण्व्योरच् । पा० ३. १. ६०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः ।
अतो लोपः । पा० ६. ४. ४६. । इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्य
लघूपधगुणो न भवति । पा० १. ३. ६६. । अकारस्य प्रत्ययस्वरेणीदात्तत्वं ।
अकेतवे । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यां । पा० ६. २. ११२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पेशः ।
नञ्निषयस्यानिसंतस्य । फि० २. ३. । इत्याद्युदात्तः । मर्याः । छंदसि निष्टर्क्येत्यादी

। पा० ३. १. १२३. । भ्रियतेर्निपातः । आसंचितनिघातः । पा० ८. १. १९. । असा-
मर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः । अपेक्षे । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सं ।
निपात आद्युदात्तः । उपद्धिः । उप ऋष दाह । ज्वलद्धिः रग्निभिः । लटः
शच्चादेशे शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । सार्वधातुकमपित् । पा० १. २. ४. । इति तस्य
डिच्चास्त्रधूपधगुणो न भवति । शस्य प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । उपरि शतुरदुपदे-
शल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अजायथाः । अजायतेत्यर्थे
पुरुषव्यत्यये । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरि । दधाना नाम यज्ञियं ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधा । अनु । पुनः । गर्भः । त्वं । आऽइरि । दधानाः । नाम । यज्ञियं ॥ ४ ॥

अत्रास्ति विशेषविनियोगः । चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवनं ब्राह्मणाच्छंसिगस्व
आदह स्वधामन्विति द्वे ऋचा । इंद्रेण सं हि हृक्षम इत्येका । अयं तृचः
पठहस्तोचियसंज्ञकः । तथा च मृचितं चतुर्विंशे होताजनिष्टेति खंडे । इंद्रेण सं
हि हृक्षम आदह स्वधामन्वित्येका द्वे च । आ० १. २. । इति । यद्यप्येतदंशं मृक्तं
तथाप्यादहेत्यादिषु षट्सु मरुतो वार्यन्ते । प्रार्येणंदि मरुत इत्यनुक्रमणिकायामुक्त-
त्वात् । अ० परि० १. २. ॥ आदित्ययमानंतयार्थे निपातः । अहेत्यवधारणार्थः ।
आदह वर्षर्तोरनंतरमेव । स्वधामनु । इतः परं जनिष्यमाणमन्नमुदकं वानुलस्य
मरुतो देवा गर्भत्वमेरि । मेघमध्ये जलस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः । जलस्य
कर्तारं पजन्यं प्रेरितवन्तः । प्रतिसंवत्सरमेवं कुर्वतीति दर्शयितुं पुनः शब्दः प्रयुक्तः ।
कीदृशम मरुतः । यज्ञियं यज्ञाहं नाम दधानाः । धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुता-
मीहृङ्गान्याहृङ्ग्यादीनि यज्ञयोग्यानि नामान्यत्रास्मातानि । अंध इत्यादिष्वष्टा-
विंशतिसंख्याकेष्वन्ननाममृक् रसः स्वधेति पठितं । अर्ण इत्यादिष्वेकशतसं-
ख्याकेषुदकनामसु तेजः स्वधाशरमिति पठितं ॥ आत् । अह । निपातावाद्यु-
दात्तौ । स्वधा । स्वं लोकं दधाति पुष्पातीति स्वधा । आतोऽनुपमर्गे कः । पा०
३. २. ३. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुपुनः शब्दो निपातावाद्युदात्तौ । गर्भस्य
भावो गर्भत्वं । प्रत्ययस्वरः । एरि । अंतर्भावितव्यार्थादीर गतावित्यस्मादनुदात्तः
परस्य लिटो ऋस्य । पा० ३. ४. ८१. । इरच् । चित्वादंतोदात्तः । सह सुपा । पा०
२. १. ४. । इत्यत्र सुपेति योगविभागादाङ्ग सह तिङः समासेऽपि समासस्य

। पा० ६. १. २३. । इत्यंतोदात्तत्वं । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । पा० ३. १. ३६. । इत्याम् न भवति मंचत्वात् । अहणच्योगान्निघाताभावः । तुपश्यपश्यताहिः पृजायां । पा० ६. १. ३९. । इति निषेधात् । दधानाः । शानचश्चिह्नादंतोदात्तत्वे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिः । पा० ६. १. १८९. । इत्याद्युदात्तत्वं । यज्ञमर्हति यज्ञियं । यज्ञत्विग्भ्यां घखजौ । पा० ५. १. ७१. । इति घप्रत्ययः । आयनेयीनीयियः फढख-
छधां प्रत्ययादीनां । पा० ७. १. २. । उतीयादेशः । प्रत्ययस्वरणेकार उदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वीळु चिंदारुजलुभिर्गुहा चिदिंदु वह्निभिः । अविंद उस्मिया अनु ॥ ५ ॥

वीळु । चित् । आरुजलुऽभिः । गुहा । चित् । इंदु । वह्निऽभिः । अविंदः ।
उस्मियाः । अनु ॥ ५ ॥

अस्ति किंचिदुपाख्यानं । पणिभिर्देवलोकाद्भावोऽपहता अंधकारे प्रक्षिप्ताः । ताश्चंद्रो मरुद्भिः महाजयदिति । एतच्चानुक्रमणिकायां सूचितं । अ० ६. ६. १. । पणिभिरमुरेर्निगृह्णा गा अन्वष्टुं सरमां देवगुनीमिंद्रेण प्रहितामयुग्भिः पणयो मित्रीयंतः प्रोचुरिति । मंचांतरे च दृष्टांततया सूचितं । निरुद्धा आपः पणिनेव गाय इति । तदेतदुपाख्यानमभिप्रेत्याच्यते ॥ हे इंदु वीळु चित् । हढमपि दुर्गम-
स्थानमारुजलुभिर्भजद्भिर्वह्निभिर्वातृभिरन्यत्र नेतुं समर्थमरुद्भिः सहितस्त्वं गुहा
चित् । गुहायामपि स्थापिता उस्मिया गा अन्वविंदः । अन्विष्य लब्धवानसि ।
आजः पात्र इत्यादिष्यष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु दशो वीळु च्यौत्नमिति
प्रकृतं । नवसंख्याकेषु गोनामस्वर्ग्यासोस्मियेति प्रकृतं ॥ वीळु । प्रातिपदि-
अस्वरः । चित् । चादिरनुदात्तः । आरुजलुभिः । रुजो भंग इत्यौणादिकः कलुच्-
प्रत्ययः । किह्वाद्गुणाभावः । चिह्नादंतोदात्तत्वं । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
गुहा । सप्तम्या डादेशः । ग्रामादीनां च । फि० २. १५. । इत्याद्युदात्तः । वह्निभिः ।
वह्निश्चिथ्र्युदुगलाहात्वरिभ्यो नित् । उ० ४. ५२. । इति वह्नेर्निप्रत्ययः । निह्वादा-
द्युदात्तः । अविंदः । जे मुचादीनां । पा० ७. १. ५९. । इति नुमागमः । लुङ्लङ्-
लङ्लुङ्पदुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । वसंतीत्युस्मियाः । वसेः कर्तरि रियक्प्रत्ययः ।
पत्वाभावश्च बाहुलकादहनीयः । उक्तं हि । यच्च पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः
प्रकृतेश्च तदृत्त्यमिति । इकारः प्रत्ययस्वरणेदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकादशो वर्गः ॥

युजंतीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

देवयंतो यथा मतिमच्छा विदद्भुं गिरः । महामनृषत श्रुतं ॥ ६ ॥

देवऽयंतः । यथा । मतिं । अच्छा । विदत्ऽवसुं । गिरः । महां । अनृषत । श्रुतं ॥ ६ ॥

देवयंतो मरुत्संज्ञकादेवानिच्छन्ती गिरः स्तोतार ऋत्विजो महां प्रौढं मरुद्गणमच्छ प्राप्नुमनृषत । स्तुतवंतः । कीदृशं मरुद्गणं । विदद्भुं । वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्यापैकैर्वसुभिर्धनैर्युक्तं । श्रुतं । विख्यातं । मरुद्गणस्य दृष्टांतः । यथा मतिं । मंतारमिदं यथा स्तुवंति तथेत्यर्थः ॥ देवयंतः । देवानात्मन उच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । पा० ३. १. ८. । क्यचि च । पा० १. ४. ३३. । इतीत्वम-कृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । पा० १. ४. २५. । इति दीर्घत्वं च न भवति । न छंदस्य-पुत्रस्य । पा० १. ४. ३५. । इत्यनेन क्यचि यत्प्राप्नोमीत्वं दीर्घत्वं वा तस्य सर्वस्य प्रतिषेधात् । यद्यपीत्वमेव प्रकृतं तथापि व्यवहितस्यापि दीर्घत्वस्य स प्रतिषेध इति विज्ञायते । अश्वायंत इत्यादावश्वाघस्यात । पा० १. ४. ३९. । इत्यात्वविधा-नादिति ह्युक्तं । क्यजंताच्छतृप्रत्ययः । क्यचश्चिद्वाचित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पित्त्वेन शतृश्च लभार्वाधातुकस्वरणानुदात्तत्वं एकादश उदात्तेनोदात्त इत्यु-दात्तः । यथा । प्रकारवचने थाल् । पा० ५. ३. २३. । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-मुदात्तत्वं । मतिं । मंत्रे वृषेपपचमनेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः । मतिशब्दो ज्ञानपरोऽप्युपचाराज्ज्ञातरीद्रे वर्तते । अथवा पदांतरे विगेष्यानु-पादानादिद्वन्द्वस्य संज्ञा । ततश्च क्तिचक्त्वा च संज्ञायां । पा० ३. ३. ११४. । इति मन्यतेः कर्तरि क्तिच । तस्योपदेशेऽनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः । पा० १. २. १०. । चिद्वादंतोदात्तत्वं । अच्छ । अभ्याहतगच्छत्यर्थयोगादच्छ गत्यर्थवदेषु । पा० १. ४. ६९. । इति गतिसंज्ञया सह निपातसंज्ञाया अपि समावृणोति । पा० १. ४. ६०. । निपाता आद्युदात्ताः । फि० ४. १२. । इत्याद्युदात्तत्वं । विदद्भुं । विद ज्ञान इत्यस्मादंतर्भावितरण्यथाच्छतृप्रत्यये विदंत्यादायातिगयवत्तया ज्ञापयंति वसूनि धनानि यं स विदद्भुः । विदेः शतृप्रत्ययेऽदिप्रभृतिभ्यः शपः । पा० २. ४. १२. । इति शपो लुकि प्रत्ययस्वरण शतुरुदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । गृणंति स्तुवंतीति गिरः । गृणातेः क्तिभृत उद्घातोः । पा० १. १. १००. । इतीत्वं । रपरत्वं । धातुस्वरणोदात्तत्वं । महां । महान्तं । नकारत-

कारयोर्लोपिच्छादसः । प्रातिपदिकस्वरणोदात्तत्वं । अनूपत । णु स्तुती । व्यत्यये-
नात्मनेपदं । लुङि ऋस्यादादेशः । पा० १. १. ५. । सिचि कुटादित्वेन । पा० १.
२. १. । डिच्चाहुणाभावः । इडभाव उकारदीर्घत्वं च छांदसं । निघातः । श्रुतं ।
प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्रेण सं हि दृष्टसे संजग्मानो अविभ्युषा । मंदू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इंद्रेण । सं । हि । दृष्टसे । सं । जग्मानः । अविभ्युषा । मंदू । इति । समानऽवर्चसा ॥ ७ ॥

हे मरुद्गण त्वमिंद्रेण संजग्मानः संगच्छमानः संहृष्टसे हि । सम्यग्दृश्येथाः
खलु । अवश्यमस्माभिर्दृष्टव्य इत्यर्थः । कीदृशेनेद्रेण । अविभ्युषा । भीतिरहितेन ।
कीदृशाविंदमरुद्गणौ । मंदू । नित्यप्रमुदितौ । समानवर्चसा । तुल्यदीप्ती । पुरा
कदाचिद्वृत्रवधदशायामिंद्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्रश्यासेनापसारिताः । तदा-
नीमिंद्रस्य वृत्रसंबन्धिसकलसेनाजयार्थं मरुद्भिः संगमोऽभूत् । सोऽयमर्थो
वृत्रस्य त्वाश्वमथादिति मंत्रे संगृहीतः । इंद्रो वै वृत्रं हनिष्यन्निति ब्राह्मणे
प्रपंचितश्च ॥ इंद्रेणः परमैश्वर्यवंतं मरुद्गणं पाभिधत्ते । तदानीमिंद्रस्य संबोधनं
वह्निरेवाध्याहर्तव्यं । तथा चैयमृग्यास्केन व्याख्याता । इंद्रेण हि संहृष्टसे
संगच्छमानोऽविभ्युषा गणेन मंदू मदिष्ण युवां स्थोऽपि वा मंदूना तेनेति
स्यात्समानवर्चसेत्येतेन व्याख्यातं । नि० ४. १२. । इति ॥ संहृष्टसे । संपश्येथाः ।
दृश्येथेति वक्तव्यं । पा० १. ३. २९. २. । इत्यात्मनेपदं । दृग्नेर्लिङ्गर्थे लेट् । पा० ३. ४.
१. । इति प्रार्थनायां लेट् । यासः से । पा० ३. ४. ८०. । लेटोऽडाटौ । पा० ३.
४. ९४. । इत्यडागमः । सिबहुलं लेटि । पा० ३. १. ३४. । इति सिप् । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति गुणाभावः । व्रश्चादिना षत्वं । पा० ८. २. ३६. । षटोः कः सि
। पा० ८. २. ४१. । इति कत्वं । आदेशप्रत्ययोः । पा० ८. ३. ५९. । इति सिपः षत्वं ।
बहुलग्रहणात्सिपः परस्ताच्छबपि भवति । सिपा व्यवधानात्पश्यादेशो न
भवति । पा० १. ३. १८. । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । उत्तरस्य लसार्वधातुकानु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । हिशब्दयोगात्तिङ्गितिङ् इति निघातो न भवति ।
हि च । पा० ८. १. ३४. । इति प्रतिषेधात् । संजग्मानः । गमेः संपूर्वाच्छंदसि
लुङ्लिट् । पा० ३. ४. ६. । इति वर्तमाने लिट् । समो गम्युच्छिभ्यां । पा०
१. ३. २९. । इत्यात्मनेपदविधानात्तिट् । कान्जादेशः । पा० ३. २. १०६. । द्विर्भावः

। पा० ६. १. ८. । हलादिशेषः । पा० १. ४. ६०. । अभ्यासस्य चुत्वं । पा० १. ४. ६२. । गमहनेत्युपधालोपः । पा० ६. ४. ९८. । कानचश्चिन्नादन्तोदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविभ्युपा । त्रिभी भये । पूर्ववस्त्रिट् । शेषात्कर्तरि परस्मैपदं । पा० १. ३. १८. । इति परस्मैपदं । क्रमुश्च । पा० ३. २. १०१. । इति लिटः क्रमुरादेशः । तस्य कित्वाद्गुणाभावः । द्विभावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजग्वे । । पा० १. ४. ५९. ८. ४. ५४. । क्रादिनियमात् । पा० १. २. १३. । प्राप्त्र उदुस्वेका-
जाह्रसां । पा० १. २. ६१. । इति नियमान्निवर्तते । नञ्समासे तृतीयैकवचने भत्वा-
ह्रसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति वकारस्योकारः । संप्रसारणाच्च । पा०
६. १. १०८. । इति पूर्वरूपत्वं । णसिचमिद्यमीनां च । पा० ८. ३. ६०. । इति
पत्वं । ड्यडादेशं बाधित्विरेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । पा० ६. ४. ८२. । इति यणा-
देशः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वेण सह संहितायामोकारस्यङः पदांतादति
। पा० ६. १. १०९. । इति परपूर्वत्वे प्राप्ते प्रकृत्यान्तःपादमव्ययं । पा० ६. १. ११५. ।
इति प्रकृतिभावः । मंदृ । मदि स्तुतिमोऽमदस्वप्नकांतिगतिषु । इदितो नुम्
धातोः । पा० १. १. ५८. । इति नुमागमः । कुरित्वनुवृत्ता खरुणकुपीयुनीलंगु-
लिगु । उ० १. ३६. । इत्यत्राविभक्तिरुनिर्देशाद्वेत्तिङ्गुरितिवद्वात्वंतरादपि कुरि-
त्युक्तं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । द्विवचनमा । प्रथमयोः पूर्वमवर्णः । पा० ६. १.
१०२. । तृतीयैकवचने चेत् सुपां सुलुगित्यादिना पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । समान-
वर्चसा । समानं वर्चो ययोरिति वा यस्येति वा बहुव्रीहिः । द्विवचने सुपां
सुलुगित्यादिनाकारादेशः । समानपादस्य प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरणं तदेव शिष्यते ॥

अष्टमीमुच्यमाह ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणेरिदं स्य काम्यः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युऽभिः । मखः । सहस्वतः । अर्चति । गणैः । इदं स्य । काम्यः ॥ ८ ॥

मखः प्रवर्तमानोऽयं यज्ञोऽनवद्यैर्दोषरहितैरभिद्युभिर्द्युलोक्यभिर्गतः काम्यः
फलप्रदत्वेन कामयितव्यैर्गणैर्मरुत्समूहः सहितमिदं स्यंदं सहस्वद्वलपितं यथा
भवति तथार्चति । पूजयति । अयं यज्ञो मरुत उदं चातिशयेन प्रीणय-
तीत्यर्थः । यज्ञ इत्यादिषु पंचदशसु यज्ञनामसु मखो विष्णुरिति पठितं ।
अतुश्चत्वारिंशत्स्वर्चतिकर्मस्वर्चति गायतीति पठितं ॥ न विद्यतेऽवद्यं येषां

तेऽनवद्याः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अभिगता द्यौर्यस्तेऽभिद्यवः ।
 तैरभिद्युभिः । अभिगच्छः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरणं स एव शिष्यते । मखः । प्रातिपदिकस्वरः । सहो बलमस्मिन्नर्चने
 गर्मण्यस्तीति सहस्वत् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. । इति भसंज्ञया पदसं-
 ज्ञाया बाधितत्वात्मकारस्य रूपाभावः । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । पा०
 ८. २. ९. । इति वा ऋयः । पा० ८. २. १०. । इति वा मतुपो मस्य वत्वं । सहसगच्छो
 नक्षिपयस्यानिमंतस्येत्याद्युदात्तः । मतुपः पितृत्वात् एव शिष्यते । काम्यः ।
 कमेर्गिणः । अत उपधायाः । पा० १. २. ११६. । इति वृद्धिः । जनी जृष् क्रसु
 रंजोऽमंताश्च । धा० पा० १९. ६३. ६१. । इत्यमंतत्वेन प्राप्तस्य मित्रस्य न कस्यमि
 चमामिति प्रतिषेधात् । धा० पा० १९. ६९. । मितां ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९२. ।
 इत्युपधाह्रस्वत्वं न भवति । श्यंतादचो यत् । पा० ३. १. ९१. । णिलोपः । पा० ६.
 ४. ११. । तित्स्वरितमिति प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अतः परिज्मन्नागहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृजते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सं । अस्मिन् ।

ऋजते । गिरः ॥ ९ ॥

हे परिज्मन् परितो व्यापिन्मरुद्गण । अतोऽस्मान्मरुद्गणस्थानादंतरिक्षादा-
 गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । दिवो वा । द्युलोकाद्वा समागच्छ । रोचनादधि ।
 दीप्यमानादादित्यमंडलाद्वा समागच्छ । अस्मदीयकर्मकाले यत्र यत्र तिष्ठसि ततः
 सर्वस्मादागच्छेत्यर्थः । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । अस्मिन्कर्मणि वर्तमान
 ऋत्विग्गिरः स्तुतीः समृजते । सम्यक् प्रसाधयति । ऋजतिः प्रसाधनकर्मति
 यास्कः । एताः स्तुतीः श्रोतुमागच्छेत्यर्थः । यद्यप्यृत्विजा मंत्रस्य प्रयुज्यमानत्वाहंज-
 तिधातोरुत्तमपुरुषेण भवितव्यं । तथापि परोक्षकृतत्वेन निर्देशात्प्रथमपुरुषप्रयोगः ।
 परोक्षकृतलक्षणं च यास्क आह । तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता
 आध्यात्मिक्यश्च । तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषश्चा-
 ख्यातस्येति ॥ अतः । पंचम्यास्तसिलु । पा० ५. ३. १. । एतदोऽण् । पा० ५. ३. ५. ।
 शिन्वात्मवादेशः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । परिज्मन् । अज गतिक्षेप-
 णयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३. २. १५. । इति मनिन् । अकारलोपश्छांदसः ।

आमंचितनिघातः । गहि । गमेर्बहुलं छंदसि । पा० २. ४. ७३. । इति शपो लुक् ।
 हर्ङिच्चादनुदात्तापदेशन्यादिना । पा० ६. ४. ३७. । मलोपः । अतो हः । पा० ६.
 ४. १०५. । इति हिलोपो न भवति तस्मिन्कर्त्तव्येऽसिद्धवदच्चा भात । पा० ६.
 ४. २०. । इति मलोपस्यासिद्धत्वेनानकारांतत्वात् । दिवः । रुडिदमित्यादिना
 विभक्तेरुदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ताः । फि० ४. १५. । इत्यनुदात्तः । रोचनात् ।
 रुच दीप्ता । अनुदात्तश्च हलादः । पा० ३. २. १४९. । इति युच् । युचारनाका
 । पा० १. १. १. । इत्यनादः । चिदित्यंतोदात्तः । अधि । अधिपरी अनर्थका । पा०
 १. ४. ९३. । इति कर्मप्रयत्ननीयत्वेन सह निपातसंज्ञायाः समावेशान्निपाता
 आद्युदात्ता इत्याद्युदात्ताः । अस्मिन् । परिज्मन्त्रित्यादिभ्यश्चान्तादेशादिदमोऽन्वा-
 देशेऽणनुदात्तकृत्यादा । पा० २. ४. ३२. । इत्यण अनुदात्तः । शिब्रासर्वादेशः ।
 विभक्तिरनुदात्ता भुषिता । पा० ३. १. ४५. । इत्यनुदात्तति सर्वानुदात्तत्वं । ऋजंत ।
 ऋजि. भृजी वजने । वजित्प्रागण्येणात्स्राधने वर्तते । निघातः । गिरः ।
 प्रातिपदित्स्वः ॥

॥ अस्मिभृचसाह ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इदं स हो वा राजसः ॥ १० ॥

इतः । वा । साति । इदं । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इदं । स हो । वा ।

राजसः ॥ १० ॥

इदं त्वं प्रति सातिं धनदानमधीमहे । आधिक्येन याचामहे । कस्माच्चो-
 कादिति तदुच्यते । इतोऽस्मादभिद्रव्यमानात्पार्थिवात्पृथिवीलोकाया । दिवो
 वा । द्युलोकाया । स हो सवतः प्रोढादजसो वा । पश्यादीनां रजकादंतरिष्ठा-
 लोकाया । अयमिदं यतः कृतश्चिदानीयास्मभ्यं धनं प्रयच्छन्वित्यर्थः । सप्तदशमु
 याश्चाकर्मस्वीमहे यासीति प्रकृतं ॥ इतः । इदमण्वत्प्रागण्यस्यास्तिष्ठति । इदम
 ण् । पा० ५. ३. ३. । इतीण । शिब्रासर्वादेशः । अचोडिदमित्यस्याचक्राणः ।
 आभ्यां । एभिः । पा० ६. १. १५१. । लितीत्यस्याचक्राणः । पा० ६. १. १९३. । यचने
 पाचकः । उभात्रपि नित्यौ । तत्र परत्वादिप्रतिषेधे परं कार्यमिति लितीती-
 कारस्थोदात्तत्वं । पश्चाज्जसं प्रागिदं विभक्तिः । पा० ५. ३. १. । इति विभक्तिसंज्ञ-
 कत्वादृडिदमित्यादिनाऽसर्वानुदात्तानपिभक्तेरुच्यमानमुदात्तत्वं न भवति । सकृज्जतो
 विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेत्यृडिदमित्यस्य पुनरप्रवृत्तिर्येति चेत् । न ।

लक्ष्यानुरोधेन पुनः प्रसंगविज्ञानं चेति स्वीकारात् । नन्वेवं यतस्तत इत्या-
दावपि परंण लिट्स्वरण बाधितमपि सावेकाच इति तमिल उदात्तत्वं स्या-
दिति चेत् । न । यत्तच्छब्दयोः साववर्णातत्वे न गोश्चन्साववर्णीति । पा० ६. १.
१८०. निषेधात् । न च पुनः प्रसंगविज्ञानं चेत्येतत्सार्वत्रिकं लक्ष्यानुरोधेन
क्वचिदेव तदाश्रयणादिति । साति । पण दाने । धात्वादेः पः सः । पा० ६. १. ६४. ।
भावे क्तिन । जनसनखनां सन्मूलोः । पा० ६. ४. ४०. । इति तकारस्यात्वं ।
तितुच्चतथमिमुसरकसपु च । पा० १. २. ९. । इति निषेधादिण न भवति । नित्स्वरे
प्राप्ति उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियुतिनृत्तिमातिहेतुकीर्तयश्चेति निपातनादंतोदात्तत्वं ।
ईमहे । ईरु गती । श्यनोऽपि बहुलं छंदसीति लुक् । अस्य धातोर्हिच्चात्ता-
म्यनुदात्तेन्द्रिदपदेशात् । पा० ६. १. १८६. । इति लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वर एव शिष्यते । न च तिङ्गितः इति निघातः । चवायोगे प्रथमा । पा० ६.
१. ५९. । इति निषेधात् । उत्तरवाक्ययोरपि हि वागच्छयोगादन्यथा वाक्यापरि-
पृतेस्तिङ्भिर्भक्तरवश्यमध्याहारात्तदपेक्षयैषा प्रथमा तिङ्भिर्भक्तिरिति । दिवः ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवात् । प्रथ प्रख्याने । प्रथत इति
पृथिवी । प्रथेः पिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १४९. । इति पिवनप्रत्ययः । षिङ्गोरा-
दिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति ङीष् । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । शेषनिघातेनानु-
दात्तादिः पृथिवीशब्दः । पृथिव्या विकार इत्यर्थे ओरजित्यनुवृत्तावनुदात्तादेश्च
। पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । यस्येति च । पा० ६. ४. १४८. । इतीकारलोपः ।
तद्धितेष्वचामादः । पा० १. २. १११. । इत्यादिवृद्धी रपरत्वं । जित्यादिर्नित्यमित्या-
द्युदात्तः । अथि । निपातत्वादाद्युदात्तः । इदं । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । महः ।
महत इत्यस्याकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रजसः ।
न विषयग्यानिमंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वादशो वर्गः ॥

इंद्रमित्यादिकं दशर्चं यत्सृक्तं तत्सुरूपकृत्तुमित्यादिषु चतुर्थं । ऋषिच्छंदोदेवता
विनियोगश्च पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तृच्यते । महाव्रते निष्केवम्यग्लमि-
दमिहाथिन इति सृक्तं । तथा च पंचमारण्यके सृचितं । शिरो गायत्रिमिंद्र-
मिहाथिन इति । तथा चतुर्विंशेऽहनि ब्राह्मणाच्छंमिनः शस्त्र इंद्रमिहाथिन इति
पञ्चहस्तोत्रियस्तृचः । चतुर्विंशे होताजनिष्ट्युपक्रम्यायाहि सुषुमा हि त इंद्र-

मिह्राथिनो बृहत् । आ० १. २. । इति सूचितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छा-
वाकणस्वेऽयमेव तृचोऽनुरूपः । सचितं च । इन्द्राय मद्धने सुतमिन्द्रमिह्राथिनो
बृहत् । आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रमिह्राथिनो बृहदिन्द्रमर्कभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनृपत ॥ १ ॥

इन्द्रं । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रं । अर्कभिः । अर्किणः । इन्द्रं । वाणीः । अनृपत ॥ १ ॥

गाथिनो गीयमानसामयुक्ता उक्तातार इन्द्रमिन्द्रमेव बृहत् । त्वामिन्द्रि
हवामहे । ऋ० वे० ४. १. २१. । इत्यस्यामृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन सामानृपत । स्तुत-
वन्तः । अर्किणोऽर्चनं हतुमं चोपेता होतारोऽर्कभिर्ज्ञामृपमं च इन्द्रमेवानृपत । ये
त्ववशिष्टा अर्धयवस्ते वाणीर्वाग्भिर्यजृष्णाभिरिन्द्रमेवानृपत । अर्कण्यस्य मंच-
परत्वं यास्कनोक्तं । अर्का मंचा भवति यदनेनाचंति । नि० ११. ५. । इति । श्रोक
इत्यादिषु सप्रपंचाणस्तु वाङ्माममु वाणी वाणीति पठितं ॥ गाथिनः । उपिकुपि-
गार्तिभ्यस्थान । उ० २. ४. । इति गायन्तस्थानप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । गाथा एषां
संतीति गाथिनः । व्रीह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६. । इतीनिः । प्रत्ययस्वरणेकार
उदात्तः । स च सति शिष्टः । बृहत् । बृहता । तृतीयकवचनस्य मुपां मुलुगिति
लुक् । पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवत् । उ० २. ८१. । इत्यतोदात्ता निपातितः । अर्कभिः ।
अचं पृजायां । अर्च्येत एभिरित्यर्का मंचाः । पुंसि मंजायां घः प्रायेण । पा० ३.
२. ११८. । इति घः । चजोः कु धिग्यतोः । पा० १. ३. ५२. । इति कुलं । प्रत्यय-
स्वरणांतोदात्तः । बहुलं छंदसि । पा० १. १. १०. । इति भिम एमादेशो न भवति ।
अर्का स्तुतिमाधनभृता मंचा एषां संतीत्यर्किणः । दासीः । वृषादीनां च । पा० ६.
१. २०३. । इत्याद्युदात्तः । दीर्घाज्जमि च । पा० ६. १. १०५. । इति पृथमवर्णदीर्घ-
निषेधस्य वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. । इति विकल्पितत्वादीर्घत्वं । तृतीयार्थे
प्रथमा । अनृपत । गु स्तुतो । गो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । लृङि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । मस्यादादेशः । पा० १. १. ५. । मिच उडभात् उकारस्य दीर्घत्वं
च छंदसं । धातोः कुटादित्वात् । पा० १. २. १. । मिचो ङित्वेन । पा० १. १. ५. ।
गुणाभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उंट उदयोः सचा संमिश्र आ वचोयुजा । उंटो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

उंटः । उत । हयोः । सचा । संमिश्रः । आ । वचः युजा । उंटः । वज्री ।
हिरण्ययः ॥ २ ॥

उंट उदित एव हयोर्हरितामकयोरश्वयोः सचा यद् युगपदा संमिश्रः सर्वतः
भूम्यग्निस्रयिता । कीदृशोर्हयोः । वचोयुजा । उंटस्य वचनमात्रेण रथे युज्यमा-
नयोः सुगुणितयोरित्यर्थः । अयमिदो वज्री वज्रयुक्तः । हिरण्ययः । हिरण्यमयः
सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ हयोः । हात इति हरी । एत । निष्ठादाद्युदात्तः । सचा ।
सहित्युक्त । संमिश्रः । मिश्रणं मिश्रः । मिश्रयतेर्घञ् । पा० ३. ३. १६. । सम्यक्
मिश्रो यस्यासी संमिश्रः । लृत्वं लाट्सं । सम्यक् मिश्रयितेत्यर्थः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वचोयुजा । वचसा युज्यते इति वचोयुजा । तयोः ।
पृथिविचक्षन्त्य सुषां सुलुगित्वाकारादेशः । युज्यन्ते । धातुस्वरणांतोदात्तः ।
वृद्धतरपदप्रकृतिस्वरण स एव शिष्यते । वज्री । वज्रमस्थान्ति । अत उन्निठनौ ।
प्रत्ययस्वरः । हिरण्ययः । ऋग्व्यवामव्यवास्वमाधीहिरण्ययानि उंटसि । पा० ६.
४. १३५. । इति हिरण्यमयशब्दस्य अकारलोपो विनात्यते । अकारः प्रत्ययस्व-
रणात्तात्तः । पूर्वणानुदात्तेन सहकादेश उदात्तेतोदात्त इत्युदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

उंटो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्य रोहयदिवि । वि गोभिरद्विमरयत ॥ ३ ॥

उंटः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्य । रोहयत । दिवि । वि । गोभिः । अद्वि ।
मरयत ॥ ३ ॥

अयमिदो दीर्घाय प्रौढाय निरंतराय चक्षसे दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्यमा-
रोहयत । परा वृचामुरेण जगति यदायातितं तत्सस्त्रिवारणेन प्राणिनां
दृष्टिभित्तयसादित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च सूर्या गोभिः स्वकीयर-
णिमभिरद्वि पर्यंतप्रमुखं सर्वं जगच्चरयत । विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् । प्रका-
शितवानित्यर्थः । अथवा । उंट एव गोभिर्जलेनिक्षिप्तभृतरद्वि मेघं व्यरयत् ।
विशेषेण प्रेरितवान् । पंचदशसंख्याकेषु रश्मिनामसु खेदयः किरणा गाव इति
पठितं । त्रिंशत्संख्याकेषु मेघनामस्वद्विर्यावेति पठितं ॥ दीर्घाय । प्रातिपदिक-

स्वरेणांतोदात्तः । चक्षमे । चक्षोः सर्वधातुभ्योऽसुन्नित्यमुन् । बहुल्यहरणाख्या-
जादेशाभावः । निच्चादाद्युदात्तः । मृयं । सुवति प्रेरयतीति मृयः । पू प्रेरणे ।
धात्वादेः षः सः । राजसृयसूर्यत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्प्रत्ययः । तस्य
रूडागमश्च निपात्यते । क्यपः कित्वाहुणाभावः । पिच्चादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव
शिष्यते । रोहयत् । रूहेर्यंतात्त्वङि बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपि । पा० ६. ४. १५. ।
इत्यङ्भावो निघातश्च । दिपि । ऊडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अदिं ।
अदिगदिभृणुभिभ्यः क्तिन् । उ० ४. ६६. । इति क्तिन्प्रत्ययः । अदंति पणवस्तृणा-
दिकमवेत्यदिः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऐरयत् । ईर गतो । र्यंतात्त्वङि । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इंद्रं वाजेपु नोऽव सहस्रप्रधनेपु च । उग्र उग्राभिः कृतिभिः ॥ ४ ॥

इंद्रं वाजेपु नः । अव । सहस्रं प्रधनेपु च । उग्रः । उग्राभिः । कृतिभिः ॥ ४ ॥

हे इंद्र । उग्रः शत्रुभिरप्रधृष्यस्त्वमुग्राभिरप्रधृष्याभिरुतिभिरस्मद्विषयस्था-
भिर्वाजेपु युद्धेषु नोऽस्मानव । रक्षा । तथा सहस्रप्रधनेपु च । सहस्रसंख्याक-
जाश्यादिलाभयुक्तेषु महायुद्धेष्वपि रक्षा ॥ वाजेपु । वृषादीनां च । पा० ६. १.
२०३. । इत्याद्युदात्तत्वं । नोऽव । नमः सकारस्य रूत्वात्वगुणेषु प्रकृत्यांतःपादमिति
प्रकृतिभावो न भवति । अव्यपर इति निषेधात् । पा० ६. १. ११५. । अव रक्षणे ।
तिङ्गितिङ् इति निघातः । यद्यपि सहस्रप्रधनेष्ववेत्यध्याइतां क्रियामपेक्ष्य प्रथ-
मायाः श्रूयमाणाया अवेति क्रियायाश्चवायोगे प्रथमा । पा० ६. १. ५९. । इति
निघातनिषेधः प्राप्तः । तथापि वाजेष्वित्यत्र चकारस्य लुप्रत्वाच्चादिलोपे विभाषा
पा० ६. १. ६३. । इति निषेधस्य विकल्पितत्वादत्र निघातः प्रवर्तते । सहस्रशब्दः
कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति मध्योदात्तः । सहस्रप्रधनेपु वाजेपु । बहुधीहो
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उग्रः । उच समवाये । चस्य गः । अृजं देति रज ।
व्यत्ययेनांतोदात्तः । कृतिभिः । कृतिवृत्तीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रं वयं महाधनं इंद्रमर्भं हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणं ॥ ५ ॥

इंद्रं वयं । महाधने । इंद्रं । अर्भं । हवामहे । युजं । वृत्रेषु । वज्रिणं ॥ ५ ॥

वयमनुष्ठातारो महाधने प्रभूतधननिमित्तमिंद्रं हवामहे । आह्वयामः ।

अर्भेऽर्भके स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते मतींद्रं हवामहे । कीदृशमिंद्रं । युजं ।
 सहकारिणं समाहितं वा । वृत्रेषु शत्रुषु धनलाभविरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवार-
 णाय वज्रिणं वज्रोपेतं ॥ महाधनशब्दे । यद्यपि संग्रामनामसु पठितस्तथापि
 महाधनवचनमत्र संग्राम इति बहुव्रीहित्वे सत्यंतोदात्तत्वामिद्वेनात्र तद्गृहीतं ।
 महाधने महच्च धनं चेति समासस्येत्यंतोदात्तः । अर्भे । अतिगृभ्यां भन् । उ० ३.
 १५०. । निच्चादाद्युदात्तः । हवामहे । ङ्ङञ स्पड्यायां ण्ये च । जिच्चात्कर्त्तृभिप्राये
 । पा० १. ३. ७२. । आत्मनेपदं । लटः स्थाने महिङ् । टित आत्मनेपदानां । पा०
 ३. ४. ७९. । इति टेरत्वं । कर्तरि णप् । पा० ३. १. ६८. । ङ्ङः संप्रसारणं । पा० ६.
 १. ३२. । इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसि । पा० ६. १. ३४. । इति संप्रसारणं । वकारस्यो-
 कारः । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । अतो दीर्घा यजि । पा० ७. ३. १०१. । इति
 दीर्घत्वं । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । युजं । युज समाधावित्यस्य कृप् । युजेरसमासे
 । पा० ७. १. ७१. । इति नुम न भवति । स हि युजेरिति निर्देशादिकाररहितस्य
 न भवति । अनित्यमागमणमनमिति वा युजिर्याग इत्यस्यापि नुम न भवति ।
 वृत्रेषु । वृत्रु वर्तने । प्रतिकूलतया वर्तत इति वृत्राणि शत्रुकुलानि । स्फायि-
 तंचीत्यादिना रक्प्रत्ययः । उ० २. १३. । कित्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । वज्रिणं ।
 अत इनिठनावितीनः प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इंद्रमिन्द्राग्निं इति सूक्ते पष्ठीमृचमाह ॥

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुं । चरुं । सत्राऽदावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यं । अप्र-
 तिऽस्कृतः ॥ ६ ॥

हे सत्रादावन् । अस्मदभीष्टानां सर्वेषां फलानां सह प्रदातः । अतो व्रीह्या-
 दिनिष्पत्त्यर्थं हे वृषन् वृष्टिप्रदेन्द्र नोऽस्मदर्थममुं दृश्यमानं चरुं मेघमपावृधि ।
 उद्धाटय । तथैवास्मभ्यमस्मदर्थमप्रतिष्कृतः प्रतिशब्दरहितः । यद्यदस्माभिर्याच्यते
 तच्च सर्वत्र नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति । अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्यप्रतिस्ख-
 लितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह । अप्रतिष्कृतोऽप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो
 वेति ॥ वृषन् । आमंत्रितनिघातः । अमुं । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तः । चरुं ।

चरतीति चरुः । भृमृणीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः । उ० १. १. । इत्यु-
 प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । सचादावन् । सचागच्छः सहाय्ये । अभिमत-
 फलजातं सकलं सह ददातीति सचादावा । आतो मनिन्कनिबनिपश्च । पा०
 ३. २. १४. । इति वनिप । आमंचितस्य चेत्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः ।
 अप । निपातस्य चेति दीर्घः । निपात आद्युदात्तः । वृधि । वृज वरणे । लोटः
 सिप् । तस्य सेह्यपिच्च । पा० ३. ४. ६१. । इति हिः । स्वादिभ्यः श्रुः । पा० ३.
 १. १३. । तस्य बहुलं छंदमीति लृक् । श्रुणुणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १००. ।
 इति हेर्धिरादेशः । तस्य द्विज्वात्पूर्वस्य गुणाभावः । निघातः । अस्मभ्यं ।
 अस्मच्छञ्छाशमो भ्यं । पा० १. १. ३०. । इति भ्यमादेशः । जेषे लोपः । पा० १.
 २. ९०. । इति दकारलोपः । बहुवचने ऋन्येत् । पा० १. ३. १०३. । इत्येत्वं न भवति ।
 अंगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिनिष्ठितस्येत्युक्तं । म० भा० १. १. ३०. । प्रतिपदिकस्वरेण
 स्मेत्यकार उदात्तः । भ्यसोऽभ्यमित्यभ्यमादेशपश्चा जेषे लोप इति मपर्यंतजेष-
 स्यामदणञ्स्य लोपः । ततोदात्तनिवृत्तिस्वरणाभ्यमादेशकारस्योदात्तत्वं । पा०
 ६. १. १६१. । अप्रतिष्कृतः । केनचिदप्रतिशब्धितः । कुडः शब्दे । निष्ठेति कर्मणि
 क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक्प्रयोगः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुदागमः । पा० ६. १.
 १५१. । सुषामादेराकृतिगणत्वात्त्यत्वं । पा० ६. ३. ९६. । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

तुंजेतुंजे य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणः । न विंधे अस्य मुष्टितिं ॥ १ ॥

तुंजेऽतुंजे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इंद्रस्य । वज्रिणः । न । विंधे । अस्य ।

मुऽस्तुतिं ॥ १ ॥

तस्मिन्तस्मिन्फलदातरि देवांतरे ये स्तोमाः स्तोत्रविण्पा उह्र उक्तृष्टाः
 संति तैः स्तोमैः सर्वरपि वज्रिणो वज्रयुक्तस्येन्द्रस्य मुष्टितिं योग्यां शोभनस्तुतिं
 न विंधे । न विंदामि । इंद्रस्यात्यंतगुणबाहुल्येन देवांतरेष्वमत्वेन प्रसिद्धान्यपि
 स्तोत्राणि न पर्याप्नानीत्यर्थः ॥ एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । तुंजस्तुंजतेदान-
 कर्मणः । दाने दाने य उत्तरे स्तोमा इंद्रस्य वज्रिणो नाम्य तैर्विंदामि समाप्तिं
 स्तुतेः । नि० ६. १६. । इति ॥ तुंजे तुंजे । तुंजतिदानकर्मेत्युक्तं । ततः कर्तरि प्रचाद्यच्
 । पा० ३. १. १३४. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोः । पा० ६. १. ४. । इति

द्विर्भावः । तस्य परमाश्रितं । पा० ८. १. २. । इति द्वितीयस्याश्रितसंज्ञा । अनु-
दात्तं च । पा० ८. १. ३. । इत्यनुदात्तत्वं । दातरि दातरीत्यर्थः । निरुक्ते तु दाने
दान इत्यर्थतो व्याख्यानं । उत्तरे । तृ भवनतरणयोः । भावे ऋदोरप् । पा० ३.
३. ५७. । उच्छब्द उक्तृष्टवचनः । उक्तृष्टस्तरो यस्येति बहुव्रीहिः । उच्छब्दो
निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तोमाः ।
अतिस्फुस्वित्यादिना । उ० १. १३८. । स्तोमशब्दो मनंतो निच्चादाद्युदात्तः । विंधे ।
विद् लामे । लट् । स्वरितेच्चादात्मनेपदं । उत्तमैकवचनमिट् । पा० ३. ४. ७८. ।
तुदादिभ्यः शः । पा० ३. १. ७७. । शे मुचादीनामिति नुम् । पा० ७. १. ५९. ।
दकारस्य व्यत्ययेन धकारः । अस्य । प्रकृतस्यंद्रस्य परामर्शदन्वादेश इदमोऽश्
। पा० २. ४. ३२. । शिच्चात्सर्वादेशोऽनुदात्तः । सुष्टुतिं । षुञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः
सः । पा० ६. १. ६४. । इति सत्वं । स्त्रियां क्तिन् । पा० ३. ३. ९४. । इति भावे
क्तिन् । स्त्रित्युदात्तेनोपसर्गेण प्रादिसमासः । उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । पा०
८. ३. ६५. । अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन सोः प्राप्नमुदात्तत्वं वाधित्वा गतिकार-
कोपपदात्कृत् । पा० ६. २. १३९. । इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातोरुदात्तत्वे प्राप्ते
तदपवादत्वेन तादौ च निति कृत्यतौ । पा० ६. २. ५०. । इत्यनंतरस्य गतिसंज्ञस्य
सोरवोदात्तत्वेन भवितव्यं । तत्तु मनक्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्तीताः
। पा० ६. २. १५१. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वेन वाध्यते । तथा च सुहर्वां सुष्टुती हुवे
। ऋ० वे० २. ७. १५. । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिं । ऋ० वे० ६. ५. २५. । यास्ते राके सुम-
तयः । ऋ० वे० २. ७. १५. । इत्यादावंतोदात्तत्वमित्याहुः । यथा तु मनक्तिन्वि-
त्यादौ वृत्तावुक्तं तथैव तन्न घटत इति लक्ष्यते । तत्र हि कारकाद्वत्श्रुतयोरेवा-
शिषि । पा० ६. २. १४८. । इत्यतः कारकादित्यनुवृत्तेः पाणिनिकृतिरित्यादावेव
मनक्तिन्वित्यादिमृच्चमित्युक्तं । कारकादित्येव प्रकृतिः प्रदतिरिति प्रत्युदाहृतं ।
स्यादेतत् । स्तूयतेऽनयेति स्तुतिरिति क्तिना कारणभूतर्गभिधीयते । मुशब्देन च
करणमेव विशेष्यते न धात्वर्थः । तथा च सुष्टुतिरित्यत्र मुशब्दः कारकपर एव
भविष्यति । प्रकृतिः प्रदतिरित्यादौ तु प्रशब्दो धात्वर्थे विशेषणमेवेति तत्प्रत्यु-
दाहरणोपपत्तिरिति । न । एवं सति मुशब्दस्य क्रियायोगाभावादुपसर्गाः क्रिया-
योगे । पा० १. ४. ५९. । इत्युक्ताऽउपसर्गसंज्ञा न स्यात् । तथा चोपसर्गात्सुनो-
तिसुवतीत्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । षत्वं न स्यात् । ननु क्तिना कारणमभि-
धीयते । क्रियासाधनं च करणं । तथा च करणविशेषणस्यापि मुशब्दस्य

करणांतर्गतक्रियायोगादुपसर्गता भविष्यतीति । न । तथा सति यत्क्रियायुक्तास्तं प्रत्युपसर्गसंज्ञका इति करोत्यर्थमेव प्रति सोरुपसर्गता न तु स्तुधात्वर्थं प्रतीत्यस्य षत्वं न स्यादेव । ननु स्तुधात्वर्थेभ्यैव तत्करणस्य सुगच्छो विशेषणं भविष्यति । या हि शोभना स्तुतिस्तत्करणमपि शोभनमेवेति । एवं च स्तुधात्वर्थसंबंधात् प्रत्युपसर्गत्वेन षत्वमपि भविष्यतीति वृत्त्यविरोधेनैव मनस्किनादिमृचस्य सुष्टुति-शब्दो विषयो भविष्यति । प्रकृतिः प्रदतिरित्यत्र भावे क्तिन्निति प्रत्युदाहते इति । न । तच्च प्रगच्छस्य करणपरत्वं । करणे क्तिनुदाहरणेऽपि धात्वर्थमात्रविशेषणतैव विवक्षिता न तद्वारा प्रत्ययार्थविशेषणतापीति तत्प्रत्युदाहरणोपपत्तिरिति । सुष्टुतिरित्यत्र पुनः क्तिनभिधेयकरणपर्यंतं सुगच्छस्य व्यापार इत्युदाहरणतैव न प्रत्युदाहरणतेति । न । किमत्र सुगच्छः श्रुत्यैव प्रकृतिप्रत्ययार्थोभयविशेषणपरः । उत श्रुत्यैकं विगिनष्टि । अर्थादितरदिति । यदाप्युभयपरत्वं तदापि यौगपद्येन उत क्रमेणेति । आद्ये प्रति विशेष्यं विशेषणपदावृत्तिरिति प्रसंगः । द्वितीये विरम्य व्यापारापातः । न च गच्छबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारः कस्यचिद्बुद्ध इष्टो वा । अतो न श्रुत्योभयपरत्वं । अथैकत्र श्रुत्या तात्पर्यं । अपरत्र त्वर्थादिति । तच्च धात्वर्थसंबंधस्यार्थिकत्वे षत्वासिद्धिः । प्रत्ययार्थसंबंधस्यार्थिकत्वे मनस्किन्नित्यादिस्वरसिद्धिः । आर्थिकेनापि कारकसंबन्धेनोदाहरणत्वाभिधाने प्रकृतिः प्रदतिरित्याद्युदाहरणं न स्यात् । श्रुत्या धात्वर्थमात्रसंबंधस्यापि प्रगच्छस्यार्थात्तत्करणसंबंधः केन वारयितुं शक्यत इत्येषा दिक् । अत इह प्रत्ययार्थमात्रसंबंधपरत्वांगीकारेण स्वरः सिध्यतु षत्वं तु छांदसमस्तु । शोभना स्तुतिर्यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा भवतु । एवं च नञ्सुभ्यां । पा० ६. २. ११२. । इत्यंतोदात्तं भविष्यति । अथवा सुष्टु स्तुवंतीति सुष्टुतय इति करणभूता ऋचः स्तुतिशब्देनोच्यते । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायां । पा० ३. ३. ११४. । इति क्तिच्प्रत्यये सति चित्त्वादंतोदात्तता भविष्यति । न च करणीभूतानामृचां कर्तृप्रत्ययेन क्तिच्चा कथमभिधानमिति वाच्यं । काष्ठानि पचंतीतिवन्नासामपि स्वव्यापारविवक्षया करणत्वोपपत्तेरिति ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वृषां यूथेव वंसंगः कृष्टीरियत्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषां । यूथाऽइव । वंसंगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिऽस्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा कामानां वर्षितेन्द्र ओजसा स्वकीयबलेनानुयहीतुं कृष्टीर्मेनुषानियतिं ।

प्राप्नोति । कीदृश इन्द्रः । ईशानः । समर्थः । अप्रतिष्कृतः । प्रतिशब्दरहितः । याच्य-
मानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य दृष्टान्तः । वंसगो वननीयगतिर्वृषभो यूषेव
गोयूथानि यथा प्राप्नोति तद्वत् ॥ वृषा । कनिन्युवृषितक्षिधन्विराजिद्युप्रतिदिवः
। उ० १. १५५. । इति वर्षतेः कनिन्प्रत्ययः । किन्त्वाद्गुणाभावः । निन्त्वादाद्युदात्तः ।
यूषाऽडव । युवंति मिश्रीभवंतीति यूथानि । यु मिश्रणामिश्रयोः । तिथपृष्ठ-
गृथयूथप्रोथाः । उ० २. १२. । इति थप्रत्ययांतो निपातितः । निपातनाद्दीर्घत्वं ।
प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । शेष्ठंदसि बहुलमिति लुक् । इवेन विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं । पा० २. २. १८. १०. । इति समासेऽपि स एव
स्वरः । वंसगः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । पा० ६. ३. १०९. । कर्ष-
तीति कृष्टयः । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । चित्त्वादंतोदात्तः । इयति ।
ऋ मृ गतौ । तिप् । शपः श्रुः । श्राविति द्विभावः । अभ्यासस्योरदत्वहला-
दिशेषौ । पा० १. ४. ६६. ६०. । अर्तिपिपत्योश्च । पा० १. ४. ११. । इत्यकारस्यऽड-
कारः । अभ्यासस्यासवर्णे । पा० ६. ४. १८. । इतीयडादेशः । अंगस्य गुणो रपरत्वं ।
ओजसा । उच्चेर्बले बलोपश्च । उ० ४. १९३. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन बकार-
लोपः । लघूपधगुणः । निन्त्वादाद्युदात्तः । ईशानः । ईश ऐश्वर्ये । लटः शानच् ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । चिदित्यंतोदात्तं बाधित्वानुदात्तेत्वात्त्व-
सर्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वर एव शिष्यते । अप्रतिष्कृतः । अप्रतिशब्दितः ।
कु शब्दे । कर्मणि क्तः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्सुडागमः । मुषामादित्वात्त्वत्वं ।
नञ्समासः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पंच क्षितीनां ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनां । वसूनां । इरज्यति । इन्द्रः । पंच । क्षितीनां ॥ ९ ॥

य इन्द्रः स्वयमेक एव चर्षणीनां मनुष्याणामिरज्यति । ईष्टे । तथा वसूनां
धनानामिरज्यति स इन्द्रः पंच निषादपंचमानां क्षितीनां निवासार्हाणां वर्णा-
नामनुग्रहीतेति शेषः ॥ एकः । इण् गतौ । इणभीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कन्
। उ० ३. ४३. । इति कन् । बाहुलकात्कलोपाभावः । निन्त्वादाद्युदात्तत्वं । चर्ष-
णीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । अंतोदात्तादित्यनुवृत्तौ नामन्यतरस्यामिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । वसूनां । निदित्यनुवृत्तौ शृस्वृजिहिष्यसिबसिहनिक्लिदिबंधि-

मनिभ्यश्च । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । इरज्यति । कंडादिष्विरज् ईर्ष्यायां । अचैश्चर्यार्थः । कंडादिभ्यो यक् । पा० ३. १. २९. । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । पंच । पचि व्यक्तीकरणे । पंचेश्चेति कनिन् । निह्वादाद्युदात्तः । द्वितीनां । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । नामन्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आश्विनं शंसिष्यन्निद्रं वो विश्वतस्परितीति जुहुयात् । संस्थितेष्वश्विनाय स्तुवत इति खंडे वरुणमहां असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परि । आ० ६. ५. । इति सूचितं ॥ चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिन इन्द्रं वो विश्वतस्परित्या- रंभणीया । चतुर्विंश इत्युपक्रम्य ऋजुनीती नो वरुण इन्द्रं वो विश्वतस्परि । आ० ९. २. । इति सूचितं । तामेतां दशमीमृचमाह ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः । १० ॥

इन्द्रं । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः । विश्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः परि । उपर्यवस्थितमिन्द्रं वो युष्मदर्थं हवामहे । आह्वयामः । अतः स इन्द्रोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरेभ्योऽप्यधिकमनुग्रहमस्मामु करोत्वित्यर्थः ॥ इन्द्रं । रन्प्रत्ययांतो निह्वादाद्युदात्तः । वः । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वत्तमौ । पा० ८. १. २९. । इति वम । विश्वतः । लितीति प्रत्ययान्पूर्वमुदात्तं । परि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां पंचम्याः परावध्यर्थे । पा० ८. ३. ५१. । इति विसर्जनीयस्य सत्वं । हवामहे । द्वेजः शपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ । जनेभ्यः । जन्यत इति जनाः । जनयतेः कर्मणि घञ् । जनिवृद्धोश्च । पा० ९. ३. ३५. । इत्युपधाया वृद्ध- भावः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अस्माकं । अस्मच्छब्दोऽंतोदात्तः । शेषे लोप इत्यंत- लोपपक्षे साम आकं । पा० ९. १. ३३. । इत्याकारेणैकादेश उदात्तः । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । केवलः । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्दशे वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वितीयोऽनुवाकः ॥

तृतीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तच्चंद्र सानसिमित्यादिकं प्रथमं दशर्चं सूक्तं सुरुपकुलुमित्यादिषु षट्सु पंचमं । ऋथादयस्तु पूर्ववत् । विशेषविनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवत्य औष्णिहृतृचाशीतावेन्द्र सानसिं रयिमित्यादिके द्वे सूक्ते ।

पंचमारण्यक औष्णिहृचाशीतिरिति खंडे शौनकेन सूचितं । सुरूपकृन्तुमूतय इति ऋग्येन्द्र सानसिं रयिमिति ज्ञे इति ॥ अतिराचे प्रथमे पर्यायेऽच्छावा-
कशस्त्र एन्द्र सानसिमिति सूक्तं । सूचितं च इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदेन्द्र सानसिं । आ०
६. ४. । इति ॥ दर्शयाग इन्द्रयाजिनः सान्नायस्यानुवाक्या । एन्द्र सानसिं रयि-
मिति । उक्ता देवता इत्यस्मिन्खंडे एन्द्र सानसिं रयिं प्र ससाहिषे पुरुहूत शबून् ।
। आ० १. ६. । इति सूचितं । तस्मिन्सूक्ते तामेतां प्रथमामुचमाह ॥

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहं । वर्षिष्ठमूतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिं । रयिं । सजित्वानं । सदासहं । वर्षिष्ठं । ऊतये । भर ॥ १ ॥

हे इन्द्र । ऊतयेऽस्मद्रक्षार्थं रयिं धनमाभर । आहर । कीदृशं रयिं । सानसिं ।
संभजनीयं । सजित्वानं । समानशत्रुजयशीलं । धनेन हि शूरान्भृत्यान्संपाद्य शत्रवो
जीयते । सदासहं । सर्वदा शत्रूणामभिभवहेतुं । वर्षिष्ठं । अतिशयेन वृद्धं प्रभूत-
मित्यर्थः ॥ सानसिं । वन षण् संभक्तावित्यस्मादसिप्रत्ययो वृद्धिरंतोदात्तत्वं च
सानसिवर्णसीत्यादिना । उ० ४. १०९. । निपात्यते । रयिं । प्रातिपदिकस्वरेणां-
तोदात्तः । सजित्वानं । समानानरीञ्जेतुं शीलमस्य । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३.
२. १५. । इति क्निप् । उपपदसमासः । समानस्य छंदस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकेषु । पा० ६.
३. ८४. । इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ।
वृद्धशब्दादतिशयने तमविष्टनौ । पा० ५. ३. ५५. । इतीष्टन् । प्रियस्थिरेत्यादिना
। पा० ६. ४. १५७. । वृद्धेऽस्य वर्षादेशः । इष्टनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । ऊतये ।
उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजूतिजातीत्यादिना क्तिन्नुदात्तो निपातितः । भर ।
हयहोर्भृच्छंदसि । पा० ८. २. ३२. १. । इति हकारस्य भकारः । ते प्राग्धातोः । पा०
१. ४. ८०. । इति धातोः प्राक्प्रयोक्तव्यस्याङो व्यवहिताश्च । पा० १. ४. ८२. । इति
छंदसि व्यवहितप्रयोगः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

नि येन मुष्टिहत्यया नि वृचा रुणधामहै । त्वीतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिऽहत्यया । नि । वृचा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । निऽअर्वता । २ ॥

येन धनेन संपादितानां भटानां नि मुष्टिहत्यया नितरां मुष्टिप्रहारेण वृचा
शबून्निरुणधामहै निरुद्धान्करवाम तादृशं धनमावहेत्यर्थः । त्वीतासस्त्वया रक्षिता...

वयमर्वतास्मदीयेनाश्चेन निरुणधामहा इत्यनुषंगः । पदातिर्युद्धेनाश्वयुद्धेन च शशून्विनाशयामेत्यर्थः ॥ मुष्टिहृत्यया । हनस्त च । पा० ३. १. १०८. । इति सुबंत उपपदे क्यप् । तत्संनियोगेन नकारस्य तकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलं । पा० ६. २. १९९. । इति बहुल्यहणेन त्रिचक्रेणाप्यंतोदात्तत्वाभिधानात् । पा० ६. २. १९९. १. । अंतोदात्तत्वं । नि । आख्यातसंबंधस्यापि नेरुपसर्गस्य व्यवहिताश्चेति व्यवहितप्रयोगः । वृचा । शेच्छंदसि बहुलमिति शेलोपः । नलोपः । रुणधामहै । आट्संयोगेन पित्वात् । पा० ३. ४. ९२. । असोरलोपः । पा० ६. ४. १११. । इत्यकारलोपो न भवति । पित्वादेव चाख्यातस्यानुदात्तत्वेन विकरणस्य अम एवोदात्तत्वं शिष्यते । ननु तिङ्गितिङ् इति निघातेन भवितव्यं । न । हे ह्यच तिङ्भिक्ती । निविडया मुष्ट्या निरुणधामहा इत्यच मुख्या श्रुतेका । अर्वता निरुणधामहा इत्यचानुषक्ता द्वितीया । तयोः समुच्चयार्थश्चकारो लुप्यते । तेन चादिलोपे विभाषा । पा० ८. १. ६३. । इति प्रथमेयं तिङ्भिक्तीर्न निहन्यते । यथा नात्मना तृपति नान्यस्मै ददातीत्यत्र हि समुच्चयार्थस्य चण्डस्य लोपात्तृपतीति प्रथमा तिङ्भिक्तीर्न निहन्यते ददातीति द्वितीया तु निहन्यत एव ॥ ननु तत्र हे तिङ्भिक्ती श्रूयते । उह पुनरेकैव श्रुता । सैवोत्तरचानुषज्यते नान्या श्रूयत इति द्वितीयाभावात्कथमियं प्रथमा । न । अनुषंगलब्धद्वितीयापेक्षामपि प्राथम्यमुपजीव्य निघातनिषेधदर्शनात् । पुरोडाशं चाधिश्चयत्याज्यं च । प्रोष्टाणीश्चासादयत्याज्यं चेत्यत्र ह्यधिश्चयत्यासादयतीत्याख्यातयोः प्रथमवाक्यद्वयश्रुतयोरुत्तरवाक्यद्वयेऽनुषंगमपेक्ष्यैव प्राथम्यस्वीकारेण चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो हृष्ट इति । त्वयोता रक्षितास्त्वोतासः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० १. २. ९८. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशे दकारलोपश्छांदसः । अवतेर्निष्ठायामिडभावश्च । ज्वरत्वरश्मिवाविमवामुपधायाश्च । पा० ६. ४. २०. । इत्यट् । एत्येधत्यट् । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धभावश्छांदसः । तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणाकार उदात्तः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अर्वता । अर्वति गच्छतीत्यर्वा । अर्व गती । अन्येभ्योऽपि हश्यंत इति वनिध्रत्ययः । नेडुणि कृति । पा० १. २. ८. । इतीट्प्रतिषेधः । लोपो व्योर्वलि । पा० ६. १. ६६. । इति वकारलोपः । अवणस्त्वसावनजः । पा० ६. ४. १२१. । इति तकारः । वनिपः पित्वाङ्गातुस्वर एव ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इंद्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयं । वज्रं । घना । ददीमहि । जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वोतासस्त्वया पालिता वयं घना घनं शत्रुप्रहरणायात्यंतं दृढं वज्रमा-
युधमाददीमहि । स्वीकुर्मः । तेन च वज्रेण युधि युद्धे स्पृधः स्पर्द्धमानाञ्छत्रून्सं-
जयेम । सम्यक् जयेम ॥ त्वोतासः । उक्तं । वज्रं । वज्रं वज्रं गतौ । ऋजेंद्राये-
त्यादिना रन्प्रत्ययांतो निपातः । घना । घनः काठिन्यं । तदस्यास्तीत्यर्शआदि-
त्वादच् । चित्त्वादंतोदात्तः । सुपां सुलगिति डादेशः । ददीमहि । इदाञ् दाने ।
प्रार्थनायां लिङ् । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वात्स्वरितजितः । पा० १. ३. ७२ ।
इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषबहुवचनं ददीमहि । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । श्वाविति
दिर्भावः । लिङः सलोपोऽन्यस्य । पा० ७. २. ७९ । इति सलोपः । आभ्य-
स्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२ । इत्याकारलोपः । जयेम । शपः पित्वादानुदात्तत्वं ।
तिङश्च लसार्वधातुकस्वराद्धातुस्वर एव शिष्यते । छंदसि परेऽपि । पा० १. ४.
८१ । इति समः परः प्रयोगः । युधि । युध संप्रहारे । संपदादित्वाद्भावे क्तिप् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्पर्धत इति स्पृधः । स्पर्ध संघर्ष । क्तिप्चेति
क्तिप् । बहुलं छंदसीति रेफस्य संप्रसारणमृकारः । अकारलोपश्च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिंद्र त्वया युजा वयं । सप्तह्यामं पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं । शूरेभिः । अस्तृभिः । इंद्र । त्वया । युजा । वयं । सप्तह्यामं । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयं कर्मानुष्ठातारः शूरेभिः शौर्ययुक्तरस्तृभिरायुधानां प्रक्षेपृभिर्भटैः संयुज्ये-
महीति शेषः । हे इंद्र तादृशभटसहिता वयं युजा सहायभूतेन त्वया पृतन्यतः
सेनामिच्छतः शत्रून्सासह्याम । अतिशयेनाभिभवेम ॥ शूरेभिः । शू श्रु गतौ ।
ऋन्नित्यनुवृत्तौ श्रुषिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २. २६ । इति ऋन् । कित्वाद्गुणाभावः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंदसीत्यसौ निष्पिडत्वाद्बहुवचने ऋल्येदित्येत्वं । सहयोगे
तृतीयाबलाद्वयमित्यस्मत्पदसमभिव्याहाराच्च वयं संयुज्येमहीति गम्यं । विनापि
सहशब्देन वृद्धौ यूना । पा० १. २. ६५ । इति निपातनादिति त्युक्तं । पा० २. ३. १९ ।
अस्तृभिः । शस्त्रास्त्रप्रक्षेपणशीलैः । तद्धर्मभिस्तत्साधुकारिभिर्वा । असु क्षेपणे ।

तृन्निति ताच्छील्यादिषु तृन् । निह्वादाद्युदात्तः । रधादिभ्यश्च । पा० १. २. ४५. । इति विकल्पविधानादयं पक्ष इडभावः । वस्तुतस्तु रधादावभावान्नृचौ शंसिष्ठादादिभ्यः । उ० २. ९०. । इत्यनेनानिद् तृन् । त्वया युषसिभ्यां मदिक् । उ० १. १३१. । कित्वाङ्गुणाभावः । युष्मदः प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । तृतीयैकवचनं टा । त्वमावेकवचने । पा० १. २. ९१. । इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुणे । पा० ६. १. ९१. । इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । युजा । अंचुयुजिकुंचां च । पा० ३. २. ५९. । इति क्तिन् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सामान्याम । भृशं पुनः पुनः सहेमहि । षह मर्षणे । धात्वादेः षः सः । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारो यङ् । पा० ३. १. २२. । यङोऽचि च । पा० २. ४. १४. । इति लुक् । सन्यङोः । पा० ६. १. ९. । इति द्विभावः । हलादिशेषः । पा० १. ४. ६०. । दीर्घोऽकितः । पा० १. ४. ८३. । इति दीर्घः । प्रार्थनायां लिङ् । चर्करीतं परस्मैपदमदादिवच्च द्रष्टव्यं । सि० कौ० ति० य० । इति परस्मैपदोत्तमपुरुषबहुवचनं मम् । कर्तरि शप् । अदादिवद्भावाच्चुक् । नित्यं ङितः । पा० ३. ४. ९९. । इत्यन्त्यसकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । पा० ३. ४. १०३. । इति यासुट् । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । पा० १. २. १९. । इति सकारलोपः । सति शिष्टत्वाद्यासुट् एवोदात्तत्वं शिष्यते । पादादित्वान्न निघातः । पृतन्यतः । युयोङ् पृतनामात्मन इच्छतः । सुप् आत्मनः क्यजिति क्यच् । सनाद्यन्ता धातवः । पा० ३. १. ३२. । इति धातुसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ११. । इति सुपो लुक् । क्यचि चेत्यनुवृत्तौ क्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० १. ४. ३९. । इत्याकारलोपः । पृतन्यधातुश्चिह्नादंतोदात्तः । उपरि लटः शचादेशः । कर्तरि शप् । पिह्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेणोदात्तेन सहकादेश उदात्तेनोदात्त इति पृतन्यच्छष्टोऽंतोदात्तः । शमः सुप्स्वरेणानुदात्तस्यांतोदात्तादित्यनुवृत्तौ शतुरनुमो नद्यजादी । पा० ६. १. ११३. । इत्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

महाँ इंद्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्नु प्रथिना शवः ॥ ५ ॥

महान् । इंद्रः । परः । च । नु । महिऽत्वं । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना ।

शवः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रो महान् शरीरेण प्रौढः परश्च गुणैरुत्कृष्टोऽपि । नु किंच वज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय महित्वं पूर्वोक्तं द्विविधमाधिक्यं सर्वदास्तु । स्वभावसिद्धस्यापि

भक्त्या प्रार्थनमेतत् । किञ्च । द्यौर्न । द्युलोक इव शवो बलमिन्द्रस्य सेनारूपं
 प्रथिना प्रथिन्ना पृथुत्वेन युज्यतामिति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूत एवमस्य
 सेना प्रभूता । नुशब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नु मस्त्विति पठितस्तथाप्यत्र तस्यान्व-
 याभावाच्चिपातत्वेनानेकार्थत्वसंभवाच्च समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः । नशब्दो लोके
 प्रतिषेधार्थ एव । स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थ उपमानार्थश्चेति द्विविधः । येन पदे-
 नान्वीयते तस्मान्पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः । उपरिष्ठात्प्रयुज्यमान उपमार्थः ।
 तथा च यास्क उदाहरति । उभयमन्वध्यायं नेदं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः
 पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्प्रतिषेधति । दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठा-
 दुपचारस्तस्य येनोपमिमीते । नि० १. ४. । इति । अचोपमावाचिनो द्युशब्दस्यापि
 प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामस्वोजः पाजः शव
 इति पठितं ॥ महानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि समानपादे । पा० ८.
 ३. ९. । इति रूवं । आतोऽटि नित्यं । पा० ८. ३. ३. । इति पूर्वस्याकारस्यानुना-
 सिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । पा० ८. ३. ११. । इति यकारः । तस्य
 लोपः । पा० ८. ३. १९. । तस्यामिद्धत्वात् । पा० ८. २. १. । स्वरसंधिर्न भवति ।
 महेरिन् । उ० २. ५१. । इत्यौणादिक इन् । महेर्भावो महित्वं । त्वमिति प्रत्ययस्वरे-
 णोदात्तः । स एव शिष्यते । वज्रिणे । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । द्यौः । द्योशब्दः
 प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गौतो णित् । पा० १. १. ९०. । इति विभक्तेर्णिच्चादचो
 ञ्छिति । पा० १. २. ११५. । इति वृद्धिरांतरतम्यादुदात्तैव भवति । प्रथिना । प्रथिन्ना ।
 पृथोर्भाव इत्यर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा । पा० ५. १. १२२. । इतीमनिच् । र ऋतो
 हलादेर्लघोः । पा० ६. ४. १६१. । इति ऋकारस्य रभावः । तुरिष्टेमेयःसु । पा०
 ६. ४. १५४. । इत्यनुवृत्तौ टे । पा० ६. ४. १५५. । इति टिलोपः । प्रथिमन्-
 शब्दश्चिच्चादंतोदात्तः । तृतीयैकवचने भत्वादलोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्य-
 कारलोपः । छांदसो मकारलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्ते-
 रूदात्तत्वं । शवः । नविषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचदशो वर्गः ॥

एदं सानसिमिति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

स॒मो॒हे वा॒ य आ॒शन्त॒ नर॑स्तो॒कस्य॒ सनि॑तौ । वि॒प्रा॒सो वा॒ धिया॒यवः॑ ॥ ६ ॥

सं॒ऽओ॒हे वा॒ । ये। आ॒शन्त॒ नरः॑ । तो॒कस्य॒ । सनि॑तौ । वि॒प्रा॒सः । वा॒ । धि॒या॒ऽयवः॑ ॥ ६ ॥

ये नरः पुरुषाः समोहे संयामे तोकस्यापत्यस्य सनिती वा लाभे वाणत ।
 व्याप्रवतः । इदं स्तुत्येति शेषः । वा । अथवा विप्रासो मेधाविनो धियायवः प्रज्ञा-
 कामाः संत आणत ते सर्वे लभंत इत्यध्याहारः । रण इत्यादिषु षट्चत्वारिंशत्सं-
 यामनामसु समोहे समिथ इति पठितं । पंचदशस्वपत्यनामसु तुक् तोकमिति
 पठितं ॥ समोहे । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वं । वा । चादयोऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः ।
 आणत । अणू व्याप्नो । छांदसश्चेर्लोपः । आडागम उदात्तः । पा० ६. ४. ७२. । सति
 शिष्टत्वेन स एव शिष्यते । नरः । प्रातिपदिकस्वरः । सनिती । स्त्रियां क्तिन् ।
 तितुच्चेष्वादीनामिति वचनात् । पा० १. २. ९. १. । निर्गृहीतिर्निपठितिरिति-
 वदिडागमः । विप्रासः । ऋज्जेंद्व्यादिना विप्रशब्दो रन्प्रत्ययांतो निपातितः ।
 धियायवः । धि धारणे । धीयते धार्यते ऽवबुध्यते श्रुतमज्ञातमनयेति धिया प्रज्ञा ।
 तामात्मन इच्छंतीति क्यच् । क्याच्छंदसि । पा० ३. २. ११०. । इत्युप्रत्ययः । अतो
 लोपः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव पिन्वते । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

यः कुक्षिरस्येन्द्रस्योदरप्रदेशः सोमपातमोऽतिशयेन सोमस्य पाता । स कुक्षिः
 समुद्र इव पिन्वते । वर्द्धते । सेचनार्थं धातुरीचित्येन वृद्धिं लक्षयति । काकुदो
 मुखसंबन्धिन्य उर्वीर्बह्व्य आपो न । जलानीव । जिह्वासंबन्धमास्योदकं यथा कदा-
 चिदपि न शुष्यति तथेन्द्रस्य कुक्षिः सोमपूरितो न शुष्यतीत्यर्थः । यद्यपि श्लोक
 इत्यादिषु सप्रपंचाणस्तु वाङ्मामसु काकुजिह्वेति पठितं तथाप्युक्तसंबन्धमिदमर्थमत्र
 काकुच्छब्देन मुखमुपलक्ष्यते । संबन्धिवाचिनस्तद्धितस्यात्र छांदमो लोपो द्रष्टव्यः ॥
 सोमपातमः । सोमं पिबतीति सोमपाः । आकारो धातुस्वरेणोदात्तः । कृदुत्त-
 रपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । तमपः पिब्यादनुदात्तत्वं । समुद्रशब्दः प्राति-
 पदिकत्वादंतोदात्तः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति प्रकृतिस्वरः ।
 पिन्वते । पिबि सेचने । इदितो नुम् धातोरिति नुमागमः । णपः पित्वेनानु-
 दात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । उर्वीः । उरु-
 शब्दोऽतोदात्तः । वोतो गुणवचनात् । पा० ४. १. ४४. । इति डीष् । यणादेशः ।

उदात्तयणो हल्पूर्वात् । पा० ६. १. १७४. । इतीकार उदात्तः । जसा सहैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकादेश उदात्तः ॥

अभिप्रवषडहगतेषूकथ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिन एवा ह्यस्य सूनृत्य-
नुरूपसूचः । एतूषु ब्रवाणि ते । आ० ७. ८. । इति खंडे । अथवा ब्राह्मणाच्छं-
सिन इत्युपक्रम्य एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता । आ० ८. ३. । इति सूचितं ।
तस्मिन्नुचे प्रथमां सूक्तेऽष्टमीमूचमाह ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरष्णी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विऽरष्णी । गोऽमती । मही । पक्का । शाखा । न ।
दाशुषे ॥ ८ ॥

अस्येन्द्रस्य सूनृता प्रियसत्यरूपा वाग्दाशुषे हविर्देवते यज्ञमानाय तदर्थमेवा
हि । एवं खलु । अनंतरपदवक्ष्यमाणगुणोपेता भवतीत्यर्थः । कीदृशी । विरष्णी ।
विविधरपणोपेतवाक्ययुक्ता बहुविधोपचारवादिनीत्यर्थः । गोमती । बह्वीभिर्गो-
भिरुपेता गोप्रदेत्यर्थः । अत एव मही महती पूज्या । यथोक्तवाचो दृष्टान्तः ।
पक्का शाखा न । यथा बहुभिः पक्कैः फलैरुपेता पनसवृक्षादिशाखा प्रीतिहेतु-
स्तद्धत् । यद्यपि महन्नामसु व्राधं विरष्णीति पठितं तथाप्यत्र महीत्यनेन पुनरु-
क्तिप्रसंगादवयवार्थो गृहीतः ॥ एवा । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घः । हि । निपात आद्युदात्तः । अस्य । प्रकृतस्येन्द्रस्य परा-
मर्शादिदमोऽन्वादेश इत्यादिनाशदेशोऽनुदात्त इति सर्वानुदात्तः । सूनृता । ऊन
परिहाणे । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सूनृ । सा चासावृता सत्या चेति सूनृता
प्रियसत्यवाक् । परादिच्छंदसि बहुलमित्युक्तार उदात्तः । विरष्णी । विविधं
विचित्रं रपणं विरप् । रप लप व्यक्तायां वाचि । संपदादित्वाच्चावे क्तिप् ।
तदेतदेषामस्तीति विरष्णानि वाक्यानि । तानि यस्यां वाचि संति सा
वाग्विरष्णिनी । अत इनिठनावितीनिः । यस्येति चेत्यकारलोपः । ऋन्नेभ्यो
डीप् । पा० ४. १. ५. । इति डीप् । इकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नकारलोप-
श्छांदसः । सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । गावोऽस्यां संतीति
गोमती । मतुप्डीपो पित्वादनुदात्तौ । प्रातिपदिकस्वर एव शिष्यते । मही ।
महती । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति डीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ते शतु-

रनुमो नद्यजादी इत्यच्च बृहन्महतोरुपसंख्यानं । पा० ६. १. १७३. १. । इत्युदात्तत्वं ।
 अच्छब्दलोपश्चादसः । पक्का । दुपचष् पाके । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । पचो वः
 । पा० ८. २. ५२. । इति वत्वं । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं । प्रत्ययस्वरे-
 णांतोदात्तः । टापा सह सवर्णदीर्घ एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । शाखा ।
 शाखु श्वाखु व्याप्नो । पचाद्यच् । चित्त्वादंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वावृषा-
 दित्वादाद्युदात्तत्वं । दाणुषे । दाणु दाने । दाश्चान्साह्वान्मीढांश्च । पा० ६. १. १२. ।
 इति निपातनात्कसाविडभावो त्रिवचनाभावश्च । चतुर्थ्यकवचने यचि भं । पा०
 १. ४. १८. । इति भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणं । पा० ६. ४. १३१. । इति संप्रसारणं ।
 वकारस्योकारः । परपूर्वत्वं । गसिवसिघसीनां चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरेणो-
 कार उदात्तः ॥

नवमीमुचमाह ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इंद मावते । सद्यश्चित्संति दाणुषे ॥ ९ ॥

एवा हि ते विभूतयः । ऊतयः । इंद । मावते । सद्यः । चित् । संति । दाणुषे ॥ ९ ॥

हे इंद ते तव विभूतय ऐश्वर्यविशेषा एवा हि । एवंविधाः खलु । किंविधा इति
 तदुच्यते । भावते मत्सहगाय दाणुषे हविर्दत्तवते यजमानायोतयस्वदीयरक्षा-
 रूपाः सद्यश्चित्संति । यदा कर्मानुष्ठितं तदेव भवंति ॥ भावते । मत्सहगाय ।
 वतुष्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि साहस्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. । इत्य-
 स्मच्छब्दावतुप् । मपर्यंतस्य प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । पा० १. २. ९८. । इति मादेशः ।
 अदशब्देन सहातो गुणे । पा० ६. १. ९१. । इति पररूपत्वं । हृदृश्चतुष्वित्यनुवृत्तावा
 सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति टकारस्याकारः । सवर्णदीर्घत्वं । वतुपः पित्वात्मा-
 तिपदिकस्वर एव शिष्यते । सद्यः । समाने द्यवीत्यर्थे सद्यः परस्परार्येषमः । पा०
 ५. ३. २२. । इत्यादिना निपातितं । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । चित् । चाद-
 योऽनुदात्ता इत्यनुदात्तः । संति । अस भुवि । लटः स्थाने ऋ । ऋऽतः ।
 अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तिङः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । प्रत्ययलोपे
 प्रत्ययलक्षणं । पा० १. १. ६२. । इति शवकारमाश्रित्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं
 न भवति । वर्णाश्रयविधी प्रत्ययलक्षणं नास्ति । पा० १. १. ५६. । इति निषे-
 धात् । दाणुषे । गतमंचे गतं ॥

दशमीमृचमाह ॥

ए॒वा ह्य॒स्य का॒म्या स्तोमं॒ उ॒क्तं च॒ शं॒स्या । इ॒न्द्राय॒ सोम॑पीतये ॥ १० ॥

ए॒व । हि । अ॒स्य । का॒म्या । स्तोमः॑ । उ॒क्तं । च॒ । शं॒स्या । इ॒न्द्राय॒ । सोम॑-
पी॒यये ॥ १० ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमः सामसाध्यं स्तोत्रमुक्तं चकसीध्यं शस्त्रमथेवा ह्येते उभे
एवंविधे खलु । किंविधे इति तदुच्यते । काम्या । कामयितव्ये । शंस्या ।
ऋत्विग्भिः शंसनीये । किमर्थं शंसनमिति तदुच्यते । इन्द्राय सोमपीतये । इन्द्रस्य
सोमपानार्थं ॥ एवा ह्यस्य । व्यवहितमंत्रे गतं । काम्या । कमेर्णिङन्तादचो यत्
। पा० ३. १. ९७. । शेरनिटि । पा० ६. ४. ५१. । इति णिलोपः । तित्स्वरितमिति
स्वरिते प्राप्ते यतोऽनावः । पा० ६. १. २१३. । इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः ।
स्तोमः । अतिस्तुस्वित्यादिना । उ० १. १३६. । मन्प्रत्ययः । उक्तं । वच् परि-
भाषणे । पातृतुदिवचिरिचिमिचिभ्यस्थक् । उ० २. ७. । इति थक् । कित्वात्संप्र-
सारणं । परपूर्वत्वगुणाभावौ । शंस्या । शंसु स्तुतौ । शंसन्तादचो यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । सुपो डादेशः । सोमस्य पीतये । सोमस्य पीतिः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अथवा सोमस्य पीतिर्यस्येन्द्रस्येति सोमपी-
तिरिन्द्रः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षोडशो वर्गः ॥

इन्द्रेहीत्यादिकं दशचं सूक्तं सुरुपकृन्नुमित्यादिषु षष्ठं । ऋष्यादयस्तस्य पूर्ववत् ।
विशेषस्वतिराचे द्वितीयपर्यायेऽच्छावाकशस्त्व इन्द्रेहीत्यनुरूपस्तुचः । अतिराचे
पर्यायाणामिति खंड इदं वसो सुतमंध इन्द्रेहि मत्संधसः । आ० ६. ४. । इति
सूचितं । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इ॒न्द्रेहि॒ मत्स॑ंधसो॒ विश्वे॑भिः सोम॒पर्व॑भिः । म॒हाँ अ॒भिष्टि॑रोज॒सा ॥ १ ॥

इ॒ंद्र । आ । इ॒हि । मत्सि॑ । अ॒ंधसः॑ । विश्वे॑भिः । सोम॒पर्व॑ऽभिः । म॒हान् । अ॒भिष्टिः॑ ।

ओज॑सा ॥ १ ॥

हे इंद्र एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः
सोमरसरूपैरंधसोऽंधोभिरचैर्मत्सि । माद्य हंष्टो भव । तत ऊर्ध्वमोजसा बलेन

महान्भूताभिष्टिः शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बल-
नामस्वोजः पाज इति पठितं ॥ आ । इहि । आहुणः । पा० ६. १. ८७. । इंद
एहि । यो ह्युभयोः स्थाने लभते ऽसावन्यतरप्यपदेशमित्याहुमाङोरेकादेशस्याहु-
पदेशादोमाङोश्च । पा० ६. १. ९५. । इति पररूपं । मत्सि । माद्य । मदी हर्षगल-
पनयोः । लोटः सिप् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति सेहिंरादेशः । पा० ३.
४. ८७. । न भवति । दिवादिभ्यः श्यन्निति श्यन् । बहुलं छंदसीति श्यनो
लुक् । न लुमतांगस्य । पा० १. १. ६३. । इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्छाम-
ष्टानां दीर्घः श्यनि । पा० १. ३. ७४. । इत्युपधादीर्घा न भवति । सिपः पित्वाङा-
तुस्वर एव । अंधसः । अदेर्नुम् धश्च । उ० ४. २०७. । इत्यमुन् । व्यत्ययेन तृती-
याबहुवचनं कर्तव्यं । निच्चादाद्युदात्तः । विश्वेभिः । अग्निप्रुषीत्यादिना । उ० १.
१५०. । कन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ऐसादेशो बहुलं छंदसीति न भवति । सोम-
पर्वभिः । लतारूपं सोमं पृणन्ति पृरयन्तीति सोमपर्वणः सोमरसाः । पृ पाल-
नपूरणयोः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । गुणो रपरत्वं । वनिपः पित्वा-
ङातुस्वर एव । उपपदसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण पुनः स एव भवति ।
अभिष्टिरभिगन्ता । इष गतौ । मंचे वृषेत्यादिना । पा० ३. ३. ९६. । क्तिन्नुदात्तः ।
स हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति । किच्चाङ्गधूपधगुणाभावः । तितुषत-
थसिमुसरकसेषु च । पा० १. २. ९. । इतीडागमो न भवति । अभिशष्टस्येकार
एमन्नादिषु पररूपं वक्तव्यं । पा० ६. १. ९४. ६. । इति पररूपत्वं । प्रादिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उच्चेर्वले बलीपश्चेत्यमुन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

एमेनं सृजता सुते मंदिमिंद्राय मंदिने । चक्रिं विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ई । एनं । सृजत । सुते । मंदिं । इंद्राय । मंदिने । चक्रिं । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

ईमित्यनर्थकः पादपूरणाय प्रयुक्तः । हे अध्वर्यवः सुते ऽभिषुते चमसस्थे सोम-
एनं सोममिंद्रायेंद्रार्थमासृजत । पुनरभ्युन्नयत । शुक्रामंथिचमसगणे पुनरभ्युन्न-
यनमापस्तंभेनोक्तं । होचकाणां चमसाध्वर्यवः सकृत्सकृद्भुत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीयो-
पावर्तध्वमितीति । कीदृशमेनं । मंदिं । हर्षहेतुं । चक्रिं । साधुकरणशीलं । कीदृ-
शायेंद्राय । मंदिने । हर्षयुक्ताय । विश्वानि सर्वाणि कर्माणि चक्रये कृतवते
सर्वकर्मनिष्पादनशीलायेत्यर्थः ॥ ईमित्यस्य पादपूरणार्थत्वं यास्क आह । अथ

ये प्रवृत्तेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रंथेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पादपूरणार्थं मिताक्ष-
रेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति । नि० १. ९. । इति । अस्यायमर्थः । अन्यैरेव पदैर्विवक्षि-
तेऽर्थे समाप्ते सति ये शब्दा ईमित्यादयः प्रयुक्तास्ते शब्दा अमिताक्षरेषु छंदोरा-
हित्येन परिमिताक्षररहितेषु ब्राह्मणादिवाक्येषु वाक्यपूरणार्था द्रष्टव्याः । मिता-
क्षरेषु छंदोयुक्तेषु ग्रंथेषु पादपूरणार्थाः । ते च कमीमित्यादय इति । ईमित्यस्य
शब्दस्यानर्थक्यायतामृचमुदाजहार । एमेनं सृजता सुते । आसृजतेनं सुत इति ॥
एनं । इदमो द्वितीयायां द्वितीयाटीः ध्वेनः । पा० २. ४. ३४. । इत्येनादेशोऽनुदात्त
इत्यनुवृत्तेः सर्वानुदात्तः । सृजता । संहितायामन्येषामपि दृश्यते । पा० ६. ३. १३७. ।
इति दीर्घः । मंदिं । प्रमोदहेतुं । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । इदितो
नुम् धातोरिति नुम् । मंदमानं प्रयुक्त इत्यर्थे हेतुमति च । पा० ३. १. २६. ।
इति णिच् । ग्यंतस्याजंतत्वादच डः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः । णेरनिटीति
णिलोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । मंदिने । मंदेः पूर्ववत् । चतुर्थ्येकवचनेऽन-
पुंसकस्यापि । पा० १. १. १३. । व्यत्ययेन नुमागमः । चकिं । डुकृञ् करणे । आह-
गमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १११. । इति तच्छीलतद्धर्मतत्साधु-
कारिषु कर्तृषु किन्प्रत्ययः । तस्य किञ्चाहुणाभावः । यणादेशः । लिङ्ङावाह्विर्वचनं ।
द्विर्वचनेऽचि । पा० १. १. ५९. । इति यणादेशस्य स्थानिवद्भावात्कृशब्दो द्विरुच्यते ।
अभ्यासस्योरत्तरपरत्वश्चुत्वहलादिशेषाः । किनो निच्चादाद्युदात्तः । विश्वानि ।
विशेः क्तन् । निच्चादाद्युदात्तः । अस्य चक्रय इति कृदन्तेन योगेऽपि कर्तृकर्मणोः
कृति । पा० २. ३. ६५. । इति षष्ठी न भवति । किकिनौ लिट् चेति किकिनोर्लि-
ङ्ङावेन न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृतां । पा० २. ३. ६९. । इति निषेधात् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मत्स्वा सुशिप्र मंदिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचेषु सर्वनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुऽशिप्र । मंदिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सर्वनेषु ।

आ ॥ ३ ॥

हे सुशिप्र हे शोभनहनो शोभननासिक वा । शिप्रे हनू नासिके वा । नि० ६.
२७. । इति यास्केनोक्तत्वात् । तादृश हे इंद्र मंदिभिर्हर्षहेतुभिः स्तोमेभिः स्तो-
त्रैर्मत्स्व । दृष्टो भव । हे विश्वचर्षणे सर्वमनुष्ययुक्त सर्वैर्यजमानैः पूज्येत्यर्थः ।
तादृशेन्द्र त्वमेषु यागगतेषु चिषु सवनेषु सचा देवैरन्यैः सहागच्छेति शेषः ॥ मदि

स्तुतीत्यस्य लोट्प्रत्ययमागमशासनमिति कृत्वेदितो नुम् धातोरिति नुम् न भवति । अनुदात्तेच्चात्तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङः । पा० ६. ३. १३५. । इति दीर्घत्वं । मुशिप्रेत्यामंचितनिघातः । मंदिभिः । गतमंचे व्याख्यातं । स्तोमेभिः । मन्प्रत्ययस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशो न भवति । विश्वचर्षणे । निघातः । सचा । उक्तं । एषु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अमृयमिंद्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिं ॥ ४ ॥

अमृयं । इंद्र । ते । गिरः । प्रति । त्वां । उत् । अहासत । अजोषाः । वृषभं । पतिं ॥ ४ ॥

हे इंद्र गिरस्त्वदीयाः स्तुतीरमृयं । मृष्टवानस्मि । ताश्च गिरः स्वर्गंऽवस्थितं त्वां प्रत्युदहासत । उन्नत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्वमजोषाः । सेवितवानसि । कीदृशं त्वां । वृषभं । कामानां वर्षितारं । पतिं । सोमस्य पातारं यजमानानां पालयितारं वा । पाता पालयिता वा । नि० ४. २६. । इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ अमृयं । अमृजं । मृज विसर्गं । लटो मिप् । तुदादिभ्यः शः । बहुलं छंदसि । पा० १. ९. ८. । इत्यच विकरणस्य रुडागमः । जकारस्य गकारः । लुङ्लङ्लृट्स्वडुदात्त इत्यडागम उदात्तः । सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । गिरः । प्रातिपदिकस्वरः । अहासत । हाङ् गतौ । लुङ् । रुस्यादादेशः । च्छेः सिच । अडागमो निघातश्च । अजोषाः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लङ् । स्थाप् । तुदादिभ्यः शः । तस्य छंदस्युभयथा । पा० ३. ४. १११. । इत्यार्धधातृकत्वेन ङित्त्वाभावात्तृपधगुणः । धासस्थकारलोपश्छांदसः । सवर्णदीर्घः । अडागमः । सति शिष्टत्वादुदात्तः शिष्यते । वृषभं । पृषु वृषु सेचने । अभजित्यनुवृत्तावृषिवृषिभ्यां कित् । उ० ३. १२२. । इत्यभच्प्रत्ययः । कित्वाहुणाभावः । चित्त्वादंतोदात्तः । पतिं । पा रक्षणे । पात्तेर्इति । उ० ४. ५८. । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह

सं चोदय चिचमर्वायाध इंद्र वरेण्यं । असदिक्षे विभु प्रभु ॥ ५ ॥

सं । चोदय । चिचं । अर्वाक् । राधः । इंद्र । वरेण्यं । असत् । इत् । ते । विऽभु । प्रऽभु ॥ ५ ॥

हे इंद्र वरेण्यं श्रेष्ठं राधो धनं चिचं मणियुक्तादिरूपेण बहुविधमर्वागस्मद-

भिमुखं यथा भवति तथा संचोदय । सम्यक् प्रेरय । भोगाय यावत्पर्याप्तं तावद्वि-
भुशब्देनोच्यते । ततोऽप्यधिकं प्रभुशब्देन । तादृशं धनं ते तवैवासदित् । अस्त्येव ।
तस्मादस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिधननामसु रायो राध
इति पठितं । चोदय । चुद प्रेरणे । रयंतालोत् । तिङ्गितिङ् इति निघातः ।
राधः । राधुवंत्यनेनेति राधो धनं । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तः ।
वरेण्यं । वृज् । एण्यः । वृषादित्वादाद्युदात्तः । असत् । अस भुवि । लेट् ।
तिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । अदिप्रभृतिभ्यः
शप् इति शपो लुक् । आगमा अनुदात्ता इत्यटोऽनुदात्तत्वाद्भातुस्वर एव ।
विभु । विभवतीति विभु । भुव इत्यनुवृत्ता विप्रसंभ्योऽसंज्ञायां । पा० ३. २.
१८०. इति दुप्रत्ययः । डित्वाटिलोपः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरण स एव शिष्यते । एवं प्रभु ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तदशो वर्गः ॥

इंद्रेहीति सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अस्मान्तु तच्च चोदयेद्राये रभस्वतः । तुविद्युस्र यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तच्च । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युस्र । यशस्वतः ॥ ६ ॥

हे तुविद्युस्र प्रभूतधनेन्द्र राये धनसिद्ध्यर्थमस्माननुष्ठातृन्तच्च कर्मणि सु
चोदय । सुष्ठु प्रेरय । कीदृशानस्मान् । रभस्वतः । उद्योगवतः । यशस्वतः ।
कीर्तिमतः ॥ तच्च । तच्छब्दात्सप्रम्यास्त्वल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वोदात्तत्वं ।
इन्द्र । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । राये । ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वं । रभस्वतः । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । सर्वधातु-
भ्योऽसुन् । निह्वादाद्युदात्तः । मतुपः पिह्वादनुदात्तत्वं । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने
। पा० १. ४. ११. इति न पदत्वं तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति भसंज्ञया
बाधितत्वात् । आ कडारादेका संज्ञा । पा० १. ४. १. इति नियमात् । तुविद्युस्र ।
तुवि बहु द्युस्रं धनं यस्य । षाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । यशस्वतः । यशोऽस्या-
स्तीति मतुप् । अस्मायामेधास्रजो विनिः । पा० ५. २. १२१. इति विनिना नं
बाध्यते मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । यशस्शब्दो नञिषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तः ।
मनुपः पिह्वात्स एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सं गोमदिन्द्रं वाजवदस्मे पृथु अवं बृहत् । विश्वायुर्धेस्सक्षितं ॥ ७ ॥

सं । गोऽमत् । इन्द्रं । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । अवं । बृहत् । विश्वऽआयुः ।
धेहि । अक्षितं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अवं धनमस्मे संधेहि । अस्मभ्यं सम्यक् प्रयच्छ । कीदृशं अवं । गोमत् ।
बह्वीभिर्गोभिरुपेतं । वाजवत् । प्रभूतेनान्नेनोपेतं । पृथु । परिमाणेनाधिकं । बृहत् ।
गुणैरधिकं । विश्वायुः । कृत्वायुः कारणं । अक्षितं । विनाशरहितं ॥ गोमत् ।
वाजवत् । उभयत्र मनुषोऽनुदात्तत्वान्प्रातिपदिकस्वर एव । वाजशब्दो वृषादि-
राद्युदात्तः । अस्मे । अस्मच्छब्दाच्चतुर्थीबहुवचनस्य सुपां सुलुगित्यादिना जे
आदेशः । शिच्चात्सर्वादेशः । प्रातिपदिकस्येत्यंतोदात्तत्वं । जेषे लोपष्टिलोप इति
पक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षेऽतो गुण इति पररूप
एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । पृथु । प्रथ प्रख्याने । प्रथिम्प्रतिभ्रस्त्रां संप्र-
सारणं सलोपश्च । उ० १. २८. । इति कुप्रत्ययः । रेफस्य संप्रसारणमृकारः ।
परपूर्वत्वं । कोः कित्वाच्च लघुपधगुणः । श्रूयत इति अवं धनं । असुप्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । बृहत् । प्रातिपदिकस्वरः । विश्वायुः । विश्वमायुर्यस्मिन्धने ।
विश्वशब्दः क्प्रत्ययांतः । तस्य बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छंदसि
बहुलमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । अक्षितं ।
क्षि क्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यार्थात्कर्मणि निष्ठा । तेन रण्यर्थत्वान्निष्ठाया मण्यदर्थे
। पा० ६. ४. ६०. । इति न दीर्घत्वं । अत्र एव क्षियो दीर्घात् । पा० ८. २. ४६. ।
इति न निष्ठानत्वं । जन्समासेऽध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मे धेहि अवं बृहद्युष्मं सहस्रसातमं । इन्द्रं ता रथिनीरिषः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । अवं । बृहत् । युष्मं । सहस्रऽसातमं । इन्द्रं । ताः । रथिनीः ।
इषः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र बृहच्छ्रुवो महती कीर्तिमस्मे धेहि । अस्मभ्यं प्रयच्छ । तथा सहस्रसा-
तममतिशयेन सहस्रसंख्यादानोपेतं युष्मं धनमस्मे धेहि । तथा ता व्रीहियवा-
दिरूपेण प्रसिद्धा रथिनीर्बहुरथोपेता इषोऽन्नान्यस्मे धेहि ॥ अस्मे । सुपां

सुलुगित्यादिना शे आदेशः । धेहि । घुसोरेच्चावभ्यासलोपश्च । पा० ६. ४. ११९. । इत्येत्वाभ्यासलोपा । श्रूयत इति श्रवः । असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । सहस्रं सनुते ददातीति सहस्रसाः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६७. । विडुनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४१. । इत्याकारादेशः । धातुस्वरेणांतोदात्तः । पुनः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । रथा आसां संतीति रथिन्य इति प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं । ऋच्चेभ्यो डीप् । पा० ४. १. ५. । स च पिच्चादनुदात्तः । डषो यौगिकत्वे धातुस्वरः । रुढत्वे प्रातिपदिकस्वरः ॥

नवमीमृचमाह ॥

वसोरिंद्रं वसुपतिं गीर्भिर्गुणंतं ऋग्मियं । होमं गंतारमृतये ॥ ९ ॥

वसोः । इंद्रं । वसुऽपतिं । गीऽभिः । गुणंतं । ऋग्मियं । होमं । गंतारं । उतये ॥ ९ ॥

वसोर्वसुनोऽस्मदीयस्य धनस्योतये रक्षार्थमिंद्रं होम । वयमाह्वयामः । किं कुर्वतः । गीर्भिः स्तुतिभिर्गुणंतः । स्तुवंतः । कीदृशमिंद्रं । वसुपतिं । धनपालकं । ऋग्मियं । ऋचां मातारं । गंतारं । यागदेशे गमनशीलं ॥ वसोः । वस नि-
वासे । शृस्वृस्त्रिहीत्यादिना । उ० १. १०. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्यु-
दात्तः । वसुपतिं । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते पत्याविश्वर्यं । पा० ६. २. १८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गुणंतः । गृ शब्दे । लट् । शतृ । ऋदिभ्यः आ । शतृः सार्वधातुकमपिदिति डिच्चात् आभ्य-
स्तयोरातः । पा० ६. ४. ११२. । इत्याकारलोपः । शतुरकारस्य प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तत्वं । ऋग्मियं । ऋचो मिमीत इत्यृग्मीः । तमृग्मियं । माङ् माने शब्दे च ।
क्लिप्चेति क्लिप् । घुमास्थेत्यादिना । पा० ६. ४. ६६. । ईत्वं । चकारस्य चोः कुः ।
मृलां जशोऽन्ते । पा० ८. २. ३९. । इति जत्वं । गकारः । द्वितीयैकवचनेऽचि
धुधात्वित्यादिना । पा० ६. ४. ७७. । इयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशः । पा०
६. ४. ९२. । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रेणोकार उदात्तः । होम । आह्वयामः । ह्वेज् स्पञ्जायां शब्दे च । लट् । तस्या-
स्मदो बहुत्वेऽपि व्यत्ययेन मिप् । इकारस्य व्यत्ययेनाकारः । शपो बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । बहुलं छंदसीति ह्रः संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणः । धातोरित्योकार
उदात्तः । मिपः पिस्वरेणानुदात्तत्वं । गंतारं । गमू सृपू गतो । ताच्छील्ये तृन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । उतये । उतीत्यादिना क्तिच्चादात्तो निपातितः ॥

दशमीमृचमाह ॥

सुतेसुते न्योक्से बृहबृहत् एदरिः । इंद्राय शूषमर्चति ॥ १० ॥

सुतेऽसुते । निऽओक्से । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इंद्राय । शूषं ।
अर्चति ॥ १० ॥

आकार इच्छद्वा पादपूरणी । यद्वा व्याप्तिवचन आकारः । आ ईषदर्थेऽभि-
व्याप्तावित्यभिधानात् । इच्छद्वाऽपिगद्वाः । इयति गच्छत्यनुष्ठेयं कर्म प्राप्नो-
तीत्यरियंजमानः । एदरिः सर्वोऽपि यजमान इंद्राय सुते । इंद्रार्थमभिषुते
तत्तत्सोमे शूषं बलमर्चति । स्तौति । इंद्रस्य पराक्रमं प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशं शूषं ।
बृहत् । प्रौढं । कीदृशयेन्द्राय । न्योक्से । नियतस्थानाय । बृहते । प्रौढाय ॥ सुते
सुते । पुत्र अभिषवे । क्तप्रत्ययः प्रत्ययस्वरणोदात्तः । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां
द्विर्भावः । तस्य परमाश्रेडितमिति द्वितीयस्याश्रेडितत्वेनानुदात्तं च । पा० ८. १. ३. ।
इत्यनुदात्तत्वं । न्योक्से । नियतमोको यस्य तस्मै । निगद्वा निपाता आद्युदात्ता
इत्युदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २.
४. । इत्योकारः स्वरितः । बृहते । बृहन्महतीरूपसंख्यानं । पा० ६. १. ११३. १. । इत्य-
जादिविभक्तेरुदात्तत्वं । अरिः । ऋ गतौ । अच इः । उ० ४. १४०. । इतीकारप्रत्ययः ।
गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः । इंद्राय । ऋजं देत्यादिना रन्प्रत्यय
इकार उदात्तः । शूषं । अष्टाविंशतिसंख्याकेषु बलनामसु शूषं सह इति पठितं ।
प्रातिपदिकस्वरः । अर्चति । निघातस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टादशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्तस्य मंत्रसंख्या छंदोविशेषश्चैवमनुक्रम्यते । गायंति द्वादश-
नुष्टुभं त्विति । तु हि ह वा इत्यादिपरिभाषायां तुगच्छस्य सूक्तद्वये परिभाषि-
तत्वादस्य सूक्तस्य वक्ष्यमाणस्य चानुष्टुभत्वं द्रष्टव्यं । ऋषिदेवते पूर्ववत् ॥ अभि-
प्रवषडहस्योक्त्ये तृतीयसवनेऽछावाकस्य गायंतीति स्तोत्रियसूचः । एषूष्विति
खंडे गायंति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव । आ० १. ८. । इति सूचितं ।
अस्मिंस्तृचे प्रथमामृचमाह ॥

गायंति त्वा गायत्रिणोऽर्च्यैर्कर्मकिणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कः । अर्किणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । उत् । वंशऽइव । येमिरे ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्बहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वां गायत्रिण उद्गातारो गायन्ति । स्तुवंति । अर्किणोऽर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता होतारोऽर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्ति । शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति । ब्रह्माणो ब्रह्मप्रभृतय इतरे ब्राह्मणास्वामुद्येमिरे । उन्नतिं प्रापयन्ति । तच्च दृष्टान्तः । वंशमिव । यथा वंशगणे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति । यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुलमुन्नतं कुर्वन्ति । तद्वत् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे । नि० ५. ५. । गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव । वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति । अर्कशब्दं च बहुधा व्याचष्टे । नि० ५. ४. । अर्को देवो भवति यदेनमर्च्यको मन्त्रो भवति यदेनेनार्च्यकर्मन्त्रं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति स वृत्तः कटुकश्चेति ॥ गायन्ति । शप्रिङ्गो पित्राह्नसार्वधातुकत्वाच्चानुदात्तो । धातुरूदात्तः । गायत्रिणः । गायत्रं साम येषामुद्गातृणामस्ति ते । अत इनिठनौ । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । अर्चन्ति । अर्च पूजायां । भोवादिकः । शप्रिङ्गावनुदात्तौ । धातुस्वर एव । पादादित्वान्न निघातः । अर्कः । अर्चन्त्येभिरित्यर्को मन्त्राः । तैरर्चनीयतया तदात्मक इन्द्रोऽपि लक्षणयार्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । पा० ३. ३. ११८. । इति करणे घः । चजोः कु घिण्यतोः । पा० १. ३. ५२. । इति चकारस्य कुत्वं । ककारः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । अर्को मन्त्रा एषां संतीत्यर्किणो होतारः । एकाक्षराकृतो जातेः सप्रम्यां च न तौ स्मृतौ । पा० ५. २. ११५. २. । इति कृदन्तादिनिठनौ यद्यपि प्रतिषिद्धौ तथाप्यत्र व्यत्ययादिनिः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । ब्रह्माणः । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । शतक्रतो । निघातः । संहितायामवादेशे लोपः शकल्यस्य । पा० ८. ३. १९. । इति वकारलोपः । वंशशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति स एव शिष्यते । येमिरे । यम उपरमे । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यत्सानोः सानुमारुहद्भूर्यस्पष्टं कर्त्तुं ।

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुं । आ । अरुहत् । भूरि । अस्पष्ट । कर्त्तुं ।
तत् । इन्द्रः । अर्थ । चेतति । यूथेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

यद्यदा सानोः सानुमारूहत् । यजमानः सोमवल्लीसमिदाद्याहरणायैकस्मात्पर्व-
तभागादपरं पर्वतभागमारूढवान् । तथा भूरि प्रभृतं कर्त्वं कर्म सोमयागरूपम-
स्पष्टम् । स्पृष्टवानुपक्रांतवानित्यर्थः । तत्र दानीमिंदोऽथं यजमानस्य प्रयोजनं चेतति ।
जानाति । ज्ञात्वा च वृष्णिः कामानां वर्षिता सन् यूषेन मरुद्गणेन सहजति ।
कंपते । स्वस्थानाद्यज्ञभूमिमागतुमुद्युक्त इत्यर्थः ॥ सानोः । षण्णु दाने । सनोति
ददाति निवसतामवकाशमिति सानुः । दंसनिजनिचरिचटिरहिभ्यो जुग् । उ० १.
३ । णित्वादुपधाया वृद्धिः । जित्वादाद्युदात्तत्वं च । अरूहत् । रूहेर्लङि तिपि शपि
संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति लघूपधगुणो न भवति । लुङ्लङ्लङ्लङ्वदुदात्तः ।
सति शिष्टत्वात्स एव शिष्यते । निपातियद्यदिहंतेति निषेधान्निघातो न भवति ।
भूरि । अदिशदिभूषुभिभ्यः क्रिन् । उ० ४. ६६ । कित्वाद्गुणाभावः । नित्वादाद्युदात्तः ।
अस्पष्ट । स्पश वाधनस्पर्शनयोः । स्वरितञित् इत्यात्मनेपदं । लङः प्रथमपुरुषै-
कवचनं त । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रश्नादिपत्वपुत्वे । पा० ८. २. ३६. ८.
४. ४९ । लुङ्लङ्लङ्लङ्वदुदात्त इत्यडागम उदात्तः । स एव शिष्यते । अनुषंगेण
यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । कर्त्वं । डुकृच् करणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा०
३. २. ७५ । इति विच् । गुणो रपरत्वं । विचः सर्वापहारी लोपः । करो भावः
कर्त्वं । अर्थे । अर्तरुषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् । उ० २. ४ । नित्वादाद्युदात्तः । यूषेन ।
तिथपृष्ठगूषयूषप्रोथाः । उ० २. १२ । इति थक्प्रत्ययांतो निपातितः । वृष्णिः ।
निरित्यनुवृत्तौ मृवृषिभ्यां कित् । उ० ४. ५० । इति निप्रत्ययांत । कित्वाद्गुणाभावः ।
प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । एजति । एजू कंपने । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युष्म्व । हि । केशिनां । हरी इति । वृषणा । कस्यऽप्रा ।

अथ । नः । इंद्र । सोमऽपाः । गिरां । उपऽश्रुतिं । चर ॥ ३ ॥

हे सोमपाः सोमपानयुक्तेन्द्र हरी त्वदीयावन्धौ युक्त्वा हि । सर्वथा संयोजय ।
 अथानंतरं नोऽस्मदीयानां गिरां स्तुतीनामुपश्रुतिं समीपे श्रवणमुद्दिश्य चर ।
 तत्प्रदेशं गच्छ । कीदृशौ हरी । केशिना । स्कंधप्रदेशे लंबमानकेशयुक्ता । वृषणा ।
 सेचनसमर्था युवानौ । कक्ष्यप्रा । अश्वस्योदरबंधनरज्जुः कक्ष्यः । तस्य पूरकौ
 पुष्टांगावित्यर्थः ॥ युक्त्व । अमो लोपश्छांदसः । सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः
 शिष्यते । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । केशिना । प्रशस्ताः केशा
 अनयोः संतीति मत्वर्थीय इति । प्रत्ययस्वरः । सुपां सुलुगित्यादिना द्विवचन-
 स्याकारादेशः । वृषणा । पृषु वृषु मृषु सेचने । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्र-
 तिदिवः । उ० १. १५५. । इति कनिन् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । वा षपूर्वस्य
 निगमे । पा० ६. ४. ९. । इत्युपधायाः पक्षे दीर्घाभावः । पूर्ववदाकारः । कक्ष्यप्रा ।
 कक्ष्योर्भवं कक्ष्यं सूत्रं । तत्प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रा । प्रा पूरणे ।
 आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३. २. ३. । इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणांतो-
 दात्तत्वं । आकारः पूर्ववत् । अथ । निपातस्येति संहितायां दीर्घः । नः । अनु-
 दात्तं सर्वमपादादावित्यनुवृत्तौ बहुवचनस्य वस्त्रसाविति नसादेशोऽनुदात्तः ।
 इन्द्र सोमपा । उभावामंचितस्य चेति सर्वानुदात्तौ । गिरां । सावेकाचस्तृतीया-
 दिर्विभक्तिरिति विभक्तिरुदात्ता । उपशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । श्रुतिशब्देन
 प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ च निति कृत्यतो । पा० ६. २. ५५. ।
 इति तुवर्जिततादिपरत्वाद्गतेः प्रकृतिस्वरः । चर । निघातः ॥

विशेषविनियोगस्तु यच्च श्रौतो न सूचितः । स्मार्तं तच्च विजानीयादग्नविधा-
 नादिसूचितः ॥ एहि स्तोमानित्युगेषा सूत्रेऽविशेषाकारेण विनियुक्ता । साधारण-
 विनियोगस्तु ब्रह्मयज्ञादौ सर्वत्रानुसंधेयः ॥ तामेतां सूक्तगतां चतुर्थीमृचमाह ॥

एहि स्तोमाँ अ॒भि स्व॒राभि॑ गृणी॒त्या रु॒व ।

ब्र॒ह्म च॒ नो व॒सो स॒चेन्द्र॑ य॒ज्ञं च॒ वर्ध॑य ॥ ४ ॥

आ । इ॒हि । स्तो॒मा॒न् । अ॒भि । स्व॒र । अ॒भि । गृ॒णी॒हि । आ । रु॒व ।

ब्र॒ह्म । च॒ । नः । व॒सो॒ इति॑ । स॒चा । इन्द्र॑ । य॒ज्ञं । च॒ । वर्ध॑य ॥ ४ ॥

हे वसो निवासकारणभूतेंद्र । एहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । आगत्य च स्तोमा-
 नुज्ञातृप्रयुक्तानि स्तोत्राण्यभिस्वर । अभिलक्ष्य प्रशंसारूपं शब्दं कुरु । तथाध्वर्य-
 वमभिलक्ष्य गृणीहि । शब्दं कुरु । तथा होतृप्रयुक्तानि शस्त्राण्यालक्ष्य रुव ।

शब्दं कुरु । परितोषेण सर्वानृत्विजः प्रशंसेत्यर्थः । तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकं ब्रह्म
 चान्नं च यज्ञं चानुष्ठीयमानं कर्म च सचा सह वर्धय । सांगत्वसंपादनेन यज्ञं
 वर्धयित्वा तत्फलमन्नं च प्रवृद्धं कुरु । अंध इत्यादिष्वष्टाविंशत्यन्ननामसु ब्रह्म
 बर्च इति पठितं ॥ इहि । इण् गतो । सेहिः । हेरपित्वेन डित्वाङ्गुणाभावः ।
 निघातः । आडा सह गुण एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । स्तोमान् । अति-
 स्तुस्वित्यादिना मन् । निच्चादाद्युदात्तः । उत्तरपदेन संहितायां नकारस्य दीर्घा-
 दटि समानपाद इति स्तुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भो-
 भगोऽघोऽघपूर्वस्य योऽशीति यत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः ।
 तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंधिर्न भवति । अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । स्वर ।
 स्तु शब्दोपतापयोः । निघातः । अभि । गतं । गृणीहि । गृ शब्दे । सेत्स्यपिच्चेति
 हिः । ऋादिभ्यः आ । ई हल्यघोः । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । ष्वादीनां ह्रस्वः
 । पा० ७. ३. ८०. । इत्युकारस्य ऋकारः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ८. ४. १. १. ।
 इति णत्वं । तिङ्गितिङ् इति निघातः । रुव । रु शब्दे । सेत्स्यपिच्च । गपि प्राप्तं
 व्यत्ययेन शः । तस्य डित्वेन गुणाभावादुवङादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् ।
 तिङ्गितिङ् इति निघातः । ब्रह्म । नृहि वृहि वृद्धौ । मनिन्नित्यनुवृत्तौ वृहिरम
 नलोपश्च । उ० ४. १४७. । इति मनिन् । तत्संनियोगेन नलोपः । अमागमश्च ।
 मिदचोऽन्त्यात्परः । पा० १. १. ४७. । इत्युकारात्परः । यणादेशः । मनिनो निच्चा-
 दाद्युदात्तत्वं । वसो । आमंचितनिघातः । यज्ञं । यज्ञ याचेत्यादिना । पा० ३. ३.
 ९०. । नङ् । प्रत्ययस्वरः । वर्धय । निघातः । अच चकारञ्चयश्चवणादियमेव
 तिङ्विभक्तिः पूर्ववाक्येष्वनुषज्यते । अतोऽनुषक्तैव प्रथमा न श्रुतेति श्रुताया-
 श्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १. ५९. । इति निघातनिषेधो न भवति ॥

अभिप्लवषडहगतोक्थ्येष्वच्छावाकस्य तृतीयसवन उक्थमिंद्राय शंस्यमित्य-
 नुरूपस्तृचः । एतदूष्वाति खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नुक्थमिंद्राय शंस्यं । आ० ७. ८. ।
 इति सूचितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

उक्थमिंद्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिधिधे ।

शक्रो यथा सुतेषु णो ररणत्सख्येषु च ॥ ५ ॥

उक्थं । इंद्राय । शंस्यं । वर्धनं । पुरुनिःऽसिधे ।

शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सख्येषु । च ॥ ५ ॥

इंद्रायेंद्रार्थे वर्धनं वृद्धिसाधनमुक्थं शस्त्रं शंस्यमस्माभिः शंसनीयं । कीदृशा-
 येन्द्राय । पुरुनिष्पिधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकारिणे । शक्रः शक्त इन्द्रो नोऽस्मदी-
 येषु मुतेषु पुत्रेषु सख्येषु च सखित्वेष्वपि यथा येन प्रकारेण रारणत् । अतिशयेन
 शब्दं कुर्यात्तथा शंस्यमिति पूर्वचान्वयः । अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रोऽस्माकं
 पुत्रानस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसत्वित्यर्थः ॥ उक्थं । वचेस्थक्प्रत्ययः । उ० २.
 ७. । प्रत्ययस्वरः । शंस्यं । शंसु स्तुतौ । एयंतादचो यत् । शेरनिटीति णिलोपः ।
 तित्स्वरिति प्राप्ते यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वर्धनं । करणाधिकरणयोश्चेति करणे
 ल्युट् । लितीति प्रत्ययपूर्वस्योदात्तत्वं । पुरुनिष्पिधे । बहूनां शत्रूणां निषेधकाय ।
 पिध गत्यां । धात्वादेः षः सः । अच निरित्युपसर्गस्य निशब्दसमानार्थस्य प्राक्प्र-
 योगः । क्पिचेति क्पि । क्पिः सर्वापहारी लोपः । कुगतिप्रादयः । पा० २. ३. १८. ।
 इति समासः । निसः सकारेणो व्यवधानं छांदसत्वादनाहत्योपसर्गात्सुनोती-
 त्यादिना । पा० ८. ३. ६५. । धातुसकारस्य षत्वं । निसः सकारस्य घृना घृः । पा०
 ८. ४. ४१. । इति षत्वं । पुरुशब्देन कर्मणि पष्ठचंतेन समासः । पिधो धातुस्वरे-
 णोदात्तत्वं । निष्पिध इति प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृद्ग्रहणे गतिका-
 रकपूर्वस्यापि यहणान्पुनः कारकसमासेऽपि स एव स्वरः । शक्रोतीति शक्रः ।
 स्फायितंचिचिगकीत्यादिना । उ० २. १३. । रक्प्रत्ययः । यथा । प्रकारवचने थल् ।
 लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वोऽकार उदात्तः । मुतेषु । क्तः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । नः ।
 नसो नकारस्य नश्च धातुस्थोरुषभ्यः । पा० ८. ४. २७. । इति संहितायां णत्वं । रार-
 णत् । रण शब्दार्थः । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि चेति लुक् ।
 प्रत्ययलक्षणेन । पा० ६. १. ९. । द्विभावो हलादिशेषः । दीर्घोऽक्तिः । पा० ७. ४.
 ८३. । इति दीर्घः । प्रत्ययलक्षणेन सन्नाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां लिङ्र्थे
 लेडिति हेतुहेतुमद्भावलक्षणे । पा० ३. ३. १५६. । लिङ्र्थे लेट् । अच हींद्रकर्तृकं
 रारणनमुक्थशंसनस्य कर्तव्यत्वे हेतुः । लेट्स्तिप् । इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वि-
 तीकारलोपः । लेटोऽडाटावित्यडागमः । कर्तरि शप् । तस्य चर्करीतं परस्मैप-
 दमदादिवच्च द्रष्टव्यमित्यदादिवद्भावाददिप्रभृतिभ्यः शप् इति प्राप्नो लुग्बहुलं
 छंदसीति निषिध्यते । शपोऽनुदात्तत्वाद्भातोऽरंतोदात्त एव शिष्यते । शपा लसार्व-
 धातुकस्य व्यवधानात्तत्र परतो विधीयमानमभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न
 भवति । न च तिङ्गितिङ् इति निघातः । अच यथाशब्दयोगेन यावद्यथाभ्यां
 । पा० ८. १. ३६. । इति निषेधात् । चवायोगे प्रथमेति वाच निघातो न भवि-

षति । अत एतत्तरवाक्ये सख्येषु चेति चानुकूलविभक्त्यपेक्षयेयं प्रथमा तिङ्-
भक्तिः । सख्येषु । सख्युः कर्माणि सख्यानि तेषु । कर्मणि चेत्यनुवृत्तौ सख्युर्यः
। पा० ५. १. १२६. । इति सखिगच्छाद्यप्रत्ययः । तच्च भसंज्ञायां यस्येति च । पा०
६. ४. १४८. । इतीकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।

स शक्र उत नः शक्रदिद्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥

तम् । उत । सखिऽत्वे । ईमहे । तं । राये । तं । सुऽवीर्ये ।

सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इद्रं । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥

सखित्वे निमित्तभूते सति तमित्तमेवेदमीमहे । प्राप्नुमः । तथा राये धनार्थं
तमीमहे । तथा सुवीर्ये शोभनसामर्थ्यनिमित्तं तमीमहे । उत । अपि च शक्रः
शक्तिमान्स इद्रो नोऽस्मभ्यं वसु धनं दयमानः प्रयच्छन् शक्रत् । अस्मदीयरक्षणे
शक्तोऽभूत् । सप्रदशयाच्चाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । तदनुसारेणेंद्रं याचामहे
इति व्याख्येयं ॥ सख्युर्भावः सखित्वं । तस्य भावस्त्वतर्लौ । पा० ५. १. ११९. ।
इति त्वः । प्रत्ययस्वरणोदात्तः । ईमहे । ईङ् गतौ । इङ्छ्वादात्मनेपदं । दिवादिभ्यः
शयन् । बहुलं छंदसीति शयनो लुक् । तिङ्गितिङ् इति निघातः । राये । ऊङि-
दमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुवीर्ये । शोभनं वीर्यं यस्यासौ सुवीर्यः । भवितृवाचि-
नानेन भावो लक्ष्यते । सुवीर्यत्वं इत्यर्थः । बहुव्रीहावित्यनुवृत्तौ वीर्यवीर्या च
। पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । शक्रोतीति शक्रः । स्फायितं चि वंचिश-
कीत्यादिना रक् । प्रत्ययस्वरः । शक्रत् । शक्रु शक्नौ । धातुसंबंधाधिकारे छंदसि
लुङ्लङ्लिटः । पा० ३. ४. ६. । इति लुङ् । यतः शक्रोत्यतस्तमीमहे इति धातु-
संबंधः । लुङ्स्तिप् । पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु । पा० ३. १. ५५. । इति
व्हेरडादेशः । बहुलं छंदसीत्यडागमाभावः । तिङ्गितिङ् इति निघातः । वसु ।
निदित्यनुवृत्तौ वसेरुप्रत्ययः । उ० १. १०. । निङ्छ्वादाद्युदात्तत्वं । दयमानः । दय
दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अनुदात्तेच्छ्वादात्मनेपदं । लटः शानजादेशः । शपः
पित्वादनुदात्तत्वं । शानचश्चित् इत्यंतोदात्तत्वं बाधित्वादुपदेशाच्छप उत्तरत्वेन
परत्वात्सप्तार्वाधातुकत्वानुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनविंशो वर्गः ॥

गायंतीति सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

सुवि॒वृतं सु॒निर॒जमिन्द्र॒ त्वादा॑तमिद्यशः ।

गवा॒मप॑ व्रजं वृ॒धि कृ॑णुष्व राधो॑ अद्रि॒वः ॥ ७ ॥

सुऽवि॒वृतं । सु॒निःऽअ॒जं । इन्द्र॑ । त्वाऽदा॑तं । इत् । यशः ।

गवां । अप । व्रजं । वृधि । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यशोऽन्नं कर्मफलभूतं सुविवृतं सुष्टु सर्वत्र प्रसृतं सुनिरजं सुखेन निःशेषं प्राप्तुं शक्यं त्वादातमिच्छया शोधितं च संपन्नमिति शेषः । इतः परं स्त्रीरादिरसलाभार्थं गवां व्रजं निवासस्थानमपवृधि । अपवृतमुद्धाटितद्वारं कुरु । हे अद्रिवः पर्वतोपलक्षितवज्रयुक्तेन्द्र राधो धनं कृणुष्व । संपादय ॥ सुविवृतं । वृज् वरणे । कर्मणि क्तप्रत्ययः । विशब्देन प्रादिसमासः । विवृतमित्यत्र कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरं बाधित्वा कर्मवाचिनि क्ताति परतो गतिरनंतरः । पा० ६, २, ४९ । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिष्टदंसि बहुलं । पा० ६, २, १९९ । इत्यृकार उदात्तः । पुनः सुगच्छेन समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एवकार उदात्तः । ननु वृतमित्येव कृदंतं न तु विवृतमिति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे-स्तदंतस्य ग्रहणमिति वचनात् । सुविवृतमित्यत्र च समासे वृतमित्येतावन्मात्रं नोत्तरपदं किंतु विवृतमिति । तत्कथं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वमिति चेत् । उच्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषापवादेन कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यनेन विवृतमित्यस्यापि कृदंतव्यपदेशोपपत्तेः । ननु विवृतमित्यस्य यथा कृदंत-व्यपदेशः । एवं क्तांतव्यपदेशोऽप्यस्ति तथैव परिभाषया । तथा च कर्मणि क्तांत उत्तरपदे परतो गतिरनंतर इति सुगच्छस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । न चात्रापि परादिष्टदंसि बहुलमित्येवं नास्ति विस्तारः । तथा हि । सति सुविवृतमित्यत्र विवृतमित्येवोत्तरपदमिति तदादिरिकार एवोदात्तः स्यात् । विवृतमिति समासे यद्यप्यृकारः पदादिर्भवति तथापि सुविवृतमिति समासस्य सति शिष्टत्वेन बली-यस्त्वात्तत्रत्य एवोत्तरपदादाविकार एवोदात्तस्वरेण भवितव्यमिति । उच्यते । गतिरनंतर इत्यत्रानुवृत्तेः क्तग्रहणे कृद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रीयते । तदाश्रयणे व्यवहितगतावपि प्रकृतिस्वरे सत्यनंतरग्रहणमनर्थकं स्यात् । अनेनैव चाभि-प्रायेणानंतरग्रहणस्य प्रयोजनमभ्युद्धृतमित्यत्र व्यवहितस्याभिगच्छस्य मा भूदिति प्रत्युदादतं । तस्मात्सुविवृतमित्यृकार एवोदात्त इति स्थितं । सुनिरजं । अना-

यासेन निरवशेषं प्राप्यं । अज गतिक्षेपणयोः । मुनिसौरूपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । ईषद्भुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । पा० ३. ३. १२६. । न चाच्च सुशब्दस्य निमा व्यवधानं शक्नीयं । सुशब्दस्य व्युपपदमात्रं । खलो निमित्तं नानंतर्यं । अत एव सुपरिहरं दुःपरिहरमित्यादयः प्रयोगा इति । पूर्ववद्गतिसमासे लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तमिति धात्वकार उदात्तः । निमा समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । पुनः सुशब्देन समासे कृद्गुहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । त्वादातं । त्वया शोधनेन विगदीकृतं । दैप् शोधने । आदेच उपदेशेऽगिति । पा० ६. १. ४५. । इत्यात्वं । सत्यपि हि प्रकारे नानुबन्धकृतमनेजंतत्वमित्येजंत एवायं । निष्ठेति कर्मणि क्तः । दाधा घृदाप् । पा० १. १. २०. । इत्यच्चादाविति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावाद्दो दहोः । पा० १. ४. ४६. । इति ददादेशो न भवति । ननु दाप् लवन इति प्रतिपदोक्तस्यैव दापस्तच्चादाविति निषेधः । न पुनर्लाक्षणिकस्य दैपः । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न तु लाक्षणिकस्येति नियमादिति चेत् । न । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति प्रतिप्रसवात् । युष्मच्छब्दात्तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । अतो गुण इति पररूपत्वं । भसंज्ञायां टेरित्यदशब्दस्य लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति तृतीयायाः समासः । तत्पुरुषे कृति बहुलं । पा० ६. ३. १४. । इति तृतीयाया अण्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते तृतीया कर्मणि । पा० ६. २. ४६. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यशः । अणू व्याप्नो । अणेर्युट् च । उ० ४. १९२. । इत्यमुन् । तत्संनियोगेन धातोर्युडागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गवां । प्रातिपदिकस्वरः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं । न गोश्चन्साववर्णेति निषिध्यते । वृधि । वृजवरणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेधिरादेशः । बहुलं छंदसीति घोरपि लुक् । निघातः । कृणुष्व । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटस्थास् । पा० ३. ४. १६. । थासः से । पा० ३. ४. ६०. । सवाभ्यां वामी । पा० ३. ४. ९१. । कर्तरि शप् प्राप्ते । पा० ३. १. ६६. । धिन्वि-कृण्वोरञ्च । पा० ३. १. ६०. । इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोपः । पा० ६. ४. ४६. । इति लोपः । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । पा० १. १. ५७. । इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावात्स्रष्टृपधगुणो न भवति । अच सति

शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यञ् विकरणेभ्य इति सति शिष्टमपि विकरणस्वरं बाधित्वा तिङ् एव प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । राधः । अमुनंतो निच्चादाद्युदात्तः । अद्रिवः । अद्रिर्वज्रं । तदस्यास्तीति मनुप् । छंदसीरः । पा० ८. २. १५. । इति वत्त्वं । संबुद्धावुगिदचां । पा० १. १. १०. । इति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगांतलोपो । पा० ६. १. ६८. । मनुवसो रु संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रत्त्वं । विसर्जनीयः । आमंचितस्य च निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नहि त्वा रोदसी उभे ऋघायमाणमिन्वतः ।

जेषः स्वर्वतीरपः सं गा अस्मभ्यं धूनुहि ॥ ८ ॥

नहि । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । ऋघायमाणं । इन्वतः ।

जेषः । स्वः ऽवतीः । अपः । सं । गाः । अस्मभ्यं । धूनुहि ॥ ८ ॥

हे इंद्र ऋघायमाणं शत्रुबधं कुर्वाणं त्वां रोदसी उभे द्यावापृथिव्यावपि त्वदीयं महिमानं व्याप्नुं नहीन्वतः । न समर्थे इत्यर्थः । तादृशस्त्वं स्वर्वतीः स्वर्लोकेयुक्ता अपो वृष्टिरूपा जेषः । जयेः । प्रेरयेत्यर्थः । अपां स्वर्गसंबन्धश्चान्यत्र दिवो वृष्टिं द्यावयतीति श्रुतं । किंच वृष्टिप्रदानादन्नसंपत्तेर्ध्वमस्मभ्यं क्षीरादिरसप्रदा गाः संधूनुहि । सम्यक् प्रेरय ॥ नहि । नजो हिण्येन सह सुपा । पा० २. १. ४. । इति समासः । समासत्वादंतोदात्तत्वं । त्वा । अनुदात्तं सर्वमित्यनुवृत्तौ त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । रोदसी । रुदेरमुन् । निच्चादाद्युदात्तः । उगितश्च । पा० ४. १. ६. । इति डीप् । उभे । प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । श्या सहैकादेश उदात्तः । ऋघायमाणं । नृंहंतीत्यृघा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । दृगियहणस्य विध्यंतरोपसंयहणार्थत्वाच्चकारलोपो हकारस्य च घकारः । अनृघा ऋघा भवतीत्यभूततद्भावे लीहितादिडाभ्यः क्यष् । पा० ३. १. १३. । इति क्यष् प्रत्ययो भवति । स स्याकृतिगणः । लोपश्च हलः । पा० ३. १. १२. । इत्यनुवृत्तेर्नकारलोपश्च । वा क्यषः । पा० १. ३. ९०. । इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । शपोऽदुपदेशात्पराच्छानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । क्यषः प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्योदात्तत्वं । इन्वतः । इवि व्याप्नौ । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । लडादेशस्य तसश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । हि चेति निषेधात्तिङ् इति निघातो न

भवति । जेषः । जेः प्रार्थनायां लिङर्थे लेट् । तस्य मध्यमपुरुषैकवचनं सिप् ।
इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः । कर्तरि शप् प्राप्ते तदपवादः सिङ्गुलं
लेटीति सिप् । अडागमस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । स्वरासामस्तीति
स्वर्वत्यः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । फि० ४. ६. । इति स्वरशब्दः स्वरितः । मतुप्ङीपी
पित्वादनुदात्तौ । संहितायां स्वरितात्संहितायामनुदात्तानां । पा० १. २. ३९. ।
इत्येकश्रुतिः । स्वरित एव शिष्यते । अपः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ।
धूनुहि । धूञ् कंप्ने । लोटः सेर्त्यपिञ्च । स्वादिभ्यः श्रुः । उतश्च प्रत्ययादसंयो-
गपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति प्राप्तस्य लुक्छादसत्वादभावः ॥

अभिप्रवषडहस्योक्त्येषु तृतीयसवनेऽद्यावाकस्य षट्स्रोत्रियानुरूपयुगलेषु
द्वितीयस्मिन्युगल आश्रुत्कर्णेति तृचोऽनुरूपः । एतद्विधिति खंदे श्रुधी हवं ति-
रश्वा आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवं । आ० १. ८. । इति मृचितं । तस्मिंस्तृचे प्रथमां मृक्ते
नवमीमुचमाह ॥

आश्रुत्कर्णे श्रुधी हवं नू चिहधिष्व मे गिरः ।

इदं स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदंतरं ॥ ९ ॥

आश्रुत्ऽकर्णे । श्रुधि । हवं । नु । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।

इदं । स्तोमं । इमं । मम । कृष्व । युजः । चित् । अंतरं ॥ ९ ॥

हे आश्रुत्कर्णे सर्वतः श्रोतारौ कर्णा यस्य तादृगिदं हवसस्मदीयमाह्वानं नु
क्षिप्रं श्रुधि । शृणु । मे मम होतुर्गिरश्चित्सुतीरपि दधिष्व । चित्ते धारय ।
किंच । मम मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्ररूपं वाक्समृहं युजश्चित्स्वकीयसख्युर-
पंतरं कृष्व । आसन्नं कुरु । यथा वचनं तस्य प्रियं मन्यसे तद्वदस्मदीयस्तुति-
ष्वपि प्रीतिं कुर्वित्यर्थः ॥ आश्रुत्कर्णे । आ समंताच्छृणुत इत्याश्रुत् । क्तिप् ।
ह्रस्वस्य तुक् । तादृशी कर्णा यस्य । आमंजितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । श्रुधी । श्रु
श्रवणे । लोटो हिः । श्रुवः शृ च । पा० ३. १. १४. । इति विहितश्रोत्रबहुलं
छंदसीति लुक् । तत्सन्नियोगशिष्टत्वाच्छ्रुभावोऽपि निवर्तते । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छं-
दसि । पा० ६. ४. १०२. । इति हेर्धिः । सति शिष्टत्वात्प्रत्ययस्वरः । आमंजितं
पूर्वमविद्यमानवत् । पा० ८. १. १२. । इत्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वाच्चिद्वृत्तिः
इति निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । हवं ।
ह्रज् स्पृहायां शब्दे च । बहुलं छंदसीत्यनैमित्तिके संप्रसारणे कृते पञ्चादुकारां-

तत्वेन ऋदोरप् । पा० ३. ३. ५७. । इत्यप्प्रत्ययः । अपः पित्वाङ्गातुस्वरः । नु ।
 संहितायामृचि तुनुघमश्चुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. । इति दीर्घः । चित् ।
 चादिरनुदात्तः । दधिष्व । दधातेर्लोट् । थासस्से । सवाभ्यां वामौ । पा० ३. ४.
 ९१. । शपः श्रुः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वादि । छंदस्युभयथेत्याङ्गधातुकस्यापि स्वीका-
 रादिडागमः । आकारलोपः । निघातः । मे । मम । तवममौ डसि । पा० ७.
 २. ९६. । इत्यनेन मपर्यंतस्य ममादेशः । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तत्वे प्राप्ते युष्म-
 दस्मदोडसि । पा० ६. १. २११. । इत्याद्युदात्तत्वं । कृष्व । डुकृञ् करणे । लोट् ।
 थासस्से । सवाभ्यां वामौ । शपो बहुलं छंदसीति लुक् । सति शिष्टत्वात्प्रत्य-
 यस्वरः । पादादित्वान्न निघातः । युजः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अंतरं ।
 वृषादित्वादाद्युदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

विद्म हि त्वा वृषंतमं वाजेषु हवनश्रुतं ।

वृषंतमस्य हूमहे ऊतिं सहस्रसातमां ॥ १० ॥

विद्म । हि । त्वा । वृषन्ऽतमं । वाजेषु । हवनऽश्रुतं ।

वृषन्ऽतमस्य । हूमहे । ऊतिं । सहस्रऽसातमां ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वां विद्म । जानीमः । कीदृशं त्वां । वृषंतमं । कामानामतिशयेन वर्षि-
 तारं । वाजेषु संयामेषु हवनश्रुतं । अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं । वृषंतमस्याति-
 शयेन कामादीनां वर्षितुस्तवोतिं रक्षामस्मद्विषयामुद्दिश्य हूमहे । त्वामाह्वयामः ।
 कीदृशीमृतिं । सहस्रसातमां । अतिशयेन धनसहस्राणां दात्री ॥ विद्म । विदो
 लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । अचोऽत-
 स्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । वृषंतमं । पृषु वृप् मृषु सेचने । कनिन्युवृषितक्षि-
 राजिधन्विद्युप्रतिदिवः । उ० १. १५५. । इति कनिन् । निच्चादाद्युदात्तः । तमपः
 पित्वात्स एव शिष्यते । अयस्मयादीनि छंदसि । पा० १. ४. २०. । इति भत्वेन पद-
 त्वाभावान्नलोपाभावः । पा० ८. २. ७. । पदत्वाच्च टिलोपाभावः । पा० ६. ४. १४३. ।
 वाजेषु । वाजशब्दो वृषादिराद्युदात्तः । हवनश्रुतं । ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंद-
 सीति ल्युटि संप्रसारणं । हवनं शृणोतीति हवनश्रुत । तुगागमः । वृषंतमस्य ।
 उक्तं । हूमहे । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शप इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । ऊतिं । ऊतियूतीत्यादिनांतोदात्तो निपातितः । सहस्रसातमां ।

सहस्रं सनोतीति सहस्रसाः । षण्णु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३. २. ६९. । विडुनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६. ४. ४९. । इत्याकारादेशः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं तमपः पित्वादेव शिष्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ तू न इंद्र कौशिक मंदमानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र सृ तिर कृधी सहस्रसामृषिं ॥ ११ ॥

आ । तु । नः । इंद्र । कौशिक । मंदमानः । सुतं । पिब ।

नव्यं । आयुः । प्र । सु । तिर । कृधि । सहस्रऽसां । ऋषिं ॥ ११ ॥

हे इंद्र तु क्षिप्रं नाऽस्मान्प्रत्यागच्छेति शेषः । हे कौशिक कुशिकस्य पुत्रेन्द्र
मंदमानो दृष्टो भूत्वा सुतमभिषुतं सोमं पिब । यद्यपि विश्वामित्रः कुशिकस्य
पुत्रस्तथापि तदृपेणेन्द्रस्यैवोत्पन्नत्वात्कुशिकपुत्रत्वमविरुद्धं । अयं वृक्षांतोऽनुक्रम-
णिकायामुक्तः । कुशिकस्त्वैषीरथिरिंद्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्ब्रह्मचर्यं चचार । तस्येन्द्र
एव गाथी पुत्रो जज्ञ इति । हे इंद्र नव्यं संवेदर्वः स्तुत्यं कर्मानुष्ठानपरमायुर्जी-
वितं प्र सृ तिर । प्रकर्षणे मुष्टु वर्धय । ततो मां सहस्रसां सहस्रसंख्याकलाभो-
पेतमृषिमतीन्द्रियदृष्टारं कृधि । कुरु ॥ तु । संहितायामृचि तुनुयमशुतकुचोरुष्या-
णामिति दीर्घः । नः । संहितायामुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । इंद्र । आमंचित-
निधातः । कौशिक । निधातः । मंदमानः । दृष्यन् । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्न-
कांतिगतिषु । अमानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८४. ।
इत्यमानच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तः । सुतं । प्रत्ययस्वरः । नव्यं । णु स्तुती ।
अचो यत् । गुणः । वांतो यि प्रत्यये । पा० ६. १. १९. । इत्यादेशः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । आयुः । उमि निदित्यनुवृत्तावेतर्णिच्च । उ० २. ११४. । इत्युसि-
प्रत्ययः । णित्त्वाद्बृह्यायादेशो । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सु । निपातस्येति संहितायां
दीर्घत्वं । तिर । तरतेर्ब्यत्ययेन णः । ऋत उच्चातोः । पा० १. १. १००. । इतीत्वं ।
अतो हेरिति हेलुक् । कृधि । दुकृञ् करणे । बहुलं छंदमीति णपो लुक् । श्रुणु-
णुपृकृवृभ्यश्छंदमीति हेर्धिरादेशः । सहस्रसां । उक्तं । ऋषिं । ऋषी गतो । इच्छि-
त्यनुवृत्ताविगुपधात्किच्च । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

प्रवर्यं परि त्वेत्यभिष्टयात् । स्पृष्टादकमिति खडे परि त्वा गिर्वणो गिरोऽधि

द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः । आ० ४. ६. । इति सूचितं । तथा हविर्धानप्रवर्तने सेयं परिधानीया । हविर्धाने प्रवर्तयन्तीति खंडे परि त्वा गिर्वण इति परिदध्यात् । आ० ४. ९. । इति सूचितं । तथा ब्राह्मणं च । परि त्वा गिर्वणो गिर इत्युत्तमया परिदधातीति । तामेतां द्वादशीमुचमाह ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुं । अन् । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥

हे गिर्वणः । अस्मदीयस्तुतिभागिन्द्र विश्वतः सर्वेषु कर्मसु प्रयुज्यमाना इमा गिरोऽस्मदीया स्तुतयस्त्वा त्वां परि भवन्तु । सर्वतः प्राप्नुवन्तु । कीदृश्यो गिरः । वृद्धायुमनु प्रवृद्धेनायुषेणीपेतं त्वामनुमृत्य वृद्धयो वर्धमानाः । किञ्चिता गिरो जुष्टास्त्वया सेविताः सत्यो जुष्टयोऽस्माकं प्रीतिहेतवो भवन्तु ॥ गिर्वणः । गीर्भिर्वन्यत इति गिर्वणाः । वन षण् संभक्ता । सर्वधातुभ्योऽमुन् । गिर उपधाया दीर्घाभावच्छांदसः । आमञ्चितनिघातः । विश्वतः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । वृद्धायुं । वृधु वृद्धे । क्तप्रत्ययः । उदितो चेतीटः क्तप्रत्यये विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिडभावः । प्रत्ययस्वरः । इण् गतौ । छंदसीणः । उ० १. २. । इत्युण् । णिच्चाद्बृद्धिः । आयादेशश्च । वृद्धमायुर्यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृद्धयः । वृधेः क्तिनि तितुचतथसिमुसरक्सेषु च । पा० १. २. ९. । इतीडभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जुष्टाः । श्वीदितो निष्ठायां । पा० १. २. १४. । इतीडभावः । जुष्टार्पिते इत्यनुवृत्तौ नित्यं मञ्चे । पा० ६. १. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । जुष्टयः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । क्तिन् । तितुचेतीडभावः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे विंशो वर्गः ॥

इंद्रं विश्वा इत्यष्टचस्य सूक्तस्य मधुच्छंदसः पुत्रो जेतृनामक ऋषिः । तथा चानुक्रांतं । इंद्रमर्षी जेता माधुच्छंदस इति । छंदस्त्वानुष्टुभमिति पूर्वसूक्तोक्तं । इंद्रो देवतानुवर्तते । विनियोगस्तु । महाव्रते निष्केवल्ये कृत्स्नसूक्तं शंसनीयं ।

उरू इति खंडे शीनकेन सूचितं । इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टुभं । तस्य प्रथ-
मायाः पूर्वमर्द्धं च शस्त्रोत्तरेणार्द्धं च नोत्तरस्याः पूर्वमर्द्धं च व्यतिषंजति पादैः पादा-
ननुष्टुप्कारं प्रागुक्तमाया इति । ब्राह्मणं च प्रथमारण्यके पठ्यते । प्र वो मह इति
खंड इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगा इति । तथा पृष्ठचस्य पंचमेऽहनि
निष्केवल्ये शस्त्र इंद्रं विश्वा अवीवृधन्नित्यनुरूपस्तृचः । स्तोमे वर्धमान इति
खंडे सूचितं । उप नो हरिभिः सुतमिंद्रं विश्वा अवीवृधन् । अ० १. १२. ।
इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इंद्रं विश्वा अवीवृधन्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सत्पतिं पतिं ॥ १ ॥

इंद्रं विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसं । गिरः ।

रथिऽतमं । रथीनां । वाजानां । सतऽपतिं । पतिं ॥ १ ॥

विश्वाः सर्वा गिरोऽस्मदीयाः स्तुतय इंद्रमवीवृधन् । वर्धितवत्यः । कीदृश-
मिंद्रं । समुद्रव्यचसं । समुद्रवद्वाप्रवतं । रथीनां रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये
रथीतमं । अतिशयेन रथयुक्तं । वाजानामन्वानां पतिं स्वामिनं । सत्पतिं सतां
सन्मार्गवर्तिनां पालकं ॥ विश्वाः । विशेः कृन् । निवस्वरः । अवीवृधन् ।
वृधेऽर्द्धं च ङ्युर्द्धदित्यनुवृत्तौ नित्यं छंदसि । पा० १. ४. ६. । इत्युकारस्य ञ्कार-
विधानान्नघृपधगुणाभावः । निघातस्वरः । समुद्रव्यचसं । व्यचेरमुन् । गाङ्कुटा-
दिभ्योऽञ्जिण्डित् । पा० १. २. १. । प्राप्स्य ङित्वस्य व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा०
१. २. १. १. । इत्यसिनिषेधाद्गृह्येत्यादिनाङिति विधीयमानं संप्रसारणं । पा० ६.
१. १६. । न भवति । समुद्रव्यच इव व्यचो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदकृतिस्वरत्वं ।
रथीतमं रथीनां । रथशब्दादुत्पन्नस्येनञ्छांदसं दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं च ।
वाजानां । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । सत्पतिं । पत्याविश्वर्ये । पा० ६. २. १६. । इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सुख्ये तं इंद्रं वाजिनो मा भेम शवसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपरराजितं ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भेम । शवसः । पते ।

त्वा । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारं । अपराऽजितं ॥ २ ॥

हे शवसस्यते बलस्य पालकेन्द्र ते तव सख्येऽनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्तमाना वयं वाजिनोऽन्नवंतो भूत्वा मा भेम । शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतस्त्वामभयहेतुमभिप्रणोनुमः । सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः । कीदृशं त्वा । जेतारं । युद्धेषु जयशीलं । अपराजितं । कापि पराजयरहितं ॥ सख्ये । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १२६. । प्रत्ययस्वरः । वाजिनः । वाजोऽन्नमेषामस्तीति वाजिनः । प्रत्ययस्वरः । भेम । जिभी भये । लुङ्ङुत्तमबहुवचनं मस् । नित्यं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सलोपः । बहुलं छंदसीति ज्ञेर्लुक् । छंदस्युभयथेति तिङ् आर्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणः । न माङ्गोगे । पा० ६. ४. ७४. । इत्यङागमप्रतिषेधः । शवसस्यते । शवसः षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योषेषु । पा० ८. ३. ५३. । इति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । सुबामंचितपरांगवद्भावेन । पा० २. १. २. । पदङ्गयनिघातः । नोनुमः । णु स्तुतो । णो नः । पा० ६. १. ६५. । इति नत्वं । यङो लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति द्विर्भावः । गुणो यङ्लुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः । प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लटो मस् । अदादिवद्भावाच्छपो लुक् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । पा० ८. ४. १४. । इति संहितायां णत्वं । जेतारं । जि जये । ताच्छील्यादिषु तृन् । जित्यादिर्नित्यं । पा० ६. १. १९७. । इत्याद्युदात्तत्वं । अपराजितं । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन नञ उदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यंत्युतयः ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघं ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । ऊतयः ।

यदि । वाजस्य । गोऽमतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मघं ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य संबन्धिन्यो रातयो धनदानानि पूर्वीरनादिकालसिद्धाः प्रभूता वा । अस्येन्द्रस्य सर्वदा यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः । एवं सतीदानीतनोऽपि यजमानः स्तोतृभ्य ऋत्विग्भ्यो गोमतो गोसहितस्य वाजस्यान्नस्य पर्याप्तं मघं

धनं यदि मंहते । दक्षिणारूपेण ददाति तदानीमूतयो बहुधनदानपूर्वकाणीद्र-
स्यास्मद्विषयाणि रक्षणानि न विदस्यन्ति । विशेषेण नोपक्षीयन्ते ॥ मघं रेक्का
इत्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु मघशब्दः पठितः । दाति दासती-
त्यादिषु दशसु दानकर्मसु मंहत इति पठितं । पूर्वीः । पुरुशब्दस्य वोतो गुणव-
चनादिति ङीष् । आद्यस्योकारस्य दीर्घञ्छांदसः । जसि दीर्घाज्जसि चेति निषेधं
बाधित्वा वा छंदसि । पा० ६. १. १०६. इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । ङीष्ः प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं । रातयः । मंत्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्तः । पा० ३. ३. ९६. ।
इति क्तिन उदात्तत्वं । दस्यन्ति । दस उपक्षये । दिवादिभ्यः ण्यन् । निघातः ।
ऊतयः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । यदि । निपातत्वादाद्युदात्तः । संहितायां
निपातस्य चेति दीर्घत्वं । स्तोतृभ्यः । एज् स्तुर्त्ता । धात्वादेः षः सः । तृचश्चिह्ना-
दंतोदात्तत्वं । मंहते । णपः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरण तिङ्-
तिङ् इति निघातो न भवति निपातैर्यद्यदिहन्तेति निषेधात् ॥

अभिप्रवषडहस्योक्त्येषु तृतीयस्त्वनेऽछावाकस्य पुरां भिंदुर्युवा कविरिति
स्तोत्रियस्तृचः । तथा च सूचितं । एतूप्वित्युपक्रम्य पुरां भिंदुर्युवा कविर्वृषा
ह्यसि राधसे । आ० ७. ८. इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

पुरां भिंदुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

इंद्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥ ४ ॥

पुरां । भिंदुः । युवा । कविः । अमितौजाः । अजायत ।

इंद्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

अयमिंद्र उच्यमानगुणयुक्तोऽजायत । संपन्नः । कीदृग्गुणक इति तदुच्यते ।
पुरामसुरपुराणां भिंदुर्भक्ता । युवा । कदाचिदपि बलीपलितादिवार्धकरहितः ।
कविर्मेधावी । अमितौजाः । प्रभूतबलः । विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टो-
मादेर्धर्ता पोषकः । वज्री । यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः । पुरुष्टुतः ।
बहुविधे तत्तत्कर्मणि स्तुतः ॥ भिंदुः । भिदिर् विदारणे । कुरित्यनुवृत्तौ पृभिदि-
व्यधिगृधिधृषिहशिभ्यः । उ० १. २३. इति कुप्रत्ययः । तस्य छंदस्युभयपेति सार्व-
धातुकसंज्ञायां रुधादिभ्यः अम् । मिह्नादंत्यादचः परो भवति । असोरस्त्रोपः ।
अनुस्वारपरसवर्णौ । पा० ८. ४. ५८. । अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति प्राप्स्य

स्थानिवद्भावस्य न पदान्तेत्यादिना । पा० १. १. ५८. । निषेधः । युवा । यु मिश्र-
णाभिमिश्रणयोः । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । निह्वा-
दाद्युदात्तः । कविः । कु शब्दः । अच इरितीप्रत्ययस्वरः । अमितौजाः । अमित-
शब्दस्याव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ।
विश्वस्य । अशिप्रुषीत्यादिना । उ० १. १५०. । क्वन् । निह्वादाद्युदात्तः । कर्मणः ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । नित्स्वरः । धर्ता । नृच् । चिह्वादन्तोदात्तः ।
वज्री । मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । पुरुष्टुतः । स्तुतस्तोमयोऽह्दसि । पा० ८.
३. १०५. । इति षत्वं । बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः । थाथघञ्क्ताजविचकाणां । पा० ६. २.
१४४. । इयन्तोदात्तत्वं । तृतीयासमासे हि थाथादिस्वरापवादः । तृतीया कर्मणि
। पा० ६. २. ४८. । इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो बिलं ।

त्वां देवा अविभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वं । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । बिलं ।

त्वां । देवाः । अविभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

वलनामकः कश्चिदमुरो देवसंबन्धिनीर्गा अपहत्य कस्मिंश्चिद्विले गोपित-
वान् । तदानीमिन्द्रस्तद्विलं स्वसैन्येन समावृत्य तस्माद्विलान्ना निःसारया-
मास । तदिदमुपख्यानमिन्द्रो वलस्य बिलमपौराणोदित्यादिब्राह्मणेषु मन्त्रान्तरेषु
च प्रसिद्धं । तदेतद्वृद्धिं निधायायं मन्त्रः प्रवर्तते ॥ हे अद्रिवः । वज्रयुक्तेद्र त्वं
गोमतो वलस्य गोभिर्युक्तस्य वलनामकस्यामुरस्य संबन्धि बिलमपावः ।
स्वसैन्यमुखेनापावृतवानसि । तदानीं तुज्यमानासो वलेन हिंस्यमाना देवा
अविभ्युषस्त्वदीयरक्षया वलादभीताः संतस्तामाविषुः । प्राप्नवन्तः ॥ अप ।
निपातत्वादाद्युदात्तः । अवः । वृज् वरणे । लङ् । सिप् । इतश्च लोपः । स्वा-
दिभ्यः श्रुः । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । गुणो रपरत्वं हल्ङ्गादिलोपः ।
विसर्जनीयः । अडागमः । अद्रिवः । अद्रिरस्यास्तीति मतुप् । छंदसीर इति
वत्त्वं । संबोधन उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्गादिसंयोगान्तलोपी । मतुवसो रु
संबुद्धौ छंदसि । पा० ८. ३. १. । इति रुत्वं । बिलं । नन्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्यु-

दात्तत्वं । अविभ्युषः । जिभी भये । लिट् । द्विर्भावः । अभ्यासस्य ह्रस्वजगत्वे ।
 कसुश्चेति लिटः कसुरादेशः । क्रादिनियमान्प्राप्त इट् वस्वेकाजाह्वसामिति निय-
 माच्चिवर्तते । जसि सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाह्वसोः संप्रसारणं । पर-
 पूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । अचि श्रुधात्वित्यादिना प्राप्तमियडादेशं
 बाधित्वा एरनेकाच इति यणादेशः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 तुज्यमानासः । तुजेर्हिंसार्थात्परस्य कर्मणि लट् स्थाने शानच् । सार्वधानुके
 यक् । पा० ३. १. ६१. इति यक् । तस्माददुपदेशादुत्तरस्य लसार्वधानुकस्यानु-
 दात्तत्वं । यकार एव प्रत्ययस्वरः शिष्यते । आविषुः । अव रस्यणादिषु । अस्माद्-
 त्वर्थाल्लुङो ङिः । तस्य सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । पा० ३. ४. १०९. इति जुम् ।
 सिच इडागमः । आडजादीनां । पा० ६. ४. १०. इत्याडागमः । आदेशप्रत्यययो-
 रिति षत्वं ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिंधुमावदन् ।

उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

तव । अहं । शूर । रातिभिः । प्रत्यायं । सिंधुं । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

हे शूर संयामे शौर्ययुक्ते तव रातिभिस्त्वदीयधनदाननिर्मितभूतरहं होता
 प्रत्यायं । त्वां पुनरागतोऽस्मि । पुरा बहुषु कर्मसु त्वत्तो धनस्य लब्धत्वाद-
 स्मिन्कर्मणि प्रत्यागमनमित्युच्यते । किं, कुर्वन् । सिंधुं स्यंदमानं सोममावदन् ।
 सर्वतः कथयन् । अस्मिन्सोमयागे त्वदीयां धनदानकीर्तिं प्रकटयन्नित्यर्थः । हे
 गिर्वणः । गीर्भिवननीयंद । कारवः कर्त्तार ऋत्विग्यजमाना उपातिष्ठन्त । पुरा
 धनलाभार्थं त्वामुपस्थितवन्तः । उपस्थाय च तस्य तादृशस्यौदार्यपितस्य ते तव
 धनदानं विदुः । जानन्ति ॥ गिर्वणसृष्टं यास्क इत्थं निब्रूते । गिर्वणा देवो भवति
 गीर्भिरनं वनयन्ति । नि० ६. १४. इति । रेभो जरितेत्यादिषु त्रयोदशसु स्तोतृनामसु
 कारुण्यः पठितः । तव । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वं । रातिभिः । मंत्रे वृषेत्यादिना
 क्तिच्नुदात्तः । आयं । इणो लङ् । तस्थस्थमिपां ताम्तमतामः । पा० ३. ४. १०१. ।
 इत्यमादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । आडागमः । वृद्धायादेशौ ।
 तिङ्ङितिङ् इति निघातः । सिंधुं । स्यंदृ प्रस्रवणे । निदित्यनुवृत्तौ स्यंदः संप्रसारणं

धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययो धकारश्चांतादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । आवदन् ।
वद व्यक्तायां वाचि । लट् शतृ । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातु-
कस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । आडा सह कुगतिप्रादयः । पा० २. २. १८. ।
इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतिष्ठन्त । उपान्मन्त्रकरणे । पा० १. ३.
२५. । इत्यात्मनेपदं । गिर्वणः । वन षण् संभक्तौ । अमुन् । आमन्त्रितस्य चेति
निघातः । विदुः । विद् ज्ञाने । लट् । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् ।
विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. । इति ऋस् । पादादित्वान्न निघातः । संहि-
तायां युष्मन्नन्तस्तुःष्वन्तःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति षत्वं । घुना घुरित्युत्तरस्य
तकारस्य घृत्वं । तस्य । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं न गोश्चन्साववर्णेति
निषिध्यते । कारवः । कृवापाजीत्यादिना । उ० १. १. । उण् । प्रत्ययस्वरः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मायाभिरिंद्र मायिनं त्वं शृणुमवातिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधि॑रास्तेषां श्रवा॑ंस्युत्तिर॑ ॥ ७ ॥

मायाभिः । इंद्र । मायिनं । त्वं । शुष्णं । अथ । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेपिराः । तेषां । श्रवांसि । उत् । तिर ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं मायिनं नानाविधकपटोपेतं शुष्णं भूतानां शोषणहेतुमेतन्नामक-
मसुरं मायाभिस्तत्प्रतिकूलैः कपटविशेषैः । यद्वा तद्वधोपायगोचरप्रज्ञाभिः ।
हिंसितवानसि । एतच्च यास्कनोक्तं । इन्द्रःशुष्णं जघान । नि० ३. ११. इति । शुष्णं
पिप्रुमित्यादिमंत्रे चायमर्था विस्पष्टः । मेधिरा मेधावंतोऽनुष्ठातारस्तस्य तादृशस्य
ते तव महिमानं विदुः । जानन्ति । तेषां जानतामनुष्ठातृणां श्रवांस्यन्नान्युत्तिर ।
वर्द्धय ॥ केतः केतुरित्यादिष्वेकादशसु प्रज्ञानामसु माया वयुनमिति पठितं ।
श्रवःशब्दं यास्को निर्वर्त्ति । श्रव इत्यन्नाम श्रूयत इति सतः । नि० १०. ३. ।
इति । मायाभिः । माड् माने । माच्छाससिसूभ्यो यः । उ० ४. १११. इति यप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । मायिनं । मायास्यास्तीति मायी । व्रीत्यादित्वादिनिप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः । शुष्णं । शुष शोषणे । अस्मादंतर्भावितरण्यथान्निदित्यनुवृत्तौ तृषि-
शुषिरसिभ्यः क्त्वि । उ० ३. १२. इति नप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । अतिरः ।
तरतेर्लङि व्यत्ययेन शः । तस्य ङित्वेन गुणाभावादृत इह्यातोरिति त्वं । विदुष्टे

तस्य । गतमंचे गतं । मेधिराः । मिधृ मेधृ मेधाहिंसनयोः । औणादिक इरन् ।
निह्वादाद्युदात्तः । अवांसि । नञिषयत्वादाद्युदात्तः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रमीगानमोजसाभि स्तोमां अनूषत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा संति भूयसीः ॥ ८ ॥

इंद्रं । ईगानं । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत ।

सहस्रं । यस्य । रातयः । उत । वा । संति । भूयसीः ॥ ८ ॥

स्तोमाः स्तोतार ऋत्विज ओजसा बलेनेगानं जगतो नियामकमिंद्रमभ्य-
नूषत । सर्वत्र स्तुतवन्तः । यस्येन्द्रस्य रातयो धनदानानि सहस्रं सहस्रसंख्योपे-
तानि संति । उत वा । अथवा भूयसीः सहस्रसंख्याया अण्यधिकाः संति ।
तमिंद्रमिति पूर्वचान्वयः ॥ इंद्रं । ऋज्रेत्यादिना रन् । निह्वादाद्युदात्तः । ईगानं ।
लटः गानच् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् णति शपो लुक् । धातोरनुदात्तेत्वात्तास्यनु-
दात्तेत्यादिना गानचोऽनुदात्तत्वं । ओजसा । नञिषयत्वादाद्युदात्तः । स्तोमाः ।
अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तः । अनूषत । णु स्तुर्ता । णो
नः । लुङ् । व्यत्ययेन ऋस्यादादेशः । पा० १. १. ५. । च्छेः सिच् । अस्य धातोः
कुटादित्वेन सिचो ङित्वाहुणाभावः । उडभावश्छांदसः । दीर्घत्वं च । अडागमः ।
सहस्रं । कर्दमादीनां च । फि० ३. १०. । इति द्वितीयाश्रममुदात्तं । रातयः । मंचे
वृषेत्यादिना क्तिच्नुदात्तः । उत । प्रातिपदिकस्वरः । वा । चादिरनुदात्तः । संति ।
प्रत्ययादाद्युदात्तत्वं । तिङ्गतिङ् इति निघातो न भवति यद्वृत्तान्नित्यमिति प्रतिषे-
धात् । स हि व्यवहितोऽपि भवतीत्युक्तं । भूयसीः । सहस्रादतिशयेन बह्वो
भूयस्यः । अत्र विभक्त्यस्य सहस्रस्य संनिधिवलादुपपदत्वप्रतीतिर्बिवचनविभ-
ज्योपपदे तरबीयमुनौ । पा० ५. ३. ५१. । इति बहुशब्दादीयमुन् । बहोलांपो
भू च बहोः । पा० ६. ४. १५६. । इतीकारलोपः प्रकृतेर्भूरादेशश्च । ईयमुनो निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । उगितश्चेति डीप् ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले तृतीयोऽनुवाकः ॥

चतुर्थानुवाके षट् सूक्तानि । तत्राग्निं दूतमित्यादिकस्य द्वादशर्चस्य प्रथमस्य सूक्तस्य काण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अपवादाभावादनुवर्तमानं प्राग्घिरण्यस्तूपादित्युक्तं गायत्रमेव छंदः । अग्निदेवताकत्वं विस्पष्टं । अत एवानुक्रम्यते । अग्निं द्वादश मेधातिथिः काण्व आग्नेयमग्निनेति पादो द्वाग्निदेवतो निर्मेथ्य आहवनीयश्चेति । विनियोगस्तु प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्यग्निं दूतमिति सूक्तं । अर्थतस्या रात्रेर्विवासकाल इति खंडेऽग्निमीळेऽग्निं दूतं । आ० ४. १३. इति सूचितं । तथा पृष्ठचषडहस्य द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रं । पृष्ठचस्याभिप्रवेनोक्ते अहनी इति खंडे सूचितं । अग्निं दूतमिति द्वितीये । आ० १. १०. इति । दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीष्वग्निं दूतमित्येका नमः प्रवक्तु इति खंडे सूचितं । ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे । आ० १. २. इति । अस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुं ॥ १ ॥

अग्नेर्दूतत्वमेतन्मंत्रचव्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समास्त्रायते । अग्निर्देवानां दूत आसीदुशनाः काव्योऽसुराणामिति । तादृशं देवदूतमग्निमस्मिन्कर्मणि वृणीमहे । संभजामः । कीदृशं । होतारं । देवानामाह्वातारं । विश्ववेदसं । सर्वधनोपेतं । अस्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य निष्पादकत्वेन सुक्रतुं । शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु वेदस्मृच्छः पठितः । होतारं । हेज् स्पृष्टायां शब्दे च । ताच्छील्य्यादिषु तृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणे परपूर्वत्वे गुणः । निच्चादाद्युदात्तः । विश्ववेदसं । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुक्रतुं । क्रत्वादयश्च । पा० ६. २. ११८. इत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवंत विष्पतिं । हव्यवाहं पुरुप्रियं ॥ २ ॥

अग्निंऽअग्निं । हवीमऽभिः । सदा । हवंत । विष्पतिं । हव्यऽवाहं । पुरुऽप्रियं ॥ २ ॥

यद्यप्यग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयोगभेदादाहवनीयादिस्थानभेदात्पाव-

कादिविशेषणभेदाद्वा बहुविधत्वमभिप्रेत्याग्निमग्निमिति वीप्सा । तं हवीमभि-
 राह्यानकरणैर्मन्त्रैः सदा हवन्त । निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कीदृशं । वि-
 श्वपतिं । विश्वां प्रजानां होत्रादीनां पालकं । हव्यवाहं । यज्ञमानसमर्पितस्य
 हविषो देवान्प्रति वोढारं । अत एव पुरुप्रियं । बहूनां प्रीत्यास्पदं ॥ अग्नि-
 मग्निं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य परमाग्नेदितमित्युत्तरस्या-
 ग्नेदितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । हवीमभिः । द्वेज स्पृष्टायां शब्दे च ।
 आह्यानकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वविवक्षायान्यभ्योऽपि दृश्यन्त
 इति कर्तरि मनिन् । तस्य छांटस उडागमः । बहुलं छंदसीति धातोः संप्रसारणं
 परपूर्वत्वं गुणावादेशो । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सदा । सर्वकान्यत्यादिना । पा० ५.
 ३. १५ । सर्वशब्दाहाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. । इति
 सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । हवन्त । द्वेजो लट् । ऋस्यांतादेशः । टरेत्वाभाव-
 श्छांटसः । शपि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । तिङ्गितिङ् इति निघातः । वि-
 श्वपतिं । पत्यावेश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्तं परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्त-
 रपदाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहं । वह प्रापणे । वहश्च । पा० ३. २. ६४. । इति शिवप्रत्ययः ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुरुप्रियं । पुरुषाणां प्रियं । समासांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचसाह ॥

अग्ने देवाँ उहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि होता न ईयः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । उहा । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तऽवर्हिषे । असि । होता । नः ।

ईयः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जज्ञानोऽरण्योऽरूपन्नस्त्वं वृक्तवर्हिष आस्तरणार्थं छिन्नेन वर्हिषा
 युक्ताय । तं यज्ञमानमनुग्रहीतुमिह कर्मणि हविर्भुजो देवान्वावह । नोऽस्मदर्थं
 होता देवानामाह्वाता त्वमीयः स्तुत्योऽसि ॥ देवानित्यत्र संहितायां दीर्घादटि
 समानपाठ इति रत्नं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । जज्ञानः । जनी
 प्रादुर्भावे । लिटः कानच् । गमहनेत्युपधालोपः । द्वित्वचनेऽचि । पा० १.
 १. ५९. । इति तस्य स्थानिवद्भावाद्द्वित्वचनं । चित्त्वादंतोदात्तः । वृक्तवर्हिषे ।
 ओव्रश्चू छेदने । निष्ठेति क्तप्रत्ययः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । वृक्तं वर्हिर्यज्ञ-
 मानाय येन वा ऋत्विजा । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । असि । अस्तेः सिप् ।
 अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तासस्त्योलोपः । पा० १. ४. ५०. । इति

सकारस्य लोपः । पादादित्वाच्च निघातः । होता । ऋयतेस्ताच्छील्यादिषु नृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । निच्चादाद्युदात्तः । ईञः । ईड स्तुतो । ऋहलोऽर्थत् । पा० ३. १. १२४. । तित्स्वरिते प्राप्न ईडवंदवृशंसदुहां ण्यतः । पा० ६. १. २१४. । इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ताँ उ॒शतो॒ वि बो॒धय॒ यद॒ग्ने यासि॑ दू॒त्यं । दे॒वैरा स॑न्ति ब॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

तान् । उ॒शतः॑ । वि । बो॒धय॒ । यत् । अ॒ग्ने । यासि॑ । दू॒त्यं । दे॒वैः । आ । स॑न्ति । ब॒र्हिषि॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्कारणादूत्यं यासि । देवानां दृतकर्म प्राप्नोषि तस्मात्कारणादुशतो हविः कामयमानान्तान्देवान् हविःस्वीकारार्थं विबोधय । विबोध्य च बर्हिषस्मिन्कर्मणि तैर्देवैः सह आसन्ति । आसीद । आगत्योपविश ॥ तान् । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिकभावः । उशतः । वश कांती । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । यहि-ज्येत्यादिना संप्रसारणं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यासि । यबृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । दृतस्य भागः कर्म वा दूत्यं । दृतस्य भाग-कर्मणी । पा० ४. ४. १२०. । इति यत् । तस्य तित्स्वरितापवादत्वेन यतोऽनाव इति प्राप्नमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति निवर्तते । अतस्त्वित्स्वरितमित्येव भवति । शेषनिघातः । सन्ति । सीदसि । षड् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिपि शपो बहुलं छंदसीति लुक् । न लुमतांगस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पाघ्रेत्यादिना सीदादेशो न भवति । बर्हिषि । बृह बृहि वृद्धौ । बृहेर्नलोपश्च । उ० २. १०५. । इतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणेकार उदात्तः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृ॒ताह॑वन दी॒दिवः॑ प्र॒ति स्म॒ रिष॑तो द॒ह । अ॒ग्ने त्वं र॑क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

घृ॒तऽआ॑ह॒वन । दी॒दिऽवः॑ । प्र॒ति । स्म । रिष॑तः । द॒ह । अ॒ग्ने । त्वं । र॑क्ष॒स्विनः॑ ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान दीदिवो दीपमानाग्ने त्वं रक्षस्विनो रक्षोयुक्तान् रिषतो हिंसकान् शबून्प्रत्यस्माकं प्रतिकूलान्दह स्म । सर्वथा भस्मीकुरु ॥ घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । अत्र जुहोतेरवि-

वक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भूतस्य करणत्वमेव न तु कर्मत्वं । अतो नैषा तृतीया च होश्छंदसि । पा० २. ३. ३. । इति कर्मणि तृतीया । किंतु कर्तृकरणयोस्तृतीया । पा० २. ३. १८. । इति करणवाचिन्येव । अतः कर्तृकरणे कृता बहुलं । पा० २. १. ३२. । इति समासः । तच्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्रातिपदिकावस्थायामेव कृते सति पश्चाद्विभक्तावुत्पन्नायामामंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । दीदिवः । दीव्यतेर्लिटः क्लृप्त् । तस्य वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादि-
 उभावः । द्विवचनं । हलादिशेषः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्वलीति लोपः । क्लृप्त् । कित्वाद्गुणाभावः । तुजादीनां दीर्घाऽभ्यासस्य । पा० ६. १. ७. । इति दीर्घत्वमभ्यासस्य । संबुद्धावुगिदचामिति नुम् । संयोगांतस्य लोप इति सकारलोपे नकारस्य मतुवसो रु संबुद्धौ छंदसीति क्लृप्त् । विसर्गः । पदात्परत्वादामंचितनिघातः । ननु पूर्वामंचितस्याविद्यमानत्वात्पादादित्वेन न निघातोपपत्तिः । न च नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः । उभयोरग्निपदविशेषणत्वेन विशेषवचनत्वात् । अत एव परस्परमनन्वयेनासामर्थ्यात्समर्थः पदविधिरिति नियमात्पूर्वस्य न परांगवद्भावो येनैकपदेन निघातः स्यात् । अत एव हीडे रंतेऽदिते सरस्वतीत्यादौ पृथक् प्रथगाद्युदात्तत्वमिति । उच्यते । अत्र दीदिव इति नाग्निपदविशेषणं किंतु घृताहवनपदस्यैव द्योतनार्थं । घृताहवन इति विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् । विशिष्टस्य तु पश्चादग्निविशेषणता । तच्च दीदिवःपदं प्रति घृताहवनपदस्य विशेष्यत्वान्नामंचिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्निघातोपपत्तिः । अत एव परस्परविशेषणविशेष्यभावेन सामर्थ्यात्सुबामंचित इति परांगवद्भावे शेषनिघातेनापि स्वरोपपत्तिरिति । ऊरे रंत इत्यादौ तु नैवं परस्परान्वय इति विषम्यं । रिषतः । रूप रिप हिंसार्था इति । भौवादिकस्य लटः शच्चादेशे शपि छांदसो गुणाभावः । तौदादिकस्य वा रुश रिश हिंसायामित्यस्य छांदसं षत्वं । विकरणस्य शस्य डिच्चाद्गुणाभावः । रक्षस्मश्चादस्मायामेधास्रजो विनिः । पा० ५. २. १२१. । इति मत्वर्षीयो विनिः । तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

अग्निमंथनेऽग्निनाग्निः समिध्यत इत्येषानुवचनीया । प्रतर्वंश्चदेभ्यां प्रेषित इति खंडे सूचितं । अग्निनाग्निः समिध्यते त्वं ह्यग्ने अग्निना । आ० २. १६. । इति । एषैवाग्निमत इत्यस्यानुवाक्या । अथाग्नेय्य इति खंडेऽग्नावग्निप्रणयन

इत्युपक्रम्य सृचितं । यद्वो वयं प्रमिनाम घृतान्यग्निनाग्निः समिध्यते । अ० ३. १३. । इति । तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाद् जुहास्यः ॥ ६ ॥

अग्निना । अग्निः । सं । इध्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा । हव्यऽवाट् ।

जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥

अग्निराहवनीयाख्यस्तस्मिन्प्रक्षिप्यमाणेनाग्निना निर्मथ्येन प्रणीतेन वा सह समिध्यते । सम्यक् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । कविः । मेधावी । गृहपतिः । यजमानगृहस्य पालकः । युवा । नित्यतरुणः । हव्यवाट् । हविषो वोढा । जुहास्यः । जुहृरूपेण मुखेन युक्तः ॥ गृहपतिः । पत्याविश्वर्ये इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवा । यु मिश्रणे । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन् । निह्वादाद्युदात्तः । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहश्चेति शिषप्रत्ययः । णिह्वादुपधावृद्धिः । गतिकारकोपपदात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहास्यः । हूयतेऽनयेति जुहूः । हुवः श्रुवच्च । उ० २. ६१. । इति क्तिप् । तत्संनियोगाद्दीर्घः । श्रुवद्वावाङ्निर्भावः । चुत्व-जत्वे । प्रादिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । जुहूरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शेषनिघातः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । पा० ८. २. ४. । इत्याकारः स्वरितः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे । देवममीवचातनं ॥ ७ ॥

कविं । अग्निं । उप । स्तुहि । सत्यऽधर्माणं । अध्वरे । देवं । अमीवऽचातनं ॥ ७ ॥

हे स्तोतृसंघ । अध्वरे क्रतावग्निमुपस्तुहि । उपेत्य स्तुतिं कुरु । कीदृशं । कविं । मेधाविनं । सत्यधर्माणं । सत्यवदनरूपेण धर्मेणीपेतं । देवं । द्योतमानं । अमीवचातनं । अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा घातकं ॥ सत्यं धर्मो यस्येति सत्यधर्मा । धर्मादनिच् केवलात् । पा० ५. ४. १२४. । इत्यनिच् समा-सांतः । अंतःपदेन तस्य समासत्वाभिधानाद्बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे शेष-निघातेनानुदात्तत्वं । अमीवशब्दोऽम रोग इत्यस्मात् शेषयद्बहुव्रीह्यापीवा-

ष्वामीवाः । उ० १. १५३. । इति वन्प्रत्यय ईडागमे च निपातः । निच्चादाद्यु-
दात्तः । चते चदे याचने चेत्यस्माद्धिसार्थात् णिजंतान्छादित्वात् ल्युः । पा० ३.
१. १३४. । योरनादेशः । णेरनिटीति णेलोपः । लितीति धातोरकारस्योदात्तत्वं
। न च स्वरे कर्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावः । न पदांतद्विर्वचनेत्यादिना
प्रतिषेधात् । अमीवानां चातन इति समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव
शिष्यते ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यस्त्वामग्ने हविष्पतिर्दृतं देव सपर्यति । तस्य स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वां । अग्ने । हविः । ऽपतिः । दृतं । देव । सपर्यति । तस्य । स्म । प्र । ऽअविता ।
भव ॥ ८ ॥

हे अग्ने देव यो हविष्पतिर्यजमानो देवदृतं त्वां सपर्यति । परिचरति । तस्य
यजमानस्य प्राविता भव स्म । अवश्यं रक्षाको भव ॥ हूयत इति हविः । अर्चि-
शुचीत्यादिना । उ० २. १०४. । उमिः । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । हविषः पतिर्ह-
विष्पतिः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति पत्वं । पत्या-
विश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपरशब्दात्कृदादिभ्यो यगिति यक् । धातुप्र-
करणाद्गुणप्रतिषेधाद्यर्थायकः कित्वाच्च सपरशब्दस्य धातुत्वान्नतो विहितस्य यक्
आर्द्धधातुकत्वे सत्यतो लोप इति लोपः । मनाद्यंता धातव इति धातुसंज्ञायां
तिप् । कर्तरि शप् । तस्मिन्पूर्वस्यातो गुण इति परपूर्वत्वं । यक् प्रत्ययस्वरेणो-
दात्तत्वं । शपा संहकादेशस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं । तिङ्गतिः । इति
निघातो न भवति यद्भृत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

गार्हपत्याहवनीययोः परस्परसंसर्गे विहितस्य हविषो याज्या यो अग्निं
देववीतय इत्येषा । अथाग्नेय्य इष्टय इति खंडं सूचितं । यो अग्निं देववीतये
कुर्वित्सु नो गविष्टये । आ० ३. १३. । इति । तामेतां याज्यां मृक्तगतां नवमी-
मृचमाह ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्माँ अविवांसति । तस्मै पावक मृळय ॥ ९ ॥

यः । अग्निं । देव । ऽवीतये । हविष्मान् । आ । ऽविवांसति । तस्मै । पावक । मृळय ॥ ९ ॥

हविष्मान् हविर्युक्तो यो यजमानो देववीतये देवानां हविर्भक्षणहेतुयागार्थ-

मग्निमाविवासति । अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति । हे पाव-
काग्ने तस्मै मृळय । तं यजमानं मुखय ॥ देववीतये । वी गतिप्रजननकांत्यशन-
खादनेष्वित्यस्मादशनार्थात् क्तिन् । देवानां वीतिर्यस्मिन्यागे स देववीतिः । बहु-
वीर्हा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नद्विषयस्यानिसंतस्येति पर्युदासाद्भविःशब्दोऽतो-
दात्तः । मतुपः सर्वानुदात्तत्वात्स एव शिष्यते । आविवासति । वा गतिगंधनयोः ।
अस्मादंतर्भावितरण्यथादागमयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् । आह्वानेच्छा परिचर्यायां
पर्यवस्यतीति विवासतिशब्दः परिचर्यार्थं निघंटो पठितः । द्विर्भावः । अभ्यासस्य
ह्रस्वः । सत्यतः । पा० १.४.१९. । इतीत्वं । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । तिङ्गतिङ्
इति निघातो न भवति यङ्गुत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् । तिङि चोदात्तवति । पा०
८.१.११. । इत्याङो निघातः । सह मुपा । पा० २.१.४. । इत्यत्र सहेति योगवि-
भागादाङ्स्तिङा सह समासे समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्रृङ्दसि बहुलमि-
त्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्मै । क्रियायहणं कर्तव्यमिति संप्रदाने चतुर्थी ॥

पवमानेष्टावग्नेः पावकस्यानुवाक्या स नः पावक दीदिव इति पौर्णमासेने-
ष्टिपशुसोमा उपादिष्टा इति खंडे सूचितं । स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक
रोचिषा । आ० २.१. । इति । तामेतामनुवाक्यां सूक्तगतां दशमीमृचमाह ॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ इहा वह । उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । उप । यज्ञं ।

हविः । च । नः ॥ १० ॥

हे दीदिवो दीप्यमान पावक शोधकाग्ने स त्वं नोऽस्मदर्शमिह देवयज-
नदेशे देवानावह । ततो नोऽस्मदीयं यज्ञं तत्तत्त्वं हविश्चोप देवसमीपे प्रापयेति
शेषः ॥ दीदिवः । दिवु क्रीडादौ । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् ।
क्लमुः । द्विर्भावो हलादिशेषः । तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
वस्वेकाजाह्वसामिति नियमाद्भसोरिट्प्रतिषेधः । उत्तरवकारस्य लोपो व्योर्व-
लीति लोपः । क्लमुः । कित्वाद्गुणाभावः । संबुद्धावुगिदचामित्यादिना नुम् ।
हल्ङ्गादिलोपः संयोगांतलोपः । नकारस्य तु मतुवसोरिति रूपं । विसर्गः ।
अग्ने । पादादित्वाच्च निघातः । देवाँ इहेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति रूपं ।
आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकः । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति
रोर्यकारः । लोपः शाकल्यस्येति यकारलोपः । तस्यासिद्धत्वाद्गुणो न भवति ।

इह । इदमो ह इति सप्तम्यन्ताङ्गप्रत्ययः । इदम इश् । तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकत्वे
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । पा० २. ४. ७१. । इति सप्तम्या लुक् । तद्धितश्चासर्व-
विभक्तिः । पा० १. १. ६६. । इत्यथ्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ६२. । इत्युत्तरस्याः
सप्तम्या लुक् । अकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नः स्तवान् आ भर गायत्रेण नवीयसा । रयिं वीरवतीमिषं ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा । रयिं । वीरवती । इषं ॥ ११ ॥

हे अग्ने नवीयसा नवतरेण पूर्वैरप्यसंपादितेन गायत्रेण गायत्रीच्छंदस्के-
नानेन मृक्तेन स्तवानः स्तूयमानः स त्वं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वीरवती शूरपु-
त्रप्रभृत्यपत्ययुक्तामिषमन्नं चाभर । संपादय ॥ स्तवानः । धृञ् स्तुती । धात्वादेः
षः सः । स्वरितजित इत्यात्मनेपदं । लटः शानच् । कर्तरि शप् । बहुलं छंदसीति
लुगभावः । गुणावादेशौ । आने मुक् । पा० १. २. ६२. । इति मुग्ग भवत्य-
नित्यमागमशासनमित्यागमानुशासनस्यानित्यत्वात् । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं ।
शानचश्चिच्चादंतोदात्तस्यादुपदेशच्छपः परत्वात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वर
एव शिष्यते । भर । इयहोर्भश्छंदसीति भत्वं । गायत्रेण । गायत्र्याः संबंधि
गायत्रं । तस्येदं । पा० ४. ३. १००. । इत्यणप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नवीयसा ।
नवशब्दादतिशयनिक ईयसुन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । वीरवती । मतुब्डीपोः
पिच्चादनुदात्तत्वं । अकारः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्ने शुक्रेण गोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः । उमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥

अग्ने । शुक्रेण । गोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः । उमं । स्तोमं । जुषस्व ।

नः ॥ १२ ॥

हे अग्ने शुक्रेण गोचिषा त्वदीयश्चेतवर्णदीप्त्या विश्वाभिर्देवहूतिभिस्त्वकू-
तसर्वदेवताह्वानसाधनस्तोत्रैश्च युक्तस्त्वं नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तोत्रविशेषं
जुषस्व । सेवस्व ॥ विश्वशब्दो विशेषः क्नन्तो निच्चादाद्युदात्तः । देवहूतिभिः ।
देवशब्दः पचाद्यजन्तः । चिच्चादंतोदात्तः । देवानां हृतय आह्वानान्यासु स्तुति-

ष्विति देवहूतयः स्तुतयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्तूयतेऽनेनेति स्तोमः ।
अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन् । निह्वादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

सुसमिद्ध इत्यादिकं द्वादशर्चं द्वितीयमाप्रीसूक्तं । तस्य काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः ।
गायत्रं छंदः । प्रत्यृचं प्रतीयमानाः सुसमिद्धतनूनपादादिका द्वादश देवताः ।
तथा चानुक्रमणिकायामृक्संख्यामृषिं छंदश्चानुवृत्तिबलात्सिद्धवक्तृत्य देवता
उदाहृताः । सुसमिद्ध इतीध्मः समिद्धो वाग्निस्तनूनपान्नराशंस इओ बहिर्दे-
वीर्द्वार उषासानक्ता देव्या होतारा प्रचेतसौ तिस्रो देव्यः सरस्वतीऋभारत्य-
स्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इति प्रत्यृचं देवता । एतदाप्रीसूक्तमिति । विनि-
योगस्तु पर्णो सुसमिद्धो न आवहेति काण्वमाप्रीसूक्तं । एकादशप्रयाजा इति
खंडे सूचितं । समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा । आ० ३. २. इति । तस्मिन्सूक्ते
प्रथमामृचमाह ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवाँ अग्ने हविष्मते । होतः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुऽसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते । होतरिति । पावक ।
यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने सुसमिद्धनामकस्त्वं नोऽस्मदीयाय हविष्मते यजमानाय तदनुय-
हार्थं देवानावह । हे पावक गोधक होतर्होमनिष्पादकाग्ने यक्षि च । यज च ॥
सुसमिद्धः । समः क्रियाविशेषणत्वेन गतिसंज्ञकत्वात्प्रादिसमासः । गोभनवा-
चिनः सुगच्छस्य तु विशेषणं विशेष्येण बहुलं । पा० २. १. ५७. इति समिद्धपदेन
कर्मधारयसमासः । सुगच्छः प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तः । कर्मधारयेऽनिष्ठा । पा०
६. २. ४६. इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्रियाविशेषणत्वे हि सुगच्छस्य गति-
त्वात्प्रादिसमासे गतिरनंतर इति समो यदुदात्तत्वं तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
स्थास्यतीति सुगच्छोऽनुदात्तः स्यात् । देवाँ अग्ने । पूर्ववदुत्वानुनासिके । हवि-
ष्मते । हविरस्यास्तीति मतुप् । तसौ मत्वर्थे । पा० १. ४. १९. इति भत्वेन
पदत्वस्य बाधितत्वान्न रुत्वं । होतः पावकशब्दयोरामंत्रितयोः पृथक्पृथगेव क्रि-
यान्वये परस्परमसामर्थ्यात्परांगवद्भावान्न तन्निबंधनमैकस्वर्यं । न च द्वितीय-

स्यामंचितस्याष्टमिकनिघातेनैकस्वर्ये । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्व-
स्याविद्यमानवत्त्वेन पदात्परत्वाभावात्पादादित्वाच्च परस्परसामानाधिकरण्येऽपि
होतरित्यस्य विशेषणत्वे समानमेवाविद्यमानवत्त्वं । अत एवाविद्यमानवत्त्वा-
त्सामर्थ्येऽपि न परांगवद्भाव इति नैकस्वर्यसिद्धिः । अतो होतरिति विशेष्यं ।
अतः पुनातीति पावक इत्यवयवप्रसिद्धिस्वीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति वि-
शेष्यं । तच्च सामान्यवचनमिति नामंचिते समानाधिकरण इत्यविद्यमानवत्त्वप्र-
तिषेधात्पदात्परत्वादपादादित्वाच्च द्वितीयामंचितस्याष्टमिकनिघातेन च परांग-
वद्भावे सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यष्टि । यजेल्लोटः सिपि
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । वश्वादिना पत्वं । पढाः कः मीति क्वं । संहिरा-
देश्छांदसत्वान्न भवति । सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते । न च
तिङ्गितिङ् इति निघातः । पूर्वकस्य पावकस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादप-
रत्वात् । अत एव तस्याव्यवधायकत्वेन होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् ।
न । यष्टिपदापेक्षया होतरित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानवत्त्वात् । ननु नामंचिते
सामानाधिकरण इति तस्य निषिद्धमविद्यमानवत्त्वं । न च पावकपदस्याविद्य-
मानवत्त्वेन समानाधिकरणपरत्वाभावः । यष्टिपदस्यैव हि कार्यं प्रति पावकपदं
पूर्वत्वादविद्यमानवत्त्वात् । होतःपदकार्यमविद्यमानत्वप्रतिषेधं प्रति तु परत्वा-
द्धिद्यमानवदेवेति भवत्येवेति भवत्येव होतरित्यस्याविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधः ।
अतस्तस्य विद्यमानवत्त्वात्तदपेक्षया यष्टीत्यस्य निघातः प्राप्नोत्येव । सत्यं । अत्र
यष्टीत्यस्य चणञ्परत्वाच्चादिषु चेति निघातप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मधुमंतं तनूनपाद्यज्ञं देवेषु नः कवे । अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुऽमंतं । तनूऽनपात् । यज्ञं । देवेषु । नः । कवे । अद्या । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

हे कवे मेधाविन् अग्ने तनूनपादेतन्नामकस्त्वमद्यास्मिन्दिने नोऽस्मदीयं
मधुमंतं रसवंतं यज्ञं हविर्वीतये भक्षणार्थं देवेषु कृणुहि । कुरु प्रापयेत्यर्थः ॥
मधुमंतं । फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च । उ० १. १८. । इति मन्य-
तेरुप्रत्ययो धकारश्चांतदेशः । निदित्यनुवृत्तः प्रत्ययस्य निष्ठादाद्युदात्तो मधुशब्दः ।
तनूनपात् । आमंचितनिघातः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिनास्मिन्काल इत्यर्थं
द्यप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यथय-

त्वादव्ययादाप्सुप इत्युपरि सप्तम्या लुक् । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सेहिरादेशः । धिन्विक्कृण्वोरच्चेति णपोऽपवादो विकरण उप्रत्ययः । तत्सन्नि-
योगेन वकारस्याकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानिवद्भावाच्च-
घृषधगुणो न भवति । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । पा० ६. ४. १०६. । इति हेर्लुग्न भवत्युतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति वचनात् । तिङ्तिङ् इति निघातः । वीतये । मंत्रे वृषेपचमनविदभूवीरा उदात्त इति क्तिन्बुदात्तः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नरा॒ण॒स॒मि॒ह॒ प्रि॒य॒म॒स्मि॒त्य॒ज्ञ॒ उप॑ ह॒ये । म॒धु॒जि॒ह्वं॑ ह॒वि॒ष्कृतं॑ ॥ ३ ॥

नरा॒ण॒सै॒ । इ॒ह । प्रि॒यं । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । उप॑ । ह॒ये । म॒धु॒ऽजि॒ह्वं॑ । ह॒विः॒ऽकृतं॑ ॥ ३ ॥

इह देवयजनदेशेऽस्मिन्प्रवर्तमाने यज्ञे नराणसमेतन्नामकमग्निमुपह्वये । आह्वयामि । कीदृशं । प्रियं । देवानां प्रीतिहेतुं । मधुजिह्वं । मधुरभाषिजिह्वो-
पेतं । माधुर्यरसास्वादकजिह्वोपेतं वा । हविष्कृतं । हविषो निष्पादकं ॥ नरा-
णसः । नरशब्दो नृ नय इत्यस्मादवंतः । प्रत्ययस्य पित्वाद्यातुस्वर एव शिष्यते ।
णसत्यस्मिन्निति णसः । हलश्चेत्प्रधिकरणे घञ् । नराणां णस इति समासे कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्न उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । पा० ६. २. १४०. । इति
पूर्वात्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । अत एव वनस्पत्यादिषु पाठान्नरशब्दस्य दीर्घत्वं ।
इह । इदमो ह इति हप्रत्ययः । इदम इतितीशादेशः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं ।
प्रीणातीति प्रियः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कः । प्रत्ययस्वरः । अस्मिन् ।
ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ह्वये । निघातः । मधुजिह्वं । मधुशब्दस्या-
द्युदात्तत्वमुक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । हविष्कृतं । हविः
करोतीति हविःकृत । क्विपि ह्रस्वस्य तुक् । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति षत्वं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अ॒ग्ने॒ सु॒ख॒त॒मे॒ रथे॑ दे॒वाँ ई॒कृत॑ आ॒ वह॑ । अ॒सि॒ होता॑ म॒नु॒र्हितः॑ ॥ ४ ॥

अ॒ग्ने॒ । सु॒ख॒ऽत॒मे॒ । रथे॑ । दे॒वान् । ई॒कृतः॑ । आ॒ । वह॑ । अ॒सि॒ । होता॑ ।

म॒नुः॒ऽहितः॑ ॥ ४ ॥

इदंशब्दाभिधेय हे अग्ने । ईदितोऽस्माभिः स्तुतः सन् सुखतमेऽतिशयेन
 सुखहेतो कस्मिंश्चिदप्ये देवान्स्थापयित्वा कर्मभूमावावह । इदंशब्दाभिधेयत्वमत्र
 मृचयितुमीदित इति विशेषणं । मनुहितः । मनुना मंचेण मनुष्येण वा यज्ञ-
 मानादिरूपेण हितोऽत्र स्थापितस्त्वं होता देवानामाह्वातासि ॥ सुखतमे ।
 सुखमस्मिन्नस्तीति मतुप् । तस्य गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । पा० ५. २.
 ९४. १. इति लुक् । अतिशयेन सुखः सुखतमः । तमपोऽनुदात्तत्वात्प्रातिपदि-
 कस्वरः । रथे । रमु क्रीडायां । रमंतेऽस्मिन्निति रथः । हनिकुपिनीरमिका-
 शिभ्यः कथन् । उ० २. २. इति कथन् । एकाच उपदेष्टेऽनुदात्तात् । पा० १. २.
 १०. । इतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेष्टेत्यादिना । पा० ६. ४. ३१. । मकारलोपः ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईदितः । ईद स्तुतो । निष्ठेति क्तः । इडागमः । तस्यागमा
 अनुदात्ता इत्यनुदात्तः । प्रत्ययस्वरः । देवानिति नकारस्य संहितायां दीर्घादटि
 समानपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनामिकभावः । भोभगो
 इत्यादिना रोयत्वं । तस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । तस्यामिडत्वानुगुणो न
 भवति । आ । निपातत्वादाद्युदात्तः । अमि । अमु भुवि । लटः सिप् । अदि-
 प्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । तामस्योलोप इति मकारस्य लोपः । होता ।
 ताच्छील्ये तृन् । सौ ऋदुग्ण इत्यादिना । पा० १. १. ९४. । अनङ् । डिच्चा-
 दंतादेशः । अपृच्छित्यादिना । पा० ६. ४. ११. । उपधादीर्घः । हन्त्यादिलोपन-
 लोपो । निच्चादाद्युदात्तः । मनुहितः । मन्यत इति मनुः । मन ज्ञाने । शृस्वृ-
 मिहिचषमिबमिहनिक्किदिवंधिमनिभ्यश्च । उ० १. १०. । इत्युप्रत्ययः । तत्र निदि-
 त्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । हितः । दधातेर्निष्ठेति कर्मणि क्तः । दधातेर्हिरिति
 हिरादेशः । मनुना हित इति समासे तृतीयायाः स्थाने मुपां मुलुगित्यादिना
 स्वित्यादेशः । तस्य रुत्वं । लुगभावश्छांदसः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तृणीत बहिरानुषघृतपृष्ठं मनीषिणः । यत्रामृतस्य चक्षरं ॥ ५ ॥

स्तृणीत बहिः । आनुषक् । घृतऽपृष्ठं । मनीषिणः । यत्र । अमृतस्य । चक्षरं ॥ ५ ॥

हे मनीषिणो बुद्धिमंत ऋत्विजः । बहिर्दग्धं स्तृणीत । वेदरूपयाच्छादयत ।
 अत्रापि बहिर्नामकोऽग्निः मृच्यते । कीदृशं बहिरास्तरणीयं । आनुषक् ।

अनुक्रमेण सक्तं । परस्परं संबद्धं । घृतपृष्ठं । घृतपूर्णानां सुचां बर्हिषासादि-
 तत्वाद्भूतं पृष्ठ उपरिभागे यस्य बर्हिषस्तद्भूतपृष्ठं । यत्र यस्मिन्बर्हिषमृतस्यामृत-
 समानस्य घृतस्य चक्षणं दर्शनं भवति । यद्वा । मरणरहितस्य देवस्य बर्हिना-
 मकस्याग्नेर्दर्शनं भवति । तद्बर्हिः स्मृणीतेति पूर्वचान्वयः ॥ स्मृणीत । स्मृज्
 आच्छादने । लोणमध्यमपुरुषस्य बहुवचनं । लोटो लङ् । पा० ३. ४. ८५. ।
 तस्यस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति यस्य तादेशः । ऋदिभ्यः ऋ । ई हल्यघोः
 । पा० ६. ४. ११३. । इतीत्वं । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यं । पा० ८. ४. १. १. । इति णत्वं ।
 प्वादीनां ह्रस्वः । पा० १. ३. ८०. । इति धातोर्ह्रस्वत्वं । सति णिष्टस्वरबलीयस्त्व-
 मन्यत्र विकरणेभ्यः । अतस्तिङ् एव प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । बर्हिः । बृहेर्नलोपश्च
 । उ० २. १०५. । इतीस्प्रत्ययनलोपो । प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । आ समन्तादनु-
 षजतीत्यानुषक् । षंज संगे । धात्वादेः षः सः । क्विप्चेति क्विप् । अनिदितां
 । पा० ६. ४. २४. । इति लोपः । आङ्ग्वोरुपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । गतिसमासः ।
 उपसर्गात्सुनोतीत्यादिना षत्वं । घृतपृष्ठं । घृ क्षरणदीप्योः । निष्ठेति क्तः ।
 प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । घृतयुक्तं पृष्ठमस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनी-
 षिणः । आमन्त्रितनिघातः । अमृतस्य । न विद्यते मृतं मरणमस्मिन्नित्यमृतं ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञो
 जरमरमित्रमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्षणं । चक्षिङ्
 व्यक्तायां वाचि । वागभिव्यक्तिवाचिधातुरिहाभिव्यक्तिमात्रं लक्षयति । ल्युट् च
 । पा० ३. ३. ११५. । इति भावे ल्युट् । योरनादेशः । तस्याङ्धातुकत्वाच्चक्षिङ्ः
 ख्याज् । पा० २. ४. ५४. । इति ख्याजादेशे प्राप्तेऽसनयोश्च । पा० २. ४. ५४. ३. ।
 इति प्रतिषेधः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः । अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥

वि । श्रयन्तां । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । अद्या नूनं च । यष्टवे ॥ ६ ॥

द्वारो यज्ञस्य शालाद्वाराणि विश्रयन्तां कपाटोद्घाटनेन विविश्रयन्तां । कीदृश्यः ।
 ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः । देवीः । द्योतमानाः ।
 असश्चतः । असश्चतयः । उद्घाटनेन प्रवेष्टृपुरुषसंगरहिताः । यद्वा । असश्चतः ।
 प्रवेष्टृपुरुषरहितान्यज्ञगृहान्तपुरुषप्रवेशाय द्वाराभिमानिन्य एतत्संज्ञका अग्नि-

विशेषमूर्तयो विश्रयन्तां । विशेषेण सेवन्तां । द्वारसेवया तच्च पुरुषप्रवेशेन वा किं प्रयोजनमिति तदुच्यते । अद्यास्मिन्दिने नूनमवश्यं यष्टवे यष्टुं । चकाराहि-
नांतरेष्वपीति द्रष्टव्यं ॥ ऋतावृधः । ऋतं वर्द्धयन्तीत्यर्थे वृधेरन्तर्भावितण्यर्था-
त्किप्चेति किप् । उपपदसमासः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
वृधिर्धातुस्वरेणोदात्तः । समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते ।
देवीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । देवशब्दात्पचाद्यजन्तात्पुंयोगादाख्यायां
। पा० ४. १. ४८. । इति डीष् । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । विभक्त्या संहकादेश उदात्ते-
नोदात्त इत्युदात्तः । असश्चतः । ग्लुंचु घञ्ज गती । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः ।
लटः शचादेशः । द्वाराभावे न विद्यन्ते सश्चन्तो गच्छन्तो येषु प्राग्वन्गादिषु तान-
मश्चतः । अद्या । सद्यःपरुदित्यादिना द्यप्रत्ययांतो निपातितः । तद्धितश्चा-
सर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञकत्वात्परस्या विभक्तेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहि-
तायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नूनं । एवमादीनामन्त इत्यंतोदात्तत्वं ।
यष्टवे । यजेस्तुमर्थे सेसेनित्यादिना । पा० ३. ४. ९. । तवेन्प्रत्ययः । व्रश्चादिना
षत्वं । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

सृक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

नक्तोषसा मुपेशसास्मिन्यज्ञ उप ह्वये । इदं नो बर्हिर्मासदे ॥ १ ॥

नक्तोषसा । मुऽपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । ह्वये । इदं । नः । बर्हिः ।

आऽसदे ॥ १ ॥

नक्तशब्द उषःशब्दश्च लोके कालविशेषवाचिनी । इह तु तत्कालाभिमा-
निवह्निमृत्तित्रये प्रयुज्यते । नक्तोषसा नक्तोषोनामिके वह्निमृत्ती अस्मिन्प्रवर्त्त-
माने यज्ञकर्मण्युपह्वये । आह्वयामि । किमर्थं । नोऽस्मदीयमिदं वेद्यामास्तीर्णं
बर्हिर्देवमासदे । आसत्तुं । प्राप्तुं । कीदृश्या । मुपेशसा । शोभनरूपयुक्ते ॥ नक्तं
चोषाश्च नक्तोषसा । द्वितीयादिवचनस्य मुपां मुलुगित्याकारः । मलोप उपधा-
दीर्घश्छांदसौ । देवताइन्द्रे च । पा० ६. २. १४१. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृति-
स्वरत्वं । मुपेशसा । शोभनं पेशो रूपं ययोरूपे । पूर्ववदाकारः । पेशःशब्दो
नक्षिष्यत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वस्यापवादत्वेना-

द्युदात्तं द्यच् छंदसि । पा० ६. २. ११९. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडि-
दमित्यादिना विभक्तिरुदात्ता । आसदे । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । धात्वादेः
षः सः । आङ्पूर्वादस्मात्संपदादिभ्यो भावे क्तिप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

ता मुजिह्वा उप ह्ये होतारा दैव्या कवी । यज्ञं नो यक्षतामिमं ॥ ८ ॥

ता । मुजिह्वा । उप । ह्ये । होतारा । दैव्या । कवी इति । यज्ञं । नः । यक्षतां ।
इमं ॥ ८ ॥

तच्छब्दोऽत्र सर्वनामत्वात्प्रसिद्धार्थवाची । ता तौ याज्ञिकानां प्रसिद्धौ वा-
वग्नी उपह्ये । आहूयामि । नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं यक्षतां । तावुभौ यज-
तामनुतिष्ठतां । कीदृशी । मुजिह्वा । शोभनजिह्वोपेतौ । प्रियवचनौ शोभन-
ज्वाली वेत्यर्थः । होतारा । होमनिष्पादकौ । दैव्या । दैव्या देवसंबन्धिनौ । अत
एवेमावग्नी दैव्यहोतृनामकौ । कवी । मेधाविनौ ॥ ता तौ । द्वितीयाद्विवचनस्य
मुपां मुलुगित्याकारः । एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । मुजिह्वा । शोभना
जिह्वा ययोस्ती । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पूर्ववदेकादेशस्वरः । संहिता-
यामावादेशः । वस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपः । होतारा । जुहोतेस्तृन् । द्वि-
वचने ऋतो डि । पा० ७. ३. ११०. । इति गुणः । अमृन्वित्युपधादीर्घः । पूर्ववदा-
कारः । निह्वादाद्युदात्तः । दैव्या । देवानामिमी । देवाद्यञ्जौ । पा० ४. १. ८५. ३. ।
इति यञ् । यस्येति चेत्यकारलोपः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तः । पूर्ववदाकारः ।
यक्षतां । यजतां । लोटि शपि परतः सिञ्चहुलं लेटीति बहुलयहणात्सिप् ।
कुत्वचर्त्तृषत्वानि ॥

नवमीमुचमाह ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदंत्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयः । भुवः । बर्हिः । सीदंतु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

अथ महीशब्दो महत्त्वगुणयुक्तां भारतीमाचष्टेऽन्येष्वप्रीमूक्तेषु सहशेष्विळा
सरस्वती भारतीत्याम्नातत्वात् । इळादिशब्दाभिधेया वह्निमूर्त्तयस्त्रिस्रो देवीर्दी-
प्यमाना बर्हिर्वेद्यामास्तीर्णे सीदंतु । प्राप्नुवंतु । कीदृश्यः । मयोभुवः । सुखोत्पा-

दकाः । अस्मिधः । शेषेण क्षयेण वा रहिताः ॥ इळा । ईड स्तुतौ । छांदसं
ह्रस्वत्वं । क्षिप् । धातुस्वरः । टापं चापि हलन्तानां यथा वाचा दिशा निशेति
टाप् । सरस्वती । सरोऽमुनंतो निह्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मतुप् । अदुप-
धाद्वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भवेन पदत्वस्य बाधितत्वादुत्वाद्यभावः । उगितश्चेति
डीप् । मतुप्डीपौ पिह्वादनुदात्तौ । मही । महतीशब्दे तकारलोपश्चांदसः ।
यस्येति चेत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डीप उदात्तत्वं । तिस्रः । चि-
शब्दाज्जसि चिचतुरोः स्त्रियां तिमृचतम् । पा० ७. २. ९९. । इति तिस्रादेशः । अचि
र ऋतः । पा० ७. २. १००. । इति रेफादेशः । तिमृभ्यो जसः । पा० ६. १. १६६. ।
इति जस उदात्तत्वं । देवीः । देवानां पत्न्यो देव्यः । पुंयोगादाख्यायामिति डीष् ।
यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरेण डीष उदात्तत्वं । जसि दीर्घाज्जसि चेति
निषिद्धं दीर्घत्वं वा छंदसीति पक्षेऽभ्यनुज्ञायते । मयोभुवः । मीज् हिंसायां ।
हिनस्ति दुःखमिति सुखं मयः । तन्नावयंतीति मयोभुवः । अंतर्भावितरण्यथाञ्जुवः
क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । बर्हिः । बृहेर्नलोपश्चतीसिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
सीदंतु । षट् विशरणादौ । पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । अस्मिधः । स्मिधेर्हिंसार्थस्य
शेषणार्थस्य वा संपदादिभ्यो भावे क्षिपि नञा बहुव्रीहिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरं
बाधित्वा नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पत्नीसंयाजे त्वष्टुः पुरोनुवाक्येह त्वष्टारमयियंमिति । शं युवाकाय संप्रषित
इति खंडे सूचितं । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमयियं । अ० १.
१०. । इति । तामेतां पुरोनुवाक्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

इह त्वष्टारमयियं विश्वरूपमुप ह्वये । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारं । अयियं । विश्वरूपं । उप । ह्वये । अस्माकं । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

त्वष्टार त्वष्टृनामकमग्निमिह कर्मण्युप ह्वये । कीदृशं । अयियं । श्रेष्ठं । विश्वरूपं ।
बहुविधरूपोपेतं । सोऽस्माकं केवलोऽसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्य-
धिकमनुग्रहं करोत्वित्यर्थः ॥ त्वष्टारं । तष्टू त्वष्टू तनूकरणे । तृन् । स्वरतिसूति-
सूर्यतिधूज्रूदितो वा । पा० ७. २. ४४. । इतीडभावपक्षे स्कोः संयोगाद्योरंते च । पा०
८. २. २९. । इति ककारलोपः । ह्रत्वं । द्वितीयैकवचने ऋतो डिः सर्वनामस्थान-
योरिति गुणेऽमृचित्यादिनोपधाया दीर्घः । तृनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । अयियं ।
अयादित्यनुवृत्तौ घञ्चो च । पा० ४. ४. ११७. । इति घच् । आयनेयीत्यादिना

। पा० ७. १. २. । घकारस्य इयादेशः । यस्येति लोपः । आयनादिषूपदेशिव-
ह्वचनं स्वरसिद्धयर्थं । पा० ७. १. २. १. । इत्युपदेशिवद्भावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वाह्वच-
श्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि त्वष्टुत्पन्नत्वेन यस्य । त्वष्टा वै
पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति श्रुतेः । विश्वशब्दस्याद्युदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । अस्माकं ।
असु क्षेपणे । युष्मद्भिः मदिक् । उ० १. १३७. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । षष्ठीव-
ह्वचनमाम् । अत्र परमपि योऽचि । पा० ७. २. ६९. । इति यत्वं बाधित्वा
नित्यत्वात्प्रतिपदविधित्वाच्चाम आकमादेशे कृतेऽनादेश इति निषेधेन । पा० ७.
२. ६६. । यत्वाभावाच्छेषे लोप इति टकारलोपेऽकारान्तत्वेन पश्चात्प्राप्तस्यापि
सुटः । पा० ७. १. ५२. । साम इति निर्देशे स्थानिन्यंतभावेन । पा० ७. १. ३३. ।
निवृत्तिः । एवमर्थ एव हि साम इति समुट्कस्य निर्देशः । केवलः । वृषादे-
राकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अव॑ मृ॒जा वन॑स्पते॒ देव॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः । प्र॒ दातु॑र॒स्तु चे॒तनं॑ ॥ ११ ॥

अव॑ । मृ॒ज । वन॑स्पते॒ । देव॑ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒विः । प्र॒ । दातुः॑ । अ॒स्तु । चे॒तनं॑ ॥ ११ ॥

हे वनस्पते । एतन्नामकाग्ने देव हविर्भुग्भ्यो देवेभ्योऽस्मदीयं हविरवसृज ।
समर्पयेत्यर्थः । प्र दातुर्यजमानस्य चेतनं परलोकविषयं विज्ञानं त्वत्प्रसादादस्तु ॥
वनस्पते । आमंत्रितनिघातः । देव । पादादित्वान्न निघातः । षाष्टिकमामंत्रि-
ताद्युदात्तत्वं । हविः । उसः प्रत्ययस्वरः । दातुः । ददातेस्तृच् । चित इत्यंतोदात्तः ।
इति ऋत उत । पा० ६. १. १११. । इत्युत्वं । एकादेशः । रपरत्वं च । रात्सस्य । पा०
६. २. २४. । इति मलोपः । एकादेशस्वरेणोकार उदात्तः । चेतनं । चिती संज्ञाने ।
करणे ल्युट् । योरनादेशः । लघूपधगुणः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्वाहा॑ य॒ज्ञं कृ॑णोत॒नेद्रा॑य॒ यज॑न्नो गृहे । तत्र॑ दे॒वाँ उप॑ ह॒ये ॥ १२ ॥

स्वाहा॑ । य॒ज्ञं । कृ॑णोत॒न । इ॒न्द्राय॑ । यज॑न्नः । गृहे । तत्र॑ । दे॒वान् । उप॑ । ह॒ये ॥ १२ ॥

स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामकमग्निविशेषं लक्षयति ।
तदग्निसंपादितं यज्ञमिन्द्रायेन्द्रतुष्ट्यर्थं यजन्नो यजमानस्य गृहे ऋत्विजः कृणोतन ।

कुरुत । तच्च यज्ञे देवानुपहृये ॥ कृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् ।
 लोणमध्यमबहुवचनस्य तस्थस्थमिपामिति तादेशः । तन्ननन्ननयनाश्च । पा० १.
 १. ४५. । इति तनवादेशः । गपि प्राप्ते धिन्विकृण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
 वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । अचः परस्मिन्निति स्थानि-
 वद्भावाद्वाकारस्य लघूपधगुणो न भवति । तनपः पित्वेनाङित्वाद्वाकारस्य गुणः ।
 इन्द्राय । ऋजेंद्रेत्यादिना रन् । नित्वादाद्युदात्तः । यज्वनः । यज देवपूजासंगति-
 करणदानेषु । सुयजोर्ङ्निप् । पा० ३. २. १०३. । इमि भसंज्ञायामलोपे प्राप्ते न
 संयोगाद्वमंतात् । पा० ६. ४. १३१. । इति निषेधः । वनिपः पित्वेन धातुस्वर एव
 शिष्यते । गृहे । ग्रह उपादाने । गेहे कः । पा० ३. १. १४४. । इति कप्रत्ययः ।
 यहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तच्च । चल । लितीति
 प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । देवां उपेत्यच संहितायां 'दीर्घादटीति' नकारस्य रुत्वं ।
 आतोऽटि नित्यमित्याकारस्यानुनासिकादेशः । भोभगो इति यत्वं । तस्य लोपः
 शाकल्यस्येति लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचविंशो वर्गः ॥

ऐभिरग्न इत्यादिकस्य डादगर्चस्य तृतीयमूक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । तच्च
 मूक्तं बहुदेवताकं । अत एवानुक्रम्यते । ऐभिर्वैश्वदेवमिति । विनियोगस्तु ष्यूढ-
 द्वादशाहस्य प्रथमे छंदोमे तृतीयस्रवने वैश्वदेवशस्त्रे । ऐभिरग्ने दुवो गिर इति
 मूक्तं । तथा च सूचितं । अथ छंदोमाः समुद्रादूर्मिरित्युपक्रम्यैभिरग्ने दुवो गिर
 इति वैश्वदेवं । आ० ६. ९. । तच्च प्रथमामृचमाह ॥

ऐभिरग्ने दुवो गिरो विश्वेभिः सोमपीतये । देवेभिर्याहि यक्षि च ॥ १ ॥

आ । एभिः । अग्ने । दुवः । गिरः । विश्वेभिः । सोमऽपीतये । देवेभिः । याहि ।
 यक्षि । च ॥ १ ॥

हे अग्ने । ऐभिरस्मिन्यज्ञे संभाविते विश्वेभिर्देवेभिः सर्वेर्देवः सह सोमपीतये
 सोमपानोपेतयागार्थं दुवोऽस्मदीयां परिचर्या गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीश्च प्रत्या-
 याहि । आगच्छ । यक्षि च । आगत्य यज च ॥ एभिः । पूर्वनिर्दिष्टानां देवा-
 नामिदमा परामर्शादिदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तुतीयादौ । पा० २. ४. ३२. । इत्य-
 शनुदात्तः । शित्वात्सर्वादेशः । नेदमदसोरकोः । पा० १. १. ११. । इति भिस

ऐसादेशाभावः । विभक्तिरनुदात्तैव । न चोडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं तत्रा-
तोदात्तादित्यधिकारात् । दुवः । नद्विषयस्यानिसंतस्येत्याद्युदात्तत्वं । विश्वेभिः ।
विश्वशब्दो विणेः क्नंतो निच्चादाद्युदात्तः । बहुलं छंदसीति भिस ऐस् न भवति ।
बहुवचने ऋत्येत् । पा० ७, ३, १०३. । इत्येत्वं । सोमपीतये । सोमशब्दोऽर्तिस्तु-
स्वित्यादिना मनंतो निच्चादाद्युदात्तः । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्यागे स सोमपीतिः ।
तस्मै । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । बहु-
वचने ऋत्येदित्येत्वं । यक्षि । यजेलोटः सिप् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
ग्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति क्वं । सेहिरादेशञ्छांदसत्वान्न भवति । सिप्
पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आ त्वा कखा अहूषत गृणंति विप्र ते धियः । देवेभिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कखाः । अहूषत । गृणंति । विप्र । ते । धियः । देवेभिः । अग्ने । आ ।

गहि ॥ २ ॥

हे विप्र मेधाविन् अग्ने कखा मेधाविन ऋत्विजस्त्वा यज्ञनिष्पादकं त्वा-
महूषत । आह्वयंति । तथा ते धियस्त्वदीयानि कर्माणि गृणंति कथयंति । ततो
हे अग्ने देवेभिर्देवैः सहागहि । आगच्छ ॥ विप्र इत्यादिषु चतुर्विंशतिसंख्याकेषु
मेधाविनामसु कख ऋभुरिति पठितं । त्वा । त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः ।
सर्वानुदात्तः । कखाः । कण शब्दार्थः । अग्निप्रुषिलटिकणिखटीत्यादिना कन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । अहूषत । द्वेज् स्पृहायां शब्दे च । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति
वर्तमाने लुङ् । जिच्चादात्मनेपदं । ऋ आत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशः । च्वेः सिच् ।
एकाच इतीट्प्रतिषेधः । पा० ७, २, १०. । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं ।
हलः । पा० ६, ४, २. । इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्ययोरिति षत्वं । छांदसत्वादूकारस्य
न गुणः । अडागमः । गृणंति । गृ शब्दे । लट् । ऋ । ऋऽतः । ऋादिभ्यः
आ । ष्वादीनां ह्रस्व इति धातोह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरातः । पा० ६, ४, ११२. ।
इत्याकारलोपः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति एत्वं । तिङः स्वर एव शिष्यते ।
विप्र । आमंचितनिघातः । ते । अनुदात्तमित्यनुवृत्तौ तेमयावेकवचनस्य । पा०
८, १, २२. । इति षष्ठ्यास्ते इत्यादेशः । देवेभिः । छांदस ऐस् अभावः । गहि ।
गमू सृपू गती । लोटः सिप् । सेहिरपिञ्च । कर्तरि शप् । तस्य बहुलं छंदसीति

लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । तस्यासिद्धवदभादित्यसिद्धत्वा-
दतो हेरिति हेर्लुग्न भवति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पृषणं भगं । आदित्यान्मरुतं गणं ॥ ३ ॥

इंद्रवायू इति । बृहस्पतिं । मित्रा । अग्निं । पृषणं । भगं । आदित्यान् । मरुतं ।
गणं ॥ ३ ॥

इन्द्रादिदेवान्मरुतं मरुतां वायूनां संबंधिनं गणं च हे अग्ने यक्षीति पदद्व-
यमनुवर्तते ॥ इन्द्रश्च वायुश्चंद्रवायू । देवताद्वये च । पा० ६. ३. २६. । इति प्राप्न-
स्यानङ् उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इति प्रतिषेधः ।
देवताद्वये च । पा० ६. २. १४१. । इति प्राप्नस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनु-
दात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति निषेधः । समासांतोदात्तत्वमेव । बृहस्पतिं ।
तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोरभिधेययोः सुट् तलोपो वक्तव्यः । पा० ६. १.
१५७. । इति तलोपः सुडागमश्च । बृहच्छब्दमाद्युदात्तं केचिद्वर्णयंतीति वामनः ।
पा रक्षणे । पातीति पतिः । पातेर्इति । उ० ४. ५८. । प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः ।
समास उभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मित्रा । द्वितीयायाः
सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराजादेशः । आदित्यान् । अदितेरपत्यान्यादित्याः ।
दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण् ण्यः । पा० ४. १. ८५. । प्रत्ययस्वरः । मरुतं । मरुतां
विकारः । अनुदात्तादेश्च । पा० ४. ३. १४०. । इत्यञ् । जिह्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र वो भ्रियंत इंद्रवो मत्सरा मादयिष्णवः । द्रप्सा मध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियंते । इंद्रवः । मत्सराः । मादयिष्णवः । द्रप्साः । मध्वः । चमूषदः ॥ ४ ॥

हे इंद्रादिदेवाः । वो युष्मदर्धमिन्द्रवः सोमाः प्रभ्रियंते । प्रकर्षेण संपाद्यंते ।
कीदृशाः । मत्सराः । तृप्तिकराः । मत्सरः सोमो मंदतेस्तृप्तिकर्मणः । नि० २. ५. ।
इति यास्कः । मादयिष्णवः । हर्षहेतवः । द्रप्साः । विंदुरुपाः । मध्वः । मधुराः ।
चमूषदः । चमूषु चमसादिपात्रेष्ववस्थिताः ॥ प्र । प्राग्व्यवहिताश्चेति व्यव-
हितप्रयोगः । भ्रियंते । भृजो यकि रिङ् शयग्लिङ् । पा० ७. ४. २८. । इति रिङा-

देशः । हजो वा । हयहोर्भञ्छंदसीति हकारस्य भकारः । इंदवः । उंदी क्तेदने ।
 उंदंति पात्राणीति । निदित्यनुवृत्तावुंदेरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः । आदि-
 रिकारश्च निच्चादाद्युदात्तः । मत्सराः । मद तृप्तियोगे । चिदित्यनुवृत्तौ कृधूम-
 दिभ्यः कित् । उ० ३. ७२. । इति सरप्रत्ययः । तितुचतथसिसुसरकसेषु चेतीट्प्र-
 तिषेधः । चित्त्वादंतोदात्तः । मादयिष्णवः । मदी हर्षग्लपनयोः । मदेर्ण्यताखे-
 ष्छंदसि । पा० ३. २. १३७. । इतीष्णुच् । णेरनिटीति णिलोपे प्राप्तेऽयामंताल्वाय्ये-
 त्विष्णुषु । पा० ६. ४. ५५. । इत्ययादेशः । चित्त्वादंतोदात्तः । मध्वः । मधुशब्द
 आद्युदात्त उक्तः । मधुशब्दस्य व्यत्ययेन पुल्लिङ्गत्वं । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
 इति जसि च । पा० ७. ३. १०९. । इति गुणो न भवति । चमूषदः । चमु छमु
 जमु रुमु अदने । चम्यते भक्ष्यते येषु चमसेषु ते चम्वः । कृषिचमीत्यादिना । उ०
 १. ८१. । ऊः । तत्र सीदंतीति चमूषदः । सत्सूद्विषेत्यादिना । पा० ३. २. ६१. । क्तिप् ।
 मुषामादेराकृतिगणत्वात्त्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

ई०ते त्वामवस्यवः कणासो वृक्तबर्हिषः । हविष्मंतो अरंकृतः ॥ ५ ॥

ई०ते । त्वां । अवस्यवः । कणासः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मंतः । अरं०कृतः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वामी०ते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशाः । अवस्यवः । अवनं रक्षणं
 तद्धेतून्देवानिच्छंतः । कणासः । मेधाविनः । वृक्तबर्हिषः । आस्तरणार्थं छिन्न-
 दर्भाः । हविष्मंतः । हविर्युक्ताः । अरंकृतः । अलंकर्तारः ॥ ई०ते । ई० स्तुतौ ।
 अनुदात्तेत्त्वाम्नटो रुः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । रुस्यादादेशः ।
 टेरत्वं । तास्यनुदात्तेदित्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वाद्वातुस्वर एव शिष्यते ।
 अवस्यवः । अवंतीत्यवा देवाः । तानतिशयेनेच्छंति । सुप आत्मनः क्वच् ।
 क्वचि चेतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुत्रस्य । पा० ७. ४. ३५. । इति निषेधात् ।
 सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः । पा० ७. १. ५१. ३. । इति मुक् ।
 क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । कणासः । कण
 शब्दार्थः । कणंति ध्वनंति स्तोत्रादिपाठेनेति कणा ऋत्विजः । अशिषुषीत्यादिना
 क्कन् । निच्चादाद्युदात्तः । आज्ञसेरमुक् । पा० ७. १. ५०. । इत्यमुक् । वृक्तबर्हिषः ।
 वृक्तमुक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविष्मंतः । हविरेषामस्तीति हवि-

षंतः । तसौ मत्वर्थ इति भवेनापदत्वान्न स्त्वं । अरंकृतः । अलंकुर्वतीत्यरंकृतः ।
क्लिप् चेति क्लिप् । ह्रस्वस्य तुक् । कपिलकादीनां संज्ञाच्छंदसोर्वा लो रत्वमापद्यते
। पा० ८. २. १८. ३. । इति लकारस्य रेफादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहंति वह्यः । आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥

घृतऽपृष्ठाः । मनऽयुजः । ये त्वा वहंति वह्यः । आ देवाना सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां येऽश्वा रथेन वहंति । कीदृशाः । घृतपृष्ठाः । पृष्ठांगत्वेन
दीपपृष्ठाः । मनोयुजः । मनःसंकल्पमात्रेण रथे युज्यमानाः । वह्यः । वोढारः ।
तैरश्वैः सोमपानहेतुयागार्थं देवानावहेति शेषः ॥ घृतपृष्ठाः । घृ शरणदीप्त्याः ।
घृतं दीपं पृष्ठं येषां ते घृतपृष्ठाः । घृतशब्दः प्रत्ययस्वरणांतादातः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मनसा युजत इति मनोयुजः । ऋत्विग्दधृगित्यादिना
क्लिन् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वा । त्वामा द्वितीयाया इत्यनुदात्तस्वादेशः ।
वहंति । शस्त्रिपोरनुदात्तत्वाद्वातुस्वरः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । वह्यः । निरि-
त्यनुवृत्तौ वहिश्चिथ्र्युदुगलाहात्वरिभ्यो नित । उ० ४. ५०. । इति निप्रत्ययः ।
तस्य निच्चादाद्युदात्तत्वं । सोमपीतये । उक्तं । मकारं पगतो नकारस्य संहितायां
नश्च । पा० ८. ३. ३०. । इति धुगागमः । खरि चेति चत्वं । चयो द्वितीयाः शरि
पोष्करमादेः । पा० ८. ४. ४८. ३. । इति द्वितीयस्थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पद्विंशो वर्गः ॥

सृक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

तान्यजत्राँ ऋतावृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि । मध्वः मुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान । यजत्रान् । ऋतऽवृधः । अग्ने । पत्नीऽवतः । कृधि । मध्वः । मुऽजिह्व ।

पायय ॥ ७ ॥

हे अग्ने तानिन्द्रादीन्देवान्यजत्रान्यजनीयान् ऋतावृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा
वर्द्धकान् पत्नीवतः पत्नीयुक्तान्कृधि । कुरु । हे मुजिह्व गोभनजिह्वापेत मध्वो
मधुरस्य सोमस्य भागं देवान्पायय ॥ यजत्रान् । अमिनश्चियजिबन्धिपति-
भ्योऽचन् । उ० ३. १०४. । इति यज्ञेरचन्प्रत्ययः । ऋतावृधः । वृधु वृद्धौ । अंतर्भा-

वितरण्यथात् क्षिप् चेति क्षिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 वृधेर्धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वाच्चांमंचित-
 निघातः । षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पत्नीवतः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३ ।
 इति डीप् । इकारस्य च नकारः । ता एषां संतीति मतुप् । छंदसीर इति वत्त्वं ।
 पतिगच्छो इतिप्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः । डीभ्मतुपोरनुदात्तत्वात्स एव शिष्यते ।
 कृधि । कृजो लोटः सिः । सेह्यपिच्चेति हिः । बहुलं छंदसीति विकरणलुक् ।
 श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसि । पा० ६. ४. १०२ । इति हेर्धिरादेशः । डिच्चाहुणाभावः ।
 मध्वः । उक्तं । मुजिह् । आमंचितनिघातः । पायय । पा पाने । पिबंतं प्रयुंक्त
 इति हेतुमति चेति णिच् । शास्त्रासाह्याव्यावेपां युक् । पा० ७. ३. ३७ । इति
 युक् । पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वं । अत एवाव्यवधायकत्वान्मध्व इत्यपेक्ष्य
 तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ये यजत्रा य ईज्यास्ते ते पिबंतु जिह्या । मधोऽग्ने वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये। यजत्राः । ये। ईज्याः । ते। ते। पिबंतु। जिह्या । मधोः । अग्ने। वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये देवा यजत्रा यष्टव्याः । तथा ये देवा ईज्याः स्तुत्याः । ते सर्वेऽपि वषट्-
 कृति वषट्कारकाले वषट्कारयुक्ते यागे वा हे अग्ने ते त्वदीयया जिह्या
 मधोर्मधुरस्य सोमस्य भागं पिबंतु ॥ ये यजत्राः । गतं । ईज्याः । ईड स्तुतौ ।
 ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवंदवृशंसदुहां एयत इत्याद्युदात्तत्वं । द्वितीयस्य
 तेशब्दस्य युष्मदादेशस्य सर्वानुदात्तत्वं । मधोः । उपत्ययस्य निच्चादाद्युदात्त-
 त्वमुक्तं । अग्ने । आमंचितनिघातः । वषट्कृति । करोतेः संपदादिभ्यो भावे
 क्षिप् । वषडित्यस्य करणं यस्मिन्याग इति बहुव्रीहिः । वषडित्यस्य निपातत्वा-
 दाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वादेवाँ उषर्बुधः । विप्रो होतेह वक्षति ॥ ९ ॥

आकीं । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषः । बुधः । विप्रः । होता । इह ।

वक्षति ॥ ९ ॥

विप्रो मेधावी होता होमनिष्पादकोऽग्निरुषर्बुध उषःकाले यागगम-

नाय बुध्यमानान्विश्वान्देवान्सूर्यस्य संबन्धिनी रोचनात्स्वर्गलोकादिह कर्मण्याकी
वक्षति । आवहतु ॥ आकी । निपात आद्युदात्तः । सूर्यस्य । सूर्यशब्दो राजसू-
यसूर्येत्यादिना । पा० ३. १. ११४. । क्यप्रत्ययांतो निपातितः । क्यपः पित्वाडा-
तुस्वरेणाद्युदात्तः । रोचनात् । रोचमानात् । रुच दीप्ता । अनुदात्तेतश्च हलादेः
। पा० ३. २. १४९. । इति कर्तरि मुच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । विश्वान् । विशेः क्नंतो
निच्चादाद्युदात्तः । उषर्बुधः । उषर्बुध्यंत इत्युषर्बुधः । क्षिप् चेति क्षिप् । धातुस्वरे-
णोकार उदात्तः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । विप्रः । ऋजेंद्रेत्यादिना रन् ।
निच्चादाद्युदात्तः । होता । ह्यतेस्ताच्छीत्ये नृन् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।
परपूर्वत्वं । गुणः । निच्चादाद्युदात्तः । उह । उदमो ह इति हप्रत्ययः । उदम
इङितीश् । निच्चात्सर्वादेशः । प्रत्ययस्वरः । वक्षति । वहेः प्रार्थनायां लिङर्थे
लेट् । तस्य तिप् । कर्तरि शप् । शपि परतः सिद्धहुलं लेटीति सिप् । ढत्वक-
त्वत्वानि । तिङ्गितिङ् इति निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रउगणस्त्वस्य याज्या विश्वेभिः सोम्यं मध्विति स्तोत्रमये शस्त्रा-
दिति खंडे सूचितं । विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या । आ० ५. १०. । इति ।
तामेतां याज्यां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इंद्रेण वायुना । पिबा मिचस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यं । मधु । अग्ने । इंद्रेण । वायुना । पिबा । मिचस्य । धामऽभिः ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं विश्वेभिः सर्वैः पृषभगादिभिर्देवैरिंद्रेण वायुना मिचस्य संबन्धि-
भिर्धामभिस्तेजोभिर्मूर्तिविशेषरूपैश्च सह सोम्यं सोमसंबन्धि मधु मधुरं भागं
पिब ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावः । सोम्यं । सोममर्हति
य इत्यनुवृत्ता मये च । पा० ४. ४. १३८. । इति यप्रत्ययः सोमस्य विकार
इत्यर्थे । यस्येति चेत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । मधु । फलिपाटिनमिमनीत्या-
दिना । उ० १. १८. । उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । वायुना । कृवा-
पाजीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० १. ३. ३३. । इति युक् ।
प्रत्ययस्वरः । पिबा । पा पाने । लोटः संहिरादेशः । शपि पाप्नेत्यादिना पि-
बादेशः । अतो हेरिति हेलुक् । शपः पित्वाडानुस्वरः । पादादित्वाच्च निघातः ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । धामभिः । धाञ् । आतो मनिन्निति
मनिन् । निस्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वं होता मनुर्हितोऽग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वं । होता । मनुः । हितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि । सः । इमं । नः । अध्वरं ।

यज ॥ ११ ॥

हे अग्ने मनुर्हितो मनुषा होत्रादिरूपेण मनुष्येण हितः संपादितो होता होमनिष्पादको यस्त्वं यज्ञेषु सीदसि । तिष्ठसि । स त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं यजं यज । निष्पादय ॥ मनुर्हितः । मन्यत इति मनुः । जनेरुसिरित्यनुवृत्तौ बहुलमन्यत्रापि । उ० २. ११६. । इत्युस् । अतिपृथगीत्यादिना निदित्यनुवृत्तौ निष्पादाद्युदात्तः । हितः । धात्रो धातोर्निष्ठेति क्तप्रत्ययः । दधातर्हिरिति हिरादेशः । मनुषा हितो मनुर्हितः । कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । कृत्स्वरापवादेन तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सीदसि । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । लटः सिप् । णपि पात्राधेत्यादिना सीदादेशः । निधातः । सेममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणं । पा० ६. १. १३४. । इति सेलांप्ते गुणः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन्स अध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नो अध्वरमित्यत्र संहितायामेङ् । पदांतादति । पा० ६. १. १०९. । इति पूर्वरूपं प्राप्नं प्रकृत्यांतःपादमव्यपर इति प्रकृतिभावान्निवर्तते ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

युस्त्वा अरूषी रथे हरितो देव रोहितः । ताभिर्देवाँ इहा वह ॥ १२ ॥

युस्त्व । हि । अरूषीः । रथे । हरितः । देव । रोहितः । ताभिः । देवान् । इहा । आ ।

वह ॥ १२ ॥

हे देवाग्ने रोहितो रोहिच्छब्दाभिधेयास्त्वदीया वडवा रथे युस्त्व । युज योजय । हिणञ् : पादपूरणार्थः । कीदृशीः । अरूषीः । गतिमतीः । हरितः । हर्तुं रथा-रूढान्पुरुषान्वेतुं समर्थाः । ताभिर्वडवाभिरिहास्मिन्कर्मणि देवानावह ॥ युस्त्व । युजिर् योगे । लोट् । स्वरितेच्चादात्मनेपदं । थासः से । सवाभ्यां वामौ । रुधादिभ्यः श्रम । तस्य बाहुलकाद्युक् । कुत्वत्वे । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । संहितायां अच्चाऽतस्मिन् इति दीर्घः । अरूषीः । ऋ गतो । रंति गच्छंतीत्यरूषो वडवाः । ऋत्निभ्यासुपत् । उ० ४. ७४. । धातोर्गुणो रपरत्वं । निष्पादाद्युदात्तोऽरू-

षण्चः । तस्मात्स्त्रियां छांदसो डीप् । णसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णं इति दीर्घः ।
रथे । रमेरोणादिकः कथंप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । हरितः । हसृरुहियुपिभ्य
इतिः । उ० १. ९१. । इति हरतेरितिप्रत्ययः । डकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । रोहितः ।
रुहेरपि तेनैव सृच्रेणेतिः । डकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । ताभिः । सावेकाच
इति विभक्तेः प्राप्प्रमुदात्तत्वं साववर्णेति निषिध्यते । देवानित्यत्र पूर्ववदुत्तानु-
नासिको ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे सप्तविंशो वर्गः ॥

इंद्र सोममित्यादिकस्य द्वादशचर्चस्य चतुर्थस्य सृक्तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ।
यद्यप्येतत्सूक्तं कृत्स्नमृतुदेवताकं तथापि प्रत्युचमिंद्रादिदेवतांतराणि मिलितानि ।
तथा चानुक्रम्यते । इंद्र सोममृतव्यं तत्रेद्री मारुती त्वाष्ट्राग्नेय्येद्री मैत्रावरुणी
चतस्रो दविणोदस आश्विन्याग्नेय्यृतुदेवताः सर्वचेति । विनियोगस्तु स्मार्तो
दृष्टव्यः । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इंद्र सोमं पिबे ऋतुना त्वा विंशंविंदवः । मत्सरासस्तदोक्तसः ॥ १ ॥

इंद्र । सोमं । पिबे । ऋतुना । त्वा । विंशं । विंदवः । मत्सरासः ।

तत्तदोक्तसः ॥ १ ॥

हे इंद्र ऋतुना सह सोमं पिब । इंदवः पीयमानाः सोमास्ता त्वामाविशंतु ।
कीदृशाः । मत्सरासः । तृप्त्रिकराः । तदोक्तसः । तन्निवासाः । सर्वदा त्वद्दर-
स्थायिन इत्यर्थः ॥ इंद्र । पाष्ठिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । सोमं । अतिस्त्वित्यादिना
मन् । निच्चादाद्युदात्तः । पिबे । पिबे । मित्रस्येत्यत्रोक्तं । अस्या त्वा विंशं-
त्वित्युत्तरवाक्यगताख्यातार्थेन सह समुच्चयार्थश्चण्डो लुप्तः । अतश्चादिलोपे
विभाषेतीयं प्रथमा तिङ्भक्तिर्न निहन्यते । विंशंविति चलोपसाम्येऽपि
द्वितीयात्वान्निहन्यत एव । संहितायामाहुः इति प्राप्प्रस्य गुणस्य ऋत्यकः । पा०
६. १. १२८. । इति शाकल्यमते प्रकृतिभावादभावः । इंदवः । प्र वो भियंत इत्य-
त्रोक्तं । मत्सरासः । तत्रेवोक्तं । आज्ञसेरमुगित्यमुक् । तदोक्तसः । तदोक्तसः स्थानं
येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मरुतः पिबन्त ऋतुना पोचाद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबन्त । ऋतुना । पोचात् । यज्ञं । पुनीतन । यूयं । हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

हे मरुतः ऋतुना सह पोचात्पोतृनामकस्य ऋत्विजः पाचात्सोमं पिबत । ततोऽस्मदीयं यज्ञं पुनीतन । शोधयत । हे सुदानवः । शोभनदातारो मरुतः । हि यस्माद्यूयं स्थ । युष्माकं शोधयितृत्वं प्रसिद्धं । तस्माच्छोधयतेत्यर्थः ॥ पिबत । अत्र तिङोऽदुपदेशच्छपः परत्वात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । पूर्वामञ्चितस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः । पूर्ववत्प्रकृतिभावः । पोचात् । पोतुः संबन्धि पाचं पोचं । तस्येदमित्यण् । तद्धितेष्वचामादेः । पा० १. २. १११. इति प्राप्ता वृद्धिः सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । नन्वेवमंत्यस्य ऋकारस्याचो ङिति । पा० १. २. ११५. इति वृद्धिः प्राप्नोति । त्वाष्ट्रो जागत इत्यत्र हि विप्रतिषेधे परं कार्यमिति परयादिवृद्ध्यांत्योपधलक्षणा वृद्धिर्बाध्यत इत्युक्तं । उह तु परस्या आदिवृद्धेश्छांदसत्वेन निवृत्तत्वादंत्यवृद्धिः प्राप्नोत्येवेति । एवं तर्ह्यचाप्यादिवृद्धिरीकारः क्रियतां । तस्य तु छांदस ओकारो भविष्यति । पुनीतन । पूञ् पवने । लोट् । लोटो लङ्ङुदिति लङ्ङुङ्गावात्तस्य तस्यस्थमिपामिति तादेशः । ऋादिभ्यः आ । ई हल्यघोरितीकारः । तन्ननन्ननथनाश्चेति तनादेशः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । प्रत्ययद्वयस्यापि सार्वाधातुकमपिदिति ङित्वात्स्वस्वपूर्वयोरिकोर्गुणाभावः । यूयं । युष्मद्ः परस्य जसो ङेप्रथमयोरम् । पा० १. १. २६. इत्यमादेशः । न विभक्तौ तुस्माः । पा० १. ३. ४. इति मकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः । यूयवयौ जसि । पा० १. २. ९३. इति मपर्यंतस्य यूयादेशः । शेषे लोपः । अत्र यूयादेशात्प्रागेवांतरंगत्वात्प्रातपदिकस्यांतोदात्तत्वं । शेषनिघातः । ततो यूयादेशः स्थानेऽंतरतमः । पा० १. १. ५०. इति सर्वानुदात्तः । तत्र शेषलोपोऽंत्यलोप इति पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा योऽयममि पूर्व इति प्रातिपदिकान्तेनोदात्तेन सहानुदात्तस्य सुप एकादेशः स एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तः । टिलोपपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । स्थ । अस भुवि । लटो मध्यमबहुवचनं थ । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असोरलोप इत्यकारलोपः । व्यत्ययेन षत्वं । हि चेति निषेधात्तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति । संहिता-

यामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अत्र हे सुदानवो यूयं हि स्थितिं विवक्षितं । सुदानवः । दाभाभ्यां नुः । उ० ३. ३२. । सोः प्रादिसमासः । आमंचितनिघातः । अत्र यूयमित्युद्दिश्य सुदानवः स्थितिं न विधीयते येनानामंचित्वान्निघातो न स्यात् । किंतु सुदानव इति सिद्धवद्वातृत्वेन संबोध्यान्त्येषु मारुतमूक्तेषु मरुतां प्रसिद्धान्प्रभवातिशयाद्ययं स्थितिं युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिश्य पुनीतनेति प्रार्थने पवने तेषां हेतुत्वं हि गच्छेन्नोच्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिबं ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञं । गृणीहि । नः । ग्नावः । नेष्टरिति । पिबं । ऋतुना । त्वं । हि ।

रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

ग्नाशब्दः स्त्रीवाची । तथा च यास्क आह । मेना ग्ना इति स्त्रीणां मेना मानयंत्येना ग्ना गच्छंत्येनाः । नि० ३. २१. । इति । ग्ना अस्य संतीति ग्नावान् । नेष्टृशब्दोऽत्र त्वष्टारं देवमाह । कस्मिंश्चिद्देवसत्त्वे नेष्टृत्वेन त्वष्टृवृत्तत्वात् । हे ग्नावः पत्नीयुक्त नेष्टः । त्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभिगृणीहि । अभितो देवानां समीपे स्तुहि । ऋतुना सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वं रत्नधा असि । रत्नानां दातासि । दाता भवसि । तस्मात्सोमं पातुमर्हसीत्यर्थः ॥ अभि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति पर्युदासादभेरंतोदात्तत्वं । गृणीहि । गृ गच्छे । लोटि सिपो हिः । ऋदिभ्यः ञ् । हेर्ङित्वादी हल्यघोरितीत्वं । आप्रत्ययस्य ङित्वाद्गुणाभावः । ष्वादीनां ह्रस्वः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । ग्ना अस्य संतीति मतुप् । व्यत्ययेन वत्वं । संबुद्धी मतुवसो रुरिति रूत्वं । विसर्गः । पादादित्वेनामंचितनिघाताभावात् षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । ग्नाव इत्यस्य विशेषणतया विशेषवचनत्वान्नामंचिते समानाधिकरण इति निषेधाभावादविद्यमानवत्त्वेनोत्तरस्य नेष्टृशब्दस्य षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पिब । णप् । पित्वाङ्धातुस्वरः । पूर्वयोरामंचितयोरविद्यमानवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । क्रिप् चेति क्रिप् । धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव गिण्यते । असि । सिपः पित्वाङ्धातुस्वरः । तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति हि चेति प्रतिषेधात् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने देवाँ इहा वह सादया योनिषु त्रिषु । परि भूष पिव ऋतुना ॥ ४ ॥
अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । सादय । योनिषु । त्रिषु । परि । भूष । पिव ।
ऋतुना ॥ ४ ॥

हे अग्ने देवानिहास्मिन्कर्मण्यावह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु सवनेषु सादया । देवानुपवेशय । ततस्तान्परिभूष । अलंकुरु । ऋतुना सह त्वं सोमं पिव ॥ अग्ने देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । यु मिश्रणे । वहिथ्रीत्यादिना उ० ४. ५२. । निप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः । त्रिषु । षट्चिचतुर्भ्यां हलादिः । पा० ६. १. ११९. । इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूष अलंकारे । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । पिव । ऋतुना । गतो ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिवा सोममृतृरनु । तवेद्वि सख्यमस्तृतं ॥ ५ ॥
ब्राह्मणात् । इन्द्र । राधसः । पिवा । सोमं । ऋतृन् । अनु । तव । इत् । हि । सख्यं ।
अस्तृतं ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ब्राह्मणाद्ब्राह्मणाच्छंसि संबंधाद्वादाधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं पिव । किं कृत्वा । ऋतृननु । ऋतृदेवाननुमृत्य । ऋतवोऽपि पिवन्त्वित्यर्थः । हि यस्मात्तवेत्तव सख्यमस्तृतमृतूनामविच्छिन्नं । तस्मादृतुभिः सह पानं युक्तं ॥ ब्राह्मणात् । ब्रह्मणश्चेनात्र ब्रह्मवर्गे द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसी कथ्यते । स च पुत्त्रिगे शेषनिघातेनानुदात्तादिः । तस्य संबन्धुच्छिष्टश्चमसः । स च तस्यैवावयववन्नियत इत्यवयवविवक्षायां अनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । तेन त्रिच्चादाद्युदात्तश्चमसपरोऽत्र ब्राह्मणशब्दः । राधसः । सर्वधातुभ्योऽमुन् । निच्चादाद्युदात्तः । पिव । पादादि-त्वादाद्युदात्तत्वं । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । ऋतृरन्वित्यत्र दीर्घादटि समा-नपाट इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । पा० ८. ३. २. । इत्युकारस्यानुनासिकत्वं । तव । युष्मदस्मद्भां इमोऽग्रे । पा० १. १. २१. । शिच्चा-त्सर्वादणः । तवममो इसीति तवादेशः । युष्मदस्मदोर्दसीत्याद्युदात्तत्वं । सख्यं । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्तृतं । स्तृणा-तेहिंसार्थस्य क्तः । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

युवं दक्षं धृतव्रतं मित्रावरुणं दृढं । ऋतुना यज्ञमाशये ॥ ६ ॥

युवं । दक्षं । धृतव्रता । मित्रावरुणा । दुः । दम् । ऋतुना । यज्ञं । आशये इति ॥ ६ ॥

हे धृतव्रता स्वीकृतकर्माणां मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणनामकौ देवौ युवमुभौ युवामृतुना सहासदीयं यज्ञमाशये । व्याप्नुयः । कीदृशं यज्ञं । दक्षं । प्रवृद्धं । दृढं । दृढं । शत्रुभिर्दग्धं विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ युवं । प्रथमाद्विवचनस्य डेप्रथमयोरमित्यमादेशः । युवावौ द्विवचने । पा० १. २. ९२. । इति मपर्यंतस्य युवादेशः । शेषे लोप इति टिलोपोऽन्यलोपो वा । अमि पूर्वत्वं । भाषायामेव ह्यात्वं । टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरणाम उदात्तत्वं । अन्यलोपपक्ष एकादेश उदात्तः । दक्षं । दक्ष वृद्धौ । दक्षान्यनेनेति करणे घञ् । एवं हि पुङ्गित्वनियमः । अन्यस्यानियम इति नपुंसकत्वं । धृतव्रता मित्रावरुणा । धृतानि व्रतानि याभ्यां तौ धृतव्रतौ । मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र मुणं सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । मित्रशब्दस्य देवताबद्धं चेत्यानङादेशः । प्रथमस्यामन्त्रितनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वं । संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वं । दृढं । दह भस्मीकरणे । दग्धेन दह्यत इति दृढं । ईषहुःसुष्वित्यादिना । पा० ३. ३. १०६. । दुर्युपपदे दग्धेः खल । व्यत्ययो बहुलमित्युकारस्य ऊकारो रेफस्य लोपो दकारस्य डकारो हकारस्य भकारः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । कृदुत्तरपदत्वेन स एव गण्यते । आशये । अण् व्याप्नौ । छन्दसि लुङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरेत्वं । अत आदेः । पा० १. ४. १०. । इत्यभ्यासस्य दीर्घः । अत्रोत्तेश्च । पा० १. ४. १२. । इति प्राप्नौ नुडागमोऽनित्यमागमशासनमिति निवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसो यावहस्तासो अध्वरे । यज्ञेषु देवमीरुते ॥ १ ॥

द्रविणः । दाः । द्रविणसः । यावहस्तासः । अध्वरे । यज्ञेषु । देवं । ईरुते ॥ १ ॥

अध्वरेऽग्निष्टोमे प्रकृतिरूपे यज्ञेषु विकृतिरूपेषूक्थ्यादिषु च देवमग्नि-

मीळते । ऋत्विजः स्तुवंति । कीदृशा ऋत्विजः । द्रविणसः । धनार्थिनः । या-
वहस्तासः । अभिषवसाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवं । द्रविणोदाः । धनप्रदं ।
यद्वा धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः । तमेतं मंत्रं यास्क एवं निर्वक्ति
। नि० ८. १. । द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्ववंति बलं वा द्रविणं
यदेनेनाभिद्ववंति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति । द्रविणोदा द्रविणस
इत्यादि । सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रंथेऽवगंतव्यः ॥ द्रवि-
णोदाः । दुदक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. । निच्चादाद्युदात्तो द्रविणशब्दः । तद्दा-
तीति द्रविणोदाः । क्तिप् चेति क्तिप् । पूर्वपदस्य सकारोपजनञ्छादसः । रुत्वौत्वे ।
कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवविशेषणत्वेनैकवाक्यतापक्षे द्वितीयायाः स्वादेशः ।
अथवा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति । सुप आत्मनः क्यच् । सर्वप्राति-
पदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः । पा० १. १. ५१. ३. । इति क्यचि परतः सुगा-
गमः । द्रविणस्यतेः संपदादित्वाद्भावे क्तिप् । अतो लोपः । क्री लुप्तं न स्था-
निवद्भवति । पा० १. १. ५८. २. । इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः । एवं
द्रविणमृगच्छो धनेच्छावचनः । द्रविणेच्छां दस्यति यथेष्टधनप्रदानेनोपक्षपय-
तीत्यर्थे दसु उपक्षय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यार्थात्क्तिप् चेति क्तिप् । एवं द्रविणो-
दःशब्दः सकारांतो भवति । तथा द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्तीति नैरुक्तो
व्यवहार उपपद्यते । नि० ८. २. । अतो द्रविणोदमृगच्छो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे
प्रथमा । एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीयार्था भवति । द्रविणस इत्यत्रापि वा-
क्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे सकारोपजनञ्छादसः । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन
स्थितं । ऋत्विग्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात्क्तिप् । अतो लोपादि
पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे क्यचश्चित्तेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । या-
वयुक्ता हस्ता येषां ते यावहस्तासः । आज्ञसेरमुक् । यावशब्दो वृषादित्वादा-
द्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् ।
नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ईळते । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । अदिप्रभृतिभ्य
इति शपो लुक् । ऋस्यादादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्विरे । देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणः ऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्विरे । देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदा देवो नोऽस्मभ्यं वमूनि धनानि ददातु यानि धनानि शृण्वरे
हविरुपयुक्त्वेन श्रूयते । तानि च सर्वाणि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु वनामहे ।
संभजामः । धनेर्देवात्यष्टं तानि स्वीकुर्म इत्यर्थः ॥ द्रविणोदाः । गतं । वमूनि ।
शृस्वृत्तिहीत्यादिना । उ० १. १०. । उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तः । शृण्वरे ।
श्रु श्रवणे । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । ५ डेरच् । पा० ३. ४.
८१. । छंदस्युभयथेति सार्वधातुक्त्वे व्यत्ययेन श्रुः । तत्संनियोगेन शृभावश्च ।
उवङि प्राप्ते हुश्रुवोः सार्वधातुक् । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । चित् इत्यं-
तोदात्तत्वं । यश्चुत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । ता । श्रेष्ठं छंदसि बहुलमिति
शेर्लोपः । नलोपः प्रातिपदिकांतस्य । पा० ८. २. १. । इति नलोपः । वनामहे ।
वन षण् संभक्ता । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्टाहृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणः ऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत । नेष्टात् । ऋतुऽभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणोदा देव ऋतुभिः सह नेष्टान्नेष्टसंबन्धिपात्रापिपीषति । सोमं पातु-
मिच्छति । ततो हे ऋत्विज इष्यत । होमस्थाने गच्छत । गत्वा च जुहोत । होमं
कुरुत । हुत्वा प्रतिष्ठत च । होमस्थानात्स्थानांतरं प्रति प्रस्थानमपि कुरुत ॥
द्रविणोदाः । गतं । पिपीषति । पा पाने । पातुमिच्छतीति सन । छंदस
ईकारः । तिष्ठतिङ् इति निघातः । जुहोत । लोणमध्यमबहुवचनं । तस्य
लङ्ङावाक्तादेशः । तस्य तन्ननन्ननथनाश्चेति तवादेशः । तस्य पित्वाहुणः ।
अभ्यस्तानामादिरित्यनुवृत्तावनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते
भीहीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । पा० ६. १. १९२. । इत्योकार
उदात्तः । तिष्ठत । ष्टा गतिनिवृत्ता । लोणमध्यमबहुवचनस्य यस्य लङ्ङा-
वाक्तादेशः । शपि पाप्राध्मेत्यादिना तिष्ठादेशः । समवप्रविभ्यः स्थः । पा० १.
३. २२. । इत्यात्मनेपदं न भवति । तच्चानुवृत्तस्य निर्दिष्टग्रहणस्यानंतर्गार्थत्वात् ।
अत्र चणञ्जेन व्यवधानात्ते प्राग्धातोरित्युपसर्गत्वेन प्राक्प्रयोक्तव्यस्यापि प्रणञ्जस्य
व्यवहिताश्चेति छंदसि व्यवहितप्रयोगः । अत्र चणञ्जो जुहोतेति पूर्वण सह
समुच्चयार्थः । न पुनरिष्यतेत्युत्तरेण । तेनाप्रथमत्वाच्चवायोगे प्रथमा । पा० ८. १.
५९. । इति निषेधाभावात्तिङ्तिङ् इति निघातः । नेष्टात् । पोचाद्यञं पुनी-

तनेत्यत्र पोत्रगण्डेन यदुक्तं तदत्र द्रष्टव्यं । इष्यत । इष गतौ । लोएसमध्यम-
बहुवचनं ॥

दशमीमृचमाह ॥

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे । अध स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयं । ऋतुऽभिः । द्रविणऽदः । यजामहे । अध । स्म । नः ।
ददिः । भव ॥ १० ॥

हे द्रविणोदो देव यद्यस्मात्कारणादृतुभिः सह त्वां यजामहे । अधेत्ययं
निपातस्तच्छब्दार्थः । तस्मात्कारणान्नोऽस्मभ्यं ददिर्धनस्य दाता भव स्म ।
अवश्यं भव ॥ तुरीयं । चतुर्णां पूरणं । चतुरग्नयतावाद्यक्षरलोपश्च । पा० ५.
२. ५१. १. । इति छप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्वरेणोदात्तात्प्रागेवायनेयीनित्यादिना
। पा० ७. १. २. । ईयादेशः । आयनादिषूपदेशिवद्धचनं स्वरसिद्धर्थमिति वच-
नात्कृत आदेशे प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । द्रविणोदः । उक्तं । पादादित्वादा-
मंत्रिताद्युदात्तत्वं । यजामहे । अत्र शपः पितृत्वेन तिङश्च लसार्वधातुकस्वरे
धातुस्वर एव । पूर्वस्यामंत्रितस्याप्यविद्यमानवत्त्वाद्यङ्गयोगाद्वा न निघातः ।
व्यवहितयोगेऽपि हि स निषेध इत्युक्तं । अध । छांदसो धकारः । स्म । चादि-
रनुदात्तः । मंहितायां निपातस्य चेति दीर्घः । ददिः । दुदाञ् दाने । आहग-
महनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३. २. १७१. । इति किप्रत्ययः । लिङ्ङा-
वाङ्निर्वचनादि । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता । ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतं । मधु । दीद्यग्नी इति दीदिऽअग्नी । शुचिऽव्रता । ऋतुना ।

यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ मधु माधुर्योपेतं सोमं पिबतं । कीदृशी । दीद्यग्नी । द्योतमा-
नाहवनीयाद्यग्नियुक्ता । शुचिव्रता । शुद्धकर्माणी । ऋतुना । ऋतुदेवतया सह ।
यज्ञवाहसा । यज्ञस्य निर्वाहकौ ॥ अश्विना । संबोधनद्विवचनस्य सुपां सुलु-
गित्याकारः । आमंत्रिताद्युदात्तः । पिबतं । शपः पितृत्वादन्युदात्तत्वं । तिङश्च

लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । मधु । फलिपाटीत्यादिना उपत्ययः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । दीद्यग्नी । दिवु क्रीडादी । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । वेरपृक्तलोपाद्बलि लोपो बलीयानिति प्रथमवकारस्य लोपः । पा० ६. १. ६६. ६७. । प्रथमं प्रत्ययलोपेऽहि वर्णाश्रयविधा प्रत्ययलक्षणं नास्तीति निषेधाद्बलि लोपो न स्यात् । छांदसं द्विवचनं । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । यद्गुंताद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यभ्यासस्य गुणाभावः । दीदिरग्निर्ययोस्त्वा दीद्यग्नी । आसंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । शुचि-व्रता । शुचि व्रतं ययोस्त्वा । सुपां सुलुगित्याकारः । दीद्यग्निशब्दस्य सामान्यवचनत्वेन नामंचित इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधादाष्टमिकनिघातत्वं । पूर्वस्य परांगवद्भावाद्देकस्वर्यं । यज्ञवाहसा । वह प्रापणे । यज्ञं वहत इति यज्ञवाहसा । वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसि । उ० ४. २००. । इत्यमुन् । तच्च हि गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्सोपपदानामपि भवति । उ० ४. २०६. । इत्युक्तं । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः । आसंचित-निघातः । असामर्थ्यात्पूर्वस्य न परांगवद्भावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

गार्हपत्येन संत्य ऋतुना यज्ञनीरमि । देवान्देवयते यज्ञ ॥ १० ॥

गार्हऽपत्येन । संत्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । अमि । देवान् । देवऽयते । यज्ञ ॥ १२ ॥

हे संत्य फलप्रदाग्निदेव गार्हपत्येन गृहपतिसंबन्धिना रूपेण युक्तः सन् ऋतुना ऋतुदेवेन सह यज्ञनीर्यज्ञस्य निर्वाहकोऽमि । तस्मात्तं देवयते देवविषयकामनायुक्ताय यज्ञमानाय देवान्यज्ञ ॥ गार्हपत्येन । गृहपतिना संयुक्तं ज्यः । पा० ४. ४. ९०. । यस्येति लोपः । त्रिच्चादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च । गृहपतित्वमित्यर्थे पत्यंतपुरोहितादिभ्यः । पा० ५. १. १०८. । इति यकि त्वंतोदात्तत्वं स्यात् । संत्य । सनने भव । षण् दाने । क्तिच्क्त्वा चेति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इति दीर्घनलोपाभावः । भवे छंदसीति यत् । तच्च माधुरिति वा । निघातः । यज्ञं नयतीति यज्ञनीः । सत्सृष्ट्वित्यादिना क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । देवयते । देवानात्मन इच्छतीति देवयन् । तस्मै । क्यचि चेतीत्वं न भवति । न छंदस्यपुचस्येति निषेधात् । अश्वघस्येत्यात्वविधानादात्वनिषेधे प्राप्स्य दीर्घस्याप्येष निषेध इत्युक्तं । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अथ

क्यचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । गपः पिह्नादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरणीभयोः
क्यचा सहकादेश एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तः । तस्मादंतोदात्तत्वात्परस्या
विभक्तेः शतुरनुमो नद्यजादी इत्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकोनचिंशो वर्गः ॥

आ त्वा वहंतिति पंचमं नवर्चं मृक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् ॥ अनुवर्तते
विशेषादेशभावादिंदो देवता । विनियोगस्तु प्रातःसवने मैत्रावरुणस्योन्नीय-
माने मृक्तमा त्वा वहंतु हरय इति । तथा च द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे मूचितं ।
उन्नीयमानेभ्योऽन्वाहा त्वा वहंतु । आ० ५. ५. । इति । तथा षोडशिशस्त्र आ
त्वा वहंतु हरय इति तिस्रः । तथा मूचितमथ षोऽष्टशीति खंडे । आ त्वा वहंतु
हरय इति तिस्रो गायत्र्यः । आ० ६. २. । इति । तस्मिन्सृक्ते प्रथमामृचमाह ॥

आ त्वा वहंतु हरयो वृषणं सोमपीतये । इंदं त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहंतु । हरयः । वृषणं । सोमंऽपीतये । इंदं । त्वा । सूरंऽचक्षसः ॥ १ ॥

हे इंदं वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां सोमपीतये सोमपानार्थं हरयस्त्वदीया
अश्वा आवहंतु । अस्मिन्कर्मण्यनयंतु । तथा सूरचक्षसः सूर्यसमानप्रकाश-
युक्ता ऋत्विजस्त्वां मंचैः प्रकाशयंतिति शेषः ॥ हरंतीति हरयः । इन् सर्वधा-
तुभ्यः । उ० ४. ११९. । इतीन् । निह्नादाद्युदात्तः । वृषणं । कनिन्युवृषितक्षी-
त्यादिना कनिन् । कित्वात्त्रघूपधगुणाभावः । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६.
४. ९. । इति विकल्पितमुपधादीर्घत्वं । सोमपीतये । ऐभिरग्न इत्यचोक्तं ।
सूरचक्षसः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । सर्वधातुभ्योऽमुन् । चक्षिङः ख्यात्रिति
न भवति । अनसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० २. ४. ५४. ३. । इति निषेधात् ।
षू प्रेरणे । सवतीति सूरः । सुमूधागृधिभ्यः ऋन् । उ० २. २५. । इति ऋन् ।
कित्वाद्गुणाभावः । निह्नादाद्युदात्तः । सूरवत्ख्यानं प्रकाशो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इमा धाना घृतस्रुवो हरी इहोप वक्षतः । इंदं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतंऽस्रुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः । इंदं । सुखंऽतमे ।
रथे ॥ २ ॥

हरिणश्च इंदरस्य वोढारावश्चावाचष्टे । तथा च श्रुत्यंतरं हर्योः स्थातेति ।
हरिभ्यां त्वंदो देवतां गमयत्विति च । एतदेवाभिप्रेत्य निघंटुकार आह । हरी
इंद्रस्येति । तादृशी हरी इमा यागार्थं वेद्यामासादितत्वेन पुरोवर्तिनीर्धाना भ्रष्ट-
यवतंडुलानुद्दिश्य सुखतमे रथ इदं स्थाप्यास्मिन्कर्मण्युपवक्षतः । वेदिसमीपे
वहतां । कीदृशीर्धानाः । घृतस्रुवः । अलंकरणोपस्तरणाभिघरणेन घृतस्राविणीः ॥
धीयंत इति धानाः । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३.६. इति नः । प्रत्ययस्वरः ।
घृतस्रुवः । घृतं स्रुवंतीति घृतस्रुवः । क्षिपि तुगभावच्छांदसः । धातुस्वरः ।
समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्त्रीः संयोगपूर्वत्वेन यणभावादवडादेशः । हरी ।
हृज् हरणे । सर्वधातुभ्य इन् । निच्चादाद्युदात्तः । प्रगृह्यत्वात्संहितायां प्रकृति-
भावः । वक्षतः । प्रार्थनाख्ये लिङ्गर्थे लेट् । तस्य प्रथमपुरुषद्विवचनं तम् ।
लेटोऽडाटावित्यडागमः । शपि प्राप्ते सिवहुलं लेटीति सिप । ढत्वकुत्वभत्वानि ।
तिङ्गितिङ् इति निघातः । सुखतमे । गतं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इदं प्रातर्हवामह इदं प्रत्यध्वरे । इदं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इदं । प्रातः । हवामहे । इदं । प्रत्यति । अध्वरे । इदं । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

प्रातः कर्मारभे प्रातःसवन इदं हवामहे । आहूयामः । तथैवाध्वर सोमयागे
प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्य वर्तमाने सति माध्यंदिने सवने तमिदं हवामहे । तथा
यज्ञस्य समाप्त्यवसरे तृतीयसवने सोमस्य पीतये सोमपानार्थं हवामहे ॥ प्रातः ।
स्वरादिष्वंतोदात्तो निपातितः । हवामहे । द्वेजो लटि शपि परतो द्वः संप-
सारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशो ।
प्रयति । इण् गर्ता । लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् ।
शतुर्ङित्वाद्गुणाभावः । प्रादिसमासः । कृद्गुहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति
वचनात्प्रत्ययग्रहण इति नियमाभावात् शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । अध्वरे । उक्तं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य
। पा० ८. २. ४. । इत्यकारस्य स्वरितत्वं । पीतये । पा पाने । क्लिनि छांदसमं-
तोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उप॑ नः सु॒तमा ग॒हि ह॒रिभि॒रि॒दं के॒शिभिः॑ । सु॒ते हि त्वा॒ हवा॑महे ॥ ४ ॥

उप॑ । नः । सु॒तं । आ । ग॒हि । ह॒रिऽभिः॑ । इ॒दं । के॒शिऽभिः॑ । सु॒ते । हि । त्वा॒ ।
हवा॑महे ॥ ४ ॥

हे इ॒दं के॒शिभिः॑ के॒शर॑युक्तेर्ह॒रिभि॒रश्च॑स्त्वं नोऽस्मदीयं सु॒तम॑भिषु॒तं सोमं॑ प्रत्युप
समीप॑ आगहि । आगच्छ । सु॒तेऽभिषु॑ते सोमे निमि॒त्तभू॑ते सति यस्मात्का॒र-
णा॒त्त्वां हवा॑महे । त्वामा॒ह्वयामः॑ । तस्मादागच्छेति पूर्वचान्वयः ॥ गहि ।
गमेर्लो॒टः से॒हिः । शप॑ इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । इषुगमियमां
छः । पा० १. ३. ११. । इति छत्वं न भवति । न लुमतांगस्यति प्रतिषेधात् ।
अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनामिकलोपः । तस्यासिद्धवदचा भादित्यसिद्धत्वादतो
हेरिति हेर्लुङ् भवति । के॒शिभिः॑ । क्रि॒शेरन् लो लोपश्च । उ० ५. ३३. । इत्यन् ।
मत्वर्थीय इनिः । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव ।
तिङ्गितिङ् इति न निघातो हि चेति प्रतिषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सेमं॑ नः स्तोम॒मा ग॒त्युपे॒दं स॒वनं॑ सु॒तं । गौ॒रो न तृ॒षितः॑ पि॒ब ॥ ५ ॥

सः । इ॒मं । नः । स्तोमं॑ । आ । ग॒हि । उप॑ । इ॒दं । स॒वनं॑ । सु॒तं । गौ॒रः । न । तृ॒षितः॑ ।
पि॒ब ॥ ५ ॥

हे इ॒दं स त्वं॑ नोऽस्मदीयमिमं स्तोमं स्तुतिं प्रत्यागहि । आगच्छ । आगमने
हेतुरूच्यते । उप॑ देवयजनसमीपे सु॒तम॑भिषु॒तसोम॑युक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं
सवनं॑ प्रातःसवनादिरूपं कर्म वर्तते । तस्माद्गौ॒रो न गौ॒रमृ॑ग इव तृषितः सन्निमं
सोमं पिब ॥ सः इममित्यत्र संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति
मुलोपः । गहि । गतं । सवनं । सू॒यतेऽस्मिन्सोम॑ इत्यधिकरणे ल्युट् । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ल्युङन्तात्सप्तम्याः सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यमिति वच-
नाद्वितीया । अभिषु॒तसोम॑युक्तमिदं सवनमिति कर्मण्येव वा द्वितीया । तदा

सुतशब्दादर्शनादित्वादच् । पा० ५. २. १२७. । तृषितः । जितृष पिपासायां । नि-
ष्टेति क्तः । प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पश्चादिट् । आगमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमुच्यमाह ॥

इमे सोमास इंदवः सुतासो अधि बर्हिषि । ताँ इंद सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमासः । इंदवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि । तान् । इंद । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

इंदुशब्द इंदी क्रेदन इति धातोरुत्पन्नः । इंदवः क्रेदनयुक्ता इमे वेद्यामव-
स्थिताः सोमासस्तत्तत्पात्रगताः सोमा बर्हिषि यज्ञेऽध्याधिक्येन सुतासोऽभि-
षुताः । हे इंद सहसे बलार्थं तान्सोमान्पिब ॥ सोमासः । आन्तसेरमुगिति
जसोऽमुगागमः । इंदवः । उक्तं । सुतासः । पूर्ववदमुक् । संहितायां प्रकृत्यांतः-
पादमथपर इति प्रकृतिभावात्परपूर्वत्वं न भवति । बर्हिषि । बृंहर्नलोपश्चेती-
सप्रत्ययस्वरः । ताँ इंदेत्यत्र दीर्घादटि समानपाद इति स्त्वं । यत्वयलोपो ।
अनुनासिकः । सहसे । पह मर्षणे । अमुनंतो निह्वादाद्युदात्तः ॥

सप्तमीमुच्यमाह ॥

अयं ते स्तोमो अग्नियो हृदिस्पृगस्तु गंतमः । अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयं । ते । स्तोमः । अग्नियः । हृदिऽस्पृक् । अस्तु । गम् । गंतमः । अथ । सोमं ।

सुतं । पिब ॥ ७ ॥

हे इंद । अयमस्माभिः क्रियमाणः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽग्नियः श्रेष्ठः सन्
ते तव हृदिस्पृक् मनस्यंगीकृतः गंतमः सुखतमोऽस्तु । अथ स्तोत्रेनंतरं सुत-
मभिषुतं सोमं पिब ॥ अग्नियः । अग्न्यादित्यनुवृत्ता घञ्च् । चिह्ना-
दंतोदात्तः । हृदि स्पृगतीति हृदिस्पृक् । स्पृगोऽनुदके क्तिन् । पा० ३. २. ५६. ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । क्तिन्प्रत्ययस्य कुः । पा० ६. २. ६२. । इति शकारस्य
कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गंतमः । सुखकरदृश्यवचनोऽत्र गमशब्दः ।
ततस्तमप् । अत्र सुखप्रकर्षस्य गुणद्वारा गुणनिष्ठदृश्ये संक्रांतत्वाददृश्यप्रकर्ष
इति निषेधात् । पा० ५. ३. ५५. २. । किमेत्तिङ्प्रत्ययत्यादिना । पा० ५. ४. ११. । आम्

न भवति द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृगर्थ एव हि स निषेधः । अथा सोमं । संहितायां निपातस्येति दीर्घः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमित्सर्वनं सुतमिंदो मदाय गच्छति । वृचहा सोमपीतये ॥ ८ ॥

विश्वं । इत् । सर्वनं । सुतं । इंदः । मदाय । गच्छति । वृचऽहा । सोमंऽपीतये ॥ ८ ॥

वृचहा श्चुघातक इंदः सोमपीतये सोमपानाय मदाय तत्पानजन्यहर्षाय च विश्वमित्सर्वमपि सुतमभिषुतसोमयुक्तं सर्वनं प्रातःसवनादिरूपं कर्म गच्छति ॥ विश्वं । अग्निप्रुषीत्यादिना कृन् । निच्चादाद्युदात्तः । सर्वनं सुतं । पूर्ववत् । मदाय । मदोऽनुपसर्ग इत्यप्प्रत्ययः । पिच्चादातुस्वरः । गच्छति । उषुगमियमां छः । वृचहा । वृचं हतवान् । व्रसभूणवृचेषु क्तिप् । पा० ३. २. ८७. । इन्हनित्यादिना निवृत्तं दीर्घत्वं सौ च । पा० ६. ४. १२. १३. । इति प्रतिप्रसवाद्भवति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । अधिकरणवह्व्रीहिरित्युक्तं । तत्पुरुषे वा दासीभारादिवात् । पा० ६. २. ४२. । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो । स्त्वाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥

सः । इमं । नः । कामं । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

स्त्वाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥

हे शतक्रतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं काम्यमानं फलं गोभिरश्वैश्च सहापृण । सर्वतः पूरय । वयमपि स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः संतस्त्वां स्त्वाम ॥ सेमं । संहितायां सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । कामं । कामेर्घञि कर्षात्त्वतो घञोऽंत उदात्तः । पा० ६. १. १५९. । इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । पृण । पृण प्रीणने । लोटः सेहिः । तुदादिभ्यः शः । तस्य डिच्चाहुणाभावः । अतो हेरिति हेर्लुक् । गोभिः । सावेकाच इति प्राप्तिं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषिध्यते । अश्वैः । कनंत इत्युक्तं । अस्मा-
मर्थ्यान् परांगवद्भावः । स्त्वामः । पुञ् स्तुतौ । धात्वादेः षः सः । लोटुत्तमबहु-
वचनस्य लोटो लङ्ङुदिति लङ्ङुद्भावाच्चित्यं डितः । पा० ३. ४. ९९. । इति सकारस्य

लोपः । आदुत्तमस्य पितृ । पा० ३. ४. ९२. । इत्याडागमः । प्रत्ययस्य पितृदादनु-
दात्तत्वं । धातुस्वर एव । स्वाध्यः । ध्यं चिंतायां । स्वाङ्गीरूपसर्गयोः प्राक्प्र-
योगः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्तिप् । दृशियहणस्य विध्यन्तरीपसंयहणार्थ-
त्वादत्र संप्रसारणे सति परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घः । जस्येरनेकाचः । पा० ६.
४. ८२. । इति यणादेशः । गतिकारकोपपदात्कृतित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदात्त-
यणो हल्पूर्वादिति जम उदात्तत्वं न भवति तत्रासर्वनामस्थानमित्यनुवृत्तेः । अत
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितानुदात्तस्येति स्वरितत्वमेव भवति ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथम एकविंशो वर्गः ॥

इन्द्रावरुणयोरित्यादिकं नवचं षष्ठं मृक्तं । अत एव नवशब्दानुवृत्तावनुक्रम्यते ।
इन्द्रावरुणयोरिन्द्रावरुणं युवाकु पादनिचृताविति । अत्र देवता विस्पष्टा । ऋषि-
च्छंदसी तु पूर्ववदनुवर्तते । अयं तु विज्ञेयः । युवाकु हीत्यादिकं द्वे ऋचौ पा-
दनिचृत्नामकच्छंदोयुक्ते । विनियोगस्तु स्मार्त्ता लिंगिको वा कश्चिदवगंतव्यः ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इन्द्रावरुणयोरहं सम्राजोरव आ वृणे । ता नो मृक्तात ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहं । संऽराजोः । अवः । आ । वृणे । ता । नः । मृक्तातः ।
ईदृशे ॥ १ ॥

अहमनुष्ठाता सम्राजोः समीचीनराज्योपेतयोः सम्यग्दीप्यमानयोर्विन्द्रावरु-
णयोर्देवयोः संबंधवो रक्षणमावृणे । सर्वतः प्रार्थये । ता तां देवावीदृशे एवं-
विधेऽस्मदीयवरणे निमित्तभूते सति मृक्तातः । अस्मान्मुखयतः ॥ इन्द्रावरुण-
रन्प्रत्ययांतः । वरुणश्च उन्नप्रत्ययांतः । उभौ निच्चादाद्युदात्ता । समासे देव-
ताद्वे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । उभे युगपदित्यनुवृत्ता देवताद्वे चेति युग-
पदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सम्राजोः । राजृ दीप्ता । सत्सृजिषेत्यादिना क्तिप् । समो
मोऽनुस्वारः । पा० ८. ३. २३. । इत्यनुस्वारे प्राप्ते मो राजि समः क्त्वा । पा० ८.
३. २५. । इति मकारादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २.
३. ६५. । इति कर्तरि षष्ठी । अव रक्षणादिषु । भावेऽमुन् । निच्चादाद्युदात्तः ।
ता । मुपां मुलुगित्यादिना द्विवचनस्य डादेशः । टिलोपे विभक्तेरुदात्तनि-
वृत्तिस्वरः । मृक्तातः । मृड मुखने । प्रार्थनायां लिङ्गर्थे लेट् । द्विवचनं तस् ।

लेटोऽडाटावित्याडागमः । तुदादिभ्यः शः । डित्वात्त्वधूपधगुणाभावः । ईदृशे ।
त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च । पा० ३. २. ६०. । इतीदमश्च उपपदे दृशेः
कञ् । उपपदसमास इदंकिमोरीशकी । पा० ६. ३. ९०. । इतीदम ईश् । शित्वा-
त्सर्वादेशः । कञः कित्वाद्गुणाभावः । त्रित्वादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । उपपदसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गंतारा हि स्थोऽवसे हवं विप्रस्य मावतः । धर्तारा चर्षणीनां ॥ २ ॥

गंतारा हि । स्थः । अवसे । हवं । विप्रस्य । माऽवतः । धर्तारा । चर्षणीनां ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणा । अवसेऽवितुमनुष्ठातारं रक्षितुं मावतो मद्धिधस्य विप्रस्य
ब्राह्मणर्विजो हवमाह्वानं गंतारो स्थो हि । प्राप्नोषीलौ भवथः खलु । कीदृशौ ।
चर्षणीनां मनुष्याणां धर्तारौ । योगक्षेमसंपादनं धारयितारौ ॥ गंतारा ।
गमेस्ताच्छीत्ये तृन् । द्विवचनस्य सुपां मुलुगित्यादिनाकारादेशः । ऋदृशोऽङि
गुणः । अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घत्वं । तृनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । स्थः । अस भुवि ।
लङ्मध्यमपुरुषद्विवचनं यस् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । अवसे । अव रक्षणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यसेन् । नित्वादाद्युदात्तः ।
हवं । द्वेजो बहुलं छंदसीत्यनेमित्तिके संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ऋदोरवित्यप् ।
गुणावादेशौ । अपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव । विप्रस्य । टुवप् वीज-
तंतुसंताने । अस्य ऋज्रेत्यादिना रन् निपातितः । नित्वादाद्युदात्तः । मावतः ।
वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानं । पा० ५. २. ३९. १. ।
वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोरस्मदो मपर्यंतस्य मादेशः । पा० ७. २. ९८. । आ सर्व-
नाम्नः । पा० ६. ३. ९१. । इति दकारस्याकारः । सवर्णदीर्घः । मतुपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । प्रातिपदिकांतोदात्तत्वे स एव शिष्यते । धर्तारा । धृञ् धारणे । खुल्लृ-
चौ । पा० ३. १. १३३. । इति तृच् । एकाच उपदेश इतीदमप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वं ।
अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । सुपां मुलुगित्याकारः । तृचश्चित्वादंतोदात्तत्वं । चर्ष-
णीनां । कृषेरादेश्च चः । उ० २. १००. । इत्यनिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन ककारस्य
चकारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं बाधित्वा छंदसमंतोदात्तत्वं । अत एव नामन्यतर-
स्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तच्च हि मतुपि यो ह्रस्वांतस्तत उत्तरस्य नाम
उदात्तत्वमिति व्याख्यातं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अनु॒कामं तर्प॑येथा॒मिन्द्रा॑वरुण॒ राय॒ आ । ता वा॑ नेदि॒ष्टमी॑महे ॥ ३ ॥

अनु॒ऽकामं । तर्प॑येथा॒ । इन्द्रा॑वरुण॒ । रायः॒ । आ । ता । वा॑ । नेदि॒ष्टं । ई॒महे ॥ ३ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणो । अनुकाममस्मदीयाभिलाषमनु रायो धनस्य प्रदा-
नेनातर्पयेथां । सर्वतोऽस्मांस्तृप्तान् कुरुतं । वयं यदा यदा धनं कामयामहे तदा
तदा प्रयच्छतमित्यर्थः । ता वां तादृशौ युवां नेदिष्टमतिशयेन सामीप्यं यथा
भवति तथा ईमहे । याचामहे । कालविलंबमंतरेण धनं दातव्यमित्यर्थः ॥
सप्तदशसु याज्ञाकर्मस्वीमहे पठितं । अनुकामं । कामस्य पश्चादनुकामं । अथवा
कामे कामेऽनुकामं । अनुरिह पश्चादर्थं । अथवा वीप्सालक्षणे यथार्थं । योग्यता
वीप्सा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यं चेति चत्वारो हि यथायां गृहीताः । अव्ययं
विभक्तीत्यादिना । पा० २. १. ६. । अव्ययीभावसमासः । अव्ययीभावश्च । पा० १. १.
४१. । इत्यव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति प्राप्तस्य लुकोऽपवादो
नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपंचम्याः । पा० २. ४. ८३. । इति विभक्तेरमादेशः । समा-
सस्येत्यंतोदात्तत्वं । तर्पयेथां । तृपेर्यंताच्चोढो णिचश्च । पा० १. ३. ७४. । इत्यात्म-
नेपदं । मध्यमद्विवचनमाथां । टेरत्वाच्चात् । पा० ३. ४. ९०. । इत्यामादेशः । णपि
सत्यतो येयः । पा० ७. २. ८०. । इत्यनुवृत्तावातो ङितः । पा० ७. २. ८१. । इत्याकारस्ये-
यादेशः । आद्गुणो यलोपश्च । इन्द्रावरुणा । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्याकारः ।
आमं चिताद्युदात्तत्वं । संहितायामाकारस्य ह्रस्वत्वं । रायः । ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वं । ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पदात्परत्वाद्युवामित्यस्य
वामादेशोऽनुदात्तः । नेदिष्टं । अतिशयेनातिकं । अतिशयान् इष्टन् । अंतिकवा-
ढयोर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. । इति नेदादेशः । यस्येति लोपः । इष्टनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । ईमहे । ईङ् गतो । ङित्त्वादात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्यनो
लुक् । निघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाकु॑ हि शची॑नां युवाकु॑ सुमती॑नां । भूयाम॑ वाज॒दाव्रा॑ ॥ ४ ॥

युवाकु॑ । हि । शची॑नां । युवाकु॑ । सु॒ऽमती॑नां । भूयाम॑ । वा॒ज॒ऽदाव्रा॑ ॥ ४ ॥

हि यस्मात्कारणाच्छचीनामस्मदीयकर्मणां संबंधि सोमरूपं हविर्युवाकु

वसतीवर्येकधनात्मकैरुदकैः पयःसक्कादिद्रव्यान्तरैश्च मिश्रितं । तथा सुमतीनां
 गोभनबुद्धियुक्तानामृत्विजां स्तोत्ररूपं वचनमपि युवाकु नानाविधैः स्तुत्यगु-
 णैर्मिश्रितं । तस्मात्कारणात् हे इन्द्रावरुणौ तथाविधं हविः स्वीकुर्वतोयुवयोः
 प्रसादादयं वाजदावामन्नप्रदानां पुरुषाणां मध्ये मुख्या भूयाम । भवेम ॥
 अपोऽप्र इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शची शमीति पठितं ।
 युवाकु । यु मिश्रणे । कटिकुपिभ्यां काकुः । उ० ३. ७६. । इत्यत्र बाहुलकाद्यैते-
 रपि काकुः प्रत्ययः । कित्त्वेन गुणाभावादुकारस्योवङादेशः । प्रत्ययस्वरेण
 मध्योदात्तत्वं । शचीशब्दः केषांचिन्मते शार्ङ्गरवादिः । ङीनंतो निच्चादाद्युदात्तः
 । पा० ४. १. ७३. । इत्युभे वनस्पत्यादिषु युगपदित्यत्र । पा० ६. २. १४०. । वृत्तिकृ-
 तोक्तं । सुमतीनां । विद्याम सुमतीनामित्यचोक्तं । भूयाम । प्रार्थनायां लिङ् ।
 उत्तमबहुवचने नित्यं ङित इति सकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्
 । पा० ३. ४. १०३. । इत्युदात्तो यासुडागमः । लिङः सलोपोऽनंत्यस्य । पा० ७. २.
 ७९. । इति सकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सति शिष्टत्वाद्यासुडुदात्त
 एव शिष्यते । वाजदावां । वाजं ददातीति वाजदावानः । आतो मनिच्चादिना
 वनिप् । तस्य पिच्चाद्वातुस्वर एव शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स
 एव शिष्यते । आम्बल्लोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यकारलोपः । तस्याचः
 परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्चोपो व्योर्वलीति वकारलोपो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इंद्रः सहस्रदावां वरुणः शंस्यानां । ऋतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

इंद्रः । सहस्रऽदावां । वरुणः । शंस्यानां । ऋतुः । भवति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रः सहस्रदावां सहस्रसंख्याकधनप्रदानां मध्ये ऋतुर्धनदानस्य कर्ता
 भवति । प्रभृतं ददातीत्यर्थः । तथा वरुणः शंस्यानां स्तुत्यानां मध्य उक्थ्यः
 स्तुत्यो भवति । अतिशयेन स्तुत्य इत्यर्थः ॥ वरुणः । उनन्प्रत्ययो निच्चादाद्युदात्तः ।
 शंस्यानां । शंसु स्तुतौ । ऋहलोर्ण्यत् । तित्स्वरितमिति प्राप्न ईडवंदवृशंसदुहां
 ण्यत इत्याद्युदात्तः । ऋतुः । कृजः कतुरिति कतुः । कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः ।
 प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । उक्थ्यः । उक्थं शस्त्रं । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः ।
 भवे छंदसीति यत् । यस्येति लोपः । अत्र तित्स्वरितमित्येतद्वाधित्वा तीर्थ्याय
 कृष्यायेत्यादिवद्बहुवचनोऽनाव इति प्राप्नमाद्युदात्तत्वं सर्वे विधयश्छंदसि वि-

कल्प्यन्त इति न क्रियते । ननु यस्येति लोपात्प्रागेव तित्स्वरितत्वमस्तु । न हि तदा यतोऽनाव इत्येतदस्ति द्व्यच्चाभावात् । अत एव ऋम्याय च मृम्याय चेत्यादौ स्वरितत्वं दृश्यते । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च यस्येति लोपेन प्रथमतो भाष्यमिति वाच्यं । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयाद्वहिरंगाद्यस्येति लोपात्प्रत्ययमात्राश्रय-
तयांतरंगत्वेन तित्स्वरितमित्येतस्य प्रावल्यात् । अत ऊर्म्यायेत्यादिवदुक्त्य इत्य-
त्रापि लक्षणत एव स्वरितत्वं भविष्यतीति । किं छांदस्येन । यच्च हि लोपमं-
तरेणैव द्व्यच्चं तच्च यतोऽनाव इत्येतद्भवति । यथा चेयं येयमिति । लोपनिबं-
धनद्व्यच्चप्रदेशेषु तु स्वरितेनैव भवितव्यमिति । एवं तर्हि तीर्थ्याय कृष्यायेत्यादौ
यदाद्युदात्तत्वं तदेव छांदसमस्तु । अथात्र तु वर्णादांगं बलीय इत्यंतरंगत्वेऽपि
स्वरितत्वं बाधित्वा लोप एव भविष्यति । तर्ह्युक्त्य ऊर्म्याय मृम्यायेत्यादौ च
छांदस्यमस्तु । सर्वेष्वेकच्च छांदस्यान्न मुच्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तयोरिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि । स्यादुत प्रेरचनं ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयं । सनेम । नि । च । धीमहि । स्यात् । उत । प्र । प्रेरचनं ॥ ६ ॥

तयोरित्पूर्वोक्तयोरिद्रावरुणयोरेवावसा रक्षणेन वयमनुष्ठातारः सनेम । संभ-
जेम धनमिति शेषः । निधीमहि च । प्राप्ते धने यावदपेक्षितं तावद्भुक्ता ततोऽव-
शिष्टं धनं क्वचिन्निधिरूपेण स्थापयामश्च । उत । अपि च प्रेरचनं भुक्तान्निहिताच्च
प्रकर्षेणाधिकं धनं स्यात् । संपद्यतां ॥ अवसा । अमुन । निन्नादाद्युदात्तः । वयं ।
यूयं हि स्थेत्यत्र यदुक्तं तदत्र दृष्टव्यं । सनेम । आशिषि लिङ् । तस्य मम ।
नित्यं ङित इति सकारलोपः । किदाशिषीति यामुट । छंदस्युभयषेति सार्वधा-
तुकमप्यस्तीति लिङ् : सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः । अतो येय इतीयादेशः ।
लोपो व्योर्वलीति यलोपः । लिङ् आशिष्यङ् । पा० ३. १. ८६. । इत्यङ् । आङ्गुणः ।
पादादित्वान्न निघातः । धीमहि । दुधात्र धारणपोषणयोः । आशिषि लिङो
महिङ् । तस्य छंदस्युभयषेति सार्वधातुकार्धधातुकसंज्ञे । तच्च सार्वधातुकत्वेन लिङ् :
सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारलोपः । सार्वधातुकमपिदिति ङित्त्वं शप च । बहुलं
छंदसीति जुहोत्यादेरपि शपो लुक् । आर्धधातुक्त्वादातो लोप इटि च । पा०

६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वादच चवायोगे प्रथमेति न निषेधः । स्यात् । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति यासुङ्ङित्वे । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । असोरस्त्रोप इत्यकारलोपः । पादादित्वादनिघातः । उत । एवमादीनामन्त इत्यन्तोदात्तः । प्रेरचनं । रिचिर् विरेचने । भावे ल्युट् । योरनादेशः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चिचाय राधसे । अस्मान्स्व जिग्युषस्कृतं ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वां । अहं । हुवे । चिचाय । राधसे । अस्मान् । सु । जिग्युषः ।

कृतं ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुण हे इन्द्रावरुणौ वां युवामुभावहं हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । चिचाय मणियुक्तादिरूपेण विविधाय राधसे धनाय । तत आहुतौ युवामस्माननुष्ठातृन् मुजिग्युषः शत्रुविषये सुष्ठु जययुक्तान् कृतं । कुरुतं ॥ इन्द्रावरुण । सुपां सुलुगित्यादिना संबोधनस्याकारः । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङ् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । संहितायां छान्दसं ह्रस्वत्वं । हुवे । ह्वयतेर्लङ्ङित्तमैकवचनं मिप् । शप् इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति लुक् । ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । अचि श्रुधान्वित्यादिनोवङ् । न च हुष्म्वोरित्यादिना यणादेशः । जुहोतेरेव हि प्रतिपदोक्तस्य तत् । न पुनरस्य लाक्षणिकत्वात् । डटः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं । पादादित्वाच्च निघातः । राधसे । असुन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अस्मान् । शसि द्वितीयायां चेत्यात्वं । शसो न । पा० ७. १. २९. । इति नत्वं । जिग्युषः । जि जये । लिटः क्सुश्चेति क्सुः । द्विर्भावः । सन्निटोर्जेः । पा० ७. ३. ५७. । इति द्वितीयस्य कुत्वं । क्सोः कित्वाहुणाभावः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाज्जाह्वसामिति नियमेन निवृत्तिः । द्वितीयाबहुवचनं शस् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । एरनेकाच इति यणादेशः । शसिवसिघसीनां चेति घत्वं । प्रत्ययस्वरेणोकार उदात्तः । कृतं । डुकृञ् करणे । लोणमध्यमद्विवचनस्य लङ्ङावाप्तमादेशः । शपो बहुलं छन्दसीति लुक् । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रावरुण नू नु वां सिषासंतीषु धीष्वा । अस्मभ्यं गर्भं यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुणा । नु । नु । वां । सिषासंतीषु । धीषु । आ । अस्मभ्यं । गर्भं । यच्छतं ॥ ८ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणी धीष्वस्मदीयवृद्धिषु वां युवां सिषासंतीषु सनितुं संभक्तुं सम्यक् सेवितुमिच्छंतीषु तदानीमा समंतादस्मभ्यं गर्भं मुखं नू नु । अतिशयेन शिप्रं प्रयच्छतं । दत्तं ॥ पदिंशतिसंख्याकेषु शिप्रनामसु नु मल्लिवति पठितं । तस्य द्विरावृत्तिवलादतिशयो लभ्यते । इंद्रावरुण । उक्तं । नू नु । ऋचि तुनुधमश्रुतङ्कुचोरुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. इति पूर्वस्य दीर्घत्वं । सिषासंतीषु । वन षण संभक्तौ । धात्वादेः षः सः । इच्छायां सन् । द्विर्भावो हलादिशेषः । मन्यत इतीत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । मनीर्वन्त्यादिना । पा० १. २. ४९. विकृत्यादिदभावः । जनमनखनां सञ्जलोः । पा० ६. ४. ४२. इति नकारस्याकारः । उपरि लटः शतृ । कर्तरि शप् । उगितश्चेति ङीप् । शप्श्रयनीर्नित्यमिति नुम् । ङीप् । शप्श्च पिंत्वाच्छतुश्च लसार्वधातृकत्वेनानुदात्तत्वं । मनो नित्वादाद्युदात्तत्वं । तदेव शिष्यते । धीषु । मावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं । अस्मभ्यं । अस्मभ्यमप्रतिष्कृत इत्यच्चाक्तं । यच्छतं । दाण दाने । शपि पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

प्र वामश्रोतु मुष्टतिरिंद्रावरुण यां हुवे । यामृधाथे सधस्तुतिं ॥ ९ ॥

प्र । वां । अश्रोतु । मुऽस्तुतिः । इंद्रावरुणा । यां । हुवे । यां । ऋधाथे इति ।

सधऽस्तुतिं ॥ ९ ॥

इंद्रावरुण हे इंद्रावरुणी यामस्मत्कर्तृकां शोभनस्तुतिं प्रति हुवे । युवामुभावाह्वयामि । किंच सधस्तुतिं युवयोरुभयोः साहित्येन क्रियमाणया स्तवक्रियया युक्तां यां मुष्टितिं प्रतिलभ्य युवामृधाथे । वर्धाथे । तादृशी मुष्टितिः शोभनस्तुतिहेतुभूत ऋक्समृहो वामश्रोतु । युवां व्याश्रोतु ॥ अश्रोतु । अशू व्याश्रौ । लोटो व्यत्ययेन तिप् । स्वादिभ्यः श्रुः । मुष्टितिः । न विंधे अस्य मुष्टितिमित्यचोक्तं । इंद्रावरुण । हुवे । उक्ते । अत्र तु यवृत्तयोगाच्च निघातः । ऋधाथे । ऋधु

वृद्धौ । लट् । व्यत्ययेनात्मनेपदं । मध्यमद्विवचने षोर्बहुलं छंदसीति लुक् । प्रत्ययस्वरेणाकार उदात्तः । यच्छब्दयोगान्न निघातः । सधस्तुतिः । सह स्तुतिर्यस्यां सुष्टुता सा सधस्तुतिः । अत्र सुष्टुतिरित्यन्यपदार्थे स्तुतिशब्दस्य स्तूयतेऽनयेति करणसाधनत्वेन ऋकपरत्वेऽयं स्तुतिशब्दो भावसाधनतया स्तवनक्रियापरः । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽयं करणसाधनतया ऋकपर इति समस्यमानपदार्थादन्यः । सहेत्यत्र हकारस्य व्यत्ययेन धकारः । सहशब्द एवमादित्वादन्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले चतुर्थोऽनुवाकः ॥

पंचमेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र सोमानमित्यादिकं नवर्चं प्रथमं सूक्तं । ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवताविशेषस्त्वेवमनुक्रम्यते । सोमानमिति पंच ब्रह्मणस्पत्याश्चतुर्थ्यामिंद्रश्च सोमश्च पंचम्यां दक्षिणा चान्याः सादसस्पत्या नाराशंसी वात्येति । सूक्तगता आद्याः पंचर्चो ब्रह्मणस्पतिदेवताकाः । तासां मध्ये स घा वीर इत्येतस्याश्चतुर्थ्या ऋचो ब्रह्मणस्पतिरिंद्रश्च सोमश्चेति तिस्रो देवताः । त्वं तमित्येतस्याः पंचम्या दक्षिणया सह पूर्वोक्तास्तिस्रो देवताः । षष्ठीमारभ्य तिसृणां सदसस्पतिर्देवता । नराशंसमित्येतस्या नवम्याः सदसस्पतिर्नराशंसी वा विकल्प्यते । विनियोगस्तु पूर्ववत् ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवंतं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानं । स्वरणं । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते । कक्षीवंतं । यः । औशिजः ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामकदेव सोमानमभिषवस्य कर्तारं मामनुष्ठातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनवंतं कृणुहि । कुरु । अत्र दृष्टांतः । कक्षीवंतमेतन्नामकमृषिं । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । कक्षीवान्यथा देवेषु प्रसिद्धस्तद्वदित्यर्थः । यः कक्षीवानृषिरौशिजः । औशिजः पुत्रः । तमिवेति पूर्वयोजना । कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु प्रसिद्धिस्तत्त्रिरीयैरास्नायते । एवं वै पर आहारः कक्षीवानौशिजो वीतहव्यः श्रायसस्त्वसदस्युः पौरुकुत्स्यः प्रजाकामा अचिन्वतेति । ऋगंतरेऽप्यृषित्वकथनेनानुष्ठातृत्वप्रसिद्धिः सूच्यते । अहं कक्षीवां ऋषिरस्मि विप्र इति । तस्मा-

दस्यानुष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तं । सोऽयं मन्त्रो यास्केनैवं व्याख्यातः । नि०
 ६. १०. । सोमानं सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवंतमिव य औशिजः ।
 कक्षीवान्कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कांतिकर्मणोऽपि त्वयं मनु-
 ष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानं सोतारं मा प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते
 इति । अस्मिन्मन्त्रे सोमानमिति पादेन कृणुहि ब्रह्मण इति पादेन सूचितं
 तात्पर्यं तैत्तिरीया आमनन्ति । सोमानं स्वरणमित्याह सोमपीथमेवावरुंधे ।
 कृणुहि ब्रह्मणस्पते इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवावरुंध इति ॥ सोमानं । सुनोतीति । षुज्
 अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंयह-
 णार्थत्वान्निष्ठेऽपि नाद्युदात्तत्वं किंतु प्रत्ययस्वर एव । उंछादिषु वा सोमन्शब्दो
 द्रष्टव्यः । पा० ६. १. १६०. । बहुलग्रहणादौणादिको वा मनिर्द्रष्टव्यः । स्वरणं ।
 प्रख्यातं । स्वरं शब्दोपतापयोः । कृत्यल्युटो बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इति
 कर्मणि ल्युट् । लितीत्यकार उदात्तः । कृणुहि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । उदितो
 नुम् धातोरिति नुम् । लोटः सिपो हिः । शपि प्राप्ते धिन्विकृण्व्यारच्चेत्युप्रत्ययः ।
 तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । तस्यातो लोप इति लोपः । तस्य स्थानि-
 वद्भावान्न पूर्वस्य लघूपधगुणः । हेर्ङित्वादकारस्य न गुणः । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो
 वावचनं । पा० ६. ४. १०६. १. । इति हेर्लुक् न । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यच्च
 विकरणेभ्य इति वचनादरेव प्रत्ययस्वरणोदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः ।
 ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुत्रेत्यादिना । पा० ८. ३. ५३. । संहितायां विसर्जनीयस्य
 सकारः । सुवामञ्चितपरांगवद्भावात्पटद्वयस्यामञ्चितनिघातः । कक्षीवंतं । कक्षे
 भवा कक्ष्या । अश्वोदरसंबन्धिनी रज्जुः । भवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति
 यत्प्रत्ययः । सास्यास्तीत्यर्थं आसंटीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवत् । पा० ८. २. १२. ।
 इत्यृषिविशेषनाम कक्षीवच्छब्दो निपातितः । पा० ६. १. ३१. ३. । छंदसीर इति
 वत् । यत्प्रत्ययस्वरेण तदादेशो निपातित ईकार उदात्तः । मतुप्सुपो पित्वादन-
 दात्तौ । औशिजः । वश कांतौ । इज्जीत्यनुवृत्तौ वशेः क्तिञ्च । उ० २. १०. । इती-
 जिप्रत्ययः । तस्य क्तिञ्चाद्ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणाभावः । स
 तस्यापत्यं । पा० ४. १. ९२. । इति प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४. १. ८३. । आदिवृद्धिः ।
 प्रत्ययस्वरेणातोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सः । नः । सिषक्तु ।

यः । तुरः ॥ २ ॥

यो ब्रह्मणस्पती रेवान्धनवान्यश्चामीवहा रोगाणां हंता वसुविद्धनलब्धा पुष्टि-
वर्धनः पुष्टेर्वर्धयिता यश्च तुरस्त्वरोपेतः शीघ्रफलदः स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान्
सिषक्तु । सेवतां । परिगृह्णानुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ अत्र सिषक्तुशब्दस्य सेवार्थत्वं
यास्क आह । सिषक्तु सचत इति सेवमानस्येति प्रत्यायकौ शब्दाविति शेषः ।
रेवान् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । रयेर्मतौ बहुलं । पा० ६. १. ३७. २. । इति यका-
रस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं । छंदसीर इति वत्त्वं । आद्गुणः । ननु वत्वस्यासिद्धत्वाद्बहि-
रंगत्वाच्च प्रागेव गुणे कृत इवर्णाभावान्न वत्त्वं । न चांतादिवच्च । पा० ६. १. ८५. ।
इत्यादिवद्भावेनैवर्णसंपादनं वर्णाश्रयविधौ तत्प्रतिषेधात् । अन्यथा खल्वाभि-
रित्यत्र सवर्णदीर्घस्यांतवद्भावेन अकारत्वादतो भिस ऐस् । पा० ७. १. ९. । इत्यै-
सादेशः स्यात् । न च निरवकाशत्वेन वत्वस्यानवकाशत्वं । अग्निवान्वैदर्भ स्तंभः ।
उप ब्रह्माणि हरिव इत्यादाववकाशलाभात् । सत्यं । अत्र गुणप्रवृत्तेः प्रागि-
कारात्परो मतुप् । कदाचिदिवर्णात्परस्य मतुपः पश्चादेकारादेशेनेवर्णाभावेऽपि
भवति वत्वमिति छंदसीर इति सूत्रकृता विवक्षितं । अमुनैवाभिप्रायेण हरिव
इत्यादिकमुदाहृत्याप्यंते वृत्तिकृता रेवानित्यप्युदाहृतं । ह्रस्वनुङ्भ्यामित्यच्चारेश-
ब्दान्मतुप इत्युदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. । इत्यच्चारेशब्दो रेशब्दस्याप्यु-
पलक्षणं । अत एव हि रेवां इंद्रेत्यादौ मतुप उदात्तत्वं दृष्टं । अथवा ह्रस्वनुङ्-
भ्यामित्यच्चापि कदाचिद्भ्रस्वात्परस्य मतुप उदात्तत्वमित्येव व्याख्येयं । एवं च
संप्रसारणपरपूर्वत्वयोः कृतयोर्गुणात्प्राग्भ्रस्वात्परो मतुविति रेवानारेवानित्यादौ
सर्वत्रोदात्तत्वं सिध्यति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वार्तिककृता व्याख्यात
इति । अमीवहा । अम रोग इत्येतस्माद्वन्प्रत्ययेनामीवशब्दो निपातितः । तं
हंतीति बहुलं छंदसीति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वसुवित् । वसु विंद-
तीति वसुवित् । क्तिप् चेति क्तिप् । उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पुष्टिवर्धनः । वर्धय-
तेर्नद्यादित्वाद्भ्युः । पा० ३. १. १३४. । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पुष्टेर्वर्धन
इति कर्मणि षष्ठ्या समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सिषक्तु । षच समवाये ।

लोपि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । श्राविति श्रिवे हलादिशेषे बहुलं छंदसी-
त्यभ्यासस्याकारस्येकारः । पा० १. ४. १८. । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधज्ञाप्रीकिरः
कः । प्रत्ययस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा नः शंसो अररूपो धृतिः प्रणक्षत्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररूपः । धृतिः । प्रणक् । मत्यस्य । रक्षा । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

अररूपो मत्यस्योपद्वं कर्तुमस्मत्समीपं प्राप्स्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य धृति-
हिंसकः शंसः शंसनमधिष्ठेप इत्यर्थः । तादृशो वाग्विशेषो नोऽस्मान्मा प्रणक् ।
मा संपृणक्तु । शत्रूणां प्रयुक्तोऽधिष्ठेपः कदाचिदस्मान्मा प्राप्नोत्वित्यर्थः । तदर्थं हे
ब्रह्मणस्पते नोऽस्मानुश । पालय ॥ मा । निपातः । शंसनं शंसः । भावे घञ् ।
त्रिच्चादाद्युदात्तः । अररूपः । अर्तररुः । उ० ४. ८०. । इत्यंतर्भावितरण्यार्थाद् गतावि-
त्यस्मादस्म । गुणो रपरत्वं । प्रत्ययस्वरे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तः । धृतिः । धुर्वि
हिंसायां । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुवतथमिमुसरकसेषु चेतीट्प्र-
तिषेधः । उपधायाश्च । पा० १. १. १०१. । इत्युपधादीर्घत्वं । वलि लोपं वाधित्वोपि
प्राप्ते । पा० ६. ४. १९. । रात्रोपः । पा० ६. ४. २१. । इति वकारलोपः । प्रणक् ।
पृची संपर्कः । लङ्स्तिप् । इतश्चेतीकारलोपः । हन्ञादिलोपः । कुत्वं । रूपा-
दिभ्यः श्रम् । तस्य व्यत्ययो बहुलमित्यडागमः । यणादेशः । अकारस्यागमानु-
दात्तत्वं वाधित्वा व्यत्ययेनोदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः ।
मत्यस्य । मृद् प्राणत्यागे । असिहसिम् इत्यादिना । उ० ३. ८५. । आणादिकस्तन्प्र-
त्ययः । मर्तेषु भव इत्यर्थे भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा । रक्ष
पालने । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । पादादित्वान्न निघातः ।
रक्षा णः । द्वचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. । इति
बहुलग्रहणादनुपसर्गादपि नसो णत्वं । ब्रह्मणस्पते । पृष्ट्याः पतिपुत्रेति संहि-
तायां विसर्गस्य सकारः । सुवामंचिते परांगवद्वावात्पदद्वयस्यामंचितनिघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा वीरो न रिष्यति यमिंदो ब्रह्मणस्पतिः । सोमो हिनोति मत्यं ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यं । इंद्रः । ब्रह्मणः । पतिः । सोमः । हिनोति । मत्यं ॥ ४ ॥

इन्द्रो देवो यं मर्त्यं यक्ष्यमाणं हिनोति । प्राप्नोति वर्धयति वा । तथा ब्रह्मण-
स्पतिर्देवो हिनोति । तथा सोमो हिनोति । स घ स एव यजमानो वीरो
वीर्ययुक्तः सन् न रिष्यति । न विनश्यति ॥ घा । चादिरनुदात्तः । संहिताया-
मृचि तुनुधमश्रुतङ्कुचोरुषाणां । पा० ६. ३. १३३. इति दीर्घः । ब्रह्मणस्पतिः ।
उक्तं । हिनोति । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिभ्यः श्रुः । तिपः पित्वात् श्रुप्रत्य-
यस्वर एव शिष्यते ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यं । दक्षिणा पात्वंहसः ॥ ५ ॥

त्वं । तं । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यं । दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मणस्पते त्वं तं मर्त्यमनुधातारं मनुष्यमंहसः पापात्पाहीति शेषः ।
तथा सोमः पात्विन्द्रश्च पातु दक्षिणाख्या देवता च पातु ॥ दक्षिणा । दक्ष
वृद्धौ । दक्षिभ्यामिनन् । उ० २. ५१. निच्चादाद्युदात्तः । अंहसः । नञिषय-
स्येत्यादिराद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

अनुप्रवचनीयचरोर्होमे सदस्पतिमित्येषा विनियुक्ता । तथा च गृह्ये मेखला-
माबध्येति खंडे पठ्यते । आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात्सदस्पतिमद्भुतं । गृ० १.
२२. इति । तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

सदस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं । सनिं मेधामयासिषं ॥ ६ ॥

सदसः । पतिं । अद्भुतं । प्रियं । इन्द्रस्य । काम्यं । सनिं । मेधां । अयासिषं ॥ ६ ॥

मेधां लब्धुं सदस्पतिमेतन्नामकं देवमयासिषं । प्राप्नवानस्मि । कीदृशं ।
अद्भुतं । आश्चर्यकरं । इन्द्रस्य प्रियं । सोमपाने सहचारित्वात् । काम्यं । कमनीयं ।
सनिं । धनस्य दातारं ॥ सदसः । षट् विशरणादौ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । निच्चा-
दाद्युदात्तः । पतिं । पातेर्देतिः । टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रियं । इगुपधज्ञाप्रीकिरः
कः । इयडादेशः । प्रत्ययस्वरः । काम्यं । कामयतेरचो यत् । शेरनिटीति शि-
लोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । सनिं । षणु दाने । धात्वादेः षः सः । अच
इरित्यनुवृत्तौ खनिकथज्यसिवसिवनिसनिध्वनियंथिचरिभ्यश्च । उ० ४. १४१. इति

इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अयासिषं । या प्रापणे । लुङ् । मिषोऽमादेशः । यमर-
मनमातां सक् च । पा० ७. २. ७३. । इति सिच इडागमः । धातोः सगागमः ।
निघातः ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

यस्माहते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन । स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥
यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपः । चितः । चन । सः । धीनां । योगं ।
इन्वति ॥ ७ ॥

यज्ञोऽयमनुष्ठातव्यो विपश्चितश्चन विदुषोऽपि यजमानस्य यस्मात्सदसस्प-
तिदेवाहते न सिध्यति । सोऽयं सदसस्पतिर्देवो धीनां मनोऽनुष्ठानविषयाणा-
मस्मद्बुद्धीनामनुष्ठेयकर्मणां वा योगं संबन्धमिन्वति । व्याप्नोति । यजमानम-
नुगृह्य तदीयं यज्ञं निष्पादयतीत्यर्थः ॥ यस्मात् । अन्यारादित्यादिना । पा० २.
३. २९. । ऋतेयोगात्पंचमी । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्वन्ता-
ववर्णेति प्रतिषेधः । सिध्यति । विधु संमिद्धौ । श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
यद्बृहन्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । धीनां । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
योगं । युजिर् योगे । यज्ञो त्रिच्चादाद्युदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शप् ।
इदितो नुम् धातोरिति नुम् । निघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आहभोति हविष्कृतिं प्राञ्चं कृणोत्यध्वरं । होचा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥
आत् । ऋभोति । हविः । कृतिं । प्राञ्चं । कृणोति । अध्वरं । होचा । देवेषु ।
गच्छति ॥ ८ ॥

आदनंतरमेव हविष्कृतिं हविःसंपादनयुक्तं यजमानमृभोति । सदसस्पतिर्देवो
वर्धयति । हविर्धानानंतरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथाविधफलसिद्धयेऽध्वरं
यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छंतमविघ्नेन परिसमाप्नियुक्तं कृणो-
ति । करोति । होचा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रख्यापयितुं देवेषु
गच्छति । यद्वा होचास्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवान्परितोषयितुं देवेषु गच्छति ॥
स्रोको धारेत्यादिषु सप्रपंचाशत्सु वाङ्मामसु होचा गीरिति पठितं । हविष्कृतिं ।
हविषः कृतिः संपादनं यस्य यजमानस्य सोऽयं हविष्कृतिः । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति

पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रांचं । अनिगंतौ वप्रत्यये । पा० ६. २. ५२. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पञ्चादेकादेशस्वरः । अध्वरं । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्मिन् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । हूयते ऽस्यामिति होचा देवता । हुयामाश्रुभ-
सिभ्यस्त्वं । उ० ४. १६९. । इति चन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

नवमीमृचमाह ॥

नरा॒ण॒सं॑ सु॒धृ॒ष्ट॒म॒म॒प॒श्यं॑ स॒प्रथ॑स्त॒मं । दि॒वो न॑ स॒द्म॒म॒ख॒सं ॥ ९ ॥

नरा॒ण॒सं॑ । सु॒धृ॒ष्ट॒मं॑ । अ॒प॒श्यं॑ । स॒प्रथ॑ः ऽत॒मं । दि॒वः । न । स॒द्म॒म॒ख॒सं ॥ ९ ॥

नराणसमेतन्नामकं देवविशेषं । यद्वावयवार्थव्युत्पत्त्या सदसस्पतिदेवपरो ऽयं शब्दः । व्युत्पत्तिं च यास्को दर्शयति । नराणसो यज्ञ इति कात्यक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रणस्यो भवति । नि० ८. ६. । इति । अत्राग्निवत्सदसस्पतेरपि नरैः प्रणस्यमानत्वान्नराणसत्वं । एवमेवाभिप्रायं हृदि निधाय ब्राह्मणमेवमाश्रयते । प्रजा वै नरो वाक् शंस इति । अतो मनुष्यैः शस्यमानो यः सदसस्पतिर्यो वा नराणसनामको देवस्तमपश्यं । शास्त्रदृष्ट्या दृष्टवानस्मि । कीदृशं । सुधृष्टमं । अत्याधिक्येन धार्ष्ट्ययुक्तं । सप्रथस्तमं । अतिशयेन प्रख्यातं । सद्ममखसं । प्राप्ततेजस्कं । तच्च दृष्टान्तः । दिवो न । द्युलोकानिष । आदित्यचन्द्रादिभिरधिष्ठिता द्युलोकविशेषा यथा तेजस्विनस्तद्वदयं नराणसस्तेजस्वीत्यर्थः ॥ सुधृष्टमं । गोभनं धृष्णोतीति सुधृक् । क्षिप् चेति क्षिप् । आतिशयनिकस्तमप । षकारस्य जन्वाभावश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन ऋकार उदात्तः । अपश्यं । पाघ्राध्मेत्यादिना पश्यादेशः । लृङ्लङ्लृङ्स्वदुदात्तः । पा० ६. ४. ७१. । इत्यट उदात्तत्वं । पादादित्वान्न निघातः । सप्रथस्तमं । प्रथ प्रख्याने । प्रथनं प्रथः । सर्वधातुभ्यो ऽमुन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । सह प्रथसा वर्तत इति तेन सहेति तुल्ययोगे । पा० २. २. २८. । इति बहुव्रीहिसमासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति सादेशः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिश्छांदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सद्ममखसं । सीदतीति सद्म । षट् विणर्णादी । अन्येभ्यो ऽपि दृश्यंत इति मनिन् । निच्चादाद्युदात्तः । सद्म महो यस्येति बहुव्रीहौ हकारस्य व्यत्ययेन खकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे पंचचिंशतितमो वर्गः ॥

प्रति त्यमिति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं । अग्निच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनु-
क्रम्यते । प्रति त्यमग्निमारुतमिति । कारीरीष्टौ प्रति त्यमित्येषा धाया । तथा
च सूचितं । वर्षकामेष्टिः कारीरी तस्यां प्रति त्वं चारुमध्वरमीळे अग्निं स्ववसं
नमोभिरिति धाये । अ० २. १३. इति । तामेतां सूक्तगतां प्रथमामृचमाह ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीधाय प्र हूयसे । मरुद्भिरग्न् आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वं । चारुं । अध्वरं । गोऽपीधाय । प्र । हूयसे । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ १ ॥

त्यच्छष्टः सर्वनाम तच्छष्टपर्यायः । हे अग्ने यो यज्ञश्चारुंगवैकस्यरहितः । त्वं
तथाविधं चारुमध्वरं प्रतिलभ्य गोपीधाय सोमपानाय प्रहूयसे । प्रकर्षेण त्वं
हूयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिः सह देवविशेषैः सहागहि । आगच्छ ॥
सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । तं प्रति चारुमध्वरं सोमपानाय प्रहूयसे सोऽग्ने
मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३६. १. इति ॥ प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्वं ।
त्यदादीनामः । पा० १. २. १०२. । प्रातिपदिकस्वरः । चारुं । दृसनिजनिचरीत्या-
दिना । उ० १. ३. । जुण् । अत उपधाया इति वृद्धिः । त्रिच्चादाद्युदात्तः । गो-
पीधाय । निशीथगोपीथावगथाः । उ० २. ९. । इति थकप्रत्ययांतो निपातितः ।
प्र । निपातस्वरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः । मरुद्भिरग्न् आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुं । परः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ २ ॥

हे अग्ने महो महतस्तव संबंधि क्रतुं कर्मविशेषमुख्यं परो नहि । उक्तृष्टो देवो
न भवति खलु । तथा मर्त्यो मनुष्यश्च परो न भवति । ये मनुष्यास्वदीयं क्रतु-
मनुतिष्ठन्ति ये च देवास्वदीये क्रताविज्यन्ते त एवोक्तृष्टा इत्यर्थः । मरुद्भिरित्यादि
पूर्ववत् ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तः । देवः । पचाद्यजंतश्चिच्चादंतो-
दात्तः । महः । महतस्तलोपच्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । तव । युष्मदस्मदोर्ङसीत्याद्युदात्तत्वं । क्रतुं । कृजः क्रतुः । उ० १. १. १. ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । गहि । गम् मृप् गती । लोटः सेहिः । बहुलं छंदसीति शपो

लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदचा भादित्यसिद्ध-
त्वादतो हेरिति लुङ् भवति । निघातः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अदुहः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अदुहः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने ये मरुतो महो रजसो महत उदकस्य वर्षणप्रकारं विदुस्तेर्मरुद्भि-
रित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । विश्वे । सर्वे सप्रविधगणोपेताः । सप्रगणा वै मरुत
इति श्रुतेः । देवासाः । द्योतमानाः । अदुहः । द्रोहरहिताः । वर्षणेन सर्वभूतो-
पकारित्वात् । तथा चोपरिष्ठादाम्नायते । उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं
वर्षयथा पुरीषिण इति । गाखांतरेऽपि मंत्रांतरस्य ब्राह्मणमेवमाम्नायते । मरुतं
पृषयंत स्थेत्याह मरुतो वै वृष्ट्या ईशत इति । रजःशब्दो यास्केन बहुधा व्या-
ख्यातः । रजो रजतेज्योती रज उच्यत उदकं रज उच्यते लोका रजांस्युच्यं-
तेऽमृगहनी रजसी उच्येते । नि० ४. १९. १. इति ॥ रजसः । नक्षिपयस्यानि-
संतस्थेत्याद्युदात्तः । विदुः । विद् ज्ञाने । विदो लटो वा । पा० ३. ४. ८३. इति
ऋस्मादेशः । प्रत्ययस्वरः । यङ्मुक्तयोगान्निघाताभावः । विश्वे । विशेः क्लृप्तस्य
निष्ठादाद्युदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरमुक् । देवशब्दः पचाद्यजंतः । चिह्नादं-
तोदात्तः । अदुहः । संपदादित्वाद्भावे क्षिपि बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्यंतोदात्तत्वं ।
कर्तरि वा क्षिप् । तत्पुरुषे ख्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं स्यात् । न च कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । यतो नञ् न गतिर्न च कारक इति । पा० ६. २. १३९. ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

य उया अर्कमानृचुरनाधृष्टास ओजसा । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उयाः । अर्कः । आनृचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ४ ॥

ये मरुत उयास्तीघ्राः संतोऽर्कमुदकमानृचुः । अर्चितवंतः । वर्षणेन संपा-
दितवंत इत्यर्थः । तेर्मरुद्भिरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । ओजसा बलेनाना-
धृष्टासोऽतिरक्तताः । सर्वेभ्योऽपि प्रबला इत्यर्थः ॥ अर्कशब्दस्योदकवाचित्वं

वाजसनेयिन आमनन्ति । आपो वा अर्क इति । तन्निर्वचनं च त एवाम-
नन्ति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चतो वै मे कमभूदिति तदेवार्क-
स्यार्कत्वमिति । जगत्सृष्ट्वा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुद्युक्तोऽर्चन् उदकसत्यसंकल्प-
महिमप्रख्यापनेन स्वात्मानं पूजयन्नचरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य सका-
शादुदकमुत्पन्नं । तदानीमर्चतो मत्तः कमभूदित्यवोचत् । तेनोदकस्यार्कनाम
निष्पन्नमित्यर्थः । आनृचुः । अर्चते । अपस्पृधेयामित्यादिना । पा० ६. १. ३६. ।
निपातः । प्रत्ययस्वरः । यङ्ङ्ययोगान्न निघातः । अनाधृष्टासः । अथयपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । ओजसा । उञ्जेर्वले बलोपश्चेत्यसुन् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

ये शुभा घोरवर्षसः मुशचासो रिणादसः । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ५ ॥

ये । शुभाः । घोरऽवर्षसः । सुऽश्वासाः । रिणादसः । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ ।
गहि ॥ ५ ॥

ये मरुतः शुभत्वादिगुणोपेतास्तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः । शुभाः । शोभमानाः । घो-
रवर्षसः । उग्ररूपधराः । मुशचासः । शोभनधनोपेताः । रिणादसः । हिंसकानां-
भक्षकाः ॥ मघमित्यादिष्वष्टाविंशतिसंख्याकेषु धननामसु शत्रं भग इति पठितं ।
शुभाः । स्फुरितंचीत्यादिना शुभेरीणादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । घोर-
वर्षसः । घोरं वर्षां येषां च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुशचासः । बहु-
व्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आद्युदात्तं द्यच् छंदसि । पा० ६. २. ११९. ।
इत्येव तु न भवति शत्रुशब्दस्यांतोदात्तत्वात् । रिणंति हिंसंतीति रिणाः ।
तानदंतीति रिणादसः । सर्वधातुभ्यो ऽमुन्प्रत्ययः । निवस्वरणोत्तरपदमाद्युदात्तं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव गिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य प्रथमे षट्चिङो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवाम आसन्ति । मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसन्ति । मरुत् ऽभिः । अग्ने ।

आ । गहि ॥ ६ ॥

ये मरुतो नाकस्याधि दुःखरहितस्य सूर्यस्योपरि दिवि द्युलोके रोचने दीप्यमाने ये देवासः स्वयमपि दीप्यमाना आसते । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ नाकस्य । कं सुखं । तद्यस्मिन्नास्यसावक इति बहुव्रीहिं कृत्वा पञ्चाब्जम् । न अको नाक इति नञ्जत्पुरुषः । नलोपो नजः । पा० ६. ३. ७३. इति लोपो न भवति । नभ्राणनपादित्यादिना । पा० ६. ३. ७५. प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना । पा० ६. २. २. अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं । प्रथमतस्तत्पुरुषं कृत्वा पञ्चाब्ज-हुग्रीहावुत्तरपदांतोदात्तत्वं स्यात् । अधिशब्द उपर्यर्थे । उपसर्गप्रतिरूपको निपातः । रोचने । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । देवासः । आज्ञसेरमुगित्यमुक् । आसते । आस उपवेशने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । ऋस्यादादेशः । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वं । यवृत्तयोगान्न निघातः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

य ई॒खय॑न्ति॒ पर्व॑तां॒ तिरः॑ संमु॒द्रम॑र्ण॒वं । म॒रुद्भिर॑ग्न॒ आ ग॑हि ॥ ७ ॥

ये । ई॒खय॑न्ति । पर्व॑तान् । तिरः । संमु॒द्रम् । अ॒र्ण॒वं । म॒रुत् ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥ ७ ॥

ये मरुतः पर्वतान्मेघानीखयन्ति । चालयन्ति । तथार्णवमुदकयुक्तं समुद्रं तिरः कुर्वन्तीति शेषः । निश्चलस्य जलस्य तरंगाद्युत्पत्तये चालनं तिरस्कारः । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ ई॒खय॑न्ति । उख ऊखीत्यादावीखिर्गत्यर्थः । हेतुमति चेति णिच् । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । णिजंतधातोश्चित इत्यंतोदात्तत्वं । शपः पिच्चादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते । पर्वतान् । पूर्व पर्व मर्व पूरणे । औणादिको भृमृदशीत्यादिनातच्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

आ ये त॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभिः॑स्तिरः॑ संमु॒द्रमो॑ज॒सा । म॒रुद्भिर॑ग्न॒ आ ग॑हि ॥ ८ ॥

आ । ये । त॒न्वन्ति॑ । र॒श्मिभिः॑ । तिरः । सुमु॒द्रम् । ओज॑सा । म॒रुत् ऽभिः । अ॒ग्ने । आ । ग॒हि ॥ ८ ॥

ये मरुतो रश्मिभिः सूर्यकिरणैः सहातन्वन्ति । आप्रवन्त्याकाशमिति शेषः ।

किंच । ओजसा स्वकीयबलेन समुद्रं तिरस्कुर्वन्ति । तैर्मरुद्भिरित्यन्वयः ॥ तन्वंति । तनु विस्तारे । लटो षोऽतः । तनादिकृञ्भ्य उः । पा० ३. १. ७९. । सति शिष्ट-स्वरबलीयस्त्वमन्यच विकरणेभ्य इति तिङ् एवाद्युदात्तत्वं । समुद्रं । उंटी क्तेदने । स्फायितं चीति रक् । समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

अभि त्वा पूर्वपीतये मृजामि सोम्यं मधु । मरुद्भिरग्ने आ गहि ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । पूर्वऽपीतये । मृजामि । सोम्यं । मधु । मरुत् ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने पूर्वपीतये पूर्वकाले प्रवृत्ताय पानाय त्वां प्रति सोम्यं मधु सोम-संबन्धिनं मधुरसमभिमृजामि । सर्वतः संपादयामि । अतस्त्वं मरुद्भिः सहाचा-गच्छ ॥ अभि । एवमादीनामंत इत्यंतोदात्तत्वं । त्वामां द्वितीयाया इति त्वादेशः । सर्वानुदात्तः । पूर्वपीतये । पूर्वा चासौ पीतिश्च । पुंवत्कर्मधारयेत्यादिना । पा० ६. ३. ४२. । पुंवद्भावः । मृजामि । मृज विमर्गः । मिपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । विक-रणस्वरः । सोम्यं । सोममर्हति यः । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तः । मधु । फलिपाटि-नमीत्यादिना उप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अन्यत्ततं । अत्र यास्कः । अभि मृजामि त्वा पूर्वपीतये पूर्वपानाय सोम्यं मधु सोममयं सोऽग्ने मरुद्भिः सहागच्छ । नि० १०. ३७. । इति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यर्दं निवारयन् ।

पुमार्थोऽश्वतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्य-धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहितायां प्रथ-माष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अत्र प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्रायं देवायेत्यष्टचं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । ऋभुदेवताकत्वमनुक्रम्यते । अयमष्टावार्भवमिति । विनि-
योगस्तु सूक्तस्य लैंगिकः स्मार्तो वा दृश्यः । ब्यूढस्य प्रथमे छंदोमे विश्वदेवश-
स्त्रेऽयं देवाय जन्मन इत्यार्भवस्तृचः । अथ छंदोमा इति खंडे मृजितं । अभि त्वा
देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय जन्मन इति तृचाः । आ० ८. ९. इति ।
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रेभिरासया । अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमः । विप्रेभिः । आसया । अकारि । रत्नऽधातमः ॥ १ ॥

ऋभवो हि मनुष्याः संतस्तपसा देवत्वं प्राप्ताः । ते चात्र सूक्ते देवताः ।
तत्संधो जायमानवाचिना जन्मशब्देनैकवचनातिनात्र निर्दिश्यते । जन्मने जाय-
मानाय ऋभुसंघरूपाय देवाय तत्प्रीत्यर्थमयं स्तोमः स्तोत्रविशेषो विप्रेभिर्मधा-
विभिर्ऋषिभिर्गिरासया स्वकीयेनास्येनाकारि । निष्पादितः । कीदृशः स्तोमः ।
रत्नधातमः । अतिशयेन रमणीयमणिमुक्तादिधनप्रदः । स्तोत्रेण तुष्टा ऋभवो
धनं प्रयच्छंतीत्यर्थः ॥ आसया । आस्यशब्दात्तृतीयैकवचनस्य मुपां सुलुगित्या-
दिना याज्ञादेशः । व्यत्ययेन प्रकृतियकारस्य लोपः । चित इत्यंतोदात्तः । रत्न-
धातमः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

य इन्द्राय वचोयुजा ततस्तुर्मनसा हरी । शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये। इन्द्राय। वचःऽयुजा। ततस्तुः। मनसा। हरी इति। शमीभिः। यज्ञं। आशत ॥ २ ॥

ये ऋभव इन्द्रायेंद्रप्रीत्यर्थं वचोयुजा ताडनादिकं विना वाङ्मयाच्चेण रथे युज्य-
मानौ सुशिक्षितौ हरी एतन्नामकावश्चौ मनसा ततस्तुः । संपादितवन्तः । ऋभूणां

सत्यसंकल्पत्वात्तत्संकल्पमात्रेणैन्द्रस्यार्था संपन्नावित्यर्थः । ते ऋभवः शमीभिर्यह-
चमसादिनिष्पादनरूपैः कर्मभिर्यज्ञमस्मदीयमाशत । व्याप्रवतः ॥ अपोऽप्र
इत्यादिषु षड्विंशतिसंख्याकेषु कर्मनामसु शमी शिमीति पठितं । वचोयुजा ।
वचसा युंजाते । सत्सूक्ष्मेषेत्यादिना क्लिप् । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेराकारः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । ततश्चुः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । लिटि ऋसादेशः ।
पादादित्वादनिघातः । शमीभिः । शमयति पापानीति शम्यः कर्मणि । आणा-
दिकं इन् । कृदिकारादक्लिनः । पा० ४. १. ४५. । इति डीष् । वृषादित्वादाद्युदात्तः ।
आशत । अणू व्याप्नो । लङि ऋस्यादादेशः । स्वादिभ्यः घ्रुः । तस्य बहुलं छंद-
सीति लृक् । आडागमः । तिङ्गतिङ् इति निघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथं । तक्षन्धेनुं सबर्दुघां ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्यां । परिऽज्मानं । सुऽखं । रथं । तक्षन् । धेनुं । सबऽदुघां ॥ ३ ॥

नासत्याभ्यामश्विदेवप्रीत्यर्थं रथं तक्षन् । ऋभवो देवाः कंचिदथमतक्षन् ।
तक्षणेन संपादितवतः । कीदृशं रथं । परिज्मानं । परितो गंतारं । सुखं ।
उपर्युपवेशने सुखकरं । किंच । धेनुं कंचिद्गां तक्षन् । धातूनामनेकार्थत्वात्तक्ष-
तिरत्र संपादनवाची । कीदृशी धेनुं । सबर्दुघां । सबरः क्षीरस्य दोग्धी ॥
तक्षन् । बहुलं छंदसीत्यडभावः । नासत्याभ्यां । न विद्यते सत्यं ययोस्तावसत्यौ ।
न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणनपादित्यादिना नलोपाभावः । परिज्मा । अजेः
परिपूर्वस्य श्वन्नुक्षान्नित्यादिना । उ० १. १५६. । मन्प्रत्ययेऽकारलोप आद्युदात्तत्वं
च निपातनात् । सबर्दुघां । सबः पयो'दोग्धीति सबर्दुघा । दहः कबुध् । पा०
३. २. ७०. । इति कप् । सबरिति रेफांतं प्रातिपदिकं क्षीरवाचीति संप्रदायविदः ।
कपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । समासं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

द्वितीये छंदोमे विश्वदेवशस्त्रे युवाना पितरा पुनरित्याभवस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं
वो देवमिति खंडे सूचितं । मही ह्योः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनरिति
तृचौ । आ० ६. १०. । इति । तस्मिंस्तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाना पितरा पुनः सत्यमंवा ऋजूयवः । ऋभवो विष्ट्यंक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यऽमंवाः । ऋजूऽयवः । ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

ऋभव एतन्नामका देवाः पितरौ स्वकीयौ मातापितरौ पर्वे वृद्धावपि पुनर्युवाना तरुणावक्रत । कृतवन्तः । कीदृशाः । सत्यमन्त्राः । अविश्वमन्त्रसा-
मर्थ्यापेताः । पुरश्चरणाद्यनुष्ठानेन सिद्धमन्त्रवाद्यद्यत्फलमुद्दिश्य मन्त्राः प्रयुज्यन्ते
तत्तत्फलं तथैव संपद्यते । तस्माज्जीर्णयोः पित्रोर्युवत्वं संपादयितुं समर्था इत्यर्थः ।
ऋजूयवः । ऋजुतामात्मन इच्छन्तः । छलरहिता इत्यर्थः । अत एवैतेषामनु-
ष्ठिता मन्त्रा सिध्यन्ति । विष्टी । विष्टयो व्याप्तिरुक्ताः । सर्वेषु कार्येष्वेतदीयस्य
मन्त्रसामर्थ्यस्याप्रतिघातोऽत्र व्याप्तिरुच्यते ॥ ऋभुशब्दं यास्क एवं निर्वक्षि ।
ऋभव उर भांतीति वर्तेन भांतीति वर्तेन भवन्तीति वा । नि० ११. १५. । इति ।
युवाना । युवन्शब्दो यौतेः कनिनन्तो निह्वादाद्युदात्तः । सुपां सुलुगित्यादिना
विभक्तेराकारः । पितरा । पूर्ववदाकारः । सत्यमन्त्राः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरः । ऋजुशब्दो भावपरः । ऋजुत्वमात्मन इच्छन्ति । क्यच् । अकृत्सावर्धातु-
कयोर्दीर्घः । पा० १. ४. २५. । इति दीर्घः । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
विष्टी । विष्टु व्याप्नोति । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिबन्धः ।
तस्माज्जस इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं । पा० १. १. ३९. ३. । इति तस्येका-
रादेशः । स चालोऽत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इति सकारस्य भवति । तत आद्गुण
इति गुणे कृते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । पा० ६. १. १०२. । इति पूर्वसवर्णदीर्घः । तं
बाधित्वा परत्वाज्जसि च । पा० १. ३. १०९. । इति ह्रस्वस्य गुणेन भवितव्यमिति
चेत् । न । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् । अक्रत । कृजो लुङ् । आत्मनेपदं ।
ऋस्यादादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना ज्लेर्लुक् । यणादेशः । अडागमः । निघातः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सं वो मदासो अग्नेतंद्रेण च मरुत्वता । आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥

सं । वः । मदासः । अग्नेत । इंद्रेण । च । मरुत्वता । आदित्येभिः । च । राजऽभिः ॥ ५ ॥

हे ऋभवो युष्माकं संबंधिनो मदासो मदहेतवः सोमा इंद्रेण चादित्येभि-
रादित्यैश्च समग्मत । संगताः । ऋभूणामिंद्रादित्यैः सह सोमपानं तृतीयस-
वनेऽस्ति । अत एवावाहननिगद आश्वलायनेनैवं पठितः । इंद्रमादित्यवन्तमृ-
भुमन्तं विभुमन्तं वाजवन्तं बृहस्पतिमन्तं विश्वदेव्यावन्तमाहवेति । कीदृशेनेद्रेण ।
मरुत्वता । मरुद्भिर्युक्तेन । अत एव मन्त्रांतरमेवमास्त्रायते । मरुद्भिरिंद्रं सख्यं ते
अस्त्विति । कीदृशैरादित्येभिः । राजभिः । दीपमानैः ॥ मदासः । माद्यन्तेभिरिति

मदाः सोमाः । मदोऽनुपसर्गे । पा० ३. ३. ६९. । इत्यप् । तस्य पिच्छादनुदात्तत्वं । धातुस्वर एव शिष्यते । आज्ञसेरमुगिति जसोऽमुगागमः । अगमत । गमेः संपूर्वात्तुङ् । समो गम्युच्छीत्यादिना । पा० १. ३. २९. । आत्मनेपदं । मृस्यादादेशः । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधालोपः । अवहिताश्चेति समो अवहितप्रयोगः । निघातः । मरुत्वता । मरुतोऽस्य संतीति मरुत्वान् । तसौ मत्वर्थ इति भसंज्ञया पदसंज्ञाया वाधितत्वाज्ज्ञत्वाभावः । म्रयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत् । आदित्येभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेशाभावे बहुवचने म्रत्येदित्येत्वं । राजभिः । राजन्शब्दस्य कनिनंतत्वेन निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये प्रथमो वर्गः ॥

सृक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतं । अर्कतं चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वं । चमसं । नवं । त्वष्टुः । देवस्य । निः । ऽकृतं । अर्कतं । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

उतापि च त्वष्टुरेतन्नामकस्य देवस्य । देवसंबन्धी तद्व्यापारः । नवं नूतनं त्वं चमसं तं सोमधारणक्षमं काष्ठपात्रविशेषं निष्कृतं निःशेषेण संपादितमकरोदिति जेषः । तद्व्यापारकुशलस्य त्वष्टुः शिष्या ऋभवस्तेन निर्मितं तमेकं चमसं पुनरपि चतुरोऽर्कतं । चतुर्धा विभक्तांश्चमसान्कृतवन्तः । एकस्य चतुर्विधत्वकरणरूपोऽयमर्थो मंत्रांतरेऽपि विस्पष्टः । एकं चमसं चतुरः कृणोतनेति ॥ नवं । णु स्तुतौ । नूयत इति नवं । कर्मणि अप्रत्ययः । स हि घञोऽपवादत्वाद्घञर्थे सर्वत्र भवति । पा० ३. ३. ५६. ५९. । घञप्रत्ययश्चाकर्तरि च कारके संज्ञायां । पा० ३. ३. १९. । इति कर्तृव्यतिरिक्ते सर्वत्र कारके भवति । यद्यपि तत्र संज्ञायामित्युक्तं तथापि चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वादसंज्ञायामपि भवत्येव । संबध्यत इति संबन्धः । कर्मणि घञित्युक्तं । त्वष्टुः । तष्टू त्वष्टू तनूकरणे । औणादिकस्तून् । ऊदित्वात्पक्ष उदभावः । पा० १. २. ४४. । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । पा० ८. २. २९. । इति ककारलोपः । निष्कृतं । कृजो निरुपमृष्टात्कर्मणि क्तः । प्रादिसमासे नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । पा० ८. ३. ४५. । इति षत्वं । अत्र कर्तृकर्मणोः कृति । पा० २. ३. ६५. । इति प्राप्ता षष्ठी यद्यपि न लोकाव्ययेति

निषिद्धा । पा० २. ३. ६९. । तथापि कर्तुः शेषत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृकरणयोस्तृ-
तीया । पा० २. ३. १८. । इत्येतस्याः प्राप्तेः शैषिकी षष्ठी । यथा कर्मणि शेषत्वेन
विवक्षिते । पा० २. ३. ५२. । माषाणामध्रीयादिति । गतिरनंतर इति निस
उदात्तत्वं । अकर्त । अकृषत । कृजो लुङि ऋस्य व्यत्ययेन तादेशः । मंचे घसे-
त्यादिना च्लुर्लुक् । छंदस्युभयथेति तिङ् आर्धधातुकत्वाद्भिन्नाभावेन गुणः । चतुरः
गसि । पा० ६. १. १६७. । इत्युकार उदात्तः । पुनः । स्वरादिष्वाद्युदात्तः पठितः ॥

तृतीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे ऋचावार्भ्यौ ।
तृतीयस्यागन्म महेति खंडे सूचितं । इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका
द्वे च । आ० ८. ११. । इति । तयोराद्यां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

ते नो रत्नानि धत्तन् चिरा साप्रानि सुन्वते । एकमेकं मुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । चिः । आ । साप्रानि । सुन्वते । एकं ऽ एकं । मुश-
स्तिभिः ॥ ७ ॥

पूर्वास्त्वृश्रु ये प्रतिपादिता ऋभवस्ते यूयं मुशस्तिभिः शोभनैरस्मदीयशंस-
नैर्युक्ताः संतो नो ऽस्माकं संबन्धिने सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय रत्नानि
रमणीयानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि धनान्येकमेकं क्रमेण प्रत्येकं धत्तन् । प्रयच्छत ।
सुवर्णादीनां मध्ये प्रतिद्रव्यं यावदपेक्षितं तावदिति विवक्ष्यैकमेकमित्युक्तं ।
कीदृशानि रत्नानि । चिरा । चिवारमावृत्तानि । उन्नमानि मध्यमान्यधमानि
चेत्येवं रत्नानां चिरावृत्तिः । किंच साप्रानि । सप्तसंख्यानिष्पन्नवर्गरूपाणि
कर्माणि च धत्तन् । संपादयत । कीदृशानि साप्रानि । चिरा । चिवारमावृत्तानि ।
अग्न्याधेयं दर्शपूर्णमासादीनां सप्रानां हविर्यज्ञानामेको वर्गः । औपासनहोमो
वैश्वदेवमित्यादीनां सप्रानां पाकयज्ञानां वर्गो द्वितीयः । अग्निष्टोमो ऽत्यग्नि-
ष्टोम इत्यादीनां सप्रानां सोमसंस्थानां वर्गस्तृतीयः ॥ रत्नानि । रमु क्रीडायां ।
निदित्यनुवृत्तौ रमेस्त च । उ० ३. १४. । इति नप्रत्ययः । तत्संनियोगेन मकारस्य
तकारः । निच्चादाद्युदात्तः । धत्तन् । धत्त । तन्ननन्नथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः ।
सप्रानां वर्गः साप्रं । सप्रनो ऽज् छंदसि । पा० ५. १. ६१. । इति वर्गो ऽज्प्रत्ययः ।
नस्तद्धिते । पा० ६. ४. १४४. । इति टिलोपः । निच्चादादिवृद्धिराद्युदात्तत्वं च ।
अथ वर्गप्रवचनेन वर्गिणो लक्ष्यंते । तेन बहुवचनं । अन्यथा ह्येक एव वर्ग-
स्त्विवावृत्त इत्येकवचनमेव स्यात् । सुन्वते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।

एकमेकं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विभावः । एकशब्द इणः कनंतो निच्चा-
दाद्युदात्तः । द्वितीयस्यैकशब्दस्य तस्य परमाश्रितमित्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं
चेत्यनुदात्तत्वं । मुगस्तिभिः । शस्यत आभिरिति शस्तय ञृचः । शंसु स्तुतो ।
करणे क्तिन् । तस्य कित्त्वानलोपः । शोभनाः शस्तय इति प्रादिसमासे यद्यपि
च क्तिनो निच्चादाद्युदात्तत्वेन कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव प्राप्तं तत्तु परेण
मन्क्तिन्वाख्यानेत्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वेन बाध्यते । पा० ६. २. १५१. ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

अधारयंत वह्नयोऽभजंत मुकृत्यया । भागं देवेषु यज्ञियं ॥ ८ ॥

अधारयंत । वह्नयः । अभजंत । मुऽकृत्यया । भागं । देवेषु । यज्ञियं ॥ ८ ॥

वह्नयश्चमसादिमाधननिष्पादनेन यज्ञस्य वोढार ञृभवोऽधारयंत । पूर्वं
मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अण्यमृतत्वलाभेन प्राणान्धारितवंतः । तथा च मंत्रां-
तरसाम्नायते । मर्तासः संतो अमृतत्वमानश्रुरिति । किंचिते मुकृत्यया यज्ञसाध-
नद्रव्यसंपादनरूपेण शोभनव्यापारेण देवेषु मध्ये स्थित्वा यज्ञियं यज्ञार्हं भागं
हविलक्षणमभजंत । सेवितवंतः । अयमर्थः सोमधन्वना यज्ञियं भागमानशेत्या-
दिमंत्रांतरे विस्पष्टः । ब्राह्मणेऽप्यृभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन्नि-
त्याद्युपाख्यानं विस्पष्टं ॥ वह्नयः । निदित्यनुवृत्त्या वहिःश्रीत्यादिना निप्रत्ययः ।
अभजंत । पादादित्वादिनिघातः । मुकृत्यया । विभाषा कृवृषोः । पा० ३. १. १००. ।
इति कृजः कर्मणि क्यप् । शोभनं कृत्यं यस्या भजनक्रियायाः सा मुकृत्या ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा, नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु
कृत्यशब्दे क्यपः पित्वेनानुदात्तत्वाद्वातुस्वरेणादिरुदात्तः । ततश्चाद्युदात्तं अञ्छंद-
सीत्यनेनाद्युदात्तत्वेन भवितव्यं । तेन हि पुरस्तादपवादेन परमपि नञ्मुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाध्यत इत्युक्तं । एवं तर्हि कृजः ण च । पा० ३. ३. १००. ।
इति स्त्रियां भावे क्यप्प्रत्ययांतः कृत्याशब्दः । क्यपः पित्वेऽपि व्यत्ययेनोदात्तत्वं ।
प्रादिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भागं । कर्पात्त्वत इत्यंतो-
दात्तः । यज्ञियं । यज्ञमर्हतीत्यर्थे यज्ञत्विग्भ्यां घञञौ । पा० ५. १. ११. । इति घः ।
तस्य इयादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयो वर्गः ॥

इहेन्द्राग्नी इत्यादिकं षष्ठ्यं चतुर्थं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देवता त्वनुक्रम्यते । इह षष्ठ्येन्द्राग्नमिति । विनियोगस्त्वग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्वे इहेन्द्राग्नी उपह्वय इति सूक्तं । स्तोत्रमये शस्त्रादिति खंड इहेन्द्राग्नी उपेयं वामस्य मन्मन इति नव । आ० ५. १०. । इति सूचितत्वात् । तथाभिप्रवषडहे प्रातः-सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमेतदेव सूक्तं । तथा च सूचितं । अभि-प्रवपृष्टचाहानीत्युपक्रम्येहेन्द्राग्नी इन्द्राग्नी आगतं । आ० ७. ५. । इति । तस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इहेन्द्राग्नी उप ह्वये तयोरिस्तोममुग्मसि । ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । ह्वये । तयोः । इत् । स्तोमं । उग्मसि । ता । सोमं ।

सोमऽपातमा ॥ १ ॥

इहास्मिन्कर्मणीन्द्राग्नी देवावुपह्वये । आह्वयामि । तयोरिदिन्द्राग्नयोरेव स्तोमं स्तोत्रमुग्मसि । कामयामहे । सोमपातमा । अतिशयेन सोमं पातुं क्षमौ तौ ह्यौ देवा सोमं पिबतामिति शेषः ॥ इन्द्राग्नी । अत्र देवताद्वन्द्वेऽपि पूर्वपदस्यानङ् न भवति । तत्र हि द्वन्द्व इत्यनुवृत्तौ पुनर्द्वन्द्वहणाल्लोकप्रसिद्धसाहचर्याणामेव द्वन्द्व आनङित्युक्तं । पा० ६. ३. २६. । तस्मादचावयहे ह्रस्व इन्द्रशब्दः । समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं तु न भवति । अग्निशब्दस्यानुदात्तादित्वेन नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति प्रतिषेधात् । उग्मसि । वश कान्तौ । लटो मस् । इदंतो मसिरितीकारोपजनः । अदादिवाच्छपो लुक् । मसेर्द्विज्वाद्ब्रह्मिज्येत्यादिना संप्रसारणं । ता सोमपातमा । उभयत्र सुपां सुलु-गित्याकारः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुभता नरः । ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुभता । नरः । ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

हे नरो मनुष्या ऋत्विजः । ता पूर्वोक्ता ताविन्द्राग्नी यज्ञेष्वनुष्ठीयमानकर्मसु प्रशंसत शस्त्रैः । तथा शुभता । नानाविधैरलंकारैः शोभितौ कुरुत । तथा ता पूर्वोक्ताविन्द्राग्नी गायत्रेषु गायत्रीच्छंदस्केषु मंत्रेषु सामरूपेण गायत ॥ ता ।

मुपां सुलुगित्याकारः । शुभता । अस्य संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता मिचस्य प्रणस्तये इन्द्राग्नी ता हवामहे । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

ता । मिचस्य । प्रणस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे । सोमऽपा । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

मिचस्य स्नेहविषयस्य समानुष्ठातुः प्रणस्तये ता पूर्वाक्ता देवा संपद्येतामिति शेषः । यद्वा मिचस्य मम संबंधिना ताविन्द्राग्नी प्रणस्तये प्रणंसितुमिच्छाम इति शेषः । सोमपा सोमपानशर्मा ता पूर्वाक्ताविन्द्राग्नी सोमपीतये सोमपानार्थं हवामहे । आह्वयामः ॥ प्रणस्तये । तुमर्थाच्च भाववचनात् । पा० २. ३. १५. । इति चतुर्थी । कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा तादा च निति कृत्यता । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमपीतये । सोमस्य पीतिर्यस्मिन्कर्मणि तस्मै । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सोमस्य पीतिरिति तत्पुरुषे वा दासी-भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उया संता हवामहे उपेदं सवनं सुतं । इन्द्राग्नी एह गच्छतां ॥ ४ ॥

उया । संता । हवामहे । उपे । उपेदं । सवनं । सुतं । इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छतां ॥ ४ ॥

सुतमभिषवोपेतमिदमनुष्ठीयमानं शवनं प्रातःसवनादिरूपं कर्माप सामीप्येन प्राप्तुमुया संता वैरिवधादिषु कृता संता देवा हवामहे । आह्वयामः । इन्द्राग्नी देवाविह कर्मण्यागच्छतां ॥ संता । अस्तेः शतरि शमोऽस्त्वोप । सवनं सुतमिति द्वयं सेमं नः स्तोममा गहीत्यचोक्तं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ता महांता सदस्यती इन्द्राग्नी रश उज्जतं । अप्रजाः संत्वचिणः ॥ ५ ॥

ता । महांता । सदस्यती इति । इन्द्राग्नी इति । रशः । उज्जतं । अप्रजाः । संत्व ।

चिणः ॥ ५ ॥

तौ पूर्वोक्ताविंदाग्नी रक्षो राक्षसजातिमुञ्जतं । ऋजुकुरुतं । क्रौर्यं परित्या-
जयतमित्यर्थः । कीदृशी । महांता । महांतौ गुणैरधिकौ । सदस्पती । सभापा-
लकौ । तयोः प्रसादादचिणो भक्षका राक्षसा अप्रजा अनुत्पन्नाः संतु ॥ महांता ।
सांतमहतः संयोगस्य । पा० ६. ४. १०. । इति दीर्घः । सदस्पती । सदस्पती इति
समासे षष्ठ्या लुकि प्रातिपदिकसकारस्य रुत्वाभावश्चांदसः । उभे वनस्पत्यादिषु
युगपदित्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । आमंचिताद्युदात्तत्वं । अप्रजाः । प्रजायंत
इति प्रजाः । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३. २. १०१. । इति जनेर्दप्रत्ययः । न प्रजा
अप्रजाः । प्रजाशब्दस्य बहुव्रीहौ हि नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । पा० ५. ४. १२२. ।
इत्यसिज्जादेशः स्यात् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अचिणः । तृजंतस्यातृशब्दस्य
जस्यश्चांदस इनुडागमः । चित इति ऋकार उदात्तः । तस्य यणादेश उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति कार उदात्तः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे । इंद्राग्नी शर्म यच्छतं ॥ ६ ॥

तेन । सत्येन । जागृतं । अधि । प्रचेतुने । पदे । इंद्राग्नी इति । शर्म । यच्छतं ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी सत्येनावश्यफलप्रदानादवितथेन तेनास्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा
प्रचेतुने प्रकर्षेण फलभोगज्ञापके पदे स्वर्गलोकादिस्थानेऽधि जागृतं । आधिक्येन
सावधाना भवतं । ततोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतं । सुखं गृहं वा दत्तं ॥ गयः कृदर
इत्यादिषु द्वाविंशतिसंख्याकेषु गृहनामसु शर्म वर्मेत्युक्तं । जागृतं । जागृ निद्राक्षये ।
अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । तिङ्गितिङ् इति निघातः । प्रचेतुने । चिती
संज्ञान इत्यस्माख्यंताच्छकेरुनोत । उ० ३. ४९. । इति विहितत्वाद्बहुलकादौणादिक
उनप्रत्ययः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इंद्राग्नी । इहंद्राग्नी इत्यञ्चोक्तं । आमं-
चित्वादाद्युदात्तत्वमत्र विशेषः । शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म । शृ हिंसायां ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । यच्छतं । इषुगमियमां छ इति छः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये तृतीयो वर्गः ॥

प्रातर्युजेत्यादिकमेकविंशत्युचं पंचमं सूक्तं । तस्य ऋषिच्छंदसी पूर्ववत् । देव-
ताविशेषस्त्वनुक्रम्यते । प्रातर्युजा सैका चतस्र आश्विन्यस्तथा सावित्र्य आग्नेय्यौ
३ देवीनामेकैकेन्द्राणीवरुणान्यग्नायीनां द्यावापृथिव्ये पार्थिवी षड्विंशत्योऽतो

देवा देवी वेति । सूक्तसंख्यानुवर्तत इत्यस्मिन्खंडेऽनिरुक्ता संख्या विंशति-
रिति परिभाषितत्वात् प्रातर्युजेति मूक्ते संख्याविशेषस्यानिरुक्ता संख्या विं-
शतिसंख्या दृष्ट्या । सा च विंशतिरेकयाधिकया सह वर्तत इति सैका ।
तथादौ चतस्र ऋचोऽश्विदेवताकाः । पंचमीमारभ्याष्टम्यंताश्चतस्रः सवितृदेव-
ताकाः । नवमी दशमी चोभे अग्निदेवताके । एकादश्या ऋचो देवसंबंधिन्यो
देव्यो देवताः । द्वादश्या इंद्रवरुणाग्निपत्न्य इंद्राणीवरुणान्यग्न्यायो देवताः ।
त्रयोदशीचतुर्दश्या द्यावापृथिवीदेवताके । पंचदशी पार्थिवी पृथिवीदेवीदेव-
ताका । षोडशीमारभ्यैकविंशत्याः षड्विणुदेवताकाः । अतो देवा इत्येतस्याः षोड-
श्यास्तु कृत्वा देवा विष्णुर्वा विकल्पेन देवता । अत्र मूक्तविनियोगो लैंगिकः ।
प्रातरनुवाक आश्विने ऋतो प्रातर्युजा विबोधयेति चतस्र ऋचः । सूचितं च ।
अथाश्विन एषो उषाः प्रातर्युजेति चतस्रः । आ० ४. १५. इति । आश्विनयज्ञस्य
प्रातर्युजेत्येता पुरोनुवाक्या द्विदेवत्यैश्चरंतीति खंडे सूचितं । आश्विनस्य प्रातर्युजा
विबोधय । आ० ५. ५. इति । तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छतां । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःऽयुजा । वि । बोधय । अश्विनी । आ । इह । गच्छतां । अस्य । सोमस्य ।
पीतये ॥ १ ॥

अत्र होताध्वर्युमुद्दिश्य ब्रूते । हे अध्वर्यो प्रातर्युजा प्रातःसवनयज्ञेण संयुक्ता-
वश्विनी देवी विबोधय । विशेषेण प्रबुद्धी कुरु । अश्विनी प्रबुद्धी चाश्विनी
देवावस्याभिषवसंस्कारयुक्तस्य सोमस्य पीतये पानायेह कर्मण्यागच्छतां ॥ प्रा-
तर्युजाति गृह्यमाणेन यज्ञेन सहेति प्रातर्युजा । सत्सूक्ष्मेत्यादिना क्रिप् । मुपां
मुलुगित्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरु-
दात्तत्वं । पीतये । व्यत्ययेन क्लिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा । अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

या । सुऽरथा । रथिऽतमा । उभा । देवा । दिविऽस्पृशा । अश्विना । ता ।
हवामहे ॥ २ ॥

योभाश्विना देवा यावुभावश्विनी देवी सुरथा शोभनरथयुक्ती रथीतमा

रथीनां मध्येऽतिगयेन रथिनौ । दिविस्पृण द्युलोकनिवासिनौ । ता हवा-
महे । तादृशवश्विनावाहयामहे ॥ येत्यादिष्वष्टसु पदेषु सुपां सुलुगिति द्वि-
वचनस्याकारः । सुरथा । शोभनो रथो ययोस्तौ सुरथौ । समासांतोदात्तत्वा-
पवादं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते
आद्युदात्तं द्रच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । रथीतमा । अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायामिकारस्य दीर्घत्वं । दिविस्पृण । दिवि स्पृणत इति दिविस्पृणौ ।
क्विप् चेति क्विप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । गतिकारकोपपदात्कृदिति
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

या वां क॒ण॒ म॒धु॒म॒त्य॒श्वि॒ना॒ स॒नृ॒ता॒व॒ती॒ । त॒या॒ य॒ज्ञं॒ मि॒मि॒श्र॒तं॒ ॥ ३ ॥

या॒ । वां॒ । क॒ण॒ । म॒धु॒ । म॒ती॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । स॒नृ॒ता॒ । व॒ती॒ । त॒या॒ । य॒ज्ञं॒ । मि॒मि॒श्र॒तं॒ ॥ ३ ॥

अश्विना हे अश्विनौ देवौ वां युवयोः संबन्धिनी या कणाश्वताडनी विद्यते
तया सहागत्य यज्ञमस्मदीयं मिमिश्रतं । सोमरसेन सेक्तुमिच्छतं । कणयाश्वान्दं
ताडयित्वा सहसा समागत्य भवद्विषयां सोमरसाहुतिं निष्पादयितुमुद्युक्तौ भव-
तमित्यर्थः । कीदृशी कणा । मधुमती । अणः द्यौद इत्यादिष्वेकगतसंख्याकैषूद-
कनामसु मधु पुरीषमिति पठितं । तस्मादुदकवतीत्युक्तं भवति । अश्वस्य शीघ्र-
गत्या यत्स्वेदोदकं भवति तेनेयं कणा क्लिप्त्यर्थः । सनृतावती । प्रियसत्यवाग्युक्ता
तीघ्रेण कणाताडनेन यो ध्वनिर्निष्पद्यते । ताडनवेलायामश्वारूढेन च य आ-
क्रोशः क्रियते । तदुभयं शीघ्रगमनहेतुत्वेन यज्ञमानस्य च प्रियं । यद्वा । द्योको
धोरत्यादिषु सप्तपंचाशद्वाङ्मसु कणा धिषणेति पठितं । अश्विनोर्या वाक्
मधुमती माधुर्योपेता पारुष्यरहिता सनृतवती प्रियत्वसत्यत्वोपेता फलप्रदानवि-
षयेत्यर्थः । तया वाचा युक्ता यज्ञं मिमिश्रतमिति योजनीयं ॥ कणा । कण
गतिगमनयोः । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सनृतवती । ऊन परिहाणे ।
सुष्ठूनयत्यप्रियमिति सूनृ । तथाविधमृतं सत्यं यस्यां वाचि सा सनृता । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं बाधित्वा परादिष्वृद्धंसि बहुलमिति ऋकार उदात्तः ।
सा यस्या अस्ति सा कणा सनृतवतीति कणायाः संज्ञा । एवंनामा कशेत्यर्थः ।
संज्ञायां । पा० ८. २. ११. । इति मतुपो वत्वं । मिमिश्रतं । मिहेः सन् । हलं-
ताच्चेति कित्वाद्गुणाभावः । ढत्वकवषत्वानि ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनो गृहं ॥ ४ ॥

नहि वा । अस्ति । दूरके यत्र रथेन गच्छथः । अश्विना सोमिनः । गृहं ॥ ४ ॥

अश्विना हे अश्विना देवा युवां सोमिनः सोमवतो यज्ञमानस्य गृहं प्रति रथेन गच्छथः । स मार्गा वा युवयोर्दूरके दूरदेशे न्यस्ति । न वर्तते खलु । यद्वा । यत्र गृहे गच्छथस्तच्च गृहं दूरे न भवति ॥ नहि । एवमादीनामंत इत्यं-
तोदाहृतः । अस्ति । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । अत्र हि गृहं दूरे च नास्ति युवां च रथेन गच्छथ इति समुच्चयश्चार्था गम्यते । चणश्चो न प्रयुज्यत इति चलोपे प्रथमा तिङ्भक्तिरस्तीति । यत्र । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । गच्छथः । इयं यद्यपि न प्रथमा तथापि यत्रेति यद्वृत्तयोगान्न निघातः ॥

बृहस्पति द्वितीये छंदोमे विश्वदेवशस्त्रे हिरण्यपाणिमृतय इति भाविष्यश्चतस्रः । द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । हिरण्यपाणिमृतय इति चतस्रो मही द्यौः पृथिवी । च नः । आ० ८. १०. इति । तत्र प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिमृतये सवितारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदं ॥ ५ ॥

हिरण्यऽपाणिं । ऊतये । सवितारं । उप । ह्वये । सः । चेत्ता । देवता । पदं ॥ ५ ॥

ऊतयेऽस्मदक्षारार्थं सवितारं देवमुपह्वये । आह्वयामि । स च सविता देव एतन्मंचप्रतिपाद्यदेवता भूत्वा पदं यज्ञमानेन प्राप्यं स्थानं चेत्ता । ज्ञापयिता भवति । कीदृशं सवितारं । हिरण्यपाणिं । यज्ञमानाय दातुं हस्ते सुवर्णधारिणं । यद्वा । देवकर्तृके यागे सविता स्वयमृत्विग्भूत्वा ब्रह्मत्वेनावस्थितः । तदानीं कस्यांचिदिष्टावध्यवस्तस्मै सवित्रे ब्रह्मणे प्राणिचक्षुष्यं पुरोडाशभागं दत्तवन्तः । तच्च प्राणिचक्षुष्यं हस्ते सवित्रे गृहीतं सन्नदीयपाणिं चिच्छेत् । ततः प्राणिचक्षुष्यं दातारोऽध्यव्यवः सुवर्णमयं पाणिं निर्माय प्रक्षिप्तवन्तः । सोऽयमर्थः कीदृशीतकी-
ब्राह्मणे समाम्नातः । सवित्रे प्राणिचक्षुष्यं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी चिच्छेत् तस्मै हि-
रण्यमयौ प्रतिदधुस्तस्माद्धिरण्यपाणिरिति स्तुत इति । हिरण्यशब्दं पाणिशब्दं च यास्क एवं निर्वक्ति । हिरण्यं कस्माद्धियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते

जनाज्जनमिति वा हितरमणं भवतीति वा हृदयरमणं भवतीति वा हर्यतेर्वा
 स्यात्प्रेप्साकर्मणः । नि० २. १०. । इति । तथा पाणिः । पणायतेः पूजाकर्मणः
 । नि० २. २६. । इति । हिरण्यशब्दो नञ्निषयत्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरः । ऊतये । उदात्त इत्यनुवृत्तावृत्तियूतिजृतिमातीत्यादिना क्तिनंतोऽतो-
 दात्तो निपातितः । सवितारं । तृचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । चेत्ता । चिती संज्ञाने ।
 अस्मादंतर्भावितरण्यथात्ताच्छील्ये तृन् । अनित्यमागमशासनमितीडभावः ।
 निच्चादाद्युदात्तः । देवता । देवात्तल् । पा० ५. ४. २७. । इति स्वार्थे तल् ।
 लितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं । पदशब्दः पचाद्यजंतः । चित इत्यंतोदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्थो वर्गः ॥

सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि । तस्य व्रतान्युग्मसि ॥ ६ ॥

अपां । नपातं । अवसे । सवितारं । उप । स्तुहि । तस्य । व्रतानि । उग्मसि ॥ ६ ॥

अत्र होता सामगमृत्विजमन्यं वा शस्त्रिणं ब्रूते । अवसेऽस्मान्निक्षितुं सवि-
 तारमुपस्तुहि । तस्य सवितुः संबंधीनि व्रतानि कर्माणि सोमयागादिरूपाण्यु-
 ग्मसि । कामयामहे । कीदृशं सवितारं । अपां नपातं । जलस्य न पालकं ।
 संतापेन शेषकमित्यर्थः ॥ अपां । ऊदितमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं ।
 पा रक्षणे । अस्य शबंतः पाच्छब्दः । तस्य नत्रा समासे नभ्राणनपादित्यादिना
 नलोपप्रतिषेध इति वृत्तिकारः । अग्निर्ह्यपो न पाति तच्छोषकत्वात् । तर्हि
 कथमपामिति षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थेति । पा० २. ३. ६९. । कर्मणि
 षष्ठ्याः प्रतिषेधादिति चेत् । तर्ह्येषा शेषलक्षणास्तु । अग्न्यादित्यावपां करणतया
 संबंधिनावग्नेराप इति श्रुतेः । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेश्च । अस्मिन्पक्ष
 उगिदचामिति नुमभावोऽपि निपातनादेवेति मंतव्यं । पातेः क्तिबंतस्य तुग्वा
 निपातनाद्दृष्टव्यः । अथवा न पातयतीति नपात् । पतू गताविति धातोर्ण्य-
 तात्किप् । अग्न्यादित्या ह्यपां न प्रापकौ प्रत्युत तच्छोषकौ । अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं । अवसे । तुमर्थे सेसेनित्यादिना असेन् । निच्चादाद्युदात्तः । उग्मसि ।
 वश कांतौ । अदिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् । उदंतो मसिरितीकारोपजनः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

विभक्तारं हवामहे वसोश्चिचस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसं ॥ ७ ॥

विऽभक्तारं । हवामहे । वसोः । चिचस्य । राधसः । सवितारं । नृऽचक्षसं ॥ ७ ॥

वसोर्निवासहेतोश्चिचस्य सुवर्णरजतादिरूपेण बहुविधस्य राधसो धनस्य विभक्तारं । अस्य यजमानस्यैतावहनदानमुचितमिति विभागकारिणं । नृचक्षसं । मनुष्याणां प्रकाशकारिणं सवितारं हवामहे ॥ कौशीतकिन एतस्या ऋचो व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे सवितुर्विभागहेतुत्वमेव समामनन्ति । यदेतद्वसोश्चिचं राधस्तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजतीति ॥ विभक्तारं । नृचश्चिच्चादन्तोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । हवामहे । ह्रयतेर्बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । वसोः । वस निवासे । शृस्वृस्निहीत्यादिना उः । निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तः । राधसः । अमुनन्तो निच्चादाद्युदात्तः । नृचक्षसं । नृश्चष्ट इति नृचक्षाः । तं नृचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिञ्च । उ० ४. २३२. । इत्यमुन् । शिञ्चादनाईधातुकत्वेन ख्याजादेशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सखाय आ नि षीदत सविता स्तोम्यो नु नः । दाता राधांसि शुभति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । षीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः । दाता । राधांसि ।

शुभति ॥ ८ ॥

सखिभूता हे ऋत्विजः । आनिषीदत । सर्वचोपविशत । नोऽस्माकमयं सविता नु क्षिप्रं स्तोम्यः स्तुतियोग्यः । राधांसि धनानि दाता प्रदातुमुद्युक्तः । एष सविता शुभति । शोभते ॥ समानाः संतः ख्यान्ति प्रकाशन्त इति सखायः । ख्या प्रकथने । समाने ख्यश्चोदात्तः । उ० ४. १३८. । उत्तीर्णप्रत्ययः । तत्संनियोगेन डित्वं यलोपश्च । डित्वादाकारलोपः । समानस्य छंदसीत्यादिना समानशष्टस्य सादेशः । इणसंनियोगेनोदात्तत्वं च । जसि सख्युरसंबुद्धाविति णित्वाकृद्धिरायादेशः । निषीदत । सदेरप्रतेः । पा० ८. ३. ६६. । इति षत्वं । स्तोमेषु प्रतिपाद्यत्वेन भवः स्तोम्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दाता । दानशीलः । ताच्छीत्ये नृन् । निच्चादाद्युदात्तः । राधांसि । गतं । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्या न लोकाप्ययेति प्रतिषेधः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टुः प्रस्थितयाज्यप्रशास्ता ।
ब्राह्मणाच्छंसीति खंडे सूचितं । अग्ने पत्नीरिहावहोक्षां नाय वशां नायेति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरूपं । त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानां । उशतीः । उप । त्वष्टारं । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे अग्ने उशतीः कामयमाना देवानां पत्नीरिंद्राण्याद्या इह देवयजनदेश
आवह । तथा त्वष्टारं देवं सोमपीतये सोमपानार्थमुप समीप आवह ॥ पत्नीः ।
इत्यंतः पतिशब्द आद्युदात्तः । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४. १. ३३. । इति डीप् ।
तत्संनियोगेन नकारश्च डीपः पित्राडुतिस्वर एव । उशतीः । वश कांती ।
लटः शतृ । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । शतुर्ङित्वाङ्गिहज्यादिना संप्र-
सारणं । उगितश्चेति डीप् । शतुरनुम इति डीप् उदात्तः ॥

दशमीमृचमाह ॥

आ ग्ना अग्न इहावसे होचां यविष्ठ भारती । वरूची धिषणां वह ॥ १० ॥

आ । ग्नाः । अग्ने । इह । अवसे । होचां । यविष्ठ । भारती । वरूची । धिषणां ।

वह ॥ १० ॥

हे अग्ने । अवसेऽस्मानवितुं ग्ना देवपत्नीरिहावह । तथा हे यविष्ठ युवत्त-
माग्ने होचां होमनिष्पादकाग्निपत्नी भारती भरतनामकस्यादित्यस्य पत्नी
वरूची वरणीयां धिषणां वाग्देवीं चावह ॥ वाग्वै धिषणेति वाजसनेयकं ।
भरत आदित्य इति यास्केनोक्तत्वात्तस्य पत्नी भारतीत्युच्यते । गम्यंत इति
ग्नाः । गम् गृप् गतौ । औणादिको ङप्रत्ययः । ङित्वाटिलोपः । प्रत्ययस्वरः ।
होचां । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । उ० ४. १६९. । इति चनंतो निच्चादाद्युदात्तः ।
अतिशयेन युवा यविष्ठः । अतिशयने तमविष्टनौ । स्थूलदूरेत्यादिना यणादि-
परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः । भारती । शार्ङ्गवादेरवृत्तत्वात् डीनंतो निच्चा-
दाद्युदात्तः । वरूची । यसितस्कभितेत्यादौ । पा० १. २. ३४. । यद्यपि वरूतृशब्दस्तृजंत
इत्युक्तं तथाप्यंत इतिकरणस्य प्रदर्शनार्थत्वाद्वरूतृशब्दस्तृजंतोऽपि द्रष्टव्यः । तेन
निच्चादाद्युदात्तत्वं । शेषनिघातेन ऋकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तयणो हल्पूर्वादित्यपि

न डीप उदात्तत्वं । धिषणां । क्युप्रत्ययानुवृत्तौ धृषेर्धिष् च संज्ञायां । उ० २. ८०. । इति क्युः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचमो वर्गः ॥

सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

अभि नो देवीरवसा महः गर्मणा नृपत्नीः । अच्छिन्नपचाः सचंतां ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । गर्मणा । नृऽपत्नीः । अच्छिन्नऽपचाः ।

सचंतां ॥ ११ ॥

देवीर्देव्यो देवपत्न्योऽवसा रक्षणेन महो महता गर्मणा च मुखेन च सह नोऽस्मानभि सचंतां । आभिमुख्येन सेवतां । कीदृश्यो देव्यः । नृपत्नीः । मनुष्याणां पालयिच्यः । अच्छिन्नपचाः । अच्छिन्नपक्षाः । न हि पक्षिरूपाणां देवपत्नीनां पक्षाः केनचिच्छिद्यन्ते ॥ देवीः । पुंयोगादाख्यायां । पा० ४. १. ४८. । इति डीपंतः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधस्य वा छंदसाति पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवसा । अव रक्षणे । अमुन् । निच्चादाद्युदात्तः । महः । मह पूजायां । क्रिप् । मुपां मुपो भवंतीति तृतीयकवचनस्य ङसादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपत्नीः । समासांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अच्छिन्नपचाः । न छिन्नान्यच्छिन्नानि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्छिन्नानि पचाणि यासां ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

इहेन्द्राणीमुप हूये वरुणानीं स्वस्तये । अग्नार्यी सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणी । उप । हूये । वरुणानीं । स्वस्तये । अग्नार्यी । सोमऽपीतये ॥ १२ ॥

इहास्मिन्कर्मणि स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय सोमपीतये सोमपानाय चंद्रवरुणाग्नीनां पत्नीराह्वयामि ॥ इन्द्राणी । वरुणानीं । इंद्रवरुणेत्यादिना । पा० ४. १. ४९. । पुंयोगे डीप्प्रत्यय आनुगागमश्च । प्रत्ययस्वरः । अग्नार्यी । वृषाकष्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । पा० ४. १. ३९. । इति डीप् । तत्संनियोगेनेकारस्यैकार उदात्तः । सोमपीतये । असकृत्पूर्वोक्तं ॥

द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिव्यो निविद्वानीयस्तृचः । द्वितीयस्याग्निं व इति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नो युवाना पितरा पुनः । आ० ६. १०. । इति ॥ आययणेष्टौ मही द्यौरित्येषा द्यावापृथिव्यैककपालस्यानुवाक्या । आययणं ब्रीहिग्यामाकेति खंडे सूचितं । ये के च जामहिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. ९. । इति ॥ अग्निमंथनेऽप्येषा विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूचितं । अभि त्वा देव सवितर्मही द्यौः पृथिवी च नः । आ० २. १६. । इति ॥ विथंदमानं सान्नाय्यमनयैवाहवनीयदेशे निनयेत् । विध्यपराध इति खंडे तथैव सूचितं । विथंदमानं मही द्यौः पृथिवी च न इत्यंतःपरिधिदेशे निनयेयुः । आ० ३. १०. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येषा संस्थितध्वाश्विनायेति खंडे सूचितं । मही द्यौः पृथिवी च नस्ते हि द्यावापृथिवी विश्वशंभुवा । आ० ६. ५. । इति ॥ तामेतां सूक्ते चयोदशीमृचमाह ॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षतां । पिपृतां नो भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही । द्यौः । पृथिवी । च । नः । इमं । यज्ञं । मिमिक्षतां । पिपृतां । नः ।

भरीमभिः ॥ १३ ॥

मही महती द्यौर्द्युलोकदेवता पृथिवी भूमिदेवता च नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतां । स्वकीयसारभूतेन रसेन मिमिक्षतां । सेक्तुमिच्छतां । तथा भरीमभिर्भरणैः पोषणैर्नोऽस्मान्पिपृतां । उभे देव्या पूरयतां ॥ मही । महच्छ्रद्धादुगितश्चेति डीप् । अच्छद्दलोपञ्छांदसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति डीप् उदात्तत्वं ॥ द्यौः । दिव्श्चः प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तः । गोतो णित् । पा० १. १. ९०. । इति ततः परस्य सोर्णिङ्वावाङ्गवंती वृद्धिरपि स्थानिवद्भावेनोदात्ता । पृथिवी । प्रथ प्रख्याने । प्रथेः धिवन्संप्रसारणं च । उ० १. १४९. । इति धिवन्प्रत्ययः । धिङ्गारादिभ्यश्च । पा० ४. १. ४१. । इति डीष् । प्रत्ययस्वरः । मिमिक्षतां । मिह सेचने । सनि द्विभावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । पिपृतां । पृ पालनपूरणयोः । ह्रस्व इत्येके । शप् । ध्रुः । अर्तिपिपृत्योश्च । पा० १. ४. ११. । इत्यभ्यासस्याकारस्य डकारः । तिङ् । प्रत्ययस्वरः । भरीमभिः । डुभृञ् धारणपोषणयोः । हुस्त्वृधृस्त्वृभ्य ईमन्नितीमन् । निह्वादाद्युदात्तः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तयो॒रि॒हृत॒व॒त्पयो॒ वि॒प्रा रि॒हंति॒ धी॒तिभिः॒ । ग॒ध॒र्वस्य॑ ध्रु॒वे प॒दे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृतऽवत् । पयः । विप्राः । रिहंति । धीतिऽभिः । गंधर्वस्य । ध्रुवे ।
पदे ॥ १४ ॥

गंधर्वस्य ध्रुवं पदमंतरिक्षं । तथा च तापनीयगखायां समाम्नायते । यक्ष-
गंधर्वाप्सरोगणसेवितमंतरिक्षमिति । तेनांतरिक्षेणोपलक्षित आकाशे वर्तमा-
नयोरिष्ट्यावपृथिव्योरेव संबंधि पयो जलं घृतवद्भृतसदृशं विप्रा मेधाविनः
प्राणिनो धीतिभिः कर्मभी रिहंति । लिहंति । यद्वा । घृतवद्भृतं सारं तेनोपेतं
रिहंति ॥ लिहेत्यर्थेन रेफः । गंधर्वस्य । धृञ् धारणे । गवि गं धृजो व इति
वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गौणस्य च गमादेशः ॥

स्योना पृथिवीत्येषा महानास्त्रीग्रते भूमिस्पर्शने विनियुक्ता । एतद्विदं ब्रह्म-
चारिणमिति खंडे सूचितं । स्योना पृथिवि भवेति समाप्य । आ० ८. ४. इति ॥
स्मार्त्ते हेमंतप्रत्यवरोहणेऽप्येषा जथा । मार्गशीर्षा प्रत्यवरोहणमिति सूचितं ।
तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवि भवेति जपित्वा । आ० गृ० २. ३. इति । तामेतां
सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

स्यो॒ना पृ॒थिवि॒ भवा॒नृ॒क्षरा॒ नि॒वे॒शनी॒ । य॒च्छा नः॒ शर्म॑ स॒प्रथः॑ ॥ १५ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निऽवे॒शनी॒ । य॒च्छा नः॒ शर्म॑ स॒ऽप्रथः॑ ॥ १५ ॥

हे पृथिवि स्योनत्वादिगुणयुक्ता भव । स्योनशब्दो विस्तीर्णवाची । तथा च
वाजसनेयब्राह्मणे स्योनशब्दोपेतं कंचिन्मन्त्रमुदाहृत्य व्याख्यातं । इदं स्योरुमाविश
स्योन स्योनमिति विस्तीर्णं विस्तीर्णमित्येव तदाह । यद्वा । स्योनशब्दः मुख-
वाची । तथा च यास्कवाक्यमुदाहरिष्यते । अनृक्षरा । कंटकरहिता । निवे॒शनी॒ ।
निवासस्थानभूता । सुप्रथो विस्तारयुक्तं शर्म शरणं नोऽस्मभ्यं यच्छ । हे पृथिवि
देहि ॥ तामेतामृचमुदाहृत्य यास्क एवं व्याचष्टे । मुखे नः पृथिवि भवानृक्षरा
निवे॒शन्यृ॒क्षरः कंटक॑ ऋच्छतेः कंटकः कंतपो वा कृततेवा कंटतेवा स्यान्नति-
कर्मण उन्नततमो भवति यच्छ नः शर्म शरणं सर्वतः पृथु । नि० ९. ३२. इति ॥
स्योना । शिवु तंतुसंताने । सिवेष्टेर्यो च । उ० ३. ९. इति नप्रत्ययः । ऐश्व
यो इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । स्योना पृथिवीत्यनयोर्भवेत्याख्यातेनैवान्वयो न

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवद्भावाभावादोकारस्य नामञ्चिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋषि गतौ । गच्छत्यन्तरित्यृक्षरः कंटकः । तन्यृषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७४. । षटोः कःसीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । नञा बहुव्रीहिः । तस्मान्नु-
दचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
गत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाप्मेत्यादिना यच्छादेशः । द्यचोऽतस्तिङ् इति
दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । अमुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २६. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । मह्यं इंदो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्येद्री-
भिर्वेणवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्नोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपार्थाः । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।

धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः
पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे । विविधपादक्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मात्पृ-
थिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवंतु ॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साध-
नैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकानन-
पजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं ।

पृथिवीप्रदेशादृक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः ।
 एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिलिति तसिल । एतदोऽश् । पा० ५. ३. ५. । इत्यग्नेः ।
 लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. ९. ।
 इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिट्स्वरः । विष्णुः । विषेः क्त्वि । उ० ३. ३९. ।
 इति नुप्रत्ययः । कित्त्वान्न गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुबित्यत्र
 योगविभागाद्विगच्छस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निधातः ।
 सप्त । मुपां मुलुगिति भिमो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिच्चिति मनिन् ।
 नित्स्वरः ॥

विष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहव-
 नीययोर्मध्ये आतिक्रमणेऽनयेव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे
 सूचितं । भरमना शुनः पदं प्रतिवपदिदं विष्णुर्विचक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥
 आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषवानुवाक्या । अथातिथ्येऽंतेति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिं पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु
 विष्णवस्येषवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयस्फानो अमीवहेदं
 विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४. ६. । इति ॥ तामेतां मृक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिधा नि दधे पदं । समृद्धमस्य पांसुरे ॥ ११ ॥

इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रिधा । नि । दधे । पदं । संऽऊळ्हं । अस्य । पांसुरे ॥ ११ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगद्विश्य विचक्रमे । वि-
 शेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रिधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे । स्वकीयं पादं
 प्रक्षिप्रवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धृतियुक्ते पादस्थाने समृद्धमिदं सर्वं जगत्स-
 म्यगंतर्भूतं ॥ सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विगतं वा व्यघ्रातं वा । यदिदं
 किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रिधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति
 शाकपृणिः समारोहणे विष्णुपदे गयगिरमीत्याणवाभः समृद्धमस्य पांसुरेऽप्या-
 यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समृद्धमस्य पांसुरे इव पदं न
 दृश्यत इति पांसवः पादः सूयंत इति वा पन्नाः गेरत इति वा पंसनीया
 भवंतीति वा । नि० १२. १९. । इति ॥ त्रिधा । एधाच्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्-

परस्परं । अतोऽसामर्थ्येनैव परांगवङ्गावाभावादोकारस्य नामञ्चिताद्युदात्तत्वं । अनृक्षरा । ऋषि गतो । गच्छत्यन्तरित्यृक्षरः कंटकः । तन्यृषिभ्यां कसरन् । उ० ३. ७४. । पढोः कःसीति कत्वं । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । नजा बहुव्रीहिः । तस्मान्नु-
डचि । पा० ६. ३. ७४. । इति नुडागमः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । निवि-
गत्यस्यामिति निवेशनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यच्छ । दाण् दाने । पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः । द्यचोऽतस्तिङ् इति
दीर्घः । सप्रथः । प्रथ प्रख्याने । अमुन् । प्रथसा सह वर्तत इति तेन सहेति
तुल्ययोगे । पा० २. २. २६. । इति समासः । वोपसर्जनस्य । पा० ६. ३. ८२. । इति
सभावः । कृत्स्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षष्ठो वर्गः ॥

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं गत्वं गंसनीयं । अत्रातो देवा इत्याद्याः षडृचः
सोमातिरेक इति खंडे सूचितं । महं उंटो य ओजसातो देवा अवंतु न इत्येद्री-
भिर्वेणवीभिश्च । आ० ६. ७. । इति ॥ आप्नोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थेऽप्येताः
षडृचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः । तथा च यस्य पशव इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ११. । इति ॥ दर्शपूर्णमासयोः प्राय-
श्चित्तहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खंडे सूचितं । अतो देवा
अवंतु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च । आ० १. ११. । इति ॥ याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूचितं हि । आपद्यतो देवा अवंतु न
इति जपेदिति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमुचमाह ॥

अतो देवा अवंतु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे । पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतः । देवाः । अवंतु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे । पृथिव्याः । सप्त ।

धामऽभिः ॥ १६ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्त धामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छंदोभिः साधनभूतैर्यतः
पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे । विविधपादक्रमणं कृतवान् । अतोऽस्मान्पृ-
थिवीप्रदेशाच्चोऽस्मान्देवा अवंतु ॥ विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु छंदोभिः साध-
नैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति । विष्णुमुखा वै देवाश्छंदोभिरिमान् लोकानन-
पजय्यमभ्यजयन्निति विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्यपादानं ।

पृथिवीप्रदेशादक्षरं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणं ॥ अतः ।
 एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तसिलिति तसिल । एतदोऽश । पा० ५. ३. ५. । इत्यशदेशः ।
 लिङ्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः । तसिलः प्राग्दिशो विभक्तिः । पा० ५. ३. ९. ।
 इति विभक्तिसंज्ञायां त्यदाद्यत्वं । लिङ्स्वरः । विष्णुः । विषेः क्त्वि । उ० ३. ३९. ।
 इति नुप्रत्ययः । क्त्विनाञ्च गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । विचक्रमे । सुबित्यञ्च
 योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासांतोदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्न निधातः ।
 सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लृक् । धामभिः । दधातेरातो मनिङ्गिति मनिन् ।
 निङ्स्वरः ॥

विष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येवानुवाक्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां । आ० १. ६. । इति ॥ गार्हपत्याहव-
 नीययोर्मध्ये श्रुतिक्रमणेऽनयव श्रुतपु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खंडे
 सूचितं । भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिति विष्णुर्विचक्रमे । आ० ३. १०. । इति ॥
 आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषेवानुवाक्या । अथातिथ्येष्ठांतेति खंडे सूचितं ।
 इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिं पाथो अश्यां । आ० ४. ५. । इति ॥ उपसत्सु
 विष्णवस्येषेवानुवाक्या । अथोपसदिति खंडे सूचितं । गयम्फानो अमीवहेदं
 विष्णुर्विचक्रमे । आ० ४. ६. । इति ॥ तामेतां मृक्ते सप्तदशीमृचमाह ॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिधा नि दधे पदं । समृद्धमस्य पांसुरे ॥ ११ ॥

इदं विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रिधा । नि । दधे । पदं । संऽऊहं । अस्य । पांसुरे ॥ ११ ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगद्विश्य विचक्रमे । वि-
 शेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रिधा त्रिभिः प्ररारः पदं निदधे । स्वकीयं पादं
 प्रक्षिपवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धृतियुक्ते पादस्थाने समृद्धमिदं सर्वं जगत्स-
 म्यगंतभूतं ॥ सैयमृग्यास्तेनैवं व्याख्याता । विष्णुर्विजंतं वा व्यश्रंतं वा । यदिदं
 किंच तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रिधाभावाय पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति
 शाकपृणिः ससारोहणे विष्णुपदे गयगिरसीत्यार्षाभः समृद्धमस्य पांसुरेऽप्या-
 यनेऽंतरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थे स्यात्समृद्धमस्य पांसुरे इव पदं न
 दृश्यत इति पांसवः पादः सूयंत इति वा पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया
 भवंतीति वा । नि० १२. १९. । इति ॥ त्रिधा । एधाञ्च । पा० ५. ३. ४६. । इत्येधाच्-

प्रत्ययः । चितोऽतोदात्तः । समूळहं । वह प्रापणे । निष्ठेति क्तः । वचिस्वपी-
त्यादिना । पा० ६. १. १५. । संप्रसारणं । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपदीर्घत्वानि । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य । इदमोऽशदेश इत्यशनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण ।
पांसुरे । नगपांसुपांडुभ्यश्चेति वक्तव्यं । पा० ५. २. १०७. २. । इति मत्वर्थीयो रप्र-
त्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपसदि विष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुवाक्या चीणि पदे-
त्येषा । सूचितं च । चीणि पदा विचक्रम इति स्विष्टकृदालुप्यते । आ० ४. ८. ।
इति ॥ तामेतामष्टादशीमृचमाह ॥

चीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः । अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥
चीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः । अतः । धर्माणि ।
धारयन् ॥ १८ ॥

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यो गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः पृथि-
व्यादिस्थानेष्वत एतेषु चीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । धर्माण्यग्निहो-
त्रादीनि धारयन् । पोषयन् ॥ पदा । सुपां सुलुगित्यादिना विभक्तेर्दोदेशः । तस्य
स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वं । गोपाः । गोपामृ-
तस्येत्यत्रोक्तं । अदाभ्यः । दभेर्च्हलोऽर्थ्यदिति एयत् । नञ्समासः । अथ्ययपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । धारयन् । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण
णिच एव स्वरः शिष्यते ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे । इंद्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥
विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । व्रतानि । पस्पशे । इंद्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

हे ऋत्विगादयः । विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्म-
भिर्घ्नतान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे । सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहाद-
नुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशो विष्णुरिंद्रस्य युज्यो योज्योऽनुकूलः सखा भवति ।
विष्णोरिंद्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपंचेन
तैत्तिरीया आमनन्ति ॥ पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट् । द्विर्भावे

शर्पूर्वाः खयः । पा० १. ४. ६१. इति पकारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । यङ्ग-
योगादनिघातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्यप् । कित्वाङ्गुणाभावः । क्यपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । धातुस्वरः ॥

विंशीमृचमाह ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमं । पदं । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः ।

आऽततं ॥ २० ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं
स्वर्गस्थानं शान्तदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तच्च दृष्टान्तः । दिवीव । आकाशे यथा-
ततं सर्वतः प्रसृतं चक्षुर्विरोधाभावेन विष्टं पश्यति तद्वत् ॥ सदा । सर्व-
कान्येति । पा० ५. ३. १५. । दाप्रत्ययः । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । पा० ५. ३. ६. ।
इति सर्वशब्दस्य सभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दिवि । ऊदितमित्यादिना विभ-
क्तेरुदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते ।
चक्षुः । नक्षिष्यस्येत्याद्युदात्तत्वं । आततं । तनोतेः कर्मणि क्तः । यस्य विभाषे-
तीदृशप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
गतिरनन्तर इति गतेरुदात्तत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिधते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ २१ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृऽवांसः । सं । इधते । विष्णोः । यत् । परमं ।

पदं ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमं पदमस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिधते । सम्यक्
दीपयन्ति । कीदृशाः । विपन्यवः । विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः । शब्दार्थयोः
प्रमादराहित्येन जागरूकाः ॥ विप्रासः । आज्ञासेरमुक् । विपन्यवः । स्तुत्यर्थस्य
पनेर्बाहुलकं औणादिको युप्रत्ययः । तच्च प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । जागृ
निद्राक्षये । लिटः क्त्सुः । क्त्वादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाह्वसामिति निय-
मान्निवृत्तिः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तमो वर्गः ॥

तीघ्रा इति चतुर्विंशत्युचं षष्ठं सूक्तं । अत्रेयमनुक्रमणिका । तीघ्राश्चतुर्विंश-
तिर्वायव्यैकंद्रवायव्यौ मित्रावरुणमरुत्वतीयवैश्वदेवपौष्णास्तृचाः शेषा आप्योऽन्या-
ध्यङ्गानेव्यप्स्वंतः पुरउष्णिक् परानुष्टुप्प्रिस्रश्चात्या एकविंशी प्रतिष्ठेति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवर्तनान्मेधातिथिः काण्व ऋषिः । अप्स्वंतरित्येषा
पुरउष्णिक् । प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरेणाद्यश्चेत्पुरउष्णिगिति लक्षणसद्भावात् ।
अप्सु मे सोम इत्येषानुष्टुप् । उदमाप इत्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टा एकोन-
विंशतिसंख्याका ऋचो गायत्र्यः । आदौ गायत्रमिति परिभाषितत्वात् । आद्या
वायुदेवताका । ततो द्वे ऋचाविंद्रवायुदेवताके । तत एकस्तृचो मित्रावरुण-
देवत्यः । तत उत्तरतृचस्य मरुद्गणविशिष्टेन्द्रो देवता । तत एकस्तृचो वैश्वदेवः ।
तदनंतरभावी पौष्णः । शिष्टा ऋचोऽष्टेवताकाः । पयस्वानग्न इत्येवंचयुक्ता
सं माग्न इत्येषा त्वग्निदेवताका ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः । अभिस्र-
वषडहस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगणस्त्रे वायव्यतृचस्य तीघ्राः सोमास इत्येषा तृतीया ।
द्वितीयस्य चतुर्विंशेनेति खंडे सूचितं । तीघ्राः सोमास आगहीत्येका । आ० ७.
६. इति । पृष्ठचषडहेऽपि द्वितीयेऽहनि प्रउग एषा । तामेतां सूक्ते प्रथमा-
मृचमाह ॥

तीघ्राः सोमास आ गत्याणीर्वंतः सुता इमे । वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीघ्राः । सोमासः । आ । गहि । आशीः ऽवंतः । सुताः । इमे । वायो इति । तान् ।

प्रऽस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

हे वायो । इमे सोमास ऐंद्रवायव्यहादिरूपाः सोमाः सुता अभिषुताः । ते
च तीघ्राः । प्रभूतत्वात्तर्पयितुं समर्थाः । आशीर्वंतः । आशिर्युक्ताः । अतस्त्वमा-
गहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । प्रस्थितानुत्तरवेदिं प्रत्यानीतान्तान्सोमान्पिब ॥
तीघ्राः । तिज निगाने । रक् दीर्घत्वं जस्य व इति ऋजैंद्रेत्यत्र मनोरमा ।
सोमासः । अतिस्त्वित्यादिना मन् । निह्वादाद्युदाहृतः । आज्ञसेरमुक् । गहि ।
महद्भिरग्न आगहीत्यत्रोक्तं । आशीर्वंतः । शीज् पाके । अपस्पृधेयामित्यादिसूत्रे
। पा० ६. १. ३६. । आङ्पूर्वस्य क्पि गिरादेशो निपातितः । करणस्यापि श्रयणद्रव्यस्य
स्वव्यापारं कर्तृत्वविवक्षया कर्तरि क्पि न विरुध्यते । आशीरेषामस्तीत्याशीर्वंतः ।
छंदसीर इति वत् । वायो । आमंचिताद्युदाहृतं । प्रस्थितान् । प्रादिसमासे कृदुक्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वा व्यत्ययेनाप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्र उभा देवा दिविस्पृगेति हे ऐंद्रवायवतृचस्य प्रथमाद्वि-
तीये । तथा च द्वितीयस्येति खंडे सूचितं । उभा देवा दिविस्पृगेति हे । आ०
१. ६. । इति । तयोः प्रथमां सूक्ते द्वितीयामुचमाह ॥

उभा देवा दिविस्पृगेन्द्रवायू हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिवि । स्पृगा । इन्द्रवायू इति । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

दिविस्पृगा द्युलोकवर्तिनावुभा देवा ह्यौ देवाविन्द्रवायू हवामहे । आह-
यामः । किमर्थं । अस्य सोमस्य पीतये । असकृद्वाख्यातं ॥ उभा देवा । सुपां
मुलुगित्याकारः । दिविस्पृगा । हृद्यभ्यां ङेरुपसंख्यानं । पा० ६. ३. ९. १. । इति
सप्रम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रवायू । इन्द्रश्च वायुश्चेति द्वंद्वः । उभयच
वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. ३. २६. १. । इत्यानङो निषेधः । देवताद्वंद्वे चेति
प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरत्वं नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति नि-
षेधात्समासांतोदात्तत्वमेव शिष्यते । हवामहे । हेज् स्पृष्टायां शप्ते च । बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वं । शप । गुणावादेशः । शपः पिच्चा-
दनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते तिङ्गितिङ् इत्याष्ट-
मिको निघातः । अस्य । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । पीतये । पा
पाने । स्थागापापचः । पा० ३. ३. ९५. । इति भावे क्तिन । घुमास्येतीत्वं ।
व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये । सहस्राष्टा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनः । जुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये । सहस्र । अष्टा । धियः । पती
इति ॥ ३ ॥

विप्रा मेधाविन ऋत्विज्यजमाना ऊतये रक्षणार्थमिन्द्रवायू हवन्ते । आह्वयन्ति ।
कीदृशा । मनोजुवा । मन इव वेगयुक्ता । सहस्राष्टा । सहस्रनयनयुक्ता ।
यद्यपीद एव सहस्राष्टस्तथापि छविन्यायेन वायुरपि तथोच्यते । धियस्पती ।
कर्मणो बुद्धेर्वा पालका । मनोजुवा । जवन्तिर्गतिकर्मा । मनोवज्जवत इति
मनोजुवा मन इव वेगयुक्ता । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां मुलुगित्याकारः ।
विप्राः । औणादिको रन् । रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । ऊतये । ऊतियृतीत्यादिना

क्लिन उदात्तत्वं । सहस्राक्षा । सहस्रमक्षीणि ययोस्तौ । बहुव्रीहौ सक्थ्यह्णोः । पा० ५. ४. ११३. । इति षच्समासांतः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते समासांतप्रत्ययस्य मति णिष्टत्वाच्चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धियः । सावेकाच इति इ-स उदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सकारः । पती । इत्यंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे मित्रं वयं हवामहे इति तृचः षष्ठ्यहस्तोत्रियः । चतुर्विंश इति खंडे मूचितं । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । आ० १. २. । इति ॥ अभिप्रवषडहेऽपि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्यायं तृच आवापार्यः । अभिप्रवपृष्ठचाहानीति खंडे मूचितं । परिणिष्टानावापानुद्धृत्य मित्रं वयं हवामहे । आ० १. ५. । इति ॥ मैत्रावरुणस्य मित्रं वयं हवामहे इत्येषा प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या । प्रणास्ता ब्राह्मणाच्छंसीत्युपक्रम्येदं ते सोम्यं मधु मित्रं वयं हवामहे इति मूचितं ॥ तामेतां मूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये । जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रं । वयं । हवामहे । वरुणं । सोमऽपीतये । जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

वयमनुष्ठातारः सोमपीतये सोमपानार्थं मित्रं वरुणं चोभावाह्वयामः । कीदृशावुभौ । जज्ञाना । कर्मप्रदेशे प्रादुर्भवन्तौ । पूतदक्षसा । शुद्धबलौ ॥ वरुणं । वृज् वरणे । कृवृदारिभ्य उन्नन् । उ० ३. ५३. । निह्नादाद्युदात्तः । सोमपीतये । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जज्ञाना । जनी प्रादुर्भावे । छंदसि लिट् । पा० ३. २. १०५. । तस्य लिटः कानज्वा । पा० ३. २. १०६. । इति कानजादेशः । गमहनेत्यादिना । पा० ६. ४. ९८. । उपधालोपः । तस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाज्जनशब्दस्य द्विर्वचनं । स्तोः श्रुना श्रुः । पा० ८. ४. ४०. । इति नकारस्य जकारः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पूर्ववदाकारः । पूतदक्षसा । पूज् पवने । निष्ठेति क्तः । श्र्युकः किति । पा० १. २. ११. । इतीदृप्रतिषेधः । पूतं दक्षो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्यती । ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधा । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति । ता । मित्रावरुणा ।

हुवे ॥ ५ ॥

यौ मित्रावरुणावृतेन सत्यवचनेन याजमानानुयहकारिणा ऋतावृधौ ।
 ऋतमवश्यंभावितया सत्यं कर्मफलं तस्य वर्धकौ । ऋतस्य सत्यस्य प्रशस्तस्य
 ज्योतिषः प्रकाशस्य पती पालकौ । श्रुत्यंतरे मित्रावरुणयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुत-
 त्वाद्वाद्गणदित्येष्वंतर्भूतत्वेन ज्योतिःपालकत्वं युक्तं । श्रुत्यंतरे चाष्टौ पुत्रासौ
 अदितेरित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमास्त्रातं । ता मित्रावरुणा तथाविधौ
 मित्रावरुणौ हुवे । आह्वयामि ॥ ऋतावृधौ । वृधु वृद्धौ । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ज्योतिषः । श्रुत दीप्तौ ।
 श्रुतेरिसिन्नादेश जः । उ० २. १०६. । इतीसिन्प्रत्ययः । निह्नादाद्युदात्तः । पष्ठ्याः
 पतिपुत्रेति संहितायां विमर्जनीयस्य सत्वं । मित्रावरुणा । देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् ।
 देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घ आकारः ।
 हुवे । ह्वेज् । आत्मनेपदात्तमपुरुषेकवचने संप्रसारणे परपूर्वत्वे च कृतं बहुलं
 छंदसीति शपो लुक् । टेरत्वं । गुणे प्राप्ते ङिति च । पा० १. १. ५. । इति प्रति-
 षेधः । उवडादेशः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टमो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरुतिभिः । करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । करतां । नः ।

• सुऽरार्धसः ॥ ६ ॥

अयं वरुणोऽस्माकं प्राविता भुवत् । प्रकर्षेण रक्षाको भवतु । मित्रश्च विश्वा-
 भिरुतिभिः सर्वाभी रक्षाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि नोऽस्मान्सुरार्धसः
 प्रभूतधनयुक्तान्करतां । कुरुतां ॥ अविता । तृचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । प्रादिसमासे
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । भुवत् । भृ सत्तायां । लोटस्तिप् ।
 लोटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो
 लुक् । गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि । पा० १. ३. ८८. । इति प्रतिषेधः । उवडादेशः ।
 तिङ्ङितिङ् इति निघातः । विश्वाभिः । अग्निपुषीत्यादिना क्रनंतो विश्वगच्छ
 आद्युदात्तः । टाप्सुपोरनुदात्तत्वात्तदेव शिष्यते । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना
 क्तिबुदात्तः । करतां । कृज् करणे । भौवादिकः । लोटस्तिप् । तसस्तां । कर्तरि

शप् । गुणो रपरत्वं । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु-
स्वरः शिष्यते । सुराधसः । राध साध संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं ।
शोभनं राधो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं प्राप्तं सोर्मनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. ११७. । इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वेन बाध्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मरुत्वंतं हवामह इंदमा सोमपीतये । सजृग्णेन तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं । हवामहे । इंद । आ । सोमऽपीतये । सऽजृः । गणेन । तृपतु ॥ ७ ॥

मरुत्वंतं मरुद्भिर्युक्तमिंद्रं सोमपीतये सोमपानाय हवामहे । आह्वयामः । स
चंद्रो गणेन मरुत्समूहेन सजृः सह तृपतु । तृप्नो भवतु ॥ मरुत्वंतं । मरुतोऽस्य
संतीति मरुत्वान् । रुयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत् । तसौ मत्वर्थे । पा०
१. ४. १९. । इति भसंज्ञायां पदसंज्ञाया बाधितत्वाज्जन्वाभावः । मतुप्सुपौ पित्त्वा-
दनुदात्तौ । ननु ह्रस्वनुद्भ्यां मतुप् । पा० ६. १. १७६. । इति मतुप उदात्तत्वेन
भवितव्यं स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति तकारस्याविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वात्प-
रत्वात् । न । ह्रस्वनुद्भ्यामित्यत्र नुद्ग्रहणसामर्थ्यादविद्यमानपरिभाषा नाश्रीयत
इति वृत्तावुक्तं । अतो मरुच्छब्दस्य स्वर एव शिष्यते । सजृः । जुषी प्रीतिसेव-
नयोः । संपदादिलक्षणः कृप् । समाना प्रीतिर्यस्येति बहुव्रीहिः । समानस्य
छंदसीति सभावः । ससजृषो रुः । पा० ८. २. ६६. । इति रुत्वं । स वोरूपधायाः
। पा० ८. २. ७६. । इत्युपधादीर्घः । बहुव्रीहिस्वरे प्राप्ते चिचकादीनां छंदसि । पा०
६. २. १९९. १. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तृपतु । तृप तृप तृप्नो । तुदादिभ्यः शः ।
जे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

इंद्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः । विश्वे मम श्रुता हवँ । ८ ॥

इंद्रऽज्येष्ठाः । मरुत्ऽगणाः । देवासः । पूषऽरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवँ ॥ ८ ॥

हे देवास इंद्रमरुद्रूपा विश्वे सर्वे यूयं मम हवमाह्वानं श्रुत । शृणुत । की-
दृशाः । इंद्रज्येष्ठाः । इंद्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषु ते तथाविधा मरुद्गणाः मरुत्समूह-
रूपाः । पूषरातयः । पूषाख्यो देवो रातिदाता येषामिंद्रमरुतां ते पूषरातयः ॥

इंद्रज्येष्ठाः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । मरुद्गणाः । विभाषितं
विशेषवचने बहुवचनं । पा० ८. १. १४. । इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वादनिघातः ।
देवासः पूषरातयः । पूर्ववत् । श्रुत । श्रु श्रवणे । लोणमध्यमबहुवचनं य ।
तस्थस्थमिपां । पा० ३. ४. १०१. । इति तादेशः । व्यत्ययेन शप । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे प्राप्ते किङिति चेति प्रतिषेधः ।
अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । हवं । ह्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् ।
संप्रसारणं परपूर्वत्वं गुणावादेशौ । पिच्चादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ॥

नवमीमृचमाह ॥

हत वृचं सुदानव इंद्रेण सहसा युजा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हत । वृचं । सुदानवः । इंद्रेण । सहसा । युजा । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

हे सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुद्गणाः सहसा बलवता युजा योग्येनंद्रेण
सह वृचं शब्दं हत । नाशयत । दुःशंसो दुष्टेन शंसनेन कीर्तनेन युक्तो वृचो
नोऽस्मान्प्रति मेमत । समर्थो मा भूत ॥ हत । हन हिंसागत्योः । लोटस्थ ।
तस्य त । अदिप्रभृतिभ्यः शप इति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासि-
कलोपः । सुदानवः । दुदाज् दाने । दाभाभ्यां नुः । उ० २. ३२. । इत्याणादिको
नुप्रत्ययः । प्रादिसमास आमंचितत्वाद्निघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगि-
त्यादिना क्तिन् । सावेकाच इति तृतीयैकवचनस्योदात्तत्वं । दुःशंसः । ईषहुः-
ध्विति खल् । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । ईशत । ईश ऐश्वर्ये । माङि
लुङि प्राप्ते छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति व्यत्ययेन लङ् । तस्य बहुलं छंदसीति
शपो लुगभावः । न माङ्योग इत्याडागमाभावः । तिङितिङ् इति निघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि पृश्निमातरः ॥ १० ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमऽपीतये । उग्राः । हि । पृश्निऽमा-
तरः ॥ १० ॥

मरुतो मरुत्संज्ञकान् विश्वान्सर्वान् देवान्सोमपीतये हवामहे । सोमपानार्थमा-
ह्वयामः । ते मरुत उग्राः शब्दभिरसद्यबलाः । पृश्निमातरः पृश्नेर्नानावर्णयुक्ताया

भूमेः पुत्राः । हिशब्दः प्रसिद्धार्थः । सा च प्रसिद्धिः पृथ्वेः पुत्राः इति मन्वांतराद-
वर्गंतथा ॥ पृथ्विमातरः । पृथ्विर्माता येषां ते । पृथ्विशब्दो घृणिपृथ्विरित्युणादा-
वाद्युदात्तो निपातितः । उ० ४. ५३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथना नरः ॥ ११ ॥

जयतां ऽइव । तन्यतुः । मरुतां । एति । धृष्णु ऽया । यत् । शुभं । याथनं । नरः ॥ ११ ॥

मरुतां देवानां तन्यतुः शब्दो धृष्णुया धार्ष्ट्ययुक्तः सन्नेति । गच्छति । केषा-
मिव । जयतां विजययुक्तानां शूराणां भटानामिव । हे नरो नेतारो मरुतो यूयं
यद्यदा शुभं शोभनं देवयजनं याथन । प्राप्नुथ । तदा त्वदीयः शब्दो गच्छतीति
पूर्वचान्वयः ॥ तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना । उ० ४. २. । यतुच्-
प्रत्ययः । धृष्णुया । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिमिगृधिधृषिष्ठिपेः क्तुः । पा० ३. २. १४०. ।
मुपां मुलुगिति सोर्याचादेशः । चिह्नादंतोदात्तः । याथन । तन्नतन्ननथनाश्चेति
थनादेशः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

हस्काराद्बिद्युतस्पर्यतो जाता अवंतु नः । मरुतो मृळयंतु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । वि ऽद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवंतु । नः । मरुतः । मृळयंतु ।

नः ॥ १२ ॥

हस्काराद्दीप्तिकराद्बिद्युतो विशेषेण दीप्यमानात् । अतो ऽंतरिक्षात्परि जाताः
सर्वत उत्पन्ना मरुतो नो ऽस्मानवंतु । रक्षंतु । तथाविधा मरुतो नो ऽस्मान्मृ-
ळयंतु । मुखयंतु ॥ हस्कारात् । हसे हसने । अत्र तु प्रकाशमात्रे वर्तते ।
अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । अस्मिन्नुपपदे डुकृञ् करण इत्यस्मात्कर्मण्यण
। पा० ३. २. १. । इत्यणप्रत्ययः । तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
प्राप्ते गतिकारकेत्यादिना कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमीत्यादिना । पा०
६. ३. ४६. । विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

आ पूषन् चिचर्बर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आज्ञा नष्टं यथा पशुं ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चिचऽर्बर्हिषं । आघृणे । धरुणं । दिवः । आ । अज्ञ । नष्टं । यथा ।
पशुं ॥ १३ ॥

हे पूषन् चिचर्बर्हिषं विचित्रैर्दमैर्युक्तं धरुणं यागस्य धारकं सोमं दिव आ
द्युलोकादा हरेति शेषः । पूषा विशेष्यते । आघृणे । आगतदीप्त्रियुक्त । तत्र
दृष्टान्तः । हे अज्ञ गमनशील । यथा लोके नष्टं पशुं महारण्यादावन्वीक्ष्य
कश्चिदाहरति तद्वत् ॥ आघृणे । घृ क्षरणदीप्त्यारित्यस्माद्गुणिपृश्निरिति निप्र-
त्ययो निपातितः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति शब्दं । प्रादिममासः । आमन्त्रि-
ताद्युदात्तत्वं । धरुणं । धृञ् धारणे । अस्मात् एयंताङ्गात्तारज्जर्णिलुक् च । उ० ३.
५८. इति चकारणाद्गुधात्तारप्युनन्प्रत्ययः । व्यत्ययेन निस्वराभावे प्रत्ययस्वरः ।
दिवः । ऊडिदमित्यादिना पष्ठ्या उदात्तत्वं । अज्ञा । अज्ञ गतिशेषणयोः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळहं गुहा हितं । अविंदच्चिचर्बर्हिषं ॥ १४ ॥

पूषा । राजानं । आघृणिः । अपऽगूळहं । गुहा । हितं । अविंदत् । चिचऽर्ब-
र्हिषं ॥ १४ ॥

आघृणिः पूषा राजानं सोममविंदत् । अलभत । कीदृशं । अपगूळहं । अत्यं-
तगूढं । तत्र हेतुः । गुहा हितं । गुहासदृशे दुर्गमे द्युलोके स्थितं । तथा चिच-
र्बर्हिषं ॥ अपगूळहं । गूह संवरणे । निश्चिन्तितं कर्मणि क्तः । हो ढ इति ढत्वं ।
ऋषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. इति धकारः । एत्वदलोपदीर्घाः । समासं
गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गुहा । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
हितं । निष्ठायां दधातेर्हिः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उतो स मयमिंदुभिः पशुक्तां अनुसेषिधत् । गोभिर्यवं न चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो इति । सः । मयम् । इंदुभिः । षट् । युक्तान् । अनुऽसेषिधत् । गोभिः । यवं ।

न । चर्कषत् ॥ १५ ॥

उतो । अपि च स पृषा मखं यजमानायेंदुभिर्यागहेतुभिः सोमैर्युक्तान् षड्सं-
तादीनृतननुसेपिधत् । अनुक्रमेण पुनः पुनर्नयन्वर्तत इति शेषः । तच्च दृष्टान्तः ।
गोभिर्वलीवदेर्येवं न चर्कृषत् । नगष्ट उपमार्थः । यथा यवमुद्दिश्य भूमिं
प्रतिमंवत्सरं पुनः पुनः कृषति तद्वत् ॥ मखं । इयि च । पा० ६. १. २१२. ।
इत्याद्युदात्तत्वं । उंदुभिः । उंदी क्कदने । उंदेरिच्चादेः । उ० १. १२. । इत्युप्रत्ययः ।
उकारस्यकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । युक्तान् । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति मानुनासिक आकारः ।
अनुसेपिधत् । पिधु गत्यां । धातोरेकाचः । पा० ३. १. २२. । इति यङ् । यङोऽचि
च । पा० २. ४. ७४. । इति तस्य लुक् । प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोः । पा० ६. १. ९. ।
इति द्विर्भावः । हलादिशेषः । गुणो यङुकोः । पा० ७. ४. ८२. । इत्यभ्यासस्य गुणः ।
इङ्कोः । पा० ६. ३. ५७. । इति णत्वं । सनादित्वाङातुसंज्ञायां लटः शतृ । कर्तरि
शप् । अदादिवच्चेति वचनात्तस्य लुक् । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७६. । इति
नुम्प्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरे प्राप्तेऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गोभिः । सावे-
काच इति भिस उदात्तत्वे प्राप्ते न गोश्चन्निति प्रतिषेधः । चर्कृषत् । कृष विलेखने ।
यङुकि द्विर्भावः । हलादिशेषोरत्त्वचत्वादि । रुयिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१. ।
इत्यभ्यासस्य ऋगागमः । अस्माद्यङुगंताच्चेष्टिप् । इतश्च लोपः । लेटोऽङा-
टावित्यङागमः । अदिप्रभृतिभ्यः शप् इति शपो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते नाभ्य-
स्तस्याचि पिति । पा० ७. ३. ८७. । इति निषेधः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये दशमो वर्गः ॥

अपोनष्चीय एकधनामूपानीतासु स्वयमनुगच्छन्बय इति द्वे अनुब्रूयात् ।
तृतीययापो देवीरित्यनयैकधनासु हविर्धानं प्रविष्टासु स्वयमनुप्रविशेत् । तथैव
मृचितं । अंबयो यंत्यध्वभिरिति तिस्र उक्तमयानुप्रपद्येतेति । अस्मिंस्तृचे प्रथमां
मृक्तं षोडशीमृचमाह ॥

अंबयो यंत्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयतां । पृंचतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अंबयः । यंति । अध्वऽभिः । जामयः । अध्वरिऽयतां । पृंचतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अध्वरीयतामध्वरमात्मन इच्छतामस्माकमंबयो मातृस्थानीया आपः । तथा
च कौशीतकिब्राह्मणे समाम्नायते । अंबयो यंत्यध्वभिरित्यापो वा अंबय इति ।

ता आपोऽध्वभिर्देवयजनमार्गेर्येति । गच्छन्ति । कीदृश्य आपः । जामयः । हित-
कारिण्यो बंधवः । तथा मधुना माधुर्यरसेन युक्तं पयः पृंचतीः । गवादिषु
योजयन्त्यः ॥ अंबयः । रवि लवि अवि गच्छे । एतस्मादच इः । उ० ४. १४०. ।
इति प्रकरणे बाहुलकादिः । प्रत्ययस्वरः । अध्वभिः । अर्देर्ध च । उ० ४. ११९. ।
इति कनिष् । पित्रात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । जामयः । जमु अदने ।
बाहुलकादिः । अध्वरीयतां । अध्वरगच्छात्सुप आत्मनः क्यजिति क्यच् । क्यचि
चेतीत्वं । अपुचादीनामिति वक्तव्यमिति वचनान्न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वंनिषेधा-
भावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति कव्यध्वरपृतनस्य । पा० १. ४. ३९. ।
इत्यकारलोपोऽपि न भवति । क्यच्प्रत्ययांतधातोर्लटः शतृ । शपः पित्रादनु-
दात्तत्वं । शतृश्च लसार्वधातुकस्वरेण तयोः क्यचा संहकादेशः । एकादेश उदात्त-
नोदात्त इत्यंतोदात्तत्वे सति शतुरनुमो नद्यजादी इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । पृंचतीः ।
पृची संपर्के । लटः शतृ । रुधादिभ्यः श्रम् । श्रमोरलोपः । अनुस्वारपरस-
वर्णा । उगितश्चेति डीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति डीप
उदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अमूर्यो उप सूर्ये याभिवां सूर्यः सह । ता नो हिन्वंतध्वरं ॥ ११ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । याभिः । वा । सूर्यः । सह । ताः । नः । हिन्वंतु । अध्वरं ॥ ११ ॥

या अमूरापः सूर्य उप समीपेनावस्थिताः । आपः सूर्ये समाहिता इति
श्रुत्यंतरात् । वा । अथवा सूर्यो याभिरग्निः सह वर्तते । पूर्वचापां प्राधान्यमुत्तरच
सूर्यस्येति विशेषः । तास्तादृश्य आपो नोऽस्मदीयमध्वरं यागं हिन्वंतु । प्रीण-
यंतु ॥ प्रक्रिया स्पष्टा । याभिः । सावेकाच इति विभक्त्युदात्तस्य न गोश्वन्साव-
वर्णेति प्रतिषेधः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अपो देवीरूपं ह्रये यच्च गावः पिबन्ति नः । सिंधुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । ह्रये । यच्च । गावः । पिबन्ति । नः । सिंधुभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

नोऽस्मदीया गावो यच्च यास्वप्सु पिबन्ति । पानं कुर्वन्ति । ता अपो देवी-
रूपह्रये । आह्वयामि । सिंधुभ्यः स्पंदनशीलाभ्योऽग्नौ देवताभ्यो हविः कर्त्वं ।

अस्माभिः कर्तव्यं ॥ अपः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । पिबन्ति । पात्रे-
त्यादिना पिबादेशः । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । निपातैर्यद्यदीत्यादिना निघाताभावः । कर्त्तुं । डुकृञ् करणे ।
कृत्यार्थे त्वेकेकेन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. । इति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । गुणः ।
नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

अप्स्व॑न्तर॒मृत॑म॒प्सु भेष॑जम॒पामु॑त प्र॒शस्त॑ये । दे॒वा भ॑वन्त वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

अप्ऽसु । अ॒न्तः । अ॒मृतं॑ । अ॒प्ऽसु । भेष॑जं । अ॒पां । उ॒त । प्र॒शस्त॑ये । दे॒वाः ।

भ॑वन्त । वा॒जिनः॑ ॥ १९ ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्येऽमृतं पीयूषं वर्तते । तस्याञ्चिकारत्वात् । अमृतं वा आप
इति श्रुत्यन्तराच्च । तथैवाप्सु भेषजमौषधं वर्तते । क्षुद्रोगनिवर्तकस्यान्नस्याप्यकार्य-
त्वात् । उत । अपि च तादृशीनामपां देवतानां प्रशस्तये प्रशंसार्थं हे देवा ऋत्वि-
जादयो ब्राह्मणाः । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुत्यन्तरात् । वाजिनो
वेगवन्तो भवन्त । शीघ्रं स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः ॥ अप्सु । ऊडिदमित्यादिना सप्रम्या
उदात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरित इति स्वरितत्वं । अमृतं । नञो
जरमरमिचमृताः । पा० ६. २. ११६. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । प्रशस्तये । तादां च
निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भवन्त । आमंचितं पूर्वमविद्य-
मानवदिति पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः ॥

कारीर्यामुत्तमस्याज्यभागस्याप्सु म इत्येषानुवाक्या । वर्षकामेष्टिरिति खंडेऽप्-
स्वने सधिष्टवाप्सु मे सोमो अब्रवीत् । आ० २. १३. । इति सूचितं ॥ विंशी-
मृचमाह ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥

अप्ऽसु । मे । सोमः । अब्र॑वीत् । अ॒न्तः । विश्वा॑नि । भेष॑जा ।

अग्निं । च । विश्व॑शंभु॒वं । आपः । च । विश्व॑ऽभेष॑जीः ॥ २० ॥

अप्सु जलेष्वन्तर्मध्ये विश्वानि भेषजा सर्वाण्यौषधानि संतीति मे मखं मंच-
दर्शिने मुनये सोमो देवोऽब्रवीत् । तथा विश्वशंभुवं सर्वस्य जगतः मुखकरमे-

तन्नामकं चाग्निं चाप्सु वर्तमानं सोमोऽब्रवीत् । तथा च तैत्तिरीयाः । अग्ने-
स्त्वयो ज्यायांस इत्यनुवाके सोऽपः प्राविशदित्यग्नेरप्सु प्रवेशमामनन्ति । लता-
गुल्मवृक्षमूलादीनामौषधानां वृष्टिजन्यत्वेन जलवर्तित्वं प्रसिद्धं । विश्वभेषजीः ।
विश्वानि भेषजानि यासु तथाविधा अपोऽप्यब्रवीत् ॥ भेषजा । सुपां सुलुगि-
त्याकारः । विश्वशंभुवं । भवतेरन्तर्भावितरण्यथात् क्रिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यद्वा । विश्वे सर्वेऽपि व्यापाराः सुखकरा यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां
। पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन
जस् । अमृन्नित्यादिनोपधादीर्घः । विश्वभेषजीः । विश्वशंभुरितिवत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वेऽमम । ज्योक् च सूर्ये हणे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजं । वरूथं । तन्वे । मम । ज्योक् । च । सूर्ये । हणे ॥ २१ ॥

हे आपो मम तन्वे शरीरार्थं वरूथं रोगनिवारकं भेषजमौषधं पृणीत ।
पूरयत । किंच ज्योक् चिरं सूर्ये हणे द्रष्टुं नीरोगा वयं शक्नुवामेति शेषः ॥
पृणीत । पृ पालनपूरणयोः । लोणमध्यमबहुवचनं । यस्य तस्यस्थमिपामिति
तादेशः । ऋादिभ्यः ऋा । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वः । ई हल्यघोरितीत्वं ।
ऋवर्णाच्चेति णत्वं । सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति तिङः
स्वरः शिष्यते । आप इत्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे पादा-
दित्वान्निघाताभावः । वरूथं । वृज् वरणे । जृवृज्भ्यामृषन् । उ० २. ६. । निह्वा-
दाद्युदात्तः । तन्वे । इति ह्रस्वश्च । पा० १. ४. ६. । इति नदीसंज्ञा पाक्षिकी-
त्याडागमाभावः । उदात्तयणोर्हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनोदात्त-
स्वरितयोरिति स्वरितत्वं । हणे । हणे विख्ये च । पा० ३. ४. ११. । इति तुमर्थे
निपात्यते ॥

पशौ मार्जन इदमापः प्रवहतेत्येषा विनियुक्ता । हुतायां वपायामिति खंडे
सूचितं । इदमापः प्रवहत । आ० ३. ५. । इति ॥ एषैवावभृथेष्टा स्नाने विनियुक्ता ।
पत्नीसंयाजैश्चेति खंडे इदमापः प्रवहत सुमिथ्या न आप ओषधयः संतु । आ०
६. १३. । इति सूचितं ॥ तामेतां सूक्ते द्वाविंशीमृचमाह ॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोहं यद्वा शेष उतानृतं ॥ २२ ॥

इदं । आपः । प्र । वहत । यत् । किं । च । दुः । इतं । मयि ।

यत् । वा । अहं । अभि । दुद्रोहं । यत् । वा । शेषे । उत । अनृतं ॥ २२ ॥

मयि यजमाने यत्किंच दुरितमज्ञानान्निष्पन्नं । वा । अथवाहं यजमानोऽभि-
दुद्रोह । सर्वतो बुद्धिपूर्वकं द्रोहं कृतवानस्मि । वा । अथवा शेषे । साधुजनं
गमवानस्मीति यदस्ति । उत । अपि चानृतमुक्तवानिति यदस्ति । तदिदं सर्वम-
पराधजातं प्रवहत । मत्तोऽपनीय प्रवाहेणान्यतो नयत ॥ मयि । मपर्यंतस्य
त्वमावेकवचन इति मादेशे कृतेऽतो गुण इति पररूपे च सति योऽचीति
टकारस्य यकारादेशः । एकादेशस्वरेण मकारान्परस्याकारस्योदात्तत्वं । दुद्रोह ।
द्रुह जिघांसायां । णलि गुणे द्विवचनह्रस्वहलादिशेषाः । लितीति प्रत्ययान्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः । शेषे । शप आक्रोशे । लिटि व्यत्ययेन
तङ् । उक्तमैकवचनमिट् । टेरत्वं । अत एकह्रस्वमध्ये । पा० ६. ४. १२०. । इत्येत्वा-
भ्यासलोपौ । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पूर्ववन्निघाताभावः ॥

पश्वावाहवनीयोपस्थान आपो अद्यान्वचारिषमित्येषा । मनोतायै संप्रेषित
इति खंडे सूचितं । एत्योपतिष्ठंत आपो अद्यान्वचारिषं । आ० ३. ६. । इति ।
तामेतां सूक्ते अयोविंशीमुचमाह ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपः । अद्य । अनु । अचारिषं । रसेन । सं । अगस्महि ।

पयस्वान् । अग्ने । आ । गहि । तं । मा । सं । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽवभृथार्थमापोऽन्वचारिषं । जलान्यनुप्रविष्टोऽस्मि । प्रविश्य
च रसेन जलसारेण समगस्महि । संगताः स्मः । हे अग्ने पयस्वान् जले
वर्तमानत्वेन पयोयुक्तस्त्वमागहि । अस्मिन्कर्मण्यागच्छ । तं मा तादृशं स्नातं मां
वर्चसा तेजसा संसृज । संयोजय ॥ आपः । कर्मणि शसि प्राप्ते व्यत्ययेन जम् ।
अचारिषं । चर गत्यर्थः । लुङि च्चेः सिच् । आर्धधातुकस्येड्गुलादेः । पा० १. २. ३५. ।

इतीट् । नेटि । पा० १. २. ४. । इति वृद्धिप्रतिषेधे प्राप्ते तदपवादतयातो लांतस्य । पा० १. २. २. । इत्युपधाया वृद्धिः । अगस्सहि । समो गमृच्छिभ्यां । पा० १. ३. २९. । इत्यात्मनेपदं । च्छेः सिच् । मंचे घसेत्यादिना च्छेर्लुगभावश्चादसः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः । वा गमः । पा० १. २. १३. । इति सिचः कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गहि । लोटि गमेः सिपो हिः । अपित्वेन कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो हेरिति लुग्न भवति । असिद्धवदचा भादिति मलोपस्यासिद्धत्वात् ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

सं माग्ने वचंसा मृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मै अस्य देवा इंद्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

सं । मा । अग्ने । वचंसा । मृज । सं । प्रजया । सं । आयुषा ।

विद्युः । मे । अस्य । देवाः । इंद्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥ २४ ॥

हे अग्ने वचःप्रजायुभिर्मौ संयोजय । देवाः सोमपातारोऽस्य मे यजमानस्य विद्युः । अनुष्ठानं जानीयुः । किंच । इन्द्रश्च ऋषिगणैः सह ममानुष्ठानं विद्यात् । जानीयात् ॥ विद् ज्ञाने । लिङि ऋजुम् । पा० ३. ४. १०८. । यासुट् । लिङः सलोपः । पा० १. २. १९. । इति सकारलोपः । उर्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । यासुट् उदात्तत्वेनैकादेश उकारोऽप्युदात्तः । अस्य । इदमोऽन्वादेश इत्यनुदात्तः । विभक्तिरपि सुप्त्वेनानुदात्ता । सह ऋषिभिरित्यत्र ऋत्यकः । पा० ६. १. १२८. । इति प्रकृतिभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वादशे वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडले पंचमोऽनुवाकः ॥

प्रथममंडलस्य षष्ठेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र कस्य नूनमिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अजीगर्तपुत्रस्य शुनःशेषस्यार्धं । चैष्टुभं । अभि त्वा देवेति तृचो गायत्रः । आद्याया अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिर्देवता । अग्नेर्वयमित्यस्याग्निः । अभि त्वा देवेत्यस्य तृचस्य सविता । भगभक्तस्येत्येषा भगदेवताका वा । शेषा वास्यायः । तथा चानुक्रांतं । कस्य पंचोनाजिगर्तिः शुनःशेषः स कृचिमो वैश्वामित्रो

देवरातो वारुणं तु त्रैष्टुभमादौ काय्याग्नेर्यौ सावित्रस्तृचो गायत्रोऽस्यांता भागी वेति ॥ राजमृयेऽभिषेचनीयेऽहनि मरुत्वतीये परिसमाप्ते सत्येतदादिकं सूक्तसप्त-
कमभिषिक्तस्य पुत्रादिभिः परिवृतस्य राज्ञः पुरस्ताद्धोत्राख्यातव्यं । तथा च
मूचेऽभिहितं । संस्थिते मरुत्वतीये दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावा-
सीनोऽभिषिक्ताय पुत्रापत्यपरिवृताय राज्ञे शौनःशेषमाचक्षीत । आ० ९. ३. इति ।
घ्रास्यं च भवति । तदेतत्परञ्चकण्ठगाथं शौनःशेषमाख्यानं तद्धोत्रा राज्ञेऽभिषि-
क्तायाचष्टे हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणातीति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

कस्य नूनं कृतमस्यामृतांनां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मर्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनं । कृतमस्य । अमृतांनां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

कः । नः । मर्या । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । दृशेयं । मातरं । च ॥ १ ॥

कस्येत्यनयचा शुनःशेषो यूषे वद्धः कांदिशीकः कं देवमुपधावानीति विचि-
क्षित्सति । तथा चाम्नायते । हंताहं देवता उपधावानीति । स प्रजापतिमेव
प्रथमं देवतानामुपससारति । वयं शुनःशेषनामका अमृतांनां देवतानां मध्ये
कृतमस्य किंजातीयस्य कस्य देवस्य चारु शोभनं नाम मनामहे । उच्चारयामः ।
को देवो मां मुमूर्षु पुनरपि मर्या महत्यै अदितये पृथिव्यै दात् । दद्यात् । तेन
दानेनाहममृतः सन् पितरं मातरं च दृशेयं । पश्येयं । को ह वै नाम प्रजाप-
तिरिति श्रुतः कस्येति शब्दसामान्यादनया प्रजापतिरेवोपसृत इति गम्यते ॥
कृतमस्य । किंशब्दाद्वा बहूनां जातिपरिग्रहे इतमच् । पा० ५. ३. ९३. । चित
इत्यंतोदात्तत्वं । अमृतांनां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नञोऽजरमर-
मित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् । पादा-
दित्वाटनिघातः । मर्या । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दात् ।
गतिस्था । पा० २. ४. ११. । इति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गुगेऽपीत्यडा-
गमाभावः । दृशेयं । दृशिर् प्रेक्षणे । आशीर्लिङि मिपोऽम् । दृशेरवक्तव्यः
। पा० ३. १. ८६. ३. । इत्यकप्रत्ययः । अतो येयः । आद्गुणः । यामुटः स्वरेणैकार
उदात्तः । मातरं चेत्यच् च शब्दाद्दृशेयमित्यनुषज्यते । अतस्तदपेक्षयैषा तिङ्-
भक्तिः प्रथमेति चवायोगे प्रथमेति न निहन्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

स नो मद्या अदितये पुनर्दात्पितरं च हृण्यं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयं । प्रथमस्य । अमृतानां । मनामहे । चारु । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मद्ये । अदितये । पुनः । दात् । पितरं । च । हृण्यं । मातरं । च ॥ २ ॥

इत्थं प्रथमयर्चा विचिकित्सां कृत्वा प्रजापतेः सकाशात् देवमग्निं निश्चित्या-
नया तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं प्रजापतिरुवाचाग्निर्व देवानां नेदिष्ठस्तमे-
वोपधावेति । सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चति । पूर्वव-
द्योजना । दाहदातु हृण्यं पश्यानीत्यवमाणीः परत्वेन पदद्वयं योज्यं ॥

प्रथमे छंदोमे वैश्वदेवगन्तु अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीसृचः सूक्तस्था-
नीयः । अथ छंदोमा इति खंडेऽभि त्वा देव सवितः प्रेतां यज्ञस्य गन्तुवा । आ०
८. ९. इति सूचितं ॥ अभि त्वेतेषांग्निमंथनेऽपि विनियुक्ता । प्रातर्वैश्वदेव्या-
मिति खंडेऽभि त्वा देव सवितर्मही द्याः पृथिवी च नः । आ० २. १६. इति
सूचितं । श्रूयते च । अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रीमन्वाहेति ॥ तथा
प्रवर्ग्येऽप्येषा विनियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडेऽभि त्वा देव सवितः समी वत्सं
न मातृभिः । आ० ४. १. इति सूचितं ॥ तथा यावस्तोत्रेऽपि यावत्सुदिति खंडे
मध्यमस्वरेणैवं सवनमभि त्वा देव सवितः । आ० ५. १२. इति सूचितं । तामेतां
सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अभि त्वा देव सवितरीणानं वार्याणां । सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानं । वार्याणां । सदा । अवन । भागं । ईमहे ॥ ३ ॥

अथाग्निना प्रेरितः सन्सवितारमभि त्वेत्यनेन तृचेन प्रार्थयते । तथैव श्रूयते ।
तमग्निरुवाच । सविता वै प्रसवानामीशं तमेवोपधावेति । स सवितारमुपस-
साराभि त्वा देव सवितरित्येतेन तृचेनेति । हे सदावन् सदा सर्वदा रक्षक हे
सवितर्देव वार्याणां वरणीयानां धनानामीशानं स्वामिनं त्वां प्रति भागं भज-
नीयं धनमभि सर्वत ईमहे । याचामहे ॥ ईशानं । ईश ऐश्वर्यं । लटः गानच् ।
तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । वार्याणां । वृङ् संभक्तौ ।

ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । अवन् । आमंचितनिघातः । भागं । कर्षात्वत इति घञोऽत उदात्तः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

यश्चिद्धि त इत्या भगः शशमानः पुरा निदः । अशेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्या । भगः । शशमानः । पुरा । निदः । अशेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

हे सवितर्यो भगो भजनीयो धनविशेषस्ते तव हस्तयोर्दधे । धृतोऽभूत्तं धनविशेषमीमह इति पूर्वचान्वयः । चिच्छब्दः पूजार्थं हिशब्दः प्रसिद्धौ । धनस्य पूज्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धं । तामेव पूज्यत्वप्रसिद्धिं विशदयति । इत्या शशमानः । अनेन प्रकारेण शशयमानः । स्तूयमानः । धनस्तुतिप्रकारं च सर्वे जानन्ति । ननु स्वकीये धने वैरिभिरपहते सति वैरिगृहीतं धनं सर्वो लोको निन्दति द्वेष्टि च । अतो धनस्तुतिर्न नियतेत्याशङ्क्याह । निदः पुरा अशेषः । निंदायाः पूर्वं स्वकीयत्वेन व्यवस्थिते सति तदानीं द्वेषरहितः । तस्मात्स्वकीयत्वाभिप्रायेण स्तूयमानत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ इत्या । प्रकारवचन इदमस्थमुः । पा० ५.३.२४. । सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन विभक्तेर्लोपः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाकार उदात्तः । शशमानः । शश भुतगतौ । इह तु स्तुत्यर्थः । ताच्छील्यवयोवचनेति । पा० ३. २. १२९. । ताच्छीलिकश्चानश् । कर्तरि शप् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । निदः । णिदि कुत्सायां । संपदादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं । अशेषः । न विद्यते द्वेषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । दधे । कर्मणि लिट् । तस्यार्द्धधातुत्वेनाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तो न भवति । प्रत्ययस्वर एव गिष्यते । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा । मूर्धनं राय आरभे ॥ ५ ॥

भगभक्तस्य ते । वयं । उत् । अशेम । तव । अवसा । मूर्धनं । रायः । आरभे ॥ ५ ॥

हे सवितः ते त्वदीया वयं शूनःशेषनामानः भगभक्तस्य धनेन संयुक्तस्य तवावसा रक्षणेनोदशेम । उत्कर्षेण व्याप्नुमः । किं कर्तुं । रायो धनस्य मूर्धन-मुत्कर्षमारभे । प्रारब्धुं । धनिकत्वप्रसिद्ध्या व्याप्ता भूयामेत्यर्थः ॥ भगशब्दो, वृषा-

दि॒त्वादाद्यु॒दात्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अशेम । अणू व्याप्नो ।
लिङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । शप । रायः । ऊडिदमिति षष्ठ्या उदात्तत्वं ।
आरभे । कृत्यार्थे तवैकेनिति तुमर्थे केन्प्रत्ययः । नि॒त्स्वेरेणाद्यु॒दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोदशो वर्गः ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

न॒हि ते॒ क्षत्रं॑ न॒ सहो॑ न॒ मन्युं॑ वयश्च॒नामी॑ प॒तय॑त॒ आपुः॑ ।

ने॒मा आपो॑ अनि॒मिषं॑ चर॑तीर्न॒ ये वा॒तस्य॑ प्र॒ मि॒न॒त्य॒भ्वं ॥ ६ ॥

न॒हि । ते॒ । क्ष॒त्रं । न । स॒हः । न । म॒न्युः । व॒यः । च॒न । अ॒मी इति॑ । प॒त॒य॑तः । आ॒पुः ।

न । इ॒माः । आ॒पः । अ॒नि॒ऽमि॒षं । च॒र॑तीः । न । ये । वा॒त॒स्य । प्र॒ऽमि॒न॒ति । अ॒भ्वं ॥ ६ ॥

अथ सवित्रा प्रेरितः श्रुतः शेष एतदादिमृक्तशेषणोत्तरण च मृक्तेन वरुणं
तुष्टाव । तथा च श्रूयते । तं सवितोवाच । वरुणाय वै राज्ञे नियुक्तोऽमि
तमेवोपधावेति स वरुणं राजानमुपसमारात् उत्तराभिरकचिंशतेति । हे वरुण
पतयंतः प्रौढे वियत्युत्पतंतोऽमी दृश्यमाना वयश्चन ज्येनादयः पश्चिणीऽपि ते
क्षत्रं त्वदीयं शरीरबलं न त्वापुः । नैव प्राप्ताः । तत्सदृशं शरीरबलं पश्चिणामपि
नास्तीत्यर्थः । तथा महस्त्वदीयं पराक्रमं तव सामर्थ्यमपि न प्रापुः । तथा मन्युं
त्वदीयं कोपमपि न प्रापुः । त्वयि क्रुद्धे सति सोढुमशक्ता इत्यर्थः । अनिमिषं
सर्वदा चरंतीः प्रवाहरूपेण गच्छंत्य आपस्त्वदीयं बलं न प्रापुः । वातस्य
वायोर्ये गतिविशेषास्त्वदीयमभ्वं वेगं न प्रमिनंति । न हिंसंति । अतिक्रमं
कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । तेऽपि न प्राप्नुवन्ति पूर्वचान्वयः ॥ पतयंतः । पत गतौ ।
चुरादिरदंतः । लट् । शतृ । शप् । गुणायादेशे । अदपदेशान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिचः स्वरः । आपुः । आपू व्याप्नो । लिङ्युमि द्विभावहलादिशेषा । अत आदेः
। पा० १.४.१०. । इत्यात्वं । अत्र न सहो न मन्युमित्यादिभिरापुरित्यस्य संबधान्न-
दपेक्षया प्राथम्याच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा तिङ्भक्तिर्न निहन्यते । चरंतीः ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । प्रमिनंति । मीत्र हिंसायां । क्र्यादिभ्यः श्रा ।
आभ्यस्तयोरातः । पा० ६.४.११२. । इत्याकारलोपः । मीनातेनिगमे । पा० १.
३.६१. । इति ह्रस्वत्वं । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवति । पा० ६.१.११. । इति
गतिरनुदात्तः । यवृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अबुधे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्युरपरि बुध एषामस्मे अंतर्निहिताः केतवः स्युः ॥ ७ ॥

अबुधे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वं । स्तूपं । ददते । पूतऽदक्षः ।

नीचीनाः । स्युः । उपरि । बुधः । एषां । अस्मे इति । अंतः । निऽहिताः । केतवः ।

स्युरिति स्युः ॥ ७ ॥

पूतदक्षः शुद्धबलो वरुणो राजाबुधे मूलरहितेऽंतरिक्षे तिष्ठन्वनस्य वन-
नीयस्य तेजसः स्तूपं संघमूर्ध्वमुपरिदेशे ददते । धारयति । नीचीनाः स्युः ।
ऊर्ध्वदेशे वर्तमानस्य वरुणस्य रश्मय इत्यध्याहार्यं । ते ह्यधोमुखास्तिष्ठन्ति ।
एषां रश्मीनां बुधो मूलमुपरि तिष्ठतीति शेषः । तथा सति केतवः प्रज्ञापकाः
प्राणा अस्मेऽस्मास्वतर्निहिताः स्थापिताः स्युः । सरणं न भविष्यतीत्यर्थः ॥
अबुधे । न विद्यते बुधो मूलमस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
स्तूपं । स्युः शब्दसंघातयोः । स्युः संप्रसारणमृद् चेति पप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
यकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं ऊकारादेशश्च । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददते ।
भौवादिकः । नीचीनाः । निपूर्वादंचतेर्ञ्जुत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति
नलोपः । न्यच्गच्छात्स्वार्थे विभाषाञ्चरदिकु स्त्रियां । पा० ५. ४. ८. । इति खः ।
आयन्नित्यादिना तस्येनादेशः । आयनादिषूपदेशिवच्चनं स्वरमिदमर्थमिति वच-
नादीकार उदात्तः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । स्युः । गातिस्थेत्यादिना
। पा० २. ४. ७७. । सिचो लुक् । आतः । पा० ३. ४. ११०. । इति ऋजुमादेशः ।
उस्यपदांतात् । पा० ६. १. ९६. । इति पररूपत्वं । बहुलं छंदस्यमाश्रुगेऽधी-
त्यडागमाभावः । अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । स्युः । अस्तेर्लिङि
अमोरलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पंथांमन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित् ॥ ८ ॥

उरुं । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पंथां । अनुऽएतवै । ऊं इति ।

अपदे । पादा । प्रतिऽधातवे । अकः । उत । अपऽवक्ता । हृदयऽविधः । चित् ॥ ८ ॥

वरुणो राजा सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमुहं विस्तीर्णं चकार । हिणश्चः प्रसिद्धौ । उत्तरायणदक्षिणायणमार्गस्य विस्तारः प्रसिद्धः । किमर्थमेवं कृतवानिति तदुच्यते । अन्वेतवा उ । अनुक्रमेणोदयास्तमयो गंतुमेव । तथापदे पादरहितेऽंतरिक्षे पादा प्रतिधातवे । पादौ प्रक्षेपुं । अकः । मार्गं कृतवान् । पूर्वचरणस्य मार्गः अत्र पादयोरिति विशेषः । यद्वा । अपदे यूप् बद्धेन मया गंतुमशक्ये भूप्रदेशे पादौ प्रक्षेपुमुपायं बंधविमोचनरूपं करोत्वित्यर्थः । उत अपि च हृदयाविधिश्रिटस्मदीयवेधकस्य शत्रोरण्यपवक्तापवदिता निराकर्ता भवतु ॥ चकार । लिट्स्वरेणाकार उदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । पंथां । पथिम-थ्यभुष्टामात् । पा० ७. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । पथिगच्छस्य पतस्य च । उ० ४. १२. । इति प्रत्ययांतत्वेनांतोदात्तत्वे प्राप्ते पथिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं । अन्वेतवे । अनुपूर्वादेतेस्तुमर्थे सेसनिति त्वेप्रत्ययः । त्वे चांतश्च युगपत् । पा० ६. २. ५१. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं । पादा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रतिधातवे । दधातेस्तुमर्थे इति सूचेणैव त्वेन्प्रत्ययः । तादौ च निति । पा० ६. २. ५०. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अकः । करोतिशब्दमि लुङ्लल्लिट इति लोट्त्वं लङ् । तस्य तिप् । मंच घमेत्यादिना च्लुक् । गुणो रपरत्वं । हल्ङ्ङाभ्यः । पा० ६. १. ६८. । इति तिपोऽलोपः । अडागमः । हृदयाविधः । हज् हरणे । वृहोः षुकदुको च । उ० ४. १०३. । इति कयन् । अथ ताडने । क्षिप् । नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निःश्रुतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतं । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रं । उर्वी । गभीरा । मुऽमतिः । ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःश्रुतिं । पराचैः । कृतं । चित् । एनः । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

हे राजन्वरुण ते तव शतं भिषजो बंधनिवारकाणि शतसंख्याकान्यापधानि विद्या वा संति । ते तव सुमतिरस्मदनुग्रहबुद्धिर्वी विस्तीर्णा गभीरा गांभीर्योपेता स्थिरास्तु । निःश्रुतिमस्मदनिष्टकारिणी निःश्रुतिं पापदेवतां पराचैः पराङ्मु-

त्वां कृत्वा दूरेऽस्मत्तो व्यवहिते देशे स्थापयित्वा तां बाधस्व । कृतं चिदस्माभिरनुष्ठितमप्येनः पापमस्मत्तः प्रमुमुग्धि । प्रकर्षेण मुक्तं नष्टं कुरु ॥ सुमतिः । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मनक्तन्त्रित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां विसर्जनीयसकारस्य युष्मत्तत्तत्तःष्वंतःपादं । पा० ८. ३. १०३. । इति षत्वं । बाधस्व । बाधु विलोडने । गणः पिह्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव गिण्यते । निर्ऋतिं । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मुमुग्धि । मुचू मोक्षणे । बहुलं छंदसीति श्रुः । हुङ्गल्भ्यो हेधिः । पा० ६. ४. १०१. । तस्यापिह्वेन डिह्वाद्गुणाभावः । चोः कुः । पा० ८. २. ३०. । इति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं दहथ्रे कुहं चिद्वेयुः ।

अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकंश्चंद्रमा नक्तमेति ॥ १० ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तं । दहथ्रे । कुहं । चित् । दिवा । ईयुः ।

अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकंश्च । चंद्रमाः । नक्तं । एति ॥ १० ॥

अमी रात्रावस्माभिर्दृश्यमाना ऋक्षाः सप्त ऋषयः । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति । ऋक्षा इति ह स्म वै पुरा सप्त ऋषीनाचक्षत इति । यद्वा । ऋक्षाः सर्वेऽपि नक्षत्रविशेषाः । ऋक्षाः सृभिरिति नक्षत्राणां । नि० ३. २०. । इति यास्केनोक्तत्वात् । उच्चा उच्चैरुपरिद्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता ये संति ते ऋक्षा नक्तं रात्रौ दहथ्रे । सर्वैरपि दृश्यन्ते । दिवाहनि कुहं चिदीयुः । क्वापि गच्छेयुः । न दृश्यन्त इत्यर्थः । वरुणस्य राज्ञो व्रतानि कर्माणि नक्षत्रदर्शनादिरूपाण्यदब्धानि । केनाप्यहिंसितानि । किंच वरुणस्याज्ञयैव चंद्रमा नक्तं रात्रौ विचाकंश्च । विशेषेण दीप्यमान एति । गच्छति ॥ निहितासः । आज्ञसेरमुक् । याथा-दिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते गतिरनंतर इति । गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दहथ्रे । हनेर्लिटि डग्यो रे । पा० ६. ४. ७६. । इति रे आदेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । कुह । वा ह चच्छंदसि । पा० ५. ३. १३. । इति किंश्चिदुत्तरस्य चलो हादेशः । कु तिहोः । पा० १. २. १०४. । इति किंश्चिदस्य कु आदेशः । स्थानिवद्भावात्त्रिस्वरेणाद्युदात्तत्वं । विचाकंश्च । कणेदीप्यथाद्युगुगंताच्छतृप्रत्ययः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । समासे कृत्स्वरः । यद्वा । काशतेर्वा व्यत्य-

येनोपधाह्रस्वत्वं । चंद्रमाः । चंद्रे मो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्दशे वर्गः ॥

एकादशिनस्य वारुणस्य पशोर्वपापुरोक्षाशयोस्तत्त्वा यामीति द्वे ऋची याज्ये । सूचितं च । तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमान इति द्वे अस्तभ्राह्म्यां । आ० ३. ७. । इति । वरुणप्रधासेषु वारुणस्य हविषो याज्या तत्त्वा यामीत्येषा पंचम्यां पौर्णमास्यामित्यत्र सूचितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानः । आ० २. १७. । इति । तामेतां मूक्त एकादशीमृचमाह ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वंदमानस्तदा गणस्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेळमानो वरुणेह बोध्युरुगंस मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥

तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वंदमानः । तत् । आ । गणस्ते । यजमानः । हविः ऽभिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुऽगंस । मा । न । आयुः । प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

हे वरुण मुमूर्षुरहं त्वां प्रति तदायुर्यामि । याचे । कीदृशः । ब्रह्मणा प्रौढेन स्तोत्रेण वंदमानः । स्तुवन् । सर्वत्र यजमानोऽपि हविर्भिस्तदायुरागणस्ते । प्रार्थयते । त्वं चेह कर्मण्यहेळमानोऽनादरमकुर्वन्बोधि । अस्मदपेक्षितं बुध्यस्व । हे उरुगंस । बहुभिः स्तुत्य नोऽस्मदीयमायुर्मा प्रमोषीः । प्रमुषितं मा कुरु ॥ सप्तदशसंख्याकेषु याज्ञाकर्मस्वीमहे यामीति पठितं । चागच्छलोपञ्छांदसः । अहेळमानः । हेडू अनादरे । अदुपदेशाद्भ्रमावधातुकानुदात्तत्वे णपश्च पित्त्वादनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिष्यते । ततो नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधि । बुध अवगमने । लोटः सेहिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वा छंदसि । पा० ३. ४. ८८. । इत्यपित्त्वाभावेन ङित्त्वाभावाच्चघूपधगुणः । हुम्ल्भ्यो हेर्धिरिति हेर्धिरादेशः । धातोर्त्यलोपञ्छांदसः । मोषीः । मुष स्तेये । लोटर्थे छांदसो लुङ् । वदन्नजेति प्राप्ताया वृद्धेर्नेटि । पा० १. २. ४. । इति प्रतिषेधे सति लघूपधगुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तदिन्नक्तं तद्दिवा मयमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।

शुनःशेषो यमहृद्गृभीतः सो अस्मान् राजा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तत् । इत् । नक्तं । तत् । दिवा । मयं । आहुः । तत् । अयं । केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।

शुनःशेषः । यं । अहृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः । मुमोक्तु ॥ १२ ॥

तदिन्नदेव वरुणविषयं स्तोत्रं नक्तं रात्रौ मयं शुनःशेषायाहुः । कर्तव्यत्वेनाभिज्ञाः कथयन्ति । तथा दिवापि तदेवाहुः । हृदो मदीयमनसो निष्पन्नोऽयं केतः प्रज्ञाविशेषोऽपि तदेव कर्तव्यत्वेनाविचष्टे । सर्वतो विशेषेण प्रकाशयति । गृभीतो गृहीतो यूपे बद्धः शुनःशेष एतन्नामको जनो यं वरुणमहृत् । आहूतवान् । स वरुणो राजास्मान् शुनःशेषान्मुमोक्तु । बन्धान्मुक्तान्करोतु ॥ मयं । इयि चेत्याद्युदात्तत्वं । आहुः । ब्रुवः पञ्चानां । पा० ३. ४. ८४. । इति ब्रूजो लटि ऋसादेशः । धातोराहादेशश्च । हृदः । पृहदित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदंपदादीति पञ्चम्या उदात्तत्वं । शुनःशेषः । शुन इव शेषो यस्येति समासे शुनः शेषपुच्छलांगुलेषु संज्ञायां षष्ठ्या अलुग्वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ५. । इत्यलुक् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्त उभे वनस्पत्यादिषु । पा० ६. २. १४०. । इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहृत् । ह्रजो लुङि लिपिसिचिह्नश्च । पा० ३. १. ५३. । इति च्छेरङादेशः । आतो लोप इटि च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । गृभीतः । हृयहोर्भे इति भत्वं । सो अस्मान् । प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः । मुमोक्तु । बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शुनःशेषो यमहृद्गृभीतस्त्रिष्वदित्यं दुपदेषु बद्धः ॥

अर्वनं राजा वरुणः समृज्याद्विद्धौ अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अहृत् । गृभीतः । चिषु । आदित्यं । दुपदेषु । बद्धः ।

अर्व । एनं । राजा । वरुणः । समृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि । मुमोक्तु ।

पाशान् ॥ १३ ॥

गृभीतो बंधनाय गृहीतस्त्रिसंख्याकेषु दुपदेषु द्रोः काष्ठस्य यूपस्य पदेषु प्रदेश-
विशेषेषु बद्धः शुनःशेष आदित्यमदितेः पुत्रं यं वरुणमहूत् । आहूतवान् । हि
यस्मादेवं तस्मात्स वरुणो राज्ञं शुनःशेषमवमृज्यात् । अवमृष्टं बंधनाद्विमुक्तं
करोतु । विमोकप्रकार एव स्पष्टीक्रियते । विद्वान् । विमोकप्रकाराभिज्ञः ।
अदब्धः । केनाप्यहिंसितो वरुणः पाशान्बंधनरज्जुविशेषान्विमुक्तो । विच्छिद्येनं
मुक्तं करोतु ॥ त्रिपु । पटत्रिचतुर्भ्यां हलादिः । पा० ६. १. ११९. । इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति पर आकारः स्वयंते । समृज्यात् ।
सृज विसर्गं । प्रार्थनायां लिङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । विद्वान् ।
विद् ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । पा० १. १. ३६. । उगिदचामिति नुम् । हल्ङ्गादि-
संयोगांतलोपी । संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुवं । आतोऽटि
नित्यमिति सानुनासिक आकारः । अदब्धः । दंभु दंभे । निष्ठायामनिदितामिति
नलोपे ऋषमन्थोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति धत्वं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेऽव ते हेळ इति द्वे ऋचौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये । पत्नी-
संयजिश्चरित्वेति खंडे सूचितं । अव तं हेळो वरुण नमोभिरिति द्वे । आ० ६. १३. ।
इति । तयोराद्यां मृक्ते चतुर्दशीमृचमाह ॥

अव ते हेळो वरुण नमोभिरव यज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।

क्षयन्स्मभ्यमसुर प्रचेता राज्ञेनांसि शिथ्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यं । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि । शिथ्रथः ।

कृतानि ॥ १४ ॥

हे वरुण ते तव हेळः क्रोधं नमोभिर्नमस्कारैरवेमहे । अवनयामः । तथा
यज्ञैः सांगानुष्ठानेन पूज्यैर्हविर्भिरवेमहे । वरुणं परितोष्य क्रोधमपनयामः । हे
असुर । अनिष्टक्षेपणशील । प्रचेतः । प्रकर्षण प्रज्ञायुक्त । राजन् । दीप्यमान
वरुण । अस्मभ्यमस्मदर्थं क्षयन्स्मिन्कर्मणि निवसन्कृतान्यस्माभिरनुष्ठितान्येनांसि
पापानि शिथ्रथः । श्रथितानि शिथिलानि कुरु ॥ हेळः । अमुनो निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । यज्ञेभिः । बहुलं छंदसीत्येसभावः । ईमहे । ईङ् गती । विकरणस्य लुक् ।
क्षयन् । क्षि निवासगत्योः । लटः शतृ । व्यत्ययेन शप् । आमंचितत्वादाद्यु-

दाक्षत्वं । असुर । असेरुरन् । उ० १. ४२. । आमंचितनिघातः । शिश्रथः । अथ
दौर्वल्ये । चुरादिरदंतः । छांदसे लुङि णिश्चिदुसुभ्यः । पा० ३. १. ४६. । इति च्लेश्वङ् ।
द्विर्भावहलादिशेषी । अगलोपित्वात् । पा० १. ४. २. । सन्वद्भावाभावेऽपि । पा०
१. ४. ९३. । बहुलं छंदसि । पा० १. ४. १६. । इत्यभ्यासस्येत्वं । पूर्ववदभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥

उत् । उत् ऽ तमं । वरुण । पाशं । अस्मत् । अव । अधमं । वि । मध्यमं । श्रथय ।

अथ । वयं । आदित्य । व्रते । तव । अनागसः । अदितये । स्याम ॥ १५ ॥

हे वरुण उत्तममुत्कृष्टं गिरमि बद्धं पाशमस्मदस्मत्त उच्छ्रयाय । उत्कृष्ट
गिथिलं कुरु । अधमं निकृष्टं पादेऽवस्थितं पाशमवश्रथाय । अवज्ञायाधस्ता-
दवकृष्ट वा गिथिलीकुरु । मध्यमं नाभिप्रदेशगतं पाशं विश्रथाय । वियुज्य
गिथिलीकुरु । अथानंतरं हे आदित्य अदितेः पुत्र वरुण वयं शुनःशेषास्तव
व्रते त्वदीये कर्मण्यदितये खंडनराहित्यायानागसोऽपराधरहिताः स्याम ।
भवेम ॥ उत्तमं । तमपः पितृदनुदात्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्त उत्तमशश्रत्तमौ सर्वचे-
त्युञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । अधमं । अवद्यावमाधमावरेफाः कुत्सिते । उ० ५.
५४. । इत्यवतेरमच् । वस्य धः । श्रथाय । अथ दौर्वल्ये । संहितायां छांदसो
दीर्घः । तव । युष्मदस्मदोऽसीत्याद्युदात्तत्वं । अनागसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । यज्ञा । आगमश्चादस्मायामेधेति
। पा० ५. २. १२१. । मत्वर्थीयो विनिः । तस्य विन्मतोलुंगिति लुक् । नञ्समा-
मेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचदशो वर्गः ॥

यच्चिदित्येकविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । तथा चानुक्रांतं । यच्चित्सैकेति । ऋषि-
श्चात्यस्मादिति परिभाषया शुनःशेष एव ऋषिः । आदौ गायत्रमिति परिभा-
षितत्वाद्गायत्री छंदः । वारुणं त्विति पूर्वोक्तत्वानुयादिपरिभाषया वरुणो देवता ।
विनियोग उक्तः शूनःशेषाख्याने । विशेषविनियोगस्तु । आभिप्रायवडह इदं

मूक्तं होत्रकणस्वे स्तोमनिमित्तमावापार्थं । अभिप्रवपृष्ठचाहानामिति खंडे तथैव
मूचितं । यच्चिद्धि ते विण उति वारुणमेतस्य नृचमावपेत मैत्रावरुणः । आ०
१. ५. । इति ॥ तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि ते विणो यथा प्र देव वरुण व्रतं । मिनीमसि द्यविद्यवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विणः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतं । मिनीमसि ।
द्यविऽद्यवि ॥ १ ॥

हे वरुण यथा लोके विणः प्रजाः कटाचित्प्रमादं कुर्वन्ति तथा वयमपि ते
तव संबंधि यच्चिद्धि यदेव किंचिद्भूतं कर्म द्यवि द्यवि प्रतिदिनं प्रमिनीमसि ।
प्रमादेन हिंसितवन्तः । तदपि व्रतं प्रमादपरिहारेण सांगं कुर्वन्ति जेषः ॥ यथा ।
लिङ्स्वरेणाद्युदात्तत्वे प्राप्ते यथेति पादांते । फि० ४. १५. । इति सर्वानुदात्तत्वं ।
मिनीमसि । मीञ् हिंसायां । उदंतो मसिः । अद्यादिभ्यः श्रा । मीनातेर्निगमे
। पा० १. ३. ८१. । इति ह्रस्वत्वं । ई हल्यधोरितीकारः । सति शिष्टस्वरवली-
यस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनात्तिङ् एव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगान्नि-
घाताभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मा नो वधाय हल्वे जिहीष्ठानस्य रीरधः । मा हणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हल्वे । जिहीष्ठानस्य । रीरधः । मा । हणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

हे वरुण जिहीष्ठानस्यानादरं कृतवतो हल्वे हंतुः पापहननशीलस्य तव
संबन्धिने त्वत्कर्तृकाय वधाय नोऽस्मान्मा रीरधः । संसिद्धान्विषयभृतान्मा कुरु ।
हणानस्य हणीयमानस्य क्रुद्धस्य तव मन्यवे क्रोधाय मा अस्मान् रीरधः ॥
वधाय । हनश्च वध इत्यवन्तो वधशब्दः । उज्ज्वादिषु पाठादंतोदात्तः । हल्वे ।
हन हिंसागत्योः । क्रुहनिभ्यां क्रुः । उ० ३. ३०. । इति क्रुप्रत्ययः । धातोर्नप्कारस्य
तकारः । जिहीष्ठानस्य । हेतु अनादरे । अस्मान्निष्ठः कानच । द्विर्भावहलादि-
शेषह्रस्वचुत्वज्जत्वानि । एकारस्य ईकारादेशश्छांदसः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । रीरधः ।
राध साध संसिद्धौ । चडि णिलोप उपधाह्रस्वत्वं । द्विवचनहलादिशेषः ।
ह्रस्वत्वमन्वद्भावेत्वाभ्यासदीर्घाः । न माश्चोग इत्यदभावः । हणानस्य । हणीड-
लज्जायां । अस्माच्छानचि पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि मृ॒ळी॒काय॑ ते॒ मनो॑ र॒थीर॑श्च॒ न सं॑दितं । गी॒र्भिर्वै॒रुण॑ सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृ॒ळी॒काय॑ । ते । मनः । र॒थीः । अ॒श्च । न । सं॑दितं । गीः । ऽभिः । व॒रुण॑ ।

सीमहि ॥ ३ ॥

हे वरुण मृ॒ळी॒काया॑स्मत्सुखाय ते तव मनो गी॒र्भिः स्तुति॑भिर्विसीमहि । विशेषेण वधीमः । प्रसादयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रथीः रथस्वामी संदितं सम्यक् खंडितं दूरगमनेन आन्तमश्वं न । अश्वमिव । यथा स्वामी आन्तमश्वं घासप्रदानादिना प्रसादयति तद्वत् ॥ रथीः । मत्वर्थीय ईकारः । संदितं । दो अवखंडने । निष्ठेति क्तः । द्यतिस्यतिमास्थामि ति किति । पा० १.४.४०. । इती-कारान्तादेशः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । गी॒र्भिः । सावेकाच इति भिस उदात्तत्वं । सीमहि । पिवु तंतुसंताने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । वलि लोपः । पा० ६. १. ६६. । यद्वा पिञ् बंधन इत्यस्मा-द्विकरणस्य लुक् । दीर्घञ्छांदसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

परा॒ हि मे॒ विम॑न्यवः पत॑न्ति वस्य॑दृष्टये । वयो॒ न व॑सतीरुप ॥ ४ ॥

परा॒ । हि । मे॒ । वि॑मन्यवः । पत॑न्ति । वस्यः । ऽदृष्टये । वयः । न । व॑सतीः । उप ॥ ४ ॥

हे वरुण मे मम शुनःशेषस्य विमन्यवः क्रोधरहिता बुद्धयो वस्यदृष्टये वसी-यसोऽतिशयेन वसुमतो जीवनस्य प्राप्तये परा पतन्ति । पराङ्मुखाः पुनरावृत्ति-रहिताः प्रसरन्ति । हिणश्चोऽस्मिन्नर्थे सर्वजनप्रसिद्धिमाह । परापतने दृष्टान्तः । वयो न । पक्षिणो यथा वसतीर्निवासस्थानान्युप सामीप्येन प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ पतन्ति । पादादित्वान्निघाताभावः । वस्यदृष्टये । वसुमच्छब्दाद्विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुकि टिलोप ईयमुनो यकारलोपञ्छांदसः । वसतीः । शतुरनुम इति ङीप उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

क॒दा श॑च॒श्रियं॑ न॒रमा॑ वरुणं॒ कराम॑हे । मृ॒ळी॒कायो॑रुचक्ष॑सं ॥ ५ ॥

क॒दा । श॑च॒ । ऽश्रियं॑ । न॒र । आ॒ । वरुणं॑ । क॒राम॑हे । मृ॒ळी॒काय॑ । उ॒रु॑ ऽचक्ष॑सं ॥ ५ ॥

मृत्तीकायास्मत्सुखाय कदा कस्मिन्काल आकरामहे । अस्मिन्कर्मण्यागतं
करवाम । कीदृशं । क्षत्रश्रियं बलसेविनं नरं नेतारं । उरुचक्षसं । बहूनां
द्रष्टारं ॥ क्षत्रश्रियं । क्षत्राणि श्रयतीति क्षत्रश्रीः । क्षिप् । वचीत्यादिना । पा०
३. २. १७८. । क्षिप् दीर्घश्च । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरं । ऋदोरवित्यबन्त आ-
द्युदात्तः । करामहे । करोतेत्यत्ययेन णप् । उरुचक्षसं । चक्षेर्बहुलं शिञ्च । उ० ४.
२३२. । इत्यमुन् । शिञ्चद्वावाख्याज्जादेणभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तदित्समानमागते वेनंता न प्र युच्छतः । धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । उत् । समानं । आगते इति । वेनंता । न । प्र । युच्छतः । धृतऽव्रताय ।
दाशुषे ॥ ६ ॥

धृतव्रतायानुष्ठितकर्मणे दाशुषे हविर्दत्तवते यज्ञमानाय वेनंता कामयमानौ
मित्रावरुणाविति शेषः । तावुभौ समानं साधारणं तदिदस्माभिर्दत्तं तदेव हवि-
रागते । अश्रुवाते । न प्रयुच्छतः । कदाचिदपि प्रमादं न कुरुतः ॥ आगते ।
अग्नौतेर्लिटि द्विर्भावहलादिशेषौ । अत आदेः । पा० १. ४. १०. । इत्यात्वं । अनि-
त्यमागमगासनमिति वचनादग्नौतेश्च । पा० १. ४. १२. । इति नृदभावः । वेनंता ।
वेनतिः कांतिकर्मा । सुपां सुलुगित्याकारः । प्रयुच्छतः । युच्छ प्रमादः । दाशुषे ।
दाशु दान इत्यस्माद्दाश्वान् साह्वानिति क्लमुप्रत्ययो निपातितः । वसोः संप्रसा-
रणमिति संप्रसारणं । णसिवसिघसीनां चिति पत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वेदा यो वीनां पदमंतरिक्षेण पततां । वेद नावः समुद्रियः ॥ १ ॥

वेद । यः । वीनां । पदं । अंतरिक्षेण । पततां । वेद । नावः । समुद्रियः ॥ १ ॥

अंतरिक्षेण पततामाकाशमार्गेण गच्छतां वीनां पश्चिणां पदं यो वरुणो
वेद । तथा समुद्रियः समुद्रेऽवस्थितो वरुणो नावो जले गच्छत्याः पदं वेद ।
जानाति । सोऽस्मान्बंधनान्मोचयत्विति शेषः ॥ वेद । विद ज्ञाने । विदो लटो
वा । पा० ३. ४. ८३. । इति तिपो णल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । द्वचोऽतस्तिङ

इति संहितायां दीर्घः । वीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । पततां ।
 गपः पित्वादनृदात्तत्वं । गतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । नावः । सावे-
 काच इति षष्ठ्या उदात्तत्वं । समुद्रियः । भवार्थं समुद्राभ्राद्भ्यः । पा० ४. ४. ११८. ।
 इति घप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वेद मासो धृतग्रतो द्वादश प्रजावतः । वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतऽग्रतः । द्वादश । प्रजाऽवतः । वेद । यः । उपऽजायते ॥ ८ ॥

धृतग्रतः स्वीकृतकर्मविशेषो यथोक्तमहिमोपेतो वरुणः प्रजावतस्तदा तदोत्प-
 द्यमानप्रजायुक्तान्द्वादश मासश्चैत्रादीन्फाल्गुनांतान्वेद । जानाति । यस्त्वयोद-
 शोऽधिकमास उपजायते सम्बत्सरसमीपे स्वयमेवोत्पद्यते तमपि वेद । वा-
 क्यशेषः पूर्ववत ॥ मासः । पद्दित्यादिना । पा० ६. १. ६३. । मासशब्दस्य
 मासित्यादेशः । ऊडिदमित्यादिना शस उदात्तत्वं । द्वादश । द्वा च दश चेति
 द्वंद्वः । अष्टनः संख्यायां । पा० ६. ३. ४७. । इत्यात्वं । संख्या । पा० ६. २. ३५. ।
 इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रजा एषां संतीति तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप
 । पा० ५. २. ९४. । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । उपजायते । जनेः कर्मकर्तरि
 लट् । कर्मवद्भावादात्मनेपदं यक् । पा० ३. १. ८७. । जनादीनामुपदेश एवात्वं
 वक्तव्यं । पा० ६. १. १९५. १. । इति वचनादचः कर्तृयकि । पा० ६. १. १९५. । इत्या-
 द्युदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवति । पा० ८. १. ७१. । इत्युपसर्गस्य निघातः । न च
 तिङ्गतिङः इति निघातः । यङ्गुत्तान्नित्यमिति प्रतिषेधात् ॥

नवमीमृचमाह ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोऽऋष्वस्य बृहतः । वेदा ये अध्यासन्ते ॥ ९ ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिं । उरोः । ऋष्वस्य । बृहतः । वेद । ये । अधिऽआसन्ते ॥ ९ ॥

उरोर्विस्तीर्णस्य ऋष्वस्य दर्शनीयस्य बृहतो गुणैरधिकस्य वातस्य वा-
 योवर्तनिं मार्गं वेद । वरुणो जानाति । ये देवा अध्यासन्ते । उपरि तिष्ठन्ति
 तानपि वेद । जानाति ॥ वातस्य । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांतो वातशब्दो
 निच्चादाद्युदात्तः । वर्तनिं । वर्ततेऽनेनेति वर्तनिः स्तोत्रं । पा० ६. १. १६०. । इति
 स्तोत्रवाचकस्य वर्तनिशब्दस्यांतोदात्तत्वसिद्ध्यर्थमुञ्छादिषु पाठात्तस्य प्रत्ययस्वरेण

मध्योदात्तत्वे प्राप्तेऽतोदात्तत्वं । बृहतः । बृहन्महतोरूपसंख्यानमिति इम उदात्तत्वं ।
अध्यासते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

नि षसाद् धृतव्रतो वरुणः पस्त्याऽस्वा । साम्राज्याय मुक्रतुः ॥ १० ॥

नि । ससाद् । धृतऽव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । सांऽराज्याय । मुऽक्रतुः ॥ १० ॥

धृतव्रतः पूर्वोक्तो वरुणः पस्त्यासु देवीषु प्रजास्वानिपसाद् । आगत्य नि-
षण्वान् । किमर्थं । प्रजानां साम्राज्यसिद्ध्यर्थं मुक्रतुः शोभनकर्मा ॥ निपसाद् ।
सदेरप्रतेरिति पत्वं । साम्राज्याय । सम्राजो भावः साम्राज्यं । गुणवचनब्रह्म-
णादिभ्य इति षञ् । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । मुक्रतुः । क्रत्वादयश्चेत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति । कृतानि या च कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति । कृतानि । या । च ।

कर्त्वा ॥ ११ ॥

अतोऽस्माद्भरुणाद्विश्वान्यद्भुता सर्वाण्यश्रयाणि चिकित्वान् प्रजावानभि-
पश्यति । सर्वतोऽवलोकयति । या कृतानि । यान्याश्रयाणि पूर्वं वरुणेन
संपादितानि । चकारादन्यानि यान्याश्रयाणि कत्वा । इतः परं कर्तव्यानि तानि
सर्वाण्यभिपश्यतीति पूर्वचान्वयः ॥ अद्भुता । गेष्ट्वादमि बहुलमिति गेल्लोपः ।
प्रत्ययलक्षणेन नपुंसकस्य ऋलचः । पा० १. १. १२. । इति नुम् । नलोपः ।
चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिटः क्त्वा । अभ्यासहलादिशेषचुत्वानि । वस्वेका-
जाह्नसामिति नियमादिभावः । रुत्वानुनासिकावुक्ता संहितायां । पश्यति ।
पाश्चेत्यादिना ह्रस्वः पश्यादेशः । कर्त्वा । कृत्यार्थं तवेकैकन्यत्वनः । पा० ३. ४. १४. ।
इति करोतेस्त्वन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववच्छेल्लोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स नो विश्वाहा सुक्रतुरादित्यः सुपथा करत् । प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १२ ॥
 सः । नः । विश्वाहा । सुऽक्रतुः । आदित्यः । सुऽपथा । करत् । प्र । नः । आयूषि ।
 तारिषत् ॥ १२ ॥

सुक्रतुः शोभनप्रज्ञः स आदित्यो वरुणो विश्वाहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्मान्
 सुपथा शोभनमार्गेण सहितान्करत् । करोतु । किंच नोऽस्माकमायूषि प्रता-
 रिषत् । प्रवर्धयतु ॥ सुपथा । स्वती पूजायामिति समासे न पूजनात् । पा० ५.
 ४. ६९. इति समासांतप्रतिषेधः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते परादिच्छंदसि
 बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा तृतीयाया आलादेशः । पा० ७. १. ३९. ।
 अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं लिट्स्वरेण बाध्यते । क्त्वादयश्चेत्तन्न भवति । अवहु-
 व्रीहित्वात् । बहुव्रीहौ हि तद्विधीयते । आद्युदात्तं अछंदसि । पा० ६. २. ११९. ।
 इत्येतदपि न भवति । पथिन्शब्दस्यांतोदात्तत्वात् । करत् । करोतेर्लेटि व्यत्ययेन
 णप् । णपो लुकि लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा
 छांदसे लुङि कृमृद्वरुहिभ्यः । पा० ३. १. ५९. इति च्लेरङ् । ऋदृशोऽङि गुणः
 । पा० ७. ४. १६. इति गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । प्र णः ।
 उपसर्गाद्बहुलं । पा० ८. ४. २८. १. इति नसो णत्वं । तारिषत् । तारयतेर्लेट्य-
 डागमः । बहुलं लेटीति सिप् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

विभ्रद्वापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजं । परि स्पशो नि षेदिरे ॥ १३ ॥
 विभ्रत् । द्रापिं । हिरण्ययं । वरुणः । वस्त । निऽनिजं । परि । स्पशः । नि ।
 सेदिरे ॥ १३ ॥

हिरण्ययं सुवर्णमयं द्रापिं कवचं विभ्रद्धारयन्वरुणो निर्णिजं पुष्टं स्वशरीरं
 वस्त । आच्छादयति । स्पशो हिरण्यस्पर्शिनो रश्मयः परिनिषेदिरे । सर्वतो
 निषणाः ॥ विभ्रत् । विभर्तेः शतरि नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. इति
 नुमभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । द्रापिं । द्रा कुत्सायां गतौ । द्राप-
 यतीषून्कुत्सितां गतिं प्रापयतीति द्रापिः कवचं । अर्तिहीत्यादिना । पा० ७. ३.
 ३६. पुगागमः । औणादिक इप्रत्यये णिलोपः । हिरण्ययं । ऋत्यवास्त्य-

वास्त्वमाधीहिरण्ययानि छंदसीति हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटो मशब्दलोपो निपातितः । वस्त । वस आच्छादने । लङ्गुदादिवाच्यपो लुक् । पूर्ववदडभावः । निर्णिजं । णिजिर् शौचपोषणयोः । स्पशः । स्पश बाधनृस्पर्श-नयोः । क्षिप् चेति क्षिप् । निषेदिर् । षट् विगणगत्यवसादनेषु । अस्मान्न-त्यर्थात्कर्मणि लिट्छेत्वाभ्यासलोपो । सदेरप्रतेरिति पत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यं दिप्संति दिप्सवो न दुह्माणो जनानां । न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न। यं। दिप्संति। दिप्सवः। न। दुह्माणः। जनानां। न। देवं। अभिऽमातयः ॥ १४ ॥

दिप्सवो हिंसितुमिच्छन्तो वैरिणो यं वरुणं न दिप्सन्ति । भीताः संतो हिंसि-तुमिच्छां परित्यजन्ति । जनानां प्राणिनां दुह्माणो दोग्धारोऽपि यं वरुणं प्रति न द्रुहन्ति । अभिमातयः पाप्मानः । पाप्मा वा अभिमातिरिति श्रुत्यंतरात् । देवं तं वरुणं न स्पृशन्ति ॥ दिप्सन्ति । दंभु दंभे । अस्मात्सनि सनीवंतर्धेत्यादिना । पा० १. २. ४९. । डडभावः । हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. । इत्यत्र हल्यग्रहणस्य जा-तिवाचित्वात्सनः कित्वाहंभ डच्च । पा० १. ४. ५६. । इति टकारात्परस्याकारस्येकारः । अनदितामिति नलोपः । भष्भावाभावश्छांदसः । पा० ६. २. ३१. । अत्र लो-पोऽभ्यासस्य । पा० १. ४. ५६. । इत्यभ्यासलोपः । णयः पित्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण मनो निह्वान्तिस्वरेणाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दिप्सवः । सनन्ताहंभेः सनाशंसभिश्च उः । पा० ३. २. १६६. । इत्युप्रत्ययः । प्रत्यय-स्वरः । दुह्माणः । दुह जिघांसायां । अन्येभ्योऽपि हृश्यंत इति क्निप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे अस्माभ्या । अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥

उत। यः। मानुषेषु। आ। यशः। चक्रे। अस्मामि। आ। अस्माकं। उदरेषु। आ ॥ १५ ॥

उत अपि च यो वरुणो मानुषेषु यशोऽन्नमाचक्रे । सर्वतः कृतवान् । स वरुणः कुर्वन्नप्या सर्वतः अस्मामि । संपूर्णं चक्रे न तु न्यूनं कृतवान् । विंशपतोऽस्मा-कमुदरेष्वा सर्वतश्चक्रे ॥ मानुषेषु । मनोजातावज्यर्ता षुक् च । पा० ४. १. १६१. । इत्यञ् । जित्यादिर्निन्यमित्याद्युदात्तत्वं । चक्रे । प्रत्ययस्वरः । अस्मामि । अथ्ये

नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. १. । इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
यशः । अशेर्युट् चेत्यमुन् । उदरेषु । उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदांत्यलोपश्च । उ० ५.
१९. । इत्यल् । लिट्स्वरः । गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

परां मे यंति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु । इच्छंतीरुरुचक्षसं ॥ १६ ॥

परां मे । यंति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु । इच्छंतीः । उरुऽचक्षसं ॥ १६ ॥

उरुचक्षसं बहुभिर्दृष्टव्यं वरुणमिच्छंतीर्मे धीतयः शुनःशेपस्य बुद्धयः परा
यंति । पराङ्मुखा निवृत्तिरहिता गच्छंति । तत्र दृष्टांतः । गावो न । यथा गावो
गव्यूतीरनु गोष्ठान्यनुलक्ष्य गच्छंति तद्वत् ॥ गव्यूतीः । गावोऽत्र यूयंत इत्यधि-
करणे क्तिन् । गोर्युतौ छंदसि । पा० ६. १. ७९. २. । इत्यवादेशः । दासीभारादि-
त्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा यूतिर्यवनं । गवां यवनमचेति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । इच्छंतीः । इषु इच्छायां । लटः शतृ । तुदादिभ्यः शः । इषुगमि-
यमां छ इति छत्वं । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

सं नु वोचावहे पुनर्यतो मे मध्वाभृतं । होतेव क्षदसे प्रियं ॥ १७ ॥

सं । नु । वोचावहे । पुनः । यतः । मे । मधु । आऽभृतं । होताऽडव । क्षदसे ।

प्रियं ॥ १७ ॥

यतो यस्मात्कारणान्मे मज्जीवनार्थं मधुरं हविराभृतं । अंजःसवाख्ये कर्मणि
संपादितं । अतः कारणाद्धोतेव होमकर्तव्यं त्वमपि प्रियं हविः क्षदसे । अग्रासि ।
पुनर्हविःस्वीकारादृङ् तृप्स्त्वं जीवन्नहं च नु अवश्यं संवोचावहे । संभूय प्रिय-
वांतां करवावहे ॥ वोचावहे । लोट्थे छांदसे लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यति-
वक्तीति च्लेरङादेशः । वच उमित्युमागमे गुणः । व्यत्ययेन टेरत्वं । यद्वा लोट्
एव लुङादेशः । स्थानिवद्भावादित्त्वं । आभृतं । ह्यहोर्भः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षमि । एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शं नु । विश्वऽदर्शतं । दर्शं । रथं । अधि । क्षमि । एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

विश्वदर्शतं सर्वदर्शनीयमस्मदनुग्रहार्थमवाविर्भूतं वरुणं दर्शं नु । अहं दृष्ट-
वान्खलु । क्षमि क्षमायां भूमौ रथं वरुणसंबन्धिनमधिदर्शं । आधिक्येन दृष्टवा-
नस्मि । एता उच्यमाना मे गिरो मदीयाः स्तुतीर्जुषत । वरुणः सेवितवान् ॥
दर्शं । हशेरिरितो वा । पा० ३. १. ५१. । इति त्वेरादेशः । ऋहणोऽङि गुणः
। पा० १. ४. १६. । इति गुणः । विश्वदर्शतं । हशेर्भूमृहणीत्यादिना । उ० ३. १०९. ।
अतच्प्रत्ययातो दर्शतशब्दः । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा विश्वं
दर्शनीयमस्येति बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां । पा० ६. २. १०६. । इति पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं । क्षमि । आतो धातोः । पा० ६. ४. १४०. । इत्यत्रात इति योगविभागा-
दाकारलोपः ॥

वरुणप्रधामेष्विमं मे वरुणेति वारुणस्य हविषोऽनुवाक्या । पंचम्यां पीरुण-
मास्यामिति खंडे मूत्रितं । इमं मे वरुण श्रुधि तत्त्वा यामि व्रत्तणा वंदमानः
। आ० २. ११. । इति । तामेतां मूक्त एकोनविंशीमृचमाह ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय । तामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमं मे । वरुण । श्रुधि । हव । अद्या । च । मृळय । तां । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

हे वरुण मे मदीयमिमं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु । किंच । अद्यास्मिन्दिने
मृळय । अस्मान्सुख्य । अवस्युः रक्षणेच्छुरहं तां वरुणमाभिमुख्येन चके ।
शब्दयामि । स्तौमीत्यर्थः ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे । लोटो हिः । श्रुशृणुपृकृवृभ्यङ्-
दसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायां दीर्घः । अवस्युः । अवसृञ्छात्मप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंद-
सीत्युप्रत्ययः । आचके । के गे शब्दे । अस्मात्त्रिद्व्यादेचः । पा० ६. १. ४५. ।
इत्यात्वं । द्विभावचुत्वे । आतो लोप इति च । पा० ६. ४. ६४. । इत्याकारलोपः ।
तिङ्गितिङ् इति निघातः ॥

विंशीमुचमाह ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गमश्च राजसि । स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वं । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि । सः । यामनि । प्रति ।

श्रुधि ॥ २० ॥

हे मेधिर मेधाविन्वरुण त्वं दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । एवमात्मकस्य विश्वस्य सर्वस्य जगतो मध्ये राजसि । दीप्यसे । स तादृशस्त्वं यामनि क्षेमप्रापणेऽस्मदीये प्रतिश्रुधि । प्रतिश्रवणमाज्ञापनं कुरु । रक्षिष्यामीति प्रत्युत्तरं देहीत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमित्यादिना षष्ठ्या उदात्तत्वं । गमः । गमेत्येतद्भूनामसु पठितं । आतो धातोरित्यच्चात इति योगविभागादातो लोप इति प्रतिषेधेऽपि व्यत्ययेनाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । यामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्कनिन्ननिपश्चेति मनिन् । निन्नादाद्युदात्तत्वं । श्रुधि । उक्तं ॥

एकविंशीमुचमाह ॥

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥

उत् । उत्ऽतमं । मुमुग्धि । नः । वि । पाशं । मध्यमं । चृत । अवा । अधमानि ।

जीवसे ॥ २१ ॥

नोऽस्माकमुत्तमं गिरोगतं पाशमुन्मुमुग्धि । उत्कृष्य मोचय । मध्यममुदरगतं पाशं विचृत । वियुज्य नाशय । जीवसे जीवितुमधमानि मदीयान्पादगतान्पाशनवचृत । अवकृष्य नाशय ॥ उत्तमं । उञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । मुमुग्धि । मुचू मोक्षणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । द्विर्भावः । हलादिशेषः । हुल्भ्यो हेर्धिः । पा० ६. ४. १०१. इति हेर्धिरादेशः । तिङ्गितिङ् इति निघातः । चृत । चृती हिंसायंथनयोः । लीटो हिः । तुदादिभ्यः शः । अतो हेरिति हेर्लृक् । जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनविंशो वर्गः ॥

वसिष्वेति दशर्चं तृतीयं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । वसिष्वा दशाग्नेयं त्विति । शुनःशेष ऋषिः । गायत्री छंदः । इदमुत्तरं च सूक्तमाग्नेयं । प्रातरनुवाक आग्नेये

ऋतौ गायत्रे छंदस्येतदादिमूक्तद्वयमनुवक्तव्यं । तथा च सूचितं । वसिष्वा हीति
मूक्तयोरुत्तमामुद्धरेदिति ॥ अस्मिन्सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

वसिष्वा हि मि॒ये॒थ्य वस्त्रा॑ण्य॒र्जो प॑ते । से॒मं नो॑ अ॒ध्वरं॑ य॒ज्ञ ॥ १ ॥

वसि॑ष्व । हि । मि॒ये॒थ्य । वस्त्रा॑णि । ऊ॒र्जो । प॑ते । से॒मं । नः । अ॒ध्वरं॑ । य॒ज्ञ ॥ १ ॥

वरुणेनाग्निस्तुतौ प्रेरितः शुनःशेष एतदादिमूक्तद्वयेनाग्निमस्तीत् । तथा
चास्त्रायते । तं वरुण उवाचाग्निवे देवानां मुखं मुहदयतमः । तं नु स्तुष्यथ
त्वोत्स्रक्ष्यामीति सोऽग्निं तुष्टावात उत्तराभिर्द्वाविंशत्येति ॥ हे मि॒ये॒थ्य मे॒धस्य॑
य॒ज्ञस्य॑ योग्य । ऊ॒र्जो प॑ते । अन्नानां पालकाग्ने वस्त्राण्याच्छादकानि तेजांसि
वसि॑ष्व । आच्छादय । प्रज्वलितस्तेजसा भवेत्यर्थः । हि यस्मात्प्रज्वलितस्तस्मात्स
तादृशस्त्वं नोऽस्मदीयमिममध्वरं य॒ज्ञ । निष्पादय ॥ वसि॑ष्व । वस आच्छादने ।
लो॒टि थासः॑ से । सवा॒भ्यां वा॒मौ । छंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वादाह धातुकस्येदुला-
देरितीडागमः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायां दीर्घः । मि॒ये॒थ्य । मकारैकारयोर्मध्य उयागमगृह्णादमः । ऊ॒र्जो प॑ते ।
सुवामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिको निघातः ।
से॒मं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सोर्लोपः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

नि नो॒ होता॑ वर॑ण्यः सदा॑ यवि॒ष्ठ म॒न्मभिः॑ । अ॒ग्ने दि॒वि॒त्स॒मता॑ वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता॑ । वर॑ण्यः । सदा॑ । यवि॒ष्ठ । म॒न्मभिः॑ । अ॒ग्ने । दि॒वि॒त्स॒मता॑ । वचः ॥ २ ॥

सदा यविष्ठ सर्वदा युवतम हे अग्ने वरण्यो वरणीयस्त्वं नोऽस्माकं होता
होमनिष्पादको भूत्वा दिवि॒त्स॒मता॑ दीप्तिमता वचो ववसा स्तूयमानः मन निपीदति
शेषः । कीदृशस्त्वं । मन्मभिर्ज्ञापकस्तेजोभिर्युक्त इति शेषः ॥ यवि॒ष्ठ । युवशब्दा-
दिष्ठनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्योकारस्य गुणश्च । अवा-
देशः । आमंचितनिघातः । मन्मभिः । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
मनिप्रत्ययः । नि॒त्वादाद्युदात्तत्वं । दि॒वि॒त्स॒मता॑ । दि॒वु क्रीडा॑दी । उ॒क्त॒ग॒त॒पौ धातु-
निर्देश इतीक्ष्प्रत्ययः । तेन च धातुवाचिना दिवि॒त्स॒मता॑ धात्वर्था दीप्तिर्लक्ष्यते ।
य॒ज्ञा । औणादिको भावे किप्रत्ययः । दि॒वि॒त्स॒मता॑तुपि तकारोपजनगृह्णादमः ।

यद्वा । बाहुलकाद्विवेर्भाव इतक् । मतुपि तस्मात् मत्वर्थ इति भवाज्जत्वाभावः ।
वचः । मुपां मुलुगिति तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ हि प्मा मृनवे पितापिर्यजन्त्यापये । सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । मृनवे । पिता । आपिः । यजति । आपये । सखा । सख्ये ।
वरेण्यः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वरेण्यो वरणीयः पितापि पितृस्थानीयस्त्वं मृनवे पुत्रस्थानीयाय
मत्समभीष्टं देहीति शेषः । हि प्मेति निपातद्वयं सर्वषेत्यमुमर्थमाचष्टे । अभीष्ट-
दाने दृष्टान्तद्वयमुच्यते । यथापिर्वधुरापये बंधव आयजति हि स्म । सर्वथा
ददातीति शेषः । सखा प्रियः सख्ये प्रियायाभीष्टं सर्वथा ददाति तथा त्वमपि
देहि ॥ स्मा मृनवे । निपातस्य चेति दीर्घः । यजतीत्यस्य सखा सख्य इत्यच्चा-
प्यनुषंगात्तदपेक्षयेयं प्रथमेति चादिलोपे विभाषेति न निहन्यते । यद्वा हि चेति
निघातप्रतिषेधः । सख्ये । समाने ख्यश्चोदात्त इति सखिगच्छ इणप्रत्ययांत आद्यु-
दात्तः । मुपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ नो बर्हिं रिणादसो वरुणो मित्रो अर्यमा । सीदंतु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिणादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सीदंतु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयो देवास्त्वद्धंधवस्त्वया प्रेरिता रिणादसो हिंसकानदंतो
नोऽस्मदीयं बर्हिर्यज्ञमासीदंतु । तत्र दृष्टान्तः । यथा मनुषः प्रजापतेर्यज्ञमासी-
दन्ति । तद्वत् ॥ बर्हिं रिणादसः । विसर्जनीयस्य रुत्वे कृते रो रि । पा० ६. ३. १४. ।
इति रेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । पा० ६. ३. १११. । इतीकारस्य दीर्घत्वं ।
रिणादसः । रिण हिंसायां । रिणन्ति हिंसन्तीति रिणाः शत्रवः । डगुपधज्ञाप्तीकिरः
कः । तानदन्तीति रिणादसः । सर्वधातुभ्योऽमुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
सीदंतु । षट् विगरणगत्यवसादनेषु । पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । शपः पित्वादनु-
दात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । मनुषः । मन ज्ञाने ।
मन्यते जानातीति मनुः प्रजापतिः । जनेरुसिर्निच्च । उ० २. १११. ११३. । इत्यनु-

म० १. अ० ६. सू० २६.]

॥ प्रथमोऽष्टकः ॥

२६५

वृत्तौ बहुलमन्यत्रापीत्यौणादिक उमिप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । यथा । यथेति पादाति । फि० ४. १५. । इति सर्वानुदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मंदस्व सख्यस्य च । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मंदस्व । सख्यस्य । च । इमाः । उं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥

हे पूर्व्य । अस्मदादेः पूर्वमुत्पन्न होतर्होमनिष्पादकाग्ने नोऽस्मदीयस्यास्य प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य सख्यस्य चास्मदनुग्रहस्य च सिद्ध्यर्थं मंदस्व । त्वं दृष्टो भव । इमा अस्माभिः प्रयुज्यमाना गिर उ पु स्तुतिरूपा वाचोऽपि श्रुधि । शृणु ॥ पूर्व्यं । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । होतरित्यस्य नामंत्रिते समानाधिकरण इति पूर्वस्य विद्यमानत्वादाष्टमिको निघातः । अस्य । ऊडिदमिति पष्ठचा उदात्तत्वं । मंदस्व । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । शपः पिह्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । अपादादाविति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावः । सख्यस्य । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्यः । पा० ५. १. १०६. । इति यप्रत्ययः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । उ पु । मुत्रः । पा० ६. ३. १०७. । इति षत्वं । श्रुधि । श्रु श्रवणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये विंगो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाणकः

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे । त्वं उद्धृतं हविः ॥ ६ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वता । तनः । देवंऽदेवं । यजामहे । त्वं इति । उत् । हृतं । हविः ॥ ६ ॥

हे अग्ने यच्चिद्धि यद्यपि शश्वता शाश्वतेन नित्येन तना विस्तृतेन हविषा देवं देवमन्यमन्यं वरुणेंद्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं यजामहे । तथापि तद्धविः सर्वं त्वं उद्धृत्येव हूयते । अतो देवांतरविषयो यागोऽपि तदीयेव सेवेत्यर्थः ॥ तना । तनु विस्तारः । क्षिप् चेति क्षिप् । यद्वा पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । देवं देवं । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्भावः । तस्य

परमाश्रितमित्युत्तरस्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेति सर्वानुदात्तत्वं । यजामहे ।
निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । त्वे । युष्मच्छात्सप्रत्येकवचनस्य सुपां
मुलुगिति जे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः । शेषलोपेऽतो
गुण इति परपूर्वत्वं । जे इति प्रगृह्यसंज्ञायां भुतप्रगृह्या अचि । पा० ६. १. १२५ ।
इति प्रकृतिभावः । ह्रयते । अकृत्सार्वधातुकयोः । पा० १. ४. २५ । इति दीर्घः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मंदो वरेण्यः । प्रिया स्वग्नयो वयं ॥ ७ ॥
प्रियः । नः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मंद्रः । वरेण्यः । प्रियाः । सुऽअग्नयः ।
वयं ॥ ७ ॥

विश्वपतिर्विंशं प्रजानां पालको होता होमनिष्पादको मंदो दृष्टो वरेण्यो
वरणीयोऽग्निर्नोऽस्माकं प्रियोऽस्तु । वयमपि स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः संत-
स्तव प्रिया भूयास्मेति शेषः ॥ विश्वपतिः । पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं
प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वरेण्यः । वृज् । एण्यः । वृषा-
दिन्वादाद्युदात्तत्वं । स्वग्नयः । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वग्नयो हि वार्यं देवासो दधिरे च नः । स्वग्नयो मनामहे ॥ ८ ॥
सुऽअग्नयः । हि । वार्यं । देवासः । दधिरे । च । नः । सुऽअग्नयः । मनामहे ॥ ८ ॥

स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ता दे० तो दीप्यमाना ऋत्विजो नोऽस्मदीयं वार्यं
वरणीयं हविर्हि यस्मादधिरे । सु० वंतः । तस्माद्वयं स्वग्नयः शोभनाग्नियुक्ताः
संतो मनामहे । त्वां याचामहे ॥ वार्यं । वृज् वरणे । वृड् संभक्तौ । ऋह-
लोर्ण्यत् । ईडवंदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं । दधिरे । डेरचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । मनामहे । मन ज्ञाने । व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

अथा न उभयेषाममृत मर्त्यानां । मिथः संतु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषां । अमृत । मर्त्यानां । मिथः । संतु । प्रऽशस्तयः ॥ ९ ॥

हे अग्ने अमृत मरणरहिताग्ने । अथ कर्मानुष्ठानानंतरं मर्त्यानां मनुष्याणां

नोऽस्माकमस्मत्स्वामिनस्तव चोभयेषां मिथः परस्परं प्रशस्तयः प्रशंसारूपा
वाचः संतु । सम्यगनुष्ठितमिति यज्ञमानविषया प्रशंसा । सम्यगनुगृहीतमि-
त्यग्निविषया ॥ अथ । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । अमृत । अपादादा-
विति पर्युदासात्पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । मर्त्यानां । मृद् प्राणत्यागे । असिहसीत्या-
दिना तन्प्रत्ययांतो मर्तगच्छः । तस्माद्भवे छंदसि । पा० ४. ४. ११०. । इति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । संतु । असोरत्नोपः । प्रशस्तयः । तादौ चेति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः । चनो धाः सहसो यहो ॥ १० ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अग्निऽभिः । इमं । यज्ञं । इदं । वचः । चनः । धाः । सहसः । यहो
इति ॥ १० ॥

सहसो बलस्य यहो पुत्र हे देवतारूपाग्ने विश्वेभिरग्निभिः सर्वराहवनीया-
दिभिर्युक्तस्त्वमिममस्मदीयं यज्ञमिदमस्मदीयं वचः स्तोत्रं च सेवमानश्चनोऽन्नं
धाः । अस्मभ्यं धेहि ॥ विश्वेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसादेणभावः । चनः ।
चायू पूजानिगमनयोः । चायेरन्ने ह्रस्वश्चेत्यमुन । तत्संनियोगेन नुडागमश्च ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं । धाः । लुङि गातिस्थेति मिचो लुक । बहुलं छंदस्यमाङ्गो-
गेऽपीत्यडभावः । सहसो यहो इति मुवामंचित इति परांगवद्भावादामंचितस्य
चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

अश्वं न त्वेति त्रयोदशचं चतुर्थं सृक्तं । पूर्ववद्व्यादयः । त्रयोदश्या नमो महश्च
इत्यस्यास्त्रिष्टुप् छंदः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रांतं । अश्वं सप्तेना गा-
यत्रेऽत्या देवी त्रिष्टुविति । प्रातरनुवाकाश्चिनगस्त्रयोरुन्नमावर्जितस्य सृक्तस्य
विनियोग उक्तः । तस्मिन्सृक्ते प्रथमामृचमाह ॥

अश्वं न त्वा वारवंतं वंद्या अग्निं नमोभिः । सम्राजंतमध्वराणां ॥ १ ॥

अश्वं । नात्वा । वारऽवंतं । वंद्या । अग्निं । नमः । अभिः । संऽराजंतं । अध्वराणां ॥ १ ॥

अध्वराणां यज्ञानां सम्राजंतं सम्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं त्वां नमोभिः स्तुति-

भिर्वेदध्वे वंदितुं प्रवृत्ता इति शेषः । अत्र दृष्टान्तः । वारवंतं वालयुक्तमश्वं न ।
अश्वमिव । अश्वो यथा वालैर्बाधकान्मशकमक्षिकादीन्परिहरति तथा त्वमपि
ज्वालाभिरस्मद्विरोधिन परिहरसीत्यर्थः ॥ वारवंतं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वं ।
घञो जित्वादाद्युदात्तो वारशब्दः । कर्षात्त इत्यंतोदात्तत्वं व्यत्ययेन न प्रवर्तते ।
यद्वा वारयति दंशकानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलादिबालत्वविकल्पः ।
वृषादिः । वंदध्वे । वदि अभिवादनस्तुत्योः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ।
तुमर्थं सेसनित्यध्वेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजंतं । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव ।
अध्वराणां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स घा नः सृनुः शर्वसा पृथुप्रगामा सुगेवः । मीढ्वान् अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥
सः । घा नः । सृनुः । शर्वसा । पृथुऽप्रगामा । सुऽगेवः । मीढ्वान् । अस्माकं ।
बभूयात् ॥ २ ॥

स घ स एवाग्निर्नोऽस्माकं सुगेवः सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः ।
शर्वसा बलस्य सृनुः पुत्रः । पृथुप्रगामा । पृथुप्रगमनः । किंच । अस्माकं मी-
ढ्वान् कामानां वर्षिता बभूयात् । भवतु ॥ घा नः । ऋचि तुनुघमश्रुतङ्कुचो-
रुष्याणां । पा० ६. ३. १३३. इति दीर्घः । शर्वसा । सुपां सुपो भवन्तीति डसृष्टादेशः ।
पृथुप्रगामा । प्रकर्षेण गमनं प्रगामः । हलश्चेति घञ् । पृथुः प्रगामा यस्यासौ
पृथुप्रगामा । सुपां मलुगिति पूर्वसवर्ण आकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुगेवः । डगणीड्भ्यां वन् । उ० १. १५१. इति गेवजञ्चो वन्प्रत्ययांत
आद्युदात्तः । ततो बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तं द्यच्छं-
दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मीढ्वान् । मिह सेचन इत्यस्मात्कमुप्रत्ययांतो दाश्चान्
माह्वान् मीढ्वान्श्चेति निपातितः । बभूयात् । भवतेऽष्टादसस्य लिटस्तिङां तिङो
भवन्तीति लिङादेशः । यामुट्स्थानिवद्भावादाईधातुकत्वाच्छबभावः । द्विर्वचने
भवतेरः । पा० १. ४. १३. इत्यत्वं । तिङ्गितिङ् इति निपातः । यद्वा । एतस्मादेव
लिटि ङादसः श्रुः । भवतेर इति लिटि विहितमभ्यासस्य सर्वे विधयश्छंदसि
विकल्प्यन्त इत्यत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः । पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघऽयोः । पाहि । सदा । इत् ।

विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वायुर्ब्याप्रगमनः स त्वं दूराच्च दूरेऽपि । आसाच्चासच्चेदेगेऽपि । अघायोरघं पापमनिष्टं कर्तुमिच्छतो मर्त्यान्मनुष्याद्विरिणो नोऽस्मान्सदमित् सर्वदेव निपाहि । नितरां पालय ॥ अघायोः । सुप आत्मनः क्यच् । अश्वा-
घस्यादित्यात्वं । पाहि । पादादित्वादनिघातः । विश्वायुः । इण गतावित्यस्माद्भावे
एतेर्णिच्च । उ० २. ११४. । इत्युसिः । विश्वमयनं गमनं यस्येति बहुव्रीहिः । बहु-
व्रीही विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इममू पु त्वमस्माकं सनिं गायचं नव्यांसं । अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमं । ऊं इति । सु । त्वं । अस्माकं । सनिं । गायचं । नव्यांसं । अग्ने । देवेषु । प्र ।

वोचः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमस्माकमस्मत्संबन्धिनमिममू पु पुरोदेगेऽनुष्ठीयमानमपि सनिं
हविर्धानं नव्यांसं नवतरं गायचं स्तुतिरूपं वचोऽपि देवेषु देवानामग्रे प्रवोचः ।
प्रब्रूहि ॥ ऊ पु । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । मुञ्ज इति पत्वं । नव्यांसं ।
नवशब्दादीयमुनीकारलोपच्छादसः । ईयमुन्नो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । वोचः । छंदसि
लुङ्लङ्लिट इति लोट् इत्थं प्रार्थनायां लुङ्स्यतिवक्तीति चुरङादणः । वच उम् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु । शिष्टा वस्वो अंतमस्य ॥ ५ ॥

आ । नः । भज । परमेषु । आ । वाजेषु । मध्यमेषु । शिष्टा । वस्वः । अंतमस्य ॥ ५ ॥

हे अग्ने यरमेषूकृष्टेषु द्युलोकवर्तिषु वाजेष्वन्त्रेषु नोऽस्मानाभज । सर्वतः
प्रापय । मध्यमेष्वन्तरिक्षालोकवर्तिषु वाजेष्वभज । अंतमस्यांतिकतमस्य भूलो-
कस्य संबन्धीनि वस्वो वसूनि शिष्टा । देहि ॥ शिष्टा विद्योपादाने । शपः पितृवाङ्मा-

तुस्वरः । द्यचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घः । अंतमस्य । अंतिकतमस्य तमे तादेश्चेति तिकण्व्लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

विभक्तासि चित्रभानो सिंधोर्ज्मो उपाक आ । सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विऽभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सिंधोः । ज्मो । उपाके । आ । सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

हे चित्रभानो विचित्ररश्मियुक्ताग्ने विभक्ता । विशिष्टस्य धनस्य प्रापयितासि । तच्च दृष्टान्त उच्यते । आकार उपमार्थः । यथा सिंधोर्नद्या उपाके समीप ऊर्मावूर्मितरंगोपलक्षितं कुल्यादिरूपं प्रवाहं विभजंति तद्वत् । दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय सद्यस्तदानीमेव क्षरसि । कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ सिंधोः । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्च । उ० १. ११. । इत्युप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्ते-राद्युदात्तत्वं । जर्मिः । अर्तेरुच्च । उ० ४. ४५. । इति मिः । प्रत्ययस्वरः । दाशुषे । धृतव्रताय दाशुष इत्यचोक्तं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः । स यंतां शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यं । अग्ने । पृत्सु । मर्त्यं । अवाः । वाजेषु । यं । जुनाः । सः । यंता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

हे अग्ने पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं यजमानमवाः । अवसि । रक्षसि । यं पुरुषं वाजेषु संग्रामेषु जुनाः । प्रेरयसि । स नरो यजमानः शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नानि यंता । नियंतुं समर्थो भवति ॥ पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्यानं । पा० ६. १. ६३. १. । इति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवाः । आवः । अकाराकारयोर्विपर्ययः । यद्वा लेट्वाडागमः । इतश्चेति सिप् इकारस्य लोपः । जुनाः । जू इति गत्यर्थः सौचो धातुः । लङः सिप् । क्वा-दिभ्यः आ । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडागमाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यंता । तृनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । शश्वतीः । उगितश्चेति ङीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् । वाजो अस्ति अवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य । चित् । वाजः । अस्ति । अवाय्यः ॥ ८ ॥

हे सहन्त्य शबूणामभिभवनशीलाग्ने । अस्य त्वद्भक्तस्य यजमानस्य कयस्य चित्कस्यापि पर्येता नकिः । आक्रमिता नास्ति । किंचास्य यजमानस्य अवाय्यः श्रवणीयो वाजोऽस्ति । बलविशेषोऽस्ति ॥ कयस्य । यकारोपजनशब्दादसः । अवाय्यः । श्रुदक्षिस्मृहिगृहिभ्य आय्यः । उ० ३. ९५. । इत्याय्यप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्वद्विरस्तु तरुता । विप्रेभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजं । विश्वऽचर्षणिः । अर्वतऽभिः । अस्तु । तरुता । विप्रेभिः । अस्तु ।

सनिता ॥ ९ ॥

विश्वचर्षणिः सर्वैर्मनुषैरुपेतः सोऽग्निरवद्विरश्चैवाजं संग्रामं तरुता तारयितास्तु । विप्रेभिर्मधाविभिर्चतुर्विभिः सहितस्तुष्टोऽग्निः सनिता फलस्य दातास्तु ॥ विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अर्वद्विः । ऋ गतौ । अन्यभ्यांऽपि ह्ययंत इति वनिप । भिस्यर्वणस्त्वसावनजः । पा० ६. ४. १०९. । इति नकारस्य तृ इत्ययमादेशः । तरुता । तृ भ्रवनतरणयोः । अस्माद्भुसितस्कभितेत्यादां तृनंतो निपातितः । निपातनादेवेकारस्योत्वं ॥

अप्रोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थे जराबोधं तद्विविद्वीति स्तोत्रियस्मृचः । यस्य पशवो नोपधेररन्निति खंडे स्मृचितं । अतिरिक्ताक्थानि जराबोधं तद्विविद्वी । आ० ९. ११. । इति । तामेतां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

जराबोधं तद्विविद्वि विशेविशे यज्ञियाय । स्तोमं रुद्राय हणीकं ॥ १० ॥

जराऽबोध । तत् । विविद्वि । विशेऽविशे । यज्ञियाय । स्तोमं । रुद्राय । हणीकं ॥ १० ॥

हे जराबोध जरया स्तुत्या बोधमानाग्ने विशे विशे तत्तद्यजमानरूपप्रज्ञानुग्रहार्थं यज्ञियाय यज्ञसंबन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तदेव यजनं विविद्वि । प्रविश । यजमानोऽपि रुद्राय क्रूरायाग्नये तुभ्यं हणीकं दर्शनीयं समीचीनं स्तोमं स्तोत्रं

करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्यातवान् । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्म-
णस्तां बोध तया बोधयितरिति वा तद्विविद्धि तत्कुरु मनुष्यस्य मनुष्यस्य यज्ञि-
याय स्तोमं रुदाय दर्शनीयं । नि० १०. ८. । इति ॥ जराबोध । जृष् वयोहानौ ।
अत्र तु स्तुत्यर्थः । षिद्धिदादिभ्योऽङ् । पा० ३. ३. १०४. । इत्यङ्प्रत्ययः । ततश्चाप् ।
जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा जरया बोध्यत इति जराबोधः ।
कर्मणि घञ् । आमञ्चिताद्युदात्तत्वं । विविद्धि । विष् प्रवेष्टने । लोटो हि ।
बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । अभ्यासहलादिशेषौ । हुम्भ्यो हेधिरिति हेधि-
रादेशः । षत्वष्ट्वे । यद्वा विष् व्याप्तावित्यस्मात्त्रोणमध्यमैकवचनेऽभ्यासस्य गुणा-
भावः । विष्णे विष्णे । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । अनुदात्तं चेत्यामेडिता-
नुदात्तत्वं । यज्ञियाय । यज्ञिर्विभ्यां घञ् । पा० ५. १. ७१. । इति घः । दृशीकं ।
अनिहृणिभ्यां च । उ० ४. १७. । इति कीकप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयोविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स नो महौ अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चंद्रः । धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिऽमानः । धूमऽकेतुः । पुरुऽचंद्रः । धिये । वाजाय ।
हिन्वतु ॥ ११ ॥

सोऽग्निर्नोऽस्मान्धिये कर्मणे वाजायान्नाय च हिन्वतु । प्रीणयतु । कीदृशः ।
महान् । गुणाधिकः । अनिमानः । निमानवर्जितः । अपरिच्छिन्न इत्यर्थः ।
धूमकेतुः । धूमेन ज्ञाप्यमानः । पुरुश्चंद्रः । बहुदीप्तिः ॥ महौ अनीत्यत्र संहितायां
नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ । अनिमानः । न विद्यते निमानोऽस्येति बहु-
व्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । धूमकेतुः । इषियुधीधिदसिण्याधूमूभ्यो
मक् । उ० १. १४३. । चायः किः । उ० १. ७३. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पुरुश्चंद्रः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । अस्मात्स्फायितं चीत्यादिना कर्तरि रक् ।
पुरुश्चासौ चंद्रश्चेति समामांतोदात्तत्वं । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मञ्चे । पा० ६. १. १५१. ।
इति सुट् । तस्य श्रुत्वेन शकारः । धिये । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ।
हिन्वतु । हि वि प्रीणनार्थः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स रेवाँ इव विश्वपतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः । उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान्ऽइव । विश्वपतिः । देव्यः । केतुः । शृणोतु । नः । उक्थैः । अग्निः ।

बृहत्ऽभानुः ॥ १२ ॥

सोऽग्निरुक्थैः स्तोत्रैर्युक्तान नोऽस्मान् शृणोतु । तत्र दृष्टान्तः । रेवानिव । यथा लोके धनवान् राजा वंदिनां स्तोत्रं शृणोति तद्वत् । कीदृशः । विश्वपतिः । प्रजापालकः । देव्यः । देवानां संबन्धी । अग्निर्वे देवानां होतृति श्रुत्यंतरात् । केतुः । दृतवज्जापकः । अग्निर्वे देवानां दृत आसीदिति श्रुतः । बृहद्भानुः । प्रौढरश्मिः ॥ स रेवान् । एतत्तदोः । पा० ६. १. १३२. । उति सोर्लोपः । रयेर्मतो बहुलमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । आनुणः । छंदसीर उति मतुपो वत्वं । आरेणद्धाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. ११६. १. । उति मतुप उदात्तत्वं । विश्वपतिः । परादिछंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । बृहद्भानुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दर्शपूर्णमासयोः सुगादापनात्पूर्वभाविति जपे नमो महद्भ्यो नमो । वात्सीदने प्राशिष्यमाण इति खंः मृषो नो दिवस्यातु नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः । आ० १. ४. । उति मृचितं । तामेतां त्रयोदशीमृचमाह ॥

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नमो आग्निनेभ्यः ।

यजाम देवान्यदि शक्नुवाम मा ज्यायसः शंसमा वृष्टि देवाः ॥ १३ ॥

नमः । महत्ऽभ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवऽभ्यः । नमः । आग्निनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्नुवाम । मा । ज्यायसः । शंसं । आ । वृष्टि । देवाः ॥ १३ ॥

अग्निना प्रेरितः शुनःशेषो विश्वान्देवाननया तुष्टाव । तथा चास्मायते । तमग्निरुवाच विश्वान् देवान् स्तुत्यथ त्वात्सल्यामीति स विश्वान्देवांस्तुष्टाव नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्य इत्येतयर्चति ॥ महान्तो गुणैरधिकाः । अर्भका गुणैरन्यूनाः । युवानस्तरूणाः । आग्निना वयसा व्याप्ता वृद्धाः । यथोक्तचतुर्विधदेहयुक्तभ्यो देवेभ्यो नमोऽस्तु । यदि शक्नुवाम । कथंचिद्वनादिसंपत्त्या शक्ताश्चेत्तदानीं देवान्यजामहे । देवा ज्यायसो ज्येष्ठस्य देवताविशेषस्य आ सर्वतः प्रसृतं शंसं स्तोत्रं

मा वृक्षि । अहं विच्छिन्नं मा कार्षे ॥ आशिनेभ्यः । अणू व्याप्नौ । बहुलमन्य-
चापीत्यौणादिक इनच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । यजाम । शपः पित्वाद-
नुदात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शक्रवाम । शकू शक्तौ ।
आदुत्तमस्य पिच्छेति तिङ्ः पिह्वद्वादानुदात्तत्वे सति विकरणस्वरः । निपातैर्य-
द्यदिहंतति निघातप्रतिषेधः । ज्यायसः । प्रशस्यशब्दादीयमुनि ज्य च । पा० ५.
३.६१. । इति ज्यादेशः । ज्यादादीयसः । पा० ६.४.१६०. । इतीयमुन ईकारस्यात्वं ।
निष्ठादाद्युदात्तत्वं । शंसं । हलश्चेति घञ् । वृक्षि । ओवश्च छेदने । व्यत्ययेनात्म-
नेपदोत्तमपुरुषैकवचनमिट । च्छेः सिच् । स्वरतिसृतीत्यादिना इडभावः । स्कोः
संयोगाद्योरित्युपधासकारलोपः । व्रश्चादिना षत्वं । षढोः कः सीति कत्वं ।
आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं । न माङ्गोऽग इत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुर्विंशो वर्गः ॥

यच यावेति पंचमं मूक्तं नवर्चं । आदितः षडनुष्टुभः । आयजी इत्याद्या-
स्तिस्त्रो गायत्र्यः । आदितश्चतसृणामिंद्रो देवता । ततो द्वे उलूखलदैवत्ये ।
तदनंतरभाविन्यावुलूखलमुसलदेवताके । अंत्याया उच्छिष्टमित्यस्या हरिश्चंद्रा-
धिषवणचर्मसोमानामन्यतमो देवता । तथा च बृहद्देवतायामुक्तं ॥ चर्माधि-
षवणीयं वा सोमं वांत्या प्रशंसतीति । तदुक्तमनुक्रमण्यां । यच यावा नव
षळनुष्टुवादि यच्चिद्धौलूखल्यौ परे मौसल्यौ च प्रजापतेर्हरिश्चंद्रस्यांत्या चर्म-
प्रशंसा वेति ॥ आद्याश्चतस्रोऽंजःसवे होमे विनियुक्ताः । पंचम्याद्याश्चत-
स्रोऽभिषवे । अंत्या द्रोणकलशे सोमावनयने । तथा च ब्राह्मणं । अथ हैनं
शुनःशेषोऽंजःसवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिमुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहे गृह
इत्यथैनं द्रोणकलगमभ्यवनिनायोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयचाथ हास्मिन्नन्वारब्धे
पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवां चकारेति । तच प्रथमामृचमाह ॥

यच यावां पृथुबुध ऊर्ध्वं भवन्ति सोतवे ।

उलूखलमुतानामवेष्टिद्र जल्गुलः ॥ १ ॥

यच । यावा । पृथुऽबुधः । ऊर्ध्वः । भवन्ति । सोतवे ।

उलूखलऽमुतानां । अवं । इत् । ऊं इति । इद्र । जल्गुलः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यच्च यस्मिन्चञ्जःसर्वकर्मणि सोतवेऽभिषवार्थं यावा पाषाणः पृथुबुधः
स्थूलमूल ऊर्ध्व उन्नतो भवति तस्मिन्कर्मण्यलूखलमुतानामूलूखलेनाभिषु-
तानां रसमवेत् स्वकीयत्वेनावगत्यैव जल्गुलः । भक्षय ॥ पृथुबुधः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवति । निपातियद्यदिहन्ति निघातप्रतिषेधः । सोतवे ।
षुञ् अभिषवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निघादाद्युदात्तत्वं । उलूखलमु-
तानां । उलूखलेन मुतानां । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जल्गुलः ।
गल अदने । अस्मद्यङो लुकि लङ्मध्यमैकवचने लेटोऽडाटावित्यङागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । उपधाया उत्वं च हलादिशेषाभावश्च पृषोद-
रादित्वात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यच्च द्वाविंश जघनाधिषवण्या कृता ।

उलूखलमुतानामवेङ्गिड जल्गुलः ॥ २ ॥

यच्च । द्वौऽङव । जघना । अधिऽसवन्या । कृता ।

उलूखलऽमुतानां । अवं । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ २ ॥

यस्मिन्कर्मण्यधिषवण्या उभे अधिषवणफलके द्वाविंश जघना । द्वौ जघन-
प्रदेशाविव । जघनं जघन्यतेरिति यास्कः । नि० ९. २०. । कृता । विस्तीर्णं कृते
संपादिते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ जघना । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च । उ० ५. ३२. । इति
हन्तात्तोरच् । द्वित्वं । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । मुपां मुलुगित्याकारः । अधिष-
वण्या । षुञ् अभिषवे । ल्युट् । भवे छन्दसीति यत् । उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं ।
तिस्वरित इति स्वरितः । न च यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तच्च हि निष्ठा च
अजनात् । पा० ६. १. २०५. । इत्यस्यानुवृत्तेर्द्व्यङ्कस्यैव तदिति । कृता । पूर्ववदाकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यच्च नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षति ।

उलूखलमुतानामवेङ्गिड जल्गुलः ॥ ३ ॥

यच्च । नारी । अपऽच्यवं । उपऽच्यवं । च । शिक्षति ।

उलूखलऽमुतानां । अवं । इत् । ऊं इति । इन्द्र । जल्गुलः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि नारी पत्न्यपच्यवं शालाया निर्गमनमुपच्यवं च शालाप्राप्तिं च शिष्टते । अभ्यासं करोति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अपच्यवं । च्युङ् गतौ । ऋदोरवित्यप् । गुणावादेशौ । याथादिना । पा० ६. २. १४४. । उत्तरपदांतोदात्तत्वं । शिष्टते । शिष्टा विद्योपादाने । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यत्र मंथां विवधते रग्मीन्यमितवा डव ।

उलूखलमुतानामवेद्धिद जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मंथां । विऽवधते । रग्मीन् । यमितवैऽडव ।

उलूखलऽमुतानां । अव । इत् । ऊं इति । इदं । जल्गुलः ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन्कर्मणि मंथामागिरमथनहेतुं मंथानं विवधति । तत्र दृष्टांतः । रग्मीनश्चबंधनार्थान्प्रग्रहान्यमितवा डव । नियंतुमिव । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंथां । पश्चिमथ्यूभृशामात् । पा० १. १. ८५. । इति द्वितीयायामपि व्यत्ययेनात्वं । प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तत्वे पश्चिमथोः सर्वनामस्थाने । पा० ६. १. १९९. । इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा मथ्यतेऽनयेति मंथा । मथि विलोडन इत्यस्माडलश्चेति करणे घञ् । ततष्टाप् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विवधते । बंध बंधने । ऋादिभ्यः आ । अनदितामिति नल्ापे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यमितवै । यम उपरमे । तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः । उडागमञ्छांदसः । यद्वा रयंतात्तवैप्रत्ययस्येडागमे सति णिलोपञ्छांदसः । अंतश्च तवै युगपत् । पा० ६. १. २००. । इत्याद्यंतयोरुदात्तत्वं ॥

अभिषवे विनियुक्तासु चतसृषु मध्ये प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह द्युमन्नमं वद जयतामिव दुंदुभिः ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वं । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । द्युमत्ऽतमं । वद । जयतांऽडव । दुंदुभिः ॥ ५ ॥

हे उलूखलक यच्चिद्धि यद्यपि त्वमवघातार्थं गृहे गृहे युज्यसे तथापीह वैदिके

कर्मणि तीव्रमुसलप्रहारेण द्युमत्तममतिशयेन दीप्तिं प्रभूतधनियुक्तं शब्दं वद ।
तच्च दृष्टान्तः । जयतामिव दुंदुभिः । यथा युद्धे जयं प्राप्नुवतां राज्ञां दुंदुभिर्महांतं
ध्वनिं करोति तद्वत् ॥ उलूखलशब्दं यास्क एवं व्याख्यातवान् । उलूखलमुरूकरं
बोर्करं बोर्धखं वोरु मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुलूखलमभवदुरूकरं वै तदुलूखलमित्या-
चक्षते परोक्षेणेति च ब्राह्मणं । नि० ९. २०. । इति ॥ उलूखलक । अपादादाविति
पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे पाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । युज्यसे । अदुपदेशाच्चसार्वधा-
तुकानुदात्तत्वे यक्स्वरः शिष्यते । न च तिङ्तिङ् इति निघातः । निपातैर्यद्यदिहं-
तेति प्रतिषेधात् । द्युमत्तमं । दीव्यते दीप्यर्थस्य संपदादिलक्षणः क्रिप् । दिव उत्
। पा० ६. १. १३१. । इत्युत्वं । यणादेशे ह्रस्वनुद्भ्यां मनुविति मनुप उदात्तत्वं ।
ननु दिव उदित्यत्र प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुरित्युक्तत्वात् । अष्टादृशित्यादावि-
वाचापूठा भवितव्यं । पा० ६. ४. १९. । एवं तर्हि दीप्तिमत्स्वर्गवाचकेन दिवप्रा-
तिपदिकेन दीप्तिर्लक्ष्यत इत्युत्वं भविष्यति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचविंगो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित ।

अथो इंद्राय पातवे मुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अयं । उत ।

अथो इति । इंद्राय । पातवे । मुनु । सोमं । उलूखल ॥ ६ ॥

उत अपि च हे वनस्पते उलूखलरूप वृक्ष तेऽग्रमित्तव पुरत एव वातो
विवाति स्म । त्वरोपेतमुसलप्रहारिवायुर्विण्णेषेण प्रसरति खलु । अथोऽनंतरं
हे उलूखल इंद्रायेन्द्रोपकारार्थं पातवे पातुं सोमं मुनु । सोमाभिषवं कुरु ॥
वनस्पते । पारस्करादिवात्सुट । कार्यं कारणशब्दः । पातवे । पा । पाने । तुमर्थे
सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । मुनु । उतश्च पत्ययादसं-
योगपूर्वादिति हेर्लुक् । विकरणस्वरणांतोदात्तत्वं । पादादित्वादनिघातः । उलू-
खल । ऊर्ध्वं खमस्येत्युलूखलः । पृषोदरादिः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आय॒जी वा॒जसा॒तमा॒ ता ह्यु॑च्चा वि॒जभृ॑तः । हरी॑ इवा॒धांसि॒ ब॒प्सता ॥ ७ ॥

आय॒जी इत्या॑ऽय॒जी । वा॒जऽसा॒तमा । ता । हि । उ॒च्चा । वि॒जभृ॑तः । हरी॑
इवेति॒ हरी॑ऽइव । अ॒धांसि॒ । ब॒प्सता ॥ ७ ॥

हे उलूखलमुसले आयाजी सर्वतो यज्ञसाधने वाजसातमा अतिशयेनान्नप्रदे
ता हि ते खलूच्चा प्रौढध्वनिर्यथा भवति तथा विजभृतः । विशेषेण पुनः पुनर्वि-
हारं कुरुतः । तच्च दृष्टान्तः । अंधांस्यन्नानि चणकादीनि खाद्यानि बप्सता भक्ष-
यन्ती हरी इव । इन्द्रस्याश्वाविव ॥ अत्र यास्क एवं व्याचख्यौ । आयाजी
आयष्ट्ये अन्नानां संभक्तृत्वे ते ह्युच्चैर्विहिते हरी इवान्नानि भक्षयन्ती । नि०
९. ३६. इति ॥ आयजी । यजेरौणादिकः करण इप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वाजसातमा । वाजं सनोतीति वाजसाः । पणु दाने । जनसनेत्यादिना
विट्प्रत्ययः । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अति-
शयनिकस्तमम् । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः । विजभृतः । इज् हरणे ।
अस्माद्यङ्कुक्षभ्यासहलादिशेषोरत्जन्वेषु कृतेषु रुयिकौ च लुकि । पा० ७. ४. ९१. ।
इति रुगागमः । ततः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां लिटि द्विर्वचनं तम् । अदा-
दिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । गुणे प्राप्ते किङ्किति चेति प्रतिषेधः । हयहोर्भङ्ग-
दसीति भवं । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । बप्सता । भस भक्षण-
दीप्थ्योः । लटः शतृ । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः । घसिभसोर्हलि च । पा० ६. ४. १००. ।
इत्युपधालोपः । नाभ्यस्ताच्छतुः । पा० ७. १. ७८. इति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

ता नो॑ अ॒द्य वन॒स्पती ऋ॒ष्वावृ॒ष्वेभिः॑ सो॒तृभिः॑ । इन्द्रा॑य॒ मधु॑मत्सुतं ॥ ८ ॥

ता । नः । अ॒द्य । वन॒स्पती॒ इति॑ । ऋ॒ष्वौ । ऋ॒ष्वेभिः॑ । सो॒तृभिः॑ । इन्द्रा॑य ।

मधु॑ऽमत् । सुतं ॥ ८ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि हे वनस्पती उलूखलमुसलरूपौ तौ युवामृष्वेभिर्दर्शनीयैः
सोतृभिरभिषवहेतुभिः सह ऋष्वौ तौ दर्शनीयौ भूत्वेन्द्रायेन्द्रार्थं मधुमत् मा-
धुर्येपितं सोमद्रव्यं नोऽस्मदीयं सुतं । अभिषुणुतं ॥ ता । सुपां सुलुगित्याकारः ।

नो अद्य । प्रकृत्यान्तःपादमिति प्रकृतिभावः । वनस्पती । उभयपदप्रकृतिस्वरे
प्राप्त आमंचितस्येति सर्वानुदात्तत्वं । भुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । सुतं ।
षुज् अभिषवे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

सोमावनयने विनियुक्तां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

उच्छिष्टं च॒म्बोर्भ॒र सोमं॑ प॒वित्र॒ आ॒ मृ॒ज । नि॒ धेहि॒ गोरधि॒ त्वचि॒ ॥ ९ ॥

उत् । शिष्टं । च॒म्बोः । भ॒र । सोमं॑ । प॒वित्रे॑ । आ । मृ॒ज । नि॒ । धेहि॒ । गोः ।

अधि॑ । त्वचि॑ ॥ ९ ॥

हे ऋत्विग्विषे ह॒रिश्चंद्रे॒वताप॒क्षे ह॒रिश्चंद्रे॒ति वा । च॒म्बोः सोम॑स्य भक्षत्व-
संपादकयोरधिषवणफलकयोः शिष्टमभिषवराहित्येनावशिष्टं सोममुद्धर । शक-
टस्योपरि हर । सोममभिषुतं सोमं पवित्रे दणपवित्र आमृज । आनीय प्रक्षिप ।
प्रक्षेपे सत्यवशिष्टं सोमं गोस्त्वच्यानदुहे चर्मण्यधि निधेहि । अध्यारोप्य स्थापय ॥
च॒म्बोः । चमु॑ अदने । चम्यते भक्ष्यतेऽचेति चमूः । कृषिचमीत्यादिना । उ० १.
८१. । औणादिक ऊप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सप्तमीद्विवचनस्योदात्तस्वरितयोर्यणः
स्वरित इति स्वरितत्वमुदात्तयणो हल्पूर्वादिति व्यत्ययेन भवति । भर । हय-
होर्मः । धेहि । घृसोरेडावभ्यासलोपश्चत्येत्वाभ्यासलोपो । निघातः । त्वचि ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षड्विंशो वर्गः ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति षष्ठं सूक्तं सप्तचं णुनःशेषस्यापि पांक्तमंद्रं । अनु-
क्रमणिका च यच्चिद्धि सप्त पांक्तमिति । पृष्ठचषडहस्य पंचमेऽहनि माध्यंदिने
सवने होचका यच्चिद्धीति सप्तचं सूक्तं । त्रींस्तृचान्कृत्वा स्वस्वशस्त्र एकैकं तृचमा-
वपेरन् । चतुर्थेऽहनीति खंडे यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येकैकमेवमेव । अ० १.
११. । इति सूचितं ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनागस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इंद्रं शंसय गोष्वशेषु णुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । सत्य । सोमऽपाः । अनागस्ताःऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इंद्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । णुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

विश्वेदेवैः प्रेरितः शुनःशेष एतदादिकादिभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्ऋग्भिर्इदं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तं विश्वे देवा ऊचुरिंदो वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतमस्तं नु स्तुत्यथ त्वोत्सह्याम इति स इदं तुष्टाव यच्चिद्धि सत्य सोमपा इत्येतेन सूक्तनोत्तरस्य च पंचदशभिरिति ॥ हे सोमपाः सोमस्य पातः सत्य सत्यवादिर्निंद यच्चिद्धि यद्यपि वयमनाशस्ता इव स्मसि । अग्रशस्ता इव भवामः । तथापि हे तुवीमघ बहुधनेंद्र त्वं गोष्वश्वेषु शुभिषु गोभनेषु सहस्रेषु सहस्रसंख्याकेषु च निमित्तभूतेषु नोऽस्मानाशंसय । सर्वतः प्रशस्तांकुरु । अस्मद्दोषमनपेक्ष्य गवादीन्प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सोमपाः । विजंतः । आमंचितनिघातः । अनाशस्ता इव । शंस स्तुती । निष्ठेति भावे क्तः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । नत्रा बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्मसि । इदंतो मसिः । तू नः । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । गोषु । सावेकाच इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अश्वेषु । अश्वुतेऽध्वानमित्यश्वः । अशिप्रुषीत्यादिना क्तप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । शुभिषु । शुभ दीर्घा । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

शिप्रिन्वाजानां पते शचीवस्तव दंसना ।

आ तू न इदं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानां । पते । शचीऽवः । तव । दंसना ।

आ । तू । नः । इदं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ २ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् शिप्रिन् गोभनहनृयुक्त वाजानां पते । अन्नानां पालक । तव दंसना कर्मविशेषोऽनुग्रहरूपः सर्वदा वर्तते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शिप्रिन् । शिप्रं हनू नामिके वेति यास्कः । अत इनिठनाविति मत्वर्थीय इनिः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । वाजानां पते । सुवामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायनिघातः । न चामंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति शिप्रिन्नित्यस्याविद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्पादादित्वाच्च न निघातः । नामंचिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । शचीवः । छंदसीर इति मनुषो वत्त्वं । मनुवसो रुरिति रूत्वे खरवसानयोर्विसर्जनीयः । पा० ८. ३. १५. । पादादित्वात्तमंचितनिघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

निष्वापया मिथूदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इंद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुऽदृशा । सस्तां । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ३ ॥

मिथूदृशा परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने यमदृष्ट्या निष्वापय । नितरां सुप्ते कुरु । ते चास्मान्मारयितुमबुध्यमाने सत्यां सस्तां । निद्रां प्राप्नुतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ निष्वापय । सुषामादित्वात् षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । मिथुनतया युगलरूपेण पश्यत इति मिथूदृशा । क्रिप् चेति हजेः कर्तरि क्रिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववत्पूर्वपदस्य दीर्घः । सुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । सस्तां । षस स्वप्ने । लोटि तसस्ताम् । अदिप्रभृतिभ्य इति णपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्चाताभावः । अबुध्यमाने । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ससंतु त्या अरातयो बोधंतु शूर रातयः ।

आ तू न इंद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससंतु । त्याः । अरातयः । बोधंतु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ४ ॥

त्या अस्माभिरदृश्यमानाः परोक्षास्ता अरातयोऽदानशीलाः शत्रवः ससंतु । निद्रां कुर्वंतु । हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र रातयो दानशीला बंधवो बोधंतु । अस्मान्बुध्यतां । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ससंतु । प्रत्ययस्वरः । अरातयः । रा दाने । मंचे वृषेत्यादिना भावे क्लिन् । न विद्यते रातिरध्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति न भवति । यद्वा क्लिच्क्लौ च संज्ञायामिति कर्तरि क्लिच् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बोधंतु । पादादित्वाच्चातिङ् इति निघाताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिदं गदंभं मृणं नुवंतं पापयामुया ।

आ तू न इंद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥

सं । इंद्रं । गदंभं । मृणं । नुवंतं । पापयां । अमुया ।

आ । तु । नः । इंद्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ५ ॥

हे इंद्र अमुयानयास्माभिः श्रूयमाणया पापया निंदारूपया वाचा नुवंतं स्तुवंतं । अपकीर्तिं प्रकटयंतमित्यर्थः । तादृशं गदंभं गदंभसमानवैरिणं संमृण । सम्यक् मारय । यथा गदंभः श्रोतुमशक्यं परुषं शब्दं करोति तथा शत्रुरपि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गदंभं । तदं गदं शब्दे । कृशृशलिकलिकलिगदिभ्योऽभच् । उ० ३. १२१. । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मृण । मृण हिमायां । तौदादिकः । शस्य डित्वाद्गुणाभावः । नुवंतं । णु स्तुतौ । शतर्यदिप्रभृतिवाञ्छपो लुक् । शतुडित्वाद्गुणाभाव उवडादणः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

पताति कुंडृणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इंद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥

पताति । कुंडृणाच्या । दूरं । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इंद्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ६ ॥

वातोऽस्मत्प्रतिकूलो वायुः कुंडृणाच्या कटिलगत्या स त्वस्मान्परित्यज्य वनादध्याख्यादप्यधिकं दूरं देशं पताति । पततु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पताति । लेट्वाडागमः । कुंडृणाच्या । कुडि दाहे । अस्मात् ल्युङ्ते कुंडनशब्दे डकारात्परस्याकारस्य ऋकारश्चादसः । ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति णत्वं । तदंचतीति कुंडृणाची । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपेऽचतेश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. १. ६. २. । इति डीप् । अच इत्यकारलोपः । चाविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । अंचतेश्चौ । पा० ६. १. २२२. । इत्याकारस्योदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

सर्वे परिऽक्रोशं जहि जंभया कृकदाश्वं ।

आ तू न इंद्रं शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

सर्वे । परिऽक्रोशं । जहि । जंभया । कृकदाश्वं ।

आ । तु । नः । इंद्रं । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ १ ॥

परिऽक्रोशमस्मद्विषये सर्वत आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं जहि । मारय । कृक-
दाश्वमस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं जंभया । मारय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिऽक्रोशं । कुण
आह्वाने । परितः क्रोशयतीति परिऽक्रोशः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
जहि । हन हिंसागत्योः । हन्तेर्जः । पा० ६. ४. ३६. । इति ज्ञादेशः । तस्यासिद्धव-
दच्चा भादित्यसिद्धत्वादतो हेरिति हेर्लुक् न भवति । जंभया । जभि नाशने ।
चुरादित्वात्स्वार्थिको णिच् । णपः पित्वादनृदात्तत्वे णिच् एव स्वरः णिष्यते ।
कृकदाश्वं । कृज् हिंसायां । कृदाधारार्चिकलिभ्यः कन । उ० ३. ४०. । इति कन्प्रत्ययः ।
किदित्यनुवृत्तेर्गुणाभावः । तथा च कृको हिंसा । तां दाश्वति प्रयच्छतीति कृक-
दाश्वः । बहुलग्रहणाद्वर्णनैरपि कृक उपपदे कृके वचः कश्च । उ० १. ६. । इत्युण ।
प्रत्ययस्वरणोदात्तः । द्वितीयायाममि पूर्वत्वे प्राप्ते वा छंदसीति तस्य बाधितत्वाद्य-
णादेशः । उदात्तस्वरितयोर्येण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तविंशो वर्गः ॥

आ व इंद्रमिति द्वाविंशत्युचं सप्तमं मृक्तं शुनःशेषस्यार्थं गायत्रं । अस्माक-
मित्येषा पादनिचृत्तायत्री । त्रयः सप्तकाः पादनिचृदित्युक्तत्वात् । शश्वदिंद्र इत्येषा
त्रिष्टुप् । आदितः षोडशर्च ऐंष्ट्र्यः । आश्विनावश्ववत्यत्याद्यास्तिस्त्र आश्विन्यः ।
कस्त उष इत्याद्यास्तिस्त्र उपोदेवताकाः । तथा चानुक्रमणिका । आ वो द्यधिका-
स्माकं पादनिचृत् शश्वत्त्रिष्टुप् परौ तृचावाश्विनोपम्याविति ॥ प्रथमामृचमाह ॥

आ व इंद्रं त्रिविं यथा वाजयंतः शतक्रतुं । मंहिष्ठं सिंच इंदुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इंद्रं । त्रिविं । यथा । वाजऽयंतः । शतऽक्रतुं । मंहिष्ठं । सिंचे । इंदुऽभिः ॥ १ ॥

वाजयंतोऽन्नमिच्छंतो वयं शुनःशेषाः । हे ऋत्विग्यज्ञमाना वो युष्माकं संबं-
धिनमिममिंद्रमिंदुभिः सोमिरासिंचे । सर्वतः सिंचामहे । तर्पयामः । कीदृशं ।

शतक्रतुं । शतसंख्याककर्मोपेतं । मंहिष्ठं । अतिशयेन प्रवृद्धं । सेचने दृष्टान्तः । यथा येन प्रकारेण क्रिविमवटं जलेन पूरयन्ति तद्वत् । क्रिविशब्दो ववः काट इत्यादिषु चतुर्दशसु कूपनामसु क्रिविः कूपः मूढ इति पठितं ॥ क्रिविं । कृती छेदने । कृत्यत इति क्रिविः । क्रिविघृष्ट्विच्छविस्थवीत्यादौ । उ० ४. ५७. । क्रिप्रत्ययांतो निपातितः । अत एव तशब्दलोपः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । वस्तुतस्तु इकृञ् करणे क्रि विडागमश्च निपात्यत इति निघंटुभाष्यं । यथा । यथेति पादान्त इति सर्वानुदात्तत्वं । वाजयंतः । वाजमात्मन इच्छंतः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घत्वयोर्निषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनर्दीर्घविधानज्ञापनात् । मंहिष्ठं । मंहि वृद्धौ । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तु० छंदसि । पा० ५. ३. ५९. । इति तृजंतादिष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःसु । पा० ६. ४. १५४. । इति तृलोपः । इष्टनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । सिंचे । पिचिर् क्षरणे । व्यत्ययेनैकवचनं । शे मुचादीनामिति नुमागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समागिरां । एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥
शतं वा । यः । शुचीनां । सहस्रं । वा । संऽआगिरां । आ । इत् । ऊं इति । निम्नं । न । रीयते ॥ २ ॥

य इन्द्रः शुचीनां शुद्धानां सोमानां शतं वा शतसंख्याकं समूहं वा । समागिरां समीचीनेनाशीराख्येन अपरुणद्रव्येणोपेतानां सोमानां सहस्रं वा सहस्रसंख्याकं समूहं वा एदु रीयते । आगच्छत्येव । सोऽस्माननुगृह्णात्विति शेषः । सोमप्राप्तौ दृष्टान्तः । निम्नं न । यथा निम्नप्रदेशमाप आप्नुवंति तद्वत् ॥ समागिरां । श्रीञ् पाक इत्यस्य समाङ्पूर्वस्य क्लिप्यपस्पृधेयमित्यादावाशीरादेशो निपातितः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रीयते । रीङ् श्रवणे । दिवादिभ्यः श्यन् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे । समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥
सं । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे । समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

यत्पूर्वोक्तं शतं सहस्रं वा शुष्मिणे बलवत इन्द्रस्य मदाय मदार्थं संगतं भवति । एना ह्यनेनैव शतेन सहस्रेण चास्येन्द्रस्योदरे व्यचो व्याभिर्दधे । धृता-

भवति । तच्च हृष्टांतः । समुद्रो न । समुद्र इव । यथा समुद्रमध्ये जलं व्याप्तं तद्वत् ॥ एना । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । व्यचः । व्यचेः कुटादित्वमनसि । पा० १. २. १. १. । इति डिङ्झावस्य प्रतिषिद्धत्वाद्गृहिज्येत्यादिना संप्रसारणं न भवति । अमुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । दधे । दधातेः कर्मण्यभ्यासह्रस्वजन्तुषु कृतेष्वातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । हि चेति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिं । वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ४ ॥

अयं । ऊं इति । ते । सं । अतसि । कपोतः ऽडव । गर्भऽधिं । वचः । तत् । चित् ।

नः । ओहसे ॥ ४ ॥

हे इंद्र अयमु । अयमपि दृश्यमानः सोमस्ते त्वदर्थं संपादितः । यं सोमं समतसि । सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तच्च हृष्टांतः । कपोत इव । यथा कपोताख्यः पक्षी गर्भधिं गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । तच्चिन्नस्मादेव कारणान्नोऽस्मदीयं वच ओहसे । प्राप्नोषि ॥ अतसि । अत सातत्यगमने । कपोत इव । कवेरोत्तच् पश्च । उ० १. ६२. । इत्योत्तच् । व्यत्ययेन मध्योदात्तः । गर्भधिं । गर्भोऽस्यां धीयत इति गर्भधिः । कर्मण्यधिकरणे चिति किप्रत्ययः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओहसे । तुहिर दुहिर उंहिर अर्दने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

पंचमीमुच्यमाह ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभृतिरस्तु मृनृता ॥ ५ ॥

स्तोत्रं । राधानां । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विऽभृतिः । अस्तु । मृनृता ॥ ५ ॥

हे इंद्र राधानां पते धनानां पालक गिर्वाहो गीर्भिरुत्थमान वीर गीर्योपति । यस्य ते तव स्तोत्रमीदृशं भवति तस्य तव विभृतिलक्ष्मीः मृनृता प्रियसत्यरूपास्तु ॥ स्तोत्रं । दाक्षीणसेति घृन् । पा० ३. २. १८२. । पश्चादणञ्छाद्यच् । अथवा स्तोतुरिदमित्यर्थे ऽण् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न । राधानां पते । राधुर्वत्येभिरिति राधानि धनानि । मुवामंचित इति परांगवद्भावात्पृष्ठचामंचितसमुदायस्य निघातः । गिर्वाहः । वह प्रापणे । वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीति कारकपूर्वस्यापि वहतेरमुप्रत्ययः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यु-

क्तत्वात् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । पूर्वपदस्यवोरुपधाया इति दीर्घस्याभा-
वश्छांदसः । पाष्ठिकमामञ्चिताद्युदात्तत्वं । विभूतिः । तादौ च नितीति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ऊर्द्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे गतक्रतो । समन्येषु ब्रवावहे ॥ ६ ॥

ऊर्द्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । गतक्रतो इति गतऽक्रतो । सं ।

अन्येषु । ब्रवावहे ॥ ६ ॥

हे गतक्रतो गतसंख्याककर्मोपेत । अस्मिन्प्रसक्ते वाजे संग्रामे नोऽस्माक-
मृतये रक्षणायोर्द्ध्व उन्नत उत्सुकस्तिष्ठ । भव । त्वं चाहं च मिलित्वान्येषु कार्यो-
तरेषु संब्रवावहे । सम्यक् विचारयावः ॥ तिष्ठा । अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां
दीर्घः । ऊतये । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । अस्मिन् । ऊडिदमित्यादिना
सप्तम्या उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इंद्रमृतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरं । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इंद्रं । ऊतये ॥ ७ ॥

योगे योगे प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे वाजे वाजे कर्मविधातिनि तस्मिन्-
स्तस्मिन्संग्रामे तवस्तरमतिशयेन बलिनमिंद्रमृतये रक्षार्थं सखायः सखिवन्प्रिया
वयं हवामहे । आह्वयामः ॥ योगे योगे । युजिर योगे । हलश्चेति घञ् । चजोः
कु घिण्यतोरिति कुत्वं । घजो जित्वादाद्युदात्तत्वं । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां
द्विभावे सत्यामेदितानुदात्तत्वं । तवस्तरं । तवसः शब्दादस्मायामेधेति । पा० ५.
२. १०१. मत्वर्थीयो विनिः । तस्य छांदसो लोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ यां गमद्यदि अर्वत्सहस्रिणीभिरूतिभिः । वाजेभिरुप नो हवै ॥ ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । अर्वत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप ।

नः । हवै ॥ ८ ॥

यद्ययमिन्द्रो नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं शृणुयात् । तदानीं स्वयमेव सहस्रिणीभिरुतिभिर्वहुभिः पालनैर्वाजेभिरन्नैश्च सहोप समीप आ घ । अवश्यमागमत् । आगच्छेत् ॥ घ । ऋचि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । गमत् । लिङर्थे लेट् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा छन्दसे लुङि पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेष्विति चुरडादेशः । बहुलं छंदस्य-माङ्गोऽपीत्यडभावः । श्रवत् । श्रु श्रवणे । पूर्ववत्तेष्ट्यागमः । वाजेभिः । बहुलं छंदमीति भिस ऐसादेशाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप संप्रसारणं च । अपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अनु प्रलस्योक्तसो हुवे तुविप्रतिं नरं । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ९ ॥

अनु । प्रलस्य । ओक्तसः । हुवे । तुविऽप्रतिं । नरं । यं । ते । पूर्वं । पिता । हुवे ॥ ९ ॥

प्रलस्य पुरातनस्थोक्तसः स्थानस्य स्वर्गरूपस्य सकाशात्तुविप्रतिं बह्वन्यजमानान्प्रतिगन्तारं नरं पुरुषमिन्द्रमनु हुवे । अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि । यं ते त्वामिन्द्रं पितास्मदीयो जनकः पूर्वं पुरा स्वकीयानुष्ठानकालं हुवे । आहूतवान् । तमाह्वयामीति पूर्वचान्वयः ॥ ओक्तसः । नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वं । हुवे । हेतु स्पृहायां शब्दे च । इति बहुलं छंदमीति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । गुणे प्राप्ते किरुति चेति प्रतिषेधः । उवडादेशः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वादनघातः । तुविप्रतिं । तुवीनां बहूनां प्रतिगन्तारं । अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिगन्तृशब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति । अतः प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । पा० १. ४. ९२. । इतिवत्सत्त्वचनत्वेनाभिपातत्वादनव्ययत्वं पूरणगुणेत्यादिना । पा० २. २. ११. । न षष्ठीसमासनिषेधः । हुवे । हेतु लोटि बहुलं छंदमीति पूर्ववत्संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विवचनप्रकरणे छंदमि वेति वक्तव्यं । पा० ६. १. ८. ३. । इति द्विवचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

तं त्वा वयं विश्ववारा शास्महे पुरुहूत । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ १० ॥

तं । त्वा । वयं । विश्वऽवार । आ । शास्महे । पुरुऽहूत । सखे । वसो इति ।

जरितृऽभ्यः ॥ १० ॥

हे विश्ववार सर्वर्वरणीय पुरुहूत बहुभिः स्वस्वकर्मण्याहूत सखे सखिवन्प्रिय वसो निवासहेतो इन्द्र तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वां जरितृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहार्थमा-
शास्महे । प्रार्थयामहे ॥ आशास्महे । आङ्शासु इच्छायां । अदिप्रभृतिभ्यः शप्
इति शपो लुक् । वसो । नामंचिते समानाधिकरण इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्व-
निषेधात्परांगवद्भावेऽपि सति शेषनिघातेन वामंचितस्य चेति वा सर्वानु-
दात्तत्वं । जरितृभ्यः । जरति स्तुतिकर्मा । तृचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपावा । सखे वज्रिन्सखीनां ॥ ११ ॥

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमऽपाः । सोमऽपावा । सखे । वज्रिन् । सखीनां ॥ ११ ॥

हे सोमपाः सोमस्य पातः सखे सखिवन्प्रिय वज्रिन्वज्रयुक्तं सखीनां सखि-
वन्प्रियाणां सोमपावां सोमस्य पातृणामस्माकं शिप्रिणीनां दीर्घाभ्यां हनूभ्यां
नासिकाभ्यां वा युक्तानां गवां समृहस्त्वत्प्रसादादस्त्विति शेषः ॥ शिप्रिणीनां ।
ऋच्चेभ्यो डीविति डीप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे सति प्रत्ययस्वरः शिष्यते । सो-
मपाः । आमंचितस्य सति शिष्टत्वादामंचिताद्युदात्तत्वं । सोमपावां । आतो मनि-
न्त्रित्यादिना वनिप् । अत्रोपोऽनः । पा० ६. ४. १३४. । इत्यनोऽकारस्य लोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन्तथा कृणु । यथा त उग्मसीष्टे ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमऽपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु । यथा । ते । उग्मसि ।

इष्टे ॥ १२ ॥

हे सोमपाः सखे वज्रिन् इष्टेऽभिलषितार्थं ते तवानुग्रहं यथा येन प्रकारे-
णीग्मसि । वयं कामयामहे । त्वं तथा कुरु । त्वत्प्रसादात्तदभीष्टं तथास्तु ॥ कृणु ।
कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युग्रप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
वकारस्य चाकारः । अतो लोप इति तस्य लोपः । तस्य स्थानिवद्भावात्स्रघू-
पधगुणाभावः । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लुक् । उग्मसि । वशं कांती ।
इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्वरः ।

यद्भृत्तयोगादनिघातः । उष्टये । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचेत्यादिनेदप्रतिषेधः ।
यद्वा यजतेः क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । व्रश्चादिना षत्वे ण्वत्वं ।
पूर्वस्मिन्पक्षे मंचे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । द्वितीये तु व्यत्ययेन ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

रेवतीर्नः सधमाद इंद्रे संतु तुविवाजाः । क्षुमंतो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इंद्रे । संतु । तुविऽवाजाः । क्षुऽमंतः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

क्षुमंतोऽन्नवंतो वयं याभिर्गोभिः सह मदेम । हव्येम । इंद्रे सधमादेऽस्माभिः
सह हर्षयुक्ते सति नोऽस्माकं ता गावो रेवतीः क्षीराज्यादिधनवत्यः तुविवाजाः
प्रभूतबलाश्च संतुः ॥ रेवतीः । रयिगच्छान्मनुपि रयमर्तौ बहुलमिति संप्रसारणं
परपूर्वत्वं । छंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । आरे-
गच्छाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति रेगच्छादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तं ।
सधमादे । मद तुभियोगे । चौरादिकः । सधमादे । सह मादयतीति सधमादः ।
पचाद्यच् । सध मादस्थयोऽछंदसि । पा० ६. ३. ९६. । इति सहगच्छस्य सधादेशः ।
याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते परादिऽछंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तुविवाजाः । तु इति सौचो धातुर्वृद्धार्थः । अच इरिति डः । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो
न भवति । बहुवीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्षुमंतः । दुक्षु गच्छे । अस्मात्किपि
तुगभावश्छांदसः । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मदेम । मदी हर्षे ।
व्यत्ययेन णप् । अदुपदेगच्छमावंधातुकानुदात्तत्वे णपः पिच्चादनुदात्तत्वं । ततो
धातुस्वरः शिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आ घ त्वावान्मनाप्रः स्तोतृभ्यो धृष्णवियानः । ऋणोरक्षं न चक्रोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आप्रः । स्तोतृऽभ्यः । धृष्णो इति । डयानः । ऋणोः ।

अक्षं । न । चक्रोः ॥ १४ ॥

हे धृष्णो धार्ष्ट्ययुक्तेन्द्र त्वावान् त्वत्सहणे देवताविशेषस्मनाप्रस्त्वदनुग्रहव-
शात्स्वयमेवाप्रः सन् डयानोऽस्माभिर्याच्यमानः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुग्रहाय
तदभीष्टमर्थं घ अवश्यमा ऋणोः । आनीय प्रक्षिपतु । तच्च दृष्टांतः । चक्रोः
रथस्य चक्रयोरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपंति तद्वत् ॥ त्वावान् । वतुष्प्रकरणे युष्म-

दस्मिन्नां छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्य-
 तस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्नः । पा० ६. ३. ९१. इति दकारस्यात्वं । वतुपः पिह्वा-
 दनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः शिष्यते । त्मना । मंचेष्वद्वादेरात्मनः । पा० ६. ४.
 १४१. इत्याकारलोपः । धृष्णो । जिधृषा प्रागल्भ्ये । चसिगृधिधृषिक्षिपेः क्लुः
 । पा० ३. २. १४०. आमंचितानुदात्तत्वं । डयानः । ईङ् गतौ । छंदसि लिट् । पा०
 ३. २. १०५. तस्य लिटः कानच्चेति कानजादेशः । अचि श्रुधात्वित्यादिना । पा०
 ६. ४. १११. इयडादेशः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद-
 भ्यासो न क्रियते । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । ऋणोः । ऋण गतौ । लङि व्यत्ययेन
 तिपः सिपीतश्चेतीकारलोपः । तनादिकृञ्भ्य उः । पा० ३. १. १९६. सार्वधातु-
 क्गुणः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङागमाभावः । विकरणस्वरणोदात्तत्वं ।
 अक्षं । अक्षस्यादेवनस्य । फि० २. १२. इत्याद्युदात्तत्वं । चक्र्योः । चक्रियोः ।
 अकारस्येकारश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आ यहुवंः शतक्रतवा कामं जरितृणां । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥

आ । यत् । दुवंः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामं । जरितृणां । ऋणोः ।

अक्षं । न । शचीभिः ॥ १५ ॥

हे शतक्रतो इदं यहुवो धनं कामितार्थरूपमा स्तोतृभिराप्रयमस्ति तं कामं
 जरितृणां स्तोतृणामनुग्रहाय आ ऋणोः । आनीय प्रक्षिपसि । तच्च दृष्टान्तः ।
 शचीभिः कर्मभिः शकटोचितव्यापारविशेषरक्षं न । यथाक्षं प्रक्षिपन्ति तद्वत् ॥
 शचीभिः । शचीशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्त आद्युदात्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चिंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शश्वदिंद्रः पोमृथद्भिर्जिगाय नानदद्भिः शश्वसद्भिर्धनानि ।

स नो हिरण्यरथं दंसनावान्त नः सनिता सनये स नोऽदात् ॥ १६ ॥

शश्वत् । इंद्रः । पोमृथत् ऽभिः । जिगाय । नानदत् ऽभिः । शश्वसत् ऽभिः । धनानि ।

सः । नः । हिरण्यरथं । दंसनाऽवान् । सः । नः । सनिता । सनये । सः । नः ।

अदात् ॥ १६ ॥

तुष्टेनेद्रेण दत्तं हिरण्यरथमनया प्रतिजयाह । तथा च ब्राह्मणं । तस्मा इन्द्रः
स्तूयमानः प्रीतो मनसा हिरण्यरथं ददौ । तमेतयच्चा प्रतीयाय शश्वदिन्द्र इतीति ॥
इन्द्रः शश्वत्सर्वदा धनानि वैरिसंबंधीनि जिगाय । जितवान् । अश्वरिति शेषः ।
कीदृशैः । पोपुथङ्गिः । घासभक्षणानंतरभाविनमोष्ठशब्दं कुर्वङ्गिः । नानदङ्गिः ।
नादमास्यगतं हेषाशब्दं कुर्वङ्गिः । शाश्वसङ्गिः । पुनः पुनर्भृशं वा श्वसङ्गिः । दंसना-
वान् कर्मवान् सनिता दाता स इन्द्रो नोऽस्माकं मनये संभजनार्थं हिरण्यरथं
सुवर्णेन निमित्तं रथमदात् । दत्तवान् । स नः स न इति त्रिरुक्तिरादरार्थं ॥
पोपुथङ्गिः । प्रोथृ पर्याप्तौ । अस्माद्यद्गुक्चभ्यासहलादिशेषौ । ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे
कृते गुणो यद्गुकोः । पा० १. ४. ८०. । इति गुणः । धातोरुपधाया उत्वं छांदसं ।
अस्माद्यद्गुगंताच्छतयभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । जिगाय । जि जये । लिटो
णलि वृद्धिर्द्विवचनेऽचीति स्थानिवद्भावाज्जि इत्यस्य द्विवचनं । सन्निटोर्जः
। पा० १. ३. ५१. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं । नानदङ्गिः । णट् अथक्ते शब्दे ।
पूर्ववद्यद्गुकि दीर्घोऽस्ति इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पूर्ववदाद्युदात्तत्वं । शाश्वसङ्गिः ।
श्वस प्राणने । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । हिरण्यरथं । समामस्येत्यंतीदात्तत्वं । अदात् ।
गातिस्थेति सिचो लुक् । दंसनावान् । दंसशब्द अप्रो दंसो वेप इति कर्मनामसु
पठितः । दंस एव दंसना । तदस्यास्तीति मतुप । द्रस्यतेऽनेनेति दंसना ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छंदस्याश्विनाश्चावत्येति तृचः । अथाश्विन
इति खंडेऽश्विना यज्वरीरिष आश्विनावश्चावत्या । आ० ४. १५. । इति सूचितं ।
तृचे प्रथमां सूक्ते सप्रदशीमृचमाह ॥

आश्विनावश्चावत्येषा यातं शवीरया । गोमहस्रा हिरण्यवत् ॥ ११ ॥

आ । अश्विनी । अश्वऽवत्या । इषा । यातं । शवीरया । गोऽमत । दस्रा । हि-
रण्यऽवत् ॥ ११ ॥

इन्द्रेण प्रेरितः शुनःशेपोऽश्विनी तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमिन्द्र उवा-
चाश्विनी नु स्तुष्यथ त्वोत्स्रक्ष्यामीति सोऽश्विनी तुष्टावात उत्तरं तृचेनेति ।
हे अश्विनी । अश्वावत्या बहुभिरश्वयुक्तया शवीरया प्रेर्यमाणेषां च न सह आ-
यातं । अस्मिन्कर्मण्यगच्छतं । हे दस्रा । अश्विनी युवयोः प्रसादाद्गोमह-
हुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्बहुना हिरण्येन युक्तमस्मदीयं गृहमस्त्विति शेषः ॥

अश्वावत्या । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मत्तौ । पा० ६. ३. १३१. इति दीर्घत्वं ।
उषा । सावेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । यातं । या प्रापणे । लोटि तसस्तं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । गवीरया । णु गतौ । कृष्णपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् । उ०
४. ३०. । उतीरन्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

समानयोजनो हि वाँ रथो दस्त्रावर्मत्यः । समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानऽयोजनः । हि । वाँ । रथः । दस्त्री । अर्मत्यः । समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

हे दस्त्रावश्विनौ वां युवयोः संबन्धी रथः समानयोजनस्तुल्ययोजनः । युव-
योर्बयोरकरथारूढत्वादुभयार्थं सकृदेव युज्यते । युक्तः स रथोऽर्मत्यो विनाशर-
हितः । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत एवाश्विनौ हि यस्मात्समुद्रेऽन्तरिक्षे ईयते ।
गच्छति । समुद्र इत्यन्तरिक्षनामसु पठितं । समुद्रशब्दं यास्क एवं व्याचख्यौ ।
समुद्रः कस्मात्समुद्रवन्त्यस्मादापः समभिद्रवन्त्येनमापः संमोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समु-
दको भवति समुनन्तीति वा । नि० २. १०. । इति । समानयोजनः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अर्मत्यः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईयते । ईद् गतौ । अदुपदे-
गास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे ण्यनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

न्य१घ्नस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः । परि द्यामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अघ्नस्य । मूर्धनि । चक्रं । रथस्य । येमथुः । परि । द्यां । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ युवामघ्नस्य हन्तुं विनाशयितुमशक्यस्य हृदस्य पर्वतस्य मूर्धन्यु-
परि चक्रं भवदीयरथसंबन्धेकं चक्रं नियेमथुः । नियमितवन्तौ । अन्यच्चक्रं परि
द्यां ह्युलोकस्य परितः ईयते । गच्छति ॥ अघ्नस्य । अहननमघ्नः । घञर्थे कवि-
धानं स्थास्त्रापाव्यधिहनियुध्यर्थे । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति हन्तेः कप्रत्ययः । अघ्न-
मर्हन्त्यघ्नः । हृदसि च । पा० ५. १. ६९. । इति यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
येमथुः । यम उपरमे । किति लिट्वात एकहल्मध्ये इत्येवाभ्यासलोपौ ॥

प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्र उषस्ये क्रतौ गायत्रे हृदसि कस्त उष इति तृचः ।
अथोषस्य इति खंडे कस्त उष इति तिस्रः । आ० ४. १४. । इति सूचितं । तस्मिंस्तृचे
प्रथमां सूक्ते विंशीमृचमाह ॥

कस्त उषः कथप्रिये भुजे मर्तो अमर्त्ये । कं नष्टसे विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कथऽप्रिये । भुजे । मर्तः । अमर्त्ये । कं । नष्टसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

अश्विभ्यां प्रेरितः णुनःशेष उषसं तुष्टाव । तथा च ब्राह्मणं । तमश्विना ऊचतुरुषसं नु स्तुत्यय त्वास्त्रस्याव इति स उषसं तुष्टावात उत्तरेण तृचेन तस्य ह स्मर्च्युक्तायां वि पाणो मुमुचे कनीय ऐष्ट्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां वि पाणो मुमुचेऽगद ऐष्ट्वाक आमेति । हे कथप्रिये स्तुतिप्रिये । अमर्त्ये मरणरहित उष एतच्छब्दाभिधेय उपःकालाभिमानिनि देवते । भुजे तव भोगाय मर्तो मनुष्यः को विद्यते । हे विभावरि विणेषप्रभावयुक्त उषो देवि कं पुरुषं नष्टसे । प्राप्नोषि । तवोचितं भोगं दातुं न कोऽपि मनुष्यः समर्थः । अत एव त्वं कमपि पुरुषं भोगापेक्षया न प्राप्नोषि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ ते । तेमया-वेकवचनस्य । पा० ८. १. २२. । इति युष्मच्छब्दस्य ते आदेशः सर्वानुदात्तः । कथप्रिये । कथ वाक्यप्रबंधे । चुरादिरदंतः । णावतो लीपस्य स्थानिवद्भावाद्-पधावृद्धभावः । चिन्तिपृजिकथिकुंविचर्चश्च । पा० ३. ३. १०५. । इत्यङ्प्रत्ययः । णेरनिटीति णिलोपः । ततष्टाप । षष्ठीसमासे श्वापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुलं । पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । यकारस्य धकारश्छांदसः । आमंचितानुदात्तत्वं । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणः क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तुरुदात्तत्वं । मर्तः । अमिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । नष्टसे । नृष्ट पृष्ट णष्ट गतो । विभावरि । भा दीप्नो । विपूर्वादस्मादातो मतिक्कनिश्चिनिपश्चेति वनिप् । वनो र च । पा० ४. १. १. । इति डीप । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशः । अस्त्वर्थनद्योर्ह्रस्वः । पा० १. ३. १०१. । इति ह्रस्वत्वं ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

वयं हि ते अमन्मत्यांतादा पराकात् । अश्वे न चिंचे अरुषि ॥ २१ ॥

वयं । हि । ते । अमन्महि । आ । अंतात् । आ । पराकात् । अश्वे । न । चिंचे ।

अरुषि ॥ २१ ॥

अश्वे व्यापनशीले । चिंचे चायनीये । अरुषि आरोचमान उषःकालाभिमानिनि देवते तव स्वरूपमांतास्तमीपपर्यंतमापराकाहृपर्यंतं वयं मनुष्या नामन्महि । न बोद्धुं समर्थाः । हिण्यः प्रसिद्धौ । देवतामहिम्नः पारावारयोर-

विज्ञानमस्मासु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ अमन्महि । मन ज्ञाने । बहुलं छंदसीति
बहुलवचनात् श्यनो लुक् । लुङ्लङ्लङ्स्वदुदात्तः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ।
अश्वे । अणू व्याघ्रा । अशिमुषीत्यादिना कन्प्रत्ययः । आमंचिताद्युदात्तत्वं ॥

द्वाविंशीमुचमाह ॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजेभिर्दुहितर्दिवः । अस्मे रयिं नि धारय ॥ २२ ॥

त्वं । त्येभिः । आ । गहि । वाजेभिः । दुहितः । दिवः । अस्मे इति । रयिं । नि ।

धारय ॥ २२ ॥

हे दिवो दुहितर्द्युदेवतायाः पुत्रि । उषो देवि त्येभिर्वाजेभिस्त्वरक्षैः सह त्वमा-
गहि । अचागच्छ । अस्मे अस्मासु रयिं धनं निधारय । नितरां स्थापय ॥
त्येभिः । बहुलं छंदसीति त्यदश्चाद्भिस् ऐसादेशाभावः । गहि । असकृदुक्तं ।
दुहितर्दिवः । परस्यापि दिव इत्यस्य दिवो दुहितरित्यन्वये सति पूर्ववत्त्वात्सुबा-
मंचित इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यामंचितसमुदायस्य सर्वानुदात्तत्वं । यद्वा कार्य-
कालं हि संज्ञापरिभाषमिति न्यायेन सुवामंचित इत्यस्यामंचितस्य चेत्याष्टमिकेन
योगेनैकवाक्यत्वे सति परत्वात् परांगवद्भावे सति सर्वानुदात्तत्वं । कृतस्वरयोः
षष्ठ्यामंचितयोः पश्चाद्वाक्ययो बहुलमिति व्यत्यस्तप्रयोगः । अस्मे । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीय एकविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथममंडले षष्ठोऽनुवाकः ॥

सप्तमेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र त्वमग्ने प्रथम इति प्रथमं सूक्तमष्टादशर्चं ।
आंगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अष्टमीषोडश्यष्टादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टास्त्रिष्टुबं-
तपरिभाषया जगत्यः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रमणिका । त्वमग्ने ब्रूना
हिरण्यस्तूप आग्नेयं त्रिष्टुबंत्याष्टमीषोऽष्टशी चेति ॥ प्रातरनुवाक आग्नेये
क्रतावाश्चिनशस्त्रे च त्वमग्ने प्रथम इति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे त्वमग्ने
प्रथमो अंगिरा ऋषिर्नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत । आ० ४. २३. । इति
सूचितं ॥ अभिप्लवषडहस्य तृतीयेऽहन्याग्निमारुते शस्त्र इदं सूक्तं जातवेदस्य-
निविज्जानीयं । तथा च तृतीयस्य अयमेति खंडे सूचितं । त्वमग्ने प्रथमो
अंगिरा इत्याग्निमारुतं । आ० १. १. । इति ॥ वाजपेय आग्निमारुत एतत्सूक्तं

जातवेदस्यं निविद्वानीयं तृतीयेनाभिप्रविकेनोक्तं तृतीयसवनमित्यतिदिष्टत्वात् ॥
तस्मिन्सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।

तव व्रते कवयो विद्मनापसोऽजायंत मरुतो भ्राजहृष्टयः ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । प्रथमः । अंगिराः । ऋषिः । देवः । देवानां । अभवः । शिवः । सखा ।

। कवयः । विद्मनाऽपसः । अजायंत । मरुतः । भ्राजत् ऽऋष्टयः ॥ १ ॥

प्रथम आद्य अंगिरसानामृषीणां सर्वेषां जनकत्वात् । ताह-
। ऋषिरभवः । तथा च ब्राह्मणं । येऽगारा आसंस्तेऽगिर-
तथा स्वयं देवो भूत्वा देवानामन्येषां शिवः शोभनः सखाभवः ।
कर्मणि कवयो मेधाविनो विद्मनापसो ज्ञानेन व्याप्नुवाना
भ्राजहृष्टयो दीपमानायुधा मरुतो मरुत्संज्ञका देवा अजायंत ॥
द ज्ञाने । विद्मो वेदनं । बहुलग्रहणादौणादिको मक्प्रत्ययः ।
पादिलक्षणो नः । पा० ५. २. १००. । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं ।
तं ते विद्मनापसः । पूर्वपदस्यान्येषामपि हृश्यत इति हृशि-
ऽपि दीर्घत्वं । अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । तस्य श्यनि ज्ञाज-
०९. । इति जादेशः । भ्राजहृष्टयः । भ्राज दीप्नो । व्यत्ययेन
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । ऋषी गतावित्यस्मात् क्तिच्क्ती
हजंत ऋष्टिण्यद् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

NY.

द्वितीयामृचमाह ॥

अंगिरस्तमः कविर्देवानां परि भूपसि व्रतं ।

मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदायवे ॥ २ ॥

गिरऽतमः । कविः । देवानां । परि । भूपसि । व्रतं ।

व्रतनाय । मेधिरः । द्विऽमाता । शयुः । कतिधा । चित् ।

आयवे ॥ २ ॥

अग्ने त्वं प्रथम आद्य अंगिरस्तमोऽतिशयेनांगिरा भूत्वा कविर्मेधावी

मन् देवानामन्येषां व्रतं कर्म परिभूषसि। परितोऽलं करोषि। कीदृशस्त्वं। विश्वस्मै
भुवनाय समस्तलोकानुग्रहार्थं विभुः। बहुविधः। आहवनीयाद्यनेकरूपधा-
रीत्यर्थः। मेधिरो मेधावान्। द्विमाता। द्वयोररण्योरुत्पन्नः। यद्वा द्वयोर्लोक-
योर्निमाता। आयवे मनुष्यार्थं कतिधा चित् कतिभिः प्रकारैः सर्वत्र शयुः
शयानः। तत्तन्मनुष्यगृहेऽवस्थितस्य तव प्रकारा इयंत इति न केनापि ज्ञायत
इत्यर्थः॥ भूषसि। भूष अलंकारः। भौत्रादिकः। विभुः। विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायां
। पा० ३. २. १८०.। इति विपूर्वाद्भवतेर्दुप्रत्ययः। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। भुवनाय।
भूमधूभस्त्रिभ्यश्छंदसि। उ० २. १८.। इति क्युन। योरनादेशे निस्त्वरेणाद्युदात्तत्वं।
मेधिरः। मेधु संगमे च। अस्माद्वाहुलक इत्यप्रत्ययः। निस्त्वरः। द्विमाता। द्वौ
मातरौ यस्यासौ द्विमाता। नद्युतश्च। पा० ५. ४. १५३.। इति कधप्रत्ययो न भवति
मातृमातृकयोर्भेदेनोपादानाच्चद्युतश्चेति क्वपि विभाष्यत इति तस्य मातृगच्छ-
विषये पाश्चात्त्वोक्तिः। त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं। यद्वा द्वयोर्माता द्वि-
माता। समासस्येत्यंतोदात्तत्वं। शयुः। शीङ् स्वप्ने। भृमृणीत्यादिना उप्रत्ययः।
कतिधा। इत्यंतस्य किम्गच्छस्य बहुगणवतुडंति संख्या। पा० १. १. २३.। इति
संख्यासंज्ञायां संख्याया विधार्थे धा। पा० ५. ३. ४२.। इति धाप्रत्ययः। आयवे।
छंदसीण इत्येतेरुत्पत्ययः॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्चन आविर्भव सुक्रतूया विवस्वते।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसंघोभारमयजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वं अग्ने। प्रथमः। मातरिश्चने। आविः। भव। सुक्रतुऽया। विवस्वते।

अरेजेतां। रोदसी इति। होतृऽवूर्ये। असंघोः। भारं। अयजः। महः। वसो
इति ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं मातरिश्चने प्रथमो मुख्यो भूत्वा वर्तसे। अग्निर्वायुरादित्य इति
वायुपेक्षया सर्वत्र मुख्यत्वावगमात्। तादृशस्त्वं सुक्रतूया शोभनकर्मच्छया वि-
वस्वते परिचरते यजामानायाविर्भवः। प्रकटो भव। तव सामर्थ्यं दृष्ट्वा रोदसी
द्यावापृथिव्यावरेजेतां। अकंपेतां। भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोः। नि० ३. २१.।
इति यास्कः। होतृवूर्ये होतृवरणयुक्ते कर्मणि भारं भरणमसंघोः। ऊढवानसि।
हे वसो निवासहेतो वह्ने महः पूज्यान्देवानयजः। इष्टवानसि ॥ मातरिश्चने।

निर्माणहेतुत्वान्मातांतरिक्षं । तच्च श्रसिति प्राणितीति मातरिश्वा वायुः । श्वन्-
 क्षन्त्रित्यादौ । उ० १. १५८. । मातरिश्वन्गच्छः कल्पत्ययांतो निपातितः । सुक्रतूया ।
 सुक्रतुमात्मन इच्छति । सुप् आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । पा०
 ७. ४. २५. । क्यजंतस्य धातुसंज्ञायाम् अ प्रत्ययात् । पा० ३. ३. १०२. । इति भावेऽका-
 रप्रत्ययः । ततश्चाप् । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य डादेशः । टिलोप उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।
 विवस्वते । विवासतिः परिचरणकर्मा । अस्मात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्यये-
 नोपधाह्रस्वत्वं । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतोर्वत्वं । तसौ मत्वर्थ-
 इति भवेन पदत्वाभावादुत्वाभावः । मतुप् पित्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते ।
 रोदसी । वा छंदसीति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । होतृवूर्ये । होत्रा व्रियत इति होतृवूर्यो-
 यज्ञः । वृज् वरणे । बहुलग्रहणादीणादिकः क्यप् । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि-
 चेति दीर्घः । यद्वा वृज् वरण इत्यस्मादतिस्तुगास्वित्यादिना । पा० ३. १. १०९. ।
 क्यप् । अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घत्वे
 पूर्ववदुत्तदीर्घा । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव शिष्यते । असप्नोः । षघ हिंसायामत्र तु वहनार्थः । स्वादिभ्यः श्नुः ।
 पादादिवादनघातः । अयजः । भारमित्यस्य पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपे-
 क्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः
 । या० ८. १. १८. १. । इति वचनात् । महः । मह पूजायां । क्तिप् चेति क्तिप् ।
 सुपां सुपो भवन्तीति शसो ङसादेशः । सावेकाच्च इति तस्योदात्तत्वं । यद्वा शसि
 महच्छब्दस्याच्छब्दलोपगच्छादसः । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति शस उदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृतरः ।

श्वाचेण यत्पिबोर्मुच्यसे पर्या त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः ॥ ४ ॥

त्वं अग्ने । मनवे । द्यां । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते । सुकृतरः ।

श्वाचेण । यत् । पिबोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वं । अनयन् । आ । अपरं ।

पुनरिति ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनवे मनोरनुयहार्थं द्यां द्युलोकमवाशयः । शशितवानसि ।

पुण्यकर्मभिः साध्यो द्युलोक इति प्रकटितवानसि । सुकृते तव परिचरणं कुर्वते
 पुरुरवस एतन्नामकस्य राज्ञोऽनुग्रहार्थं सुकृत्तरः । अतिशयेन गोभनफलकार्यभूः ।
 यद्यदा पित्रोररण्योः श्वाचेण क्षिप्रमथनेन परिमुच्यसे । परितो मुक्तो भवसि ।
 उत्पद्यस इत्यर्थः । तदानीं त्वा अरण्योरूपन्नं त्वां पूर्वं वेदेः पूर्वदेगमानयन् ।
 आहवनीयत्वेन स्थापितवन्तः । पुनः पश्चादपरं पश्चिमदेगमानयन् । गार्हप-
 त्यरूपेण प्रापितवन्तः । आहवनीयकर्मानुष्ठानादृङ् गार्हपत्यरूपेण धारितवन्त
 इत्यर्थः ॥ अवागयः । वागृ गच्छे । पुरुरवसे । पुरु रीतीति पुरुरवाः । रु गच्छे ।
 अस्मादीणादिकेऽमुनि पुरसि च पुरुरवाः । उ० ४. २३१. इति पूर्वपदस्य दीर्घो
 निपात्यते । सुकृते । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्तः । पा० ३. २. ८९. इति क्षिप् ।
 ततस्तुक् । पित्रोः । उदात्तयणो हन्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मुच्यसे । अदुपदे-
 गान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वं । यद्यपि सति गिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य
 इति वचनाद्विकरणस्वरः सति गिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरस्य बाधको न
 भवति । तथापि धातुस्वरं बाधत एव धातुस्वरं आस्वर इत्युक्तत्वात् । अतो यक
 एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतसुचे भवसि अवाय्यः ।

य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुग्ये विगं आविवासति ॥ ५ ॥

त्वं । अग्ने । वृषभः । पुष्टिऽवर्धनः । उद्यतऽसुचे । भवसि । अवाय्यः ।

यः । आऽहुतिं । परि । वेद । वषट्ऽकृतिं । एकऽआयुः । अग्रे । विगं । आऽवि-
 वासति ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वृषभः कामानां वर्षिता पुष्टिवर्धनो यजमानस्य धनादिपोषा-
 भिवृद्धिहेतुः । उद्यतसुच उद्धृतया सुचा युक्ताय यजमानाय तदनुग्रहार्थं अवाय्यो
 मन्त्रैः अवणीयो भवसि । यो यजमानो वषट्कृतिं वषट्कारयुक्तामाहुतिं परि-
 वेद । परितो जानाति । समर्पयतीत्यर्थः । एकायुर्मुख्यान्नस्त्वमग्ने प्रथमं तं
 यजमानं विगस्तदनुकूलाः प्रजा आविवासति । सर्वत्र प्रकाशयसि ॥ पुष्टि-
 वर्धनः । वृधु वृद्धौ । अस्मास्मिजन्तान्दादित्वात् ल्युः । लिट्स्वरेणोत्तरपदस्या-
 द्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स एव शिष्यते । उद्यतसुचे । यम उपरमे ।

अस्मादुत्पूर्वान्निष्ठेति क्तप्रत्यय अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गति-
रनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उद्यता सुक् येनेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वेद । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये द्वाविंशो वर्गः ॥

पृष्ठीमृचमाह ॥

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्नन्पिपर्षिं विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वं । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिं । नरं । सक्नन् । पिपर्षिं । विदथे । विऽचर्षणे ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने । दभ्रभिः । चित । संऽमृता । हंसि ।

भूयसः ॥ ६ ॥

हे विचर्षणे विशिष्टज्ञानयुक्ताग्ने त्वं वृजिनवर्तनिं विप्रुतमार्गं मदाचाररहितं
नरं पुरुषं सक्नन् सचनीये समवेतुं योग्ये विदथे कर्मणि पिपर्षि । पालयसि
पूरयसि वा । सत्कर्मानुष्ठानयुक्तं करोषीत्यर्थः । यस्त्वं परितक्म्ये परितो गंतव्ये
धने धनवच्छूराणां प्रियतमे शूरसाता शूरः संभजनीये यद्दे दभ्रभिश्चित्परिपि
शौर्यरहितैः पुरुषैः । दभ्रमर्भकमित्यल्पस्य । नि० ३. २०. । इति यास्कः । समृता
सम्यक् योद्धुं प्राप्ते सति तदनुग्रहार्थं भूयसः प्रोढान्प्रतिपक्षिणः शत्रून् हंसि ।
मारयसि । ईदृशस्तव महिमेत्यर्थः ॥ वृजिनवर्तनिं । वृजिना वर्तनिर्यस्येति बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सक्नन् । पच समवाये । अन्यभ्याऽपि दृश्यंत इति मनिन ।
नेदृणि कृतीतीट्प्रतिषेधः । न्यंक्रादित्वात् । पा० १. ३. ५३. । कुत्वं । मुपां मुलुगिति
सप्रम्या लुक् । पिपर्षि । पू पालनपूरणयोः । भिपि श्रां द्विभात्रहस्वारदत्वह-
लादिशेषाः । अतिपिपत्योश्चित्यभ्यामस्यत्वं । शूरसाता । शु गती । शुपिचिमीनां
दीर्घश्चेति शूरशब्दो रन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । वन पण संभक्तावित्यस्मात् क्तिनंतः
सातिशब्दः । जनसनखनां सज्जलारित्यात्वं । शूराणां सातिः संभजनमचेति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुपां मुलुगिति सप्रम्या दादेशः । परितक्म्ये ।
तक् हसने । अस्मादाणादिको भावे मक् । तदहंतीति छंदसि च । पा० ५. १. ६१. ।
इति यः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दभ्रभिः ।
दंभु दंभे । स्फायितं चित्यादिना रक् । बहुलं छंदसीति भिस ऐमादेशाभावः ।

समृता । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्ववदाकारः । हंसि । हंतेः
सिपि नश्चापदांतस्य ऋलि । पा० ६.३. २४. । इत्यनुस्वारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
भूयसः । बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दादुत्तरस्येयमुन ईकारलोपो बहोर्भू-
भावश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उ॒त्त॒मे म॒र्त॑ द॒धासि॒ श्रव॑से दि॒वेदि॑वे ।

य॒स्ता॒तृ॒षा॒ण उ॒भया॑य ज॒न्म॒ने म॒यः॒ कृ॒णो॒षि प्र॒य आ च॒ सूर॑ये ॥ ७ ॥

त्वं । तं । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्त । दधासि । श्रवसे । दिवेऽदिवे ।

यः । ततृषाणः । उभयाय । जन्मने । मयः । कृणोषि । प्रयः । आ । च । सूरये ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं तं मर्तं तथाविधं त्वत्सेविनं मनुष्यं दिवे दिवे प्रतिदिनं श्रव-
सेऽन्नार्थमुत्तमेऽमृतत्वं उत्कृष्टे मरणरहिते पदे दधासि । धारयसि । यो यजमान
उभयाय जन्मने द्विविधजन्मार्थं । द्विपदां चतुष्पदां लाभायेत्यर्थः । तातृषा-
णोऽतिशयेन तृणायुक्तो भवति तस्मै सूरयेऽभिज्ञाय यजमानाय मयः सुखं ।
यद्वै सुखं तन्मय इति श्रुत्यन्तरात् । प्रयश्चान्नमप्याकृणोषि । सर्वतः करोषि ॥
तातृषाणः । जितृषा पिपासायां । लिटः कानच् । चिच्चादंतोदात्तत्वं । संहितायां
दीर्घञ्छांदसः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः ।
चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

त्वं नो अग्ने स॒नये॒ धना॑नां य॒शसं॑ का॒रुं कृ॒णुहि॒ स्त॒वानः॑ ।

ऋ॒ध्याम॒ क॒र्मा॒पसा॒ नवे॑न दे॒वैर्द्या॑वापृथि॒वी प्रा॒वतं॑ नः ॥ ८ ॥

त्वं । नः । अग्ने । सनये । धनानां । यशसं । कारुं । कृणुहि । स्तवानः ।

ऋध्याम । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्रा । अवतं । नः ॥ ८ ॥

हे अग्ने स्तवानः स्तूयमानस्त्वं नोऽस्माकं धनानां सनये दानार्थं यशसं
यशोयुक्तं कारुं कर्मणां कर्तारं पुषं कृणुहि । कुरु । नवेन नूतनेनापसा प्राप्तेन
त्वहस्तेन पुत्रेण कर्म यागदानादिरूपमृध्याम । वर्धयाम । हे द्यावापृथिवी उभे
देवते देवैरन्यैः सह नोऽस्मान्प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं ॥ यशसं । अशश्चादित्वा-

दच्प्रत्ययः । व्यत्ययेन प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्प्रत्ययः । पा० ३. १. ११. ४. । इति यणमणञ्चात् क्तिप् । तस्य प्रत्ययांतस्य सनाद्यंतत्वाद्वा-
नुसंज्ञायां क्तिप् चेति क्तिप्प्रत्ययांतधातोः सति शिष्टत्वाद्वातोः रित्यंतोदात्तत्वं ।
कृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदो वावचनमिति हेतुर्गभावः । स्तवानः । सम्यानच
स्तुवः । उ० २. ६६. । इति बहुलवचनात्केवलस्यापि स्तौतिरानच्प्रत्ययः । वृषा-
दित्वादाद्युदात्तत्वं । ऋध्याम । ऋधु वृद्धौ । बहुलं छंदमीति विकरणस्य लुक् ।
यामुट उदात्तत्वं । द्यावापृथिवी । दिवो द्यावा । पा० ६. ३. २९. । इति द्यावादेशः ।
आमंचितानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरूपस्य आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।

तनूकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कन्याण वसु विश्वमोपिषे ॥ ९ ॥

त्वं नः । अग्ने । पित्रोः । उपऽस्ये । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य । जागृविः ।

तनूऽकृत् । वोधि । प्रऽमतिः । च । कारवे । त्वं । कन्याण । वसु । विश्वं । आ ।

ऊपिषे ॥ ९ ॥

हे अनवद्य दीपरहिताग्ने देवेषु सर्वेषु मध्ये जागृविर्जागरूकस्त्वं पित्रोर्मा-
तृपितृरूपयोर्द्यावापृथिव्योरूपस्य समीपस्थाने वर्तमानः मन नोऽस्माकं तनूकृत
पुच्छरूपशरीरकारी भूत्वा वोधि । बुध्यस्व । अनुगृहाणेत्यर्थः । तथा कारवे कर्मकर्त्रे
यज्ञमानाय प्रमतिश्चानुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तश्च भवेति शेषः । हे कन्याण मंग-
लरूपाग्ने त्वं विश्वं वसु सर्वमपि धनमोपिषे । यज्ञमानार्थमावपसि ॥ उपस्ये ।
मुपि स्यः । पा० ३. २. ४. । इति तिष्ठतेः कः प्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याका-
रलोपः । मरुद्बुधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । जागृविः ।
जागृ निद्राक्षये । जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । उ० ४. ५५. । इति क्तिन् । निह्वादा-
द्युदात्तत्वं । वोधि । बुध अवगमने । बहुलं छंदमीति शपो लुक् । वा छंद-
सीति हेरपितृस्य विकल्पितत्वेन पितृत्वादङित्वे सत्यङितश्च । पा० ६. ४. १०३. ।
इति हेर्धिरादेशः । लघूपधगुणः । धातोर्न्यलोपश्छांदसः । प्रमतिः । मन
ज्ञाने । क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । प्रकृष्टा मतिर्यस्येति बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ओपिषे । दुवप् वीजसंताने । छांदसे लिटि थासः

से । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणपरपूर्वत्वे । द्विर्भावहलादिशेषौ । ऋादिनि-
यमादिट् ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रमतिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयं ।

सं त्वा रायः गतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यंति व्रतपामदाभ्य ॥ १० ॥

त्वं । अग्ने । प्रऽमतिः । त्वं । पिता । असि । नः । त्वं । वयः । ऽकृत् । तव । जामयः । वयं ।

सं । त्वा । रायः । गतिनः । सं । सहस्रिणः । सुऽवीरं । यंति । व्रतऽपां । अदाभ्य ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वं प्रमतिरस्मदनुग्रहरूपप्रकृष्टमतियुक्तोऽसि । तथा त्वं नोऽस्माकं
पिता पालकोऽसि । तथा त्वं वयस्कृत् । आयुष्यप्रदोऽसि । वयमनुष्ठातारस्तव
जामयो बंधवः । हे अदाभ्य केनाप्यहिंसनीयाग्ने सुवीरं शोभनपुरुषयुक्तं व्रतपां
कर्मणः पालकं त्वां गतिनः गतसंख्यायुक्ता रायो धनानि संयंति । सम्यक्
प्राप्नुवंति । तथा सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रायः संयंति ॥ सुवीरं । बहुव्रीहौ
नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते वीरवीर्यौ च । पा० ६. २. १२०. । इत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं । अदाभ्य । दभिः प्रकृत्यंतरमस्तीति केचिदाहुः । दभेश्चेति वक्तव्यं
। पा० ३. १. १२४. ३. । इति रण्यत् ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विशपतिं ।

इळामकृण्वन्मनुषस्य शसनीं पितुर्यत्पुत्रो मर्मकस्य जायते ॥ ११ ॥

त्वां । अग्ने । प्रथमं । आयुं । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नहुषस्य । विशपतिं ।

इळां । अकृण्वन् । मनुषस्य । शसनीं । पितुः । यत् । पुत्रः । मर्मकस्य ।

जायते ॥ ११ ॥

हे अग्ने त्वां प्रथमं पुरा देवा आयव आयोर्मनुषरूपस्य नहुषस्यैतन्नामकरा-
जविशेषस्यायुं मनुषरूपं विशपतिं सेनापतिमकृण्वन् । कृतवंतः । तथा मनुषस्य
मनोरिळामेतन्नामधेयां पुत्रीं शसनीं धर्मोपदेशकर्त्रीमकृण्वन् । कृतवंतः । तथा

च तैत्तिरीयैराम्नायते । इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति । वाजसनेयि-
नोऽप्येवमामनन्ति । प्रयाजानुयाजानां मध्ये मामवकल्पय मया सर्वानवाप्स्यसि
कामानिति सा मनुमन्वशादिति यत् शादिति । यद्यदा ममकस्य मदीयस्य
हिरण्यसूपसंबन्धिनो यः पितांगिरास्तस्य पितुः पुत्रो जायते । तदानीं हे अग्ने
त्वमेव पुत्ररूप आसीरिति शेषः ॥ आयवे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ।
नहुषस्य । एह बन्धने । नहिकलिहन्त्यर्तिलमिभ्य उपच । उ० ४. ७६. । वृषादि-
त्वादाद्युदात्तत्वं । विषपतिं । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मनुषस्य ।
मनेर्निदित्युषच् । निन्वादाद्युदात्तत्वं । बहुलकाद्बृहद्भावः । शासनी । शिष्यतेऽन-
येति शासनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिड्ढाणजित्यादिना । पा० ४. १.
१५. । डीप् । लिट्स्वेरेणाद्युदात्तत्वं । ममकस्य । ममेदमित्यर्थे तस्येदमित्यणि
तवकममकावेकवचने । पा० ४. ३. ३. । इत्यस्मच्छब्दस्य ममकादेशः । संज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति वृद्धभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

छादणीमृचमाह ॥

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्षा तन्वश्च वंद्य ।

चाता तोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षामाणस्तव व्रते ॥ १० ॥

त्वं । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्षा । तन्वः । च । वंद्य ।

चाता । तोकस्य । तनये । गवां । असि । अग्निऽमेषं । रक्षामाणः । तव । व्रते ॥ १० ॥

हे वंद्य वंदनीयाग्ने देव त्वं तव पायुभिस्त्वदीयैः पालनमघोनो धनयु-
क्तान्वोऽस्मान् रक्षा । तथा तन्वश्च तनूः पुत्रदेहानपि रक्षा । तोकस्यास्मदीयस्य
पुत्रस्य यस्तनयोऽस्मत्पौत्रादिस्तव व्रते त्वदीये कर्मण्यनिमेषं निरंतरं रक्षामाणः
सावधानो वर्तते तस्मिन्या गावः संति तासां गवां चाता रक्षाकोऽसि । देहस्य
तवास्मदक्षणे किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ मघोनः । शभि श्वयुवमघोनामतद्धिते
। पा० ६. ४. १३३. । इति संप्रसारणं । तन्वः । मुपां मुपो भवन्तीति शमो जसा-
देशः । पूर्वसवर्णदीर्घस्य दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधः । उदात्तस्वारितयोर्यण इति
स्वरितत्वं । शसि ल्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्त्युदात्तत्वं स्यात् ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरंतरोऽनिषंगाय चतुरक्ष इध्यसे ।

यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरेश्चिन्मंत्रं मनसा वनोषि तं ॥ १३ ॥

त्वं । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अंतरः । अनिषंगाय । चतुः । अक्षः । इध्यसे ।

यः । रातऽहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मंत्रं । मनसा । वनोषि । तं ॥ १३ ॥

हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योयजमानस्य पायुः पालकः । अंतरः समीपवर्ती सन् अनिषंगाय रक्षोभिरसंबद्धाय यज्ञाय चतुरक्षो दिक्चतुष्टयेऽपीन्द्रियस्थानीयज्वालायुक्त इध्यसे । दीप्यसे । अवृकायाहिंसकाय धायसे पोषकाय तुभ्यं रातहव्यो दत्तहविष्को यो यजमानोऽस्ति । कीरेश्चिन्मन्त्रोत्तरेव मतस्तस्य संबंधिनं मंत्रं त्वदीयस्तोत्ररूपं मनसा त्वदीयेन चित्तेन वनोषि । याचसि ॥ यज्यवे । यज्जिमनिषुंधीत्यादिना । उ० ३. २०. । यज्जतेर्युप्रत्ययः । पायुः । कृवापाज्जीत्यादिना उण् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० १. ३. ३२. । इति युगागमः । अनिषंगाय । षंज संगे । न विद्यते निषंगोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुरक्षः । चत्वार्यक्षीणि ज्वालारूपाणि यस्यासौ चतुरक्षः । बहुव्रीहौ सक्थ्य-ह्णोः । पा० ५. ४. ११३. । इति समासांतः पच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । धायसे । वहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युगागमः । कीरेः । कृत संशब्देन । अस्माग्यंतादच इरितीप्रत्यये णिलोपे धातो-रंत्यलोपश्छांदसः । मंत्रं । मन्त्रि गुप्त्रभाषणे । पचाद्यचि वृषादिषु पाठादाद्यु-दात्तत्वं । वनोषि । वनु याचने । तनादिकृञ्भ्य उः । प्रत्ययस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

त्वमग्न उरुगंसाय वाघते स्याहं यदेकणः परमं वनोषि तत् ।

आध्रस्य चित्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वं । अग्ने । उरुऽगंसाय । वाघते । स्याहं । यत् । रेकणः । परमं । वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकं । शास्ति । प्र । दिशः ।

विदुः । अंतरः ॥ १४ ॥

हे अग्ने त्वमुरुगंसाय बहुभिः स्तोतव्याय वाघते ऋत्विजे तदुपकारार्थं स्याहं
 स्पृहणीयं परममुत्तमं यदेकणो धनमस्ति तद्वनं वनोपि । अनुष्ठाता लभता-
 मिति कामयसे । तथा त्वमाध्रस्य चित् सर्वतो धारणीयस्य पोषणीयस्य दुर्बलस्य
 यजमानस्यापि प्रमतिः प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता पालक इत्यभिज्ञेरुच्यसे । तथा
 विदुष्टोऽतिशयेनाभिज्ञस्त्वं पाकं शिणुं । पोतः पाकोऽर्भको दिभ इत्यभिधा-
 नात् । यास्कोऽप्येवमाह । पाकः पक्तव्यो भवति । नि० ३. १२. । तथाविधं यज-
 मानं प्रणमि । प्रकर्षणानुशिष्टं करोपि । तथा दिशः प्राच्यादिकाः प्रणमि ।
 त्वदीयणसनाभावेऽनुष्ठातृणां विभ्रमः स्यात् । तथा च श्रूयते । देवा वै देवय-
 जनमध्यवसाय दिशो न प्राजानन्निति । स भ्रमो दक्षिणादिगंगतोऽग्निना नि-
 वर्तते । तदपि तत्रैवाम्नातं । पथ्यां स्वस्तिमयजन प्राचीमेव तथा दिशं प्राजा-
 नन्नग्निना दक्षिणेति । ऐतरेयिणापि तथैवाम्नातं । अथो एनं वरमवृणीत
 मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणामिति ॥ उरुगंसाय । गंमु स्तुती ।
 शस्यत इति गंसः । कर्मणि घञ् । त्रिस्वरेणाद्युदात्तत्वं । ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
 स एव शिष्यते । स्याहं । स्पृहासंबन्धि । तस्येदमित्यण । रेक्कणः । रिचिर विरेचने ।
 रिचेर्धने घिञ् । उ० ४. २००. । इत्यमुन । चकारान्नुदागमः । चजोः कु घिण्यतोः
 । पा० १. ३. ५२. । इति कुत्वं । आध्रस्य । ध्रे तृप्ता । आदेच उपदेशेऽगितीत्यात्वं ।
 आतश्चोपसर्गे । पा० ३. १. १३६. । इति कप्रत्ययः । शमि । शामु अनुशिष्टौ ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । मिपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पाकं च प्रणमि
 दिशश्च प्रणमसीत्यत्र चार्था गम्यते । अतश्चादिलीपे विभाषेति प्रथमा तिङ्-
 विभक्तिर्न निहन्यते । विदुष्टः । विद्वच्छब्दात्तरण्ययस्मयादीनि छंदसीति भसंज्ञायां
 वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं परपूर्वत्वं । शमिवसीति पत्वं । तरपः पित्वा-
 दनुदात्तत्वे वसोः स्वरणोकार उदात्तः ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परिं पामि विश्वतः ।

स्वादुश्चा यो वसतो स्योनकृज्जीवयाजं यजते सोपमा दिवः ॥ १५ ॥

त्वं । अग्ने । प्रयतऽदक्षिणं । नरं । वर्मऽडव । स्यूतं । परिं । पामि । विश्वतः ।

स्वादुऽक्षद्वा । यः । वसतो । स्योनऽकृत् । जीवऽयाजं । यजते । सः । उपऽमा ।

दिवः ॥ १५ ॥

हे अग्ने त्वं प्रयतदक्षिणं येन यजमानेन ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा दत्ता तादृशं नरं
पुरुषं यजमानं विश्वतः सर्वतः परिपासि । सम्यक् पालयसि । तत्र दृष्टान्तः ।
स्यूतं निष्ठितदत्वेन सूचिभिः सम्यक् निष्पादितं वर्मेव यथा कवचं युद्धे पालयति
तद्वत् । स्वादुश्च दद्यात् स्वाद्वन्नो वसतां निवासभूते स्वगृहे स्योनकृत् अतिथीनां
मुखकारी यो यजमानो जीवयाजं जीवयजनसहितं यज्ञं यद्वा जीवनिष्पाद्यं
यजते । अनुतिष्ठति । स यजमानो दिवः स्वर्गस्योपमा दृष्टान्तो भवति । यथा
स्वर्गोऽनुष्ठातृन्मुखयति तथा त्वमप्यृत्विगादीनित्यर्थः ॥ स्यूतं । पिवु तंतुसंताने ।
निष्ठेति क्तः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । च्छोः शूडनुनासिके च । पा० ६.
४. १९. । इति वंकारस्योडादेशः । स्वादुश्च दतीति स्वादुश्च दद्यात् । दत्तितरत्ति-
कर्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वे कृदन्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं बहुव्रीहौ तु व्यत्ययेन । जीवयाजं । जीवा ऋत्विज इज्यन्ते दक्षिणाभिः
पूज्यन्तेऽचेत्यधिकरणे घञ् । कुत्वाभावश्छांदसः । यद्वा जीविः पशुभिर्याजनं जीव-
याजः । याजयतेर्घञ् । शेरनिटीति णिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भा-
वाच्चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वाभावः । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सो-
पमा । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति संहितायां सोर्लोपः । दिवः । ऊडि-
दमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

इमामग्ने इत्यनयानाहिताग्निरात्विज्यं कृत्वा स्वाग्नावाहुतिं जुहुयात् ।
ऋत्विजो वृणीतेति खंड एवमनाहिताग्निर्गृह्य इमामग्ने शरणिं मीमृषो नः
। गृ० सू० १. २३. । इति सूचितं । तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानां ॥ १६ ॥

इमां । अग्ने । शरणिं । मीमृषः । नः । इमं । अध्वानं । यं । अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानां । भूमिः । असि । ऋषिः । कृतः । मर्त्यानां ॥ १६ ॥

हे अग्ने त्वं नोऽस्मत्संबन्धिनीमिमामिदानीं संपादितां शरणिं हिंसां व्रतलो-
परूपां मीमृषः । क्षमस्व । तथा त्वदीयसेवामग्निहोत्रादिरूपां परित्यज्य दूराद्-

रदेशं यमिममध्वानमगामं । वयं गतवन्तः । तमपि क्षमस्वेति शेषः । सोम्यानां
सोमार्हाणामनुष्ठातृणां मर्यानां त्वमाष्यादिगुणयुक्तोऽसि । आपिः । प्रापणीयः ।
पिता । पालकः । प्रमतिः । प्रकृष्टमननयुक्तः । भूमिः । भ्रामकः कर्मनिर्वाहक
इत्यर्थः । ऋषिकृत् । दर्शनकारी । अनुजिघृक्षया प्रत्यक्षो भवसीत्यर्थः ॥ शरणिं ।
शृ हिंसायामित्यस्मादौणादिकोऽनिप्रत्ययः । मीमृषः । मृष तितिशायां ।
अस्मात्तो चङि गुणे प्राप्ते नित्यं छंदसीत्युपधा ऋकारस्य ऋकारादेशः । शि-
लोपद्विर्भावहलादिशेषोरदत्वसम्बन्धावेत्वदीर्घत्वानि । तिङ्गितिङ् इति निघातः ।
अगाम । इण गतौ । इणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५. । इति गादेशः । गति-
स्थेति सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । भूमिः । भ्रमु अनवस्थाने । भ्रमः संप्र-
सारणं च । उ० ४. १००. । इतीन्प्रत्ययः । संप्रसारणे परपूर्वत्वं । उगुपधात्किदित्य-
नुवृत्तेः कित्वाहुणप्रतिषेधः । निच्चाटाद्युदात्तत्वं ॥

सप्रदशीमृचमाह ॥

मनुष्वदग्ने अंगिरस्वदंगिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।

अच्छ यात्या वह्ना देव्यं जनमा सादय वह्निषि यज्ञि च प्रियं ॥ ११ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अंगिरस्वत् । अंगिरः । ययातिऽवत् । सदने । पूर्वऽवत् । शुचि ।

अच्छ । याहि । आ । वह्ना । देव्यं । जनं । आ । सादय । वह्निषि । यज्ञि । च । प्रियं ॥ ११ ॥

हे शुचे शुद्धियुक्तांगिरः । अंगनशील । हविरादानाय तत्र तत्र गमनशी-
लाग्ने । अच्छाभिमुख्येन सदने देवयजनदेशे याहि । गच्छ । तत्र चत्वारो
दृष्टांताः । मनुष्वत् । यथा मनुरनुष्ठानदेशे गच्छति । अंगिरस्वत् । यथा वां-
गिरा गच्छति । ययातिवत् । यथा ययातिर्नाम राजा गच्छति । पूर्ववत् । अन्ये
च पूर्वपुरुषा यथा गच्छन्ति । यथा मन्वादयो यज्ञे गच्छन्ति तद्वत् । अथवा
मन्वादीनां यज्ञे यथा त्वं गच्छसि तद्वत् । गत्वा च देव्यं देवतासमूहरूपं जन-
मावह । अस्मिन्कर्मणयानय । आनीय वह्निष्यास्तीर्णं दर्भं आसादय । तान्देवा-
नुपवेशय । उपवेश्य च प्रियमभीष्टं हविर्यज्ञि च । देहि ॥ मनुष्वत् । तेन
तुल्यमिति प्रथमार्थे वा तत्र तस्येवेति पष्ठचर्थे वा वतिः । पा० ५. १. ११५. ११६. ।
अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः । एवमंगिरस्वदित्यादिषु । यहा ।
द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । यज्ञि । लोटि बहुलं छंदसीति शपो
लुक् । सेह्यपिञ्चेति हेरभावश्छांदसः । षत्वकत्वे ॥

साग्निचयने क्रतावुषासंभरणीयायामिष्टावग्नेर्ब्रह्मखतः पुरोनुवाक्येतेनाग्न इत्येषा । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति खंड एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्च । आ० ४. १. इति सूचितं । तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृधस्व शक्ती वा यत्ते चकृम विदा वा ।

उत प्र णेष्यभि वस्यो अस्मान्सं नः मृज सुमत्या वाजवत्या ॥ १८ ॥

एतेन अग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्ती । वा । यत् । ते । चकृम । विदा । वा ।

उत । प्र । नेपि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सं । नः । मृज । सुमत्या । वा-
जवत्या ॥ १८ ॥

हे अग्ने । एतेनास्मत्प्रयुक्तेन ब्रह्मणा मंत्रेण वावृधस्व । अभिवृद्धो भव । शक्ती वा विदा वा । अस्मदीयशक्त्या चास्मदीयज्ञानेन च । ते तव यत्स्तोत्रं चकृम । वयं कृतवन्तः । एतेन ब्रह्मणेति पूर्वचान्वयः । उत अपि चास्मान-
नुष्टातृन् वस्यो वसुमत्तरत्नलक्षणं श्रेयः प्रणेषि । प्रकर्षेण प्रापय । नोऽस्मान्वा-
जवत्या प्रभूतान्नयुक्त्या सुमत्यानुष्ठानविषयया शोभनवृद्धा संमृज । संयोजय ॥
वावृधस्व । वृधु वृद्धौ । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । द्विभावह-
लादिशेषोरदत्वानि । अभ्यासस्य संहितायां दीर्घश्छांदसः । शक्ती । मुपां मुलुगि-
त्यादिना तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । क्तिनो निन्नादाद्युदात्तत्वं । विदा । सा-
वेकाच इति तृतीयाया उदात्तत्वं । नेपि । णीञ् प्रापणे । बहुलं छंदसीति शपो
लुक् । उपसर्गादसमास इति णत्वं । सुमत्या । मन्क्तिनित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं
प्रथमाध्याये प्रपंचितं । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये पंचचिंशो वर्गः ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणीति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं । आंगिरसो हिरण्यस्तूप
ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । इंद्रो देवता । इंद्रस्य पंचोनेत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे
माध्यन्दिने सवने निष्केवल्यशस्त इंद्रस्य नु वीर्याणीति निविडानीयं सूक्तं ।
निष्केवल्यस्येति खंड इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिच्चंद्रो निविदं दध्यात् । आ० ५.
१५. इति ॥ विषुवत्यपि तस्मिन् शस्त एतद्विनियुक्तं । विषुवादिवा कीर्त्य इति
खंडे सूचितं । इंद्रस्य नु वीर्याणीत्येतस्मिच्चंद्रो निविदं शस्ता । आ० ८. ६. इति ॥

महाघते निष्केवल्येऽपेतदेव विनियुक्तं । राघंतरो दक्षिणः पक्ष इति खंडे चतस्रः
सतीः षड् बृहतीः करोतीद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति ॥ तत्र प्रथमामुचमाह ॥

इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन्नहिमन्वपस्ततर्दं प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानां ॥ १ ॥

इंद्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचं । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिं । अनु । अपः । ततर्दं । प्र । वक्षणाः । अभिनत् । पर्वतानां ॥ १ ॥

वज्री वज्रयुक्त इंद्रः प्रथमानि पूर्वसिद्धानि मुख्यानि वीर्याणि पराक्रम-
युक्तानि कर्माणि चकार । तस्येन्द्रस्य तानि वीर्याणि नु शिप्रं प्रववीमि । कानि
वीर्याणीति तदुच्यते । अहिं मेघमहन् । हतवान् । तदेतदकं वीर्यं । अनु पश्चादपो
जलानि ततर्दं । हिंसितवान् । भूमौ निपातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीयं वीर्यं ।
पर्वतानां संबन्धिनीर्वक्षणाः प्रवहणशीला नदीः प्राभिनत् । भिन्नवान् । कूल-
व्यकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीयं वीर्यं । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं ॥
वीर्याणि । शूर वीर विक्रांती । एयंतादचो यदिति यत् । एरनिटीति णिलोपः ।
तिस्वरितमिति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । आद्युदात्तत्वे
हि मुञ्चेन बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच्छंदसीत्यनेनैवोत्तरपदाद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वाद्भी-
रवीर्या चेति पुनस्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । अतोऽवगम्यते यतोऽनाव इत्या-
द्युदात्तत्वं वीरशब्दे न प्रवर्तत इति । अतः परिशेषान्तिस्वरितमिति प्रत्ययस्य
स्वरितत्वमेव । वोचं । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङिति च्लुरङादेशः । बहुलं छंद-
स्यमाङ्गुगेऽपीत्यहभावः । चकार । णलि, लिस्वरण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः । अहन् । लङीतश्चेतीकारलोपे हल्ङ्याभ्य इति तकार-
लोपः । अहिं । आङ्पूर्वाङ्तेराङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । उ० ४. १३९. । इत्यीण-
प्रत्ययः । आङी ह्रस्वत्वं च । चणच्चेन वेजो डित् समाने ख्यश्चोदात्त इति डित्वं
पूर्वपदोदात्तत्वं चानुकृष्यते । ततर्दिलोपे पूर्वपदस्योदात्तत्वं । ततर्दं । उत्तुदिर् हिं-
सानादरयोः । तिङ्ङितिङ् इति निघातः । वक्षणाः । वक्ष रोधे । क्रुधमङार्थेभ्यश्च
। पा० ३. २. १५१. । इति युच् । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्तरः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अहन्नहि पर्वते गिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ततश्च ।

वाथा इव धेनवः स्यंदमाना अंजः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥

अहन् । अहिं । पर्वते । गिश्रियाणं । त्वष्टा । अस्मै । वज्रं । स्वयं । ततश्च ।

वाथाः ऽइव । धेनवः । स्यंदमानाः । अंजः । समुद्रं । अव । जग्मुः । आपः ॥ २ ॥

पर्वते गिश्रियाणमाश्रितमहिं मेघमहन् । हतवान् । अस्मा इन्द्राय स्वयं
मुष्टु प्रेरणीयं यद्वा शब्दनीयं स्तुत्यं त्वष्टा विश्वकर्मा वज्रं ततश्च । तनूकृतवान् ।
तेन वज्रेण मेघे भिन्ने सति स्यंदमानाः प्रस्रवणयुक्ता आपः समुद्रमंजः सम्यग-
वजग्मुः । प्राप्ताः । तत्र दृष्टान्तः । वाथा वत्सान्प्रति हंभारवोपेता धेनव इव ।
यथा धेनवः सहसा वत्सगृहे गच्छन्ति तद्वत् ॥ गिश्रियाणं । श्रिञ् सेवायां ।
लिटः कानच् । द्विभावहलादिशेषेयडादेशः । चित् इत्यन्तोदात्तत्वं । स्वयं । ऋ
गर्ता । अस्मात्सुपूर्वाहहलोऽर्थादिति ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध-
भावः । यद्वा स्तु शब्दोपतापयोरित्यस्मात् ण्यति पूर्ववद्वृद्धभावः । तित्स्वरित-
मिति स्वरितत्वं । वाशयंत इति वाथाः । वाथृ शब्दे । स्फायितं चीत्यादिना
रक् । जग्मुः । उंसि गमहनेत्युपधालोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वृषायमाणो ऽवृणीत सोमं चिकटुकेष्वपि वत्सुतस्य ।

आ सायकं मघवादत्त वज्रमहन्नेन प्रथमजामहीनां ॥ ३ ॥

वृष ऽयमाणः । अवृणीत । सोमं । चिकटुकेषु । अपिवत् । सुतस्य ।

आ । सायकं । मघ ऽवा । अदत्त । वज्रं । अहन् । एनं । प्रथम ऽजां । अहीनां ॥ ३ ॥

वृषायमाणो वृष इवाचरन्निद्रः सोममवृणीत । वृतवान् । चिकटुकेषु । ज्यो-
तिर्गौरायुरित्येतन्नामकास्त्रयो यागास्त्रिकटुका उच्यन्ते । तेषु सुतस्याभिषुतस्य
सोमस्यांशमपिवत् । पीतवान् । मघवा धनवानिन्द्रः सायकं बंधकं वज्रमादत्त ।
स्वीकृतवान् । तेन च वज्रेणाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं मेघ-
महन् । हतवान् ॥ वृषायमाणः । वृष इवाचरन् । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । पा०

३. १. ११.। इति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । अदुपदेगाद्वातोरंतो-
दात्तत्वे क्यङंतोद्वातोरंतोदात्तत्वं । सायकं । षिञ् बंधने । सिनोतीति सायकः ।
खुल् । लिट्स्वरेणाद्युदात्तत्वं । प्रथमजां । प्रथमं जायत इति प्रथमजाः ।
जनसनखनक्रमगमो विट् । विट् नोरित्यात्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यदिद्राहन्प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रोत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्धामुपासं तादीन्ना शत्रुं न किल विविक्ते ॥ ४ ॥

यत् इद्राहन् । प्रथमऽजां । अहीनां । आत् । मायिनां । अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यं । जनयन् । धां । उपसं । तादीन्ना । शत्रुं । न । किल । विविक्ते । ॥ ४ ॥

उत अपि च हे इद्राहन् यद्यदाहीनां मेघानां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नं
मेघमहन् । हतवानसि । आत् तदनंतरं मायिनां मायोपेतानामसुराणां संबं-
धिनीर्मायाः प्रामिनाः । प्रकर्षेण नाशितवानसि । अनंतरं सूर्यमुपासमुपःकालं
द्यामाकाशं च जनयन् उत्पादयन्नावरकमेघनिवारणेन प्रकाशयन् वर्तसे ।
तादीन्ना तदानीमावरकांधकाराभावाच्छत्रुं घातकं विरिणं न विविक्ते किल ।
त्वं न लब्धवान्बल ॥ अहन् । हंतैर्लङि हन्त्याभ्य इति मिलोपः । अदागम
उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मायिनां । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठाङ्गी-
ह्यादिभ्यश्च । पा० ५. २. ११६.। इति मत्वर्थीय इति । अमिनाः । मीत्र हिंसायां ।
क्रियादिकः । मीनातेर्निगमे । पा० १. ३. ८१.। इति ह्रस्वत्वं । तादीन्ना । तदानी-
मित्यस्य पृषोदरादित्वाङ्गणविपर्ययः । किल । निपातस्येति दीर्घत्वं । विविक्ते ।
विट् लाभे । क्रादिनियमात्प्राप्त इट व्यत्ययेन न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यसमिंद्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कंधांसीव कुलिगेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अहन् । वृत्रं । वृत्रऽतरं । विऽअसं । इद्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कंधांसिऽइव । कुलिगेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् । पृथिव्याः ॥ ५ ॥

अयमिंद्रो वज्रेण संपादितो यो महान्वधस्तेन वज्रेण वृत्रतरमतिशयेन लो-

कानामावरकमंधकाररूपं । यद्वा वृचैरावरणैः सर्वाञ्छन्नन्तरति तं वृचमेतन्ना-
मकमसुरं व्यसं विगतासं छिन्नबाहुयथा भवति तथाहन् । हतवान् । असञ्छेदने
हृष्टांतः । कुलिशेन कुठारेण विवृकणा विशेषतश्छिन्नानि स्कंधांसीव । यथा
वृक्षास्कंधाश्छिन्ना भवन्ति तद्वत् । तथा सत्यहिवृचः पृथिव्या उपर्युपपृक् सामीप्येन
संपृक्तः शयते । शयनं करोति । छिन्नकाष्ठवद्भूमौ पततीत्यर्थः ॥ वृचतरं । वृत्तु
वर्तने । स्फायितं चीत्यादिना भावे रक्प्रत्ययांतो वृचशब्दः । वृचैणावरणेन सर्वं
तरतीति वृचतरः । तरतः पचाद्यच् । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तरपि तु व्यत्ययेन । व्यसं । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण
इति स्वरितत्वं । वधेन । हनश्च वध इति भावेऽप् । तत्संनियोगेन धातोर्वधा-
देशः । स चांतोदात्तः । अंत्यस्याकारस्यातो लोप इति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
प्रत्ययस्योदात्तत्वं । विवृकणा । ओत्रश्चू छेदने । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषे-
तीदृप्रतिषेधः । ओदितश्च । पा० ८. २. ४५. । इति परत्वान्निष्ठानत्वं । ततो व्रश्चभ्र-
स्तेति षत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेद्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः । पा० ८. २. ६. ६. ।
इति नत्वस्य सिद्धत्वेन ह्रस्वरत्वाभावात् षत्वं न भवति । कुत्वे तु कर्ताव्ये तदसिद्धमेव
। पा० ८. २. १. । इति चोः कुरिति कुत्वं । श्छंदसि बहुलमिति शेल्लोपः । गति-
रन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । शयते । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।
पृथिव्याः । उदात्तयणो ह्रस्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये षट्चिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषं ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिषे इंद्रं शत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धाऽद्वेव । दुःऽमदः । आ । हि । जुह्वे । महाऽवीरं । तुविऽबाधं । ऋजीषं ।

न । अतारीत् । अस्य । संऽऽमृतिं । वधानां । सं । रुजानाः । पिपिषे । इंद्रंऽशत्रुः ॥ ६ ॥

दुर्मदो दुष्टमदोपेतो दर्पयुक्तो वृचोऽयोद्धेव योद्धुरहित इवेदं जुह्वे हि ।
आहूतवान्खलु । कीदृशमिदं । महावीरं । गुणैर्महान्भूत्वा शौर्योपेतं । तुविबाधं ।
बहूनां बाधकं । ऋजीषं । शत्रूणामपार्जकं । अस्येदृशस्येदृशस्य संबंधिनो ये शत्रु-
वधाः संति तेषां वधानां समृतिं संगमं नातारीत् । पूर्वोक्तो दुर्मदस्तरितुं ना-

शक्नोत् । इन्द्रशुः । इन्द्रः शशुर्धातको यस्य वृचस्य तादृशो वृच इन्द्रेण हतो नदीषु पतितः सन् रुजाना नदीः संपिपिषे । सम्यक् पिष्टवान् । सर्वान् लोकाना-
वृण्वतो वृचदेहस्य पातेन नदीनां कूलानि तत्रत्यपाषाणादिकं च चूर्णीभूत-
मित्यर्थः ॥ अयोद्धा इव । न विद्यते योद्धास्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
दांतोदात्तत्वं । समासांतविधेरनित्यत्वान्नद्यृत्तश्च । पा० ५. ४. १५३. । इति कवभावः ।
जुह्वे । ज्वेज् स्पृष्टायां शब्दे च । अभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति संप्रसारणं ।
उवङ्गदेशभावश्चादंसः । यद्वा छंदस्युभयथेति सार्वधातुकसंज्ञायां हुश्रुवोः सार्व-
धातुके । पा० ६. ४. ८१. । इति यणादेशः । अत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
लक्ष्यानुरोधान्नाश्रीयते । उतरथा त्वाजुह्वान इत्यादिषु यणादेशो न स्यात् । न
चैवं सति सातये हुवे वामित्यादावपि तथा स्यादिति । वाच्यं । अनेकाच्चा-
भावात् । अनेकाच इति हि तच्चानुवर्तते । प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । हि चेति
निघातप्रतिषेधः । महावीरं । महांश्चासौ वीरश्च महावीरः । आन्महतः । पा०
६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तुविबाधं । बाधु विलोडने । तुवीग्रभृतान्वाधत इति
तुविबाधः । पचाद्यच् । कृदुत्तरपदंप्रकृतिस्वरत्वं । समृतिं । तादौ चेति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । रुजानाः । रुजो भंगे । रुजंति कूलानीति रुजाना नद्यः । रुजाना
नद्यो भवंति रुजंति कूलानि । नि० ६. ४. । इति यास्कः । व्यत्ययेन गानच् ।
तुदादिभ्यः णः । नुमभावश्चादंसः । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकर-
णस्वरः । पिपिषे । पिप् संचूर्णने । व्यत्ययेन लिट् । इन्द्रशुः । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिंद्रमास्य वज्रमधि सानौ जघान ।

वृष्णो वध्निः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुषा वृचो अणयद्यस्तः ॥ १ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रं । आ । अस्य । वज्रं । अधि । सानौ । जघान ।

वृष्णः । वध्निः । प्रतिमानं । बुभूषन् । पुरुषा । वृचः । अणयत् । विऽअस्तः ॥ १ ॥

अपाद्वज्रेण छिन्नत्वात्पादरहितः । अहस्तो हस्तरहितो वृच इन्द्रमुद्देश्यापृ-
तन्यत् । पृतनां युद्धमैच्छत् । द्वेषाधिक्येन बहुधा विद्धोऽपि युद्धं न परित्यक्त-
वानित्यर्थः । अस्य हस्तपादहीनस्य वृचस्य सानौ पर्वतमानौ पर्वतसानुसहणे
प्रौढस्त्वर्थेऽध्युपरि वज्रमाजघान । इन्द्रं आभिमुख्येन प्रक्षिप्तवान् । अणक्तस्यापि

युद्धेच्छायां दृष्टांतः । वध्निष्ठिन्नमुष्कः पुरुषो वृष्णो रेतःसेचनसमर्थस्य पुरुषांतरस्य प्रतिमानं सादृश्यं बुभूषन् । प्राप्नुमिच्छन् यथा न शक्नोति तद्वदयमिति शेषः । स वृचः पुरुचा बहुष्ववयवेषु व्यस्तो विविधं क्षिप्रस्ताडितः सन् अशयत् । भूमौ पतितवान् ॥ अपात् । बहुव्रीहौ पादशब्दस्यांत्यलोपश्चादसः । अहस्तः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अपृतन्यत् । सुप आत्मनः क्यच् । क्यध्वरपृतनस्येत्यंत्यलोपः । बुभूषन् । सनि ग्रहगुहोश्च । पा० ७. २. १२. । इतीदृ-
प्रतिषेधः । पुरुचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं । पा० ५. ४. ५६. । इति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । अशयत् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । व्यस्तः । असु क्षेपण इत्यस्मात्कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीदृ-
प्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

नदं न भिन्नममुया गयानं मनो रुहाणा अति यंत्यापः ।
याश्चिद्वृचो महिना पर्यतिष्ठतासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव ॥ ८ ॥
नदं । न । भिन्नं । अमुया । गयानं । मनः । रुहाणाः । अति । यंति । आपः ।
याः । चित् । वृचः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासां । अहिः । पत्सुतःऽशीः ।
बभूव ॥ ८ ॥

अमुयामुष्यां पृथिव्यां गयानं पतितं मृतं वृचमापो जलान्यतियंति । अति-
क्रम्य गच्छंति । तच्च दृष्टांतः । भिन्नं बहुधाभिन्नकूलं नदं न । सिंधुमिव । तथा
वृष्टिकाले प्रभृता आपो नद्याः कूलं भित्तातिक्रम्य गच्छंति तद्वत् । कीदृश्य
आपः । मनो रुहाणाः । नृणां चित्रमारोहंत्यः । पुरा वृचे जीवति सति तेन
निरुद्धा मेघस्थिता आपो भूमौ वृष्टा न भवंति । तदानीं नृणां मनः खिद्यते ।
मृते तु वृचे निरोधरहिता आपो वृचशरीरमुत्तंघ्य प्रवहंति । तदा वृष्टिलाभेन
तु मनुष्यास्तुष्यंतीत्यर्थः । तदेतदुत्तरार्धेन स्पष्टीक्रियते । वृचो जीवनदशायां
महिना स्वकीयेन महिम्ना याश्चिद्या एव मेघगता आपः पर्यतिष्ठत् । परिवृत्य
स्थितवान् । अहिवृचो मेघस्तासामपां पत्सुतःशीः पादस्याधः गयानो बभूव ।
यद्यप्यपां पादो नास्ति तथाप्यहिवृचस्याभिलंघितत्वात्पादस्याधः गयानमुपपद्यते ॥

भिन्नं । रदाभ्यां निष्ठातो नः । पा० ८. २. ४२. । इति नत्वं । अमुया । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्या याजादेशः । शयानं । शीङः सार्वधातुके गुणः । पा० १. ४. २१. ।
धातोर्दिङ्मात्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रुहाणाः । रुह वीजजन्मनि
प्रादुर्भावे । व्यत्ययेन गणच् । कर्तरि शप् प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अनित्यमागम-
शासनमिति वचनान्मुगभावः । अपदेष्टासावर्धातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरे
प्राप्ते व्यत्ययेन धातुस्वरः । महिना । मह पूजायां । उत्सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः ।
व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महिना महिम्ना । महच्छब्दस्य पृथ्वादिषु पा-
ठात्तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे पृथ्वादिभ्य इमनिज्जेतीमनिचप्रत्ययः । टेरिति टि-
लोपः । चित् इत्यन्तोदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽधोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण
तस्योदात्तत्वं । मकारलोपश्छांदसः । पत्सुतःशीः । पादस्याधः शेत इति पत्सु-
तःशीः । क्षिप् चेति क्षिप । तसि पदहनित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः । शस्प्र-
भृतिष्विति प्रभृतिशब्दः प्रकारवचन इति शलादोपणीत्यत्रापि दोषनादेशो
भवति । पा० ६. १. ६३. । इत्युक्तत्वात् । मध्ये सु इति शब्दोपजनश्छांदसः । यद्वा
पादशब्दस्य सप्तमीबहुवचने पदादेशे कृत उत्तराभ्योऽपि ह्रश्यन्ते । पा० ५. ३. १४. ।
इति सप्तम्यर्थे तसिल् । लुगभावश्छांदसः ॥

नवमीमृचमाह ॥ .

नीचावया अभवद्वृचपुचंदो अस्या अव वधर्जभार ।

उत्तरा मूरधरः पुत्र आसीद्वानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृचऽपुत्रा । उंदः । अस्याः । अव । वधः । जभार ।

उत्तरा मूरधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । शये । सहऽवत्सा । न । धेनुः ॥ ९ ॥

वृचपुत्रा वृचः पुत्रो यस्या मातुः सयं माता वृचपुत्रा नीचावया न्यग्भावं
प्राप्ता हताभवत् । पुत्रं प्रहारादशितुं पुत्रदेहस्योपरि तिरश्ची पतितवतीत्यर्थः ।
तदानीमयमिंदोऽस्या मातुरवाधोभागे वृचस्योपरि वधो हननसाधनमायुधं
जभार । प्रहतवान् । तदानीं मूर्मातोत्रोपरिस्थितासीत् । पुत्रस्त्वधोभागस्थित
आसीत् । सा च दानुर्दानवी वृचमाता शये । मृता शयनं कृतवतीति तच्च
दृष्टान्तः । धेनुर्लोकप्रसिद्धा गौः सहवत्सा न । यथा वत्ससहिता शयनं करोति
तद्वत् ॥ नीचावयाः । वेति खादतीति वयो बाहुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः ।

न्यचौ वयसौ यस्याः सा नीचावयाः । न्यच्णष्टादुत्तरस्या विभक्तेः सुपां सुपो भवन्तीति तृतीयैकवचनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । अंचेष्ट्वं-
दस्यसर्वनामस्थानमिति तस्योदात्तत्वं । समासे लुगभावश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा नीचौ निकृष्टौ वयसौ यस्याः सा । पूर्वपदस्य दीर्घ-
श्छांदसः । वधः । हन्यतेऽनेनेति वधः । असुनि हन्तेर्वधादेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
जभार । ह्यहोर्भ इति भत्वं । सूः । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । मूते गर्भं विमुञ्च-
तीति मूर्माता । क्षिप् चेति क्षिप् । दानुः । दो अवखंडने । दाभाभ्यां नुः । उ०
३. ३२. । शये । लटि लोपस्त आत्मनेपदेषु । पा० ७. १. ४. १. । इति तलोपः ।
गीङः सार्वधातुक इति गुणेऽयादेशः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अतिष्ठंतीनामनिवेगनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं ।

वृचस्य निरण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आणयदिदंशुः ॥ १० ॥

अतिष्ठंतीनां । अनिऽवेगनानां । काष्ठानां । मध्ये । निऽहितं । शरीरं ।

वृचस्य । निरण्यं । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घं । तमः । आ । अणयत् । इदंऽशुः ॥ १० ॥

वृचस्य शरीरमापो विचरन्ति । विणेषेणोपर्याक्रम्य प्रवहन्ति । कीदृशं शरीरं ।
निरण्यं । निर्नामधेयं । अप्सु मग्नत्वेन गृहत्वात्तदीयं नाम न केनापि ज्ञायते ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते । काष्ठानामपां मध्ये निहितं निश्चिप्रं । कीदृशानां काष्ठानां ।
अतिष्ठंतीनां । स्थितिरहितानां । अनिवेगनानां । उपवेगनरहितानां । प्रवह-
णस्वभावत्वादेतासां मनुष्यवन्न क्वापि स्थितिः संभवति । इदंशुर्वृचो जलमध्ये
शरीरे प्रक्षिप्ते सति दीर्घं तमो दीर्घं निद्रात्मकं मरणं यथा भवति तथाणयत् ।
सर्वतः पतितवान् ॥ अतिष्ठंतीनां । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनिवेगनानां ।
निविशन्त्यस्मिन्निति निवेगनं स्थानं । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् ।
तद्वहितानां । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । क्रात्वा स्थिताः काष्ठाः ।
पृषोदरादि । निहितं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अच यास्कः ।
अतिष्ठंतीनामतिविग्नमानानामित्यस्यावराणां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरं
मेघः । शरीरं शृणातेः शस्त्रातेर्वा । वृचस्य निरण्यं निर्णामं विचरन्ति विजानन्त्याप
इति दीर्घं दाघतेस्तमस्तनोतेराणयदाशेतेरिदंशुरिदोऽस्य शमयिता वा शात-

यिता वा तस्मादिंद्रशुः । तत्को वृचो मेघ इति नेरुक्तास्वाष्ट्रोऽसुर इत्येतिहा-
सिका । नि० २. १६. । इति ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीये सप्तत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदामीदृचं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासऽपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निऽरुद्धाः । आपः । पणिनाऽडव । गावः ।

अपां । बिलं । अपिऽहिः । यत् । आमीत् । वृचं । जघन्वान् । अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । दासो विश्वोपशपणहेतुवृचः पतिः स्वामी यासामपां ता दास-
पत्नीः । अत एवाहिगोपाः । अहिवृचो गोपा रक्षको यासां ताः । गोपनं नाम
स्वच्छंदेन यथा न प्रवहन्ति तथा निरोधनं । एतदेव स्पष्टीक्रियते । आपो नि-
रुद्धा अतिष्ठन्निति । तत्र दृष्टान्तः । पणिनेव गावः । पणिनामकोऽसुरो गा
अपहत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य यथा निरुद्धवांस्तथेत्यर्थः । अपां
यद्विलं प्रवहणद्वारमपिहितं वृचेण निरुद्धमासीत् । तद्विलं प्रवहणद्वारं वृचं
जघन्वान्हतवानिंद्रोऽपववार । अपवृतमकरोत् । वृचकृतमपां निरोधं परिहृत-
वान् । अत्र यास्कः । दासपत्नीदामाधिपत्यो दासो दस्यतेरूपदासयति कर्माण्य-
हिगोपा अतिष्ठन्नहिना गुप्ताः । अहिरयनादत्यंतरिष्टोऽयमपीतरोऽहिरतस्मादेव
निर्हंसितोपसर्ग आहन्तीति । निरुद्धा आपः पणिनेव गावः । पणिर्वनिग्भवति
पणिः पणनाडनिकु पण्यं नेनेक्ति । अपां बिलमपिहितं यदामीत् । बिलं भर
भवति बिभर्तेवृचं जघ्निवानपववार तद्वृचो वृणोतेवा वर्ततेवा वर्धतेवा यदवृ-
णोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । यदवर्तते तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते ।
यदवर्धते तद्वृचस्य वृचत्वमिति विज्ञायते । नि० २. ११. । इति ॥ दासपत्नीः ।
दसु उपशये । दासयतीति दासो वृचः । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । दासः
पतिर्यासां विभाषा सपूर्वस्य । पा० ४. १. ३४. । इति ङीप् । तत्संनियोगेनेकारस्य
नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा दासस्य पालयिष्यः । पत्याविश्वयं
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहिगोपाः । गुपू रक्षणे । गोपायतीति गोपाः ।
आयादय आर्द्धधातुके वा । पा० ३. १. ३१. । इत्यायप्रत्ययः । ततः क्तिप् । अतो

लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं यकारलोपः । न चाचः परस्मिन्नित्यतो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतद्विर्वचनेति प्रतिषेधात् । अहि-र्गोपा यासां । पूर्ववत्स्वरः । निरुद्धाः । रुधिर् आवरणे । ऋषस्तथोर्धोऽधः । पा० ८. २. ४०. । इति निष्ठातकारस्य धकारः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जघन्वान् । हंतेर्लिटः क्कमुः । अभ्यासाच्च । पा० ७. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य कुत्वं । क्रादिनियमप्राप्तस्येदो विभाषा गमहनेत्यादिना । पा० ७. २. ६८. । विकल्पविधानादभावः । संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अश्व्यो वारो अभवस्तदिदं मृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकं ।

अजय्यो गा अजयः शूर सोममवामृजः सर्तवे सप्र सिंधून् ॥ १२ ॥

अश्व्यः । वारः । अभवः । तत् । इदं । मृकं । यत् । त्वा । प्रति । अहन् । देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमं । अव । अमृजः । सर्तवे । सप्र । सिंधून् ॥ १२ ॥

मृके वजे । मृको वृक इति वज्रनामसु पठितत्वात् । देवो दीप्यमानः सर्वा-युधकुण्डल एकोऽद्वितीयो वृत्रो यद्यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् । प्रतिकूलत्वेन प्रहत-वान् । तत्तदानीं त्वमश्व्यो वारोऽश्वसंबंधी वालोऽभवः । यथाश्वस्य वालोऽना-यासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वद्वृत्रमगणयित्वा निराकृतवानित्यर्थः । किंच गाः पणिनापहतास्त्वमजयः । जितवान् । हे शूर शौर्ययुक्तेऽहं सोममजयः । जितवान् । तथा च तैत्तिरीयाः । त्वष्टा हतपुत्र इत्यस्मिन्नुपाख्याने समामनन्ति । स यज्ञवेशसं कृत्वा प्राप्स हा सोममपिवदिति । सप्र सिंधून् । इमं मे गंग इत्यस्यामृच्याम्नाता गंगाद्याः सप्रसंख्याका नदीः सर्तवे सर्तु प्रवाहरूपेण गंतु-मवामृजः । त्यक्तवान् । वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवानित्यर्थः ॥ अश्व्यः । अश्वे भवः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । वारयति दंशमश-कानिति वारः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । प्रत्यहन् । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनु-दात्तत्वं । अजयः । गा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य तिङ्प्रतिङ् इति नि-घातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । सर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्वादिनि च ।
 इन्द्रश्च यद्युयुधाते अहिश्चोतापरीभ्यो मघवा वि जिग्ये ॥ १३ ॥
 न । अस्मै । विऽद्युत् । न । तन्यतुः । सिषेध । न । यां । मिहं । अकिरत् । हादुनिं । च ।
 इन्द्रः । च । यत् । युयुधाते । इति । अहिः । च । उत । अपरीभ्यः । मघऽवा । वि ।
 जिग्ये ॥ १३ ॥

इन्द्रं निषेद्धुं वृत्रो यान्विद्युदादीन्मायया निर्मितवान् ते सर्वेऽप्येनं निषेद्धुम-
 शक्ताः । सोऽयमर्थोऽनेन सूत्रेणाच्यते । अस्मै इन्द्रार्थे निर्मिता विद्युन्न सिषेध ।
 इन्द्रं न प्राप्नोत् । तथा तन्यतुर्गर्जनं यां मिहं मेचनं यां वृष्टिमकिरत् । वृत्रो
 विश्लिप्तवान् । सापि वृष्टिर्न सिषेध । हादुनिं चाग्निमपि यां वृत्रः प्रयुक्तवान्
 सापि न सिषेध । इन्द्रश्चाहिश्चन्द्रवृत्रावुभावपि यद्यदा युयुधाते । युद्धं कृतवन्तौ ।
 तदानीं विद्युदादयो न प्राप्ता इति पूर्वत्रान्वयः । उत अपि च मघवा धन-
 वानिन्द्रोऽपरीभ्योऽपराभ्योऽन्यासामपि वृत्रनिर्मितानां मायानां सकाशाद्वि-
 जिग्ये । विशेषेण जितवान् ॥ सिषेध । पिधु गत्यां । मिहं । मिह मेचने ।
 मेहति सिंचतीति मिट वृष्टिः । क्षिप चेति क्षिप । अकिरत् । कृ विश्लेषे ।
 तुदादिभ्यः णः । ऋतु इडात्तरितीत्वं । अदागम उदात्तः । यद्वृत्रयोगादनिघातः ।
 युयुधाते । युध संप्रहारे । लिटि प्रत्ययस्वरः । जिग्ये । मन्तिदोर्जः । पा० १. ३.
 ५७. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र इति यत्र जम्भुषो भीरगच्छत ।
 नव च यन्नवतिं च सर्वतीः ज्येनो न भीतो अतरा रजांसि ॥ १४ ॥
 अहेः । यातारं । कं । अपश्यः । इन्द्र । इति । यत् । ते । जम्भुषः । भीः । अगच्छत् ।
 नव । च । यत् । नवतिं । च । सर्वतीः । ज्येनः । न । भीतः । अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

हे इन्द्र जम्भुषो वृत्रं हतवतस्तव इति चित्रे यद्यदि भीरगच्छत । न हतवान-
 स्सीति बुद्ध्या भयं प्राप्नुयात् । तत्सर्ववृत्रस्य यातारं हन्तारं कमपश्यः । त्वन्नोऽन्यं

कं पुरुषं दृष्टवानसि । तादृशस्य पुरुषांतरस्याभावान्मा भूत्तव भयमित्यर्थः । यद्यस्मात्कारणात् नव च नवतिं च स्रवंतीरेकोनशतसंख्याकाः प्रवहंतीर्नदीः प्राप्य रजांसि तत्रत्यान्युदकान्यतरः । तीर्णवानसि । तत्र दृष्टांतः । श्येनो न । श्येननामको बलवान्पक्षीव दूरगमनात्तव भयमासीदिति गम्यते । तद्भयं मा भूदित्यभिप्रायः । तच्च दूरगमनं ब्राह्मणे समाम्नातं । इंद्रो वै वृचं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः परावतोऽगच्छदिति । तत्तिरीयाश्चामनंति । इंद्रो वृचं हत्वा परां परावतमवगच्छदपराधमिति स मन्यमान इति ॥ हृदि । पृह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । जम्भुषः । हंतेर्लिटः क्लृप्ताः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । शासिवसिष-सीनां चेति पत्वं । न च षत्वतुकोरसिद्धः । पा० ६. १. ८६. । उत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् पत्वं न प्राप्नुयादिति वाच्यं संप्रसारणडीट्मु प्रतिषेधो वक्तव्यः । पा० ६. १. ८६. ६. । उत्यसिद्धवद्भावस्य प्रतिषिद्धत्वात् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । न चासिद्ध-वदत्रा भादिति संप्रसारणस्यासिद्धवद्भावः । भिन्नाश्रयत्वात् । संप्रसारणं हि षष्ठ्येकवचने । उपधालोपस्तु वसाविति भिन्नाश्रयत्वं । स्रवंतीः । सु गतौ । गप्श्यनोर्नित्यं । पा० ७. १. ८१. । इति नुमागमः । गपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्त्वेरणाद्युदात्तत्वं । अतरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

इंद्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृंगिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव ॥ १५ ॥

इंद्रः । यातः । अवऽसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृंगिणः । वज्रऽबाहुः ।

सः । इत् । ऊं इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनां । अरान् । न । नेमिः । परि । ता ।

बभूव ॥ १५ ॥

वज्रबाहुरिंद्रः शर्चा हते सति निःसपत्नो भूत्वा यातो गच्छतो जंगमस्याव-सितस्यैकैव स्थितस्य स्थावरस्य शमस्य शांतस्य शृंगराहित्येन प्रहरणादाव-प्रवृत्तस्याश्वगर्दभादेः शृंगिणः शृंगोपेतस्योयस्य महिषवलीवर्दादेश्च राजाभूत् । सेदु स एवेन्द्रश्चर्षणीनां मनुष्याणां राजा भूत्वा क्षयति । निवसति । ता तानि पूर्वोक्तानि जंगमादीनि सर्वाणि परिवभूव । व्याप्रवान् । तत्र दृष्टांतः । अरान्न

नेमिः । यथा रथचक्रस्य परितो वर्तमाना नेमिररान्नाभौ कीलितान्काष्ठविशेषान्याप्नोति तद्वत् ॥ यातः । या प्रापणे । याति गच्छतीति यात् । लटः शतृ । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सः । सोऽचि लोपे चेदिति संहितायां सोर्लोपः । ता । शेष्ठदंसि बहुलमिति शेर्लोपः । बभूव । भवतेर्लिटो णलि भवतेरः । पा० १. ४. ७३. । इत्यभ्यासस्यात्वं । कृताकृतप्रसंगितया वुगागमस्य नित्यत्वाद्बुद्धेः पूर्वं वुगागमः । यद्वा । इंधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः कित्वाद्बुद्धभावः । न चासिद्धवदत्रा भादिति तस्यासिद्धत्वादवडादेशः शङ्कनीयः । वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवतः । पा० ६. ४. ८८. १. । इति तस्य सिद्धत्वात् । तिङ्-तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य द्वितीयोऽष्टाविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देवाद्द्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वेदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते । त्वमग्ने प्रथम इति सप्रमानुवाकं पंच मृक्तानि । तच्चेतायामेति तृतीयं मृक्तं पंचदशर्चं । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयांगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अनुक्तत्वादिदो देवता । त्रिष्टुप् छंदः ॥ एतेत्यनुक्रमणिका । गोसववीवधयोर्निष्केवल्य एतायामेति मृक्तं विनियुक्तं । तथा च मृचितं । अति-मूर्तिना यक्ष्यमाण इति खंडे गोसववीवधौ पशुकाम इंद्र सोममेतायामेति मध्यंदिने । आ० ९. ८. । इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

एतायामोप गन्धं इदंमस्माकं सु प्रमतिं वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत । अयाम । उप । गन्धं । इदं । अस्माकं । सु । प्रमतिं । ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवां । केतं । परं । आऽवर्जते । नः ॥ १ ॥

देवाः परस्परमेवं कथयन्ति । हे देवा गन्धं पणिनामकेनासुरेणापहता अस्मदीया गाः प्राप्नुमिच्छन्तो यूयमेत । आगच्छत । युष्माभिः सहिता वयमिदं गवानयनक्षममुपायाम । प्राप्नुवाम । स चंद्रोऽनामृणो हिंसकरहितः सन्नस्माकं देवानां प्रमतिं गोलाभेन हर्षयित्वा प्रकृष्टां बुद्धिं सु वावृधाति । सुष्ठु वर्धयति । आत् अनंतरं स इंदोऽस्य रायो धनस्य गवां गोरूपस्य संबंधि परं केतमुत्कृष्टं ज्ञानं नोऽस्माकं कुविदावर्जते । अधिकं प्रापयति ॥ इत । इण् गतौ । अदा-
दित्वाच्छपो लुक् । अयाम । एतेर्लोडुत्तमबहुवचन आदुत्तमस्य पिच्छेत्याडागमः ।
पिच्छद्वावात्सार्वधातुकलक्षणे गुणेऽयादेशः । न चेणो यण् । पा० ६.४.८९. । इति
यणादेशः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधत्ते इति वचनात्तस्येयडादेशापवाद-
त्वात् । अतः परत्वाद्गुणेन यणादेशो बाध्यते । पिच्छद्वावात्प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । गन्धं । गा आत्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्यजिति
गोशब्दात्कर्मणः क्यच् । वांते । यि प्रत्यय इत्यवादेशः । प्रत्ययांताङातोर्लटः शतृ ।
तस्यादुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रमतिं । मन्यतेः क्तिन्यनुदात्तो-
पदेशेत्यादिनानुनामिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । वावृधाति ।
वृधु वृद्धौ । लेट्याडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । संहितायामभ्यासस्य
दीर्घश्छांदसः । अनामृणः । मृण हिंसायां । मृणन्ति हिंसन्तीति मृणाः । इगुपध-
लक्षणः कः । न संत्यामृणा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
अस्य रायः । ऊडिदमित्युभयत्र विभक्तेरुदात्तत्वं । गवां । सावेकाच इति प्राप्नस्य
विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चत्साववर्णेति प्रतिषेधः । केतं । कित ज्ञाने । घञंत
आद्युदात्तः । आवर्जते । वृजी वर्जने । अदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंद-
सीति तदभावः । शपः पिच्छादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकत्वेन धातुस्वरः ।
तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । कुविद्योगान्विपातिर्यद्यदिहंत्यादिना नि-
घातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उपेदहं धनदामप्रतीतं जुष्टं न श्येनो वसतिं पतामि ।

इंद्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहं । धनऽदां । अप्रतिऽदत्तं । जुष्टं । न । श्येनः । वसतिं । पतामि ।

इंद्रं । नमस्यन् । उपऽमेभिः । अर्कैः । यः । स्तोतृऽभ्यः । हव्यः । अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

य इंद्रः स्तोतृभ्यः स्तोतृणामनुष्ठातृणामनुग्रहार्थं यामन् तदीयशत्रुभिः सह प्रवृत्ते युद्धे हव्योऽस्ति । तैराह्वातव्यो भवति । तमिंद्रमहमनुष्ठातोपेत्यतामि । उपाप्नोम्येव । किं कुर्वन् । उपमेभिरुपमानस्थानीयरुक्मैरर्कैः स्तोत्रैः सह नमस्यन् । पूजयन् । कीदृशमिंद्रं । धनदां । धनप्रदं । अप्रतीत । अप्रतिगतं । बलिभिरतिरस्कृतमित्यर्थः । इंद्रप्राप्ता दृष्टांतः । जुष्टं पूजः सेवितां वसतिं स्वकीयनीडरूपां निवासभूमिं श्येनो न । यथा श्येननामको वेगवान्पक्षी स्वकीयस्थानं प्रत्यादेरेण धावति तद्वदहमिंद्रं त्वरया प्राप्नोमि ॥ धनदां । धनं ददातीति धनदाः । आतो मन्निन्नित्यादिना विच् । अप्रतीतं । शत्रुभिर्न प्रतिगतं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुष्टं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । श्वीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । नित्यं मंच इत्याद्युदात्तत्वं । पतामि । लेट्याडागमः । नमस्यन् । नममश्रुतात्पूजार्थं नमोवरिवः । पा० ३. १. १९. । इति क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अदुपदेगाच्च-सार्वधातुकानुदात्तस्यैकदेशस्वरेणोदात्तत्वं । उपमीयंत एभिरित्युपमाः । मादुमाने । घञर्थे कविधानमिति कः । बहुलं छंदसीति भिम ऐमादेशगभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । हव्यः । हेज्रो बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । अचो यदिति यत् । गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैव । पा० ६. १. ८०. । इत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यामन् । या प्राप्णे । मनिनो निन्नादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नि सर्वसेन इषुधीरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि ।

चोष्कूयमाण इंद्र भूरि वामं मा पणिभूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

नि । सर्वऽसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सं । अर्यः । गाः । अजति । यस्य । वष्टि ।

चोष्कूयमाणः । इंद्र । भूरि । वामं । मा । पणिः । भूः । अस्मत् । अधि । प्रऽवृद्ध ॥ ३ ॥

सर्वसेनः कृत्स्नसेनायुक्त इषुधीन्वाणानामाधारभूतान्निषंगान्यषक्त । नितरां पृष्ठभागे संयोजितवान् । अर्यः स्वामिरूप इन्द्रो यस्य देवस्य वष्टि । असुरेणापहता गाः प्रदातुं कामयते तस्य देवस्य गृहे ता गाः समजति । सम्यक् प्रापयति । हे प्रवृद्ध प्रकृष्टवृद्धियुक्त इन्द्र भूरि वामं प्रभूतं गोरूपं धनं चोष्कूयमाणोऽस्मभ्यं प्रयच्छन् अस्मदध्यस्मासु पणिर्मा भूः । व्यवहारी मा भूयाः । गवां मूत्स्यं मा याचस्वेत्यर्थः ॥ सर्वसेनः । इनेन सह वर्तत इति सेना । वोपसर्जनस्येति सभावः । सर्वा सरणशीला सेना यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते । पा० ६. १. १९१. इति वचनात्प्रत्ययलक्षणेन सर्वस्य सुपीति सर्वशब्द आद्युदात्तः । इषुधीन् । इषव एषु धीयंत इतीषुधयः । कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३. ३. ९३. इति किप्रत्ययः । संहितायां दीर्घादटीत्यादिना नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति पूर्वस्वरोऽनुनासिकः । असक्त । पच समवाये । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अर्यः । अर्यः स्वामिवेश्ययोः । पा० ३. १. १०३. इति यत्प्रत्ययांतो निपातितः । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत् । फि० १. १८. इत्यंतोदात्तत्वं । अजति । अज गतिक्षेपणयोः । वष्टि । वश कांतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । वश्चादिपत्वे ण्वत्वं । चोष्कूयमाणः । स्कुञ् आप्रवणे । धातोरेकाच इति यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । द्विवचने शर्पूर्वाः खयः । पा० ७. ४. ६१. इति ककारः शिष्यते । सकारो लुप्यते । कुहोश्चुरिति चुत्वे गुणो यङुकोरिति गुणः । सुषामादित्वात् षत्वं । यडंतात्तटः शानच् । अदुपदेशस्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । भूः । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

वधीर्हि दस्युं धनिनं घनेनैकश्चरन्नुपशकेभिरिन्द्र ।

धनोरधि विषुणक्ते व्यायन्नयज्जानः सनकाः प्रेतिमीयुः ॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युं । धनिनं । घनेन । एकः । चरन् । उपऽशकेभिः । इन्द्र ।

धनोः । अधि । विषुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्जानः । सनकाः । प्रऽइति । ईयुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र धनिनं बहुधनोपेतं दस्युं चोरं वृचं घनेन कठिनेन वज्रेण वधीर्हि । हतवान्बलु । धनित्वं वाजसनेयिनोऽपि स्पष्टमामनन्ति । वृचस्यांतः सर्वे देवाः सर्वाश्च विद्याः सर्वाणि हवींषि चासन्निति । उपशकेभिः समीपवर्तिभिः शक्ति-

युक्तेर्मरुद्भिः सहितो भूत्वैकश्चरन् । प्रहर्तुं स्वयमेक एव गच्छन् । यद्यपि मरुतः समीपे वर्तन्ते तथापि ते प्रोत्साहयन्त्येव न तु वृत्तं प्रहरन्ति । प्रहर्ता तु स्वयमेक एव । तथा च ब्राह्मणे समास्नातं । मरुतो हिनं नाजहुः प्रहर भगवो. वीर्यस्वेत्येवैनमेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्तेति । धनोरधि । इन्द्रसंबन्धिनो धनुष उपरि विषुणक् विविधं नाशमुद्दिश्य । यद्वा विष्वक् सर्वतस्ते वृत्तानुचरा ध्ययन् । विविधमागच्छन् । आगत्य चायज्जानो यज्वविरोधिनः संतः सनका एतन्नामका वृत्तानुचराः प्रेतिमीयुः । मरणं प्राप्ताः ॥ वधीः । हन हिंसागत्योः । लुङि च । पा० २. ४. ४३. । इति वधादेशः । स चादन्तः । तस्यातो लोप इति लोपे सति स्थानिवद्भावादतो हलादेः । पा० १. २. १. । इति वृद्धभावः । उट डेति । पा० ८. २. २६. । इति सिचो लोपः । आगमानुदात्तत्वे धात्वकारस्योदात्तत्वं । घनेनैकः । ईषा अक्षादिषु छंदसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं । पा० ६. १. १२१. २. । इति संहितायां प्रकृतिभावः । अनुनासिकछांदसः । उपगन्तुभिः । उपगन्तुं कुर्वन्तीत्युपगन्ताः । शक्र शक्ता । अस्मादेतुमगन्तव्यतात्पचाद्यच् । थाथादिस्वरेणोत्तरपदांतोदात्तत्वं । विषुणक् । विषुपूर्वान्नशेः संपदादिलक्षणः कृष्ण । नशेवा । पा० ८. २. ६३. । इति कुत्वं । यद्वा विषुपूर्वस्यांचतर्नुदागमः । सनका इत्यमराणां नाम । षण्णु दाने । सन्वन्ति ददतीति सनः दातारः । पचाद्यच् । सनान्कार्यति शब्दयतीति सनकाः । आतोऽनुपसर्गे कः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रेति । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ईयुः । एतेरुसिपरत्वादिरणो यणिति यणादेशे द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावादिकारस्य द्विर्वचनं । दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासदीर्घत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्जानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यद्विवो हरिवः स्थातरूप्य निरव्रतां अधमो रोदस्योः ॥ ५ ॥

परां चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्जानः । यज्वऽभिः । स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिऽवः । स्थातः । उय । निः । अव्रतान् । अधमः । रोदस्योः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते वृत्तानुचराः शीर्षा स्वकीयानि शिरांसि परा चित पराङ्मुखान्येव कृत्वा ववृजुः । गतवन्तः । कीदृशास्ते । अयज्जानः । स्वयं यागरहिताः प्रत्युत

यज्वभिर्यागानुष्ठातृभिः सह स्पर्धमानाः । हे हरिवः । हरिनामकाश्चयुक्तः स्यातः । स्थितियुक्तः । युद्धे पलायनरहितः । उग्रः । शौर्ययुक्तेन्द्रः । यद्यदा दिवोऽंतरिक्षा-
द्रोदस्योद्यावापृथिव्योः सकाशाच्चाप्रतान्वतरहितान्वृचानुचरान्निष्प्राधमः । निः-
शेषेण धमनं कृतवानसि । तदानीं त्वदीयमुखवायुना नुन्नाः संतो ववृजुरिति
पर्वचान्वयः ॥ शीर्षा । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति शेलोपः । ववृजुः । वृजी वर्जने ।
असंयोगाल्लिट् कित् । पा० १. २. ५. । इति कित्त्वानुणाभावः । अयज्जानः । यजतेः
मुयजोर्ङुनिप् । पा० ३. २. १०३. । इति भूते ङुनिप्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातु-
स्वरेणाद्युदात्तत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । हरिवः । हरी अस्य स्त इति हरिवान् । छंदसीर इति मतुपो
वत् । संवुद्धौ मतुवमोरिति स्त्वं । अप्रतान् । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं । दीर्घादटीति संहितायां नकारस्य स्त्वं । आतोऽटि नित्यमिति
सानुनासिक आकारः । अधमः । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । लङि सिपि शपि
पाध्रेत्यादिना धमादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

अयुयुत्सन्ननवद्यस्य सेनामयातयंत क्षितयो नवग्वाः ।

वृषायुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्भिर्दिद्राक्षितयंत आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनां । अयातयंत । क्षितयः । नवऽग्वाः ।

वृषऽयुधः । न । वध्रयः । निऽअष्टाः । प्रवत् ऽभिः । इन्द्रात् । चितयंतः । आयन् ॥ ६ ॥

अनवद्यस्य गर्हणीयदोषरहितस्येन्द्रस्य सेनां प्रत्यययुत्सन् । वृत्रस्यानुचरा
योद्धुर्मैच्छन् । तदानीं नवग्वाः । नवनीयगतयः स्तोतव्यचरित्राः । यद्वा । अंगि-
रमां सत्रमासीनानां मध्ये ये नवभिर्मासैरवाप्तफला उत्थितास्तेषां नवग्वा इति
संज्ञा । नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रमित्यादिषु तथाभिहितत्वात् । क्षितयो मनुष्या
अंगिरःप्रभृतयः । क्षितयः कृष्टय इति तन्नामसु पाठात् । अयातयंत । युद्धार्थ-
मिंद्रं नानाविधैर्मैत्रैः प्रोत्साहितवतः । इंद्रे योद्धुं गते सति निरष्टाः । तेनेद्रेण
निराकृता वृचानुचराश्चितयंतः स्वकीयामशक्तिं ज्ञापयंत इन्द्रादिन्द्रस्य सकाशात्प्र-
वद्भिः प्रवर्णैः पालयितुं सुशकैर्मार्गैरायन् । दूरे गतवतः । तच्च दृष्टांतः । वृषा-

युधो वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन शूरेण सह युद्धं कुर्वतो वधयो नपुंसका
 इव । निसर्गपंडो वधिश्वेत्यादिस्मृतिषु प्रयोगात् । ते यथा प्रबलेन दूरे निराकृता
 भवन्ति तद्वत् ॥ अयुयुत्सन् । युध संप्रहारे । सनि हलन्ताच्च । पा० १. २. १०. ।
 इति सनः कित्वाद्गुणाभावः । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० १. २. १०. । इतीट्-
 प्रतिषेधः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । सेनां । उनेन सह वर्तत इति सेना । वोप-
 सर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयातयंत ।
 यती प्रयत्ने । हेतुमति चेति णिच् । शितयः । शि निवासगत्योः । शियंति
 गच्छंतीति शितयो मनुष्याः । क्लिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्लिच । नवग्वाः ।
 नवभिर्मासैर्गच्छंतीति नवग्वाः । गमेरीणादिको द्रुप्रत्ययः । यद्वा क्षिप । गमः
 क्त्वा । पा० ६. ४. ४०. । इत्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं । पा०
 ६. ४. ४०. २. । इत्यकारस्य ऊकारः । जस्योः सुपि । पा० ६. ४. ६३. । इति यण-
 देशः । दीर्घश्छांदसः । वृषायुधः । क्षिप् चेति क्षिप । क्षिप चेत्यच सोपपदेभ्यो
 निरूपपदेभ्य इत्युक्तत्वादत्र सोपपदेभ्यः क्षिप । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्व-
 पदस्य संहितायां दीर्घः । निरष्टाः । अणू व्याप्तौ । भावं निष्ठा । यस्य विभाषे-
 तीट्प्रतिषेधः । ग्रश्वादिना पत्वे ण्वत्वं । निमा च बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 यद्वा निरस्ता इत्यत्र सकारस्य षत्वं छांदसं । तदानीमभ्ता इत्यतत्कर्मणि निष्ठेति
 गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रवद्भिः । वन पण संभक्त्वा । अस्मात्प्र-
 पूर्वात् क्षिप् । गमादीनामिति वक्तव्यं । पा० ६. ४. ४०. १. । इत्यनुनासिकलोपः ।
 ततस्तुक् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चितयंतः । चिती संज्ञाने । अस्मागयंतान्नटः
 गतृ । शप् । अनित्यमागमशसनमिति वचनात्त्रघृपधगुणाभावः ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

त्वमेतान्नुदतो जज्ञतोश्चायोधयो रजस इंद पार ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसमावः ॥ १ ॥

त्वं । एतान् । रुदतः । जज्ञतः । च । अयोधयः । रजसः । इंद । पार ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युं । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः । शंसं । आवः ॥ १ ॥

हे इंद त्वं रुदतो रीदनं कुर्वतो जज्ञतो भक्षणं हसनं वा कुर्वतश्चेतान्
 द्विविधानपि वृत्तानुचरान्नजसः पारेऽंतरिक्षस्य परभागे । रजःशब्दोऽंतरिक्ष-

वाची लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्तत्वात् । अयोधयः । युद्धमकरोः । युद्धेन मारि-
तवानित्यर्थः । दस्युमुपक्षयितारं वृत्रं दिव आ द्युलोकादानीयोच्चात्कर्षणावा-
दहः । दग्धवानसि । वृत्रं सपरिवारं विनश्य तत ऊर्ध्वं मुन्वतः सोमाभिषवं
कुर्वतः स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य गंसं स्तुतिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवा-
नसि ॥ रुदतः । रुदिर् अश्रुविमोचने । लटः शतृ । अदादिवाच्छपो लुक् ।
प्रत्ययस्वरणांतोदात्तत्वं । शतुरनुम इति शस उदात्तत्वं । जज्ञातः । जज्ञ भक्षह-
सनयोः । पूर्ववच्छपो लुक् । जज्ञित्यादयः षट् । पा० ६. १. ६. । इत्यभ्यस्तसंज्ञा ।
अतोऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मुन्वतः । मुनोतेः शतरि स्वादिभ्यः श्रुः ।
हुश्रुवोरित्यादिना यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्तुवतः । एज्
स्तुतौ । अदादिवाच्छपो लुक् । उवडादेशः । पूर्ववत्स्वरः ॥

अष्टमीमुंचमाह ॥

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुभमानाः ।

न हिन्वानासस्तितिरुस्त इदं परि स्पणो अदधात्सूर्येण ॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहं । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुभमानाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इदं । परि । स्पणो । अदधात् । सूर्येण ॥ ८ ॥

ते वृत्रानुचराः पृथिव्या भूमेः परीणहमाच्छादनं सर्वतो व्याप्तिं चक्राणासः
कुर्वाणा हिरण्येन हिरण्ययुक्तेन मणिना कंठबाह्यादिगतेन मण्याद्याभरणेन
शुभमानाः शुभमाना हिन्वानासो वर्धमानाः संतो वर्तन्ते । ते तथाविधा
वृत्रानुचरा इदं युद्धायोद्यंतं न तितिरुः । जेतुं न समर्था आसन् । तदानीं स
इदं स्पणो बाधकान्वृत्रानुचरान् सूर्येणादित्येन पर्यदधात् । परिहितान् व्यव-
हितानकरोत् । तथा च ब्राह्मणं । आदित्यो ह्यवोद्यन् पुरस्तादक्षांस्यपहंतीति ॥
चक्राणासः । करोतेऽहं दमि लिङिति वर्तमाने लिटः कानच् । ततोऽसुक् ।
चित् इत्यंतोदात्त इति परीणहं । परिणहनं परीणट् । परिपूर्वाच्चत्यतेर्भावे क्विप्
नहिवृतीत्यादिना ॥ पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य दीर्घः । पृथिव्याः । उदात्तयण
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । हिन्वानासः । हि गतौ वृद्धौ च । ताच्छीलिकश्चानश् ।
तितिरुः । तिरतिर्गत्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परि यदिदं रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सी ।

अमन्यमानाँ अभि मन्यमानेनिब्रह्मभिरधमो दस्युमिंद्र ॥ ९ ॥

परि। यत। इंद्र। रोदसी। इति। उभे। इति। अबुभोजीः। महिना। विश्वतः। सी।

अमन्यमानान्। अभि। मन्यमानेः। निः। ब्रह्मऽभिः। अधमः। दस्युः। इंद्र ॥ ९ ॥

हे इंद्र यद्यदा रोदसी उभे द्युलोकाभृलोकावुभौ महिना त्वदीयेन महिम्ना विश्वतः सी सर्वतः परिगृह्य पर्यवुभोजीः । परितो भुक्तवानसि । तदानीं त्वममन्यमानान् मन्त्रार्थमनुध्यातुमशक्तानपि केवलपाठकान्यजमानानभि मन्यमानैस्मदीया एते यजमानाः रक्षणीया इत्यभिमानं कुर्वद्विब्रह्मभिर्मन्त्रेदस्युं चोरं वृषादिरूपः। तुरं निरधमः । निःसारितवानसि । धमतिगंतिकर्मेति यास्कः । अबुभोजीः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लङि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणविशिष्टस्य श्रुः । छंदसि बहुलमितीडागमः । अतुदात्तः । यवृत्तयागार्तनिघातः । महिना । महिम्ना । महच्छब्दान्पृथ्वादिलक्षणो भावेऽमनिच । टेरिति टिलोपः । तृतीयैकवचनेऽन्तोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरणादात्तत्वं । सलोपश्छादसः । अमन्यमानान् । मन्यन्ते जानंतीति मन्यमानाः । मन ज्ञाने । दिवादिभ्यः श्यन् । श्यनो निह्नादाद्युदात्तत्वं । समामेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सहितायां रुत्वानुनासिकावुक्तौ ॥

दशमीमृचमाह ॥

न ये दिवः पृथिव्या अंतमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इंदो निज्योतिषा तमसो गा अदृष्टात् ॥ १० ॥

न। ये। दिवः। पृथिव्याः। अंतं। आपुः। न। मायाभिः। धनं। दा। परि। अमृवन् ।

युजं। वज्रं। वृषभः। चक्रं। इंद्रः। निः। ज्योतिषा। तमसः। गाः। अधृष्टात् ॥ १० ॥

ये जलविशेषा दिवो द्युलोकात्पृथिव्या अंतं भूमिः स्थानं नापुः । न प्राप्ताः । मेघरूपमापन्नेन वृत्रेण निरुद्धत्वात् । अत एव भूमिप्राप्यभावाद्भनदां धनप्रदां भूमिं मायाभिः सस्योपकारादिभिः कर्मभिर्न पर्यभूवन् । परितो न व्याप्ताः । जलपातसस्याभिवृद्धाद्युपकारं न चक्रुर्नित्यं । तदानीमयमिंद्रो मेघनेदनाय

वज्रं युजं स्वहस्तयुक्तं चक्रे । ततो ज्योतिषा द्योतमानेन वज्रेण तमस अंधका-
ररूपान्मेघाद्वा गमनशीलान्युदकानि निरधुक्षत् । निःशेषेण दुग्धवान् । मेघं
भिक्ष्वा जलं वृष्टवानित्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति पंचम्या उदात्तत्वं । आपुः ।
आपू व्याप्ता । लिट्युसि रूपं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । पर्यभूवन् । अथापि
यच्छब्दस्यानुषंगान्निघाताभावः । युजं । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् ।
अनित्यमागमशासनमिति वचनानुसम्भावः । अधुक्षत् । दुह प्रपूरणे । लुङि
शल उगुपधादनिटः क्मः । पा० ३. १. ४५. । इति च्छेः क्मादेशः । दादेधातोर्घः
। पा० ८. २. ३२. । इति घत्वं । एकाचो वश इत्यादिना । पा० ८. ३. ३७. । भष्भावः ।
संहितायां भष्भावाभावश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानां ।

सधीचीनेन मनसा तमिदं ओजिष्ठेन हन्मनाहन्मभि द्यून् ॥ ११ ॥

अनु । स्वधां । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । नाव्यानां ।

सधीचीनेन । मनसा । तं । इदं । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि । द्यून् ॥ ११ ॥

आपो जलान्यस्येदं स्वधामन्नं व्रीह्यादिरूपमनुलक्ष्याक्षरन् । मेघाद्दृष्टा
अभवन् । तदानीमयं वृत्रो नाव्यानां नावा तरणयोग्यानां बह्वीनामपां मध्ये
आ समंतादवर्धत । वृद्धिं प्राप्नोति । प्रभृतजले वर्तमानोऽपि न ममार किंत्व-
भिवृद्ध एव । तदानीमिदं सधीचीनेन सहगच्छता मनसा युक्तं तं वृत्रमोजिष्ठे-
नातिबलयुक्तेन हन्मना हननसाधनेन वज्रेणाभि द्यून् कतिचिद्विषयानभिल-
क्ष्याहन् । तेषु दिवसेषु हतवान् । जलमध्ये पतितस्यापि वृत्रस्य मनो यच्चेंद्र-
स्मिष्ठति तत्रैव सह गच्छति तादृशमभिजाय स हतवानित्यर्थः ॥ अक्षरन् । क्षर
संचलने । नाव्यानां । नावा तार्याणां । नौवयोधर्मेत्यादिना । पा० ४. ४. ९१. ।
यत् । चातो यि प्रत्यये । पा० ६. १. १९. । इत्यावादेशः । अनाव इति पर्युदासात्
। पा० ६. १. २१३. । तित्स्वरितमिति प्रत्ययस्वरितत्वं । सधीचीनेन । सहांचतीति
सध्यः । सहस्य सध्निः । पा० ६. ३. ९५. । इति सध्यादेशः । विभाषांचेरदिकित्वायां
। पा० ५. ४. ८. । इति स्वार्थे खप्रत्ययः । तस्यायन्नित्यादिना ईनादेशः । अच

इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खादेशस्योपदेशिवद्धचनादीकार उदात्तः । ओ-
जिष्ठेन । ओजोऽस्यास्तीत्योजस्वी । अस्मायामेधेति विनिः । तत आतिशयानिक
इष्टन् । विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ।
हन्मना । हन्यतेऽनेनेति हन्म । अन्येभ्योऽपि हण्यंत इति हणियहणात्करणेऽपि
मनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । तृतीयैकवचनेऽत्रापि प्राप्ते न संयोगाद्वचनतात् । पा०
६. ४. १३७. इति प्रतिषेधः ॥

दादशीमृचमाह ॥

न्याविध्यदिलीविशस्य दृळ्हा वि शृंगिणमभिनच्छुष्णमिदं ।

यावत्तरो मघवन्यावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युं ॥ १० ॥

नि। अविध्यत् । इलीविशस्य । दृळ्हा । वि । शृंगिणं । अभिनत । शुष्णं । इदं ।

यावत् । तरः । मघऽवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुं । अवधीः । पृतन्युं ॥ १० ॥

इलीविशस्य । इलाया भूमिर्विले गयानस्य वृक्षस्य संबंधीनि । इलाविल-
शयस्येति यास्कः । नि० ६. १९. । दृळ्हा हंतितान्यसुरेण निरुद्धानि प्रभृतान्युद-
कानीदो न्यविध्यत् । नितरां विद्ववान् । यद्वा दृळ्हाणि प्रवलानि सैन्यानि
नितरां विद्ववान् । तत ऊर्ध्वं शृंगिणं गोमहिषादिशृंगममानिरायुधरूपेण शुष्णं
जगतः शोषकं वृक्षं व्यभिनत । विविधं ताडितवान् । हे मघवन धनयुक्तं
तव यावत्तरो यावान्वेगोऽस्ति यावदोजो यावद्वलमस्ति तेन सर्वेण युक्तस्य
पृतन्युं पृतनां युद्धमिच्छंतं शत्रुं वृक्षं वज्रेणावधीः । हतवानसि ॥ अविध्यत् ।
व्यध ताडने । शयनि ग्रहियेत्यादिना संप्रसारणं । तिङ्गितिङ् इति निघात उदात्त-
स्वरितयोर्यण इति संहितायामादागमस्य स्वरितत्वं । इलीविशस्य । पर्षादरा-
दित्वादभिगतस्वरमिद्धिः । दृळ्हा । हंतिनिघायां हट्ठः स्थूलबलयोः । पा० ७.
२. २०. । इति निपात्यते । शृङ्गं दमि बहुलमिति शर्लोपः । अभिनत । भिदिर
विदारणे । लङि रूधादिभ्यः श्रम् । इतश्चेतीकारलोपे हन्त्याभ्य उति ति-
लोपः । शुष्णं । शुष शोषणे । शोषयतीति शुष्णः । तृपिशुपिरसिभ्यः क्छेति
नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अवधीः । लुङि चेति हंतवधादेशः । पृतन्युं ।
पृतनाशब्दात्क्यचि क्यध्वरपृतनस्येत्यन्त्यलोपः । क्वाच्छंदमीत्युप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अभि सिध्मो अजिगादस्य गवून्वि तिग्मेन वृषभेण पुरोऽभेत् ।

सं वज्रेणामृजद्वृचमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥

अभिः सिध्मः । अजिगात् । अस्य । गवून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण । पुरः । अभेत् ।

सं । वज्रेण । अमृजत् । वृचं । इन्द्रः । प्र । स्वां । मतिं । अतिरत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

अस्येन्द्रस्य सिध्मः साधको वज्रः गवूनभि । इन्द्रवरिणोऽभिलक्ष्याजिगात् । गतवान् । जिगातिर्गतिकर्मा । गाति जिगातीति गतिकर्मसु पाठात् । स चेन्द्रस्तिग्मेन तीक्ष्णेन वृषभेण श्रेष्ठेनायुधेन वज्रेण पुरो वृचस्य पुराणि व्यभेत् । विविधं भिन्नवान् । ततः स इन्द्रो वज्रेण स्वकीयेन वज्रेण वृचं सममृजत् । संयोजितवान् । संयोज्य च शाशदानो वृचं हिंसन् स्वां मतिं स्वकीयां हर्षपितां बुद्धिं प्रातिरत् । प्रकर्षेण वर्द्धितवान् ॥ सिध्मः । पिधु संराद्धौ । अस्मादौणादिको मक् । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । अजिगात् । गाः स्तुती । अत्र तु गत्यर्थः । जुहोत्यादित्वात् श्रुः । द्विभावे बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तिग्मेन । युजिरुचितिज्ञां कुश्र । उ० १. १४४. इति मक् । कुत्वं । वृषभेण । ऋषिवृषिभ्यां क्तिदित्येनाभच् । अभेत् । भिदिर्विदारणे । अभि प्राप्ते व्यत्ययेन गप् । तस्य बहुलं छंदसीति लुक् । लघूपधगुणे हल्ङ्ङाभ्य इति लोपः । यद्वा लुङि चूर्लुक् । अतिरत् । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । यद्वा तरतेव्यत्ययेन जः । ऋत इडात्तोरितीत्वं । शाशदानः । गृह् शातने । अस्माद्वृद्धांताच्छानच् । तस्य छंदस्युभयथेत्याईधातुकत्वादलोपयलोपी । सार्वधातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन्चाकन्प्रावो युध्यंतं वृषभं दशद्युम् ।

गफच्युतो रेणुर्नष्टात् द्यामुच्छ्वेये नृपात्याय तस्थी ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सं । इन्द्र । यस्मिन् । चाकन् । प्र । आवः । युध्यंतं । वृषभं । दशऽद्युम् ।

गफऽच्युतः । रेणुः । नष्टात् । द्यां । उत् । श्वेयेयः । नृऽसत्पाय । तस्थी ॥ १४ ॥

हे इन्द्र कुत्समेतन्नामकं गोत्रप्रवर्तकमृषिमावः । रक्षितवानसि । यस्मिन्कुत्से चाकन् । स्तुतिं कामयमानो वर्तसे तं कुत्समिति पूर्वचान्वयः । तथा दशद्युमे-

तन्नामकं दशमु दिक्षु दीयमानमृषिं प्रावः । प्रकर्षेण रक्षितवानसि । कीदृशं ।
 युध्यंतं । स्वकीयैः शत्रुभिः सह युद्धं कुर्वंतं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं । शफच्युतस्वदी-
 याश्वस्य शफात्पतितो रेणुर्धूलिर्द्यौ द्युलोकं नशत । प्राप्नोति । श्वेचेयः श्वित्राख्या-
 या योषितः पुत्रः पुरा शत्रुभयाज्जले मग्नः सन त्वदनुग्रहान्नृमत्स्याय नृभिः पुरुषैः
 सोढव्यायोत्तस्थौ । जलादुत्थितवान् ॥ चाकन् । चक तृप्ता । अस्माक्यंताच्छतृ ।
 छंदस्युभयथेत्या ईधातुकत्वाणिलोपः शवभावश्च । प्रत्ययस्वरेणांतादात्तत्वं । यद्वा ।
 कमु कांतावित्यस्माद्यद्गुंताच्चङि मियभ्यासस्य नुमभावश्छांदसः । दीर्घांऽकित
 इति दीर्घत्वं । मिलोपे मो नो धाताः । पा० ८. २. ६४. । इति मकारस्य नकारः ।
 धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । युध्यंतं । व्यत्ययेन परस्मैपदं । दशद्युं । दीव्यतेः
 प्रकाशार्थात्संपदादिलक्षणः क्तिप् । द्याः शृङित्यट । दशमु दिक्षु द्युर्यस्यासौ दशद्युः ।
 छांदसं ह्रस्वत्वं । यद्वा द्युशब्दोऽहर्नामसु पठितः । तेन प्रवृत्तिनिमित्तभूतः प्रकाशो
 लक्ष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शफच्युतः । शफेन च्युतः । तृतीया
 कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नशत । नश गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्वेचेयः ।
 श्वित्राया अपत्यं । स्त्रीभ्यो ढक् । पा० ४. १. १२०. । नृमत्स्याय । शकिसहोश्च । पा०
 ३. १. ९९. । इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । समासे कृदन्तरपदप्र-
 कृतिस्वरत्वं । पूर्वपदादिति षत्वं । संहितायां दीर्घश्छांदसः ॥

पंचदशीमुचमाह ॥

आवः शमं वृषभं तुग्यासु शेषजेषे मघवञ्छिच्यं गां ।

ज्योक् चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्चयतामधरा वेदनाकः ॥ १५ ॥

आवः । शमं । वृषभं । तुग्यासु । शेषऽजेषे । मघऽवन । श्विच्यं । गां ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिऽवांसः । अक्रन । शत्रुऽयतां । अधरा । वेदना ।

अकरित्यकः ॥ १५ ॥

हे मघवन् धनवन्निदं श्विच्यं श्वित्रायाः पुत्रं पूर्वोक्तं पुरुषमावः । रक्षितवा-
 नसि । किमर्थं । शेषजेषे । शत्रुभिः सह युद्धवेलायां शेषप्राप्त्यर्थं । कीदृशं ।
 शमं । त्वदीयपरिपालनेन चित्तव्याकुलतां परित्यज्य गांतं । वृषभं । गुणैः श्रेष्ठं ।
 तुग्यासु गां । जलेषु गतं निमग्नमित्यर्थः । तुग्या बुर्बुरमित्युदकनामसु पठि-
 तत्वात् । अत्रास्माभिः सह युद्धे ज्योक् चित् चिरकालमपि तस्थिवांसोऽव-

स्थिताः संतोऽक्रन् । ये वैरिणः शत्रुत्वमकुर्वन् । शत्रूयतां शत्रूनात्मन इच्छतां
 तेषामधरा वेदना निकृष्टानि दुःखानि त्वमकः । कुरु ॥ तुयश्शब्दोऽन्तरिक्षवचनः ।
 तच्च भवास्तुग्रियाः । तुयाह्वन् । पा० ४. ४. ११५. । इति घन् । तस्येयादेशः । इका-
 रलोपच्छादसः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । श्लेचज्ञेषे । जेषु णेषु एषु प्रेषु गतौ । अस्मा-
 त्संपदादिलक्षणः क्तिप् । श्लेचस्य जेट् श्लेचजेट् । समासांतोदात्तत्वं । अंतोदात्ता-
 दुत्तरपदादित्यादिना । पा० ६. १. १६९. । विभक्तेरुदात्तत्वं । श्विच्यं । श्विचायां भवः ।
 भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसः । तिष्ठतेः क्सुः ।
 वस्वेकाजाह्वसामितीडागमः । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ।
 शत्रूयतां । शत्रूनात्मन इच्छंतीति शत्रूयंतः । सुप आत्मन क्यजिति क्यच् ।
 तदंताच्छतु । तस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं एकादेशस्वरेणादात्तत्वं । तस्य च
 पूर्वासासिद्धत्वं नेथते । पा० ६. २. ६. १. । इत्युक्त्वाच्छचंतमंतोदात्तत्वमिति शतु-
 रनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अधरा वेदनेत्युभयच्च शेषछंदसि बहुल-
 मिति शेलोपः । अकः । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये तृतीयो वर्गः ॥

त्रिश्चिन्नो अद्येति चतुर्थं मृक्तं द्वादशर्चं । ऋषिश्चान्यस्माद्वेषेरिति परिभाष-
 यांगिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अश्विनौ देवता । क्व चो चक्रेति नवमी आ
 नो अश्विनेति द्वादशी च त्रिष्टुभौ । शिष्टासिष्टुवंतपरिभाषया जगत्यः । त्रिश्चिद्वा-
 दशाश्विनं नवम्यंतं त्रिष्टुभावित्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक आश्विने कर्ता जागते
 छंदसीदं मृक्तं । अथाश्विन इति खंडे मृचितं । त्रिश्चिन्नो अद्येते द्वावापृथिवी
 इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विने शस्त्रेऽप्येतत्सृक्तं प्रातरनुवाकन्याये-
 नेत्यतिदिष्टत्वात् ॥ तच्च प्रथमामृचमाह ॥

त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा विभुर्वा याम उत रातिरश्विना ।

युवोर्हि यंच हिम्येव वासंसोऽभ्यायसेन्या भवतं मनीषिभिः ॥ १ ॥

त्रिः। चित्। नः। अद्या भवतं। नवेदसा। विऽभुः। वां। यामः। उत। रातिः। अश्विना।

युवोः। हि। यंचं। हिम्याऽइव। वासंसः। अभिऽआयसेन्या। भवतं। मनीषिऽभिः ॥ १ ॥

हे नवेदसाश्विना । मेधाविनावश्विदेवौ । नवेदा इति मेधाविनाम । नवेदाः

कविः मनीषीति तन्नामसु पठितत्वात् । तादृशौ युवां चिश्चित् चिवारमथद्या-
स्मिन्कर्मणि नोऽस्मदर्थं भवतं । आगतौ भवतं । अत्र चिरिति वचनं सवनच-
यापेक्षं । आदरातिशयोक्त्यर्थं वा । विपथा हि देवा इति श्रुत्यंतरात् । वां
युवयोर्यामो गमनसाधनभूतो रथो विभुर्योपः । उत अपि च गतिदानं विभुरिति
शेषः । युवोर्युवयोरुभयोर्येवं हि परस्परनियमरूपः संबंधविशेषोऽस्ति खलु ।
तत्र दृष्टान्तः । वाससः सूर्यरश्म्याच्छादनयुक्तस्य वासरस्य हिम्येव । हिमयुक्त्या
रात्रेव । यथा रात्र्या सह दिवसस्य संबंधः कदाचिदपि नापैति तद्वत् । युवा-
मुभौ मनीषिभिर्मैधाविभिर्ऋत्विग्भिः । मनीषीति मैधाविनाम मनीषी मैधा-
तेति तन्नामसु पठितत्वात् । अभ्यायंसेन्याभितो नियंतर्था । अनुग्रहवशात्तदधीनौ
भवतं ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । नवेदमा । विपरीतं न
विज्ञ इति नवेदसौ । विद ज्ञान इत्यस्मादौणादिकोऽमुन । नञ्समासे नभ्रागन-
पादित्यादिन । नकारस्य प्रकृतिभावः । मुपां मुलुगित्याकारः । आसंचितनिघातः ।
यामः । यायते गम्यतेऽनेनेति यामो रथः । अतिस्त्वित्यादिना मन । निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । यद्वा यम उपरम इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । रातिः । रा दान इत्यस्माद्भावे क्तिन् । मंत्रे वृषत्यादिना तस्या-
दात्तत्वं । युवोः । मुपां मुपो भवन्तीति षष्ठीद्विवचनस्य षष्ठीद्विवचनादेशः ।
अत आदेशविषयत्वाद्योऽचि । पा० १. २. ८९. । इति यत्वं न भवति । शेषे लोप
इति टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे त्वेकादेश-
स्वरेण । हिम्या डव । हिमेति रात्रिनाम । ऊधः णयो हिमेति तन्नामसु पठि-
तत्वात् । हनेर्हि च । उ० १. १४५. । इति मक् । हंति पद्मान्तीति हिमं । अर्ज-
आद्यच् । हिमा रात्रिः । तत उत्तरस्य तृतीयैकवचनस्य मुपां मुलुगिति आदेशः ।
ततटिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्यादात्तत्वं । वाससः । वस आच्छादने । वा-
सयति प्रकाशेनाच्छादयतीत्यहर्वासः । अभ्यायंसेन्या । अभ्याडित्युपसर्गद्वयोपसृ-
ष्टाद्यम उपरम इत्यस्मादौणादिकः सेन्यप्रत्ययः । मुपां मुलुगित्याकारः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

चयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व उद्धिदुः ।

चयः स्कंभासः स्कभितास आरभे चिनेक्तं याथस्त्रिर्वश्विना दिवा ॥ २ ॥

चयः । पवयः । मधुऽवाहने । रथे । सोमस्य । वेनां । अनु । विश्वे । इत् । विदुः ।
 चयः । स्कंभासः । स्कभितासः । आऽरभे । चिः । नक्तं । याथः । चिः । ऊं इति ।
 अश्विना । दिवा ॥ २ ॥

मधुवाहने मधुवाहनद्रव्याणां नानाविधखाद्यादीनां वहनेन युक्तेऽश्विनोः
 संबन्धिनि रथे पवयो वज्रसमाना दृढाश्चक्रविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः संति । इत्
 इत्थं चक्रत्रयसंज्ञावप्रकारं विश्वे सर्वे देवाः सोमस्य चंद्रस्य वेनां कमनीयां
 भार्यामभिलक्ष्य यात्रायां विदुः । जानंति । यदा सोमस्य वेनया सह विवाह-
 स्तदानीं नानाविधखाद्ययुक्तं चक्रत्रयोपेतं प्रौढं रथमारुह्याश्विनौ गच्छत इति
 सर्वे देवा जानंतीत्यर्थः । तस्य रथस्योपरि स्कंभासः स्कंभविशेषास्त्रयस्त्रिसंख्याकाः
 स्कभितासः । स्थापिताः । किमर्थं । आरभे । आरब्धुं । अवलंबितुं । यदा रथ-
 स्वरया याति तदानीं पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं हस्तालंबनभृताः स्कंभा इत्यर्थः । हे
 अश्विनौ युवां तादृशेन रथेन नक्तं रात्रौ चिर्याथः । चिवारं गच्छथः । तथा
 दिवा दिवसेऽपि चिर्याथः । रात्रावहनि च रथमारुह्य पुनः पुनः क्रीडथ इत्यर्थः ॥
 मधुवाहने । मधु वाह्यतेऽनेनेति मधुवाहनः । करणे ल्युट् । विदुः । वेत्तेल्लटि
 विदो लटो वेति ऋसादेणः । स्कंभासः । एभि स्कभि गतिप्रतिबंधे । स्कंभेति
 प्रतिबद्धा भवतीति स्कंभाः । पचाद्यच् । स्कभितासः । स्कंभुः सीचो धातुः ।
 अस्मान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधे प्राप्ते यमितस्कभितेत्यादिनेडागमो नि-
 पातितः । आरभे । रभ राभस्ये । अस्मादाङ्पूर्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समाने अहन्निर्वद्यगोहना चिरद्य यज्ञं मधुना मिमिक्षतं ।

चिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसंश्च पिन्वतं ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । चिः । अवद्यऽगोहना । चिः । अद्य । यज्ञं । मधुना । मिमिक्षतं ।

चिः । वाजऽवतीः । उषः । अश्विना । युवं । दोषाः । अस्मभ्यं । उषसः । च । पिन्वतं ॥ ३ ॥

हे अश्विना अश्विनौ देवौ युवं युवामुभौ समानेऽहन्नेकस्मिन्ननुष्ठानदिने
 चिरवद्यगोहना चिवारमनुष्ठानगतानां दोषाणां संवरणकारिणौ भवतं । अद्या-
 स्मिन्दिने यज्ञं यज्ञगतं हविर्मधुना मधुररसेन चिर्मिमिक्षतं । चिवारं सिंचतं ।

किंच दोषा उषसश्च । रात्रीर्दिवसांश्च । रात्रिषु दिवसेषु नैरन्तर्येण वाजवतीर्ब-
लकारिणीरिषोऽन्नान्यस्मभ्यं पिन्वतं । सिंचतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ अहन् ।
मुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अवद्यगोहना । गुहू संवरणे । अवद्यस्य गुह-
यितारौ । नद्यादित्वाद्भ्युः । ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९. इति प्राप्तस्य
ऊवस्याभावश्छांदसः । मिमिक्षतं । मिह मेचने । सन्येकाच उपदेशेऽनुदात्तादि-
तीट्प्रतिषेधः । हलन्ताच्चेति मनः कित्वात्त्वघूपधगुणाभावः । द्विभावहलादिशेषी ।
ढत्वकत्वषत्वानि । वाजवतीः । उगितश्चेति डीप् । पिन्वतं । पिवि मिवि णिवि
मेचने । इदित्वाच्चुम् । कर्तरि णप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चिर्वर्तिर्यातं चिरनुव्रते जने चिः सुप्राव्ये चैधेव शिष्टातं ।
चिर्नाद्यं वहतमश्विना युवं चिः पृष्टो अस्मे अक्षरेव पिन्वतं ॥ ४ ॥
चिः । वर्तिः । यातं । चिः । अनुऽव्रते । जने । चिः । सुप्रऽअव्ये । चैधाऽइव । शिष्टातं ।
चिः । नाद्यं । वहतं । अश्विना । युवं । चिः । पृष्टः । अस्मे इति । अक्षराऽइव ।
पिन्वतं ॥ ४ ॥

हे अश्विना युवं चिर्वर्तिर्यातं । अस्मदीयवर्तनसाधनं गृहं चिर्यातं । चिवारं
प्राप्नुतं । तथानुव्रतेऽस्मदनुकूलव्यापारयुक्ते जने चिर्यातं । चिवारं तदनुग्रहाय
गच्छतं । चिः सुप्राव्ये चिवारं सुष्ठु प्रकर्षणं भवद्वां रक्षणीये प्रवर्तमानान-
स्मान् चैधेव चिभिरव प्रकारः शिष्टातं । पुनः पुनरनुष्ठानमुपदेष्टव्यमित्यर्थः ।
तथा नाद्यं नंदनीयं संतापकरं फलं चिर्वहतं । प्रापयतं । अस्मेऽस्माम् पृष्टोऽन्नं
चिः पिन्वतं । चिवारं प्रयच्छतं । तत्र दृष्टांतः । अक्षरेव । अक्षराण्युदकानि ।
अक्षरं स्रोतस्सृष्टिरिति तन्नामसु पाठात । तानि पञ्चन्यो यथा प्रयच्छति तद्वत् ॥
वर्तिः । वर्ततेऽचेति वर्तिर्गृहं । हपिषिरुहिवृत्तीत्यादिना उप्रत्ययः । मुपां सुलु-
गिति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः । सुप्राव्ये । उपसर्गद्वयोपमृष्टादवतः ऊर्मणि
ण्यत् । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धभावः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं ।
शिष्टातं । शिष्ट विद्योपादाने । नाद्यं । ण्यदंतः । पृष्टः । पृची संपर्कः । अमुनि
मुडागमः । अस्मे । मुपां सुलुगिति जे आदेशः । अक्षरा इव । अश्ववते व्याप्नु-
वन्तीत्यक्षराण्युदकानि । औणादिकः कसरप्रत्ययः । शेलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

चि॒नो॑ र॒यिं व॒हत॑म॒श्विना॑ यु॒वं चि॒र्दे॒वता॑ता॒ चि॒रुता॑व॒तं धि॒यः ।

चिः॑ सौ॒भग॑त्वं चि॒रुत॑ श्रवाँ॒सि न॒स्त्रि॒ष्टं वा॑ सू॒रे दु॒हिता॑रू॒हद्रथं॑ ॥ ५ ॥

चिः॑ नः॑ र॒यिं व॒हतं॑ अ॒श्विना॑ यु॒वं चिः॑ दे॒वऽता॑ता॒ चिः॑ उ॒त अ॒वतं॑ धि॒यः ।

चिः॑ सौ॒भग॑ऽत्वं चिः॑ उ॒त श्रवाँ॒सि नः॑ चि॒ऽस्यं॑ वा॑ सू॒रे दु॒हिता॑ आ ।

रू॒हत् । रथं॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं नोऽस्मान्रयिं धनं चिर्वहतं । चिवारं प्रापयतं । देवताता देवतातौ देवैर्युक्ते कर्मणि चिस्त्रिवारमागच्छतमिति शेषः । उत अपि च धियोऽस्मद्बुद्धीस्त्रिवारं रक्षतं । सौभगत्वं सौभाग्यं चिर्वहतमिति शेषः । उत अपि च श्रवांस्यन्नानि नोऽस्मभ्यं चिर्वहतं । वां युवयोः संबन्धिनं चिष्टं चक्रचयेऽवस्थितं रथं सूरे सूर्यस्य दुहिता पुत्री । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता । नि० ३. ४. इति यास्कः । सारूढवती ॥ देवताता । सर्वदेवाज्ञातित् । पा० ४. ४. १४२. इति स्वार्थिकस्तातित्प्रत्ययः । तेन देवतातिशब्देन देवसंबन्धो यज्ञो लक्ष्यते । देवताता मख इति तन्नामसु पठितत्वात् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । चिष्टं । चिषु चक्रेषु तिष्ठतीति चिष्टः । सुपि स्थः । पा० ३. २. ४. इति कः । अंबावेत्यादिना । पा० ८. ३. ९१. सकारस्य षत्वं । सूरे । षू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः कन् । उ० ४. २५. इति कन् । निच्चादाद्युदात्तः । विभक्तिव्यत्ययः । आरूहत् । कृमृदरुहिभ्यश्छंदसीति चुरडादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

चि॒नो॑ अ॒श्विना॑ दि॒व्यानि॑ भेष॒जा चिः॑ पा॒र्थि॒वानि॑ चि॒रु दत्त॑म॒द्भ्यः ।

ओ॒मानं॑ शं॒योर्म॑म॒काय॑ सू॒नवे॑ चि॒धातु॑ श॒र्म व॒हतं॑ शु॒भस्प॑ती ॥ ६ ॥

चिः॑ नः॑ अ॒श्विना॑ दि॒व्यानि॑ भेष॒जा चिः॑ पा॒र्थि॒वानि॑ चिः॑ उ॒त इति॑ दत्तं॑ अ॒त्ऽभ्यः॑ ।

ओ॒मानं॑ शं॒ऽयोः॑ म॒म॒काय॑ सू॒नवे॑ चि॒ऽधातु॑ श॒र्मी व॒हतं॑ शु॒भः प॒ती इति॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विना अस्मभ्यं दिव्यानि द्युलोकवर्तीनि भेषजा ओषधानि चिर्दत्तं । तथा पार्थिवानि । पृथिव्यामुत्पन्नान्योषधानि चिर्दत्तं । अद्य उ । अंतरिक्षस-

आदयोषधानि चिदेत्तं । आप इत्यंतरिक्षनाम । आपः पृथिवी भूरिति तन्नामसु पाठात् । शंयोरेतन्नामकस्य बृहस्पतिपुत्रस्य । ते शंयुं बार्हस्पत्यमवृ-
धन्निति ब्राह्मणांतरात् । तस्य संबन्धिनमोमानं मुखविशेषं ममकाय मूत्रवे मदी-
याय पुत्राय दत्तं । हे शुभस्पती । गोभनस्यौषधजातस्य पालकौ युवां त्रिधातु
वातपित्तश्लेष्मधातुत्रयगमनविषयं मुखं वहतं । प्रापयतं ॥ दिव्यानि । दंडादि-
त्वाद्यप्रत्ययः । पा० ५. १. ६६. । भेषजा । भिषज चिकित्सायां । पुंसि संज्ञायामिति
घः । शंयोः । शमु उपशमे । क्षिप । शम । यु अमिश्रणे । अस्माद्विच् । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरः । त्रिधातु । सितनिगमिमसिसध्यविधात्रकुणिभ्यस्तुन् । उ० १.
६९. । अद्भ्यः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । ओमानं । अवतरेत्येभ्योऽपि
हृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वरेत्यादिनाकारवकारयोः छट् । सार्वधातुका ईधातुक-
लक्षणो गुणः । यदि ज्वरत्वरेत्यचानुनासिके च । पा० ६. ४. १९. । इति नानुवर्तते
तर्हि पूर्वेष्वस्य मूत्रेण वकारस्य ऊडादेशो भविष्यति । शुभस्पती । शुभ दीप्ता ।
संपदादिलक्षणः क्षिप् । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति संहितायां विसर्जनीयस्य सत्वं । मुबा-
मंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्थो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

चिर्नो अश्विना यजता दिवेदिवे परि त्रिधातु पृथिवीमंगायतं ।

तिस्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि गच्छतं ॥ १ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । यजता । दिवेऽदिवे । परि । त्रिऽधातु । पृथिवी । अंगायतं ।

तिस्रः । नासत्या । रथ्या । पराऽवतः । आत्माऽदेव वातः । स्वसराणि । गच्छतं ॥ १ ॥

हे अश्विना दिवे दिवे प्रतिदिनं । दिवे दिवे द्यवि द्यवीत्यहर्नामसु पठित-
त्वात् । यजता । यष्ट्या । युवां नोऽस्मदीयां पृथिवी वेदिरूपां भूमिं परि सर्वतः
प्राप्य त्रिधातु कस्यात्रययुक्त आस्तीर्णं वर्हिष्याणायतं । शयनं कुरुतं । हे रथ्या
रथस्वामिनौ तिस्रस्त्रिसंख्याका ऐष्टिकपाशुकसौमिकरूपा वेदीगच्छतं । तच्च
दृष्टान्तः । स्वसराणि शरीराण्यात्मेव वातः । यथा प्राणिनामात्मभूतः प्राणवायु-
स्तदीयानि शरीराणि गच्छति तद्वत् ॥ यजता । यजतेभूमृहणीत्यादिना । उ० ३.
१०९. । अतच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । त्रिधातु । त्रिधा धीयते निधीयत इति

चिधातु । सितनिगमीत्यादिना धाजस्तुन् । निह्वादाद्युदास्तत्वं । समासे कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अशायतं ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । अशयातामित्यस्य ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्यासः । नासत्या । सत्सु
साधु सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । सत्यावेव नासत्यावित्यौर्ण-
वाभ इति यास्कः । नि० ६. १३. । नभ्राणनपादित्यादिना नजः प्रकृतिभावः ।
रथ्या । रथाहौ स्वामिनावित्यर्थः । छंदसि च । पा० ५. १. ६९. । इति यप्रत्ययः ।
स्वसराणि । सरंति गच्छंतीति सरा इन्द्रियाणि । स्वकीयाः सरा येषां शरी-
राणां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

चिरंश्चिना सिंधुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतं ।

तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे द्युभिरक्तुभिर्हितं ॥ ८ ॥

चिः । अश्चिना । सिंधुऽभिः । सप्तमातृऽभिः । त्रयः । आऽहावाः । त्रेधा । हविः । कृतं ।

तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकं । रक्षेथे इति । द्युऽभिः । अक्तुऽभिः ।

हितं ॥ ८ ॥

हे अश्चिना सप्तमातृभिः । इमं मे गंग इत्यादिमंत्रोक्ताः सप्तसंख्याका
गंगाद्या नद्यो मातर उत्पादिका येषां जलविशेषाणां ते सप्तमातरः । तैः सिं-
धुभिः स्यंदनस्वभावैर्जलैर्वसतीवरीनामभिस्त्रिः सोमाभिषवः कृत इति शेषः ।
तथा चान्यत्र ब्राह्मणे समाम्नातं । अष्टौ कृत्वोऽभिषुणोति एकादश कृत्वो द्वितीयं
द्वादश कृत्वस्तृतीयमिति । आहावा यथोक्तजलयुक्तस्य सोमस्याधारभूताः कूपस-
दृशास्त्रयस्त्रिसंख्याका द्रोणकलशा धवनीयपूतभृदाख्या निष्पन्ना इति शेषः ।
तेषु त्रिषु पात्रविशेषेषु त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः सवनत्रयगतैर्हविष्कृतं । सोमाख्यं
हविः संपादितं द्रव्यं वर्तत इति शेषः । तिस्रः पृथिवीरुपरि । त्रिभ्यः पृथिव्या-
दिलोकेभ्य ऊर्ध्वं प्रवा प्रवन्तौ गच्छन्तौ युवां दिवो नाकं द्युलोकसंबन्धिनमादित्यं
रक्षेथे । कीदृशं नाकं । द्युभिरहोभिरक्तुभी रात्रिभिश्च हितं स्थापितं । अहनि
सूर्य उदेति रात्रावस्तं गच्छतीत्येवमहोरात्राभ्यां सूर्यो व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः ॥
सप्तमातृभिः । बहुव्रीहिस्वरः । आहावाः । निपानमाहावः । पा० ३. ३. ७४. ।
इत्याहपूर्वाङ्ग्यतेरप्रत्ययः संप्रसारणं वृद्धिश्च निपातनात् । याथादिनोत्तरपदां-

तोदात्तत्वं । प्रवा । द्युङ् प्रुङ् गती । प्रवेते गच्छत इति प्रवी । पचाद्यच् । सुपां
सुलुगित्याकारः । नाकं । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । नभ्राणनपादित्यादिना
नञः प्रकृतिभावः । द्युभिः । ऊडिदमित्यादिना प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य दिवो
ऋल् । पा० ६. १. १८३. इति प्रतिषेधः ॥

नवमीमुचमाह ॥

क्व१ची चक्रा चिवृतो रथस्य क्व१चयो वंधुरो ये सनीऋः ।

कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नासत्यापयाथः ॥ ९ ॥

क्व१ ची । चक्रा । चिऽवृतः । रथस्य । क्व१ चयः । वंधुरः । ये । सऽनीऋः ।

कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञं । नासत्या । उपऽयाथः ॥ ९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ चिवृतस्त्रिसंख्याकैरग्निभिरूपेतस्य भवदीयस्य रथस्य ।
ईषाङ्ग्यं पूर्वभागे संयुज्यते । मेयमेकाग्निः । पृष्ठभागे वियुज्यते । तत्र कोणङ्ग्यं
संपद्यते । ईदृशस्य रथस्य संबंधीनि चीणि चक्राणि क्व । कुत्र स्थितानीत्यस्माभिर्न
दृश्यते । ये काष्ठविशेषाः सनीऋः । नीऋं गृहमहणं रथस्योपर्युपवेशस्थानं तेन
सह वर्तते इति सनीऋस्ते काष्ठविशेषा वंधुरो नीऋबंधनाधारभूतास्त्वयः । अक्षेण
सहिते हे ईषे इत्येवं त्रिसंख्याकाः क्व । कुत्र स्थिता इत्यस्माभिर्न ज्ञायते । वा-
जिनो बलवतो रासभस्य भवदीयाश्चस्थानीयस्य गर्दभस्य योगो रथे योजनं
कदा । कस्मिन्काले निष्पन्नमित्यस्माभिर्न दृश्यते । येन चक्रचयनीडकाष्ठचय-
रासभयोजनसहितेन रथेन यज्ञमस्मदीयं यागस्थानमुपयाथः । युवां प्राप्नुष-
स्तादृशस्य रथस्येति पूर्वचान्वयः ॥ ची चक्रा । उभयत्रापि शेषछंदसि बहुल-
मिति शेलोपः । वंधुरः । बंधुराणादिक उरन्प्रत्ययः । वत्वं छांदसं । सनीऋः ।
वोपसर्जनस्येति सभावः ॥

दशमीमुचमाह ॥

आ नासत्या गच्छतं हूयते हविर्मध्वः पिबतं मधुपेभिरासभिः ।

युवोर्हि पूर्वं सवितापसो रथमृताय चित्रं घृतवतमिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छतं । हूयते । हविः । मध्वः । पिबतं । मधुऽपेभिः । आसऽभिः ।

युवोः । हि । पूर्वं । सविता । उपसः । रथं । मृताय । चित्रं । घृतऽवतं । इष्यति ॥ १० ॥

हे नामत्यावश्विनाविह कर्मण्यागच्छतं । अत्रास्माभिर्हविर्हूयते । युवां च मधुपेभिर्मधुरद्रव्यपानयुक्तरासभिर्भवदीयैरास्यैर्मध्वो मधुरद्रव्याणि हवीषि पिबतं । सविता सूर्य उषसः पूर्वमुषःकालात्पुरा युवयोरश्विनोः संबन्धिनं रथमृतायाम्मद्यज्ञार्थमिष्यति हि । प्रेरयति खलु । कीदृशं । चिचं । पूर्वोक्तैश्चक्रचयादिभिर्विचिचं । घृतवतं । अक्षांजनसाधनेन घृतेनोपेतं ॥ गच्छतं । अदुपदेशस्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः । अत्र गच्छतं पिबतं चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हूयते । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यकः स्वरः । मध्वः । लिंगव्यत्ययः शसि यणादेशश्छांदसः । मधुपेभिः । मधु पिबन्तीति मधुपानि । आतोऽनुपसर्गं क इति कप्रत्ययः । आसभिः । पह्नित्यादिनास्यशब्दस्यासनादेशः । युवोः । युवोर्हि यंचमित्यचोक्तं । इष्यति । इष गतौ । श्यनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

आ नामत्या चिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।

प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृशतं सेधतं द्वेषो भवतं सचाभुवा ॥ ११ ॥

आ । नासत्या । चिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातं । मधुपेयं । अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टं । निः । रपांसि । मृशतं । सेधतं । द्वेषः । भवतं । सचाभुवा ॥ ११ ॥

हे नामत्या । असत्येनानृतेन रहितावश्विना । अश्विदेवौ । युवां चिभिरेकादशैः । ये देवासो दिव्येकादश स्थेत्यादिमंचप्रतिपादितैस्त्रिसंख्याकैरेकादशात्मकवर्गचयगतैर्देवैः सह मधुपेयं सोमात्मकं मधुरद्रव्यपानमभिलक्ष्येहास्मिन्देवयजनदेश आयातं । आगच्छतं । आयुरस्मदीयमायुषं प्रतारिष्टं । प्रवर्द्धयतं । रपांस्पर्शदीयानि पापानि निर्मृशतं । निःशेषेण शोधयतं । द्वेषो द्वेषकर्तृन् सेधतं । प्रतिषेधतं । सचाभुवा । अस्माभिः सहावस्थितौ भवतं ॥ चिभिः । षट्चिचतुर्भ्य इति विभक्तेरुदात्तत्वं । एकादशैः । एकादशानां पूरणैः । तस्य पूरणे । पा० ५. २. ४६. । इति षट् । मधुपेयं । पा पाने । अचो यदिति कर्मणि यत् । ईद्व्यति । । पा० ६. ४. ६५. । इत्याकारस्य ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥ मधु च तत्पेयमिति समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । तारिष्टं । तृ प्रवनतरणयोः । छांदसे प्रार्थनायां लुङि च्चुः सिच् । इडागमः । वृत्तो वा । पा० ७. २. ३६. । इति प्राप्-

स्येदो दीर्घस्य सिचि च परस्मैपदेषु । पा० १. २. ४०. । इति प्रतिषेधः । बहुलं
 छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अत्र तारिष्टं मृष्टतं चेति चशब्दार्थप्रतीतिस्तस्य
 चाप्रयोगाच्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । आदिः सिचोऽन्यतरस्यां । पा०
 ६. १. १८१. । इत्याद्युदात्तत्वं । मृष्टतं । मृग आमर्गने । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
 इति लोट्ठर्थे लुङ् । गल उगुपधादनिटः क्म इति क्सादेशः । एकाच उपदेशेऽनु-
 दात्तादितीट्प्रतिषेधः । षत्वकुत्वे । पूर्ववदडभावः । सेधतं । पिधु गत्यां । अत्र
 केवलोऽपि षिधिः प्रतिपूर्वस्यार्थं वर्तते । प्रार्थनायां लोट् । शपः पित्तादनु-
 दात्तत्वं । तिङ्श्च लसार्वधातुक्स्वरण धातुस्वरः । पादादित्वात्तिङ्ः परत्वाद्वा नि-
 घाताभावः । द्वेषः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कर्त्तरि विच् । भवतं । द्वेष इत्यस्य
 वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति । समानवाक्ये च निघातयुष्म-
 दस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । सचाभुवा । सचेत्ययं निपातः सहशब्द-
 समानार्थः । तथा च यास्कः । सचा सहेत्यर्थे इति । सचा भवत इति सचा-
 भुवौ । क्तिप् । ओः सुपीति यणादेशस्य न भूमधियोरिति प्रतिषेधः । सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

आ नो अश्विना चिवृता रथेनावोचं रयिं वहतं सुवीरं ।

शृण्वन्तां वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाज्रसाती ॥ १२ ॥

आ । नः । अश्विना । चिऽवृता । रथेन । अवाचं । रयिं । वहतं । सुऽवीरं ।

शृण्वन्तां । वां । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतं । वाज्रऽसाती ॥ १२ ॥

हे अश्विना चिवृता रथेन । अप्रतिहतगतित्वात् त्रिषु लोकेषु वर्तमानेन रथेन
 सह नोऽस्माकमवाचमभिमुखं सुवीरं शोभनवीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं रयिं
 धनमावहतं । आनीय प्रापयतं । शृण्वन्तास्मदीयस्मृतिं शृण्वन्तौ वां युवामव-
 सेऽस्मदक्षणार्थं जोहवीमि । आह्वयामि । नोऽस्माकं वाज्रसाती संयामे ।
 वाज्रसाती महाधन इति संयामनामसु पाठात् । वृधे वर्धनाय च भवतं ॥
 सुवीरं । शोभना वीरा यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 शृण्वन्ता । श्रु श्रवणे । गतरि श्रुवः शृ चेति श्रुवः शृभावश्च । ह्युवोः सार्वधातुक
 इति यणादेशः । सुपां सुलुगित्याकारः । जोहवीमि । ह्येज् स्पृहायां शब्दे च ।
 यदुक्चभ्यस्तस्य च । पा० ६. १. ३३. । इति कृतसंप्रसारणादस्मात्सुदुर्लभकवचने यङो

वा । पा० १. ३. ९४. । इतीडागमः । वृधे । वृधु वृद्धावित्यस्मात्संपदादिलक्षणो
भावे कृप् । वाजसातो । षणु दाने । क्तिनि तितुचेत्यादिना इट्प्रतिषेधः । जन-
सनेत्यादिना आत्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन्निति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचमो वर्गः ॥

ह्यम्यग्निमित्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं । हिरण्यस्तूप ऋषिः । आद्या नवमी
च जगतीछंदस्के । शिष्टास्तिष्ठुभः । कृत्तस्य सूक्तस्य सविता देवता । आद्याया
ह्यम्यग्निमित्यस्या अग्निमित्रावरुणरात्रिमित्राख्या लिंगोक्तदेवताः । तथा
चानुक्रांतं । ह्यम्येकादश सावित्रं नवमी जगत्याद्या च । लिंगोक्तदेवताः पा-
दास्त्वय इति । अभिप्रवपडहस्य चतुर्थेऽहनि विश्वदेवगस्त इदं सूक्तं सावित्रं नि-
विज्ञानं । तृतीयस्य अर्यमेति खंडं सूचितं । ह्यम्यग्निमस्य मे द्यावापृथिवी
इति तिस्रः । आ० १. १. । इति ॥ तत्र प्रथमामृचमाह ॥

ह्यम्यग्निं प्रथमं स्वस्तये ह्यामि मित्रावरुणाविहावसे ।

ह्यामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्यामि देवं सवितारं मृतये ॥ १ ॥

ह्यामि । अग्निं । प्रथमं । स्वस्तये । ह्यामि । मित्रावरुणौ । इह । अवसे ।

ह्यामि । रात्रीं । जगतः । निऽवेशनीं । ह्यामि । देवं । सवितारं । ऊतये ॥ १ ॥

स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय । स्वस्तीत्यविनाशनामेति यास्कः । प्रथममा-
दावग्निं ह्यामि । इहास्मिन्कर्मण्यवसेऽस्मद्रक्षणाय मित्रावरुणौ ह्यामि ।
जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य निवेशनीमुपवेशनहेतुभूतां रात्रीं रात्रिदेवतां
ह्यामि । जंगमाः सर्वे प्राणिनो दिवसे स्वस्वव्यापारान्कृत्वा स्वस्वगृहे रात्रावु-
पविशंतीति प्रसिद्धं । ऊतयेऽस्मद्रक्षणार्थं सवितारं देवं ह्यामि ॥ मित्रावरुणौ ।
देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्यानङादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्रीं ।
रात्रेश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. । इति डीप् । निवेशनीं । निविशंत्यस्यामिति निवे-
शनी । करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् । टिट्ठाणजित्यादिना । पा० ४. १. १५. । डीप् ।
ऊतये । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्या-
दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्मृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । निऽवेशयन् । अमृतं । मर्त्यं । च ।

हिरण्ययेन । सविता । रथेन । आ । देवः । याति । भुवनानि । पश्यन् ॥ २ ॥

सविता सूर्यः कृष्णेन रजसा कृष्णवर्णेन लोकेन । कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्ण इति यास्कः । लोका रजांस्युच्यन्त इति च । अंतरिक्षलोको हि सूर्यागमनात्पुरा कृष्णवर्णो भवति । तेनांतरिक्षमार्गेणावर्तमानः पुनः पुनरागच्छन् अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वस्थानेऽवस्थापयन् । यद्वा । अमृतं मरणरहितं प्राणं मर्त्यं मरणसहितं शरीरं च निवेशयन् । तथा चारण्यकाडि । अमर्त्यं मर्त्येन मयोनिरित्येतस्य संवभागस्य व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे यथोक्तोऽर्थोऽवगम्यते । मर्त्यानि हीमानि शरीराणि । अमृतेषां देवतेति । यथोक्तगुणोपेतः सविता देवो भुवनानि सर्वान् लोकान्पश्यन् अवेशमाणः । प्रकाशयन्नित्यर्थः । हिरण्ययेन सुवर्णनिर्मितेन रथेनायाति । अस्मत्समीपमागच्छति ॥ अमृतं । मृतं मरणं नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिवमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मर्त्यं । मर्ते भवं । भवे छंदमीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । हिरण्ययेन । ऋग्व्यवास्त्येत्यादिना मयटो मकारलोपो निपातितः । यस्येति लोपे प्रत्ययस्वरः । भुवनानि । भू सत्तायां । भूसूधृभस्त्रिभ्यश्छंदमीति क्युन्प्रत्ययः । योरनादेश उवडादेशः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभाभ्यां यजतो हरिभ्यां ।

आ देवो याति सविता परावतोऽप विश्वा दुरिता बाधमानः ॥ ३ ॥

याति । देवः । प्रऽवता । याति । उत्ऽवता । याति । शुभाभ्यां । यजतः । हरिऽभ्यां ।

आ । देवः । याति । सविता । पराऽवतः । अप । विश्वा । दुऽइता । बाधमानः ॥ ३ ॥

देवो दीप्यमानः सविता प्रवता प्रवणवता मार्गेण याति । गच्छति । तथोद्धतोऽनोर्द्धदेशयुक्तेन मार्गेण याति । उदयानंतरं आ मध्याह्नमूर्द्धा मार्गः ।

तत उपरि आ सायं प्रवणो मार्ग इति विवेकः । तथा यजतो यष्ट्यः स देवः
 शुभाभ्यां श्वेताभ्यां हरिभ्यामश्वभ्यां याति । देवयजनदेशे गच्छति । सविता
 देवो विश्वा दुरिता सर्वाणि पापान्यपवाधमानो विनाशयन् परावतो दूरदे-
 शात् । परावत इति दूरनामसु पठितत्वात् । तादृशाद्युलोकादायाति । यागदेश
 आगच्छति ॥ प्रवता । वन षण् संभक्तौ । अस्मात्प्रपूर्वात्किप् । गमादीनामिति
 वक्तव्यमित्यनुनासिकलोपः । ततस्तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उद्धता ।
 उत्पूर्वाद्धनतेः पूर्ववत्प्रक्रिया । यजतः । भृमृहणीत्यादिना यजतेः कर्मण्यतच्-
 प्रत्ययः । विश्वा दुरिता । उभयत्र शेषदंसि बहुलमिति शेलोपः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

अभीवृतं कृण्वेर्विश्वरूपं हिरण्यगम्यं यजतो बृहंतं ।

आस्थादृथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजांसि तविषी दधानः ॥ ४ ॥

अभिऽवृतं । कृण्वेः । विश्वऽरूपं । हिरण्यऽगम्यं । यजतः । बृहंतं ।

आ । अस्थात् । रथं । सविता । चित्रऽभानुः । कृष्णा । रजांसि । तविषी । दधानः ॥ ४ ॥

सविता रथमास्थात् । आस्थितवान् । आरूढवानित्यर्थः । कीदृशं । अभीवृतं
 अभितो वर्तमानं । तथा कृण्वेर्विश्वरूपं । सुवर्णेन नानारूपं । कृण्वेन लोहमिति
 सुवर्णनामसु पाठात् । क्वचित्सुवर्णेन निर्मितगजपंक्तिः क्वचिदश्वपंक्तिः क्वचिन्मनु-
 ष्यपंक्तिरित्येवं बहुरूपत्वं । हिरण्यगम्यं । अश्वानां स्केधेषु रथयोजनवेलायां
 नियंतुं प्रक्षेप्यमाणाः शंकवः शम्याः । ताः सुवर्णमय्यो रथे वर्तन्ते । बृहंतं ।
 प्रौढं । कीदृशः सविता । यजतः । यष्ट्यः । चित्रभानुः । विविधरश्मियुक्तः ।
 कृष्णा रजांस्यंधकारयुक्ततया कृष्णवर्णान् लोकानुद्दिश्य तमोनिवारणार्थं
 तविषी बलं स्वकीयं प्रकाशरूपं दधानः ॥ अभीवृतं । अभितो वर्तत इत्यभी-
 वृतं । वृतु वर्तने । क्षिपि नहिवृतीत्यादिना । पा० ६. ३. ११६. । पूर्वपदस्य
 दीर्घत्वं । विश्वरूपं । विश्वानि रूपाणि यस्यासी विश्वरूपः । बहुव्रीहौ विश्वं
 संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । हिरण्यगम्यं । हर्य गति-
 कांत्योः । हर्यतेः कन्यन् हिर च । उ० ५. ४४. । इति कन्यन्प्रत्ययो धातोर्हिरादेशश्च ।
 निह्वादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आस्थात् । तिष्ठतेर्लुङि गा-
 तिस्थेति मिचो लुक् । कृष्णा । कृषेर्वर्णं । उ० ३. ४. । इति नक्प्रत्ययः । शेषदंसि

बहुलमिति शेलोपः । तविंषी । तवतिः सौचो धातुः । तवेर्णिङ् । उ० १. ४८. ।
इति टिषच् । टित्वाटिट्वाणञित्यादिना डीप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं वृषादित्वाङ्-
ष्ट्व्यं । दधानः । शानच्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि जनाञ्छ्रुत्वाः शितिपादो अख्यन्त्रं हिरण्यप्रउगं वहंतः ।

शश्वद्भिः सवितुर्देव्यस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्युः ॥ ५ ॥

वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथं । हिरण्यऽप्रउगं । वहंतः ।

शश्वत् । विशः । सवितुः । देव्यस्य । उपऽस्थे । विश्वा । भुवनानि । तस्युः ॥ ५ ॥

श्यावा एतन्नामकाः सूर्यस्याश्वाः । श्यावाः सवितुरिति निघंटावुक्तत्वात् ।
ते च शितिपादः । श्वेतैः पादरूपेताः । हिरण्यप्रउगं । रथस्य मुखमीषयोरयं
युगबंधनस्थानं प्रउगमित्युच्यते । तच्चात्र सुवर्णमयं । तद्युक्तं रथं वहंतो जनान्प्रा-
णिनो व्यख्यन् । विशेषेण प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । शश्वत सर्वदा विशः प्रजा
देव्यस्येतरदेवसंबन्धिनः सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्योपस्थे समीपस्थाने तस्युः । स्थित-
वत्यः । न केवलं प्रजाः किं तर्हि विश्वा भुवनानि सर्वे च लोकाः प्रकाशय
सूर्यसमीपे तस्युः ॥ शितिपादः । शितयः श्वेतवर्णाः पादा येषां ते शितिपादः ।
सुपां सुलुगिति जसः सु आदेशः । यद्वा शितिः श्वेतवर्णः स्फाटिकादिः । स एव
पादो येषां ते । पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । पा० ५. ४. १३८. । इति समासांतपा-
दशब्दस्यांत्यलोपः । उपमानादिति हि तत्रानुवर्तते । पादशब्दस्य वृषादित्वादा-
द्युदात्तत्वं । तस्य बहुव्रीहौ समासे शितेर्नित्याबद्धच बहुव्रीहावभसत् । पा० ६. २.
१३८. । इत्यत्ररपदप्रकृतिस्वरत्वं । अख्यन् । ख्यातलुङ्स्यतिवक्तीत्यादिना चुर-
ङादेशः । हिरण्यप्रउगं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वहंतः । शपः पित्वा-
दनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरण धातुस्वरः । देव्यस्य । तस्येदमित्यर्थे
देवाद्यजनी । पा० ४. १. ८५. ३. । इति देवशब्दात्प्राग्दीव्यतीयो यज्ञ । तद्वितेध्व-
चामादेरित्यादिवृद्धिः । ञित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । उपस्थे । आतश्चोपसर्ग
इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । मरुद्वादिनात्पूर्वपदांतो-
दात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तिस्रो द्यावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।
 आणिं न रथ्यममृताधिं तस्युरिह ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत् ॥ ६ ॥
 तिस्रः । द्यावः । सवितुः । द्वौ । उपऽस्था । एका । यमस्य । भुवने । विराषाट् ।
 आणिं । न । रथ्यं । अमृता । अधिं । तस्युः । इह । ब्रवीतु । यः । ऊं इति । तत् ।
 चिकेतत् ॥ ६ ॥

द्यावः स्वर्गोपलक्षिताः प्रकाशमाना लोकास्त्रिस्तिसंख्याकाः संति । तच्च
 द्वौ लोकौ सवितुः सूर्यस्योपस्था समीपस्थाने वर्तते । द्युलोकभूलोकयोः सूर्येण
 प्रकाशितत्वात् । एका मध्यमा भूमिरंतरिक्षलोको यमस्य भुवने पितृपतेर्गृहे
 विराषाट् । विरान् गंतृन्सहते । प्रेताः पुरुषा अंतरिक्षमार्गेण यमलोके गच्छन्ती-
 त्वर्थः । अमृतामृतानि चंदनश्चादीनि ज्योतीषि जलानि वाधितस्युः । सवि-
 तारमधिगम्य स्थितानि । तच्च दृष्टांतः । रथ्यमाणिं न । रथाद्बहिरक्षच्छिदे
 प्रक्षिप्रः कीलविशेष आणिरित्युच्यते । रथसंबन्धिनमाणिमधिगम्य यथा रथ-
 स्तिष्ठति तद्वत् । यस्तु मानवस्तत्सवितृरूपं चिकेतत् । जानाति । स मानव
 इहास्मिन्विषये ब्रवीतु । कथयतु । केनापि वक्तुमशक्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥
 तिस्रः । तिसृभ्यो जस इति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्वौ । संहितायामावादेशे लोपः
 शाकल्यस्येति वकारलोपः । उपस्था । आङः याजयां चोपसंख्यानं । पा० १. १.
 ३९. ४. । इति सप्तम्या आङादेशः । आङोऽनुनासिकछंदसि । पा० ६. १. १२६. ।
 इति प्रकृतिभावः । विराषाट् । वृज् वरणे । घञर्थे कविधानमिति कर्मणि कः ।
 बहुलं छंदसि । पा० १. १. १०३. । इतीत्वं । तथा सति वूर्यत इति विरा इत्युक्त्वं
 भवति । तान्सहत इति विराषाट् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति सहेर्ण्वः ।
 सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य
 दीर्घः । रथ्यं । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत् । पा० ४. ३. १२१. । इति यत् । यतोऽनाव
 इत्याद्युदात्तत्वं । अमृता । शेछंदसि बहुलमिति शेलोपः । चिकेतत् । कित ज्ञाने ।
 लेट्छागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जुहोत्यादित्वात् झुः । लघूपधगुणः ।
 अनुदात्ते च । पा० ६. १. १९०. । इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षष्ठो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वि सुप॒र्णो अ॒न्तरि॒क्षाण्य॒ख्यत्त॒भीर॒वेपा॒ असु॒रः सु॒नीथः ।

क्वे॒दानी॒ सूर्यः॒ कश्चि॒केत॒ कत॒मां द्यां॒ रश्मि॒रस्या॒ ततान ॥ १ ॥

वि । सु॒ऽप॒र्णः । अ॒न्तरि॒क्षाणि । अ॒ख्यत् । ग॒भीर॒ऽवेपाः । असु॒रः । सु॒ऽनीथः ।

क्वे॒ । इ॒दानी॑ । सूर्यः॒ । कः । चि॒केत॒ । कत॒मां । द्यां । रश्मिः । अस्य॒ । आ । त॒तान ॥ १ ॥

सुप॒र्णः शोभ॒नप॒तनः सूर्य॑स्य रश्मिः । सुप॒र्णा इति॑ पंचदश रश्मिनामा-
नीति॑ तन्नामसु पठितत्वात् । अ॒न्तरि॒क्षाण्य॒न्तरि॒क्षोप॒लक्षि॒तानि॑ लो॒कत्रय॑स्थानानि
व्यख्यत् । विशेषेण ख्यापितवान् प्रकाशितवान् । कीदृशो रश्मिः । गभीर-
वेपाः । गंभीरकंपनः । रश्मेः प्रकंपनं चलनं केनापि द्रष्टुमशक्यमित्यर्थः ।
असुरः । सर्वेषां प्राणदः । तथा चान्यचाम्नायते । सर्वेषां भूतानां प्राणानादा-
योदेतीति । सुनीथः । सुनयनः । शोभनप्रापणः । मार्गप्रकाशनेनाभीष्टदं प्रा-
पयतीत्यर्थः । तादृशरश्मियुक्तः सूर्य उदानीं रात्रौ क कुत्र वर्तते । तदेतदहस्यं
कश्चिकेत । को जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य रश्मिः कतमां द्यामा-
ततान । कं द्युलोकं रात्रौ व्याप्तवानेतदपि को जानाति ॥ सुप॒र्णः । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गभीरवेपाः । दुर्वेप कंपने । असुन् । गभीरं वेपो यस्य ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असुरः । असु शेषणे । अस्यति शत्रून्वित्यसुरः । असेरुरन
। उ० १. ४०. निह्नादाद्युदात्तत्वं । यद्वा । असृन्प्राणान्नाति ददातीत्यसुरः । आतोऽनु-
पसर्गे क इति कप्रत्ययः । सुनीथः । शीञ् प्रापणे । हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः
कथन्निति कथन । प्रादिसमासे थाथादिर्नोत्तरपदांतोदात्तत्वं । उदानी । उदम्-
शब्दात्सप्तम्यर्थं दानीं च । पा० ५. ३. १८. इति दानीमप्रत्ययः । उदम उगितीदम्-
शब्दस्येष्टादेशः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सूर्यः । पृ प्रेरणे । सुवतीति सूर्यः । राज-
सूर्यसूर्येत्यादिना रुडागमसहितः कप्रत्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्यानुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । चिकेत । कित ज्ञाने । लिट् । कतमां । किंजातीयां । वा
बहूनां जातिपरिग्रहे इतमच् । पा० ५. ३. ९३. इति किंश्चात इतमच् ।
डिह्वाट्टिलोपः । चित इत्यंतोदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अष्टौ व्यख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिंधून् ।

हिरण्याशः सविता देव आगाहधत्ना दाणुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

अष्टौ । वि । व्यख्यत् । कुकुभः । पृथिव्याः । स्त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिंधून् ।

हिरण्य ऽ अशः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाणुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

पृथिव्याः संबंधिनीरष्टौ कुकुभः प्राच्याद्याश्चतस्रो दिश आग्नेय्याद्याश्चतस्रो विदिश इत्येवमष्टौ दिशो व्यख्यत् । सविता प्रकाशितवान् । तथा योजना प्राणिनः स्वस्वभोगेन योजयितृन्धन्व अंतरिक्षोपलक्षितान् ची चिसंख्या-
कान्पृथिव्यादिलोकान् । सप्त सिंधून् गंगादिनदीः समुद्रान्वा सविता व्यख्यत् ।
हिरण्याशः । हितरमणीयचक्षुर्युक्तो हिरण्यमयाशो वा सविता देव आगात् ।
इहागच्छतु । किं कुर्वन् । दाणुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणी-
यानि रत्नानि दधत् । प्रयच्छन् ॥ व्यख्यत् । ख्यातेर्लुङ्प्रत्यतिवक्तीत्यादिना
चेरङादेशः । ची । शेष्ठंदसि बहुलमिति शेलोपः । धन्व । रिवि रवि धवि
गत्यर्थाः । इदितो नुम् धातोरिति नुम् । अस्मात्कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्वि-
द्युप्रतिदिव इति कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । नलोपः । प्रत्ययस्य
निच्चादाद्युदात्तत्वं । योजना । योजयति प्राणिन उपभोगेनेति योजनानि । नद्या-
दिलक्षणा ल्युः । शेरनिटीति णिलोपः । पूर्ववच्छेलोपः । हिरण्याशः । हिर-
ण्यमयान्यक्षीणि यस्यासौ हिरण्याशः । बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गणोः । पा० ५. ४. ११३ ।
इति समासांतः षच्प्रत्ययः । अगात् । एतेर्लुङीणो गा लुङि । पा० २. ४. ४५ ।
इति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । दधत् । शतरि नाभ्यस्ताच्छतुरिति
नुमागमप्रतिषेधः । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं । दाणुषे । दाश्चान्साह्वानित्यादिना ऋमुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्य-
क्वचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । शासिवसिघसीनां चेति
पत्वं । वार्याणि । वृडः संबन्धौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवदेत्यादिनाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अंतरीयते ।

अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः। सविता। विचर्षणिः। उभे इति। द्यावापृथिवी इति। अंतः। ईयते।
अप। अमीवां। बाधते। वेति। सूर्ये। अभि। कृष्णेन। रजसा। द्यां। ऋणोति ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः सुवर्णमयहस्तयुक्तः । यद्वा यजमानेभ्यो दातुं हिरण्यं हस्ते
धृतवान् । विचर्षणिः । विविधदर्शनयुक्तः । विचर्षणिः पश्यदित्यर्थः । विचर्ष-
णिर्विश्वचर्षणिरिति तन्नामसु पाठात् । सविता देव उभे द्यावापृथिवी अंतः ।
उभयोर्लोकीयोर्मध्य ईयते । गच्छति । अमीवां रोगादिबाधामपबाधते । सम्यक्
निराकरोति । तथा सूर्ये वेति । गच्छति । यद्यपि सवितुर्मूर्ययोरेकदेवतात्वं
तथापि मूर्तिभेदेन गंतृगंतव्यभावः । कृष्णेन तमसः कर्षकेण निवर्तकेन रजसा
तेजसा द्यामाकाशमभ्युणोति । सर्वतो व्याप्नोति ॥ द्यावापृथिवी । दिवसश्च
पृथिव्यां । पा० ६. ३. ३०. । इति चण्डाहिवंशच्यस्य द्यावादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ । पा० ६. २. १४२. । इति न निषेधः ।
अपृथिवीरुद्रूपमधिष्विति पर्युदस्तत्वात् । ईयते । ईड् गतौ । तिङ्तिङ् इति
निघातः । बाधते वेति चेति समुच्चयार्थप्रतीतिश्चण्डस्याप्रयोगाच्चादिलोपे वि-
भाषेति निघातप्रतिषेधः । वेति । वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्यप्येषा द्वितीया तथापि
तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । ऋणोति । ऋण गतौ । तनादित्वादः । तनादिषु
करोतिरेव गुणो नान्येषामित्यापिगलिमतेन गुणाभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृच्छीकः स्ववाँ यात्ववाङ् ।

अपसेधन् रक्षसो यातुधानानस्थान् देवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृच्छीकः । स्ववान् । यातु । अवाङ् ।

अपसेधन् । रक्षसः । यातुधानान् । अस्थान् । देवः । प्रतिदोषं । गृणानः ॥ १० ॥

हिरण्यहस्तोऽसुरः प्राणदाता सुनीथः सुष्ठु नेता प्रणम्य इत्यर्थः । सुनीथः
पाक इति प्रणम्यनामसु पाठात् । सुमृच्छीकः । सुष्ठु मुखयिता । स्ववान् धन-
वान् । अवाङ् अभिमुखः कर्मदेशे गच्छतु । किंचायं देवः प्रतिदोषं प्रतिरात्रि
गृणानः स्तूयमानोऽस्यात् । स्थितवान् । किं कुर्वन् । रक्षसो बाधकत्वेन रक्षण-

निमित्तभूतान् । रक्षो रक्षितव्यमस्मादिति यास्कः । नि० ४. १८. । यातुधानानसु-
 रानपसेधन् निराकुर्वन् ॥ हिरण्यहस्तादयो गताः । सुमृळीकः । सुष्ठु मृळीकं
 मुखं यस्यासौ तथोक्तः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स्ववान् । स्वमस्या-
 स्तीति स्ववान् । मादुपधाया इति वत्त्वं । संहितायां नकारस्य दीर्घादटि समा-
 नपाद इति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । रोयत्वं । यलोपश्च ।
 अपसेधन् । पिधु गत्यां । णपः पित्वादनुदात्तत्वं । णतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षसः । रक्ष पालन इत्यस्मादपादान औणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । यद्वा रक्षान्येनेति रक्षो बलं । करणेऽसुन् । तदेषामस्तीति रक्षस्विनः ।
 मत्वर्थप्रत्ययलोपश्छांदसः । प्रत्ययस्वरः । यातुधानान् । यत निकारोपसंस्कारयोः ।
 तस्मात्तयंतादीणादिको भाव उप्रत्ययः । यातवो यातना एषु धीयंत इति यातु-
 धानाः । अधिकरणे ल्युट् । लिटीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । अस्यात् । गातिस्थेति
 सिचो लुक् । प्रतिदोषं । दोषां दोषां । प्रति वीप्सालक्षणे यथार्थं । अव्ययी-
 भावः । गृणानः । गृ गृञ् । कर्मणि लटः शानच । व्यत्ययेन आ । घ्वादीनां
 ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ये ते पंथाः सवितः पूर्यासोऽरेणवः सुकृता अंतरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अधि च ब्रूहि देव ॥ ११ ॥

ये । ते । पंथाः । सवितरिति । पूर्यासः । अरेणवः । सुऽकृताः । अंतरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिऽभिः । सुऽगेभिः । रक्षा । च । नः । अधि । च । ब्रूहि ।

देव ॥ ११ ॥

हे सवितः ते तव पंथा मार्गाः पूर्यासः पूर्वसिद्धाः । अरेणवो धूलिर-
 हिताः । अंतरिक्षे सुकृताः सुष्ठु संपादिताः । सुगेभिः सुष्ठु गंतुं शक्यैस्तेभिः
 पथिभिस्तेर्मार्गैरागत्याद्यास्मिन्दिने नोऽस्मान्नश्च । पालनमपि कुरु । तथा
 हे देव नोऽस्माननुष्टातृनधि ब्रूहि च । देवानामग्रेऽधिकत्वेन कथय च ॥ पंथाः ।
 मुपां मुलुगिति जसः सुः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । पूर्यासः ।
 पूर्वः कृताः पूर्याः । पूर्वः कृतमिनीयौ च । पा० ४. ४. १३३. । इति यः । प्रत्य-
 यस्वरः । असुगागमः । अरेणवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुकृताः ।

कर्मणि क्तः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुगेभिः । सुष्ठु गच्छत्येप्विति सुगाः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षा । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तमोऽनुवाकः ॥

अष्टमेऽनुवाकेऽष्टौ सूक्तानि । तत्र प्र वो यद्भूमिति विंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । घोरपुत्रः कख ऋषिः । अयुजो बृहत्यः । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । युजः सतोबृहत्यः । प्रथमतृतीययोः पादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । अग्निर्देवता । ऊर्ध्व ऊ प्वित्यादिके यूपदेवत्ये । तथा चानुक्रांतं । प्र वो विंशतिः कखो घोर आग्नेयं प्रगाथमूर्ध्व ऊ षु यौपाविति । नन्वूर्ध्व ऊ प्वित्यादिकयोरप्यग्निर्देवतात्वेन भवितव्यमाग्नेये क्रतावनयोरनुद्धारात् । तथा हि सूत्रे एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति । आ० ४. १३. । इति प्रतीकमात्रस्यैवोपादानात्कृत्वसूक्तमाग्नेयमिति गम्यते । यद्येते अन्यदेवत्ये स्यातां वसिष्ठा, हीति सूक्तयोरुक्तमामुद्धरेत् । आ० ४. १३. । इतिवदुद्धारं ब्रूयात् । न च ब्रूते । अतः कथं यौपाविति नैष दोषः । यूपधिष्ठानस्याग्नेः स्तूयमानत्वादनयोरप्यग्निर्देवतेत्याग्नेये क्रतावुद्धारो न कृतः । अधिष्ठानप्राधान्यविवक्षया यौपावित्येतदपि न विरुध्यते । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रता वार्हते छंदसि प्र वो यद्भूमिति सूक्तं । अथैतस्या रात्रेर्विवामकाल इति खंदे सूचितं । एना वो अग्निं प्र वो यद्भूमिति ॥ तत्र प्रथमामुचमाह ॥

प्र वो यद्भूमिं पुरूणां विंशं देवयतीनां ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यद्भूमिं । पुरूणां । विंशं । देवयतीनां ।

अग्निं । सू० उक्तेभिः । वचः । ऽभिः । ईमहे । यं । सी । इत् । अन्य । ईळते ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यज्ञमानाः । देवयतीनां देवान्कामयमानानां पुरूणां बहूनां विंशं प्रजारूपाणां वो युष्माकमनुग्रहाय यद्भूमिं महान्तं । यद्भो ववक्षिथ इति महन्नामसु पाठात् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिः सूक्तरूपैर्वर्क्यः प्रेमहे । प्रकर्षणं याचामहे । ईमहे यामीति याज्ञाकर्मसु पाठात् । अन्य उदन्येऽण्यपयो यसग्निं सी सर्वत ईळते । स्तुवंति । तमग्निमिति पूर्वचान्वयः ॥ पुरूणां । नामन्यतरस्यामिति

नाम उदात्तत्वं । विणं । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । देवयतीनां । देवा-
नात्मन इच्छंत्यो देवयंत्यः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यस्येव
दीर्घस्यापि प्रतिषेधः । अश्वाघस्यादिति पुनरात्वविधानाज्ज्ञापकात् । क्यजंताल्लटः
शतृ । कर्तरि शप् । शपः पितृत्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण क्यचा
सहेकादेश उदात्तेनोदात्त इति शतुरुदात्तत्वं । उगितश्चेति डीप् । अनित्यमाग-
मणमनमिति वचनानुमभावः । एकादेशस्वरस्य पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति
वचनात् । पा० ८. २. ६. १. । शतुरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति शतुरनुम इति नद्या
उदात्तत्वं । मूक्तेभिः । वचेः क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामिति क्तः । थाथादिनोत्तरप-
दांतोदात्तत्वं । ईळते । ईड स्तुती । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्सार्व-
धातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरः । यङ्प्रत्यययोगादनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जनासो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मंतो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भव वाजेषु संत्य ॥ २ ॥

जनासः । अग्निं । दधिरे । सहः ऽवृधं । हविष्मंतः । विधेम । ते ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुऽमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु । संत्य ॥ २ ॥

जनासोऽनुष्ठातारो जनाः सहोवृधं बलस्य वर्धयितारमग्निं दधिरे । धृत-
वंतः । हविष्मंतो हविर्युक्ता वयं हे अग्ने ते त्वां विधेम । परिचरेम । विधतिः
परिचरणकर्मा । विधेम सपर्यतीति परिचरणकर्मसु पठितत्वात् । वाजेष्वन्नेषु
संत्य दानशील हे अग्ने स त्वमद्यास्मिन्दिन इह कर्मणि नोऽस्मान्प्रति सुमनाः
शोभनमनस्कोऽविता रक्षिता भव ॥ सहोवृधं । वृधू वृद्धौ । अस्मादंतर्भावि-
तण्यर्थान्क्लिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । हविष्मंतः । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन
पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । विधेम । विध विधाने । तुदादित्वाच्छः । सुमनाः ।
शोभनं मनो यस्यासी सुमनाः । सोर्मनसी अलोमोषसी । पा० ६. २. १११. ।
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भव । पादादित्वात्तिङ्गितिङ् इति निघाताभावः । ब्यचोऽत-
स्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । संत्य । षणु दाने । क्तिचि तितुचेत्यादिना इट्प्र-
तिषेधः । न क्तिचि दीर्घश्च । पा० ६. ४. ३९. । इत्यनुनासिकलोपदीर्घयोर्निषेधः ।
संतिदाता । तत्र भवः संत्यः । भवे छंदसीति यत् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र त्वा दृतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृगन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दृतं । वृणीमहे । होतारं । विश्वऽवेदसं ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृगन्ति । भानवः ॥ ३ ॥

हे अग्ने होतारं होमनिष्पादकमाह्वतारं वा विश्ववेदसं सर्वज्ञं दृतं देवानां दूत्ये प्रवृत्तं । अग्निर्वै देवानां दृत आसीदिति श्रुत्यंतरात् । तादृशं त्वां प्रवृणीमहे । प्रकर्षेण वरणं कुर्मः । महो महतः सतो नित्यं वर्तमानस्य ते तवाचर्यो दीप्तयो विचरन्ति । विविधं प्रचरन्ति । भानवस्त्वदीया रश्मयो दिवि द्युलोके स्पृगन्ति । तच्चत्यान्प्राणिनः प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥ विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । अमुन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम । विश्वं वेदो धनं यस्य । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । महः । मह पूजायां । क्षिप् चेति क्षिप् । सावेकाच इति ङस उदात्तत्वं । यद्वा । महच्छब्देऽच्छल्लोपश्छांदसः । सतः । अस्तेः गतरि अमोरलोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दृतं प्रत्नमिंधते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाण मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वां । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सं । दृतं । प्रत्नं । उंधते ।

विश्वं । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनं । यः । ते । ददाणं । मर्त्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने वरुणादयस्त्वयो देवासो देवाः प्रत्नं पुरातनं दृतं त्वां समिंधते । सम्यक् दीपयन्ति । यो मर्त्या मनुष्यो यजमानस्ते तुभ्यं ददाण । हविर्दत्तवान् । स यजमानस्त्वया सहायभूतेन विश्वं सर्वं धनं जयति ॥ अर्यमा । अर्यान्मिमीत इत्यर्यमा । श्वनुष्टान्नित्यादिना कनिनप्रत्ययांतो निपातितः । उंधते । त्रिडंधी दीप्ती । अस्माच्चटि ऋस्यादादेगे अम् । आन्त्रलोपः । अमोरलोप इत्यकार-

लोपः । ददाण । दाणु दाने । लिटि णलि लिट्स्वरेण प्रत्ययान्तपूर्वस्याकारस्यो-
दात्तत्वं । यङ्प्रत्यययोगादनिघातः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

मंदो होता गृहपतिरग्ने दूतो विश्वमसि ।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत ॥ ५ ॥

मंदः । होता । गृहपतिः । अग्ने । दूतः । विश्वा । असि ।

त्वे इति । विश्वा । संगतानि । व्रता । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं मंदो हर्षहेतुर्होता देवानामाह्वाता विश्वा यजमानरूपाणां
प्रजानां गृहपतिर्गृहस्य पालको दूतो देवदूतोऽसि । त्वे त्वयि विश्वा व्रता
सर्वाणि कर्माणि संगतानि । व्रतं कर्वरमिति कर्मनामसु व्रतशब्दः पठितः ।
पृथिव्यादयो देवा ध्रुवा स्थिराणि यानि कर्माण्यकृण्वत । कृतवन्तः । पृथिवी
धारयति पर्जन्यो वर्षति सूर्यः प्रकाशयति । तान्येतानि त्वयि संगतानीति पूर्व-
चान्वयः ॥ गृहपतिः । पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । त्वे । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्येकवचनस्य जे आदेशः । त्वमावेकवचन इति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
शेषे लोप इति टिलोपपक्ष उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अंत्यलोपपक्षे
त्वेकादेशस्वरेण । संगतानि । गमेः कर्मणि निष्ठायामेकाचः । पा० १. २. १०. ।
इतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । व्रता ध्रुवेत्युभयत्र जेलोपः । अकृण्वत । कृवि हिंसाकरणयोश्च ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं । इदिहानुम् । धिन्विकृण्वोरञ्जत्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

त्वे इति । इत् । अग्ने । सुभगे । यविष्ठ्य । विश्वं । आ । हूयते । हविः ।

सः । त्वं । नः । अद्य । सुमनाः । उत । अपरं । यक्षि । देवान् । सुवीर्या ॥ ६ ॥

हे यविष्ठय युवत्तमाग्ने सुभगे सौभाग्ययुक्ते त्वे उत त्वय्येव विश्वं सर्वं हविरा-
हूयते । सर्वतः प्रक्षिप्यते । स त्वं नोऽस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा-
द्यास्मिन्दिन उत अपि चापरं श्वः । अपरं श्व इत्यादिकमुत्तरं कालं सर्वस्मिन्नपि
काले नैरन्तर्येण । सुवीर्या शोभनवीर्योपेतान्देवान्यष्टि । यज्ञ ॥ सुभगे । शोभनो
भगो यस्येति बहुव्रीहावाद्युदात्तत्वं । छच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यविष्ठय ।
युवशब्दादिष्ठन् । स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः पूर्वस्य च गुणः ।
छांदसो यकारोपजनः । यष्टि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सुवीर्या । शोभनं
वीर्यं येषां । वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अभिष्टवे सायंकालीन उत्तरस्मिन्पटले तं धेमिन्था नमस्विन इत्येषा वि-
नियुक्ता । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । प्रागाथी पृवाहे क्वाणीमपराहे । अ०
४. ७. । इति । तामेतां सप्तमीमुचमाह ॥

तं धेमिन्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होचाभिर्गिनं मनुषः समिधते तितिवासो अति सिधः ॥ ७ ॥

तं । घ । ई । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वऽराजं । आसते ।

होचाभिः । अग्निं । मनुषः । सं । इधते । तितिवासः । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नमस्विनोऽन्नयुक्ता नमस्कारयुक्ता वा । नम आयुः सृनृत्यन्न-
नामसु पाठान्नमःशब्दस्यान्नवाचित्वं । तादृशं यजमानाः स्वराजं स्वता दीप्य-
मानं तं धे तमेव पूर्वोक्तसर्वगुणविशिष्टं त्वामित्यानेन प्रकारेण हविःप्रदाना-
दिरूपेणोपासते । मनुषो मनुष्या यजमाना होचाभिः सप्तभिर्वषट्कर्तृभिः । सप्त
होचाः प्राचीर्वषट्कुर्वतीति श्रुत्यंतरात् । अग्निं त्वा समिधते । सप्तम् दीपयन्ति ।
कीदृशं मनुष्याः । सिधः शब्दं तितिवासः । अतिशयं ततः ॥ नमस्विनः ।
अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । स्वराजं । स्वभासा राजत इति स्वराट् ।
सत्सृष्टिपेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आसते । आस उपवेशने । अदा-
दिवाच्छपो लुक् । तितिवासः । तृ प्रवनतरणयोः । छंदमि लिङिति वर्तमाने
लिट् । तस्य क्रमुश्चेति क्रमुः । वस्वेकाजाह्वसामिति नियमादिभावः । ऋत
उद्घातोरीतिवं । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. । इति गुणो हलि च । पा० ८. २.

११.। इति दीर्घत्वं च न भवति । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति तयोरनित्यत्वात् ।
यद्वा तिरतिः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यं । स्निधः । स्निधु शोषणे । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

घ्नतो वृत्रमतरन्नोदसी अप उरु श्याय चक्रिरे ।

भुवत्कणे वृषा द्युभ्याहुतः क्रंददश्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घ्नंतः । वृत्रं । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । श्याय । चक्रिरे ।

भुवत् । कणे । वृषा । द्युम्नी । आहुतः । क्रंदत् । अश्वः । गोऽङ्गिष्टिषु ॥ ८ ॥

हे अग्ने घ्नतस्त्वत्सहायेनेतरं देवाः प्रहरंतो वृत्रमतरन् । तीर्णवतः । तद-
न्तरं रोदसी द्यावापृथिव्यावपोऽन्तरिक्षं च श्याय प्राणिनां निवासार्थमुरु-
विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे । अपशब्दोऽन्तरिक्षवाची । आपः पृथिवीति
तन्नाममु पठितत्वात् । भवांसु कणे कणनामके महर्षो वृषा कामानां वर्षिता ।
द्युम्नी धनवान् । आहुतः सर्वतो होमयुक्तश्च भुवत् । भवतु । तच्च दृष्टान्तः ।
गविष्टिषु गोविषयेच्छायुक्तेषु संग्रामेष्वश्वः क्रंदत् शब्दं कुर्वन् यथाभीष्टप्रापकस्त-
थेति शेषः ॥ घ्नंतः । हंतः शतरि गमहनेत्यादिनोपधा लोपः । हो हन्तेऽर्जिन्नेषु
। पा० १. ३. ५४. । इति घत्वं । अपः । ऊडिदमिति शस उदात्तत्वं । श्याय । शि
निवासगत्योः । श्रियंति निवसंत्यस्मिन्निति श्यो निवासस्थानं । पुंसि संज्ञायां
घः प्रायेणेति घः । श्यो निवासे । पा० ६. १. २०१. । इत्याद्युदात्तत्वं । भुवत् ।
भवतेर्लेट्युदागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लृक् ।
भूसुवास्तिङि । पा० १. ३. ८८. । इति गुणप्रतिषेधः । अडागमस्यानुदात्तत्वे धा-
तुस्वरः । गविष्टिषु । इषु इच्छायां । एषणमिष्टिः । गवामिष्टिर्येषु संग्रामेषु
बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुतः । आहूयत इत्याहुतः । हु दानाद-
नयोः । कर्मणि क्तः । गतिरनंतरं इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । क्रंदत् । कदि
क्रदि क्रदि आह्वाने । शतरि नुमभावश्छांदसः । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः ॥

प्रवर्यं महावीरं खरे संसाद्यमाने संसीदस्व महं असीत्येषा स्पृष्टोदकमिति
खंडे मूर्जितं । संसीदस्व महं असीति संसाद्यमाने । आ० ४. ६. । इति । तामेतां
मूर्ते नवमीमृचमाह ॥

सं सीदस्व महौ असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य मृज प्रणस्त दर्शतं ॥ ९ ॥

सं । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देवऽवीतमः ।

वि । धूमं । अग्ने । अरुषं । मियेध्य । मृज । प्रऽणस्त । दर्शतं ॥ ९ ॥

हे अग्ने संसीदस्व बर्हिषुपविश । महानसि । गुणाधिको भवसि । देववी-
तमः । अतिशयेन देवान्कामयमानः । शोचस्व । दीप्यस्व । हे मियेध्य मेधाहं
प्रणस्त उक्तुष्टाग्ने । अरुषं गमनशीलं दर्शतं दर्शनीयं धूमं विमृज । विशेषेण
संपादय ॥ सीदस्व । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । प्रार्थनायां
लोटि शपि पाघ्रेत्यादिना सीदादेशः । महान् । संहितायां नकाराकारयोः
रूत्वानुनासिकावुक्तौ । शोचस्व । शुच दीप्ता । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे
धातुस्वरः । तिङ् परत्वान्निघाताभावः । देववीतमः । वी गतिव्याप्तिप्रजननकां-
त्यशनखादनेषु । देवान्वेति गच्छतीति देववीः । क्रिप् चेति क्रिप् । अतिशयेन
देववीर्देववीतमः । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरुषं ।
अरोषणं । रिष रूप हिंसायां । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । नास्ति
रुषोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मियेध्य । छंदसि चेत्यर्हाथं
यप्रत्ययः । मकारात्पर इयागमश्छांदसः । मृज । मृज विसर्गं । तुदादित्वाच्छः ।
विकरणस्वरः । पादादित्वादनिघातः । दर्शतं । भृमृहशीत्यादिना हणः कर्मण्य-
तच्प्रत्ययः ॥

दशमीमृचम्नाह ॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥

यं । त्वा । देवासः । मनवे । दधुः । उह । यजिष्ठं । हव्यऽवाहन ।

यं । कण्वः । मेध्यऽअतिथिः । धनऽस्पृतं । यं । वृषा । यं । उपऽस्तुतः ॥ १० ॥

हे हव्यवाहन हविषो वाहकाग्ने मनवे मनोरनुग्रहाय देवासः सर्वे देवा
यजिष्ठमतिशयेन पूज्यं यष्टुतमं वा यं त्वामिह यजनदेशे दधुः । धृतवतः । मेध्या-
तिथिर्मध्यैरतिथिभिर्युक्तः कण्व एतन्नामको महर्षिर्यं त्वां धनस्पृतं धनेन प्रीण-

यितारं कृत्वा दध इति शेषः । तथा वृषेद्रो यं त्वां दधे । तथोपस्तुतोऽन्योऽपि स्तोता यजमानो यं त्वां दधे । स त्वं संसीदस्वेति पूर्वचान्वयः ॥ दधुः । लिट्युसि क्त्वा आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यजिष्ठं । यष्टृशब्दात्तु-
 ष्छंदसि । पा० ५. ३. ५९. । इत्यगुणवचनादप्यातिशयनिक उष्टन् । तुरिष्ठेमेयःसु । पा० ६. ४. १५४. । इति तृलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । हव्यवाहन । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. । इति वहतेर्ज्युट् । मेधातिथिः । मेध्या अतिथयो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धनस्पृतं । धनैरस्मान्पृ-
 णोति प्रीणयतीति धनस्पृत् । स्पृ प्रीतिबलयोः । क्तिप् चेति क्तिप् । ततस्तुक् । कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । उपस्तुतः । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति कर्तरि क्तः ।
 थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यमग्निं मेधातिथिः कण्व ईधे ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यं । अग्निं । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।

तस्य । प्र । उपः । दीदियुः । तं । उमाः । ऋचः । तं । अग्निं । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

मेधातिथिर्यागयोग्या अतिथय ऋत्वियूपा यस्य तादृशः कण्व ऋषिर्ऋता-
 दधि । आदित्यादध्याह्न्य यमग्निमीधे । दीप्रवान् । तस्याग्नेरिषो गमनस्वभावा
 रश्मयः प्रदीदियुः । प्रकर्षेण दीप्यन्ते । तथा तमग्निमिमा अस्माभिः प्रयुज्य-
 माना ऋचो वर्धयन्तीति शेषः । वयमपि तमग्निं वर्धयामसि । स्तोत्रैर्वर्धयामः ॥
 ईधे । इंधिभवतिभ्यां च । पा० १. २. ६. । इति लिटः क्त्वादानिदितामिति नका-
 रलोपः । द्विर्भावहलादिशेषयोः कृतयोः सवर्णेदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यद्वृत्तयो-
 गादनिघातः । इषः । इष गतौ । इष्यन्ति गच्छन्तीतीषो रश्मयः । दीदियुः । दीद-
 तिष्छांदसो धातुदीप्तिर्कर्म । लिट्युसीयङादेशः । एरनेकाच इति यणादेशाभा-
 वष्छांदसः । वर्धयामसि । इदंतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

रायस्पृधिं स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वप्यं ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महौ असि ॥ १२ ॥

रायः । पृधि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । अप्यं ।

त्वं । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । असि ॥ १२ ॥

हे स्वधावः । अन्नवन्नग्ने । स्वधा अर्क इति तन्नामसु पाठात् । अस्माकं रायो धनानि पृधि । पूरय देहि वा । पृधि पूरय देहीति यास्कः । हे अग्ने ते तव देवेष्वप्यं प्रापणीयं सख्यमस्ति हि । विद्यते खलु । त्वं श्रुत्यस्य श्रवणीयस्य वाजस्यान्नस्य राजसि । ईश्वरो भवसि । स त्वं नोऽस्मान्मृळ । मुखय । महान् गुणैरधिकोऽसि ॥ रायः । ऊडिदमिति विभेक्तेरुदात्तत्वं । पृधि । पृ पालनपूरणयोः । श्रुणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेधिरादेशः । बहुलं छंदसीति गणो लुक् । हेरपित्वेन ङित्वाहुणाभाव उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । स्वधावः । संवृद्धौ मतुवसोरिति रत्वं । अप्यं । अदुपधत्वाभावेऽपि ध्यत्ययेन पोरदुपधात् । पा० ३. १. ९८. इति कर्मणि यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । यद्वा गयति छांदसमाद्युदात्तत्वं । श्रुत्यस्य । श्रु श्रवणे । आणादिकः क्यप् । तुगागमः । यद्वा श्रुतिगच्छाद्भवे छंदसीति यत् । मृळ । मृड मुखने । गस्य ङित्वास्त्रघूपधगुणाभावः ॥

यूपोच्छ्रयण ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे पणाविष्टिरिति खंडे सूचितं । ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ३. १. इति ॥ एते एवाभिष्टवेऽपि विनियुक्ते । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । सखे सखायमभ्यावृत्स्वोर्ध्व ऊ पु ण ऊतय इति द्वे । आ० ४. १. इति । तयोराद्यां मृक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्व वाजस्य सनिता यदंजिभिर्वाघद्विर्विह्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊं इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । नः । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अंजिऽभिः । वाघत्ऽभिः । विऽह्वयामहे ॥ १३ ॥

हे यूप यद्वा यूपान्मकदारुनिष्ठाग्ने नोऽस्माकमृतये रक्षणायोर्द्ध्व उन्नतस्तिष्ठ । तच्च दृष्टान्तः । सविता देवो न । यथा सूर्यो देव उन्नतस्तिष्ठति तच्चत् । ऊर्द्ध्व उन्नतः सन् वाजस्यान्नस्य सनिता दाता भविष्यसि । यद्यस्मात्कारणादंजिभि-
राज्येन यूपमंज्रिर्वाघद्विर्यज्ञं वहद्विर्जृत्विग्भिः सह विद्वयामहे । अन्नदानाय
त्वां विणेषेणाद्वयामः । तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वचान्वयः ॥ ऊ षु णः ।
इकः मुञ्जि । पा० ६. ३. १३४. इति संहितायां दीर्घः । मुञ्जः । पा० ८. ३. १०७. ।
इति षत्वं । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । पा० ८. ४. २७. इति णत्वं । ऊतये । अवतेः
क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । तिष्ठ । शपि
पाघ्रेत्यादिना तिष्ठादेशः । द्यचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घः । वाजस्य ।
क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । सनिता । षणु दाने ।
लुटि तासिः । वलादिलक्षण उट् । पा० ७. २. ३५. तिपो डादेशः । पा० २. ४.
८५. टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं तिवादेशस्योदात्तत्वे प्राप्ते तास्यनुदात्तेदिति
तस्यानुदात्तत्वं । धातुस्वरः । न लुट् । पा० ८. १. २९. इति निघातप्रतिषेधः ।
अंजिभिः । अंजू व्यक्तिमक्षणगतिषु । खनिवप्यजीत्यादिना । उ० ४. १४१. इप्र-
त्ययः । विद्वयामहे । निसमुपविभ्यो द्वः । पा० १. ३. ३०. इत्यकचभिप्रायेऽप्यात्म-
नेपदं । अदुपदेशान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तिङि चोदात्तवतीति गते-
रनुदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ऊर्द्ध्वो नः पात्यंहसो नि केतुना विश्वं समचिणं दह ।

कृधी न ऊर्द्धान् चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्द्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वं । सं । अचिणं । दह ।

कृधि । नः । ऊर्द्धान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः । दुवः ॥ १४ ॥

हे यूप यद्वा तन्निष्ठाग्ने ऊर्द्ध्व उन्नतः सन् नोऽस्मान्केतुना ज्ञानेनांहसः
पापान्निपाहि । नितरां पालय । विश्वमचिणं सर्वमन्तारं भक्षकं राक्षसं संदह ।
सम्यग्भस्मीकुरु । नोऽस्मानूर्द्धानुन्नतान्कृधि । कुरु । किमर्थं । चरथाय । लोके
चरणाय । जीवसे जीवनाय च नोऽस्माकं दुवो धनं हविःस्वरूपं देवेषु
विदाः । लंभय ॥ अचिणं । अद् भक्षणे । अदेस्तिनिश्च । उ० ४. ६९. इत्यौणा-

दिक्स्त्रिनिप्रत्ययः । यद्वा । अदत्स्वायंत इत्यच् । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
 अतो मत्वर्थीय इति । कृधि । शुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हर्धिरादेशः । बहुलं
 छंदसीति विकरणस्य लुक् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । ऊर्ध्वान् ।
 उभयथर्षु । पा० ८. ३. ८. । इति विकल्पविधानान्नञ्छव्यप्रशान् । पा० ८. ३. ९. ।
 इति नकारस्य रुत्वाभावः । चरथाय । चरेरौणादिको भावेऽथप्रत्ययः । जीवसे ।
 जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेन्नित्यस्य सेप्रत्ययः । विदाः । विट् लाभे । अस्मा-
 दंतर्भावितरण्यथाल्लेटि सिपि लेटोऽडाटावित्यादागमः । तुदादित्वाच्छः । शे मुचा-
 दीनामिति नुम् न भवति । अनित्यमागमशसनमिति वचनेन तस्यानित्य-
 त्वात् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तराव्णः ।

पाहि रिषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठच ॥ १५ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तः । अराव्णः ।

पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत् ऽभानो । यविष्ठच ॥ १५ ॥

हे अग्ने हे बृहद्भानो बृहंतो भानवो यस्य तादृश हे यविष्ठच युवत्तम हे
 अग्ने नोऽस्मान् रक्षसो बाधकाद्राक्षसादेः पाहि । पालय । तथा अराव्णो
 धनादीनामदातृरूपादूर्तर्हिंसकात्पाहि । तथा रिषतो हिंसकाद्वाघ्रादेः सका-
 शात्पाहि । उत वा अथवा जिघांसतो हंतुमिच्छतः शत्रोः सकाशात्पाहि ॥ धूर्तः ।
 धूर्तिं हिंसार्थः । क्लिचक्त्वा च संज्ञायामिति कर्तरि क्लिच । तितुच्चेत्यादिनेट्प्र-
 तिषेधः । रात्रोप इति वकारलोपः । हलि चेति दीर्घत्वं । अराव्णः । रा दाने ।
 आतो मन्निन्नित्यादिना वनिप । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पंचम्ये-
 कवचनेऽलोपोऽन इत्यनोऽकारस्य लोपः । रिषतः । रिष हिंसायां । लटः
 गतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वर प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जि-
 घांसतः । हन्तेरिच्छार्थं सन्यञ्जनगमां सनि । पा० ६. ४. १६. । इत्युपधादीर्घत्वं ।
 अभ्यासाच्च । पा० ९. ३. ५५. । इत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । सन्यत इतीत्वं ।
 अदुपदेशास्त्वसर्वधातुकानुदात्तत्वे सनो निच्त्वान्विस्वरेण पदस्याद्युदात्तत्वं । बृहद्भानो ।
 श्रामंचितस्य चेति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः ।

यविष्ठच । स्थूलदूरेत्यादिना यणादिपरस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । यकारो-
पजनच्छादसः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये दशमो वर्गः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

घनेव विष्वग्वि जस्यराव्णस्तपुर्जंभ यो अस्मधुक् ।

यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत ॥ १६ ॥

घनाऽइव । विष्वक् । वि । जहि । अराव्णः । तपुऽजंभ । यः । अस्मऽधुक् ।

यः । मर्त्यः । शिशीते । अति । अक्तुऽभिः । मा । नः । सः । रिपुः । ईशत ॥ १६ ॥

हे तपुर्जंभ तप्यमानरश्मियुक्ताग्ने । अराव्णोऽस्मभ्यं देयस्य धनस्यादातृत्वै-
रिणो विष्वक् सर्वतो विजहि । विशेषेण मारय । तच्च दृष्टान्तः । घनेव । यथा
कठिनेन दंडपाषाणादिना भांडादिभंगं करोति तद्वत् । योऽन्योऽपि रिपुर-
स्मधुक् । अस्मद्विषयद्रोहकारी भर्त्सनादिना बाधते । यश्चान्यो मर्त्यो मनुष्यः
शत्रुरक्तुभिरायुधैरति शिशीते । तनूकरोति । अस्मान्प्रहरतीत्यर्थः । स रिपुर्भर्त्स-
नप्रहारकारी द्विविधोऽपि शत्रुर्नोऽस्मान्प्रति मेशत । ईश्वरः शक्तो मा भूत् ॥
घनाऽइव । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । जहि । हंतेर्लोटि हौ हंतेर्जः
। पा० ६, ४, ३६ । इति जादेशः । तस्यासिद्धत्वाद्धेलुगभावः । तपुर्जंभः । तप
संतापे । औणादिकः करण उस्मिन्प्रत्ययांतस्तपुस्शब्दो निच्चादाद्युदात्तः । जभि
नाग्ने । जभ्यंते शत्रव एभिरिति जंभान्यायुधानि । करणे घञ् । तपूंषेव जंभानि
यस्यासौ तपुर्जंभः । आमंत्रिताद्युदात्तत्वं । अस्मधुक् । दुहि जिघांसायां । सत्सू-
द्विषेत्यादिना क्तिप् । वा दुहमुहसुहस्त्रिहां । पा० ८, २, ३३ । इति हकारस्य घत्वं ।
भषभावः । शिशीते । शो तनूकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । ततो द्विर्वचने बहुलं छंदसि । पा० १, ४, १८ ।
इत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरितीत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
ईशत । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । न माङ्गोऽग इत्यङाग-
माभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

अग्निर्वैवे सुवीर्यमग्निः कषाय सौभगं ।

अग्निः प्रावन्मिचोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतं ॥ ११ ॥

अग्निः । वव्रे । सुऽवीर्यं । अग्निः । कषाय । सौभगं ।

अग्निः । प्र । आवत् । मिचा । उत । मेध्यऽअतिथिं । अग्निः । सातौ ।

उपऽस्तुतं ॥ ११ ॥

अग्निर्देवः सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनमुद्दिश्य वव्रे । याचितः । सोऽग्निः कषाय महर्षये सौभगं शोभनधनादिरूपं भाग्यं प्रायच्छदिति शेषः । तथा-
ग्निर्मिचास्मन्मिचाणि प्रावत् । प्रकर्षणं रक्षितवान् । उत अपि च मेध्या-
तिथिं मेधयोग्यैरतिथिभिरूपेतमृषिं प्रावत् । तथोपस्तुतमन्यमपि स्तोतारं यज्ञ-
मानं सातौ धनादिदाननिमित्तं प्रावदिति शेषः ॥ वव्रे । वनु यावने । कर्मणि
लिट् । न शमददवादिगुणानां । पा० ६. ४. १०६. । इत्येवाभ्यासलोपयोः प्रति-
षेधः । उपधालोपञ्छादसः । सौभगं । सुगभान्मन्त्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठात्तस्य भाव
इत्येतस्मिन्नर्थेऽञ् । पा० ५. १. १०९. । जित्वादाद्युदात्तत्वं । मिचा । शेषेऽन्ति
बहुलमिति शेलोपः । उपस्तुतं । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति स्तौतः कर्तरि क्तः ।
थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावतं उयादेव हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहदंशं तुवीतिं दस्यवे महः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशं । यदुं । पराऽवतः । उयऽदेवं । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवऽवास्त्वं । बृहतऽरंशं । तुवीतिं । दस्यवे । महः ॥ १८ ॥

अग्निना सहावस्थितान्तुर्वशनामकं यदुनामकमुयादेवनामकं च राजर्षिन्पि-
रावतो दूरदेशाद्भवामहे । आह्वयामः । स चाग्निर्नववास्त्वंनामकं बृहदंशनामकं
तुवीतिनामकं च राजर्षिन्चयत् । इहानयत् । कीदृशोऽग्निः । दस्यवे महः ।
अस्मदुपद्रवहेतोश्चोरस्याभिभविता ॥ नयत् । णीञ् प्रापणे । लेट्युदागमः ।
उतश्च लोप इतीकारलोपः । नववास्त्वं । नवं वास्तु यस्यासौ नववास्तुः ।

वा छंदसीत्यनुवृत्तेरमि पूर्वत्वाभावे यणादेशः । बृहद्रथं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकोनविंशीमुचमाह ॥

नि त्वा॒मग्ने॒ मनु॑र्दधे॒ ज्योति॑र्जनाय॒ शश्व॑ते ।

दी॒देथ॒ क॒ण्वं ऋ॒त॒जा॒त उ॒क्षि॒तो यं न॑म॒स्यंति॑ कृ॒ष्टयः॑ ॥ १९ ॥

नि । त्वां । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वं । ऋतऽजातः । उक्षितः । यं । नमस्यंति । कृष्टयः ॥ १९ ॥

हे अग्ने ज्योतिः प्रकाशरूपं त्वां शश्वते बहुविधाय जनाय मनुः प्रजापतिर्निर्दधे । देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे अग्ने त्वमृतजात ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्न उक्षितो हविर्भिस्सर्पितः सन् कण्व एतन्नामके महर्षौ दीदेथ । दीप्रवानसि । यमग्निं कृष्टयो मनुष्याः । कृष्टयश्चर्षण्य इति मनुष्यनामसु पठितत्वात् । नमस्यंति । नमस्कुर्वन्ति । स त्वमिति पूर्वचान्वयः ॥ दीदेथ । दीदतिष्छांदसो दीप्रिकर्मा । थलि द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः । अनित्यमागमशसनमिति वचनादिदभावः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ऋतजातः । ऋतेन जन्यत इत्यृतजातः । श्वीदितो निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । जनसर्नत्यादिनात्वं । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नमस्यंति । नमोवरिव इति पूजार्थं क्यच् । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे क्यजंतधातुस्वरः । कृष्टयः । कृष्ट विलेखने । क्लिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्लिच् ॥

विंशीमुचमाह ॥

त्वे॒षासो॑ अ॒ग्नेर॑म॒वतो॑ अ॒र्चयो॑ भी॒मासो॑ न प्रती॒तये॑ ।

र॒क्ष॒स्वि॒नः स॒द॒मि॒द्यातु॑मा॒वतो॑ वि॒श्वं स॒म॒चि॒णं द॒ह ॥ २० ॥

त्वेपासः । अग्नेः । अमऽवतः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सदा । इत् । यातुऽमावतः । विश्वं । सं । अचिणं । दह ॥ २० ॥

अग्नेरर्चयो ज्वालास्त्वेषासो दीप्ता अमवतो बलवतो भीमासो भयंकराः । अतः प्रतीतयेऽस्माभिः प्रत्येतुं न शक्या इति शेषः । हे अग्ने रक्षस्विनो बलवतो यातुमावतो यातुधानानसुरान् सदमित् सर्वदैव संदह । सम्यग्भस्मीकुरु ।

तथा विश्वं सर्वमचिणं भक्षकमस्मद्वाधकं शब्दं संदह ॥ त्वेषासः । त्विष दीप्ती । पचाद्यच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अमवंतः । अम रोगे । अमति शत्रून्नुजतीत्यमो बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । तदेषामस्तीत्यमवंतः । प्रतीतये । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रक्षस्विनः । रक्षन्त्यनेनेति रक्षो बलं । करणेऽमुन् । अस्मायामेधेति मत्वर्षीयो विनिः । यातुमावतः । यातवो यातनाः । तान्मिमते निर्मिमते इति राक्षसव्यापारा यातुमाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तदेषामस्तीति मतुप् । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां । पा० ६. ३. ११९. इति दीर्घत्वं । संज्ञायां । पा० ८. २. ११. इति वत्वं । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अचिणं । अदेस्विनिश्चेति कर्तरि चिनिप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकादशो वर्गः ॥

ऋळं च इति द्वितीयं मूळं पंचदशर्वं । अत्रेयमनुक्रमणिका । ऋळं पंचोना मारुतं हि गायत्रं त्विति । ऋषिश्चान्यस्माहपेरवाविशिष्ट इति परिभाषया घो-
रपुत्रः कण्व ऋषिः । इदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्के । इदमादिमृक्तत्रयं मरुदेव-
ताकं । तुहिहवेति परिभाषितत्वात् ॥ व्यूळहे द्वितीये छंदोम आग्निमारुतशस्त्र
एतत्सूक्तं निविज्ञानीयं । द्वितीयस्याग्निं वो देव इति खंडे सूचितं । ऋळं वः
शर्धोऽग्ने मृळेत्याग्निमारुतं । अ० ८. १०. इति ॥ ब्राह्मणं च ऋळं वः शर्धो
मारुतमिति मरुद्भ्यः ऋडिभ्यः पुरोडाशं सप्रकपालमित्यस्यामिष्टौ ऋळं च
इत्येषा प्रधानस्यानुवाक्या । तथा तत इति खंडे सूचितं । ऋळं वः शर्धो मारुत-
मत्यासो न ये मरुतः स्वंचः । अ० २. १८. इति ॥ तामेतां मृक्ते प्रथमामृचमाह ॥

ऋळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेऽमुभं । कण्वो अभि प्र गायत ॥ १ ॥

ऋळं । यः । शर्धः । मारुतं । अनर्वाणं । रथेऽमुभं । कण्वः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

हे कण्वः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । वो युष्मदर्थं
मारुतं मरुत्समृह्रूपं शर्धो बलमभिप्रगायत । अभितः प्रकर्षणं स्तुधं । कीदृशं
शर्धः । ऋळं । विहरणशीलं । अनर्वाणं । भ्रातृव्यरहितं । अत एव श्रुत्यंतर-
ब्राह्मणेन मंचांतरमेव व्याख्यातं । अनर्वा प्रेहीत्याह । भ्रातृव्यो वा अर्वेति ।
रथेऽमुभं । स्वकीये रथेऽवस्थाय गोभमानं ॥ ऋळं । ऋदृ विहार । पचाद्यच् ।
शर्धः । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यनेन शत्रून्निति शर्धो बलं । अमुन् । निष्ठा-

दाद्युदात्तत्वं । मारुतं । मरुतां संबंधि । तस्येदमित्यण् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा समूहार्थेऽनुदात्तादेरञ् । पा० ४. २. ४४. । इत्यनुदात्तादिलक्षणोऽञ्प्रत्ययः । अनर्वाणं । व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । रथेषुभं । शुभ दीप्ता । रथे शोभत इति रथेषुप् । क्तिप् चेति क्तिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । गायत । कै गै शब्दे । तिङ्कृतिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाणीभिरंजिभिः । अजायंत स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । साकं । वाणीभिः । अंजिऽभिः । अजायंत । स्वऽभानवः ॥ २ ॥

ये मरुतः पृषत्यादिभिः साकं स्वभानवः स्वकीयदीप्तिभ्युक्ता अजायंत इति संपन्नाः । पृषत्यो विंदुयुक्ता मृग्यो मरुद्वाहनभृताः । पृषत्यो मरुतामिति निघंटावुक्तत्वात् । ऋष्टय आयुधानि । वाण्यः शब्दविशेषाः । परकीयसेनाभीति-हेतवः । वाणी वाणीति वाङ्मामसु पठितत्वात् । अंजयोऽलंकरणानि । तान् स्तुम इति शेषः ॥ अजायंत । जनी प्रादुर्भावे । श्यनि ज्ञाजनोर्जा । पा० ७. ३. ७९. । इति जादेशः । अडागम उदात्तः । स्वभानवः । स्वकीया भानवो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इहेव शृण्व एषां कणा हस्तेषु यद्वदान् । नि यामश्चिच्चमृजते ॥ ३ ॥

इहऽइव । शृण्वे । एषां । कणाः । हस्तेषु । यत् । वदान् । नि । यामन् । चिच्चं । चृजते ॥ ३ ॥

एषां मरुतां हस्तेषु स्थिताः कणाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो यद्वदान् । यद्वदंति । यं ध्वनिं कुर्वन्ति तं ध्वनिमिहेवाच्चेव स्थित्वा शृण्वे । शृणोमि । स ध्वनिविशेषो यामन संग्रामे चिच्चं विविधं शौर्यं नृजते । नितरामलं करोति ॥ चृजतिः प्रसाधनकर्म इति यास्कः । नि० ६. २१. । शृण्वे । श्रु श्रवणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुवः श्रु चेति श्रु । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः । वदान् । वद व्यक्तायां वाचि । लेट्झाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपे संयोगांतलोपः । आगमानुदात्तत्वे

धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । यामन् । सुपां सुलुगिति सप्रम्या
लुक् । न डिसंबुद्धोः । पा० ८. २. ८. इति नलोपप्रतिषेधः । ङृजते । ङृजि भृजी
भर्जने । अत्र प्रसाधनार्थः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र वः शर्धाय घृष्वये लिपद्युम्नाय शुष्मिणे । देवत्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र। वः। शर्धाय। घृष्वये। लिपद्युम्नाय। शुष्मिणे। देवत्तं। ब्रह्म। गायत ॥ ४ ॥

हे ऋत्विजः । वो युष्माकं संबंधिने शर्धाय प्रसहनशीलाय घृष्वये शत्रुघर्ष-
णयुक्ताय लिपद्युम्नाय दीपमानयणसे । द्युम्नं द्योततेर्यणो वान्नं वेति यास्कः । नि०
५. ५. । शुष्मिणे बलवते । शुष्मं शुष्णमिति बलनामसु पाठात् । एवंभूताय
मरुद्गणाय ब्रह्म हविलंशरणमन्त्रमुद्दिश्य प्रगायत । स्तुध्वं । कीदृशं ब्रह्म । देवत्तं ।
देवैर्दत्तं । देवनानुग्रहात्तव्यं ॥ शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्धयत्यभिभवतीति शर्धा
बलं । पचाद्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । घृष्वये । घृष संघर्षे । कृविघृष्वीत्या-
दिना । उ० ४. ५९. । किनप्रत्ययांता निपातितः । लिपद्युम्नाय । लिप दीप्तौ ।
पचाद्यच् । लिपं दीप्तं द्युम्नं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देवत्तं । देवैर्दत्तं ।
छांदसो वर्णलोपः । उक्तं च । हो चापरा वर्णविकारनाणविति । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र गंसा गोष्वघ्नं क्रीळं यच्छर्धो मारुतं । जंभे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥

प्र। गंसा। गोषु। अघ्नं। क्रीळं। यत। शर्धे। मारुतं। जंभे। रसस्य। वावृधे ॥ ५ ॥

गोषु मरुन्मातृभृतपृश्निप्रभृतिषु धेनुष्ववस्थितं । पृश्निये च पयसो मरुतो
जाता इति श्रुत्यंतरात् । अघ्नमहंतव्यं क्रीळं विहारोपेतं मारुतं मरुत्संबंधि
शर्धः प्रसहनशीलं तेजो यदस्ति तत्प्रगंसा । हे ऋत्विक्समूह स्तुहि । रसस्य गो-
क्षीररूपस्य संबन्धि तत्तेजो जंभे मुख उदरे वा वावृधे । वृद्धमभृत ॥ गंसा । गंसु
स्तुतौ । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । गोषु । साधेकाच्च उत प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः । अघ्नं । घो हननं । घत्रर्थ
कविधानं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति कः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सो हंतः
। पा० ९. ३. ५४. । इति घत्वं । तदहंतीति घ्नं । छंदसि चेति यः । न घ्नमघ्नं ।

अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । श्रीलादयो गताः । जंभे । जभि नाशने । जंभ्यते
भक्ष्यतेऽनेनेति जंभमास्यं । करणे घञ् । वावृधे । वृधु वृद्धौ । लिट् । छांदसं
संहितायामभ्यासदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वादशे वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धृतयः । यत्सीमंतं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धृतयः । यत् । सी । अंतं ।

न । धूनुथ ॥ ६ ॥

दिवश्च द्युलोकस्यापि गमश्च भूलोकस्यापि । गौः गमेति भूनामसु पठित-
त्वात् । धृतयः कंपनकारिणो हे नरो नेतारो मरुतः । वो युष्माकं मध्य आ
समंताद्वर्षिष्ठो वृद्धतमः कः । यद्यस्मात्कारणात्सी सर्वतोऽंतं न वृक्षायमिव धूनुथ ।
चालयथ । तस्मात्कारणात्कंपयितृणां युष्माकं मध्ये कः प्रबल इति प्रश्नः ॥
वर्षिष्ठः । वृद्धशब्दादिष्ठनि प्रियस्थिरत्यादिना वर्षादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । गमः ।
गमाशब्दात् षष्ठ्येकवचन आतो धातोरित्यत्र । पा० ६. ४. १४०. । आत इति
योगविभागः कर्तव्य इत्युक्तत्वादाकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरु-
दात्तत्वं । धृतयः । धृञ् कंपने । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । तितुवेत्यादि-
नेट्प्रतिषेधः । आमंचितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । धूनुथ । स्वादिभ्यः ध्रुः । सति
शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यच्च विकरणेभ्य इति वचनात्सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरो
लसार्वधातुकस्वरं न बाधते । अतस्तिङ् एव स्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि वो यामाय मानुषो दधे उयाय मन्यवे । जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दधे । उयाय । मन्यवे । जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं यामाय गमनार्थं मानुषो गृहस्वामी कश्चिन्मनुजो
निदधे । गृहदाढ्यार्थं दृढं स्तंभं निक्षिप्रवान् । भवदीयगमनेन चालितं गृहं
पतिष्यतीति भीत्या तन्निवारणाय दृढस्तंभप्रक्षेपः । कीदृशाय यामाय । उयाय ।
तीव्राय । मन्यवे । चालनार्थमभिमन्यमानाय । युज्यते हि भवन्नमनाङ्गीतिः ।

यतो भवद्गत्या चालितः पर्वतो बहुविधपर्वयुक्तो गिरिः शिखरी जिहीत ।
गच्छेत् ॥ मानुषः । मनोजातावज्यतौ षुक् च । पा० ४. १. १६१. इति मनु-
शब्दादपत्यार्थेऽञ् । षुगागमश्च । जित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं । दध्ने । धृञ् अव-
स्थान इत्यस्य लिटि कित्वाद्गुणाभावे सति यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वाच्च
निघातः । जिहीत । ओहाङ् गतौ । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः षुः । भृजामित्
। पा० ७. ४. ७६. इत्यभ्यासस्यत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपे प्राप्त ई हल्य-
घोरितीत्वं । पर्ववान् पर्वतः । मत्वर्थीयस्तप्प्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

येषामज्मेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विष्पतिः । भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषां । अज्मेषु । पृथिवी । जुजुर्वान् । इव । विष्पतिः । भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

हे मरुतः । येषां युष्माकं यामेषु गमनेष्वज्मेषु क्षेपकेषु सत्सु पृथिवी भूमिः
रेजते । कंपते । तच्च दृष्टान्तः । जुजुर्वी इव विष्पतिः । यथा वयोहानिरोगादिना
जीर्णः प्रजापालको राजा वैरिभयात्कंपते तद्वत् ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेप-
णयोः । बहुलमहणादौणादिको मन् । अज्मेर्यघञपोः । पा० २. ४. ५६. इति वी-
भावो न भवति । वलादावार्धधातुके विकल्पयिष्यते । पा० २. ४. ५६. २. इति
वचनात् । नित्वादाद्युदात्तत्वं । जुजुर्वान् । जृष् वयोहानौ । लिटः क्कुम् । बहुलं
छन्दसि । पा० ७. १. १०३. इत्युत्वं । अभ्यासहलादिशेषौ । वस्वेकाजाह्वसामिति
नियमादिङागमाभावः । ऋच्छत्यृतां । पा० ७. ४. ११. इति गुणो हलि चेति
दीर्घत्वं च संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वचनाच्च भवति । विष्पतिर्विष्पतिः ।
पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्राप्ते परादिच्छन्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । भिया । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यामेषु । यम उपरमे । भावे
घञ् । कर्षात्त्वतो घञ् इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेज्
कंपने । अदुपदेशात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स्थिरं हि जानमेषां वयो मातुर्निरेतवे । यत्सीमनु द्वितां शवः ॥ ९ ॥

स्थिरं । हि । जानं । एषां । वयः । मातुः । निः । एतवे । यत् । सी । अनु । द्विता ।

शवः ॥ ९ ॥

एषां मरुतां ज्ञानं जन्मस्थानमाकाशं स्थिरं हि । चलनरहितं खलु । मा-
तुर्मरुतां जननीस्थानीयादाकाशाद्वयः पक्षिणो निरेतवे निर्गतुं समर्था भवन्तीति
शेषः । तादृशादाकाशाद्भवज्जन्मेति मरुतां स्तुतिः । यद्यस्मात्कारणाच्छ्रवो भव-
दीयं बलमनुक्रमेण सी सर्वतो द्विता द्वित्वेन द्यावापृथिव्योर्विभज्य वर्तते ।
अतो भवदीयं ज्ञानं स्थिरं हीति पूर्ववृत्तान्वयः ॥ ज्ञानं । जन्यतेऽस्मिन्निति ज्ञान-
मंतरिक्षं । अधिकरणे घञ् । एषां । इदमोऽन्वादेश इत्यशब्ददेशोऽनुदात्तः । वि-
भक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तः । न चोडिदमित्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं । अतोदात्तादिदं-
शब्दात्तस्य विधानात् । निरेतवे । इण् गतो । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्द्रत्ययः ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

उदु त्ये सृनवो गिरः काष्ठा अज्मेष्वल्लत । वाथ्रा अभिजु यातवे ॥ १० ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । सृनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अल्लत । वाथ्राः ।

अभिऽजु । यातवे ॥ १० ॥

त्ये पूर्वप्रकृता गिरः सृनवो वाच उत्पादका मरुतः । वायवो हि ताल्वोष्ठा-
दिषु संचरन्तो वाचमुत्पादयन्ति । अज्मेषु स्वकीयेषु गमनेषु सत्सु काष्ठा अपः ।
आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रांत्वा स्थिता भवन्ति । नि० २. १५. । इति यास्कः ।
उदु उत्कर्षणेवाल्लत । अतनिषत । विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं
वाथ्रा हंभारवोपेता गा अभिजु । जान्वाभिमुख्यं यथा भवति तथा यातवे
गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ सृनवः । षू प्रेरणे । सुवः कित । उ० ३. ३५. । इति
नुप्रत्ययः । किञ्चाहुणाभावः । अल्लत । तनु विस्तारे । रुस्यादादेशे बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योच्छंदसि । पा० ६. ४. ९९. । इत्युपधालोपः ।
अडागमः । अभिजु । अभिगते जानुनी यस्य तदभिजु । प्रसंभ्यां जानुनो जुः
। पा० ५. ४. १०९. । इति व्यत्ययेनाभिपूर्वस्यापि जानुशब्दस्य जुशब्दादेशः समा-
सांतः । यातवे । तुमर्थे सेसेन्निति तवेन्द्रत्ययः । निञ्चादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

त्यं चिह्ना दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधं । प्रच्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यं चित् । घ । दीर्घं । पृथुं । मिहः । नपातं । अमृधं । प्र । च्यावयन्ति । यामऽभिः ॥ ११ ॥

त्यं चिह्नं प्रसिद्धो यो मेघस्तमपि मेघं यामभिः स्वकीयगमनैः प्रच्यावयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण गमयन्ति । कीदृशं । दीर्घं । आयासोपेतं । पृथुं । तिर्यग्विस्तृतं । मिहो नपातं । सेचनीयस्य जलस्य न पातयितारं । वृष्टिमकुर्वन्तमित्यर्थः । अमृधं । केनाप्यहिंस्यं ॥ घ । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । मिहः । मिह सेचने । मेहति सिंचतीति मिट् वृष्टिः । क्रिप् चेति क्रिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नपातं । न पातयतीति नपात । नभ्राणनपादित्यादिना नत्रः प्रकृतिभावः । अथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमृधं । शृधु मृधु उदने । मर्धत्युदकेनोत्तरीति मृधः । बहुलवचनादौणादिको रकप्रत्ययः । नत्रसमासेऽथयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा संयामवाचिना मृधशब्देन हिंसा लक्ष्यते । मत्वर्षीयो रः । पूर्ववत्स्वरसमासी । च्यावयन्ति । च्युङ् गतौ । णिचि वृद्धावादेशो । पदकाले ह्रस्वञ्छांदसः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

मरुतो यद्ध वो बलं जनां अचुध्यवीतन । गिरीरचुध्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलं । जनान् । अचुध्यवीतन । गिरीन् । अचुध्यवीतन ॥ १२ ॥

हे मरुतः । यद्ध यस्मादेव कारणाद्धे युष्माकं बलमस्ति । अस्मादेव कारणज्जनान्प्राणिनोऽचुध्यवीतन । स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयत । तथा गिरीन्मेघान् अचुध्यवीतन । प्रेरयत ॥ मरुतः । आसंचिताद्युदात्तत्वं । अचुध्यवीतन । च्यवतेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । तन्ननप्रनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसि । पा० १. ३. ९१. इतीदागमः । गुणावादेशो । तिङ्गतिङ् इति निघातः । गिरीन् । दीर्घादटि समानपाठ इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिक इतीकारस्यानुनासिकः ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

यद्वा यांति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना । शृणोति कश्चिदेषां ॥ १३ ॥

यत् । ह । यांति । मरुतः । सं । ह । ब्रुवते । अध्वन् । आ । शृणोति । कः । चित् ।
एषां ॥ १३ ॥

यद्वा यदा खलु मरुतो यांति । गच्छन्ति । तदानीमध्वन्ना मार्गे सर्वतः संब्रुवते
ह । संभूय ध्वनिमवश्यं कुर्वन्ति । एषां मरुतां संबंधिनं शब्दं कश्चित् यः कोऽपि
शृणोति ॥ यांति । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । शोऽंत इत्यन्तादेशस्यो-
पदेशिवद्भावादन्तीत्येतदाद्युदात्तत्वं । धातुना सहैकादेश एकादेशस्वरः । यद्बृत्तयो-
गादनिघातः । ब्रुवते । ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । ऋस्यादादेशे कृते परत्वात्प्राप्तस्य
गुणस्य ङित्त्वेन बाधितत्वादुवङादेशः । अध्वन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
शृणोति । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

प्र यात जीभमाशुभिः संति कण्वेषु वो दुवः । तचो षु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । जीभं । आशुभिः । संति । कण्वेषु । वो । दुवः । तचो इति । सु ।
मादयाध्वै ॥ १४ ॥

हे मरुतः । आशुभिर्वेगवद्भिः स्वकीयैर्वाहनैः जीभं शीघ्रं । शीभं तृषु तूयमिति
शिप्रनामसु पाठात् । प्रयात । प्रकर्षेण कर्मभूमिं गच्छत । कण्वेषु मेधाविध्व-
नुष्टातृषु वो युष्माकं दुवो दुवांसि परिचरणानि संति । तचो षु तेष्वेव परि-
चारकेषु कण्वेषु मादयाध्वै । तृप्ता भवत ॥ आशुभिः । अशू व्याघ्रा । कृवापा-
जीत्यादिना उण् । प्रत्ययस्वरः । संति । असोरल्लोप इत्यकारलोपः । मादयाध्वै ।
मद तृप्तियोगे । चुरादिः । आकुस्मीय आत्मनेपदी । लेट्वाडागमः । टेरत्वं ।
वेतोऽन्यत्र । पा० ३. ४. ९६. । इत्येकारस्येकारादेशः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अस्ति हि ष्मा मदाय वः स्मसि ष्मा वयमेषां । विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयं । एषां । विश्वं । चित् । आयुः ।
जीवसे ॥ १५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं मदाय तृपयेऽस्ति हि ष्मा । अस्माभिः प्रयुज्यमानं हविर्वो विद्यते खलु । एषां युष्माकं भृत्यभूता वयं स्मसि ष्मा । विद्यामहे खलु । जीवसे जीवितुं विश्वं चिदायुः सर्वमप्यायुः प्रयच्छतेति शेषः ॥ ष्मा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । स्मसि । इदंतो ससिः । जीवसे । तुमर्थं सेसेन्नित्यसेप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्दशो वर्गः ॥

कङ् नूनमिति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ऋषिष्वा-
न्यस्मादिति परिभाषितत्वात् । पूर्वसूक्ते मारुतं हीत्युक्तत्वादितदपि मरुद्देवताकं ।
गायत्रं त्रित्युक्तत्वादितदपि गायत्रीछंदस्कं । कङ् न्यनुक्रमणिका । विनियोगो
लैंगिकः ॥ तच्च प्रथमामृचमाह ॥

कङ् नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः । दधिध्वे वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनं । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रं । न । हस्तयोः । दधिध्वे । वृक्तऽवर्हिषः ॥ १ ॥

हे मरुतः । कङ् कदा खलु नूनमवश्यं हस्तयोर्दधिध्वे । यूयमस्मान्हस्तं धारयथ ।
तच्च दृष्टान्तः । पिता पुत्रं न हस्तयोः । यथा लोके पिता हस्तयोः स्वकीयं पुत्रं
धारयति तद्वत् । कीदृशं मरुतः । कधप्रियः । स्तुतिप्रीताः । वृक्तवर्हिषः । वृक्तं
छिन्नं वर्हिर्देभो येषां मरुतां यज्ञमानाय ते मरुतस्तथाविधाः ॥ कत् । कदा । तौ
चापरो वरुणविकारनागावित्युक्तत्वादाकारलोपः । कधप्रियः । कथा स्तुतिः । तथा
प्रीणंतीति कधप्रियः । प्रीत्र प्रीता । क्रिष । पूर्वपदस्य द्युपोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं
। पा० ६. ३. ६३. । इति ह्रस्वत्वं । धकारगृह्णादसः । आमंचितनिघातः । दधिध्वे ।
दधातेऽछंदसि लुङलङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । क्वादिनियमादित् । प्रत्यय-
स्वरः । वृक्तवर्हिषः । आमंचितनिघातः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

क्व नूनं कङ् अर्थं गंतं दिवो न पृथिव्याः । क्व वो गावो न ररयंति ॥ २ ॥

क्व । नूनं । कत् । वः । अर्थं । गंतं । दिवः । न । पृथिव्याः । क्व । वः । गावः । न ।

ररयंति ॥ २ ॥

हे मरुतः । नूनमिदानीं क्व यूयं । कुत्र स्थिताः । कत् कदा वो युष्माकमर्थ-

मरणं देवयजनदेशे गमनं । विलंबं मा कुरुतेत्यर्थः । दिवो गन्ता । द्युलीकाप्रच्छत । पृथिव्या न गन्ता । भूलोकान्मा गच्छत । वो युष्मान् क्व रण्यन्ति । देवयजनरूपायाः पृथिव्या अन्यत्र कुत्र शब्दयन्ति । यजमानाः स्तुवंति । तत्र दृष्टान्तः । गावो न । यथा गावो रण्यन्ति । शब्दयन्ति तद्वत् ॥ क्व । किंशब्दात्सप्रम्यन्तात्किमोऽत् । पा० ५. ३. १२. । इत्यप्रत्ययः । क्वाति । पा० ७. २. १०५. । इति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । अर्थः । ऋ गतौ । उषिकुषिगतिभ्यस्थन्निति भावे यन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गन्ता । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । थादेशस्य तप्रनप्रनथनाश्चेति तबादेशः । अत एव डिच्चाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्याः । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । रण्यन्ति । रण्यतिः शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

क्व वः सुम्ना नभ्यांसि मरुतः क्व सुविता । क्वोऽविश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

क्व । वः । सुम्ना । नभ्यांसि । मरुतः । क्व । सुविता । क्वोऽ इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं संबंधीनि नभ्यांसि नवतराणि सुम्ना प्रजापशुरूपाणि धनानि । प्रजा वै पशवः सुम्नमिति श्रुत्यंतरात् । क्व कुत्र वर्तते । तथा सुविता शोभनानि प्राप्यानि मणिमुक्तादीनि भवदीयानि क्व कुत्र वर्तते । विश्वानि सर्वाणि सौभगा सौभाग्यरूपाणि गजाश्वादीनि क्वो कुत्र वर्तते । भवदीयैः सुम्नादिभिः सर्वैः सहागंतव्यमित्यर्थः ॥ सुम्ना । शेच्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । नभ्यांसि । नवशब्दादीयमुनीकारलोपश्छांदसः । सुविता । सुष्ठु इतानि सुवितानि । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानं । पा० ६. ४. ११. १. । इत्युवडादेशः । सौभगा । सुभगान्मंच इति तस्य भाव इत्यर्थेऽञ् । पूर्ववच्छेर्लोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यद्ययं पृथ्निमातरो मर्तास स्यातन । स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । ययं । पृथ्निऽमातरः । मर्तासः । स्यातन । स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

हे पृथ्निनामकधेनुपुत्रा मरुतः । यूयं यद्यपि मर्तासो मनुष्याः स्यातन । भवेत ।

तथापि वो युष्माकं स्तोता यजमानोऽमृतः स्यात् । देवो भवेत् ॥ पृथि-
मातरः । पृथिर्माता येषां ते । समामांतविधेरनित्यत्वान्नद्युतश्च । पा० ५. ४. १५३. ।
इति कवभावः । मर्तासः । अमिहमीत्यादिना म्रियतेस्तन्प्रत्ययः । आज्ञसेरमुक् ।
स्यातन । अस्तेर्लिङि तस्य तन्ननन्नयनाश्चेति तनादेशः । यामुट उदात्तत्वं ।
अमृतः । नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

मा वो मृगो न यवसे जरिता भृदञ्जोषः । पथा यमस्य गादुष ॥ ५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जरिता । भृत् । अञ्जोषः । पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं जरिता स्तोताञ्जोषोऽसेव्यो मा भूत । तत्र दृष्टान्तः ।
मृगो न यवसे । यथा तृणे भक्षणीये मृगः कदाचिदप्यसेव्यो न भवति किंतु
सर्वदा तृणं भक्षयति तद्वत् । किंच स स्तोता यमस्य पथा यमलोकसंबन्धिमार्गेण
मोपगात् । मा गच्छतु । तस्य मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ जरिता । जृष वयोहानौ ।
स्तुतिकर्मेति यास्कः । तृचीडागमः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । भृत् । लुङि गातिस्त्विति
सिचो लुक् । न माङ्गोऽग इत्यडभावः । अञ्जोषः । जृषी प्रीतिसेवनयोः । ऋह-
लोर्ण्यदिति कर्मणि गणत् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पथा । तृती-
येकवचने भस्य टेलोपः । पा० १. १. ८८. । इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
विभक्तेरुदात्तत्वं । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्त्विति सिचो
लुक् । पूर्ववदडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचदशे वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत् । पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽर्ऋतिः । दुःऽहना । वधीत् । पदीष्ट ।

तृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

हे मरुतः । नोऽस्मान् निर्ऋतिः रश्मोजातिदेवता मो षु वधीत् । सर्वथा वधं
मा काषीत् । कीदृशी । परापरा । उत्कृष्टादप्युत्कृष्टा । अतिबलैत्यर्थः । अत एव
दुर्हणा । केनापि हंतुं दुःशक्या । मा निर्ऋतिस्तृष्ण्या सह पदीष्ट । पततु ।

अस्मदीया तृणा बाधिका निर्वृतिश्च विनश्यत्वित्यर्थः ॥ मो षु णः । सुत्र इति षत्वं । नश्च धातुस्योरुपुभ्य इति णत्वं । दुर्हणा । ईषद्दुःसुध्वित्यादिना हन्तेः कर्मणि खल् । लिट्स्वरेण प्रत्ययाभ्युपस्योदात्तत्वं । वधीत् । लुङि हन्तेर्लुङि चेति वधादेशः । सिचीडागमः । वधादेशस्यादन्तत्वादेकाच उपदेश इतीदमप्रतिषेधो न भवति । अतो लोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वादतो हलादेरिति वृद्धभावः । इट ईटि । पा० ८. २. २८. । इति सिचो लोपः । पदीष्ट । पद गतौ । आशीर्लिङि छंदस्युभयथेति सार्वधातुकत्वात्सलोपः । आर्द्धधातुकत्वात्सुडागमः । प्रत्ययस्वरः । तृणया । जितृषा पिपासायां । तृषिणुषिरसिभ्यः क्तिञ्चेति नप्रत्ययः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वञ्चिदा रुद्रियासः । मिहं कृण्वन्त्यवातां ॥ ७ ॥

सत्यं । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियासः । मिहं । कृण्वन्ति ।

अवातां ॥ ७ ॥

धन्वन् चित् मरुदेणेऽपि रुद्रियासो रुद्रेण पालितत्वात्तदीया मरुत आ सर्व-
तोऽवातां वायुरहितां मिहं वृष्टिं कुर्वन्ति । तदेतत्सत्यं । कीदृशः रुद्रियासः । त्वेषाः ।
दीप्ताः । अमवन्तः । बलवन्तः । मरुतां रुद्रपालनमाख्यानेषु प्रसिद्धं ॥ धन्वन् ।
रिवि रवि धवि गत्यर्थाः । इदित्त्वानुम् । कनित्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति सप्रम्या लुक् । रुद्रियासः । रुद्रस्येमे रुद्रियाः । तस्ये-
दमित्यर्थे घः । आज्ञसेरसुक् । मिहं । मिह सेचने । क्तिप् चेति क्तिप् । कृण्वन्ति ।
कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरञ्चेत्युप्रत्ययः । तत्सन्नियोगेन वकारस्य चा-
कारादेशः । अतो लोपेन लुप्रस्य स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः ॥

कारीया मारुतं सप्रकपालमित्यस्य हविषो वाश्रेव विद्युदित्येषानुवाक्या ।
वर्षकामेष्टिरिति खंडे सूचितं । वाश्रेव विद्युन्मिमाति पर्वतश्चिन्महिबृद्धो विभाय
। आ० २. १३. । इति ॥ तामेतामष्टमीमृचमाह ॥

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिपक्ति । यदेषां वृष्टिरसर्जि ॥ ८ ॥

वाश्राऽदेव । विऽद्युत् । मिमाति । वत्सं । न । माता । सिपक्ति । यत् । एषां ।

वृष्टिः । असर्जि ॥ ८ ॥

वाश्रेव शब्दयुक्ता प्रस्तुतस्तनवती धेनुरिव विद्युन्मेघस्था दृश्यमाना सती
मिमाति । शब्दं करोति । विद्युद्वेलायां हि मेघगर्जनं प्रसिद्धं । माता धेनुर्वत्सं
न वत्समिव सिषक्ति । इयं विद्युन्मरुतः सेवते । सिषक्तिः सेवनार्थः । सिषक्तु
सचत इति सेवमानस्येति यास्कोक्तत्वात् । यद्यस्मात्कारणादेषां मरुतां संबंधिनी
वृष्टिरसर्जि । गर्जनसहिते विद्युत्काले वृष्टा भवति । तस्माद्विद्युतो मरुत्सेवनमु-
पपन्नं ॥ वाश्रेव । वाणु शब्दे । स्फायितं चीत्यादिना रक् । मिमाति । माङ् माने
शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वाच्छुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं ।
सिषक्ति । सच समवाये । लटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्य-
भ्यासस्येत्वं । असर्जि । मृज विसर्गः । कर्मणि लुङ् । चिण् भावकर्मणोः । पा०
३. १. ६६. इति चिण् । चिणो लुक । पा० ६. ४. १०४. इति तण्डस्य लुक ।
गुणः । अडागम उदात्तः । यङ्गुत्तयोगादनिघातः ॥

नवमीमृचमाह ॥

दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पृज्येनोदवाहेन । यत्पृथिवी व्युंदन्ति ॥ ९ ॥

दिवा । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पृज्येन । उदवाहेन । यत् । पृथिवी ।
विऽउंदन्ति ॥ ९ ॥

हे मरुतः । उदवाहेनोदकधारिणा पृज्येन मेघेन सूर्यमाच्छाद्य दिवा चिद-
हन्यपि तमः कृण्वन्ति । अंधकारं कुर्वन्ति । यद्यदा पृथिवी भूमिं व्युंदन्ति । विशेषेण
क्वेदयन्ति । तदानीमेव वृष्टिकाले तमः कुर्वन्तीति पूर्वचान्वयः ॥ उदवाहेन ।
उदकानि वहतीत्युदवाहः । कर्मण्यण् । मेघविशेषस्येयं संज्ञा । उदकस्योदः संज्ञायां
। पा० ६. ३. ५७. इत्युदकशब्दस्योदभावः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युंदन्ति । उंदी
क्वेदने । रुधादित्वात् अम् । आचलोप इति नलोपः । यङ्गुत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अथ स्वनाम्नरुताँ विश्वमा सद्ग पार्थिवं । अरेर्जंत प्र मानुषाः ॥ १० ॥

अथ । स्वनात् । मरुताँ । विश्वं । आ । सद्ग । पार्थिवं । अरेर्जंत । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥

मरुतां संबंधिनः स्वनादध ध्वनेर्गर्जनरूपादनंतरं पार्थिवं पृथिवीसंबन्धि विश्वं
सद्ग सर्वं गृहमा समंतादरेजतेति शेषः । तथा मानुषा गृहवर्तिनो मनुष्या अपि

प्रारेजंत । प्रकर्षेण कंपितवंतः ॥ अध । छांदसं धत्वं । सन्न । षट् विशरणगत्य-
वसादनेषु । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । पार्थिवं । पृथिव्याः संबंधि ।
पृथिव्या ज्ञात्री । पा० ४. १. ८५. २. । इति प्राग्दीव्यतीयोऽजप्रत्ययः । त्रिच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । अरेजंत । रेजु कंपने ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षोडशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मरुतो वीळुपाणिभिश्चिवा रोधस्वतीरनु । यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चिवाः । रोधस्वतीः । अनु । यात । ई । अखिद्र-
यामऽभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः । यूयं वीळुपाणिभिर्दृढहस्तैः सहिताः संतो रोधस्वतीरनु कूलयुक्ता
नदीरनुलक्ष्याखिद्रयामभिरच्छिन्नगमनैर्याते । गच्छतैव ॥ मरुतः । आमंचिता-
द्युदात्तत्वं । वीळुपाणिभिः । वीद्विति बलनाम । वीळु च्यौलमिति तन्नामसु
पाठात् । तेन च तद्वाच्यस्यते । वीळवश्च ते पाणयश्च । समामस्येत्यंतोदात्तत्वं ।
रोधस्वतीः । रुधिर आवरणे । रुण्डि स्रोत इति रोधः कूलं । कूलं निरुण्डि
स्रोत इत्युक्तत्वात् । असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । तद्युक्ता रोधस्वत्यः । मादुपधाया
इति मतुपो बलं । उगितश्चेति डीप् । मतुप्डीपोः पिच्चादनुदात्तत्वेऽसुनः स्वर
एव शिष्यते । यात । या प्रापणे । अदादित्वाच्छपो लुक् । ई । चादयोऽनुदात्ता
इत्यनुदात्तत्वं । गुण एकादेश उदात्तनोदात्त इत्युदात्तत्वं । अखिद्रयामभिः । खिद्र
दैव्ये । स्फायितंचीत्यादिना रक् । खिद्रं यांतीति खिद्रयामानः । न खिद्रयामा-
नोऽखिद्रयामानः । तैरखिद्रयामभिः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स्थिरा वः संतु नेमयो रथा अश्वास एषां । सुसंस्कृता अभीशवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । संतु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषां । सुऽसंस्कृताः । अभीशवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः । एषां वो युष्माकं नेमयो रथचक्रवलयाः स्थिराः संतु । तथा रथा
अश्वासोऽश्वाश्च स्थिराः संतु । अभीशवोऽंगुलयः । अभीशवो दीधितय इति
तन्नामसु पाठात् । सुसंस्कृता अश्वबंधनरज्जुपरिग्रहणे स्वलंकृताः सावधानाः

संतु ॥ सुसंस्कृताः । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि क्तः । संपर्युपेभ्यः । पा० ६. १. १३१. ।
इति सुट् । पुनः सुशब्देन प्रादिसमासेऽभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभीशवः ।
अभिपूर्वादश्नोतेः कृवापाजीत्यादिनोण । वर्णभ्यत्ययेनाकारस्येकारः । उक्तं
च । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अभीशवोऽभ्यप्नुवते कर्माणीति निरुक्तं
। नि० ३. ९. ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

अच्छा वदा तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिं । अग्निं मिचं न दर्शतं ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिं । अग्निं । मिचं । न । दर्शतं ॥ १३ ॥

हे ऋत्विक्समूह तना तनया देवतास्वरूपं प्रकाशयन्त्या गिरा वाचा ब्रह्मण-
स्पतिं मिचस्य हविलक्षणस्यान्नस्य वा पालकं मरुद्गणमग्निं दर्शतं दर्शनीयं
मिचं न मिचमपि जरायै स्तोतुमच्छाभिमुख्येन वद । बृहि ॥ अच्छा । निपातस्य
चेति संहितायां दीर्घत्वं । वदा । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । तना ।
तनु विस्तारे । तनोति देवतामाहात्म्यं विस्तारयतीति तना । पचाद्यच् । वृषा-
दिवादाद्युदात्तत्वं । तृतीयाया डादेशः । गिरा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
ब्रह्मणः । षष्ठ्याः पतिपुचेति संहितायां सत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

मिमिहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः । गायं गायचमुक्थ्यं ॥ १४ ॥

मिमिहि । श्लोकं । आस्ये । पर्जन्यः । इव । ततनः । गायं । गायचं । उक्थ्यं ॥ १४ ॥

हे ऋत्विक्समूह । आस्ये स्वकीयमुखे श्लोकं स्तोत्रं मिमिहि । निर्मितं कुरु ।
तं च श्लोकं ततनः । विस्तारय । तच्च हृष्टांतः । पर्जन्य इव । यथा मेघो वृष्टिं
विस्तारयति तद्वत् । उक्थ्यं शस्त्रयोग्यं गायचं गायत्रीछंदस्कं मृक्तं गाय । पठ ॥
मिमिहि । माङ् माने । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्या-
सस्येत्वं । आस्ये । अमु श्लोपणे । अस्यते श्लिष्यतेऽस्मिन्नित्यास्यं । कृत्यल्युटो
बहुलं । पा० ३. ३. ११३. । इत्यधिकरणे गयत् । तिस्वरितमिति स्तुगितत्वं । ततनः ।
तनु विस्तारे । लेटि सिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य घुः । लोटोऽडाटावि-
त्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । गायचं । गायत्र्याः संबंधि तस्येदमि-
त्यण् । यद्वा गायतस्त्रायत इति गायचं । आतोऽनुपसर्गं कः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणं । अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥

वंदस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युं अर्किणं अस्मे इति वृद्धाः असन् इह ॥ १५ ॥

हे ऋत्विक्संघ मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं समूहं वंदस्व । नमस्करु । स्तुहि वा । कीदृशं गणं । त्वेषं । दीप्नं । पनस्युं । स्तुतियोग्यं । अर्किणं । अर्चनोपेतं । अस्मे ऽस्माकमिहास्मिन्कर्मणि वृद्धा असन् । मरुतः प्रवृद्धा भवन्तु ॥ वंदस्व । वदि अभिवादनस्तुत्योः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पनस्युं । पन चेति स्तुत्यर्थो धातुः । अमुन् । पनः स्तोत्रमात्मन इच्छतीति पनस्युः । मुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अर्किणं । ऋच स्तुतौ । पुंसि संज्ञायामिति घः । अर्को ऽस्यास्तीत्यर्की । अत इनिठनौ । असन् । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तिङ्तिङ् इति निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तदशो वर्गः ॥

प्र यदित्येति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । घोरपुत्रस्य कण्वस्यार्षं । मरुहेवताकं । युजः सतोवृहत्यः । अयुजो वृहत्यः । प्र यह्ण प्रगाथं त्वित्यनुक्रमणिका । गतो विनियोगः ॥ तच्च प्रथमामृचमाह ॥

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य ऋत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धृतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । परा ऽवतः । शोचिः । न । मानं । अस्यथ ।

कस्य । ऋत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कं । याथ । कं । ह । धृतयः ॥ १ ॥

हे धृतयः स्थावरादीनां कंपनकारिणो मरुतः । यद्यदा मानं मननीयं युष्मद्बलं परावतो दूरात् । आरे परावत इति दूरनामसु पाठात् । इत्यास्मादंतरिक्षात्प्रास्यथ । भूमौ प्रक्षिपथ । तच्च दृष्टान्तः । शोचिर्न । तेज इव । यथा सूर्यस्य तेजोऽंतरिक्षाद्भूमौ प्रक्षिप्यते तद्वत् । तदानीं यूयं कस्य यजमानस्य ऋत्वा ऋतुना संगच्छध्व इति शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसा स्तोत्रेण संगच्छध्वे । कं यजमानमुद्दिश्य याथ । देवयजनदेशं गच्छथ । कं ह कं खलु

यजमानमनुगृह्णीषेति शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इती-
दंशब्दात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तच्चेदंशब्दस्य नानुवृत्तिस्तर्हि यमुप्रत्ययांता-
दिदंशब्दादुत्तरस्या विभक्त्यर्थेत्यनेन सुपां सुलुगिति डादेशः । प्रथमपक्षे प्रत्यय-
स्वरः । द्वितीयपक्षे तूदात्तनिवृत्तिस्वरः । अस्यथ । अमु श्लेषणे । अदुपदेशस्त-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । यङ्प्रत्ययागादनिघातः । क्रत्वा ।
जसादिषु छंदसि वावचनं । पा० ७. २. १०९. १. । इति नाभावस्य विकल्पितत्वाद-
भावः । वर्षसा । वृङ् संभक्तौ । वृङ्गीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् च । उ० ४. २०२. ।
इत्यमुन् । तत्संनियोगेन पुगागमश्च । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अत्र रूपाभिधायिना
वर्षस्यशब्देन देवतास्वरूपप्रकाशकं स्तोत्रं लक्ष्यते क्रतुना साहचर्यात् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्थिरा वः संत्वायुधा पराणुदे वीकृ उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकंमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । संतु । आयुधा । पराऽनुदे । वीकृ । उत । प्रतिऽस्कभे ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

हे मरुतः । व आयुधा युष्माकमायुधानि पराणुदे शत्रूणामपनोदनाय स्थिरा
संतु । स्थिराणि भवंतु । उत अपि च प्रतिष्कभे शत्रूणां प्रतिबंधाय वीकृ
संतु । दृढानि संतु । युष्माकं तविषी बलं पनीयसी । अतिशयेन स्तोत्रं भवतु ।
मायिनोऽस्मासु ह्यन्नचारिणो मर्त्यस्य मनुष्यस्य शत्रोर्वलं मा भवतु ॥ स्थिरा ।
आयुधा । उभयत्र शब्दछंदसि बहुलमिति श्लोपः । पराणुदे । णुद प्रेरणे ।
संपदादिलक्षणः क्तिप् । उपसर्गादसमासेऽपि । पा० ८. ४. १४. । इति णत्वं ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वीकृ । सुपां सुलुगिति विभक्त्यर्थः । ईषा अष्टादि-
त्वात्प्रकृतिभावः । प्रतिष्कभे । स्कंभु मीचो धातुः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
अनिदितामिति नलोपः । पनीयसी । पनति स्तुत्यर्थः । अस्मादीणादिकः
कर्मण्यमुन् । तत ईयमुनि ढेरिति ढिलोपः । उगितश्चेति ङीप् । ईयमुनो
निच्चादाद्युदात्तत्वं । मायिनः । मायाशब्दस्य ग्रीत्यादिषु पाठात् ग्रीत्यादिभ्यश्चेति
मत्वर्थीय इति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

परां ह यत्स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानां ॥ ३ ॥

परां । ह । यत् । स्थिरं । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । व्याशाः । पर्वतानां ॥ ३ ॥

हे नरः । नेतारो मरुतः । यद्यदा स्थिरं वस्तु परा हथ । वृक्षादिकं पराहतं भग्नं कुरुष्व । गुरु पाषाणादिकं गुरुत्वोपेतं वर्तयथ । प्रेरयथ । तदानीं पृथिव्याः संबंधिनो वनिनो वनवतो वृक्षान्वियाथन । वियुज्य मध्ये गच्छथ । अरण्यगतानां निविडानां वृक्षाणां मध्ये यस्य कस्यापि वृक्षस्य भग्नत्वादितरवृक्षाणां परस्परवियोगेन प्रौढो मार्गो भवति । तथा पर्वतानामाशाः पर्वतपार्श्वदिशो वियाथन । वियुज्य गच्छथ ॥ हथ । हन हिंसागत्योः । अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनासिकलोपः । यङुक्तयोगादनिघातः । नरः । पादादित्वादाभञ्जितनिघाता-
भावः । वर्तयथा । अदुपदेशात्तत्सर्वधातुकानुदात्तत्वे णिचः स्वर एव शिष्यते ।
यच्छब्दानुषंगान्निघाताभावः । याथन । तन्ननन्नयनाश्चेति यनादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्यवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्यवि । न । भूम्यां । रिशादसः ।

युष्माकं । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नु । चित् । आऽधृषे ॥ ४ ॥

हे रिशादसः शत्रुहिंसका मरुतः । अधि द्यवि द्युलोकस्योपरि वो युष्माकं शत्रुर्नहि विविदे । न च बभूव । तथा भूम्यामपि शत्रुर्न बभूव । हे रुद्रासः । रुद्रपुत्रा मरुतः । युष्माकमेकोनपंचाणसंख्यानां भवतां युजा योगेन परस्परैकमत्येनाधृषे वैरिणां सर्वतो धर्षणाय तविषी बलं नू चित् श्लिप्रमेव तनास्तु । विस्तृता भवतु ॥ विविदे । विद् सत्तायां । लिटि प्रत्ययस्वरः । दिवि नहि विविदे भूम्यां च न विविद इति चशब्दार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा-

यास्तिङ्भिर्भक्तेर्निघातप्रतिषेधः । प्राथम्यं चानुषक्तिक्रियापेक्षया । रिशादसः । रिश
हिंसायां । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । इगुपधलक्षणः कः । तानदन्तीति रिशादसः ।
असुन् । आमंचितनिघातः । युजा । युजिर् योगे । ऋत्विगित्यादिना किन् ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रुद्रासः । रुद्रश्चेन तत्संबन्धिनो मरुतो लक्ष्यन्ते ।
आज्जमेरसुक् । नू चित् । ऋचि तुनुघेत्यादिना दीर्घः । आधृषे । त्रिधृषा प्रा-
गल्भ्ये । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विंचन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवासः सर्वया विण ॥ ५ ॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विंचन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाः ऽइव । देवासः । सर्वया । विण ॥ ५ ॥

पर्वतान् मेरुहिमवदादीन् प्रवेपयन्ति । मरुतः प्रकर्षेण कंपयन्ति । वनस्प-
तीन् वटाश्वत्थादीन्विंचन्ति । परस्परवियुक्तान्कुर्वन्ति । हे मरुतो देवासो देवाः
सर्वया विण प्रजया सहिता यूयं प्रो आरत । प्रकर्षणैव सर्वतो गच्छत । तच्च
दृष्टांतः । दुर्मदा इव । यथा मर्दोन्मत्ताः स्वेच्छया सर्वतः क्रीडन्ति तद्वत् ॥
वेपयन्ति । टुवेपृ कंपने । वेपमानान्प्रयुञ्जते । हेतुमणिच् । विंचन्ति । विचिर
पृथग्भावे । रुधादित्वात् अम् । अमोरलोप इत्यकारलोपः । वनस्पतीन् । वनानां
पतयो वनस्पतयः । पारस्करादित्वात्मुट् । वनस्पतिश्चावाद्युदात्तो । उभे वन-
स्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । आरत । ऋ गतो ।
लङि मध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यद्वा लुङ् । मर्ति-
शास्त्यतिभ्यश्च । पा० ३. १. ५६. । इत्यङ् । आडजादीनामित्याडागमः । आटश्च ।
। पा० ६. १. ९०. । इति वृद्धिः । देवासः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । सर्वया । सर्वस्य
सुपि । पा० ६. १. १९१. । इत्याद्युदात्तत्वं । विण । सावेकाच इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उपो रथेषु पृषतीरयुग्धं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयंत मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अवीभयंत । मानुषाः ॥ ६ ॥

हे मरुतः । रथेषु भवदीयेषु पृषतीर्विदुयुक्ता मृगीरूपो सामीप्येनैवायुग्धं । योजितवन्तः । प्रष्टिरेतत्संज्ञको वाहनत्रयमध्यवती युगविशेषः । रोहितो मृगा-
वांतरजातिलोहितवर्णो वहति । रथं नयति । वो युष्माकं यामाय गमनाय
पृथिवी चित् अंतरिक्षमप्याश्रोत् । आभिमुख्येनाशृणोत् । अनुजानातीत्यर्थः ।
पृथिवीत्यंतरिक्षनाम । पृथिवी भूः स्वयं भवति तन्नामसु पाठात् । मानुषा भूलो-
कवर्तिनः पुरुषा अवीभयंत । स्वयं भीताः संतोऽन्येषामपि भीतिमुत्पादित-
वन्तः ॥ उपो इति निपातद्वयसमुदायात्मकमन्यन्निपातांतरं । अश्रोत् । पा० १. १.
१५. । इति प्रगृह्यत्वं । अयुग्धं । लुङि ऋलो ऋलि । पा० ८. २. २६. । इति सकारस्य
लोपः । चोः कुरिति कुत्वं । रोहितः । रुहे रश्च लो वा । उ० ३. ९३. । इतीतन्प्र-
त्ययांतः । निच्चादाद्युदात्तः । यामाय । यमेर्भावे घञ् । कर्पात्त्व इत्यंतोदात्तत्वे
प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । अश्रोत् । श्रु श्रवणे । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । अवीभयंत । त्रिभी भये । अस्माक्यंतात्त्वुङि भीस्योर्हेतुभये । पा०
१. ३. ६८. । इत्यात्मनेपदं । विभेतेर्हेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वस्य विकल्पि-
तत्वात्पक्षे भियो हेतुभये षुक् । पा० १. ३. ४०. । इति षुक् प्राप्नोति । तच्च क्रियते ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वात् । णौ चङ्गुपधाह्रस्वत्वादि । पा० १. ४. १. ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

आ वो मष्टु तनाय कं रुद्रा अवो वृणीमहे ।

गंतं नूनं नोऽवसा यथा पुरेत्या कणाय बिभ्युषे ॥ ७ ॥

आ । वः । मष्टु । तनाय । कं । रुद्राः । अवः । वृणीमहे ।

गंतं । नूनं । नः । अवसा । यथा । पुरा । इत्या । कणाय । बिभ्युषे ॥ ७ ॥

हे रुद्राः । रुद्रपुत्रा मरुतः । तनाय कं । अस्मदीयपुत्रार्थं मरु शीघ्रं वो युष्म-
दीयमवो रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामः । मस्त्विति क्षिप्रनाम । मस्त्विति
तन्नामसु पठितत्वात् । पुरा पूर्वस्मिन्काले कर्मांतरेषु नोऽवसास्मदीयरक्षणेन
निमित्तेन यूयं यथा प्राप्नुवन्तः । इत्यानेन प्रकारेण विभ्युषे भीतियुक्ताय कण्ठाय
मेधाविने यज्ञमानाय तदनुग्रहार्थं नृनं क्षिप्रं गन्ता । प्राप्नुत ॥ मरु । ऋचि
तुनुधमश्नुतङ्कुचोरूपाणामिति दीर्घः । तनाय । तनोतीति तनः । पचाद्यच् ।
वृषादित्वाद्युदात्तत्वं । यद्वा तनयशब्देऽयं इत्यस्य लोपश्छांदसः । कमित्येतत्पा-
दांते प्रयुज्यमानं पादपूरणं । शिशिरं जीवनाय कमिति वत् । उक्तं च । अथापि
पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । रुद्राः । रोदयन्तीति रुद्राः । रोदिरिण्लुक् चेति रक्-
प्रत्ययः । आसंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । गन्ता । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । तन्ननवित्यादिना तवादेशः । अतः पिच्चादनुनासिकलो-
पाभावः । विभ्युषे । विभेतेर्लिटः कसुः । वस्वकाजाद्वसामिति नियमादिद-
भावः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपृथक्त्वं । शसि-
वसिघसीनां चेति पत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युष्मेपितो मरुतो मर्त्येपित आ यो नो अभ्व ईषते ।

वि तं युयोत शवसा व्योजसा वि युष्माकाभिरुतिभिः ॥ ८ ॥

युष्माऽऽषितः । मरुतः । मर्त्येऽऽषितः । आ । यः । नः । अभ्वः । ईषते ।

वि । तं । युयोत । शवसा । वि । व्योजसा । वि । युष्माकाभिः । उतिऽभिः ॥ ८ ॥

हे मरुतः । यो यः कश्चिदभ्वः शत्रुयुष्मेपितो युष्माभिः प्रेषितो मर्त्येपितो
मारकैरन्यैर्वा प्रेषितः सन् नोऽस्मान्प्रति आ ईषते । आभिमुख्येन प्राप्नोति ।
तं शत्रुं शवसानेन वियुयोत । विभक्तं कुरुत । तथोजसा बलेन वियुयोत ।
युष्माकाभिरुतिभिर्युष्मात्संबन्धिभी रक्षणेन वियुयोत ॥ युष्मेपितः । युष्माभिरि-
षितः । सुबुद्धिं प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वं । न च न लुमतां-
गस्येति प्रतिषेधः । इकोऽचि विभक्तावित्यत्राज्यहणेन तस्य पाक्षिकत्वोक्तः ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मर्त्येपितः । पूर्ववत् । अभ्वः । आभव-
तीत्यभ्वः शत्रुः । पृषोदरादित्वादभिमत रूपस्वरसिद्धिः । ईषते । ईष गतिहिंसा-

दर्शनेषु । अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । युयोत । यु मिश्रणामि-
श्रणयोः । लोणमध्यमबहुवचने बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । तन्ननप्रनयनाच्चेति
तवादेशः । पित्वाद्गुणः । युष्माकाभिः । युष्मात्संबन्धिनीभिः । तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ । पा० ४. ३. २. इति युष्मच्छब्दस्य युष्माकादेशः । डीबृद्धी छांद-
सत्वाच्च क्रियेते । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना ऊट् । ऊतियूतीत्या-
दिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गंता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ६ ॥^६

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वं । दद । प्रचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गंता । वृष्टिं । न । विद्युतः ॥ ६ ॥

असामि हि संपूर्णमेव यथा भवति तथा प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्ट्याः । प्रचेतसः
प्रकृष्टज्ञानयुक्ता हे मरुतः कण्वं मेधाविनं यजमानमेतन्नामकमृष्टिं वा दद । धा-
रयत । हि यस्माद्ययं कण्वनामकमृष्टिं धारितवन्तस्तस्मात्कारणादसामिभिरू-
तिभिः संपूर्णं रक्षणं नोऽस्मान् प्रत्यागंता । आगच्छत । तत्र दृष्टान्तः । वृष्टिं
न विद्युतः । यथा विद्युतो वृष्टिं गच्छति तद्वत् ॥ असामि । साम्यर्द्धं । न
सामि असामि । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रयज्यवः । प्रकर्षेण यष्ट्याः ।
यजिमनिश्रुं धिदसिजनिभ्यो युः । उ० ३. २०. इति कर्मणि युप्रत्ययः । आमंचि-
तनिघातः । दद । दुदाञ् दाने । लोणमध्यमबहुवचनस्य तिङां तिङो भवन्तीति
लङात्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनादेशः । श्रौ द्विभावे सति आभ्यस्तयोरात् इत्या-
कारलोपः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं ।
छंदस्युभयथेत्याड्धातुकत्वादभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं न भवति किंतु प्रत्यय-
स्वर एव । हि चेति निघातप्रतिषेधः । प्रचेतसः । प्रकृष्टं चेतो येषां । आमं-
चितनिघातः । गंता । गमेर्लोणमध्यमबहुवचनस्य तवादेशः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ।
द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । विद्युतः । विद्योतत इति विद्युत् ।
भ्राजभासेत्यादिना । पा० ३. २. १११. । क्षिप् ॥

दशमीमूचमाह ॥

असाम्योजो विभूषा सुदानवोऽसामि धृतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न मृजत द्विषं ॥ १० ॥

असामि । ओजः । विभूष । सुदानवः । असामि । धृतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुं । न । मृजत । द्विषं ॥ १० ॥

हे सुदानवः शोभनदानोपेता मरुतः । असामि संपूर्णमोजो बलं विभूषा । धारयथ । हे धृतयः कंपनकारिणो मरुतः । असामि संपूर्णं शवो बलं । परिमन्यवे कोपपरिवृताय ऋषिद्विषे ऋषीणां द्वेषं कुर्वते शववे तद्विनाशार्थं द्विषं द्वेषकारिणं हन्तारं मृजत । तच्च दृष्टान्तः । इषुं न । यथा शबोरुपरि बाणं मुंचन्ति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । असामि सामिप्रतिपिङ्गं सामि स्यते । असाम्योजो विभूषा सुदानवः । असुसमाप्रं बलं विभूष कल्याणदानाः । नि० ६. २३. इति । विभूषा । दुभृज् धारणपोषणयोः । जुहोत्यादित्वात् ध्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिद्विषे । ऋषीन् द्वेष्टीति ऋषिद्विष्ट । मत्सृष्ट्वेत्यादिना क्रिप् । परिमन्यवे । मन्युना परिवृतः परिमन्युः । प्रादिसमासे पररभितोभाविसंदलं । पा० ६. २. १८२. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषुं । इषु गतौ । इष्यति गच्छतीतीषुः । द्वेषेः क्तिच् । उ० १. १३. । इत्युप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेर्निच्चादाद्युदात्तत्वं । मृजत । मृज विसर्गे । विकरणस्य डित्त्वानुणाभावः । द्विषं । क्रिप् चेति क्रिप् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनविंशो वर्गः ॥

उत्तिष्ठेत्यष्टवं पंचमं मूक्तं कल्हस्यार्थं बार्हतं । युजः सतोबृहत्यः । अयुजो बृहत्यः । ब्रह्मणस्पतिदेवताकं । अनुक्रम्यते च । उत्तिष्ठार्थं ब्राह्मणस्पत्यमिति । मूक्तविनियोगो लैंगिकः । चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृताङ्गाब्रह्मणस्पत्यात्प्रगाथात्पूर्वमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्ययं प्रगाथः । मरुत्वतीय इति खंडे सूचितं । प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्यावावपते पूर्वा नित्यात् । आ० १. ३. । इति ॥ आद्या तु प्रवर्ग्येऽप्यभिष्टवे विनियुक्ता । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतामुक्तावतिष्ठत इति सूचितत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यंतु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राणूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । त्वा । ईमहे ।

उप । प्र । यंतु । मरुतः । सुदानवः । इन्द्र । प्राणूः । भव । सचा ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । एतन्नामक देव । उत्तिष्ठ । अस्मदनुग्रहाय त्वदीयनिवासा-
दुत्थानं कुरु । देवयन्तो देवान कामयमाना वयं त्वा त्वामीमहे । याचामहे ।
सुदानवः शोभनदानयुक्ता मरुत उपप्रयंतु । समीपे प्रकर्षेण गच्छंतु । हे इन्द्र त्वं
सचा ब्रह्मणस्पतिना सह प्राणूः सोमस्य प्राणको भव । यद्वा वृषस्य हिंसको
भव ॥ उत्तिष्ठ । ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः । पा० १, ३, २४ । ब्रह्मणस्पते ।
सुबामंचित इति परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ।
देवयन्तः । देवानात्मन इच्छन्तः । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्वस्येव
दीर्घस्यापि निषेधः । अश्वघस्यादिति पुनरात्वविधानसामर्थ्यात् । ईमह इत्या-
दयो गताः । प्राणूः । शृ हिंसायां । प्रकर्षेणा समंतात् शृणोति हिनस्तीति
प्राणूः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । बोरूपधाया दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भवा ।
द्वचोऽतस्तिष्ठः इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्वामिद्धि सहसस्पुत्र मर्त्य उपब्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वर्ग्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वा । इत् । हि । सहसः । पुत्र । मर्त्यः । उपऽब्रूते । धने । हिते ।

सुवीर्यं । मरुतः । आ । सुऽअर्ग्यं । दधीत । यः । वः । आऽचके ॥ २ ॥

हे सहसस्पुत्र बलस्य बहुपालक ब्रह्मणस्पते । पुत्रः पुरु जायते निपरणा-
वेति निरुक्तं । नि० २, ११ । मर्त्यो मनुष्यो हिते शत्रुषु प्रक्षिप्ते धने निमित्तभूते
सति त्वामित् त्वामेवोपब्रूते हि । समीपं प्राप्य स्तौति खलु । तद्धनसंपादनाय
प्रार्थयत इत्यर्थः । हे मरुतः । यो धनार्थी मर्त्यो वो युष्मान् ब्राह्मणस्पतिसहि-

तानाचके । स्तौति । स मर्त्यः स्वर्ग्यं शोभनाश्वयुक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं धनं दधीत । धारयेत् ॥ सहस्रस्युच । ब्रह्मणस्पत इतिवत् षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । उपब्रूते । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । हिते । निष्ठायां दधातेर्हिरिति हिरादेशः । सुवीर्यं । शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौ वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वर्ग्यं । अश्वानां समूहोऽश्वीयं । केशाश्वभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां । पा० ४. २. ४८. । इति समूहार्थे छप्रत्ययः । छस्य ईयादेशः । शोभनमश्वीयं यस्य तं स्वर्ग्यं । ईकारलोपश्छांदसः । परादिश्छांदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । दधीत । सीयुटः सकारलोपे सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । आचके । के णै र् शब्दे । आदेच इत्यात्वं । लिटि द्विवचनेऽभ्यासस्य ह्रस्वचुत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङुत्तयोगादनिघातः ॥

चतुर्विंशेऽहनि मरुत्वतीय उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मात्प्रगाथात्पूर्वं प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्ययं प्रगाथो विनियुक्तः । सूचं तृत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येवोदाहृतं । महावीरमादाय गालां प्रतिगच्छत्सु प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां पठनं होतानुगच्छेत् । सूचं च । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुव्रजेदिति ॥ एषेवाग्नीषोमीयप्रणयनेऽपि विनियुक्ता । सूचितं च । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिर्होता देवो अमर्त्य इति ॥ तामेतां सूक्ते तृतीयामुचमाह ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येनु सृनृता ।

अच्छा वीरं नयं पंक्तिराधसं देवा यज्ञं नयंतु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सृनृता ।

अच्छ । वीरं । नयं । पंक्तिऽराधसं । देवाः । यज्ञं । नयंतु । नः ॥ ३ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । सृनृता देवी प्रियसत्यरूपा वाग्देवता प्रैतु । अस्मान्प्राप्नोतु । देवा ब्रह्मणस्पत्यादयो देवता वीरं शत्रुं निःशेषेण दूरे प्रेरयंतु । तं नयं मनुष्येभ्यो हितं पंक्तिराधसं ब्राह्मणोक्तहविष्पंक्त्याग्निभिः समृद्धं यज्ञं प्रति नोऽस्मान् अच्छाभिमुख्येन नयंतु ॥ प्रैतु । एङि पररूपं । पा० ६. १. ९४. । इति पररूपे प्राप्त एत्येधत्पठसु । पा० ६. १. ८९. । इति वृद्धिः । देव्येत्यित्यचोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । नयं । नरेभ्यो

हितं । प्राक्क्रीतीय उगवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । पा० ५. १. २. । पंक्तिराधसं । पंक्तिभी राधोति पंक्तिराधाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । यज्ञं । यजयाचेत्यादिना यजतेर्नङ् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धत्ते अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसं ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरं । वसु । सः । धत्ते । अक्षिति । श्रवः ।

तस्मै । इळां । सुवीरां । आ । यजामहे । सुऽप्रतूर्तिं । अनेहसं ॥ ४ ॥

यो यजमानो वाघते ऋत्विजे सूनरं सुष्ठु नेतव्यं वसु धनं ददाति । स यजमानो ब्रह्मणस्पतेः प्रसादादक्षिति क्षयरहितं श्रवोऽन्नं धत्ते । धारयति । तस्मै तादृशयजमानायेळामेतन्नामधेयां मनोः पुत्री । इळा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीदिति श्रुत्यंतरात् । आयजामहे । वयमृत्विजः सर्वतो यजामः । कीदृशीमिळां । सुवीरां । शोभनैवीरिर्भटयुक्तां । सुप्रतूर्तिं । सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसाकारिणी । अनेहसं । केनाप्यहिंसां ॥ ददाति । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सूनरं । सुखेन नीयत इति सूनरं । ईषहुः सुष्विति खल् । निपातस्य चेत्युपसर्गस्य दीर्घत्वं । अक्षिति । क्षयो नास्त्यस्येत्यक्षिति । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नञ्सुभ्यामिति तु सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाच्च प्रवर्तते । श्रवः । श्रूयत इति श्रवः । श्रु श्रवणे । असुनो निन्वादाद्युदात्तत्वं । सुवीरां । शोभना वीरा यस्याः सा सुवीरा । तां । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुप्रतूर्तिं । तुवीं हिंसार्थः । प्रपूर्वादस्माद्भावे क्तिन् । शोभना प्रतूर्तिः शत्रूणां हिंसनं यस्याः सा । तां । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादिर्वा द्रष्टव्यः । अनेहसं । न हन्यत इत्यनेहाः । नञि हन एह च । उ० ४. २०३. । इत्यमुन्प्रत्ययः । धातोरेहादेशश्च । नलोपो नञ इति नकारस्य लोपः । तस्मान्नुडचीति नुट् ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीयशस्त्र इन्द्रनिवहप्रगाथानंतरं प्र नूनमिति प्रगाथः । मरुत्वतीयेनति खंडे सूचितं । प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः । आ० १. ३. । इति ॥

प्रगाथे प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंचं वदत्युक्थं ।

यस्मिन्निद्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

प्र । नूनं । ब्रह्मणः । पतिः । मंचं । वदति । उक्थं ।

यस्मिन् । इंद्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देव उक्थं शस्त्रयोग्यं मंचं नूनमवश्यं प्रवदति । होतृमुखे स्थितः सन् प्रब्रूते । यस्मिन्मंचं इंद्रादयश्च सर्वे देवा ओकांसि स्थानानि चक्रिरे । तादृशं सर्वदेवप्रतिपादकं मंचमिति पूर्वचान्वयः ॥ मंचं । मंचि गुप्ताभाषणे । पचाद्यच् । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । उक्थं । उक्थाहं । छंदसि चेत्यर्हार्थं यप्रत्ययः । यद्वा भवे छंदसीति यत् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनाद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे व्यत्ययेन तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । ओकांसि । उच समवाये । समवयंत्यचेत्यधिकरण औणादिकोऽमुन् । बहुलग्रहणात् कुलं द्रष्टव्यमित्योक्तः । उचः क इत्यच वृत्ताक्युक्तं । चक्रिरे । डरेचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । यवृत्त-योगादनिघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये विंशे वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तमिद्वोचेम विदथेषु शंभुवं मंचं देवा अनेहसं ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेद्वामा वो अश्रवत् ॥ ६ ॥

तं । इत् । वोचेम । विदथेषु । शंभुवं । मंचं । देवाः । अनेहसं ।

इमां । च । वाचं । प्रतिऽहर्यथ । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः । अश्रवत् ॥ ६ ॥

हे देवा ब्रह्मणस्पतिप्रभृतयः । तमित् तमेवेन्द्रादिसर्वदेवताप्रतिपादकं मंचं विदथेषु यज्ञेषु वोचेम । वयमृत्विजो ब्रवाम । कीदृशं । शंभुवं । मुखस्य भावयितारं । अनेहसं । अहिंसनीयं दोषरहितं । हे नरो नेतारो देवा इमामभ्याभिरुच्यमानां मंचरूपां वाचं प्रतिहर्यथ च । यूयं कामयध्वे चेत् । तर्हि विश्वेत् सर्वापि वामा वननीया वाक् वो युष्मानश्रवत् । व्याप्नुयात् ॥ वोचेम । वच परिभाषणे । आशीर्लिङि लिङ्गागिण्यङित्यङ् । वच उमित्युमागमः । छंदस्युभयथेति

सार्वधातुकत्वाद्धिः सलोपोऽनंत्यस्येति यासुटः सकारस्य लोपः । अतो येय
 इतीयादेशः । आद्गुणः । तिङ्गतिङ् इति निघातः । विदथेषु । विद ज्ञाने । विद्यते
 फलसाधनत्वेन ज्ञायत इति विदथो यज्ञः । रुदिविदिभ्यां ङित् । उ० ३. ११४. ।
 इत्यथप्रत्ययः । शंभुवं । भवतेरंतर्भावितरण्यथात् क्रिप् चेति क्रिप् । ओः सुपि
 । पा० ६. ४. ८३. । इति यणादेशस्य न भूसुधियोः । पा० ६. ४. ८५. । इति प्रति-
 षेधः । मंचादयो गताः । प्रतिहर्यथा । हर्य गतिकांत्योः । शपः पित्रादनुदात्तत्वं ।
 तिङ्श्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । इमां चेत्यत्र चशब्दश्चेदर्थः ।
 चणिति निपातांतरं न च समुच्चयार्थः । तेन निपातैर्यद्यदिहंतकुविच्चेच्चणिति
 निघातप्रतिषेधः । अथवत् । अणू व्याप्ता । लेट्वाडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 इतश्च लोप इतीकारलोपः । इयङुवङ्भ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन
 । पा० ६. ४. ७७. १. । इति गुणः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

को देवयंतमध्रवज्जनं को वृक्तबर्हिषं ।

प्रप्र दाश्वान्पस्त्याभिरस्थितांतर्वाधन्क्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयंतं । अध्रवत् । जनं । कः । वृक्तऽबर्हिषं ।

प्रऽप्र । दाश्वान् । पस्त्याभिः । अस्थित । अंतःऽवावत् । क्षयं । दधे ॥ ७ ॥

देवयंतं देवान्कामयमानं जनं कोऽध्रवत् । व्रक्षणास्पतिव्यतिरिक्तः को नाम
 देवी व्याप्नुयात् । तथा वृक्तबर्हिषमनुष्ठानाय छिन्नबर्हिषं यजमानं को नामान्यो
 देवोऽध्रवत् । दाश्वान् हविर्दत्तवान्यजमानः पस्त्याभिर्मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः सह प्र
 प्रास्थित । देवयजनदेशं प्रति प्रस्थितवान् । अंतर्वावत् । अंतःस्थितबहुधनोपेतं ।
 यज्ञा । अंतःस्थितपुत्रपौत्रादिप्रयुक्तबहुविधगुणोपेतं क्षयं निवासस्थानं गृहं दधे ।
 धृतवान् भवति ॥ देवयंतमित्यादयो गताः । प्रप्र । प्रसमुपोदः पादपूरणे । पा०
 ८. १. ६. । इति प्रशब्दस्य द्विर्भावः । अनुदात्तं चेत्याभेदितानुदात्तत्वं । अस्थित ।
 ष्टा गतिनिवृत्ती । लुङि समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । स्थाघोरिच्च । पा० १.
 २. १७. । इति धातुसिचोरित् । कित्त्वे इस्वादंगात् । पा० ८. २. २७. । इति सलोपः ।
 अंतर्वावत् । वा गतिगंधनयोः । अंतर्वाति गच्छतीत्यंतर्वाः पुत्रपश्वादयः । आतो
 मन्निन्नित्यादिना विच् । तदस्यास्तीति मनुप् । मनुपः पित्रादनुदात्तत्वे कृदुत्तर-

पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा वावदीतेः क्षिप् । क्षयं । क्षियंति निवसंत्यस्मिन्निति
क्षयः । पुंसि संज्ञायामित्यधिकरणे घः । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उप॑ क्ष॒चं पुँ॒चीत॑ ह॒न्ति॒ राज॑भिर्भ॒ये चि॒त्सु॒क्षितिं॑ द॒धे ।

नास्य॑ वर्ता॒ न तरु॑ता म॒हाध॑ने ना॒र्भे अ॒स्ति व॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥

उप॑ । क्ष॒चं । पुँ॒चीत॑ । ह॒न्ति॒ । राज॑ऽभिः । भ॒ये । चि॒त् । सु॒क्षितिं॑ । द॒धे ।

न । अ॒स्य । वर्ता॒ । न । तरु॑ता । म॒हाऽध॑ने । न । अ॒र्भे । अ॒स्ति । व॒ज्रिणः॑ ॥ ८ ॥

ब्रह्मणस्पतिर्देवः क्षचं बलमुपपुंचीत । स्वात्मनि संपृक्तं कुर्यात् । ततो
राजभिर्वरुणादिभिः सह हन्ति । शत्रून्मारयति । भये चित् भीतिहेतौ युद्धेऽपि
सुक्षितिं दधे । सुष्ठु निवासस्थायं धारयति । न तु पलायते । वज्रिणो वज्रायु-
धवतोऽस्य ब्रह्मणस्पतेर्महाधने प्रभूतधननिमित्ते युद्धे वर्ता प्रवर्तयितान्यः कोऽपि
नास्ति । स्वयमेव प्रवर्तते इत्यर्थः । महाधन इति संयामनाम । महाधने समीक
इति तन्नामसु पादात् । तथा तरुता तरणस्योच्चं घनस्य कर्तान्यः कोऽपि नास्ति ।
तथैवार्भे स्वल्पे युद्धेऽप्यन्यः प्रवर्तयिता नास्ति ॥ पुंचीत । पुंची संपर्कः । लिङि
रुधादित्वात् श्रम् । असोरलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । क्षचं । गुधुवीपचिव-
चियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । उ० ४. १६८. । क्षचं पुंचीत राजभिर्हन्ति चेति समुच्चयल-
क्षणस्य चार्थस्य दर्शनाच्चादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङविभक्तेर्निघातप्र-
तिषेधः । हन्तीत्येषा द्वितीयापि तिङः परत्वान्न निहन्यते । सुक्षितिं । शोभना
क्षितिः सुक्षितिः । मन्क्तिन्नित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । वर्ता । वर्ततेवृणोते वा
तृच्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादित्यभावः । तरुता । तृ प्रवनतरणयोः । यसि-
तस्कभितेत्यादिना तृच्युडागमो निपातितः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । महाधने ।
महश्च तद्धनं च महाधनं । आन्महतः । पा० ६. ३. ४६. । इत्यात्वं । तेन महाध-
नशब्देन तद्धेतुभूतः संयामो लक्ष्यते । अर्भे । ऋ गती । अतिगृह्यां भन्निति
भन्प्रत्ययः । निज्ञादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकविंशो वर्गः ॥

यं रक्षंतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं । तच्चानुक्रमणं । यं रक्षंति नव वरुणमि-
चार्यम्णां मध्ये तृच आदित्येभ्यो गायत्रं हीति । घोरपुत्रः कख ऋषिः । इदमा-
दित्रीणि सूक्तानि गायत्राणि । आद्यंतयोस्तृचयोर्वरुणमिचार्यमणो देवताः ।
मध्यतृचस्य सुगः पंथा इत्यस्यादित्या देवताः । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

यं रक्षंति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा । नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यं रक्षंति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । नू । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानयुक्ता वरुणादयो देवा यं यजमानं रक्षंति स जनो यज-
मानो नू चित् क्षिप्रमेव दभ्यते । दभ्योति । शत्रून् हिनस्ति ॥ प्रचेतसः । प्रकृष्टं
चेतो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नू चित् । ऋचि तुनुषेत्यादिना
दीर्घः । दभ्यते । दंभु दंभे । व्यत्ययेन श्यन् आत्मनेपदं च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यं बाहुतेव पिप्रति पांति मर्त्यं रिषः । अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यं बाहुताऽइव । पिप्रति । पांति । मर्त्यं । रिषः । अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

यं यजमानं पिप्रति । वरुणादयो देवा धनैः पूरयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । बा-
हुतेव । स्वकीयो बाहुवर्गोऽपेक्षितं धनमानीय यथा पूरयति तद्वत् । तथा यं
मर्त्यं मनुष्यं यजमानं रिषो हिंसकात् पांति । रक्षंति । स सर्वो यजमा-
नोऽरिष्टः केनाप्यहिंसितः सन् एधते । वर्धते ॥ बाहुता बाहुत्वं । भाववा-
चिनानेन शब्देन बाहवस्तदाश्रया लक्ष्यन्ते । यद्वा समूहार्थे तत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।
लितीति प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । पिप्रति । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । जुहो-
त्यादित्वात् श्रुः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यस्तानामादित्याद्युदात्तत्वं ।
पांति । तिङ्ः परत्वात्पादादित्वाद्वा निघाताभावः । रिषः । रिष हिंसायां ।
क्लिप् चेति क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अरिष्टः । रिष हिंसायां ।
एकाच इतीदृप्रतिषेधः । व्रश्चादिना षत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुरो भन्ति राजान एषां । नयन्ति दुरिता तिरः ॥ ३ ॥

वि। दुःर्गा। वि। द्विषः। पुरः। भन्ति। राजानः। एषां। नयन्ति। दुःइता। तिरः ॥ ३ ॥

राजानो वरुणादय एषां स्वकीययज्ञमानानां पुरः पुरस्तात् दुर्गा गंतुं दुःशकानि शत्रुनगराणि विभ्रन्ति । विशेषेण नाशयन्ति । तथा द्विषः शत्रून्पि विभ्रन्ति । तथा दुरिता यज्ञमानसंबन्धीनि दुरितानि तिरो नयन्ति । विनाशं प्रापयन्ति ॥ दुर्गा । दुःखेन गच्छत्यत्रेति दुर्गाणि । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्द-प्रत्ययः । शेषेदमि बहुलमिति शैर्लोपः । पुरः । कालवाचिनः पूर्वशब्दात् सप्तम्यर्थे पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्वशब्दस्य पुरादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । भन्ति । हन्तेर्लट्प्रदादित्वाच्छपो लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेः । पा० १.३.४५. इति घत्वं । अन्तादेशस्योपदेशवचनादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादिनिघातः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सुगः पन्था अनृक्षर आदित्यास ऋतं यते । नाचावखादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पन्थाः । अनृक्षरः । आदित्यासः । ऋतं । यते । न । अच । अयऽखादः ।

अस्ति । वः ॥ ४ ॥

हे आदित्यासः । ऋतं यते । यज्ञं गच्छते भवत्समूहाय पन्था मार्गः सुगः सुष्ठु गंतुं शक्यः । अनृक्षरः कंठकरहितश्च । अचास्मिन्कर्मणि वो युष्माकम-वखादोऽवमन्तव्यः खादो जुगुप्सितहविर्विण्णो नास्ति । तस्मादिहागन्तव्यमित्यर्थः ॥ सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । पन्थाः । पथिमन्थाः सर्वना-मस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । अनृक्षरः । ऋषी गता । ऋपन्त्यन्तर्गच्छन्तीत्यृक्षराः कंठकाः । तनृषिभ्यां कसरन्निति कसरन्प्रत्ययः । कित्वाहुणाभावः । कत्वपत्वे । यास्कस्त्वाह । ऋक्षरः कंठक ऋच्छतेरिति । न विद्यन्ते ऋक्षरा अस्मिन्नित्यनृक्षरः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । आदित्यासः । अदितेः पुत्रा आदित्याः । दित्य-दित्यादिना एयप्रत्ययः । आज्ञसेरमुक् । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्ट-मिकनिघाताभावः । यते । इण् गता । लटः गतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।

इणो यणिति यणादेशः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अवखादः । खाह भक्षणे । भावे घञ् । अवमतः खादोऽवखादः । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋजुना पथा । प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥

यं । यज्ञं । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋजुना । पथा । प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥

हे नरी नेतार आदित्याः । यं यज्ञमृजुना पथाविकलेन मार्गेण नयथ । पारं प्रापयथ । स यज्ञो वो धीतये युष्मत्पानायोपभोगाय प्रणशत् । प्राप्नोतु ॥ नयथ । अदुपदेशल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । पथा । तृतीयैकवचने भस्य टेलोपः । पा० १. १. ८८. । इति टिलोपः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति विभक्तेरुदात्तत्वं । धीतये । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । क्तिचि घुमास्येतीत्वं । नशत् । नशतिर्गत्यर्थः । लेट्वाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वाविंशे वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना । अच्छा गच्छत्यस्तृतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नं । मर्त्यः । वसु । विश्वं । तोकं । उत । त्मना । अच्छ । गच्छति । अस्तृतः ॥ ६ ॥

हे आदित्याः स तादृशो भवद्भिरनुगृहीतो मर्त्यो मनुष्यो यजमानोऽस्तृतः केनाप्यहिंसितः सन् रत्नं रमणीयं विश्वं वसु सर्वं धनमच्छाभिमुख्येन गच्छति । प्राप्नोति । उत अपि च त्मना आत्मना स्वेन सहशं तोकमपत्यं गच्छति ॥ त्मना । मंत्रेष्वद्वाद्वादेरात्मन इत्याकारलोपः । अच्छा । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । अस्तृतः । स्तृज् हिंसायां । न स्तृतोऽस्तृतः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

कथा राधाम सखाय स्तोमं मिचस्यार्यम्णः । महि पसरो वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमं । मिचस्यः । अर्यम्णः । महि । पसरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

हे सखायः सखिभूता ऋत्विजः । मित्रादीनां चयाणां महि महत् पसरो

रूपं । अतस्तदनुरूपं स्तोमं स्तोत्रं कथा केन प्रकारेण राधाम । साधयामः ॥
 कथा । या हेतौ च छंदसि । पा० ५. ३. २६. । इति किंशब्दात्प्रकारवचनेषु
 प्राग्दिशो विभक्तिरिति विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
 राधाम । राध साध संसिद्धौ । लेटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तिङ्-
 तिङ् इति निघातः । स्तोमं । पृञ् स्तुती । अर्तिस्तुस्वित्यादिना भावे मन् ।
 निच्चादाद्युदात्तत्वं । अर्यम्णः । षष्ठ्येकवचनेऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्त-
 निवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । महि । मह पृजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः ।
 प्सरः । प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्सरो रूपं । औणादिको डरप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा वो घ्नंतं मा गपंतं प्रति वोचे देवयंतं । सुमैरिद्व आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नंतं । मा । गपंतं । प्रति । वोचे । देवऽयंतं । सुमैः । इत् । वः । आ ।

विवासे ॥ ८ ॥

हे मित्रादयो देवाः । देवयंतं देवान्कामयमानं यजमानं यः शत्रुर्हन्ति घ्नंतं
 तादृशं शत्रुं वो युष्मभ्यं मा प्रतिवोचे । दुरुक्ताय न कथयामि ।
 तथा यजमानं यः शत्रुः गपति तमपि गपंतं मा प्रतिवोचे । भवद्भिरेव वि-
 चार्ये शिक्षणीय इत्यर्थः । अहं तु सुमैरित् धर्मेरेव-वो युष्मानाविवासे । सर्वतः
 परिचरामि ॥ घ्नंतं । हन्तीति घ्नन् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तीति
 कुत्वे प्रत्ययस्वरः । गपंतं । गप आक्रोशे । अदुपदेशान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे धा-
 तुस्वरः । वोचे । वृञ् व्यक्तायां वाचि । माङि लुङीटि वृवो वचिरिति वचिः ।
 अस्यतिवक्तीत्यादिना च्छेदङादेशः । वच उमित्युमागमः । न माङ्योग इत्यङ-
 भावः । देवयंतं । सुप आत्मनः कच । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यप्रतिषेधः । सुमैः ।
 स्त्रा अभ्यासे । सुष्ठु स्त्रायतेऽभ्यस्यत इति सुमं । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः ।
 आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विवासे । विवासतिः परिचरणकर्म ॥

नवमीमृचमाह ॥

चतुरश्विर्ददमानाद्भिभीयादा निधातोः । न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः । न । दःऽउक्ताय ।

स्पृहयेत् ॥ ९ ॥

घ्नंतं शपंतं च मा प्रतिवोच इति यदुक्तं तचोपपत्तिरुच्यते । दुरुक्ताय न स्पृहयेत् । दुष्टं वाक्यं न कामयेत् किंतु दुरुक्ताद्बिभीयात् । तत्रावशिष्टो मन्त्र-
भागः सर्वोऽपि दृष्टांतः । चिदित्युपमार्थं वर्तते । अक्षद्यूतं कुर्वतोर्भयोर्मध्ये यः
पुमान् चतुरश्वतुःसंख्याकान्कपर्दकान्ददमानाहृदतो हस्ते धारयतः पुरुषात् आ-
निधातोः कपर्दकनिपातपर्यंतं बिभीयात् अस्य जयो भविष्यति । न भवि-
ष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात् । अत्र यथा भयं तथा दुरुक्ताद्भेतव्यमिति धर्मरहस्यं ।
तस्मादहं घ्नंतं शपंतं मा प्रतिवोच इत्यभिप्रायः । अत्र निरुक्तं । नि० ३. १६. ।
चतुरोऽष्टान्धारयत इति तद्यथा कितवाद्बिभीयादेवमेव दुरुक्ताद्बिभीयाच्च दुरु-
क्ताय स्पृहयेदिति ॥ चतुरः । चतुरः शसीति विभक्तेः पूर्वस्योदात्तत्वं । ददमा-
नात् । दद दाने । अत्र धारणार्थः । शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं । अदुपदेशाल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वेन शनजनुदात्तः । धातुस्वर एव शिष्यते । बिभीयात् । त्रिभी-
भये । लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्युः । यासुट उदात्तत्वं । पादादित्वाच्चिधाता-
भावः । निधातोः । निपूर्वाहधातेः सितनिगमीत्यादिना । उ० १. ६९. । भावे
तुन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । तादौ चेति गतिस्वरो न भवति । अताविति
पर्युदस्तत्वात् । दुरुक्ताय । स्पृहेरीप्सितः । पा० १. ४. ३६. । इति संप्रदानसंज्ञायां
चतुर्थी संप्रदान इति चतुर्थी । स्पृहयेत् । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । अतो
लोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपभागुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयोविंशे वर्गे ॥

सं पूषन्निति दशर्चं सप्रमं सूक्तं काण्वं गायत्रं पूषदेवताकं । सं पूषन्दश पौ-
ष्णमित्यनुक्रांतं । स्मार्ते महांतमध्वानमेथ्यच्चिदं सूक्तं जपेत् । सं पूषन्नध्वन इति
महांतमध्वानमेथ्यन् प्रतिभयं चेति सूचितत्वात् । तत्र जपेदित्यनुवर्तते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सं पूषन्नध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् । सध्वो देव प्र णस्पुरः ॥ १ ॥

सं । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । व्यंहः । विऽमुचः । नपात् । सध्व । देव ।

प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

हे पूषन् जगत्पोषक पृथिव्यभिमानि देव । अध्वनो मार्गात्संतिर । अस्मा-
नभीष्टस्थानं सम्यक् प्रापय । व्यंहो विघ्नहेतुं पाप्मानं वितिर । विनाशय । पूषा

विशेष्यते । विमुचो नपात् । जलविमोचकहेतोर्मेघस्य पुत्र । नपादिति पुत्र-
नाम । नपात्प्रजा इति तन्नामसु पाठात् । श्रुत्यन्तरेऽद्भ्यः पृथिवीति जलाद्भू-
म्युत्पत्तिः श्रूयते । तथान्यत्राप्युदक्सारत्वं पृथिव्याः श्रूयते । तद्यदपां सार आ-
सीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवदिति । मेघस्य जलधारित्वादुदकपुत्र एव मेघ-
पुत्रो भवति । न च पृथिव्या मेघपुत्रत्वे पूषणः किमायतमिति वाच्यं । पृथिव्या
एव पूषत्वात् । तथा च श्रुत्यन्तरे कस्यचिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । पूषाध्वनः
पात्वित्याहेयं वै पूषेति । तन्निर्वचनं चान्यत्रैवमास्त्रायते । इयं वै पूषयं हीदं सर्वं
पुष्यति यदिदं किंचेति । हे देव पूषन् नः पुरः । अस्माकं पुरतः प्रसह्वा ।
प्रसक्तो भव । पुरतो गच्छेत्यर्थः ॥ विमुचो नपात् । उदकं विमुञ्चतीति विमुद्-
मेघः । क्तिप् चेति क्तिप् । न पातयति कुलमिति नपात् पुत्रः । नञपूर्वात्
पातयतेः क्तिप् । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । सुवामञ्चित इति
परांगवद्भावात् षष्ठ्यामञ्चितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । सह्वा । षच
सेवने । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । तास्यनु-
दात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्र णः । उपसर्गाद्बहुलमिति नसो
णत्वं । पुरः । उक्तं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेगति । अथ स्म तं पथो जहि ॥ १ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेगति । अथ । स्म । तं ।

पथः । जहि ॥ २ ॥

हे पूषन् यः प्रतिपत्नी नोऽस्मानादिदेगति । अनेन मार्गेण गंतव्यमित्ये-
वमाज्ञापयति । कीदृशः । अघः । आहंता । वृकः । अस्मदीयधनस्यादाता ।
अपहर्तेत्यर्थः । दुःशेवः । सेवितुं दुःशकः । दुष्टमुखो वा । तं तादृशं प्रतिपक्षिणं
पथो मार्गादपजहि स्म । अवश्यमपाकुरु ॥ वृकः । कुक् वृक आदाने । वर्कत
इति वृकः । इगुपधलक्षणः कः । वृपादित्वादाद्युदात्तत्वं । दुःशेवः । दुष्टं शेवं
यस्यासौ दुःशेवः । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । यद्वा दुःखेन सेव्यत
इति दुःशेवः । वर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः । ईषद्दुःमुष्विति खल । लिट्स्वरण
प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आदिदेगति । दिश अति-
सर्जने । लेट्छाडागमः । बहुलं छंदसीति शपो ऋः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं

। पा० १. ३. ८१. २. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ।
पथः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

अप॒ त्यं परिप॑न्थिनं॒ मुषी॒वाणं॑ हुर॒श्चित्तं॑ । दूर॑मधि॒ सुते॑रज ॥ ३ ॥

अप॒ । त्यं । परि॒ऽप॑न्थिनं॒ । मुषी॒वाणं॑ । हुरः॒ऽचित्तं॑ । दूरं॑ । अधि॒ । सुतेः॑ । अज॒ ॥ ३ ॥

त्यं तादृशं पूर्वोक्तगुणयुक्तं सुतेर्मार्गादधि दूरमत्यंतदूरदेशं प्रति अपाज ।
अपगमय । कीदृशं । परिपन्थिनं । मार्गप्रतिबंधकं । मुषीवाणं । तस्कररूपं ।
मुषीवेति तस्करस्य नाम । मुषीवान् मलि॒भ्लुच॑ इति तन्नामसु पाठात् ।
हुरश्चित्तं । कीटिल्यानां संचेतारं ॥ परिपन्थिनं । छंदसि परिपन्थिपरिपरिणी
पर्यवस्थातरि । पा० ५. २. ८९. । इति शचावभिधेय उन्निप्रत्ययांता निपातितः ।
मुषीवाणं । मुष स्तेये । मोषणं मुषिः । औखादिकं भावे क्तिप्रत्ययः । मुषिं वनति
संभजत इति मुषीवा । वन षण् संभक्ता । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच्प्रत्ययः ।
सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । पा० ६. ४. ८. । इति दीर्घः । अन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हुरश्चिनोतीति हुरश्चित् । हुर्छा कीटिल्ये । संपदादिलक्षणः
क्लिप् । रात्रोप इति छकारलोपः । चिनोतः क्लिप् तुगागमः । तत्पुरुषे कृति
बहुलमित्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुतेः । सु गतो । क्तिच्क्ता च संज्ञा-
यामिति क्तिच् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । अज । अज गतिशेषणयोः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

त्वं तस्य॑ ह्य॒यावि॒नोऽघ॑शंसस्य॒ कस्य॑ चित् । प॒दाभि॑ तिष्ठ॒ तपु॑षिं ॥ ४ ॥

त्वं । तस्य॑ । ह्य॒यावि॒नः । अघ॑ऽशंसस्य॒ । कस्य॑ । चित् । प॒दा । अभि॑ । तिष्ठ॒ । तपु॑षिं ॥ ४ ॥

हे पृषन् त्वं तस्य चोरस्य तपुषिं परसंतापकं देहं पदाभितिष्ठ । भवदीयेन
पादेनाक्रम्य तिष्ठ । कीदृशस्य । ह्ययाविनः । प्रत्यक्षापहारः परोक्षापहारश्चेति
यद्वयं तद्युक्तस्य । अघशंसस्य । अस्मास्वनिष्टमघं शंसतः । अघशंस इति तस्कर-
नाम । मलि॒भ्लुचोऽघ॑शंसो वृक् इति तन्नामसु पाठात् । कस्यचिदनिर्दिष्टवि-
शेषस्य कस्यापि ॥ ह्ययाविनः । ह्ययमस्यास्तीति ह्ययावी । बहुलं छंदसीति
मत्वर्थीयो विनिः । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । अघशंसस्य । अघे पापे
शंसो गनस्यभिलाषो यस्य सोऽयमघशंसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

तपुषि । तापयत्यनेनान्यमिति तपुषिः । औणादिक उषिन्प्रत्ययः । बहुलवचनादिकारस्य नेत्संज्ञा । निन्नादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

आ तत्ते दस मंतुमः पूषन्नवो वृणीमहे । येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥

आ । तत् । ते । दस । मंतुऽमः । पूषन् । अवे । वृणीमहे । येन । पितृन ।
अचोदयः ॥ ५ ॥

हे मंतुमः । ज्ञानवन्दस्य दर्शनीय । यद्वा चैर्युपशायकारिण पूषन् । ते त्वदीयं तदवस्ताहणं रक्षणमावृणीमहे । सर्वतः प्रार्थयामहे । येन रक्षणेन पितृन अंगिरःप्रभृतीन्पितृदेहानचोदयः । प्रेरितवानमि । तदुपशयमिति पूर्वमानयः ॥ दस । दसि दंसनदर्शनयोः । स्फायितं चीत्यादिना रक्त । आशयानुगमनस्यानित्यत्वान्नुभभावः । यद्वा दसु उपशय इत्यस्मादंतर्भावितरण्यार्थत्वं च कृतम् । मंतुमः । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना भावे तुप्रत्ययः । मंतुज्ञानस्यास्तीति मंतुमान् । संवुद्धौ मतुवसो रुरिति स्त्वं । अचोदयः । चूद संचोदने । चौरादिकः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुर्विंशोऽर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाणीमन्नम । धनानि सुपणा कृधि ॥ ६ ॥

अथ । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाणीमन्नम । धनानि । सुपणा । कृधि ॥ ६ ॥

हे विश्वसौभग । कृत्स्नधनयुक्त । यद्वा कृत्स्नसौभाग्ययुक्त । हिरण्यवाणीमन्नम । अतिशयेन सुवर्णमयायुधवन पूषन् । अथा पूर्वाक्तामदीयप्रार्थनानंतरं नोऽस्माकं धनानि सुवर्णमणिमुक्तादीनि सुपणा समुद्रदानयुक्तानि कृधि । कुरु ॥ अथा । अथशब्दे धत्वं छांदसं । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । विश्वसौभग । सुभगान्मंत्रे । पा० ५. १. १०९. । इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावेऽत्र । दृढमसिंध्यते पूर्वपदस्य च । पा० १. ३. १९. । इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां सत्यां सर्वाधेयानां छांदसि विकल्पितत्वादुत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । विश्वानि सौभगानि यस्यामौ विश्वसौभगः । आसंचितनिघातः । हिरण्यवाणीमन्नम । हिरण्यमयी वाणी । तदेषामस्तीति हिरण्यवाणीमंतः । अतिशयेन हिरण्यवाणीमान् हिरण्यवाणी-

मत्तमः । आमंचितनिघातः । सुषणा । वन षण संभक्तौ । सुखेन संभज्यंत इति सुषणानि । ईषहुःसुष्विति खल् । शेष्ठदंसीति शेलोपः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृधि । डुकृञ् करणे । श्रुशृणुपृकृवृभ्यांछंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अति नः सश्चतो नय सुगा नः सुपथा कृणु । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्चतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथा । कृणु । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ७ ॥

सश्चतोऽस्मद्वाधनाय प्राप्नुवतः शत्रुन्नोऽति । अस्मानतिक्रम्य नय । अन्यत्र प्रापय । नोऽस्मान् सुगा सुष्ठु गंतुं शक्येन सुपथा शोभनमार्गेण कृणु । गंतुंकुरु । हे पूषन् इहाध्वनि क्रतुं प्रज्ञानमस्मदृष्टाणरूपं विदः । जानीहि ॥ सश्चतः । ग्लुंचु षस्त्र गतावित्यत्र सश्चिमप्येके पठंतीति धातुवृत्तावुक्तं । अस्माच्चतः शतृ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्थरेण शतुरुदात्तत्वं । शतुरनुम इति विभक्त्युदात्ताभावश्छांदसः । सुगा । सुष्ठु गच्छत्येति सुगः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया आकारः । सुपथा । शोभनेन पथा । न पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं न भवति । अबहुव्रीहित्वात् । तच्च हि बहुव्रीहाविति वर्तते । कृणु । कृवि हिंसाकरणयोः । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । उतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुक् । विदः । विद ज्ञाने । लेट्छाडागमः । उतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अभि सृयवसं नय न नवज्वारो अध्वने । पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसं । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने । पूषन् । इह । क्रतुं । विदः ॥ ८ ॥

हे पूषन् सृयवसं शोभनतृणोपलक्षितं सर्वाषधियुक्तं देशमभि नय । अस्मानभितः प्रापय । अध्वने मार्गाय नवज्वारो नूतनः संतापो न भवत्विति शेषः । मार्गं गच्छतामस्माकमिदानीतनः क्लेशः कोऽपि मा भूदित्यर्थः । गतार्थमन्यत् ॥ सृयवसं । शोभनं यवसं यस्मिन्देशे स सृयवसो देशः । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य

दीर्घत्वं । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । ऋत्वादिवो द्रष्टव्यः । नव-
ज्वारः । ज्वर रोगे । भावे घञ् । नवश्चासौ ज्वारो नवज्वारः । थाथादिनोत्त-
रपदांतोदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

श॒ग्धि॒ पृ॒धिं प्र॒ यंसि॒ च॒ शि॒शी॒हि॒ प्रा॒स्यु॒दरं॑ । पृ॒षन्नि॒ह॒ क्रतुं॑ वि॒दः ॥ ९ ॥

श॒ग्धि॒ । पृ॒धिं । प्र॒ । यंसि॒ । च॒ । शि॒शी॒हि॒ । प्रा॒सि॒ । उ॒दरं॑ । पृ॒षन् । उ॒ह॒ । क्रतुं॑ ।
वि॒दः ॥ ९ ॥

हे पृषन् शग्धि । अस्माननुग्रहीतुं शक्नो भव । पृधि । अस्मद्गृहं धनेन
पूरय । किंच प्र यंसि । अन्यदथपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ । शिशीहि । अस्मान्सर्वेषु
मध्ये तीक्ष्णीकुरु । तेजस्विनः कुर्वित्यर्थः । उदरमस्मदीयं प्राप्ति मृष्टान्नं सोम-
रसेन वा पूरय । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शग्धि । शक्नु शक्नो । लोटो हिः । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । हुजल्भ्यो हेधिरिति धिरादेशः । हेरपिप्त्वात्प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तत्वं । पृधि । पृ पालनपूरणयोः । शृणुणपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेधिरा-
देशः । पूर्ववद्विकरणस्य लुक् । उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । तिङ्ः
परत्वान्निघाताभावः । यंसि । यम उपरमे । लोटर्थे लटि पूर्ववद्विकरणस्य
लुक् । निघातः । शिशीहि । शो तनूकरणे । लोष्टि बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
ई हल्यघोरितीत्वं । प्रत्ययस्वरः । प्राप्ति । प्रा पूरणे । अटादित्वाच्छपो लुक् ।
सिपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

दशमीमृचमाह ॥

न॒ पू॒षणं॑ मे॒थाम॑सि॒ मृ॒क्तेर॑भि॒ गृ॒णीम॑सि । व॒मृ॒न्ति॒ द॒स्ममी॑महे ॥ १० ॥

न॒ । पू॒षणं॑ । मे॒थाम॑सि॒ । मृ॒ऽउ॒क्तेः॑ । अ॒भि॒ । गृ॒णीम॑सि॒ । व॒मृ॒न्ति॒ । द॒स्मं॑ । ई॒महे॑ ॥ १० ॥

पूषणं देवं न मेथामसि । वयं न तु निंदामः । किंतु भृक्तेर्वदगतेरभिगृणीमसि ।
सर्वत्र स्तुमः । दस्मं दर्शनीयं पूषणं प्रति वमृन्ति धनानीमहे । याचामहे ॥ मेथा-
मसि । मेषु मेधाहिंसनयोः । लटीदंतो मसिगिति मस इकारागमः । मृक्तेः ।
मुष्टु स्तुवते देवताः प्रकाशयंतीति मृक्कानि । क्तिचक्नौ च संज्ञायामिति कर्तरि
क्तः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । थाथादिस्वरः । यद्वा कर्मणि निष्ठा ।
सूपमानात् क्तः । पा० ६. २. १४५. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृह शब्दे ।

ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिः । दस्मं । इषियुंधीधिदसिश्वाधूमूभ्यो
मगिति मक्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचविंशो वर्गः ॥

कद्रुद्रायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कद्रुद्राय नव रौद्रं तृतीया
मैत्रावरुणी चात्यस्तृचः सौम्योऽत्यानुष्टुबिति । घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । गायत्री
छंदः । यास्ते प्रजा इत्यत्यानुष्टुप् । रुद्रो देवता । यथा नो मित्र इत्येषा मित्रा-
वरुणदेवताका च । अस्मे सोमत्यादिरत्यस्तृचस्तु सौम्य एव । सर्वेषु रुद्रदेव-
ताकेषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थानं कर्तव्यं । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा
रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्था-
नमिति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळहुऽतमाय । तव्यसे । वोचेम । शंऽतमं । हृदे ॥ १ ॥

कत् कदा रुद्रायैतन्नामकाय देवाय शंतममतिशयेन सुखकरं स्तोत्रं वोचेम ।
पठेम । कीदृशाय । प्रचेतसे । प्रकृष्टज्ञानयुक्ताय । मीळहुष्टमाय । सेकृत-
माय । अभीष्टकामवर्षायेत्यर्थः । तव्यसे । अतिशयेन प्रवृद्धाय । हृदे । अस्मदीय-
हन्निष्ठाय ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्छांदसः । रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल
इति रुद्रः । रोदेर्णिलुक् चेति रक्प्रत्ययः । प्रचेतसे । चिती संज्ञाने । प्रकृष्टं
चेततीति प्रचेताः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च । मीळहुष्टमाय । अतिशयेन मीढ्वान् मीळहुष्टमः । दाश्चान्
साह्वान् मीढ्वान्श्चेति क्रमुप्रत्ययांतो निपातितः । तमप्ययस्मयादित्वेन भत्वाद्भसोः
संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । तव्यसे । तव-
तिर्वृद्धयर्थः । सौचो धातुः । अतिशयेन तविता तवीयान् । तुश्छंदसीतीयमुन्-
प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । ईयमुन् ईकारलोपश्छांदसः । निह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । वोचेम । वच परिभाषणे । लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः ।
यामुटः स्वरेणैकार उदात्तः । हृदे । पह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ।
ऊडित्मित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यथा नो अदितिः कर्त्तृपक्षे नृभ्यो यथा गवे । यथा तोकाय रुद्रियं ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । कर्त्तृ । पक्षे । नृभ्यः । यथा । गवे । यथा । तोकाय ।
रुद्रियं ॥ २ ॥

अदितिर्भूमिनोऽस्माकं रुद्रियं रुद्रसंबन्धि भेषजं यथा येन प्रकारेण सिध्यति
कर्त्तृ । तथा करोतु । किंच यथा येन प्रकारेण पक्षेऽस्मदीयाश्चमहिषादि-
पशवे नृभ्योऽस्मदीयपुरुषेभ्यो विगेषेण गवे गोजातये हितं रुद्रियं सिध्यति
तथा करोतु । किंच तोकायास्मदीयापत्याय रुद्रियं यथा सिध्यति तथा करोतु ।
भेषजस्य रुद्रसंबन्धित्वं संचांतरे समाम्नातं । या ते रुद्रः शिवा तनूः शिवा
विश्वा हा भेषजी शिवा रुद्रस्य भेषजीति । गवादिविषये भेषजं चान्यत्र स्पष्ट-
साम्नातं । भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजमस्मभ्यं भेषजं मुभेषजमिति ॥ कर्त्तृ ।
हुकृञ् करणे । लङि व्यत्ययेन णप् । यद्वा लेट्छादागमः । इतश्चलाप इतीका-
रलोपः । यद्वा लुङि कृमृहृरुहिभ्यश्छंदसीति ज्ञेयडादेशः । ऋहृणोऽङि गुण
इति गुणः । आद्ययोः पञ्चयोः प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीये तु
व्यत्ययेन । यङ्ङ्ययोगादनिघातः । पक्षे । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् घेङितीति
गुणाभावः । यणादेशः । नृभ्यः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्तत्वाभावः ।
गवे । सावेकाच इति प्राप्तिरस्य विभक्त्युदात्तस्य न गोश्चन्माववर्णेति प्रतिषेधः ।
रुद्रियं । रुद्रशब्दात्तस्येदमित्यर्थे घप्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतति । यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतति । यथा । विश्वे । सऽजोषसः ॥ ३ ॥

मित्रो वरुणश्च नोऽस्मान्यथा येन प्रकारेण चिकेतति । अनुयात्यत्वेन जा-
नाति । रुद्रोऽपि यथा चिकेतति । सजोषसः समानप्रीतयो विश्वे सर्वे देवा
यथा चिकेतति तथा भवत्विति शेषः । यद्वा यथाशब्दोपेतसंचद्वयस्य तथा कदा
वोचेमेति पूर्वचान्वयः ॥ चिकेतति । कित जाने । लेट्छादागमः । नाभ्यस्तस्येति
गुणनिषेधो न भवति । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनात् । सार्वधातुक-
त्वान्नाभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सजोषसः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । समानं

जुषंतीति सजोषसः । समानस्य छंदसीति सभावः । असुनो निच्चादुत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं । तदेव कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलापभेषजं । तच्छयोः सुम्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिं । मेधऽपतिं । रुद्रं । जलापऽभेषजं । तत् । शंऽयोः । सुम्नं । ईमहे ॥ ४ ॥

रुद्रमभिलक्ष्य वयं शंयोर्वृहस्पतिपुत्रस्य संबन्धि तत्प्रसिद्धं सर्वप्रजाभ्यो हितं सुम्नं सुखमीमहे । याचामहे । कीदृशं रुद्रं । गाथपतिं । स्तुतिपालकं । मेधपतिं । यज्ञपालकं । जलापभेषजं । मुखरूपौषधोपेतं । यद्वा । उदकरूपौषधोपेतं । उदकं हि रुद्रन्माभिर्मन्त्रितं सदापथं भवति ॥ गाथपतिं । गाथेति वाङ्माम । गाथा गण इति तन्नामसु पठितत्वात् । वायूपाया स्तुतेः पतिर्गाथपतिः । कै गै रै शब्दे । आदेच इत्यात्वं । उपिकुपिगातिभ्यस्थन्निति थन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ज्ञापोः संज्ञाछंदसोर्वहुलमिति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं । पत्यावैश्वर्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्बुधादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मेधपतिं । पूर्ववत् । जलापभेषजं । जनी प्रादुर्भावे । जायंत इति जाः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृग्यहणात्केवलादपि उप्रत्ययः । लप कांतौ । कांतिरभिलाषः । भावे घञ् । जानां लापो यस्मिन्तज्जलापं सुखं । जलापरूपं भेषजं यस्मिन्बुद्धे स जलापभेषजः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंयोः । कंशभ्यां । पा० ५. २. १३८. । इति मत्वर्थीयो युस्प्रत्ययः । सिति च । पा० १. ४. १६. । इति पदसंज्ञायामनुस्वारपरसवर्णा । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यः ऋक् इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥

यः । ऋक्ऽइव । सूर्यः । हिरण्यंऽइव । रोचते । श्रेष्ठः । देवानां । वसुः ॥ ५ ॥

यो रुद्रः सूर्य इव ऋक्ः सूर्यवद्दीप्तिमान् हिरण्यमिव रोचते । यथा सर्वेषां प्राणिनां हिरण्यं प्रीतिकरं भवति तथा रुद्रोऽपि । स च देवानां सर्वेषां मध्ये श्रेष्ठः । वसुर्निवासहेतुश्च ॥ रोचते । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । अदुपदेगल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । श्रेष्ठः । प्रणस्यतरः । प्रणस्यगच्छादिष्ठनि प्रणस्यस्य श्र इति आदेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । वसुः । वासयति सर्वमिति वसुः । वस

निवासे । अंतर्भावितरण्यथात् शृस्वृस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्यु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये षड्विंशो वर्गः ॥

अग्निमारुते शं नः करतीति धाय्या । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । विश्वा-
नराय पृथुपाजसे शं नः करत्यर्वते । आ० ५. २०. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

शं नः करत्यर्वते सुगं मेपाय मेपे । नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शं नः करति । अर्वते । सु० गं । मेपाय । मेपे । नृ० भ्यः । नारि० भ्यः । गवे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकं संबंधिभ्योऽर्वदादिभ्यः सुगं सुपु गम्यं शं सुखं करति । देवः
करोति । अर्वतेऽश्वाय । अर्वच्छब्दोऽश्वनाम । अर्वा वाजीति तन्नामसु पा-
ठात् । मेपाय मेपजातिपुरुषाय । मेपे तज्जातीयस्त्रिये । नृभ्यः पुरुषेभ्यः ।
नारिभ्यः स्त्रीभ्यः । गवे गोजातये ॥ करति । दुकृञ् करणे । व्यत्ययेन शप् ।
अर्वते । अर्ति गच्छतीत्यर्वा । अन्येभ्योऽपि हण्यंत इति वनिप । चतुर्थ्येकवच-
नेऽर्वणस्त्वभावना इति नकारस्य नृ आदेशः । वनिष्पुषी पिप्त्वादनृदात्ता । धा-
तुस्वरः । मेपाय । मिष स्पर्धायां । पचाद्यच् देवसेनमेपादयः पचादिषु दृष्ट्या
इति वचनात् । मेपे । जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । पा० ४. १. ६३. । इति ङीष्-
प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । चतुर्थ्येकवचन आगमानुशासनस्यानित्यत्वादादागमा-
भावः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं । उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति तु न भवति सर्वं विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनात् ।
नृभ्यः । सावेकाच इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः ।
नारिभ्यः । नृनरयोर्वृद्धिश्च । पा० ४. १. ७३. । इति णङ्गुवादिषु पाठात् ङीन्-
प्रत्ययः । निप्त्वादाद्युदात्तः । गवे । न गोश्वन्भाववर्णंति विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणां । महि अर्वस्तुविनृम्णं ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियं । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणां । महि । अर्वः ।

तुविऽनृम्णं ॥ ७ ॥

हे सोम देव नृणां पुरुषाणां शतस्य पर्याप्तां श्रियमस्मेऽस्मास्वधि निधेहि ।
आधिक्येन स्थापय । तथा महि महत् तुविनृम्णं प्रभूतबलयुक्तं श्रवोऽन्नमधि-
निधेहि ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नृणां । नृ च । पा०
६. ४. ६. । इति दीर्घप्रतिषेधः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । महीत्या-
दयो गताः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहु॑रंत । आ न इंदो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहु॑रंत । आ । नः । इंदो इति ।
वाजे । भज ॥ ८ ॥

सोमपरिबाधः सोमस्य परितो बाधका यागरहिता नोऽस्मान् मा जुहु॑रंत ।
मा हिंसंतु । तथारातयः शत्रवो मा जुहु॑रंत । हे इंदो सोम वाजे बलविष-
येऽन्नविषये वा नोऽस्मानाभज । सर्वतः सेवस्व ॥ सोमपरिबाधः । सोमं परि-
बाधन्ते ये ते तादृशाः । क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरातयः ।
रा दाने । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि क्तिन् । यद्वा क्तिचक्त्वा
च संज्ञायामिति क्तिच् । नञ्समासेऽध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जुहु॑रंत । ह प्रस-
ह्यकरणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लङि जुहोत्यादित्वात् श्चुः । बहुलं छंदसीति
बहुलवचनादिकारस्याप्युत्वं । द्विर्भावहलादिशेषौ । सर्वे विध्यन्छंदसि विकल्प्यंत
इति वचनाददभ्यस्तात् । पा० ७. १. ४. । इत्यदादेशाभावे सति शोऽंत इत्यंता-
देशः । न माङ्ग्लोग इत्यडभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन्धामन्वृतस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषंतीः सोम वेदः ॥ ९ ॥

याः । ते । प्रऽजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । अमृतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आऽभूषंतीः । सोम । वेदः ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबंधिन्यो याः प्रजाः संति स्तोत्रं वा कुर्वन्ति ताः प्रजाः
मूर्धा शिरःस्थानीयस्त्वं नाभा संनहनयुक्ते यज्ञगृहे वेनः । कामयस्व । कीदृशस्य

ते । अमृतस्य । मरणरहितस्य । परस्मिन्धामन्तस्य । उत्तमे स्थाने प्राप्स्य ।
हे सोम आभूषंतीः सर्वतस्वामलंकुर्वन्तीः प्रजाः वेदः । जानीहि ॥ धामन् ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । नाभा । णह बंधने । नहो भश्च । उ० ४. १२७ ।
इति कर्मणीजप्रत्ययः । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
वेनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । लेटि सिष्यडागमः । तिङ्गितिङ् इति निघातः ।
आभूषंतीः । भूष अलंकारे । भौवादिकः । गपः पित्वादन्युदात्तत्वं । गतुश्च लसार्व-
धातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । समासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वेदः । विद
ज्ञाने । लेटि सिष्यडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये सप्तविंशो वर्गः ॥

॥ इति ऋक्संहितायां प्रथमे मंडलेऽष्टमोऽनुवाकः ॥

नवमेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्राग्ने विवस्वदिति चतुर्दशचं प्रथमं सूक्तं ।
तत्रानुक्रमणिका । अग्ने षठूना प्रस्कणः काण आग्नेयं तु प्रागाथं । आद्यो
इचोऽश्व्युषसां चेति । कण्वपुत्रः प्रस्कण ऋषिः । अत्र द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः
सतोबृहत्यः । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः । कृत्स्नं सूक्तमाग्नेयमुत्तरं च ।
आद्ये द्वे अग्निदेवताके उषोदेवताके च ॥ प्रातरनुवाक आग्नेय कर्ता बार्हते
छंदस्याश्विने शस्त्रे चेदं सूक्तं । अथैतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । अग्ने विवस्वत्स-
खायस्त्वा । आ० ४. १३. । इति ॥ वाजपेय आग्निमारुत आद्यः प्रगाथोऽनुरूपः ।
वाजपेयेनेति खंडे सूचितं । चित्रवतीषु चेत् स्तुवीरन् त्वं नश्चित्र ऊत्याग्ने विव-
स्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ९. ९. । इति ॥ पर्यायव्युष्टः-
वाश्विनशस्त्रस्यायमेव प्रगाथः स्तोत्रियः । यदि पर्यायानभिष्युच्छेदिति खंड आ-
श्विनायैकस्तोत्रियोऽग्ने विवस्वदुषसः । आ० ६. ६. । इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाणुषे जातवेदो बहा त्वमद्या देवाँ उषवुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रं । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाणुषे । जातऽवेदः । बह । त्वं । अद्या । देवान् । उषऽवुधः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमुषस उषोदेवतायाः सकाशाद्राधो धनं दाशुषे हविर्दत्तवते यज-
मानायावह । आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशेष्यते । अमर्त्य । मरणरहित ।
जातवेदः । जातानां वेदितः । तमेतं शब्दं यास्को व्याचष्टे । जातवेदाः कस्मात् ।
जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातविज्ञो वा जातधनो
वा जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यज्ञज्ञातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवे-
दस्त्वमिति ब्राह्मणं । तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसर्पेतीति च । नि० १. १९. ।
इति । कीदृशं राधः । विवस्वत् । विणिष्टनिवासोपेतं । चित्रं । नानाविधं ।
किंच । अद्यास्मिन्दिन उषर्वुध उषःकाले प्रबुधान्देवानावह ॥ विवस्वत् । वि-
वासनं विवः । तद्युक्तं । वस निवासने । विपूर्वादन्तर्भावितव्यर्थात्संपदादिल-
क्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति वत् । तसौ मत्वर्थ
इति भवेन पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । राधः । राध साध
संसिद्धौ । राधोत्यनेनेति राधो धनं । करणेऽमुन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । दाशुषे ।
दाशु दाने । दाश्वान् साह्वानिति कसुप्रत्ययांतो निपातितः । चतुर्थ्येकवचने
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । णसिवसीति षत्वं । जातवेदः । जातानि-
वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् । यद्वा
वेद इति धननाम । जातं धनं यस्य स तादृशः । आमंचितनिघातः । वहा ।
अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् । दीर्घादटि समानपाद इति
संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः ।
उषर्वुधः । उपसि बुध्यंत इत्युषर्वुधः । बुध अवगमने । क्तिप् चेति क्तिप् । रो
रत्वाभावश्छांदसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

जुष्टो हि दूतो असि हव्यवाहनोऽग्ने रथीरध्वराणां ।

सजूरश्चिभ्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । असि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणां ।

सऽजूः । अश्चिभ्यां । उषसा । सुऽवीर्यं । अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं जुष्टादिविशेषगुणयुक्तोऽसि । जुष्टः सेवितो दूतो देवानां वार्ता-
हारः । हव्यवाहनः । हविषो वोढा । अध्वराणां ऋतूनां रथीः । रथस्थानीयः ।

तथा च मंचांतरं ब्राह्मणेनैव व्याख्यातं । रथीरध्वराणामित्याह हि देवरथ इति । ब्राह्मणांतरं च । रथीरध्वराणामित्याह । रथो ह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हव्यं वहतीति । तादृशस्त्वमश्विभ्यां देवताभ्यामुषसा देवतया च सजुः सहितो भूत्वा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं बृहत् प्रभूतं श्रवोऽन्नमस्मे धेहि । अस्मासु प्रक्षिप ॥ जुष्टः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । नित्यं मंत्र इत्याद्युदात्तत्वं । असि । सिपि तास-
स्योर्लोप इति सलोपः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । हव्यवाहनः । हव्यं वह-
तीति हव्यवाहनः । हव्येऽनंतःपादं । पा० ३. २. ६६. इति ङ्युट् । योरनादेशः ।
जित्वादाद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अग्ने । पादादित्वादाष्टमिकनिघाता-
भावः । रथीः । रथशब्दात्स्वार्थिक इकारप्रत्ययः । अध्वराणां । ध्वरो नास्त्येष्विति
बहुव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीरवीर्या चेत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अस्मे । सुपां मुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अद्या दृतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियं ।

धूमकेतुं भाञ्जजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियं ॥ ३ ॥

अद्य । दृतं । वृणीमहे । वसुं । अग्निं । पुरुऽप्रियं ।

धूमऽकेतुं । भाःऽञ्जजीकं । विऽउष्टिषु । यज्ञानां । अध्वरऽश्रियं ॥ ३ ॥

अद्यास्मिन्दिनेऽग्निं वृणीमहे । प्रार्थयामहे । कीदृशं । दृतं । वार्ताहारं ।
वसुं । निवासहेतुं । पुरुप्रियं । बहूनां प्रियं । धूमकेतुं । धूमरूपध्वजयुक्तं ।
भाञ्जजीकं । प्रसिद्धभासालंकृतं । भाञ्जजीकः प्रसिद्धभाः । नि० ६. ४. इति
यास्कवचनं । व्युष्टिषुः कालेषु यज्ञानां यज्ञमानानामध्वरश्रियं । यागसेविनं ॥
अद्या । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । पुरुणां प्रियः पुरुप्रियः । समामस्यत्यंतोदात्तत्वं ।
धूमकेतुं । उपयुधीधीत्यादिना धूमशब्दो मक्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । भाञ्जजीकं । ञ्ज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । ञ्जेश्च । उ०
४. २२. इतीकन्प्रत्ययः । कित्त्वस्यानुवर्तनादुणाभावः । भासः प्रकाशस्य ञ्जजीकः
प्रार्जयिता । आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदा-
द्युदात्तत्वं । यद्वा भासोऽर्जनं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्युष्टिषु ।
उद्धी विवासे । विवासो वर्जनं । विशेषणोद्धेतुं तमसा वर्ज्येत इति व्युष्टय

उषःकालाः । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । वश्वादिना षत्वे दृत्वं । तादौ चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । अध्वरश्रियं । अध्वरं श्रयत इत्यध्वरश्रीः । क्तिञ्चोत्यादिना । उ० २. ५८. । क्तिप् प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणाभावो दीर्घश्च । द्वितीयैकवचने ऽचि श्रुधात्वित्यादिनेयडादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवाँ अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठं । यविष्ठं । अतिथिं । सुऽआहुतं । जुष्टं । जनाय । दाशुषे ।

देवान् । अच्छं । यातवे । जातवेदसं । अग्निं । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४ ॥

व्युष्टिषूषःकालेषु देवान् इतरान्देवानच्छाभिमुख्येन यातवे गंतुमग्निं देवमीळे । स्तौमि । कीदृशं । श्रेष्ठं । अतिशयेन प्रशस्तं । यविष्ठं । युवतमं । अतिथिं । सततगमनक्षमं । स्वाहुतं । सुष्ठु आ समन्ताद्भोमाधिकरणं । दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय यजमानाय जुष्टं । प्रीतं । जातवेदसं । जातानां वेदितारं ॥ यविष्ठं । युवणश्चादिष्टनि स्थूलदूरेत्यादिना यणादेः परस्य लोपः । पूर्वस्य च गुणः । अवादेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अतिथिं । अत सातत्यगमने । ऋतन्यं जीत्यादिना । उ० ४. २. । इथिन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । स्वाहुतं । हु दानादनयोः । आहूयतेऽस्मिन्नित्याहुतः । सुः पूजायां । पा० १. ४. ९४. । इति सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां स्वती पूजायामिति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न च गतिकारकोपपदात्कृदिति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अस्य सुशब्दस्य गतिसंज्ञाया बाधितत्वात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने चातारममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥

स्तविष्यामि । त्वां । अहं । विश्वस्य । अमृतं । भोजनं ।

अग्ने । चातारं । अमृतं । मियेध्यं । यजिष्ठं । हव्यं ऽवाहनं ॥ ५ ॥

हे अमृत मरणरहित विश्वस्य भोजन कृत्स्नस्य जगतः पालक । हव्यवाहन
हविषो वोढः । मियेध्य यज्ञार्ह । एवंविध हे अग्ने विश्वस्य चातारं सर्वस्य
जगतो रक्षकममृतं मरणरहितं यज्ञिष्ठमतिगयेन यष्टारं त्वामहमनुष्ठाता स्तवि-
ष्यामि । स्तुतिकरिष्यामि ॥ स्तविष्यामि । एज् स्तुता । व्यत्ययेनेडागमः । आग-
मानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । भोजन । कर्मफलं भोजयतीति भोजनः । नंद्यादिल-
क्षणो ल्युः । चातारं । चिद् पालने । आदेच इत्यात्वं । तृच्येकाच उपदेश
इतीदृप्रतिषेधः । अमृतं । नज्जोऽजरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मियेध्य ।
इयागमण्डादसः । यज्ञिष्ठं । यष्टृशब्दात्तुच्छंदमीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टेमेयःस्विति
तुलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीयेऽष्टाविंगो वर्गः ॥

पृष्ठीमुचमाह ॥

मुशंसो वोधि गृणते यविष्ठच मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या देव्यं जनं ॥ ६ ॥

मुऽशंसः । वोधि । गृणते । यविष्ठच । मधुऽजिह्वः । मुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । देव्यं । जनं ॥ ६ ॥

हे यविष्ठच युवतमाग्ने त्वं गृणते स्तुवते यज्ञमानार्थं मुशंसः मुष्टु शंसनीयः ।
मधुजिह्वः । मादयितृज्वालः । स्वाहुतः मुष्टु आभिमुख्येन हुतः सन् वोधि ।
अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । किंच प्रस्कण्वस्यतन्नामकस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेः ।
प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्वप्रभवः । नि० ३ १११ । इति यास्कवचनात् । तस्य
जीवसे जीवनार्थमायुः प्रतिरन् प्रकर्षेण वर्धयन्देव्यं देवसंबन्धिनं जनं नमस्या ।
पूजय ॥ मुशंसः । शंसु स्तुता । भावे घञ् । गोभनः शंसो यस्यामी मुशंसः ।
आद्युदात्तं छच्छंदमीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । वोधि । बुध अवगमने । लोटो हिः ।
बहुलं छंदमीति विकरणस्य लुक् । हुम्भ्यां हेधिरिति हेधिरादेशः । वा छंद-
सीत्यपिह्वस्य विकल्पितत्वात्तृपधगुणः । धातोरन्त्यलोपण्डादसः । गृणते । गृह
शब्दे । लट् गतृ । ऋदिभ्यः श्वा । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यविष्ठच । गतं । प्रस्कण्वस्य । प्रभूतिरूपान्तिः कण्वाद्यस्य स
प्रस्कण्वः । प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी । पा० ६. १. १५३. । इति मुडागमो निपातितः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रतिरन् । प्रपूर्वस्तिरति वर्धनार्थः । नमस्या । नमोवरिवश्चिचडः क्यजिति पूजार्थे क्यच् । प्रत्ययस्वरः । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घत्वं । दैव्यं । देवाद्यजनाविति तस्येदमित्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो यज्ञप्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विशं इंधते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवाँ इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं । विश्वऽवेदसं । सं । हि । त्वा । विशः । इंधते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह । द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारं होमनिष्पादकं विश्ववेदसं सर्वज्ञं त्वामग्निं विशः प्रजाः समिधते हि । सम्यक् दीपयन्ति खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने स त्वं प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञान-युक्तान्देवानिह कर्मणि द्रवत् क्षिप्रमावह । आभिमुख्येन प्रापय । द्रवदिति क्षिप्रनाम । द्रवत् ओषमिति तन्नामसु पाठात् । विश्ववेदसं । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । अमुन् । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा वेद इति धननाम । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ विश्ववेदाः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । इंधते । त्रिइंधी दीप्ता । असोरलोप इत्यकारलोपः । आन्तलोपः । पा० ६. ४. २३. । प्रत्ययस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कखासस्त्वा सुतसोमास इंधते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारं । उषसं । अश्विना । भगं । अग्निं । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कखासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इंधते । हव्यऽवाहं । सुऽअध्वर ॥ ८ ॥

हे स्वध्वर शोभनयागयुक्ताग्ने व्युष्टिषूषःकालेषु श्रवोऽन्नमाहुतिरूपमभिलक्ष्य सवित्रादीन्देवानावहेत्यनुवर्तते । स्वध्वरेत्याहवनीयाग्नेः संबोधनं । अग्निमिति हविष उद्देश्यं देवतांतरमुच्यते । सुतसोमासोऽभिषुतसोमाः कखासो मेधाविन ऋत्विजो हव्यवाहं हविषः प्रापकमाहवनीयं त्वामिधते । दीपयन्ति ॥

व्युष्टिषु । उद्धी विवासे । विवासो वर्जनं । व्युच्छते तमसा वर्ज्यत इति व्युष्टि-
रुषःकालः । कर्मणि क्तिनि तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । संहिताया-
मुदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । शपः । शपेति राशिनाम ।
इस्यातो धातोरित्यच्चात इति योगविभागादाकारलोपः । सुतसोमासः । सुतः
सोमो यैः । निष्ठेति पूर्वनिपातः । पा० २. २. ३६. । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । हव्यवाहं । हव्यं वहतीति हव्यवाट् । वहश्चेति खिप्रत्ययः ॥

नवमीमृचमाह ॥

पतिर्ह्यध्वराणामग्ने दृतो विणामसि ।

उपबुध आ वह सोमपीतये देवाँ अद्य स्वर्हणः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणां । अग्ने । दृतः । विणामसि ।

उषःऽबुधः । आ । वह । सोमऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वःऽहणः ॥ ९ ॥

हे अग्ने विणामं प्रजानां संबन्धिनो येऽध्वरा यागास्तथा पतिः पालकस्त्वं
दृतोऽसि हि । देवानां वार्ताहारो भवसि खलु । उपबुध उपःकाले प्रबुधान्
स्वर्हणः सूर्यदर्शिनो देवानद्यास्मिन्दिने सोमपीतये सोमपानार्थमावह । आभि-
मुख्येन प्रापय ॥ असि । हि चेति निघातप्रतिषेधः । सोमपीतये । पा पाने ।
स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । सोमस्य पीतिः । दासी-
भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वर्हणः । सुष्ठुति गच्छतीति स्वरादित्यः ।
अन्तरित्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् । तं पश्यन्तीति स्वर्हणः । क्रिप् चेति क्रिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्ने पूर्वा अनृषसो विभावसो दीदथ विश्वदर्शतः ।

असि यामेष्वविता पुरोहितोऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उपसः । विभावसो इति विभावसो । दीदथ । विश्वऽदर्शतः ।

असि । यामेषु । अविता । पुरःऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ॥ १० ॥

हे विभावसो विशिष्टप्रकाशनरूप धनवन्नग्ने विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयस्त्वं
पूर्वा उषसोऽनु । अतीतानुषःकालाननुलस्य दीदथ । दीप्तवानसि । ताद-

शस्त्वं यामेषु जननिवासस्थानेष्ववितासि । रक्षको भवसि । यज्ञेष्वनुष्ठेयकर्मसु पुरोहितो वेदेः पूर्वस्यां दिश्यवस्थितो मानुषोऽसि । ऋत्विग्यजमानानां मनुष्याणां हितोऽसि ॥ दीदथ । दीदेतिष्छांदसो दीप्रिकर्मा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादुडभावः । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विर्वचनाभावः । विश्वदर्शतः । विश्वैर्दर्शनीयः । भृमृहशीत्यादिना दृशेरतच् । मरुद्बधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । पुरोहितः । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतः पुरम्शब्दः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वात् पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां सत्यां गतिसमासे गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजं ।

मनुष्वहेव धीमहि प्रचेतसं जीरं दृतममर्त्यं ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनं । अग्ने । होतारं । ऋत्विजं ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रचेतसं । जीरं । दृतं । अमर्त्यं ॥ ११ ॥

हे अग्ने देव मनुष्वत् यथा मनुष्यागदेगे निदधाति । तद्वद्वयं त्वां निधीमहि । अत्र स्थापयामः । कीदृशं । यज्ञस्य साधनं । यज्ञनिष्पादकं । होतारमृत्विजं । ऋतौ वसंतादिके यष्टारं । प्रचेतसं । प्रकृष्टज्ञानयुक्तं । जीरं । शबूणां वयोहानिकरं । दृतं । देवानां दृतस्थानीयं । अमर्त्यं । मरणरहितं ॥ मनुष्वत् । औणादिकोसिप्रत्ययांतो मनुम्शब्दः । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । अयस्मयादित्वेन भत्वादुत्पाद्यभावः । धीमहि । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लट्प्रभ्यामलोपश्छांदसः । जीरं । जु इति सौचो धातुः । जोरी च । उ० २. २४. इति रक्प्रत्ययः । कात्यायनस्त्वाह रकि ज्यः संप्रसारणे जीर इति ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

येह्वानां मिचमहः पुरोहितोऽंतरो यासि दृत्यं ।

सिंधोरिव प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भाजंते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रं ऽमहः । पुरः ऽहितः । अंतरः । यासि । दृत्यं ।

सिंधीः ऽडव । प्र ऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजते । अर्चयः ॥ १० ॥

हे मित्रमहः । मित्राणां पूजकाग्ने यद्यदा पुरोहितस्त्वं वेदेः पूर्वस्यां दिशि स्थापितोऽतरो देवयजनमध्ये वर्तमानः मन देवानां दृत्यं दृतकर्म यासि । प्राप्नोषि । तदानीमग्नेस्तुवार्चयो दीप्तयो भ्राजते । दीप्यते । तच्च दृष्टांतः । सिंधी-
रिव । यथा समुद्रस्य प्रस्वनितासः प्रकृष्टध्वनियुक्ता ऊर्मयस्तरंगा भ्राजते तद्वत् ॥
मित्रमहः । मह पूजायां । मित्रं ऽमहं त्विग्भिर्मन्वते पूज्यते इति मित्रमहाः । आणा-
दिको ऽमुन् । यासि । यद्वृत्तयोगादनिघातः । दृत्यं । दृतस्य कर्म दृत्यं । दृतस्य
भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते इति वचनाद्य-
तोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । प्रस्वनितासः । स्यमु
स्वन ध्वन शब्दे । भावे निष्ठा । प्रकृष्टं स्वनितं येषां ते प्रस्वनिताः । असुगागमः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊर्मयः । अर्तं रूचेति मिप्रत्ययः ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवेरग्ने सयावभिः ।

आ सीदंतु वह्निषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणे अध्वरं ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत् ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।

आ । सीदंतु । वह्निषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातः ऽयावानः । अध्वरं ॥ १३ ॥

हे श्रुत्कर्णं श्रवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युक्ताग्ने श्रुधि । अस्मदीयं वचनं शृणु ।
यो मित्रो देवो यश्चार्यमा ये चान्ये प्रातर्यावाणः प्रातःकाले देवयजनं गच्छन्ते
देवास्तैः सर्वैः सयावभिराहवनीयाग्निना त्वया समानगतिभिरन्ये वह्निभिर्देवैः
सहाध्वरं क्रतुमुद्दिश्य वह्निषि दर्भ आसीदंतु । उपविशंतु ॥ श्रुधि । श्रु श्रवणे ।
श्रुश्रुत्स्वित्यादिना हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदमीति विकरणस्य लुक् । श्रुत्कर्णं ।
शृणोतीति श्रुत् । क्षिपि तुगागमः । श्रुतो कर्णो यस्यासौ श्रुत्कर्णः । वह्निभिः ।
वह प्रापणे । वहिश्चियुश्रुगलाहावरिभ्यो निदिति निप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ।
सयावभिः । समानं यांतीति सयावानः । या प्रापणे । आतो मनिच्चिति वनिप् ।

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । प्रातर्यावाणः । पूर्ववत् । प्रातिपदिकांतनुम्बिभक्तिषु
च । पा० ८. ४. ११. । इति एत्वं ॥

चतुर्दशीमुचमाह ॥

शृण्वंतु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।
पिबंतु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुषसा सजूः ॥ १४ ॥
शृण्वंतु । स्तोमं । मरुतः । सुदानवः । अग्निजिह्वाः । ऋतवृधः ।
पिबंतु । सोमं । वरुणः । धृतव्रतः । अश्विभ्यां । उषसा । सजूः ॥ १४ ॥

मरुतो देवाः स्तोममस्मदीयं स्तोत्रं शृण्वंतु । कीदृशाः । सुदानवः । सुष्ठु फलस्य
दातारः । अग्निजिह्वाः । अग्निर्जिह्वास्थानीयो मुख्यो येषु मरुत्सु तादृशाः ।
ऋतावृधः । सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकाः । तथा धृतव्रतो गृहीतकर्मा वरुणो
देवोऽश्विभ्यां देवाभ्यामुषसा देवतया सजूः सह सोमं पिबंतु ॥ सुदानवः ।
दुदाज् दाने । दाभाभ्यां नुरिति भावे नुप्रत्ययः । दानुगच्छ आद्युदात्तः । शोभनं
दानु येषां । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जि-
ह्वायामवस्थिता हविर्भाज इत्यर्थः । तात्स्थ्यात् ताच्छब्दं । अग्निर्जिह्वास्थानीयो
येषां ते । छांदसमंतोदात्तत्वं । ऋतावृधः । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयि-
तारः । वृधेरंतर्भावितरण्यथात् क्रिप् चेति क्रिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चिंशो वर्गः ॥

त्वमग्ने वसूनिदिति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रमणिका । त्वमग्ने दशानुष्टुभ
मर्द्धर्चोऽंत्यो देव इति । प्रस्कण्व ऋषिः । आनुष्टुभं छंदः । अग्निर्देवता ।
पूर्वचाग्नेयं त्वित्युक्तत्वात् । अयं सोम इत्यर्द्धर्चो देवदेवत्यः । प्रातरनुवाक
आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तं । अथेतस्या रात्रेरिति खंडे सूचितं । त्वमग्ने
वसूस्त्वं हि दैतवत् । आ० ४. १३. । इति ॥ तथा गर्गचिराचस्यांत्येऽहन्येतत्सूक्त-
माज्यशस्त्रं । आंगिरसं स्वर्गकाम इति खंडे सूचितं । वारवंतीयमुत्तमे त्वमग्ने
वसूरिति चाज्यं । आ० १०. २. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

त्वमग्ने वसूरिह रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजाँ स्वध्वरं जनं मनुजातं घृतप्रुषं ॥ १ ॥

त्वं । अग्ने । वसून् । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यज । सुऽअध्वरं । जनं । मनुऽजातं । घृतऽप्रुषं ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वमिह कर्मणि वस्वादीन्यज । उत अपि च जनमन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशं । स्वध्वरं । गोभनयागयुक्तं । मनुजातं । मनुना प्रजापतिनोत्पादितं । घृतप्रुषं । उदकस्य सेक्तारं ॥ यज । द्यवाँऽतस्मिन् इति संहितायां दीर्घत्वं । स्वध्वरं । गोभनोऽध्वरो यस्यार्मा स्वध्वरः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मनुजातं । जनेरंतर्भावितरण्यार्थात्कर्मणि क्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । घृतप्रुषं । प्रुष ऋषेः स्नेहनसेचनपूरणेषु । घृतेनोदकेन प्रुष्णाति पूरयतीति धृतप्रुष्ट । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

श्रुष्टीवानो हि दाश्रुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्रोहिदश्च गिर्वणस्त्रयस्त्रिंशतमा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाश्रुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहितऽअश्च । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशतं । आ । वह ॥ २ ॥

हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवा दाश्रुषे हविर्देवते यजमानाय श्रुष्टीवानो हि । श्रुष्टिः फलस्य दानं तद्वाजः खलु । हे रोहिदश्च रोहिन्नामकैरश्वैरुपेत गिर्वणो गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयाग्ने । गिर्वण देवो भवति गीर्भिरेनं वनयंतीति यास्कः । त्रयस्त्रिंशतं । अनया संख्यया संख्यातान्तान्देवानावह । इहानय ॥ श्रुष्टीवानः । श्रुष्टिः प्रेरणार्थः । भावं क्तिच् । श्रुष्टिं वनंति संभजंत इति श्रुष्टीवानः । अन्येभ्योऽपि हृष्यंत इति विच् । छांदस दीर्घत्वं । विचेतसः । विशिष्टं चेतो येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयो गिर्वणः । वनतेरमुन् । पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं छांदसं । त्रयश्च

त्रिंशच्च त्रयस्त्रिंशत् । त्रैस्त्रयः । पा० ६. ३. ४८. । इति त्रिंशदस्य त्रयस् आदेशः ।
संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रियमेधवदत्रिविज्जातवेदो विरूपवत् ।

अंगिरस्वन्महिषत प्रस्कण्वस्य श्रुधी हवँ ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।

अंगिरस्वत । महिऽवत । प्रस्कण्वस्य । श्रुधि । हवँ ॥ ३ ॥

हे महिषत प्रभूतकर्मन् जातवेदोऽग्ने प्रस्कण्वस्य कण्वपुत्रस्य महर्षेर्हव-
माह्वानं श्रुधि । श्रुणु । तत्र चत्वारो दृष्टान्ताः । प्रियमेधात्रिविरूपांगिरोनामका
एतेषामाह्वानं यथा श्रुणोषि तद्वत् । तत्र निरुक्तं । प्रियमेधः प्रिया अस्य
मेधा यथैतेषामृषीणामेवं प्रस्कण्वस्य श्रुणु ह्वानं । प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः कण्व-
प्रभवो यथा प्राग्रमिति । विरूपो नानारूपो महिषतः महाव्रत इति च । नि०
३. ११. ॥ प्रियमेधवत् । प्रियमेधस्येव । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । एवम-
त्रिवदित्यादावपि । प्रस्कण्वादयो गताः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

महिकेरव ऊतये प्रियमेधा अहूषत ।

राजंतमध्वराणामग्निं शुक्रेण गोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।

राजंतं । अध्वराणां । अग्निं । शुक्रेण । गोचिषा ॥ ४ ॥

महिकेरवः प्रौढकर्माणः प्रियमेधाः प्रियेण यज्ञेनोपेता ऋषय ऊतये
रक्षार्थमग्निमहूषत । आहूतवन्तः । कीदृशं । अध्वराणां यज्ञानां मध्ये शुक्रेण
गोचिषा शुक्रेण प्रकाशेन राजंतं दीपमानं ॥ महिकेरवः । मह पूजायां । आणा-
दिक इत्यप्रत्ययः । दुकृञ् करणे । कृवापाजीत्युण् । महयो महान्तः कारवो येषां
ते तथोक्ताः । आकारस्यैकारादेशश्छांदसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
प्रियमेधाः । प्रियो मेधो येषां ते । अहूषत । ह्रेञ् स्पर्धायां शब्दे च । लुङि

सिचि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । हल इति दीर्घत्वं । आदेशप्रत्य-
ययोरिति षत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

घृताहवन संत्येमा उ पु श्रुधी गिरः ।

याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तऽवसे त्वा ॥ ५ ॥

घृतंऽआहवन । संत्य । इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥

हे घृताहवन घृतेनाहूयमान संत्य फलप्रदाग्ने । इमा उ गिरोऽस्माभिः
प्रयुज्यमाना अपि स्तोत्ररूपा वाचः सु श्रुधि । सुष्ठु शृणु । कण्वस्य महर्षेः
सूनवः पुत्रा याभिर्गीर्भिरवसे स्वरक्षार्थं त्वां हवन्ते । त्वामाह्वयन्ति ॥ घृता-
हवन । घृतेनाहूयतेऽस्मिन्निति घृताहवनः । अधिकरणे न्युट् । आमंत्रिताद्यु-
दात्तत्वं । श्रुधि । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धिरादेशः । बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीय एकत्रिंशो वर्गः ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या त्वां चित्रश्रवस्तमेत्येषा ।
सर्वान्कामानवाप्स्यन्निति खंडे मृचितं । त्वां चित्रश्रवस्तम यद्वाहिष्ठं तदग्नये
। आ० १०. ६. इति ॥ तामेतां मृक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विश्व जंतवः ।

शोचिष्केणं पुरुप्रियाग्ने हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥

त्वां । चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विश्व । जंतवः ।

शोचिःऽकेणं । पुरुऽप्रिय । अग्ने । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे चित्रश्रवस्तम । अतिशयेन विविधहवीरूपान्नयुक्त पुरुप्रिय बहूनां यज्ञ-
मानानां प्रीतिकराग्ने त्वां हव्याय वोळ्हवे हविर्वोढुं विश्व जंतवः प्रजामृत्पन्ना
यज्ञमाना हवन्ते । आह्वयन्ति । कीदृशं । शोचिष्केणं । दीप्तिरूपकेणोपेतं । तथा
च वाजसनेयिन आमनन्ति । शोचन्त इव स्येतस्य समिद्धस्य रश्मयः केना इति ॥

चिचश्चवस्तम । अथ इत्यन्ननाम । चिचं अथो यस्यासौ चिचश्चवाः । अति-
शयेन चिचश्चवाश्चिचश्चवस्तमः । आमंचितानुदात्तत्वं । शोचिष्केशं । शुच दीप्ती ।
अचिंशुचिहुमृपिछादिछर्दिभ्य इतिरितीति । प्रत्ययस्वरः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । हव्याय । हवनक्रियया प्राप्यत्वात् क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी । वोळ्हवे । वह प्रापणे । तुमर्थे सेसेनिति तवेनप्रत्ययः । ढत्वध-
त्वष्टृत्वढलोपेषु कृतेषु सहिवहोरोदवर्णस्य । पा० ६. ३. ११२. । इत्यकारस्यौकारः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमं ।
श्रुक्कणं सप्रथस्तमं विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥
नि । त्वा । होतारं । ऋत्विजं । दधिरे । वसुवित्ऽतमं ।
श्रुत्ऽक्कणं । सप्रथऽतमं । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

हे अग्ने विप्रा मेधाविनो दिविष्टिषु यागेषु त्वां निदधिरे । स्थापितवन्तः ।
कीदृशं । होतारं । आह्वातारं । ऋत्विजं । ऋतुषु यजनशीलं । वसुवित्तमं ।
अतिशयेन धनस्य लभयितारं । श्रुक्कणं । श्रवणयोग्यकर्णोपितं । सप्रथस्तमं ।
अतिशयेन प्रख्यातं ॥ दधिरे । डेरचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि । दिवः स्वर्गस्थेषणानि येषु यागेषु ते दिविष्टयः ।
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति वचनादिव उदित्युत्वं न क्रियते । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ त्वा विप्रा अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।
बृहद्वा बिभ्रतो हविरग्ने मर्ताय दाशुषे ॥ ८ ॥
आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।
बृहत् । भाः । बिभ्रतः । हविः । अग्ने । मर्ताय । दाशुषे ॥ ८ ॥

हे अग्ने सुतसोमा अभिषुतसोमयुक्ता विप्रा मेधाविन ऋत्विजः प्रयोऽभि
हविलक्षणमन्नमभिलक्ष्य त्वा आचुच्यवुः । त्वामागमयन्ति । कीदृशं त्वां । बृहत् ।

महांतं । भाः । भासमानं । कीदृशं विप्राः । दाशुषे मर्ताय हविःप्रदस्य यज्ञ-
मानस्य संबंधि हविर्विभ्रतो धारयंतः ॥ अचुच्यवुः । च्युङ् गतौ । अस्मादंतर्भा-
वित्तरणार्थात् लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । सिजभ्य-
स्तविदिभ्यश्चेति ऋजुसादेशः । जुमि चेति गुणः । बृहत् । भाः । उभयत्र सुपां
मुलुगिति विभक्तेर्लुक् । विभ्रतः । दुभृज् धारणपोषणयोः । शतरि नाभ्यस्ताच्छ-
तुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । मर्ताय दाशुषे ।
उभयत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

नवमीमृचमाह ॥

प्रात॑र्या॒व्णः॑ सह॒स्कृत॑ सोम॒पेया॑य संत्य ।

उ॒हाद्य॑ दे॒व्यं ज॒नं ब॒हिरा॑ सा॒दया॑ व॒सो ॥ ९ ॥

प्रातः॑ ऽयावः॑ । सहः॑ ऽकृत । सोम॑ ऽपेया॑य । संत्य ।

उह । अद्य । देव्यं । जनं । बहिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

हे सहस्कृत बलेन मथित संत्य फलदातवसो निवासहेतुभृताग्ने । उह
देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्दिने सोमपेयाय सोमपानार्थं प्रातर्याव्णः प्रातरागच्छतो
देवान् देव्यं जनमन्यमपि देवताजनं बहिरासादय । यज्ञ प्रापय ॥ प्रातर्याव्णः ।
शस्यत्वोपोऽन इत्यकारलोपः । सहस्कृत । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं ।
तेन क्रियत इति सहस्कृतः । आजःसहोभस्तमसस्तृतीयायाः । पा० ६. ३. ३. इत्य-
लुगभावच्छांदसः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अ॒र्वाचं॑ दे॒व्यं ज॒नम॒ग्ने य॒स्त्व॒ सह॑तिभिः ।

अ॒यं सोमः॑ मु॒दानव॑स्तं पा॒त ति॒रोऽ॒ह्यं ॥ १० ॥

अ॒र्वाचं॑ । दे॒व्यं । ज॒नं । अ॒ग्ने । य॒स्त्व॒ । सह॑तिभिः ।

अ॒यं । सोमः॑ । मु॒दानवः॑ । तं । पा॒त । ति॒रः॑ ऽह्यं ॥ १० ॥

हे अग्ने । अ॒र्वाचम॑भिमुखं दे॒व्यं ज॒नं दे॒वतारूपं॑ प्राणिनं सह॑तिभिः समाना-
हानिर्देवांतरैः सह यस्त्व । यज्ञ । हे मुदानवः मुष्टु फलदातारो देवाः । अ॒यं
सोमो॑ युष्मदर्थं सोमः पुरतो वर्तते । तं सोमं पात । पिवत । कीदृशं । तिरो-

अह्यं । एतन्नामकं । पूर्वस्मिन्नहन्यभिषुतो यः सोम उत्तरेऽहनि हूयते तस्यै-
तन्नामधेयं ॥ दैव्यं । देवाद्यज्राविति प्राग्दीव्यतीयो यज् । यस्त्वं । लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । प्रत्ययस्वराभावश्छांदसः । अग्न इत्यस्य पादादौ वर्तमा-
नस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वात् तिङ्गतिङ् इति निघाता-
भावः । सहूतिभिः । समानाहूतिराह्वानं येषां ते सहूतयः । समानस्य छंदसीति
सभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पात । पा पाने । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । तिरोअह्यं । अहनि भवमह्यं । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित
इति टिलोपो न भवति अहृष्टखोरेव । पा० ६. ४. १४५. । इति नियमात् । भसं-
जायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोः । पा० ६. ४. १६८. । इति
प्रकृतिभावस्तु सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वाच्च क्रियते । तिरोहितोऽह्यस्ति-
रोअह्यः । प्रकृत्यांतःपादमिति प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये द्वात्रिंशो वर्गः ॥

एषो उषा इति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षे । इदमुत्तरं चाश्विनं
गायत्रीछंदस्कं । अचानुक्रमणिका । एषो पंचोनाश्विनं तु गायत्रमिति ॥ प्रातर-
नुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रीछंदस्याश्विनशस्ते चेदं सूक्तं । अथाश्विन एषो
उषाः । आ० ४. १५. । इति सूचितं ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः । स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । व्युच्छति । प्रिया । दिवः । स्तुषे । वां ।

अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

एषो एषैवास्माभिः परिदृश्यमाना प्रिया सर्वेषां प्रीतिहेतुरपूर्व्या पूर्वेषु
मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किंविदानीमुषा उषोदेवता दिवो
द्युलोकस्य सकाशादागत्य व्युच्छति । तमो वर्जयति । हे अश्विनौ वां युवां बृहत्प्र-
भूतं यथा भवति तथा स्तुषे । स्तौमि ॥ स्तुषे । एज् स्तुतौ । तिङां तिङो
भवन्तीत्युत्तमैकवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । यद्वा लेट्युत्तमैकवचने सिङ्गुलं
लेटीति सिप् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

या द॒स्त्रा सि॒न्धुमा॒तरा म॒नो॒तरा र॒यी॒णां । धि॒या दे॒वा व॒सु॒विदा ॥ २ ॥

या । द॒स्त्रा । सि॒न्धुऽमा॒तरा । म॒नो॒तरा । र॒यी॒णां । धि॒या । दे॒वा । व॒सुऽवि॒दा ॥ २ ॥

या दे॒वा यावु॒भावश्चि॒न्ता व॒क्ष्यमा॒णगु॒णयु॒क्ता ता स्तु॒ष इति पूर्व॒चान्वयः । कीदृ॒शौ । द॒स्त्रा । द॒स्त्रा द॒र्शनी॒र्या । सि॒न्धुमा॒तरा । समु॒द्रमा॒तृका । यद्यपि सूर्यच॒न्द्रम॒सावेव समु॒द्रजौ तथाप्यश्चि॒न्ताः केषां॒चिन्मते तदृ॒पत्वात्तथात्वं । र॒यी॒णां ध॒नानां म॒नो॒तरा । मन॒सा तार॒यितारौ । धि॒या कर्म॒णा व॒सु॒विदा नि॒वास॒स्थान॒स्य ल॒भ॒यितारौ ॥ म॒नो॒तरा । मन॒सा तर॒त इति म॒नो॒तरौ । तर॒तेर॒न्तर्भा॒वित॒थ्य॒र्थात् ऋ॒दो॒रबि॒त्यप् । पूर्व॒पदा॒न्तस्य स॒कारस्य रु॒त्वे सति छा॒न्दस॒मुत्वं । र॒यी॒णां । ना॒म॒न्य॒तरस्या॒मिति ना॒म उ॒दात्त॒त्वं । धि॒या । सा॒वे॒का॒च इति वि॒भक्तेरु॒दात्त॒त्वं । व॒सु॒विदा । व॒सूनि नि॒वास॒स्थाना॒नि वि॒न्दत इति व॒सु॒विदा । कृ॒प् चेति कृ॒प् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

व॒च्यंते वां क॒कुहा॒सो जृ॒णाया॒मधि वि॒ष्टपि । य॒ज्ञां रथो॒ विभि॒ष्पता॒त् ॥ ३ ॥

व॒च्यंते । वां । क॒कुहा॒सः । जृ॒णायां । अ॒धि । वि॒ष्टपि । यत् । वां । रथः । वि॒ऽभिः ।

प॒तात् ॥ ३ ॥

हे अश्चि॒न्ता वां यु॒वयोः सं॒वन्धी रथो जृ॒णायां ना॒ना॒णस्त्रैः स्तु॒ताया॒मधि वि॒ष्टपि स्वर्ग॒लोके यद्य॒दा वि॒भिर॒श्वैः प॒तात् । प॒तति ग॒च्छति । तदा॒नी वां यु॒वयोः क॒कुहा॒सः स्तु॒तयो व॒च्यंते । अ॒स्माभि॒रुच्यंते ॥ व॒च्यंते । ब्रवी॒तेर्य॒कि ब्रु॒वो व॒चि॒रिति व॒च्यादे॒शः । व॒चि॒स्वपी॒त्यादि॒ना संप्र॒सार॒णं । संप्र॒सार॒णाच्चेत्यत्र वा छ॒न्दसी॒त्यनु॒वृत्तेः पर॒पूर्व॒त्वस्य पा॒क्षि॒क॒त्वाद्य॒णादे॒शः । प्र॒त्यय॒स्वरः । क॒कुहा॒सः । क॒कुभं शृ॒गे वि॒दुः प्र॒धाने चे॒त्यभि॒धाना॒त् प्रा॒धान्या॒भिधा॒यिना क॒कुभ॒ण्छेन तत्प्र॒तिपा॒दिका स्तु॒तयो ल॒क्ष्यंते । ह॒त्वं छा॒न्दसं । आ॒ज॒सेर॒मु॒गित्य॒मुक् । जृ॒णायां । जृ॒ष व॒योहा॒नौ । अ॒थ स्तु॒त्यर्थो धा॒तृना॒मने॒का॒र्थत्वात् । नि॒ष्टायां श्रु॒कः कि॒तीती॒टप्र॒तिषे॒धः । बहु॒लं छ॒न्दसी॒त्युत्वं । ह॒लि चेति दी॒र्घः । र॒दाभ्या॒मिति नि॒ष्टान॒त्वं । प्र॒त्यय॒स्वरः । वि॒भिः । वी ग॒त्यादौ । वी॒र्यंति ग॒च्छंतीति व॒योऽश्वाः । आ॒णादि॒को डि॒प्रत्ययः । प॒तात् । प॒तृ ग॒ता । ले॒ट्याडा॒गमः । इ॒तश्च लो॒प इती॒कारलो॒पः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

हविषा जारो अ॒पां पि॒प॒र्ति॒ प॒पु॒रि॒र्न॒रा । पि॒ता कु॒ट॒स्य च॒र्ष॒णिः ॥ ४ ॥

ह॒वि॒षा । जा॒रः । अ॒पां । पि॒प॒र्ति॒ । प॒पु॒रिः । न॒रा । पि॒ता । कु॒ट॒स्य । च॒र्ष॒णिः ॥ ४ ॥

हे अश्विनो देवौ । अपां जारः स्वकीयतापेनोदकानां जरयिता सूर्यो हविषास्महन्नेन पिपर्ति । देवान्पूरयति । उदिते सूर्ये हविःप्रदानात्सूर्यस्य पूरकत्वं दृष्टव्यं । अतः सूर्योदयकाले युवाभ्यामागतव्यमित्यर्थः । कीदृशो जारः । पपुरिः । उक्तक्रमेण पूरणस्वभावः । पिता । पालकः । कुटस्य चर्षणिः । कर्मणो दृष्टा । अत्र निरुक्तं । हविषापां जरयिता पिपर्ति पपुरिरिति पूणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा । पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः । नि० ५. २४. । इति ॥ जारः । जरयतीति जार आदित्यः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञंतो निपातितः । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । अपां । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पिपर्ति । पृ पालनपूरणयोः । तिपि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । अतिपिपत्यांश्चेत्यभ्यासस्यत्वं । अनुदात्ते चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । पपुरिः । आहगमहन इति क्तिन्प्रत्ययः । लिङ्ङ्रावात्किञ्चे सिद्धेऽपि पुनः क्तिन्प्रत्ययसामर्थ्याहच्छतृतां । पा० १. ४. ११. । इति गुणाभावः । उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ॒दा॒रो वां म॒ती॒नां ना॒स॒त्या म॒त॒व॒च॒सा । पा॒तं सोम॑स्य धृ॒ष्णु॒या ॥ ५ ॥

आ॒ऽदा॒रः । वां । म॒ती॒नां । ना॒स॒त्या । म॒त॒ऽव॒च॒सा । पा॒तं । सोम॑स्य ।

धृ॒ष्णु॒ऽया ॥ ५ ॥

हे मतवचसाभिमतस्तोत्रो वां युवयोर्मतीनां वृद्धीनामादारः प्रेरको यः सोमोऽस्ति सोमस्य तं सोमं पातं । युवां पिवतं । कीदृशं सोमं । धृष्णुया । धर्षणशीलं । मदकरत्वेन तीव्रमित्यर्थः ॥ आदारः । हङ् आदेरे । आदारयतीत्यादारः । दारजारौ कर्तरि णिलुक् चेति घञप्रत्ययः । आथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मतवचसा । मतमभिमतं स्तोत्ररूपं वचो ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुकि सति पाघ्रेत्यादिना पिबादेशो

न भवति । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे षष्ठी ।
धृष्णुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्येयाजादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये त्रयस्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

या नः पीपरदश्विना ज्योतिष्मती तमस्तिरः । तामस्मे रासाथामिषं ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अश्विना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । तां । अस्मे इति ।

रासाथां । उषं ॥ ६ ॥

हे अश्विना ज्योतिष्मती रमवीर्यादिरूपज्योतिर्युक्ता येदन्नं नोऽस्मान्पी-
परत् । पारयेत् । तृप्तिं प्रापयेत् । किं कृत्वा । तमो दारिद्र्यरूपमंधकारं तिरः ।
अंतर्हितं विनष्टं कृत्वा । तामिषं तादृशमन्नमस्मे अस्मभ्यं रासाथां । युवां दत्तं ॥
पीपरत् । पृ पालनपूरणयोः । रयंताल्लुङि चङि णिलोपः । उपधाह्रस्वत्व-
द्विर्भावहलादिशेषमन्वद्भावेत्वदीर्घाः । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यदभावः । चक्षु-
न्यतरस्यां । पा० ६. १. २१६. । उत्पुनोत्तमस्य धात्वकारस्योदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेना-
भ्यासस्योदात्तत्वं । यदृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अस्मे । सुपां सुलुगिति
चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः । रासाथां । रा दार्नि । छांदसे प्रार्थनायां लुङि
व्यत्ययेनात्मनेपदं । त्रैः सिच । एकाच इतीदप्रतिषेधः । पूर्ववदभावः । तिङ्-
तिङ् इति निघातः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गंतवे । युंजाथामश्विना रथं ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनां । यातं । पाराय । गंतवे । युंजाथां । अश्विना । रथं ॥ ७ ॥

हे अश्विना मतीनां स्तुतीनां पाराय गंतवे पारं गंतुं नावा नौरूपेण
गमनसाधनेन नोऽस्मान्प्रत्यायातं । समुद्रमध्यादागच्छतं । भूमावागंतुं गथं भव-
दीयं युंजाथां । माश्वं कुरुतं ॥ नावा । सावेकाच इति विभक्तरूढात्तत्वं । गंतवे ।
तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । युंजाथां । युजिर् योगे ।
लोढ्यायामि रूधादित्वाच्छम् । असोरच्चीप उत्पकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अरिचं वां दिवस्पृषु तीर्थे सिंधूनां रथः । धिया युयुजे इंदवः ॥ ८ ॥

अरिचं । वां । दिवः । पृषु । तीर्थे । सिंधूनां । रथः । धिया । युयुजे । इंदवः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्दिवस्पृषु द्युलोकादपि विस्तीर्णमरिचं गमनसाधनं नौरूपं सिंधूनां समुद्राणां तीर्थेऽवतरणप्रदेशे विद्यत इति शेषः । रथश्च भूमौ गंतुं विद्यते । इंदवः सोमा धिया भवद्विषयेण कर्मणा युयुजे । युक्ता बभूवुः ॥ अरिचं । ऋ गतौ । अर्तिलूधूमूखनसहचर इवः । पा० ३. २. १८४. । इति करण इचप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । तीर्थे । तृ प्रवन-तरणयोः । पातृतुदिवचिरिचिमिचिभ्यस्थगिति थक् । ऋत इडातोऽरितीत्वं । हलि चेति दीर्घः । युयुजे । लिटीरयो रे इतीरचो रे आदेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

दिवस्क्वाम इंदवो वसु सिंधूनां पदे । स्वं वविं कुह धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । क्वा॒मः । इ॒ंद॒वः । व॒सु । सि॒ंधू॒नां । प॒दे । स्वं । व॒विं । कु॒ह । धि॒त्स॒थः ॥ ९ ॥

हे क्वा॒मः क्वा॒मपु॒त्राः । यद्वा मेधाविन ऋत्विजः । अश्विनावित्थं पृच्छतेति शेषः । कथमिति तदुच्यते । दिवो द्युलोकमकाशादिदिवः सूर्यरश्मयः प्रादुर्भू-ताः । सिंधूनामपां वृष्टिरूपाणां स्यंदनस्वभावानां पदे स्थानेऽंतरिक्षे वसु अस्म-दादिनिवासहेतुभूतमुषःकालीनं ज्योतिराविर्भूतमिति शेषः । अस्मिन्नवसरे युवां स्वं वविं स्वकीयं रूपं कुह धित्सथः । कुच स्थापयितुमिच्छथः । अत्रागत्य प्रदर्श-नीयमिति तात्पर्यार्थः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति किं गच्छात्सप्रत्यर्थे हप्रत्ययः । कु तिहोरिति किमः कु । धित्सथः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । सनि मीमाधुर-भलभणकपतपदामच इस् । पा० १. ४. ५४. । इत्यकारस्य उसादेशः । अच लो-पोऽभ्यासस्य । पा० १. ४. ५८. । इत्यभ्यासलोपः । सः स्याद्धातुके । पा० १. ४. ४९. । इति सकारस्य तकारः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अभूदु भा उ अंगवे हिरण्यं प्रति सूर्यः । व्यख्यज्जिह्यासितः ॥ १० ॥

अभूत् । ऊं इति । भाः । ऊं इति । अंगवे । हिरण्यं । प्रति । सूर्यः । वि । अख्यत् ।
जिह्या । असितः ॥ १० ॥

भा उ सूर्यस्य दीप्तिस्त्वंगव उषःकालीनरश्मिमिद्यर्थमभूदु । प्रादुर्भूतव । सूर्यश्च हिरण्यं प्रति स्वकीयोदयेन हिरण्यमहणोऽभूत् । अग्निश्चासितः स्वकीयदीप्तेः सूर्यप्रवेगेन स्वयं कृष्णो भूत्वा जिह्या स्वकीयया ज्वालया व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । तस्मादयमश्विनोयुवयोरागमनकाल इत्यर्थः ॥ अभूत् । भूमु-
वोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः । हिरण्यं प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति
प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । पा० २. ३. ८. । इति द्वि-
तीया । अख्यत् । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । लुङि चक्षिङ्ः ख्याजिति ख्या-
जादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अभूदु पारमेतवे पंथा ऋतस्य साधुया । अदग्निं वि सृतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊं इति । पारं । एतवे । पंथाः । ऋतस्य । साधुऽया । अदग्निं । वि ।
सृतिः । दिवः ॥ ११ ॥

ऋतस्य सूर्यस्य पारमेतवे रात्रेः पारभूतमुदयादिं गंतुं पंथा गगः साधुया
समीचीनोऽभूदु । निष्पन्न एव । दिवो द्योतनात्मकस्य सूर्यस्य सृतिः प्रमृता
दीप्तिर्यदग्निं । विशेषेण दृष्टा । तस्मादश्विनो युवाभ्यामागत्य ॥ एतवे । इण्
गती । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । साधुया । सुपां सुलुगिति विभक्त्या-
जादेशः । अदग्निं । कर्मणि लुङि चेष्विणादेशः । चिणो लुगिति तणष्टस्य
लुक् । सृतिः । सु गती । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तत्तदिदृश्विनोरवो जरिता प्रति भूषति । मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥
 तत् ऽतत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जरिता । प्रति । भूषति । मदे । सोमस्य ।
 पिप्रतोः ॥ १२ ॥

जरिता स्तोताश्विनोः संबन्धि तत्तदित् पुनः पुनः कृतं सर्वमण्यवोऽस्मद्विषयं
 रक्षणं प्रति भूषति । प्रत्येकमलंकरोति । तदा तदा प्रशंसतीत्यर्थः । कीदृशयो-
 रश्विनोः । मदे हर्षे निमित्तभूते सति सोमस्य पिप्रतोः । सोमं पूरयतोः ॥
 भूषति । भूष अलंकारे । भौवादिकः । पिप्रतोः । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके ।
 अस्माद्धटः शतृ । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । अति-
 पिप्रत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । शतुर्द्विर्द्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामादिरि-
 त्याद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा । मनुष्वच्छंभू आ गतं ॥ १३ ॥
 ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा । मनुष्वत् । शंभू इति शं ऽभू ।
 आ । गतं ॥ १३ ॥

हे शंभू मुखस्य भावयितारावश्विनौ मनुष्वत् मनाविव विवस्वति परि-
 चरणवति यज्ञमाने वावसाना निवासणीलौ युवां सोमस्य पीत्या सोमस्य
 पाननिमित्तं गिरा स्तुतिनिमित्तं चागतं । आगच्छतं ॥ वावसाना । वस नि-
 वासे । ताच्छीत्यवयोवचनेति ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
 अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । मुपां मुलुगिति विभक्ते-
 राकारः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पीत्या । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति
 भावे क्तिन् । घुमास्थेतीत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचने यणादेश
 उदात्तयणां हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । मनुष्वत् । मन ज्ञाने । मन्यते ज्ञा-
 नातीति मनुः । बहुलवचनादौणादिक उमिप्रत्ययः । तच्च तस्येवेति सप्तम्यर्थे
 वतिः । प्रत्ययस्वरः । गतं । गमेलांति बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तो-
 पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

युवोरूषा अनु श्रियं परिज्मनोरूपाचरत् । ऋता वनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उपाः । अनु । श्रियं । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् । ऋता । वनथः ।

अक्तुऽभिः ॥ १४ ॥

हे अश्विनो परिज्मनोः परितो गन्धोयुवायुवयोरूभयोः श्रियमनु । आग-
मनरूपां गोभामनुमृत्योपा उपाचरत । उपःकालदेवतेहागच्छतु । युवयोरा-
गतयोः सतोः पश्चादागतेत्यर्थः । युवां चाक्तुभी रात्रिभिर्ऋता यज्ञगतानि
हवीषि वनथः । कामयेथे । संभजेथे ॥ युवोः । युष्मच्छब्दात् पष्ठीद्विवचनस्य
सुपां सुपो भवन्तीति पष्ठीद्विवचनादेशः । अत आदेशविषयत्वाद्योऽचीति यत्वा-
भावः । शेषे लोपः । परिज्मनोः परितोऽजतो गच्छत इति परिज्मानो । श्वन्नु-
ष्टान्नित्यादिनाजतर्मनिनप्रत्ययांतो निपातितः । ऋता । श्रेष्ठंदमीति श्रेष्ठोपः ।
वनथः । वन पण संभक्तौ । तिङ्गितिङ् इति निघातः ॥

प्रवर्ग्यं पौर्वाह्निके घर्मस्य हविषो द्वितीया याज्योभा पिवतमित्येषा ।
अथोत्तरमिति खंडे मृचितं । उभा पिवतमश्विनेतिचोभाभ्यामनवानं । आ०
४. ७. इति ॥ आश्विनगस्त्रेऽप्येषा द्वितीया याज्या । मृचितं च । प्रवामंधांसि
मद्यान्यस्युरुभा पिवतमश्विनेति याज्ये इति ॥

तामेतां पंचदशीमृचमाह ॥

उभा पिवतमश्विनोभा नः गर्मं यच्छतं । अविद्रियाभिरूतिभिः ॥ १५ ॥

उभा । पिवतं । अश्विना । उभा । नः । गर्मं । यच्छतं । अविद्रियाभिः ।

रूतिऽभिः ॥ १५ ॥

हे अश्विना । उभा युवामुभौ पिवतं । सोमपानं कुरुतं । तत ऊर्ध्वमुभा
युवामुभावविद्रियाभिः प्रशस्ताभिरूतिभी रक्षाभिर्नोऽस्मभ्यं गर्मं मुनं यच्छतं ॥
पिवतं । पा पाने । लोटि णपि पाघ्न्यादिना पिवादेशः । अंगवृत्तं पुनर्वृत्ता-
वविधिर्निष्ठितस्येति वचनात्त्रघृपधगुणाभावः । यज्ञा । आद्युदात्तोऽदंतः पि-
वादेशः । तिङ्गितिङ् इति निघातः । यच्छतं । दाण् दाने । लोटि णपि पाघ्ने-
त्यादिना यच्छादेशः । अविद्रियाभिः । द्रा कुत्सायां गती । विपूर्वादस्माद्भाव

औणादिकः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । विट्निर्दिता । तद्धिरोधि-
न्यविटिः स्तुतिः । तां यांतीत्यविट्रियाः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति विच् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऊतिभिः । अवतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिनोट् । ऊति-
यूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य तृतीये पंचचिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । अयं वामिति नवमानुवाकस्य
चतुर्थे सूक्ते दशचं । अत्रानुक्रांतं । अयं दश प्रागाथं त्विति । ऋषिश्चान्यस्माह-
षेरिति परिभाषितत्वात्कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तथा पूर्वचाश्विनं त्वित्युक्त-
त्वात्तुह्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमश्विदेवताकं । अनयैव परिभाषयेदमुत्तरं च
प्रागाथं । अतः प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः । द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतो-
बृहत्यः ॥ प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ वार्हते छंदस्येतत्सूक्तं । अथाश्विन इति
खंडे सूचितं । इमा उ वामयं वां । आ० ४. १५. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमं ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोऽह्यं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयं । वां । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतुऽवृधा ।

तं । अश्विना । पिवतं । तिरःऽअह्यं । धत्तं । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

हे ऋतावृधा । ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारावश्विना । अश्विनौ वां युवयोरयं पुरोवर्ती सोमः सुतोऽभिषुतः । कीदृशः । मधुमत्तमः । अतिशयेन माधुर्यवान् । तिरोऽह्यं तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं पिवतं । दाशुषे हविर्दत्तवते यज्ञमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि धत्तं । प्रयच्छतं ॥ वां । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी-द्वितीयास्थयोर्वाम्नावा । पा० ८. १. २०. । इति षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । स चानुदात्तः । मधुमत्तमः । सन ज्ञाने । मन्यत इति मधु । फलिपाटिनमीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । धका-रश्चांतादेशः । अतिशयेन मधुमान मधुमत्तमः । मतुपतमपोः पित्त्वादनुदात्तत्वे पदस्वर एव णिष्यते । ऋतावृधा । वृधरंतर्भावितरण्यथात् क्रिप् चेति क्रिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तिरोऽह्यं । अहनि भवोऽह्यः । भवे छंदसीति यत् । अहृष्टखारेवेति नियमान्नस्मद्वित इति टिलोपाभावः । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यंत इति वचनाद्ये चाभावकर्मणाः । पा० ६. ४. १६८. । इति प्रकृतिभावाभावेऽलोपोऽन इत्यकारलोपः । तिरोहिताऽह्यस्तिरोऽह्यः । तिरोऽंतर्धा । पा० १. ४. ७१. । इति गतित्वेन निपातत्वादव्ययत्वे प्रादिसमासेऽव्य-यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाशुषे । दाश्वानसाह्वानित्यादिना कसुप्रत्ययांता निपा-तितः । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता सुपेणसा रथेना यातमाश्वना ।

कणासा वां ब्रह्म कृण्वत्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हव ॥ २ ॥

त्रिऽवंधुरेण । त्रिऽवृता । सुऽपेणसा । रथेन । आ । यातं । अश्विना ।

कणासः । वां । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषां । सु । शृणुतं । हव ॥ २ ॥

हे अश्विना त्रिवंधुरेणोन्नतानतरूपत्रिविधबंधनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृताप्रतिह-तगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेणसा शोभनमुवर्णयुक्तेन रथेनायातं । उहा-गच्छतं । कणासः कण्वपुत्रा मेधाविन ऋत्विजो वां युवयोरध्वरे यागे ब्रह्म

स्तोत्ररूपं मंत्रं हविलक्षणमन्त्रं वा कृण्वन्ति । कुर्वन्ति । तेषां कण्वानां हव-
माह्वानं सु णृणुतं । सुष्ठादेरेण णृणुतं ॥ त्रिवंधुरेण । बभ्रन्तीति बंधुराः ।
बंधुरीणादिक उरन्प्रत्ययः । त्रयो बंधुरा यस्यासौ त्रिवंधुरः । त्रिचक्रादिषु
पाठात् त्रिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । त्रिवृता । त्रिषु
लोकेषु वर्तते इति त्रिवृत् । क्तिप् चेति क्तिप् । मुपेणसा । पेण इति हिरण्यनाम ।
गोभनं पेणो यस्यासौ मुपेणः । आद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
णृणुतं । श्रु श्रवणे । श्रुवः णृ चेति श्रुः । तत्संनियोगेन धातोः णृभावश्च ।
हवं । ह्वयतेभावेऽनुपसर्गस्येत्यप् । संप्रसारणं च गुणावादेशौ । प्रत्ययस्य पित्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दसा वसु विभ्रता रथे दाश्वंसमुप गच्छतं ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमं । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ।

अथ । अद्य । दसा । वसु । विभ्रता । रथे । दाश्वंसं । उप । गच्छतं ॥ ३ ॥

हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकावश्विना मधुमत्तमं सोमं पातं । पिवतं । हे
दसा । अश्विना सोमपानार्थमथास्मदाह्वानानंतरमद्यास्मिन्दिने रथे स्वकीये वसु
विभ्रता । अस्मदुपयुक्तं धनं धारयन्ती दाश्वंसं हविःप्रदं यजमानमुपगच्छतं ।
समीपे प्राप्नुतं ॥ विभ्रता । दुभृज् धारणपोषणयोः । गतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः
श्रुः । भृजामित्यभ्यासस्येत्वं । गतुर्ङित्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अभ्यस्तानामा-
दिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्रिषधस्ये बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतं ।

कण्वांसो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिऽसधस्ये । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञं । मिमिक्षतं ।

कण्वासः । वां । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवां । हवन्ते । अश्विना ॥ ४ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञावश्विना त्रिषधस्ये कक्ष्याचरूपेणास्तीर्णतया त्रिषु

स्थानेष्ववस्थिते बर्हिषि दर्भे स्थित्वा मध्वा मधुरेण रसेन यज्ञं मिमिक्षतं ।
 सेक्तुमिच्छतं । हे अश्विना वां युष्मदर्थं सुतसोमा अभिपुतसोमयुक्ता अभिद्य-
 वोऽभिगतदीपयः कण्वासो युवामुभौ हवन्ते । आह्वयन्ते ॥ त्रिषधस्थे । त्रिषु
 स्थानेषु सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थं बर्हिः । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । आतो लोप
 इटि चेत्याकारलोपः । सधमादस्ययोऽहंसीति सहशब्दस्य सधादेशः । मध्वा ।
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । जमि चेत्यत्र जसादिषु छंदसि वावच-
 नमिति वचनान्नाभावाभावश्च । मिमिक्षतं । मिह सेचने । सत्येकाच उतीट्प्र-
 तिषेधः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वात्त्रयुषधगुणाभावः । अभ्यासहलादिशेषा ।
 ढत्वकुत्वषत्वानि । सुतसोमाः । सुतः सोमो यः । बहुव्रीहिस्वरः । अभिद्यवः ।
 द्युरित्यहर्नाम । तेन तत्संबन्धी प्रकाशो लक्ष्यते । अभिगता द्युं । अत्यादयः
 क्रांताद्यर्थे द्वितीयायाः । पा० २. २. १८. ५. । इति समासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः प्वस्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

याभिः । कण्वं । अभिष्टिऽभिः । प्र । आवतं । युवं । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतं । शुभः । पती इति । पातं । सोमं । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे अश्विना युवं युवामुभौ याभिरभिष्टिभिरपेक्षिताभी रक्षाभिः कण्वं महर्षिं
 प्रावतं । रक्षितवन्तौ । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालका । ताभी रक्षाभि-
 रस्माननुष्ठातृन्स्ववतं । सुष्ठु रक्षतं । स्पष्टमन्यत ॥ अभिष्टिभिः । अभिमुख्ये-
 नेष्यन्त इत्यभिष्टयः फलानि । उप उच्छायां । कर्मणि क्तिनि तितुचेत्यादिनेट्प्र-
 तिषेधः । एमन्नादिषु छंदसि पररूपं वक्तव्यमिति पररूपत्वं । तादौ चेति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । शुभस्पती । शुभ दीप्ता ।
 क्षिप् चेति क्षिप् । षष्ठ्याः पतिषुवेति विमर्जनीयस्य सत्वं । मृवामंचित इति
 षष्ठ्यन्तस्य परांगवद्भावात् षष्ठ्यामंचितस्य समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

सु॒दासे॑ द॒स्रा व॒सु बिभ्र॑ता रथे॒ पृ॒क्षो व॒हत॑मश्विना ।

र॒यिं स॒मुद्रा॑दुत वा दि॒वस्प॑र्यस्मे ध॒त्तं पु॒रु॒स्पृ॒हं ॥ ६ ॥

सु॒ऽदासे॑ । द॒स्रा । व॒सु । बिभ्र॑ता । रथे॒ । पृ॒क्षः । व॒हतं॑ । अ॒श्विना॒ ।

र॒यिं । स॒मुद्रा॑त । उ॒त । वा । दि॒वः । परि॑ । अ॒स्मे इति॑ । ध॒त्तं । पु॒रु॒ऽस्पृ॒हं ॥ ६ ॥

हे दस्रा दर्शनीयावश्विनौ सुदासे शोभनदानयुक्ताय राज्ञे पित्रवनपुत्राय रथे वसु बिभ्रता युवां पृक्षोऽन्नं वहतं । प्रापितवन्तौ । समुद्रादंतरिक्षात् । समुद्रमित्यंतरिक्षनाम । समुद्रोऽध्वरमिति तन्नामसु पाठात् । उत वा दिवस्परि । अथवा स्वर्गात्पर्याहृत्य पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं रयिं धनमस्मे धत्तं । अस्मासु स्थापयतं ॥ सुष्ठु ददातीति सुदाः । अमुनि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं । पुरुस्पृहं । स्पृह ईप्सायां । चुरादिरदंतः । पुरुभिः स्पृह्यत इति पुरुस्पृहः । कर्मणि घञ् । अतो लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नघूपधगुणाभावः । जित्स्वरेणोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तदेव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

य॒ज्ञास॒त्या परा॑वति य॒ज्ञा स्थो॑ अ॒धि तु॒र्व॒ण॑ ।

अ॒तो रथे॑न सु॒वृता॑ न॒ आ ग॑तं सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ ॥ ७ ॥

यत् । ना॒स॒त्या । परा॑वति । यत् । वा । स्थः । अ॒धि । तु॒र्व॒ण॑ ।

अ॒तः । रथे॑न । सु॒ऽवृता॑ । नः । आ । ग॑तं । सा॒कं । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ ॥ ७ ॥

हे नासत्या । असत्यरहितावश्विनौ यत् यदि युवां परावति दूरदेशे स्थः । वर्तन्ते । यज्ञा । अथवाधि तुर्वणेऽधिके समीपे स्थः । अतोऽस्मादूरात्समीपाद्वा सूर्यस्य रश्मिभिः साकं सूर्योदयकाले सुवृता शोभनवर्तनयुक्तेन रथेन नोऽस्मान् प्रत्यागतं । आगच्छतं ॥ नासत्या । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । स्थः । अस भुवि । असोरलोप इत्यकारलोपः । यङुत्तयोगादनिघातः । गतं । गमेर्लोपि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अ॒र्वा॒चा॒ वां॒ स॒प्र॒योऽध्व॒र॒श्रि॒यो॒ वह॑तु॒ स॒व॒ने॒दु॒ष॒ ।

इ॒षं॒ पृ॒चं॒ता॒ सु॒कृ॒ते॒ सु॒दा॒न॒वे॒ आ॒ वहिः॒ सी॒द॒तं॒ न॒रा ॥ ८ ॥

अ॒र्वा॒चा॒ । वां॒ । स॒प्र॒यः॒ । अ॒ध्व॒र॒ऽश्रि॒यः॒ । वह॑तु॒ । स॒व॒ना॒ । इ॒त् । उ॒ष॒ ।

इ॒षं॒ । पृ॒चं॒ता॒ । सु॒ऽकृ॒ते॒ । सु॒ऽदा॒न॒वे॒ । आ॒ । वहिः॒ । सी॒द॒तं॒ । न॒रा ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ । अध्वरश्रियो यागसेविनः सप्रयोऽश्वाः सवनेदुपास्मदनुष्ठे-
यानि चीणि सवनात्येवोपलक्ष्यार्वाचाभिमुखौ वां युवां वहंतु । प्रापयंतु । हे
नरा । अश्विनौ सुकृते सुष्ठु कर्मकारिणे सुदानवे गोभनदानयुक्ताय यज्ञमानाये-
षमन्नं पृचंता संयोजयंता युवां वहिरासीदतं । दर्भं प्राप्तुं ॥ अर्वाचा । मुषां
सुलुगिति विभक्तेराकारः । अध्वरश्रियः । अध्वरं श्रयंतीत्यध्वरश्रियः । क्विञ्चि-
प्रक्षीत्यादिना क्तिप् । दीर्घश्च । वहंतु । वह प्रापणे । णपः पित्वादानुदात्तत्वं ।
तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
सवना । षुञ् अभिषवे । अभिषूयते सोम एष्विति सवनानि । अधिकरणे
ल्युट् । योरनादेशः । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । शेष्ठदंमि
बहुलमिति शेल्लोपिः । पृचंता । पृची संपर्के । गतरि स्थादित्वात् अम । असो-
रलोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुकृते । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेभूते
काले क्तिप् । इस्वस्य पितीति तुक् । सुदानवे । गोभनं दानु दानं यस्यासौ
सुदानुः । दानुशब्दो नुप्रत्ययांत आद्युदात्तः । आद्युदात्तं द्व्यच छंदमीति बहुव्री-
हावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सीदतं । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ॥

नवमीमृचमाह ॥

तेन॑ ना॒स॒त्या॒ ग॒तं॒ रथे॑न॒ सूर्य॑त्वचा ।

येन॑ श॒श्व॒तृ॒ह॒यु॒दा॒णु॒षे॒ वसु॑ म॒ध्वः॒ सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥ ९ ॥

तेन॑ । ना॒स॒त्या॒ । आ॒ । ग॒तं॒ । रथे॑न॒ । सूर्य॑ऽत्वचा ।

येन॑ । श॒श्व॒त् । उ॒ह॒युः॒ । दा॒णु॒षे॒ । वसु॑ । म॒ध्वः॒ । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥ ९ ॥

हे नासत्या सूर्यत्वचा सूर्यसंवृतेन सूर्यरश्मिसहणेन वा तेन प्रसिद्धेन रथे-
नागतं । आगच्छतं । दाणुषे हविर्दत्तवते यज्ञमानाय वसु धनं शश्वत् सर्वदा

येन रथेनोहथुः । प्रापितवन्तौ । तेन रथेनेति पूर्वचान्वयः । किमर्थमागमन-
मिति तदुच्यते । मध्वो मधुरस्य सोमस्य पीतये सोमपानार्थं ॥ सूर्यत्वचा । त्वच
संवरणे । त्वचति संवृणोतीति त्वग् रश्मिः । सूर्यस्य त्वगिव त्वग्यस्य । सप्रभ्यु-
पमानेत्यादिना बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च । सूर्यशब्दः पू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि
राजसूर्यसूर्येत्यादिना रुडागमसहितो निपातितः । ततः प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरेणाद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण शिष्यते । ऊहथुः ।
वह प्रापणे । लिट्यसंयोगान्निट्किदिति लिटः कित्त्वे वचिस्वपीत्यादिना संप्र-
सारणं । अभ्यासहलादिशेषौ सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । यङ्गुत्तयोगादनिघातः ॥

दशमीमृचमाह ॥

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अर्केश्च नि ह्वयामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अर्केः । च । नि । ह्वयामहे ।

शश्वत् । कण्वानां । सदसि । प्रिये । हि । कं । सोमं । पपथुः । अश्विना ॥ १० ॥

पुरुवसू प्रभूतधनावश्विनाववसे ऽस्मदक्षरणार्थमुक्थेभिरुक्थैः शस्त्रैर्केश्वार्चन-
साधनैः स्तोत्रैश्चार्वागस्मदाभिमुख्येन निह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । हे
अश्विनौ कण्वानां कण्वपुत्राणां मेधाविनां वा प्रिये सदसि यज्ञस्थाने शश्वत्सर्वदा
सोमं पपथुहि कं । युवां पीतवन्तौ खलु ॥ उक्थेभिः । बहुलं छंदसीति भिस
ऐसादेशाभावः । बहुवचने ऋत्येदित्येवं । अर्केः । ऋच स्तुतौ । पुंसि संज्ञायां
घः । प्रायेणेति करणे घः । चजोः कु धिग्यतोरिति कुत्वं । निह्वयामहे । निस-
मुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । सदसि । सीदंत्यस्मिन्निति सदः । असुनो निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । पपथुः । पा पाने । लिट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वितीयो वर्गः ॥

सह वामेनेति षोडशर्चं पंचमं मूक्तं । प्रस्फण्व ऋषिः । बार्हतत्वादयुजो
बृहत्यः । युजः सतोबृहत्यः । उपा देवता । सह षोडशोषस्यं त्वित्यनुक्रमणिका ॥
प्रातरनुवाक उपस्ये ऋतौ बार्हते छंदसीदं मूक्तं । अथोषस्य इति खंडे सूचितं ।

प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतं । आ० ४. १४. । इति ॥ तथाश्विनशस्त्रेऽप्ये-
तत्सूक्तं । प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

सह वामेन न उपो व्युच्छा दहितदिवः ।

सह द्युम्नेन बृहता विभावरि राया देवि दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उपः । वि । उच्छ । दहितः । दिवः ।

सह । द्युम्नेन । बृहता । विभाऽवरि । राया । देवि । दास्वती ॥ १ ॥

हे दहितदिवः । द्युदेवतायाः पुत्रि । उपः । उपःकालदेवते नोऽस्मदर्थं
वामेन धनेन सह व्युच्छ । प्रभातं कुरु । हे विभावरि । उपोदेवते बृहता प्रभूतेन
द्युम्नेनान्नं मत् व्युच्छ । हे देवि त्वं दास्वती दानयुक्ता सती राया पशुल-
क्षणेन धनेन सह व्युच्छ ॥ उच्छा । उच्छी विवामे । दहितदिवः । मुवामंचिते
परांगवस्वर इत्यत्र परमपि छंदसीति वचनात् दिव इत्यस्य पूर्वोपगवद्भावे
सत्यामंचितस्य चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । बृहता ।
बृहन्महतोरूपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावरि । भा दीप्री । आतो
मनिन्नित्यादिना वनिष । वनो र चेति ङीष् । तत्संनियोगेन नकारस्य रेफा-
देशः । संवुद्धौ ह्रस्वत्वं । दास्वती । दुदात्र दाने । भावेऽमुनप्रत्ययः । दा दान-
मस्या अस्तीति दास्वती । मादुपधाया इति सतुषी बलं । उगितश्चेति ङीष् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्वीवतीर्गोमतीर्विश्वमुविदो भूरि च्यवंत वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सृनृता उपश्चोद राधो मघोनां ॥ २ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । विश्वऽमुविदः । भूरि । च्यवंत । वस्तवे ।

उत । उदीरय । प्रति । मा । सृनृताः । उपः । चोद । राधः । मघोनां ॥ २ ॥

अश्वीवतीर्वह्मश्चोपेता गोमतीर्वहुभिर्गोभिर्युक्ता विश्वमुविदः कृत्स्नस्य धनस्य
सुष्ठु लभयिष्य उपोदेवता वस्तवे प्रजानां निवासाय भूरि प्रभूतं यथा भवति
तथा च्यवंत । प्राप्ताः । हे उपोदेवते मा प्रति मामुद्दिश्य सृनृताः प्रियहितवाच
उदीरय । ब्रूहि । मघोनां धनवतां संबन्धि राधो धनं चोद । अस्मदर्थं प्रेरय ॥

अश्रावतीः । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मताविति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । वा
छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य पाक्षिकस्योक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । च्यवंत ।
च्युद् गतौ । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । वस्तवे । वस निवासे ।
तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । ईरय । ईर गतौ कंपने च ।
हेतुमति णिच् । चोद । चुद संचोदने । चौरादिकः । लोटि छंदस्युभयथेति शप
आर्द्धधातुक्त्वात् णेरनिति णिलोपः । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
पादादित्वान्निघाताभावः । मघोनां । पष्ठीबहुवचने श्वयुवमघोनामतद्धित इति
संप्रसारणं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

उवासोषा उच्छाच्च नु देवी जीरा रथानां ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुदे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानां ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुदे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषा देव्युवास । पुरा निवासमकरोत् । प्रभातं कृतवतीत्यर्थः । च नु अद्या-
प्युच्छात् । व्युच्छति । प्रभातं करोति । कीदृशी देवी । रथानां जीरा । प्रेरयित्री ।
उषःकाले हि रथाः प्रेर्यन्ते । अस्या उपस आचरणेष्वगमनेषु ये रथाः दधिरे ।
धृताः सज्जीकृता भवन्ति तेषां रथानामिति पूर्वचान्वयः । रथप्रेरणे हृष्टांतः ।
श्रवस्यवो धनकामाः समुदे न । यथा समुदमध्ये नावः सज्जीकृत्य प्रेरयन्ति तद्वत् ॥
उवास । वस निवासे । णलि लिट्वाभ्यासस्योभयेषां । पा० ६. १. ११. । इत्य-
भ्यासस्य संप्रसारणं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उच्छात् । लेट्वाडा-
गमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुदात्तत्वे
प्रत्ययस्वरः । उषा इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वात्तदपेक्षयास्य निघातो न भवति ।
समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्या इति वचनात् । जीरा । जु इति
गत्यर्थः । मौत्रो धातुः । जोरीच्चेति रक्प्रत्ययः । अस्याः । उदमोऽन्वादेश इत्य-
गादेशोऽनुदात्तः । निभक्तिरपि सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । आचरणेषु ।
चर गत्यर्थः । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कृदुत्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । दधिरे । धृद् अवस्थाने । लिट्ः कित्वाद्गुणाभावे यणादेशः ।
चिच्चादंतोदात्तत्वं । यच्छब्दयोगादनिघातः । श्रवस्यवः । श्रूयत इति श्रवो धनं ।

अमुन् । तदात्मन इच्छंतीति श्रवस्यवः । मुप आत्मनः क्वच् । क्वाच्छंदसी-
त्युप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उषो॒ ये ते॒ प्र॒ यामेषु॑ युंजते॒ मनो॑ दानाय॒ सूरयः॑ ।

अत्राह॒ तत्कण्वं॑ एषां॒ कण्वतमो॑ नाम॒ गृणाति॑ नृणां ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युंजते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषां । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति । नृणां ॥ ४ ॥

हे उषस्ते तव यामेषु गमनेषु सत्सु ये सूरयो विद्वांसो दानाभिज्ञा दानाय
धनादिदानार्थं मनः स्वकीयं प्रयुंजते । प्रेरयन्ति । दानशीला उदारः प्रभवः
प्रातःकाले दातुमिच्छंतीत्यर्थः । एषां दातुमिच्छतां नृणां तन्नाम दानविषये
लोकप्रसिद्धं नाम कण्वतमोऽतिशयेन मेधावी कण्वो महर्षिरत्राह । अत्रैवोषः-
काले गृणाति । उच्चारयति । यो दातुमिच्छति यश्च नामग्रहणेन दातारं प्रशं-
सति तावुभावप्युपःकाल एव तथा कुरुत इत्युपसः स्तुतिः ॥ गृणाति । गृ शब्दे ।
क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । नृणां । नामि नृ च । पा० ६. ४. ६. ।
इति दीर्घप्रतिषेधः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ घा॒ योषेव॑ सृनर्युषा॒ याति॑ प्रभुंजती ।

जरयंती॒ वृजनं॑ पद्ददीयत्॒ उत्पातयति॑ पक्षिणः ॥ ५ ॥

आ । घ । योषाऽडव । सृनरी । उषाः । याति । प्रऽभुंजती ।

जरयंती । वृजनं । पत्ऽवत् । डयते । उत् । पातयति । पक्षिणः ॥ ५ ॥

उषा देवी प्रभुंजती प्रकर्षेण सर्वं पालयन्त्यायाति घा । प्रतिदिनमागच्छति
खलु । तत्र दृष्टांतः । सृनरी मुष्टु गृहकृत्यस्य नेत्री योषेव । गृहिणीव । कीह-
श्रुषाः । वृजनं गमनशीलं जंगमं प्राणिजातं जरयंती । जरां प्राप्स्यंती । अम-
कृदुपस्यावृत्तायां वयोहान्या प्राणिनो जीर्णा भवंति । किंच । उपःकाले पद्दत
पादयुक्तं प्राणिजातमीयते । निद्रां परित्यज्य स्वस्वकृत्यार्थं गच्छति । किंच ।
इयमुषाः पक्षिण उत्पातयति । पक्षिणो स्युषःकाले समुत्थाय तत्र तत्र व्रजन्ति ॥

या । ऋचि तुनुषेत्यादिना संहितायां दीर्घः । सुष्ठु नयतीति सूनरी । नृ नये ।
 अच उरितीप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्गुणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति वच-
 नात्कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । परादिष्टदंसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घः । प्रभुंजती । भुज पालनाभ्यवहारयोः । लटः
 शतृ । रुधादित्वाच्छ्रम् । अमोरलोप इत्यकारलोपः । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम
 इति नद्या उदात्तत्वं । वृजनं । वृजी वर्जने । वर्ज्यत इति वृजनं प्राणिजातं ।
 कृपृवृजिमंदिनिधाञ्भ्यः क्युः । उ० २. ७९. । इति क्युप्रत्ययः । किञ्चान्नघृषधगुणा-
 भावः । योरनादेशे प्रत्ययस्वरः । पङ्क्त । पत पादः । तदस्यास्तीति पङ्क्त ।
 रुय इति मतुपो वत्त्वं । व्यत्ययेन मतुप उदात्तत्वं । न च स्वरविधौ व्यञ्जनमवि-
 द्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वे सति ह्रस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्त-
 त्वमिति वाच्यं । ह्रस्वादित्येव सिद्धे पुनर्नुद्ग्रहणसामर्थ्यादेषा परिभाषा ना-
 श्रीयत इति वृत्तावुक्तं । इतरथा हि मरुत्वानित्यत्रापि मतुप उदात्तत्वं स्यात् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे तृतीयो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

वि या मृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिंष्टे पप्तिवांसं आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । मृजति । समनं । वि । अर्थिनः । पदं । न । वेति । ओदती ।

वयः । नकिंः । ते । पप्तिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽवति ॥ ६ ॥

या देवता समनं समीचीनं चेष्टावन्तं पुरुषं विमृजति । प्रेरयति । गृहारामा-
 दिचेष्टाकुशलान्पुरुषानुपःकालः शयनादुत्थाप्य स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति प्रसिद्धं ।
 किञ्च । उषा अर्थिनो याचकान्विमृजति । तेऽपि ह्युपःकाले समुत्थाय स्वकी-
 यदातृगृहे गच्छन्ति । ओदत्युपोदेवता पदं स्थानं न वेति । न कामयते । उषः-
 कालः शीघ्रं गच्छतीत्यर्थः । हे वाजिनीवति । उपोदेवते ते व्युष्टौ त्वदीये प्रभात-
 काले पप्तिवांसः पतनयुक्ता वयः पप्तिखो नकिरासते । न तिष्ठन्ति । किन्तु
 स्वस्वनीडाङ्घ्रिनिर्गत्य गच्छन्तीत्यर्थः ॥ मृजति । मृज विसर्गः । तुदादित्वाच्छ्रः ।
 तस्य ङित्त्वान्नघृषधगुणाभावः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यङ्गु-
 योगादनिघातः । ओदती । उन्दी क्लेदने । उनत्ति सर्वे नीहारेण्योदत्युषाः ।

शतरि व्यत्ययेन शप् । व्यत्ययेनानुनासिकलोपे लघूपधगुणः । उंगितश्चेति ङीप् ।
 आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्नुमभावः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुरदुपदेशस्य-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरणाद्युदात्तत्वं । न च शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं ।
 अंतोदात्ताच्छतुः परस्यास्तद्धिधानात् । नकिष्टे । युष्मत्तत्तत्तद्युष्वंतःपादमिति
 षत्वं । पत्निवांसः । पतू गतौ । लिट् क्स्मः । क्रादिनियमात्प्राप्त इट् वस्वेका-
 जाह्नसामिति नियमान्न प्राप्नोति । तत्क्रियते सर्वविधीनां छंदसि विकल्पित-
 त्वात् । तन्निपत्योऽछंदसीत्युपधात्लोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावाद्भिर्भावः ।
 प्रत्ययस्वरः । वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । मत्वर्थीय
 इनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । ताडणी क्रिया यस्याः सा । तदस्यास्तीति मतुप् ।
 संज्ञायामिति मतुपो वत्वं ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

गतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यात्यभि मानुषान् ॥ १ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि ।

गतं । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयं । वि । याति । अभि । मानुषान् ॥ १ ॥

एषोपोदेवी गतमयुक्त । स्वकीयानां रथानां गतं योजितवती सुभगा सौ-
 भाग्ययुक्तेयमुषाः परावतो दूरस्थानात् सूर्यस्योदयनादधि सूर्योदयस्थानादधि-
 काद्व्युलोकान्मानुषानभि मनुष्यानुद्दिश्य रथेभिः गतमंख्याकैर्युक्तै रथैर्वियाति ।
 विशेषेण गच्छति ॥ अयुक्त । लुङि क्लो क्लीति सिचो लोपः । उदयनात् ।
 उदेत्यत्रेत्युदयनं । इण गतौ । अधिकरणे ल्युट् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुभगा ।
 शोभनो भगो यस्याः सा । आद्युदात्तं अच छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मानुषान् ।
 मनोः पुत्रा मानुषाः । मनोजातावज्यतो पुक् चेत्यत्र पुगागमश्च । त्रित्वा-
 दाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कृणोति सूनरी ।

अप वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं । अस्याः । ननाम । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति । सूनरी ।
अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप । सिधः ॥ ८ ॥

विश्वं सर्वं जगत् जंगमं प्राणिजातमस्या उपसश्चक्षसे प्रकाशाय नानाम ।
प्रह्नीभवति । रात्री तमसि निमग्नाः सर्वे जनास्तन्निवारयित्रीमुषसमुपलभ्य
नमस्कुर्वतीत्यर्थः । कुतः । यस्मादेषा सूनरी । सुषु नेत्री । अभिमतफलस्य प्राप-
यिच्युषा ज्योतिष्कृणोति । सर्वं प्रकाशयति । किंच । मघोनी मघवती धनवती
दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा द्वेषो द्वेष्टनपोच्छत् । अपवर्जयति । तथा
सिधः शोषयितृनपोच्छत् । अपवर्जयति । तस्मादिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुभूता-
मुषोदेवतां विश्वं जगन्मस्करोतीत्यर्थः ॥ अस्याः । इदमोऽन्वादेश इत्यशादे-
शोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्त इति सर्वानुदात्तत्वं । नानाम । संहितायाम-
न्येषामपि दृश्यत इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । तूजादित्वे हि तूतुजान इत्यादाविव पद-
कालेऽपि दीर्घः श्रूयते । ज्योतिः । उणः ष इत्यनुवृत्ताविसुसोः सामर्थ्ये । पा०
८. ३. ४४. । इति विसर्जनीयस्य षत्वं । द्वेषः । द्विष अप्रीती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत
इति विच् । लघूपधगुणः । मघोनी । मघं वनति संभजत इति मघोनी । श्वन्बु-
क्षन्नित्यादिना मघवन्गच्छः कनिन्प्रत्ययांतो निपातितः । स्त्रियामृन्नेभ्यो डी-
विति डीप् । भसंज्ञायां श्वयुवमघोनामतद्धित इति संप्रसारणं । उच्छत् । उच्छी
विवासे । विवासो वर्जनं । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडागमाभावः । सिधः । सिध शोषणे । क्षिप् चेति क्षिप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

उष आ भाहि भानुना चंद्रेण दुहितदिवः ।

आवहंती भूर्यस्मभ्यं सौभगं व्युच्छंती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चंद्रेण । दुहितः । दिवः ।

आऽवहंती । भूरि । अस्मभ्यं । सौभगं । विऽउच्छंती । दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

हे दिवो दुहितः । द्युलोकस्य पुत्रि । उषः । उपोदेवते चंद्रेण सर्वेषामाह्ला-
दकेन भानुना प्रकाशेन आ समंताद्भाहि । प्रकाशस्व । किं कुर्वती । दिविष्टिषु
दिवसेषु भूरि प्रभूतं सौभगं सौभाग्यमस्मभ्यमावहंती । संपादयंती । तथा

व्युच्छंती । तमांसि वर्जयंती ॥ उषः । षाष्टिकमामञ्चिताद्युदात्तत्वं । दुहितर्दिवः । परमपि छंदसीति दिव इत्यस्य परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामञ्चितांगवद्भावे सति षष्ठ्यामञ्चितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । आवहंती । डीपशपी पित्वादनुदात्तौ । शतुश्चादुपदेशाच्चसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वं । अतो धातुस्वरः शिष्यते । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । भूरि । प्रभवति न विनश्यतीति भूरि । अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन्निति क्तिन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगान्मञ्च इत्युक्ताच्चादिषु पाठादञ्जप्रत्ययः । हङ्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । पा० ७. ३. १९. । इत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते इति वचनादचोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति वृत्तावुक्तं । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । तौदादिकः । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । दिविष्टिषु । दिव्शब्देन दिविष्ट आदित्यो लक्ष्यते । तस्येष्टय एषणानि गमनानि येषु दिवसेषु ते दिविष्टयः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं ते वि यदुच्छसि मूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरि श्रुधि चित्रामघे हवँ ॥ १० ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनं । जीवनं । ते इति । वि । यत् । उच्छसि । मूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । श्रुधि । चित्रऽमघे । हवँ ॥ १० ॥

हे मूनरि । उपोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणं च ते हि त्वय्येव वर्तते । यद्यस्मात्त्वं व्युच्छसि । तमो वर्जयसि । हे विभावरि विशिष्टप्रकाशयुक्ते सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति बृहता पौढेन रथेनायाहीति शेषः । तथा हे चित्रामघे विचित्रधनयुक्ते उपोदेवि नोऽस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि । शृणु ॥ प्राणनं । अत्र चेष्टायां । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । योरनादेशः । समासेऽनिते । पा० ८. ४. १९. । इत्युपसर्गस्यादकारान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णत्वं । नन्वनितेरितीटा निर्देशात्कथमत्र चेष्टायामित्यस्य णत्वं । तर्हि जीवनस्य पृथगुपादानात्तेनैव धातुना चेष्टा लक्ष्यते । समासं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । संहितायामेकादेशस्वरेणैकादेशस्योदात्तत्वं । ते । सुपां मुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । उच्छसि । उच्छी विवासे । तौदादिकः । सिपः पित्वादनु-

दात्तत्वे विकरणस्वरः । निपातैर्यद्यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । मूनरि । सुष्टु नयतीति मूनरी । नृ नय इत्यस्मादच डरित्यौणादिक इप्रत्ययः । गतिसमासे कृद्गुहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् कृदिकारादक्तिन इति डीष् । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वे प्राप्ते आमं-चित्तस्य चेत्याष्टमिको निघातः । विभावरी । विणिष्टा भा यस्याः सा । छंदसी-वनिषी । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनी र चेति डीष् तत्संनियोगेन नकारस्य रेफादेशश्च । शुधि । शुशृणुपृकृवृभ्यश्छंदसीति हेर्धि-रादेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हेरपित्वेन प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । मघमिति धननाम । चिचं मघं यस्याः सा चिच-मघा । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । हवं । ह्वेज् स्पर्धायां ण्ये च । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणं च ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्थो वर्गः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

उषो वाजं हि वंस्व यश्चिचो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अध्वरा उप ये त्वा गृणन्ति वह्यः ॥ ११ ॥

उषः । वाजं । हि । वंस्व । यः । चिचः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अध्वरान् । उप । ये । त्वा । गृणन्ति । वह्यः ॥ ११ ॥

हे उषः । वाजं हविलक्षणमन्नं हि श्रुतिषु प्रसिद्धं वंस्व । याचस्व । स्वी-कुर्वित्यर्थः । यो वाजश्चिचश्चायनीयो मानुषे मनुष्ये जने जाते यजमाने वर्तते तं वाजमिति पूर्वचान्वयः । तेन करणेन सुकृतः सुष्टु कृतवतो यजमानानध्व-रान् हिंसारहितान् यागानुपावह । प्रापय । ये यजमाना वह्यो यज्ञनिर्वाह-कास्त्वा त्वां गृणन्ति स्तुवंति तान् सुकृत इति पूर्वेण संबंधः । एतदुक्तं भवति । यजमानैः प्रत्तं हविः स्वीकृत्य पुनरपि तेषां यज्ञं संपादयेति ॥ वाजं । वज्रं गतो । कर्मणि घञ् । अजिब्रज्योश्च । पा० १. ३. ६०. । इत्यत्र चणष्टस्यानु-क्तसमुच्चयार्थत्वाद्वाजो वाज्यमित्यत्रापि कुत्वाभाव इति वृत्तावुक्तत्वात्कुत्वाभावः । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । वंस्व । वनु याचने । अत्र याचनवाचिना धातुना तदुत्तरभावी स्वीकारो लक्ष्यते । बहुलं छंदसीति विक-

रणस्य लुक् । अनुदात्तेच्चास्ससार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । हि चेति निघात-
प्रतिषेधः । सुकृतः । सुकर्मपापेत्यादिना करोतेर्भूतार्थे क्तिप् । तुगागमः । कृदुक्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । अध्वरान् । ध्वरो हिंसा नास्यस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अध्वरानित्यस्येप्सिततमत्वात्कर्तुरीप्सिततमं । पा० १. ४. ४९ ।
इति कर्मसंज्ञा । सुकृत इत्यस्य त्वकथितं च । पा० १. ४. ५१ । इति । नीवत्योर्हर-
तेश्चेति द्विकर्मकेषु वहतेः परिगणितत्वात् । अध्वरानित्यच्च नकारस्य संहितायां
दीर्घादटीति रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति पूर्वस्याकारस्य सानुनासिकता ।
गृणन्ति । गृ शब्दे । ऋादिभ्यः आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयो-
रात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङ्प्रत्ययोगादनिघातः ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

विश्वँ देवाँ आ वह सोमपीतयेऽंतरिक्षादुपस्त्वं ।

सास्मासु धा गोमदश्चावदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यं ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अंतरिक्षात् । उपः । त्वं ।

सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यं । उषः । वाजं । मुऽवीर्यं ॥ १२ ॥

हे उपः । त्वं सोमपीतये सोमपानार्थमंतरिक्षादंतरिक्षालोकाद्विश्वान्सर्वान्दे-
वानावह । अस्मदीयं देवयजनदेशं प्रापय । हे उपः सा तादृशी त्वं गोमत्
गोमंतं बहुभिर्गोभिर्युक्तमश्वावदश्वरूपेतमुक्थ्यं प्रशस्यं सुवीर्यं गोभनवीर्योपितं वा-
जमन्नमस्मासु धाः । निधेहि स्थापयेत्यर्थः ॥ धाः । दधातेऽहं दसि लुङ् लुङ् लुङ्
इति प्रार्थनायां लुङ् । गातिष्येति सिचो लुक् । बहुलं हंस्यमाद्योगेऽपीत्यड-
भावः । गोमत् । अश्वावत् । मंत्रे सोमाश्वेदियेति मतुपि दीर्घत्वं । उभयत्र मुपां
सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं । तत्र भवमुक्थ्यं । भवे हंस्येति
यत् । सर्वे विधयश्चंदसि विकल्प्यन्त इति यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्व-
रितमिति स्वरितत्वं । उपः । आमंचिताद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः ।
सुवीर्यं । गोभनं वीर्यं यस्य । वीरवीर्यो चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

यस्या रुशंतो अर्चयः प्रति भद्रा अहंशत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशंतः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अहक्षत ।

सा । नः । रयिं । विश्वऽवारं । सुऽपेशसं । उषाः । ददातु । सुगम्यं ॥ १३ ॥

यस्या उषसोऽर्चयः प्रकाशा रुशंतः शबून्हंसंतो भद्राः कल्याणाः प्रत्यहक्षत । प्रतिदृश्यन्ते । सा तथाभूतोषा नोऽस्मभ्यं रयिं ददातु । कीदृशं रयिं । विश्ववारं । विश्वस्य वारकं । यद्वा विश्वैर्वरणीयं । सुपेशसं । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपोपेतं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यं । यद्वा सुगम्यमिति सुखनाम । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दः ॥ रुशंतः । रुश रिश हिंसायां । शतरि तुदादित्वाच्छः । अदुपदेशात्तत्सर्वधातुकानुदात्तत्वे सति शिष्टत्वाद्धिकरणस्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अहक्षत । दृशेः कर्मणि लुङि ऋस्यादादेशः । च्छेः सिच् । न दृशः । पा० ३. १. ४७. इति कसप्रतिषेधः । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. इति सिचः कित्वात्तद्धूपधगुणभावः । मृजिहशोर्ल्यमकिति । पा० ६. १. ५८. इत्यमागमाभावश्च कित्वादेव । षत्वकत्वषत्वानि । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्ववारं । विश्वं वृणोतीति विश्ववारः । वृज् वरणे । कर्मण्यण् । यद्वा । विश्वैर्व्रियत इति विश्ववारः । कर्मणि घञ् । मरुद्वादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुगम्यं । सुष्ठु गंतव्यः सुगमः । गमेर्घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । तच्च भवं सुगम्यं । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहूरेऽवसे महि ।

सा न स्तोमौ अभि गृणीहि राधसोषः शुक्लेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चित् । हि । त्वां । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहूरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्लेण । शोचिषा ॥ १४ ॥

हे महि महिते पूजनीये वोषोदेवते त्वां ये चिद्धि ये खलु प्रसिद्धाः पूर्वं चिरंतना ऋषयो मंचद्रष्टार ऊतये रक्षणाय । अव इत्यन्नाम । अवसेऽन्नाय च जुहूरे । जुह्विरे । आहूतवंतः । मूर्त्तरूपैर्मंचैः स्तुतवंत इत्यर्थः । हे उषः सा तादृशी त्वं राधसास्माभिर्दत्तेन हविलक्षणेन धनेन शुक्लेण शोचिषा दीप्तेन तमोनिवारयितुं समर्पेन तेजसा चोपलक्षिता सती तेषामृषीणामिव नोऽस्माकं

स्तोमानभि स्तुतीरभिलक्ष्य गृणीहि । सम्यक् स्तुतमिति शब्दय । अस्मदीयाभिः
स्तुतिभिः संतुष्टा भवेत्यर्थः ॥ ऊतये । अघतेः क्तिनि ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्यो-
पधायाश्चोट् । ऊतियूतीत्यादिना क्तिबुदात्तो निपातितः । जुहूरे । ह्येञ् स्पर्धायां
शब्दे च । लिट्वाभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचनात्पूर्वमेवाभ्यस्तकारणभूतस्य ह्यतेः संप्र-
सारणं । अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः । कश्चाभ्यस्तस्य ह्यतिः । यस्तस्य कारणमिति
व्याख्यातत्वात् । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । द्विर्वचनादीनि । इरयो र इतीरेचो
रे आदेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । यवृत्तयोगादनिघातः । तच्च हि पंचमीनिर्दे-
शेऽपि व्यवहितेऽपि कार्यं भवतीत्युक्तं । महि । मह पूजायां । औणादिक
उप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । संबुद्धावस्त्वर्थेति ह्रस्वत्वं । स्तोमान् ।
संहितायां नकारस्य रुत्वाद्युक्तं । निच्चादाद्युदात्तत्वं । गृणीहि । गृ शब्दे । क्रिया-
दिकः । शिति प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधसा । राधोत्यनेनेति राधः ।
असुनो निच्चादाद्युदात्तत्वं । उषः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्टिकमा-
मं चिताद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उषो यदद्य भानुना वि द्वारवृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छदिः प्र देवि गोमंतीरिपः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारो । वृणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकं । पृथु । छदिः । प्र । देवि । गोऽमंतीः । उषः ॥ १५ ॥

हे उषः । त्वमद्यास्मिन्प्रभातसमये यद्यस्माद्भानुना प्रकाशेन दिवोऽंतरिक्षस्य
द्वारौ द्वारभूतौ पूर्वापरदिग्भागाबंधकारेणाच्छादितौ व्यृणवः । विद्विष्य प्रा-
प्नोषि । तस्मात्त्वं नोऽस्मभ्यं छदिस्तेजस्वि गृहं प्रयच्छतात् । देहि । कीदृशं छदिः ।
अवृकं । हिंसकरहितं । पृथु । विस्तीर्णं । अपि च हे देवि देवनशीले गोमंतीर्बहु-
भिर्गोभिर्युक्ता उषोऽन्नानि । प्रेत्युपसर्गस्यावृत्तेर्यच्छतादित्यनुपज्यते । प्रयच्छतात् ।
देहि । त्वदागमनस्यास्मदक्षणार्थत्वादस्मदभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ छदिरिति
गृहनाम । छदिः छदिरिति तन्नामसु पाठात् । वृणवः । वृणु गतौ । छांदसे लङि
सिपि तनादित्वादुप्रत्ययः । ततो व्यत्ययेन शपि गुणावादेशौ । शपः पिच्चादनु-
दात्तत्वं उप्रत्ययस्वरः शिष्यते । यवृत्तयोगादनिघातः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वं । प्र नः । उपसर्गाद्बहुलमिति बहुलवचनान्नसो णत्वाभावः ।

यच्छतात् । दाण् दाने । शपि पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः । अवृकं । नास्ति
वृकोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पृषु । प्रथ प्रख्याने ।
प्रथिमदिभस्त्रां संप्रसारणं सलोपश्चेति कुप्रत्ययः संप्रसारणं च । छदिरिति गृह-
नाम । उद्धृदिर् दीप्तिदेवनयोः । अर्चिषुचिहुसृपिछादिछदिभ्य इसिरितीसिप्र-
त्ययः । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं द्युम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥

सं । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सं । इळाभिः । आ ।

सं । द्युम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सं । वाजैः । वाजिनीऽवति ॥ १६ ॥

हे उषः । नोऽस्मान्नाया धनेन संमिमिक्ष्व । संसिंच । संयोजयेत्यर्थः । कीदृशेन
धनेन । बृहता प्रभूतेन । विश्वपेशसा । पेश इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तेन ।
तथेळाभिरा । गोभिश्चास्मान्संमिमिक्ष्व । इळेति गोनाम । इळा जगतीति तच्चा-
मसु पाठात् । आकारः समुच्चये पादांते वर्तमानत्वात् । उक्तं च । एतस्मिन्नेवार्थे
देवेभ्यश्च पितृभ्य आ इत्याकार इति । किंच हे महि महनीय उषोदेवते द्युम्नेन
यशसा संमिमिक्ष्व । द्युम्नं द्योततेर्यगो वाचं वेति यास्कः । नि० ५. ५. । कीदृशेन
द्युम्नेन । विश्वतुरा । सर्वेषां शबूणां हिंसकेन । तथा हे वाजिनीवति । अन्नसा-
धनभूतक्रियायुक्ते वाजैरन्नरस्मान्संमिमिक्ष्व । अन्नं वै वाज इति श्रुत्यंतरात् ॥
राया । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहता । बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । विश्वपेशसा । विश्वानि पेशांसि यस्यासौ विश्वपेशः । बहु-
व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यद्वा मरुद्वृ-
धादिर्दृष्ट्यः । मिमिक्ष्वा । मिह सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लोटि बहुलं
छंदसीति शपः द्युः । द्विर्भावहलादिशेषौ । ढत्वकत्वषत्वानि । प्रत्ययस्वरस्य सति
शिष्टत्वात् एव शिष्यते । पादादिवादिनिघातः । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थ-
त्वात्तिङ्गितिङ् इति निघातो न भवति । समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा
वक्तव्या इति वचनात् । विश्वतुरा । तूर्वतीति तूः । तुर्वी हिंसार्थः । क्तिप् चेति
क्तिप् । राहोप इति वकारलोपः । विश्वेषां तूर्विश्वतूः । समासस्येत्यंतोदात्तत्वं ।

वाजिनीवति । वाजोऽन्नमस्या अस्तीति वाजिनी क्रिया । तादृशी क्रिया यस्याः
सा तथोक्ता ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचमो वर्गः ॥

उपो भदेभिरिति चतुर्ऋचं पष्ठं सूक्तं । अचानुक्रम्यते । उषश्चतुष्कमानुष्टुभं
त्विति । कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । तुत्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं चानुष्टुभं । पूर्व-
त्रोषस्यं त्वित्युक्तत्वादितमपि सूक्तमुपस्यं ॥ प्रातरनुवाकस्योपस्यं क्रतावानुष्टुभे
छंदस्येतत्सूक्तं । सूच्यते हि । उपो भदेभिरित्यानुष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ।
आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तं । प्रातरनुवाकस्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपो भदेभिरा गहि दिवश्चिदोचनादधि ।

वहंवरुणस्व उप त्वा सोमिनो गृहं ॥ १ ॥

उषः । भदेभिः । आ । गहि । दिवः । चित । रोचनात् । अधि ।

वहंतु । अरुणऽस्वः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहं ॥ १ ॥

हे उपः । उपोदेवते भदेभिर्भेदनीयैः गोभनैर्मार्गदिवोऽंतरिक्षलोकात् रोच-
नादोचमानाहीयमानात् । अधिरूपर्यथः । उपरिवर्तमानात् । चिदिति पृजार्थः ।
पूजितादेवंविधादंतरिक्षलोकादागहि । आगच्छ । हे उपः । अरुणस्वोऽरुणवर्णा
गावः सोमिनः सोमयुक्तस्य यज्ञमानस्य गृहं देवयज्ञनरूपं यज्ञगृहं त्वा त्वामुप-
वहंतु । प्रापयंतु ॥ गहि । गमेलोऽति बहुलं छंदसीति शपो लुक । हेरपित्वेन
द्विहोऽनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनामिकलोपः । अतो हेरिति लुक न भवति ।
असिद्धवदत्र । भादित्यनुनामिकलोपस्यासिद्धत्वात् । रोचनात् । रुच दीप्ता ।
अनुदात्तश्च हलादेरिति युच । योरनादेशे चित इत्यंतादात्तत्वं । अरुणस्वः ।
प्सा भक्षणे । प्सांति भक्षयंति स्तनं पिवंतीति स्वो वत्साः । आणादिकः
कुप्रत्ययः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । अरुणाः स्वो यासां तास्त-
थोक्ताः । अत्र वत्सानामारुण्यप्रतिपादनान्मातृणामपि तथात्वं गम्यते । पेतृक-
मश्वा अनुहरंते मातृकं गावोऽनुहरंते इति गोवर्दीयः । तासां चापोवाहनत्वं
निघंटावुक्तं । अरुणो गाव उपसामिति । अरुणशब्दोऽर्तेश्चेत्युनन्प्रत्ययांतः ।

तृणाख्यायां चित् । उ० ३. ५९. । इत्यतश्चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तः । स एव बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मुपेणसं सुखं रथं यमध्यस्था उपस्त्वं ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

मुऽपेणसं । मुऽखं । रथं । यं । अधिऽअस्थाः । उपः । त्वं ।

तेन । मुऽश्रवसं । जनं । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

हे उपः । त्वं यं रथमध्यस्थाः । अधितिष्ठसि । कीदृशं रथं । मुपेणसं । गोभन-
वयवं गोभनरूपयुक्तं वा । पेण इति रूपनामेति यास्कः । यद्वा गोभनहिरण्य-
युक्तं । पेणः कृशमिति तन्नामसु पाठात् । सुखं । गोभनेन खेनाकाशेन युक्तं ।
विस्तृतमित्यर्थः । यद्वा सुखहेतुभूतं । अथवा सुखमिति क्रियाविशेषणं । सुखं
यथा भवति तथेत्यर्थः । हे दिवो दुहितः । द्युलोकसकाशादुत्पन्न उषोदेवते
तेन रथेनाद्यास्मिन्काले सुश्रवसं गोभनहविर्युक्तं जनं यज्ञमानं प्राव । प्रकर्षण
गच्छ ॥ मुपेणसं । पिण अवयवे । अस्मादमुनप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तः पेणस-
गच्छः । गोभनं पेणो यस्यासौ मुपेणः । आद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अध्यस्थाः । तिष्ठतेऽछंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङि गातिस्थेति
सिचो लुक् । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तिङि चोदात्तवतीति
गतेरनुदात्तत्वं । तेना । अन्येषामपि हृण्यत इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवसं ।
श्रव इत्यन्नाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । मुपेणसमिति वदुत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अव । अव रक्षणगतिप्रीतिनृप्रीत्युक्तत्वादवावतिर्गत्यर्थः । दुहितर्दिवः ।
परमपि छंदसीति षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति पदद्वयसमुदायस्याष्ट-
मिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

वयश्चिन्ने पतत्रिणो द्विपच्चतुष्पदर्जुनि ।

उषः प्रारंभतूरनु दिवोऽन्तेभ्यस्परि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि ।

उषः । प्र । आरन् । अर्जुन् । अन् । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

हे अर्जुनि शुभ्रवर्ण उषः । उषोदेवते ते तव ऋतूरनु गमनान्यनुलक्ष्य द्विपत्
 द्विपात् मनुष्यादिकं चतुष्पत् गवादिकं तथा पतचिणः पतचवंतः पक्षीपेता
 वयश्चित् पक्षिणश्च दिवोऽन्तेभ्य आकाशप्रांतेभ्यः पर्युपरि प्रारन् । प्रकर्षेण
 गच्छन्ति । रात्रावंधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमानंतरं चेष्टावंतो भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ पतचिणः । पतू गतौ । पतत्यनेनेति पतचं । अमिनक्षीत्यादिनाचन्प्र-
 त्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । द्विपत् । द्वौ पादावस्येति संख्यामुपूर्वस्य । पा० ५.
 ४. १४०. । इति पादशब्दस्यान्त्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भवात् पादः
 पत् । पा० ६. ४. १३०. । इति पदभावः । द्विचिभ्यां पाहन्मृद्धं बहुव्रीहौ । पा० ६.
 २. १९७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पत् । चत्वारः पादा अस्य । स्वरव्यतिरिक्तं
 पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उणः ष इत्यनुवृत्ताविददुपधस्य चाप्र-
 त्ययस्य । पा० ८. ३. ४१. । इति विसर्जनीयस्य पत्वं । न च परत्वेनास्य विद्वत्वात्
 कुप्चोः ऋकपो च । पा० ८. ३. ३७. । इत्युपध्मानीयादेशः शंकनीयः । येन ना-
 प्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वात् । अपवादस्तु परमपि पूर्वं बाधत एवेति वृत्तावुक्तं ।
 आरन् । ऋ गतौ । छंदसि लुङ्लुङलिट् इति वर्तमाने लुङि सतिशस्यति-
 भ्यश्चेति च्लेरडादेशः । ऋहणोऽङि गुण इति गुणः । आदागमः । ऋतून । ऋ
 गतौ । अस्मादौणादिको भावे कुप्रत्ययः । अनु । अनुलक्षणे । पा० १. ४. ८४. ।
 इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । इति द्वितीया ।
 संहितायां दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनामिकः पूर्वस्य
 तु वेति रोः पूर्वस्य वर्णस्य सानुनामिकत्वं । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तिरुदात्ता ।
 अन्तेभ्यः । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

व्युच्छंती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनं ।

तां त्वामुपवसूयवो गीभिः कणा अहृषत ॥ ४ ॥

विऽउच्छंती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वं । आऽभासि । रोचनं ।

तां । त्वां । उपः । वसूऽयवः । गीऽभिः । कणाः । अहृषत ॥ ४ ॥

हे उषः । व्युच्छंती तमो वर्जयन्ती त्वं रश्मिभिः स्वकीयस्तेजोभिर्विश्वं सर्वं
 भूतजातं रोचनं रोचमानं प्रकाशयुक्तं यथा भवति तथाभासि । आ समंतात्

प्रकाशयसि । हि यस्मादेवं तस्मात्तां तादृशीं त्वां वसूयवो वसुकामाः कणा
मेधाविन ऋत्विजः कण्वगोत्रोत्पन्ना वा महर्षयो गीर्भिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभि-
रहूयत । स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ कण्व इति मेधाविनाम् । कण्व ऋभुरिति तन्नामसु
पाठात् । आभासि । भा दीप्ता । अदादित्वाच्छपो लुक् । सिपः पित्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं ।
रोचनं । रुच दीप्ता । अनुदात्तेश्च हलादेरिति युच् । चित् इत्यन्तोदात्तत्वं ।
वसूयवः । वसु धनमात्मन उच्छ्रंतः । सुप् आत्मनः क्यच् । अकृत्सार्वधातुकयो-
रिति दीर्घः । क्वाच्छ्रंदसीत्युप्रत्ययः । गीर्भिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
कणाः । कण्व शब्दार्थः । अग्निप्रुषिलटिकणीत्यादिना कृन्प्रत्ययः । निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । अहूयत । ह्वेजो लुङि क्कः संप्रसारणमित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति
संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति दीर्घत्वं । चूः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षष्ठो वर्गः ॥

उदु त्यमिति त्रयोदशर्चं सप्तमं मूक्तं प्रस्कण्वस्यार्षं सूर्यदेवत्यं । आदौ नव
गायत्र्यः णिष्ठाश्चतस्रोऽनुष्टुभ इत्युक्तं । तथा चानुक्रांतं । उदु त्यं सप्तोना सौर्यं
नवाद्या गायत्र्य इति ॥ आश्विनशस्त्रे सौर्यं क्रतावुदु त्यमित्यादयो नवर्चः शंस-
नीयाः । संस्थितेष्वश्विनायेति खंडे मृचितं । सूर्यो नो दिव उदु त्यं जातवेदस-
मिति नव । आ० ६. ५. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहंति केतवः । हृणे विश्वाय सूर्यं ॥ १ ॥

उत । ऊं इति । त्यं । जातवेदसं । देवं । वहंति । केतवः । हृणे । विश्वाय । सूर्यं ॥ १ ॥

केतवः प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः । यद्वा सूर्यरश्मयः सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यमुदु
वहंति । ऊं वृद्धं वहंति । ऊं इति पाठपूरणः । छांदसो मकारलोपः । उक्तं च ।
मिताश्वारण्यनर्थकाः कृमीमिद्विति । किमर्थं । विश्वाय विश्वस्मै भुवनाय हृणे
द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोद्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यं । त्यं
प्रसिद्धं जातवेदसं । जातानां प्राणिनां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा । देवं ।
द्योतमानं । अत्र निरुक्तं । उद्ध्वहंति तं जातवेदसं देवमश्वाः केतवो रश्मयो वा

सर्वेषां भूतानां संदर्शनाय सूर्ये । नि० १२. १५. । इति ॥ जातवेदसं । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं च । हृणे । हृणे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः । सूर्ये । राजसूर्य-सूर्येत्यादिना घू प्रेरण इत्यस्मात् क्यपि रुडागमसहितो निपातितः । अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अप॒ त्ये ता॒यवो॑ यथा॒ न॒श॒त्रा य॑न्त्य॒क्तुभिः॑ । मृ॒राय॑ विश्व॒च॒क्ष॒से ॥ २ ॥

अप॒ । त्ये । ता॒यवः॑ । यथा॒ । न॒श॒त्रा । य॑न्ति । अ॒क्तुऽभिः॑ । मृ॒राय॑ । विश्व॒ऽच॒क्ष॒से ॥ २ ॥

त्ये तायवो यथा । प्रसिद्धास्तस्करा इव नशत्रा नशत्राणि देवगृहरूपाणि । देवगृहा वै नशत्राणीति श्रुत्यंतरात् । यद्वा । उह लोके कर्मानुष्ठाय ये स्वर्गं प्राप्नुवन्ति ते नशत्ररूपेण दृश्यन्ते । तथा च श्रूयते । यो वा उह यजतेऽमुं लोकं नशते तन्नशत्राणां नशत्रत्वमिति । यद्वा तेषां मुकृतिनां ज्योतीषि नशत्राण्यु-च्यन्ते । मुकृतां वा एतानि ज्योतीषि यन्नशत्राणीत्याम्नानात् । यास्कस्त्वाह । नशत्राणि नशतेर्गतिकर्मणो नेमानि शत्राणीति च ब्राह्मणं । नि० ३. २०. । इति । तथाविधानि नशत्राण्यक्तुभी रात्रिभिः सहापयन्ति । अपगच्छन्ति । विश्वचक्षसे । विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य मृराय सूर्यस्यागमनं हृष्टेति शेषः । तस्करा नशत्राणि च रात्रिभिः सह सूर्यं आगमिष्यतीति भीत्या पलायन्त इत्यर्थः ॥ तायुरिति स्तेननाम । तायुस्तस्कर इति तन्नाममु पाठात् । अक्षुरिति रात्रिनाम । शर्वर्यक्तु-रिति तत्र पाठात् । यथा । यथेति पादांत इति सर्वानुदात्तत्वं । नशत्रा । नश गतौ । अमिनश्चायजिबन्धिपतिभ्योऽचन्नित्यत्रनप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । नभ्राणनपादित्यत्र वृत्तौ त्ववमुक्तं । न शरति न श्रीयत इति वा नशत्रं । श्रीयतेः शरतेर्वा नशत्रमिति निपात्यत इति । शेषं दमि बहुलमिति शेषः । यन्ति । इण् गतौ । इणो यणिति यणादेशः । मृराय विश्वचक्षसे । विश्वं चष्टे प्रकाशयतीति विश्वचक्षाः । चक्षेर्वहुलं शिञ्चेत्यमुनप्रत्ययः । शिञ्चेन सार्वधातु-क्त्वात् ख्याज्जादेशाभावः । उभयत्र पष्ठचर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अहश्चमस्य केतवो वि रश्मयो जनाँ अनु । भ्राजंतो अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

अहश्च । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भ्राजंतः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञापका रश्मयो दीप्तयो जनाननु व्यहश्च । जातान्सर्वाननुक्रमेण प्रेषांते । सर्वे जगत्प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । भ्राजंतो दीप्माना अग्नयो यथा । अग्नय इव ॥ अहश्च । हग्निर् प्रेक्षणे । वर्तमाने लुङ् । उरितो वेति चुरङादेशः । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति रुडागमः । अत एव बहुलवचनादहश्चोऽङि गुण इति गुणाभाव इत्युक्तं । तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषबहुवचनस्योत्तमपुरुषैकवचनादेशः । प्रथमपुरुषांत एव शाखांतरे श्रूयते । अहश्चन्नस्य केतव इति । जनानित्यस्य नकारस्य संहितायां रुवयत्वादि पूर्ववत् । भ्राजंतः । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वर एव शिष्यते ॥

चातुर्मास्येषु शुनासीर्यं पर्वण्यस्ति सौर्य एककपालः । तस्य तरणिरित्येषानुवाक्या । तथा च सूचितं । तरणिविश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । आ० २. २०. । इति ॥ तथातिमूर्तिनाभ्येकाहे कृष्णपक्षे सौरीष्टिः कर्तव्या । तस्यामष्येषानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । नवो नवो भवति जायमानस्तरणिविश्वदर्शतः । आ० ९. ८. । इति ॥

तामेतां मृक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

तरणिविश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचनं ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वं । आ । भासि । रोचनं ॥ ४ ॥

हे सूर्य त्वं तरणिस्तरिता । अन्येन गंतुमशक्यस्य महतोऽध्वनो गन्तासि । तथा च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । यद्वा । उपासकानां रोगात्तारयितासि । अरोग्यं भास्करादिच्छेदिति स्मरणात् । तथा विश्वदर्शतः । विश्वः सर्वः प्राणिभिर्दर्शनीयः । आदित्यदर्शनस्य चंडालादिदर्शनजनितपापनिर्हरणहेतुत्वात् । तथा चापस्तंबः । दर्शने ज्योतिषां दर्शनमिति । यद्वा विश्वं सकलं भूतजातं दर्शतं द्रष्टव्यं प्रकाशयं येन स तथोक्तः । तथा ज्योतिष्कृत् । ज्योतिषः प्रकाशस्य कर्ता । सर्वस्य वस्तुनः

प्रकाशयितेत्यर्थः । यद्वा चंद्रादीनां रात्रौ प्रकाशयिता । रात्रौ त्वन्मयेषु चंद्रा-
दिर्विबेषु सूर्यकिरणाः प्रतिफलिताः संतोऽंधकारं निवारयन्ति यथा द्वारस्थदर्प-
णोपरिनिपतिताः सूर्यरश्मयो गृहांतर्गतं तमो निवारयन्ति तद्वदित्यर्थः । यस्मा-
देवं तस्माद्विश्वं व्याप्तं रोचनं रोचमानमंतरिक्षमा समंताद्भासि । प्रकाशयसि ।
यद्वा हे सूर्य । अंतर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन तरणिः संसाराब्धेस्तार-
कोऽसि । यस्मात्तु विश्वदर्शितः । विश्वैः सर्वैर्मुमुक्षुभिर्दर्शितो द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्य
इत्यर्थः । अधिष्ठानसाक्षात्कारे ह्यारोपितं निवर्तते । ज्योतिष्कृत । ज्योतिषः
सूर्यादेः कर्ता । तथा त्वाम्नायते । चंद्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायतेति ।
ईदृशस्त्वं चिद्रूपतया विश्वं सर्वं दृश्यजातं रोचनं रोचमानं दीपमानं यथा भवति
तथाभासि । प्रकाशयसि । चेतन्यस्फुरणे हि सर्वं जगद्दृश्यते । तथा चाम्नायते ।
तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति । तरणिः । तृ
प्रवनतरणयोः । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थादतिमृधुधम्यम्यग्यवितृभ्योऽनिरित्यनिप्र-
त्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ज्योतिः करोतीति ज्योतिष्कृत । क्षिप् चेति क्षिप् ।
नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति विमर्जनीयस्य पत्वं । भासि । भा दीप्ता । अंतर्भा-
वितरण्यार्थान्नद्युदादित्वाच्छपो लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यङ् देवानां विणः प्रत्यङ् देपि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्हणे ॥ ५ ॥

प्रत्यङ् देवानां विणः । प्रत्यङ् । उत । एपि । मानुषान् । प्रत्यङ् । विश्वं । स्वः । हणे ॥ ५ ॥

हे सूर्य त्वं देवानां विणो मरुन्नामकान्देवान् । मरुतो च देवानां विण उति
श्रुत्यंतरात् । तान्मरुत्संज्ञकान्देवान् प्रत्यङ् देपि । तान्प्रतिगच्छन्नुदयं प्राप्नोषि ।
तेषामभिमुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा मानुषान्मनुष्यान् प्रत्यङ् देपि । तेऽपि
यथास्मदभिमुखमेव सूर्य उदेतीति मन्यन्ते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्लोके
हणे द्रष्टुं प्रत्यङ् देपि । यथा स्वर्लोकावासिनो जनाः स्वस्वाभिमुख्येन पश्यन्ति
तथोदेयीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । लोकत्रयवर्तिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वाभि-
मुख्येन सूर्यं पश्यन्तीति । तथा चाम्नायते । तस्मात्सर्व एव मन्यन्ते मां प्रत्युद-
गादिति ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यंचतीति प्रत्यङ् । अचु गतिपृजनयोः । ऋत्विगित्यादिना
क्विन् । अनदितामिति नलोपः । उगिदचामिति नुम् । हलश्चादिसंयोगां-
तलोपो । संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादुपधादीर्घनलोपयोरभावः । क्विन्प्रत्ययस्य

कुरिति कुत्वं । अनिगंतोऽचतावित्यनिगंत इति पर्युदासात्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एषि । इण् गतौ । सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं । स्वः । सुपूर्वादन्तर्विच् । गुणे यणादेशः । न्यङ्स्वरौ स्वरितौ चेति स्वरितत्वं । हृणे । हृशिर् प्रेक्षणे इत्यस्माद्दृणे विख्ये चेति तुमर्थे निपातितः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

येना पावक् चक्षसा भुरण्यंतं जनाँ अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ ६ ॥

येन । पावक् । चक्षसा । भुरण्यंतं । जनान् । अनु । त्वं । वरुण । पश्यसि ॥ ६ ॥

हे पावक् सर्वस्य शोधक वरुण । अनिष्टनिवारक सूर्य त्वं जनान् ज्ञातान्प्राणिनो भुरण्यंतं धारयंतं पोषयंतं वेमं लोकं येन चक्षसा प्रकाशेनानुपश्यसि । अनुक्रमेण प्रकाशयसि तं प्रकाशं स्तुम इति शेषः । यद्वा । उत्तरस्यामृचि संबंधः । तेन चक्षसा व्येपीति । तथा च यास्केनोक्तं । तत्रे वयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽपि वीत्तरस्यामन्वयस्तेन व्येपि । नि० १०. २२. इति ॥ भुरण्यंतं । भुरण धारणपोषणयोः । कंदादित्वाद्यक् । ततः शतरि कर्तरि शप् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । वरुण । वृज् वरणे । अस्मादन्तर्भावितरण्यार्थात्कृदन्तरिभ्य उन्नित्युन्ननप्रत्ययः । अत्र वरुणश्चेन्नादित्य एवोच्यते । तथा चान्यत्रास्मात् । तस्य मित्रश्च वरुणश्चाज्ञायेतामिति । मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा चेति च ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वि द्यामेषि रजस्पृथुहा मिमानो अक्नुभिः । पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्यां । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्नुभिः । पश्यन् । जन्मानि ।

सूर्य ॥ ७ ॥

हे सूर्य त्वं पृथु विस्तीर्णं रजो लोकं । लोका रजांस्युच्यंत इति यास्कः । कं लोकं । द्यां । अंतरिक्षलोकं । व्येपि । विशेषेण गच्छसि । किं कुर्वन् । अहाहान्यक्नुभी रात्रिभिः सह मिमानः । उत्पादयन् । आदित्यगत्यधीनत्वादहोरा-

चविभागस्य । तथा जन्मानि जननवंति भूतजातानि पश्यन् । प्रकाशयन् ॥
 रजस्मृष्टित्वञ्छंदसि वाप्राप्तेऽदितयोः । पा० ८. ३. ४९. । इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ।
 अहा । शेषंछंदसि बहुलमिति शेलोपः । मिमानः । माङ् माने । जौहोत्यादिकः ।
 शानचि श्रौ द्विभावे भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । आभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपः ।
 अभ्यस्तानामादिरित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं । जन्मानि । जनी प्रादुर्भावे । अन्ये-
 भ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सप्र त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । गोचिष्केण विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्र । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । गोचिः ऽकेण । वि ऽ चक्षण ॥ ८ ॥

हे सूर्य देव द्योतमान विचक्षण सर्वस्य प्रकाशयितः । सप्र सप्रसंख्याका
 हरितोऽश्वा रमहरणशीला रथमयो वा त्वा त्वा वहन्ति । प्रापयन्ति । कीदृशं ।
 रथेऽवस्थितमिति शेषः । तथा गोचिष्केण । गोचीपि तेजांस्येव यस्मिन्केण इव
 दृश्यन्ते स तथोक्तः । तं ॥ हरित इत्यादित्याश्वानां संज्ञा हरित आदित्यस्येति निघं-
 टावुक्तत्वात् । गोचिष्केण । शुच दीप्ता । अचिंशुचिहुमृषीत्यादिनेमिप्रत्ययां-
 तोऽंतोदात्तः । स एव बहुव्रीहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन शिष्यते । नित्यं समा-
 सेऽनुत्तरपदस्यस्येति विसर्जनीयस्य पत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अयुक्त सप्र शुंध्युवः सूर्यो रथस्य नप्यः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्र । शुंध्युवः । सूर्यः । रथस्य । नप्यः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिऽभिः ॥ ९ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः शुंध्युवः गोधिका अश्वस्त्रियः । तादृशीः सप्रसं-
 ख्याका अयुक्त । स्वरथे योजितवान् । कीदृशः । रथस्य नप्यः । न पातयिष्यः ।
 याभिर्युक्ताभी रथो याति । न पतति तादृशीभिरित्यर्थः । एवंभूताभिस्ताभिरश्व-
 स्त्रीभिः स्वयुक्तिभिः स्वकीययोजनेन रथे संवद्धाभिर्याति । यज्ञगृहं प्रत्यागच्छति ।
 अतस्तस्मै हविर्दातव्यमिति वाक्यशेषः ॥ अयुक्त । युजिर् योगे । स्वरितेच्चात्कच-
 भिप्राय आत्मनेपदं । लुङि च्छेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । लिङ्मिचा-
 वात्मनेपदेषु । पा० १. २. ११. । इति सिचः कित्वाद्यधूपधगुणाभावः । ऋलो
 ऋलीति सिचः सकारलोपः । चोः कुरिति कुलं । शुंध्युवः । शुंध विशुद्धी ।

यजिमनिशुंधिदसिजनिभ्यो युरिति युप्रत्ययः । शसि तन्वादीनां छंदसि बहुल-
मुपसंख्यानमित्युवडादेशः । सूरः । घू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्र-
त्ययः । निन्वादाद्युदात्तत्वं । नप्यः । न पातयतीत्यर्थे नभृनेष्टृ इत्यादिनीणादिषु
नभृशब्दसूत्रजंतो निपातितः । ऋन्नेभ्यो ङीविति ङीप् । यणादेश उदात्तयणो
हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । मुपां मुपो भवन्तीति शसो जसादेशः । ततो
यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । रेफलोपच्छांदसः । उक्तं च । ङी
चापरौ वर्णविकारनाशाविति । शाखांतरे तु नप्य इत्येव पठ्यते । स्वयु-
क्तिभिः । स्वकीयाः सूर्यसंबन्धिन्यो युक्तयो योजनानि यासां । बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अवभृथेष्टौ होत्रका जलान्निष्क्रम्योद्वयं तमसस्परीति मंत्रं ब्रूयुः । तथा च
पत्नीसंयज्ञेश्वरित्वेति खंडे सूचितं । उद्वयं तमसस्परीत्युदेत्य । आ० ६. १३. इति ॥

तामेतां सूक्ते दशमीमुचमाह ॥

उद्वयं तमसस्परी ज्योतिष्पश्यंत उत्तरं ।

देवं देवचा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमं ॥ १० ॥

उत् । वयं । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यंतः । उत्तरं ।

देवं । देवऽचा । सूर्यं । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरं । १० ॥

वयमनुष्ठातारस्तमसस्परी तमस उपरि रात्रेरुद्वयं वर्तमानं तमसः पापात्पर्यु-
परि वर्तमानं वा । पापरहितमित्यर्थः । तथा चास्मायते । उद्वयं तमसस्परीत्याह ।
पाप्मा वै तमः पाप्मानमेवास्मादपहन्तीति । ज्योतिस्तेजस्विनमुत्तरमुद्गततरमुत्कृष्ट-
तरं वा देवचा देवेषु मध्ये देवं दानादिगुणयुक्तं सूर्यं पश्यंतः स्तुतिभिर्हविर्भिश्चो-
पासीनाः संत उत्तममुत्कृष्टतमं ज्योतिः सूर्यरूपमगन्म । प्राप्नुवाम । तथा च श्रूयते ।
अगन्म ज्योतिरुत्तममित्याहासौ वा आदित्यो ज्योतिरुत्तममादित्यस्यैव सायुज्यं
गच्छतीति । युक्तं चैतत् । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुत्यंतरात् ॥
तमसस्परी । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्त्वं । ज्योतिष्पश्यंतः ।
इमुसोः सामर्थ्यं । पा० ८. ३. ४४. इति विसर्जनीयस्य षत्त्वं । अपेक्षालक्षणं
सामर्थ्यं तत्रांगीक्रियते । देवचा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यभ्यो द्वितीयासप्रम्योर्ब-
हुलमिति सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अगन्म । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति

प्रार्थनायां लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । शोश्च । पा० ८. २. ६५. । उति
धातोर्मकारस्य नकारः । अडागम उदात्तः । पादादित्वान्निघाताभावः । उत्तमं ।
तमपः पित्वादनुदात्तत्वे प्राप्ति उत्तमशश्चत्तमौ सर्वचेत्युञ्छादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥

उद्यन्नित्ययं तृचो रोगशान्त्यर्थः । तथा चानुक्रमणायामुक्तं । अंत्यस्तृचो रोगघ्न
उपनिषदिति । युक्तं चैतत् । यस्मादनेन तृचेन त्वग्दोषशान्तये प्रस्फुरः सूर्य-
मस्तीति । तेन तृचेन स्तुतः सूर्यस्तमृषिं रोगान्निर्गमयत् । तस्मादिदानीमपि
रोगशान्तयेऽनेन तृचेन सूर्य उपासनीयः । तदुक्तं शौनकेन । उद्यन्नद्येति मंचोऽयं
सौरः पापप्रणाशनः । रोगघ्नश्च विषघ्नश्च भुक्तिमुक्तिफलप्रद इति ॥

तृचस्याद्यां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवं ।

हृद्दोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्तऽयन । अद्य । मित्रऽमहः । आरोहन् । उत्तऽत्तरां । दिवं ।

हृत्तऽरोगं । मम । सूर्य । हरिमाणं । च । नाशय ॥ ११ ॥

हे सूर्य सर्वस्य प्रेरक मित्रमहः सर्वेषामनुकूलदीप्तियुक्तं । अद्यास्मिन्काल
उद्यन् । उदयं गच्छन् उत्तरामुद्गततरां दिवसंतरिक्षमारोहन् आभिमुख्येन
प्राप्नुवन् । यद्वा दिवसंतरिक्षमुत्तरामारोहन् उत्कर्षेण प्राप्नुवन् । एवंविधस्त्वं
मम हृद्दोगं हृदयगतमांतरं रोगं हरिमाणं शरीरगतकांतिहरणशीलं वास्यं रोगं ।
यद्वा शरीरगतं हरिद्वर्णं रोगप्राप्तं वैवर्ण्यमित्यर्थः । तदभयमपि नाशय । मां
स्तोतारमुभयविधादोगान्मोचयेत्यर्थः ॥ मित्रमहः । मित्रमनुकूलं महस्तेजो
यस्यासौ । आमंत्रितनिघातः । उत्तरां । उदित्यनेनोपसर्गेण स्वसंमुखधाल्वर्थो
लक्ष्यते । तस्मादातिगायनिकस्तरपप्रत्ययः । प्रथमपक्षेऽंतरिक्षविशेषणत्वेन द्रव्य-
प्रकर्षप्रतीतिराम् न भवति । द्वितीये त्वारोहणक्रियायाः प्रकर्षो गम्यत इति
किमेत्तिङ्ब्ययघादाद्यद्रव्यप्रकर्ष इति आमुः । प्रथमपक्षे टाप्तरपोः पित्वादनुदात्तत्वं
उपसर्गस्वर एव शिष्यते । द्वितीये त्वामप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरं प्राप्ते
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रव्यः । स ह्याकृतिगणः । हृद्दोगं । वा शोक-
षज्जरीगेषु । पा० ६. ३. ५१. । इति हृदयशब्दस्य हृदादंशः । मम । युष्मदस्मदोङ्-
सीत्याद्युदात्तत्वं । हरिमाणं । हज् हरणे । जनिहभ्यामिमनिन् । उ० ४. १५०. ।

इत्यौणादिक इमनिन्प्रत्ययः । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा हरिच्छब्दस्य वर्णवा-
चित्वाङ्गहृदादिभ्यः षञ् च । पा० ५. १. १२३. । इति चकारादिमनिन्प्रत्ययः ।
इष्टेमेयःस्वित्यनुवृत्तौ णेरिति टिलोपः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकामु दध्मसि ।

अथो हारिद्रवेषु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुकेषु । मे । हरिमाणं । रोपणाकामु । दध्मसि ।

अथो इति । हारिद्रवेषु । मे । हरिमाणं । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

मे मदीयं हरिमाणं गरीरगतं हरिद्वर्णस्य भावं शुकेषु तादृशं वर्णं कामय-
मानेषु पक्षिषु तथा रोपणाकामु गारिकासु पक्षिविशेषेषु दध्मसि । स्थापयामः ।
अथो अपि च हारिद्रवेषु हरितालदुमेषु तादृग्वर्णवत्सु मे मदीयं हरिमाणं
निदध्मसि । निदधीमहि । स च हरिमा तत्रैव मुखेनास्तां । अस्मान्मा बाधिष्टे-
त्यर्थः ॥ दध्मसि । इदंतो मसिरिति मस इकारागमः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विपतं मयं रंधयन्मो अहं द्विपते रधं ॥ १३ ॥

उत् । अगात् । अयं । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विपतं । मयं । रंधयन् । मो इति । अहं । द्विपते । रधं ॥ १३ ॥

अयं पुरोवर्त्यादित्योऽदितेः पुत्रः सूर्यो विश्वेन सहसा सर्वेण बलेन सहोद-
गात् । उदयं प्राप्नवान् । किं कुर्वन् । मयं द्विपतं रंधयन् । ममोपद्रवकारिणं
हिंसन् । अपि च । अहं द्विपतेऽनिष्टकारिणे रोगाय मो रधं । नैव हिंसां
करामि । सूर्य एव अस्मदनिष्टकारिणं रोगं विनाशयत्वित्यर्थः ॥ अगात् । एतेर्लु-
ङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । आदित्यः । दित्यदि-
त्यादित्यत्यपत्यार्थो प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्ययः । रंधयन् । रध हिंसासंराद्योः ।
ण्यंतात्त्रटः गतृ । रधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. । इति णौ धातोर्नुमागमः । मो ।

मा उ निपातद्वयसमुदायो मेवेत्यस्यार्थे । ओदिति प्रगृह्यत्वे ऋतुप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । द्विषते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रधं । रधेलुङि पुषादि-त्वात् छेरङादेशः । रधिजभोरचि । पा० ७. १. ६१. इति धातोर्नुम् । अनिदि-तामित्यनुषंगलोपः । न माङ्गोऽग इत्यङभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले नवमोऽनुवाकः ॥

दशमेऽनुवाके सप्त मृक्तानि । तत्राभि त्यमिति पंचदशर्चं प्रथमं मृक्तं । अत्रेतिहासमाचक्षते । अंगिरा इन्द्रसदृशं पुत्रमात्मनः कामयमानो देवता उपासां चक्रे । तस्य सव्याख्येन पुत्ररूपेणंद एव स्वयं जज्ञे जगति सत्तुल्यः कश्चिन्मा भूदिति । स सव्य आंगिरसोऽस्य मृक्तस्य ऋषिः ॥ चतुर्दशीपंचदश्यां त्रिष्टुभौ । त्रिष्टुवंतस्य मृक्तस्य णिष्टा जगत्य इति परिभाषयावणिष्टास्त्रयोदशर्चा जगत्यः । इंदो देवता । तदेतत्सर्वमनुक्रमणायामुक्तं । अभि त्वं पंचानां सव्यो द्वित्रिष्टुवंत-मंगिरा इन्द्रतुल्यं पुत्रमिच्छन्नभ्यध्यायत्सव्य इतीदं एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र इदं मृक्तं शंसनीयं । अतिरात्रे पर्याया-णामिति खंडे मृचितं । अभि त्वं मेपमध्वर्यवो भरतेद्राय सोममिति याज्या । आ० ६. ४. इति ॥ गवामयनस्य मध्यभूतं त्रिष्टुवत्संज्ञकंऽहस्यपि निष्केवल्य इदं मृक्तं शंसनीयं । तथा च मृचितं । यस्मिन्मृगं गोऽभि त्वं मेपमिंदस्य नु वीर्याणी-त्येतस्मिन्निंद्री निविदं शस्त्रा । आ० ६. ६. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमह ॥

अभि त्वं मेपं पुरुहूतमृग्मियमिंदं गीर्भिमंदता वस्वो अर्णवं ।

यस्य द्यावो न विचरंति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ १ ॥

अभि त्वं मेपं पुरुहूतं । ऋग्मियं । इंदं । गीः ऽभिः । मंदत । वस्वः । अर्णवं ।

यस्य द्यावः । न । विऽचरंति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठं । अभि । विप्रं । अर्चत ॥ १ ॥

त्वं प्रसिद्धं मेपं ऋग्भिः स्पर्धमानं । यद्वा कण्वपुत्रं मेधातिथिं यज्ञमानमिंदो मेघरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपी । स ऋपिस्तं मेघ इत्यवोचत् । अत इदा-नीमपि मेघ इतीदोऽभिधीयते । मेधातिथेर्मपेति सुब्रह्मण्यमंत्रैकदेशस्य व्याख्या-

नरूपं ब्राह्मणमेवमाम्नायते । मेधातिथिं हि कण्वायनिं मेघो भूत्वाजहारेति ।
 आगत्य सोममपहतवानित्यर्थः । पुरुहूतं । पुरुभिर्यजमानैराहूतं । ऋग्मियं ।
 ऋग्भिर्विक्रियमाणं । स्तूयमानमित्यर्थः । स्तुत्या हि देवता विक्रियते । यद्वा ।
 ऋग्भिर्मीयते शब्दात् इति ऋग्मीः । तं । वस्वो अर्णवं । धनानामावासभूमिं ।
 एवंगुणविशिष्टमिदं हे स्तोतारो गीर्भिः स्तुतिभिरभि मदता । आभिमुख्येन हर्षं
 प्रापयत । यस्येन्द्रस्य कर्माणि मानुषा मनुष्याणां हितानि विचरन्ति । विशेषेण
 वर्तते । तत्र दृष्टान्तः । द्यावो न । यथा सूर्यरश्मयः सर्वेषां हितकराः । भुजे
 भोगाय मंहिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धं विप्रं मेधाविनं । तथाविधमिदमभ्यर्चत । अभि-
 पृजयत ॥ मेघं । मिषं स्पर्धायां । उगुपधलक्षणे के प्राप्ते देवसेनमेषादयः पचा-
 दिषु द्रष्टव्या इति वचनादचप्रत्ययः । ऋग्मियं । तस्य विकार इत्यर्थः एकाचो
 नित्यं मयट्प्रत्ययः । पा० ४. ३. १४४. १. इति मयट्प्रत्ययः । अकारस्येकारश्छां-
 टसः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा माहः माने शब्दे च । ऋग्भिर्मीयते इति ऋग्मीः ।
 क्षिपि वलि लोपात्पूर्वमेव परत्वात् घुमास्थेतीत्वं । अचि श्रुधात्त्वित्यादिने-
 यडादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मदता । मदी हर्षं । हेतुमति णिच् । मदी
 हर्षंलेपनयोरिति घटादिषु पाठात् हर्षार्थं वर्तमानस्य घटादयो मितः । पा०
 ६. ४. ९२. इति मित्त्वे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लोणमध्यमपुरुषबहुवचने
 णपि छंदस्युभयथेत्याहधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः । तशब्दस्य सार्वधा-
 तुकमपिदिति ङित्त्वे ऋचि तुनुघमश्रुतङ्कुचोरुष्याणामिति दीर्घः । वस्वः ।
 इत्यागमानुशसनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति वच-
 नात् घेङिति । पा० १. ३. १११. इति गुणाभावे यणादेशः । अर्णवं । अर्णं
 उदकमस्मिन्नस्तीत्यर्णवः समुद्रः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. इति
 मत्वर्थीयो वप्रत्ययः सलोपश्च । तेन शब्देन जलाश्रयवाचिनाश्रयमात्रं लक्ष्यते ।
 प्रत्ययस्वरः । विचरन्ति । चर गत्यर्थः । अदुपदेशान्नसार्वधुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
 तिङि चोदात्तवतीति गतिरनुदात्ता । यङुत्तयोगादनिघातः । मानुषा । शेषंछंदसि
 बहुलमिति शेलोपः । भुजे । भुज पालनाभ्यवहारयोः । संपदादिलक्षणो भावे
 क्षिप । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मंहिष्ठं । महि वृद्धौ । अतिशयेन
 मंहिता मंहिष्ठः । तुश्छंदसीतीष्टनप्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । निह्वादा-
 द्युदात्तत्वं । अर्चत । अर्च पूजायां । भौवादिकः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमृतयोऽंतरिक्षां तविषीभिरावृतं ।

इंद्रं दक्षासं ऋभवो मदच्युतं गतक्रतुं जवनीं सनृतांरुहत् ॥ २ ॥

अभि। इं। अवन्वन्। सूऽअभिष्टिं। ऊतयः। अंतरिक्षाऽप्रां। तविषीभिः। आऽवृतं।

इंद्रं। दक्षासः। ऋभवः। मदऽच्युतं। गतऽक्रतुं। जवनीं। सनृतां। आ। अरुहत् ॥ २ ॥

ऊतयोऽवितारो रक्षितारो दक्षासो दक्षायितारः प्रवर्धयितार ऋभवः । उरु
भांतीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभवोऽत्र मरुत उच्यंते । एवंभूता मरुत इंद्रमभीम-
वन्वन् । आभिमुख्येन खन्वभजंत । वृत्रेण सह युध्यमानमिंद्रं सर्वे देवाः
पर्येत्यजन् । मरुतस्तु तथा न पर्येत्याद्युः । तथा चाम्नायते । विश्वे देवा अजहुये
सखायः । मरुद्भिर्दि सख्यं ते अस्त्विति । ब्राह्मणेऽप्यास्नातं । मरुतो हेनं नाज-
हुरिति । कीदृशमिंद्रं । स्वभिष्टिं । गोभनाभ्येषणवतं । गोभनाभिगमनमित्यर्थः ।
अंतरिक्षां । अंतरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षाः । द्वादश-
स्वादित्येध्विंदस्य विद्यमानत्वात् । शाखांतरऽपि श्रूयते । तस्या इंद्रश्च विव-
स्वांश्चाज्जायतामिति । इंद्रश्च विवस्वांश्चेत्येत इति च । तविषीभिरावृतं । तवि-
षीति बलनाम । तविषी शुष्ममिति तन्नामसु पाठात् । बलैरावृतं । अतिव-
लिनमित्यर्थः । अत एव मदच्युतं । शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावयितारं । किंच
गतक्रतुं । गतसंख्यानां क्रतूनामाहर्तारं । बहुविधकर्माणं वा । पूर्वोक्तं तमिंद्रं
जवनीं वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री सनृता तैर्मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रहर भगवो जहि
वीर्यस्वेति ब्राह्मणोक्तरूपा प्रियमत्यात्मिका वागप्यारुहत् । आरुढवती ।
वृत्रवधं प्रति सापि वागिंद्रस्योत्साहकारिण्यभूदित्यर्थः ॥ अवन्वन् । वन पण
संभक्तौ । लङि णपि प्राप्ते व्यत्ययनोप्रत्ययः । स्वभिष्टिं । उप गतो । भावे
क्तिनप्रत्ययः । तितुत्रेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । गोभना अभिष्टया
यस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतादात्तत्वं । ऊतयः । अवतेः कृत्यन्त्युटो
बहुलमिति कर्तरि क्तिनप्रत्ययः । यद्वा क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् ।
ज्वरत्वेत्यादिनोऽट् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । अंतरिक्षां । प्रा पूरणे । अंतरिक्षं
प्राति पूरयतीत्यंतरिक्षाः । आतो मनिन्नित्यच् चणञ्छाद्विच् । आवृतं । वृत्र
वरणे । आव्रियत इत्यावृतः । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-

स्वरत्वं । दक्षासः । दक्ष वृद्धौ । दक्षंत एभिरिति दक्षाः । करणे घञ् । जिह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । आज्ञसेरमुक् । मदध्युतं । च्युङ् गतौ । अंतर्भावितरण्यथात् क्रिप्
चेति क्रिप् । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । गतक्रतुं । शतं क्रतवो यस्य । बहु-
व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवनी । जु इति सौचो धातुः । करणे ल्युट् । टिङ्-
ढाणन्नित्यादिना डीप् । लिङ्स्वरेण जकारान्तरस्योदात्तत्वं । अरूहत् । रूहेर्लुङि
कृमृदरूहिभ्यश्छंदसीति चुरडादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं गोत्रमंगिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये गतदुरेषु गातुवित् ।

ससेनं चिद्धिमदायावहो वस्वाजावर्दि वावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वं । गोत्रं । अंगिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत । अत्रये । गतऽदुरेषु । गातुऽवित् ।

ससेनं । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आज्ञौ । अर्दि । ववसानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं गोत्रमव्यक्तगच्छ्वंतं वृष्ट्युदकस्यावरकं मेघमंगिरोभ्योऽंगिरसाम्-
पीणामर्यायापावृणोः । अपवारणं कृतवानमि । वृष्टेरावरकं मेघं वज्रेणोद्धाट्य
वर्षणं कृतवानसीत्यर्थः । यद्वा गोत्रं गोममृहं पणिभिरपहतं गुहासु निहि-
तमंगिरोभ्य ऋषिभ्योऽपावृणोः । गुहाद्वारोद्धाटनेनाप्रकाशयः । उत अपि चा-
त्रये महर्षये । कीहणाय । गतदुरेषु गतद्वारेषु यंचेष्वसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्ताय ।
गातुवित् । मार्गस्य लंभयिताभूः । तथा विमदाय चित् । विमदनास्ते महर्षे-
योऽपि ससेनान्नेन युक्तं वसु धनमवहः । प्रापितवान् । तथाज्ञौ संयामे जयार्थं
वावसानस्य निवसतो वर्तमानस्यान्यस्यापि स्तोतुरर्दि वज्रं नर्तयन् रक्षणं कृत-
वानसीति जेषः । अतस्तव महिमा केन वर्णयितुं शक्यत इति भावः ॥ गोत्रं । गुङ्
अव्यक्ते गच्छ । आणादिकस्त्रन्प्रत्ययः । यद्वा । खलंगोरथादित्यनुवृत्ताविनिच-
कट्यचश्च । पा० ४. २. ५१. । इति समूहार्थं चप्रत्ययः । गतदुरेषु । शतं दुरा द्वारा-
ण्येषां । द्वु इत्येके । द्वयं संघ्रियंत इति दुराः । घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः ।
छांदसं संप्रसारणं परपूर्वत्वं । तच्च यो ह्युभयोः स्थाने भवति स लभतेऽन्यतरे-
णापि व्यपदेशमित्युरण् रपरः । पा० १. १. ५१. । इति रपरं भवति । यद्वा श्वार-
गच्छ्वस्यैव छांदसं संप्रसारणं द्रष्टव्यं । गातुवित् । गाङ् गतौ । अस्मात्कमिमनि-
जनिभागापायाहिभ्यश्च । उ० १. ७२. । इति तुप्रत्ययः । तं वेदयति लंभयतीति

गातुवित् । विट् लभे । अंतर्भावितरण्यथात् क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
ससेन । ससमित्यन्नाम । ससं नम आयुरिति तन्नामसु पाठात् । आजिरिति
संयामनाम । आहव आज्राविति तच्च पाठात् । अद्रिं । अत्रि भक्षयति वैरि-
णमित्यद्रिर्वज्रः । अदिगदिभूषुभिभ्यः क्रिन्निति क्रिन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
यास्कस्त्वेवमदिगब्धं व्याचख्यौ । अद्रिग्राहणात्यन्तेनापि वाक्तेः स्यात् । नि० ४. ४. ।
इति । वावसानस्य । वस निवासे । कर्तरि ताच्छीलिकश्चानग । बहुलं छंदसीति
शपः श्रुः । द्विभावहलादिशेषा । चिच्चादंतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृचं यदिदं शवसावधीरहिमादिसूर्यं दिव्यारोहयो हणे ॥ ४ ॥

त्वं अपां अपिऽधाना । अवृणोः अप । आधारयः । पर्वते । दानुऽमत । वसु ।

वृचं । यत् । इदं । शवसा । अवधीः । अहिं । आत् । इत । सूर्यं । दिवि । आ ।

अरोहयः । हणे ॥ ४ ॥

हे इदं त्वमपामुदकानामपिधानापिधानान्याच्छादकान्मेघानपावृणोः । अपा-
वरीष्ठाः । तथा पर्वते पर्ववति परयितव्यप्रदेशयुक्ते स्वकीयनिवासस्थाने दा-
नुमत् दानुमतो हिंसायुक्तस्य । यद्वा दनुरमुमाता सैव दानुः । तद्वतः ।
तादृगस्य वृचादेर्वसु धनमधारयः । शबूञ्जित्वा तदीयं धनमपहत्य स्वगृहे न्यचि-
क्षिप इत्यर्थः । यद्वा दानुमदिति वसुविशेषणं । गोभनदानयुक्तमित्यर्थः । हे
इदं त्वं यत् यदा शवसा बलेन वृचं त्रयाणां लोकानामावरीतारं । तथा च
शाखांतरे समाम्नातं । यदिमान लोकानवृणोत्तद्वृचस्य वृचत्वमिति । अहिं । आ
समंताद्वतारं । तथा च वाजसनेयिनः समामनंति । सोऽग्निपोमावभिसं-
बभूव सर्वा विद्यां सर्वं यगः सर्वमन्नाद्यं सर्वा श्रियं स यत्सर्वमेतत्समभवत्त-
स्मादहिरिति । एवंभूतमसुरमवधीः । वधं प्रापितः । आदित् अनंतरमेव दिवि
द्युलोके हणे द्रष्टुं सूर्यमारोहयः । वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृचादमृमुच इत्यर्थः ॥
अपां । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । अपिधाना । अपिधीयत आच्छाद्यत
एभिरित्यपिधानानि । करणे ल्युट् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्य धात्वाकारस्योदात्तत्वं ।
तत एकादेशस्वरः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां मुलुगिति विभक्तेः पूर्वमवर्ण-

दीर्घत्वं । आधारयः । पादादित्वान्निघाताभावः । पर्वते । पर्ववान् पर्वतः । पर्व
पुनः पृणतेः प्रीणतेर्वेति यास्कः । दानुमत् । दी अवखंडन इत्यस्माद्वा दाण्
दान इत्यस्माद्वा दाभाभ्यां नुरित्यौणादिको नुप्रत्ययः । असुरविशेषणत्वे सुपां
मुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं मायाभिरप मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभ्रावजुह्वत ।

त्वं पिप्रोः नृमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहत्येष्वविथ ॥ ५ ॥

त्वं मायाभिः । अप । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि । शुभ्रा । अजुह्वत ।

त्वं पिप्रोः । नृमनः । प्रारुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानं । दस्युऽहत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥

हे इदं त्वं मायाभिर्जयोपायज्ञानैः । मायेति ज्ञाननाम । शची मायेति तन्नामसु
पाठात् । यद्वा मायाभिर्लोकप्रसिद्धैः कर्पटमायिन उक्तलक्षणमायोपेतान्वृत्ता-
दीनसुरानपाधमः । अपात्रीगमः । धमतिर्गतिकर्मेति यास्कः । येऽसुराः स्वधा-
भिर्हविलंक्षणेनैः शुभ्रावधि गोभमाने स्वकीये मुख एवाजुह्वत । अहीषुः ।
नाग्नौ । तानसुरानिति पूर्वेण संबंधः । तथा च कौणितकिभिराम्नायते । असुरा
वा आत्मन्नुहवुरुद्धातेऽग्नौ ते पराभवन्निति । वाजसनेयिभिरप्याम्नातं । देवा-
श्च ह वा असुराश्चास्पृधंत । ततो हामुरा अभिमानेन कस्मै च न जुहुम इति
स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्ते परावभूवुरिति । तथा हे नृमणः । नृषु यजमानेषु
रक्षितव्येष्वन्तुग्रहबुद्धियुक्तं त्वं पिप्रोः पूरयितुरेतन्नाम्नोऽसुरस्य पुरः पुराणि नि-
वासस्थानानि प्रारुजः । प्रभांक्षीः । एवं कृत्वा तेनासुरेणोपद्रुतमृजिश्चानमृजु-
गमनमेतत्संज्ञकं स्तोतारं दस्युहत्येषु दस्यूनामुपशपयितृणां हननेन युक्तेषु संया-
मेषु । यद्वा दस्यूनां हनने निमित्तभूतेषु प्राविथ । प्रकर्षणं ररक्षिथ ॥ मायिनः ।
मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति मत्वर्थीय इति । शुभ्रा । शुभ
दीप्ता । कर्मणि क्तिन् । तितुचेत्यादिनेट्प्रतिषेधः । ऋषस्तथोरिति धत्वाभावश्छां-
दसः । खरि च । पा० ८. ४. ५५. । इति चत्वं । अजुह्वत । जुहोतेर्लङि व्यत्यये-
नात्मनेपदं । अदभ्यस्तादिति ऋस्यादादेशः । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ।
पिप्रोः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदिव्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठचपूर्वस्येत्यच
बहुलं छंदसीत्युक्तत्वादुत्वाभावः । छांदसं द्विर्वचनं । अभ्यासस्योरदत्वहलादि-
शेषाः । अतिपिपत्याश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । यणादेशः । नृमणः । नृषु

मनो यस्य । छंदस्युदवयवात् । पा० ८. ४. २६. । इति एत्वं । अरुजः । रुजो भंगे ।
शस्य डिङ्वाहुणाभावः । ऋजिश्चानं । ऋज्वश्रुते प्राप्नोतीत्यृजिश्वा । पृषोदरादिः ।
दस्युहत्येषु । हन हिंसागत्योः । हनस्त चेति भावे क्यप्प्रत्ययस्तकारश्चांतादेशः ।
दस्यूनां हत्या येषु संग्रामेषु । परादिछंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तत्पु-
रुषपक्षे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । आविथ । अय रक्षणे ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे नवमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं कुत्सं शुष्णहृत्येष्वविथारंधयोऽतिथिग्वाय गंबरं ।

महांतं चिदवुदं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६ ॥

त्वं । कुत्सं । शुष्णऽहृत्येषु । आविथ । अरंधयः । अतिथिऽग्वायं । गंबरं ।

महांतं । चित् । अवुदं । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव । दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं कुत्सं कुत्ससंज्ञकमृषिं शुष्णहृत्येषु । शुष्णः शोषयिता । एतन्नाम्नोऽसु-
रस्य हननयुक्तेषु संग्रामेष्वविथ । ररक्षिथ । तथातिथिग्वायातिथिभिर्गैतव्याय
दिवोदासाय गंबरमेतन्नामानममुरमरंधयः । हिंसां प्रापितः । तथा महांतं चित् ।
अतिप्रवृद्धमथवुदमेतत्संज्ञकममुरं पदा पादेन निक्रमीः । नितरामाक्रमिताभूः ।
यस्मादेवं तस्मात्सनादेव चिरकालादेवारभ्य दस्युहत्यायोपशपयितृणां हननाय
जज्ञिषे । सर्वदा त्वं दस्युहननशीलो भवसीत्यर्थः ॥ अरंधयः । रंध हिंसासंराट्टोः ।
रधिजभारचीति धातोर्नुम् । अतिथिग्वाय । गमेराणादिको द्रुप्रत्ययः । क्रमीः ।
क्रमु पादविशेषे । ह्यंतक्षण । पा० १. २. ५. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः । पदा । सावेकाच इति वौडिदंपदादीति वा विभक्तेरु-
दात्तत्वं । जज्ञिषे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्यादिनोपधालापः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वे विश्वा तविषी सध्र्यग्निता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।

तव वज्रश्चिकित्ते बाह्वोर्हिती वृश्वा शचोर्ग्व विश्वानि वृध्याया ॥ ७ ॥

त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्र्यक् । हिता । तव । राधः । सोमऽपीथाय । हर्षते ।

तव । वज्रः । चिकित्ते । बाह्वोः । हितः । वृश्वा । शचोः । अयं । विश्वानि । वृध्याया ॥ ७ ॥

हे इंद्र त्वे त्वयि विश्वा तविषी सर्वे बलं सध्यक् सधीचीनं । अपराङ्मुखं
 यथा भवति तथा हिता निहितं । तथा तव राधो मनः सोमपीथाय सोमपानाय
 हर्षते । हृष्यति । किंच । तव बाह्वोर्हस्तयोर्हितोऽवस्थितो वज्रश्चिकित्ते । अस्मा-
 भिज्ञायते । अतः शत्रोः शातयितुर्वरिणो विश्वानि सर्वाणि वृषण्या वीर्याण्य-
 ववृश्वा । छेदनं कुरु ॥ सहांचतीति सध्यक् । अंचतेऽर्चतिगित्यादिना क्तिन् ।
 अनिदितामिति नलोपः । समासे सहस्य सधिरिति सहशब्दस्य सध्यादेशः । चीः
 कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽदिसध्वोरंतोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वर-
 निवृत्त्यर्थं । पा० ६. ३. ९५. १. । इति वचनात्सध्यादेशोऽंतोदात्तः । तस्य यणादेश
 उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । राधः । राधोति समृद्धौ
 भवत्यनेन । राधोऽत्र मन उच्यते । असुनो निह्वादाद्युदात्तत्वं । सोमपीथाय ।
 पा पाने । पातृतुदिवचीत्यादिना थक्प्रत्ययः । घुमास्येतीत्वं । हर्षते । हृष तुष्टौ ।
 श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आत्मनेपदं च । चिकित्ते । कित् ज्ञाने । छंदसि
 लुङ्लट्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । बाह्वोः । उदात्तयण इति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं । वृश्वा । ओषश्चू छेदने । तौदादिकः । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं । विक-
 रणस्वरः । संहितायां द्व्यचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । वृषण्या । वृष सेचने ।
 औणादिको नक्प्रत्ययः । तत्र भवानि वृषण्यानि । भवे छंदसीति यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ज्येष्ठंदसीति शेलोपिः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

वि जानीत्यार्यान्वे च दस्यवो बर्हिष्मते रंधया शासदव्रतान् ।

शाकी भव यज्ञमानस्य चोदिता विश्वेता ते सधमादेषु चाकन ॥ ८ ॥

वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रंधय । शासत् । अव्रतान् ।

शाकी । भव । यज्ञमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते । सध । मादेषु । चाकन ॥ ८ ॥

हे इंद्र त्वमार्यान्विदुषोऽनुष्ठातृन्विजानीहि । विशेषेण बुध्यस्व । ये च दस्य-
 वस्तेषामनुष्ठातृणामुपश्रपयितारः शत्रवस्तानपि विजानीहीति शेषः । ज्ञात्वा च
 बर्हिष्मते बर्हिषा यज्ञेन युक्ताय यज्ञमानायाव्रतान् । व्रतमिति कर्मनाम । कर्मवि-
 रोधिनस्तान्दस्यून् रंधय । हिंसां प्रापय । यद्वा यज्ञमानस्य वशं गमय । रथ्यतिर्व-
 शगमने । नि० ६. ३२. । इति यास्कः । किं कुर्वन् । शासत् । दुष्टानामनुशासनं नियहं

कुर्वन् । अतः शाकी शक्तियुक्तस्त्वं यजमानस्य चोदिता प्रेरको भव । यज्ञविधा-
तकानसुरांस्तिरस्कृत्य यज्ञान्यजमानैः सम्यगनुष्ठापयेति भावः । अहमपि स्तोता
ते तव ता तानि पूर्वोक्तानि कर्माणि विश्वेत् सर्वाण्येव सधमादिषु सहमदन-
युक्तेषु यज्ञेषु स्तोतुं चाकन । कामये ॥ जानीहि । ज्ञा अवबोधने । क्रय्यादिकः ।
ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अत्र प्री गतौ वृद्धिति वृत्करणं त्वादिपरिसमाप्त्यर्थमेव न
प्वादिपरिसमाप्त्यर्थमिति येषां दर्शनं तेषां प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वेन भवि-
तव्यं । मैवं । ज्ञाजनोर्जेति दीर्घाच्चारणसामर्थ्यात् । जनी प्रादुर्भाव इत्यस्य तु
दीर्घाच्चारणमन्तरेणाप्यतो दीर्घा यज्ञीत्यनेनैव दीर्घः सिध्यति । तस्माद्दीर्घाच्चा-
रणवैयर्थ्यप्रसंगादत्र ह्रस्वो न भवतीति सिद्धं । वहिष्मते । तसौ मत्वर्थ इति
भवात् स्त्वज्जत्वयोरभावः । रंधय । रंध हिंसासंग्राह्योः । णामत् । णामु अनु-
शिष्टौ । शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । जप्तित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्यस्ताच्छ-
तुरिति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । शाकी । शक्नु शक्नौ । भावे
घञ् । ततो मत्वर्थीय इति । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा वृषादिर्दृष्टव्यः । विश्वा
ता । उभयत्र शेषछंदसीति जेर्लोपः । सधमादिषु । सह माद्यन्त्येष्विति सधमादा
यज्ञाः । अधिकरणे घञप्रत्ययः । ननु मदोऽनुपसर्ग इत्यपप्रत्ययेन भवितव्यं ।
मैवं । व्यधजयोरनुपसर्गं । पा० ३. ३. ६१. । इत्यत्रैव मद इति वक्तव्ये यन्मदोऽनु-
पसर्ग इति पृथगुपादानं तद्वज्रपि पक्षे यथा स्यादिति न्यासकारण प्रत्यपादीत्य-
स्माभिर्धातुवृत्तावुक्तं । सध मादस्ययोश्छंदसीति सहजशब्दस्य सधादेशः । चाकन ।
कनी दीप्तिकांतिगतिषु । अत्र कांत्वर्थः । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने
लिट् । णलुत्तमो वा । पा० १. १. ९१. । इति णित्त्वस्य विकल्पनाद्बृहद्भावः । तुजा-
दित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अनुव्रताय रंधयन्नपव्रतानाभूभिरिंद्रः अथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिनक्षतः स्तवानो वम्रो वि जघान संदिहः ॥ ९ ॥

अनुऽव्रताय । रंधयन् । अपऽव्रतान् । आऽभूभिः । इंद्रः । अथयन् । अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्यां । इनक्षतः । स्तवानः । वम्रः । वि । जघान । संऽदिहः ॥ ९ ॥

य इंद्रोऽनुव्रतायानुकूलकर्मणे यजमानायापव्रतानपगतकर्मणो यजमानान

रंधयन्निंसयन्वणीकुर्वन्वा । तथाभूभिः । आभिमुख्येन भवन्तीत्याभुवः स्तोतारः ।
 तेरनाभुवस्तद्विपरीतान् अथयन्निंसयन्वर्तते । वृद्धस्य चिद्धर्धतः पूर्वं वृद्धस्यापि
 पुनर्वर्धमानस्य द्यामिनश्चातः स्वर्गं व्याप्नुवतस्तस्येन्द्रस्य स्तवानः स्तुतिं कुर्वाणो
 वस्रः स्तुत्युद्गिरणशील एतत्संज्ञक ऋषिः संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा
 विजघान । इंद्रेण परिहृतांतरायः सन्पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं
 यज्ञसंभारमाहापीदित्यर्थः । तथा च शाखांतरे समास्नातं । यद्वल्मीकवपासं-
 भारो भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवस्थं इति ॥ अनुव्रताय । अनुकूलं व्रतं
 यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अथयन । अथ हिंसायां । णिचि घटा-
 दित्वान्मिच्चे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । वर्धतः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । इनश्चतः ।
 नश्च गतौ । डकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । इनश्चातिर्गत्यर्थः । प्रकृत्यंतरमन्वेष्टव्यं ।
 स्तवानः । सम्यानच स्तुव इति स्तोतेर्बहुलवचनान्निरूपपदादप्यानच्प्रत्ययः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । जघान । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हंतेर्हकारस्य कुत्वं ।
 संदिहः । दिह उपचये । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

तद्यद्यत्त उगना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना वाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन् अभि श्रवः ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उगना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति । मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनः ऽयुजः । आ । पूर्यमाणं । अवहन् । अभि ।

श्रवः ॥ १० ॥

हे इंद्रे यद्यदोशना काव्यः सहसात्मीयेन बलेन ते सहस्वदीयं बलं तक्षत् ।
 तनूकृतवान् । सम्यक् तीक्ष्णमकार्षीदित्यर्थः । तदा शवस्वदीयं बलं मज्मना
 सर्वस्य शोधकेन स्वतेक्ष्ण्येन रोदसी द्यावापृथिव्यां विबाधते । ते विभीत इत्यर्थः ।
 तथा चान्यत्रास्नातं । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतामिति । यद्वा रोदसी यस्माद्दृ-
 चादेर्विभीतस्तं बाधत इत्यर्थः । हे नृमणः । नृषु रक्षितव्येषु यजमानेष्वनुग्रह-
 बुद्धियुक्तेन्द्र । आपूर्यमाणं पूर्वोक्तेन बलेना समन्तात्पूर्यमाणं त्वा त्वां मनोयुजो
 मनोव्यापारमात्रेण युक्ता वातस्य वायोः संबन्धिनः । तद्वहेगेन गच्छंत इत्यर्थः ।

एवंभूता अश्वाः श्रवोऽभि हविलक्षणमन्त्रमभिलक्ष्यावहन् । आभिमुख्येन प्रा-
पयंतु ॥ तक्षत् । तक्षृ त्वक्षृ तनृकरणे । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
शपः पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उगना । वग कांतौ । वशेः कनसिः
। उ० ४. २३८. । इति कनस । ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं । ऋदुगनस्फुरदंशोऽने-
हसां च । पा० १. १. ९४. । इत्यनडादेशः । सर्वनामस्थाने च । पा० ६. ४. ८. ।
इत्युपधादीर्घत्वं । हलङ्गादिनलोपी । मञ्मना । दुमस्त्रो णुङ्गो । औणादिको
मनिप्रत्ययः । नृमणः । छंदस्यृदवग्रहादिति णत्वं । अवहन् । छंदसि लुङ्लङ्लिट
इति प्रार्थनायां लङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे दशमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

मंदिष्टं यदुगने काथ्ये सचाँ इंद्रो वंकू वंकुतराधि तिष्ठति ।

उग्रो ययिं निरपः स्रोतसामृज्जि शुणस्य हंहिता ऐरयत्पुरः ॥ ११ ॥

मंदिष्टं । यत् । उगने । काथ्ये । सचाँ । इंद्रः । वंकू इति । वंकूऽतरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिं । निः । अपः । स्रोतसा । अमृज्जत् । वि । शुणस्य । हंहिताः । ऐरयत् ।

पुरः ॥ ११ ॥

यत् यदेंद्र उगने कामयमाने काथ्ये सचा सह मंदिष्टं । स्तुतोऽभूत् । तदानीं
वंकू वंकुतरातिशयेन कुटिलं गच्छतावश्चावधितिष्ठति । रथे संयोज्य तमारो-
हतीत्यर्थः । यद्वा वंकुतरातिशयेन वक्रं गच्छति रथे वंकू वक्रगमनशीलावश्चौ
संयोज्येति योजनीयं । उग्र उद्गृह्णंस्तादृश इंद्रो ययिं गमनयुक्तान्मेघात् स्रोतसा
प्रवाहरूपेणापो निरमृज्जत् । जलानि निरगमयत् । तथा शुणस्य सर्वस्य गोष-
यितुरसुरस्य हंहिताः प्रवृद्धाः पुरो नगराणि निवासस्थानानि व्यैरयत् । विविधं
प्रेरितवान् ॥ मंदिष्टं । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांतिगतिषु । लुङि बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः । उगने । वशेराणादिकः क्युप्रत्ययः । ग्रहिज्यादिना
संप्रसारणं । योरनादेशः । सचा । पच समवाये । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
आङ्याजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः । संहितायां आङोऽनुना-
सिकश्छंदसीति तस्य सानुनासिकत्वं । वंकू । वंचु गतौ । औणादिक उग्रप्रत्ययः ।
बहुलवचनाकुत्वं । वंकुतरा । अतिशयेन वंकू वंकुतरा । सुपां सुलुगिति

विभक्तेराकारः । अत्र गतिसामान्यवाचिना गतिविशेषो लक्ष्यते । ययिं । या प्रापणे । आहगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावात् द्विर्वचनह्रस्वत्वे । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । सुपां सुपो भवन्तीति पंचम्या अमादेशः । हंहिताः । हहि वृद्धौ । इदित्त्वान्नुम् । ऐरयत् । ईर प्रेरणे । चोरादिकः । लङ्ङादागमः । आटश्चेति वृद्धिः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि गार्यातस्य प्रभृता येषु मंदसे ।

इंद्र यथा सुतसोमेषु चाकनोऽनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२ ॥

आ । स्म । रथं । वृष । पा । नेषु । तिष्ठसि । गार्यातस्य । प्रभृताः । येषु । मंदसे ।

इंद्र । यथा । सुत । सोमेषु । चाकनः । अनर्वाणं । श्लोकं । आ । रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

अत्र कौशितकिन इतिहासमाचक्षते । गार्यातनाम्नो राजर्षेयज्ञे भृगुगोत्रोत्पन्न-
अव्नो महर्षिराश्विनं ग्रहमगृह्णात् । इंद्रस्तं दृष्ट्वा क्रुद्धोऽभूत् । तमिंद्रमनुनीय
पुनः सोमं तस्मै प्रादादिति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ हे इंद्र त्वं वृषपाणेषु ।
वृषणः सेचनसमर्थस्य सोमस्य पानानि वृषपाणानि । तेषु निमित्तभूतेषु रथमा-
तिष्ठसि स्म । स्वयमेव रथमारुह्य गच्छसि । न त्वन्यः कश्चित्प्रवर्तयितेति भावः ।
एवं च सति येषु सोमेषु त्वं मंदसे । हर्षं प्राप्नोषि । तादृशाः सोमाः गार्यातस्यै-
तन्नाम्नो राजर्षेः संबन्धिनः प्रभृताः । प्रकर्षेण संपादिताः । अभिषवादिस्कारैः
संस्कृता इत्यर्थः । अतः सुतसोमेष्वभिषुतसोमयुक्तेष्वन्यदीयेषु यज्ञेषु यथा चा-
कनः । यथा कामयसे । एवमस्यापि गार्यातस्य सोमान्कामयस्व । तथा सति
दिवि द्युलोकेऽनर्वाणं गमनरहितं स्थिरं श्लोकं स्तोत्रलक्षणं वचो यशो वा-
रोहसे । प्राप्नोषि । यद्वा । इमं यजमानं दिवि द्युलोक उक्तलक्षणं यशः प्राप-
यसि ॥ स्म । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । वृषपाणेषु । पा पाने । भावे ल्युट् ।
वा भावकरणयोः । पा० ६. ४. १०. । इति पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य पानशब्द-
नकारस्य शतत्वं । प्रभृताः । भृञ् भरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । मंदसे । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । अदुपदेशात्सर्व-
धातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । चाकनः । कनी दीप्निकांतिगतिषु । अत्र कांत्यर्थः ।
कांतिश्चाभिलाषः । लेटि सिथडागमः । बहुलं छंदसीति शपः छुः । तुजादि-

त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वाभावे
धातारिति धात्वन्तस्योदात्तत्वं । अनर्वाणं । अर्तरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृगिय-
हणाच्चावे वनिप् । नञा बहुव्रीहावस्यवर्णस्वभावान्न इति पर्युदासान्तृआदेशा-
भावे सर्वनामस्थाने चेत्युपधादीर्घत्वं । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । श्लोकं ।
श्लोकं संघाते । श्लोक्यत इति श्लोकः । कर्मणि घञ् । त्रिच्चादाद्युदात्तत्वं । रोहसं ।
रुहेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

अदंता अर्भो महते वचस्यवे कशीवते वृचयामिदं मुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य मुक्रतो विश्वेता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३ ॥

अदंताः । अर्भो । महते । वचस्यवे । कशीवते । वृचयां । इदं । मुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । मुक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । उत । ता । ते ।

सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । अंगराजः कस्मिंश्चिद्विवसे स्वकीयाभिर्योषिभिः सह
गंगायां जलक्रीडां चक्रे । तस्मिन्समये दीर्घतमा नाम ऋषिः स्वभार्यया पुत्रभृ-
त्यादिभिश्च दुर्बलत्वात्किमपि कुर्वन् शक्नोतीति द्वेषेण गंगामध्ये प्रचिक्षिपे । स
च ऋषिः केनचित्प्रवेनांगराजस्य क्रीडादेशं प्रति समाजगाम । स च राजा
सर्वज्ञं तमृषिमवगत्य प्रवादयतांयवमवाचत । हे भगवन् मम पुत्रो नास्ति ।
एष महिषी । अस्यां कंचित्पुत्रमुत्पादयेति । स च तथेत्यब्रवीत् । सा महिषी
तु राजानं प्रति तथेत्युक्त्वा वृद्धतरो जुगुप्सितो मम योग्यो न भवतीति बुद्ध्या
स्वकीयामृगिकसंज्ञां दासीं प्राप्नोतीति । तेन च सर्वज्ञेन ऋषिणा मंत्रपूतेन वारि-
णाभ्युक्षिता सती सैव ऋषिपत्नी अभव । तस्यामुत्पन्नः कशीवान्नाम ऋषिः ।
स एव राजः पुत्रोऽभूत् । स च बहुविधेन राजमृयादिनैज । तस्मै राज्ञे तत्कु-
तैर्यज्ञैः परितुष्ट इदं वृचयाख्यां तरुणां योषितं प्रादात् । अयमर्थः पूर्वार्द्धे
प्रतिपाद्यते ॥ हे इदं त्वं सहते प्रवृद्धाय वचस्यवे त्वदीयस्तोत्रलक्षणं वच आत्मन
दृच्छते मुन्वते त्वदेवतकेषु यज्ञेषु सोमाभिपत्रं कुर्वते कशीवत एतन्नाम्ने राज्ञे
वृचयां वृचयाख्यामर्भामन्यां । युवतिमित्यर्थः । एवभूतां स्त्रियमददाः । तथा
मुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा हे इदं त्वं वृषणश्चस्यतदाख्यस्य राज्ञो

मेनाभवः । मेना नाम कन्यकाभूः । तथा च शाठ्यायनिभिः सुब्रह्मण्यामचैकदे-
 शव्याख्यानरूपं ब्राह्मणमेवमास्मायते । वृषणश्चस्य मेन इति वृषणश्चस्य मेना
 भूत्वा मघवा कुल उवासेति । तां च प्राप्तयौवनां स्वयमेवेन्द्रश्चकमे । तथा च
 तांदिभिरास्मातं । वृषणश्चस्य मेना नाम दुहितास । तामिन्द्रश्चकम इति । अत
 उक्तृपाणि यानि कर्माणि त्वया कृतानि ते त्वदीयानि ता तानि विश्वेत् सर्वा-
 ण्येव सवनेषु यज्ञेषु प्रवाच्या । प्रकर्षण वक्तव्यानि । स्तुतिभिः स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥
 महते । बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वचस्यवे । सुप आत्मनः
 क्यच । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । कक्षीवते । अश्वबंधनहेतवो रज्जवः कक्ष्याः ।
 कक्षीवान् कक्ष्यावानिति यास्कः । आसंदीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति संप्रसारणं
 मतुपो वत्वं संज्ञायां निपात्यते । मेनेति स्त्रीनाम । मेना ग्ना इति पाठात् ।
 मन ज्ञाने । मन्यते गृहकृत्यं जानातीति मेना । पचाद्यच् । नशिमन्योरलिङ्ग्यत्वं
 वक्तव्यं । पा० ६. ४. १००. ५. । इत्येत्वं । वृषादिर्देष्टव्यः । मेना मानयत्येना इति
 यास्कः । नि० ३. २१. । सवनेषु । सवनमिति यज्ञनाम । सूयतेऽभिषूयत एष्वि-
 त्यधिकरणे ल्युट् । प्रवाच्या । वच परिभाषणे । गयति यजयाचरुचप्रवचर्चश्च
 । पा० १. ३. ६६. । इति कुत्वाभावः । तित्स्वरिति प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा
 वाचयतेरचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

इंद्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पञ्जेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसुयुरिन्द्रायाः क्षयति प्रयंता ॥ १४ ॥

इंद्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पञ्जेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्यूः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इंद्रः । इत । रायः । क्षयति । प्रऽयंता ॥ १४ ॥

इंद्रो देवः सुध्यः शोभनकर्मणो यजमानान् शोभनप्रज्ञान्वा निरेके निर्धन्ये
 निमित्तभूते सति तान्नक्षितुमश्रायि । असेविष्ट । पञ्जेषु । पञ्चा इयंगिरसामाख्या ।
 तथा च शाठ्यायनिभिरास्मातं । पञ्चा वा अंगिरसः पशुकामास्तपोऽतथ्यंतेति ।
 येषु यजमानेष्वंगिरसु स्तोमः स्तोत्रं निश्चलं तिष्ठति । दुर्यो न यूपः । द्वारि
 निखाता स्थूणेव । तान्सुध्य इति पूर्वणान्वयः । तस्मादिदानोमपि रायः प्रयंता
 धनस्य दातॄन् इत् । इंद्र एव यजमानानां दातुमश्वयुरश्वानिच्छन् तथा गव्युर्गा

इच्छन् रथयू रथानिच्छन् वसूयुरेवमन्यदपि यद्धनमस्ति तदपीच्छन्क्षयति । वर्तते ॥
 अश्रायि । श्रिञ् सेवायां । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन ज्ञेयश्चिणादेशः । सुध्यः । धीरिति
 कर्मनाम । शोभना धीर्येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । शसि छंदस्युभयथा
 । पा० ६. ४. ८६. । इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । निरेके ।
 नितरां रेचनं निरेकः । रिचिर् विरेचने । भावे घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । दुर्यः । दुरे भवो दुर्यः । भवे छंदसीति यत । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
 यूपः । यु मिश्रणे । यूयते युज्यतेऽस्मिन्निति यूपः । कुयुभ्यां च । उ० ३. २९. ।
 इति प्रप्रत्ययः । दीर्घ इत्यनुवृत्तेर्दीर्घत्वं । सुशृभ्यां निञ्चेत्यनुवृत्तावाद्युदात्तत्वं ।
 अश्वयुः । यजमानेभ्योऽश्वानिच्छन् । छंदमि परच्छायामिति क्यच् । न छंदस्य-
 पुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अश्वघस्यादित्यात्वं तु छांदसत्वान्न भवति । क्वाच्छं-
 दसीत्युप्रत्ययः । एवमुत्तरत्रापि । एतावांस्तु विशेषः । गव्युरित्यत्र वांतो यि
 प्रत्यय इत्यवादेशः । यास्कुस्त्वेवं व्याचष्टे । इदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थं
 भाष्यते । वसूयुरिदो वसुमानित्यर्थः । अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसूयुरित्यपि निगमो
 भवति । नि० ६. ३१. । इति । शायति । शि शये । भौवादिकः । प्रयंता । यम उपरमे ।
 तृच्येकाच इतीटप्रतिषेधः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

इदं नमो वृषभाय स्वराज्ञे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निदं वृजने सर्ववीराः स्मत्सूरिभिस्तव गर्मन्स्याम ॥ १५ ॥

इदं । नमः । वृषभाय । स्वऽराज्ञे । सत्यऽशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इदं । वृजने । सर्वऽवीराः । स्मत् । सूरिऽभिः । तव । गर्मन् । स्याम ॥ १५ ॥

इदं पुरोवति नमः स्तुतिलक्षणं वचो हे इदं तुभ्यमवाचि । अस्माभिः प्रा-
 योजि । कीदृणाय । वृषभाय । वर्षणशीलाय । स्वराज्ञे । स्वकीयेन तेजसा
 राजमानाय । सत्यशुष्माय । शुष्ममिति बलनाम शृङ्गां शोषकत्वात् । अवि-
 तथबलयुक्ताय । तवसे । अत्यंतं प्रवृद्धाय । यस्मादेवं तस्मादस्मिन्वृजने वर्जनवति
 संयामे सर्ववीराः । विशेषेणेत्यंत्यमित्रानिति वीरा भटाः । तादृशः सर्वभटैरुपेता
 घयं । स्मदिति निपातः सुशब्दार्थः । तव स्मत् गर्मन त्वया दत्ते शोभने गृहे
 सूरिभिर्विद्वद्भिः पुत्रादिभिः सह स्याम । भवेम । निवसेमेत्यर्थः । यद्वा त्वत्संबन्धिनि

शोभने यज्ञगृहे सूरिभिर्विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः सह स्याम । शर्मेति गृहनाम । शर्म
वर्मेति पठितत्वात् ॥ स्वराज्ञे । राज्ञ दीप्तौ । सत्सूद्विषेति क्तिप् । सत्यशुष्माय ।
सत्यं शुष्मं बलं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तवसे । तवतिः सौत्रो
धातुः । अस्मादीणादिकोऽसिप्रत्ययः । वृजने । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमंदिनि-
धाञ्यः क्युः । उ० २. ७९. । इति क्युः प्रत्ययः । शर्मन् । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । न डिसंवुद्योरिति नलोपप्रतिषेधः । स्याम । नश्चेति संहितायां
सकारस्य धुडागमः । खरि चेति चर्त्तं । चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति
तकारस्य थकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकादशो वर्गः ॥

त्यं सु मेपमिति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं सव्यस्यार्षमंद्रं । चयोदशी पंचदशी
त्रिष्टुभौ णिष्ठा जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । त्यं सु चयोदशयंत्ये त्रिष्टुभाविति ॥
गवामयनस्य मध्यमेऽहनि विषुवत्संज्ञके मरुत्वतीयशस्त्र इदं सूक्तं । विषु-
वान्दिवा कीर्त्य इति खंडे सूचितं । त्यं सुमेपं कया शुभेति च मरुत्वतीयं
। आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

त्यं सु मेपं महया स्वर्विदं गतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेद्रं ववृत्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ १ ॥

त्यं । सु । मेपं । महय । स्वःऽविदं । गतं । यस्य । सुऽभ्वः । साकं । ईरते ।

अत्यं । न । वाजं । हवनऽस्यदं । रथं । आ । इंद्रं । ववृत्यां । अवसे । सुवृत्तिऽभिः ॥ १ ॥

त्यं तं प्रसिद्धं मेपं शत्रुभिः सह स्पर्धमानं स्वर्विदं । स्वरादित्यो द्यौर्वा । तस्य
वेदितारं लब्धारं वा । यद्वा स्वः सुष्ठुरणीयं धनं । तस्य लभयितारं । एवंगुण-
विणिष्टमिंद्रं हे अध्वर्यो सु महया । सम्यक् पूजय । यस्येद्रस्य गतं गतसंख्याकाः
सुभ्वः स्तोतारः साकं सहेव युगपदेवेरते । स्तुर्ता प्रवर्तते । यद्वा यस्येद्रस्य रथं
गतं सुभ्वः गतसंख्याका अश्वाः साकं सहेरते । गमयंति । तमिंद्रमवसेऽस्मद-
ष्टाणाय सुवृत्तिभिः सप्तावर्जकैः स्तोत्रैः रथमाववृत्यां । रथं प्रत्यावर्तयामि । कीदृशं
रथं । हवनस्यदं । हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छंतं । वेगगमने दृष्टांतः ।
अत्यं न वाजं । गमनसाधनमश्वमिव ॥ महया । मह पूजायां । चुरादिरदंतः ।

संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । सुभः । सुष्ठु भवन्तीति सुभः स्तोतारः ।
 क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूसु-
 धियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेत्युभयथाभावाद्यणादेशः । उदात्तस्वरित-
 योर्यण इति परस्य जसोऽनुदात्तस्य स्वरितत्वं । ईरते । ईर गतौ कंपने च ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । ऋस्यादादेशः । टेरत्वं । अनुदात्तेत्वात्तत्सार्वधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तच्च हि पंचमीनिर्देशेऽपि व्यवहि-
 तेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । अत्यं । अत्य इत्यश्वनाम । अत्यो हय इति पाठात् ।
 वाजं । वाज्यते गम्यतेऽनेनेति वाजः । वज्र व्रज गतौ । करणे घञ । अजिघ्र-
 ज्योश्च । पा० १. ३. ६८. । इत्यत्र चणच्छस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादाजो वाज्यमित्य-
 चापि कृत्वाभाव इत्युक्तं । हवनस्यदं । भ्यंदृ प्रसवणे । स्यदो जवे । पा० ६. ४. २६. ।
 इति वेगे गम्यमाने घञंतो निपातितः । अत एव नलोपो वृद्धभावश्च ।
 न च न धातुलं । प आर्द्धधातुके । पा० १. १. ४. । इति वृद्धेः प्रतिषेधः । ङग्लश्लणा
 हि वृद्धिस्तत्र प्रतिषिध्यते । न चेयमिग्लश्लणा । घञो जित्वाद्दुत्तरपदस्याद्यु-
 दात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । ववृत्त्यां । वृत्तु वर्तने । लिङि
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदमीति शपः श्रुः । द्विवचनादि । यामुटो डिच्चात्त्र-
 घूपधगुणाभावः । तिङ्गितिङ् इति निघातः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमृतिस्तविषीषु वावृधे ।

इंद्रो यद्वृचमवधीन्नदीवृत्तमुन्नन्नर्णसि जहंपाणो अंधसा ॥ २ ॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रं ऽ उक्तिः । तविषीषु । ववृधे ।

इंद्रः । यत् । वृत्तं । अवधीत । नदी ऽ वृत्तं । उन्नन । अर्णसि । जहंपाणः । अंधसा ॥ २ ॥

अंधसा सोमलक्षणेनान्नन जहंपाणोऽत्यर्थं दृष्यन्निद्रो यद्यदा वृत्तं त्रयाणां
 लोकानामावरीतारमसुरमवधीत । हतवान् । कीदृशं वृत्तं । नदीवृत्तं । नदनान्नद्य
 ज्ञापः । तासामावरीतारं । किं कुर्वन्निद्रः । अर्णसि जलान्युन्नन । अधःपात-
 यन् । तदानीं स इंद्रः पर्वतो न । पर्ववान् शिलोच्चय इव धरुणेषु सर्वस्य धार-
 केषूदकेषु मध्येऽच्युतश्चलनराहित्येन स्थितः सहस्रमृतिर्वहुविधरक्षणवान्तवि-
 षीषु बलेषु वावृधे । प्रवृद्धो बभूव ॥ धरुणेषु । धारयतेर्णिलुक् चेत्युनप्रत्ययः ।

प्रत्ययस्वरः । सहस्रमृतिः । सहस्रमृतयो यस्यासौ । लुगभावश्छांदसः । वावृधे ।
संहितायामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । नदीवृतं । नदी वृणोतीति
नदीवृत् । कृप् । तुगागमः । उञ्जन् । उञ्ज आर्जवे । विकरणस्वरः । अर्णोसि ।
उदके नृद् चेत्यन्तरमुन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन नृडागमश्च । निह्वादाद्युदात्तत्वं ।
जृदपाणः । हप तुष्टौ । यङुगन्ताद्यत्ययेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वं । यद्वा । यङन्तादेव शानचि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति
शानच् । आर्द्धधातुकत्वादतो लोपयलोपी । सार्वधातुकत्वाच्चाभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ।
अंधसा । अद्यत इत्यंधः । अदेर्नुम धश्चेत्यमुन् । धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ।
निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि द्वरो द्वरिषु वव्र ऊधनि चंद्रबुधो मदवृद्धो मनीषिभिः ।

उंद्रं तमहे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिंधंसः ॥ ३ ॥

सः । हि । द्वरः । द्वरिषु । वव्रः । ऊधनि । चंद्रऽबुधः । मदऽवृद्धः । मनीषिऽभिः ।

उंद्रं । तं । अहे । सुऽअपस्यया । धिया । मंहिष्ठऽरातिं । सः । हि । पप्रिः । अंधंसः ॥ ३ ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट उंद्रो द्वरिष्वावरीतृषु शत्रुषु द्वरो हि । अतिशयेनाव-
रीता खलु । शत्रुजयणील इत्यर्थः । यस्मादृधन्युद्धृतजलवत्यंतरिक्षे वव्रः संभक्तो
व्याप्य वर्तते । अत एव चंद्रबुधः । सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः । अंतरिक्षस्य
सर्वाह्लादकत्वात् । मदवृद्धः । माद्यंत्येभिरिति मदाः सोमाः । तैर्वर्धितः । एवंभूतो
य उंद्रो मंहिष्ठरातिं प्रवृद्धधनं प्रवृद्धदानं वा तमिंद्रं मनीषिभिर्मनस ईषितृभिः
प्राजिर्ज्ञत्विग्भिः सह स्वपस्यया धिया शोभनकर्मयोग्यया बुद्ध्याहे । आह्वयामि ।
हि यस्मात्स उंद्रोऽंधसोऽन्नस्यास्मदपेक्षितस्य पप्रिः पूरयिता ॥ द्वरः । वृ इत्येके ।
द्वरत्यावृणोतीति द्वरः । पचाद्यच् । चिस्वरेणांतोदात्तत्वं । द्वरिषु । अच इरिति
कर्तरीप्रत्ययः । वव्रः । वृड् संभक्तौ । ग्रियतं संभज्यत इति वव्रः । घञर्थे कविधानं
स्थास्त्रागापाव्यधिहिनियुध्यर्थं । पा० ३. ३. ५८. ४. । इति परिगणनस्योपलक्षणार्थ-
त्वात् कर्मणि कप्रत्ययः । द्विर्भावश्छांदसः । ऊधनि । उत् ऊर्द्धं ध्रियतेऽस्मिन्
जलमित्युधः । सप्तम्येकवचनेऽस्थिदधिसक्थ्यह्णामनङ्कुदात्तश्छंदस्यपि दृश्यते
। पा० १. १. १६. । इति दृशियहणादृधसृशस्यप्यनङादेशः । यद्वा । ऊधसोऽनङ्
। पा० ५. ४. १३१. । इति समासे विधीयमानोऽनङादेशश्छांदसत्वात्केवलादपि

भवति । चंद्रबुधः । चदि आह्लादने दीप्तौ च । इदित्वाच्चुम् । स्फायितं चीत्यादिना
रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शि-
ष्यते । मद्वृद्धः । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति करणेऽप् । तस्य पित्वादानु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अहे । हेज् स्पर्धायां
शब्दे च । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लुङ्गात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति
क्षेपः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । गुणः । स्वपस्यया । अप इति
कर्मनाम । शोभनमपः स्वपः । तदहंतीति स्वपस्यः । छंदसि चेति यप्रत्ययः ।
मंहिष्ठरातिं । महि वृद्धौ । अतिशयेन मंहित्री मंहिष्ठा । तुच्छंदमीतीष्टप्रत्ययः ।
तुरिष्ठेमयः स्विती तृलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । मंहिष्ठा रातिर्यस्य । स्विताः
पुंवत । पा० ६. ३. ३४. । इति पुंवद्भावाद्भवत्वं । बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । पप्रिः । पृ पालनपूरणयोः । आहगमहनजन इति कितप्रत्ययः ।
उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वस्य बहुलं छंदमीति वचनादभावे यणादेशः । लिङ्गद्भावाद्भिर्व-
चनेऽचीति स्थानिवद्भावे सति द्विर्भावोरदत्वहलादिशेषाः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ यं पृणंति दिवि सद्यवर्हिषः समुद्रं न मुञ्चन्त्वा अभिष्टयः ।

तं वृचहृत्ये अनु तस्युत्तयः शुष्मा उदमवाता अहुतप्सवः ॥ २ ॥

आ । यं । पृणंति । दिवि । सद्यऽवर्हिषः । समुद्रं । न । मुऽञ्चन्त्वा । स्वाः । अभिष्टयः ।

तं । वृचऽहृत्ये । अनु । तस्युः । उत्तयः । शुष्माः । उदं । अवाताः । अहुतऽप्सवः ॥ ४ ॥

सद्य सदनं स्थानं वर्हिःशब्दोपलक्षितो यज्ञो येषां सोमानां ते सोमा दिवि
स्वर्गलोकेऽवस्थितं यमिंद्रमापृणंति । आ समंतात्पूरयंति । तत्र दृष्टांतः । मुष्टु
भवन्तीति मुष्टो नद्यः समुद्रं न । यथा नद्यः समुद्रं पूरयंति तद्वदित्यर्थः । कीदृशयो
नद्यः । स्वाः । समुद्रस्य स्वभूताः । तथा चाम्नायते । समुद्राय वयुनाय सिंधूनां
पतये नम इति । अभिष्टयः । आभिमुख्येन गमनवत्य ऊतगोऽवितारो
मरुतो वृचहृत्ये वृचहनने निमित्तभूते सति तमिंद्रमनुतस्युः । अनुलक्ष्य स्थिता
बभूवुः । कीदृशा मरुतः । शुष्माः । शूणां शोषयितारः । अवाताः । वांति
प्रातिकूल्येन गच्छन्तीति वाताः शचवः । तद्रहिताः । अहुतप्सवः । अकुटिलरूपाः ।
शोभनावयवा इत्यर्थः ॥ पृणंति । पृ पालनपूरणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां

ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । यङुक्तयोगा-
दनिघातः । सन्नबर्हिषः । षट् विगणगणव्यवसादनेषु । सीदंत्यस्मिन्निति सन्न ।
अङ्गादिकोऽधिकरणे मनिप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । सुभ्वः । भवतेः क्तिप् चेति क्तिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । जस्योः सुपीति यणादेशस्य न भूमधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभय-
थेति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनुदात्तस्य जसः स्वरितत्वं । अभिष्टयः ।
इष्टय एषणानि । उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति वचनादभिरंतोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । एमन्नादित्वात्पररूपत्वं । वृत्रहत्ये । हनस्त चेति
हंतेर्भावे क्यप् तकारांतादेशश्च । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
अहुतप्सवः । हृ कौटिल्ये । अस्मान्निष्ठायां हु हरेण्छंदसि । पा० १. २. ३१. इति
हु आदेशः । प्सा भक्षण इत्यस्मादौणादिको हुप्रत्ययः । न हुतप्सवोऽहुतप्सवः ।
अथ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघीरिव प्रवणे सस्रुतयः ।
इंद्रो यद्वज्री धृषमाणो अंधसा भिनद्वलस्य परिधीरिव चितः ॥ ५ ॥
अभि । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । रघीः ऽइव । प्रवणे । सस्रुः । ऊतयः ।
इंद्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अंधसा । भिनत् । वलस्य । परिधीन् ऽइव । चितः ॥ ५ ॥

ऊतयो मरुतो मदे सोमपानेन हर्षे सत्यस्येन्द्रस्य युध्यतो वृत्रेण सह युध्य-
मानस्य पुरतः स्ववृष्टिं स्वभूतवृष्टिमंतं वृत्रमभि । आभिमुख्येन सस्रुः । जग्मुः ।
रघीरिव प्रवणे । यथा गमनस्वभावा आपो निम्नदेशे गच्छन्ति । यत् यदांधसा
सोमलक्षणेनान्नेन पीतेन धृषमाणः प्रगल्भः सन्वज्री वज्रवानिन्द्रो वलस्य
संवृण्वत एतत्संज्ञकमसुरं भिनत् । व्यदारयत् । अवधीदित्यर्थः । तत्र दृष्टांतः ।
चितः परिधीनिव । देवानां हविलेपनिर्घर्षणायाग्नेः सकाशादप्स्वेकतो द्वितस्त्रित
इति त्रयः पुरुषा जज्ञिरे । तथा च तैत्तिरीयैः समाम्नातं । सोऽंगाराण्यभ्यपातयत् ।
तत एकतोऽजायत । स द्वितीयमभ्यपातयत् । ततो द्वितोऽजायत । स तृती-
यमभ्यपातयत् । ततस्त्रितोऽजायतेति । तत्रोदकपानार्थं प्रवृत्तस्य कूपे पतितस्य
प्रतिरोधायासुरैः परिधयः परिधायकाः कूपस्याच्छादका स्थापिताः । तान्यथा स

अभिनत् तद्धत् ॥ स्ववृष्टिं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युध्यतः । युध संप्र-
हारे । दैवादिकः । व्यत्ययेन गतृ । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं । रघीः । रघि गत्यर्थः । रंघिवन्त्योर्नलोपश्च । उ० १. २९. । इत्युप्रत्ययः ।
वोतो गुणवचनादिति डीष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । डीष्स्वरः
शिष्यते । धृषमाणः । जिधृषा प्रागल्भ्ये । श्रुप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन श आत्मनेपदं
च । अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । भिनत् । लङि
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । विकरणस्वरः । यङ्प्रत्यययोगादनिघातः ।
वलस्य । वल संवरणे । वलति संवृणोति सर्वमिति वलः । पचाद्यच् । क्रि-
यायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । परिधीन् । परिधीयंत
इति परिधयः । उपसर्गे घोः किः । पा० ३. ३. ९०. । इति दधातेः कर्मणि क्प्र-
त्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वादशे वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

परीं घृणा चरति तित्विषे श्वोऽपो वृत्वी रजसो वृध्ममाशयत् ।

वृचस्य यत्प्रवरे दुर्गृभिश्चनो निजघंथ हन्वोरिदं तन्यतुं ॥ ६ ॥

परिं ईं । घृणा । चरति । तित्विषे । श्वः । अपः । वृत्वी । रजसः । वृध्मं । आ । अशयत् ।

वृचस्य । यत् । प्रवरे । दुः । गृभिश्चनः । नि । जघंथ । हन्वोः । इदं । तन्यतुं ॥ ६ ॥

यो वृचोऽपो वृत्वी । उदकान्यावृत्य रजसो वृध्मन्तरिक्षास्योपरिप्रदेशमाशयत् ।
आश्रित्याशेत । तस्य वृचस्य प्रवरे प्रकर्षेण वननीयेऽंतरिक्षे वर्तमानस्य दुर्गृ-
भिश्चनो दुर्ग्रहव्यापनस्य । तस्य हि व्यापनं न केनापि ग्रहीतुं शक्यते । स इमान्
लोकानावृणोदिति श्रुतेः । एवंभूतस्य वृचस्य हन्वोर्मुखपार्श्वयोर्हं इदं यद्यदा
तन्यतुं प्रहारं विस्तारयंतं यद्वा शब्दकारिणं वज्रं । तृतीयार्थं द्वितीया । तन्यतुना
वज्रेण निजघंथ । नितरां प्रजहर्ष । तदानीमीमेनं त्वामिदं घृणा अश्रुजयल-
क्षणा दीप्तिः परिचरति । परितो व्याप्नोति । तदीयं श्वो वलं च तित्विषे ।
प्रदिदीपे ॥ तित्विषे । त्विष दीप्तिः । लिटि प्रत्ययस्वरः । तिङ्परत्वान्निघाताभावः ।
वृत्वी । वृज् वरणे । स्वाध्यादयश्च । पा० १. १. ४९. । इत्यादियहणात् क्काप्रत्ययस्ये-
कारः । रजसः । रंज रागे । रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । अस्मिन्

रजकरजनरजःसूपसंख्यानं । पा० ६. ४. २६. १. । इति नलीपः । निन्वादाद्यु-
दात्तत्वं । अणयत् । गीडो व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।
दुर्गृभिश्चनः । ग्रह उपादानेऽशू व्याप्रावित्यनयोर्दुःशब्द उपपदे पृषोदरादित्वा-
दभिमतस्वरूपस्वरसिद्धिः । निजघंश्च । हन हिंसागत्योः । लिटि थलि क्रादिनि-
यमात्प्राप्तस्येष्ट उपदेशेऽत्वतः । पा० १. २. ६२. । इति निषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
सादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । तिङि चोदात्तवतीति
गतेर्निघातः । यवृत्तयोगान्निघाताभावः । तन्यतुं । तनु विस्तारे । अस्माहतन्यंजी-
त्यादिना यतुच् । यद्वा स्तन शब्द इत्यस्माद्बहुलवचनाद्यतुच्प्रत्यये सकारलोपः ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

हृदं न हि त्वा न्यृषंत्यूर्मयो ब्रह्माणीदृ तव यानि वर्धना ।
त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शवस्ततश्च वज्रमभिभूत्योजसं ॥ १ ॥
हृदं न हि त्वा निऽऽपृषंति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इदं । तव । यानि । वर्धना ।
त्वष्टा । चित् । ते । युज्यं । ववृधे । शवः । ततश्च । वज्रं । अभिभूतिऽओजसं ॥ १ ॥

हे इदं यानि ब्रह्माणि स्तोत्रशस्त्ररूपाणि मंत्रजातानि तव वर्धना वर्धयितृणि
तानि त्वा त्वां न्यृषंति हि । नितरां प्राप्नुवंत्येव । तत्र दृष्टान्तः । ऊर्मयो जल-
प्रवाहा हृदं न । यथा जलाशयं प्राप्नुवंति तद्वत् । त्वष्टा चित् स त्वष्टा देव एव
ते तव युज्यं योग्यं शवो बलं वावृधे । प्रावर्धयत् । अपि च । अभिभूत्योजसं
शत्रूणामभिभवितृणामोजसा बलेन युक्तं वज्रं ततश्च । तीक्ष्णीचकार ॥ न्यृषंति ।
ऋषी गता । तौदादिकः । अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । हि
चेति निघातप्रतिषेधः । ऊर्मयः । ऋ गता । ऋच्छंति गच्छंतीत्यूर्मयः । अर्ते-
रुच्चेति मिप्रत्ययः । गुणे सत्यकारस्योकारादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । वर्धना । वृधु
वृद्धौ । वर्धत एभिरिति वर्धना । करणे ल्युट् । जेष्ठं दसीति शेलोपः । ततश्च ।
तद्यु त्वष्टा तनूकरणे । लिटि थलि लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । अभिभूत्योजसं । अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूति । करणे क्तिन् ।
तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अभिभूत्योजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविंद्रं वृचं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्ये हृशे ॥ ८ ॥

जघन्वान् । ऊं इति । हरिऽभिः । संभृतक्रतो इति संभृतऽक्रतो । इंद्रं । वृचं । मनुषे ।

गातुऽयन् । अपः ।

अयच्छथाः । बाहोः । वज्रं । आयसं । आधारयः । दिवि । आ । सूर्ये । हृशे ॥ ८ ॥

हे संभृतक्रतो संपादितकर्मन संपादितप्रज्ञ वेन्द्र मनुषे जनाय गातुयन् गातुं मार्गमिच्छन् वृचं लोकानामावरकमसुरं हरिभिरश्वयुक्तस्त्वं जघन्वान् उ । हतवान् खलु । तदनंतरमपो वृष्ट्युदकानि प्रावर्तय इत्यध्याहारः । बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोरायसमयोगं वज्रमयच्छथाः । अग्रहीः । आकारः समुच्चयार्थः । सूर्ये च दिवि द्युलोकि हृशे द्रष्टुं सुर्वेषामस्माकं दर्शनायाधारयः । स्यापयां चकृषे ॥ जघन्वान् । हंतैर्लिटः क्तुः । विभाषा गमहनविदविशामितीडागमस्य विकल्पोक्तेरभावः । गातुयन् । गातुमिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच । न छंदस्यपुत्रस्येति दीर्घप्रतिषेधः । क्यजंताच्छतयदपदेशान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे क्यच एव स्वरः शिष्यते । बाहोः । उदात्तयणा हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

बृहत्स्वश्चंद्रममवद्यदुक्थ्यं मकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इंद्रमूतयः स्वनृपाचो मरुतोऽमदन्ननु ॥ ९ ॥

बृहत् । स्वऽचंद्रं । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यं । अकृण्वत । भियसा । रोहणं । दिवः ।

यत् । मानुषऽप्रधनाः । इंद्रं । ऊतयः । स्वः । नृऽमाचः । मरुतः । अमदन । अन्नं ॥ ९ ॥

बृहत् बृहत्साम स्तोतारो यजमाना भियसा वृचभयेन यद्यदोक्थ्यमुक्त्याहं स्तोत्रयोग्यमकृण्वत । अकुर्वन् । कीदृशं बृहत्साम । स्वश्चंद्रं । स्वकीयेन चंद्रेणाह्लादकेन तेजसा युक्तं । अमवत् । अमति शत्रून् रुजत्यनेनेत्यमो बलं । तद्युक्तं । दिवः स्वर्गस्य रोहणं । आरोहणहेतुभूतं । एवंविधेन स्तोत्रेण वृचाज्जीता इंद्रमस्तोषतेत्यर्थः । यद्यदा मानुषप्रधनाः । प्रकीर्णान्यस्मिन्धनानि भवंतीति नैरुक्त-

व्युत्पत्त्या प्रधानमिति संयामनाम । मनुष्यहितसंयामा ऊतयः स्वर्द्युलोकस्य
रक्षितारो मरुतो नृषाचः प्राणरूपेण नृन्सेवमाना भूत्वंद्रमपि तेनैव रूपेणान्व-
मदन् । आनुपूर्व्येण हर्षं प्रापयन् । तदानीं स इन्द्रो वृचवधं प्रत्युद्युक्तो
बभूवेति शेषः ॥ स्वश्चंद्रं । स्वकीयं चंद्रं यस्य । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति
सुट् । श्रुत्वेन शकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । भियसा । भीशब्दस्य
तृतीयैकवचने छांदसोऽसुगागमः । तस्योदात्तत्वं च । नृषाचः । षच सम-
वाये । अयं सेवनार्थ इति यास्कः । वहश्चेत्यच चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वा-
दस्मादपि णिप्रत्ययः । अमदन् । मदी हर्षं णिचि मदी हर्षग्लेपनयोरिति
घटादिषु पाठान्मित्रे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्युभयपेति शप
आर्द्धधातुकत्वात् णेरनिटीति णिलोपः ॥

दशमीमृचमाह ॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादयोयवीद्भियसा वज्रं इन्द्र ते ।

वृचस्य यद्वद्धानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिनच्छिरः ॥ १० ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् । भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते ।

वृचस्य । यत् । वद्धानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा । अभिनत् । शिरः ॥ १० ॥

अमवान्बलवान्द्यौश्चित् द्युलोकोऽयस्याहेर्वृचस्य स्वनाच्छब्दाद्भियसा भये-
नायोयवीत् । अत्यर्थं पृथग्भूत आसीत् । अकंपतेत्यर्थः । हे इन्द्र ते तव सुतस्या-
भिषवादिभिः संस्कृतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षं जाते सति त्वदीयो वज्रो
रोदसी द्यावापृथिव्यां वद्धानस्य बाधनशीलस्य वृचस्य शिरो यद्यदा शवसा
बलेनाभिनत् । अच्छिनत् । तदानीं द्युलोको भयराहित्येन निश्चलो बभूवेति
शेषः ॥ अयोयवीत् । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्माद्यदुगंतान्नङि यङो वेत्य-
पृक्तप्रत्ययस्येडागमः । अडागम उदात्तः । वद्धानस्य । बाधु विलोडने । ताच्छी-
लिके चान्शि बहुलं छंदसीति शपः घुः । हलादिशेषाभावो धातोर्ह्रस्वत्वं
च छांदसत्वात् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोदशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदिच्चिंद्रं पृथिवी दणभुजिरहानि विश्वा ततनंत कृष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शर्वसा बर्हणा भुवत् ॥ ११ ॥

यत् । इत् । नु । इन्द्र । पृथिवी । दणऽभुजिः । अहानि । विश्वा । ततनंत । कृष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतं । सहः । द्यां । अनु । शर्वसा । बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

यदिनु यदा खलु पृथिवी दणभुजिर्दणगुणिता भवेत् । यदि वा कृष्टयः सर्वे मनुष्या विश्वा सर्वाण्यहानि ततनंत । विस्तारयेयुः । हे मघवन । धनवन्निद्र । अत्राह । अत्रैव पूर्वोक्तिष्वेव दणकालकर्तृकेषु ते त्वदीयं सहो वृत्रवधादिकारणं बलं विश्रुतं विख्यातं प्रसिद्धं । शर्वसा त्वदीयेन बलेन कृता बर्हणा वृत्रादेव-धरूपा क्रिया द्यामनुभुवत् । अनुभवति । यथा द्यौर्महती तथा तत्कृतं वृत्रा-देर्हिंसनमपि महदिति भावः ॥ ततनंत । तनु विस्तारे । स्वरितेच्चादात्मनेपदं । लिङ्गर्थे लक्ष्यप्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन शप । छान्तमो द्विर्भावः । यदा बहुलं छन्द-सीत्युप्रत्ययस्य श्रौ सति पुनरपि व्यत्ययेन शप । शपः पितृत्वादनुदात्तत्वं । तिङ्श्रु लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । बहुलं छन्दस्यमाद्योगेऽपीत्यदभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विश्रुतं । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । बर्हणा । बर्ह बल्ह परिभाषणहिंसादानेषु । अस्मादोणादिकः क्युप्रत्ययः । बवयोरभेद इति वकारस्य बत्वं । प्रत्ययस्वरः । निबर्हयतीति वध-कर्मसु पठितं च । भुवत् । भृ सन्नायां । लक्ष्यदागम् । इतश्च लोप इतीकारलोपः । बहुलं छन्दसीति शपो लुक् । भृमुवोस्मिडीति गुणप्रतिषेध उवडादणः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभृत्योजा अयमे धृपन्मनः ।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरप्या दिवं ॥ १२ ॥

त्वं । अस्य । पारे । रजसः । विऽव्योमनः । स्वभृतिऽओजाः । अयमे । धृपत् । मनः ।

चकृषे । भूमिं । प्रतिऽमानं । ओजसः । अपः । स्वऽपरिति स्वः । परिऽभूः । एषि ।

आ । दिवं ॥ १२ ॥

हे धृषन्मनः शूराणां धर्षकमनोयुक्तेन्द्र । अस्यास्माभिः परिहृयमानस्य व्यो-
मनो व्याप्रस्यांतरिक्षस्य रजसो लोकस्य पार उपरिप्रदेशे वर्तमानः स्वभू-
त्योजाः स्वभूतबलस्त्वमवसेऽस्मदक्षरणार्थं भूमिं भूलोकं चकृषे । कृतवानसि ।
किंच । ओजसो बलवतां बलस्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरभूः । तथा स्वः सुष्ठुर-
णीयं गंतव्यं । आप इत्यंतरिक्षनाम । अपोऽंतरिक्षलोकं । आ दिवं द्युलोकं च
परिभूः परिग्रहीता । परिपूर्वा भवतिः परिग्रहणार्थः । एषि । प्राप्नोषि ॥ अस्य ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्योमनः । अवतिर्गत्यर्थः । अव रक्षणगतिकांती-
त्यभिधानात् । विशेषेण गच्छति व्याप्नोतीति व्योम । यद्वा वृष्टिप्रदानेन विशेषेण
प्राणिनोऽवति रक्षतीति व्योम । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । ज्वरत्वे-
त्यादिनोपधाया वकारस्य चोट् । गुणः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
यद्वा भावे मनिन् । विविधमोम रक्षणं यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । स्वः ।
सुपूर्वादन्तेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अव्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति
सुपो लुक् । न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितत्वं ॥

भूनाभ्येकाहे मरुत्वतीयगन्धे निविडानीयात्सृक्तात्पुरा त्वं भुवः प्रतिमानमि-
त्येषा शंसनीया । तथैवामृचयत् । शस्यमुक्तं बृहस्पतिसत्त्वेन त्वं भुवः प्रतिमानं
पृथिव्याः । आ० ९. ५. । इति ॥ तामेतां सृक्ते चयोदशीमृचमाह ॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अंतरिक्षं महित्वा सत्यमडा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ १३ ॥

त्वं । भुवः । प्रतिमानं । पृथिव्याः । ऋष्वऽवीरस्य । बृहतः । पतिः । भूः ।

विश्वं । आ । अप्राः । अंतरिक्षं । महिऽत्वा । सत्यं । अडा । नकिः । अन्यः ।

त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

हे इंद्र त्वं पृथिव्याः प्रथिताया विस्तीर्णाया भूमेः प्रतिमानं भुवः । प्रतिनि-
धिर्भवसि । यथा भूर्लोको महानचिंत्यशक्तिः । एवं त्वमपीत्यर्थः । तथा ऋष्व-
वीरस्य । वीरयन्ति विक्रान्ता भवन्तीति वीरा देवाः । ऋष्वा दर्शनीया वीरा
यस्य स तथोक्तः । तस्य बृहतो बृंहितस्य प्रवृद्धस्य स्वर्गलोकस्य पतिर्भूः ।
पालयितासि । तथांतरिक्षमंतरिक्षांतं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानमाकाशं विश्वं

सर्वमपि महित्वा महत्त्वेन सत्यमाप्राः । निश्चयेन आ समंतादपूरयः । अतस्त्वा-
वान् तत्सहस्रोऽन्यः कश्चिन्नकिरस्ति । नास्तीति । यदेतत्तदह्वा सत्यमेव ॥ भुवः ।
भवतेर्लटि सिण्डागमः । उवङादेशः । पृथिव्या । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति
विभक्तिरुदात्ता । बृहतः । बृहन्महतोरूपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भूः ।
छांदसे वर्तमाने लुङि बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । अप्राः । प्रा पूरणे ।
आदादिकः । लङ्गुडागमः । महित्वा । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः ।
त्वावान् । वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भां छंदसि साहस्य उपसंख्यानमिति साहस्यार्थं
वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । प्रत्ययस्य
पित्वादनृदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वर एव गिष्यते ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिंधवो रजसो अंतमानुषुः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एका अन्यच्चकृषे विश्वमानुषक ॥ १४ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी उति । अनु । व्यचः । न । सिंधवः । रजसः । अंतं । आनुषुः ।

न । उत । स्वऽवृष्टिं । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत । चकृषे । विश्वं ।

आनुषक् ॥ १४ ॥

यस्येदस्य व्यचो व्यापनं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या नान्वानगते । प्राप्तुम-
समर्थं बभूवतुः । तथा रजसोऽंतरिक्षलोकस्योपरि सिंधवः स्यंदनशीला आपो
यस्येदस्य तेजसोऽंतमवमानं नानुषुः । न प्रापुः । उत अपि च सोमपानेन
मदे हर्षे सति स्ववृष्टिं स्वीकृतवृष्टिं वृत्रादिं युध्यतो युध्यमानस्यास्येदस्य बल-
स्यांतं वृत्रादयो न प्रापुः । अतो हे इदं एकस्त्वमन्यत्स्वव्यतिरिक्तं विश्वं सर्वं
भूतजातमानुषक् अनुषक्तं चकृषे । सकलमपि भूतजातं त्वदधीनमभूदिति
भावः ॥ द्यावापृथिवी । द्याश्च पृथिवी च दिवा द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो
निपातितः । पृथिवीशब्दः पित्रारादिभ्यश्चेति ङीष्तोऽतोदात्तः । देवताद्वंद्वे चेत्यु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीरुद्रपृषमंथिष्विति पर्युदात्तान्नोत्तरपदेऽनुदात्ता-
दाविति निषेधाभावः । व्यचः । व्यचैः कुटादित्वमनसीति वचनात् द्वित्वाभावे
संप्रसारणाभावः । आनुषुः । अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं । अत आदेरित्यभ्या-

सस्यात्वं । अग्नीतेत्येति नुडागमः । आनुषक् । अनुपूर्वात् षंज संग इत्यस्मात्
क्षिप्यनिदितामिति नलोपः । अनोरकारस्य दीर्घश्छांदसः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

आर्चन् च मरुतः सस्मिन्नाज्ञौ विश्वे देवासो अमदन्ननु त्वा ।

वृचस्य यदृष्टिमता वधेन नि त्वमिदं प्रत्यानं जघंथ ॥ १५ ॥

आर्चन् । अर्च । मरुतः । सस्मिन् । आज्ञौ । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ।

वृचस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वं । इदं । प्रति । आनं । जघंथ ॥ १५ ॥

हे इदं त्वां मरुतोऽचास्मिन्संग्राम आर्चन् । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्यनेन
वचनेनापूजयन् । सस्मिन्तस्मिन् यद्वा सर्वस्मिन्नाज्ञौ संग्रामे विश्वे देवासस्ते
सर्वे दानादिगुणयुक्ता मरुतस्त्वा त्वामन्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । यद्वा
त्वदीयमदानंतरं तेऽपि मदं प्राप्ताः । हे इदं त्वं यद्यदा भृष्टिमता । भ्रंशयति
शत्रूनि त्वि भृष्टिरग्निः । तद्वता वधेन हननसाधनेन वज्रेण । अग्निमत्वं च वज्रस्य
ब्राह्मणे समाम्नातं । वज्रो वा एष यद्यपः सोऽष्टाग्निः कर्तव्योऽष्टाग्निरिव वज्र
इति । तेन वज्रेण वृचस्यानं प्रति । आननं मुखं प्रति । यद्वा श्वासेहेतुं घ्राणं
प्रति निजघंथ । नितरां प्राहापीः ॥ आर्चन् । अर्च पूजायां । भौवादिकः ।
आडागम उदात्तः । सस्मिन् । तदोः सः सो । पा० १.२.१०६. । इति विधीयमानं
सत्वं च्यत्येन सप्रम्यामपि द्रष्टव्यं । यद्वा सर्वस्मिन्नित्यत्र वर्णलोपो द्रष्टव्यः ।
देवासः । आज्ञसेरमुक् । आनं । आननं । वर्णलोपश्छांदसः । यद्वा अन प्राणने ।
अन्यतेऽनेनेत्यानं घ्राणं । करणे घञ् । कर्पात्वंत इत्यंतीदात्तत्वं । जघंथ । हन
हिंसागत्योः । यत्युपदेगेऽत्वत् उतीट्प्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हका-
रस्य घत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्दशो वर्गः ॥

न्यू ष्वित्येकादशर्चं तृतीयं मृक्तं । दशम्येकादश्यां त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः ।
सत्य ऋषिः । इंद्री देवता । तथा चानुक्रांतं । न्यू ष्वेकादशान्ये त्रिष्टुभाविति ॥
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र एतत्सृक्तं । तथा चासूत्रयदाचार्यः ।
न्यू षु वाचमप्सु धूतस्य हरिवः पिबेहेति याज्या । आ० ६. ४. । इति ॥

तच्च प्रथमामुचमाह ॥

न्यू३षु वाचं प्र महे भरामहे गिर इंद्राय सद्ने विवस्वतः ।
 नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुतिद्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥
 नि। ऊं इति। सु। वाचं। प्र। महे। भरा॒महे। गिरः। इंद्राय। सद्ने। विवस्वतः।
 नु। चित्। हि। रत्नं। ससतांऽइव। अविदत्। न। दुःऽस्तुतिः। द्रविणःऽदेषु।
 शस्यते ॥ १ ॥

महे महत इंद्राय सु वाचं शोभनां स्तुतिं निप्रभरामहे । नितरां प्रयुञ्जमहे ।
 ऊ इति पादपूरणः । यतो विवस्वतः परिचरतो यज्ञमानस्य सद्ने यज्ञगृह
 इंद्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात्स इंद्रो नू चित् शिप्रमेव रत्नं रम-
 णीयमसुराणां धनमविदत् । विंदति । तच्च दृष्टांतः । ससतामिव । यथा स्वपतां
 पुरुषाणां धनं चोरः शिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति
 भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टुतिरसमीचीना स्तुतिर्न शस्यते ।
 नाभिधीयते । अतः सुवाचं प्रभरामह इति पूर्वण संबन्धः ॥ न्यू पु इत्यस्योदात्त-
 स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । तत्रोदात्तपरत्वात्संहितायां कथ्यते । इकः मुञ्जीति
 दीर्घत्वं । मुञ्ज इति पत्वं । महे । मह पूजायामित्यस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । सा-
 वेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा महच्छब्दस्याच्छब्दलोपश्छांदसः । नू चित् ।
 ऋचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः । ससतामिव । पस स्वप्ने । अस्माच्छ्रंतादंतोदात्तात्प-
 रस्या विभक्तेः शतुरनुम इत्युदात्तत्वं । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
 चेति समासः । अविदत् । विदू लाभे । छंदमि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने
 लुङि पुषादिद्युतादीति च्लेरडादेशः । अडागम उदात्तः । हि चेति निघातप्र-
 तिषेधः । द्रविणोदेषु । द्रविणानि धनानि ददातीति द्रविणोदाः । दु गतावि-
 त्यस्मात् दुदक्षिभ्यामिनन्नितीननप्रत्ययांतो द्रविणशब्दः । तस्मिन्कर्मण्युपपद
 आतोऽनुपसर्गे क इति कः । पूर्वपदस्य मुगागमश्छांदसः । कृदन्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । शस्यते । शंसु स्तुतौ । यच्चनिदितामिति नलोपः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

दुरो अश्वस्य दुर इंद्र गोरांसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।
 शिष्टानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तुमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।
 गिष्ठाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्षणः । सखा । सखिऽभ्यः । तं । इदं ।
 गृणीमसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वमश्वस्य दुरो दातासि । तथा गोः पश्चादेदुरो दातासि । तथा यवस्य
 यवादेर्धान्यजातस्य दुरो दातासि । वसुनो निवासहेतोर्धनस्येनः स्वामी पतिः
 सर्वेषां पालयिता । गिष्ठानरः । गिष्ठातिदानकर्मा । गिष्ठाया दानस्य नेतासि ।
 प्रदिवः पुराणः । प्रगता दिवो दिवसा यस्मिन्स तथोक्तः । अकामकर्षणः ।
 कामान्कर्षयति नाशयतीति कामकर्षणः । न कामकर्षणोऽकामकर्षणः । अथ-
 यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हविर्दत्तवतां यजमानानां कामानभिमतफलप्रदानेन
 पूरयतीत्यर्थः । सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियः ।
 एवंभूतो य इन्द्रस्तं प्रतीदं स्तोत्रलक्षणं वचो गृणीमसि । ब्रूमहे ॥ दुरः । इडाज्
 दाने । मंदिवाणिमणिवचिचिचिचिचिभ्य उरच् । उ० १. ३६. । इति विधीयमान
 उरच्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत एवाकारलोपः । गिष्ठानरः ।
 गिष्ठा विद्योपादाने । गुरोश्च हलः । पा० ३. ३. १०३. । इत्यकारप्रत्ययः । ततश्चाप् ।
 षष्ठीसमासः । समासस्यत्यंतोदात्तत्वं । गृणीमसि । गृ शब्दे । क्रय्यादिकः । प्वा-
 दीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । इदंतो मसिरिति मसेरिकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

शचीव इन्द्र पुरुकृष्टुमत्तम तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । द्युमतऽतम । तव । इत् । इदं । अभितः । चेकिते । वसु ।

अतः । संऽगृभ्या । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । जरितुः । कामं । ऊनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । शचीति प्रज्ञानाम् । हे इन्द्र शचीवः प्रज्ञावन् पुरुकृत् प्रभूतस्य
 वृत्रवधादेः कर्तः । द्युमत्तम । अतिशयेन दीप्तिमन् । अभितः सर्वत्र वर्तमानं
 वसु धनं यदस्ति तदिदं तवेत् । तवैव स्वभूतमिति चेकिते । भृशमस्माभिर्ज्ञायते ।
 अतः कारणाच्चनं संगृभ्य सम्यक् गृहीत्वाभिभूते शत्रूणामभिभवितः । आभर ।
 अस्मभ्यमाहर । देहीत्यर्थः । त्वायतस्वामात्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुः कामम-

भिलाषं मोनयीः । परिहीनं मा काषीः । पूरयेत्यर्थः ॥ शचीवः । मतुवसो
 रुरिति रूत्वं । षाष्टिकमामंचिताद्युदात्तत्वं । इतरेष्वाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । न चा-
 मंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वं । नामंचिते समानाधिकरण इति
 निषेधात् । चेकिते । कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताद्वर्तमाने लिट्प्रसङ्गे । पा०
 ३. १. ३५. । इति निषेधादास्पत्ययाभावे सति लिट् आर्द्धधातुकत्वादतोलोपय-
 लोपौ । संगृह्य आभरेत्युभयच ह्यहोर्भञ्जदसीति भत्वं । त्वायतः । त्वामात्मन
 इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
 छांदसमात्वं । क्यजंतात्त्वटः गतृ । तस्यादपदेशात्त्वमावधातुकस्वरेणानुदात्तस्यैका-
 देशस्वरेणोदात्तत्वं । एकादेशस्वरोऽंतरंगः सिद्धो भवतीति वक्तव्यं । पा० ८. २. ६. १. ।
 इति वचनात्तस्य सिद्धत्वे सति गतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं । कामं । कमु
 कांतावित्यस्माद्भावे घञ् । कर्पात्त्वत् इत्यंतादात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं ।
 ऊनयीः । ऊन परिहाणे । चुरादिः । लुङि णिश्चिदुभयः । पा० ३. १. ४८. । इति
 च्लेश्चङादेशस्य नोनयतिध्वनयतीत्यादिना । पा० ३. १. ५१. । प्रतिषेधः । ह्यंत
 क्षणेति सिचि वृद्धिप्रतिषेधः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिंदुभिर्निरुंधानो अमंति गोभिरश्विना ।

इंद्रेण दस्युं द्रयंत इंदुभिर्युतवेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः। द्युऽभिः। सुऽमनाः। एभिः। इंदुऽभिः। निऽरुंधानः। अमंति। गोभिः। अश्विना।

इंद्रेण। दस्युं। द्रयंतः। इंदुऽभिः। युतऽवेषसः। सं। उषा। रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इंदु । एभिरस्माभिर्देवैर्द्युभिर्दीर्घैश्चरूपुरोडाणादिभिः । एभिरिंदुभिः पुरोवर्ति-
 भिस्तुभ्यं दत्तैः सोमैश्च प्रीतस्त्वमस्माकममतिं दारिद्र्यं गोभिस्त्वया दत्तैः पशुभिर-
 श्विनाश्चयुक्तेन धनेन च निरुंधानो निवर्तयन्सुमनाः गोभनमना भव । वयमिंदु-
 भिरस्माभिर्देवैः सोमैः प्रीतेनेंद्रेण दस्युमुपप्रापयितारं गच्छुं द्रयंतो हिंसंतोऽत एव
 युतवेषसः पृथग्भूतगच्छुका भूत्वेपंददत्तेनाच्चेन संरभेमहि । संख्या भवेम । सगच्छे-
 महीत्यर्थः ॥ सुमनाः । गोभनं मनो यस्य । सोमनमी अलोमोपमी इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं । निरुंधानः । रुधिर आवरणे । स्वरितेच्चादात्मनेपदं । असोरलोप
 इत्यकारलोपः । चित इत्यंतादात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमतिं । मंतथमि-

त्यश्चर्यं । न मतिरमतिः । अथ्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्र-
तिषेधः । अश्विना । अश्वोऽस्यास्तीत्यश्वि धनं । मत्वर्थीय इनिः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

समिंद्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चंद्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअययाश्वावत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सं । इंद्र । राया । सं । इषा । रभेमहि । सं । वाजेभिः । पुरुऽचंद्रैः । अभिद्युऽभिः ।

सं । देव्या । प्रऽमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअयया । अश्वऽवत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इंद्र राया धनेन वयं संरभेमहि । संगच्छेमहि । तथेषान्नेन संरभेमहि ।
तथा वाजेभिर्बलैः संरभेमहि । कीदृशैर्वाजैः । पुरुश्चंद्रैः । पुरुणां बहूनामाह्वा-
दकैः । अभिद्युभिः । अभितो दीपमानैः । किंच देव्या द्योतमानया प्रमत्या
त्वदीयया प्रकृष्टबुद्ध्या संरभेमहि । कीदृश्या । वीरशुष्मया । वीरं विशेषेण शत्रूणां
क्षोपणसमर्थं शुष्मं बलं यस्याः सा तथोक्ता । गोअयया । स्तोतृभ्यो दानार्थमये
प्रमुखत एव गावो यस्याः सा । अश्वरूपेतया ॥ राया । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । पुरुश्चंद्रैः । ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंच इति सुट् । श्रुत्वेन
शकारः । समासस्वरः । अभिद्युभिः । अभिगता द्यौर्दीप्तिर्येषां । अत्र दिव्गच्छो
दीप्तिं लक्षयति । अथ्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । देव्या । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । प्रमत्या । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उत्तरयोर्बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सर्वत्र विभाषा गोः । पा० ६. १. १२२. इति गोअययेत्यत्र
प्रकृतिभावः । अश्वरूपेतया । मंचे सोमाश्वेन्द्रियेति मतुपि दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

ते त्वा मदा अमदन्तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृचहृत्येषु सत्पते ।

यत्कारवे दशं वृचाण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः । वृचऽहृत्येषु । सत्ऽपते ।

यत् । कारवे । दशं । वृचाणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिंद्र वृषहत्येषु वृषहननेषु निमित्तभूतेषु सत्सु ते पूर्वोक्ता मदा मादका मरुतस्त्वा त्वाममदन् । अमदयन् । हर्षं प्रापयन् । तानि पूर्वोक्तानि वृषण्या वृणः सेचनसमर्थस्य तव संबन्धीनि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि त्वाममदन् । ते सोमासः प्रसिद्धाः सोमाश्च त्वाममदन् । यत् यदा कारवे स्तुतिकर्त्रे बर्हिष्मते यज्ञवते यज्ञमानाय दश सहस्राण्यपरिमितानि वृषाण्या-वरकाण्युपद्रवजातान्यप्रति शत्रुभिरप्रतिगतस्त्वं निवर्हयः । अवधीः । तदानी-मिति पूर्वेण संबंधः ॥ वृषण्या । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः । बर्हयः । बर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । शपः पिच्छा-दनुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । यञ्चुत्तयोगादनिघातः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युधा युधमुप घेदेपि धृष्ण्या पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिंद्र सख्या परावति निवर्हयो नमुचिं नाम मायिनं ॥ ७ ॥

युधा । युधं । उप । घ । इत् । एपि । धृष्णुऽया । पुरा । पुरं । सं । इदं । हंसि । ओजसा ।

नम्या । यत् । इंद्र । सख्या । पराऽवति । निऽवर्हयः । नमुचिं । नाम । मायिनं ॥ ७ ॥

हे इंद्र धृष्ण्या शत्रूणां धर्षकस्त्वं युधा युधेन संबद्धं युधं युधमुप घेदेपि । उपैव गच्छसि । सर्वदा युद्धशीलो भवसीत्यर्थः । घेति पादपूरणः । शत्रूणामसुराणां पुरा पुरेण नगरेण सहेदं पुरोवर्ति पुरं शत्रुनगरमोजसा बलेन संहंसि । सम्यग्विनाशयसि । शत्रूणां पुराण्यभैत्सीरित्यर्थः । हे इंद्र त्वं नम्या शत्रुषु नमनशीलेन सख्या सहायभूतेन वज्रेण परावति दूरदेशे नमुचिं नामानया संज्ञया प्रसिद्धं मायिनं मायाविनमसुरं यद्यस्मान्निवर्हयः । नितरामहिंसीः । अतस्त्वमेवं स्तूयस इत्यर्थः ॥ युधा । युध संप्रहारः । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । एपि । इण् गतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । धृष्ण्या । त्रिधृषा प्रागल्भ्ये । त्रिसिगृधिधृषिष्ठिपेः कुरिति कृप्रत्ययः । किच्चाहु-णाभावः । सुपां सुलुगिति सोर्याजादेशः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पुरा । पृ पाल-नपूरणयोः । पूरयति राज्ञामभिमतानीति । क्तिप् चेति क्तिप् । उदोष्ठचपूर्वस्येत्युत्वं । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । हंसि । हंतैर्लटि सिष्यदादित्वाच्छपो लुकि नश्चापदांतस्य ऋलीत्यनुस्वारः । नम्या । णम प्रह्वत्वे । औणादिक इन्प्रत्ययः ।

मुपां मुलुगिति तृतीयाया आदेशः । टिलोपः । सख्या । शेषो घ्यसखि । पा० १. ४. ७. । इति घिसंज्ञाप्रतिषेधान्नाभावाभावे यणदेशः । नमुचिं । इंद्रेण सह युद्धं न मुंचतीति नमुचिः । औणादिकः किप्रत्ययः । नभ्राणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । नञ् न गतिर्न च कारकमिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वाभावेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मायिनं । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् मत्वर्थीय इतिः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं करंजमुत पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयातिथिग्वस्य वर्तनी ।

त्वं गता वंगृदस्याभिनत्पुरोऽनानुदः परिपृता ऋजिश्चन ॥ ६ ॥

त्वं । करंजं । उत । पर्णयं । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य । वर्तनी ।

त्वं । गता । वंगृदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुऽदः । परिऽमृताः । ऋजिश्चन ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं करंजमेतत्संज्ञकममुरं । उत अपि च पर्णयमेतन्नामानममुरं चातिथिग्वस्येतत्संज्ञस्य राज्ञः प्रयोजनाय तेजिष्ठयातिथयेन तेजस्विन्या वर्तनी वर्तन्या शत्रुप्रेरणकुशलया शक्त्यावधीः । हतवानसि । तथानानुदः । अनु पश्चाद्व्यति खंडयतीत्यनुदोऽनुचरः । तादृशोऽनुचररहित एक एव त्वमृजिश्चनैतत्संज्ञकेन राज्ञा परिपृताः परितोऽवष्टब्धाः गता गतानि शतसंख्याका वंगृदस्येतत्संज्ञकस्यासुरस्य पुरः पुराणि नगराण्यभिनत् । विभिदिषे ॥ वधीः । हंतलुङि सिपि लुङि चेति वधादेशः । तस्यादंतत्वाद्बृहद्भावः । पा० १. ३. ३५. । अत एवानेकाच्चादिप्रतिषेधाभावः । पा० १. २. १०. । उट ईटीति सिचो लोपः । तेजिष्ठया । तेजस्मिन्श्चादस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तस्मादातिशयनिक इष्टनि विन्मतोलुगिति विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । निह्नादाद्युदात्तत्वं । वर्तनी । वृत्यते प्रेर्यतेऽनयेति वर्तनी । करणे ल्युट् । टित्वात् । पा० ४. १. १५. । डीप् । मुपां मुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । अभिनत् । भिदिर्विदारणे । लङि सिपि रुधादित्वात् श्रम् । इतश्चेतीकारलोपः । हल्ङ्गाव्य इति सकारलोपः । ह्यनानुदः । दो अवखंडने । आदेच इत्यात्वं । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । नास्यनुदोऽस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । संहितायां दीर्घश्छांदसः । परिपृताः । षू प्रेरणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वमेताञ्जनराज्ञो द्विर्दशबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दृप्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वं । एतान् । जनऽराज्ञः । द्विः । दश । अंबन्धुना । सुऽश्रवसा । उपऽजग्मुषः ।

षष्टिं । सहस्रा । नवतिं । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दृऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

हे इंद्र श्रुतो विश्रुतः प्रख्यातस्त्वं द्विर्दश विंगतिसंख्याकानबन्धुना सहायरहितेन सुश्रवसैतत्संज्ञकेन राज्ञा युद्धार्थमुपजग्मुष उपगतवत एतानेवंविधान् जनराज्ञो जनपदानामधिपतीन । षष्टिमित्यादिना तेषां राज्ञामनुचरसंख्योच्यते । षष्टिं सहस्रा । सहस्राणां षष्टिं नवतिं नव नवसंख्यां तत्रां नवतिं । तान् राज्ञ ईहक्संख्याकाननुचरांश्च रथ्या रथसंबन्धिना दृप्पदा दृप्पदनेन । शत्रुभिः प्राप्तुमशक्तेनेत्यर्थः । ईहगेन चक्रेण न्यवृणक् । न्यवर्जयः । त्वां स्मृतवतः सुश्रवसो जयार्थं त्वमागत्य तदीयान् शत्रून् जैषीरित्यर्थः ॥ जनराज्ञः । समासांतविधेरनित्यत्वाट् च प्रत्ययाभावः । पा० ५. ४. ९१. । राज्ञः शब्दो राज्ञ दीप्तावित्यस्मात्कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव गिण्यते । अवन्धुना । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुश्रवसा । शोभनं श्रवोऽन्नं यस्य । आद्युदात्तं द्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उपजग्मुषः । गमेलिटः क्मुः । गमि भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । गमि वसिघसीनां चेति पत्वं । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन कसोरव स्वरः गिण्यते । रथ्या । रथस्येदं रथ्यं । रथाद्यत । ज्ञा० ४. ३. १०१. । इति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । दृप्पदा । पद गती । ईषहुःसुध्विति णल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः । लङि मध्यमेकवचने हल्ङ्वाभ्य इति सिपो लोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वमाविथ सुश्रवसं तवोतिभिस्तव चामभिरिदं तृर्वयाणं ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरंधनायः ॥ १० ॥

त्वं। आ॒वि॒थ। सु॒ऽश्र॒व॒सं। त॒व। ऊ॒ति॒ऽभिः। त॒व। चा॒म॒ऽभिः। इं॒द्र। तूर्व॒या॒णं।
त्वं। अ॒स्मै। कु॒त्स॑। अ॒ति॒थि॒ऽग्वं। आ॒युं। म॒हे। रा॒ज्ञे। यू॒ने। अ॒रं॒ध॒ना॒यः ॥ १० ॥

हे इंद्र त्वं तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैः सुश्रवसं पूर्वोक्तं राजानमाविथ ।
ररक्षिथ । तथा तूर्वयाणमेतन्नामानं राजानं तव चामभिस्त्वदीयैस्त्रायकैः पाल-)
केवलैराविथेति शेषः । किंच त्वं महे महते यूने तरुणायस्मै सुश्रवसे कुत्सा-
दीस्त्रीनाज्ञोऽरंधनायः । वशमनयः । रथ्यतिर्वशगमन इति यास्कः ॥ चामभिः ।
चैद् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतो मनिन्निति मनिन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
अरंधनायः । रंधनं वशीकरणं करोति रंधनयति । तत्करोतीति णिच् । इष्टवस्मै
प्रातिपदिकस्येतीष्टवद्भावाट्टिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्छांदसः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

य उ॒ह॒ची॒न्द्र दे॒व॒गो॒पाः स॒खा॒य॒स्ते शि॒व॒त॒मा अ॒साम॑ ।
त्वां स्तो॒षाम॒ त्वया॑ सु॒वी॒रा द्रा॒घी॒य आ॒युः प्र॒तरं॑ द॒धानाः ॥ ११ ॥
ये। उ॒त्ऽऋ॒चि॒। इं॒द्र। दे॒व॒ऽगो॒पाः। स॒खा॒यः। ते। शि॒व॒ऽत॒माः। अ॒साम॑ ।
त्वां। स्तो॒षाम॒। त्वया॑। सु॒ऽवी॒राः। द्रा॒घी॒यः। आ॒युः। प्र॒ऽत॒रं। द॒धानाः ॥ ११ ॥

हे इंद्र ये वयमुहच्युदर्के यज्ञसमाप्नौ वर्तमाना देवगोपा देवैः पालितास्ते
तव सखायः सखिवदत्यंतं प्रिया अत एव शिवतमा असाम । अतिशयेन
कल्याणा अभूम् । ते वयं यज्ञसमाप्त्युत्तरकालमपि त्वां स्तोषाम । स्त्वाम ।
अस्माभिः स्तुतेन त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवतः संतो द्राघीयोऽतिशयेन दीर्घ-
मायुर्जीविनं प्रतरं प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधाना धारयंतो भूयास्म ॥ देव-
गोपाः । देवा गोपा येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असाम । अस
भुवि । लुङर्थे लोट्यादुत्तमस्य पिच्चेति पिबद्भावात्पिच्च डिच्चेति डिच्चाभावे
असोरस्त्रोप इत्यकारलोपाभावः । पिच्चादेव तिङोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते ।
स्तोषाम । स्तौतेर्लोङि सिबहुलं लेटीति बहुलयहणात् लोट्यपि सिप् । तस्य
पित्वाद्गुणः । सुवीराः । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । द्राघीयः । दीर्घशब्दा-
दीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघादेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । प्रतरं । प्रशब्दास्त-

रथमु च छंदसि । पा० ५. ४. १२. । इत्यद्वयप्रकर्षेऽमुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणांतो-
दात्तत्वं । दधानाः । दधातेः शानध्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षोडशो वर्गः ॥

मा न इत्येकादशचं चतुर्थं मृक्तं । षष्ठ्यष्टमीनवम्येकादश्यस्त्रिष्टुभः । शिष्टाः
सप्त जगत्यः । सथ्य ऋषिः । उंटो देवता । तथा चानुक्रांतं । मा नोऽत्या चिष्टुप्
षष्ठ्यष्टमी नवमी चेति ॥ अतिरात्रे प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र इदं मृक्तं ।
तथा च सूचितं । मा नो अस्मिन्मघवन्निद्रं पिव तुभ्यं सुतो मदायेति याज्या
। आ० ६. ४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मा नो अस्मिन्मघवन्पृत्स्वंहमि नहि ते अंतः शर्वसः परीणजे ।

अक्रंदयो नद्योऽरोरुवद्वना कथा न क्षोणीभियसा समारत ॥ १ ॥

मा नः । अस्मिन् । मघऽवन । पृत् । अंहमि । नहि । ते । अंतः । शर्वसः । परिऽनजे ।

अक्रंदयः । नद्यः । रोरुवत् । वना । कथा । न । क्षोणीः । भियसा । सं । आरत ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्रं । अस्मिन्परिदृश्यमानेऽंहमि पापे पृत्सु पृतनासु पाप-
फलभूतेषु संयामेषु च नोऽस्मान्मा प्रक्षोप्सीरिति शेषः । यस्मान्ने तव शर्वसो
बलस्यांतोऽवमानं परीणजे परितो व्याप्तुं नहि शक्यते । सर्वोऽपि जनस्त्वदीयं
बलमतिक्रमितुं न शक्नोतीत्यर्थः । तस्मात्त्वमंतरिक्षे वर्तमानो रोरुवत् । अत्यर्थं
शब्दं कुर्वन् नद्यो नदीर्वना तत्संबन्धीन्युदकानि, चाक्रंदयः । शब्दयमि । क्षोणीः
क्षोण्यः । क्षोणीति पृथिवीनाम । तदपलक्षितास्त्रयो लोका भियसा त्वद्भयेन
कथा कथं न समारत । न संगच्छते । त्वदीयं बलमवलोक्य त्रयोऽपि लोका
बिभ्यतीति भावः ॥ पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्स्वनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य
पृद्भावः । परीणजे । नशतिर्व्यापिकर्मा । कृत्यार्थं त्वैकेनिति केन्प्रत्ययः । निह्वा-
दाद्युदात्तत्वं । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । नद्यः । द्वितीयार्थं प्रथमा ।
रोरुवत् । रु शब्दे । यद्गुंतात्त्वटः शतृ । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । शतु-
र्दिह्वाद्गुणाभाव उवङादेशः । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतो च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने याप्र-
त्ययः । तस्य विभक्तिसंज्ञायां किमः क इति कादेशः । आरत । ऋ गतो । समो

गम्यच्छीत्यात्मनेपदं । छांदसे वर्तमाने लङ्गदादिवाच्छपो लुक् । मृसादादेशः ।
आडागमो वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अर्चा शक्राय शक्तिने शचीवते शृण्वंतमिंद्रं महयन्नभि एहि ।
यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्युजते ॥ २ ॥
अर्चं । शक्राय । शक्तिने । शचीऽवते । शृण्वंतं । इंद्रं । महयन् । अभि । स्तुहि ।
यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषऽत्वा । वृषभः ।
निऽञ्जते ॥ २ ॥

हे अध्वर्या शक्तिने शक्तियुक्ताय शचीवते प्रज्ञावते शक्रायेंद्रायर्चा । एवंवि-
धमिंद्रं पूजय । किंच स्तुतीः शृण्वंतं समीचीनेयं स्तुतिरिति जानंतं तमिंद्रं
महयन्पूजयन्नभिष्टुहि । आभिमुख्येन तस्य स्तोत्रं कुरु । य इन्द्रो धृष्णुना शचूणां
धर्षकेण शवसा बलेनोभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ न्युजते । नितरां प्रसाधयति ।
ञ्जतिः प्रसाधनकर्मा । नि० ६. २१. इति यास्कः । स इन्द्रो वृषा सेचनसमर्थो वृषत्वा
वृषत्वेनानेनैव सेचनसामर्थ्येन वृषभो वर्षिता कामानां यद्वा वृष्ट्युदकानां ॥
अर्चा । शपः पितृदानुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । शक्तिने ।
शक्तिः शक्रः । शक्नु शक्ती । भावे घञ् । मत्वर्थीय इनिः । क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । अभिष्टुहि । स्तौतेरदादिवाच्छपो लुक् ।
उपसर्गात्सुनोतीति पत्वं । एना एरिति एत्वं । वृषत्वा । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । न्युजते । ञ्जति भृजी भर्जने । इदित्त्वानुम् । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वचः स्वष्ट्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।
बृहच्छ्रुवा अमुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः ॥ ३ ॥
अर्चं । दिवे । बृहते । शूष्यं । वचः । स्वऽष्ट्रं । यस्य । धृषतः । धृषत् । मनः ।
बृहत्ऽश्रवाः । अमुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिऽभ्यां । वृषभः । रथः । हि । षः ॥ ३ ॥

हे स्तोतः । दिवे दीप्ताय बृहते महत इन्द्राय शूष्यं । शूषमिति सुखनाम ।
तच्च साधु शूष्यं । तादृशं स्तुतिलक्षणं वचोऽर्चा । उच्चारय । यस्येंद्रस्य धृषतः

शबून्धर्षयतः स्वक्षचं स्वभूतबलवन्मनो धृषत् धृष्टं भवति । हि षः स हि स खल्वि-
द्रो बृहच्छ्रुवाः प्रभूतयगा अमुरः शबूणां निरसिता । यद्वा । अमुः प्राणो बलं वा
तद्वान् । रो मत्वर्थीयः । अथवा । असवः प्राणाः । तेन चापो लक्ष्यंते । प्राणा
वा आप इति श्रुतेः । तान्नाति ददातीत्यमुरः । बर्हणा शबूणां निबर्हयिता ।
हरिभ्यामश्वभ्यां पुरस्कृतः पूजितः । वृषभः कामानां वर्षिता । रथो रंहरणशीलः ॥
श्रूथं । तच्च साधुरिति यत् । सर्वे विधयग्नदसि विकल्प्यन्ते इति यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वाभावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । धृषतः । जिधृषा प्रागल्भ्ये ।
अत्ययेन शः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । बृहच्छ्रुवाः । बृहच्छ्रुवो यस्य ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अमुरः । अमुः शेषणे । असेरुरन्वित्युरन्प्रत्ययः ।
निह्नादाद्युदात्तत्वं । बर्हणा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पुरः । पूर्वाधरेत्या-
दिनासिप्रत्ययांतोऽतोदात्तः ॥

चतुर्थीमुच्यते ॥

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयोऽव त्मना धृषता शंबरं भिनत् ।

यन्मायिनो व्रंदिनो मंदिना धृषच्छितां गभस्तिमग्ननिं पृतन्यसि ॥ ४ ॥

त्वं । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अव । त्मना । धृषता । शंबरं । भिनत् ।

यत् । मायिनः । व्रंदिनः । मंदिना । धृषत् । शितां । गभस्ति । अग्ननिं । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वं बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितमुपरिप्रदेशं कोपयः ।
अकंपयः । धृषता शबूणां धर्षयित्वा त्मनात्मना स्वयमेव शंबरमेतत्संज्ञमसु-
रमवाभिनत् । अवधीः । यत् यदा व्रंदिनः शबूञ्जेतुं मृदभावं प्राप्तान् । यद्वा
वृंदं समूहः । अमुरसमूहवतो मायिनो मायाविनोऽसुरान्मंदिना दृष्टेन धृषत
धृषता प्रागल्भ्यं प्राप्नुवता मनसा युक्तस्त्वं शितां तीक्ष्णीकृतां गभस्तिं हस्तेन
गृहीतां । यद्वा गभस्तिरिति रश्मिनाम् । तद्वतीमग्ननिं वज्रं पृतन्यसि । तानसु-
राञ्जेतुं पृतनारूपेणोच्छसितान्प्रति प्रेरयसीत्यर्थः । तदानीं बृहतो दिवः सानु
कोपय इति पूर्वणान्वयः ॥ कोपयः । कुप कोपे । एयंताल्लङि बहुलं छंदस्यमा-
ह्योगेऽपीत्यङभावः । त्मना । मंचेष्वाङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः । धृषत् । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया लुक् । शितां । शो तनूकरणे । निष्ठायां शञ्छोरन्यतरस्यां
। पा० १. ४. ४१. । इतीकारादेशः । पृतन्यसि । पृतनाशब्दात्सुप आत्मनः क्यच ।
कष्यध्वरपृतनस्येत्यंतलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

पंचमीमूचमाह ॥

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मृडनि शुणस्य चिद्वंदिनो रोरुवद्वना ।
 प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चिंकृणवः कस्ता परि ॥ ५ ॥
 नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मृडनि । शुणस्य । चित् । वंदिनः । रोरुवत् । वना ।
 प्राचीनेन । मनसा । बर्हणा ऽवता । यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः । त्वा । परि ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं रोरुवत् मेघैरत्यर्थं शृण्वन् श्वसनस्य । अंतरिक्षे श्वसितीति श्वसनो वायुः । तस्य वंदिनः स्वकिरणैराम्रफलादीन्मृदुभावं प्रापयतः शुणस्य चित् रसानां शोषयितुरादित्यस्यापि मृडन्युपरिप्रदेशे वना वनान्युदकानि यद्यस्मान्निवृणक्षि । आवर्जयसि । प्रापयसीत्यर्थः । वायुना सूर्यकिरणैश्च वृष्टा आपः सूर्यस्योपरि पुनरवस्थाप्यते । तदेवावस्थापनमिंद्रः करोतीत्युपचर्यते । प्राचीनेन प्रकर्षणं गंचा । अपराद्गुणेनेत्यर्थः । बर्हणावता । निबर्हयतीति वधकर्मसु पाठाद्बर्हणा शत्रूणां हिंसा । तद्वता । एवंभूतेन मनसा युक्तस्त्वं यद्यस्मादद्या चिदद्यापि कृणवः । घर्मकाले सूर्यस्योपरि भौमान्नसानवस्थापयसि वर्षासु च वर्षयसीति । यस्मादेतत्कुरुषे तस्मात्कारणात्त्वा त्वां पर्युपरि को वर्तते । न को ऽपीत्यर्थः । अतस्त्वमेव सर्वधिक इति भावः ॥ वृणक्षि । वृजी वर्जने । रौधादिकः । सिपः पिच्छादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्राचीनेन । प्रपूर्वादंचतेऽर्चतिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विभाषांचेरटिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः । खस्येनादेशः । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । खप्रत्ययस्य सति शिष्टत्वात्तदादेशस्योपदेशिवद्भावेनेकार उदात्तः । अद्या चित् । निपातस्य चेति दीर्घत्वं । कृणवः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदिह्वान्मुम् । लेटि सिप्यडागमः । धिन्विकृणव्योरच्चेत्युप्रत्ययः । वकारस्याकारादेशश्च । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावाच्चघूपधगुणाभावः । गुणावादेशौ । आगमानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अत्र निरुक्तं । वंदी वंदतेर्मृदुभावकर्मणः । निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मृडनि शृण्वकारिणः शुणस्यादित्यस्य च शोषयितृ रोरुयमाणो वनानीति वा धनानीति वा । नि० ५. १६. । इति । धनानीति पक्षे मेघस्य धनानीति व्याख्येयं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तदशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

त्वमाविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वयं शतक्रतो ।

त्वं रथमेतशं कृत्ये धने त्वं पुरो नवतिं दंभयो नवं ॥ ६ ॥

त्वं आविथ नयं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वयं शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वं रथं एतशं कृत्ये धने त्वं पुरः नवतिं दंभयः नवं ॥ ६ ॥

हे इंद्र त्वं नर्यादीस्त्रीनाञ्ज आविथ । ररक्षिथ । तथा हे शतक्रतो बहुविध-
कर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा त्वं वयं वय्यकुलजं तुर्वीतिनामानं राजानमाविषेत्येव ।
अपि च त्वं रथं रंहणस्वभावमेतत्संज्ञमृषिमेतशमेतत्संज्ञकं धने धननिमित्ते संध्यामे
कृत्ये कर्तव्ये सत्याविषेति शेषः । यद्वा पूर्वोक्तानां राज्ञां रथं । एतश इत्यश्वनाम ।
एतशमश्वं च ररक्षिष्येति योज्यं । तथा त्वं शंबरस्य नवतिं नव नवोत्तरनवति-
संख्याकाः पुरः पुराणि दंभयः । व्यनीनशः ॥ एतशं । एति गच्छतीत्येतशः ।
इण गतौ । इणस्तशन्तशसुनौ । उ० ३. १४९. इति तशन्प्रत्ययः । गुणः । कृत्ये ।
कर्तव्य इत्यस्य शब्दस्य वर्णविकारः पृषोदरादित्वात् ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

स घा राजा सत्पतिः शृशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।

उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७ ॥

सः । घा राजा । सत्पतिः । शृशुवत् । जनः । रातऽहव्यः । प्रति । यः । शासं । इन्वति ।

उक्था । वा । यः । अभिऽगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा । पिन्वते ।

दिवः ॥ ७ ॥

स घा स खलु जनो जातो राजा राजमानः सत्पतिः सतां पालयिता
यजमानः शृशुवत् । आत्मानं वर्धयति । य इंद्र प्रति रातहव्यो दत्तहविष्कः सन्
शासमिंद्रकर्तृकमनुशासनं यद्वा तस्य स्तुतिमिन्वति । व्याप्नोति । उक्था वो-
क्थानि शस्त्राणि वा यः स्तोता राधसा हविलंशरणेनानेन महाभिगृणाति ।
तस्याभिमुखीकरणाय शंसति । अस्मै स्तोत्रे दानुरभिमतफलप्रदातंद्र उपरोप-
रान्मेघान् । उपर इति मेघनाम । तच्च यास्केनैवं निरुक्तं । उपर उपलो मेघो
भवत्युपरमंतेऽस्मिन्नभ्राण्युपरता आप इति वा । नि० २. २१. इति । तान्मे-

घान्दिवः सकाशात्पिन्वते । सेचयति दोग्धीति यावत् ॥ घा । ऋचि तुनुधेत्यादिना दीर्घः । सत्पतिः । सतां पतिः सत्पतिः । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ऋणुवत् । दुश्चोश्चि गतिवृद्धोः । एयंताद्वर्तमाने लुङि च्लेश्चङादेशे संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इत्यंतरंगमपि वृद्धादिकं बाधित्वा णौ च संश्चङोः । पा० ६. १. ३१. । इति संप्रसारणं । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बृद्धभावे द्विर्वचनादि । उवङादेशः । रातहव्यः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शासं । शासु अनुशिष्टावित्यस्माद्भावे घञि कर्पात्तत्वं इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः । स ह्याकृतिगण इत्युक्तं । यद्वा शंसु स्तुतावित्यस्माद्घञि व्यत्ययेन नलोपः । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अभिगृणाति । गृ शब्दे । क्रय्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः । पूर्ववन्निघाताभावः । उपरा । सुपां सुलुगिति शसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पिन्वते । पिवि मिवि णिवि सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

असंसं श्चमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा संतु नेमे ।

ये ते इंद्र ददुषो वर्धयंति महि श्चं स्थविरं वृषण्यं च ॥ ८ ॥

असंसं । श्चं । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । संतु । नेमे ।

ये । ते । इंद्र । ददुषः । वर्धयंति । महि । श्चं । स्थविरं । वृषण्यं । च ॥ ८ ॥

इंद्रस्य श्चं बलमसंसं । न केनचित्संसं । सर्वाधिकमित्यर्थः । तथा मनीषा बुद्धिश्चासमा । न कस्यापि बुद्ध्या समाना । सर्वं वस्तु विषयीकरोतीत्यर्थः । नेम इति सर्वनामशब्द एतच्छब्दसमानार्थः । नेम एते सोमपाः सोमस्य पातारो यजमाना अपसा कर्मणा प्र संतु । प्रवृद्धा भवंतु । हे इंद्र ते तव ददुषो हविर्दत्तवन्तो ये त्वदीयं महि महत् श्चं बलं स्थविरं स्थूलं प्रवृद्धं वृषण्यं वृषत्वं पुंस्त्वं च वर्धयंति । प्रवृद्धं कुर्वति । यद्वा ददुषो यजमानेभ्यो यागफलं दत्तवत्स्त्ववेति योजनीयं ॥ नेमे । सर्वनामत्वाज्जसः शीभावे गुणः । पा० १. १. ११. । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वे प्राप्ते व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । ददुषः । ददातेर्लिटः क्लृप्तः । जसो व्यत्ययेन शसादेशः । संप्रसारणं । संप्रसारणाश्रयं च बलीय इतीडागमात्पूर्वमेव संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां

चेति षत्वं । प्रत्ययस्वरः । महि । महेरौणादिक इन्द्रप्रत्ययः । स्थविरं । अजिरशि-
शिरेत्यादिना । उ० १. ५३. । तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

अश्रुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः । इन्द्रऽपानाः ।

वि । अश्रुहि । तर्पय । काम । एषां । अथ । मनः । वसुऽदेयाय । कृष्व ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव चमसाः । चम्यन्ते भक्ष्यन्त इति चमसाः सोमाः ।
एते सोमास्त्वदर्थं संपादिताः । कीदृशा इत्याह । बहुलाः । प्रभूताः । अद्रिदुग्धाः ।
अद्रिभिर्घावभिरभिभुताः । चमूषदः । चमूषु चमसेष्ववस्थिताः । इन्द्रपानाः ।
इन्द्रस्य पानेन मुखकराः । अतस्त्वं तान्व्यश्रुहि । व्याप्नुहि । व्याप्य चैषां त्वदीया-
नामिन्द्रियाणां काममभिलाषं तैस्तर्पय । पूरयेति यावत् । अथानन्तरं वसुदेया-
यास्मभ्यमभिमतधनप्रदानाय त्वदीयं मनः कृष्व । कुरुष्व ॥ तुभ्य । छांदसो
मलोपः । अद्रिदुग्धाः । दुहेः कर्मणि निष्ठा । तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । चमूषदः । चमु अदने । चमन्त्यनेनेति चमूः । कृषिचमितनीत्यादिनौ-
णादिक ऊप्रत्ययः । चमूषु सीदन्तीति चमूषदः । मत्सृष्टिषेति क्षिप् । पूर्वप-
दादिति षत्वं । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । इन्द्रपानाः । कर्मणि च येन संस्पर्शत
। पा० ३. ३. ११६. । इति पिबन्तः कर्मणि ल्युट् । अश्रुहि । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
वसुदेयाय । दुदाञ् दाने । अस्मादचो यदिति भावे यत् । ईदृशीतीकारादेशः ।
गुणः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । कृष्व । दुकृञ् करणे ।
बहुलं छांदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

अपामतिष्ठद्भरुणह्वरं तमोऽतवृचस्य जठरेषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वविणा हिता विश्वा अनुष्ठाः प्रवरेषु जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां । अतिष्ठत् । धरुणऽह्वरं । तमः । अंतः । वृचस्य । जठरेषु । पर्वतः ।

अभि । ईं । इन्द्रः । नद्यः । वविणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः । प्रवरेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणहरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधकं तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृचस्य लोकचयावरीतुरमुरस्य जठरेषूदरप्रदेशेष्वन्तर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृचेण मेघस्यावृतत्वावृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः । नदनान्नद्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यन्ते । वव्रिणावरकेण वृचेण हिताः पिहिता विश्वा व्यापनीरनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इन्द्रः प्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्वभिजिघ्रते । अभिगमयति ॥ वव्रिणा । वृञ् वरण इत्यस्मादाहगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्ङ्गावाङ्निर्भावादि । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतश्चोपसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनो-तीति षत्वं । जिघ्रते । हन्तेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । अतिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स शेवृधमधि धा द्युस्रमस्मे महि श्चं जनाषाळिद्र तव्यं ।

रक्षां च नो मघोनः पाहि सूरीन्नाये च नः स्वपत्या उषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युस्रं । अस्मे इति । महि । श्चं । जनाषाट् । इन्द्र । तव्यं ।

रक्षां च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यै । उषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युस्रं यशोऽधिधाः । अधिनिधेहि । कीदृशमित्याह । शेवृधं । संशमनं । रोगाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशं । तथा महि महत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितुं तव्यं प्रवृद्धं श्चं बलं चाधिधा इति शेषः । किंच हे इन्द्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्षा । पालय । सूरीन् विदुषोऽन्यानपि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यै शोभनपुत्रयुक्तायेषेऽन्नाय च नोऽस्मान्धाः । धेहि स्थापय ॥ धाः । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्येति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्युभावः । अस्मे । सुपां सुलुगित्यस्मच्छत्तात्प्रम्याः शे आदेशः । जनाषाट् । जनान् सहत इति जनाषाट् । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. इति सिचः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साडः स इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपददीर्घः । तव्यं । तवतिर्वृद्धर्थः । सौचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे

धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा । रक्ष पालने । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । श्वयु-
वमघोनामतद्धित इति शसि संप्रसारणं । पाहि । अदादित्वाच्छपो लुक् । हेर-
पित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः ।
स्वपत्यै । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
जसादिषु छंदसि वावचनमिति याडापः । पा० १. ३. ११३. । इति याडागमाभावे
वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. । इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशो वर्गः ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टौ पंचमं मृक्तं सव्यस्यार्पमंदं जागतं । तथा चानुक्रांतं ।
दिवश्चिदष्टौ जागतं हीति । हीत्यभिधानानुत्यादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च मृक्ते जागते ॥
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र उदं मृक्तं । मृचितं च । दिवश्चिदस्येति
पर्यासः स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. । इति ॥ विपुवति निष्केवन्येऽप्ये-
तत्सूक्तं । मृचितं च । शंसेदेवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. । इति ॥
समृद्धस्य दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमेऽपि निष्केवन्य एतत्सूचितं । त्वं महान् उदं
यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महान् उदं तुभ्यमिति निष्केवन्यं । आ० ८. १. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाहः ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ उदं न महा पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्य आतपः शिगीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । उदं । न । महा । पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आतपः । शिगीते । वज्रं । तेजसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

अस्येदंस्य वरिमोरुत्वं प्रभावं दिवश्चित्तं द्युलोकादपि विपप्रथे । विस्तीर्णं
बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च महा महिम्ना महत्त्वेनेदं न प्रति भवति ।
भूमिरपीदस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीमः शत्रूणां
भयंकरस्तुविष्मान् प्रजावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तेषा-
मर्थाय शत्रूणामातपः । आ समन्तान्नापकारी । एवंविधः स उदो वज्रं वर्ज-
नशीलमायुधं तेजसे तीक्ष्णयाय शिगीते । तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र
हृष्टांतः । वंसंगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति

अपां वृष्ट्युदकानां धरुणहरं । धरुणशब्दो धारावचनः । धारानिरोधब-
तमोऽधकारमतिष्ठत् । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । वृषस्य लोकत्रयावरीतुरसुरस्य
जठरेषूदरप्रदेशेष्वन्तर्मध्ये पर्वतः पर्ववान्मेघोऽभूत् । अतस्तमोरूपेण वृषेण
मेघस्यावृतत्वावृष्ट्युदकमप्यावृतमित्युच्यते । ईमिमाः पूर्वोक्ता नद्यो नदीरपः ।
नदनान्नद्य इति व्युत्पत्त्या नदीशब्देनाप उच्यन्ते । वव्रिणावरकेण वृषेण हिताः
पिहिता विश्वा व्यापनीरनुष्ठा अनुक्रमेण तिष्ठन्तीः । एवंविधा अप इन्द्रः
प्रवणेषु निम्नेषु भूप्रदेशेष्वभिजिघ्रते । अभिगमयति ॥ वव्रिणा । वृज् वरण
इत्यस्मादाहगमहनजन इति किप्रत्ययः । लिङ्ब्रुवावाङ्निर्भावादि । यणदेशः ।
प्रत्ययस्वरः । अनुष्ठाः । आतश्चोपसर्ग इति तिष्ठतेः कप्रत्ययः । उपसर्गात्सुनो-
तीति षत्वं । जिघ्रते । हन्तेर्गत्यर्थाद्व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छन्दसीति शपः श्रुः ।
अतिपिपत्योश्च बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

एकादशीमुचमाह ॥

स शेवृधमधि धा द्युस्त्रमस्मे महि क्षत्रं जनाषाठिद्र तथ्यं ।

रक्षा च नो मघोनः पाहि सूरीन्नाये च नः स्वपत्या इषे धाः ॥ ११ ॥

सः । शेऽवृधं । अधि । धाः । द्युस्त्रं । अस्मे इति । महि । क्षत्रं । जनाषाट् । इन्द्र । तथ्यं ।

रक्षा । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् । राये । च । नः । सुऽअपत्यं । इषे । धाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र स त्वमस्मे अस्मासु द्युस्त्रं यशोऽधिधाः । अधिनिधेहि । कीदृशमि-
त्याह । शेवृधं । संशमनं । रोगाणां शमने सति यद्वर्धते तादृशं । तथा महि
महत् जनाषाट् शत्रुजनानामभिभवितुं तथ्यं प्रवृद्धं क्षत्रं बलं चाधिधा इति
शेषः । किंच हे इन्द्र नोऽस्मान्मघोनो धनवतः कृत्वा रक्षा । पालय । सूरीन्
विदुषोऽन्यानपि पाहि । पालय । तथा राये धनाय च स्वपत्यं शोभनपुत्रयुक्ता-
येषेऽन्नाय च नोऽस्मान्धाः । धेहि स्थापय ॥ धाः । छन्दसि लुङ्लङ्लिट
इति प्रार्थनायां लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छन्दस्यमाङ्गोऽपीत्य-
उभावः । अस्मे । सुपां सुलुगित्यस्मच्छब्दात्सप्तम्याः शे आदेशः । जनाषाट् ।
जनान् सहत इति जनाषाट् । छन्दसि सहः । पा० ३. २. ६३. इति सिचिः । अत
उपधाया इति वृद्धिः । सहेः साडः स इति षत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति
पूर्वपददीर्घः । तथ्यं । तवतिर्वृद्धार्थः । सौचो धातुः । अचो यदिति यत् । गुणे

धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रक्षा । रक्ष पालने । शपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं । मघोनः । श्वयु-
वमघोनामतद्धित इति शसि संप्रसारणं । पाहि । अदादित्वाच्छपो लृक् । हेर-
पित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । मघोन इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वान्निघाताभावः ।
स्वपत्यि । शोभनान्यपत्यानि यस्याः सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
जसादिषु छंदसि वावचनमिति याडापः । पा० १. ३. ११३. इति याडागमाभावे
वृद्धिरेचि । पा० ६. १. ८८. इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टादशे वर्गः ॥

दिवश्चिदस्येत्यष्टं पंचमं सूक्तं सव्यस्यार्पमंदं जागतं । तथा चानुक्रांतं ।
दिवश्चिदष्टा जागतं हीति । हीत्यभिधानात्तुत्यादिपरिभाषयोत्तरे द्वे च सूक्ते जागते ॥
अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । दिवश्चिदस्येति
पर्यासः स नो नव्येभिरिति च । आ० ६. ४. इति ॥ विषुवति निष्केवल्येऽप्ये-
तत्सूक्तं । सूचितं च । शंसेदेवोत्तराणि षट् दिवश्चिदस्य । आ० ८. ६. इति ॥
समृद्धस्य दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमेऽपि निष्केवल्य एतत्सूचितं । त्वं महान् इदं
यो ह दिवश्चिदस्य त्वं महान् इदं तुभ्यमिति निष्केवल्यं । आ० ८. १. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इदं न महा पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्य आतपः शिगीते वज्रं तेजसे न वंसंगः ॥ १ ॥

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इदं । न । महा । पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आतपः । शिगीते । वज्रं । तेजसे । न । वंसंगः ॥ १ ॥

अस्येदस्य वरिमोरुत्वं प्रभावं दिवश्चित्त द्युलोकादपि विपप्रथे । विस्तीर्णं
बभूव । पृथिवी चन पृथिव्यपि च महा महिम्ना महत्त्वेनेदं न प्रति भवति ।
भूमिरपीदस्य प्रतिनिधिर्न भवति । ततोऽपि स गरीयानित्यर्थः । भीम. शत्रूणां
भयंकरस्तुविष्मान् प्रजावान् बलवान्वा चर्षणिभ्यो मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यस्तेषा-
मर्थाय शत्रूणामातपः । आ समंतान्नापकारी । एवंविधः स इदो वज्रं वज्र-
नशीलमायुधं तेजसे तैस्तृणाय शिगीते । तनूकरोति तीक्ष्णीकरोति । तत्र
दृष्टान्तः । वंसंगो न । वननीयगतिमान्वृषभो यथा स्वशृंगे युद्धार्थं तीक्ष्णीकरोति

तद्धत् ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । वरिमा । उरुशब्दात् पृथ्वादिलक्षण
 उमनिच । प्रियस्थिरत्यादिनोरुगच्छस्य वरादेशः । पप्रथे । प्रथ प्रख्याने । महा ।
 सहिम्ना । वर्णलोपश्छांदसः । यद्वा महेरौणादिकः कनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणां-
 तोदात्तः । तृतीयकवचनेऽस्योपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण वि-
 भक्तेरुदात्तत्वं । प्रति । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोरिति प्रतिनिधी कर्मप्रवच-
 नीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्ते । पा० २. ३. ८. । उतीदृशब्दाद्वितीया । प्रतिनिधिप्र-
 त्तिदाने च यस्मात् । पा० २. ३. ११. । इति पंचमी तु छांदसत्वान्न भवति । भीमः ।
 त्रिभी भय इत्यस्माद्विभ्यः षुग्वा । उ० १. १४६. । इति मक्प्रत्ययः । भीमो विभ्यत्य-
 स्मादिति यास्कः । नि० १. २०. । आतपः । तपतीति तपः । पचाद्यच । थाथादिनोत्त-
 रपदांतोदात्तत्वं । गिगीते । गी तनृकरणे । ब्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति
 विकरणस्य श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्यत्वं । ई हत्यघोरितीत्वं । अनजादावपि
 लसार्वधातुके । पा० ६. १. १८९. । ब्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं । वंसगः । वन षण
 संभक्तावित्यस्मात्कर्मण्यौणादिकः सप्रत्ययः । वंसं वननीयं गच्छतीति वंसगः ।
 डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्दप्रत्ययः । दिवोदासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विथ्रिता वरीमभिः ।
 उंद्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥ २ ॥
 सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति । विऽथ्रिताः । वरीमऽभिः ।
 उंद्रः । सोमस्य । पीतये । वृषऽयते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा । पनस्यते ॥ २ ॥

स उंद्रः समुद्रियः । समुद्रवत्यस्मादाप इति समुद्रमंतरिक्षं । तत्र भवः समु-
 द्रियः । एवंभूतः सन् वरीमभिः स्वकीयैः संवरणैर्यद्वोरुत्वैर्विथ्रिता व्याप्रा नद्यो
 नदीः शब्दकारिणीवृत्रेणावृता अपोऽर्णवो न समुद्र इव प्रतिगृभ्णाति ।
 स्वीकृत्य ववर्षति भावः । स चंद्रः सोमस्य पीतये पानाय वृषायते । वृष उवा-
 चरति । हर्षयुक्ती वर्तत इत्यर्थः । तथा स उंद्रो युध्मो योद्वा सनाच्चिरादेव
 यद्वा सनातन ओजसा बलकृतेन वृत्रवधारिरूपेण कर्मणा पनस्यते । पनः
 स्तोत्रमिच्छति ॥ अर्णवः । अर्णसो लोपश्च । पा० ५. २. १०९. २. । इति मत्वर्थीयो
 वप्रत्ययः सलोपश्च । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । नद् अय्यक्ते शब्द इत्यस्मात्कर्तरि

पचाद्यच् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । नदडिति टित्वेन पाठात् टिट्ठान्निति डीप् ।
 यस्येति लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । जसि यणादेश उदात्तस्वरि-
 तयोर्यण इति स्वरितत्वं । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनया व्युत्पत्त्या नद्य इत्याप
 उच्यते । तथा च श्रूयते । अहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ ता वो
 नामानि सिंधव इति । समुद्रियः । समुद्राभ्राह्म इति भवार्थे घप्रत्ययः । घस्यया-
 देशः । तस्योपदेशिवद्धचनादाद्युदात्तत्वं । गृभ्णाति । हयहोर्भ इति भत्वं । वि-
 श्रिताः । श्रिञ् सेवायां । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 वरीमभिः । वृज् वरण इत्यस्मादोणादिक ईमनिप्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा उरुगच्छादिमनिचि दीर्घ आद्युदात्तत्वं च छांदसत्वात् । वृपायते । कर्तुः
 क्यङ् सलोपश्चेत्याचारार्थे क्यङ् । डिच्चादात्मनेपदं । अकृत्सावधातुकयोरिति
 दीर्घः । युध्मः । युध् संप्रहार इत्यस्मादिपियुधीधिदमिण्याधृमृभ्यो मगिति मक् ।
 पनस्यते । पन स्तुता । पननं पनः । तदिच्छति पनस्यति । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मा उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥ ३ ॥

त्वं । तं । इन्द्र । पर्वतं । न । भोजसे । महः । नृम्णस्य । धर्मणां । इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे । पुरः । हितः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतं मेघं नाकापीः । न हि हतो भुंक्तः ।
 इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं वज्रेण हन्ति । तथा महो महतो नृम्णस्य धनस्य धर्मणां
 धारयितृणां कुबेरादीनामिरज्यसि । ईगिपे । इरज्यतिरश्वर्यकर्मा । स इन्द्रो देवता
 वीर्येणान्यतिशयितः प्रचेकिते । प्रकर्षणास्माभिर्ज्ञातो बभूव । स चाग्र उद्गृह्ण
 इन्द्रो विश्वस्मै सर्वस्मै वृत्रवधादिरूपाय कर्मणे देवैः सर्वैः पुरोहितः । पुरस्ता-
 दवस्थापितः ॥ धर्मणां । धृञ् धारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति कर्तरि मनिज ।
 निष्ठादाद्युदात्तत्वं । इरज्यसि । इरज् ईर्यायां । ऐश्वर्य इत्येकं । कंदादित्वाद्यक् ।
 वीर्येण । शूर वीर विक्रान्ती । चुरादिः । अचो यदिति यत् । णिलोपः । बहु-
 व्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वविधानसामर्थ्याद्यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वा-
 भावे तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । तस्मिन्हि सत्याद्युदात्तं अच्छंदसीत्यनेनैव

सिद्धत्वात् पुनर्वीर्यग्रहणमनर्थकं स्यादित्युक्तं । देवता । देव एव देवता । देवास्त-
ल्लिति स्वार्थे तलप्रत्ययः । लितीति प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । चेकिते । कित
ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताच्चेकित्यतेः कर्मणि लिट्युतो लोपयलोपी । पुरोहितः ।
पुरसञ्चरस्यसिप्रत्ययांतस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वेन पुरोऽव्ययमिति
गतिसंज्ञायां गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

स इदं नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनेषु प्रब्रुवाण इन्द्रियं ।

वृषा छंदुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यद्विन्वति ॥ ४ ॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । वचस्यते । चारु । जनेषु । प्रऽब्रुवाणः । इन्द्रियं ।

वृषा । छंदुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनां । मघवा । यत् । विन्वति ॥ ४ ॥

स इत् स एवेन्द्रो वनेऽरण्ये नमस्युभिर्नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभिर्ऋषि-
भिर्वचस्यते । वच इच्छन् क्रियते । स्तूयत इत्यर्थः । यद्वा वचः स्तोत्रमात्मन
इच्छति । स चेन्द्र आत्मीयेषु जनेष्विन्द्रियं स्ववीर्यं प्रब्रुवाणः प्रकटयन् चारु
वर्तते । किंच स वृषा कामानां वर्षको हर्यतः प्रेप्सावतो यियक्षतां छंदुरुपच्छंदयिता
भवति । यियक्षतां पुरुषाणां गागे रुचिमुत्पादयतीति भावः । वृषा वर्षयिता ।
हविष्प्रदातेत्यर्थः । मघवा धनवान् । एवंभूतो यजमानः क्षेमेण द्रुतेन रक्षणेन युक्तः
सन् यत् यदा धेनां स्तुतिलक्षणां वाचमिन्वति प्रेरयति तदानीं छंदुर्भवतीति
पूर्वेणान्वयः । यद्वा मघवा वृषेन्द्रः क्षेमेण क्षेमकरणेन मनसा धेनां यजमानैः
कृतां स्तुतिं यद्यस्मादिन्वति व्याप्नोति । तस्मादिति योज्यं ॥ नमस्युभिः । नमो-
वरिव इति पूजार्थे क्यच् । क्यच्छंदमीत्युप्रत्ययः । वचस्यते । वच इच्छति वच-
स्यति । तं वचस्यतं कुर्वति मुनयो वचस्ययन्ति । वचस्ययतेः कर्मणि यक्यतो-
लोपयलोपी । यद्वा वचस्यतेर्भ्यत्ययेनात्मनेपदं । प्रब्रुवाणः । ब्रूञ् व्यक्तायां
वाचि । लट् । गानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । गानचो डिङ्वाङ्गुणाभाव उवङ् ।
चिस्वरणातोदात्तः । इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रहृष्टमि-
न्द्रमृष्टमिन्द्रनुष्टमिन्द्रदक्षमिति वा । पा० ५. २. ९३. इति लिङ्गादिष्वर्थेष्विन्द्रशब्दात्
घच्प्रत्ययो निपात्यते । अतोऽतोदात्तत्वं । इन्वति । इवि व्याप्नौ । शपः पिङ्वा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनेभ्यः ।

अधा चन श्रद्धति त्विषीमते इंद्राय वज्रं निघनिघ्नते वधं ॥ ५ ॥

सः । इत् । महानि । संऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः । ओजसा । जनेभ्यः ।

अधा । चन । अत । दधति । त्विषिऽमते । इंद्राय । वज्रं । निऽघनिघ्नते । वधं ॥ ५ ॥

स इत् स एवेन्द्रो युध्मो योद्धा महानि समिथानि महतः संयामान्मज्मना सर्वस्य शोधकेनौजसा बलेन कृणोति । करोति । किमर्थं । जनेभ्यः । स्तोतृजनार्थं । येन्द्रो वधं हननसाधनं वज्रमायुधं मेघेषु निघनिघ्नते । निहंति । अधा चन अनंतरमेव त्विषीमते दीप्तिमते इंद्राय सर्वे जनाः श्रद्धति । श्रद्धति सत्यनाम । इन्द्रो बलवानिति यदुच्यते तत्सत्यमेवेति सर्वे प्रतिपद्यंते ॥ महानि । महान्तीत्यस्य तकारलोपच्छादसः । यद्वा मयंते पूज्यंते इति महानि प्रवृद्धानि । घञर्थे कविधानमिति कः । प्रत्ययस्वरः । समिथानि । इण गतौ । संयंति संगच्छन्तेऽस्मिन्वीरा इति समिथानि संयामाः । समीणः । उ० २. ११. । इति थक्प्रत्ययः । कित्वाहुणाभावः । आधादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । मज्मना । दुमस्त्रो षुद्धौ । मनिः प्रत्ययः । रुलां जश् रुणि । पा० ८. ४. ५३. । इति सकारस्य जश्त्वं दकारः । ततश्चुत्वं जकारः । प्रत्ययस्वरः । अधा । छांदसं धत्वं । निपातस्य चेति सांहितिको दीर्घः । त्विषीमते । त्विष दीप्ता । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । मतुपः पिप्वादानुदात्तत्वे तदेव शिष्यते । अन्येषामपि दृश्यते इति सांहितिको दीर्घः । निघनिघ्नते । हंतैर्व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अभ्यासस्य घत्वं । निगा-गमश्च । आगनीगंतीति च । पा० १. ४. ६५. । इति चणञ्चः प्रकारार्थं इत्युक्तत्वाद्वाधर्त्यादावेतद्दृष्ट्यं ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकीनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स हि श्रवस्युः सदनानि कृचिमा स्मया वृधान ओजसा विनाशयन् ।

ज्योतींषि कृष्वन्नवृकाणि यज्यवेऽव मुक्रतुः सतवा अपः सृजत् ॥ ६ ॥

सः। हि। अ॒व॒स्युः। स॒द॒नानि। कृ॒चि॒मा। ह्म॒या। वृ॒धा॒नः। ओ॒ज॒सा। वि॒ऽना॒श॒यन्।
ज्यो॒ती॒षि। कृ॒ण्वन्। अ॒वृ॒का॒णि। य॒ज्य॒वे। अ॒व॒। मु॒ऽक्र॒तुः। स॒र्त॒वे। अ॒पः। मृ॒जत् ॥ ६ ॥

अ॒व॒स्युर॒न्नं य॒शो वा॒त्म॒न इ॒च्छन् कृ॒चि॒मा कृ॒चि॒मा॒णि क्रि॒य॒या निर्वृ॒त्तानि
स॒द॒नान्य॒भुर॒पु॒रा॒ण्यो॒ज॒सा ब॒लेन वि॒ना॒श॒यन् ह्म॒या भू॒म्या स॒मानं वृ॒धा॒नो व॒र्ध॒न॒शी॒लः। य॒द्वा ह्म॒ये॒त्यो॒जो॒वि॒शे॒षणं। श॒वृ॒णा॒म॒भि॒भ॒वि॒त्वा ब॒ले॒ने॒त्यर्थः। ज्यो॒ती॒षि सूर्या॒दी॒नि वृ॒त्रे॒णा॒वृ॒तान्य॒वृ॒का॒णि वृ॒त्रे॒णा॒व॒र॒के॒ण तेन र॒हि॒तानि कृ॒ण्वन्।
कु॒र्वन्। मु॒क्र॒तुः शो॒भ॒न॒क॒र्म॒स॒हित ए॒वंवि॒धः स ख॒न्वि॒ंदो य॒ज्य॒वे य॒ष्टे य॒ज्ञ॒मा॒नाय
त॒दर्थं स॒र्त॒वे सर॒णा॒या॒पो वृ॒ष्टि॒ल॒श॒णा॒न्यु॒द॒का॒न्य॒व॒मृ॒जत्। वृ॒ष्टिं कृत॒वा॒नित्यर्थः ॥
कृ॒चि॒मा। दु॒कृ॒ञ् कर॒णे। द्रु॒तः कृ॒तिः। पा० ३. ३. ८८.। इति भा॒वे कृ॒ति॒प्रत्य॒यः।
चे॒र्म॒न्त्रि॒त्यं। पा० ४. ४. २०.। इति निर्वृ॒त्तार्थे म॒प॒। तस्य पि॒त्वा॒दनु॒दा॒त्तत्वे कृ॒ति॒प्रत्य॒य॒स्वर ए॒व शि॒ष्यते। श॒ण्डं॒दमि॒ बहु॒लमि॒ति श॒र्लो॒पः। ह्म॒या। श॒मू॒ष॒स॒हने। श॒म॒ते प्रा॒णि॒जा॒त॒कृत॒मु॒प॒द॒व॒मि॒ति श॒मा। पि॒द्भि॒दा॒दि॒भ्योऽडि॒त्यङ्प्रत्य॒यः।
त॒त॒श्चा॒प॒। व्य॒त्य॒येन धा॒ता॒रु॒प॒धा॒लो॒पः। छान्द॒सं वि॒भ॒क्त्यु॒दा॒त्तत्वं। य॒द्वा। अ॒यं
धा॒तुर॒भि॒भ॒वा॒र्थः। ष॒ह अ॒भि॒भ॒व इति स॒हन॒स्था॒भि॒भ॒वा॒र्थ॒त्वात्। अ॒स्मा॒दी॒णा॒दि॒को
म॒नि॒न॒। व्य॒त्य॒येन स्त्री॒लि॒ङ्ग॒ता। म॒नः। पा० ४. १. ११.। इति डी॒पो नि॒षे॒धे
डा॒बु॒भा॒भ्या॒म॒न्य॒तर॒स्यां। पा० ४. १. १३.। इति डा॒प॒। टि॒लो॒पः। वृ॒धा॒नः। ता॒च्छी॒लि॒क॒श्चान॒श॒। बहु॒लं छं॒दमी॒ति श॒पो लु॒क्। चि॒त इ॒त्यं॒तो॒दा॒त्तत्वं। अ॒वृ॒का॒णि।
वृ॒ज॒ व॒रणे। मृ॒वृ॒भृ॒णु॒पि॒मु॒षि॒भ्यः क॒क्। उ० ३. ४६.। इति क॒क्प्रत्य॒यः। बहु॒व्री॒ही
न॒ञ्मु॒भ्या॒मि॒त्यु॒त्तर॒प॒दा॒न्तो॒दा॒त्तत्वं। य॒ज्य॒वे। य॒ज्ञि॒म॒नि॒शुं॒धि॒द॒मि॒ज॒नि॒भ्यो युरि॒ति
यु॒प्रत्य॒यः। वृ॒षा॒दे॒रा॒कृ॒ति॒ग॒ण॒त्वा॒दा॒द्यु॒दा॒त्तत्वं। मु॒क्र॒तुः। बहु॒व्री॒ही कृ॒त्वा॒द॒य॒श्चे॒त्यु॒त्त॒र॒प॒दा॒द्यु॒दा॒त्तत्वं। स॒र्त॒वे। मृ॒ ग॒तौ। कृ॒त्यार्थे त॒र्वे॒के॒निति भा॒वे त॒र्वे॒प्रत्य॒यः। गु॒णः।
अ॒न्तश्च त॒वे यु॒ग॒प॒दि॒त्याद्यं॒तयो॒र्यु॒ग॒प॒द॒दा॒त्तत्वं। अ॒पः। ऊ॒डि॒दमि॒ति श॒स उ॒दा॒त्तत्वं।
मृ॒जत्। लङि॒ बहु॒लं छं॒दस्य॒मा॒ङ्गो॒गेऽपी॒त्यङ्भा॒वः ॥

स॒प्र॒मी॒मृ॒च॒मा॒ह ॥

दा॒नाय॒ म॒नः सो॒म॒ण॒व॒न्न॒स्तु ते॒ऽवा॒चा॒ ह॒री वं॒दन॒श्रु॒दा कृ॒धि।

य॒मि॒ष्टा॒सः सा॒र॒थ्यो॒ य इ॒न्द्र ते॒ न त्वा॒ के॒ता आ॒ द॒भु॒वंति॒ भू॒र्ण॒यः ॥ ७ ॥

दानाय। मनः। सोमऽपावन। अस्तु। ते। अर्वाचा। हरी इति। वंदनऽश्रुत्। आ। कृधि।
यमिष्टासः। सारथयः। ये। इंदु। ते। न। त्वा। केताः। आ। दभ्रुवंति। भृणयः ॥ ७ ॥

हे सोमपावन सोमस्य पातरिंद ते त्वदीयं मनो दानायास्मदभिमतफलप्र-
दानायास्तु । भवतु । हे वंदनश्रुत । वंदनानां स्तुतीनां श्रोतः । हरी त्वदीया-
वश्वावर्वाचास्मद्यज्ञाभिमुखावाकृधि । आभिमुख्येन कुरु । हे इंद ते तव स्वभृता
ये सारथयः संति ते यमिष्टासोऽतिशयेन यन्तारः । अश्वनियमनकुण्डला इत्यर्थः ।
यस्मादेवं तस्मात्केताः प्रातिकृत्यज्ञातारो भृणयः स्वकीयायुधादीनां भर्तारः ।
यद्वा भीतास्तीक्ष्णः शत्रवस्त्वा त्वां नादभ्रुवंति । न हिंसन्ति ॥ सोमपावन ।
आतो मनिन्निति वनिप । असंबुद्धाविति पर्युदासादीर्घभावः । अर्वाचा ।
मुपां मुलुगिति विभक्तराकारः । वंदनश्रुत । वदि अभिवादनस्तत्त्वाः । इदि-
त्त्वानुम । भावे ल्युट् । तेषां श्रोता । श्रु श्रवणे । क्विपि तुगागमः । यमिष्टासः ।
यंतुः शब्दात्तुष्टंदसीतीष्टन्प्रत्ययः । तुरिष्टमेयःस्विति तुलापः । निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । आज्ञासंस्मृत्युक्तमुक्त । सारथयः । मर्तेर्णिच् । उ० ४. ९०. : इति घञिप्र-
त्ययो णिलोपश्च । निच्चादाद्युदात्तः । केताः । कित ज्ञाने । चिक्तेति प्रतिकूलं
जानन्तीति केताः । पचाद्यच । वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । यद्वा प्रतिकूल-
तया जायंत इति केताः । कर्मणि घञ् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । दभ्रुवंति । दंभु दंभे ।
स्वादित्वाच्ञुः । तस्य ङित्वादनितिदितामिति नलोपः । संयोगपूर्वत्वेन हुश्रुवारिति
यणादेशभावेऽचि श्रुधात्वित्यादिनोवङादेशः । भृणयः । भृञ् भरणे । घृणि-
पृथिरित्यादावस्मान्निप्रत्ययांतो निपात्यते । अत उत्वं दीर्घश्च । यद्वा भृ भय
इत्यस्मात्कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि क्त्युटोऽष्टचपूर्वस्येत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः ।
ञृकारत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति । पा० ८. २. ४४. १. इति निष्ठावद्भावान्नत्वं ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अप्रक्षितं वसुं विभर्षिं हस्तयोः पाञ्चं सहस्रं त्विं श्रुतो दधे ।

आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनृषु ते कर्तव इंदु भृणयः ॥ ८ ॥

अप्रऽक्षितं । वसुं । विभर्षिं । हस्तयोः । अपाञ्चं । सहः । त्विं । श्रुतः । दधे ।

आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृभिः । तनृषु । ते । कर्तवः । इंदु । भृणयः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमप्रक्षितं प्रक्षयरहितं वसु धनं हस्तयोर्विभर्षि । स्तोतृभ्यो दातुं धारयामि । तथा श्रुतः प्रख्यातो भवान्तन्यात्मीये शरीरेऽषाळ्हं शत्रुभिरन-
भिभूतं सहो बलं दधे । धारयति । त्वदीयास्तनवः कर्तृभिर्वृचादेरसुरस्य वधं
कुर्वद्भिर्बलकृतैः कर्मभिरावृतास आवृताः । बलकृतानि सर्वाणि कर्माण्येतस्य
शरीरमावृत्यावतिष्ठन्ते । तत्र दृष्टान्तः । अवतासो न । अवत इति कूपनाम ।
यथा कूपा जलोद्धरणाय प्रवृत्तैः प्राणिभिराघ्रियन्ते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्
हे इन्द्र ते तव शरीरेषु क्रतवः कर्माणि भूरयो बहूनि विद्यन्ते ॥ अप्रक्षितं । क्षि-
प्तय इत्यस्मान्नावे निष्ठा । अणयदर्थ इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः । अत एव क्षियो
दीर्घादिति निष्ठानत्वाभावः । प्रकृष्टं क्षितं यस्य तत्प्रक्षितं । न प्रक्षितमप्र-
क्षितं । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विभर्षि । दुभृज् धारणपोषणयोः । लटि
मिपि शपः श्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । अषाळ्हं । षह अभिभव इत्य-
स्मान्निष्ठायां तकारादौ प्रत्यये तीषसह । पा० १. २. ४८. । उतीटो विकल्पितत्वात्
यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । ढत्वधत्वपृत्वढलोपेषु सहिवहोरोदवर्णस्येत्योत्वे प्राप्ते
साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे । पा० ६. ३. ११३. । इति निपातनादात्वं । यदुक्तं
साढेति तृजन्तमेतदिति तदुपलक्षणार्थं दृष्टव्यं । तन्वि । जसादिषु छंदसि वावच-
नमिति अच्च घेः । पा० १. ३. ११९. । इत्यत्वौत्वयोरभावे यणादेशः । उदात्तस्व-
रितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वं तु छांद-
सत्वान्न प्रवर्तते ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे विंशो वर्गः ॥

एष प्र पूर्वीरिति षट्चं षष्ठं सूक्तं सव्यस्यार्धमेन्द्रं जागतमित्युक्तं । अनुक्रांतं
च । एष प्र षडिति ॥ विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तं शंसनीयं । विषुवान्दिवा
कीर्त्य इति खंडे सूचितं । एष प्र पूर्वीर्वृषामदः प्र मंहिष्ठाय । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चम्रिषोऽत्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।

दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वंसं ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अथ । तस्य । चम्रिषः । अत्यः । न । योषा । उत । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षं । महे । पाययते । हिरण्ययं । रथं । आऽवृत्य । हरिऽयोगं । ऋभ्वंसं ॥ १ ॥

भुवर्णिरक्षिष इन्द्रस्तस्य यजमानस्य पूर्वीः प्रभूताश्चमिषश्चमूषु चमसेष्व-
वस्थिताः सोमलक्षणा इषः प्रावोदयंस्त । प्रकर्षेण पानार्थमुद्धरति । तच्च
दृष्टान्तः । अत्यो न योषां । यथाश्चो वडवां क्रीडार्थमुपयच्छति । स चंद्रो हिरण्यं
सुवर्णमयं हरियोगं हरिभ्यां युक्तमृभ्वसमुरु भासमानं रथमावृत्यावस्थाप्य महे
महते वृचवधादिरूपाय कर्मण दक्षं प्रवृद्धमात्मानं सोमं पाययते । पानं कार-
यति ॥ पूर्वीः । पृ पालनपूरणयोः । पृभिदिब्यधीत्यादिना कुप्रत्ययः । उदोष्ठच-
पूर्वस्येत्युत्वं । पुरुषश्चाद्धातो गुणवचनादिति डीष् । यणादेशः । हलि चेति
दीर्घत्वं । प्रत्ययस्वरः । चमिषः । चमु अदन इत्यस्मात्कृषिचमितनिधनीत्यादि-
नोप्रत्ययांतश्चमृगश्च । तस्यां वर्तमाना इषश्चमिषः । वकारस्य रेफश्छांदसः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अयंस्त । छांदसे वर्तमाने लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
एकाच इतीदृप्रतिषेधः । भुवर्णिः । भुवर्तिरक्षिकर्मति यास्कः । धातुपाठे तु भव
हिंसायामिति पठ्यते । अस्मादीणादिकोऽनिप्रत्ययः । अकारस्योकारश्छांदसः ।
पाययते । पा पाने । गाह्यासाह्याव्यावेपां युगिति हेतुमति णिचि युगागमः ।
णिचश्चेत्यात्मनेपदं । हिरण्यं । ऋत्यवास्त्येत्यादिना हिरण्यगच्छादुत्तरस्य मयटो
मगच्छलोपो निपात्यते । हरियोगं । हर्योर्योगो योजनं यस्मिन् । हरिगच्छ इन्-
प्रत्ययांत आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण णिष्यते । ऋभ्वसं । उरूभास-
मित्यस्य पृषादरादित्वाद्भ्वसादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणे सनिष्यवः ।
पतिं दक्षस्य विदथस्य नृ सहो गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २ ॥
तं । गूर्तयेः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रं । न । संऽचरणे । सनिष्यवः ।
पतिं । दक्षस्य । विदथस्य । नृ । सहः । गिरिं । न । वेनाः । अधि । रोह । तेजसा ॥ २ ॥

गूर्तयः स्तोतारो नेमन्निषो नमस्कारपूर्वं गच्छंतः । यद्वा नीतहविष्काः परी-
णसः परितो व्याप्नुवन्तः । एवंगुणविणिष्टा यजमानास्तमिदं स्तुतिभिरधिरोहन्ति ।
स्तुवंत इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । सनिष्यवः सनिं धनमात्मन इच्छन्तो वणिजो
धनार्थं संचरणे संचारे निमित्तभूते सति समुद्रं न । यथा नावा समुद्रमधिरोहन्ति
एवं स्तोतारोऽपि स्वाभिमतधनलाभायेंद्रं स्तुवंतीति भावः । हे स्तोतस्त्वं च

दक्षस्य प्रवृद्धस्य विदथस्य यज्ञस्य पतिं पालयितारं सहः सहस्वंतं बलवंतमिदं
 तेजसा देवताप्रकाशकेन स्तोत्रेण नू क्षिप्रमधिरोह । स्तुहीति यावत् । तत्र दृष्टान्तः ।
 वेनाः कांताः स्त्रियो गिरिं न । यथा पर्वतं स्वाभिमतपुष्पोपचयार्थमधिरो-
 हन्ति ॥ गृतयः । गृ शब्दे । गृणन्ति स्तुवंतीति गृतयः । क्तिच्क्त्तौ चेति क्तिच् ।
 बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । नेमन्निषः । णम्
 प्रकृत्य इत्यस्माच्छतरि व्यत्ययेनत्वं । तकारस्य नकारादेशश्च । नमंत इयंतींद्रं प्राप्नु-
 वंतीति नेमन्निषः । उषु गतावित्यस्मात् क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । यद्वा णीज प्रापण इत्यस्मादतिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । बहुलवच-
 नान्नकारस्येत्संज्ञाभावः । नीताः प्रज्ञा उषा येषां । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्त-
 रपदाद्युदात्तत्वं । परीणसः । णस कौटिल्य इत्ययं धातुर्गत्यर्था धातूनामनेकार्थ-
 त्वात् । परितो नमन्ति गच्छन्तीति परिणसः । क्षिप् चेति क्षिप् । निपातस्य
 चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । उपसर्गादसमासेऽपीति णत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा नगतिर्गतिकर्मा । अस्मात्पूर्ववत् क्षिपि शकारस्य सकारः । सनिष्यवः ।
 पणु दान इत्यस्मादिन सर्वधातुभ्य इति कर्मणीन्प्रत्ययः । सनिमात्मन इच्छं-
 तीति क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायाममुग्वक्तव्यः । मुगागमोऽपि वक्तव्यः
 । पा० १. १. ५१. ३. । इति मुक् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । नृ । ऋचि तुनुधेति सांहि-
 तिको दीर्घः । सहः । अस्मादुत्तरस्य मतुपगच्छांदसो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स तुर्वणिर्महौ अरेणु पौंस्ये गिरिर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध आभृषु रामयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरिः । भृष्टिः । न । भ्राजते । तुजा । शवः ।

येन । शुष्णं । मायिनं । आयसः । मदे । दुधः । आभृषु । रामयन्ति । नि । दामनि ॥ ३ ॥

स इंद्रस्तुर्वणिः शत्रूणां हिंसिता क्षिप्रकारी वा । तुर्वणिस्तूर्णवन्निरिति यास्कः
 । नि० ६. १४. । तूर्णसंभजन इति तस्यार्थः । महान्प्रवृद्धश्च भवति । तस्येन्द्रस्य
 शवां बलं पौंस्ये वीरिः पुरुषः कर्तव्ये संग्रामेऽरेखनवद्यं तुजा शत्रूणां हिंसकं
 सत् भ्राजते । दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । गिरिः पर्वतस्य भृष्टिर्न । शृंगमिव । तद्य-
 र्थान्नतं सहीयते तद्वत् । आयसोऽयोमयकवचयुक्तदेहो दुधो दुष्टानां शत्रूणां

धर्तावस्थापयिता । एवंभूत इंद्रो मदे सोमपानेन हर्षे सति येन बलेन शृणुं
सर्वस्य शेषकमसुरं मायिनं मायाविनमाभूषु कारागृहेषु दामनि बंधके निगडे
निरामयत् न्यवासयत् तद्वलमिति पूर्वणान्वयः ॥ तुर्वणिः । तुर्वी हिंसार्थः ।
अस्मादौणादिकोऽनुप्रत्ययः । अरेणु । रेणुवदाच्छादकत्वादेणुशब्देनावद्यमुच्यते ।
बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । तुजा । तुज हिंसायां । इगुपधलक्षणः
कः । मुपां मुलुगिति विभक्तेराकारः । दुध्रः । दुष्टान ध्रियतेऽवस्थापयतीति दुध्रः ।
धृङ् अवस्थान इत्यस्मादंतर्भावितरण्यर्थान्मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः । पा० ३.२.५.२ ।
यणादेशः । रेफलोपच्छादंसः । रामयत । अमंतत्वान्मिन्ने मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
छांदसः संहितायां दीर्घः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इदं सिपक्त्युपमं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना श्वसा वाधते तम उयति रेणुं बृहदहंरिष्वणिः ॥ ४ ॥

देवी । यदि । तविषी । त्वाऽवृधा । ऊतये । इदं । सिपक्ति । उपसं । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । श्वसा । वाधते । तमः । उयति । रेणुं । बृहत । अहंरिऽस्वनिः ॥ ४ ॥

य इंद्रो धृष्णुना धर्षकेण श्वसा बलेन तमस्तमोरूपं वृत्रादिमसुरं वाधते ।
हिनस्ति । ऊतये रक्षणाय त्वावृधा त्वया स्तोत्रं वर्धितं तमिदं देवी तविषी
द्योतमानं बलं यदि यदा सिपक्ति । समवेति । सेवते इति यास्कः । सूर्य उपसं
न यथोषोदेवतां सेवते । नित्यं तत्संवद्धो भवतीत्यर्थः । तदानीमहंरिष्वणिः ।
गच्छंतो हरंतीत्यहरयः श्वसः । तेषां व्यथोत्पादनेन स्वनयिता शब्दयितंदो रेणुं
रेषणं हिंसनं बहुप्रभृतमियति । श्वसन् गमयति ॥ त्वावृधा । त्वया वर्धते इति
त्वावृत् । क्षिप चेति क्षिप । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । छांदसं
दकारस्यात्वं । मुपां मुलुगिति द्वितीयाया आकारः । सिपक्ति । पच समवाये ।
बहुलं छंदसीति श्वसः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । उयति । ऋ सृ गर्ता ।
जौहोत्यादिकः । अस्मादंतर्भावितरण्यर्थान्नट । श्वसः श्रुः । द्विभावोरदत्तहलः दि-
गेषाः । अतिपिपत्यश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यामवरणं उतीयडादेशः । अनुदात्ते
चेत्यभ्यासस्याद्युदात्तत्वं । पूर्वपदस्य वाक्यांतरगतत्वेन पदादपरत्वान्निघाताभावः ।
रेणुं । री गतिरिषणयोः । अस्मादौणादिको नुप्रत्ययः । अहंरिष्वणिः । अर्तेरत्ये-
भ्योऽपि दृश्यंत इति विच् । अरो गच्छंतश्चेमे हरयश्चेत्यहरयः । तेषां स्वनयिता ।

स्यमु स्वन ध्वन शब्दे । अस्माख्यन्तादीणादिक इन्प्रत्ययः । खेरनिटीति णिलोपः ।
घटादित्वान्मिन्ने मित्तां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि यत्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिपो दिव आतासु बर्हणा ।

स्वमीळहे यन्मदे इन्द्र हर्षाहन्वृचं निरपामौञ्जो अर्णवं ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरोः । धरुणं । अच्युतं । रजः । अतिस्थिपः । दिवः । आतासु । बर्हणा ।

स्वः । मीळहे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्षा । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जः । अर्णवं ॥ ५ ॥

यद्यदा तिरो वृचेण तिरोहितं धरुणं सर्वस्य प्राणिजातस्य धारकमच्युतं
विनाशरहितं रज उदकं दिवो द्युलोकादातासु । आता इति दिङ्गाम । आतासु
विस्तृतासु दिक्षु हे इन्द्र बर्हणा हन्ता त्वं व्यतिष्ठिपः । विविधं स्थापयां चकृषे ।
तथा यद्यदा स्वमीळहे । मीळहमिति धननाम । स्वः सुष्ठु गंतव्यं मीळहं धनं
यस्मिन् तस्मिन्संग्रामे मदे तव सोमपानेन हर्षं सति हर्षा दृष्टया शक्त्या वृच-
मावरकमसुरमहन् । त्वमवधीः । तदानीमपां पूर्णमर्णवं मेघं निरौञ्जः । वर्षणा-
भिमुखमधोमुखमकापीः । वृष्टेरावरकं वृचं हत्वा वृष्टिजलेन भूमिं न्यसैक्षीरिति
तात्पर्यार्थः ॥ अतिष्ठिपः । तिष्ठतेर्य्यन्ताङ्गुडि च्छेष्टङादेशः । णिलोपः । तिष्ठ-
तेरित् । पा० १. ४. ५. । इत्युपधाया इत्वं । चङीति द्विवचने गर्पूर्वाः खय इति
थकारः शिष्यते । चत्वेन तकारः । अडागम उदात्तः । यङ्प्रत्ययोगादनिघातः ।
बर्हणा । मुपां मुलुगिति सोराकारः । स्वमीळहे । मिह सेचने । निष्ठा । हो ढ
इति ढत्वं । ऋषस्तथोर्धोऽध इति तकारस्य धत्वं । तस्य एत्वे ढो ढे लोप इति
ढलोपः । ढलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । स्वरित्येतत् न्यह्रस्वरौ स्वरिताविति
स्वर्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन तदेव शिष्यते । अहन् । हन्तेर्लङि मध्य-
मैकवचने हल्ङ्गाभ्य इति सेर्लोपः । यङ्प्रत्ययोगादनिघातः । औञ्जः । उञ्ज
आर्जवे । लङ्गाडागमो वृद्धिश्च ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः ।

त्वं मृतस्य मदे अरिणा अपो वि वृचस्य समया पाथारुजः ॥ ६ ॥

त्वं । दि॒वः । ध॒रुणं । धि॒षे । ओज॑सा । पृ॒थि॒व्याः । इ॒न्द्र । स॒द॒नेषु । मा॒हि॒नः ।

त्वं । सु॒तस्य॑ । म॒दे । अ॒रि॒णाः । अ॒पः । वि॒ । वृ॒त्रस्य॑ । स॒मया॑ । पा॒ण्या । अ॒रु॒जः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र माहिनः प्रवृद्धस्त्वं दिवो द्युलोकात्पृथिव्याः सदनेषु प्रदेशेष्वोजसा बलेन धरुणं सर्वस्य जगतो धारकं वृष्टिजलं धिषे । दधिषे । स्थापयसि । यस्मात्त्वं सुतस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यपो जलान्यरिणाः । मेघान्निरगमयः । वृत्रस्यावरकं वृत्रं च समया धृष्टया पाण्या शिलया यज्ञा शक्त्वा व्यरुजः । विशेषेणाभांशीः ॥ धिषे । दधातेऽष्टादसो वर्तमाने लिट् । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वचनाद्विर्वचनाभावः । क्रादिनियमादिडागम आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । माहिनः । महेरिणश्च । उ० २. ५९. इति मह पूजायामित्यस्मादौणादिक इनप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । अरिणाः । री गतिरेषणयोः । क्रैय्यादिकः । लङि सिपि प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । समया । षम एम वैकथ्ये । समतीति समा । पचाद्यच । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । पाण्या । पिप्पू संचूर्णेन इत्यस्मादौणादिक इनप्रत्ययः । बहुलवचनादुपधाया आकारः । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तः । तृतीयैकवचने यणादेशे सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । अरुजः । रुजो भंगे । तौदादिकः । शस्य डित्त्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे एकविंशो वर्गः ॥

प्र मंहिष्ठायेति षटृचं सप्तमं सृक्तं सव्यस्यार्धमंद्रं जागतं । तथा चानुक्रांतं । प्र मंहिष्ठायेति ॥ विषुवति निष्केवल्य इदं सृक्तं शंखनीयं । सृचितं च । प्र मंहिष्ठाय त्यमूष्वितीह तात्पर्यमंततः । आ० ८. ६. इति ॥ उक्थमसंस्थे कर्तौ तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिगस्तेऽप्येतत्सृक्तं । सृचितं च । सर्वाः ककुभः प्र मंहिष्ठायोदप्रुतः । आ० ६. १. इति ॥

तच्च प्रथमामुचमाह ॥

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहदये सत्यं णुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु श्वसे अपावृतं ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽणुष्माय । तवसे । मतिं । भरे ।

अपांऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरं । राधः । विश्वऽआयु । श्वसे । अपऽवृतं ॥ १ ॥

मंहिषाय । मंहतिर्दानकर्मिति यास्कः । दातृतमाय बृहते गुणैर्महते बृहद्रये महाधनाय सत्यशुष्मायावितथबलाय तवस आकारतः प्रवृद्धाय । एवंगुण-
विशिष्टायेंद्राय मतिं मननीयां स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । यस्येन्द्रस्य बलं दुर्धरं । अन्यैर्धर्तुमशक्यं । तच्च दृष्टान्तः । प्रवरे निस्त्रप्रदेष्टेऽपामिव । यथा जलानां वेगः केनाप्यवस्थापयितुं न शक्यते तद्वत् । तथा राधो धनं विश्वायु सर्वेषु व्याप्तं श्वसे स्तोतृणां बलाय येनेन्द्रेणापावृतं । अपगतावरणं क्रियते तस्येन्द्रस्येति पूर्वेषु संबंधः ॥ मंहिषाय । अतिशयेन मंहिता मंहिष्ठः । तुष्टंदसी-
तीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । बृहते । बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । उत्तरयोर्वहुव्रीहिस्वरः । मतिं । मंचे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । अनुदात्तोपदेष्टेत्यादिनानुनासिकलोपः । दुर्धरं । धृञ् धारणे । ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल् । विश्वायु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्नायु गमनं यस्य तद्विश्वायु । एतेष्टं-
दसीण इत्युण्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । अपावृतं । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अथ ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निस्त्रेव सर्वना हविष्मंतः ।

यत्पर्वते न समाशीत हर्यत इंद्रेस्य वज्रः अथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ ते विश्वं अनु ह । असत इष्टये आपः । निस्त्राऽडं । सर्वना । हविष्मंतः ।

यत् पर्वते । न । संऽअशीत । हर्यतः । इंद्रेस्य । वज्रः । अथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ हानंतरमेव हे इंद्र विश्वं सर्वमिदं जगत्ते तव संबंधिन इष्टये यागा-
यान्वसत् । अन्वभवत् । यद्वा । इष्टये हविरादिभिस्तव प्राप्तय इति योज्यं ।
हविष्मतो यज्ञमानस्य सवना सवनानि यज्ञजातानि निस्त्रेव निस्त्रानि भूस्थ-
लान्याप इव त्वां संभजंत इति शेषः । हर्यतः शबुवधं प्रेक्षत इंद्रेस्य । हर्यतिः
प्रेष्माकर्मिति यास्कः । यद्वा हर्यतः शोभनः । हिरण्ययो हिरण्यमयः अथिता
शत्रूणां हिंसनशीलो वज्रः पर्वते पर्ववति शिलोच्चये वृचे वा यद्यदा समशीत
संमुप्री नाभवत् किंतु जागरितः सन्नवधीदित्यर्थः । यदेन्द्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्र-
तिहतः सन्नवधौ तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वे यज्ञमानाः प्रावर्तिष्येतेति भावः ॥
अथ । छांदसं धत्वं । असत् । अस्तेलंडि बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः ।

इष्टये । यजतेर्भावे क्तिनि वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । वृश्चादिना षत्वं । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । यद्वा । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मंपे वृषेति तस्यो-
दात्तत्वं । निष्पेव सवना । गेष्टदसीति गेलोपः । समशीत । शीङ् स्वप्ने । लङि-
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् शीङ्ः सार्वधातुके । पा० १. ४. २१. इति गुणा-
भावः । हर्यतः । हर्य गतिकांत्योः । भृमृहशीत्यादिनातचप्रत्ययः । अघिता । अथ
ऋथ ऋथ हिंसार्थाः । ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मि भीमाय नमसा समध्वर उपो न शुभ्र आ भरा पनीयसे ।

यस्य धाम अयसे नामंद्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मि । भीमाय । नमसा । सं । अध्वरे । उपः । न । शुभ्रे । आ । भरा । पनीयसे ।

यस्य । धाम । अयसे । नाम । इंद्रियं । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे उपः । उपोदेवते शुभ्रे शोभने त्वं भीमाय शत्रूणां भयंकराय पनीयसेऽति-
शयेन स्तोतव्यायाम्मा इंद्रायाध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन्यागे । नेति संप्रत्यर्थे । तथा च
यास्कः । अस्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग उद्देव निधेहि । नि० १. ३१. इति । संप्रती-
दानीं नमसा नमो हविलंशणमन्नं समाभर । सम्यक् संपादय । धाम सर्वस्य
धारकं नाम स्तोतृषु नमनशीलं प्रसिद्धं वेन्द्रियमिंद्रत्वस्य परमेश्वर्यस्य लिंगं यस्थे-
द्रस्यैवंविधं ज्योतिः अयसेऽन्नाय हविलंशणान्नलाभार्थमयस इतस्ततो गमना-
याकारि । क्रियते । हरितो न । यथाश्वात्सादिनः स्वाभिलषितदेशं गमयंति
तद्वदिंद्रोऽपि स्वाभिमतहविलंभाय स्वकीयं तेजो गमयतीति भावः ॥ उपः ।
पादादित्वान्निघाताभावः । शुभ्रे । शुभ दीर्घा । स्फायितंचीत्यादिना रक् । भर ।
हयहोर्भे इति भतं । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । पनीयसे । पनतेः स्तुत्यर्थाद्बहु-
लवचनात्कर्मण्यमुन् । तस्मादातिशयनिक ईयमुनि ढेरिति टिलोपः । अकारि ।
छंदसि लुङ्लुल्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लुङ् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
अडागम उदात्तः । अयसे । अय गतावित्यस्माद्भावेऽमुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

इमे तं इंद्र ते वयं पुरुष्टुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघन्तोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ॥ ४ ॥

इमे। ते। इन्द्र। ते। वयं। पुरुऽस्तुत। ये। त्वा। आऽरभ्य। चरामसि। प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो।
नहि। त्वत्। अन्यः। गिर्वणः। गिरः। सघत्। क्षोणीऽइव। प्रति। नः। हर्य। तत्।
वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र प्रभूवसो प्रभूतधन । अत एव पुरुष्टुत पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैः स्तुत ।
ये च वयं त्वा त्वामारभ्याथ्रयतयावलंब्य चरामसि । चरामो यागे वर्तमानहे ।
त इमे वयं ते तव स्वभूताः । हे गिर्वणः । गीर्भिर्वननीयं त्वदन्यस्वतोऽन्यः
कश्चिदपि गिरः स्तुतीर्नहि सघत् । न हि प्राप्नोति । अतस्त्वं नोऽस्माकं तत्स्तु-
तिलक्षणं वचः प्रतिहर्य । कामयस्व । क्षोणीरिव । यथा क्षोणी पृथिवी स्वकी-
यानि भूतजातानि कामयते ॥ चरामसि । इदं तो मसिः । गणः पितृत्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सघत् । घघ हिंसायां । अत्र प्राप्तार्थो धातू-
नामनेकार्थत्वात् । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । क्षोणीरिव । हल्ङ्गाभ्य इति सुलीपाभावश्छांदसः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

भूरि त इन्द्र वीर्यं तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काभमा पूरण ।

अनु ते द्यौर्वृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरि। ते। इन्द्र। वीर्यं। तव। स्मसि। अस्य। स्तोतुः। मघऽवन्। कामै। आ। पूरण।

अनु। ते। द्यौः। वृहती। वीर्यं। ममे। इयं। च। ते। पृथिवी। नेमे। ओजसे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यं सामर्थ्यं भूरि बहु न केनाप्यवच्छेत्तुं शक्यते । तादृशस्य
तव वयं स्मसि । स्वभूता भवामः । हे मघवन् त्वमस्य स्तोतुः त्वां स्तुवतो
यजमानस्य काममभिलाषमापूरण । आपूरय । वृहती द्यौर्महान् द्युलोकोऽपि
ते तव वीर्यमनुममे । अन्वमंस्त । इन्द्रेण सहावस्थानादियं चेत्यमपि पृथिवी
ते तवौजसे बलाय नेमे । प्रह्वीवभूव । त्वद्वलाङ्गीता सत्यध एव वर्तत इति
भावः ॥ स्मसि । अस भुवि । लटि असोरत्त्रोप इत्यकारलोपः । इदं तो मसिः ।
पूरण । पूरण प्रीणने । अत्र प्रीतिहेतुतया पूरणं लक्ष्यते । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः ।
तस्य ङित्वाङुणाभावः । ममे । माङ् माने शब्दे च । ङित्वादात्मनेपदं । लि-
ट्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । नेमे । णम प्रह्वत्वे । लिट्यात एकहल्मध्ये
इत्येत्वाभ्यासलोपौ । तिङ्ङितिङ् इति निघातः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं तमिंद्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन्पर्वणश्चकर्तिथ ।

अवामृजो निवृताः सर्तवा अपः सचा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वं । तं । इंद्र । पर्वतं । महं । उरुं । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वऽणः । चकर्तिथ ।

अव । अमृजः । निऽवृताः । सर्तव । अपः । सचा । विश्वं । दधिषे । केवलं । सहः ॥ ६ ॥

हे वज्रिन्वज्रवन्निद्र त्वं तं प्रसिद्धं महामायामतो महान्तमुरुं विस्तीर्णं पर्वतं पर्ववतं मेघं वृचामुरुं वा वज्रेणायुधेन पर्वणः पर्वणि पर्वणि चकर्तिथ । शकलीचकृषे । तेन मेघेन निवृता आवृता अपः सर्तव सरणाय गमनाय अवामृजः । अवाद्भूषमसाक्षीः । अतस्त्वमेव केवलं विश्वं व्याप्नोसि सहो बलं दधिषे । धारयसि । नान्यः कश्चिदिति । यदेतत्तत्सचा सत्यमेव । सचेति सत्यनाम । सचेत्येति तन्नामसु पाठात् ॥ महं । महान्तं । नकारतकारयोर्लोपश्छांदसः । चकर्तिथ । कृती छेदेन । लिटि यन्यभ्यासस्योरदरत्वहलादिशेषचुत्वानि । सर्तव । कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे त्वेप्रत्ययः । कृन्मेजंतः । पा० १. १. ३९. । इत्यव्ययत्वेऽव्ययादाप्सुप इति सुपो लुक् । अंतश्च तवै युगपदित्याद्यंतयोर्युगपदुदात्तत्वं । दधिषे । लिटि क्रादिनियमादिट् ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे द्वाविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले दशमोऽनुवाकः ॥

एकादशानुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र नृ चिदिति नरचं प्रथमं सूक्तं गीतमस्य नोधस आर्षमाग्नेयं । आद्याः पंच जगत्यः । शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । नृ चिन्नव नोधा गीतम आग्नेयं हि चतुस्त्रिष्टुवंतमिति । हीति वचनादुक्तेरे च द्वे सूक्ते अग्निदेवताके ॥ अभिप्रवषदहस्य पंचमेऽहन्याग्निमारुत इदं जातवेदस्यं निविद्धानं । तृतीयस्येति खंडे सूचितं । पृष्टास्य वृष्णो वृष्णे गर्भाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ० १. १. १. इति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावाश्चिनशस्त्रे च जागते छंदस्यादितः पंचर्चः । सूचितं च । त्वमग्ने प्रथमो अंगिरा नू चित्सहोजा अमृतो नितुंदत इति पंच । आ० ४. १३. इति ॥

तच्च प्रथमामुचमाह ॥

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुंदते होता यदृतो अभवद्विवस्वतः ।

वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो मम आ देवताता हविषा विवासति ॥ १ ॥

नु। चित्। सहः। ज्ञाः। अमृतः। नि। तुंदते। होता। यत्। दृतः। अभवत्। विवस्वतः।

वि। साधिष्ठेभिः। पथिः। रजः। ममे। आ। देवः। ताता। हविषा। विवासति ॥ १ ॥

सहोजाः सहसा बलेन ज्ञातः । अग्निर्हि बलेन मथ्यमानारण्योः सका-
गाज्जायते । अमृतो मरणरहितः । एवंभूतोऽग्निर्नू चित् क्षिप्रमेव नितुंदते ।
नितरां व्यथयति । उत्पन्नमात्रस्याग्नेः स्पष्टमणक्यत्वात् । यद्वा निर्गच्छति । तुंद-
तिर्गत्यर्थः सौचो धातुः । यद्यदा होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वाय-
मग्निर्विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य देवान्प्रति हविर्वहनाय दृतोऽभवत् ।
हविर्वहने नियुक्तो भवति । तदानीं साधिष्ठेभिः समीचीनैः पथिभिर्मार्गगच्छन्
रजोऽंतरिक्षालोकं विममे । निर्ममे । पूर्वं विद्यमानमण्यंतरिक्षमसत्कल्पमभूत् ।
इदानीं तस्य तेजसा प्रकाशमानं सदुत्पन्नमिव दृश्यते । किंच देवताता । देवता-
तिरिति यज्ञनाम । देवताता यज्ञे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन देवानावि-
वासति । परिचरति ॥ अमृतः । मृतं मरणमस्य नास्तीति बहुव्रीहौ नजो जर-
मरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुंदते । तुद व्यथने । स्वरितेच्चादात्मनेपदं ।
नकारोपजनश्छांदसः । साधिष्ठेभिः । वाढश्छादातिशायनिक इष्ट्यंतिकवाढ-
योर्नेदसाधौ । पा० ५. ३. ६३. इति साधादेशः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवाज्जातिलिति स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः ।
तेन तत्संबन्धी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्हविषाविवासतीति योज्यं । मुपां
मुलुगिति विभक्तेडादणः । लिट्स्वरेण प्रत्ययान्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आ स्वमन्नं युवमानो अजरस्तृष्वविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अन्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानुं स्तनयन्नचिक्कदत् ॥ २ ॥

आ। स्वं। अन्नं। युवमानः। अजरः। तृषु। अविष्यन्। अतसेषु। तिष्ठति।

अन्यः। न। पृष्ठं। प्रुषितस्य। रोचते। दिवः। न। सानुं। स्तनयन्। अचिक्कदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमन्नादनीयं तृणगुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालया संमिश्रयन् । तदनंतरं चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यन्नित्येतदक्षिकर्मसु पठितं । एवंभूतोऽग्निस्तृषु क्षिप्रमेवातसेषु प्रभूतेषु काष्ठेष्वतिष्ठति । आरोहति । अत्रातमशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कमिति दर्शनात् । प्रुषितस्य दग्धुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्ठमुपर्यवस्थितं ज्वालाज्वालमन्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽन्योऽश्च इतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छंती शोभत इति भावः । तदानीं दिवो द्युलोकस्य संबंधि सानु समुच्छितमभ्रं स्तनयन्न शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्दमात्मानमचीकरत् ॥ युवमानः । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य बहुलं छंदसीति लुगभावः । अदुपदेशल्लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । अजरः । बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अचिक्रदत् । कदि क्रदि क्रदि आह्वाने रोदने च । अस्माक्यंतात्त्वुडि चङ्गागमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥

तृतीयामृचमाह ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिपाठमन्यः ।

रथो न विष्ट्वृजसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव ऋष्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरःऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयिपाट । अमन्यः ।

रथः । न । विष्टु । ऋजमानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्या । देवः । ऋष्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभी रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो हविःस्वीकरणाय देवयजने निषणो रयिपाट् रयीणां शत्रुधनानामभिभवितामन्या मरणरहितः । एवंभूतो देवो द्योतमानोऽग्निर्विष्टु प्रजासु लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्षणेपु मनुष्येष्वृजसानः स्तूयमानो वार्या वार्याणि संभजनीयानि धनान्यानुषक् आनुषक्तं यथा भवति तथा व्यृष्वति । विशेषेण प्रापयति । यद्वा वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा । करोतेः शानचि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । शानचो डिच्चाद्गुणाभावे यणादेशः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति सोः पूर्वस-

वर्णदीर्घत्वं । निषत्तः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । नसत्तनिषत्तेत्यादिना । पा० ८. २. ६१. । निष्ठानत्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिषाट् । षह अभिभवे । छंदसि सहः । पा० ३. २. ६३. । इति णिः । सहेः साडः सः । पा० ८. ३. ५६. । इति षत्वं । ऋजसानः । ऋजति स्तुतिर्कमा । असानजित्यनुवृत्तावृजिवृधिमंदिसहिभ्यः कित् । उ० २. ८४. । इति कर्मण्यसानच्प्रत्ययः । चित् इत्यंतोदात्तत्वं । आयुषु । आयव इति मनुष्यनाम । इण गतावित्यस्माच्छंदसीण इत्युणप्रत्ययः । वृद्धायादेणौ । वार्या । वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्यत् । तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवद्वृणंसदुहां रयत इत्याद्युदात्तत्वं । शेच्छंद-मीति शेलोपः । ऋण्वति । रिवि गर्ता । व्यत्ययेन संप्रसारणं । इदित्त्वानुम् । कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि वातजृतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुह्वभिः मृण्या तुविष्वणिः ।

तृषु यदग्रे वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुणदूर्मे अजर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजृतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुह्वभिः । मृण्या । तुविऽस्वनिः ।

तृषु । यत् । अग्रे । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम । रुणत्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजृतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः । एवंभूतोऽग्निर्जुह्वभिः स्वकी-याभिर्जिह्वाभिः मृण्या सरणशीलेन तेजःसमूहेन च युक्तः सन् । वृषेत्यनायासवचनः । वृथानायासेनैवातसेष्वनतेषु वृक्षेषु वितिष्ठते । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्रे यद्यदा वनिनो वनसंबंधान् वृक्षान्दग्धुं वृषायसे । वृषवदाचरसि । दहसीत्यर्थः । हे रुणदूर्मे दीपज्वाले । अजर जरारहिताग्रे ते तवैव गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णं भवति ॥ वातजृतः । जू इति सौत्रो धातुः । वातेन जृतो वातजृतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वितिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं । जुह्वभिः । हु दानादनयोः । हृत आस्विति जुह्वः सुचः । श्रुवच्चेति क्तिप् । चकारादीर्घः । श्रुवद्वावाद्भिर्भावादि । धातोरित्यंतोदात्तत्वं । मृण्या । मृ गतौ । सरतीति मृणिः । मृवृषिभ्यां क्तिदिति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येव मार्गः । इण गतावित्यस्मात्करण औणादिको मनिन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तपुर्जंभो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यं अव वाति वंसंगः ।

अभिप्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुःऽजंभः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्यं । अव । वाति । वंसंगः ।

अभिऽप्रजन् । अक्षितं । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथं । भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जंभः । तपूषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि मुखानि वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितः । वायुना प्रेरितः । एवंभूतोऽग्निर्युथे ज्वालासमूहे सत्यक्षितमक्षीणं रज आर्द्रवृक्षांतर्गतमुदकं पाजसा तेजोवलेनाभिप्रजन अभिमुख्येन गच्छन्व-
नेऽरण्ये साह्यान सर्वमभिवन अभिमुख्येनाववाति । व्याप्नोति । तत्र दष्टांतः । वंसंगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गोयुथे सर्वमभिवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतत्रिणः पतनवतोऽग्रेः सकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते । विभेति ॥ साह्यान । दाश्यान् साह्यानि । कमुप्रत्ययांतो निपातितः । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां लकारस्य रूपं । आतोऽटि नित्यमिति मानुनामिक आकारः । यत्त्वलोपो । ह्रस्वत्वं छान्दसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना विहि-
तस्तुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातुरनंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातु स्थावरं विभेति पश्चाच्चरथमित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मा-
दीणादिकोऽयप्रत्ययः । भयते । जिभी भये । व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति श्रौरभावः । गुणावादेशो ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थं त्रयोविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

दधुष्टा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं मुहव जनेभ्यः ।

होतारमग्रे अतिथिं वरेण्यं मित्रं न जेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिं । न । चारुं । मुऽहव । जनेभ्यः ।

होतारं । अग्रे । अतिथिं । वरेण्यं । मित्रं । न । जेवं । दिव्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्रे त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा महर्षयो दिव्याय

जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं धनमिवादधुः । आधानसंभारेषु मंचैः
स्थापनेन समस्कुर्वन् । कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहवं । यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं ।
होतारं । देवानामाह्वातारं । अतिथिं । अतिथिवत्पूज्यं । यद्वा देवयजनदेशेषु सततं
गंतारं । वरेण्यं वरणीयं मित्रं न शेषं । यथा सखा मुखकरो भवति तद्वत्
मुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः । लिट्युभ्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्त-
तद्युःष्वंतःपादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । सुहवं । ह्वयतेरीष्रहुःसुध्विति खल् ।
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपृष्वत्वं । गुणावादेशौ । लितीति प्रत्ययात्पृष्व-
स्योदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

होतारं सप्त जुहो॑ यजिष्ठं॑ यं वाघतो॑ वृणते॑ अध्वरेषु॑ ।

अग्निं विश्वेषामरतिं॑ वसूनां सपर्यामि॑ प्रयसा॑ यामि॑ रत्नं॑ ॥ ७ ॥

होतारं । सप्त । जुहोः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निं । विश्वेषां । अरतिं । वसूनां । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु यागेषु यजिष्ठं
यष्टुतमं होतारं देवानामाह्वातारं यमग्निं वृणते संभजंते विश्वेषां सर्वेषां वसूना-
मरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा हविलंश्राणेनान्नेन सपर्यामि । परिचरामि ।
रत्नं रमणीयं कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृहः संभक्तौ । क्रय्यादिकः ।
प्रत्ययस्वरः । अरतिं । ऋ गतिप्रापणयोः । अस्मादीणादिको वहिवस्यतिभ्यश्चित्
। उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचर-
णकर्मा । सपर पूजायामिति धातुः कंदादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते ।
पादादित्वान्निघाताभावः । यामि । याचामीत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अच्छिद्रा॑ सूनो॑ सहसो॑ नो अद्य॑ स्तोतृ॒भ्यो॑ मित्रमहः॑ गर्मं॑ यच्छ ।

अग्ने॑ गृणंत॒मंह॑स उरु॒ष्योर्जो॑ नपात्पू॒र्भिराय॑सीभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः । गर्मं । यच्छ ।

अग्ने । गृणंतं । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःभ्यः । आयसीभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्निर्जायते । मित्रमहः ।
 अनुकूलदीप्तिमन्त्रमे नोऽस्मभ्यं स्तोतृभ्योऽद्यास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राच्छेद्यानि शर्म
 शर्माणि सुखानि यच्छ । देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् । अन्नस्य पुत्र । भुक्ते-
 नान्नेन जठराग्नेः प्रवर्धनादग्रेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधाग्ने गृणंतं त्वां स्तुवंतमायसी-
 भिर्योभिः । यद्वायोवद्दृढतरः पृभिः पालनरंहसः पापादरुष्य । रक्ष । उरु-
 ष्यती रक्षाकर्मणि यास्कः ॥ अच्छिद्रा । गच्छंदमीति गेलोपः । सूनो सहसः ।
 परमपि छंदसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंचितांगवद्भावे सति षट्द्वयसमुदाय-
 स्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । ऊर्जो नपात् ।
 न पातयतीति नपात् । नभ्राण्येनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुवामंचित इति
 षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे पाष्टिकमामंचि-
 ताद्युदात्तत्वं । पृभिः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे कृप् ।
 उत्तदीर्घा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

भवा वरूथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुष्याग्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मशू धियावमुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

भव । वरूथं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन । मघवतऽभ्यः । शर्म ।

उरुष्य । अग्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मशू । धियाऽवमुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाग्ने गृणते त्वां स्तुते यजमानाय । वरूथमिति
 गृहनाम । वरूथमनिष्टनिवारकं गृहं भव । हे मघवन धनवन्त्रमे मघवद्भ्यो
 हविल्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अग्ने
 गृणंतं स्तुवंतमंहसः पापकारिणः शत्रोरुष्य । रक्ष । धियावमुः कर्मणा बुद्ध्या
 वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि मशू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥
 वरूथं । वृज् वरणे । जृवृज्भ्यामूथन्नित्यूथन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । गृणते ।
 शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा विभाः । आतो मनिन्निति
 विच् । तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो बत्वं । मतुवसो रुरिति
 नकारस्य रुत्वं । मघवद्भ्यः । मघवा बहुलं । पा० ६. ४. १०८. । इति मघवन-
 शब्दस्य तृ आदेशः । स च नानुबन्धकृतमनेकालत्वं । पा० १. १. ५५. १. । इति वचनात्

अलोऽंत्यस्य । पा० १. १. ५२. । इत्यंत्यस्य भवति । मधू । ऋचि तुनुघमक्षिति
दीर्घः । धियावमुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य सावेकाच इति
विभक्तिरुदात्ता । लुगभावश्छांदसः । जगम्यात् । गमू मृप् गता । लिङि बहुलं
छंदसीति शपः श्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

यया इदिति सप्रचं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं वैपुभं । वैश्वानरगुणकोऽमिर्दे-
वता । तथा चानुक्रांतं । यया इत्सप्र वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिं-
गादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वया इदमे अग्नयस्ते अन्ये ते विश्वे अमृता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि शितीनां स्पृशेव जना उपमिद्ययंथ ॥ १ ॥

वयाः । इत । अग्रे । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृताः । मादयन्ते ।

वैश्वानर। नाभिः। अग्निः। शितीनां। मूर्ध्नाऽद्वय। जनान्। उपऽमित्। ययंय ॥१॥

वयाः शाखा वेतेवातायना भवन्तीति यास्कः । नि० १.४.। हे अग्ने येऽन्येऽग्नयः
सन्ति ते सर्वेऽपि ते तव वशा इत । शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतीति
भावः । किंच ते त्वयि मति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ति ।
हृष्यन्ति । न हि त्वद्व्यतिरेकेण तेर्जीवितुं शक्यन्ते । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां
जठररूपेण संबंधिन्त्रये शितीनां मनुष्याणां नाभिः संनद्धासि । अवस्थापको
भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता मन । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं ।
जनान्ययन्थ । अधारयः । तव हृष्टान्तः । उपमिदुपनिखाता स्थूणेव । वंशधा-
रणार्थं निखातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥ वैश्वानर ।
विश्वे चेमे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा० ६. ३. १२९. । इति पूर्वपदस्य
दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः । तस्येदमित्यण् । नाभिः । नहो भश्चेतीज्प्रत्ययो
भकारश्चांतादेशः । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । असि । तासस्त्योर्लोप इति सलोपः ।
शितीनां । शि निवासगत्योः । अस्मात् क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् ।
अंतीदात्तात्तिशब्दादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमित् ।
दुमिज् प्रक्षेपणे । अस्मादुपपूर्वाद्वाहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् । तुगागमः ।

6 U

शेषदंसि बहुलमिति शेलोपः । ओषधीषु । उष दाहे । ओषः पाकः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । ओष आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्रमीबहुवचन ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां । पा० ६. ३. १३२. इति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्यो न दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वीं वैश्वानराय नृतमाय यद्भीः ॥ ४ ॥

वृहती इवेति वृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृतऽतमाय । यद्भीः ॥ ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय वृहती इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं मंत्रांतरं स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरितसेति । महतो वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावापृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किंच । अयं होता दक्षः समर्थः पूर्वीर्बहुविधा यद्भीर्महतीर्गिरः स्तुतीवैश्वानरायाम्रये प्रायुंक्तेति शेषः । कीदृशाय । स्वर्वते । शोभनगमनयुक्ताय । सत्यशुष्माय । अवितथवलाय । नृतमाय । अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे । तत्र दृष्टांतः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको बन्दी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोज्ञातावज्यतो पुक् चेति जातो गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत पुगागमश्च । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न भवति । तत्र हि द्व्यजित्यनुवर्तते । स्वर्वते । सुपूर्वादर्थभावे विच् । ततो मनुप् । मादुपधाया इति वत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

दिवश्चित्ते वृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । वृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं ।

राजा । कृष्टीनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकथ ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितवैश्वानराग्रे ते तव महित्वं माहात्म्यं बृहतो महतो दिवश्चित् द्युलोकादपि प्ररिरिचे । प्रववृधे । किंच त्वं मानुषीणां मनोजातानां कृष्टीनां प्रजानां राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा वरिवोऽमुरैरपहतं धनं युधा युद्धेन देवेभ्यश्चकथं । देवाधीनमकाषीः ॥ वैश्वानर । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे । रिचिर् विरचने । अत्रोपसर्गवशात्तद्विपरीत आधिक्ये वर्तते । कृष्टीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनोजातावित्यत्रप्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते तदपवादतया शार्ङ्गरवाद्यत्र इति ङीन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । आच्छंदसि बहुलं । पा० ६. १. ११८. इति बहुलवचनान्नाम उदात्तस्याभावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । वरिव इति धननाम । नविषयस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचंते ।

वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्टा अयं शंबरं भेत ॥ ६ ॥

प्र । नु । महिऽत्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पूरवः । वृत्रऽहनं । सचंते ।

वैश्वानरः । दस्युः । अग्निः । जघन्वान् । अधूनात् । काष्टाः । अयं । शंबरं । भेत ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्यो वैद्युतोऽग्निरभिधीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्या वृत्रहणमावरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचंते । वर्षार्थिनः सेवन्ते । तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहात्म्यं नृ क्षिप्रं प्रवोचं । प्रब्रवीमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं रमानां कर्मणां वोपशयितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान् । तथा काष्टा अपो वृष्ट्युदकान्यधूनोत् । अधोमुखान्यपातयत् । शंबरं तं निरोधकारिणं मेघमवभेत । अवाभिनत ॥ वोचं । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लुङ्गस्यतिवक्तीत्यादिना च्चुरडादेशः । वच उमित्युमागमः । गुणः । बहुलं छंदस्यमाद्भागेऽपीत्यडभावः । जघन्वान् । हन्तेर्लिटः क्त्वा । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभाषा गमहनेति विकल्पनादिडभावः । भेत । भिदिर् विदारणे । लङि बहुलं छंदमीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्गाभ्य इति तकारस्य लोपः । पूर्ववदडभावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ब्रवीमि तन्महत्त्वं महाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या

वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्नसा
 उपदामयति कर्मणि तमग्निर्वैश्वानरो ब्रह्मवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं
 । नि० १. २३.। इति ॥ अचेदं चिन्तनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः ।
 मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा संस्तव उपपद्यते ।
 न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं मन्यन्ते । द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति ।
 युक्तिं चाहुः । प्रातःसवनानीनि त्रीणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र
 तृतीयसवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्नोति इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् । तत्प्रच्यु-
 तिपरिहारायामिमारुतेऽतिमे शस्त्रे होता स्वर्गाद्भूमिं प्रत्यवरोहति । कथमिति
 तदुच्यते । उत्तरणस्त्वयत् । स्तोत्रियतृचेन प्रारंभमुक्त्वा द्युस्थानसंबन्धिना वैश्वान-
 रीयेण मृक्तेन शस्त्रं प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबन्धिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति
 तद्देवत्वमृक्कपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः सूर्यो
 न स्यात् तदानीमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वयमथनुपपन्नं । अयमेवाग्निर्वै-
 श्वानरः । कुतः । वैश्वानरणश्चनिर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं
 प्रति नेतृतया संबन्धी वैश्वानरः । तथा चाम्नातं । वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोक-
 कृज्जातवेदो वह्नेमं मुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा विश्वे सर्वे नरा एनमग्निं
 यज्ञादो प्रीणयन्तीति तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यद्वा सर्वान्प्राणिनः प्रत्युतो गच्छन्ति
 इति विश्वानरो मध्यमोक्ताः । ऋ गतापित्यस्मात्पचाद्यच् । लुगभावपृष्ठां-
 दसः । ताभ्यामुत्पन्नत्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमसकाशाज्जायते ।
 अग्निपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्यसकाशादपि घर्म-
 काले सूर्यकांतादिमणिष्वग्नेरुत्पत्तिः प्रसिद्धा । तस्मान्नामनिर्वचनानुरोधेनाय-
 मेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं । अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । अग्नौ
 प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति
 स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयसवनस्य भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं
 यास्केन वैश्वानरः कस्मादित्यादिना बहुधा प्रपञ्चितं । नि० १. २९.। अत्र यदनुक्तं
 तत्सर्वं तच्चैवानुसंधेयं ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

जातवनेयं गतिनीभिरग्निः पुरुणीये जरते सूनृतावान् ॥ १ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्ऽवाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीषे । जरते । सूनृताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वकृष्टिः । कृष्टिरिति मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः । भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविलक्षणान्वत्सु यागेषु । यज्ञा । एतत्संज्ञेष्वपि यजतो यष्ट्यः । विभावा विशेषेण प्रकाशयिता । सूनृतावान् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतोऽग्निः शातवनेये । शत-संख्याकान् ऋतून्वनति संभजत इति शतवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुणीषे बहूनां नेतर्यतत्संज्ञके राजनि च शतिनीभिर्वहुभिः स्तुतिभिर्जरते । स्तूयते ॥ भरद्वाजेषु । भरन्ति पोषयन्ति भोक्तृनिति भरन्तः । तादृश वाजा येषु । बहुमीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदातोदात्तत्वं । यजतः । भृमृ-हणियजिषर्विषच्यमितमिनमिहयेभ्योऽतजिति यजतेरतचप्रत्ययः । विभावा । भा दीर्घा । आतो मनिन्निति वनिष् । तस्य पित्रादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । शातवनेये । इन् सर्वधातुभ्य इतीनप्रत्ययः शतवनिशब्दः । इतश्चानिन्नः । पा० ४. १. १२२. इति ढक् । कित् इत्यन्तोदात्तत्वं । शतिनीभिः । शतशब्दान्मत्वर्थीय इनिः । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । पुरुणीषे । पूर्वपदात्संज्ञायामगः । पा० ८. ४. ३. इति णत्वं । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पञ्चविंशो वर्गः ॥

वह्निमिति पञ्चर्चे तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षे चैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रातं च । वह्निं पञ्चेति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ चैष्टुभे छंदसीदं सूक्तमाश्विने गस्त्रे च । तथा च सूचितं । वह्निं यशसमुप प्रजिन्वन्निति चीणि । आ० ४. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वह्निं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राच्यं दृतं सद्योऽर्थं ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रगस्तं रातिं भरद्गवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं । यशसं । विदथस्य । केतुं । सुप्रऽअच्यं । दृतं । सद्यःऽअर्थं ।

द्विऽजन्मानं । रयिऽइव । प्रऽगस्तं । रातिं । भरत् । भृगवे । मातरिश्वा ॥ १ ॥

वह्निं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्य केतुं यज्ञस्य प्रकाशयितारं

सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वहनलक्षणे दूत्ये नियुक्तं । सद्योऽर्थं ।
 यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्तदानीमेव हविर्भिः सह देवान्गन्तारं । यद्वा सद्योऽर्थ-
 मरणं गमनं यस्य तं । द्विजन्मानं । द्वयोर्द्वावापृथिव्योररण्योर्वा जायमानं ।
 रयिमिव । धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा वायुर्भृगव एतत्सं-
 ज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् । अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाषेत्यत्र
 रातिमित्रमिति कपदिनाक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मन्त्रांतरं च
 भवति । रातिं भृगूणामुगिजं कविऋतुमिति ॥ वहिं । वहिश्चिद्युग्मग्लाहात्वरिभ्यो
 निदिति वहतेर्निप्रत्ययः । निहन्नावादाद्युदात्तत्वं । यशसं । यशस्शब्दादुत्तरस्य
 विनो लुक् । व्यत्ययेनातोदात्तत्वं । यद्वा । अर्णञ्चादित्वादच् । स्वरः पूर्ववत् ।
 सुप्राव्यं । सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयोपसृष्टादवतेरवितृ-
 स्तृत्तन्विभ्य ईः । उ० ३. १५६. । इतीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्व इत्यस्य
 विकल्पे सति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थं ।
 उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्वित्यर्तः कर्तरि थन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गन्ता सद्योऽर्थः ।
 अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वव्यये नञ्कुनिपातनामिति वक्तव्यं । पा० ६.
 २. २. १. । इत्यव्ययग्रहणेन त्रितयं गृह्येत । तर्हि बहुव्रीहिस्वरो भविष्यति । मात-
 रिश्वा । सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिष्वा । श्वसितिर्च गतिकर्मा । मातर्यंतरिष्ठे
 श्वसिति गच्छतीति मातरिश्वा । श्वन्नुशन्नित्यादी निपातनादूपसिद्धिः । यद्वा
 मातर्यंतरिष्ठे श्वाश्वसति गच्छतीति मातरिश्वा । अस गतिदीप्तादानेष्वित्यस्मा-
 दौणादिको डन्प्रत्ययः । एतच्च यास्कनोक्तं । नि० १. २६. ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य शासुर्भयांसः सचन्ते हविष्मन्त उगिजो ये च मर्ताः ।
 दिवश्चित्पूर्वा न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्वपतिर्विष्णु वेधाः ॥ २ ॥
 अस्य । शासुः । उभयांसः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उगिजः । ये । च । मर्ताः ।
 दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः । विश्वपतिः । विष्णु ।
 वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्रेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च । यद्वा । स्तुतिभिः
 स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्चेममग्निं शासितारं सचन्ते । सेवन्ते । उगिजः कामयमाना

देवा हविष्मन्तो हविषा युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः । यज्ञा ।
 उणिज इति मेधाविनाम । उणिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तो हविर्युक्ता
 मर्ता यजमानाः । किंच । अयं होता होमनिष्पादकोऽग्निर्दिवश्चित् आदित्यादपि
 पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वाग्निहोत्रहोमार्थं विश्वं यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्यु-
 णाग्न्यायतने न्यधायि । निस्थाप्यते । कीदृशो होता । आपृच्छ्यः । आप्रष्टव्यः
 पूज्य इत्यर्थः । विश्वपतिः । विश्वं प्रजानां पालयिता । वेधाः । विधाताभिमत-
 फलस्य कर्ता ॥ गामुः । गामुः अनुगिष्टौ । तृन्तृचौ शंसिगमिगमिष्टादिभ्यः
 संज्ञायां चानिष्टौ । उ० २. ९०. इति तृन् । उडागमाभावश्च । पृच्छेकवचने तका-
 रलोपच्छादसः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । उणिजः । वशः किदिति वष्टेरिजिप्रत्ययः ।
 यहिज्यादिना संप्रसारणं । मर्ताः । मृदु प्राणत्यागे । अमिहमिमृगृण्वामीत्या-
 दिना तन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । आपृच्छ्यः । प्रच्छ जीप्सायां । आडुपूर्वाद-
 स्माच्छंदसि निष्टर्क्यत्यादौ क्यप्रत्ययो निपातितः । यहिज्यादिना संप्रसारणं ।
 क्यपः पिष्ठादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । विश्वपतिः । पत्याविश्वर्य इति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तं नयसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिमधुजिह्वमग्नाः ।

यमृत्विजो वृजने मानुपासः प्रयस्वंत आयवो जीजनंत ॥ ३ ॥

तं नयसी । हृदः । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः । मधुऽजिह्वं । अग्नाः ।

यं । ऋत्विजः । वृजने । मानुपासः । प्रयस्वंतः । आयवः । जीजनंत ॥ ३ ॥

नयसी नवतरा मुकीर्तिः सुष्ठु कीर्तयिष्यस्मत् अस्माकं स्तुतिर्ददौ हृदवस्थि-
 तात्प्राणाज्जायमानमुत्पद्यमानं । अग्निर्हि वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव । यः
 प्राणः स वायुरित्याम्नानात् । मधुजिह्वं मादयितुं ज्वालं । एवंभूतं तमग्निमाग्नाः ।
 आभिमुख्येन व्याप्नोतु । वृजने संग्रामे प्राप्ते सत्यायवो मनुष्या यमग्निं जीज-
 नंत । यज्ञार्थमुदपादयन् । कीदृश मनुष्याः । ऋत्विजः । ऋतौ काले यष्टारः ।
 मानुपासः । मनोः पुत्राः । प्रयस्वंतः । हविल्लक्षणादोपेताः ॥ नयसी । नवीय-
 सीत्येकारलोपच्छादसः । हृदः । अत्र हृदयशब्देन तत्स्थः प्राणो लक्ष्यते ।
 पृच्छित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं । जनी प्रादुर्भावे । ययनि

ज्ञाजनोर्जेति जादेशः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्यु-
दात्तत्वं । अस्मत् । सुपां मुलुगिति विभक्तेर्लुक् । अश्याः । अशू व्याप्री । लिङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । जीजनंत । जनी
प्रादुर्भावे । रयंताच्छुडि च्लेश्चङादेशः । द्विभावहलादिशेषः । सन्वद्भावेलदीर्घाः ।
अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे चङ एव स्वरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उ॒गिक्पा॒व॒को वसु॑र्मानु॒षेषु॑ वरे॒ण्यो होता॑धायि वि॒ष्टु ।

द॒मृना॑ गृह॒पति॑र्द॒म आँ अ॒ग्निर्भु॑वदयि॒पती॑ रयी॒णां ॥ ४ ॥

उ॒गिक् । पा॒व॒कः । वसुः॑ । मानु॒षेषु॑ । वरे॒ण्यः । होता॑ । अ॒धा॒यि । वि॒ष्टु ।

द॒मृनाः॑ । गृह॑ऽपतिः । द॒म । आ । अ॒ग्निः । भु॒वत् । रयि॑ऽपतिः । रयी॒णां ॥ ४ ॥

उगिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता वरेण्यो वरणशीलः ।
एवंभूतो होताग्निर्विष्टु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते ।
स चाग्निर्दमृना रक्षासां दमनकरेण मनसा युक्तो गृहपतिर्गृहाणां पालयिता च
सन्दमे यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत् । आ समंताद्भवति । न केवलमेकस्य
रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा । रयीणां मध्य उत्कृष्टं यद्धनं
तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि । छंदसि लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने कर्मणि
लुङि च्लेश्चिणादेश आतो युक् चिगकृतोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिक-
मिति दमृनाः । दम उपशमः । दमेरुनसिः । उ० ४. २३४. । इत्याणादिक ऊनसि-
प्रत्ययः । यास्कस्त्वाह । दमृना दममना वा दानमना वा दांतमना वापि वा
दम इति गृहनाम । तन्मना स्यात् । नि० ४. ४. । इति । दम आँ अग्निः । आङोऽनु-
नासिकछंदसीत्याकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृतिभावश्च । भुवत् । लेट्छाडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । रयिपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । रयीणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तं त्वा व॒यं पति॑मग्रे रयी॒णां प्र णै॑सामो म॒तिभिर्गो॑त॒मासः॑ ।

आ॒शुं न वा॑जंभ॒रं म॒र्जय॑तः प्रा॒तर्म॑शू धि॒याव॑सुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥

तं। त्वा। वयं। पतिं। अग्ने। रयीणां। प्र। शंसामः। मतिऽभिः। गोतमासः।

आशुं। न। वाजंऽभरं। मर्जयंतः। प्रातः। मशु। धियाऽवसुः। जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोतुरेकत्वेऽप्यात्मनि पूजार्थं बहुवचनं । हे अग्ने रयीणां धनानां पतिं रक्षितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयैः स्तोत्रैः प्रशंसामः । प्रकर्षणं स्तुमः । किं कुर्वतः । वाजंभरं वाजस्य हविलंश-
णान्नस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तच्च दृष्टांतः । आशुं न । अश्वमिव । यथाश्वमारोहंतः पुरुषास्तस्य वहनप्रदेशं हस्तैर्निमृजंति । तद्वद्वयमप्यग्नेर्हविर्वह-
नप्रदेशं निमृजंत इत्यर्थः । तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं । अथ मध्ये तूष्णीमेव त्रिः संमार्ष्टि । यथा युक्ता प्रेहि वहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्तो-
पक्षिपति प्रेहि देवेभ्यो हव्यं वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्नोतः सोऽग्निः प्रातः श्वोभूतस्याहः प्रातःकाले मशु शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥
मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन । मंचे वृषेपेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अग्नेरेषा वैदिकी संज्ञा । संज्ञायां भृतृवृजीति । पा० ३. २. ४६. । वा-
जशब्दे कर्मण्युपपदे खचप्रत्ययः । अरुद्धिपदजंतस्य मुमु । पा० ६. ३. ६९. । इति मुमागमः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । मर्जयंतः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः । पा० ९. २. ११४. । इति वृद्धभावः । अदृष्टेणात्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः ॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थे मृक्तं । नोधसः आर्पमेदं त्रैष्टुभं । अनुक्रांतं च । अस्मा इदु षोडशेति । अस्य मृक्तस्य नोधा दृष्टेत्येतद्वाक्येण समाम्नायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति नोधास्त एते प्रातःसवन इति ॥ षलहस्तोत्रियावा-
पवत्सु चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिगस्त्रं ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया उर्ध्वमहीनमृक्तसंज्ञमेतच्छंसनीयं । तथा च सूचितं । अस्मा इदु प्र तवसे शसद्वहिरितीतरावहीनमृक्ते । आ० ९. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते प्रातःसवने षलहस्तोत्रियाच्छस्त्वा माध्यंदिनेऽहीन-
मृक्तानि शंसंतीति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीपमायाध्रिगव ओहमिंद्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचीपमाय । अध्रिऽगवे । ओहं । इंद्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं । तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा तुर्विचे शत्रूणां हिंसिचे माहिनाय गुणैर्महते ऋचीपमाय ऋचा समाय । याहशी स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । अध्रिगवे । अधृतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः । तथा च यास्कः । अधृतगमनकर्मवन । इंद्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभूतायास्मा इंद्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मि । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । प्रयो न । प्रय इत्यन्वनाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति । कीदृशं स्तोमं । ओहं । वहनीयं । प्रपणीयं वा । अत्यंतोत्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किंतु ब्रह्माणि हविलंशणान्यन्नानि । कीदृशानि । राततमा । पूर्वैर्यज्ञमानैरतिशयेन दत्तानि । इंद्रं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधलंशणः कः । यद्वा । तुर्वी हिंसार्थः । तुर्वतीति तुरः । पचाद्यचि छांदसो वलोपः । हर्मि । हज्र हरणे । बहुलं छंदमीति शपो लुक् । माहिनाय । मह पूजायामित्यस्मान्महेरिनण चेतीनणप्रत्ययः । उपधावुद्धिश्च । ऋचीपमाय । ऋचीपम ऋचा समः । नि० ६. २३. । इति यास्कः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३०. । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृषोदरादित्वादीकारोपजनः । सुषामादित्वात् षत्वं । केचिदाहुः । ऋच स्तुतावित्यस्मादिगुपधात्किदितीप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति ङीप् । ऋची स्तुतिः । तया समः । पूर्ववत् षत्वं । अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सति ङीष् उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च न दृश्यते । तस्मात्स्वरश्चितनीयः । यद्वा दिवोदासादिर्दृष्टव्यः । अध्रिगवे । अधृतोऽन्येनानिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १. २. ४६. । इति ह्रस्वत्वं । पृषोदरादित्वादधृतशब्दस्याधिभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि घञि छांदसं संप्रसारणं । यद्वा तुहिर् दुहिर् उहिर् अदन

इत्यस्मादोहतेः पूर्ववद्वज् । राततमा । रा दान इत्यस्मान्निष्ठांतादातिशायनिक-
स्तमप् । शेषदंसीति शैलीपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु प्रयं डव प्र यंसि भराभ्यांगूपं बाधे सुवृक्ति ।

इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयः ऽडव । प्र । यंसि । भराभि । आंगूपं । बाधे । सुऽवृक्ति ।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियोः । मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यन्तनाम । प्रय डवान्नमिव प्रयंसि ।
प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टीक्रियते । बाधे शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृक्ति सुष्ठा-
वर्जकमांगूपं स्तोत्ररूपमाधोपं भराभि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रत्नाय
पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्तिनांतःकरणेन मनीषा
मनीषया तज्जन्येन ज्ञानेन च धियः स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति
संस्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि । यम उपरम इत्यस्मान्नटि पुरुषव्यत्ययः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । आंगूपं । आंगूपं स्तोम आधोप इति यास्कः । आङ्पूर्वाद्बुधेर्घञि
पृषोदरादित्वाद्धो इत्यस्य गृ आदेशः । आङो डकारस्य लोपाभावश्च । याथा-
दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । बाधं । बाधु विलोडन इत्यस्मात्कृत्यार्थं तर्वेकेनिति भावे
केन्प्रत्ययः । एजंतत्वादव्ययत्वेन सुपो लुक् । मनीषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
डादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा० १. ४. ६. । इति घिसंज्ञायाः समास-
विषयत्वात् घेर्ङितीति गुणाभावे यणदेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु त्वमुपमं स्वर्षा भराभ्यांगूपमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृध्द्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वं । उपऽमं । स्वः ऽसां । भराभि । आंगूपं । आस्येन ।

मंहिष्ठं । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनां । सुवृक्तिऽभिः । सूरिं । वावृध्द्यै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतुभूतं स्वर्षा सुष्ठु-
रणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिदं वावृध्द्यै वर्धयितुं सुवृक्तिभिः

सुष्टावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः । मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्व-
चोभिर्महिष्टमतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमास्येन मुखेन भवामि ।
करोमीत्यर्थः ॥ उपमं । उपमीयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कविधानमिति करणे
कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । स्वर्धा । सुपूर्वादन्तेर्विजंतः स्वर-
शब्दः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विट् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
सनीतेरनः । पा० ८. ३. १०८. । इति षत्वं । भवामि । पादादित्वान्निघाताभावः ।
अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । वावृधर्थे । वृधु वृद्धावित्यस्मादंतर्भावित-
रण्यथात्तुमर्थे सेसेनिति कथ्यप्रत्ययः । कित्वाद्गुणाभावः । द्विभावश्छांदसः । यद्वा ।
यद्गुलुगंतादस्मिन्प्रत्यय आगमानुगमनस्यानित्यत्वाद्दीगाद्यभावः । अन्येषामपि
दृश्यत इति सांहितिकमभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृक्तींद्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न । तष्टाऽडव । तत् । सिनाय ।

गिरः । च । गिर्वाहसे । सुवृक्ति । इंद्राय । विश्वं । इन्वं । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमि । प्रेरयामि । तच्च दृष्टान्तः ।
तत्सिनाय । सिनमित्यन्ननाम । सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानीति यास्कः
। नि० ५. ५. । तेन रथेन सिनमन्नं यस्य स तथोक्तः । तस्मै रथस्वामिने तष्टेव ।
तष्टा तष्टाको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् । इवेत्येतत्पदपूरणं ।
तथा गिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुत्थमानायेन्द्राय गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनीः केवला
ऋचश्च सुवृक्ति गोभनमावर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय
मेधाविन इंद्राय विश्वमिन्वं विश्वव्यापकं विश्वैर्थापन्नं सर्वोत्कृष्टं हविश्च संहिनोमी-
त्यनुपगमः ॥ हिनोमि । हि गतीं वृद्धी च । स्वादित्वात् झुः । तष्टेव । तष्टू तनूकरणे ।
ताच्छीलिकस्तृन् । ऊंदिह्यात्पष्टा डडभावः । स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककार-
लोपः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । तत्सिनाय । सिनशब्दः षिञ् बंधन इत्यस्मादिणसिञ्-
दीदुष्यविभ्यो नक् । उ० ३. २. । इति नक्प्रत्ययांतः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

गिर्वाहसे । वाहिहाधाञ्भ्यश्छंदसीति वहतेः केवलाद्विहितोऽमुप्रत्ययो गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि भवति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । हलि चेति दीर्घाभावश्छांदसः ।
विश्वमिन्वं । इवि व्याप्नो । विश्वमिन्वति व्याप्नोतीति विश्वमिन्वं । पचाद्यच् ।
लुगभावश्छांदसः । यद्वा खलप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्दृष्टव्यः । मेधि-
राय । मेधा अस्यास्तीति मेधिरः । मेधाग्याभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ । पा० ५. २.
१०९. ३. इति मत्वर्थीय इरन् । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अस्मा इदु सप्रिमिव अयस्येन्द्रायाकं जुह्वा ३ समंजे ।

वीरं दानौकसं वंदध्यै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सप्रिऽइव । अयस्या । इन्द्राय । अकं । जुह्वा । सं । अंजे ।

वीरं । दानऽओकसं । वंदध्यै । पुरां । गूर्तऽश्रवसं । दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाकं स्तुतिरूपं मंत्रं अयस्या अयस्ययान्नेच्छया । अन्नलाभा-
येत्यर्थः । जुह्वाह्वानसाधनेन वागिन्द्रियेण समंजे । समं करोमि । एकीक-
रोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सप्रिमिव । यथान्नलाभाय गंतुकामः पुमान् अश्वं
रथेनैकीकरोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुघ्नोपणकुण्डलं दानौकसं दानाना-
मेकनिलयं गूर्तश्रवसं प्रशस्यान्नं पुरामसुरपुराणां दर्माणं विदारयितारं । एवं-
गुणविशिष्टमिंद्रं वंदध्यै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः ॥ सप्रिमिव । यप
समवाये । समवति रथेनैकीभवतीति सप्रिश्वः । वसस्तिप । उ० ४. १८१. इति
विधीयमानस्तिप्प्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि धातोर्भवति । प्रत्ययस्य पिच्चा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः । अयस्या । अयमगन्धात्सुप आत्मनः
क्यच् । क्यजंताङ्गातोर्भावे अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । मुपां मुलुगिति
तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वं । अकं । ऋच स्तुती ।
ऋच्यते स्तूयतेऽनेनेत्यर्को मंत्रः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः ।
चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुह्वा । बहुलं
छंदसीति कृतसंप्रसारणस्य ह्रजो हुवः श्रुवच्चेति क्तिप् । धातोर्दीर्घश्च । धातु-
स्वरेणांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्येण इति स्वरितत्वं । उदात्त-

यणो हलपूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नोद्धातोः । पा० ६. १. १७५. । इति प्रतिषेधः । अञ्जे । अञ्ज् व्यक्तिसंज्ञाकातिगतिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वंद्यै । वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेमेनिति कथ्यप्रत्ययः । गृत्तश्चवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्युकः कृतीतीट्प्रतिषेधः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तनिपत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । गृत्तं शब्दो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्माणं । दृ विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । नेदुणि कृतीतीट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो दृष्टव्यः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

अस्मा उदु त्वा त्वा त्वा स्वपस्तमं स्वयं रणाय ।

वृचस्य चिद्विदयेन मर्मं तुजन्नीगानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । उत । ऊं इति । त्वा । त्वात् । वज्रं । स्वपः । तमं । स्वयं । रणाय ।

वृचस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन । ईशानः । तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वा विश्वकर्मास्मा उदु । अस्मा एवेन्द्राय वज्रं वज्रकमायुधं रणाय युद्धार्थं त्वात् । तीक्ष्णमकरोत् । कीदृशं वज्रं । स्वपस्तमं । अतिशयेन शोभनकर्माणं । स्वयं । मुष्टु शत्रुषु प्रियं । यद्वा स्तुत्यं । तुजन शत्रुन्हिंसन ईशान ऐश्वर्यवान् कियेधा बलवान् एवंगुणविशिष्ट उदो वृचस्य चित् आवरकस्यासुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वज्रेण विदत् । प्राहापीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ । अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पिच्छादनुदात्तत्वं । सोर्मनसी अलोमोषमी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं ततश्चेत्यचोक्तं । विदत् । विदु लाभे । लृदिच्चात् त्तेरडादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । तुजन । तुज हिंसायां । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेगाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश ऐश्वर्यं । शानध्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेच्चाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६. २०. । अस्यायमभिप्रायः । कियत् किंपरि-

माणमस्य बलस्येत्यस्य बलस्येत्यन्तां यः कोऽपि न जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः । यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः । दधातेर्विच् ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

अस्येदु मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्छार्चन्ना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरः अद्रिमस्ता ॥ १ ॥

अस्य । इत । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुं । पपि । इवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सहीयान् । विध्यत् । वराहं । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥ १ ॥

इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निमातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य सवनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपियान् । यदाग्री हृतं तदानीमेव पानं कृतवानित्यर्थः । तथा चार्चन्ना चारुणि गोभनानि धानाकरंभादिहविलक्षणाव्यन्त्रानि भक्षितवानिति शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगता व्यापकः पचतं परिपक्रमसुराणां धनं यदस्ति तन्मुषायत् अपहरन् । सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्तादृक्द्वयस्य शोषकः । एवंभूत उद्वस्तिरः । सत इति प्राप्तस्येति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा । विष्णुः सत्यदिवमात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो नित्लीय विष्णुरूपं कृतेत्याम्नानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्रमसुरधनं यन्नन्मुपायत् । अचूचुरत् । तदनंतरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गरूपाणां सप्तानामहं परस्तादामीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिद्रो दुर्गाण्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवभरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वामसोपः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विन्नं वेद्यमसुराणां विभर्तीति । स दर्भपिंज्रलमुद्धृत्य सप्त गिरीन्भिन्ना तलहन्निति च ॥ महः । महतः । अञ्छञ्जलोपश्लोदमः । यज्ञा । मह इत्येतत्पितुर्विशेषणं । महः प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेर्लिटः क्रमुः । वस्वका-जाह्निसामितीडागमः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । चारु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मुषायत् । मुष स्तेये । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । मुषमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्य-

वहीर्घस्यापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अयं जन्तास्तटः शतृ । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वाच्चुमभावः । द्वितीयपक्षे तु अजन्तास्तडि बहुलं छंदस्यमाओ-
गेऽपीत्यडभावः । अत्र स्तेयेच्छया तदुत्तरमाविनी क्रिया लक्ष्यते । पचतं ।
भूमृहणीत्यादिना पचतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध ताडने ।
लडि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य डित्त्वाद्गृहिज्यादिना संप्रसारणं । श्यनो निज्वा-
दाद्युदात्तत्वं । पादादित्वान्निघाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा
वरमाहरतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाद्बराह इत्युच्यते । अत्र निरुक्तं ।
वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहाषीरिति च ब्राह्मणमिति । नि०
५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो वराहः । राजाहःसखिभ्य इति समासांतष्टच्-
प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्सधुकारिणि तृती-
याभावश्छांदसः । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अस्मा इदु ग्राश्चिद्देवपत्नीरिंद्रायाकर्महिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ उर्वी नास्य ते महिमानं परि एः ॥ ८ ॥

अस्मै। इत्। ऊं इति। ग्राः। चित्। देवऽपत्नीः। इंद्राया। अर्कं। अहिऽहत्ये। ऊवुरित्यूवुः।

परि। द्यावापृथिवी इति। जभे। उर्वी इति। न। अस्य। ते इति। महिमानं। परि।

स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा एवेन्द्रायाहिहत्येऽहेवृत्रस्य हनने निमित्तभूते सति ग्राश्चित् गमन-
स्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पालयित्री गायत्र्याद्या देवता अर्कमर्च-
नसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत । चक्रुरित्यर्थः । स चेद्र उर्वी विस्तृते द्यावा-
पृथिवी द्यावापृथिव्यौ परिजभे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ॥
ऊवुः । वेज् तंतुसंताने । लिटि वेजो वयिः । पा० २. ४. ४९. । लिटः कित्वाद्य-
जादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो यः । पा० ६. १. ३६. । इति
प्रतिषेधाद्वकारस्य संप्रसारणं परपूर्वत्वं द्विर्वचनादि । वश्वास्यान्यतरस्यां किति
। पा० ६. १. ३९. । इति यकारस्य वकारादेशः । जभे । हज् हरणे । लिटि जिह्वात्कर्ष-
भिप्राय आत्मनेपदं । ह्यहोर्भे इति भत्वं । उर्वी । उरुशब्दाद्भोतो गुणवचना-
दिति डीष् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यंतरिक्षात् ।

स्वराळिंदो दम आ विश्वगृतः स्वरिमचो ववशे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत । एव । प्र । रिरिचे । महिऽत्वं । दिवः । पृथिव्याः । परि । अंतरिक्षात् ।

स्वऽराट् । इंदः । दमे । आ । विश्वऽगृतः । मुऽअरिः । अमचः । ववशे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव । इदिति पादपूरणः । अस्येवंदस्य महित्वं माहात्म्यं प्ररिरिचे ।
अतिरिच्यते । अधिकं भवतीत्यर्थः । अचापमर्गो धातुर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे ।
यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । कुतः सकाशात्प्ररिरिच इत्यत आह । दिवः ।
द्युलोकात् । पृथिव्याः । भूलोकात् । अंतरिक्षात् । द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना-
दंतरिक्षलोकाच्च । पर्युपर्यर्थः । चीन्लोकानतीत्योपरि प्ररिरिच इत्यर्थः । दमे
दमयितव्ये विषये स्वराट् स्वेनेव तेजसा राजमानो विश्वगृतो विश्वस्मिन्कार्यं
उद्गृह्णः समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गृतमुद्यतं यस्य स तथोक्तः । स्वरिः ।
शोभनशत्रुकः । शोभने शत्रो हंतव्ये सति हंता चीर्यवत्तम इति गम्यते । यथा-
क्वारिं दिव्यं शामिंदमिति । अकुम्भितारिमिति हि तस्यार्थः । अमचः ।
युद्धादिषु गमनकुशलः । माचयेयत्तया रहितो यः । अमचोऽमाचो महान्भ-
वत्यभ्यमितो वेति यास्कः । नि० ६. २३. । एवंभूत इंदो रणाय रणं युद्धमाववशे ।
आवहति । मेघान्प्रापयति । मेघैः परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारति भावः ।
यद्वा युद्धाय स्वकीयान्भटान् गमयति ॥ अस्मा । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
रिरिचे । रिचिर् विरेचने । इंदमि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् ।
पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । स्वराट् । राज्ञु दीप्तावित्यस्मात्सत्सृ-
द्धिषेति क्तिप् । वश्वादिना पत्वं जण्वं । दमे । दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि घञि
नोदात्तोपदेशस्य मातस्यानाचमेः । पा० १. ३. ३४. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञो
जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विश्वगृतः । गृ निगरणे । अस्मान्निष्ठायां श्र्युक्तः किगीतीटप्र-
तिषेधः । बहुलं इंदमीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा गृरी उद्यमे । अस्मान्निष्ठा ।
नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । तत्पुरुषपक्षे मरुद्बुधादित्वात्पूर्वप-
दांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहिपक्षे तु बहुव्रीहौ विश्वं सजायामित्यसंजायामपि पूर्वप-
दांतोदात्तत्वं । अमचः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षियजिवंधीत्यादिनौणादि-

कोऽन्नप्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । ववक्षे । वहेर्लेटि सिङ्गुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । ढत्वषत्वकत्वानि । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । रणाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा । गत्यर्थ-कर्मणीति चतुर्थी ॥

दशमीमुचमाह ॥

अस्येदेव शवसा शुपंतं वि वृश्चद्वज्रेण वृचमिंद्रः ।

गा न द्राणा अवनीरमुचदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शवसा । शुपंतं । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृचं । इंद्रः ।

गाः । न । द्राणाः । अवनीः । अमुंचत् । अभि । श्रवः । दावने । सऽचेताः ॥ १० ॥

अस्यैवेन्द्रस्य शवसा बलेन शुपंतं शुपंतं वृचमिंद्रो वज्रेण विवृश्चत् । व्यवच्छिनत् । तथा गा न चौरैरपहता गाव इव द्राणा वृत्रेणावृता अवनी रक्षणहेतुभृता अपोऽमुंचत् । अवपीत् । तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेतास्तेन यजमानेन समानचित्तः सन् श्रवः कर्मफलभूतमन्नमभ्याभिमुख्येन ददातीति जेषः ॥ शुपंतं । शुप गोपणे । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदु-पदेणस्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव शिष्यते । द्राणाः । वृज् वरणे । कर्मणि लटः शानचि बहुलं, छंदसीति यको लुक् । शानचो डिह्वाद्गुणाभावे यणादेशः । अवनीः । अवनेः करणेऽर्तिमृधृधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्यु-दात्तत्वं । दावने । आतो मनिन्निति वनिप् । चतुर्थ्यकवचनेऽलोपाभावश्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

अस्येदु त्वेपसा रंत सिंधवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईगानकृद्वाशुपे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेपसा । रंत । सिंधवः । परि । यत् । वज्रेण । सी । अयच्छत् ।

ईगानऽकृत् । दाशुपे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं । तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य त्वेपसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । यद्यस्मादयमिंद्रो वज्रेण सीमेनान्सिंधून्पर्ययच्छत् ।

परितो नियमितवान् । अपि च । ईशानकृत् वृत्रादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवन्तं
कुर्वन्निद्रो दाशुषे हविर्देवते यजमानाय फलं दशस्यन् प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्ण-
संभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः । यद्वा तुर्विता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत
इंद्रस्तुर्वीतय एतत्संज्ञायादेके निमग्राय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिषायं प्रदेशं
कः । अकार्षीत् ॥ रंत । रमु क्रीडायां । छांदसे लङि बहुवचने बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । धातोरंत्यलोपश्छांदसः । अयच्छत । यम उपरमे । उपगमियमां छ
इति छत्वं । कः । करोतेर्लुङि संचे घसङ्हरणश्रत्यादिना । पा० २. ४. ८०. । च्लुलुक् ।
गुणः । हल्ङ्गादिना तलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अस्मा इदु प्र भरा तृतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णस्यपां चरर्धे ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । भर । तृतुजानः । वृत्राय । वज्रं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरश्चा । डर्धन् । अर्णसि । अपां । चरर्धे ॥ १२ ॥

तृतुजान इति क्षिप्रनाम । तृतुजानस्त्वरमाणः । यज्ञा शत्रुर्हिंसन । ईशान
ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवधृतपरिमाणस्य बलस्य धाता । यद्वा क्रम-
माणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः । हे इंद्र । एवंभूतस्त्वस्मै वृत्राय
वज्रं प्रभरा । इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहत्य चार्णसि वृष्टिजलानीष्यन्
तस्माद्वृत्राद्रमयंस्त्वमपां चरर्धे तासामपां चरणाय भूप्रदेशं प्रतिगमनाय तस्य
वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वारण्यवयवसंधीन्तिरश्चा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरदा ।
विलिख । छिंदीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोर्न । यथा मांसस्य विकर्तारो लौकिकाः
पुरुषाः पशोरवयवानितस्ततो विभजंति तद्वत् । अत्र निरुक्तं । अस्मै प्रहर
तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा
इति वा । गोरिव पर्वारिण विरद मेघस्येष्यन्नर्णस्यपां चरणाय । नि० ६. २०. ।
इति ॥ भरा । हयहोभे इति भवं । द्वाचोऽतस्मिङ् इति साहित्यिको दीर्घः । तृतु-
जानः । तुज हिंसायां । कानचि तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्येत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
छंदस्युभयथेति कानचः सार्वधातुक्त्वं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । कि-
येधाः । तुजता कियेधा इत्यत्रोक्तं । रदा । रद विलेखने । तिङ्गतिङ् इति निघातः ।

तिरश्वा । तिराऽचतीति तिर्यङ् । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । तृतीयैकवचने भसंज्ञायामच इत्यकारलोपः । श्रुत्वेन सकारस्य शकारः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तेरुदात्तत्वं । ड्यन् । ड्य गतावित्यस्मादंतर्भावित-
रण्यार्थाच्छतुरि दिवादिभ्यः ण्यन् । तस्य निह्वादाद्युदात्तत्वं । चरर्थे । तुमर्थे सेसे-
निति चरन्तरेष्वेप्रत्ययः ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

अस्येद् प्र बृहि पृथ्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शबून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । बृहि । पृथ्याणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऊधायमाणः । निरिणाति । शबून् ॥ १३ ॥

उक्थैः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इदं अस्येद् । अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाण-
स्येदस्य पृथ्याणि पुराणानि कर्माण्यतत्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्रबृहि ।
प्रणम । यद्यदा युधे योधनायायुधानि वज्रादीनीष्णान आभीक्ष्येन प्रेरयन् शबू-
न्युधायमाणो हिंसैश्चेदो निरिणाति । अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्रबृहीति
पूर्वण संबंधः ॥ पृथ्यमिति पुराणनाम । पृथ्यमहायेति पुराणनाममु पाठात् ।
तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । नव्यः । णु स्तुते । अचो यदिति
यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेणः । इष्णानः । ड्य आभीक्ष्ये । क्रिया-
दिकः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । ज्ञानचश्चिह्नादंतोदात्तत्वं । ऊधायमाणः । न हि
त्वा रोदमी उभे ऊधायमाणमित्यत्र व्युत्पादितं । निरिणाति । री गतिरेष-
णयोः । ऋदिभ्यः आ । ष्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे
विकरणस्वरः शिष्यते । तिङि चोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यद्वृत्तयोगात्तिङ्गितिङ्
इति निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमुचमाह ॥

अस्येद् भिया गिरयश्च दृळ्हा द्यावा च भूमां जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवदीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृळ्हाः । द्यावा । च । भूमां । जनुषः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेदस्य भिया पशच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृळ्हा निश्चलाः स्व-
स्वदेशेऽवतिष्ठते । जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्राद्भीत्या द्यावा भूमा च द्यावापृथि-
व्यावपि तुज्जेते । तुज्जिहिंसार्थोऽप्यत्र कंपने दृष्टव्यः । कंपते इत्यर्थः । किंच वेनस्य
कांतस्यास्यौणिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सृक्तैः पुनः पुनरु-
पशच्छयन । उपशोकयन्नित्यर्थः । एवंभूता नोधा ऋषिः सद्यस्तदानीमेव वीर्याय
भुवत । वीर्यवानभवत ॥ द्यावा च भूमा । द्यावा भूमेत्यनयोर्मध्ये चण्डस्य पाठ-
श्छांदसः । दिवो द्यावेति दिवश्चण्डस्य द्यावादणः । मुपां मुलुगिति विभक्तेडा-
दणः । छांदसमत्वं पदकारः कृतं । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वय-
प्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । जनुषः । जनी प्रादुर्भावे । जनेरुसिरित्याणादिक
उसिप्रत्ययः । जोगुवानः । गुरु अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यदलुगतादित्येन ज्ञानच ।
अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । उवडादणः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
ओणिं । ओणु अपनयने । अस्मादोणादिक उप्रत्ययः । भुवत । भवतर्लट्छादगमः ।
बहुलं छंदमीति शपो लुक् । भूमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः । नोधा
ऋषिर्भवति नवन दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. । तस्माद्वाज्रोऽमुन नवश्चण्डस्य
नोभावश्च ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अस्मा उदु त्यदनुं दाय्यधामेको यद्वे भूरगीशानः ।

प्रैतंशं सूर्यं पस्पृधानं सौवश्यं मुष्विंमावदिंद्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत । ऊं इति । त्यत । अनु । दायि । एपां । एकं । यत । ववे । भूरः । ईशानः ।

प्र । एतंशं । सूर्यं । पस्पृधानं । सौवश्यं । मुष्विं । आवत । इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रून्नेतुं समर्थो भूरर्बहुविधस्य धनस्येशानः स्वामी यत्सोत्रं
ववे । ययाचे । एपां स्तोत्राणां संवधि । यद्वा विभक्त्यत्ययः । एतस्यत तत्प्रमिदं
स्तोत्रमस्मा इंद्रायानुदायि । अकारीत्यर्थः । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका ॥ स्वश्रो
नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्य च सूर्य एव पुत्रो
वभूव । तेन सहैतशनाक्षो महर्षयुद्धं जातमिति तदेतदिहोच्यते । अयमिंद्रः
सौवश्यं स्वश्वपुत्रे सूर्यं पस्पृधानं स्पर्धमानं मुष्विं सोमानामभिषोतारमेतत्संज्ञ-
कमृषिं प्रावत् । प्रारशत् ॥ दायि । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । ववे ।

वनु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः । पस्पृधानं । स्पर्थ संघर्षः । अस्मास्त्रिटः कानच । द्विर्वचने णपूर्वाः खय इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सौवश्चे । स्वश्च इति जनपदशब्दः शत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । वा नामधेयस्य वृद्धेत्कीसलाजादाञ्ज्यद् । पा० ४. १. १११. । इत्यपत्यार्थं ज्यङ्प्रत्ययः । न याभ्यां पदांताभ्यां । पा० १. ३. ३. । इति वृद्धिप्रतिषेधः । एजागमश्च । त्रित्त्वादाद्युदात्तत्वं । सुष्विं । पुत्र अभिपये । उत्सर्गच्छंदसि । पा० ३. २. १११. २. । इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गावात् द्विर्भावः । यणादेशः । उवङादेशाभावश्छांदसः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

ए॒वा ते॒ हरि॒योज॒ना सु॒वृक्ती॒द ब्र॒ह्मा॒णि गो॒त॒मा॒सो अ॒क्रन् ।

ए॒षु वि॒श्वपे॒णसं॒ धियै॒ धाः प्रा॒तर्म॒शु धि॒याव॑सु॒र्जग॑म्यात् ॥ १६ ॥

ए॒व । ते॒ । हरि॒ऽयोज॑न । सु॒ऽवृ॒क्ति । इ॒दं । ब्र॒ह्मा॒णि । गो॒त॒मा॒सः । अ॒क्रन् ।

आ । ए॒षु । वि॒श्वऽपे॒णसं॑ । धि॒यै॒ । धाः । प्रा॒तः । म॒शु । धि॒याऽव॑सुः । ज॒ग॒म्यात् ॥ १६ ॥

हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबंधी हरियो-
जनः । हे हरियोजनेन्द गोतमासो गोतमगोचोत्पन्ना ऋषयः सुवृक्ति सुष्ठावर्ज-
कान्यभिमुखीकरणकुण्टालानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंत्रजातानि ते तवैवाक्रन् ।
अकृपत । एषु स्तोतृषु विश्वपेणसं बहुविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया लभ्य-
त्वाद्दीर्घनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । पश्चादिवहुविधरूपं धनमग्निष्टो-
मादिकं बहुविधरूपं कर्म वाधाः । धेहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परेद्युरपि
प्रातःकाले धियावसुर्वृद्धा कर्मणा वा प्राप्नोत इदं मशु जीघ्रं जगम्यात् ।
अस्मदश्रणार्थमागच्छतु ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः । सुवृक्ति ।
सुपां मुलुगिति शमो लुक् । अक्रन् । करोतेर्लुङि मंत्रे घमङ्गरेत्यादिना ज्वेलुक् ।
अंतोदेशः । तस्य डित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । इतश्चेतीकारलोपे संयोगांतलोपे
चाडागमः । धाः । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लोडर्थे लुङि गातिस्थेति सिचो
लुक् । बहुलं छंदस्यनाङ्योगेऽपीत्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे
प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि मृक्तानि
गतानि । प्र मन्महे इत्येतच्चयोदशर्चं पंचमं मृक्तं । तत्रानुक्रम्यते । प्र सप्तेनेति ।
अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तत्वात् प्र सप्तेनेत्युक्ते चयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषि-
श्चान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप छंदः ।
इंद्रो देवता । गतः सामान्यविनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र मन्महे श्वसानाय शृपमांगृषं गिर्वणसे अंगिरस्वत ।

सुवृक्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामर्कं नरे विश्रुताय ॥ १ ॥

प्र । मन्महे । श्वसानाय । शृपं । आंगृषं । गिर्वणसे । अंगिरस्वत ।

सुवृक्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चाम । अर्कं । नरे । विश्रुताय ॥ १ ॥

श्वसानाय । श्व इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं श्वबृंहति
तथा श्ववृणां हंत्यर्थः । गिर्वणसे । गीभिः स्तुतिलक्षणैर्वचोभिः संभजनीयाय ।
गिर्वणा देवो भवति गीभिरेनं वनयंतीति यास्कः । एवं भृतायेन्द्राय । शृपमिति
सुखनाम । शृपं सुखहेतुभूतं । आंगृष स्तोम आघोष इति यास्कः । आंगृषं
स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्रमन्महे । वयं स्तोतारः प्रकर्षेणावगच्छामः ।

अवगत्य च सुवृक्तिभिः सुधावर्जके स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थेः स्तोत्रैः स्तुवते
 स्तोत्रं कुर्वते ऋषये य इदं ऋग्मियोऽर्चनीयो भवति । यद्वा कर्मणि कर्तृ-
 प्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायेत्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे । यद्वा नरे यजमाने
 विष्णुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय । एवंभूताय तस्मा अर्कं मंत्ररूपं
 स्तोत्रं । अर्को मंत्रो भवति यदेनेनार्चनीति यास्कः । अर्चाम । पूजयाम् । उच्चा-
 रयामेत्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधने । तनादित्वादुप्रत्ययः । लोपश्चास्यान्यत-
 रस्यां स्त्रीः । पा० ६. ४. १०९ । इति मकारादौ प्रत्यय उकारलोपः । शवमानाय ।
 शव इवाचरति शवस्यते । अस्मात्प्रत्ययः शानच । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
 शानचच्छंदस्युभयथेत्याहधातुकत्वादतोलीपयोलीपोः । चित इत्यंतोदात्तत्वं । ननु
 क्यङो ङित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचोऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं । तर्हि ताच्छी-
 लिकश्चानश् । तस्य सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव
 शिष्यते । शूषं । शूप प्रसवे । पचाद्यच् । आंगृषं । आङ्पूर्वाङ्गुषेः पचाद्यचि घो
 इत्यस्य गू आदेशः । पूषोदरादित्वात् । आङो ङकारस्येत्संज्ञाभावश्छांदसः । चित्स्वरे-
 णोत्तरपदस्यांतोदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । घञि वा थाथादिनोत्तरपदांतो-
 दात्तत्वं । गिर्वणसे । गृ शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ऋत इहातोऽरि-
 तीत्वं । गीर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः । औणादिकः कर्मण्यमुन् । संज्ञा-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ङलि चेति दीर्घाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः ।
 नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां रुत्वाद्यभावः । प्रत्ययस्वरः ।
 सुवृक्तिभिः । वृज्जी वर्जने । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं
 येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याद्युदात्तत्वादा-
 द्युदात्तं द्व्यच् छंदसीति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि तत्पु-
 र्षोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्येभिरिति सुवृक्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् ।
 तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य
 क्तिनो विहितमुत्तरपदांतोदात्तत्वमकारकादपि व्यत्ययेन भवति । स्तुवते । शतु-
 रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ऋग्मियाय । एकाचो नित्यं मयट्मिच्छंतीति
 ऋक्शब्दाद्विकारार्थे मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां कुत्वज्जत्वे ।
 व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋच स्तुतावित्यस्माद्भावे मक् । बहुलवचनात्कुत्वं जत्वं च
 ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः । अर्हार्थे घच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अर्चाम

अर्च पूजायां । भौवादिकः । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण
धातुस्वरः शिष्यते । अर्कः । अर्च्यतेऽनेनेत्यर्कः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति
घप्रत्ययः । चजोः कु घित्यतोरिति कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्यकवचने गुणशब्दादसः ।
विश्रुताय । श्रु श्रवणे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

प्र वो महे महि नमो भरध्वमांगूथं श्वसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो गा अविंदन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वं । आंगूथं । श्वसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः । गाः । अविंदन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः । वो यूयं महे महते श्वसानाय बलमिवाचरते । अतिबलाये-
त्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दश्रुतेस्तच्छब्दाध्याहारः । एवंभूताय तस्मा उद्राय महि
महत्प्रौढं नमः स्तोत्रं प्रभरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । किं तत्स्तोत्रमित्याह ।
आंगूथं साम । आघोषयोग्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्यमित्यर्थः । अभि त्वा
श्रूत्यादिष्वृक्षु यज्ञानं तस्य सामेत्याख्या । तथा चोक्तं । गीतिषु सामाख्येति ।
येनंद्रेण नोऽस्माकं पितरः पितृविशेषाः पूर्वे पृथ्वीपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्ना-
सुरेणापहृतानां गवां पदज्ञाः संतः । अत एवार्चतस्त्वं पूजयंतो गा अविंदन् ।
अलभंत ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः । पदानि जानंतीति । आतोऽनुपसर्गे
क इति कः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । अविंदन् । विट् लाभे । जे
मुचादीनामिति नुमागमः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

इंद्रस्यांगिरसां चेष्टी विदत्सरमा तनयाय धामि ।

बृहस्पतिर्भिनदद्रि विदद्गाः समुस्त्रियाभिर्वावशंत नरः ॥ ३ ॥

इंद्रस्य । अंगिरसां । च । इष्टी । विदत् । सरमा । तनयाय । धामि ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रि । विदत् । गाः । सं । उस्त्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । सरमा नाम देवशुनी । पणिभिर्गोष्वपहृतासु तद्वेषणाय

तां सरमामिन्द्रः प्राहैषीत् । यथा लोके व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय श्वानं
विमृजति तद्वत् । सा च सरमैवमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदीयाय शिणवे तन्नो-
संबंधि शीराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्यब्रवीत् । तथा च
गाट्यायनकं । अन्नादिनीं ते सरमे प्रजां करोमि या नो गा अन्वविन्द इति ।
ततो गत्वा गवां स्थानमज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्यवेदयत् । तथा निवेदितासु
गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्र-
स्यांगिरसामृषीणां चेष्टौ प्रेषणे सति सरमा देवशुनी तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं
विदत् । अविन्दत् । धासिरित्यन्ननाम । धासिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा
गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्वृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रोऽद्रिमत्तारमसुरं भिनत् ।
अवधीत् । तेनापहता गा विदत् । अलभत । ततो नरो नेतारो देवा उस्मि-
याभिर्गोभिः सह । उस्मियेति गोनाम । संवावर्णत । भृशं हर्षणञ्चमकुर्वन् । यद्वा ।
गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं शीरादिकमकामयन्त । समगच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ । इष
गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्त्रे वृषेपेति क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विदू लाभे ।
लुङि लृदिच्चादङ् । बहुलं छंदस्यमाद्भ्योगेऽपीत्यडभावः । अङ एव स्वरः शिष्यते ।
पादादित्वान्निघाताभावः । सरमा । सरमा सरणात् । नि० ११. २४. । इति यास्कः ।
सर्तरीणादिकोऽमप्रत्ययः । धासिं । धेट् पाने । धीयते पीयत इति धासिः । औणा-
दिकः सिप्रत्ययः । यद्वा । दधातेः पोषणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः
करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । पा० ६. १. १५१. । इति मुडागमस्तलोपश्च ।
बृहच्छब्दोऽतोदात्तः । तस्य केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयन्तीत्युक्तं । पतिशब्दो इतिप्र-
त्ययांत आद्युदात्तः । अत उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृति-
स्वरत्वं । उस्मियाभिः । निवसत्यस्यां शीरादिकमित्युक्ता गौः । वस निवास
इत्यस्मात् स्फायितंचीत्यादिनाधिकरणे रक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं ।
उमागच्छात्स्वार्थं पृषोदरादित्वेन घप्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं । घस्येयादेशः ।
प्रत्ययस्वरः । वावर्णत । वाशृ गच्छे । अस्माद्यङन्ताल्लङि ऋस्यांतादेशे सति तस्य
छंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वादतोलीपयलीपो । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं । यद्वा ।
वश कांतावित्यस्माद्यङि न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रतिषिद्धे
पूर्ववत्प्रक्रिया ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्र विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वयं नवग्वैः ।

सरण्युभिः फलिगमिंद्रं शक्रं वलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥ ४ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्र । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं । स्वयं । नवऽग्वैः ।

सरण्युऽभिः । फलिऽगं । इंद्रं । शक्रं । वलं । रवेण । दरयः । दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

अंगिरसो द्विविधाः । सचयागमनुतिष्ठंतो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । नवग्वा नवनीतगतय इति यास्को व्याचख्यौ । नि० ११. १९. । ये तु दशभिर्मासैः समाप्य जग्मुस्ते दशग्वाः । तादृशैरुभयविधैर्विप्रैर्मैधाविभिः सरण्युभिः सरणं शोभनां गतिमिच्छद्भिः सप्र सप्रसंख्याकैः । सप्र ह्यत्र मेधातिथिप्रभृतयोऽंगिरसो दृश्यन्ते । एवंभूतरंगिरोभिः सुष्टुभा शोभनस्तोभयुक्तेन स्वरेणादात्तादिश्रव्यस्वरोपेतैः । यद्वा । मंद्रमध्यमादिस्वरेण स्तुभा स्तोत्रेण स्वयं सुष्टु प्राप्यः । यद्वा । शब्दनीयः स्तुत्य इत्यर्थः । हे शक्र शक्तिमन्दिंद्र । एवंभूतः स त्वमदिमादरणीयं । वज्रेण छेत्तव्यमित्यर्थः । फलिगं । प्रतिफलं प्रतिबिंबं । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं । तद्वच्छत्याधारत्वेनेति फलिगः । यद्वा व्रीह्यादि फलं । तदस्मिन्सति भवतीति फलि वृष्टिजलं । तद्वच्छतीति फलिगः । एवभूतं वलं मेघं रवेणात्मीयेन शब्देन दरयः । अभाययः । त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेण मेघो विभेतीत्यर्थः । यद्वा । अद्रिः पर्वतः । अद्यतेऽस्मिन्पटलादिकमिति । फलिगो मेघः । फलिग उपर इति तन्नामसु पाठात् । वलोऽसुरः । देवा च वले गाः पर्यपश्यन्नित्यादावसुरे प्रयुक्तत्वात् । एते त्रयोऽपि त्वदीयशब्दश्रवणमात्रेणाविभयुरित्यर्थः ॥ स इत्येकः पादपूरणः । सुष्टुभा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभनः स्तुप् स्तोभो यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । स्तुभा । करणभृतस्यापि स्तोत्रस्य स्वध्यापारं कर्तृत्वात् स्तोभति स्तौतीति क्तिप् चेति कर्तरि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सप्र । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । स्वयं । स्वृ शब्दोपतापयोः । ऋहलोऽर्ण्यदिति ण्यत् । वृद्धभावश्छांदसः । तिस्वरित इति स्वरितत्वं । नवग्वैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्तिपि गमः कावित्यनुनासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्यूकारांतादेशः । नवभिर्गूर्गमनं येषां ते नवग्वाः । अकारोपजनश्छांदसः । यद्वा । गमेर्भावे इप्रत्ययः । पूर्ववद्बहुव्रीहिः । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृति-

स्वरत्वं । सरण्युभिः । सरणमात्मन उच्छंतः सरण्यवः । क्यच्चयंत्यलोपश्छांदसः ।
क्याच्छंदमीत्युः । फलिंगं । फल्युदकं गच्छतीति फलिंगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यत
इति गमेडः । वलं । वृणोतीति वलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वात्त्वत्वं । दरयः ।
दृ विदारणे । वृद्धौ कृतायां दृ भय इति घटादिषु पाठान्मित्रे मितं ह्रस्व
इति ह्रस्वत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दस्म वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ।

वि भूम्या अप्रथय इंद्र सानु दिवो रज उपरमस्तभायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरःऽभिः । दस्म । वि । वः । उपसा । सूर्येण । गोभिः । अंधः ।

वि । भूम्याः । अप्रथयः । इंद्र । सानु । दिवः । रजः । उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दस्म दर्शनीय शब्दणामुपशयितर्वेद्र त्वमंगिरोभिर्जृषिभिर्गृणानः स्तूय-
मानः सन् उपसा सूर्येण च सह गोभिः किरणैरंधोऽंधकारं विवः । व्यवृणोः ।
व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे इंद्र त्वं भूम्याः पृथिव्याः सानु समुच्छ्रितप्रदेशं व्यप्र-
थयः । विशेषेण विस्तीर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः । तथा दि-
वोऽंतरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरमुपमूलप्रदेशमस्तभायः । अस्तभाः ।
यथांतरिक्षस्य मूलं दृढं भवति तथाकाशीरित्यर्थः ॥ गृणानः । कर्मणि लटः
गानचि यकि प्राप्ते व्यत्ययेन आ । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । चित्स्वरेणां-
तोदात्तत्वं । दस्म । दसु उपशये । इषियुधीं धिदमीत्यादिना मक् । वः । वृज्
वरणे । लुङि सिपि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्गाभ्य इति सलोपः ।
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अंधः । तमोऽप्यंध उच्यते । नास्मिन्ध्यानं
भवति । नि० ५. १. । इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्युच्यंत इत्युक्त्वाद्रजःशब्दो
लोकवचनः । सुपां मुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अस्तभायः । लङि स्तंभुस्तुंभित्या-
दिना । पा० ३. १. ८२. । आप्रत्ययः । छंदमि गायत्रिपि । पा० ३. १. ८४. । इत्यहावपि
व्यत्ययेन आप्रत्ययस्य शायत्रादेशः । अनदितामिति नलोपः । अडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वर्गः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे तदु प्रयक्षतममित्येषा । अथोत्तरमित्यत्र सूचितं । तदु प्रयक्ष-
तमस्य कर्मात्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः । आ० ४. १. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

तदु प्रयष्टतममस्य कर्म दस्सस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्मध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयष्टाऽतमं । अस्य । कर्म । दस्सस्य । चारुऽतमं । अस्ति । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअर्णसः । नद्यः । चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्सस्य दर्शनीयस्यास्येन्द्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयष्टतमं । अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चारुतमं । अतिशयेन शोभनं । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्र उपहरे उपहर्तव्ये गंतव्ये पृथिव्याः संबन्धिनि समीपदेश उपरा उपाः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता गंगादिनदीरपिन्वत् । असिंचादिति । यदेतत्कर्म तदन्येन कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयष्टतमं । यष्ट पूजायां । यष्ट्यत इति यष्टः । अतिशयेन यष्टो यष्टतमः । पुनः प्रादिसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दंसः । दसि दंसनदर्शनयोः । चुरादिरात्मनेपदी । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म । औणादिकः कर्मण्यमुन् । उपहरे । हू कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षणगतिवाचिनाच्च गतिमात्रं लक्ष्यते । उपहरेति गच्छत्यस्मिन्नद्य इत्युपहरो भूप्रदेशः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घप्रत्ययः । गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वत् । पिवि सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शस् । चिचतुरोः स्त्रियां तिमृचतमृ इति चतुरशब्दस्य चतस्रादेश आद्युदाहो निपातितः । पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ङ्गुत इति रेफादेशः । चतुरशब्दस्याद्युदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे मिडेऽपि पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानिवद्भावश्चतुरः शसीत्यंतोदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतेति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाज्ञादेश एव न स्थानिवत् अन्यत्र स्थानिवदेव । पा० १. १. ५८. १. । इति नियमात् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

द्विता वि वंघ्रे सनजा सनीके अयास्यः स्तवमानेभिरकेः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्धारयदोदसी मुदंसाः ॥ ७ ॥

द्विता। वि। ववे। मनऽजा। सनी॒ऋ इति सऽनी॒ऋ। अयास्यः। स्तवमानेभिः। अ॒र्केः।
भगः। न। मेने॒ इति। पर॒मे। विऽओमन्। अधारयत्। रोदसी॒ इति। सु॒दंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः
प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं साध्यत इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं
कुर्वद्भिः पुरुषैः । अ॒र्केः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सन्निदः सुसाध्यो भवति ।
यद्वा । अयास्यः पञ्चवृत्तिमुख्यप्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्क्रा-
मति । तदुपासकोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च छंदोगैराम्नातं । तं
हायास्य उद्गीथमुपासां चक्रे । एतमु एवायास्यं मन्यन्ते । आस्याद्यदयते तेनेति ।
अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाजसनेयकं । ते होचुः
क नु सोऽभूद्यो न इत्थममक्तेत्ययमास्यांतरितीति । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः ।
तेन ऋषिणा स्तवमानेभिर्गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिरर्केर्मन्त्रैः
करणभूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः । नित्यजाते
सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकारवाचिना जनिना द्वितीयो
भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथोत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्योत्पत्तिकमिति
नित्यं ब्रूम इति हि तद्भाष्यं । सनी॒ऋ समानं नी॒ऋमोको निवासस्थानं ययोस्ते ।
संतल्पे इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा विववे । विवृते अकरोत् ।
भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मननीये परम उत्कृष्टे व्योमन् विविधरक्षणे नभसि
वर्तमानो भगो न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मेन्द्रो रोदसी द्यावापृथिव्यावधारयत् ।
अपोषयत् । यद्वा मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः । नि० ३. २१. । मेना ग्रा इति
स्त्रीणां मेना मानयंत्येना इति । स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इन्द्रोऽपुष्यदित्यर्थः ॥
द्विता । द्विधेत्यस्य धकारस्य तकारश्छांदसः । सनजा । जनी प्रादुर्भावे । अस्माद्भा-
वेऽन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वापाधिब्यभिचारार्थत्वात् केवलादपि
जनेऽप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं ययोस्ते सनजे । पूर्वपदस्य ह्रस्वश्छांदसः ।
एवमादित्वादंतोदात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुपां सुलुगिति विभ-
क्तेराकारः । अयास्यः । यमु प्रयत्ने । यासः प्रयत्नः । तत्र भवो यास्यः । भवे
छंदसीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वादभिमतस्वरसिद्धिः । मेने । सप्रत्येकवच-
नस्य सुपां सुलुगिति शे आदेशः । शे इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा मन्यत इति मेना ।

पंचाद्यच् । नगिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १००. ५. । इत्येत्वं । ततश्चाप ।
 द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. । इति प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति
 कर्मवाची । असुन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सनाहिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वभिरेवैः ।

कृष्णेभिरक्तोपा रुग्णद्विर्वपुभिरा चरतो अन्यान्या ॥ ६ ॥

सनात्।दिव्यं।परि।भूमा।विरूपे।इति।विरूपे।पुनः।भुवा।युवती।इति।स्वभिः।एवैः।
 कृष्णेभिः।अक्ता।उपाः।रुग्णः।भिः।वपुः।भिः।आ।चरतः।अन्या।अन्या॥६॥

विरूपे शुक्लकृष्णतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रतिदिवं संजायमाने
 युवती तरुण्यौ । रात्र्युपमोः सर्वदेकरूपादेवंभूते रात्र्युपमो दिवं द्युलोकं भूमा
 भूमिं च सनाच्चिरकालादारभ्य स्वभिरेवैः स्वकीयैर्गमनैः परिचरतः । पर्या-
 वर्तते । अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः कृष्णेभिरंधकाररूपैर्वर्णरूप-
 लक्षिता । उपाश्च रुग्णद्वितीयमानैर्वपुभिः स्वर्णरीरभूतैस्तेजोभिरुपलक्षिता ।
 अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणाचरतः । आवर्तते । हे इदं । एतत्सर्वं त्वयैव कार्यते
 त्वदधीनत्वात्सर्वासां देवतानामित्यर्थः ॥ भूमा । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया डा-
 देशः । छंदमो ह्रस्वः । एवैः । इण गतो । इणगीद्भ्यां वन्निति भावे वनप्रत्ययः ।
 निह्वादाद्युदात्तत्वं । अक्ता । नक्तति रात्रिनाम । नलोपश्छंदसः । वपुभिः ।
 अतिपृवपीत्यादिनोम् । निह्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे
 भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलं । पा० ६. १. १०. ९. । इति द्विर्भावे तस्य
 परमाश्रितमित्याश्रितसंजायामनुदात्तं चेत्याश्रितस्यानुदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः सृनुदाधारं शर्वसा सुदंसाः ।

आमासु चिहधिषे पक्कमंतः पयः कृष्णासु रुग्णोहिणीषु ॥ ७ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽअपस्यमानः । सृनुः । दाधार । शर्वसा । सुऽदंसाः ।

आमासु । चित् । दधिषे । पक्कं । अंतरिति । पयः । कृष्णासु । रुग्णत् । रोहिणीषु ॥ ७ ॥

स्वपस्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा शवसो बलस्य
मृनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । सुदंस्तः । शोभनयागादिकर्मयुक्तः । एवंभूत
इंद्रः सख्यं यजमानानां सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति पोषयतीत्यर्थः ।
सनेमीति पुराणनाम । प्रवयाः सनेमीति पाठात् । किंच । आमासु चित् ।
आदास्वपरिपक्षासु गोषु चांतर्मध्ये पक्षं परिपक्षं पयो दधिषे । धारयसि । तथा
कृष्णासु कृष्णवर्णासु रोहिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरीतं रुग्णदीप्यमानं
श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्य इति यः । प्रत्ययस्वरः । दाधार । धृञ्
धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्षं । पचो व इति निष्ठातकारस्य वत्त्वं ।
रोहिणीषु । रुह वीजजन्मनि पादुर्भावे । रुहे रश्च लो वेतीतन्प्रत्ययांतो रोहि-
तशब्द आद्युदात्तो वर्णवाची । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । पा० ४. १. ३९. इति
डीप । तत्संनियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च । डीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिप-
दिकस्वर एव शिष्यते ॥

दशमीमुचमाह ॥

सनात्सनीका अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः ।

पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीदुवस्यन्ति स्वसारो अहयाणं ॥ १० ॥

सनात् । सऽनीकाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते । अमृताः । सहऽभिः ।

पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति । स्वसारः । अहयाणं ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीकाः समाननिवासस्थाना अवाताः । वातं गमनं ।
तद्रहिताः । एकपाण्यवस्थानात् । अवनय इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अवनीरं-
गुलयः पुरु पुरुणि बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता व्रतानीदृसंबंधीनि कर्मा-
ण्यमृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयैर्बलैः रक्षन्ते ।
पालयन्ति । अपि च स्वसारः । स्वयमेव सरंत्योऽंगुलयः पत्नीः पालयि-
त्र्योऽहयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमित्यर्थः । यद्वा । अहीतयानं प्रशस्तगमनमिंद्रं
जनयो न । जनय इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरन्ति । अंजलिबंधनेनेंद्रं प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥
अवनीः । अवनयोऽंगुलयो भवन्त्यवन्ति कर्माणीति यास्कः । सुपां सुलुगिति
जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अवाताः । वा गतिगंधनयोः । असिहसीत्यादिना भावे
तन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । व्रता । शब्ददसि बहुल-

मिति शेलोपः । दुवस्यति । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा । कंडादिः । अतो यक
एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । अहयाणं । ही लज्जायां । बहुलं
छंदसीति श्रोरभावः । व्यत्ययेन गानच् । मुगभावश्छांदसः । नञ्समासेऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बहुलं छंदसीति शपो लुकि छंदस्युभयथेति गानच्
आर्द्धधातुक्त्वेन ङित्त्वाभावे गुणायादेशौ । पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्कस्त्वेवं व्या-
ख्यत् । अहयाणोऽहीतयान इति । नि० ५. २५. ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सनायुवो नमसा नव्यो अकैवमयवो मतयो दम्स ददुः ।

पतिं न पत्नीरुगतीरुगंतं स्पृगंति त्वा शवसावन्मनीपाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अकैः । वमुऽयवः । मतयः । दम्स । ददुः ।

पतिं । न । पत्नीः । उगतीः । उगंतं । स्पृगंति । त्वा । शवसाऽवन् । मनीपाः ॥ ११ ॥

हे दम्स दर्शनीयेदं । अकैः शस्वरूपैर्मन्त्रेणमसा नमस्कारेण यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो
भवसि । सनायुवः सनातनमग्निहोत्रादि नित्यं कर्मात्मन उच्छंतो वसृयवां वमु
धनमात्मन उच्छंतो धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां ददुः । बहुना प्रयासेन
जग्मुः । हे शवसावन बलवन्निदं तैः प्रयुक्ता मनीपाः स्तुतयस्त्वा त्वां स्पृगंति ।
प्राप्नुवंति । तच्च दृष्टांतः । उगतीरुगत्यः कामयमानाः पत्नीः पत्न्य उगंतं काम-
यमानं पतिं न । यथा पतिं संभजंते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेत्येतदव्ययं नित्यत्व-
माचष्टे । तेन च तद्वान लक्ष्यते । सना सनातनं कर्मात्मन उच्छंतीति सनायुवः ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । जसि वर्णव्यत्ययेनोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यंत इति
मतयः स्तोतारः । क्तिचकौ च संज्ञायामिति क्तिच । न क्तिच दीर्घश्चेति निषेधे
प्राप्ते बाहुलकादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । चित्त्वादन्तोदात्तत्वं । ददुः ।
द्रा कुत्सायां गतौ । लिट्युस्यातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । उगतीः । वग
कांतौ । लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतृङित्वाङ्गहिज्यादिना संप्रसारणं ।
उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
शवसावन् । मनुष्याकारोपजनश्छांदसः । यद्वा मत्वर्थीय आवनिप् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

सनादेव तव रायो गभस्ती न क्षीयंते नोप दस्यंति दस्म ।

द्युमाँ असि क्रतुमाँ इंद्र धीरः शिष्टा शचीवस्तव नः शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्ती । न । क्षीयंते । न । उप । दस्यंति । दस्म ।

द्युऽमान् । असि । क्रतुऽमान् । इंद्र । धीरः । शिष्टा । शचीऽवः । तव । नः ।

शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्म दर्शनीयं । गभस्तिरिति बाहुनाम् । तव गभस्ती हस्ते सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न क्षीयंते । न नश्यंति । नोपदस्यंति च । स्तोतृभ्यो दत्तेऽपि त्वद्वस्तगतं धनमुपशयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इंद्र धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा क्रतुमान् लोकांश्चाणहेतुभृतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्मवन्निद्र तव शचीभिस्त्वदीयैः कर्मभिर्नोऽस्मभ्यं धनं शिष्टा । देहि । शिष्टातिदानकर्मा ॥ क्षीयंते । क्षीप् हिंसायां । क्र्यादिः । अस्मात्कर्मकर्तरि कर्मवद्वावाद्यगात्मनेपदे । वत्करणं स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति कर्तृवद्वावादचः कर्तृयकीत्याद्युदात्तत्वं । चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः । शच्यस्यास्तीति शचीवान् । इंद्रसीर इति मतुपो वत् । संबुद्धौ मतुवसो रुरिति नकारस्य रुत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतश्चाद्भुत हरियोजनाय ।

सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मशु धियावमुर्जगम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतश्चात् । वस्म । हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मशु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्रः सनायते । नित्यं उवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति । हे शवसान बलवन्निद्र हरियोजनाय । हरी अश्वी रथे योजयतीति हरियोजनः । सुनीथाय मशु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै तुभ्यं गोतमो गोतमस्य ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं वस्त्रतत्पूज्यं स्तोत्रं नोऽस्मदर्थमतश्चात् । अकरोत् । अतोऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तवसुरिन्द्रः प्रातःकाले

मष्टू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ सनायते । सनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचारार्थं क्यङ्प्रत्ययः । मुनीथाय । णीञ् प्रापण इत्यस्मादीणादिकस्थक्प्रत्ययः । थाथादिस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे तृतीयो वर्गः ॥

त्वं महानिति नवर्चं पष्ठं मृक्तं । नोधम आर्पे चैष्टुभैमंदं । अनुक्रम्यते च । त्वं नवेति ॥ समृद्धे दशरात्रे द्वितीये छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सृक्तं । विश्वजितोऽग्निं नर इति खंडे मृचितं । तां मु ते कीर्ति त्वं महां डंड यो ह । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

त्वं महाँ डंड यो ह शुष्मैद्यावा ज्ञानः पृथिवी अमे धाः ।
यड ते विश्वा गिरयश्चिदभ्वा भिया दृळ्हासः किरणा नैजन ॥ १ ॥
त्वं महान् डंड यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । ज्ञानः । पृथिवी इति । अमे । धाः ।
यत् । ह । ते । विश्वा । गिरयः । चित । अभ्वा । भिया । दृळ्हासः । किरणाः । न ।
ऐजन ॥ १ ॥

हे डंड त्वं महान गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः खलु त्वममेऽसुरकृते भये सति ज्ञानस्तदानीमेव प्रादुर्भूतः सन शुष्मैः शत्रूणां शोषकरात्मैर्यव-
ल्लैद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ धाः । आधारयः । तादृशाद्रयादमृमुच इत्यर्थः ।
किंच । यड ते यस्य खलु तव संबन्धिन्या भिया भीत्या विश्वा विश्वानि व्याप्तानि
यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च शिलोच्चयाः । अभ्वा । महन्नामेतत् ।
अन्यान्यपि महांति यानि संति तेऽपि सर्वे दृळ्हासो दृढा अर्थजन । अकं-
पिषत् । तत्र दृष्टांतः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपते
तद्वत् ॥ ज्ञानः । जनी प्रादुर्भावे । लिटः कानच । गमहनेत्यादिनोपधात्वापः ।
स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । चित इत्यंतोदात्तत्वं । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्त-
पदस्य मध्ये ज्ञान इत्यस्य पाठश्छांदसः । यत् । सुपां मुलुगिति पष्ठचा लुक् ।
अभ्वा । आ समंताद्भवन्ति सद्भावं प्राप्नुवंतीत्यभ्वा महांतः । आङ्पूर्वाद्भवतेरी-
णादिको ङुन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं च । यद्वा । नङ्पूर्वाद्भवतेः प्राप्नोतीति
भुवो डिदिति क्कन्प्रत्ययः । महांतो हि प्राप्नुं न शक्वन्ते । शेषछंदसि बहुलमिति

शेर्लापः । किरणाः । कीर्यते विशिष्यंत इति किरणाः । कृ विशेपे । कृपृवृजि-
मंदितिधाभ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । योरनादेशे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ऋत इडातो-
रितीत्वं । एजन् । एजृ कंप्ते । लङ्गाडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ यद्धरीं इंद्रं विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता वाङ्मोर्धात् ।

येनाविहर्यतक्रतो अमित्रान्पुरं इष्णासि पुरुहूत पृवीः ॥ २ ॥

आ । यत् । हरी इति । इंद्रं । विव्रता । वेः । आ । ते । वज्रं । जरिता । वाङ्मोः । धात् ।

येन । अविहर्यतक्रतो इत्यविहर्यतऽक्रतो । अमित्रान् । पुरं । इष्णासि । पुरुऽहूत ।
पृवीः ॥ २ ॥

हे इंद्रं त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणौ हरी त्वदीयावश्चावावेः । रथ आग-
मयसि । रथे योजयसीत्यर्थः । तदानीं ते तव वाङ्मोर्हस्तयोजरिता स्तोता वज्र-
माधात् । स्तोत्रेण स्थापयति । स्तोत्रा स्तुतेः प्रयत्नमंतरेण वज्रं त्वदस्ते न दृश्यत
इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतोऽप्रेक्षितकर्मन्निद्रः । अमित्रान् शत्रून् येन वज्रेणेष्णासि ।
अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्वहुभिर्यजमानैराहूत त्वं पृवीर्वह्नीः पुरोऽमुरपु-
राणि भेत्तुमभिगच्छसीत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं
ययोस्तौ । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
वेः । वी गतिप्रजननकांत्यग्नखादनेषु । अंतर्भावितार्थोच्छांदसे लङि सिष्य-
दादित्वाच्छपो लृक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । धात् । दधातेऽछांदसे
लुङि गान्तिस्थिति सिचो लृक् । पूर्ववदडभावः । अविहर्यतक्रतो । हर्यतिः
प्रेप्साकर्मति यास्कः । हर्य गतिकांत्योः । कांतिरभिलाषः । विहर्यतोऽभिलषितः ।
अविहर्यतोऽनभिलषित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमि-
त्रान् । न संति मित्राण्येष्विति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । इष्णासि । इष आभीक्ष्ये । अत्र गत्यर्थः । ऋदिभ्यः आ । सिपः
पित्वादनुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्वं सत्य इंद्रं धृष्णुरेतान्वमृभुक्षा नयस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजने पृश्ना आणी यूने कुत्साय द्युमते सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इन्द्र । धृष्णुः । एतान् । त्वं । ऋभुक्षाः । नर्यः । त्वं । षाट् ।
 त्वं । शुष्णं । वृजने । पृष्ठे । आणौ । यूने । कुत्साय । द्युऽमते । सचाः । अहन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सत्यः सत्सु भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान् शत्रून्भिगतः सन् धृष्णुस्तेषां धर्षयिता तिरस्कृता । किञ्च त्वमृभुक्षा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृत-निवासो वा । यद्वा महन्नामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता । हंतैत्यर्थः । किञ्च वृजने इत्यादीनि त्रीणि संया-मनामानि । अत्र पूर्वं विशेषणे । वृजने वर्जनयुक्तं संयामे हि वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते । पृष्ठे संपर्चनीये वीर्ययोद्धुं प्राप्स्ये । एवंविध आणौ संयामे द्युमते दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं गोपयिता-रमेतत्संज्ञमसुरमहन । अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभुरिति मेधाविनाम । उरु वि-स्तीर्णं भाति । यद्वा । ऋतेन यज्ञेन भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुगच्छे ऋतगच्छे वोपपदे भातेर्भवतेवा मृगयादयश्च । उ० १. ३७. इति कुप्रत्ययः पूर्वपदस्य ऋभा-वश्च निपात्यते । शायतिरश्वर्यकर्मा । तेषामीष्ट इत्यृभुक्षाः । यद्वा शि निवास-गत्योः । तेषु निवसतीति पतेस्य इति विधीयमान इतिप्रत्यया बहुलवचनाद-स्मादपि भवति । टिलोपश्च । सौ पथिमथ्यृभुक्षामादित्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । पाट् । सह अभिभवे । छंदसि सह इति केवलादपि णिः । पत्वं छांदसं । द्युमते । द्यौर्दीप्तिरस्मिन्नस्तीति द्युमान । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव उदित्युत्वं । इस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र चोदीः सखा वृचं यज्ञजिन्वृपकर्मन्नुभ्रा ।

यज्ञ शूर वृषमणः पराचैवि दस्यूर्योनावकृतो वृथापाट् ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृचं । यत् । वज्रिन । वृषऽकर्मन् । उभ्राः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्युन । योनौ । अकृतः । वृथापाट् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यक्तप्रसिद्धं धनं जयलक्षणा यशो वा चोदीः । प्रेरितवान् । अकाशीरित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृष्ट्युदकसंचनरूप-कर्मोपेत वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वृचं सर्वस्य धनस्यावरीतारं कुत्सस्य शत्रुं यत् यदोभ्राः ।

अतुभाः । अहिंसीः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः कामाभिवर्षकमनस्कंद
वृथाधाट् अनायासेन शत्रूणामभिभविता त्वं यइ यदा खलु योनौ वीरैर्मिश्रणीये
संग्रामे दस्युं कुत्सस्योपशयितृनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्व्यकृतः । पराङ्मुखा
यथा भवन्ति तथा व्यच्छिनः । तदानीं कुत्सः सर्वं यणः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः ।
चुद प्रेरणे । लुङि नेटीति मिचि वृद्धिप्रतिषेधः । उभाः । एभ तुभ हिंसायां ।
क्रैष्यादिकः । लङि सिपि तलापच्छादसः । बहुलं छंदस्यमाङ्गागेऽपीत्यडभावः ।
पराचैरित्येतदव्ययं । नीचैरुच्चैरिति वदिति भट्टभास्करमिश्रः । पराचैः परांचने-
रिति निरुक्तं । नि० ११. २५. । दस्युन् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रूपं ।
अत्रानुनामिकः पूर्वस्य तु वेत्यकारस्य मानुनामिकता । अकृतः । कृती छेदने ।
लङि सिपि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानुशामनस्यानित्यत्वात् शे मुचादीना-
मिति नुमागमस्याभावः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

त्वं ह त्यदिंद्रारिषण्यद्दहस्य चिन्मर्तानामञ्जुष्टौ ।

व्य० स्मदा काष्ठा अर्वते वर्धनेव वज्रिज्ज्वलित्यमित्रान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इन्द्र । अरिषण्यन् । दहस्य । चित् । मर्तानां । अञ्जुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽदेव । वज्रिन् । अथिहि ।

अमित्रान् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दहस्य चित् दहस्य कस्यचिदपरिषण्यन्
रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि । देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्तानां
स्तोतृणामस्माकं शत्रुभिरञ्जुष्टावप्रीतौ सत्यामस्मदर्वतेऽस्मदीयाश्चाय गंतुं काष्ठा
दिश आ समंतात् विवः । विवृताः कुरु । यथा सर्वासु दिक्ष्वस्मदीया अश्वाः
प्रतिरोधमन्तेरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः । किंच तत्रत्यानमित्रान् हे वज्रिन्वज्र-
वज्रिन्द्र घनेव घनेन कठिनेन पर्वतेनेव वज्रेण अथिहि । अथय । जहीत्यर्थः ।
यदा मर्तानां मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्त्वाप्रीतौ सत्यां तस्य शत्रोर्दह-
स्यापरिषण्यन् रेषणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ प्रीतिरस्ति तस्य
शत्रुवधं चकृपे । अतस्तव प्रियाणामस्माकमर्वत इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् । सुपां
सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । अरिषण्यन् । रिष्टगच्छात् क्यचि दुरस्युर्द्विषण्युर्वृषण्यति

रिषण्यति । पा० १. ४. ३६. । इति रिषण्भावो निपात्यते । नञ्समासेऽथ्यपूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । अस्मत् । पूर्ववत् पष्ठ्या लुक् । अर्वते । अर्वणस्वसावनञ्ज
इति नकारस्य तकारादेशः । वनिपमुपो पित्वादनुदात्तौ । परिशेषाद्वातुस्वरः ।
घनेव । मूर्ता घन इति काठिन्ये गम्यमाने हन्तेरपप्रत्ययांतो निपात्यते । अथिहि ।
अथ हिंसार्थः । एयंतात्त्वोऽटि बहुलं छंदमीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्थो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

त्वां ह त्वदिदंसातो स्वमीळहे नर आज्ञा हवन्ते ।

तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजेध्वतमाय्या भूत ॥ ६ ॥

त्वां ह । त्यत् । इदं । अर्णोऽसातो । स्वः । मीळहे । नरः । आज्ञा । हवन्ते ।

तव । स्वधाऽवः । इयं । आ । मऽमर्ये । ऊतिः । वाजेषु । अतमाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हे इदं । अर्णसातावर्णानां गंतूनां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां सातिलाभो
यस्मिन् । स्वमीळहे । मीळहमिति धननाम । मुपूरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूत
आज्ञा आज्ञौ संग्रामे त्यक्तं प्रसिद्धं त्वामेव नरो योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थं
हवन्ते । आह्वयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिलाभो यस्मिन्वृत्तादियुद्धे तस्मिन्नि-
त्यर्थः । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव यद्युद्धं तव स्तातारस्त्वां प्रोत्साह-
यन्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे स्वधावः । हे अन्नवन बलवन्वेदं समर्यं
संग्रामे तव संबन्धिनीयमृतिस्वटीयमिदं रक्षणं आ अस्मदाभिमुख्येन भूत् ।
भवतु । वाजेषु संग्रामेषु येषोतिरतमाय्या योद्धुभिः प्राप्त्रव्या भवति ॥ त्यत् ।
मुपां मुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अर्णसातो । ज्ञा गतो । बहुलवचनदौणा-
दिको नन्प्रत्ययः । पणु दान इत्यस्माद्भावे क्तिनि जनसनयनामित्यनुनासिक-
स्यात्वं । बहुव्रीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके नुट् चेत्यर्तेरमुन्प्रत्ययो
नुडागमश्च । पीवोपवसनादीनां छंदमि लोपो वक्तव्यः । पा० ६. ३. १०९. ९. ।
इति सलोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । पूर्ववद्बहुव्रीहिस्वरः । स्वमीळहे । स्वरणश्चो
न्यद्स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः । बहुव्रीहिस्वरणं स एव शिष्यते । आज्ञा । मुपां
मुलुगिति सप्तम्या डादेशः । स्वधावः । मतुवसो रुरिति मतुपो रत्वं । अतमाय्या ।
अत सातत्यगमने । आणादिकः साय्यप्रत्ययः । तस्याडागमश्च । आगमानुदात्तत्वे

प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । भृत् । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङि बहुलं
छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं ह त्यदिदं सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय ददः ।

वर्हिर्न यत्सुदामे वृथा वर्गेहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वं ह । त्यत् । इदं । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् । पुरुऽकुत्साय । ददरिति ददः ।

वर्हिः । न । यत् । सुदामे । वृथा । वर्क् । अंहोः । राजन् । वरिवः । पूरवे ।

करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निद्रं पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन् तदीयशत्रुभिः सह
युद्धं कुर्वाणस्त्वमेव त्यत् ताः सप्त पुरः तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि ददः ।
व्यदारयः । अभैत्सीरित्यर्थः । अपि च सुदाम एतत्संज्ञाय राज्ञेऽहरेतत्संज्ञस्या-
सुरस्य संबंधि यद्धनमस्ति तद्वृथानायासेन वर्हिर्न वर्हिरिव वर्क् । अवृणक् ।
अच्छिन इत्यर्थः । तदनन्तरं पूरवे त्वां हविषा पूरयते तस्मै सुदामे हे राजन्
स्वामिन्निद्रं वरिवो धनं कः । अकार्षीः ॥ त्यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तैर्लुक् ।
ददः । दृ विदारणे । अस्माद्यङ्लुगन्तात्त्वङि सिष्यदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् ।
बाहुलकाङ्गलादिशेषाभावः । हल्ङ्गाभ्य इति सलोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गो-
गेऽपीत्यडभावः । सुदामे । शोभनं ददातीति सुदाः । अमुन । सुदाः कल्याणदान
इति यास्कः । वर्क् । वृज्जी वर्जने । लङि सिषि बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । लघूपधागुणे पूर्ववत्सलोपः । अडभावश्च । चोः कुरिति कुत्वं । कः ।
इकृञ् करणे । लुङि सिषि मंत्रे घमेति छेर्लुक् । पूर्ववत्सलोपाडभावौ ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं त्यां न इन्द्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्वनमूर्जं न विश्वध शरथ्यै ॥ ८ ॥

त्वं । त्यां । नः । इन्द्र । देव । चित्रां । इषं । आपः । न । पीपयः । परिऽज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यं । यंसि । त्वनं । ऊर्जं । न । विश्वध । शरथ्यै ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्यां तामिषमन्नं परिज्मन्

परितो व्याप्रायां भूमौ पीपयः । प्रवर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन पूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । आपो न । यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन प्रवर्धयन्ति तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाययसि तद्वच्चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे शृरेष्ठ ययेषा त्वनमात्मानमस्माकं जीवमस्मभ्यं प्रतियंसि । प्रयच्छसि । तत्र दृष्टान्तः । विश्वध विश्वतः सर्वतः श्वरार्थे श्वरितुमूर्जे न । उदकमिव । यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्वत्प्राणधारणरूपं जीवनमपि प्रयच्छसीति भावः ॥ आपः । णसि प्राप्ते व्यत्ययेन जम् । अप्रृन्नित्यादिना दीर्घः । पीपयः । स्फायी ओषायी वृद्धौ । श्यन्ताच्छादसे लुङि ष्यायः पी । पा० ६. १. २८. । इति व्यत्ययेन पीभावः । णिश्चिदुसुभ्य इति च्छेष्टादेशः । णिलोपादीनि । यद्वा पीङ् पान इत्यस्मात्लुङि चङि पूर्ववत् । बहुलं छंदस्यमाओगेऽपीत्यडभावः । परिज्मन । जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिशेषणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां श्वनुश्रुन्नित्यादौ कनिन्प्रत्ययांता निपातितः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । यंसि । यम उपरमे । बहुलं छंदसीति णपो लुक् । त्वनं । आङोऽन्यत्रापि छंदसि दृश्यते । पा० ६. ४. १४१. १. । इत्यात्मन आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घाभावः । विश्वध । विश्वशब्दात्तमिलः सकारलोपो धत्वं च पृषोदरादित्वात् । श्वरार्थे । श्वर संचलने । तुमर्थे सेसेनित्यर्थेनप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्माण्योक्ता नमसा हरिभ्यां ।

सुपेणसं वाजमा भरा नः प्रातर्मशु धियावमुर्जगम्यात् ॥ ९ ॥

अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्माणि । आऽउक्ता । नमसा । हरिऽभ्यां ।

सुऽपेणसं । वाजं । आ । भर । नः । प्रातः । मशु । धियाऽवमुः । जगम्यात् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिर्गतृतमेतत्संज्ञैर्ज्ञापिभिरकारि । स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि संचज्ञातानि नमसा हविलक्षणान्नेन सह हरिभ्यामश्वभ्यां युक्ताय तुभ्यमोक्ता । अभिमुख्येनोक्तानि । यद्वा मर्यादायामाकारः । यथाशस्त्रं प्रयुक्तानि । स त्वं सुपेणसं । पेण इति रूपनाम । बहुविधरूपयुक्तं वाजमन्त्रं नोऽस्मभ्यमाभरा । आहर । देहीति यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्नोष्य इन्द्रः प्रातःकालेऽस्मदक्षणार्थं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ ओक्ता ।

शेख्छंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । सुपेशसं । पिश अवयवे । असुन् । बहुव्रीहावा-
द्युदात्तं द्व्यच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भरा । हयहोर्भ इति भत्वं । द्व्यचोऽतस्तिङ्
इति संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

वृष्णे शर्धायेति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । नोधस आर्षं मारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् ।
शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । वृष्णे पंचोना मारुतं त्रिष्टुबंतमिति ॥
चातुर्विंशकेऽहन्याग्निमारुत इदं मारुतं निविडानीयं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णे
वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । आ० १. ४. । इति ॥ आभिप्रविके पंच-
मेऽहन्यप्येतदाग्निमारुते मारुतं निविडानीयं । सूचितं च । पृथस्य वृष्णे वृष्णे
शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतं । आ० १. १. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वृष्णे शर्धाय सुमंखाय वेधसे नोधः सुवृक्तिं प्र भरा मरुद्भ्यः ।

अपो न धीरो मनसा मुहस्त्यो गिरः समंजे विदथेष्वाभुवः ॥ १ ॥

वृष्णे । शर्धाय । सुऽमंखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृक्तिं । प्र । भरा । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । न । धीरः । मनसा । मुऽहस्त्यः । गिरः । सं । अंजे । विदथेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वार्द्धेन स्तुता नोधाः प्रेर्यते । हे नोधः । वृष्णे कामानां वर्षिचे सुम-
खाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुष्पफलादीनां कर्त्रे । वायौ सति हि पुष्पाणि
फलानि चोत्पद्यन्ते । एवंविधाय मरुद्भ्यः । विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां मितराविणां
शर्धाय समूहाय सुवृक्तिं सुधावर्जकं सुष्ठु प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्रभरा । प्रेरय । स्तुहीति
यावत् । स्तुता प्रेरितो नोधा आह । धीरो धीमान् मुहस्त्यः शोभनांगुलियुक्तः ।
कृतांजलिरित्यर्थः । एवंभूतोऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः समंजे ।
सम्यग्व्यक्ताः करोमि । या गिरो विदथेषु यज्ञेष्वभुवः । आह् मर्यादायां ।
यथाशस्त्रं प्रयुक्ता भवन्तीत्याभुवः । देवताभिमुखीकरणाय समर्थाः । यज्ञयोग्यैः
स्तोत्रैर्मनःपूर्वकं मरुद्भ्यः स्तौमीति भावः । तत्र दृष्टांतः । अपो न । यथा पर्जन्यो
युगपदेव बहुषु प्रदेशेषु बहुशो जलानि वर्षति तद्वत् ॥ वृष्णे । वृषु सेचने ।
कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणभावो नित्वादाद्युदात्तत्वं ।

चतुर्थ्यकवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । शर्धाय । शृधु प्रसहने । शर्ध्यते प्रसह्य-
तेऽनेन पर्वतादिकमिति शर्धो मरुत्संघः । करणे घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं ।
सुमखाय । शोभनो मखो यस्य । नञ्सुभ्यामिति प्राप्ते व्यत्ययेन पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् षाष्टिकमामञ्चिताद्युदात्तत्वं । सुहस्यः । हस्ते भवो
हस्यः । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ततः सुगन्धेन बहुव्री-
हावाद्युदात्तं द्व्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ते जज्ञिरे दिवः ऋष्वासः उष्टाणो रुद्रस्य मर्या अमुरा अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न दृप्सिनो घोरवर्पसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्वासः । उष्टाणः । रुद्रस्य । मर्याः । अमुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याः । इव । सत्वानः । न । दृप्सिनः । घोरः । वर्पसः ॥ २ ॥

ते मरुतो दिवोऽंतरिक्षाज्जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कीदृशाः । ऋष्वासः । दर्श-
नीयाः । उष्टाणः । सेक्ताः । पुमान् इत्यर्थः । रुद्रस्य मर्याः । मर्यगच्छो मनुष्य-
वाचीह मरुतां मर्यत्वासंभवात्पुत्रा इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं
च मंत्रांतरे स्पष्टं । आ ते पितमरुतां सुम्नमेत्विति । अमुराः । शत्रूणां निरसि-
तारः । अरेपसः । रेप इति पापनाम । पापरहिताः । पावकासः । सर्वेषां
शोधकाः । सूर्या इव शुचयो दीप्ताः । सत्वानो न । यथा परमेश्वरस्य भृतगणा
अतिशयेन बलपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान इति भृतगणा उच्यन्ते ।
अथो ये अस्य सत्वान इत्यादौ तथा दर्शनात् । दृप्सिनः । वृष्ट्युदकविंदुभिर्युक्ताः ।
मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयंतीति श्रुतेः । घोरवर्पसः । वर्प इति रूपनाम । घोररूपाः ।
यथा भृतगणा भयंकररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा सत्वानो न घोर-
वर्पसः । यथा भृतगणा भयंकररूपास्तद्भेदेऽपीत्यर्थः ॥ ऋष्वासः । ऋषी गतौ ।
गत्यर्था बुद्ध्यर्था इत्यत्र ज्ञानार्थः । सर्वनिघृष्वेत्यादौ । उ० १. १५२. । यप्रत्ययांतो
निपातितः । आज्ञसेरमुक् । उष्टाणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः ।
अरेपसः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सत्वानः । षट् विगतराग-
त्यवसादनेषु । प्र ईरसद्योस्तुट् च । उ० ४. ११८. । इति विधीयमानः क्रानिप्रत्ययो
बहुलवचनात्किंवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।

घोरवर्षसः । हन्तेरच् घुर च । उ० ५. ६४. । इति हन्तेर्घुरादेशः । अच् । वृद्धा-
तोर्वृद्धगीर्भ्यामित्यमुन् । पुडागमः । बहुव्रीहिस्वरः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्घनो ववष्टुरधिगावः पर्वता इव ।

ह्र्वा चिद्विश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र च्यावयति दिव्यानि मज्मना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । अभोक् ऽहनः । ववष्टुः । अधि ऽगावः । पर्वताः ऽइव ।

ह्र्वा चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र । च्यावयति । दिव्यानि । मज्मना ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्घनो ये देवान्हविर्भिन्नं
भोजयन्ति तेषां हन्तारः । अधिगावो ऽधृतगमनाः परैरनिवारितगतयः । पर्वता इव
ह्र्वाङ्गाः । एवंभूता मरुतो ववष्टुः । स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि
च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां भवानि दिव्यानि
दिवि भवानि च वसुनि ह्र्वा चित् ह्र्वा चित् ह्र्वा चित् मज्मना । मज्मनेति बलनाम ।
मज्मना शोधकेन बलेन प्रच्यावयति । प्रचालयति ॥ अभोग्घनः । भोजयन्तीति
भोजः । न भोजो ऽभोजः । तेषां हन्तारः । बहुलं छन्दसीति हन्तः कृप् । ऋयो
हो ऽन्यतरस्यामिति हकारस्य घत्वं । इन्हन्पृषायम्णां शौ । पा० ६. ४. १०. । इति
नियमाद्दीर्घाभावः । ववष्टुः । वह प्रापणे । अस्मादिच्छासत्येकाच इतीदृप्रति-
षेधः । द्विर्भावः । ढत्वकत्वपत्वानि । मन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । लिट्युस्यमन्त्रे
। पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावे ऽतो लोप इत्यकारलोपः । प्रत्य-
यस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

चित्रैरंजिभिर्वपुषे व्यंजते वष्टाः सु रुक्माँ अधि येतिरे शुभे ।

अंसेष्वेषां नि मिमृशुर्ऋष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवो नरः ॥ ४ ॥

चित्रैः । अंजि ऽभिः । वपुषे । वि । व्यंजते । वष्टाः ऽसु । रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

अंसेषु । एषां । नि । मिमृशुः । ऋष्टयः । साकं । जज्ञिरे । स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषे रूपाय शोभार्थं मरुतश्चित्रैर्नानाविधैरंजिभी रूपा-
भिर्यंजनसमर्थैराभरणैः स्वशरीराणि व्यंजते । व्यक्तं कुर्वन्ति । अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ।

वक्षःसु भुजांतरेषु रुक्मान् रोचमानान्हारानधियेतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं ।
 शुभे । शोभार्थं । अपि च । एषां मरुतामंसेष्वृष्टय आयुधानि निमिमृष्टुः । नि-
 मृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधैः सहिता नरो नेतारो मरुतो दिवोऽन्तरि-
 क्षात्स्वधया स्वकीयेन बलेन माकं सह जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यती
 प्रयत्ने । लिट्युत एकहस्मध्य इत्येताभ्यामलोपो । शुभे । शुभ दीप्तौ । संपदादि-
 लक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं । मिमृष्टुः । मृजूष शुद्धौ ।
 सन्युदित्वादिडभावः । हलन्ताच्चेति सनः कित्वाद्गुणाभावः । द्विवचनादि । सन्यत
 इतीत्वं । लिट्युस्यतो लोप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि
 गमहनेत्यादिनोपधालोपः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

ईगानकृतो धुनयो रिगादसो वातान्विद्युतस्तविषीभिरक्रत ।

दुहंत्यूर्ध्वदिव्यानि धृतयो भूमिं पिन्वंति पयसा परिज्रयः ॥ ५ ॥

ईगानऽकृतः । धुनयः । रिगादसः । वातान् । विऽद्युतः । तविषीभिः । अक्रत ।

दुहंति । ऊर्ध्वः । दिव्यानि । धृतयः । भूमिं । पिन्वंति । पयसा । परिऽज्रयः ॥ ५ ॥

ईगानकृतः स्तोतारमीगानं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो मेघादीनां कंपयि-
 तारो रिगादसो रिगानां हिंसकानामन्तारः । यद्वा रिगतां हिंसतामसितारो
 निरसितारः । एवम्भूता मरुतस्तविषीभिरात्मीर्यैर्बलैर्वातान् पुरो वातादीन् वि-
 द्युतो विद्योतमानास्तडितश्चाक्रत । कुर्वन्ति । कृत्वा च परिज्रयः परितो गंतारो
 धृतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूर्ध्वरूढः स्थानीयान्यभ्राणि दुहन्ति ।
 रिक्तीकुर्वन्ति । जलरहितानि कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनन्तरं भूमिं पयसा मेघान्निर्ग-
 तेनोदकेन जलेन पिन्वंति । सिंचन्ति ॥ रिगादसः । रिणि हिंसायां । दगुप-
 धज्ञाप्तीकिरः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिगाः शत्रवः । तानदन्तीति रिगादसः ।
 अमुन् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा रिगच्छन्ताच्छ्रवन्तादमु
 क्षेपण इत्येतस्मात् क्तिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादीर्घः । अन्तोदात्तत्वं च । अक्रत ।
 करोतेऽच्छादसो वर्तमाने लुङ् । मत्रे घसेति चैर्लुक् । ऊर्ध्वः । मुपां मुलुगिति
 विभक्तैर्लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पष्ठो वर्गः ॥

मरुत्वीयशस्त्रे पिन्वंत्यप इत्येषा धाय्या । मूर्चितं च । अग्निर्नेता त्वं सोम
ऋतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्याः । अ० ५. १४. । इति ॥

तामेतां मूर्क्ते षष्ठीमृचमाह ॥

पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदधेष्वामुवः ।

अत्यं न मिहे वि नयंति वाजिनमुत्सं दुहंति स्तनयंतमक्षितं ॥ ६ ॥

पिन्वंति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतवत् । विदधेषु । आमुवः ।

अत्यं । न । मिहे । वि । नयंति । वाजिनं । उत्सं । दुहंति । स्तनयंतं । अक्षितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतीरपः पिन्वंति । सिंचंति ।
आमुवः । आभवन्तीत्यामुव ऋत्विजः । ते विदधेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सिं-
चन्त्येवं मरुतोऽपि वृष्टिं कुर्वतीति भावः । तच्च हेतुमाह । अत्यं न । यथाश्चं
सादिनो विनयंति युद्धार्थं शिश्रान्येवं मरुतो वाजिनं वेगवन्तं मेघं मिहे वर्षणाय
विनयंति । स्वाधीनं कुर्वतीति भावः । विनीय च स्तनयंतं गर्जतमक्षितमक्षी-
णमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्युत्सो मेघः । तं दुहंति । रिक्तीकुर्वन्ति ॥ सुदानवः ।
नुप्रत्ययांतो दानुशब्द आद्युदात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । मिहे । मिह सेचने । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । मावेकाच इति
विभक्तिरुदात्ता । स्तनयंतं । स्तन शब्दे । चुरादिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानि-
वद्भावाद्बुद्ध्याद्यभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादथा वना यदारुणीषु तविषीरयुग्धं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिरयः । न । स्वतवसः । रघुऽस्यदः ।

मृगाः इव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणीषु । तविषीः । अयुग्धं ॥ ७ ॥

महिष इति महन्नाम । महिषासो महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः
प्राज्ञाश्चित्रभानवः शोभनदीपत्रयः । गिरयो न स्वतवसः । पर्वता इव स्वकीयेन
बलेन युक्ताः । रघुष्यदः । शीघ्रगमनाः । हे मरुतः । एवंभूतगुणविशिष्टा यूयं
हस्तिनो हस्तवंतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ ।

भक्षयथ । प्रभंक्थेति यावत् । यद्यस्मादारुणीष्वरुणवर्णामु वडवासु तविषीर्ब-
लान्ययुग्धं । संयोजितवन्तः । तस्माद्भवतामिव वाहनस्यापि प्रबलत्वात्तत्संयुक्ता
भवन्तः सर्वे भंजंतीत्यर्थः ॥ रघुथदः । स्यंदृ प्रस्रवणे । रघु शीघ्रं स्यंदंते गच्छंतीति
रघुथदः । क्षिप् चेति क्षिप् । अनिदितामिति नलोपः । वालमूललघुलमिति
लत्वविकल्पः । पा० ८. २. १८. २. । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । खादथा । खाह
भक्षणे । अयुग्धं । युजिर् योगे । लुङि च्छेः सिच् । एकाच इतीट्प्रतिषेधः । धि
च । पा० ८. २. २५. । इति सकारलोपः । चोः कुरिति कुत्वं । अडागम उदात्तः ।
यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

सिंहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव मुपिशा विश्ववेदसः ।

क्षपो जिन्वंतः पृषतीभिर्ऋष्टिभिः समित्सबाधः शवसाहिमन्यवः ॥ ८ ॥

सिंहाऽऽइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाऽऽइव । मुपिशाः । विश्ववेदसः ।

क्षपः । जिन्वंतः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । सं । इत । सबाधः । शवसा ।

अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः सिंहा इव नानदति । भृशं शब्दं कुर्वति । यथा
सिंहा गिरिगङ्गरेषु गंभीरं शब्दं कुर्वति । एवं मरुत्स्वप्यागतेषु गंभीरः शब्द
उत्पद्यत इति भावः । तथा मुपिशाः शोभनावयवाः शोभनालंकारा वा । तच्च
दृष्टान्तः । पिशा इव । पिशा इति रुरुनाम । यथा रुरुवः स्वशरीरगतैः श्वेतविंदु-
भिरलंकृतास्तद्वत् । विश्ववेदसः सर्वज्ञाः । क्षपः शत्रूणां क्षापयितारः । जिन्वंतः
स्तोतृन्प्रीणयन्तः । शवसा बलेनाहिमन्यव आहननशीलमन्युयुक्ताः । यद्विषयः
कोपो जायते तस्य हनने समर्था इत्यर्थः । यदा मननं ज्ञानं मन्युः । अहीनज्ञाना
उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति मरुतां वाहनस्या-
ख्या । पृषत्यः श्वेतविंद्वंकिता मृग्य इत्यतिहासिकाः । नानावर्णा मेघमाल्या इति
नैरुक्ताः । ताभिर्ऋष्टिभिरायुधैश्च सहिताः संतः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान
समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छंतीति शेषः ॥ नानदति । नद अव्यक्ते
शब्दे । अस्माद्यद्गुगंतामृत् । पिशा इव । पिशा अवयवे । इगुपधलक्षणः कः ।
मुपिशाः । सुपूर्वात्पिशा अवयव इत्यस्मात् क्षिप् चेति क्षिप् । पृषतीभिः । पृषु

सेचने । वर्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च । पा० ४. १. ६. १. । इति शतृवज्ञावा-
दुगितश्चेति ङीप् । अत एव शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वे प्राप्ते बृहन्महतोरुप-
संख्यानमिति नियमात्तस्याभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

रोदसी आ वदता गणश्रियो नृषाचः शूराः शवसाहिमन्यवः ।

आ वंधुरेध्वमतिर्न दर्शता विद्युन्न तस्थौ मरुतो रथेषु वः ॥ ९ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणऽश्रियः । नृऽसाचः । शूराः । शवसा । अहिऽमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विऽद्युत् । न । तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ९ ॥

हे गणश्रियः । गणशः श्रयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः । नृषाचः । नृन्
यजमानान्हविःस्वीकरणाय सेवमानाः । शूराः शौर्योपिताः । एवंभूता हे मरुतः
शवसा बलेनाहिमन्यवः । आहननस्वभावकोपयुक्ताः संतो रोदसी द्यावापृ-
थिव्यावावदत । आ समंताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदीयशब्देन द्यावा-
पृथिव्या पूर्णं कुरुतेति भावः । किंच हे मरुतः । वो युष्माकं तेजो वंधुरेषु ।
बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमित्युच्यते । तद्युक्तेषु रथेष्वेतस्थौ ।
आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वहंश्यते । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिर्न । अम-
तिरिति रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वहंश्यते । दर्शता विद्युन्न । यथा वा
दर्शनीया विद्युन्मेघस्था सर्वहंश्यते । एवं रथे स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि
सर्वहंश्यत इत्यर्थः ॥ वदता । ऋचि तुनुषेत्यादिना दीर्घः । नृषाचः । पादादि-
त्वादामंचिताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यौणादिकोऽति-
प्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृमृहणीत्यादिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वाद-
तोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोऽकसः संमिश्रासस्तविषीभिर्विरग्निनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गभस्त्योरनंतशुष्मा वृषखादयो नरः ॥ १० ॥

विश्वऽवेदसः । रयिऽभिः । संऽओकसः । संऽमिश्रासः । तविषीभिः । विऽरग्निनः ।

अस्तारः । इषुं । दधिरे । गभस्त्योः । अनंतऽशुष्माः । वृषऽखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोक्तसः समाननिवासाः समवेता वा ।
 धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषीभिर्बलैः संमिश्रासः संमिश्राः । संयुक्ता इत्यर्थः ।
 विरष्णिनः । महन्नामैतत् । महान्तः । अस्तारः शत्रूणां निरसितारः । अनंत-
 शुष्मा अनवच्छिन्नबलाः । वृषखादयः । वृषेन्द्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां ते
 तथोक्ताः । यद्वा वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते । नरो नेतारः । एवंभूता
 मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम । गभस्त्योर्बाहोरिषुं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय
 धनुर्बाणादिकमायुधं धारयन्ति ॥ समोक्तसः । उच समवाये । अमुनि बहुलव-
 चनाकुत्वमित्येक उचः के । पा० १. ३. ६४. । इत्युचोक्तं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । संमिश्रासः । कपिलकादित्वात्त्वं । विरष्णिनः । रप लप व्यक्तायां
 वाचि । विपूर्वादस्माद्बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं रपन्तीति विरष्णि-
 स्तोतारः । त एषां संतीति विरष्णिनः । यद्वा विविधं रपणं विरष्णं । तदे-
 षामस्तीति । मरुतो हि विविधं शब्दं कुर्वन्ति । इनिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः ।
 ताच्छीलिकस्तृन् । उडभावश्छांदसः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अनंतशुष्माः । नास्त्यं-
 तोऽस्येत्यनंतः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः शुष्मो बलं येषां ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः । खाह भक्षणे । औणादिक इन्प्रत्ययः ।
 वृषन्शब्दः कनिन्प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्रंत आपथ्यो न पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुधकृतो मरुतो भ्राजहृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविऽभिः । पयऽवृधः । उत । जिघ्रन्ते । आऽपथ्यः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयासः । स्वऽसृतः । ध्रुवऽच्युतः । दुधऽकृतः । मरुतः । भ्राजत्ऽहृष्टयः ॥ ११ ॥

मरुतो हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा हितरमणीयैः पविभिः रथानां चक्रैः
 पर्वतान्पर्ववतो मेघान् यद्वा शिलोच्चयानुजिघ्रन्ते । ऊर्ध्वं गमयन्ति । स्थानात्प्रच्या-
 वयन्तीत्यर्थः । तच्च हृष्टांतः । आपथ्यो न । यथा पथि गच्छन्नथो मार्गं आस्थितं
 तृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्योर्ध्वं नयति गमयति । यद्वा यथा संयुक्ता गजा मार्गस्थितं
 वृक्षादिकं भग्नं कुर्वन्ति । कीदृश मरुतः । पयोवृधः । पयसो वृष्ट्युदकस्य वर्धयितारः ।

यद्वा पृथ्नेः पयसा वर्धमानाः । पृथ्निवै वै पयसो मरुतो जाता इति श्रूयते ।
 मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्धतः । अयासः । देवयजनदेशं प्रति गन्तारः ।
 स्वमृतः । शत्रुप्रति स्वयमेव सरन्तो गच्छन्तः । ध्रुवच्युतः । ध्रुवाणां निश्चलानां
 पर्वतादीनामपि च्यावयितारः । दुधकृतः । दुधं दुष्टानां धारयितारमात्मानं कुर्वा-
 णाः । यद्वा दुर्धरमन्यैर्धर्तुमशक्यमात्मानं कुर्वाणाः । भ्राजहृष्टयः । दीप्यमाना-
 युधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते । हन्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं
 छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । हो हन्तेरिति घत्वं । व्यत्ययेनां-
 तादेशः । पथ्यः । पथि भवः । भवे छंदसीति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः ।
 व्यत्ययेन स्वरितत्वं । यद्वा छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरित-
 योर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । अयासः । अय पय गतौ । अयंत इत्ययाः ।
 पचाद्यच् । आज्ञसेरमुक् । दुधकृतः । अत्र दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यन्ते । धृञ् धारणे ।
 दुष्टान् धारयतीति दुधः । मूलविभुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. । कप्रत्ययः ।
 यद्वा । ईषद्दुःसुष्विति दुःशब्द उपपदे कर्मणि खल् । गुणाभावश्छांदसः । तं
 कुर्वतीति दुधकृतः । करोतेः क्तिप् चेति क्तिप् । रेफलोपश्छांदसः ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनुं हवसां गृणीमसि ।
 रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजीषिणं वृषणं सश्वत श्रिये ॥ १२ ॥
 घृषुं । पावकं । वनिनं । विऽचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनुं । हवसां । गृणीमसि ।
 रजऽस्तुरं । तवसं । मारुतं । गणं । ऋजीषिणं । वृषणं । सश्वत । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य घर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां शोधकं वनिनं ।
 वनमित्युदकनाम । उदकवंतं वृष्टिप्रदमित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं ।
 रुद्रस्य महादेवस्य सूनुं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं हवसाह्वानसाधनेन
 स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दयामः । स्तुम इत्यर्थः । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयमपि
 श्रिय ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं मरुतां संधं सश्वत । प्राप्नुत । कीदृशं । रजस्तुरं ।
 पार्थिवस्य पांसोस्त्वरयितारं प्रेरकमित्यर्थः । तवसं । प्रवृद्धं । ऋजीषिणं । तृती-
 यसवने हि मरुतः स्तूयन्ते । तच्च च ऋजीषमभिषुण्वन्तीति ऋजीषसंबन्धः श्रुतः ।
 अतस्तद्धतं वृषणं कामानां वर्षितारं ॥ हवसा । हेजोऽसिप्रत्यये बहुलं छंदसीति

संप्रसारणं । गृणीमसि । गृ शब्दे । इदं तो मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
रजस्तुरं । रजांसि तुतोतीति रजस्तूः । तुर त्वरणे । क्तिप् चेति क्तिप् । वृषणं ।
वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घाभावः । सश्चत । ग्लुञ्च षस्त्र गतावित्यत्र सश्चि-
मथेक इति धातुवृत्तावुक्तं । गतिकर्मसु च सश्चतीति पठितं । श्रिये । सावेका च
इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

प्र नृ स मर्तः शर्वसा जनाँ अति तस्थौ व ऊती मरुतो यमावत ।

अर्वद्विवाजं भरते धना नृभिरापृच्छयं क्रतुमा शेति पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र। नृ। सः। मर्तः। शर्वसा। जनान्। अति। तस्थौ। वः। ऊती। मरुतः। यं। आवत।

अर्वतऽभिः। वाजं। भरते। धना। नृऽभिः। आपृच्छयं। क्रतुं। आ। शेति। पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्ता मनुष्यः शर्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषानति । अतीत्य ।
नृ शिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति । हे मरुतो वो युष्माकमृती ऊत्या रक्षणेन
यं पुरुषमावत । अरक्षत । अपि च स पुरुषोऽर्वद्विरश्वैः साधनभूतैर्वाजमर्चं
नृभिः स्वकीयैर्मनुष्यैर्धनानि च भरते । संपादयति । तथापृच्छयमाप्रष्टव्यं गोभनं
क्रतुमग्निष्टोमादिकर्माशेति । आप्नोति । पुष्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥
ऊती । तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्त-
त्वप्रतिषेधः । आपृच्छयं । छंदसि निष्टर्क्यत्यादावाङ्पूर्वात्पृच्छतेः क्वचप्रत्ययांतो
निपात्यते । यहिज्यादिना संप्रसारणं । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शि-
ष्यते । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । शेति । शि निर्वासगत्याः । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् । पुष्यति । पुष पुष्टौ । दिवादित्वात् श्यन । निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
तिङः परत्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृत्सु दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।

धनस्पृतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं गतं हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं। मरुतः। पृत्सु। दुष्टरं। द्युऽमंतं। शुष्मं। मघवत्सु। धत्तन।

धनऽस्पृतं। उक्थ्यं। विश्वऽचर्षणिं। तोकं। पुष्येम। तनयं। गतं। हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतः । मघवत्सु हविर्लक्षणधनयुक्तेषु यज्ञमानेषु पुत्रं धत्तन । स्थाप-
यतेति यावत् । कीदृशं पुत्रं । चर्कृत्यं । कार्येषु पुनः पुनः पुरस्कृत्यं । सर्वकर्म-
कुशलमित्यर्थः । पृत्सु संग्रामेषु दुष्टरं । दुःखेन तरितव्यं । अजेयमित्यर्थः । द्युमंतं ।
दीप्तिमंतं । शुष्मं । शत्रूणां शोषकं बलवंतं । धनस्पृतं । धनानां स्पृष्टारं धनैः
प्रीतं वा । उक्थ्यं । उक्थं स्तोत्रं तदहं प्रशस्यमित्यर्थः । विश्वचर्षणिं । विशेषेण
दृष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं तोकं पुत्रं तनयं पीत्रं च शतं हिमा हेमंततृपलक्षितान्
शतं संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्येम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता
हेमंततृयोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमास्त्रायते । शतं हिमा इत्याह शतं
त्वा हेमंतानि धिपीयेति वाच्यतदाहेति ॥ चर्कृत्यं । प्रकृतियहणे यद्गुगंतस्यापि
ग्रहणमिति न्यायेन करोतिर्यद्गुगंताद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् । तुगागमः । प्रत्य-
यस्य पित्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्या-
नमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं । तृ प्रवनतरणयोः । ईषद्दुःसुध्विति खल् ।
मुषामादेराकृतिगणत्वात् पत्वं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । धत्तन । तप्त-
नप्तनथनाश्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हंतर्हि चेति मक्प्रत्ययः । अर्शश्चाद्यच् ।
वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

एकादशिनस्य मारुतस्य पणोर्वपायागस्य नृ शिरमित्येषा याज्या । सूचितं
च । शुची वो हव्या मरुतः शुचीनां नृ शिरं मरुतो वीरवंतं । आ० ३. १. इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

नृ शिरं मरुतो वीरवंतमृतीपाहं रयिमस्मासु धत्त ।

सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मशु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १५ ॥

नु । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवंतं । ऋतिऽसहं । रयिं । अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनं । शूशुऽवांसं । प्रातः । मशु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थासुं वीरवंतं वीरैः पुत्रैर्वधंतं तद्वतं । यद्वा वीर्येपितमृती-
पाहं गंतृणां शत्रूणामभिभवितारं । एवंविधं रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त ।
स्थापयत । सहस्रिणं शतिनमेतत्संख्याकधनवंतं । अत एव शूशुवांसं प्रवृद्धं ।
अपि चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्नोमः मरुतः प्रातःकाले
जगम्यात् । आगच्छतु ॥ नृ शिरं । ऋचि तुनुयेति दीर्घः । पूर्वपदादिति षत्वं ।

ऋतीषाहं । ऋ गती । कर्तरि क्तिच् । षह अभिभवे । छंदसि सह इति श्विप्रत्ययः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । सुषामादित्वात् षत्वं । शूशुवांसं । दुश्शेऽपि गतिवृद्धोः । लिटः क्लृप्त् । विभाषा श्वेः । पा० ६. १. ३०. । इति संप्रसारणं । द्विवचने तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । वस्वेकाजाद्वसामिति नियमादि-
डभावः । प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सृक्तानि । तत्र पश्चेत्यादीनि षट् सृक्तानि द्विपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे द्वे द्वे ऋचौ चतुःषदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते । अयुक्संख्यासु तु यात्यातिरिच्यते सा तथैवाम्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विप-
दयोरेक एव । प्रयोगे तु ताः पृथक् पृथक् गंसनीयाः । मृच्यते हि पश्चा न
तायुमिति द्विपदं । आ० ६. १०. । इति ॥ तत्र पश्चेति दशर्चं प्रथमं सृक्तं । अचानु-
क्रम्यते । पश्चा दश पराणरः शाक्त्यो द्विपदं तदिति । शाक्त्युचः पराणर ऋषिः ।
तत्पुत्रत्वं च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराणर इति । द्विपदा
विराट् छंदः । विंगतिका द्विपदा विराज इति हि तच्चक्षणं । अग्निदेवता ।
परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितं । पश्चा न तायुमित्यारभ्येत्या हीत्यतः प्राक्
यत्सृक्तजातं तत्सर्वमाग्नेयमिति तस्यार्थः । द्विपदं तदित्युक्तत्वादितमादीनि षट्
सृक्तानि तुल्यादिपरिभाषया द्विपदानि ॥ दशमेऽहनि विश्वदेवशस्त्रे विश्वदेवसृ-
क्तात्पूर्वमेतद्विपदं सृक्तं गंसनीयं । सूत्रमुदाहृतं ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

पश्चा न तायुं गुहा चतंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।

सज्जोषा धीराः पदेरनु गमन्नुप त्वा सीदन्विश्वे यज्ञचाः ॥ १ ॥

पश्चा । न । तायुं । गुहा । चतंतं । नमः । युजानं । नमः । वहंतं ।

सऽज्जोषाः । धीराः । पदेः । अनु । गमन । उप । त्वा । सीदन् । विश्वे । यज्ञचाः ॥ १ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सज्जोषाः समानप्रीतयः संतो हे अग्ने त्वां पदेर्मार्गं
पादकृतेर्लाञ्छनैरनुगमन् । अन्वगमन । कीदृशं । पश्चापहतेन पशुना सह वर्त-
मानं तायुं न । तायुरिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्चादिधनमपहत्य

दः प्रवेगे गिरिगङ्गेरे वर्तते तद्बहुहा चतंतं । अब्रूपायां गुहायां गच्छंतं वर्तमानं ।
चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरग्रेषु प्रवेगः समाम्नायते । स निलायत
सोऽपः प्राविशदिति । यद्वा । अश्वत्थगुहायां गच्छंतं वर्तमानं । श्रूयते च ।
अग्निर्देवेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽश्वत्थे संवत्सरमतिष्ठदिति । तथा
नमो युजानं । हविलंक्षणमन्नमात्मना संयुजानं । नमो वहंतं । देवेभ्यः प्रक्षं
हविर्वहंतं । यज्ञचा यज्ञनीया विश्वे सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वामुपसीदन् । समीपं
प्राप्नुवन् । ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्चा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु छंदसि वाचचन-
मिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । गुहा । भिदादिषु पाठा-
दङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
युजानं । शानचि बहुलं छंदसीति विवरणस्य लुक् । सजोषाः । जुषी प्रीतिसं-
वनयोः । समानं जुषंत इति सजोषसः । समानस्य छंदसीति सभावः । कृदन्त-
रपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां मुलुगिति जसः सुः । गमन् । गमेर्लुङि मंचे घसेति
ल्लुक् । गमहनेत्यादिनापधालोपः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
यज्ञचाः । अमिनशीत्यादिनाचनप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ऋतस्य देवा अ॒नु॒ व्र॒ता गु॒र्भु॒व॒त्परि॒ष्टि॒द्या॒नं भृ॒म ।

व॒र्ध॒न्ती॒मापः॑ प॒न्वा मु॒ग्नि॒श्चि॒मृ॒तस्य॑ यो॒ना॒ गर्भे॑ मु॒जा॒तं ॥ ७ ॥

ऋ॒तस्य॑ । दे॒वाः । अ॒नु॒ । व्र॒ता । गुः । भुव॑न्त । परि॒ष्टिः । द्यौः । न । भृ॒म ।

व॒र्ध॒न्ति । ई॒ । आपः॑ । प॒न्वा । मु॒ग्नि॒श्चि॒म् । ऋ॒तस्य॑ । यो॒ना॒ । गर्भे॑ । मु॒ज॒जा॒तं ॥ ७ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टीक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायितस्याग्नेर्व्रता व्रतानि
कर्माणि गमनावस्थानगयनादिरूपाण्यनुगुः । अन्वेष्टुमगमन । तदनंतरं परिष्टिः
परितः सर्वतोऽन्वेषणं भुवन्त । अभवन् । भृम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुभिर्देवैर्द्यानं स्वर्गं
उवाभूत् । उंटादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता इत्यर्थः । आपोऽन्वे-
वता ईमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धन्ति । प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथा-
रक्षन्तित्यर्थः । कीदृशं । पन्वा स्तोत्रेण मुग्निश्चिं मुष्टु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना ।
योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूते जले गर्भे गर्भस्थानं
मध्ये मुजातं मुष्टु प्रादुर्भूतं । एवमप्यु वर्तमानमग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत ।

तदनंतरं देवास्तमज्ञासिषुरिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः प्राविशन्नं देवाः प्रेषमैच्छन् । तं मत्स्यः प्राब्रवीदिति ॥ व्रता । शेषं छंदसि बहुलमिति शेलोपः । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थिति मिचो लुक् । आत इति ऋजुम् । उस्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टिः । इषु इच्छायां । क्तिनि तितुचेतीट्प्रतिषेधः । शकंधादिवात्पररूपत्वं । पा० ६. १. ९४. २. । तादौ च नितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । भृम । मुपां मुलुगिति सोऽादेशः । ह्रस्वच्छांदसः । वर्धन्ति । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । शपः पित्वादानुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । पन्वा । पन स्तुतौ । औणादिको भाव उप्रत्ययः । मुणिश्चिं । टुओश्चि गतिवृद्धोः । आह-गमहनजन इत्येवोत्सर्गच्छंदमीति वचनात्किप्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । लिङ्गद्वावाहुिर्भावे बहुलं छंदमीत्युकारस्यत्वं । छांदसो यणादेशः । सः पृजायामिति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं । स्वती पृजायामिति प्रादिसमासः । अथ-यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पुष्टिर्न रखा श्छितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म शोदो न शंभु ।

अत्यो नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न शोदः क उ वराते ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रखा । श्छितिः । न । पृथ्वी । गिरिः । न । भुज्म । शोदः । न । शंभु ।

अत्यः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । शोदः । कः । उ । वराते ॥ ३ ॥

रखा रमणीया सर्वेषां हृद्या पुष्टिर्न । अभिमतफलानामभिवृद्धिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मिकसकलव्यवहारस्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा पुष्टिरिव रखा गंतव्यः । शब्दनीयः स्तुत्यो वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्यज्ञे हविर्भिः प्राप्यत इति भावः । पृथ्वी विस्तीर्णा श्छितिर्न भूमिरिवाग्निरपि विस्तीर्णाः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपेणावस्थानात् । गिरिर्न पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं फलमृलादिकमाहत्य सर्वे भुञ्जते तद्वदग्रावपि पचंतः सर्वे भुञ्जते । यद्वा । अग्रावाहुतिं हुत्वा यज्ञमानाः स्वर्गफलं भुञ्जते । अथवा गिरिर्यथा दुर्भिश्चैव सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति स्वकीयफलमृलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापादनुष्टातृन्प्रमुंचति । तथा चास्मायते । अग्निर्मा तस्मादेनमः प्रमुंचत्विति । शंभु मुखकरं शोदो न । उदकमिव । यथोदकं मुखं करोति तद्व-

दग्निः सर्वेषां मुखकारीत्यर्थः । अज्मन् । संयामनामैतत् । अज्मनि संयामेऽत्यो न सततगमनशीलो जात्यश्च इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा सादिना प्रेषितो जात्यश्चो हंतव्यसमीपमाशु गच्छति तद्वदग्निरपि स्तोतृभिः प्रेषितः सन् शक्नुहंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः । अपि च सिंधुर्न क्षोदः । स्यंदनशीलमुदकमिवायमपि शीघ्रगामी । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निवारः । तद्वद्गन्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादीमेनमग्निं को वराते । को वारयेत् । न कोऽपि वारयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा । रविर्गत्यर्थः । रण्यते प्राप्यत इति रण्वः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि पचाद्यच् । भुज्म । भुज् पालनाभ्यवहारयोः । इषुयुधीधीति विधीयमानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । मुपां मुलुगिति सोलुक् । अज्मन् । अज् गतिक्षेपणयोः । सनिनि वलाटावाडधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्दीभावाभावः । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतक्तः । मृज् विसर्ग इत्यस्माद्भ्रजंतः सर्गशब्द आद्युदात्तः । तंचु गर्ता । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । अनिदितामिति नलोपः । सर्गेण प्रतक्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितव्यर्थान्निष्ठायां लेटोऽडाटावित्यादागमः । व्यत्ययेन शप् । वेतोऽन्यत्रेत्यत्वस्य विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

जामिसिंधूनां भ्रातेव स्वसामिभ्यान् राजा वनान्यत्ति ।

यद्वातं जृतो वना व्यस्थादग्निर्हं दाति रोमां पृथिव्याः ॥ ४ ॥

जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽइव । स्वसां । इभ्यान् । न । राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वातंऽजृतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । ह । दाति । रोम । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

सिंधूनां स्यंदनशीलानामपामयमग्निर्जामिर्विंधुः । तासामुत्पादकत्वात् । तथा चास्मात् । अग्रेराप इति । यद्वा देवेभ्यः पलायितोऽप्सु वर्तमानः सन्तासामपां वंधुर्बभूवेत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । स्वसां स्वसृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन हितकरो भवति तद्वत् । तादृशोऽग्निरवनानि महान्यरण्यान्यत्ति । भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तच्च निदर्शनं । राजेभ्यान् । भियं यंतीति नैरुक्त्युत्पत्त्येभ्याः शक्नुवः । तान्यथा समूलं हिनस्ति तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा धनम-

पहरन्नाजा हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च । यद्यदा वातजृत्तो वातेन प्रेरितः सन्वना वनान्यरण्यानि व्यस्यात् । उक्तप्रकारेण विविधमातिष्ठति । दग्धुं प्रवर्तते । तदानीमग्निर्ह । अमावग्निरेव पृथिव्या भूमेः संबन्धीनि रोमौषधिरूपाणि रोमाणि दाति । छिनत्ति । भूम्यामोषधिवनस्पतिजातं यदस्ति तत्सर्वं दहतीति भावः ॥ स्वप्नां । आमो नुडभावश्लांसः । अस्यात् । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक । दाति । दाप् लवने । अदादित्वाच्छपो लुक ॥

पंचमीमृचमाह ॥

श्वसित्यप्सु हंसो न सीदन क्रत्वा चेतिष्ठो विणामुपभृत ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिश्वा विभुर्दूरभाः ॥ ५ ॥

श्वसिति । अपऽस । हंसः । न । सीदन । क्रत्वा । चेतिष्ठः । विणां । उपऽभृत ।

सोमः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा । विऽभुः । दूरऽभाः ॥ ५ ॥

अयमग्निर्दंवेभ्यः पलायितः सन्नस्पृदकेषु श्वसिति । प्राणिति । विगूढो वर्तत इत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । हंसो न सीदन । उदकमध्ये उपविशन् हंस इव । कीदृशोऽग्निः । क्रत्वा क्रतुना ज्ञानहेतुनात्मीयेन प्रकाशेन विणां प्रजानां चेतिष्ठः । अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । राज्ञो हि सर्वं जना अंधकारावृतं सर्वमग्नेः प्रकाशाज्ज्ञानंति । उपभृत । उपस्युषः कालेऽग्निहोत्रादौ प्रवृद्धः । सोमो न वेधाः । सोम इव विधाता सष्टा । सोमो यथा सकलमोषधिरूपं भोग्यजातं सृजति । सोमो वा ओषधीनां राज्ञेति श्रुतः । तथा सकलं भोक्तृजातं सृजति । अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरीयकं । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाजसनेयकेऽपि भोक्तृभोग्ययोरग्नीषोमात्मकत्वमास्नातं । एतावद्वा उदमन्नं पिबान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदकनाम । ऋतादुदकात्प्रादुर्भूतः पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभूत् । ततः प्रादुर्भूतः सन्विभुः प्रभृतः संपन्नः । यद्वा शिश्वा शिशुना गर्भस्थेन वत्सेन सहिता गौरिव विभुः प्रभृतावयवो जात इत्यर्थः । दूरभाः । दूरं विप्रकृष्टदेगेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसितीति पूर्वेण संबंधः ॥ श्वसिति । श्वस प्राणने । अदादित्वाच्छपो लुक । रुदादिभ्यः सार्वधातुके । पा० १. २. १६. । इतीडागमः । तिपः पित्वादनुदात्तत्वे

धातुस्वरः शिष्यते । ऋत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावाभावः ।
उषसि बृध्यत इत्युषर्भुत् । बुध अथगमने । क्तिप् चेति क्तिप् । एकाचो वश इति
भषभावः । अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । पा० ६. २. ७१. २. । इति सकारस्य
रेफादेशः । शिष्या । गो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं । जः कित्सन्वञ्च । उ० १. २०. ।
इत्युप्रत्ययः । सन्वद्भावाद्भिर्भावेत्वे । अत एव निह्वादाद्युदात्तत्वं । किङ्ङावादातो
लोप इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां सुलुगिति सोराकारः । द्वितीये तु
पूर्ववन्नाभावाभावः । दूरभाः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुव्रीहावपि बहुल-
वचनादलुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

रयिरिति द्गर्चं द्विपदमध्ययनतः पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं पराशरस्यार्धमाग्नेयं ।
अनुक्रांतं च । रयिरिति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

रयिर्न चिच्चा सूर्यो न संदगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनुः ।

तक्का न भूर्णिर्वना सिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभावा ॥ १ ॥

रयिः । न । चिच्चा । सूरः । न । संदहक् । आयुः । न । प्राणः । नित्यः । न । सूनुः ।

तक्का । न । भूर्णिः । वना । सिषेक्ति । पयः । न । धेनुः । शुचिः । विभाऽवा ॥ १ ॥

अयमग्नी रयिर्न धनमिव चिच्चा चायनीयो विचित्ररूपो वा । सूर्यो न सूर्य
इव संदहक् संदष्टा सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता । आयुर्न प्राणः । आयुर्मुखे संचरन्
प्राणः प्रश्नसन्वायुरिव प्रियतमः । यद्वा यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थाप-
यति । तथा चास्नायते । यावद्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुरिति ।
एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न सूनुः । नित्यो ध्रुवः
पुत्र इव प्रियकारी । यथारमः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य
स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चास्नायते । पुत्रः पित्रे लोक्कृज्जातवेद इति । तक्का
न गतिमानश्च इव भूर्णिर्भता । यथाश्च उपर्याहूढं पुरुषं विभर्ति धारयति
पोपयतीति वा तद्वदयमपीत्यर्थः । पयो न धेनुः । पय इव प्रीणयिता । शुचि-
दीप्तिः । विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्यना वनान्यरण्यानि
सिषक्ति । दग्धुं समवेति । सेवते वा ॥ चिच्चा । सुपां सुलुगिति सोः पूर्वसवर्ण-

दीर्घत्वं । नित्यः । नेध्रुवे । पा० ४. २. १०४. ३. । इति त्यप् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वं
उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तक्का । तक् हसने । गतिकर्मसु पठितत्वादच्च गत्यर्थः ।
तक्कति गच्छतीति तक्का । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भूर्णिः । घृणिपृ-
श्निरित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

दाधारं श्लेममोको न रण्वो यवो न पक्को जेता जनानां ।

ऋषिर्न स्तुभ्वा विष्णु प्रणस्तो वाजी न प्रीतो वयो दधाति ॥ २ ॥

दाधारं । श्लेमं । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्कः । जेता । जनानां ।

ऋषिः । न । स्तुभ्वा । विष्णु । प्रणस्तः । वाजी । न । प्रीतः । वयः । दधाति ॥ २ ॥

अयमग्निः श्लेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति । स्तोतृभ्यो दत्तस्य
धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः । ओको न । निवासस्थानं गृहमिव रण्वो
रमणीयः । यद्वा गंतव्यः । गृहवत्सर्वः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्कः ।
यथा पक्को यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदग्निरपि पाकादिकार्यहेतुतयोपभोग्य
इत्यर्थः । जनानां जेता । शत्रुजनानां मध्येऽभिभविता । ऋषिर्न मंचदृष्टा ऋषि-
रिव स्तुभ्वा देवानां स्तोता । विष्णु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु प्रणस्तः प्रख्यातः ।
वाजी न । अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः । यथाश्वो हर्षयुक्तो युद्धाभिमुखं गच्छति
तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्ययोऽन्नं
दधाति । दधातु । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्नाम । वयः शस्त्रेति तन्नामसु
पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । श्लेमं । श्लियति निवसत्य-
नेनेति श्लेमः । अतिस्तुस्वित्यादिना मन । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । रण्वः । रवि धवि
गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि कप्रत्ययः । इदित्वानुम । जेता । तृनंत आद्युदात्तः ।
जनानां । यतश्च निर्धारणं । पा० २. ३. ४१. । इति निर्धारणे षष्ठी । नेयं कर्मणि
षष्ठी । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात् । स्तुभ्वा । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कनिप् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

दुरोकगोचिः क्रतुर्न नित्यो जायेव योनावरं विश्वस्म ।

चित्रो यदभ्राट् श्वेतो न विष्णु रथो न रुक्मी त्वेषः समत्सु ॥ ३ ॥

दुरोकऽगोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽडव । योनौ । अरं । विश्वस्मै ।
चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वेतः । न । विश्व । रथः । न । रुक्मी । त्वेषः । समत्ऽसु ॥ ३ ॥

दुरोकगोचिर्दुःप्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां कर्ता । स डव ध्रुवः ।
यथा स कर्मसु ध्रुवोऽप्रमत्तः सन् जागर्ति तद्वदयमग्निः कर्मसु रक्षासां दहने
ध्रुवो जागर्तीत्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेव । योपिदिव । अग्निहोत्रादिगृहे
वर्तमानो वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं भूषणं भवति । यथा जायया
गृहमलंकृतं भवति तद्वदग्निना यज्ञगृहमप्यलंकृतं सहृद्यत इत्यर्थः । चित्रश्चाय-
नीयो विचित्रदीप्तिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट् । भ्राजते । तदानीं श्वेतो न शुभ्रवर्ण
आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य उवाग्निः प्रकाशको भवति । विश्व प्रजामु
रथो न रथ इव रुक्मी सुवर्णवद्रोचमानदीप्तिरुक्तः समत्सु संग्रामेषु त्वेषो दीप्तः ।
एवंभूतोऽग्निर्यदभ्राडिति पूर्वणान्वयः ॥ दुरोकगोचिः । उच समवाये । ईषहुः-
मुष्विति कृच्छ्रार्थं खल । बहुलवचनात्कुलं । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
दुरोकं गोचिस्तेजो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरं । वालमूलेत्या-
दिना लकारस्य रेफादेशः । अभ्राट् । भ्राजु दीप्ता । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
बहुलं छंदसीति णपो लुक् । वश्चादिषत्वे ज्ञत्वं । अडागम उदात्तः । यद्वृत्तयो-
गादनिघातः । समत्सु । समानं माद्यत्येष्विति समदः संग्रामाः । आणादि-
कोऽधिकरणे क्तिप् । समानस्य छंदसीति सभावः । यद्वा सम्यगति भक्षयति
वीरानिति समत् । संपूर्वादन्तेः क्तिप् चेति क्तिप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सेनेव मृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्वेपप्रतीका ।

यमो ह जातो यमो जनिष्वं जारः कनीनां पतिर्जनीनां ॥ ४ ॥

सेनाऽडव । मृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् । त्वेषऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वं । जारः । कनीनां । पतिः । जनीनां ॥ ४ ॥

मृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरिवायमग्निरमं शत्रूणां
भयं दधाति । विदधाति । करोतीत्यर्थः । यद्वा मृष्टा सेनेवामं बलं दधाति ।
सा यथा बलवती तद्वदग्निरपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनांतरमुच्यते । दिद्यु-
दिति वज्रनाम । तेन चात्रेषुल्लस्यते । त्वेषप्रतीका दीप्तमुखास्तुर्न दिद्युत् । क्षेपुः

संबन्धिनीषुरिव । सा यथा भीषयते तद्वदग्निरपि राक्षसादीन् भीषयत इत्यर्थः ।
 अत्र निरुक्तं । सेनेव मृष्टा भयं वा बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्क्षेपप्रतीक्यादि ।
 नि० १०. २१. । यच्छति ददाति स्तोतृभ्यः कामानिति यमोऽग्निरुच्यते । यद्वा ।
 इंद्राग्नोर्युगपदुत्पन्नत्वादग्रेयमत्वं । अस्मिन्नर्थे यास्केन मंत्रब्राह्मणे दर्शिते । यमो
 ह जात इंद्रेण सह संगतः । यमाविहेह मातेरत्यपि निगमो भवति । यो जात
 उत्पन्नो भूतसंघो यच्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्स्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो
 ह । अग्निरिव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् । कनीनां कन्यकानां
 जारो जरयिता । यतो विवाहसमये अग्नौ लाजादिद्रव्येण होमे सति तासां
 कन्यात्वं निवर्तते । अतो जरयितव्युच्यते । तथा जनीनां जायानां कृतविवाहानां
 पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषसंभोगेच्छावस्थां स्त्रियं सोमो
 लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् । स च
 गंधर्वा विवाहसमयेऽग्नये प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितामिमां
 प्रायच्छदिति । उममर्थे काचिहक् स्पष्टं वृत्ते । सोमो ददद्गंधर्वाय गंधर्वा दददग्नये ।
 रयिं च पुत्रांश्चादादग्निरमत्यमथो उमामिति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अग्निष्टे
 पतिरित्यपि निगमो भवति । नि० १०. २१. । इति । यद्वा जनीनां पालयिता
 यतोऽयमनुष्ठितर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनेव । उनेन सह वर्तत इति सेना ।
 वोपसर्जनस्येति सभावः । बहुव्रीहिस्वरः । जनित्वं । जनी प्रादुर्भावे । कृत्यार्थे
 तवैकेनिति कर्मणि त्वन्प्रत्ययः । उडागमः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । जारः । जरयतीति
 जारः । दारजारो कर्तरि णिलुक् चेति निपात्यते । कनीनां । कन्याशब्दात्
 षष्ठ्येकवचने बहुलं छंदसीति बहुलग्रहणात्कप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जनीनां ।
 जन्यंत आस्त्विति जनयः स्त्रियः । उन सर्वधातुभ्य इतीनप्रत्ययः । निह्वादा-
 द्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तं वञ्चराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नष्टीत इह ।

सिंधुर्न शोदः प्र नीचीरेनोन्नवैत गावः स्वर्हणीके ॥ ५ ॥

तं । वः । चराथा । वयं । वसत्या । अस्तं । न । गावः । नष्टीते । इह ।

सिंधुः । न । शोदः । प्र । नीचीः । ऐनोत् । नवैत । गावः । स्वः । हणीके ॥ ५ ॥

व इति व्यत्ययेन बहुवचनं । हे अग्ने तं त्वां चराथा । चरतीति चरथः

पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः साध्याहुतिरपि चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कार-
रणशब्दः । चराथा चरथया पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति
निवसतीति स्थावरो व्रीह्यादिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या पुरो-
डागद्याहुत्या च वयमिहं प्रदीप्रमग्निं नक्षंते । व्याप्नुयाम । पुरुषव्यत्ययः । तच्च
दृष्टान्तः । अस्तं न गावः । अस्तमिति गृहनाम । यथा गावो गृहं व्याप्नुवंति
तद्वत् । अत्र यास्कः । तं वञ्चराथा चरंत्या पश्चाद्हुत्या वसत्या च निवसंत्यौष-
धाहुत्यास्तं यथा गाव आप्नुवंति तथाप्नुयाम । नि० १०. २१. । इति । अयमग्निः
सिंधुर्न द्यौदः स्यंदनशीलमुदकमिव नीचीर्नितरामंचतीरितस्ततो नितरामुद्वृच्छं-
तीर्ज्वालाः प्रेनोत् । प्रेरयति । यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्व-
दग्नेर्ज्वाला दग्धव्यं प्रति गच्छंतीति भावः । स्वर्नभसि वर्तमाने हृणीके दर्शनीये
तस्मिन्नग्नौ गावो गमनस्वभावा रश्मयो नवंत । संगच्छंते । नवतिर्गतिकर्मा ॥
चराथा । चरैरौणादिकोऽथक्प्रत्ययः । दीर्घश्छांदसः । सुपां मुलुगिति विभक्ते-
राकारः । वसत्या । वहिवस्यतिभ्यश्चित् । उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः । उदात्तयण
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन्सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना
तन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । नक्षंते । नक्षतिर्थाप्रिकर्मा ।
नक्ष गतौ । व्यत्ययेनात्मनेपदं । चादिलोपे विभाषेति निघाताभावः । नीचीः ।
निपूर्वादंचतेश्चोपसंख्यानमिति । डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं ।
न्यधी च । पा० ६. २. ५३. । इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गतौ । अंतर्भा-
वितरण्यर्थाच्छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन श्रुः । आडागमो
वृद्धिश्च । हृणीके । हृणिर् प्रेक्षणे । अनिहृणिभ्यां चेति कीकन्प्रत्ययः । निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

वनेष्विति द्वेपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं मूक्तं पराशरस्यार्घमाग्नेयं ।
वनेष्वित्यनुक्रांतं । विनियोगो लङ्गिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वनेषु जायुर्मतेषु मित्रो वृणीते श्रुष्टिं राजेवाजुयं ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधीर्हता हव्यवाट् ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणीते । श्रुष्टिं । राजाऽडव । अजुयं ।
क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधीः । होता । हव्यऽवाट् ॥ १ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः सखा सोऽयमग्निः
श्रुष्टिं । आश्वत्थुते कर्माणि व्याप्नोतीति श्रुष्टिर्यजमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठा-
तेत्यर्थः । तथा च यास्कः । श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति । नि० ६. १२. । एवंभूतं
यजमानं वृणीते । संभजते । अनेन प्रत्तं हविः स्वीकृत्य रक्षतीति भावः । तच्च
दृष्टान्तः । राजेवाजुयं । अजुयं जरारहितं दृढांगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवंभूतं
पुरुषं यथा राजा वृणीते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता । क्रतुर्न ।
क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा । होता देवानामाह्वाता
हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवानामग्निः । तथा चास्त्रायते । त्रयो वा अग्नयो
हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणामिति । एवंभूतोऽग्निः
स्वाधीः शोभनकर्मा शोभनध्यानो वा भुवत् । भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृवापा-
जीत्युण् । अजुयं । जृष् वयोहानौ । भावे ण्यत् । वृद्धौ कृतायामाकारस्य व्यत्यये-
नोकारः । जुयं जरा नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
भुवत् । भवतेर्लेट्छाडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । भूमवोस्ति-
डीति गुणप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्वाहुहा निषीदन् ।

विदंतीमन्न नरो धियं धा हृदा यत्तृष्टान्मंचाँ अणंसन ॥ २ ॥

हस्ते । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात । गुहा । निऽसीदन् ।

विदंति । ई । अच । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् । तृष्टान् । मंचान् । अणंसन ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वाणि नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणानि धनानि हस्ते स्वकीये
बाहौ दधानो धारयन्नयमग्निर्गुहा गुहायामप्सु मध्येऽश्वत्थादौ वा संवृतप्रदेशे
निषीदन् निगूढो वर्तमानः सन्नमे भये देवान्वात । अस्थापयत् । अग्नीं हविर्भिः
सह पलायिते सति सर्वे देवा अभैषुरित्यर्थः । नरो नेतारो धियंधाः कर्मणा
बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अचास्मिन्काल ईमेनमग्निं विदंति । जानंति ।
यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या तृष्टान्निर्मितानग्निस्तुतिपरान्मंचानणंसन ।

अस्त्वुवन । अवोचन्नित्यर्थः ॥ निषीदन् । सदेरप्रतेरिति षत्वं । विदंति । विद
ज्ञानं । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति
कः । तत्पुरुषे कृते बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् ।
तश्च त्वश्च तनूकरणे । निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । स्कोः संयोगाद्योरिति
कलापः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अजो न द्यां दाधारं पृथिवीं तस्तंभ द्यां मंत्रेभिः सत्यैः ।

प्रिया पदानि पश्वो नि पाहि विश्वायुरग्रे गुहा गुहं गाः ॥ ३ ॥

अजः । न । द्यां । दाधारं । पृथिवीं । तस्तंभं । द्यां । मंत्रेभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पश्वः । नि । पाहि । विश्वऽआयुः । अग्रे । गुहा । गुहं । गाः ॥ ३ ॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा न जायत इत्यजः । जन्मरहित
इत्यर्थः । स इव द्यां । शोति पृथिवीनाम । द्यां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रका-
शकत्वेन धारयति । पृथिवीत्यंतरिक्षानाम । पृथिवीमंतरिक्षं च धारयतीत्येव ।
द्यां द्युलोकं सत्यैरवितथार्थैर्मंत्रेभिर्मंत्रैस्तंभ । स्तभ्नाति । यथाधो न पतति ।
उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मंत्रेर्दिवो धारणं तैत्तिरीये समास्नातं ।
देवा वा आदित्यस्य स्वर्गलोकस्य पराचोऽतिपातादविभयुः । तं छंदोभिरह-
हनृत्या इति । यद्वा सत्यैर्मंत्रैः स्तूयमानोऽग्निर्द्यौं तस्तंभेति । हे अग्रे विश्वायुः ।
विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि पदानि शोभनतृ-
णोदकोपेतानि स्थानानि निपाहि । नितरां पालय । सा धाक्षीरित्यर्थः । तर्हि
कुत्र निवसामीति चेत् तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायो-
ग्यस्थानं गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु छंदसि वावच-
नमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
गुहा । सुपां मुलुगिति पंचम्या आज्ञादेशः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन
ह्रस्वत्वं । गाः । छंदसो लुङ् । इणो गा लुङीति गादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

य इँ चिकेत गुहा भवतमा यः ससाद् धारामृतस्य ।

वि ये चृतंत्यूता सपंत आदिश्रमूनि प्र ववाचास्मै ॥ ४ ॥

यः । ई । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । समाद । धारा । ऋतस्य ।
वि । ये । चृतंति । ऋता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि । प्र । ववाच । अस्मि ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवंतं गुहायां संतमग्निं चिकेत । जानाति । यश्च
ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारयितारमेनमग्निमाससाद । आसीदति । उपास्त
इत्यर्थः । ये च ऋता ऋतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्पृशंतो वा
पुरुषा एतमग्निं विचृतंति । अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्यथंति । कुर्वंतीत्यर्थः । आदित
स्तुत्यनंतरमेवास्मि सर्वस्म स्तोतृजनाय वसूनि धनानि प्रववाच । प्रकथयति ॥
चिकेत । कित ज्ञाने । लिटि णलि लिट्स्वरः । चृतंति । चृती हिंसायथनयोः ।
तौदादिकः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि
ब्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेपामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । संप्रसारणाच्चेति
परपूर्वत्वस्य वा छदसि । पा० ६. १. १०८. १. । इति विकल्पनाद्यणदेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि यो वीरून् रोधन्महत्वात् प्रजा उत प्रमृष्वंतः ।
चित्रिपां दमे विश्वायुः सद्येव धीराः संमाय चक्रुः ॥ ५ ॥
वि । यः । वीरून् । रोधत् । महि । उत । प्रजाः । उत । प्रमृषु । अंतरिति ।
चित्रिः । अपां । दमे । विश्व । सद्यः । धीराः । संमाय । चक्रुः ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वीरून्स्वोपधीषु महत्वा यानि महद्भानि संति तानि विरोधत ।
विरुणद्धि । विणेषणावृणोति । नावणेषयति । उत अपि च प्रजाः प्रकर्षणोत्पन्नाः
पुष्पफलादिलक्षणाः प्रमृषूत्पादयित्रीषु मातृस्थानीयास्वोपधीष्वंतमर्थ्य विरु-
णद्धीत्येव । द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः । तथा चित्रिश्चेतयिता ज्ञापयितापां
दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नो योऽग्निर्वतंत इति शेषः ।
तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्यर्थः ।
चक्रुः । कर्माणि कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सद्येव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः संपूज्य
पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरून् । विपूर्वादोहतेः कृप् । न्यंकादिषु
वीरून् इति पठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो धकारश्चांतादेशः । उक्तं च । वीरून् ओप-
धयो भवंति । रोधत् । रुधिर् आवरणे । लेट्यडागमः । इतश्च लोप इतीकार-

लोपः । संमाय । माङ् माने ण्ये च । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् । पा० १. १. ३१. ।
न ल्यपि । पा० ६. ४. ६९. । उतीत्वप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

श्रीणन्निति द्विपदं दशचं चतुर्थं सूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचचं । ऋष्याद्याः
पूर्ववत् । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

श्रीणन्नुप स्थाहिर्वं भुरग्युः स्थातुश्चरथमक्नून्व्यूर्णोत् ।

परि यदेषामेको विश्वेषां भुवद्देवो देवानां महित्वा ॥ १ ॥

श्रीणन् । उप । स्थात् । दिव । भुरग्युः । स्थातुः । चरथं । अक्नून् । वि । ऊर्णोत् ।

परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः । देवानां । महिऽत्वा ॥ १ ॥

भुरग्युर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना श्रयणद्वयेण सोममिव तैर्हविर्भिः
श्रीणन् मिश्रयन्दिवमुपस्थात् । उपतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्थातुः स्थावरं चरथं
जंगमं तदुभयात्मकं जगदक्नून् सर्वा रात्रीश्च व्यूर्णोत् । स्वतेजसा विशेषेणाच्छा-
दयति । हविर्वहनं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्वभासा प्रकाशयति स्मेति भावः । वि-
श्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्तानामिन्द्रादीनां मध्ये देवो द्योतमानः । एक
एवायमग्निरेषां पूर्वोक्तानां स्थावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि यद्य-
स्मात्परिभुवत् । परिभवति । परिगृह्णाति । परितो व्याप्य वर्तते । परिपूर्वा
भवतिः परियहार्यः । यद्वा । एषां विश्वेषां स्थावरादीनां मध्ये वर्तमानोऽयं
देवोऽग्निर्देवानां महत्त्वानि यद्यदा परिभुवत् । परितो व्याप्नोति । तदानीमिति
पूर्वत्रान्वयः ॥ ऊर्णोत् । ऊर्णुञ् आच्छादने । ऊर्णोतिर्विभाषा । पा० १. २. ६. ।
इति वृद्धेर्विकल्पः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आदिह्ये विश्वे क्रतुं जुषंतं शुष्काद्येहैव जीवो जनिष्ठाः ।

भजंत विश्वे देवत्वं नामं ऋतं सपंतो अमृतमेवैः ॥ २ ॥

आत् । इत् । ते । विश्वे । क्रतुं । जुषंतं । शुष्कात् । यत् । देव । जीवः । जनिष्ठाः ।

भजंत । विश्वे । देवऽत्वं । नामं । ऋतं । सपंतः । अमृतं । एवैः ॥ २ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने जीवो जीवन्प्रज्वलन् शृङ्गान्नीरसादरणिरूपात्काष्ठाद्य-
द्यदा जनिष्ठाः । प्रादुर्भवसि । मथनेनोत्पद्यसे । आदित् अनन्तरमेव विश्वे सर्वे
यजमानास्ते तुभ्यं क्रतुं कर्म जुषंत । सेवन्ते । अनुतिष्ठन्ति । तथानुष्ठाय च विश्वे
ते सर्वे नाम नामकमृतमवितथं देवत्वं देवतात्वं भजन्त । भजन्ते प्राप्नुवन्ति । किं
कुर्वन्तः । अमृतममरणं त्वामेवेस्त्वां गंतृभिः स्तोत्रैः संपन्तः समवयन्तः प्राप्नुवन्त
इत्यर्थः ॥ जुषन्तेत्यादीनि वीण्याख्यातानि छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमा-
नार्थानि । एवैः । यन्ति स्तोत्राभ्यभिमुख्येन गच्छन्तीत्येवानि स्तोत्राणि । इण-
शीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ऋतस्य प्रेपा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।

यस्तुभ्यं दाशाद्यो वा ते गिष्ठात्तस्मै चिकित्वान्रयिं दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य । प्रेपाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वेऽऽयुः । विश्वे । अपांसि । चक्रुः ।

यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । गिष्ठात् । तस्मै । चिकित्वान् । रयिं । दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेपाः प्रकर्षेणेष्यमाणाः स्तुतयः क्रियन्ते ।
धीतिः । धीयते सोमः पीयतेऽस्मिन्निति धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवय-
जनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव क्रियते । अतः सोऽग्निर्विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स
तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि दर्शपूर्णमासादीनि
कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्यं यो दाशात् । चरुपुरोडाशादीनि हवीषि
ददाति । यो वान्योऽपि यो यजमानस्ते गिष्ठात् । त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्नो
भूयासमितीच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान् तत्कृतमनुष्ठानं
जानन्स्त्वं रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् । दाशु दाने । लेट्वाडागमः । गि-
ष्ठात् । शक्नु शक्नौ । इच्छार्थं सन् । सनि मीमाधुरभलभगकेत्यकारस्येसादेशः ।
अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । स्कोः संयोगाद्योरितीसः सलोपः । पूर्व-
वक्ष्णेट्वाडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिट् । क्रमुः । दयस्व । दय दानग-
तिरक्षणहिंसादानेषु ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

होता निषहो मनोरपन्त्ये स चिच्चासां पती रयीणां ।

इच्छन्ते रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वदेशैरमृताः ॥ ४ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु । आसां । पतिः । रयीणां ।
इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानत । स्वैः । दक्षैः । अमूराः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायां होता देवानामाह्वाता
सन् निषहो निषणः । मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणं । स चिन्नु स एव
त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजा-
स्तनृष्वात्मीयेषु शरीरेषु मिथः संमृष्टमेकीभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्य-
मिच्छंत । ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभंतेति यावत् । लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा
अमूरा अमृदाः सत्यः स्वैः स्वकीयैर्दक्षैः समर्थैः पुत्रैः सह संजानत । सम्यक्
अवगच्छन्ति । चिरकालं जीवंतीत्यर्थः । यद्वा दक्षगच्छः प्राणवाची । प्राणो वै
दक्षोऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैर्दक्षैः स्वकीयैः प्राणैरमूराः संगतास्त्वयैव सर्वे
जानन्ति ॥ इच्छंत । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानत । छांदसो लङ् । ऋस्यादादेशे
आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः । अमूरा । मूरा अमूरत्यत्र यास्क एवं व्याचख्यौ ।
मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि । नि० ६. ८. । इति । अतोऽत्राप्यमूरगच्छेनामूढत्व-
मुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा सुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्सं-
पदादिलक्षणो भावे क्तिप् । गच्छोप इति छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा
अमूराः । अथवा । अम गत्यादिषु । अस्मादौणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषंत श्रोषन्ते अस्य शसं तुरासः ।

वि रायं और्णोदुरः पुरुष्टुः पिपेण नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥ ५ ॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषंत । श्रोषन् । ये । अस्य । शसं । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुऽष्टुः । पिपेण । नाकं । स्तृभिः । दमूनाः ॥ ५ ॥

अस्याग्नेः शसं शसनं तुरासस्त्वरमाणाः संतो ये यजमानाः श्रोषन् ।
शृण्वन्ति । ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुषंत । सेवन्ते । तत्र दृष्टांतः । पितुर्न
पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं चायकाः पुत्रास्त्रो नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पि-
तुराज्ञां कुर्वन्ति तद्यत् । पुत्रः पुरु चायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति
वा । नि० २. ११. । इति यास्कः । पुरुष्टुः । श्नु इत्यच्ननाम । बहून्नः सोऽग्निरेषां
यजमानानां दुरो द्वाराणि यज्ञस्य द्वारभूतानि रायो धनानि और्णोत् । विवृणोति

प्रकाशयति ददातीति यावत् । अपि च दमूना दमे यज्ञगृहे मनो यस्य सोऽग्निः ।
नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको द्युलोकः । तं । स्तुभिरिति नक्षत्रनाम । स्तुभिर्न-
क्षत्रैः पिपेश । अवयवीचकार । नक्षत्रैर्युक्तमकरोदित्यर्थः ॥ श्रोषन् । श्रु श्रवणे ।
लेट्ट्याडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश । पिश अवयवे ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

शुक्र इति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं पंचमं सृक्तं पराशरस्यार्पमाग्नेयं ।
शुक्र इत्यनुक्रांतं । विनियोगो लिंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

शुक्रः शुशुक्लौ उपो न जारः पप्रा समीची दिवो न ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्लान् उपः । न जारः । पप्रा । समीची इति संऽईची । दिवः । न ज्योतिः ।

परि । प्रऽजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता । पुत्रः । सन् ॥ १ ॥

शुक्रः शुभ्रवर्णोऽयमग्निरूपो न जारः । उपसो जरयिता सूर्य उव शुशुक्लान्
शोचयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति । तथा समीची संगते द्यावापृथिव्या दिवो
न ज्योतिर्द्योतमानस्य सूर्यस्य ज्योतिरिव पप्रा । स्वतेजसा पूरयिता । हे अग्ने ।
अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञानहेतुना प्रकाशेनोक्त-
प्रकारेण सर्वं जगत्परिवभूथ । परितो व्याप्नोषि । दीव्यंतीति देवा ऋत्विजः ।
तेषां पुत्रः सन् पुन्नाम्नो नरकाच्चायकः सन् पिता भुवः । पालयिता भवसि ।
यद्वा देवानामिंद्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र उव दृतां भूत्वा पिता हविर्भिः पाल-
यिता भवसि ॥ शुशुक्लान् । शुच दीप्ता । लिटः क्मुः । व्यत्ययेन कुत्वं । पप्रा ।
पृ पालनपूरणयोरित्यस्मादाहगसहनजन इति किप्रत्ययः । मुपां सुलुगिति
सोऽदेगः । समीची । संपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । समः समि । पा० ६.
३. ९३. इति सम्यादेगः । अंचतेश्चेति वक्तव्यमिति डीप । अच इत्यकारलोपे
चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरण डीप उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । यदि तु संऽईची इति पदविभागः क्रियते । तर्ह्युद ईत् । पा० ६. ४. १३९. ।

इति विधीयमानमीत्वं सम उत्तरस्यापि दृष्टव्यं । बभूथ । बभूथाततंथ । पा० १. २. ६४ ।
इति निपातनादिङभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वेधा अह॑प्नो अ॒ग्निर्वि॒ज्ञान॑न्मृ॒धन् गो॑नां स्वा॒न्ना पित॒॑नां ।

जने॑ न शेव॑ आ॒हृयः॑ सन्मध्ये॑ निष॑त्तो र॒खो दुरो॑णे ॥ २ ॥

वे॒धाः । अ॒ह॒प्नः । अ॒ग्निः । वि॒ज्ञान॑न् । ऊ॒धः । न । गो॑नां । स्वा॒न्न । पि॒त॒नां ।

जने॑ । न । शेवः॑ । आ॒हृ॒यः । सन् । मध्ये॑ । नि॒स॒त्तः । र॒खः । दुरो॑णे ॥ २ ॥

वेधाः । मेधाविनामितत् । मेधावी यज्ञा विधाता सर्वस्य कर्ताह॑प्नो दर्परहितो
विज्ञानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्नग्निर्गोनां गवामृ॒धन् गोसंब॑न्धिपयस आश्र-
यभूतं स्थानमिव पित॒॑नामन्ना॑नां स्वा॒न्न स्वा॒दयिता॑ रमयिता । यथा गोरू॒धः
पयःप्र॒दानेन॑ सर्वाण्यन्नानि स्वा॒दृनि॑ करोति तद्वद॒ग्निरपि॑ सम्यक्पाकेन सर्वा-
ण्यन्नानि स्वा॒दृनि॑ करोतीत्यर्थः । अपि च । एवंभूतोऽग्निर्जने न शेवः । जनपदे
लोकमुखकरः पुरुष इव मध्ये यज्ञेषु मध्य आ॒हृ॒य आ॒ह्वात॑व्यः सन् दुरो॑णे यज्ञगृहे
निष॑त्तो निष॑णो र॒खो रम॑यिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गो॑नां । गोः पादांते
। पा० १. १. ५१. । इत्यपादांतेऽपि नृ॒ । स्वा॒न्ना । स्व॒द आ॒स्वाद॑ने । अंतर्भावि-
तण्यर्थादन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । सु॒पां सु॒लुगि॑ति सो॒लुक् । पि॒त॒नां ।
नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । आ॒हृ॒यः । आ॒हृ॒पूर्वात् ह्र॒यते॑रचो यदिति यत् ।
बहु॒लं छंद॑सीति संप्रसारणं । ह॒ल इति दी॒र्घः । रे॒फोप॑जनश्छांदसः । यतोऽना॒व
इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

पु॒त्रो न जा॑तो र॒खो दुरो॑णे वा॒जी न प्री॑तो वि॒शे वि॒तारी॑त् ।

वि॒शे यद॑हे नृ॒भिः स॒नी॒ष्ठा अ॒ग्निर्दे॒वत्वा॑ विश्वा॒न्य॒श्याः ॥ ३ ॥

पु॒त्रः । न । जा॑तः । र॒खः । दुरो॑णे । वा॒जी । न । प्री॑तः । वि॒शः । वि॒ । ता॒री॒त् ।

वि॒शः । यत् । अ॒हे । नृ॒भिः । स॒नी॒ष्ठाः । अ॒ग्निः । दे॒व॒त्वा । विश्वा॒नि । अ॒श्याः ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरो॑णे गृहे र॒खो रम॑यिता भवति ।
वाजीव । अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः संग्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा
वितारीत् । विशेषेण तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्ऋ॒त्वि॒ग्लक्ष॑णैर्मनुष्यैः

सहितोऽहं सनीळाः समाननिवासस्थाना विणो देवीः प्रजा यद्यदाहे । आह-
यामि । तदानीमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते प्राप्नोति ।
स्वयमेव तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः । तथा च संवांतरमाम्नास्यते । त्वमग्ने
वरुणो जायसे यत्नं मित्रो भवसि यत्समिद्ध इत्यादि ॥ अश्याः । अश्रू व्याप्नो ।
लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यर्मा । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नकिं॑ ए॒ता व्र॒ता मि॒नन्ति॑ नृ॒भ्यो यदे॒भ्यः श्रु॒ष्टिं च॒कथं॑ ।

तच्च॑ ते॒ दंसो॑ यदह॑न्त्समा॒नेनृ॒भिर्यद्यु॒क्तो वि॒वे रपांसि॑ ॥ ४ ॥

नकिं॑ । ते । ए॒ता । व्र॒ता । मि॒नन्ति॑ । नृ॒ऽभ्यः । यत॑ । ए॒भ्यः । श्रु॒ष्टिं । च॒कथं॑ ।

तत् । तु । ते । दंसं॑ । यत॑ । अह॑न । समा॒ने । नृ॒ऽभिः । यत॑ । यु॒क्तः । वि॒वेः । रपांसि॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव संबंधीन्येता व्रता । एतानि परिहृयमानानि दर्शपूर्णमासा-
दीनि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मान्नमभ्यः
कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्यो यज्ञमानेभ्यः श्रुष्टिं । आश्रयते व्याप्नो-
तीति श्रुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तच्चकथं । कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां
बाधक एतन्नोपपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतीति । हे
अग्ने ते त्वदीयं तच्च दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन । हन्ति नाशयति ।
तदानीं समानैः सप्तगणरूपेण सहजैर्नृभिर्नेतृभिर्मरुद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाध-
कानि राक्षसादीनि यद्यस्मान्नं विवेः । गमयसि प्रलायनं प्रापयसि । तत्तस्मान्नव
व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यं ॥ मिनन्ति । मीत्र हिंसायां । क्रियादिकः । प्वादीनां
ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । विवेः । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङ् । वी
गत्यादिषु । सिथदादिवाच्छपो लुकि प्राप्तं बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उ॒पो न जा॒रो वि॒भावो॒सः सं॒ज्ञातरूप॑श्चिकेत॒दस्मै॑ ।

त्सना॑ वह॑ंतो॒ दुरो॑ व्यृ॒ण्वन्न॑वंत॒ विश्वे॑ स्व॒र्हणीके॑ ॥ ५ ॥

उ॒पः । न । जा॒रः । वि॒भाऽवा॑ । उ॒सः । सं॒ज्ञात॑ऽरूपः । चि॒केत॑त । अ॒स्मै ।

त्सना॑ । वह॑ंतः । दुरः । वि । व्यृ॒ण्वन् । न॑वंत । विश्वे॑ । स्वः । ह॒णीके॑ ॥ ५ ॥

उषो न जारः । उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उषो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वे प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतीत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । अस्मा इदं मूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्मनात्मनैव स्वयमेव वहंतो हविर्वहनं कुर्वतो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्यृण्वन् । विणेषेण गच्छन्ति । व्याप्नुवंतीत्यर्थः । तदनंतरं हशीके दर्शनीये स्वर्नभसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवंत । गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान्प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ उषः । वस निवासे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । यज्ञादि-त्वात्संप्रसारणं । चिकेतत् । कित ज्ञाने । जौहोत्यादिकः । लेट्युडागमः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा० १. ३. ६१. २. । इति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघू-पधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ऋण्वन् । इवि रिवि धिवि गत्यर्थाः । उदित्वानुम् । छांदसो लट् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा ऋणु गता । तनोत्यादिः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

वनेमेति द्विपदमेकादशर्चमध्ययनतः षट्च पष्ठं मृक्तं । ऋष्याद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमेकादशेति । विनियोगो लिंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वनेमं पृवीरियो मनीषा अग्निः सुगोको विश्वान्यश्याः ।

आ देव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥

वनेमं । पृवीः । अर्यः । मनीषा । अग्निः । सुगोकः । विश्वानि । अश्याः ।

आ । देव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य । जनस्य । जन्म ॥ १ ॥

पृवीः प्रभृता उषोऽन्नानि वनेम । संभजमहि । अग्निस्तादृशान्यन्नानि ददा-त्वित्यर्थः । मनीषा । मनीषया बुद्धार्यो गंतव्यः प्राप्नव्यः । यद्वा मनीषयार्यः स्वामी । सुगोकः गोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽग्निरिच्छानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः । अश्रुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । देव्यानि देवेषु भवानि व्रता व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ । समंताज्जानन् । तथा मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्प-त्तिरूपं कर्म चिकित्वान् । आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः संबंधीनि यानि

कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ वनेम । वन षण्
संभक्तौ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः
शिष्यते । पूर्वीः । पुरुषश्चाङ्गोतो गुणवचनादिति ङीष् । हलि चेति दीर्घः ।
मनीषा । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । सुशोकः । शुच दीप्ती । भावे घञ् । चजोः
कु घिरयतोरिति कुत्वं । गोभनः शोको यस्य । आद्युदात्तं द्यच् छंदसीत्युत्तरपदा-
द्युदात्तत्वं । अश्याः । देवत्वा विश्वान्यश्या इतिवत् । चिकित्वात् । कित ज्ञाने ।
लिटः क्कुमुः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्यातां गर्भश्चरथां ।

अद्वौ चिदस्मा अंतदुरोणे विशां न विश्वो अमृतः स्वाधीः ॥ २ ॥

गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्यातां । गर्भः । चरथां ।

अद्वौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुरोणे । विशां । न । विश्वः । अमृतः । सुऽआधीः ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वती । अपानपातसंज्ञः । यश्च वनानामरण्यानां
गर्भो दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वर्तते । यश्च स्यातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंत-
रवस्थाता । चरथां चरणवतां जंगमानां गर्भो जटरूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते ।
एवंभूतायास्मा अग्रये दुरोणे दुस्तयगृहेऽद्वौ चित् पर्वतेऽप्यंतर्मध्ये हविः प्रयच्छं-
तीति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मोऽग्निः स्वाधीः गोभनकर्मयुक्तः गोभनध्यानो
वा । अस्माकं भवतीति शेषः । तच्च दृष्टान्तः । विश्वो निवेशयिता मुखेनावस्था-
पयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपगोभनकर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥
स्यातां । तिष्ठतेः क्किपि छांदसस्तुक् । यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आम्यंत्यलो-
पच्छांदसः । चरथां । शीङ्शपिरुगमि । उ० ३. ११२. । इति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययो बहुलवचनाच्चेररपि दृश्यः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादामो नुड-
भावे सवर्णदीर्घः । विश्वः । विश्व प्रवेशने । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थादग्निमुषी-
त्यादिना क्कन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्षपावाँ अग्नी रयीणां दाग्धो अस्मा अरं मृक्तेः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्ताश्च विद्वान् ॥ ३ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयीणां । दाशत् । यः । अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।
एता । चिकित्वः । भूमं । नि । पाहि । देवानां । जन्म । मर्तान् । च । विद्वान् ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् । आग्नेयी वै रात्रिरिति
श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबन्धोऽप्यग्निर्योतिर्योतिरग्निः स्वाहेति हूयमानत्वात् । यद्वा ।
राक्षसादीनां क्षपणेन नाणेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तोत्रे यजमानाय रयीणां
धनानि दाशत् । दाशति प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा अग्नये सूक्तैः सुष्टूक्तैर्य-
थाणास्त्वं प्रयुक्तैर्मन्त्रैररमलं पर्याप्तं स्तोत्रं करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः ।
चिकित्वांश्चेतनावानिति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां
जन्म जन्मानि मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नैतानि भूमा भूम्युपलक्षितानि
भूतजातानि निपाहि । नितरां पालय । यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि ।
अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥ रयीणां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान-
त्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । दाशत् । दाशृ दाने । लेट्यडागमः । अरं । वालमूलेत्यादिना
लत्वविकल्पः । सूक्तैः । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्वः । मतुवसो
रुरिति नकारस्य रुत्वं । भूमा । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया
दादेशः । पदकाले ह्रस्वश्चादसः ॥

वतुर्थीमृचमाह ॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथंमृतप्रवीतं ।
अराधि होता स्वः निषत्तः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ४ ॥
वर्धान । यं । पूर्वीः । क्षपः । विऽरूपाः । स्थातुः । च । रथं । ऋतऽप्रवीतं ।
अराधि । होता । स्वः । निऽसत्तः । कृण्वन् । विश्वानि । अपांसि । सत्या ॥ ४ ॥

पूर्वीबन्धु उपसः क्षपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया विविधरूपाः सत्यो
यमग्निं वर्धान । वर्धयन्ति । तथा स्थातुः स्थावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं
मनुष्यादिकं च ऋतप्रवीतमृतेनोदकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं
वर्धति । सोऽग्निः स्वः सुष्टुरणीये देवयजने निषत्तो निषण उपविष्टः सन्
होता देवानामाह्वातराधि । संसिद्धोऽभूत् । यद्वा ऋत्विग्भिरराधि । आराधित
इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु यजमानेषु भवानि यद्वा

सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धान् । वृधेर्ण्यतास्तेऽद्यादागमः ।
छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात् णिलोपः । उतश्च लोप इतीकारलोपे
संयोगांतलोपः । ऋतप्रवीतं । व्यञ्ज संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्व-
पीत्यादिना संप्रसारणं । कृद्गणे गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणात्तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन
चुश्चिण् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुषा सपर्यन्पितुर्न जिघ्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ५ ॥

गोषु । प्रशस्तिं । वनेषु । धिषे । भरंत । विश्वे । बलिं । स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुषा । सपर्यन् । पितुः । न । जिघ्रेः । वि । वेदः । भरंत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननीयेषु संभजनीयेषु गोष्वस्मदीयेषु पशुषु प्रशस्तिं
प्रशंसां धिषे । दधिषे स्थापयसि । अस्माकं प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः ।
विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं स्वः सुष्ठुरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत ।
आहरंतु । हे अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुषा बहुषु देवयजनदेशेषु विसपर्यन् ।
विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च वेदो धनं विभरंत । त्वत्तो विशेषेण हरन्ति ।
गृह्णन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । जिघ्रेर्जीर्णावृद्धात्पितुर्न । पितुरिव । यथा पुत्रा
वृद्धात्पितुः सकाशाद्धनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे । छांदसो वर्तमाने लिट् । द्विव-
चनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । भरंत । इज् हरणे । केव-
लोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । छांदसो लङ् । इयहोर्भ इति भवं । पुरुषा ।
देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यत्यादिना सप्रम्यर्थे चाप्रत्ययः । जिघ्रेः । जृष् वयोहानौ ।
जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इडातोरितीत्वं । उणादयो व्युत्पन्नानि प्रातिपदिका-
नीति जिघ्रिकिर्योर्गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घा न भवति । पा० ८. २. ७८. २. । इत्युक्त-
त्वात् हलि चेति दीर्घस्याभावः । रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । वर्णागमो
वर्णविपर्ययश्च । पा० ६. ३. १०९. ९. । इति । निह्नादाद्युदात्तत्वं । वेद इति धननाम ।
विद्यते लभ्यत इति वेदः । विट् लाभे । कर्मण्यमुन् ॥

द्विपदास्वयुक्संख्यासु यांत्यातिरिच्यते सा तथैव पठितव्येत्युक्तं । उत्तरा
तादृशी द्विपदा ॥ तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

साधुर्न गृध्रस्तेव शूरो यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ६ ॥

साधुः । न । गृध्रः । अस्ताऽडव । शूरः । याताऽडव । भीमः । त्वेषः । समत्सु ॥ ६ ॥

अयमग्निः साधुर्न साधक इव गृध्रगृहीता । यथा साधकः साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः । तथायमग्निरस्तेव शूरः । यथेष्टपूर्णं शोभा धानुष्कः शत्रून्प्रेरयति तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिजातं प्रेरयति । तथा यातेव भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयंकरो भवति । तद्वदग्निरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति । अत एवविधोऽग्निः समत्सु संग्रामेषु त्वेषो दीप्तः सन् अस्माकं सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रः । गृधु अभिकांक्षायां । त्रिमिश्रितगृध्रपिष्टिपेः कुः । शूरः । शु गतौ । अंतर्भावितव्यथादस्मात् शुषिचिमीनां दीर्घश्चेति क्रन् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्दशो वर्गः ॥

उप प्रेति दशर्चं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उप प्र दशेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । परमाग्नेयमंद्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रिष्टुभे छंदसीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूचितं । उप प्र जिन्वन्निति त्रीणि का त उपेत्येतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव सूच्यते । एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेनेति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उप प्र जिन्वन्नृशतीरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीकाः ।

स्वसारः श्यावीमरुषीमजुषश्चिचमुच्छंतीमुपसं न गावः ॥ १ ॥

उप । प्र । जिन्वन् । उशतीः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं । जनयः । सऽनीकाः ।

स्वसारः । श्यावी । अरुषी । अजुषन् । चिचं । उच्छंती । उपसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतीरुशत्यः कामयमानाः सनीकाः । नीको निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसार इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमग्निं जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोपप्र-

जिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चिच्चं चायनीयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुषन् । असेवत । तच्च दृष्टान्तः । श्यावी श्याववर्णी रात्रिसंबंधात्कृष्णा । तत उच्छंती सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयन्ती । अत एवारुषीमारोचमाना । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न । उषोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उपसा नित्यसंबद्धाः । एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुम् । लेट्यडागमः । उगतीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु श्लेषण इत्यस्मात्सुज्यसेर्जन् । उ० २. ९२. इति ऋन् । न षट्स्वसादिभ्यः । पा० ४. १. १०. इति डीप्प्रतिषेधः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । श्यावी । शु गतौ । इण्णीङ्भ्यामिति बाहुलकाच्चन् । शार्ङ्गरवादिबान्डीन् । अरुषी । अरूपमिति रूपनाम । ऋ गतौ । ऋहनिभ्यामुषन् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुषन् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । तौदादिकः । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यन्तादेशस्य रुडागमः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वी॒ळु चि॒दृ॒ळ्हा पि॒तरो॑ न उ॒क्थैर॑द्रिं रु॒ज्ज॒न्गिर॑सो रवे॒ण ।

च॒क्रु॒दिवो॑ बृ॒हतो॑ गा॒तुम॒स्मे अ॒हः स्व॑र्विवि॒दुः के॒तुमु॑स्राः ॥ २ ॥

वी॒ळु । चि॒त् । दृ॒ळ्हा । पि॒तरः॑ । नः॑ । उ॒क्थैः॑ । अ॒द्रिं । रु॒ज्जन् । अ॒गिर॑सः । रवे॒ण ।

च॒क्रुः॑ । दि॒वः । बृ॒हतः॑ । गा॒तुं । अ॒स्मे इति॑ । अ॒हरि॒ति । स्थः॑ । वि॒विदुः॑ । के॒तुं । उ॒स्राः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उक्थैः शस्त्रैरग्निं स्तुत्वा वीळु चिदृळ्हा । वील्विति बलनाम । बलवंतं दृढांगमप्यद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमात्रेणैव रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः । किंच बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातुं मार्गमस्मे अस्माकं चक्रुः । कृतवंतः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं कृत्वा च स्वः सुष्ठुरणीयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं विविदुः । अज्ञानं लब्धवन्तो वा । तथा केतुमहं केतयितारं ज्ञापयितारमादित्यमुस्राः पणिनापहता गाश्च विविदुरित्यनुषंगः ॥ वीळु । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । दृढः । दृढः स्थूलबलयोरिति

निपातितः । मुपां मुलुगिति डादेशः । रुजन् । रुजो भंगे । तौदादिकः । बहुलं
छंदस्यमाझोगेऽपीत्यडभावः । विविदुः । विद ज्ञाने विदुः लाभ इति वा
लिट्युसि रूपं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दधन्तुतं धनयन्नस्य धीतिमादिदयो दिधिष्वो विभृचाः ।

अतृष्यंतीरपसो यंत्यच्छा देवाञ्जन्म प्रयसा वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

दधन् । ऋतं । धनयन् । अस्य । धीतिं । आत् । इत् । अयः । दिधिष्वः । विऽभृचाः ।

अतृष्यंतीः । अपसः । यंति । अच्छ । देवान् । जन्म । प्रयसा । वर्धयंतीः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्नमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् । गार्हपत्यादिरूपेणा-
धारयन् । धारयित्वा चास्याग्नेर्धीतिं कर्माग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् ।
यथा पुरुषा धनं संपादयन्ति तद्वदग्निदेवत्यं कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः । आदित् अंगि-
रसामनुष्ठानानंतरमेवार्योऽर्यो धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्वस्तेन धनेन दिधि-
ष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वत्यः । कृताग्न्याधाना इत्यर्थः । विभृचा आहितानग्नी-
नग्निहोत्रादिकर्मणि विहरंत्योऽतृष्यंतीर्विषयांतरतृष्णारहिताः । अत एवाप-
सोऽपसा कर्मणा युक्ताः । एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रयसा हविल्लक्ष-
णेनानेन देवानिन्द्रादीञ्जन्म जातान्मनुष्यांश्च वर्धयंतीर्वर्धयंत्यः सत्य एनमग्नि-
मच्छाभिमुख्येन यंति । प्राप्नुवंति । परिचरंतीति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे ।
लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदस्यमाझोगेऽपीत्यडभावः । धनयन् ।
धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् । उष्टवर्णा प्रातिपदिकस्येतीष्टवद्भावाट्टिलोपः ।
लङि पूर्ववत् । अयः । अयः स्वामिविशययोरिति निपातितः । लिंगवचन-
व्यत्ययी । अयः स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । दिधिष्वः । दुधाञ् धारणपोष-
णयोः षो अंतकर्मणीत्याभ्यामंदृढंभृजंनुकफेलूककंधूदिधिषूः । उ० १. ९३. इति कूप्र-
त्ययांतो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति जसः स्वरितत्वं ।
विभृचाः । हज् हरणे । विपूर्वादस्मादौणादिकः कूप्रत्ययः । हयहोर्भ इति भत्वं ।
अतृष्यंतीः । त्रितृषा पिपासायां । जमि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घस्य विकल्पि-
तत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपसः । अपसश्चादुत्पन्नस्य
मत्वर्थीयस्य विनो बहुलं छंदसीति बहुलवचनास्तुक् । पा० ५. २. १२२. विनं-

तस्य चिलिंगत्वेन नष्टिषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणांतोदात्तत्वं । जन्म । जायंत
इति जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां सुलुगिति
शसो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

मथीद्यदी विभृतो मातरिश्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भूत ।

आदी राजे न सहीयसे सचा सन्ना दृत्यं भृगवाणो विवाय ॥ ४ ॥

मथीत् । यत् । ई । विऽभृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे । श्येतः । जेन्यः । भूत् ।

आत् । ई । राजे । न । सहीयसे । सचा । सन् । आ । दृत्यं । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमग्निं यद्यदा मथीत् ।
अमथात् । अग्नेर्मथनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान
इत्युपक्रम्य छंदोगैराम्नातं । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाग्नेर्मथन-
माजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्ननपानंस्तानि करोतीति । मंत्रांतरं
च भवति । आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि श्येनो अदेरिति ।
कीदृशो मातरिश्वा । विभृतः । प्राणिषु प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो
विभज्य स्थितः । तदपि प्राणसंवादे तैरवाम्नातं । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा
मोहमापद्यथाहमेवेतत् पंचधात्मानं प्रविभज्येतत् । वाणमवष्टभ्य विधारयामीति ।
मथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा गृहे गृहे सर्वस्मिन्यज्ञगृहे यदा
जेन्यः प्रादुर्भूतो भूत् । यद्वा रक्षासां जेन्यो जेताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं ।
देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् । तस्मादाहुरग्निः
सर्वा देवता इति । तेऽग्निमेव वरूथं कृत्वासुरानभ्यभवन्निति । ऐतरेयिणोऽप्या-
मनन्ति । ते देवाः प्रतिबुध्याग्निं पुरस्तात्प्रातःसवने पयोहंस्तेऽग्निं च पुरस्तात्प्रा-
तःसवनेऽसुररक्षांस्यपाघ्नतेति । आत् यज्ञगृहे प्रादुर्भावानंतरमीमेनमग्निं भृग-
वाणः । भृगुर्ऋषिः । स इवाचरत्यजमानो दृत्यं दृतस्य कर्माविवाय । शास्त्र-
मर्यादया प्रापयामास । तच्च दृष्टांतः । सचा सन् । सखा भवन्नन्यो राजा सही-
यसेऽभिभविते प्रवलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दृतकर्म प्रापयति तद्वत् ॥
मथीत् । मथे विलोडने । लुङि स्यंतश्लेणेति वृद्धिप्रतिषेधः । जेन्यः । जनी
प्रादुर्भावे । अस्मादीणादिक एन्यप्रत्ययश्लोपश्चेति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा जि
जय इत्यस्माकृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तर्यचो यदिति यत् । तस्य

नुडागमश्च । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दृत्यं । दृतस्य कर्म दृत्यं । दृतस्य भाग-
कर्मणी इति यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वनि-
त्यमिति वीरवीर्या चेत्यत्र ज्ञापितं । भृगवाणः । भृगुरिवाचरन् । सर्वप्रातिप-
दिकेभ्यः क्तिवक्तव्य इति वचनात् क्तिप् । तदंताल्लटो व्यत्ययेन गानच् । अदुपदे-
गान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययांतधातोरंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादा-
द्युदात्तत्वं । विवाय । वी गत्यादिषु । अस्मादंतर्भावितरण्यर्थान्नित् ।

पंचमीमृचमाह ॥

महे यन्पिच ईं रसं दिवे करवं त्सरत्पृग्न्यश्चिक्त्वान् ।

मृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पिच । ईं । रसं । दिवे । कः । अवं । त्सरत् । पृग्न्यः । चिक्त्वान् ।

मृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युं । अस्मै । स्वायां । देवः । दुहितरि । त्विषिं । धात् ॥ ५ ॥

महे महते पिचे पालयिचे दिवे द्योतमानाय देवगणायेमिमं रसं पृथिव्याः
सारभूतं हविर्यद्यदा यजमानः कः । करोति । तदानीं पृग्न्यः स्पर्शनकुशलो
राक्षसादिश्चिक्त्वान् हवींषि वहंतं हे अग्ने त्वां जानन् अवत्सरत् । तद्भयात्प-
लायते । अस्तेषुशेषणीलोऽग्निर्धृषता धर्षकेण धनुषास्मै पलायमानाय रा-
क्षसादये दिद्युं दीप्यमानं वाणं मृजत् । विमृजति । देवो दीप्यमान उषःकालं
प्राप्नोऽग्निः स्वायां स्वकीयायां दुहितरि दुहितृवत्समन्तरभाविन्यामुषसि त्विषिं
स्वकीयां दीप्तिं धात् । स्थापयति । उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः
स्वकीयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकं । उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुस-
मारोहति तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा दहण इति । अत उषसि दीप्तिं निदधाती-
त्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुङि मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । त्सरत् । त्सर छद्मगतौ ।
लेट्छाडागमः । इतश्चेतीकारलोपः । पृग्न्यः । स्पृग संस्पर्शने । कृपृवृजीति वि-
धीयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । स्पृशनं स्पर्शः । तच्च साधु-
रिति यत् । सलोपश्छांदसः । तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । दिद्युं । दिद्युदिति
वज्रनाम । अंत्यलोपश्छांदसः । धात् । छांदसो वर्तमाने लुङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम आ विभाति नमो वा दाणादुगतो अनु दृन् ।

वर्धो अग्रे वयो अस्य द्विवर्हा यासदाया सरथं यं जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे। आ। यः। तुभ्यं। दमे। आ। विऽभाति। नमः। वा। दाणात। उगतः। अनु। दृन्।

वर्धो इति। अग्रे। वयः। अस्य। द्विऽवर्हाः। यासत। राया। सऽरथं। यं। जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्रे तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशस्वमाविभाति । आ समंतात्समिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु दृन् अनुदिवसमुगतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाणात । हविलंशरणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्रे द्विवर्हा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो । वर्धयैव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि । युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दाणात । दाणु दाने । लेट्यादागमः । उगतः । गतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति पष्ठी । अनु दृन् । दुरित्यहंताम । लशणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया । वर्धो । वर्ध उ । वृधेर्ण्यतात्त्रोटि छंदस्युभयथेति णप् आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । णप्ः पिच्चादनुदात्तत्वं धातुस्वरः णिष्यते । उज्रा संहकादेण उज्रः । पा० १. १. ११. इति प्रगृह्यत्वं । यासत । या प्रापणे । मिबहुलं लेटीति सिप् । लेटोऽडाटाचित्यडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौचो धातुः । णपि प्राप्ते व्यत्ययेन आ ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचंते समुद्रं न स्रवतः सप्त यद्भीः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निं। विश्वाः। अभि। पृक्षः। सचंते। समुद्रं। न। स्रवतः। सप्त। यद्भीः।

न। जामिऽभिः। वि। चिकिते। वयः। नः। विदाः। देवेषु। प्रऽमतिं। चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृक्षश्चरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्त्रान्यग्निमंगनादिगुणयुक्तमेनमभिसचंते । आभिमुख्येन समवयंति । प्राप्नुवंति । तच्च दृष्टान्तः । स्रवतः समुद्रं न ।

यथा स्रवंत्यो नद्यः समुद्रमभिगच्छन्ति तद्वत् । कीदृश्यो नद्यः । सप्र । सप्रसं-
ख्याका । उमं मे गंग इत्यस्यामृचि सप्र हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते । यद्भीः ।
महन्नामैतत् । महत्यः । जमत्येकस्मिन्पात्रे सह भुञ्जत इति जामयो ज्ञातयः ।
तेनोऽस्मदीयं वयोऽन्नं न चिकिते । न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं
नास्तीति भावः । अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु
प्रमतिं प्रकर्षण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः । अस्मभ्यं लभय । यद्वा
प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः । वेदय ज्ञापय ॥ पृष्टाः । अन्ननामैतत् । पृची
संपर्क इत्यस्मादौणादिकः कर्मणि कृप् धातोः षुगागमश्च । यद्वा । अमुनि सुपां
मुलुगिति जसो लृक् । स्रवतः । स्रु गतौ । स्रवणं स्रवः । तत्कुर्वन्ति । सर्वप्रा-
तिपदिकेभ्यः कृञ्कृत्य इति कृप् । एतदन्ताद्वातोः कृप् चेति कृप् । ह्रस्वस्य
पितीति तुक् । कृञ्कृताद्वातोः सति शिष्टत्वाद्वातुस्वरेणातोदात्तत्वं । यद्भीः ।
पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगणत्वादत्रापि ङीष् । वा
छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । चिकिते । छान्तसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः ।
विदू लाभे । अंतर्भावितरण्यर्थात्तेज्यादागमः । तुदादित्वाच्छः । आगमानुशस-
नस्यानित्यत्वानुमभावः । विकरणस्वरः शिथ्यते । यद्वा विदेजानार्थस्य लेटि
व्यत्ययेन शः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौर्भीके ।

अग्निः गर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इषे । नृऽपतिं । तेजः । आनट् । शुचिं । रेतः । निऽसिक्तं । द्यौः । अभीके ।

अग्निः । गर्धं । अन्नवद्यं । युवानं । सूऽआध्यं । जनयत् । सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्रेयत्तेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानमानट् । जाठररूपेण आ
समन्तादप्राप्नोत् । किमर्थं । इषे । अन्नाय । कीदृशं । शुचि शुद्धं । द्यौर्दीप्तिं । तेन
तेजसा परिपक्वमन्नं रसरूपं रेतो वीर्यमभीकेऽभ्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने
निषिक्तं नितरां सिक्तमग्निर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जनयत् । जनयतु ।
गर्धं बलवंतमनवद्यमवद्यरहितं युवानं तरुणं । जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्यं
शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं पुत्रं सूदयच्च । यागादिकर्मसु प्रेरयतु च ।
यद्वा रेत इत्युदकनाम । निषिक्तं मेघेन वृष्टमुदकमिषेऽन्नाय सस्यादिनिष्पन्न-

येऽग्नेर्यज्ञेज आनट् । व्याप्नोत् । वृष्ट्युदकेन भौमाग्नेः संयोगे सति हि सस्या-
न्युत्पद्यन्ते । कीदृशं तेजः । नृपतिं । नृणां रक्षकं । शुचि दीपं । तादृशेन तेजसा
युक्तो द्यौर्दीप्नोऽग्निरभीक आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु तं
च प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ इषे । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । नृपतिं । परादिः छंदसि
बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनट् । अणु व्याप्नोत् । लङि व्यत्ययेन परस्मैप-
दश्चमौ । आडागमः । वश्वादिपत्वे घृत्वं । निषिक्तं । षिचिर् क्षरणे । कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गात्मुनोतीति पत्वं । अभीकं । अभि-
पूर्वादंचतेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वादृपसङिः । यद्वा । इण गतावित्यस्मादौणा-
दिकः कक्प्रत्ययः । उभयथापि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्यं ।
एरनेकाच इति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । जनयत ।
जनेर्ण्यतास्त्रेड्याडागमः । मूदयत् । षूद क्षरणे । पूर्ववस्त्रेड्याडागमः ॥

नवमीमृचमाह ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्येकः सत्रा सूरौ वस्व ईजे ।

राजाना मित्रावरुणा सुपाणी गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ९ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा । सूरः । वस्वः । ईजे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुपाणी । गोषु । प्रियं । अमृतं ।

रक्षमाणा ॥ ९ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्षमहायः सन्ध्वनो दिव्यान्मार्गान्सद्य एति । आणु
गच्छति । असहायत्वं च श्रूयते । सूर्य एकाकी चरतीत्याह । अस्मौ वा आदित्य
एकाकी चरतीति । शीघ्रगमनं च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शतं द्वे च
योजने । एकेन निमिषार्धेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति । शीघ्रगमने दृष्टांतः ।
मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति तद्वत् । स च सूरौ वस्वो धनस्य सत्रा
सहैव युगपदेवेशे । ईष्टे । यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि
प्राप्नोति । तथा राजाना राजमाना सुपाणी शोभनबाहू मित्रावरुणा मित्राव-
रुणावस्मदीयामु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्ष-
माणा रक्षन्ती वर्तन्ते । हे अग्ने तत्तदूर्पेण त्वमेवैवं वर्तस इति भावः ॥ वस्वः ।
लिंगव्यत्ययः । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः ।

ईणे । ईणे ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । मित्रावरुणा । देवताद्वन्द्वे
चेति पूर्वपदस्यानङादेशः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा अभि विदुष्कविः सन् ।

नभो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिगंस्तेरधीहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्र्याणि । प्र । मर्षिष्ठाः । अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नभः । नः । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः । अभिऽगंस्तेः । अधि । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्र्याणि पितरं वसिष्ठमुपक्रम्यागतानि सख्या सखित्वानि मा
प्रमर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र मृथतेरुपसर्गवशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं
कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभिमुख्येन विदुः सर्वविद्वान् । नभो न रूपं । यथा-
तरिष्ठां रूपवन्तः सूर्यरश्मय आच्छादयन्ति तद्वदाच्छादयति जरिमा जरा मिनाति ।
मां मृक्तदृष्टारं हिनस्ति । अभिगंस्तेहिंसाहेतोस्तस्या जराया पुराधीहि । मां
बुध्यस्व । मा यथा न प्राप्नोति तथा कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या ।
सख्युभावः सख्यं । सख्युयं इति यः । पित्र्याणि । पितृभ्य आगतानि । पितुर्यच्च
। पा० ४. ३. ७९. । इति यत्प्रत्ययः । रीदृतः । पा० ७. ४. २७. । इति रीडादेशः ।
यस्येति चेतीकारलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । मर्षिष्ठाः । मृष तितिष्ठायां ।
प्रार्थनायां छांदसो लुङ् । न माद्भोग इत्यडभावः । विदुः । विद् ज्ञाने ।
बहुलमन्यवापीत्युमिप्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः । छंदसि वाप्राप्ते-
दितयोरिति विसर्जनीयस्य षत्वं । नभः । नहेर्दिवि भश्च । उ० ४. २१०. । इत्यमुन् ।
जरिमा । जृष् वयोहानौ । औणादिको भाव उमनिचप्रत्ययः । मिनाति । मीज
हिंसायां । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । अभिगंस्तेः । अभिगम्यते हिंस्यतेऽन-
येत्यभिगंस्तेः । करणे क्तिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अधीहि । डक्
स्मरणे । लोट्यदादित्वाच्छपो लुक् । हेरपित्वेन डित्त्वाद्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

नि काव्येति दशचमष्टमं सृक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्धं । अनुक्रांतं च ।
नि काव्येति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

तच्च प्रथमामुचमाह ॥

नि काव्या वेधसः शश्वतस्कर्हस्ते दधानो नर्या पुरूणि ।

अग्निर्भुवदयिपती रयीणां सत्रा चक्राणो अमृतानि विश्वा ॥ १ ॥

नि । काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अग्निः । भुवत् । रयिऽपतिः । रयीणां । सत्रा । चक्राणः । अमृतानि । विश्वा ॥ १ ॥

शश्वतः शश्वतस्य नित्यस्य वेधसो विधातुर्ब्रह्मणः संबंधीनि काव्या काव्यानि मंत्ररूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निरनिकः । नियमेन स्वात्माभिमुखं करोति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि नृपु साधूनि वा पुरूणि बहूनि धनानि हस्ते दधानः । हस्ते धारयन् । ईदृग्भूतमग्निमवलोक्य सर्वे जनाः स्तुवंतीति भावः । स्तोतृभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नेर्धनं न स्वीयत इत्याह । अग्निरिति । अयमग्नी रयीणां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये यानि धनान्युत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् । विश्वा विश्वानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामैतत् । अमृतं वै हिरण्यमिति श्रुतेः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोतृभ्यः सत्रा सहैव चक्राणः कुर्वन् । युगपत्प्रयच्छन्नित्यर्थः ॥ कः । करोतेऽच्छादसो लुङ् । मंचे घमेति च्लुङ् । हल्ङ्गाभ्य इति तकारलोपः । नर्या । नरशब्दाद्वितार्थं गवादिलक्षणो यत्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । यद्वा तच्च साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतेऽलटः गानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । नन्वेवं सत्यभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि लिटः कानजस्तु । तस्यार्द्धधातुक्त्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अस्मे वत्सं परि षतं न विदन्निच्छंतो विश्वे अमृता अमूराः ।

अमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्युः पदे परमे चार्वये ॥ २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । संतं । न । विदन् । इच्छंतः । विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमऽयुवः । पदऽव्यः । धियंऽधाः । तस्युः । पदे । परमे । चारु । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यंतं प्रियं । यद्वा वत्सः पुत्रः पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वदग्निरयस्माकं पुत्रः । तथा चास्मायते । मर्मैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । परिषतं परितः सर्वत्र वर्तमानं । देवेभ्यो निर्गत्याश्वत्थ-

वेखादिषु निलीनं संतमित्यर्थः । एवंविधमग्निमिच्छन्तो विश्वेऽमृताः सर्वेऽम-
रणधर्माणो देवा अमृता अमृता मरुतश्च न पिदन् । तमग्निं नालभन्त । अल-
भमानाश्च ते अमयुवो हव्यवाहनस्याभावेन हविषामभावात्तज्जन्येन अमेण
क्लेशेनकीभृताः । तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छन्तः । धियंधा धियामग्नेः शय-
नासनस्थानादिलक्षणानां कर्मणां धारयितारः । एवंविधाः संतश्चारु चारुणि
शोभनेऽग्नेः परम उत्तमेऽन्ये पदे । यच्च ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तच्चेत्यर्थः । तस्मिन्पदे
तस्युः । स्थितवन्तः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परिषन्तं । उपसर्ग-
प्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । पा० ८.३.८१. इति पठं । अमयुवः । यु मिश्रणे । अमेण
ययन्त इति अमयुवः । क्विप्प्रच्छीत्यादिना विधीयमानौ क्विप्प्रच्छीर्धावस्मादपि
धातोर्भवतः । तन्वादित्वादवङ् । पदव्यः । वी गत्यादिषु । पादेन वियन्ति गच्छन्-
तीति पदव्यः । क्विप् चेति क्विप् । धियंधाः । आतोऽनुपसर्गे क इति कः ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तस्युः । पादादि-
त्वान्निघाताभावः । चारु । मुषां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।

नामानि चिहधरे यज्ञियान्यसूदयन्त तन्वः मुजाताः ॥ ३ ॥

तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वां । इत् । शुचिं । घृतेन । शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । असूदयन्त । तन्वः । मुऽजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं शुद्धं दीपमानं वा
त्वामिहवेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः शरदस्त्वीन संवत्सरान्घृतेनाज्येन यद्यदा
सपर्यान् । पृजां कुर्युः । तदानीं त्वमाविरभूः । तदनन्तरं ते मरुतस्त्वयानुगृहीताः
सन्तो यज्ञियानि यज्ञाहाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि नामानि चित् नामान्यपि
दधिरे । आधारयन् । नामानि च तैत्तिरीयके समास्त्रायन्ते । ईहक् चान्याहक् च
ताहङ् च प्रतिहङ् च मितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि । एतैश्चाग्निचयने मा-
रुताः सप्रकपाला हूयन्ते । नामानि धारयित्वा च मुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य
शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः स्वकीयानि शरीराण्यसूदयन्त । स्वर्गं प्रापि-
तवन्तः ॥ तिस्रः । शसि चिचतुरोः स्त्रियां तिमृचतमृ इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वे प्राप्तेऽचि

र ऋत इति रेफादेशः । चिश्चः फिष् इत्यंतोदात्तः । तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भा-
वेनांतोदात्तत्वं उदात्तयणो हल्पूर्वादिति शस उदात्तत्वं । शरदः । शृ हिंसायां ।
शीर्यतेऽस्यामोषधय इति शरत्संवत्सरः । शृदृभसोऽदिः । उ० १. १२९. । इत्यदि-
प्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे । पा० २. ३. ५. । इति द्वितीया । सपर्यान् ।
सपर पृजायां । कंदादिः । लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यज्ञि-
यानि । यज्ञिर्विग्भ्यां घखत्रावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ रोदसी बृहती वेविदानाः प्र रुद्रियां जभिर यज्ञियांसः ।

विदन्मर्तो नेमधिता चिकित्वानग्निं पदे परमे तस्थिवांसं ॥ ४ ॥

आ । रोदसी इति । बृहती इति । वेविदानाः । प्र । रुद्रियां । जभिर । यज्ञियांसः ।

विदत् । मर्तः । नेमऽधिता । चिकित्वान । अग्निं । पदे । परमे । तस्थिऽवांसं ॥ ४ ॥

बृहती महर्त्यो रोदसी द्यावापृथिव्यावावेविदाना अत्यर्थं ज्ञापयंतः ।
कुत्राग्निर्वर्तत इति परस्परं वदंतो द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा
महर्त्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्य आवेविदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूता यज्ञियामो
यज्ञाहो देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानाममरैः सह युद्धममये तदेवः स्था-
पितं धनमपहत्य गतवंतमग्निं देवा आगत्याग्नेः सकाशाद्वलेन तद्धनमगृह्णन् ।
तदानीं सोऽग्निररोदीत् । तस्माद्गुद इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदग्निर्य-
कामयत । तेनापाक्रामत् । तद्देवा विजित्यावरुन्तमाना अन्यायन् । तदस्य
सहसादित्संत । सोऽरोदीत् । यदरोदीत्तद्गुदस्य रुद्रत्वमिति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि
स्तोत्राणि प्रजभिर । प्रजहिर । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्द्धवचनः ।
तथा च यास्कः । त्वो नेम इत्यर्द्धस्य । नि० ३. २०. । इति । सर्वेषां देवानामर्द्ध-
भागेन धीयते धार्यत इति नेमधित उंटः । सर्वे देवा एकोऽर्द्धः । उंट एक
एवापरोऽर्द्ध इति यावत् । तथा च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वेषामर्द्धमिंद्रः प्रति तस्मा-
दिंद्रो देवानां भृयिष्ठभाक्तम इति । तेनेंद्रेण सहितो मर्तो मरुद्गणः परम
उत्तमेऽत्ये पदे स्थानेऽश्वत्यादौ तस्थिवांसं स्थितवंतमग्निं चिकित्वाज्ज्ञानन्विदत् ।
अलभत ॥ वेविदानाः । विदेज्ञानार्थाज्ञाभार्थाद्वा यदंतात्तटः शानच् । बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । छंदस्युभयथेति शानच् आर्द्धधातुक्त्वादतोलोपयलोपौ ।

अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विदत् । विट् लाभे । लुङि लृदिच्चात् च्चेरडा-
देशः । नेमधिता । दधातेः कर्मणि निष्ठा । सुधित वसुधित नेमधित । पा० १.
४. ४५. । इति धिभाव निपात्यते । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
मुपां मुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेर्लिटः क्सुः । वस्वेका-
जाह्नमामितीडागमः ॥

घर्माभिष्टवे संज्ञानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे सूचितं । संज्ञानाना
उप सीदन्नभिज्ञा दशभिर्विवस्वतः । आ० ४. १. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

संज्ञानाना उप सीदन्नभिज्ञ पत्नीवंतो नमस्यं नमस्यन् ।

रिरिक्कांसस्तन्वः कृषत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संज्ञानानाः उप सीदन् अभिज्ञः पत्नीवंतः नमस्यं नमस्यन्निति नमस्यन् ।

रिरिक्कांसः । तन्वः । कृषत । स्वाः । सखा । सख्युः । निमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संज्ञानानाः सम्यक् जानंतो देवा उपसीदन् । उपसीदन्ति प्राप्नु-
वन्ति । उपसन्तिं कृत्वा च पत्नीवंतः सपत्नीकाः संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिज्ञ
आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं त्वां नमस्यन् । अपूजयन् । पूजयित्वा च सख्युर्मि-
त्रस्य तव निमिषि दर्शने निमित्तभूते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्यमाणाः सखा
सखयो देवाः स्वास्तन्वः स्वकीयानि शरीराणि रिरिक्कांसः । अनगनादिरूपेण
दीष्टानियमेन रिक्तीकुर्वतः शेषयंतः कृषत । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञम-
तन्वतेति श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिवश्चिचड इति पूजार्थं क्यच् । लङि बहुलं
छंदस्यमाद्भ्योगेऽपीत्यडभावः । रिरिक्कांसः । रिचिर् विरेचने । लिटः क्सुः ।
निमिषि । मिष स्पर्धायां । अत्रोपसर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपदादिलक्षणो भावे
क्षिप् । रक्षमाणाः । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्रिः सप्त यद्गुह्यानि ते इत्यदाविदन्निहिता यज्ञियांसः ।

तेभ्यो रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशूञ्च स्थानृञ्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः। सप्त। यत्। गुह्यानि। त्वे इति। इत्। पदा। अविदन्। निऽहिता। यज्ञियांसः।
तेभिः। रक्षन्ते। अमृतं। सऽजोषाः। पशून्। च। स्थातृन्। चरथं। च। पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः सप्त। एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि वैदक्समधिगम्यानि
यद्यानि पदा पदानि। पद्यते गम्यते स्वर्ग एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा
उच्यन्ते। ते चैकविंशतिसंख्याकाः। आपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः।
अग्न्याधेयदर्शपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः। अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादयः सप्त सो-
मयज्ञाः। एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वे इत्
त्वय्येव निहिता स्थापितानि। तेषां सर्वेषां त्वप्रधानत्वात्। न त्वग्निमन्तरण
यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते। यज्ञियांसो यज्ञाहो अर्थित्वसामर्थ्यवदुषादिभिरधिका-
रहेतुभिर्युक्ताः। तथा चोक्तं। अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्य-
धिकारीति। एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्यविदन्। अलभन्त।
लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते। पालयन्ति।
यजन्तीत्यर्थः। सजोषास्तेर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्वादिपशून्श्च स्थातृन्
व्रीह्यादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यद्यत्प्राणिजातमस्ति तच्च पाहि। रक्ष।
तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा। अतस्त्वमेवमुच्यस
इत्यर्थः॥ यत्। सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक्। गुह्यानि। गुहायां भवानि।
भवे छंदसीति यत्। यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं। त्वे। सुपां सुलुगिति सप्तम्याः
शे आदेशः। अविदन्। विदू लाभे। लुङि लृटित्वादङ्। पशून् स्थातृन्। उभ-
यचोभयथर्ह्वित्युभयथाभावान्नकारस्य रुत्वाभावः॥

सप्तमीमृचमाह ॥

वि॒द्वाँ अग्ने व॒युना॒नि क्षि॒तीनां॑ व्या॒नुषक्॑ शु॒रुधो॑ जी॒वसे॑ धाः।

अ॒त॒र्वि॒द्वाँ अ॒ध्व॒नो दे॒व॒याना॒न॒त॒द्रो दृ॒तो अ॒भवो॑ ह॒वि॒वाट् ॥ ७ ॥

वि॒द्वान्। अग्ने॑। व॒युना॒नि। क्षि॒तीनां॑। वि॒। आ॒नुषक्॑। शु॒रुधः॑। जी॒वसे॑। धाः॑।

अ॒तः॑ऽवि॒द्वान्। अ॒ध्व॒नः॑। दे॒वऽयाना॑न्। अ॒त॒द्रः॑। दृ॒तः॑। अ॒भवः॑। ह॒विः॑ऽवाट् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि। ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते। सर्वाणि ज्ञातव्यानि
विद्वान् ज्ञानंस्त्वं क्षितीनां यजमानलक्षणानां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुरुधः
क्षुद्रूपस्य शोकस्य रोधयित्रीरिषोऽन्नान्यानुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा

विधाः । विधेहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानानन्नसमृद्धाङ्कत्वानंतरं हविर्वाट्
तेदेवेभ्यः प्रत्नं हविर्वहन्तृतोऽभवः । देवानां दृतो भवसि । कीदृशस्त्वं । अंतर्विद्वान् ।
द्यावापृथिव्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अध्वनः । मार्गान् । कीदृशान् । देवया-
नान् । देवा येमार्गैर्येति गच्छन्ति ताञ्जानन्नित्यर्थः । अतंद्रः । पुनर्हविर्वहनेऽप्य-
नलसः ॥ वयुनानि । अज गतिशेषणयोः । अजियमिशीङ्भ्यश्च । उ० ३. ६१. ।
इति कर्मण्युनप्रत्ययः । अजेर्यजपोरिति वीभावः । शितीनां । क्षियन्ति निव-
संतीति शितयो मनुष्याः । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति कर्तरि क्तिच् । अंतो-
दात्ताङ्स्वांतात्क्षितिगच्छादुत्तरस्य नामो नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । शुरुधः ।
शुचं स्धंतीति शुरुधः । क्षिप चेति क्षिप । पूर्वपदस्यांत्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स्वाध्यां दिव आ सप्र यद्ही रायो दुरो व्यृतज्ञा अजानन् ।

विदह्व्यं सरमा दृह्वमूर्वं येन नु कं मानुषी भोजते विट् ॥ ८ ॥

मुऽआध्यः । दिवः । आ । सप्र । यद्हीः । रायः । दुरः । वि । व्यृतज्ञाः । अजानन् ।

विदत् । गव्यं । सरमा । दृह्वं । ऊर्वं । येन । नु । कं । मानुषी । भोजते । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यद्हीर्यद्भ्यो महत्यः सप्र गंगाद्याः सप्र नद्यो दिवो
द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति जेपः । हे अग्ने । ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः ।
अग्नी होमे सति हि तेन तृप्नः सूर्यो वृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतिः पूर्वमु-
दाहता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा व्यृतज्ञा व्यृतं यज्ञं
जानन्तीऽगिरसो रायो वलनाम्नामुरेणापहतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि
गमनमार्गानजानन् । त्वया ज्ञातवन्तः । त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इंदो गवामन्वे-
षणाय सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थानमवगत्येन्द्रस्य
न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत् । अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् ।
अंगिरोभ्यः सकाशाद्गव्यं गवि भवं दृह्वं स्थूलं । बहुलमित्यर्थः । एवंविधं
पयोऽलक्षणमूर्वमन्नं सरमा देवशुनी विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपूरणं ।
येन नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः संबंधिनी प्रजा भोजते । इदानीं
भुङ्क्ते । तद्गव्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः । मुञ्चाङ्पूर्वाङ्गीशब्दाज्ज-
स्थरनेकाच इति यणदेशः । यद्हीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । गव्यं ।

सर्वत्र गोरजादिप्रत्ययप्रसंगे यद्वक्तव्यमिति भावार्थं यत् । ऊर्व । उर्वी हिंसार्थः ।
ऊर्वति क्षुधं हिनस्तीत्यूर्वमन्त्रं । पचाद्यच् । भोजते । भुज् पालनाभ्यवहारयोः ।
अमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप ॥

नवमीमृचमाह ॥

आ ये विश्वा स्वपत्यानि तस्युः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुं ।

महा महद्भिः पृथिवी वि तस्ये माता पुत्रैरदिति धायसे वेः ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽअपत्यानि । तस्युः । कृण्वानासः । अमृतऽत्वाय । गातुं ।

महा । महत्ऽभिः । पृथिवी । वि । तस्ये । माता । पुत्रैः । अदितिः । धायसे ।

वरिति वेः ॥ ९ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वमिद्वये गातुं मार्गमुपायं कृण्वानासः कुर्वाणः
संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्यानि गोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दश-
रात्रषट्चिंशद्वाचादित्यानामयनादीनि कर्माण्यातस्युः । आस्थितवन्तः । वृत्तवन्त
इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयन्त सुवर्गं लोकमियामेतीति ।
त एतं षट्चिंशद्वाचमपश्यन् । तमाहरन्त तेनायजन्तेति च । महद्भिरेनुष्ठानेन
महानुभावेस्तेः पुत्रैः सहिता माता जनयिष्यदितिरदीना पृथिवी धायसे सर्वस्य
जगतो धारणाय महा स्वकीयेन महत्त्वेन वितस्ये । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्रे
यतस्त्वं वेः । आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशदीनि हवीषभक्षयः । अत
एतत्सर्वं ज्ञातमित्यर्थः ॥ कृण्वानासः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं ।
धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्यातो लोपे सति
स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचश्चित्तादंतोदात्तत्वं । आज्ञसेरमुक् । महा ।
महिषेत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः । धायसे । वहिहाधाभ्यश्छंदसीति दशातेभा-
वेऽमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजन-
कांत्यसनखादनेषु । लङि सिष्यदादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपी-
त्यङभावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वादस्य निघाताभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अधि श्रियं नि दधुश्चारुमस्मिन्दिवो यदक्षी अमृता अकृण्वन् ।

अध क्षरन्ति सिंधवो न मृष्टाः प्र नीचीरग्रे अरुषीरजानन् ॥ १० ॥

अधि। श्रियं। नि। दधुः। चारुं। अस्मिन्। दिवः। यत्। अक्षी इति। अमृताः। अकृण्वन्।
अध। शरन्ति। सिंधवः। न। मृष्टाः। प्र। नीचीः। अग्ने। अरूषीः। अजानन् ॥ १० ॥

अस्मिन्नग्नीं चारुं गोभनां श्रियं परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदम-
धिनिदधुः । यज्ञमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्याज्यभाग-
लक्षणे चक्षुषी अकृण्वन् । कुर्वन्ति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति
श्रुतेः । तदानीं दिवो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात
इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । अथाज्यभागानंतरं मृष्टा अग्नेरुपन्नाः सिंधवो
न शीघ्रं गच्छन्त्यो नद्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीररूषीरारोच-
मानाः । यद्वा निर्मलरूपाः । हे अग्ने । एवंभूतास्वदीया ज्वालाः शरन्ति । संच-
लन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं
होमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति दृष्टाः संतः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । पर-
त्वान्मुमं बाधित्वा ई च द्विवचने । पा० १. १. ११. । इत्यक्षिणष्टस्येकारांतादेशः ।
स चोदात्तः । ईत्वे कृते सकृदतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । सवर्णदीर्घः ।
नीचीः । निपूर्वादंचतेऽर्चत्वगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः ।
अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । न्यधी
चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अरूषीः । अरूपमिति रूपनाम । ऋहनिभ्यामुषच्
इत्यर्तेरुषच् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

रयिर्नेति दशर्चं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्धं त्रैष्टुभमाग्नेयं । अनुक्रांतं च ।
रयिर्नेति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्वयोरुक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

रयिर्न यः पितृवित्तो वयोधाः सुप्रणीतिश्चिकितुषो न शसुः ।

स्योनशीरतिथिर्न प्रीणानो होतव सन्न विधतो वि तारीत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पितृऽवित्तः । वयःऽधाः । सुऽप्रणीतिः । चिकितुषः । न । शसुः ।

स्योनऽशीः । अतिथिः । न । प्रीणानः । होताऽइव । सन्न । विधतः । वि । तारीत् ॥ १ ॥

पितृवित्तः पितुः सकाशात्त्वो रयिर्धनमिव योऽग्निर्ययोधा अन्नस्य दाता ।

यथा पैतृकं धनं विश्रम्भेण व्यवहियमाणं सद्ब्रह्मप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रम्भेण व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो विदुषो धर्मशास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणीतिः सुखेन प्रणेतव्यः । यथा विश्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नीयते । तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यश्च स्योनशीः सुखप्रदे गार्हपत्यायतनादौ शयानोऽतिथिर्न सुखासन उपवेशितोऽर्घपाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिस्तर्पणीयः सोऽग्निर्विधत्तः परिचरतो यजमानस्य सद्य गृहं वितारीत् । प्रवर्धयति ददाति वा । तच्च दृष्टान्तः ॥ होतेव । होता होमकर्ता ध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विदू लाभे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृ-प्रतिषेधः । विभाषा गमहनविदविशामिति कृसावस्य धातोरिटो विकल्पितत्वात् तच्चापि विशिसाहचर्यात्तौदादिक एव विदिर्गृह्यत इत्युक्तं । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा० ८. २. ५८. इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । आतो मनिन्निति विश् । सुप्रणीतिः । प्रणीयत इति प्रणीतिः । कर्मणि क्लिन् । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुगृहेन समासे कृत्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः कसुः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति षत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ । शृस्वृत्तिहीत्यादिना विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । तच्च निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । स्योनशीः । स्योनमिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत इति स्योनशीः । क्लिप् चेति क्लिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे । कर्मणि शानचि व्यत्ययेन घ्रा । विधत्तः । विध विधाने । विधतिः परिचरणकर्मणि नैरुक्ताः । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

देवो न यः सविता सत्यमन्मा क्रत्वा निपाति वृजनानि विश्वा ।

पुरुप्रशस्तो अमतिर्न सत्य आत्मेव शेवो दिधिषाम्यो भूत् ॥ १ ॥

देवः । न । यः । सविता । सत्यऽमन्मा । क्रत्वा । निऽपाति । वृजनानि । विश्वा ।

पुरुऽप्रशस्तः । अमतिः । न । सत्यः । आत्माऽइव । शेवः । दिधिषाम्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवो न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्रेरकः सूर्य इव योऽग्निः सत्यमन्मा
 सत्यज्ञानो यथार्थदर्शी सोऽग्निः कृत्वात्मीयेन कर्मणा विश्वा वृजनानि । विभ-
 क्तिष्यत्ययः । सर्वेभ्यः संयामेभ्यो निपाति । नितरां पालयति । वर्ज्यते हिंस्थं-
 तेऽस्मिन्निति वृजनं संयामः । अपि च पुरुषशस्तः पुरुभिर्यजमानैः स्तुतोऽग्निरम-
 तिर्न । रूपनामैतत् । रूपमिव सत्यो वाधरहितः । रूप्यत इति रूपं स्वरूपं । यथा
 पृथिव्यादेः स्वरूपमागमापायिषु विशेषेषु सत्स्वपि स्वयमैकरूप्येण नित्यं भवति ।
 तद्वदग्निरप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य वर्तते । सोऽग्निः शेषः
 सुखकरः । तच्च दृष्टान्तः । आत्मेव । परमप्रेमास्पदतया निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा
 यथा सर्वान्सुखयति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि माचमुपजीवन्ति । एष
 खेवानन्दयतीति च श्रवणात् । तद्वदग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति ।
 एवंभूतोऽग्निर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणीयो भवति । परित्यागे हि
 वीरहत्यालक्षणा दोषो भवति । तथा च तैत्तिरीयकं । वीरहा वा एष देवानां
 योऽग्निमुच्चासयत इति ॥ सत्यमन्मा । मननं मन्म । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त
 इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्म यस्य । बहुव्रीहिस्वरः । वृजनानि । वृजी वर्जने ।
 कृपूवृजीत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरुषशस्तः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्तं प्रवृद्धादीनां च । पा० ६. २. १४९. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स ह्याकृतिगण
 इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः । दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः
 । उ० ३. ९६. । इति साय्यप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

देवो न यः पृथिवी विश्वधाया उपक्षेति हितमिचो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा अनवद्या पतिजुष्टेव नारी ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवी । विश्वऽधायाः । उपऽक्षेति । हितऽमिचः । न । राजा ।

पुरऽसदः । शर्मऽसदः । न । वीराः । अनवद्या । पतिजुष्टाऽइव । नारी ॥ ३ ॥

देवो न द्योतमानः सूर्य इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वस्य जगतो धर्ता । यथा
 सूर्यो वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वं जगद्धत्ते । एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृत्स्नस्य
 जगतो धारयिता । सोऽग्निः पृथिवी पृथिव्यामुपक्षेति । सर्वेषां प्रियः सत्यज्ञ-
 गृहादौ निवसति । तच्च दृष्टान्तः । हितमिचो न राजा । हितायनुकूलानि मि-

चाणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा । एवमग्निरपि सर्वजनमित्र इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्तात्सीदंत उपविशंतः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पितृगृहे वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य परिचारकान्नक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन शुद्धः कर्मयोग्यो भवति । तच्च दृष्टान्तः । अनवद्यानिंदिता पतिजुष्टेव नारी स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । सा यथा पातिघ्नत्वेन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति । एवमग्निरपि ॥ विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वहिहाधाञ्ज्यञ्छंदसीत्यमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिण्कृतोरिति युक् । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उपक्षेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नारी । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीनंत आद्युदात्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तं त्वा नरो दमे आ नित्यमिद्धमग्ने सचंत क्षितिषु ध्रुवासु ।

अग्निं द्युम्नि नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वायुर्धरुणो रयीणां ॥ ४ ॥

तं त्वा नरः । दमे । आ । नित्यं । इद्धं । अग्ने । सचंत । क्षितिषु । ध्रुवासु ।

अग्निं । द्युम्नि । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव । विश्वऽआयुः । धरुणः । रयीणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वां नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलनरहितासु भूमिषु । निरुपद्रवेषु यामेष्वित्यर्थः । दमे स्वकीये यज्ञगृहे नित्यमिद्धमनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वासचंत । आभिमुख्येन सेवन्ते । किंच । अस्मिन्नग्नीं द्युम्नि हविर्लक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादिरूपेण बहुविधमधिनिदधुः । स्थापितवन्तः । एवंगुणविशिष्टो योऽग्निः स त्वं विश्वायुरुक्तप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयीणां धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारयेत्यर्थः ॥ सचंत । षच समवाये । छंदसो वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । भवा । अचोऽतस्त्रिङ् इति संहितायां दीर्घः । धरुणः । धारेणिलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

वि पृक्षो अग्ने मघवानो अश्वयुर्वि सूरयो ददतो विश्वमायुः ।

सनेम वाजं समिषेष्वर्यो भागं देवेषु श्रवसे दधानाः ॥ ५ ॥

वि । पृक्षः । अग्ने । मघऽवानः । अश्वयुः । वि । सूरयः । ददतः । विश्वं । आयुः ।

सनेम । वाजं । संऽइषेषु । अर्यः । भागं । देवेषु । श्रवसे । दधानाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः पृक्षोऽन्नानि अश्वयुः ।
आभ्रुवंतु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि लभन्तां । ये च सूरयो विश्वासस्त्वां
स्तुवंति ददतश्च ये तुभ्यं हवींषि ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वे
जीवितं अश्वयुः । आभ्रुवंतु । वयं च समिषेषु संयामेष्वर्योऽरेः शशोः संबन्धिनं
वाजमन्नं सनेम । त्वदनुग्रहात्संभजेमहि । तदनन्तरं देवेषु त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु
श्रवसे यशसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः स्थापयन्तो भूयासेति शेषः ॥ अश्वयुः ।
अशू आशू । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ददतः ।
नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सनेम ।
वन षण् संभक्ता । व्यत्ययेन शः । अर्यः । अरिशब्दात्षष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि
यावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्दश्च इरितीप्रत्यया-
तोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । कर्षात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

ऋतस्य हि धेनवो वावशानाः स्मदूधीः पीपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिक्षमाणा वि सिंधवः समया ससुरद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मत्ऽऊधीः । पीपयंत । द्युऽभक्ताः ।

पराऽवतः । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । वि । सिंधवः । समया । ससुः । अद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवोऽग्निहोत्रादिहविषां
दोग्ध्यो गावः पीपयंत । क्षीरादिलक्षणं गव्यमपापयन् । कीदृश्यो गावः ।
वावशानाः । अग्निं पुनः पुनः कामयमानाः । स्मदूधीः । स्मच्छब्दो नित्यशब्द-
समानार्थः । नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदा पयसः प्रदात्य इत्यर्थः । द्युभक्ताः ।

दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संधिष्टाः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि च सिंधवः स्यंद-
नशीला नद्यः सुमतिमस्याग्नेः शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याच-
मानाः सत्योऽद्रिं समयादेः पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशाद्विसृज्यः । विण्णेषेण
गच्छन्ति प्रवहन्ति । अग्नये दातव्यानां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥ ऋतस्य ।
क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वावगानाः । वग
कांतौ । यङन्ताच्छानच । न वग इति संप्रसारणप्रतिषेधः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभयथेति शानच आर्द्धधातुत्वादतोलीपयलोपी । अत एव
लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । स्मदूधीः । स्मत नित्या-
न्यूधांसि यासां । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १३१. । इत्यनङादेशः समासांतः ।
संख्याव्ययादेर्डीप् । पा० ४. १. २६. । इति डीप् । भसंज्ञायामञ्चोपोऽन इत्यलोपः ।
डीपः पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पीपयंत । पा पाने । अस्मादे-
तुमणिचि गाच्छासाङ्गति युक् । एयंताल्लुङि च्लेश्चङादेशादि । चञ्चन्यतरस्यामिति
चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । हि चेति निघातप्रतिषेधः । परावतः । परागतात् । दूरं
हि परागतं भवति । अस्मिन्धात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे । पा० ५.
१. ११८. । इति वतिः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिक्षमाणा दिवि श्रवो दधिरे यज्ञियासः ।

नक्ता च चक्रुःषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽमतिं । भिक्षमाणाः । दिवि । श्रवः । दधिरे । यज्ञियासः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उपसा । विरूपे इति विऽरूपे । कृष्णं । च । वर्णं । अरुणं ।

च । सं । धुरिति धुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिक्षमाणा याचमाना यज्ञि-
यासो यज्ञाहाः सर्वे देवा दिवि द्योतमाने त्वे त्वयि श्रवो हविलक्षणमन्नं दधिरे ।
अस्थापयन् । अग्निर्देवानामन्नाद इति श्रुतेः । तदनंतरं तादृशे हविर्युक्ताया-
नुष्ठानाय विरूपे विविधरूपे उपसोषःकालोपलक्षितमहर्नक्ता च नृक्तं रात्रिं
च चक्रुः । अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं रात्र्यां ग्यामलवर्णमंध-
कारमह्यरुणमारोचनं श्वेतवर्णं तेजश्च संधुः । सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ त्वे । सुपां
सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया डादेशः । उपसा ।

तेनैव विभक्तेराकारः । धुः । दुधाञ् धारणपोषणयोः । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुसादेशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यान्नाये मर्तान्त्सुपूदो अग्ने ते स्याम मघवानो वयं च ।

छायेव विश्वं भुवनं सिसृक्षामप्रिवान् रोदसी अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान । राये । मर्तान् । सुपूदः । अग्ने । ते । स्याम । मघऽवानः । वयं । च ।

छायाऽडेव । विश्वं । भुवनं । सिसृक्षि । आप्रिऽवान् । रोदसी इति । अंतरिक्षं ॥ ८ ॥

यान्मर्तान्मनुष्यान्स्मान्नाये धनाय सुपूदः । अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रेरयसि । ते तादृशा वयं च मघवानो धनिनः स्याम । भवेम । रोदसी द्यावापृथिव्यावंतरिक्षं चापप्रिवान् स्वतेजसा वृष्ट्युदकेन वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसृक्षि । सेवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । छायेव । यथा छात्रादेष्टायातपादिजनितं क्रेशं निवार्य रक्षति तद्वत् ॥ राये । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुपूदः । पूद प्रेरणे । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सिसृक्षि । षच समवाये । बहुलं छंदसीति शपः श्रु । उदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । आप्रिवान् । प्रा पूरणे । लिटः कसुः । वस्वेकाजाद्वसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्भावादि ॥

नवमीमृचमाह ॥

अर्वङ्गिरग्ने अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पितृवित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो अश्रयुः ॥ ९ ॥

अर्वतऽभिः । अग्ने । अर्वतः । नृऽभिः । नृन् । वीरैः । वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पितृऽवित्तस्य । रायः । वि । सूरयः । शतऽहिमाः । नः । अश्रयुः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतो वयमर्वङ्गिरस्मदीयैरश्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धि-
नोऽश्वानृभिरस्मदीयैर्भटैर्नृन् शत्रोर्भटान् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः । तैर्वी-
रान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम् । हन्याम । वनुयतिर्हेतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि०
५. २. । इति यास्कः । पितृवित्तस्य पित्रादिपरंपरया लब्धस्य रायो धनस्येशानासः

स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः
संतो अश्रुः । विशेषेण भुञ्जतां । अस्मदीयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च
भवत्वित्यर्थः ॥ त्वीताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः ।
व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिम-
शब्देन तद्वान्हेमंतो लक्ष्यते । ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा उत्थाह । शतं त्वा
हेमंतानि धिषीयेति वाचैतदाहेति । शतं हिमाः शतं हेमंततर्बो येषां ते शतसंवत्स-
रजीविन इत्यर्थः । अश्रुः । अश भोजने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

एता ते अग्रे उच्यन्ति वेधो जुष्टानि संतु मनसे हृदे च ।

शक्नेम रायः सुधुरो यमं तेऽधि श्रवो देवभक्तं दधानाः ॥ १० ॥

एता । ते । अग्रे । उच्यन्ति । वेधः । जुष्टानि । संतु । मनसे । हृदे । च ।

शक्नेम । रायः । सुधुरः । यमं । ते । अधि । श्रवः । देवभक्तं । दधानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामैतत् । मेधाविन्नग्रे । एतोच्यन्तेतानीदानीमस्माभिः
प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनोवृत्तये हृदे तद्वृत्तिमतेऽतःकरणाय च
जुष्टानि संतु । प्रियाणि भवंतु । ते तव संबंधिनः सुधुरः सुष्ठु निर्वाहकस्य ।
यद्वा शोभनं धूर्वति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधूः । तादृशस्य रायो धनस्य यमं
नियमनं कर्तुं शक्नेम । शक्ता भूयास्म । किं कुर्वतः । देवभक्तं देवः संभजनीयं श्रवो
हविलक्षणमन्त्रमधिदधानाः । अग्रेरूपरि धारयंतः । अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वत
इत्यर्थः ॥ उच्यन्ति । वच परिभाषणे । रुदिविदिभ्यां किरिति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययः कित्त्वं च बहुलवचनादस्मादपि भवति । वच्यादिना संप्रसारणं । जुष्टानि ।
जुष्टार्पिते च छंदसि नित्यं मंत्रे । पा० ६. १. २०९. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे ।
पह्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शक्नेम । शक्नु शक्ता । लिङ्गाणिष्यद् ।
सुधुरः । धुर्वी हिंसार्थः । क्तिप् चेति क्तिप् । रात्रोप इति वकारलोपः । न
पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः । देवभक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वादशोऽनुवाकः ॥

त्रयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तत्रोपप्रयंत इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । उपप्रयंतो नव गोतमो राहूगणो गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः । राहूगणनामा कश्चिदृषिः । तस्य पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्त्वादिदमुत्तरं च गायत्रीछंदस्कं । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छंदस्येतदादिके द्वे सूक्ते । सूचितं च । आपो रवतीः शयथा हि वस्व उपप्रयंत इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति । आश्विनगस्त्रेऽप्येते सूक्ते प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ॥ पृष्ठचपडहस्य प्रथमेऽह-
न्येतदेव सूक्तमाज्यगस्त्रं । सूचितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽह्न्याज्यं । आ० १. १०. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेमाग्नेये । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपऽप्रयंतः । अध्वरं । मंत्रं । वोचेम । अग्नेये । आरे । अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निष्टोमादियज्ञमुपप्रयंत उपेत्य प्रकर्षणं यंतो गच्छंतः । प्राश्विच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः । तादृशं वयमग्नेयेऽगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधनमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्मेत्यागास्यते । कीदृशयाग्नेये । आरेऽस्मे च शृण्वते । चण्डोऽप्यर्थ आरे-
गच्छात्परो दृष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः । लिङ्गाणिषड् । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यः स्त्रीहितीषु पूर्यः संजग्मानासु कृष्टिषु । अरंश्चादाशुपे गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रीहितीषु । पूर्यः । संजग्मानासु । कृष्टिषु । अरंश्चात् । दाशुपे । गयं ॥ २ ॥

पूर्यश्चिरंतनो योऽग्निः स्त्रीहितीषु वधकारिणीषु कृष्टिषु शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाशुपे हवीषि दत्तवते यजमानाय गयं धन-
मरंश्चात् । रक्षति । तस्मै मंत्रं वोचेमेति पूर्वणं संबंधः ॥ स्त्रीहितीषु । षिंह स्नेहने । चुरादिः । स्नेहयतीति वधकर्मसु पठितः । स्नेह्यंते हिंस्यंते प्रजा आभिरिति स्नेहितयः । करणे क्तिन् । तितुचेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यमिति वचनाच्चिगृ-

हीतिर्निपठितिरितिवदिडागमः । व्यत्ययेनैकारस्येकारादेशः । क्तिनो दीर्घश्च ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं । संजग्मानाम् । समो गम्यृच्छीत्यात्मनेपदे लिटः कानच् । गम-
हनेत्यादिनोपधालोपः । अरघात् । छंदसि लुङ्लङ्लिट उति वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमंथने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येषानुवचनीया । प्रातर्विश्वदेव्या-
मिति खंडे सूचितं । शिष्टेनोत्तरामुत ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १६. । इति ॥ तथा
साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टावेषेव प्रथमाज्यभागानुवा-
क्या । सूचितं च । मरुद्भ्यः क्रीडिभ्य उत्रोत ब्रुवंतु जंतव इति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामुचमाह ॥

उत ब्रुवंतु जंतव उदग्निवृत्रहाजनि । धनंजयो रणेरणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवंतु । जंतवः । उत । अग्निः । वृत्रहा । अजनि । धनंजयः । रणेरणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं जंतवो जाताः सर्वे
चत्विजो ब्रुवंतु । तमग्निं स्तुवंतु । कीदृशोऽग्निः । वृत्रहा । वृत्राणामावरकाणां
शत्रूणां हंता रणे रणे सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जेता ॥ धनंजयः ।
संज्ञायां भृतृवृजिति । पा० ३. २. ४६. । खच् । अरुद्धिपदजंतस्य । पा० ६. ३. ६९. ।
इति मुम् । चित्स्वरेणातोदात्तत्वं । रणे रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दृढभ-
योऽस्मिन्निति रणः संग्रामः । वगिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप ।
नित्यवीप्सयोरिति द्विवचनं । आर्मेडितानुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

यस्य दूतो अस्मि श्ये वेपि हव्यानि वीतये । दस्मत्कृणोष्यध्वरं ॥ ४ ॥

यस्य । दूतः । अस्मि । श्ये । वेपि । हव्यानि । वीतये । दस्मत् । कृणोषि । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य श्ये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां दूतस्त्वमसि ।
भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय
वेपि । गमयसि । यस्य चाध्वरं यज्ञं दस्मत् सर्वदर्शनीयं कृणोषि । कुरांषि
तमित्सुहृद्यमित्युत्तरया संबंधः ॥ वेपि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितरण्यथास्त्रट् ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् । दसि दंसनदर्शनयोः ।
इषियुधीधीत्यादिना मक् । दस्मित्यत्र मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः । कृणोषि ।
कृवि हिंसाकरणयोश्च । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्याकारः ।

तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तृपधगुणाभावः । यस्येत्यनुषंगान्निधा-
ताभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमित्सुहृद्यमंगिरः सुदेवं सहसो यहो । जना आहुः सुवर्हिषं ॥ ५ ॥

तं । उत् । सुऽहृद्यं । अंगिरः । सुऽदेवं । सहसः । यहो इति । जनाः । आहुः ।
सुऽवर्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो । बलस्य पुत्र । अंगिरः । अंगनादिगुणयुक्ताग्रे । यो यज्ञ-
मानः पूर्वमुक्तस्तमित् तमेव यज्ञमानं सुहृद्यं शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदैवतं
सुवर्हिषं । वर्हिरिति यज्ञनाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः ।
कथयन्ति ॥ सुहृद्यमित्यादिषु नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो यहो । सुवा-
मंचित इति परांगवद्भावात्पष्ठ्यामंचितसमुदायस्याष्टमिकमामंचितानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

आ च वहासि ताँ इह देवाँ उप प्रशस्तये । हव्या सुश्वंद्र वीतये ॥ ६ ॥

आ । च । वहासि । तान् । इह । देवान् । उप । प्रऽशस्तये । हव्या । सुऽश्वंद्र । वीतये ॥ ६ ॥

हे सुश्वंद्र शोभनाह्लादनाग्रे तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्मत्समीपं प्रशस्तये
स्तुतय आवहासि च । आवह प्रापय च । आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि
चरुपुरोडाशादीनि हवीषि वीतये भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः ॥ वहासि । वह प्रापणे ।
लेट्ज्ञाडागमः । प्रशस्तये । शंसु स्तुता । भावे क्तिन् । नितुवेतीदृप्रतिषेधः ।
अनिदितामिति नलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुश्वंद्र । ह्रस्वाच्च-
दोत्तरपदे मंच इति मुट् ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

न योरुपच्छिरश्वः शृण्वे रथस्य कच्चन । यदग्रे यासि दूत्यं ॥ ७ ॥

न । योः । उपच्छिः । अश्वः । शृण्वे । रथस्य । कत् । चन । यत् । अग्रे । यासि । दूत्यं ॥ ७ ॥

हे अग्रे यद्यदा दूत्यं देवानां दूतत्वं यासि । प्राप्नोषि । कच्चन कदाचन तदानीं
सर्वदापि योगच्छतस्तव रथस्याश्वोऽश्वैरुपादित उपच्छिः श्रवणार्हः शब्दो न

शृण्वे । न श्रूयते । रथस्य शीघ्रगमनेनास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः ।
या प्रापण इत्यस्मात् यो द्वे च । उ० १. २१. । इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । बहुल-
वचनाद्भिर्भावाभावः । उपच्छिरित्येतत् श्रोतुमर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्ति-
रीयाणां प्रातिशाख्यं सशब्दमुपच्छिमत् । तै० प्रा० २. ११. । इति । शृण्वे । श्रु
श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः शृ चेति व्यत्ययेन श्रुः शृभावश्च । लोपस्त आत्म-
नेपदेष्विति तलोपः । हुश्रुवोः सार्वधातुक इति यणादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वोतो वाज्यहयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वाँ अग्ने अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽऊतः । वाजी । अहयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः । प्र । दाश्वान । अग्ने ।
अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निकृष्टो भवति । हे अग्ने स
इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवीषि दाता सन् त्वोतस्त्वयोतो रक्षितो वाज्यन्त्रवान्
अहयो लज्जारहितः । एवंभूतः सन् अभि प्रास्थात् । ऐश्वर्यमभिप्राय्य प्रति-
तिष्ठति । सर्वात्कृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ अहयः । ह्री लज्जायां । जिहृतीति हयः । न
हयोऽहयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्वान् । दाशृ दाने । दाश्वान् साह्या-
निति ऋसुप्रत्ययांतो निपातितः ॥

नवमीमृचमाह ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं बृहदग्ने विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥

उत । द्युऽमत् । सुऽवीर्यं । बृहत् । अग्ने । विवाससि । देवेभ्यः । देव । दाशुषे ॥ ९ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि हवीषि
दत्तवते तस्मै यजमानाय बृहत्प्रौढं धनं विवाससि । गमयितुमिच्छसि । प्राप-
यसीति यावत् । कीदृशं । द्युमत् । अतिशयेन दीप्नं । सुवीर्यं । शोभनवीर्योपेतं ॥
सुवीर्यं । वीरवीर्यां चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवाससि । वा गतिगंधनयोः । मनि
हिर्भावे सन्यत इतीत्वं । दाशुषे । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्र-
सारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

जुषस्वेति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं । अनुक्रांतं च । जुषस्व पंचेति । ऋष्याद्याः

पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वमूक्तेन सहोक्तः मूक्तविनियोगः । पशौ स्तोकानुवचन आद्या विनियुक्ता । मूचितं च । प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व सप्रथस्तमं । आ० ३. ४. इति ॥ तामेतां मूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमं । हव्या जुहान आसनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथःऽतमं । वचः । देवप्सरःऽतमं । हव्या । जुहानः । आसनि ॥ १ ॥

हे अग्ने सप्रथस्तममतिशयेन विस्तीर्णं वचः स्तोत्रलक्षणमस्मदीयं वचनं जुषस्व । मेवस्व । कीदृशं । देवप्सरस्तमं । देवानां प्रीणयितृतमं । किं कुर्वन् । आसनि तवास्ये हव्या हव्यानि स्तोत्रलक्षणानि हवीषि जुहानः प्रक्षिपन् । इमानि स्तोत्रलक्षणानि हवीषि वृथा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन स्वी-
कुर्वित्यर्थः ॥ देवप्सरस्तमं । स्पृ प्रीतिबलनयोः । देवान् स्पृणोति प्रीणयतीति देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारपकारयोः स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवप्सरा देवप्सरस्तमः । जुहानः । जुहोतेत्यत्ययेन गानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । आसनि । पदन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन् आदेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अथा ते अंगिरस्तमाग्रे वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म सानसि ॥ २ ॥

अथ । ते । अंगिरःऽतम । अग्ने । वेधःऽतम । प्रियं । वोचेम । ब्रह्म । सानसि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तम । अतिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यद्वा । अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम । अतिशयेन मेधाविन्नग्रे । अथानन्तरं ते तुभ्यं सानसि संभजनीयं प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्म ॥ वोचेम । लिङ्गाशिष्यद् । वच उमित्युमागमः । सानसि । वन षण् संभक्तौ । सानसि-
वर्णसीत्यादावसिचप्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ॥

कस्मे जामिर्जनानामग्रे को दाश्वधरः । को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानां । अग्ने । कः । दाशुऽश्वधरः । कः । ह । कस्मिन् ।

असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जनानां मनुष्याणां मध्ये ते तव को जामिः । को बंधुः । त्वं सर्वेर्गु-
णैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बंधुर्नास्तीति भावः । को दाश्वधरः । दाशुर्दत्तोऽध्वरो
यज्ञो येन स तथोक्तः । त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं ।
कथंभूतस्त्वमीदृयूप इति सर्वेर्न ज्ञायस इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने श्रित आश्रि-
तोऽसि वर्तसे तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते । अतस्त्वमस्माभिर्मोसदृष्टिभिः
कथमुपलब्ध इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ दाश्वधरः । दाशु दाने । उणादयो बहुल-
मिति बहुलवचनात्कर्मण्युणप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश
उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः । सखा सखिभ्य ईदृजः ॥ ४ ॥

त्वं जामिः । जनानां । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः । सखा । सखिभ्यः । ईदृजः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारेणाचिंत्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां जनानां जामिर्व-
धुरसि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां मित्रः प्रमीतिस्त्रायकोऽसि ।
ईदृजः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः समानख्यानेभ्य ऋत्विग्भ्यः सखा सखिव-
द्व्यंतं प्रियोऽसि ॥ जामिः । जमु अदने । जमंति सर्वेकस्मिन्पात्रेऽदंतीति जामयो
बंधवः । जनिषसिभ्यामिण् । उ० ४. १३१. इति विधीयमान इण् बहुलवचना-
दस्मादपि द्रष्टव्यः । ईदृजः । ईड स्तुतो । ईडवंदवृणंसदुहां एयत इत्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

यज्ञा नो मित्रावरुणा यज्ञा देवाँ ऋतं बृहत् । अग्ने यक्षि स्वं दमं ॥ ५ ॥

यज्ञा नः । मित्रावरुणा । यज्ञा देवान् । ऋतं । बृहत् । अग्ने । यक्षि । स्वं । दमं ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मदर्थं मित्रावरुणा । एतत्संज्ञा देवाँ यज्ञ । हविषा पूजय ।
तथा देवानिन्द्रादीन्यज्ञ । पूजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञ च यजेत्येतदर्थं
बृहत् प्रौढं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यक्षि । यज्ञ संगच्छस्व । त्वय्यंतर्विद्यमाने सति
हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यज्ञा । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । देवान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनु-
नासिक आकारः । यत्बलोपौ । यक्षि । यजेर्बहुलं छंदसीति णपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

का त इति पंचचं तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुक्रांतं । राहूगणो गोतम
ऋषिः । त्रिष्टुप छंदः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदसी-
दमादिके द्वे सूक्ते ॥ सूचितं च । उप प्रजिन्वन्निति त्रीणि का त उपेतिरिति
सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येते प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनीषा ।

को वा यज्ञः परि दशं त आप केन वा ते मनसा दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपेऽइति । मनसः । वराय । भुवत् । अग्ने । शंतमा । का । मनीषा ।

कः । वा । यज्ञः । परि । दशं । ते । आप । केन । वा । ते । मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसो वराय निवारणायास्मास्ववस्थापनाय कोपेतिर्भुवत् ।
कीदृशमुपगमनं भवेत् । न कायस्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम
इति भावः । मनीषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकरा का कीदृशी भवेत् ।
तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यज्ञमानो यज्ञैस्त्व संबंधिभिर्यागेदृशं
वृद्धिं बलं वा पर्याप । पर्याप्नोत् । न कोऽपीत्यर्थः । तवोचितान्यागाननुष्ठाय
तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवेति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां ।
तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दल्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते
तुभ्यं केन मनसा कीदृशया बुद्ध्या दाशेम । हवींषि यच्छाम । तवोपगमनाद्य-
नुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः ॥ उपेतिः । तादा चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
वराय । वृज वरणे । अस्मादंतर्भावितरण्यर्थाद्बृहवृदनिश्चिगमश्चेत्यप् । तस्य पित्रा-
दनुदात्तत्वे धातुस्वरः । भुवत् । लेट्वाडागमः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
भूमवोस्मिद्गीति गुणप्रतिषेधः । दशं । दश वृद्धौ । भावे करणे वा घञ् ।
त्रिच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

एवमग्ने इह होता नि षीदादभ्यः सु पुरेता भवा नः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यज्ञा महे सौमनसाय देवान् ॥ २ ॥

आ। इहि। अग्ने। इह। होता। नि। सीद। अदव्यः। सु। पुरःऽएता। भव। नः।
अवतां। त्वा। रोदसी इति। विश्वमिन्वे इति विश्वंऽउन्वे। यज्ञ। महे। सौमनसाय।
देवान् ॥ २ ॥

हे अग्ने। एहि। आगच्छ। इहास्मिन्यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन्निषीद।
उपविश। नोऽस्माकं पुरएता पुरतो गता सु भव। सुष्ठु भव। यस्मात्त्वमदव्यः।
राक्षसादिभिरहिंस्योऽसि। तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्या रोदसी द्यावा-
पृथिव्या त्वा त्वामवतां। रक्षतां। आगत्योपविश्य च द्यावापृथिवीभ्यां रक्षितश्च
सन् महे महते सौमनसाय सौमनस्याय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज्ञ।
हविर्भिः पूजय ॥ निषीद। संदरप्रतेरिति पत्वं। सौमनसाय। सुमनसो भावः
सौमनसं। तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यणप्रत्ययः। स चात्र भावलक्षणे
संबंधविशेषे पर्यवस्यति। यद्वा हायनान्तयुवादिभ्योऽण। पा० ५. १. १३०. इति
भावेऽण। युवादिष्वस्य पाठो द्रष्टव्यः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र सु विश्वान् राक्षसो धक्ष्यग्ने भवा यज्ञानामभिगस्तिपावा।
अथा वह सोमपतिं हरिभ्यामातिथ्यमस्मै चकृमा मुदावे ॥ ३ ॥
प्र। सु। विश्वान्। रक्षसः। धक्षि। अग्ने। भव। यज्ञानां। अभिगस्तिऽपावा।
अथ। आ। वह। सोमऽपतिं। हरिऽभ्यां। आतिथ्यं। अस्मै। चकृम। मुऽदावे ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्वान्सर्वान् राक्षसो राक्षसान् प्र सु धक्षि। प्रकर्षेण दह। दग्ध्वा च
यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिगस्तिपावाभिगस्तेहिंसायाः पाता रक्षि-
ता भव। अथानंतरं सोमपतिं सर्वपां सोमानां पालकमिदं हरिभ्यां तदीया-
श्चाभ्यामावह। अस्मद्यज्ञं प्रापय। आगतायास्मै मुदावे शोभनस्य फलस्य दात्र
इन्द्रायातिथ्यमतिथ्यर्हं सत्कारं चकृम। कुर्मः ॥ धक्षि। दह भस्मीकरणे। बहुलं
छंदसीति शपो लुक्। दत्तभयभावकत्वपत्वानि। अभिगस्तिपावा। शसु हिंसायां।
अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन्। अभिगस्तेः पातीत्यभिगस्तिपावा। पा रक्षणे।
आतो मनिन्निति वनिप्। सोमपतिं। पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं।
मुदावे। पूर्ववद्दातेर्वनिप्। अलोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्रजावता वचसा वहिरासा च हुवे नि च सत्सीह देवैः ।

वेपि होचमुत पोचं यजत्र बोधि प्रयंतर्जनितर्वमूनां ॥ ४ ॥

प्रजाऽवता । वचसा । वहिः । आसा । आ । च । हुवे । नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।

वेपि । होचं । उत । पोचं । यजत्र । बोधि । प्रऽयंतः । जनितः । वमूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यः दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा स्तोत्रेण स्तुतः सन् योऽग्निरासास्यस्थानीयया ज्वालया वह्निर्देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निमा च हुवे । आहूयामि । आहूतः सन् त्वमिहास्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह निसत्सि च । निषीद च । निषद्य च हे यजत्र यजनीयाग्रे होचं होचा क्रियमाणं कर्म उत अपि च पोचं पोचा कृतं कर्म च वेपि । कामयस्व । वमूनां धनानां प्रयंतः । प्रकर्षणं नियंतः । वमून्वस्मदायतानि कुर्वन् । जनितः । आहुतिद्वारा सर्वस्य जनस्तिरग्रे बोधि । अस्मान्बोधय ॥ आसा । पहन्नित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । हुवे । ह्वेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । बोधि । बुध अवगमने । अस्माख्यंताच्छंदस्युभयथेति हेराईधातुक्त्वाणेरनिटीति णिलोपः । हुमूल्भ्यो हेर्धिः । धातोरन्त्यलोपश्छांदसः । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादग्निनस्याग्रेयस्य पणोर्यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूचितं च प्रदानानामिति खंडे । यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिः प्र कारवो मनना वक्ष्यमानाः । अ० ३. ७. इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवाँ अयजः कविभिः कविः सन् ।

एवा होतः सत्यतर त्वमद्याग्रे मंदया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविः । भिः । देवान् । अयजः । कविऽभिः । कविः । सन् ।

एव । होतरिति । सत्यऽतर । त्वं । अद्य । अग्रे । मंदया । जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शी सन्कविभिर्मेधाविभिर्ज्ञातिभिः सह विप्रस्य मेधाविनो मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्हे अग्रे यथा देवानयजः । एवमेव

होतर्होमनिष्पादक सत्यतरातिगयेन सत्सु साधो अग्ने त्वमद्यास्मिन्यज्ञे मंदया
हर्षयित्र्या जुह्वा होमसाधनभृतया सूचा यज्ञस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥ मनुषः ।
मन ज्ञाने । बहुलमन्यवापीति मनेरुसिन्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कथेति पंचर्चं चतुर्थं सृक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्यार्पमाग्रेयं । अनुक्रांतं च । कथेति ॥
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

कथा दाशेमाग्रये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गीः ।

यो मर्त्येष्वमृतं ऋतावा होता यजिष्ठ इत्कृणोति देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्रये । का । अस्मै । देवऽजुष्टा । उच्यते । भामिने । गीः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतऽवा । होता । यजिष्ठः । इत् । कृणोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्रये कथा दाशेम । कथं हवीषि दद्याम । अग्रेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता
वयमित्यर्थः । अथवास्मै भामिने तेजस्विनेऽग्रये देवजुष्टा सर्वदेवः सेवितव्या
वाक् स्तुतिरपि का कीदृशयुच्यते । तादृशी स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । अमृतो
मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवात्यज्ञवान् होता देवानामाह्वाता होम-
निष्पादको वा यजिष्ठोऽतिगयेन यष्टा । एवंभूतो योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मामु
वर्तमानः सन् देवानि कृणोति । हविर्भिर्युक्तान् करोत्येव तादृशयाग्रये कथा दाशे-
मेति पूर्वेणान्वयः ॥ कथा । या हेता च छंदसीति याप्रत्ययः । भामिने । भा
दीप्ता । अर्तिस्तुस्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा ।
छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिष् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो अर्ध्वरेषु शंतम ऋतावा होता तमू नमोभिरा कृणुध्वं ।

अग्निर्यद्वैर्मतीय देवान्स चा बोधाति मनसा यजाति ॥ २ ॥

यः । अर्ध्वरेषु । शंऽतमः । ऋतऽवा । होता । तं । ऊं इति । नमःऽभिः । आ । कृणुध्वं ।

अग्निः । यत् । वेः । मतीय । देवान् । सः । च । बोधाति । मनसा । यजाति ॥ २ ॥

योऽग्निरध्वरेषु यागेषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थ-
दर्शीत्यर्थः । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्विग्यजमानाः । यूयं तमू तमे-
वाग्निं नमोभिः स्तोत्रैराकृणुध्वं । अभिमुखीकुरुत । यद्यदायमग्निर्मताय मनुष्याय
यजमानार्थं देवान्वेः । वेति गच्छति । तदानीं सोऽग्निर्यष्टव्यान्सर्वान्देवान्बोधाति
च । जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति ।
अतस्तमेवाग्निमाकृणुध्वमिति योज्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । छंदसि लुङ्लङ्लिट्
इति वर्तमाने लङ् । तिङां तिङी भवन्तीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरु-
षैकवचनादेशः । बोधाति । बुध अवगमने । लेट्छाडागमः । शपः पिप्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा ।
मकारनकारयोः स्थानविपर्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूतद्भुतस्य रथीः ।

तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीर्विण उप ब्रुवते दस्ममारीः ॥ ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः । साधुः । मित्रः । न । भूतः । अद्भुतस्य । रथीः ।

तं । मेधेषु । प्रथमं । देवऽयन्तीः । विणः । उप । ब्रुवते । दस्मं । आरीः ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्या मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः
साधयितोत्पादयितापि स एवाद्भुतस्याभूतस्यालब्धस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रा-
पयिता भूत् । भवति । तच्च दृष्टान्तः । मित्रो न । यथा सखा धनानि प्रापयति
तद्वत् । एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेधेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो देवानात्मन इच्छन्त्यो
विणः प्रजाः प्रथममुपब्रुवते । स्तुतिभिरुपेत्य प्रधानभूत इति कथयन्ति । कीदृश्यो
विणः । दस्मं दर्शनीयं तमग्निमारीगच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः । मृङ् प्राण-
त्यागे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थाच्छंदसि निष्कर्षत्यादौ निपातनाद्यत् । कृत्यल्युटो
बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः ।
वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । आरीः । ऋ गतौ । जनिघसिभ्यामिण् इति
बहुलग्रहणादस्मादपीणप्रत्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । वा छंदसीति
पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स नो नृणां नृतमो रिग्नादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तना च ये मघवानः श्विष्ठा वाजप्रसूता उपयंत मन्म ॥ ४ ॥

सः । नः । नृणां । नृऽतमः । रिग्नादाः । अग्निः । गिरः । अवसा । वेतु । धीतिं ।

तना । च । ये । मघऽवानः । श्विष्ठाः । वाजऽप्रसूताः । उपयंत । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिग्नादा रिग्नादां शचूणा-
मन्ता भक्षयिता । यद्वा रिग्नादां हिंसतामसिता निरसिता । एवंविधः सोऽग्नि-
र्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविल्लक्षणान्नेन युक्तां धीतिं कर्म च वेतु ।
कामयतां । अपि च ये यज्ञमानास्तना । धननामैतत् । विस्तृतेन धनेन मघ-
वानो धनवन्तः श्विष्ठा अतिशयेन बलिनश्च संतो वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं
वाजो हविल्लक्षणमन्नं येस्तादृशा भूत्वा मन्माग्नेर्मननरूपं स्तोत्रमिपयन्त । एष-
यन्ति । ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति
भावः ॥ नृणां । नृ चेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । तना । तनु विस्तारे । पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगि-
त्याकारः । पृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । श्विष्ठाः । श्व इति बलनाम ।
अस्मायामेधेति मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशयानिक उपन । विन्मतोर्लुगिति
विनो लुक् । टेरिति टिलोपः । उपनो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । उपयन्त । उपु इच्छायां ।
अस्माख्यन्ताच्छादसो लङ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् लघूपधगुणाभावः ।
अदुपदेशस्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे णिच् एव स्वरः शिष्यते ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रैर्भिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युम्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति जोषमा चिकित्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रैर्भिः । अस्तोष्ट । जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युम्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं । याति । जोषं । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

ऋतावा ऋतवान्यज्ञवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वायमग्निर्विप्रै-
र्भिर्मधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमैर्ऋषिभिरेवमुक्तेन प्रकारेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् ।

स्तुतश्च सोऽग्निरपु गोतमेषु द्युम्नं द्योतमानं सोमं पीपयत् । अपिबत् । यद्वा ।
तानृषीन्पाययत् । तथा सोऽग्निर्वाजं हविलक्ष्णमन्नं पीपयदित्येव । एवं
सोमलक्षणं चरुपुरोडाशदिलक्षणं हविश्च स्वीकृत्य सोऽग्निर्जोषमस्माभिः कृतं
सेवनमाचिकित्वान् । आ समन्ताज्जानन् पुष्टिं याति । पोषं प्राप्नोति । यद्वा ।
अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥ गोतमेभिः । ऋथ्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्चेति विहि-
तस्याणोऽचिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च । पा० २.४.६५. इति बहुषु लुक् ।
अस्तोष्ट । स्तौतिः कर्मणि लुङि चिणभावश्छांदसः । पीपयत् । पा पाने । एयं-
ताल्लुङि च्छेद्यडादि । जोषं । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

अभि त्वेति पंचर्चं पंचमं मृक्तं गोतमस्यार्पमाग्नेयं गायत्रं । तथा चानुक्रांतं ।
अभि त्वा गायत्रं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातऽवेदः । विऽचर्षणे । द्युम्नैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्टुः । एवंभूताग्ने त्वा
त्वां गोतमा अस्य मृक्तस्य द्रष्टा गोतम ऋषिः । ऋषेरकत्वेऽपि पूजार्थं बहु-
वचनं । गिरा स्तोत्रलक्षणया वाचाभ्याभिमुख्येनास्तीदिति शेषः । तद्वद्वयमपि
त्वां द्युम्नैस्त्वदीयगुणप्रकाशकैर्मन्त्रैरभि प्रणोनुमः । आभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥
नोनुमः । णु स्तुतौ । अस्माद्यद्गुगंताल्लुट् । उपसर्गादसमासेऽपीति एत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तमु त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति । द्युम्नैरभि प्र णोनुमः ॥ २ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायऽकामः । दुवस्यति । द्युम्नैः । अभि । प्र ।
नोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरा स्तुत्या दुवस्यति । परिचरति ।
तमु तमेव त्वां द्युम्नैर्द्योतमानैः स्तौत्रैराभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः ।

रायो धनानि कामयत इति रायस्कामः । कर्मण्यण् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनादलुक् । ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य विभक्तेरुदात्तत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः कृकमिकंसकुंभेति विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस उपतापे परिचरणे च । कंठादिः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तमु त्वा वाजसातममंगिरस्वह्वामहे । द्युम्नरभि प्र णोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजसातमं । अंगिरस्वत् । ह्वामहे । द्युम्नः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजसातमं वाजानामतिशयेन सन्तितारं दातारं तमेव त्वा त्वामंगिरस्वत् । अंगिरस इव ह्वामहे । आह्वयामः । शिष्टं गतं ॥ वाजसातमं । पणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विद्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजसातमः । तमपः पितृत्वादनुदात्तत्वे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते । अंगिरस्वत् । तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भवेन पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तमु त्वा वृत्रहंतमं यो दस्यूरवधूनुपे । द्युम्नरभि प्र णोनुमः ॥ ४ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वृत्रहन्ऽतमं । यः । दस्यून । अवऽधूनुपे । द्युम्नः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने दस्यून् उपश्लपयितृन् राक्षसादीन्यस्त्वमवधूनुपे । अवचालयसि स्थानात्प्रच्यावयसि वृत्रहंतमं वृत्राणां पाप्मानामतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वां द्युम्नरित्यादि पूर्ववत् ॥ वृत्रहंतमं । अतिशयेन वृत्रहा वृत्रहंतमः । पदसंज्ञायां नलोपे नाह्वस्य । पा० ८. २. ११. । इति तमपो नुट् । दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युक्कारः सानुनासिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमवचः । द्युम्नरभि प्र णोनुमः ॥ ५ ॥

अवोचाम । रहूगणाः । अग्नये । मधुऽमत् । वचः । द्युम्नः । अभि । प्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमा
अग्रये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो माधुर्योपितं वचनमवोचाम ।
प्रावादिष्म । तद्वचनरूपेद्युस्तेर्द्योतमानः स्तोत्रिः पुनः पुनरग्निं वयमभिप्रणोनुमः ।
आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः ॥

हिरण्यकेण इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं । रहूगणपुत्रस्य गोतमस्यार्पे । अत्रा-
नुक्रम्यते । हिरण्यकेणो द्वादशाद्या तृचो चैष्टुभौष्णिहो । पूर्वोऽग्रये वा मध्यमा-
येति । पूर्वत्र गायत्रं त्वित्युक्तत्वादितमपि गायत्रं सूक्तं । एतावांस्तु विंशेः ।
आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः । द्वितीयस्त्वौष्णिहः । प्रथमतृचस्य मध्यमस्थानो वैद्युतोऽग्निः
शुद्धाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्चः केवलाग्निदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्रये
ऋतो चैष्टुभे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तृचः । सूचितं च । हिरण्यकेण इति तिस्रोऽप-
श्यमस्य महत इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ कारीर्यामग्नेधाम छंदो हिरण्यकेण
इति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । हिरण्यकेणो रजसो विसार इति द्वे
त्वं त्या चिदच्युता धाम ते विश्वं भुवनमधिष्ठितं । आ० २. १३. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

हिरण्यकेणो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।

शुचिभ्राजा उपसो नवेदा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यऽकेणः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः । वातः । इव । ध्रजीमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उपसः । नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेणो हितरमणीयाः केणस्थानीया ज्वाला यस्य स तथोक्तः । सुवर्ण-
वदोचमानज्वालो वा । अहिरागत्य हंता मेघानां धुनिस्तेषां कंपयिता वात
इव वायुरिव ध्रजीमान् शीघ्रगतियुक्तः । एवंभूतो वैद्युतोऽग्नी रजस उदकस्य
विसारे विसरणे मेघान्निर्गमने निमित्तभूते सति शुचिभ्राजाः शोभनदीप्तिः सन्
मेघाज्जलानि निर्गमयितुं जानाति । उपस उपोदेवता नवेदाः । न विदंति
इति नवेदाः । मेघादुदकस्य निःसारणमग्निरेव जानाति उपसस्तु न जानं-
तीत्यर्थः । अज्ञाने दृष्टांतः । यशस्वतीरन्नयुक्ता अन्नवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छंत्यः सत्या अविन्यारंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अन्नोपसामज्ञानेनाग्निः

प्रशस्यते न तु ता निंद्यते । न हि निंदा निंद्यं निंदितुं अपि तु स्तुत्यं स्तोतुमिति
न्यायात् ॥ धञ्जीमान् । धञ्ज गतो । इन् सर्वधातुभ्य इति भाव इन्प्रत्ययः । ततो
मतुप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वं इतो निष्ठात्प्रातिपदिकस्याद्युदात्तत्वं । नवेदाः ।
नञ्पूर्वाङ्गितः पचाद्यच । नभाणनपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः ।
अपस्युव्यात्सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छन्दसीत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां छंदसि बहु-
लमुपसंख्यानमित्युबङ् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आ ते सुपर्णा अमिनन्तँ एवैः कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदं ।

शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतन्ति मिहः स्तनयन्त्यभ्रा ॥ २ ॥

आ । ते । सुऽपर्णाः । अमिनन्त । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदं ।

शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । आ । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गन्तुभिर्मरुद्भिः सहामिनन्त ।
आ समन्तान्मेघं हिंसन्ति । वर्षणार्थं ताडयन्ति । प्रहतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो वृषभो
वर्षिता मेघो नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यददमीदृशं कर्म तदानीं
शिवाभिर्न मुखकारिणीभिः स्मयमानाभिर्हसनवतीभिः कांतिभिरिव शुभवर्णाभिः
फेनयुक्ताभिरङ्गिर्विद्युद्विवा महागात् । विद्युताग्निरितः पञ्चन्य आगच्छति ।
तदनन्तरं मिह आपः पतन्ति । दिवः सकाशात्प्रवृष्टा भवन्ति । अभ्राभ्राण्यद्भिः
पृष्णा मेघाः स्तनयन्ति । इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनन्त । मीज हिंसायां ।
क्रय्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः । ईषा अष्टादित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्य
। पा० ८. ४. ५९. । इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययेनाच्च
संहितायामपि दृष्टव्यं । नोनाव । नौतेर्यङ्लुगन्ताच्चिट्ठमञ्च इति निषेधादाम-
प्रत्ययाभावः । स्मयमानाभिः । स्मिद् ईषद्वसने । शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचो
लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । स्तनयन्ति । स्तन शब्दे । चुरादिरदन्तः ।
पतन्ति स्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वाद्वाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

यदीमृतस्य पयसा पियानो नयन्तस्य पयिभी रजिष्ठैः ।

अर्यमा मित्रो वरुणः परिज्मा त्वचं पृचन्त्युपरस्य योनी ॥ ३ ॥

यत् । ई । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य । पथिऽभिः । रजिष्ठैः ।
अयमा । मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । त्वचं । पृचंति । उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदी यदायमग्निर्ऋतस्योदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन रसेन पियानो जग-
दाप्यायनं कुर्वन् । आप्यायितं च जगदतस्योदकस्य संबंधिभी रजिष्ठैर्ऋतमैः
पथिभिर्मागेः स्नानपानादिभिर्नयन् प्रापयन्वर्तते । तदानीमयमा मित्रो वरुणश्च
परिज्मा परितो गन्ता मरुद्गणश्चोपरस्य मेघस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने त्वचं
पृचंति । वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्वकीयैरायुधैः संयोजयन्ति । उद्धाटयन्तीति
यावत् ॥ पियानः । स्फायी आप्यायी वृद्धा । बहुलं छंदमीति शपो लुक् ।
धातोर्थव्ययेन पीभावः । अनुदात्तेन्नाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
रजिष्ठैः । ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषजोऽछंदसि । पा० ६. ४. १६२. । इत्युकारस्य
रत्वं । णेरिति टिलोपः । पृचंति । पृची संपर्के । रौधादिकः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावौष्णिहे छंदस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने वाजस्येत्याद्यास्तिस्र
ऋचः । मृचितं च । अग्ने वाजस्येति तिस्रः पुरु त्वा त्वामग्ने । आ० ४. १३. । इति ॥

तृचे प्रथमां मृक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईर्णानः सहसो यहो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोऽमतः । ईर्णानः । सहसः । यहो इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातऽवेदः । महि । श्रवः ॥ ४ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य वाजस्यान्नस्येगान
ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मे अस्मासु हे जातवेदो जातधन जातानां वेदितवाग्ने
महि प्रभृतं श्रवोऽन्नं धेहि । स्थापय ॥ सहसो यहो । परांगवद्वावादामंचितस्य
चेति षष्ठ्यामंचितसमुदायो निहन्यते । अस्मे । मुपां मुलुगिति सप्तम्याः शे
आदेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरिष्टेन्यो गिरा ।

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ५ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईळेन्यः । गिरा ।

रेवत् । अस्मभ्यं । पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशीलो वसुर्निवासयिता सर्वेषां कविः क्रांतदर्शनो मेधावी वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचेऽन्यः स्तोतव्यो भवति । हे पूर्वणीक । अनीकं मुखं । पुरुभिर्वह्नीभिरनीकस्थानीयाभिर्ज्वालाभिर्युक्ताये । अस्मभ्यं रेवङ्ग-
नयुक्तमन्नं यथा भवति तथा दीदिहि । दीप्यस्व ॥ इधानः । जि इंधी दीप्ता । ताच्छी-
लिकश्चानग्नः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ईळेन्यः । ईड स्तुतौ । औणादिक
एन्यप्रत्ययः । रेवत् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो
वत् । रेणश्चाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यं । पा० ६. १. ११६. १. इति मतुप
उदात्तत्वं । दीदिहि । दीदेतिष्छांदसो दीप्तिकर्मा ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

क्षपो राजन्वृत् त्मनाग्ने वस्तोरुतोपसः ।

स तिग्मजंभ रक्षसो दह प्रति ॥ ६ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उपसः ।

सः । तिग्मऽजंभ । रक्षसः । दह । प्रति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलाग्ने क्षपः । क्षपय । राक्षसादीन् स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व ।
उत अपि च त्मना न केवलमन्यैरेवात्मना च तान्बाधस्व । कदेति चेत् उच्यते ।
वस्तोः । सर्वाण्यहानि । उत अपि चोपसः । 'उपः कालोपलक्षिता रात्रीः ।
अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । हे तिग्मजंभ तीक्ष्ण-
मुखाग्ने रक्षसो राक्षसानुक्तप्रकारेण क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह ।
न किंचिद्दग्धमिति युदास्वेत्यर्थः ॥ क्षपः । क्षपि क्षांत्यां । लोडर्थे छांदसो लङ् ।
छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण
शप उदात्तत्वं । त्मना । मंचेष्वद्वादेरात्मन इत्याकारलोपः । रक्षसः । रक्ष
पालने । रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. १४. अपादा-
नेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेवा एयंतादसिप्रत्यये णिलोपो वर्णविपर्ययश्च । अस्य च
रक्षः शब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये ऋतौ गायत्रे छंदस्यवा नो अग्र इत्याद्याः षट्चः । सूचितं च । अवा नो अग्र इति षष्ठ्यिमीळेऽग्रिं दृतं । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैताः शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

पट्सु प्रथमां सूक्ते सप्तमीमुचमाह ॥

अवा नो अग्र ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणि । विश्वांसु धीषु वंद्य ॥ ७ ॥

अवा । नः । अग्ने । ऊतिऽभिः । गायत्रस्य । प्रऽभर्मणि । विश्वांसु । धीषु । वंद्य ॥ ७ ॥

विश्वांसु धीषु सर्वेषु कर्मसु वंद्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य गायत्रसाक्षो गायत्रीछंदस्कस्य सूक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणे संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव । रक्षा ॥ अवा । अचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

आ नो अग्ने रयिं भर सत्रामाहं वरेण्यं । विश्वांसु पृत्सु दुष्टरं ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । रयिं । भर । सत्राऽसह । वरेण्यं । विश्वांसु । पृत्सु । दुष्टरं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाभर । प्रयच्छ । कीदृशं । सत्रामाहं । सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं । वरेण्यं । सर्ववरेणीयं । विश्वांसु पृत्सु सर्वेषु संग्रामेषु दुष्टरं । शत्रुभिस्त्वरीतुमशक्यं ॥ सत्रामाहं । छंदसि सह इति खिः । वरेण्यं । वृद्ध एण्यः । पृत्सु । पदादिषु मांसपृत्सूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पद्मावः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्र इति । सूचितं च । आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमंतावा नो अग्ने सुचेतुना । आ० २. १०. । इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूचितं च । जीवातुमंतौ सव्योत्तर्युपस्थाः । आ० २. १९. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमुचमाह ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषसं । माडीकं धेहि जीवसे ॥ ९ ॥

आ । नः । अग्ने । सुऽचेतुना । रयिं । विश्वायुऽपोषसं । माडीकं । धेहि । जीवसे ॥ ९ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना गोभनेन ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमाधेहि । आस्थापय । कीदृशं । माडीकं । मृडीकं सुखं तद्धेतुभूतं । विश्वायु-

पोषसं । सर्वस्मिन्नायुषि देहादेः पोषकं । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥
मुचेतुना । चिती संज्ञाने । औणादिक उपत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
विश्वायुपोषसं । विश्वमायुर्यस्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञा-
यामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तत्पुष्पातीति विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपश्लांसः ।
दीर्घायुत्वाय वर्चस इति यथा ॥

दशमीमृचमाह ॥

प्र पृतास्तिग्मशोचिषे वाचो गोतमाग्रये । भरस्व मुन्नयुगिरः ॥ १० ॥

प्र।पृताः।तिग्मऽशोचिषे।वाचः।गोतम।अग्रये।भरस्व।मुन्नऽयुः।गिरः॥१०॥

हे गोतम मृक्तदष्टः मुन्नयुः मुन्नं धनमात्मन इच्छंस्त्वं तिग्मशोचिषे तीक्ष्ण-
ज्वालायाग्रये पृताः शुद्धा वाचोऽग्नेर्गुणान् सम्यगभिदधतीगिरः स्तुतीः प्रभ-
रस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥ तिग्मशोचिषे । तिज निशने । युजिरुचितिजां कुत्वं
चेति मक् । तिग्मानि शोचीषि यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मुन्नयुः ।
मुन्नशब्दात्क्यचि न छंदस्यपुत्रस्येतीवदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्वाच्छंदमीत्युपत्ययः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः । अस्माकमिद्वृधे भव ॥ ११ ॥

यः।नः।अग्ने।अभिऽदासति।अंति।दूर।पदीष्ट।सः।अस्माकं।उत।वृधे।भव॥११॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अंत्यंतिके समीपे दूरे विप्रकृष्टदेशेऽवस्थितः सन यः शत्रु-
रभिदासति । उपप्रापयति । स शत्रुः पदीष्ट । पततु नश्यतु । त्वं चास्माकमित-
अस्माकमेव वृधे वर्धनाय भव ॥ अभिदासति । दम् उपप्रापये । अस्माक्यंतान्त्रि-
छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुक्त्वाणेरनिटीति णिलोपः । अंतिकादिलोपो बहु-
लमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककारलोपः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादि-
लक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नी रक्षांसि सेधति । होता गृणीत उक्थ्यः ॥ १२ ॥

सहस्रऽअक्षः।विऽचर्षणिः।अग्निः।रक्षांसि।सेधति।होता।गृणीते।उक्थ्यः॥१२॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालः । विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य दृष्टायमग्री रक्षांसि
सेधति । प्रतिषेधति । यज्ञान्निर्गमयति । स चाग्निरुक्थ्य उक्थेः शस्त्रैरस्माभिः
स्तूयमानः सन् होता देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते । तान्स्तौति ॥ सहस्राक्षः ।
बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति पच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ।
सेधति । पिधु गत्यां । अत्र केवलोऽपि सोपसर्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते । गृ
जब्दे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इत्येति षोडशर्चं सप्तमं मूक्तं गोतमस्यार्षमिदं पंक्तिछंदस्कं । अनुक्रांतं च ।
इत्या षोडशर्चं पांक्तं हि । हिगच्छप्रयोगानुत्पत्त्यादिपरिभाषयेदमुन्नेरे च द्वे पंक्ति-
छंदस्के ॥ पृष्ठचषडहस्य पंचमेऽहनि मरुत्वतीय इदं मूक्तं । सूचितं च । अविता-
सीत्या हीद्र पिव तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ० ७. १२. इति ॥ चतुर्विंशेऽह-
न्यच्छावाकस्याद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इत्या
हि सोम इन्मद उभे यदिंद्रो रोदमी इति ॥ महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्ष
इत्या हीत्येका । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इत्या हि सोम इन्मद इति पंक्ति-
रिति ॥ तामेतां मूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इत्या हि सोम इन्मदे ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वज्रिन्नोजसा पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोमे । इत् । मदे । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शविष्ठ । वज्रिन् । ओजसा । पृथिव्याः । निः । शशाः । अहिं । अर्चन् । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् वज्रिन्वज्रवन्निद्र । इत्या हि । इत्यमेव । अनेन
शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे सोमे त्वया पीते सति ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता
वर्धनं तव वृद्धिकरं स्तोत्रं चकार । अनेन मूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं ।
अतस्त्वमोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हंतारं वृचं निःशशाः ।
निःशेषेणाशाः । मा वाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सकाशान्निरगमय इत्यर्थः ।
किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं राजत्वमन्वनुलक्ष्यार्चन् पूजयन् । स्वस्य स्वा-
मित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ शशाः । शासु अनुशिष्टौ । लङि लुकि प्राप्ते बहुलं

छंदसीति शपः श्वः । स्वराज्यं । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यं । पत्यंतपुरोहिता-
दिभ्यो यक् इति यक् । तच्च हि राज्ञास इति पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं ।
अकर्मधारये राज्यं । पा० ६. २. १३०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स त्वामदवृषा मदः सोमः श्येनाभृतः सुतः ।

येना वृचं निरद्भो जघंथ वज्रिन्नोजसार्चन्ननु स्वराज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अमदत् । वृषा । मदः । सोमः । श्येनऽआभृतः । सुतः ।

येन । वृचं । निः । अत् । भ्यः । जघंथ । वज्रिन् । ओजसा । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ २ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् । कीदृशः सोमः ।
वृषा । सेचनस्वभावः । मदः । मदकरो हर्षकारी । श्येनाभृतः । श्येनरूपमापन्नया
पक्ष्याकारया गायत्र्या दिवः सकाशादाहृतः । सुतः । अभिपुतः । हे वज्रिन् वज्र-
वन्निद्र येन पीतेन सोमेनौजसा बलकरेणाद्भोऽंतरिक्षसकाशावृचं निर्जघंथ ।
हतवानसि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदी हर्षं । अस्माखिचि मदी हर्षग्ल-
पनयोरिति घटादिषु पाठात् मित्रे सति मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । लङि छंदस्यु-
भयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्परनिटीति णिलोपः । अद्भः । आप इत्यंतरिक्ष-
नाम । अपो भि । पा० १. ४. ४८. । इति षकारस्य तत्वं । जघंथ । ऋादिनियम-
प्राप्तस्येष्ट उपदेशेऽन्त इति प्रतिषेधः । अभ्यासाच्चेति हकारस्य घत्वं । लितीति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेक्षभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यंसते ।

इंद्रं नृम्णं हि ते शवो हनो वृचं जया अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इहि । अभि । इहि । धृष्णुहि । न । ते । वज्रः । नि । यंसते ।

इंद्रं । नृम्णं । हि । ते । शवः । हनः । वृचं । जयाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ३ ॥

हे इंद्र प्रेहि । प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हंतव्यान् शत्रूनाभिमुख्येन प्राप्नुहि ।
प्राप्य च धृष्णुहि । तान् शत्रून्भिभव । ते तव वज्रो न नियंसते । शत्रुभिर्न
नियम्यते । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा ते शवस्वदीयं बलं नृम्णं नृणां

पुरुषाणां नामकमभिभावकं । हि यस्मादेवं तस्माद्वृचमसुरं मेघं वा हनः । जहि ।
ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । वृचं हत्वा तेनावृतमुदकं लभ-
स्वेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः कर्मणि लेटि सिङ्गुलमिति सिप् ।
लोटोऽडाटावित्यडागमः । हनः । लोटर्थे छांदसो लङ् । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः । शपः पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थ-
त्वान्निघाताभावः । जयाः । जयतेर्लेट्याडागमः । पूर्ववत्स्वरः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

निरिदं भूम्या अधि वृचं जघंथ निदिवः ।

मृजा मरुत्वतीरव जीवधन्या इमा अपोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ४ ॥

निः । इदं । भूम्याः । अधि । वृचं । जघंथ । निः । दिवः ।

मृजा मरुत्वतीः । अव । जीवऽधन्याः । इमाः । अपः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ४ ॥

हे इदं भूम्या अधि भूलोकस्योपरि वृचं निर्जघंथ । निःशेषेण हतवानसि ।
तथा दिवो द्युलोकान्निर्जघंथ । हत्वा चेमा अपो वृष्ट्युदकान्यवमृज । अधः
पातय । कीदृशीरपः । मरुत्वतीः । मरुद्भिः संयुक्ताः । जीवधन्याः । जीवाः प्रा-
णिनो धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः । अन्यत्समानं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इदो वृचस्य दोधतः सानुं वज्रेण हीक्रितः ।

अभिक्रम्याव जिघ्रतेऽपः सर्माय चोदयन्नर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ५ ॥

इदं । वृचस्य । दोधतः । सानुं । वज्रेण । हीक्रितः ।

अभिऽक्रम्य । अव । जिघ्रते । अपः । सर्माय । चोदयन् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ५ ॥

हीक्रितः क्रुद्ध इदोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधतो भृशं कंपमानस्य वृचस्य
सानुं समुच्छ्रितं हनुप्रदेशं वज्रेणावजिघ्रते । प्रहरति । किं कुर्वन् । अपो वृष्ट्यु-
दकानि सर्माय सरणाय निर्गमनाय चोदयन् । प्रेरयन् ॥ दोधतः । धूञ् कंपने ।
अस्माद्यदलुगंताच्छतर्यंत्यलोपश्छांदसः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ही-
क्रितः । हेतु होतृ अनादेरे । हेक्रुत इत्येतत् क्रुध्यतिकर्मसु पठितं । अस्मान्निघायां
वर्णव्यापत्येकारः । जिघ्रते । हंतेर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं

म० १. अ० १३. सू० ८०.]

॥ प्रथमोऽष्टकः ॥

६५५

छंदसीति शपः श्रुः । इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादि-
नोपधालोपः । समीय । मृ गतौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः ।
निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वज्रेण गतपर्वणा ।

मंदान इंदो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वज्रेण । गतऽपर्वणा ।

मंदानः । इंदः । अंधसः । सखिऽभ्यः । गातुं । इच्छति । अर्चन । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ६ ॥

इंदः गतपर्वणा । गतसंख्याकधाराभिर्युक्तं वज्रेण सानावधि निजिघ्रते । अधिः
सप्रमथानुवादी । समुच्छ्रिते वृचस्य कपोलादौ स्थाने नितरां हिनस्ति । स
चंद्रो मंदानो मंदमानः स्तूयमानः सन सखिभ्यः समानख्यानेभ्यः स्तोतृभ्योऽंध-
सोऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः । मदि स्तुतौ ।
कर्मणि गानचि यक् । छंदस्युभयषेति गानच आर्द्धधातुकत्वात्तलोपयलोपो ।
अनुदात्तेतः परत्वात् गानचो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे मति यक् एवोदात्तत्वं ।
अनुदात्ते गानचि तस्य यको लोपे मत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण गानच उदात्तत्वं
प्राप्नोति । एवं तर्हि गानच आर्द्धधातुकत्वादेव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे
चित्स्वर एव शिष्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

इंद्र तुभ्यमिदं दिवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यद्वा त्वं मायिनं मृगं तमु त्वं माययावधीरर्चन्ननु स्वराज्यं ॥ ७ ॥

इंद्र । तुभ्यं । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । ह । त्वं । मायिनं । मृगं । तं । ऊं इति । त्वं । मायया । अवधीः । अर्चन । अनु ।

स्वऽराज्यं ॥ ७ ॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्तं वज्रिन् वज्रवन्निद्रं
तुभ्यमित् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवैव वीर्यं सामर्थ्यमनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यद्वा

यस्मात् येन वीर्येण खलु मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोको-
पद्रवकारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं त्वमपि माययैवावधीः ।
हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसन्ननिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । अवधीः ।
हन्तेर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भा-
वात्सिचि वृद्धभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

वि ते वज्रासो अस्थिरन्नवतिं नाय्याऽनु ।

महत्त इन्द्र वीर्यं बाहोस्ते बलं हितमर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रासः । अस्थिरन् । नवतिं । नाय्याः । अनु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । बाहोः । ते । बलं । हितं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव वज्रासो वज्रास्त्वत्सकागन्निर्गतान्यायुधानि नाय्या नावा तार्या
नवतिं नवतिसंख्याका वृत्तेण निरुद्धा नदीरनूपलस्य व्यवस्थिरन् । विविध-
मस्थिषत । सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं वृचं हंतुं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासी-
दित्यर्थः । किंच । इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः । तथा ते
बाहोस्त्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयौ बाहू अप्यतिशयेन बलिना-
वित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् । तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्य इत्यात्मनेपदं ।
मंचे घसेति च्लेर्लुक् । स्थाघोरिच्चेतीत्वं । व्यत्ययेन ऋस्य रन्नादेशः । नाय्याः ।
नौवयोधर्मत्यादिना यत् । यतोऽनाव इति पर्युदासात्तिस्वरित इति स्वरितत्वं ।
बाहोः । उदात्तयण इति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

सहस्रं साकमर्चत परि शोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुरिद्राय ब्रह्मोद्यतमर्चन्नु स्वराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चत । परि । शोभत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्तं । यतं । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ९ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्याः साकमर्चत । एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् ।
तथा विंशतिः षोडशं त्विंशो यजमानः पत्नी च सदस्यः शमिता चेति विंशति-

संख्याकाः । तेषां या विंशतिसंख्या सा परिष्टोभत । परितः सर्वतोऽस्तीत् ।
तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एतमिदमन्वनोनवः । पुनः पुनरस्तुवन् ।
अस्मा एवेन्द्राय ब्रह्म हविलंक्षणमन्नमुद्यतं । दातुमृद्धं धृतं । अत एवविध इन्द्रो
वृत्रमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । उपसर्गात्सु-
नोतीति षत्वं । अनोनवः । णु स्तुतो । अस्माद्यद्गुलुगंताद्युक्तिः सिजभ्यस्तविदि-
भ्यश्चेति ऋजुमादेशः । उद्यतं । यम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
अनुदात्तोपदेष्ट्यादिनानुनामिकलोपः । गतिरनन्तर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

इन्द्रो वृत्रस्य तविषीं निरहन्सहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंस्यं वृत्रं जघन्वाँ अमृजदर्वन्ननु स्वराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रः । वृत्रस्य । तविषीं । निः । अहन । सहसा । सहः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृत्रं । जघन्वान् । अमृजत् । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १० ॥

इन्द्रो वृत्रस्यासुरस्य तविषीं बलं स्वकीयेन बलेन निरहन् । हतवान् । सहसा
सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन सहोऽभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्येन्द्रस्य
तपौंस्यं बलं महत् अतिप्रौढं । यस्मादयं वृत्रं जघन्वान्हतवान् । हत्वा च
तन्निरुद्धा अपोऽमृजत् । तस्माद्वृत्रान्निरगमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ पौंस्यं । पुंस
अभिवर्धने । चुरादिः । अचो यदिति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्वान् ।
हन्तेर्लिटः कसुः । विभाषा गमहनविदेतीदो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चेत्यभ्या-
सादुत्तरस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ।

यदिदं वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वाँ अवधीरर्वन्ननु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तव । मन्यवे । वेपेते इति । भियसा । मही इति ।

यत् । इन्द्र । वज्रिन् । ओजसा । वृत्रं । मरुत्वाँ । अवधीः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ ११ ॥

मही महत्याविमे द्यावापृथिव्यावपि हे इदं तव मन्यवे त्वदीयकोपाङ्गियसा
भीत्या वेपेते । कंपेते । हे वज्रिन्वज्रवन्निद्रं मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तस्त्वमोजसा बलेन
यद्यदा वृचमवधीः । तदानीं द्यावापृथिव्यावपि भयेनाकंपिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते ।
टुवेपृ कंपने । भियसा । जिभी भये । आणादिकः कमिप्रत्ययः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न वेपसा न तन्यतेदं वृचो वि वीभयत् ।

अभ्येनं वज्र आयसः सहस्रभृष्टिरायतार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

न । वेपसा । न । तन्यता । इदं । वृचः । वि । वीभयत् ।

अभि।एनं।वज्रः।आयसः।सहस्रंभृष्टिः।आयत।अर्चन्।अनु।स्वऽराज्यं॥१२॥

वृच इदं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न विवीभयत् । भीतं नाकरोत् ।
तथा तन्यता स्वकीयेन घोरिण गर्जनशब्देन न विवीभयत् । अपि च । इद्रेण
विमृष्टः आयसोऽयोमयः सहस्रभृष्टिरनेकाभिधाराभिर्युक्तो वज्र एनं वृचमभ्या-
यत । हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ तन्यता । स्तन शब्दे । ऋतन्य-
जीत्यादिना तनोतेविंधीयमानो यतुच् बहुलवचनादस्मादपि भवति । अत
एव सलोपश्च । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्यो-
दात्तत्वं । वीभयत् । जिभी भये । हेतुमति णिच् । अत्र वेपस्तन्यतुभ्यां भयं न
हेतोर्वृत्तादिति हेतुभयाभावाद्भिभेतेहेतुभये । पा० ६. १. ५६. । इत्यात्वाभावः ।
रणंतात्तुङि च्लेश्चडादि । आयत । अय पय गतौ । भीवादिरात्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

यद्वृचं तव चाग्निं वज्रेण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते वद्धधे शवोऽर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १३ ॥

यत् । वृचं । तव । च । अग्निं । वज्रेण । संऽअयोधयः ।

अहिं।इदं।जिघांसतः।दिवि।ते।वद्धधे।शवः।अर्चन्।अनु।स्वऽराज्यं॥१३॥

हे इदं यद्यदा वृचं तव हननार्थं तेन सृष्टामग्निं च त्वं वज्रेण समयोधयः ।
सम्यक् प्राहाषीः । तदानीमहिमागत्य हन्तारं वृचं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्ते तव
शवो बलं दिवि वद्धधे । वद्धमनुस्यूतं व्याप्रमासीत् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ जिघांसतः ।

हंतेरिच्छार्थे सन्यज्जनगमां सनीत्युपधादीर्घत्वं । बद्धधे । बध् बंधने । कर्मणि
लिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

अभिष्टने ते अद्रिवो यत्स्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तव मन्यवे इदं वेविज्यते भियार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत । च । रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्यवे । इदं । वेविज्यते । भिया । अर्चन् । अन् । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो वज्रवन्निद्रं ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः स्थावरं जगज्जंगमं
च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा चित वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव
मन्यवे त्वदीयाय कोपाय भिया भीत्या वेविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥
स्थाः । तिष्ठतेः क्तिप् चेति क्तिप् । वेविज्यते । आविजी भयचलनयोः । अभ्माक्त्रि-
यासमभिहारं यद् । सन्यङोरिति द्विर्भावः । अद्रुपदेशान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे यद्
एव स्वरः शिष्यते । इदंत्वस्य पादादौ वर्तमानस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्य-
विद्यमानवत्त्वे सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

नहि नु यादधीमसीदं को वीर्या परः ।

तस्मिन्नृष्णमुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्नु स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽमसि । इदं । कः । वीर्या । परः ।

तस्मिन् । नृष्णं । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं । दधुः । अर्चन् । अन् ।

स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिदं नहि न्वधीमसि । वयं न ह्यवगच्छामः ।
यतो वयमल्पाः । पर इत्येतत्सकारांतमव्ययं वेदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर गन्तुं
यथा । परः परस्तादतिदूरं मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण मामर्थ्येन
वर्तमानमिदं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मादिति चेत् ।
अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्निदं देवा नृष्णं धनं । उत अपि च
क्रतुं वीर्यकर्मोजांसि बलानि च संदधुः । स्थापयां चक्रुः । तस्मादित्यर्थः ॥

यात । या प्रापणे । अस्मात्तटः शतृ । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् ।
अधीमसि । इण् गतो । इदंतो मसिः । वीर्या । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
आकारः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमलन्त ।

तस्मिन्ब्रह्माणि पूर्वेषंदे उक्था समग्मतार्चन्नु स्वराज्यं ॥ १६ ॥

यां । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अलन्त ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वऽथा । इंदे । उक्था । सं । अग्मत । अर्चन् । अन्नु ।

स्वऽराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वतत्संज्ञक ऋषिः पिता सर्वासां प्रजानां पितृभूतो मनुश्च दध्यङ्
अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमलन्त । यत्कर्मोतन्वत । अकुर्वन् ।
तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हविलंष्टाणान्यन्नान्युक्था शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि
च यानि संति तानि सर्वाणि तस्मिन्निंदे समग्मत । समगच्छंत । तच्च दृष्टांतः ।
पूर्वथा पूर्वेषामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्राणि चंद्रेण संगच्छंते
तद्वत् । य इंदः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्वमन्वर्चन् अनुपूजयन् वृत्रवधादिरूपेण
कर्मणा स्वकीयमधिपतित्वं प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अलन्त । तनु विस्तारे । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योच्छंदसीत्युपधालोपः । पूर्वथा । प्रत्नपूर्व-
विश्वेमात्स्याल् छंदसीतीवार्थे पूर्वशब्दात्स्यालप्रत्ययः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । उक्था । शेच्छंदमि बहुलमिति शेलोपः । समग्मत । समो गम्यच्छि-
भ्यामित्यात्मनेपदं । लुङि मंत्रे घमेति च्लुलुक् । गमहनेत्यादिनोपधाया लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकचिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
दशतय्याः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ।
धीमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि । इंदो मदायेति नवचर्मष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इंदो नवेति । ऋषेश्वरान्यस्मादपिरिति परिभाषया रहगणपुत्रस्य गीतमस्यानुवृत्तस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पांक्तं हीत्युक्तत्वात्तुत्यादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पांक्तं । अनादेशपरिभाषयेदो देवता । पृष्ठचस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्र इदं सूक्तं । सूचितं च । प्रदं ब्रह्मं मदाय सचा मदास इति निष्केवल्यं । आ० १. १२. इति ॥ आरंभणीये चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंभिनः शस्त्र इंदो मदायेत्याद्यस्तृचो विकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे सूचितं । इंदो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः । आ० १. ४. इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्षा इंदो मदायेत्येका शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूचितं । इंदो मदाय वावृध इति पंक्तिः सूतदोहाः ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

इंदो मदाय वावृधे शर्वसे वृत्रहा नृभिः ।
तमिन्महत्स्वाजिपूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविपत् ॥ १ ॥
इंदः । मदाय । वावृधे । शर्वसे । वृत्रहा । नृभिः ।
तं । इत् । महत् । सु । आजिषु । उत । इ । अर्भे । हवामहे । स । वाजेषु । प्र ।
नः । अविपत् ॥ १ ॥

वृत्रहा वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हंता । यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हंतंदो मदाय हर्षार्थं शर्वसे । बलनामैतत् । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिर्वावृधे । स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धितो

वभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्नवला सती प्रवर्धते । तमित्तमेवंदं महत्सु प्रभूते-
 प्वाजिषु संग्रामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षाणायाह्वयामहे । उत अपि चेमेन-
 मर्भेऽन्ये संग्रामे हवामहे । अस्माभिराहूतः स चेदो वाजेषु संग्रामेषु नोऽस्मान्
 प्राविपत् । प्रावतु । प्रकर्षेण रक्षतु ॥ वावृधे । वृधेः कर्मणि लिट् । संहिताया-
 मभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तृतृज्ञान इतिवत्पदकाले
 दीर्घः श्रूयते । नृभिः । सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नु चान्यतरस्या-
 मिति प्रतिषेधः । हवामहे । ह्वयतेर्लटि ह्र उत्पन्नवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसा-
 रणं । अपि गुणावादेर्गौ । अविपत् । अव रक्षणे । लेट्छाडागमः । उतश्च लोप
 उतीकारलोपः । सिब्रुहुलं लेटीति सिप । तस्याईधातुक्त्वाद्दलादिलक्षण इट् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभ्रस्य चिद्वृधो यज्ञमानाय शिष्टासि मुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यज्ञमानाय । शिष्टासि । मुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुक्षेपणकुशलेंद्र त्वं सेन्योऽसि । सेनार्हो भवसि । त्वमेकोऽपि
 सेनासदृशो भवसीत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि प्रभूतं शत्रूणां धनं पराददिः ।
 परादाता । शत्रूणां पराद्भुखं यथा भवति तथा दातासि । भवसि । दभ्रस्य चित् ।
 अन्यनामैतत् । अन्यस्यापि तव स्तोतुर्वृधो वर्धयितासि । तथा यज्ञमानाय
 यागं कुर्वते मुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय शिष्टासि । अपेक्षितं धनं ददासि ।
 शिष्टातिदानकर्मा । यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमश्वयं धनं विद्यते तस्माह-
 दासीति भावः ॥ पराददिः । दृदाज दाने । आह्वगमहनजन इति किप्रत्ययः ।
 लिट्छावाद्भिर्वचने ह्रस्वत्वं । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः । वृधः । वृधेरं-
 तर्भावितरण्यथादिगुपधलक्षणः कः । मुन्वते । शत्रुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

युक्त्वा मंदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ उँद्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्ऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युद्ध । मदऽच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ । दधः । अस्मान् । उंट ।
वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । रहृगणपुत्रो गोतमः कुरुसृजयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् ।
तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन सृक्तेनदं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं
प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिरास्नातं । गोतमो ह वै
राहृगण उभयेषां कुरुसृजयानां पुरोहित आसीदिति ॥ यद्यदाजयः संग्रामा उदी-
रते । उद्गच्छति । उत्पद्यते । तदानीं धना धनं धृष्णवे । यो धृष्णुर्धर्पयिता शत्रूणां
जेता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे उंट त्वं
ताहृगेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य गर्वस्य च्यावायितारो हरी
त्वदीयावश्चो युद्ध । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तत्र परिचरणम-
कुर्वतं हनः । हन्याः । कं च न । त्वां परिचरतं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि ।
अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे उंटोऽस्मान्मदीयान्नाज्ञो
वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गतो । आदादिकः । अनुदात्तत्वाच्च-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । यदृत्तयोगादनिघातः । धना । मुपां
मुलुगिति डादेशः । युद्ध्वा । युजिर योगे । अंतर्भावितरण्यथात्वादि बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् । ह्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । हनः ।
हन्तेर्लेटि सिष्यडागमः । हनश्च दधश्चेति चार्थप्रतीतिश्चादिलोपे विभापेति प्रथ-
मायास्तिङ्बिभक्त्यनिघातप्रतिषेधः । वसौ । लिंगव्यत्ययः । दधः । दध धारणे ।
लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

क्रत्वा महौ अनुष्वधं भीम आ वावृधे शवः ।

श्रिय ऋष्व उपाकयोर्नि शिप्री हरिवान्दधे हस्तयोर्वज्रमायसं ॥ ४ ॥

क्रत्वा । महान् । अनुऽस्वधं । भीमः । आ । वावृधे । शवः ।

श्रिये । ऋष्वः । उपाकयोः । नि । शिप्री । हरिऽवान् । दधे । हस्तयोः । वज्रं । आयसं ॥ ४ ॥

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां भयंकर उंटोऽनु-
ष्वधं । स्वधेत्यन्ननाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य

पानं सतीत्यर्थः । श्व आत्मीयं बलमाववृधे । आभिमुख्येन प्रावर्धयत् । तदनंतरमृष्वो दर्शनीयः शिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान् हरिनामकाश्चोपेत उंट उपाकयोः । अंतिकनामैतत् । समीपवर्तिनोर्हस्तयोर्वा-
ह्नोरायसमयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थे निदधे । निदधाति । स्थापयति । सोम-
पानेन दृष्टः प्रबल उंटः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति तात्पर्यार्थः ॥
क्रत्वा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः ।
आयसं । तस्य विकार इत्यणप्रत्ययः ॥

पंचमीमुचमाह ॥

आ प॒प्रौ पार्थि॑वं र॒जो व॒द्धधे॑ रो॒चना दि॒वि ।

न त्वावाँ॑ उंट॒ कश्च॑न न जा॒तो न ज॑निष्यतेऽति॒ विश्वं॑ वव॒क्षिथ॑ ॥ ५ ॥

आ । प॒प्रौ । पार्थि॑वं । र॒जः । व॒द्धधे॑ । रो॒चना । दि॒वि ।

न। त्वाऽवाँ॑ । उंट॒ । कः । च॒न । न । जा॒तः । न । ज॑निष्यते । अति॒ । विश्वं॑ । वव॒क्षिथ॑ ॥ ५ ॥

उंटः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबंधि वस्तुजातं रजोऽंतरिक्षलोके
चापप्रौ । आपूरयति । तथा दिवि द्युलोके रोचना रोचमानानि दीप्तानि
नक्षत्राणि वद्धधे । वबंध । स्थापितवान् । अतो हे उंट त्वावान् त्वमहणः कश्चन
न जातो नोत्पन्नोऽस्ति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं
विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदतिववक्षिथ । अतिशयेन वोढुमिच्छसि । सर्वस्य जगतो
निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ प॒प्रौ । प्रा पूरणे । लिट्यात् औ णलः । पा० १.
१. ३४. । इत्यौकारादेशः । पार्थिवं । पृथिव्या जाजावित्यञ्प्रत्ययः । जिह्वादाद्यु-
दात्तत्वं । रजः । रजंत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽंतरिक्षं । रंज रागे । अमुनि
रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । वद्धधे । वध बंधने । लिटि व्यत्ययेन
हलादिशेषाभावः । एकहल्सध्यगतत्वाभावादेवाभ्यासलोपावपि न स्तः । पादा-
दित्वाच्चिघाताभावः । त्वावान् । वतुपप्रकरणे युष्मदस्मद्वां छंदसि सादृश्य उप-
संख्यानमिति वतुप् । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । ववक्षिथ । वह प्रापणे । अस्मा-
दिच्छासनि मन्यत इतीत्वस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इत्यभावः । मनं-
तास्त्रिदशमं च इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

पृष्टीमृचमाह ॥

यो अ॒र्यो म॑र्त॒भो॒ज॒नं प॑रा॒द॒दा॒ति दा॒णु॒षे ।

उ॒द॒द्रो अ॒स्मभ्य॑ शि॒ष्टा॒तु वि॒ भ॒ज्जा भृ॑रि॒ ते व॒सु॒ भ॒क्षी॒य तव॑ रा॒ध॒सः ॥ ६ ॥

यः । अ॒र्यः । म॑र्त॒ऽभो॒ज॒न । प॑रा॒ऽद॒दा॒ति । दा॒णु॒षे ।

उ॒द॒द्रः । अ॒स्मभ्य॑ । शि॒ष्टा॒तु । वि॒ । भ॒ज्जा । भृ॑रि॒ । ते । व॒सु॒ । भ॒क्षी॒य । तव॑ । रा॒ध॒सः ॥ ६ ॥

अ॒र्यः स्वा॒मी पा॒ल॒यि॒ता य उ॒द॒द्रो म॑र्त॒भो॒ज॒नं स॑र्व॒मे॒न॒तु॒ष्यै॒रु॒प॒भो॒ज्य॒म॒न्नं दा॑णु॒षे
च॒रु॒पु॒रो॒डा॒ण॒दी॒नि द॒त्त॒व॒न्तं य॒ज॒मा॒नाय॑ प॑रा॒द॒दा॒ति । प्र॒य॒च्छ॒ति । स उ॒द॒द्रोऽस्म॑भ्यं
शि॒ष्टा॒तु । ता॒दृ॒श॒म॒न्नं द॒दा॒तु । अ॒व॒शि॒ष्ट॒पा॒द॒द्वयं॑ प्र॒त्य॒ष्टा॒कृतं॑ । हे उ॒द॒द्र अ॒स्मभ्य॑ दा॒तुं
ध॒नं वि॒भ॒ज । वि॒भ॒क्तं॑ क॒रु । या॒स्ते तव॑ व॒सु॒ ध॒नं भृ॑रि॒ बहु॒ल॒म॒सं॒ख्या॒तं । अ॒त॒स्तव॑
रा॒ध॒सो ध॒न॒स्यै॒क॒दे॒वं भ॑क्षी॒य । भ॒क्षे॒य । प्रा॒प्नु॒यां ॥ प॑रा॒द॒दा॒ति । अ॒भ्य॒स्ताना॑मा॒
दि॒रि॒त्याद्यु॒दा॒त्त॒त्वं । ति॒डि चो॒दा॒त्त॒व॒ती॒ति ग॑ते॒रनु॒दा॒त्त॒त्वं । दा॑णु॒षे । दा॒णु॒ दाने॑ ।
दा॒श्वान॑ मा॒ह्म॒नानि॑ क॒सु॒प्र॒त्य॒या॒तो नि॒पा॒त्य॒ते । च॒तु॒र्थ्यै॒क॒व॒च॒ने व॒सोः संप्र॑सार॒ण॒
मि॒ति संप्र॑सार॒णं । श॒मि॒व॒मि॒घ॒मी॒नां चे॒ति प॒त्वं । भ॑क्षी॒य । भ॒ज॒ सं॒वा॒यां ।
प्रा॒र॒थ॒ना॒यां लि॒डि त॒स्य छं॒द॒स्यु॒भय॑थे॒त्याहं॑धा॒तु॒क्त्वा॒च्छ॒व॒भा॒वः स॒लो॒पा॒भा॒वश्च॑ ।
ए॒का॒च उ॒ती॒त्प्र॒ति॒पे॒धः । आ॒ग॒मा॒नु॒दा॒त्त॒त्वे प्र॒त्य॒य॒स्वर॑ ए॒व शि॒ष्य॒ते । पृ॒र्व॒प॒द॒स्या॒
स॒मा॒न॒वा॒क्य॑ग॒त॒त्वा॒न्नि॒घा॒ता॒भा॒वः । स॒मा॒न॒वा॒क्ये नि॒घा॒त॒यु॒ष्म॒द॒स्म॒दा॒दे॒शा व॑क्त॒व्या
इ॒ति व॑च॒नात् ॥

चा॒तु॒र्वि॒ंश॒केऽह॑नि सा॒ध्यं॒दि॒न॒स॒व॒ने ब्रा॒ह्म॒णा॒च्छं॒मि॒नो म॑दे॒ म॑दे॒ हि नो॑ ददि॒
रि॒ति वि॒क॒ल्पि॒कोऽनु॑रूप॒सृ॒चः । हो॒त्र॒का॒णा॒मि॒ति खं॑दे॒ मृ॒चि॒तं । म॑दे॒ म॑दे॒ हि नो॑
ददिः॒ सु॒रूप॑कृ॒त्नु॒मृ॒तये॑ । अ० १. ४. । इति ॥ तृ॒चे प्र॒थ॒मां मृ॑क्तं स॒प्र॒मी॒मृ॒च॒मा॒ह ॥

म॑दे॒म॑दे॒ हि नो॑ ददि॒र्य॒था ग॒वा॑मृ॒जु॒क्र॒तुः ।

सं॒ गृ॒भा॒य पु॒रु॒ श॒तो॒भ॒या॒ह॒स्या व॒सु॒ शि॒शी॒हि रा॒य आ॒ भ॒र ॥ १ ॥

म॑दे॒ऽम॑दे॒ । हि । नः । ददिः । य॒था । ग॒वा॑ । ऋ॒जु॒ऽक्र॒तुः ।

सं॒ । गृ॒भा॒य । पु॒रु॒ । श॒ता॒ । उ॒भ॒या॒ह॒स्या । व॒सु॒ । शि॒शी॒हि । रा॒यः । आ॒ । भ॒र ॥ १ ॥

म॑दे॒ म॑दे॒ सो॒म॒पा॒नेन॑ ह॒र्षे ह॒र्षे स॒ति ऋ॒जु॒क्र॒तु॒ऽऽ॒जु॒क॒र्मा स उ॒द॒द्रो नो॑ऽस्मभ्यं
ग॒वां यू॒था यू॒थानि॑ ददि॒र्हि । गो॒यू॒थानां॑ दा॒ता ख॒लु । हे उ॒द॒द्र स त्वं॑ पु॒रु॒ पु॒रु॒णि

प्रभृतानि गता गतसंख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभ-
याहस्त्याभाभ्यां हस्ताभ्यां संगृभाय । अस्मभ्यं दातुं सम्यक् गृहाण । शिगीहि ।
अस्मांस्तीक्ष्णीकुरु । निशितबुद्धियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । रायो धनानि हस्तयोः
स्थितान्याभर । आहर प्रयच्छ ॥ ददिः । दुदाञ् दाने । आहगमहनजन इति
किप्रत्ययः । यथा । गेष्टंमि बहुलमिति गेलोपः । गवां । सावेकाच इति
प्राप्तस्य न गोश्वत्साववर्णंति प्रतिषेधः । गृभाय । यह उपादाने । लोदि
हो छंदमि गायत्रपीति आप्रत्ययस्य गायत्रादेशः । ह्यहोभे इति भवं । उभया-
हस्त्या । उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विचनस्य मुपां मुलुगिति आदेशः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । समासांतोदात्तत्वं उदात्तनिवृत्ति-
स्वरण विभक्तेरुदात्तत्वं । वसु । मुपां मुलुगिति विभक्तेर्लुक् । शिगीहि । गो
तनूकरणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्तौ
बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हन्यघोरिति धातोरीत्वं । पादादिबान्निघाताभावः ।
रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मादयस्व मुते सचा श्वसे शूर राधसे ।

विद्महि त्वां पुरुवसुमुप कामान्समृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ८ ॥

मादयस्व । मुते । सचा । श्वसे । शूर । राधसे ।

विद्महि । त्वा । पुरुऽवसुं । उप । कामान् । समृज्महे । अथा । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र मुते सोमेऽभिपुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् माद-
यस्व । तेन सोमेन तृप्नो भव । किमर्थं । श्वसे बलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं
च । त्वा त्वां पुरुवसुं बहुधनं विद्महि । वयं जानीमः खलु । अतोऽस्मदीयान्
कामान् मात्रा गवा वत्सानिव त्वयोपसमृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथा-
नंतरं नोऽस्माकमविताभिलपितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्व । मद
तृप्नियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः
शिष्यते । समृज्महे । मृज्ज विसर्गे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । प्रत्यया-
द्युदात्तत्वं । अत्रापिशब्दानुषंगाच्छंदस्यनेकमपि साकांक्षां । पा० ८. १. ३५. । इति
निघातप्रतिषेधः ॥

नवमीमृचमाह ॥

ए॒ते तं॑ इ॒दं ज॒तवो॑ वि॒श्वं पु॒ष्यंति॑ वा॒र्ये ।

अ॒तर्हि॑ ख्यो ज॒नाना॑म॒र्यो वेदो॑ अ॒दा॒शुपां॑ ते॒षां नो॑ वे॒द आ॒ भर ॥ ९ ॥

ए॒ते । ते॒ । इ॒दं । ज॒तवः॑ । वि॒श्वं । पु॒ष्यंति॑ । वा॒र्ये ।

अ॒तः । हि॒ । ख्यः । ज॒नानां॑ । अ॒र्यः । वे॒दः । अ॒दा॒शुपां॑ । ते॒षां । नः । वे॒दः । आ॒ । भर॒ ॥ ९ ॥

हे इदं ते तव स्वभूता एते जंतवो यजमानलक्षणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीयं हविः पुष्यंति । वर्धयंति । अदाशुपां हविषामदातृणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमर्यः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानामीत्यर्थः । तेषामयजमानानां वेदो धनं नोऽस्मभ्यमाभर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अयजमानेषु विद्यमानं धनं यागानुपयुक्तत्वाद्ध्यर्थमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्थकत्वाय तदीयं धनमपहत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अयं दर्शनार्थोऽपि वर्तमाने छांदसो लुङ् । अस्यति-वक्तीत्यादिना च्लृडादेशः । आतो लोप इटि चत्याकारलोपः । बहुलं छंदस्य-माद्भोगेऽपीत्यडभावः । हि चेति निघातप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

उपो प्विति षट्च नवमं मृक्तं गातमस्यार्पमंदं । अंत्या जगती । आद्याः पंक्तयः । अनुक्रांतं च । उपो षु षड् जगत्यंतमिति । मृक्तविनियोगो लैंगिकः । षोडशीतिस्त्र आद्या मुसंहणमित्यादिके द्वे षट्चौ च विनियुज्यंते । अथ षोडशीति खंडे मृचितं । उपो षु षृणुही गिरः मुसंहणं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती । आ० ६. २. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपो॒ षु॒ षृ॒णुही॑ गि॒रो मघ॑व॒न्मात॑था॒ डव॑ ।

य॒दा नः॑ स॒नृता॑वतः॒ कर॑ आ॒र्षया॑स॒ इद्यो॑जा॒ न्विंद॑ ते॒ हरी॑ ॥ १ ॥

उपो॒ इति॑ । सु॒ । षृ॒णुहि॑ । गि॒रः । मघ॑ऽवन॒ । मा॒ । अ॒तथाः॑ ऽडव॑ ।

य॒दा । नः॑ । स॒नृता॑ऽवतः॒ । करः॑ । आ॒त् । अ॒र्षया॑से । इ॒त । यो॒ज । नु॒ । इ॒दं । ते॒ ।

हरी॒ इति॑ ॥ १ ॥

हे मघवन् धनवन्निद्र गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीरूपो उपैव सु शृणुहि । उपगत्य मम्यक् शृणु । अतथा इव । पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धियुक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नोऽस्मान्सूनृ-
तावतः । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तया स्तुतिरूपया वाचा युक्तान्यदा करः । करोपि । आत् अनन्तरं त्वमप्यर्थयास इत् । अर्थयस एव । याच्यस एव । न तदास्मे । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे इंद्र ते हरी त्वदीयावश्चो नु शिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उतश्च प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति वचनादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्लुङ्भावः । अतथा इव । तथेवाचरति तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति क्तिप् । तथातेरप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । डुकृञ् करणे । लुङि कृमृ-
ह्रुहिभ्याश्छंदसीति च्लेरडादेशः । नन्वडः सति शिष्टत्वात् चित्स्वरेणांतोदात्तेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप । ननु डुकृञ् करण इति भूवादौ पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात् क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनर्थः । तथा हि । कः करत्करतीत्यत्र यदाहनुन्यासकारहरदत्तौ व्यत्ययेन शविति तस्मादस्य धातोर्भूवादौ पाठो नास्तीति गम्यते । किंच यद्ययं पठ्येत करदित्येवमादिरूप-
सिद्ध्यर्थं कृमृह्रुहिभ्याश्छंदसीति करोतेरङ्विधानमनर्थकं स्यात् । अस्मात्तुङि गण्यस्य रूपसिद्धेः । लुङ्लङोरर्थभेदाच्चुद्धतदृपसिद्धये कर्तव्यमङ्गिधानमिति चेत् न । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति लुङादीनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्माभिर्धातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं । अर्थयासे । अर्थ याज्ञायां । चुरादिरात्मनेपदी । लेट्याडागमः । योजा । युजिर् योगे । एयंताच्चोऽटि छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुक्त्वात्तेरनिटीति णिलोपः । अचोऽतस्तिडः इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अशन्नमीमदंतं त्वं प्रिया अधूषत ।

अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्टया मती योजा न्विद्र ते हरी ॥ २ ॥

अशन्नं । अमीमदंतं । हि । अवं । प्रियाः । अधूषत ।

अस्तोषत । स्वऽभानवः । विप्राः । नविष्टया । मती । योजा । नु । इंद्र । ते । हरी । इति ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वया दत्तान्यन्नान्यक्षन् । यजमाना भुक्तवन्तः । भुक्ता चामीमदन्त हि ।
 तृप्ताश्चासन् । प्रियाः स्वकीयास्तनूरवाधूषत । अकंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन
 वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकंपयन् । तदनन्तरं स्वभानवः स्वायत्तदीप्रयो विप्रा
 मेधाविनस्ते नविष्टया नवितृतमया मती मत्या स्तुत्यास्तोषत । अस्तुवन् ।
 अन्यत्पूर्ववद्योज्यं ॥ अक्षन् । अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घम् । पा० २. ४. ३९. । इति
 घस्लादेशः । मञ्चे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । खरि चेति
 चर्त्वं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । अडागम उदात्तः । अमीमदन्त । मद
 तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी । लुङि च्लेश्चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वद्विभावस-
 न्वद्भावेत्वदीर्घाः । अधूषत । धूञ् कंपने । लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः ।
 यद्वा छंदस्युभयथेति सिचः सावंधातुकत्वेन ङित्वात् ङिति चेति प्रतिषेधः ।
 अथवा धू विधून्ने । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि लुङि गाङ्कुटादिभ्य
 इति सिचो ङित्वाद्गुणाभावः । नविष्टया । णु स्तुता । करणभृताया अपि स्तुतेः
 स्वव्यापारकर्तृत्वात् । तदन्तात् तुच्छंदसीतीष्ठनप्रत्ययः । तुरिष्टमेयःस्विति तृलोपः ।
 मती । सुपां मुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मञ्चे वृषेपचमनेति क्तिन
 उदात्तत्वं ॥

महापितृयज्ञे सुसंहगमित्येषाहवनीयोपस्थाने विनियुक्ता । मृचितं च । आहव-
 नीयं सुसंहगं त्वेति पंक्त्या । आ० २. १९. । इति ॥ तामेतां मृक्तं तृतीयामृचमाह ॥

सुसंहगं त्वा वयं मघवन्वंदिषीमहि ।

प्र नूनं पूर्णवंधुरः स्तुतो याहि वशं अनु योजा न्विद ते हरी ॥ ३ ॥

सुसंहगं । त्वा । वयं । मघवन् । वंदिषीमहि ।

प्र । नूनं । पूर्णवंधुरः । स्तुतः । याहि । वशान् । अनु । योज । नु । इन्द्र । ते ।
 हरी इति ॥ ३ ॥

हे मघवचिन्द्र सुसंहगं सुष्ठुनुयहदृष्ट्या सर्वस्य दृष्टारं त्वा त्वां वयं वंदिषीमहि ।
 स्त्वामहि । स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । अस्माभिर्वंदिभिः स्तुतस्त्वं पूर्ण-
 वंधुरः स्तोतृभ्यो देयर्धनैः पूरितेन रथेन युक्तः सन् वशान् कामयमानानन्यान्य-
 जमानान्प्रति नूनं प्रयाहि । अवश्यं प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥ वंदिषी-
 महि । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् । लिङ्गाशिषि । पा० ३. ४. ११६. ।

इति तस्यार्द्धधातुकत्वेन लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । मघवन्नित्य-
स्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे सति पादादित्वाच्चाघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा तं वृषणं रथमधि तिष्ठाति गोविदं ।

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र चिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदं ।

यः । पात्रं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इन्द्र । चिकेतति । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विन्द्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां लंभयितारं तं रथमधि-
तिष्ठाति । ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु । आरूढो भवतु । हे इन्द्र यो रथो हारियोजन-
मेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं पूर्णं सोमेन पूर्णं पात्रं चिकेतति ज्ञापयति तं रथम-
धितिष्ठेति पूर्वेणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावश्वौ क्षिप्रं योजय ॥ घा । ऋचि
तुनुषेति दीर्घः । रथं । अधिगीङ्स्थासां कर्म । पा० १. ४. ४६. । इत्यधिकरणस्य
कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठतेर्लेट्यडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लेट्यडागमः ।
जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वचनान्नाभ्यस्तस्याचि
पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायामुप प्रियां मंदानो याह्यंधसो योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

तेन । जायां । उप । प्रियां । मंदानः । याहि । अंधसः । योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मवच्चिन्द्र ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिणपार्श्वस्थाश्चो युक्तोऽस्तु ।
उत अपि च सव्यो वामपार्श्वस्थोऽपि युक्तोऽस्तु । तेन रथेनांधसः सोमल-
क्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो मत्तस्त्वं प्रियां प्रीणयित्री जायामुपयाहि । सा
यत्र वर्तते तत्र गच्छेत्यर्थः । तदर्थं हे इन्द्र त्वदीयावश्वौ रथे क्षिप्रं योजय ।
अनयोत्तरया च पीतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रस्थानं प्रतिपाद्यते ॥ मंदानः ।
मदि स्तुतिमोदमदस्थप्रकांतिगतिषु । लिटः कानच् । द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि

वेति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । अंधसः । अद भक्षणे । अदेर्नुम् धश्चेत्यमुन
धातोर्नुमागमो धकारांतादेशश्च ॥

अंत्येष्वहःसु हारियोजनस्य युनज्मीत्येषा याज्या । मृचितं च । युनज्मि ते
ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये अंत्येष्वहःस्विति ॥

तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिषे गभस्त्योः ।

उत्ता सुतासो रभसा अमंदिषुः पूषणान्वज्जित्समु पत्न्यामदः ॥ ६ ॥

युनज्मि । ते । ब्रह्मणा । केशिना । हरी इति । उप । प्र । याहि । दधिषे । गभस्त्योः ।

उत् । त्वा । सुतासः । रभसाः । अमंदिषुः । पूषणऽवान । वज्जिन । सं । ऊं इति ।

पत्न्या । अमदः ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्तौ शिखावंतौ ते हरी त्वदीयावश्चौ ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण
मंत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । तेन रथेनोप प्रयाहि । त्वद्गृहमुपगच्छ ।
गभस्त्योः । बाहुनामैतत् । बाह्वोरश्वबंधकान् रश्मीन्दधिषे । धारयस्व । त्वा त्वां
सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेगवंतः । तीव्राः शिप्रं मदकारिण इत्यर्थः ।
उदमंदिषुः । उत्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे वज्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषणान् ।
अत्र पूषणशब्दः पुष्टौ वर्तते । पुष्टिर्वा पूषा । पुष्टिमेवावरुंध इति श्रुतेः । सोम-
पानजनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्न्या स्वभार्यया सह समु अमदः । सम्यगेव
तृप्नो भव ॥ केशिना । केशशब्दान्मत्वर्थीय इति । मुपां मुलुगिति विभक्तेरा-
कारः । रभसाः । अर्शश्चादित्वादच् । अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषणान् ।
पुष पुष्टौ । श्वन्नुशन्नित्यादौ पूषन्निति निपात्यते । तच्चात्र भावसाधनं दष्टव्यं ।
पूषास्यास्तीति पूषणान् । मादुपधाया इति मतुपो यत्वं । नलोपेऽनो नुट
। पा० ८.२.१६. इति नुट् । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी
हर्षे । छंदसि लुङ्लल्लिट इति प्रार्थनायां लङ् । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥

अश्वावतीति षडृचं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्पमंदं जागतं । तथा चानुक्रांतं । अश्वा-
वति जागतमिति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिगस्त उदं सूक्तं । सूचितं
च । अश्वावति प्रोयां पीतिं वृण इयमि सत्यामिति याज्ये । अं० ६.४. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिंद्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित्पृणश्चि वसुना भवीयसा सिंधुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वावति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इंद्र । मर्त्यः । तव । ऊतिऽभिः ।

तं । इत् । पृणश्चि । वसुना । भवीयसा । सिंधुं । आपः । यथा । अभितः ।

विऽचेतसः ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीये रक्षणैः सुप्रावीः सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽश्वावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे वर्तमानो गोषु प्राप्त्र्येषु प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यज्ञमानेभ्यः पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं तमित् तमेव पुरुषं भवीयसा बहुतरण भवितृत्वेन वा णतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना धनेन पृणश्चि । संपृक्तं संपृणं करोषि । तत्र दृष्टान्तः । विचेतसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथाभितः सर्वासु दिशु सिंधुं समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावति । मंत्रे सोमाश्चेति मतो दीर्घत्वं । सुप्रावीः । अवितृत्स्मृतं त्रिभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः । ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । पृणश्चि । पृची संपर्के । रौधादिकः । भवीयसा । बहुशब्दादीयमुनि बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दस्य भूभावः । ईयमुन ईकारलोपश्च । अत्र तु छांदसत्वादीकारलोपो न क्रियते । भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितृशब्दात्तुच्छंदसीतीयमुन । तुरिष्टेमेयः-स्विति तृलोपः ॥

अपोनप्रीये होतृचमसेऽद्भिः पूर्यमाण आपो न देवीरित्येषानुवक्तव्या । सूत्रितं च । आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति होतृचमसेऽवनीयमाना-स्वन्वाहेति ॥ तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा रजः ।

प्राचेर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्म प्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियं । अवः । पश्यन्ति । विऽततं । यथा । रजः ।

प्राचेः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवऽयुं । ब्रह्मऽप्रियं । जोषयन्ते । वराऽइव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुः स्वभृतं चमसं देवीर्देव्यो द्योतमाना आपो न यथाप उप-
यन्ति । उपगच्छन्ति । तद्ददुपरि वर्तमाना देवा एतमेव चमसमवोऽवस्तात्पश्यन्ति ।
होतृचमसेऽस्माकं सोमाभिषवायापः पृरिता इति तेषां हृष्टिरप्यस्मिन् संलग्ना-
भृत् । तत्र दृष्टान्तः । विततं विस्तीर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा निरंतरम-
वस्तात्पतति तद्वत् । देवयुं देवान कामयमानमेतं चमसं प्राचैः प्राचीनं यद्वा
प्राचनैः प्रगमनैरुत्तरवेद्यभिमुखं होमकाले प्रणयन्ति । होमार्थे प्रणीतं ब्रह्मप्रियं
ब्रह्मणा सोमलक्षणेनान्नं प्रीतं । संतृप्तं पृरितमित्यर्थः । जोषयन्ते । सर्वे देवास्तं
चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेयं भविष्यति ममेयं भविष्यतीति
कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि समायं सोमा ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तन्ते
इत्यर्थः । एवमपोनप्रीयविनियोगानुसारेण योजितं मंत्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशक-
त्वात् ॥ यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वं व्याख्येयं । हे इन्द्र देव्य
आपो यथा निम्नदेगमुपगच्छन्ति । एवं देवास्त्वदीयं स्तोत्रं शृण्वन्माणा होत्रियं
होतृसंबन्धि धिष्यन्त्यानमुपगच्छन्ति । उपगत्य चावस्तात्पश्यन्ति विततं ज्यो-
तिरिव । देवयुं देवानात्मन उच्छन्तमेतं शंसितारमागताः सर्वे देवाः प्राचीनं
प्रणयन्ति । अग्रतो धारयन्ति । ब्रह्मप्रियं स्तोत्रप्रियं त्वां शंसन्तं वराः कन्यका इव
सेवन्ते ॥ होत्रियं । होतृशब्दात्तस्येदमर्थे धप्रत्ययः । अत्रः । पूर्वाधरावराणामसि
पुरधवश्चैषामित्यसिप्रत्ययांतोदात्तः । प्राचैः । उच्चैर्नीचैरिति वदव्ययं । यद्वा ।
प्रपूर्वादंचतेर्धञर्थे कविधानं स्थास्त्रापाव्यधिहनिषुध्यर्थमिति परिगणनस्योपल-
क्षणार्थत्वाद्भावे कप्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । जोषयन्ते । जुषी प्रीतिसे-
वनयोः । स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्देतुमिति णिच् ॥

प्रवर्ग्याभिष्टवेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्ट्वोदकमिति भंडे मृचितं । अधि द्वयोरदधा
उक्थ्यं वचः शुकं ते अन्यद्यज्ञतं ते अन्यत । आ० ४. ६. इति ॥ हविधानप्रवर्त-
नेऽप्येषा । मृचितं च । यमे इव यतमाने यदेतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच
इत्यर्द्धं च आरमेत् । आ० ४. ९. इति ॥ तामेतां मृक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचो यतसुचा मिथुना या संपर्यतः ।

असंयतो व्रते ते स्तेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय मुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यं । वचः । यतऽसुचा । मिथुना । या । संपर्यतः ।

असंयतः । व्रते । ते । स्तेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । मुन्वते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र द्वयोर्हविर्धानयोर्ऋक्थ्यं । उक्थ्यं शस्त्रं । तद्योग्यं वचो युजे वामित्यादि-
 मंत्ररूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि । ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव
 वचोऽधिनिधीयत इत्याशंक्य ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं
 वच इति द्वयोर्ह्येतत्तृतीयं हृदिरधिनिधीयत उक्थ्यं वच इति यदाह यज्ञियं
 वे कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवेतेन समर्हयतीति । तत्र यथा हविर्धानद्वय एकमेव
 तृतीयं हृदिरधिनिधीयत । एवं स्तोत्रमप्युभयोरेकं युक्तं । उक्थ्यं नाम यज्ञसंबन्धि
 शस्त्रं तद्योग्यं वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्ऋक्त्वसंपाद-
 नायाधिनिधानाद्यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कीदृजयोर्हविर्धानयोः । यतसुचा ।
 यताः संबद्धाः सुचो गृहचमसादिलक्षणानि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युग-
 लरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पृजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ।
 ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयतः शत्रुभिः सह युद्धार्थमनभिगतः सन्न ते
 व्रते त्वदीये कर्मणि श्रेति । निवसति । पुष्यति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टो
 भवति च । सुन्वते त्वेदवत्ये यागे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी
 शक्तिरुत्कृष्टं बलं भवति । एतत्सर्वं हविर्धानयोर्ऋक्थ्यस्य वचसोऽधिनिधानेन
 त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतसुचा । यम उपरमे । निष्ठायामनुदाहोपदेजेत्यादिना-
 नुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु त्रिषु पदेषु सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पृजायां । कुंदादिभ्यो यक् । अदुप-
 देशान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । श्रेति । शि निवासगत्योः ।
 बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । सुन्वते । पष्ठचर्यं चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ।
 गतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इडाग्रयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वे पणेः समविंदंत भोजनसश्चावतं गोमंतमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इडाग्रयः । शम्या । ये । सुकृत्यया ।

सर्वे । पणेः । सं । अविंदंत । भोजनं । अश्वं वतं । गोऽमंतं । आ । पशुं । नरः ॥ ४ ॥

यदा पणिभिर्गावोऽपहतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमग्रतो वयो
 हविल्लक्षणमन्नं दधिरे । इदार्थं संपादितवतः । आत् अनंतरं तादृशा येऽंगिरस
 इडाग्रयः प्रज्वलिताग्नियुक्ताः संतः सुकृत्यया शोभनकरणोपेतया शम्या कर्मणा

गोभनेन यागेनेंद्रमयजन्निति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पणे-
रेतन्नास्त्रोऽसुरस्य संबन्धि सर्वे भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कीदृशं ।
अश्वावंतं । अश्वैर्युक्तं । गोमंतं । गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्चव्यति-
रिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदंत ॥ अंगिराः । मुपां मुलुगिति जसः मुः ।
गम्या । गमीति कर्मनाम । गाम्यत्यनया क्रियया दापजातमिति गमी । करणे
घञ् । नोदात्तोपदेगस्य मांतस्यानाचमेरिति वृद्धिप्रतिषेधः । गौरादित्वात् ङीष् ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । मुकृत्यया । गोभन कृत्यं करणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यज्ञैरथवा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्या व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजत्तना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथवा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उगना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातं । अमृतं । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहतासु गोष्वथर्वेतत्संज्ञं ऋषिर्यज्ञैरिंद्रदेवत्यैरनुष्ठितैर्यागैः पथः गो-
संबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्तते । तनुते । सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवान्नि-
त्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः
सूर्यरूप इंद्र आजनि । गवां प्रदर्शनायाविरभूत । ततोऽथवा ता गा आजन्त ।
आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशस्येन्द्रस्य काव्यः कवेः पुत्र उगना मृगः सचामर-
निरसनाय सहायोऽभूत् । यमस्यामुराणां नियमनार्थं जातं प्रादुर्भूतममृतं मर-
णरहितं तमिंद्रं यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । गमि भस्य टिलोपि रहि
टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । तते । तत्तु विस्तारः । बहुल
छंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेगस्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि ।
जनी प्रादुर्भावे । दीपजनबुधेत्यादिना । पा० ३. १. ६१. । कर्तरि लुङि चुष्टिण ।
आजत् । अज गतिशेषणयोः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

वर्हिवा यत्स्वंपत्याय वृज्यतेऽकीं वा श्रोक्माघोषते दिवि ।

यावा यच्च वदति कारुरूक्यस्तस्येदिंद्रो अभिपित्वेषु ग्रायति ॥ ६ ॥

वर्हिः । वा । यत् । मुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकः । आऽघोषते । दिवि ।
 यावा । यत् । वर्दति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु ।
 रणयति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय गोभनापतनहेतुभृताय कर्मणे वर्हिवा यद्यदा वृज्यते । छिद्यते ।
 अर्धयुगा यागार्थमाह्वयन्त । अर्कं वा स्तोत्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां
 वाचं दिवि द्योतमाने यज्ञे यदाघोषते । उच्चारयति । यत्र यस्मिन्काले यावा-
 भिपवार्थं प्रवृत्त उपलब्धो वर्दति शब्दं करोति । तत्र दृष्टान्तः । कारुक्थ्यः ।
 लुप्तोपममेतात् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता कारुः स्तोता यथाभिमतशब्दं करोति
 तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विन्द्रो रणयति । रमते । यद्वा
 पूर्वोक्तानां वर्हिवादीनामभिप्राप्तिषु सतीष्विन्द्रो रणयति । अस्मदीयो यागो
 भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ वृज्यते । वृज्नी वर्जने । अदुपदेणाल्लसार्वधातु-
 कानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । निपातर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः ।
 आघोषते । घृषिर विशब्दने । भौवादिकः । अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुष-
 गान्निघाताभावः । रणयति । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन श्यन् परस्मैपदं च ।
 अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन श्यन् ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

असावीति विंशत्युचमेकादशं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । असावि विंशतिः
 षष्ठनुष्टुभः अष्टिहपांक्तगायत्रैष्टुभास्तृचाः प्रगाथ इति । आदितः षडनुष्टुभः
 सप्तम्याद्यास्तिस्र उष्टिहः । दशम्याद्यास्तिस्रः पंक्तयः । त्रयोदश्याद्यास्तिस्रो गा-
 यत्र्यः । षोडश्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एकोनविंशी बृहती विंशी सतोबृहती ।
 अनुवर्तनाज्ञातम ऋषिः । अनादेशपरिभाषयंदो देवता ॥ सूक्तविनियोगो लिं-
 गादवगंतव्यः ॥ अविहतपोऽणिगस्व आद्या तृचो स्तोत्रियानुरूपौ । सूचितं च ।
 अथ षोडश्यामावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ६. २. इति ॥
 आभिप्रविकेषूक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रिया-
 नुरूपौ । एहू प्विजि खंडे सूचितं । असावि सोम इन्द्र त इममिन्द्र मुतं पिव
 । आ० १. ८. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि ।

आ त्वा पृणक्लिद्रियं रजः सूर्या न रग्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इन्द्र । ते । शविष्ठ । धृष्णो इति । आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्लु । इन्द्रियं । रजः । सूर्यः । न । रग्मिभिः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वर्थं सोम असावि । अभिपुतोऽभूत् । हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवान् । अत एव धृष्णो शत्रूणां धर्षयितरिद्र आगहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिन्द्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभृतं सामर्थ्यमापृणक्लु । आपूरयतु । रजोऽन्तरिक्षं रग्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्विन-शब्दादिष्टनि विन्धतोऽर्लुक् । टेरिति टिलोपः । पादादित्वान्निघाताभावः । गहि । गमंलोटि बहुलं इन्द्रमीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनामिकलोपः । तस्यासिद्धवदवा भादित्यसिद्धवत्त्वाद्देर्लुगभावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

इन्द्रमिहरी वहतोऽप्रतिधृष्टश्वसं ।

ऋषीणां च स्तूतीरूपं यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इन्द्र । इत् । हरी इति । वहतः । अप्रतिधृष्टश्वसं ।

ऋषीणां । च । स्तूतीः । उप । यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिधृष्टश्वसं केनाप्यप्रतिधर्षितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इन्द्रमित्र-मिन्द्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणामन्येषां मनुष्याणां च स्तूतीयज्ञं च हरी अश्वानुपवहतः । समीपं प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुर्वन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रेन्द्रमर्श्वं प्रापयत इत्यर्थः ॥ मानुषाणां । मनोज्ञाताविति मनुष्यादत्र पुगागमश्च ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्त्रयं युक्ता ते व्रस्यन्ता हरी ।

अवाचीनं मु ते मनो यावा कृणोतु वमुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । वृत्रऽहन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा । हरी इति ।
अवाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वमुना ॥ ३ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हन्तरिन्द्र रथमातिष्ठ । आरोह । यस्मात्ते हरी त्वदीयावस्थां
ब्रह्मणा स्तोत्रलक्षणेन मन्त्रेण युक्ता । रथेऽस्माभिर्योजितौ । तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ ।
ते मनस्त्वदीयं मनश्च यावाभिषवार्थं प्रवृत्तः पापाणो वमुना वचनीयेनाभिष-
वशब्देनार्वाचीनमस्मदभिमुखं सु कृणोतु । सुष्ठु करोतु ॥ युक्ता । मुपां मुलुगि-
त्याकारः । वमुना । वचेर्गश्च । उ० ३. ३३. । इति नुप्रत्ययो गकारश्चांतादेशः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

इममिन्द्र सुतं पिव ज्येष्ठममर्त्यं मदं ।

शुक्रस्य त्वाभ्यश्नान्धारां ऋतस्य सादने ॥ ४ ॥

इमं । इन्द्र । सुतं । पिव । ज्येष्ठं । अमर्त्यं । मदं ।

शुक्रस्य । त्वा । अभि । अश्नान् । धाराः । ऋतस्य । सादने ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पिव । कीदृशं । ज्येष्ठं । अतिशयेन प्रशस्यं ।
मदं । मदकरं । अमर्त्यं । अमारकं । सोमपानजन्या मदो मदांतरवन्मारको न
भवतीत्यर्थः । तथा ऋतस्य यज्ञस्य संबंधिनि सतने गृहे वर्तमानाः शुक्रस्य
दीप्त्स्यास्य सोमस्य धारास्त्वामभ्यश्नान् । आभिमुख्येन संचलन्ति । त्वां प्राप्नु-
वन्ति । स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्यण्छादिष्ठनि ज्य चेति ज्योदेशः ।
अश्नान् । श्ना संचलने । छांदसो लङ् ॥

पंचमीमुचमाह ॥

इंद्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन ।

मुता अमत्सुरिंदेवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः ॥ ५ ॥

इंद्राय । नूनं । अर्चत । उक्थानि । च । ब्रवीतन ।

मुताः । अमत्सुः । इंदेवः । ज्येष्ठं । नमस्यत । सहः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । इंद्राय नूनं क्षिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टी-
क्रियते । उक्थान्यप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि च ब्रवीतन । वृत । मुता

अभिषुता इंदवः सोमाश्चामत्सुः । आगतमेव तमिदं मत्तं कुर्वतु । अनंतरं ज्येष्ठं
प्रणम्यतमं सहः सहस्विनं बलवतं तमिदं नमस्यत । नमस्कुरुत ॥ ब्रवीतन ।
ब्रवीतेर्लोति तन्नन्नयनाश्चेति तनवादेणः । अमत्सुः । मदी हर्षे । छांदसः
प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुगमनस्यानित्यत्वादित्यभावः । नमस्यत । नमोवरि-
वश्चिचङ् इति क्यच । सहः । लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १०८. २. ।
इति मत्वर्थीयस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पंचमो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

नकिष्टृदधीतरो हरी यदिदं यच्छसे ।

नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्व आनगे ॥ ६ ॥

नकिः । त्वत् । रथिऽतरः । हरी इति । यत् । इदं । यच्छसे ।

नकिः । त्वा । अनु । मज्मना । नकिः । सुऽअश्वः । आनगे ॥ ६ ॥

हे इदं यद्यस्मात्तं हरी एतत्संज्ञावश्या यच्छसे रथे योजयसि । तस्मात्त्वतोऽन्यः
कश्चिदधीतरोऽतिगयेन रथवान् नकिः । नास्ति । अन्यपामीहगश्वयुक्तरथा-
भावात् । त्वा त्वामनुलक्ष्य मज्मना । बलवान्मतत । बलेन महणोऽपि
नकिः । न ह्यस्ति । स्वश्वः शोभनाश्वोऽन्यश्च त्वां नकिरानगे । न प्राप । इदं
बलाश्वयोरसाधारणत्वादिदं महणो बलवानश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्ती-
त्यर्थः ॥ नकिष्टुत् । युष्मत्तत्तदुऽप्यंतःपादमिति पत्वं । रथीतरः । अतिगयेन रथी ।
तरपीत रथिन इतीकारांतदेणः । अवग्रहसमये छांदसं ह्रस्वत्वं । यच्छसे । यमेव्य-
त्ययेनात्मनेपदं । स्वश्वः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं अच छंदमीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
आनगे । अश्वोतिश्वेत्यभ्यासादुत्तरस्य नुट् ॥

आभिप्रविकेषूक्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक इद्विदयत इति
विकल्पिकः स्तोत्रियस्तुचः । एतद् प्विति खंडे मृत्तितं । मखाय आशिषामहि य
एक इद्विदयते । आ० १. ८. । इति ॥ महावतेऽपि निष्केवल्य आशिषहतृचागी-
तावयं तृचो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सूच्यते । य एक इद्विदयत आ-
याह्यद्रिभिः सुतमिति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

य एक इद्विदयते वसु मतीय दाशुषे ।

इङ्गानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत । विदयते । वसु । मतीय । दाशुषे ।

इङ्गानः । अप्रतिष्कृतः । इन्द्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इन्द्र एक इत एक एव दाशुषे हविर्दत्तवते मतीय मनुष्याय यज्ञमानाय वसु धनं विदयते । विण्पेण ददाति । अङ्गेति क्षिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिगच्छितः । प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इन्द्रः क्षिप्रमीगानः सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । शपः पित्रादनुदात्तत्वं । तिङ्श्च लमावधातुकस्वरेण धातुस्वर एव गिष्यते । यङ्गुत्तयोगादनिघातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्दे । प्रतिकूलं कूयते गच्छत इति प्रतिष्कृतः । पारस्करादेराकृतिगणत्वात्मुट् । मुषामादित्वात्पत्वं । नञ्समासेऽव्यय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

कदा मर्तमराधसं पदा शृपमिव स्फुरत ।

कदा नः शुश्रवन्निर इन्द्रो अंग ॥ ८ ॥

कदा । मर्त । अराधसं । पदा । शृपंऽडव । स्फुरत ।

कदा । नः । शुश्रवत् । गिरः । इन्द्रः । अंग ॥ ८ ॥

अराधसं हविल्लक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिन्द्रः पदा पादेन शृपमिवाहिच्छत्रकमिव कदा स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वाधिष्यति । यथाहिच्छत्रं मंडलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हंति । एवमिन्द्रोऽपि कदास्मच्छत्रेण हनिष्यतीत्यर्थः । स्फुरत । स्फुरतिबंधकम् । स्फुरति स्फुलतीति बंधकमसु पठितत्वात् । नोऽस्माकं यष्टृणां गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इन्द्रः कदा कस्मिन्कालेऽङ्गं क्षिप्रं शुश्रवत् । श्रोष्यतीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तं । शृपमहिच्छत्रकं भवति यत् शृभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन शृपमिवाव-स्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रोऽङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम । नि० ५. ११. इति ॥ पदा । पादशब्दस्य पद्विचित्रादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्त्य-

दात्तत्वं । शृंपमिव । शृभ संचलने । अस्मात्कर्मणि घञि बहुलवचनाद्वातोर्नु-
मागमः । वर्णव्यापत्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् । स्फुर संचलने । छंदसि
लुङ्लल्लिट इति लृडर्थे लङ् । बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यडभावः । शृश्रूषत ।
शृ श्रवणे । लेट्वाडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

नवमीमृचमाह ॥

यश्चि॒द्धि त्वा॑ बहु॒भ्य आ॑ सु॒तावाँ॑ आ॒विवा॑सति ।

उग्रं॑ तत्प॒त्यते॑ शव॒ उंटो॑ अंग ॥ ९ ॥

यः । चि॒त् । हि । त्वा॒ । बहु॒ऽभ्यः । आ॒ । सु॒तऽवा॑न् । आ॒ऽविवा॑सति ।

उग्रं॑ । तत् । प॒त्यते॑ । शवः॑ । उ॒ंटः । अ॒ंग ॥ ९ ॥

बहुभ्यो मनुष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः सुतावान् अभि-
षुतसोमयुक्तः मन हे उंट त्वा त्वामाविवासति । परिचरति । विवासतिः परि-
चरणकर्म । तत्तस्मै यजमानाय यदुग्रमुदृणं शवो बलमिंटोऽंगं शिप्रं पत्यते ।
पातयति । प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । पत्यते । पतु गतो ।
अस्मादंतर्भावितरण्यार्थाद्वत्ययेन श्यन ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादोरित्था विषूवत इति
वैकल्पिकः स्तोत्रियमृचः । होत्रकाणामिति खंडे मृचितं । यः सत्राहा विचर्षणिः
स्वादोरित्था विषूवतः । आ० १. ४. । इति ॥ पृष्ठचस्य पंचमेऽहनि निष्के-
वत्येऽप्ययं तृचोऽनुरूपः । स्तोमे वर्धमान इति खंडे मृचितं । स्वादोरित्था
विषूवत उप नो हरिभिः सुतं । आ० १. १०. । इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते दशमीमृचमाह ॥

स्वा॒दो॒रि॒त्था वि॒षू॒वतो॑ म॒ध्वः पि॒ब॑न्ति गौ॒र्यः॑ ।

या उ॒ंट्रेण॑ स॒याव॑री वृ॒ष्णा म॑द॑न्ति गो॒भसे॑ व॒स्वीर॑नु॒ स्व॒राज्यं॑ ॥ १० ॥

स्वा॒दोः । इ॒त्था । वि॒षुऽव॑तः । म॒ध्वः । पि॒ब॑न्ति । गौ॒र्यः ।

याः । उ॒ंट्रेण॑ । स॒ऽयाव॑री । वृ॒ष्णा । म॑द॑न्ति । गो॒भसे॑ । व॒स्वीः । अ॒नु । स्व॒ऽराज्यं॑ ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विषूवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु
व्याप्त्रियुक्तस्य मध्वो मधुररसस्य सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्र-

दानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्यो गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः
 गोभसे गोभार्थं वृष्णा कामाभिवर्षकेण्ड्रेण सयावरीः सह यांत्यो गच्छन्त्यः सत्यो
 मदन्ति । दृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्वीः पयः-
 प्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं
 तदनुलक्ष्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । विषू व्याघ्रौ । अस्मादौणादिकः
 कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि
 दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जसादिषु छंदसि
 वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यः । षिह्नौरादिभ्यश्चेति
 ङीष् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ।
 सयावरीः । या प्रापणे । अतो मनन्निति वनिप् । वनो र चेति ङीब्रेफौ ।
 मदन्ति । मदी हर्षे । ज्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्वीः । वस निवासे । शृस्वृ-
 स्त्रिहीत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । वोतो गुणवच-
 नादित्यत्र गुणवचनान्ङीबाद्युदात्तार्थः । पा० ४. १. ४४. १. । इति वचनाद्वसु-
 शब्दान्ङीपि यणादेशः । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । स्वराज्यं । अकर्म-
 धारये राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षष्ठो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ता अस्य पृश्नायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वंति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृश्नायुवः । सोमं । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वंति । सायकं । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः पूर्वोक्ता अस्येन्द्रस्य पृश्नायुवः स्पर्शनकामाः पृश्नयो नानावर्णा गावः
 इन्द्रेण पातय्यं सोमं पयसा श्रीणन्ति । मिथ्रीकुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभू-
 तास्ता धेनवः सायकं शत्रूणामन्तकारकं वज्रमायुधं हिन्वंति । शत्रुषु प्रेरयन्ति ।
 इन्द्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥
 हिन्वंति । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाच्चुम् । सायकं । षो अन्तकर्मणि । खुल्यात्वे
 युगागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्ययति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरुणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यं ॥ १२ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्ययति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरुणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यं ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्येन्द्रस्य सहा बलं नमसा स्वकीयेन पयो-
रूपेणान्नेन सपर्ययति । परिचरन्ति । पुरुणि बहून्यस्येन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादि-
रूपाणि वीर्यकर्माणि सश्चिरे । सेर्विर । ज्ञापयन्त इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचित्तये ।
युयुत्सूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना वृत्रादयः सर्वं मरणं
प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत
पूर्ववत् ॥ सश्चिरे । सश्च गतो । व्यत्ययेनात्मनेपदं । पूर्वचित्तये । चिती संज्ञाने ।
भावे क्तिन् । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने चाक्षणाच्छंमिनः शस्त्र उंटो दधीच इति पडह-
स्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सृचितं च । आदह स्वधामन्वित्येका द्वे चेदो दधीचो
अस्थभिः । आ० १०. २. । इति ॥ तृचे प्रथमां मृक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

उंटो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः । जघान नयतीनव ॥ १३ ॥

उंटः । दधीचः । अस्थभिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कृतः । जघान । नयतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाठ्यायनिन इतिहासमाचष्टते । आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शने-
नासुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः पूर्णा पृथिव्यभवत् । अथेन्द्र-
स्तेरसुरैः सह योद्धुमशक्नुवंस्तमृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत इति श्रुत्वाप । अथ
पप्रच्छ तत्रत्यान् नेह किमस्य किंचित्परिणिष्टमंगमस्तीति । तस्मा अवोचन्
अस्त्येतदाश्वं गीर्षं येन शिरसाश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तत्तु न विद्म यत्रा-
भवदिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तच्चान्वेषिषुः । तच्छरणवत्य-
नुविद्याजहः । शर्यणावड वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनाङ्गे सरः स्यन्दते । तस्य
शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुराजघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्धितः । प्रति-
कूलशब्दरहित उंट आथर्वणस्य दधीच एतत्संज्ञकस्य ऋषेरास्थभिरश्वशिरःसंब-

धिभिरस्थिभिर्नवतीर्नव नवसंख्याका नवतीर्देशोत्तराष्टगतसंख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिनो देवाञ्जेतुमादावासुरी माया त्रिधा संपद्यते । त्रिविधा-
तीतानागतवर्तमानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाञ्जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगु-
णिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति
सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः
संपद्यते । एवं चतुर्भिस्त्रैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति
नव नवतयः संपद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि वृत्राण्यारकाण्यसुरजातानि
जघान । हतवान् ॥ दधीचः । दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेऽर्चुत्वितिगित्यादिना
क्विन् । अनिदितामिति नलोपः । षष्ठ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादतया चाविति पूर्व-
पदस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तं । अंचेऽष्टदस्यसर्वनामस्थानं । पा० ६. १. ११०. । इति पुनर्वि-
भक्त्युदात्तत्वविधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः । छंदस्यपि हृग्यत इत्यनञादावप-
स्थिशब्दस्यानञादेशः । स चोदात्तः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं । तद्विदच्छर्यणावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितं । तत् । विदत् । शर्य-
णाऽवति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्ववत्सु गिरिष्वपश्रितमपगत्य स्थितमश्वस्याश्वसंबन्धि दधीचो यच्छिर
इच्छन्निद्रो वर्तते । शर्यणावत्येतत्संज्ञे सरसि तच्छिरो विदत् । अज्ञासीत् । ज्ञात्वा
तदाहत्य तदीयैरस्थिभिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ इच्छन् । इषु
इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्छेरञादेशः । शर्य-
णावति । शर्यणा नाम देशः । तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत् । मध्वादिषु शर्य-
णाशब्दस्य पाठान्मध्वादिभ्यश्च । पा० ४. २. ६६. । इति चातुर्थिको मतुप् । संज्ञा-
यामिति मतुपो वत्त्वं । मतौ बह्वचोऽनञिरादीनामिति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाभ्येकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्यचांद्रमसीभ्यामिष्टिभ्यां
यष्ट्यं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रमसीष्टिः । अत्राह गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या ।
अतिमूर्तिनेति खंडे सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवो नवो भवति जायमानः
। आ० ९. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

अचाह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं । इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अच । अह । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यं । इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अचाहास्मिन्नेव गोगीतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दीप्तिरस्यादित्यस्य संबंध्यपीच्यं राचावंतर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्तदादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् । उदकमये स्वच्छे चंद्रविंवे सूर्यकिरणाः प्रतिफलंति । तच्च प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये याहणी संज्ञां लभंते ताहणी चंद्रेऽपि वर्तमाना लभंत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यदाचावंतर्हितं सौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रविश्याहनीव नेशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईहग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चण्ड एव द्वादशादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशकं इदं एवेतींद्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतेत्येतदुपपन्नं भवति । ईहग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्राधान्यविवक्षया चांद्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अच निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते । अचाह गोरमन्वतेति । नि० २. ६. । अचाह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमंतर्हितं वा । नि० ४. २५. । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने । अपीच्यं । अपपूर्वाच्चिनोतेरघ्यादयश्च । उ० ४. ११३. । इति निपातनाद्यत् । अत एवाभिमतरूपमिष्टिः । यद्वा । अपिपूर्वादंचतेर्चुत्वितिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अपिगते निगते भवमपीच्यं । भवे छंदसीति यत् । अच, इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदमगच्छात्वा हेतौ च छंदसीति प्रकारवचने याप्रत्ययः । यदि तच्चेदंशश्चो नामुवर्तते तदानीमिदमस्थमुः । पा० ५. ३. २४. । इति थमुप्रत्ययः । अथ्ययादाप्सुपः । पा० २. ४. ८२. । इति सुब्लुकं बाधित्वा सुपां सुलुगिति डादशेः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे मो डित् । उ० ४. २२७. । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितंचीत्यादिना रक्प्रत्ययांतमंतोदात्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तमो वर्गः ॥

सर्वपृष्ठायामिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये ।
मृचितं च । कायं दशमं को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हणायून् ।

आसन्निषून् ह्रस्वसो मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य । युंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमीऽवतः । भामिनः । दुःऽह्रणायून् ।

आसन्ऽइषून् । हत्सुऽअसः । मयःऽभून् । यः । एषां । भृत्यां । ऋणधत् । सः ।

जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इदं संबंधिनो रथस्य धुर्यश्ववहनप्रदेशे गा
गतिमतोऽश्वान् को युंक्ते । को नाम नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः ।
कीदृशान् श्वान् । शिमीवतः । वीर्यकर्मोपेतान् । भामिनः । तेजसा युक्तान् ।
दुर्हणायून् । परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा । आसन्निषून् ।
येषामासन्त्यास्ये मुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थमिषवो वाणा वद्धास्तान् । ह्रस्वसः ।
हत्सु शत्रूणां हृदयेष्वस्यन्ति स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति ह्रस्वसः । मयोभून् । मयसः
मुखस्य भावयितृन् । स्वकीयानां मुखप्रदानित्यर्थः । यो यजमान एषामीदृश-
नामश्वानां भृत्यां भरणक्रियां रथवाहनक्रियामृणधत् समर्द्धयति । स्तौतीति
यावत् । स यजमानो जीवात् । जीवनवान् भवेत् ॥ यद्वा क इति प्रजापति-
रुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य धुरि निर्वाहे गा
वेदरूपान्वाग्विगेषानद्येदानीं युंक्ते । संयोजयति । कीदृशान् । शिमीवतः । प्रति-
पाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् । भामिनः । उज्ज्वलान् । दुर्हणायून् । हणीयतिर्हानिकर्मा ।
हातुमशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निषून् । आसन्त्यास्य इषुरेषणं
गमनमुच्चारणं येषां तान् । ह्रस्वसः । हत्सु हृदयेषु दीप्यमानान् प्रकाशमाना-
नित्यर्थः । मयोभून् । मयसोऽध्ययनप्रभवस्य मुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् ।
यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् । ऋद्धिमतीं करोति । स
जीवात् । स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हणायून् । हणी-
लज्जायां । कंदादिवाद्यक् । बहुलवचनादस्मादुणप्रत्ययः । अतो लोपे सति

वर्णव्यापत्त्याकारः । मृगयादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निषून् । पद्मन्नित्यादिनास्यगण्ट-
स्यासन्नादेशः । इष गतावित्यस्मादिषेः किञ्चेत्युप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । ह्रस्वसः । अमु क्षेपणे । अमु गतिदीप्तादानेषु । क्तिप् चेति क्तिप् ।
तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । मयोभून् । व्यत्ययेन
ह्रस्वत्वं । यद्वा मितट्टादिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. १८०. १. इति दुप्रत्ययः ।
भृत्यां । भृज् भरणे । संज्ञायां समजनिषट् । पा० ३. ३. ९९. इति क्यप् । उदात्त
इत्यनुवृत्तेः प्रत्ययस्योदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लेटि व्यत्ययेन श्रम् ।
लेडोऽडाटावित्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राण-
धारणे । पूर्ववन्नेट्याडागमः ॥

सप्रदग्नीमृचमाह ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते संतमिंद्रं को अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वेऽको जनाय ॥ ११ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं । इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् । तन्वे । कः । जनाय ॥ ११ ॥

अनुर्यहीतरींद्र आगते सति क ईषते । शत्रोभीतिः सन को निर्गच्छति । न
कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते । शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः ।
को यजमानो विभाय । विभेति । इंद्रं रक्षाके सति भयसपि नोत्पद्यते । दूर तस्य
शत्रुकृता हिंसा । अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो
मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युद्धे
सहायार्थमिंद्र आगते सति को यजमानस्तोकाय पुत्रायाधिब्रवत् । हे इंद्रास्मदीयं
पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षापातेन वचनं ब्राह्मणायाधिवृत्त्यादिति यथा ।
एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् । स्वयमेवंद्रो रक्षतीति भावः । इभाय
गजाय कोऽधिब्रवत् । उत अपि च राये शत्रुभिरपह्रियमाणाय धनाय कोऽधि-
ब्रवत् । अपह्रियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्यात् ।
न कोऽपीत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय शरीराय जनाय परिजनाय च
कोऽधिब्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं चंद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं ।
स्तुत्या प्रीति इंद्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कण्ठाभिधेयस्य प्रजापतेः

संबन्धिनि कर्मणि विनियोगः । तदानीं परमैश्वर्ययोगादिंशब्देन प्रजापतिरे-
वाभिधीयते । यथैश्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति विनियोगानुसारेण कदा चनेत्य-
स्यामृचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिं-
सादर्शनेषु । भौवादिक आत्मनेपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्मणि यक् ।
अदुपदेशास्त्रसार्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः शिष्यते । अतिङ् इति पर्युदा-
सान्निधाताभावः । मंसते । लेट्छाडागमः । सिङ्गहुलं लेटीति सिप् । अंति ।
अंतिकस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः । ब्रवत् । ब्रवीतेर्लेट्छाडागमः ।
तन्वे । तनुशब्दाच्चतुर्थ्यकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेडिंतीति गुणा-
भावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

को अग्निमीट्रे हविषा घृतेन सुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवा आ वहानांशु होम को मंसते वीतिहोचः सुदेवः ॥ १८ ॥

कः । अग्निं । ईट्रे । हविषा । घृतेन । सुचा । यजातैः । ऋतुऽभिः । ध्रुवेभिः ।

कस्मै देवाः । आ । वहान् । आंशु । होम । कः । मंसते । वीतिऽहोचः । सुऽदेवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीट्रे । इन्द्रार्थं हविर्निरूप्याग्निं स्तौति । इन्द्राय हविर्निर्वा-
पोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वेन्द्रयागार्थमग्निं सुचा
जुह्वा ध्रुवेभिर्ध्रुवैर्नित्यैर्ऋतुभिर्वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा यजातैः ।
यजेत् । यज्ञा ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै प्रयाजा इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः
प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयतया निश्चलैर्ऋतुभिः सहाग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन
हविषा को यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होमं ह्यातथ्यं प्रशस्यं
धनमांशु शीघ्रं देवा आवहान् । आवहन्ति । प्रयच्छन्ति । न कस्मा अपीत्यर्थः ।
इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतीदृः स्तूयते । वीतिहोचः प्राप्तयज्ञः सुदेवः
शोभनदेवताकः को यजमानो मंसते । इन्द्रं सम्यक् जानाति । न कोऽपीत्यर्थः ।
बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चन्द्रः प्रत्यक्षो भवति नान्येन प्रकारेणेति
तात्पर्यार्थः ॥ ईट्रे । ईड स्तुतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् । सुचा । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । यजातैः । यजतेर्लेट्छाडागमः । वीतोऽन्यचेत्येकारः । वहान् ।
वहतेर्लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । संयोगांतस्येति तकारलोपः ।

होम । ह्रयतेः कृतात्वस्यातो मन्निन्निति मनिन् । ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । यद्वा । नामन् सीमन्नित्यादौ । उ० ४. १५२. । होमन्शब्दो मनिन्-प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लेट्छाडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । वीतिहोचः । वी गत्यादिषु । अस्मात्कर्मणि मंचे वृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होचं होमः । हुयामाशुभसिभ्यस्त्वन्निति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्नो होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदेवः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

त्वमंग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मय्यं ।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्दितेन्द्रं ब्रवीमि ते वचः ॥ १९ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मय्यं ।

न । त्वत् । अन्यः । मघऽवन् । अस्ति । मर्दिता । इन्द्रं । ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १९ ॥

अंगेत्यभिमुखीकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र देवो द्योतमानस्त्वं मय्यं मरणधर्माणं त्वां स्तुतवन्तं पुरुषं प्रशंसिषः । सम्यगनेन स्तुतमिति प्रशंस । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता मुखयिता नास्ति । अतः कारणान्ते तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शंसिषः । शंस स्तुतौ । लेटि सिण्डागमः । सिद्धहुलं लेटीति विकरणश्च सिप् । तस्याङ्धातु-कत्वादिडागमः । शविष्ठ । अतिशयेन शवस्वी शविष्ठः । इष्टनि विन्मत्तोलुक् । टेरिति टिलोपः । मर्दिता । मृड सुखने । तृच इडागमः ॥

विंशीमृचमाह ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् । कदा । चन । दभन् ।

विश्वा । च । नः । उपऽमिमीहि । मानुष । वसूनि । चर्षणिऽभ्यः । आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबंधीनि राधोत्यभिरिति राधांसि भूतान्य-स्मान्कदाचन कदाचिदपि मा दभन् । मा विनाशयन्तु । तथोतयो गन्तारः । यद्वा

धृतय इत्यत्र वर्णलोपः । धृतयः कंपयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यो मंचदृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वमृनि धनानि च आ उपमिमीहि । सर्वत आदित्यास्मत्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ कदा । किंशब्दात्सर्वकान्यकिंयत्तदः काले देति दाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दभन । दंभु दंभ । लोडर्थे छांदसे लडि बहुलं छांदसीति विकरणस्य लुक् । न माझोग इत्यडभावः । मिमीहि । माङ् माने शब्दे च । व्यत्ययेन परस्मैपदं । जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । हेडिन्त्वात् घुमास्येतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव मृक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशर्चं प्रथमं मृक्तं गोतमस्यार्थं । पंचमीद्वादश्यां चिष्टभौ । जिष्टा जगत्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश मारुतं ह पंचम्यंते चिष्टभाविति । हशब्दप्रयोगादिदमादीनि चत्वारि मृक्तानि मरुदेवत्यानि ॥ अभिप्रवषडहस्य चतुर्थेऽहन्याग्रिमारुत एतत्सृक्तं मारुतनिविज्ञानीयं । मृत्तितं च । प्र ये शुभंते जनस्य गोपा इत्याग्रिमारुतं । आ० १. १. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्र ये शुभंते जनयो न सप्रयो यामन् रुद्रस्य सूनवः सुदंससः ।

रोदसी हि मरुतश्चक्रिरे वृधे मदति वीरा विदथेषु घृध्वयः ॥ १ ॥

प्र । ये । शुभंते । जनयः । न । सप्रयः । यामन् । रुद्रस्य । सूनवः । सुदंससः ।

रोदसी इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदति । वीराः । विदथेषु । घृध्वयः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि गमने निमित्तभूते सति प्रशुभंते । प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति । जनयो न । जाया उव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कीदृश मरुतः । सप्रयः । सर्पणशीलाः । रुद्रस्य सूनवः । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः । शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदसी द्यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टि-

प्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः । अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः । घृष्वयः । घर्षणशीलाः । महीरुहगिलोच्चयादेर्भजका इत्यर्थः । एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु । विदंत्येषु यष्टय्यतया देवानिति विदथ्य यज्ञाः । तेषु मदन्ति । सोमपानेन हृष्यन्ति ॥ शुभन्ते । शुभ शुभ दीप्ता । भौवादिकः । जनयः । जायन्तः । आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । इन् सर्वधातुभ्य इतीनप्रत्ययः । यामन् । या प्रापणे । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादातो मनिन्निति भावे मनिन् । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस इति कर्मनाम । गोभनं दंसो येषां । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि चेति निघातप्रतिषेधः । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मदन्ति । मदी हर्ष । श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन शप । पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां क्तिदित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संहर्षे । कृविघृष्वीत्यादिना वित्प्रत्ययातो निपात्यते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

त उ॒क्षि॒तासो॑ म॒हि॒मान॑मा॒णत॑ दि॒वि रु॒द्रासो॑ अ॒धि च॒क्रिरे॑ म॒दः ।

अ॒र्चन्तो॑ अ॒र्कं ज॒नय॑न्त इ॒न्द्रि॒यम॒धि श्रि॒यो द॒धिरे॑ पृ॒श्निमा॒तरः ॥ २ ॥

ते । उ॒क्षि॒तासः॑ । म॒हि॒मानं॑ । आ॒णत॑ । दि॒वि । रु॒द्रासः॑ । अ॒धि । च॒क्रिरे॑ । म॒दः ।

अ॒र्चन्तः॑ । अ॒र्कं । ज॒नय॑न्तः । इ॒न्द्रि॒यं । अ॒धि । श्रि॒यः । द॒धिरे॑ । पृ॒श्निऽमा॒तरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उक्षितासो देवैरभिषिक्ताः संतो महिमानं महत्त्वमाणत । आभुवन् । रुद्रासो रुद्रस्य पुत्राः । उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि द्योतमाने नभसि मदः मदनं स्थानमधिचक्रिरे । अधिकं सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चन्तः पूजयन्त इन्द्रियमिन्द्रस्य लिंगं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीर्यस्वेत्येवंरूपेण वाक्यनोत्पादयन्तः । पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपाया भूमेः पुत्रा मरुतः श्रिय ऐश्वर्याण्यधिदधिरे । आधिक्येनाधारयन् ॥ उक्षितासः । उक्ष सेचने । कर्मणि निष्ठा । आज्ञसेरमुक् । महिमानं । महच्छब्दात् पृष्ठादिलक्षण इमनिच् । ढेरिति दिलोपः । आणत । अण् व्याप्नौ । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्र-लिंगमिन्द्रहृष्टमिति घच्प्रत्ययातो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राप्नुते सर्वाणि

रूपाणीति पृथ्विभूमिः । श्रूयते च । इयं वै पृथ्विः । घृणिपृथ्विरित्यादी निपात-
नादभिमतरूपसिद्धिः । पृथ्विर्माता येषां ते तथोक्ताः । ऋतश्छंदसि । पा० ५.
४. १५८. । इति समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

गोमातरो यच्छुभयंते अंजिभिस्तनूषु शुभा दधिरे विरूक्षतः ।

वाधंते विश्वमभिमातिनमप वत्मान्येषामनु रीयते घृतं ॥ ३ ॥

गोऽमातरः । यत् । शुभयंते । अंजिऽभिः । तनूषु । शुभाः । दधिरे । विरूक्षतः ।

वाधंते । विश्वं । अभिऽमातिनं । अप । वत्मानि । एषां । अनु । रीयते । घृतं ॥ ३ ॥

गोमातरः । गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अंजिभी रूपाभिष्यंजकराभर-
णैर्यद्यदा शुभयंते । स्वकीयान्यंगानि गोभायुक्तानि कुर्वन्ति । तदानीं शुभा दीप्ता
मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु शरीरेषु विरूक्षतो विशेषेण रोचमानानलंकारान्दधिरे ।
धारयन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमपवाधन्ते । हिंसन्ति । एषां
मरुतां वत्मानि मार्गाननुसृत्य घृतं क्षरणशीलमुदकं रीयते । स्रवन्ति । यच्च
मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारणं तच्च गच्छतीत्यर्थः ॥ शुभयंते । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वान्नघृपधगुणाभावः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिमक्षणाकां-
तिगतिषु । खनिकष्यंज्यसि वसि वनिमनिध्वनियंथितरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । शुभाः ।
शुभ दीप्ता । स्फायितं चीत्यादिना रक् । विरूक्षतः । विगिष्टा रूक् विरूक् ।
तद्धतो विरूक्षतः । मनुष्ययस्मयादित्वेन पदत्वात्कुत्वं । भत्वात् जग्त्वाभावः ।
रीयते । रीङ् स्रवणे । देवादिकः ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

वि ये भ्राजंते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयंतो अच्युता चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषवातासः पृषतीरयुग्ध्वं ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजंते । सुऽमखासः । ऋष्टिऽभिः । प्रऽच्यावयंतः । अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनऽजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । आ । वृषऽवातासः । पृषतीः । अयुग्ध्वं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । ते
मरुतोऽच्युता चित् च्यावयितुमशक्यानि दृढानि पर्वतादीन्यपोजसा स्वकीयेन

बलेन प्रच्यावयंतः प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्द्धः प्रत्य-
क्षकृतः । हे मरुतः । मनोजुवो मनोवहेगगतयो वृषवातासो वृष्ट्युदक्सेचनस-
मर्थसंप्रसंगात्मका यूयं रथेष्व्वात्मीयेषु पृषतीः । पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा
पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् । पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता मृगीर्यद्यदायुग्धं । आभि-
मुख्येन नियुक्ता अकृद्धं । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ सुमस्त्रासः ।
सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति नञ्सुभ्यामित्यस्य प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वं । अच्युता । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः । मनोजुवः । जु
इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । क्षिप्रचीत्यादिना क्षिप्रधीर्घा । अयुग्धं । युजिर्
योगे । लुङि धि चेति सकारलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र यदर्थेषु पृषतीरयुग्धं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयंतः ।

उतारुषस्य वि व्यंति धाराश्चर्मवोदभिर्व्युदंति भूमं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्धं । वाजे । अद्रिं । मरुतः । रंहयंतः ।

उत । अरुषस्य । वि । व्यंति । धाराः । चर्मऽडव । उदऽभिः । वि । उदंति । भूमं ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृषतीर्यद्यथा रथेषु प्रायुग्धं । प्रायुयूजत । किं कुर्वन्तः । वाजेऽन्ने
निमित्तभूते सत्यद्रिं मेघं रंहयन्तः । वर्षणार्थं प्रेरयन्तः । उत तदानीमरुषस्यारोच-
मानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा सकाशाद्बृष्ट्युदकधारा भवन्तो विष्यन्ति । विमुचंति ।
विमुक्तास्ताश्च धारा उदभिर्दक्षैश्चर्मैव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन क्लेश्यते ।
एवं भूम सर्वा भूमिं व्युदंति । विशेषेणाद्रिं कुर्वन्ति ॥ रंहयन्तः । रहि गतौ ।
विष्यन्ति । षो अन्तर्कर्मणि । देवादिकः । ओतः श्यनि । पा० १. ३. ११. । इत्यो-
कारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं । उदभिः । पद्मिन्यादिनोदकशब्दस्यो-
दन्नादेशः । व्युदंति । उद्री क्लेशने । भूम । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्यामो
डादेशः । छांदसं ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयसवन आ वो वहन्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । आ
वो वहन्तु सप्तयो रघुषदोऽमेव नः सुहवा आ हि गंतन । आ० ५. ५. ।
इति ॥ तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

आ वो वहंतु सप्रयो रघुष्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बर्हिरू वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अंधसः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहंतु । सप्रयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।

सीदत । आ । बर्हिः । उरू । वः । सदः । कृतं । मादयध्वं । मरुतः । मध्वः । अंधसः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् सप्रयः सर्पणशीला अश्वा आवहंतु । अस्मद्यज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः सप्रयः । रघुष्यदः । लघु शीघ्रं स्यंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शीघ्रं पतंतो गच्छंतो यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तेरस्मभ्यं दातव्यं धनमादृत्य प्रजिगात । प्रकर्षणं गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं सदः सदतं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदास्तीर्णं बर्हिस्तदासीदत । तस्मिन्बर्हिषुपविशत । उपविश्य च मध्वो मधुरस्यांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं । तृप्ता भवत ॥ रघुष्यदः । रघु स्यंदत इति रघुष्यदः । षंदृ प्रस्रवणे । क्षिप् चेति क्षिप् । अनिदितामिति नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पतू गतो । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । जिगात । गा स्तुतो । जीहोत्यादिकः । जिगातीति गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः । लोणमध्यमबहुवचनस्य तन्नन्नप्रनयनाश्चेति तवादेशः । तस्य पितृत्वेन डिच्चाभावादी हत्यघोरितीत्याभावः । सदः । अतः कृकमीति विसर्जनीयस्य सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तिर्योगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे नवमो वर्गः ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

तेऽवर्धत स्वतवसो महित्वना नाकं तस्युरू चक्रिरे सदः ।

विष्णुर्यद्वावद्दृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिषि प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धत । स्वऽतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकं । तस्युः । उरू । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत । ह । आवत् । वृषणं । मदऽच्युतं । वयः । न । सीदन् । अधि ।

बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धत । वृद्धिं गताः । कीदृशाः । स्वतवसः । स्वाश्रयबलाः । नान्यस्य कस्यचिद्वलमपेक्षते । वृद्धिं प्राप्य च महित्वना महिष्वा महत्त्वेन नाकं

स्वर्गमातस्युः । आस्थितवन्तः । सदः सदन् नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनि-
वासायोरु विस्तीर्णं चक्रिरे । यत् येभ्यो मरुद्भ्यः । यदर्थं वृषणं कामाभिवर्षकं
मदच्युतं मदस्य हर्षस्यासेक्तारं यज्ञं विष्णुर्हावत् । विष्णुरेवागत्य रक्षति । ते
मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति । एवं शीघ्रमागत्य बर्हिष्यध्यस्म-
दीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे सीदन् । सीदन्तु । उपविशन्तु ॥ तेऽवर्धन्त । स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महित्वना । भावप्रत्य-
यादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा मुपां मुलुगित्याजादेशो
नकारोपजनश्च । तस्युः । नाकमातस्युश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिरे इति चार्थप्र-
तीतिश्चादिलोपे विभाषति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् । मुपां
मुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । छांदसो वर्तमाने लङ् । वृषणं । वा । अपूर्वस्य
निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं । मदं च्योततीति मदच्युत् । च्युतिर
आसेचने । क्षिप् चेति क्षिप । सीदन् । लिङ्-र्ये लेट्छादागमः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः श्रवस्यवो न पृतनासु येतिरे ।

भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंहणे नरः ॥ ८ ॥

शूराःऽडव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । श्रवस्यवः । न । पृतनासु । येतिरे ।

भयंते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽडव । त्वेषऽसंहणः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये । शूरा इवेत् शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः
शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः श्रवस्यवो न
श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे । प्रयतन्ते वृत्रादि-
भिर्युद्धे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि भयंते ।
विभ्यति । ये नरो वृष्ट्यादेर्नतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव
त्वेषसंहणे दीप्तसंदर्शना उग्ररूपतया द्रष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः ।
युध संग्रहारे । आह्वगमहनजन इत्येवोत्सर्गच्छंदसीति वचनात्किन्प्रत्ययः । लि-
ङ्-ङ्वावाह्विर्भावादि । कित्वाहुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण
किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाह्विर्भावादि । श्रवस्यवः ।
श्रव इच्छति श्रवस्यति । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । येतिरे । यती प्रयत्ने । छंदसि

लुङ्लल्लिट इति वर्तमाने लिट् । भयंते । जिभी भये । बहुलं छंदसीति
शयः श्वोरभावः । तेषसंहशः । त्विष दीप्ति । पचाद्यच् । दृशिर् प्रेक्षणे । संपूर्वा-
दस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्ययं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्ते इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहन्वृचं निरपामौञ्जदर्णवं ॥ ९ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुऽकृतं । हिरण्ययं । सहस्रंऽभृष्टिं । सुऽअपां । अवर्तयत् ।

धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहन् । वृचं । निः । अपां । औञ्जत् । अर्णवं ॥ ९ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् । इन्द्रं प्रत्यगमयत् ।
दत्तवानित्यर्थः । कीदृशं । सुकृतं । सम्यक् निष्पादितं । हिरण्ययं । सुवर्णमयं ।
सहस्रभृष्टिं । अनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिन्द्रो धत्ते । धारयति । किमर्थं । नरि ।
अत्र नृसंबंधानृशब्देन संयामोऽभिधीयते । संयामेऽपांसि शत्रुहननादिलक्ष-
णानि कर्माणि कर्तवे कर्तुं । एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेन वृचं वृष्ट्युदकस्यावरक-
मर्णवमर्णसोदकेन युक्तं मेघमहन् । अवधीत् । अपां तेन निरुद्धा अपश्च स
निरौञ्जत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरोदित्यर्थः ॥ सुकृतं ।
संपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्ययं ।
हिरण्यशब्दादुत्तरस्य मयटो मकारस्य लोपः ऋत्यवास्त्यवास्वेत्यादौ निपा-
त्यते । स्वपाः । सोमनसी अलोमोपसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । कर्तवे । तुमर्थे
सेसेनिति करोतेस्त्वेन्प्रत्ययः । अपां । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-
नत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । औञ्जत् । उञ्ज आर्जवे ।
अर्णवं । अर्णसो लोपश्चेति मत्वर्थीयो वः सलोपश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

ऊर्ध्वं नुनुद्रेऽवतं त ओजसा दाहहाणं चिद्धिभिदुर्वि पर्वतं ।

धमंतो वाणं मरुतः सुदानवो मदे सोमस्य राण्यानि चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊर्ध्वं । नुनुद्रे । अवतं । ते । ओजसा । दाहहाणं । चित् । बिभिदुः । वि । पर्वतं ।

धमंतः । वाणं । मरुतः । सुऽदानवः । मदे । सोमस्य । राण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषिः पिपासया पीडितः सन् मरुत उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्गत्य यत्र स गोतम ऋषिस्तिष्ठति तां दिशं नीत्वा ऋषिसमीपे कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहावं च कृत्वा तस्मिन्नाहावे कूपमुत्सिच्य तमृषिं तेनोदकेन तर्पयांचक्रुः । अयमर्थाऽनयोत्तरया च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्तलो भवतीत्यवतः कूपः । कूपनाममुचावतोऽवट इति पठितं । तमृद्भूमौ यथा भवति तथोज्जसा स्वकीयेन बलेन नुनुदे । प्रेरितवतः । उत्खातवत इत्यर्थः । एवं कूपमुत्खाय ऋषेराश्रमं प्रति नयंतो मरुतो मार्गमध्ये दाहहारं प्रवृद्धं गतिनिरोधकं पर्वतं चित पर्ववंतं शिलोच्चयमपि विविभिदुः । विशेषेण वभंजुः । मुदानवः शोभनदानास्ते मरुतो वाणं शतसंख्याभिस्तंत्रीभिर्युक्तं वीणाविशेषं धमंतो वादयंतः सोमस्य मंद सोमपानेन हर्षे सति रश्यानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे । स्तोतृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुदे । एतद प्रेरणे । लिटीरयो र इति रे आदेशः । दाहहारं । दह दहि वृद्धौ । लिटः कानच् । धमंतः । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । पाघ्रेत्यादिना धमादेशः । वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्पात्त्वत् इत्यतोदात्तत्वं । रश्यानि । रणतेर्भावे वञ्जिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप । ततो भावे छंदसीति यत । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

जिह्वं नुनुद्रेऽवतं तया दिशसिचन्नुत्सं गोतमाय तृणजे ।

आ गच्छंतीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयंत धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्वं । नुनुद्रे । अवतं । तया । दिश । असिचन् । उत्सं । गोतमाय । तृणजे ।

आ । गच्छंति । ई । अवसा । चित्रभानवः । कामं । विप्रस्य । तर्पयंत । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुद्गतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तया दिश जिह्वं वक्रं तिर्यचं नुनुद्रे । प्रेरितवतः । एवं कूपं नीत्वा ऋष्याश्रमेऽवस्थाप्य तृणजे तृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्शमुत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्गत्यासिचन् । आहावेऽवानयन् । एवं कृत्वेमेनं स्तोतारमृषिं चित्रभानवो विचित्रदीप्रयस्ते मरुतोऽवसेदृशेन रक्षणेन सहागच्छन्ति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो धारकैरुदकैस्तर्पयंत । अतर्पयन् ॥

तथा । न गोश्वन्साववर्णेति सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः ।
दिशा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तृणजे । जितृष पिपासायां । स्वपि-
तृषोर्नजिङ् । प्रा० ३. २. ११२. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयम-
भिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृश्यहणात्केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । तृणा
ज्ञाता यस्य स तथोक्तः । द्वापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधातेरातो मनिन्निति मनिन ॥

मारुते षणौ या वः गर्मेति हविषो याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं ।
अरा डवेदचरमा अहेव या वः गर्मं गणमानाय संति । आ० ३. १. इति ॥

तामेतां सूक्ते द्वादशीमृचमाह ॥

या वः गर्मं गणमानाय संति त्रिधातृनि दाशुषे यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः सुवीरं ॥ १२ ॥

या वः । गर्मं । गणमानाय । संति । त्रिधातृनि । दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त । वृषणः । सुवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबंधीनि यानि गर्मं गर्माणि मुखानि गृहाणि वा ।
कीदृशानि । त्रिधातृनि । पृथिव्यादिषु त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि । गणमानाय
युष्मान् स्तुतिभिर्भजमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणानि गर्माणि
यानि संति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधियच्छत । अधिकं
प्रयच्छथ । हे मरुतस्तानि सर्वाणि गर्माण्यस्मभ्यं वियंत । विशेषेण प्रयच्छत ।
किंच हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः
पुत्रादिभिर्युक्तं रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । गणदंसि बहुलमिति गेलोपः ।
गर्मं । मुपां मुलुगिति जसो लुक् । गणमानाय । गण प्रुतगतौ । ताच्छीलि-
कश्चानग । यच्छत । छांदसे लङि बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यडभावः । यंत ।
यमेर्लोपि बहुलं छंदसीति गणो लुक् । तन्नतन्नथनाश्चेति तवादेशः । अतस्तस्य
पितृत्वेन द्विजाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न भवति । वृषणः ।
वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । सुवीरं । बहुव्रीहौ वीरवीर्यौ चेत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

मरुतो यस्येति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोतमस्यार्धं गायत्रं मरुदेवताकं । अनुक्रम्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥ व्यूह्ये तृतीये छंदोम आग्निमारुते शस्त्र एतत्सूक्तं । तृतीयस्यागन्महेति खंडे सूचितं । मरुतो यस्य हि प्राग्रये वाचमित्याग्निमारुतं । आ० ८. ११. इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य हविषो मरुतो यस्येत्येषानुवाक्या । सूचितं च । ऐंद्रामारुती भेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये । आ० २. १५. इति ॥ एषैव वरुणप्रघासेषु मारुत्या आमिश्राया अनुवाक्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. इति ॥ तथा प्रातःसवने पोतुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नीरिहावह । आ० ५. ५. इति ॥ तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विऽमहसः । सः । सुऽगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विणिष्टप्रकाश मरुतः । दिवोऽंतरिक्षलोकादागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ । सोमं पिबथ । स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः पालकैरत्यंतं युक्तो भवति ॥ पाथ । पा पाने । लेटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । यदृत्तयोगादनिघातः । विमहसः । विणिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगोपातमः । तमपः पित्रादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां । मरुतः शृणुता हवै ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञऽवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां । मरुतः । शृणुत । हवै ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो गृयं यज्ञैर्वा । वाशब्दः समुच्चये । यज्ञश्च यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां संबन्धिनो विप्रस्य वायजमानस्य मेधाविनश्च हवमाह्वानं शृणुत । यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुश्चाह्वानं भवद्भिः श्रोतव्यं यतो भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥ यज्ञवाहसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनाद्वहिहाधाभ्यश्छंदसीति कार-

कपूर्वाहतेरमुन् । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्करणे
 क्तिन् । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुता । श्रुवः शृ चेति श्रुः । सति
 शिष्टस्य स्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वचनान्तिङ् एव स्वरः शिष्यते ।
 मरुत इत्यस्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादप-
 रत्वान्निघाताभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप संप्रसारणं च ॥

तृतीयामृचमाह ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतश्चत । स गंता गोमति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा । यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । अतश्चत । सः । गंता । गोऽमति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यज्ञमानस्य वाजिनो हविल्लक्षणान्नोपेता ऋत्विजो
 विप्रं मेधाविनं मरुद्गणमन्वतश्चत । हविःप्रदानादिना तीक्ष्णीकुर्वन्ति । स यज्ञमानो
 गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे गोष्ठे गंता गमनशीली भवति ॥ अतश्चत ।
 तश्च त्वश्च तनूकरणे । छांदसो लङ् । अत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्ताच्छी-
 लिकृन्तुन् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु । उक्थं मदश्च गस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु । उक्थं । मदः । च । गस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यज्ञनीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपणकुशलस्यास्य मरुद्ग-
 णस्य यागाय सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतो भवति । उक्थं मरुद्देवताकं शस्त्रं
 मदश्च । मदिधातुना युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिका मारुती नि-
 विच्चास्य मरुद्गणस्य हर्षाय गस्यते । होवा पठ्यते ॥ अस्य । ऊडिदमिति वि-
 भक्तेरुदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि गमनानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य
 येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अत्ययेनोत्वाभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अस्य श्रोपंत्वा भुवो विश्वा यश्चर्षणीरभि । सूरं चित्सुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । श्रोपंतु । आः भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । सूरं । चित् । सुषीः ।

उषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ आभिमुख्येन श्रोषंतु । शृण्वंतु । यो मरुत्तणो विश्वाश्वर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्मनुष्यान्भिभुवः । अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः शृण्वन्वित्यर्थः । सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपीषो मरुद्भिः प्रज्ञान्यन्नानि ससृषीः प्राप्नानि भवंतु ॥ श्रोषंतु । श्रु श्रवणे । लोटि सिद्धुलं लेटीति बहुलवचनात्सिप् । भुवः । भवतेर्लेटि तिपस्तिङां तिङो भवन्तीति सिप् । लेटोऽडाटावित्यडागमः । बहुलं छंदसीति णपो लुक् । भूमवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः । सूरं । षू प्रेरणे । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः । ससृषीः । सु गतौ । अस्मात्तटः क्सुः । उगितश्चेति ङीप् । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णेदीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकादशो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं । अवोभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत् ऽभिः । मरुतः । वयं । अवः ऽभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्बह्वीभिः शरद्भिः संवत्सरश्चर्षणीनां सर्वस्य द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबंधिभिरवोभी रक्षणेयुक्ताः संतो वयं ददाशिम । युष्मभ्यं हवीषि दत्तवन्तः । हि यस्मादर्धं । यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मदीयहविःस्वीकरणायागच्छतेत्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुशष्टाब्धोतो गुणवचनादिति ङीष् । यणादेशे हलि चेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दाशु दाने । लिटीडागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः । यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुऽभगः । सः । प्रऽयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः । यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टव्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनधनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविलर्क्षणान्यन्नानि पर्षथ । आत्मनि सिंचथ । स्वीकुरुष्वेत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति धननाम । शोभनो भगो यस्य ।

ऋत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्षथ । पृषु वृषु मृषु सेचने । भीवादिकः ।
यद्वृत्ताच्चित्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः । विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यऽशवसः । विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यशवसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य युष्मान्स्तुतिभिः
संभजमानस्य स्वेदस्य स्तावकमंचोच्चारणजनितेन श्रमेण स्विद्यमानगात्रस्य
वेनतो । वेनतिः कांतिकर्मा । कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य
स्तोतृश्च कामस्य काममभिलाषं विद । लंभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य ।
शश भुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् । स्वेदस्य । जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । अंतर्भा-
वितरण्यर्थात्कर्मणि घञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विदा । विट् लाभे । लोटि मध्य-
मपुरुषबहुवचनस्य व्यत्ययेन ऋदेशः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ।
ऋस्यादादेशः । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पादादि-
त्वाच्चिदाताभावः । द्वचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घः । कामस्य । वृषादिषु
पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

नवमीमृचमाह ॥

यूयं तत्सत्यशवस आविष्कर्त महित्वना । विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ९ ॥

यूयं । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कर्त । महिऽत्वना । विध्यत । विऽद्युता । रक्षः ॥ ९ ॥

हे सत्यशवसः सत्यबला अन्यैरप्रभृष्यबला मरुतो यूयं तद्वृचवधादिषु प्रसिद्धं
युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कर्त । आविष्कुरुत । प्रकाशयत । विद्युता विद्योतमा-
नेन महित्वना तेन महत्त्वेन माहात्म्येन रक्षोऽस्माकमुपद्रवकारिणं राक्षसादिकं
विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कर्त । करोतेर्लोपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य
लुक् । तप्नप्रनथनाश्चेति तदादेशः । गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य चेत्या-
विःशब्दे विसर्जनीयस्य षत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन
नाभाव उदात्तत्वं च । यद्वा सुपां सुलुगिति तृतीयाया आजादेशो । नकारो-
पजनश्च । विध्यता । व्यध ताडने । श्यनि महिज्यादिना संप्रसारणं । तशब्दस्य
सार्वधातुकमपिदिति ङिच्चे सति ऋचि तुनुयमक्षुतङ्किति संहितायां दीर्घः ॥

दशमीमृचमाह ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमचिणं । ज्योतिष्कर्तो यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूहत । गुह्यं । तमः । वि । यात । विश्वं । अचिणं । ज्योतिः । कर्त । यत् । उश्मसि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं तमोऽंधकारं गूहत । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न दृश्यते तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमचिणमन्तारं राक्षसादिकं वियात । विविधं यापयत । अस्मत्सकाशान्निर्गमयत । यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि । कामयामहे । तत्कर्त । कुरुत । यथा गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहत । विनाशयत । अचिणं पुरुषार्थस्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपा हे मरुतस्तत्कर्त । कुरुत ॥ गूहता । गूह संवरणे । शपि लघूपधगुण ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४. ८९. इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अस्मादंतर्भा-
वितण्यर्थाल्लोट् । अचिणं । अदेस्त्रिनिश्चेति चिनिप्रत्ययः । उश्मसि । वश
कांती । इदंतो मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । यहिज्यादिना संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

प्रत्वक्षस इति षट्च तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्थं जागतं मारुतं । तथा चानु-
क्रांतं । प्रत्वक्षसः षट् जागतमिति ॥ अग्निष्टोम आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुत-
निविज्ञानं । अथ यथेतमिति खंडे सूचितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो
अग्नये । आ० ५. २०. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्णिनोऽनानता अविथुरा ऋजीषिणः ।

जुष्टमासो नृत्तमासो अंजिभिर्ष्यानजे के चिदुस्मा इव स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रऽत्वक्षसः । प्रऽतवसः । विऽरप्णिनः । अनानताः । अविथुराः । ऋजीषिणः ।

जुष्टऽतमासः । नृऽत्तमासः । अंजिऽभिः । वि । आनजे । के । चित् । उस्माऽइव ।

स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शबूष्ठां प्रकर्षेण तनूकर्तारः । शबुधातिन इत्यर्थः । यतः प्रतवसः

प्रकृष्टवलोपेता अत एव विरष्णिनो विविधेन जयघोषेणोपेताः । यद्वा बहुना-
 मतत् । महांतो हि विविधैः शब्दैः प्रशस्यन्ते । अत एवानानता आनतिरहिताः ।
 सर्वोत्कृष्टा इत्यर्थः । अविथुरा अवियुक्ताः । सप्रगणरूपेण संघीभूता इत्यर्थः ।
 ऋजीषिणः । तृतीयसवने ऋजीषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः स्तूयन्त इति
 तेषामृजीषित्वं । यद्वा ऋजीषिणः प्रार्जयितारो रसानां । जुष्टतमासोऽतिशयेन
 यष्टृभिः सेविताः । नृतमासोऽतिशयेन मेघादेर्नंतरः । एवंभूता मरुतः स्तुभिः
 स्वर्णरीरस्याच्छादकैरंजिभी रूपाभिव्यंजकैराभरणैर्यानजे । नभसि व्यक्ता दृश्यन्ते ।
 तत्र दृष्टान्तः । केचिदुस्त्रा इव । ये के चन सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥
 प्रवक्षसः । प्रकर्षेण त्वष्टन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रवक्षसः । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । गति-
 कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । प्रतवसः ।
 तव इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विर-
 ष्णिनः । रप लप जल्प व्यक्तायां वाचि । विरपणं विरप्शः । औणादिकः
 शक्प्रत्ययः । तद्वन्तो विरष्णिनः । अनानताः । आनता अवनताः प्रह्वीभूताः ।
 न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविथुराः । व्यथ भयच-
 लनयोः । व्यथेः संप्रसारणं धः क्तिञ्च । उ० १. ३९. । इत्युरच्प्रत्ययः । अत्र तु
 बहुलवचनाद्वत्वं न क्रियते । पूर्ववत्समासस्वरौ । जुष्टतमासः । नित्यं मंत्र इति
 जुष्टशब्द आद्युदात्तः । तत आतिशयनिकस्य तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स एव
 स्वरः शिष्यते । आनजे । अंजू व्यक्तिप्रक्षरणकांतिगतिषु । कर्मणि छंदसि लुङ्-
 लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्माच्चुट् द्विहलः
 । पा० ७. ४. ७१. । इति नुट् । व्यत्ययेनोपधादेर्लोपः । इरयो रे । स्तुभिः । स्तुञ्
 आच्छादने । क्षिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुगभावः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

उपहरेषु यदचिध्वं ययिं वयं इव मरुतः केन चित्पथा ।

श्रोतंति कोशा उप वो रथेष्ववा घृतमुक्षता मधुवर्णमर्चते ॥ २ ॥

उपऽहरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयःऽइव । मरुतः । केन । चित् । पथा ।

श्रोतंति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । आ । घृतं । उक्षत । मधुऽवर्णं । अर्चते ॥ २ ॥

हे मरुतः । उपहरेषूपहर्तव्येषु गंतव्येष्वस्माकं संनिहृष्टेषु नभसः प्रदेशेषु

यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं । वर्षणसामर्थ्येनोपचितं कुरुष्व । किं कुर्वंतः ।
 वय इव । पक्षिण इव केन चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छंतः ।
 नभसि शीघ्रं वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मैघा उपचीयंत इत्यर्थः । तदानीं कीणाः ।
 मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्व्वासक्ता मेघाः श्रोतंति । जलं मुंचंति । यस्मादेवं
 तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान् हविर्भिः पूजयते मत्स्यं यज्ञमानाय मधुवर्णे
 मधुसदृशरूपं स्वच्छं घृतं वृष्ट्युदकमा समंतादुद्यात । सिंचत । अस्मदभिलषितां
 वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु । ह्रू कौटिल्ये । उपह्वरंति कौटिल्येन तिर्यग्गच्छं-
 त्येष्वित्युपह्वरा नभःप्रदेशः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं ।
 चिनोतेर्वर्तमाने लङ् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे ।
 आह्वगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आदि भस्य टेलोपि इति टिलोपः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । श्रोतंति । श्रुतिर् क्षरणे । छांदसो
 यलोपः । उद्याता । उद्या सेचने । लोटि तश्चस्य डित्त्वे सति ऋचि तुनुधेत्या-
 दिना सांहितिको दीर्घः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

प्रेषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यज्ञं युञ्जते ऋभे ।

ते क्रीळयो धुनयो भ्राजहृष्टयः स्वयं महित्वं पनयंत धूतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अज्मेषु । विथुरा ऽडेव । रेजते । भूमिः । यामेषु । यत् । ह । युञ्जते । ऋभे ।

ते । क्रीळयः । धुनयः । भ्राजत् ऽकृष्टयः । स्वयं । महि ऽत्वं । पनयंत । धूतयः ॥ ३ ॥

यज्ञं यदा खल्वेते मरुतः ऋभे शोभनाय वृष्ट्युदकाय युञ्जते । मेघान् सज्जी-
 कुर्वन्ति । तदानीमज्मेषु मेघानामुद्गोपकेष्वेषां मरुतां संबंधिषु यामेषु मेघानां
 नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी प्रेरजते । प्रकर्षणं कंपते । यद्वा । यदा खलु
 मरुतः स्वकीयान्नथान्युञ्जते । अश्वैर्योजयन्ति । तदानीमेषां रथानां संबंधिषु पर्व-
 तादेरुद्गोपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भूत्या कंपते । तच्च दृष्टांतः । विथुरेव । यथा
 भर्त्रा वियुक्ता जाया राजोपद्रवादिषु सत्सु निरालंबा सती कंपते तद्वत् । ते
 तादृशाः क्रीळयो विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजहृष्टय दीप्यमानायुधा
 एवंभूता मरुतो धूतयः पर्वतादीन्युन्वंतः संतो महित्वं स्वकीयं महिमानं स्वयमेव
 पनयंत । व्यवहरन्ति । प्रकटयन्तीत्यर्थः ॥ अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । अर्ति-
 स्तुस्वित्यादिना विधीयमानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । वलादाबाह्व-

धातुके विकल्प इयत इति वचनादजेर्यघजपोरिति वीभावाभावः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेजृ कंपने । भ्यसते रेजत इति भयवेपनयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. । यामेषु । यम उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । यद्वा या प्रापण इत्यस्मादतिस्त्वित्यादिना मन्प्रत्ययः । शुभे । शुभ दीप्ति । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पनयन्त । पन व्यवहारे । गुपूधूपविच्छीत्यायः । पा० ३. १. २८. । अस्माच्छांसो लङ् । व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

स हि स्वमृतपृषदश्चो युवा गणोऽया ईशानस्तविषीभिरावृतः ।

असि सत्य ऋणयावाऽनेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा गणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वऽमृत । पृषत्ऽअश्चः । युवा । गणः । अया । ईशानः । तविषीभिः । आऽवृतः ।

असि । सत्यः । ऋणऽयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः । प्रऽअविता । अथ । वृषा ।

गणः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुद्गणोऽया अस्य सर्वस्य जगत ईशान ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्वमृत । स्वयमेव सरन् । न ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्चः । पृषत्यः श्वेतविंशङ्किता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा । नित्यतरुणः । तविषीभिरन्येषामसाधारणैर्वलैरावृतः परिवेष्टितः । सत्यः । सत्कर्मार्हः । ऋणयावा । स्तोतृणामृणस्यापगमयिता । बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । अनेद्यः । प्रशस्यनामैतत् । सर्वैरनिन्दितः । वृषा । जलानां वर्षिता । एवंभूतो मरुद्गणोऽस्या धियोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणोऽथानन्तरं प्रावितासि । प्रकर्षण रक्षिता भवति ॥ अया । मुपां मुलुगिति षष्ठ्या याजादेशः । हलि लोपः । पा० १. २. ११३. । इतीदम इदृपस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य लसार्वधातुक्त्वाभावेन चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । अया ईशान इत्यन्तेषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । असि । पुरुषव्यत्ययः । ऋणयावा । या प्रापण इत्यस्मान्तर्भावितण्यर्थादातो मनिच्चिति वनिप् । अनेद्यः । णिदि कुत्सायां । ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावे लघूपधगुणः । नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

पितुः प्रत्नस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिगाति चक्षसा ।

यदीमिंद्रं शम्यृक्काण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रत्नस्य । जन्मना । वदामसि । सोमस्य । जिह्वा । प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । इं । इंद्रं । शमि । ऋक्काणः । आशत । आत् । इत् । नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रत्नस्य चिरंतनस्य पितुरस्माकं जनकस्य रहगणस्य सकाशाद्यज्जन्म तेन वयं वदामसि । ब्रूमः । वक्ष्यमाणमस्माकं वृत्तांतं पितोपदिष्टवान् । अतो वयं ब्रूम इत्यर्थः । कोऽसौ वृत्तांत इति चेत् । उच्यते । सोमस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोमद्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा वाक् प्रजिगाति । मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः स्तुतिश्च मरुद्गः क्रियते । यस्मादीमेनमिंद्रं शमि वृचवधादिरूपे कर्मणि ऋक्काणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपया स्तुत्या युक्ताः संत आशत । प्राप्नुवन् । न पर्यत्याद्युः । आदित एवमिंद्रप्राप्त्यनंतरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणीहः चान्याहः चेत्येवमादीनि नामानीदृशसकाशास्तुत्या दधिरे । धृतवन्तः । तस्मादेषां यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम । सप्तम्येकवचने छांदस ईकारलोपः । ऋक्काणः । ऋच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छंदसीवनिपाविति मत्वर्थीयो वनिप् । अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । अयस्मयादिषु क्वचिदुभयं भवति । पा० १. ४. २०. १. । इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा स ऋक्तेत्यादाविव पदत्वात्कुत्वं भत्वाज्जत्वाभावः । आशत । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । यज्ञत्विग्भ्यां घखजावित्यर्हार्थे घः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

श्रियसे कं भानुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः सुखादयः ।

ते वाशीमंत इष्मिणो अभीरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ॥ ६ ॥

श्रियसे । कं । भानुऽभिः । सं । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिऽभिः । ते । ऋक्ऽभिः । सुऽखादयः ।

ते । वाशीऽमंतः । इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुतस्य । धाम्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशीलैर्दीपमानैः सूर्यरश्मिभिः सह कं वृष्ट्युदकं

श्रियसे श्रियितुं प्राणिभिः सेवितुं संमिमिक्षिरे । सम्यक् मेढुमिच्छन्ति । पृथिवी
 वृष्ट्युदकेन सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । एवं वृष्टिमुत्पाद्य ते मरुत ऋक्भिः स्तुति-
 मद्भिर्ऋत्विग्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भक्षयितारो भवन्ति । वाशीमंतः ।
 वाशीति वाङ्माम । शोभनया स्तुतिलक्षण्या वाचोपेताः । इष्मिणो गतिमंतः ।
 अभीरवो भयरहितास्ते मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनो
 धाम्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबन्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे । लब्धवन्तः ॥ श्रियसे ।
 तुमर्थं सेसेनिति कसेनप्रत्ययः । मिमिक्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासन्-
 ताम्निष्ठमन्त्र इति निषेधादामभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खाह
 भक्षणे । औणादिक उप्रत्ययः । शोभना खादिर्भक्षणं येषां । नञ्सुभ्यामित्युत्तरप-
 दांतोदात्तत्वं । इष्मिणः । इष गतौ । इषियुधीधीत्यादिना मक् । ततो मत्वर्थीय
 इनिः । विद्रे । विट् लाभे । लिटि द्विर्वचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति
 द्विर्वचनाभावः । इरयो र इतीरयो रेभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षट्च चतुर्थं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । आ विद्युन्मद्भिराद्यांते
 प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराडूपेति । पूर्ववद्विदेवते । आद्या षष्ठी च द्वे प्रस्तार-
 पंक्ती । आद्या पादौ जागती तृतीयचतुर्थौ गायत्री यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः ।
 सूचितं च । प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति । अस्यायमर्थः । जागती गायत्री चेत्यनु-
 वर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्वा जागती पादौ स्यातामंत्यौ गायत्री सा प्रस्तार-
 पंक्तिरिति । एतत्त्यदित्येषा पंचमी विराडूपा । आदितस्त्वयः पादा एकादशका
 अंत्योऽष्टकः सा विराडूपेत्युच्यते ॥ विनियोगो लंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैः ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पप्रता सुमायाः ॥ १ ॥

आ । विद्युन्मत्ऽभिः । मरुतः । सुऽअर्केः । रथेभिः । यात । ऋष्टिमत्ऽभिः । अश्वऽपणैः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वयः । न । पप्रत । सुऽमायाः ॥ १ ॥

हे मरुतः । मितं निर्मितमंतरिक्षं प्राप्य रुवंति शब्दं कुर्वन्तीति मरुतः ।
 यद्वा । अमितं भृशं शब्दकारिणः । अथवा मितं स्वैर्निर्मितं मेघं प्राप्य विद्यु-

दात्मना रोचमानाः । अथवा महत्यंतरिक्षे द्रवंतीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः समाम्नातास्ते सर्वे मरुत आख्यायन्ते । तथा चाहुः । सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति वृद्धानुशासनमिति । पौराणिकास्त्वाचक्षते । मारीचात्कश्यपात्सप्रगणात्मका एकोनपञ्चाशत्संख्याका मरुतो जज्ञिर इति । एवंभूता हे मरुतो रथेभिरात्मीये रथैरायात । अस्मदीयं यज्ञमगाच्छत । कीदृशे रथैः । विद्युन्मद्भिः । विद्योतनं विद्युत् । विशिष्टदीप्रियुक्तैः । स्वर्कैः । स्वर्चनैः गोभनगमनयुक्तैः । यद्वा गोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा गोभनदीप्रियुक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः शक्तिरूपाण्यायुधानि । स्थूणा इत्यन्ये । तद्वद्भिः । अश्वपणैः । अश्वानां पतनं गमनं येषामस्ति तादृशैः । यद्वा रंहणशीला मेघा रथाः । तैः सहांतरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत । कीदृशैः । विद्युन्मद्भिः । विद्युत् तडित् । तद्वद्भिः । स्वर्कैः । गोभनगमनैः । ऋष्टिमद्भिः । अर्षणं गमनं । तत्स्वभावनीरयुक्तैः । अश्वपणैः । अश्वं व्याप्तं पणं पतनं गमनं येषां । अंतरिक्षं व्याप्य वर्तमानैरित्यर्थः । हे सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । गोभनकर्माणः गोभनप्रज्ञा वा मरुतः । वर्षिष्ठया प्रवृद्धतरयेषास्मभ्यं दातव्येनान्नं राह नोऽस्मान्प्रति वयो न पश्निण इव गीघ्रमापन्नत । आपतत । आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो मध्यस्थाना देवगणास्तेषां मरुतः प्रथमा गामिनो भवन्ति । मरुतो मितराविणो वा मितरोचिनो वा महद्रवंतीति वेति । विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः स्वर्चनैरिति वा स्वर्चनैरिति वा स्वर्चिभिरिति वा रथैरायात ऋष्टिमद्भिः अश्वपणैः अश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नेन वय इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा । नि० ११. १३. । इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन विद्युच्छब्दस्य यवाद्यंतर्भावादयवादिभ्य इत्यत्रानुवृत्तेर्ऋयः । पा० ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपणैः । अश्व व्याप्तौ । अशिप्रुषीत्यादिना क्लृप्तप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायनिक उष्टनि प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः । पन्नता । पतू गतौ । लुङि लृदिह्यात् च्लेरङादेशः । पतः पुम् । पा० १. ४. १९. । इति पुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगैः शुभे कं यांति रथतूभिर्ऋषैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वधितीवान्पथ्या रथस्य जघनंत भूम ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । शुभे । कं । यांति । रथतूऽभिः । अरुणैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पथ्या । रथस्य । जघनंत । भूम ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्णैः पिशंगैः पिंगलवर्णैरुभयवर्णोपैते रथ-
तूभी रथस्य प्रेरयितृभिररुणैर्वरं देवानां वरीतारं कं शब्दयितारं स्तुवंतं यजमा-
नमायांति । आगच्छन्ति । किमर्थं । शुभे । तस्य गोभां कर्तुं । अथवा शुभ
उदकाय । वृष्ट्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणो रुक्मो न रोचमानं सुवर्णमिव
चित्रोऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितीवान् । स्वधितिरिति वज्रनाम । शत्रूणां
खंडकेनायुधेनोपेतः । एवंविधगणरूपास्ते मरुतो रथस्य पथ्या चक्रधारया भूम
भूमिं जघनंत । अत्यर्थं घ्नन्ति । स्तोतृरक्षणार्थमागतानां तेषां मरुतां भारमसह-
माना भूमिरतिपीडिता बभूवेत्यर्थः ॥ वरं । व्रियन्ते देवा अनेनेति वरः । यह-
वृदनिश्चीति करणेऽप् । कं । कं गे शब्दे । कायंतीति कः । बहुलवचनात्कप्रत्ययः ।
रथतूभिः । तुर त्वरणे । रथं तुतुरति त्वरायुक्तं कुर्वतीति रथतुरः । क्तिप् चेति
क्तिप् । भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पथ्या । पथी रथनेमिर्भवतीति यास्कः । नि०
५. ५. । पृङ् पवने । अस्मादच इतीप्रत्ययः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
जघनंत । हन्तेर्यङन्ताद्धर्तमाने छांदसो लङ् । छंदस्युभयथेत्याङ्धातुकत्वादतो-
लोपयलोपो । भूम । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुलुगिति डादेशः । छांदसं
ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

श्रिये कं वो अग्निं तनूषु वाशीर्मेधा वना न कृण्वंत ऊर्ध्व ।

युष्मभ्यं कं मरुतः सुजातास्तुविद्युस्त्रासो धनयन्ते अद्रिं ॥ ३ ॥

श्रिये । कं । वः । अग्निं । तनूषु । वाशीः । मेधा । वना । न । कृण्वन्ते । ऊर्ध्व ।

युष्मभ्यं । कं । मरुतः । सुऽजाताः । तुविऽद्युस्त्रासः । धनयन्ते । अद्रिं ॥ ३ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं तनूषु शरीरेष्वंसप्रदेशेषु वाशीः शत्रूणामाक्रोशकमा-

राख्यमायुधं श्रिये कं । ऐश्वर्यार्थं वर्तत इति शेषः । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुक्तं ।
 अथापि पादपूरणाः कमीमिद्वितीति । तादृशा मरुतो वना न । उच्छ्रितान्वृ-
 क्षसमूहानिव मेधा मेधान्यज्ञानूर्द्धा ऊर्ध्वान् एकाहाहीनसचरूपेणोच्छ्रितान्कृ-
 णवन्ते । यजमानैः कारयन्ति । हे सृजाताः शोभनजननयुक्ता मरुतः । युष्मभ्यं
 युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रिं सोमाभिषवे प्रवृत्तं यावाणं तुविद्युन्मासः प्रभूतधना
 यजमाना धनयन्ते । धनं कुर्वन्ति । युष्माकं यागाय यावभिरभिषुखन्तीत्यर्थः ॥
 वाशीः । शत्रूणां भयोत्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्छन्दसीवनिपाविति
 मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । मेधा । सुपां मुलुगिति शसो डादेशः ।
 वना । शेषछन्दसि बहुलमिति गेल्लोपः । कृणवन्ते । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लटि
 व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विकृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः ।
 छन्दस्युभयथेत्यार्द्धधातुक्त्वेन ऋस्याङित्वाद्गुणेऽवादेशः । ऊर्द्धा । पूर्ववद्वादेशः ।
 धनयन्ते । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अहानि गृधाः पर्या व आगुरिमां धियं वार्क्यी च देवी ।

ब्रह्म कृण्वन्तो गोतमासो अर्के ऊर्द्धं नुनुद उत्सधिं पिबर्ध्य ॥ ४ ॥

अहानि । गृधाः । परि । आ । वः । आ । अगुः । इमां । धियं । वार्क्यी । च । देवी ।

ब्रह्म । कृण्वन्तः । गोतमासः । अर्कः । ऊर्द्धं । नुनुद । उत्सधिं । पिबर्ध्य ॥ ४ ॥

तृषितैर्गोतमैः स्तुता मरुतस्तेभ्यो गोतमेभ्यो देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खा-
 यानीय ददुः । एतद्दृष्ट्वा कश्चिद्विब्रूते । हे गोतमा गृधा जलाभिकांक्षायुक्तान्वो
 युष्मानहानि शोभनोदकोपेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित आभि-
 मुख्येन प्राप्तानि । प्राप्य च वार्क्यी वार्भिरुर्दकनिष्पाद्यां धियं ज्योतिष्टोमादि-
 लक्षणं कर्म च देवी द्योतमानमकुर्वन् । येष्वहस्सु ब्रह्म हविलक्षणमन्नमर्कमर्च-
 साय्यैः स्तोत्रैः सह कृण्वन्तो मरुदः कुर्वन्तो गोतमासो गोतमा ऋषय उत्सधिं ।
 उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधिः कूपः । तं पिबर्ध्य स्वकीयपानायोर्द्धं
 नुनुद । नुनुदिरे । देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खातवन्तः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता
 मरुतः कूपमुत्खातवन्त इति यत्तदेव तदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यन्ते ॥ गृधाः ।
 गृधु अभिकांक्षायां । सुसूधागृधिभ्यः ऋन्निति ऋन्प्रत्ययः । सुपां सुपो भवन्तीति

शसो जस् । निन्नादाद्युदात्तत्वं । अगुः । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । आत
इति ऋजुस् । वार्क्यो । डुकृञ् करणे । ऋहलोर्ण्यत् । वार्भिः कार्या वार्क्यो ।
चिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । नुनुद्रे । णुद प्रेरणे । डरयो र इति रे आदेशः ।
उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबथ्यै । पा पाने ।
तुमर्थे सेसेनिति शध्यन्प्रत्ययः । पाघ्रेत्यादिना पिबादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावतो वराहन् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् । मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावतः । वराहन् ॥ ५ ॥

हे मरुतः । एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेतत्सूक्तसाध्यं स्तोत्रं । त्यन्न
त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिवाचेति । सर्वज्ञायते । वो युष्मदर्थं यत् यदेतत्सूक्तरूपं
स्तोत्रं गोतम ऋषिः सस्वर्ह । उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् । हिरण्यचक्रान्
हिरण्यमयचक्ररथारूढान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायोदंष्ट्रान् । दशतीति दंष्ट्रा
चक्रधारा । अयोमयीभिश्चक्रधाराभिर्युक्तान् । यद्वा दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः ।
अयोमया ऋष्टयो येषां । तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमानान्वराहन्
वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हंतृन् । यद्वा । उत्कृष्टस्य वृष्ट्युदकस्याहंतृन् । अथवा ।
उत्कृष्टानां देवतानामाह्वातृन् वरस्य हविषो भक्षयितृन्वा । एवंभूतान्मरुतः
पश्यन् सम्यक् जानन् गोतमो यस्तोत्रं कृतवान् तदेतत्सर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः
सर्वरूपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथाप्येते माध्यमिका देवगणा वराहव
उच्यन्ते । पश्यन्हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. । इति ॥ अचेति । चिती संज्ञाने ।
छांदसो वर्तमाने कर्मणि लुङ् । सस्वः । स्तृ शब्दोपतापयोः । लङि तिपि
बहुलं छंदसीति शपः षुः । गुणे हल्ङ्वाभ्य इति तलोपः । धातुस्वरेणांतो-
दात्तत्वं । वराहन् । वरशब्दोपपदादाङ्पूर्वाङ्गतेर्वा हरतेर्वा ह्रयतेर्वा जुहोते-
रदनार्थाद्वा । हु इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंदस्वामी । अस्य पृषोदरादिवाद्-
भिमतसिद्धिः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

एषा स्या वो मरुतोऽनुभवीं प्रति शोभति वाघतो न वाणी ।

अस्तोभयवृथासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्या । वः । मरुतः । अनुऽभवीं । प्रति । शोभति । वाघतः । न । वाणी ।

अस्तोभयत् । वृथा । आमां । अनु । स्वधां । गभस्त्योः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्या सैषास्मदीया स्तुतिर्वा युष्माकमनुभवीं युष्माननुहरंती युष्मद्गुणमदृणी प्रतिशोभति । प्रत्येकं स्तौति । शोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाघतो न वाणी । नगच्छः संप्रत्यर्थः । तदुक्तं यास्केन । अस्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थः प्रयोगः । नि० १. ३१. । इति । उदानीमृत्विकसंबन्धिनी वागपि वृथानायासेनासामाभिर्जृग्भिरस्तोभयत् । अस्तौत् । उदानीमित्युक्ते कदेत्याह । गभस्त्योरस्मदीययोर्वाहोः स्वधां । अन्ननामेतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्येत्यर्थः ॥ अनुभवीं । इज् हरणे । तृच् । ऋन्नेभ्य इति ङीप् । उदात्त-यणो हल्पूर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे चतुर्दशो वर्गः ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गोतमस्यार्पं वैश्वदेवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी स्वस्ति न इंद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवकी विराजस्त्विष्टुभश्चेत्युक्तलक्षणयोगात् । अष्टम्याद्यास्तिसस्तिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । आ नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्याः सप्तमी च जगत्यः षष्ठी विराट्स्थानेति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्व उक्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानीयं । सा तु प्रकृती विकृती च वैश्वदेवशस्त्वस्य परिधानीया । तथा च सूचितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. । इति ॥ अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमिति परिदध्यात्सर्वत्र वैश्वदेवे । आ० ५. १८. । इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदैव पंचजनीयया परिदध्यादिति ॥ महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तं । तथा च पंचमारण्यके सूच्यते । आनोभद्रीयं च तस्य स्थान इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदव्यासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिवृधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यन्तु । विश्वतः । अदव्यासः । अपरिऽतासः । उत्ऽभिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदम् । वृधे । असन् । अप्रऽप्रायुवः । रक्षितारः । दि-

वेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽग्निष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्वस्मादपि दिग्भा-
गादायन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशाः क्रतवः । भद्राः । समीचीनफलसाधनत्वेन
कल्याणा भजनीया वा । अदव्यासः । अमुरैरहिंसिताः । अपरीतासः । शत्रुभि-
रपरिगताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः । शत्रूणामुद्भेत्तारः । ईदृशाः क्रत-
वोऽस्मांस्तथागच्छन्तु । अप्रायुवोऽप्रगच्छन्तः स्वकीयं रक्षितव्यमपरित्यजन्तः ।
अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं रक्षितारो रक्षां कुर्वन्तः । एवंगुणविशिष्टाः सर्वे
देवा नोऽस्माकं सदमित सदैव वृधे वर्धनायामन । भवन्तु ॥ अदव्यासः । दंभु
दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः । नज्जमासेऽव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण् गतो । पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभय-
चाज्जसेरमुक् । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे कृप् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । असन् । अमु भुवि । लेट्प्रदागमः । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः । तस्याङिच्चात् असोरलोप इत्यकारलोपाभावः । अप्रायुवः । इण्
गतौ । अस्मात्पूर्वाच्छंदसीण इत्युणप्रत्ययः । नज्जमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । जमि जसादिषु छंदसि वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे
तन्वादित्वादुवङ् ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानां रातिरभि नो नि वर्ततां ।

देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्र तिरन्तु जीवसे ॥ २ ॥

देवानां । भद्रा । सुऽमतिः । ऋजूऽयतां । देवानां । रातिः । अभि । नः । नि । वर्ततां ।

देवानां । सख्यं । उप । सेदिम । वयं । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना मतिरनुयहात्मिका
 बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कीदृशानां । ऋजूयतां । ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यग-
 नुष्ठातारं यजमानमात्मन इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानाभिमुख्येन
 नितरां वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च तेषां देवानां
 सख्यं सखित्वं सख्युः कर्म वोपसेदिम । प्राप्नुवाम । तादृशा देवा नोऽस्माक-
 मायुर्जीवसे जीवितुं प्रतिरंतु । वर्धयंतु ॥ भद्रा । भदि कल्याणे सुखे च । ऋजं-
 द्रायेत्यादौ रक्प्रत्ययांतो निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति ।
 सुप आत्मनः क्यच् । तदंताद्धटः शतृ । शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरुदात्तत्वं ।
 रातिः । रा दाने । मंचे वृषेति क्तिन उदात्तत्वं । सख्यं । सख्युर्य इति भावे
 कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिमा । षट् विगणगत्यवसादनेषु । छंदसि लुङ्लङ्-
 लिट् इति वर्तमाने प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्यानेमिन्निकत्वेन लिटि परत आदे-
 णादित्वाभावादत एकहन्मध्य इत्येताभ्यामलोपा । अन्येषामपि दृश्यत इति
 संहितायां दीर्घत्वं । प्रतिरंतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । तथा च यास्को व्या-
 चख्यौ । देवानां सख्यमुपसीदेम वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय
 । नि० १२. ३९. । इति ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षामसिधं ।

अर्यमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वया । निऽविदा । हूमहे । वयं । भगं । मित्रं । अदितिं । दक्षं । असिधं ।

अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विनां । सरस्वती । नः । सुऽभगां । मयः । करत ॥ ३ ॥

तान्विश्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा वेदात्मिकया वाचा ।
 निविदिति वाङ्माम । यद्वा निविदा विश्वे देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकया
 विश्वदेव्या निविदा वयं हूमहे । आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्यनोक्तं तदेव
 विधियते । भगं भजनीयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं । मित्रं प्रमीतेस्त्रायकं ।
 अहरभिमानिनं देवं । मैत्रं वा अहरिति श्रुतेः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा
 देवमातरं । दक्षं सर्वस्य जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा प्राणरूपेण
 सर्वेषु प्राणिषु व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दक्ष इति श्रुतेः । असिधं
 शोषणरहितं । सर्वदेकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं । अर्यमणं । अरीन् मदेहादीन-

सुरान्यच्छति नियच्छतीत्ययमा सूर्यः । असौ वा आदित्योऽयमेति श्रुतेः । तं ।
वरुणं । वृणोति पापकृतः स्वकीयैः पार्श्वरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः ।
श्रूयते च । वारुणी रात्रिरिति । सोमं । द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां लतारूपेण
दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विना । अश्ववंतौ । यद्वा सर्वं
व्याप्नुवंतौ । तथा च यास्कः । अश्विनौ यद्व्यश्रुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योति-
पान्योऽश्वरश्विनावित्यौर्णवाभस्तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके
सूर्याचंद्रमसावित्येके राजानौ पुण्यकृतावित्येतिहामिकाः । नि० १२. १. इति ।
एवंभूतान् सूर्यादेवानस्मदशरणार्थमाह्वयाम इति पूर्वत्र संबंधः । अस्माभिराहूता
मुभगा शोभनधनोपेता सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत् । करोतु ॥ हूमहे ।
ह्वेजो लटि ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे हल इति
दीर्घत्वं । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अस्मिधं । सिधु शोषणे । संपदादिलक्षणो
भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्ले-
ट्छाडागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः कृकमीति विसर्ज-
नीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तन्पिता द्यौः ।

तद्वावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवं ॥ ४ ॥

तत् नः । वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजं । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । यावाणः । सोमऽसुतः । मयःऽभुवः । तत् । अश्विना । शृणुतं । धिष्ण्या । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तद्भेषजमौषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यद्भेषजं मयोभु मयसः
मुखस्य भावयितृ । माता सर्वेषां जननी पृथिवी भूमिरपि तद्भेषजमस्मान्प्रा-
पयतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां रक्षिता द्यौर्दुर्लोकोऽपि तद्भेषजमस्मान्प्रा-
पयतु । सोमसुतः सोमाभिषवं कृतवंतो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य मुखस्य
भावयितारो यावाणोऽभिषवसाधनाः पापाणाश्च तद्भेषजमस्मान्प्रापयंतु । हे
धिष्ण्या । धिषणा बुद्धिः । तदहोवश्विनौ युवं युवां तद्भेषजं शृणुतं । आकर्णयतं ।
यद्भेषजमस्माभिर्वायुदिषु प्रार्थ्यते । तद्भेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकम-
नुकूलं यथा भवति तथा जानीतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप-
दिकस्य । पा० १. २. ४९. इति ह्रस्वत्वं । वातु । वा गतिगंधनयोः । अंतर्भावि-

तण्यथात्पार्थनायां लोट् । सोमसुतः । सोमे सुत्रः । पा० ३. २. ९०. । इति भूते
क्षिप् । धिषण्या । धिषणाशब्दादर्हार्थे छंदसि चेति यः । वर्णलोपश्छांदसः ।
सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तमीशानं जगतस्तस्युषस्पतिं धियंजिन्वमवसे हृमहे वयं ।

पूषा नो यथा वेदसांमसंवृधे रक्षिता पायुरद्व्यः स्वस्तये ॥ ५ ॥

तं । ईशानं । जगतः । तस्युषः । पतिं । धियंजिन्वं । अवसे । हृमहे । वयं ।

पूषा । नः । यथा । वेदसां । असंत । वृधे । रक्षिता । पायुः । अद्व्यः । स्वस्तये ॥ ५ ॥

पूर्वाङ्गेनद्रः स्तूयते । अपराङ्गेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवंतं । अत एव जगती
जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्युषः स्थावरस्य च पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः
कर्मभिः प्रीणयितव्यं । एवंभूतं तमिन्द्रजामे रक्षायाम् वयं हृमहे । आह्वयामः ।
पूषा नोऽस्माकं वेदसां धनानां वृधे वर्धनाय रक्षिता यथासत । येन प्रकारेण
भवति । तेनैव प्रकारेणाद्व्यः केनाप्यहिंसितः पूषा स्वस्तयेऽस्माकमविनाशाय
पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्युषः । तिष्ठतेर्लिटः क्तुः । पष्ठचेरुवचने वसोः संप्र-
सारणमिति संप्रसारणं । णसिचसिचसीनां चेति पत्वं । पष्ठचाः पतिपुत्रेति
विसर्जनीयस्य सत्वं । धियंजिन्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्यन्युटो बहुलमिति
बहुलवचनात्खच् । इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च । पा० ६. ३. ६८. । इत्यमागमः ।
असत् । असु भुवि । लेट्छाडागमः । बहुलं छंदसीति णपो लुगभावः । पायुः ।
पा रक्षणे । कृवापाजीत्युण् । स्वस्तये । सुपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन । छंदस्युभयथेति
तस्य सार्वधातुत्वादस्तेर्भूः । पा० २. ४. ५०. । इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । वृद्धऽश्रवाः । स्वस्ति । नः । पूषा । विश्वऽवेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्क्ष्यः । अरिष्टऽनेमिः । स्वस्ति । नः । बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

वृद्धश्रवाः । वृद्धं प्रभृतं श्रवणं स्तोत्रं हविलक्षणमन्नं वा यस्य तादृश इन्द्रो नोऽस्माकं । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्त्यविनाशं दधातु । विदधातु करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि धनानि वा यस्य तादृशः पृषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टोऽहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो रथस्य नेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतस्तार्क्ष्यः । नृशस्य पुत्रो गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु । तथा बृहस्पतिर्वृहतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्त्यविनाशं विदधातु ॥ वृद्धश्रवाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । विश्ववेदाः । विद ज्ञाने । विदूलाभे । आभ्यामसुप्रत्ययांतो वेदमणच्छः । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तार्क्ष्यः । नृशस्यापत्यं । गंगादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५. । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टोऽरिष्टः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः । तद्वृहतां करपत्योरिति सुदतलोपी । उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचन्नाह ॥

पृषदश्वा मरुतः पृश्निमातरः शुभंयावानो विदथेषु जग्मयः ।
अग्निजिह्वा मनवः सूरचक्षसो विश्वे नो देवा अवसा गमन्निह ॥ १ ॥
पृषत्ऽअश्वाः । मरुतः । पृश्निऽमातरः । शुभंऽयावानः । विदथेषु । जग्मयः ।
अग्निऽजिह्वाः । मनवः । सूरऽचक्षसः । विश्वे । नः । देवाः । अवसा । आ ।
गमन् । इह ॥ १ ॥

पृषदश्वाः । पृषद्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अश्वा येषां ते तथोक्ताः । पृश्निमातरः । पृश्निर्नानावर्णा गौर्माता येषां । शुभंयावानः । शुभं शोभनं यांति गच्छंतीति शुभंयावानः । शोभनगतय इत्यर्थः । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयो गंतारः । अग्निजिह्वाः । अग्नेर्जिह्वायां वर्तमानाः । सर्वे हि देवा हविःस्वीकरणायाग्नेर्जिह्वायां वर्तन्ते । तात्स्थ्यात्ताच्छब्दं । मनवः सर्वस्य मंतारः । सूरचक्षसः । सूर्यप्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां त एवंभूता मरुतो मरुत्संज्ञका विश्वे देवा सर्वे देवा नोऽस्मानिहास्मिन्कालेऽवसा रक्षणेन सहागमन् । आगच्छन्तु ॥ शुभंयावानः । या

प्रापणे । आतो मन्निन्निति वनिप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वि-
तीयाया अप्यलुक् । गमन् । गमेः प्रार्थनायां लेट्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।

अस्ति सौम्यचरस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवता इष्टा शेषे तस्मिन्बहु
घृतमवनीय तस्मिन्वषट्कर्त्तृ स्वकीया छाया द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं
भद्रमित्येका पठितव्या । त्वं सोमेति खंडे तथैव मृच्यते । राज्ञा सोमेन तद्वयम-
स्मासु धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १९. । इति ॥
महानाम्नीव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने जप्या । सूचितं चैतद्विदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः
शृणुयाम देवाः शं न इंद्राग्नी भवतामवोभिः । आ० ८. १४. । इति ॥

तामेतां सूक्तेऽष्टमीमुचमाह ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाश्रभिर्यज्ञचाः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम । अश्रभिः । यज्ञचाः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुऽवांसः । तनूभिः । वि । अशेम । देवऽहितं । यत । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मदीयैः श्रोत्रैर्भद्रं भजनीयं कन्याणं
वचनं शृणुयाम । युष्मत्प्रसादाच्छ्रोतुं समर्थाः स्याम । अस्माकं वाधिर्यं कटा-
चिदपि मा भूत् । हे यज्ञचा यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अश्रभि-
रक्षिभिरात्मीयैश्चक्षुभिर्भद्रं गोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं दृष्टि-
प्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरैर्हृद्द्वरैर्हस्तपादादिभिरवयवैस्तनूभिः शरीरैश्च युक्ता
वयं तुष्टुवांसो युष्मान् स्तुवंतो यदायुः षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्र-
माणं वा देवहितं देवेन प्रजापतिना स्थापितं तद्व्यशेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः ।
बहुलं छंदसीति भिस् ऐसभावः । अश्रभिः । छंदस्यपि दृश्यत इत्यनङ् स
चोदात्तः । यज्ञचाः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरचन्प्रत्ययः । तुष्टुवांसः । तुष्टु स्तुतौ ।
लिटः क्लृप् । शर्पूर्वाः खय इति तकारः शिष्यते । अशेम । अशृ व्याप्ता ।
लिङ्गाशिष्यङ् । यदि तु तच्च परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन
शप् । देवहितं । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

ग॒तमि॒न्नु ग॒रदो॑ अ॒न्ति दे॒वा य॒त्रा न॒श्च॒क्रा ज॒रसं॑ त॒नूनां॑ ।
पु॒त्रासो॑ य॒त्र पि॒तरो॑ भ॒वन्ति॑ मा नो म॒ध्या री॒रिष॑तायु॒र्गन्तोः॑ ॥ ९ ॥
ग॒तं । इत् । नु । ग॒रदः॑ । अ॒न्ति । दे॒वाः । य॒त्र । नः॑ । च॒क्र । ज॒रसं॑ । त॒नूनां॑ ।
पु॒त्रासः॑ । य॒त्र । पि॒तरोः॑ । भ॒वन्ति॑ । मा । नः॑ । म॒ध्या । रि॒रिष॑त । आ॒युः । ग॒न्तोः॑ ॥ ९ ॥

हे देवाः । अत्यंतिके मनुष्याणां समीप आयुष्टेन भवद्भिः कल्पिताः शरदः संवत्सराः गतमिन्नु गतं खलु । यस्मात्सृष्टिकाले मनुष्याणां गतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं तस्मान्नोऽस्माकमायुर्गन्तोः कृष्णस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये मा रीरिषत । मा हिंसिष्ट । कीदृशान् । नोऽस्माकं तनूनां गरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं । यत्र च पुत्रासः पुत्राः पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्दशापन्नानित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकशब्दस्य कादिलोपे बहुलमिति वक्तव्यमिति कलोपः । यत्रा । ऋचि तुनुघ-मद्युतङ्कुचेति संहितायां दीर्घः । चक्रा । लिटि मध्यमबहुवचनस्य कित्वाहु-णाभावे यणदेशः । अचोऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० १. २. १०१. । इति जरसादेशः । मध्या । सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । रीरिषत । रिष रूप हिंसायां । अस्माक्यन्तात् माङि लुङि मध्यमबहुवचने च्छेच्चङि णिलोपोपधाह्रस्वद्विवचनहलादिशेषसन्वद्भावेत् दीर्घाः । छांदसः पदकालीनो ह्रस्वः । गन्तोः । भावलक्षणे स्थेष् । पा० ३. ४. १६. । इति गमेस्तोमुन्प्रत्ययः ॥

अदितिद्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके पणो हविषो याज्या । सूचितं च । अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षं न ते विष्णो जायमानो न जातः । आ० ३. ८. । इति ॥

तामेतां सृक्ते दशमीमृचमाह ॥

अ॒दि॒ति॒द्यौर॒दि॒तिरं॒तरि॒क्षम॒दि॒तिर्मा॒ता स पि॒ता स पु॒त्रः ।
वि॒श्वे दे॒वा अ॒दि॒तिः पंच॑ ज॒ना अ॒दि॒तिर्जा॒तम॒दि॒तिर्ज॒नि॒त्वं ॥ १० ॥
अ॒दि॒तिः । द्यौः । अ॒दि॒तिः । अं॒तरि॒क्षं । अ॒दि॒तिः । मा॒ता । सः । पि॒ता । सः । पु॒त्रः ।
वि॒श्वे । दे॒वाः । अ॒दि॒तिः । पंच॑ । ज॒नाः । अ॒दि॒तिः । जा॒तं । अ॒दि॒तिः । ज॒नि॒त्वं ॥ १० ॥

अदितिरदीनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्योतनशीलो नाकः । ततश्च सैवांतरिक्षमंतरा द्यावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो जननी । सैव पितोत्पादकः । ततश्च स पुत्रः । मातापित्रोर्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव । पंच जना निषादपंचमाश्रितारो वर्णाः । यद्वा गंधर्वाः पितरो देवा अमुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्केन । गंधर्वाः पितरो देवा अमुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम उत्थापमन्यवः । नि० ३. ७. । इति । ब्राह्मणे त्वेवमास्मात् । सर्वेषां वा एतत्पंचजनानामुक्तं देव-मनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चेति । तत्र गंधर्वाप्सरसामैकधात्पंचजनत्वं । एवंविधाः पंच जना अष्टदितिरेव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः । साष्टदितिरेव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदष्टदितिरेव । एवं सकलजगदात्मना-दितिः स्मृत्यते । उक्तं च यास्केन । इत्यदितेर्विभृतिमाचष्टे । नि० ४. २३. । इति ॥ अदितिः । दो अखंडने । अस्मात्कर्मणि क्तिनि द्यतिम्यतिमास्थामि ति क्ति-तीत्वं । यास्कपक्षे तु दीर्घं द्याय इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वं । नञ्समा-सेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स पिता । निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरे-कतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तद्धिंगतामुपददत इत्युद्देश्यलिंगतया पुल्लिङ्गत्वं । जनित्वं । जनेरौणादिकस्त्वनप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षोडशो वर्गः ॥

ऋजुनीतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गोतमस्यार्थं । अत्रानुक्रम्यते । ऋजुनीती नव गायत्रमंत्यानुष्टुबिति । पूर्वत्र वैश्वदेवं त्वित्युक्तत्वाच्चुत्वादिपरिभाषयेदमपि सूक्तं बहुदेवताकं । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःसवने मैत्राव-रुणस्य ऋजुनीती न इत्येषारंभणीया । चतुर्विंश इति खंडे सूचितं । ऋजुनीती नो वरुण इदं वो विश्वतस्परि । आ० ७. २. । इति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः-स्वप्येषारंभणीया शंसनीया । सूचितं च । आरंभणीयाः पर्यासान्कद्वतोऽहरहः शस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव । आ० ७. १. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान् । अर्यमा देवः सजोषाः ॥ १ ॥

ऋजुऽनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् । अर्यमा । देवः । सऽजोषाः ॥ १ ॥

अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च विद्वान्
नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्मान् ऋजुनीती ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटि-
ल्यरहितेन गमनेन नयतु । अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवैरन्यैरिन्द्रादिभिः
सज्जोषाः समानप्रीतिर्यमाहोरात्रविभागस्य कर्ता मृत्यश्चास्मानृजुगमनेनाभिमतं
स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । सुपां सुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः । व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हि । वस्वः । वसवानाः । ते । अप्रऽमूराः । महऽभिः । व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्वो वसुनो धनस्य वसवाना वासका आच्छा-
दयितारः । सर्वे जगद्वनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः । अतस्ते मित्रादयोऽप्रमूरा अप्र-
मृच्छिता अमूढाः प्राज्ञाः संतो महोभिरात्मीयेस्तेजोभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि ।
अत्यन्तसंयोगाद्द्वितीया । सर्वेष्वप्यहम्सु व्रतानि जगन्निर्वाहरूपाणि स्वकीयानि
कर्माणि रक्षन्ते । पालयन्ति ॥ वस्वः । आगमानुगमनस्यानित्यत्वान्नुमभावे
जसादिषु छंदमि वाचचनमिति घेडिन्तीति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः ।
वसवानाः । वस आच्छादने । अस्मादंतर्भावितण्यर्थोऽत्रटः शानच् । बहुलं छंद-
सीति शपो लुगभावः । वर्णव्यापत्त्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । मुञ्छा
मोहसमुच्छ्राययोः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । रात्र्योप इति छकार-
लोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः । रो रीति रेफलोपः । न प्रमूरा
अप्रमूराः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेन तङ् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

ते अस्मभ्यं गर्मं यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः । बाधमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते । अस्मभ्यं । गर्मं । यंसन् । अमृताः । मर्त्येभ्यः । बाधमानाः । अप । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्योऽस्मभ्यमनुष्टातृभ्यः
गर्मांमृतलक्षणं सुखं यंसन् । यच्छंतु प्रयच्छंतु । किं कुर्वन्तः । द्विषोऽस्मदीयान्पा-
पलक्षणान् शत्रून्प्रबाधमानाः । विनाशं प्रापयन्तः ॥ यंसन् । यम उपरमे ।
लेट्छाडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं येषां नास्ती-
त्यमृताः । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि नः पथः सुविताय चियं त्विंद्रो मरुतः । पृषा भगो वंद्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियं तु । इंद्रः । मरुतः । पृषा । भगः । वंद्यासः ॥ ४ ॥

वंद्यासः सर्ववेदनीयाः स्तोतव्या नमस्कृतव्या वेदादयो देवा नोऽस्माकं पथो मार्गान्विचियंतु । विचिन्वंतु । अगोभनेभ्यो मार्गभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतु । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलाय ॥ पथः । शसि भस्य टेलोप इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरणं शस उदात्तत्वं । सुविताय । इण गतावित्यस्मात्कर्मणि निष्ठा । तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमित्युच्यते । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मृषमानात् क इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चियंतु । चिञ् चयने । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । ड्यङ् । पादादित्वान्निघाताभावः । वंद्यासः । वदि अभिवादनस्तुत्याः । ऋहलोऽर्ण्यत । ईद्वंद्वृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं । आज्ञासरमुक् ॥

अप्नोर्यामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्र चतुर्थेऽच्छावाकातिरिक्तोक्त्य उत नो धिय इत्येषानुरूपतृचस्य विकल्पिकी तृतीया । मृचितं च । उत नो धियो गोक्षया इति वानुरूपस्योत्तमा । आ० ९. ११. इति ॥

तामेतां सूक्तेः वरुणोऽमृचमाह ॥

उत नो धियो ऋषतिः जं नो विष्णवेवयावः । कर्तो नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । जं । वरुणः । पूषन् । विष्णो इति । एवऽयावः । कर्त । नः ।

स्वस्तिऽमवृहस्पतिः ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे एवयावः । एवैर्गन्तुभिरश्वैर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुद्गणः । हे मरुद्गण ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽप्नोर्यामलक्षणानि कर्माणि गोक्षयाः पश्वयाणि पशुमुखान्यस्मत्सकाशाद्भूयैः पशुभिर्युक्तानि कर्त । कुरुत । अप्नोर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्वमाश्नायते । यस्मात्पशवः पचेव भंशेरन् स एतेन यजत इति । उत अपि च नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽविनाशिनः कुरुत ॥ एवयावः । इण गतौ । इणशीङ्भ्यां

वन्निति वनप्रत्ययः । अस्मिन्नुपपदे या प्रापण इत्यस्मादातो मन्निन्निति वनिप् ।
संबुद्धौ वन उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. इति वकारस्य रूपं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तदशो वर्गः ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहुतं मधुपर्कं मधु वाता इति तृचेन ऋत्विगादिः प्रतियहीता-
वेष्टेते । तथा च सूच्यते । मधु वाता इति तृचेनावेष्ट्य । आ० गृ० १. २४. इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

मधु वाता ऋतायते मधु दारंति सिंधवः । माध्वीर्नः संबोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतऽयते । मधु । दारंति । सिंधवः । माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यज्ञमानाय वाता वायवो मधु माधुर्योपेतं
कर्म फलं दारंति । वर्षति । प्रयच्छंतीत्यर्थः । तथा सिंधवः स्थंदनशीला नद्यः
समुद्रा वा मधु माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं दारंति । एवं नोऽस्मभ्यमोषधीः फल-
पाकांतः ओषधयस्ताश्च माध्वीर्माधुर्योपेताः संतु । भवंतु ॥ मधु । अस्मा-
दुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य लुगकारेकारेफाश्च वक्तव्या इति लुक् । ऋतायते । ऋत-
मात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच । न छंदस्यपुत्रस्येतीत्यदीर्घयोर्निषेधः ।
अन्येषामपि संहितायां दीर्घत्वं । क्यजंतान्नटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं । माध्वीः । मधोरञ्ज् च । पा० ४. ४. १०९. इति ऋत्विगोऽज्ञप्रत्ययः ।
ऋत्विवास्त्येत्यादावत्रि यणादेशो निपात्यते । वा । रात्रौ । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
ओषधीः । ओषः पाक आमु धीयत इत्योषधः । रीति रेफा । करणे चेति किप्र-
त्ययः । कृदिकारादक्तिन इति डीप् । जमि पूर्व । दासीभारादिषु
पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमाद्युद ।

सप्तमीमृचमाह ॥ प द्वि

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उषसः । मधुऽमत् । पार्थिवं । रजः । मधु । द्यौः । अस्तु । नः ।

पिता ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु । उत अपि चोषस
उषः कालोपलक्षितान्यहानि च मधुमंति भवंतु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबंधी

लोकोऽस्माकं मधुमत् माधुर्यविणिष्टफलयुक्तो भवतु । पिता वृष्टिप्रदानेन सर्वेषां पालयिता द्यौर्द्युलोकोऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं । पृथिव्या त्राजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽन्नप्रत्ययः । रजः । रजःशब्दो लोकवाची । लोका रजांस्युच्यन्ते । नि० ४. १९. । इति यास्कः । रजंत्यस्मिन्नना इति रजः । अमुनि रजकरजनरजःसृपसंख्यानमिति रंजेर्नलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः । माध्वीगावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुऽमान् । नः । वनस्पतिः । मधुऽमान् । अस्तु । सूर्यः । माध्वीः । गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यृपाभिमानी देवो मधुमान् माधुर्योपेतफलवानस्तु । तादृशं फलमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु । गावोऽग्निहोत्राद्यथा धेनवश्च नोऽस्माकं माध्वीर्माधुर्योपेतेन पयसा युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्कारादित्वात्सुट् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तो । उभे वनस्पत्यादिषु युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवन्तु । अयमा ।

शं । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः । उरुऽक्रमः ॥ ९ ॥

अहरभिमानी मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । यद्वा । अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । रात्र्यभिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु । अयमाहोरात्रयोः ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्पतिर्बृहतां देवानां पालयितेन्द्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । उरुक्रमः । उरुविस्तीर्णं क्रामति पादौ विक्षिपतीत्युरुक्रमः । विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्यादीन् लोकान्पदत्रयरूपेणाक्रान्तवान् । अत उरुक्रमो विष्णुश्च नोऽस्माकं शं

मुखकर उपदवाणां गमयिता वा भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पादविशेषे । पचा-
द्यच्च । यद्वा । उरुन् क्रामतीत्युरुक्रमः । कर्मण्यण् । नोदात्तोपदेशस्य मातस्येति
वृद्धिप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

त्वं सोमेति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं मूक्तं गोतमस्यार्धं सोमदेवताकं । पंचम्याद्याः
षोडश्यान्ता द्वादशर्चो गायत्र्यः । सप्तदश्युष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानु-
क्रांतं । त्वं सोम अधिका सौम्यं पंचम्यादि गायत्र्यो द्वादशोष्णिक् चेति । मूक्त-
विनियोगो लिंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पणोर्वपापुरोडाशयोस्त्वं सोमेति
द्वे ऋचावनुवाक्ये । मूचितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषेति द्वे । आ० ३. १. ।
इति ॥ महापितृयज्ञ एकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृमतस्त्वं
सोमन्त्येषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणाग्रेरग्निमिति खंडे मूचितं । त्वं सोम प्र चि-
कितो मनीषा सोमो धेनुं । आ० २. १९. । इति ॥ एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्या-
नुवाक्या । तदहः प्रायणीयेष्टिरित्यत्र मूचितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या
ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा त्वं रजिष्ठमनु नेपि पंथां ।

तव प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नमभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनीषा । त्वं । रजिष्ठं । अनु । नेपि । पंथां ।

तव । प्रणीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु । रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनीषा मनीषयास्मदीयया वृद्धा प्रचिकितः । प्रकर्षेण ज्ञा-
तोऽसि । वयं त्वां स्तुतिभिरज्ञासिष्येत्यर्थः । अतस्त्वं रजिष्ठमृजुतममकुटिलं
पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं मार्गमनुनेपि । अस्माननुक्रमेण प्रापयसि ।
किंच हे इंदो । उदन्गील सर्वं जगदमृतं क्लृप्तयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या
त्वत्कर्तृकेन प्रकृष्टनयनेन धीरा धीमंतः कर्मवंतः प्रज्ञावंतो नोऽस्माकं पितरो
देवेष्विंद्रादिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत । असेवंत प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि
तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥ प्रचिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
छांदसं द्विवचनं । यद्वा यद्गुलुगंताच्छिष्टा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वानुगुणो

यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । छंदस्युभयथेति निष्ठायाः सार्वधातु-
कसंज्ञायां शप् । जुहोत्यादित्वात्तस्य ध्रुः । आविति द्विवचनं । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । मनीषा । सुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः । रजिष्ठं ।
ऋजुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोऽछंदमीति रत्वं । ढेरिति ढिलोपः । नेपि । नय-
तेर्लटि बहुलं छंदमीति शपो लुक् । पंथां । पथिमथ्यभुष्टामात । पा० १. १. ८५ ।
इत्यसावपि व्यत्ययेनात्वं । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रणीती ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां मुलुगिति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये त्वं सोम क्रतुभिरित्येषा धाय्या । मृचितं च । अग्निर्नेता
त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वंत्यप इति धाय्याः । आ० ५. ४. इति ॥

तामेतां मूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूस्त्वं दक्षः सुदक्षो विश्ववेदाः ।

त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महिता द्युम्नेभिर्द्युम्यभवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

त्वं । सोम । क्रतुऽभिः । सुऽक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षः । सुऽदक्षः । विश्वऽवेदाः ।

त्वं । वृषा । वृषऽत्वेभिः । महिऽत्वा । द्युम्नेभिः । द्युम्नी । अभवः । नृऽचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं क्रतुभिस्त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिरात्मीयैर्ज्ञानैर्वा सुक्रतुः
शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा भूः । भवसि । तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैरात्मी-
यैर्वलैः सुदक्षः शोभनबलो भवसि । तथा त्वं वृषत्वेभिरवृषत्वं कामाभिवर्षणैर्म-
हिता महत्त्वेन माहात्म्येन च वृषा कामानां वर्णिता महांश्च भवसि । तथा त्वं
नृचक्षा नृणां यज्ञस्य नेतृणां यज्ञमानानामभिमतफलस्य दर्शयिता मन द्युम्ने-
भिर्द्युम्नेस्तैर्देवैर्विलक्षणैरक्षैर्द्युम्यभवः । प्रभूतान्नो भवसि ॥ सुक्रतुः । बहुव्रीहौ
क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष वृद्धौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो बलं ।
करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । मुग्धेन बहुव्रीहावाद्युदात्तं अछंदमीत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः । विश्वानि वेदांसि यस्यासौ । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञाया-
मिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृषा भावो वृषत्वं । बहुलं छंदमीति भिस
ऐसभावः । महिता । महेरौणादिक इन्प्रत्ययः । भावप्रत्ययांतात्सुपां मुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिर्धूमसि प्रियो न मित्रो दद्याय्यो अर्यमेवासि सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं । तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । असि । प्रियः । न । मित्रः । दद्याय्यः । अर्यमा ऽ देव । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राज्ञेति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमादृतः क्रीतो ब्रह्मणावृतः सोमो वरुणः । वरुणाऽसि धृतव्रत इति मन्त्रलिङ्गात् । क्रीतस्य ते नु तव संबंधीनि हि व्रतानि सर्वाण्यग्निष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो भवसीत्यर्थः । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्महद्भिस्तीर्णं गभीरं गांभीर्योपेतं च । यद्वा नु इत्येतदुपमार्थं । तदुक्तं यास्केन । अत्राप्युपमार्थं भवति वृष्टस्य नु ते पुरुहूत वयाः । नि० १. ४. इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकोऽसि । तव दृष्टान्तः । प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानो मित्रो देवः शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमर्यमेवास्माभिर्हृष्यमानः सूर्य उव दद्याय्योऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः प्रकाशेन सर्वं वर्धयति । एवं निश्यमृतमर्यः सोमकिरणैराप्यायमानं सत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिर्धुम् । युष्मत्तत्तदशुःष्वन्तःपादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । दद्याय्यः । दद्या बृद्धौ । श्रुदश्विस्पृहियहिभ्य आय्य इत्याय्यप्रत्ययः ॥

आग्रयणेष्टौ सौम्यस्य हविषो या ते धामानीति याज्या । आग्रयणं ब्रीहिश्यामाकयवानामिति खंडे सूचितं । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ९. इति ॥ एषेर्वक्तादग्निनस्य सौम्यस्य पणोर्वपायां याज्या । सूचितं च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामपाळ्हं युत्सु पृतनासु पप्रिं । आ० ३. १. इति ॥ प्रायणीयेष्टावषेपेव सौम्यस्य याज्या । सूचितं च । त्वं सोम प्र चिकिनो मनीषा या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. इति ॥ तामेतां सृक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेऋन्नारजन्तोम प्रति हव्या गृभाय ॥ ४ ॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेऋन् । राजन् । सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हे सोम ते तव दिवि द्युलोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तन्ते । तथा पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तन्ते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु गिलोच्चयेषु यानि वर्तन्ते । तथा व्रीह्याद्योषधीष्वप्सु च यानि वर्तन्ते तेभिर्विश्वैस्ते सर्वस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेऋन्नक्रुध्यन् हे राजन् सोम राजमान सोम । एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रक्षान्तिं हवींषि प्रतिगृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । गेष्टुदंसि बहुलमिति गेलोपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोमनसी अलोमोपमी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गृभाय । यह उपादाने । ङदंसि गायत्रपीति ही आप्रत्ययस्य गायत्रादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यत्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । अग्निर्वृ-
चाणि जघनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या त्वं सोमासि सत्पतिरित्युत्तरस्य ।
। आ० १. ५. । इति । एवं यच्च यच्च वार्चमावाज्यभागौ तच्च सर्वचास्या विनि-
योगः ॥ प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैवानुवाक्या । अपराह्नि-
क्यामुपसदि सैव याज्या । सूचितं च । त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा
। आ० ४. ८. । इति । विपर्यासो याज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजोत वृचहा । त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वं सोम । असि । सत्पतिः । त्वं । राजा । उत । वृचहा । त्वं । भद्रः । असि । क्रतुः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं सत्पतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति श्रुतेः । यद्वा संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य तादृशो भवसि । तथा चास्मायज्ञे । स्वानभ्राजेत्याहते वा अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन्निति । उत अपि च राजा राजमानस्त्वं वृचहा

वृचस्यामुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः ऋतुर्योऽयमग्निष्टोमादियागस्त्वमेव
तदृपो भवसि । त्वत्साध्यत्वाद्यागानां ॥ सत्यतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
तत्पुरुषपक्षे तु पत्याविश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

साग्निचित्ये ऋतावग्रीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देवसुवां हवीषि नि-
रुप्यन्ते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्हविषस्त्वं च सोमेत्येषानुवाक्या । अथाग्रीषोमी-
यणेति खंडे सूचितं । त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां
। आ० ४. ११. । इति ॥ तामेतां पष्टीमृचमाह ॥

त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरामहे । प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं च । सोम । नः । वशः । जीवातुं । न । मरामहे । प्रियऽस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोतृणां जीवातुं जीवनौषधं त्वं च त्वं चेद्वशः कामयेथाः ।
तदानो वयं न मरामहे । न म्रियामहे । कीदृशस्त्वं । प्रियस्तोत्रः । प्रियाणि
स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः । बहुभिः स्तोतव्य इत्यर्थः । वनस्पतिः । वनाना-
मौषधिवनस्पतिरूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा ओषधीनां राज्ञेति
श्रुतः ॥ वशः । वशं कांतौ । लेटि सिष्यडागमः । आगमानुदात्तत्वे धातुस्वरः
शिष्यते । त्वं चेति चणञ्श्चणिति निपातांतरं चेदर्थः । तद्योगान्निपातैर्यद्यदि-
हंतेति निघातप्रतिषेधः । जीवातुं । जीव प्राणधारणे । जीवेरातुः । मरामहे ।
मृद् प्राणत्यागे । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुःकामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भगमित्येषानुवाक्या ।
अथ काम्या इति खंडे सूचितं । आ नो अग्ने मुचेतुना त्वं सोम महे भगं
। आ० २. १०. । इति ॥ तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने ऋतायते । दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं । सोम । महे । भगं । त्वं । यूने । ऋतऽयते । दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते पुरुषाय
जीवसे जीवितुं दक्षमुपभोगसमर्थं भगं धनं दधासि । विदधासि करोषि । तथा
त्वं यूने तरुणाय च ऋतायते जीवितुं धनं करोषि ॥ महे । महते । अञ्छन्द-

लोपश्चादसः । बृहन्महतीरूपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यूने । श्वयुवमघो-
नामतद्धित इति संप्रसारणं । ऋतायते । ऋतमात्मन उच्छति । सुप आत्मनः
क्यच् । छंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि दृश्यते इति सांहितिको
दीर्घः । क्यजंताल्लटः शतृ । शतुरनुमो नद्यजादी इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जीवसे ।
जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

स्वस्त्ययन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्येषानुवाक्या । सूचितं च ।
स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तावग्रे रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. ।
इति ॥ तामेतां सूक्तेऽष्टमीमृचमाह ॥

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षा राजन्नघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं नः सोम विश्वतः । रक्षा राजन् अघायतः । न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजनशील त्वमघायतः । अघं पापं । तद्धेतुकं दुःखमस्माकं
कर्तुमिच्छतो विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषान्नोऽस्मान्नष्ट । पालय । त्वावतस्त्वत्स-
दृग्यस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिष्येत । नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा
विनश्यतीति ॥ अघायतः । अघं पापं परेषामिच्छतीत्यघायन् । छंदसि परेच्छा-
यामपीति क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । रिष्येत । रूप रिष हिंसायां । त्वावतः ।
वतुषप्रकरणे युष्मदस्मद्वा छंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुष । प्रत्ययोक्त-
रपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादिशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्ते इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूचितं च । सोम यास्ते
मयोभुव इति तिस्रः । आ० ४. ४. ॥ आग्रयणे सोम्यस्य सोम यास्ते इत्येषानु-
वाक्या । सूचितं च । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां
। आ० २. ९. । इति ॥ अश्वमेधेऽपि पौष्ण्यामिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्येषानु-
वाक्या । सूचितं च । त्वमग्रे सप्रथा अग्नि सोम यास्ते मयोभुव इति सञ्चर्तौ
। आ० १०. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

सोम यास्ते मयोभुव ऊतयः संति दाशुषे । ताभिर्नोऽविता ॥ ९ ॥

सोम याः । ते मयः । भुवः । ऊतयः । संति । दाशुषे । ताभिः । नः । अविता । भव ॥ ९ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिन्यो दाशुषे चरुपुरोडाणादीनि दत्तवते यज्ञमानाय
मयोभुवो मयसः सुखस्य भावयिष्यो या ऊतयो रक्षाः संति विद्यंते । ताभी रक्षा-

भिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्योतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिंगत्वे भुवश्च । पा० ४. १. ४९. । इति ङीष् प्राप्नोति । तद्धोतो गुणवचनादित्यस्मादुत इति तपरकरणस्यानुवर्तनान्न भवति ॥

दशमीमृचमाह ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागहि । सोम त्वं नो वृधे भव ॥ १० ॥

इमं। यज्ञं। इदं। वचः। जुजुषाणः। उपऽआगहि। सोम। त्वं। नः। वृधे। भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं स्तुति-
लक्षणं वचनं जुजुषाणः सेवमानः सन् उपागहि । उपागच्छ । प्राचीनवंश-
लक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नोऽस्माकं वृधे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ जुजुषाणः ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । छंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित् इत्यंतोदात्तत्वं ।
उपागहि । गमेर्लोपः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना
मकारलोपः । असिद्धवद्वा भादित्यस्यासिद्धत्वाद्धेलुगभावः । गतिर्गता । पा०
६. १. ७०. । इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

दर्शयागे सौम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । अग्निः
प्रत्नेन मन्मता सोम गीर्भिष्ठा वयं । आ० १. ५. । इति । अन्यत्रापि यत्र वृधन्व-
तावाज्यभागौ तत्रैषा द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

तामेतां सूक्त एकादशीमृचमाह ॥

सोम गीर्भिष्ठा वयं वर्धयामो वचोविदः । सुमृळीको न आ विश ॥ ११ ॥

सोम। गीः। ऽभिः। त्वा। वयं। वर्धयामः। वचः। ऽविदः। सुऽमृळीकः। नः। आ।

विश ॥ ११ ॥

हे सोम त्वा । वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदितारो वयमनुष्ठातारो
गीर्भिः स्तुतिलक्षणवचोभिर्वर्धयामः । प्रवृद्धं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं
सुमृळीकः शोभनं सुखं कुर्वन् सन् आविश । आगच्छ ॥ सुमृळीकः । मृड
सुखने । मृडेः कीकन्कनी । उ० ४. २४. । इति भावे कीकन्प्रत्ययः । शोभनं
मृडीकं यस्येति बहुव्रीही नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

संति पवमानेष्टयस्त्रिषः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्याज्यभागस्य गयस्फान इत्येषानुवाक्या । सूचितं च । पुष्टिमंतावग्निना रयिमध्ववद्गयस्फानो अमीवहा । आ० २. १. इति ॥ एषेव प्रातःकालीनोपसदि सौम्ययागस्य याज्या सायंकालीनायां त्वनुवाक्या । सूचितं चाथोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमीवहा । आ० ४. ८. इति ॥ तामेतां द्वादशीमृचमाह ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । सुमित्रः सोम नो भव ॥ १२ ॥

गयऽस्फानः । अमीवऽहा । वसुऽवित् । पुष्टिऽवर्धनः । सुऽमित्रः । सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य वर्धयिता । अमीवहा । अमीवानां रोगाणां हंता । वसुवित् । स्तोतृणां धनस्य लभयिता प्रापयिता । पुष्टिवर्धनः । पुष्टेः संपदो वर्धयिता । सुमित्रः । गोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तथोक्तः । हे सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फायी वृद्धी । अंतर्भावितरण्यथात् ल्युटि व्यत्ययेन यलोपः । इदमादिषु चतुर्षु पदेषु कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

सोम रारंधि नो हृदि गावो न यवसेष्वा । मर्य इव स्व ओक्ते ॥ १३ ॥

सोम । रारंधि नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ । मर्यः । इव । स्वे । ओक्ते ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये रारंधि । रमस्व । तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते । गावो न । यथा गावो यवसेषु गोभनतृणेष्वभिमुख्येन रमन्ते । मर्य इव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा मनुष्यः स्व ओक्ते स्वकीय ओकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा तृप्ताः सन् अस्मास्वेवावतिष्ठस्व । नान्यत्र गच्छेति निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ रारंधि । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । छंदस्युभयथेति हेराह्वानुक्त्वेन डिच्चाभावादङितश्चेति हेर्धिः । अत एवाङिच्चादनुनासिकलोपाभावः । सेह्यपिञ्चेति हेरपिच्चात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । छंदसमभ्यासदीर्घत्वं । आसंचितं पूर्वमविद्यमानवदिति पूर्वस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वात्पदादपरत्वेन निघाताभावः । मर्य इव । छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ मर्यशब्दो यत्प्रत्ययांतो निपात्यते । यतोऽनाव

इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्थे । उच समवाये । उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्थं गृहं ।
ऋहलोर्ण्यत् । चजोः कु धिण्यतोरिति कुत्वं । तिस्वरितः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यः सोम सख्ये तव रारणहेव मर्त्यः । तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्ये । तव । ररणत् । देव । मर्त्यः । तं । दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव द्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्तभूते सति यो मर्त्यो
मरणधर्मा यज्ञमानो रारणत् । रणति । एतत्सूक्तरूपेण स्तोत्रेण त्वां स्तौति ।
तं यज्ञमानं कविः क्रांतदशीं दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते । सेवसे । अनु-
गृह्णासीत्यर्थः ॥ रारणत् । रण शब्दार्थः । लेट्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः
श्रुः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । छंदस्युभयथेत्याह धातुक्त्वादच्यनिटीति सार्व-
धातुके विधीयमानस्याभ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । सचते । षच
समवाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उरुष्या णो अभिणस्तेः सोम नि पाह्यंहसः । सखा सुशेवं एधि नः ॥ १५ ॥

उरुष्य । नः । अभिऽणस्तेः । सोम । नि । पाहि । अंहसः । सखा । सुऽशेवं ।

एधि । नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिणस्तेरभिणंसनादभिणप रूपान्निंदनादुरुष्य । रक्ष ।
उरुष्यती रक्षाकर्मणि यास्कः । तथांहसोऽस्मत्कृतात्पापाच्च निपाहि । नितरां
पालय । एवमस्मदीयं पापं परिहृत्य सुशेवोऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन
युक्तः सन्सखि । हितकारी भव ॥ अभिणस्तेः । शंसु स्तुती । अस्माद्भावे क्तिन् ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । अमु भुवि । लोटि सेहिः । तस्य डिच्चात्
अमोरलोप इत्यकारलोपः । घृसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेति सकारस्यत्वं । तथासिद्ध-
वदच्चा भादित्यसिद्धत्वात् हुक्त्वो हेधिरिति हेधिरादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकविंशो वर्गः ॥

यावस्तोत्र आप्यायस्व समेतु त इति तृचो विनियुक्तः । सूचितं च ।
आप्यायस्व समेतु त इति तिस्रो मृजंति त्वा दश क्षिपः । अ० ५. १२. इति ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्याप्यायस्वेत्येषानुवाक्या । सूचितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा विनियुक्ता । सूचितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

आ पायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यं । भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । पायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोम । वृष्ण्यं । भव । वाजस्य । संऽगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमाप्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं भवतु । एवंभूतस्त्वं वाजस्यान्नस्य संगथे संगमने भव । अस्माकमन्नप्रदो भवेत्यर्थः ॥ वृष्ण्यं । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । वृष्णि भवं वृष्ण्यं । भवे छंदसीति यत् । अन्नोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भवा । द्वचोऽतस्तिष्ठ इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । पातृतुदिवचीत्यादिना विधीयमानस्थकप्रत्ययो बहुलवचनाद्गमेरपि भवति । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ पायस्व मदितम सोम विश्वेभिरंशुभिः । भवा नः सुश्रवस्तमः सखा वृधे ॥ १७ ॥

आ । पायस्व । मदिन्ऽतम । सोम । विश्वेभिः । अंशुऽभिः । भव । नः । सुश्रवःऽतमः । सखा । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदितम । अतिशयेन मदवन् सोम विश्वेभिः सर्वरंशुभिलतावयवराप्यायस्व । आ समंताद्बृद्धो भव । स त्वं सुश्रवस्तमोऽतिशयेन शोभनान्नयुक्तः सन नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा भव । मित्रीभव ॥ मदितम । मदो हर्षः । तद्वान् मदी । अतिशयेन मदी मदितमः । नाहस्येति तमपो नुट् । सुश्रवस्तमः । श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सत इति यास्कः । शोभनं श्रवो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुश्रवाः सुश्रवस्तमः । तमपः पिब्यादनुदात्तत्वे सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पत्नीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पयांसीति याज्या । सूचितं च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमयियं । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा ।

सूचितं च । सं ते पर्यासि समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. ।
इति ॥ तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह ॥

सं ते पर्यासि समु यंतु वाजाः सं वृष्यान् अभिमातिषाहः ।

आप्यार्यमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ १८ ॥

सं ते । पर्यासि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं । वृष्यानि । अभिमातिऽसहः ।

आऽप्यार्यमानः । अमृताय । सोम । दिवि । श्रवांसि । उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम । अभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणां हंतुस्ते तव । एवंभूतं त्वां पर्यासि श्रपणार्थानि क्षीराणि संयंतु । संगच्छतां । तथा वाजा उ हविल्लक्षणा नान्नानि च त्वां संगच्छतां । वृष्यानि वीर्याणि च संगच्छतां । हे सोम त्वममृतायास्माकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समंताद्धर्मानः सन्दिवि नभसि स्वर्गं उत्तमान्युद्गततमान्युकृष्टानि श्रवांस्यन्नान्यस्माभिर्भोक्तव्यानि हविल्लक्षणानि वा धिष्व । धारय ॥ ते । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थं षष्ठी । अभिमातिषाहः । पह अभिभवे । छंदसि सह इति श्विप्रत्ययः । सुषामादित्वात् षत्वं । अमृताय । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उच्छब्दात्साधनक्रियावचनादातिशयनिकस्तमप् । उत्तमशस्त्रमौ सर्वत्रेत्युज्झादिषु पाठादंतोदात्तत्वं । धिष्व । मुधित वमुधित नेमधित धिष्व धिषीय चेति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानीत्येषा । सूचितं च । या ते धामानि हविषा यजंतीमां धियं शिष्टमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात् । आ० ४. ४. । इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्हविष एषैव याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. । इति ॥ तामेतां सूक्ते एकोनविंशीमृचमाह ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं ।

गयस्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् ॥ १९ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजंति । ता । ते । विश्वा । परिऽभूः । अस्तु । यज्ञं ।

गयऽस्फानः । प्रऽतरणः । सुऽवीरः । अवीरऽहा । प्र । चर । सोम । दुर्यान् ॥ १९ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि द्युप्रभृतिष्ववस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजन्ति । यजमानाः पूजयन्ति । ता ते विश्वा त्वदीयानि तानि सर्वाणि धामानि यज्ञमस्मदीयमध्वरं परिभूरस्तु । परितो भावयितृणि परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नामस्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परियहीता यागेन स्वीकर्तास्तु । भवतु । परिपूर्वो भवतिः परियहार्यः । तादृशैर्धामभिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणान्-स्मदीयान् गृहान् । गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्रचर । प्रकर्षेण गच्छ । कीदृशस्त्वं । गयस्फानः । गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता । प्रतरणः प्रकर्षेण दुरितान्नाशयिता । सुवीरः । शोभनैवीरः पुरुषैरुपेतः । अवीरहा । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः । तेषामहन्ता ॥ परिभूः । भू प्राप्नो । अस्मात्क्रिप् चेति क्रिप् । व्यत्ययो बहुलं । पा० ३. १. ८५. । इति लिंगवचनव्यत्ययो । अस्तु । व्यत्ययेनैकवचनं । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं । तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युटि छांदसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हन्ता वीरहा । न वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकैकस्य हविषो द्वे द्वे अनुवाक्ये समुच्चयेन विहिते । तथैव दक्षिणाग्रेरिति खंडे सूचितं । सोमो धेनुं सोमो अर्वतमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः । आ० २. १९. । इति ॥ तामेतां सूक्ते विंशीमृचमाह ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वतमाशुं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २० ॥

सोमः । धेनुं । सोमः । अर्वतं । आशुं । सोमः । वीरं । कर्मण्यं । ददाति ।

सादन्यं । विदथ्यं । सभेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत् । अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् । सोमाय हविलक्षणान्यन्नानि द^४त् । तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीं गां ददाति । तथाशुं शी^४गामिनमर्वतमश्वं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कीदृशं पुत्रं । कर्मण्यं । लौकिककर्मसु कुशलं । सादन्यं । सदनं गृहं । तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदथ्यं । विदथ्येषु देवानिति विदथा यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासा-

दियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । सभेयं । सभायां साधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं । पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । तत्र साधुरिति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तित्स्वरित एव स्वरितत्वं । एवमुत्तरचापि यत्प्रत्ययः । सभेयं । ढञ्छंदसि । पा० ४. ४. १०६. इति तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । दाशृ दाने । लेट्छडा-गमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्याषाळहं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूचितं । अषाळहं युत्सु पृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजंति । आ० ३. ७. इति ॥ तामेतामेकविंशीमुचमाह ॥

अषाळहं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सां वृजनस्य गोपां ।

भरेषुजां मुक्षितिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अषाळहं । युत्सु । पृतनासु । पप्रिं । स्वः । ऽप्सां । अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।

भरेषुऽजां । सुऽक्षितिं । सुऽश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनु । मदेम । सोम ॥ २१ ॥

युत्सु युद्धेष्वषाळहं शत्रुभिरनभिभवनीयं । तथा पृतनासु सेनासु पप्रिं जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारं । अप्सामपां वृष्टिलक्षणा-नामुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सां । अनन्तकं भक्षकरहितं । सर्वेषामनुयाहक-मित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारं । भरेषुजां । भ्रियंत एषु हवीषीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवतं । मुक्षितिं । उपनिवासस्थानं । सुश्रवसं शोभनयशस्कं । जयंतं शत्रून् अभिवंतं । हे सोम । त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाळहं । षह अभिभवे । सन् साद्धा साढेति निगम इति निपातनात् सहिवहोरोदवर्ण-स्येत्योत्वाभावः । । हेः साडः स इति पत्वं । पप्रिं । पृ पालनपूरणयोः । आहग-महनजन इति किन्प्रत्ययः । स्वर्षां । स्वः स्वर्गं सनीतीति स्वर्षाः । षणु दाने । जनसनखनेति विट् । विट् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अप्सां । अपशब्दोपप-दात्सनोतेः पूर्ववद्विट् । यद्वा प्सा भक्षणे । प्साति भक्षयतीति प्साः । क्तिप् चेति

क्षिप् । न विद्यते सा अस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भरेषुजां ।
जनी प्रादुर्भावे । पूर्ववद्धिद् आत्वं च । मदेम । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् ॥

• द्वाविंशीमृचमाह ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्वंतरिंशं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २० ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं । अपः । अजनय । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । तंतथ । उरु । अंतरिंशं । त्वं । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥ २० ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधीरजनयः । उत्पादित-
वानसि । तथा त्वमपस्तासामोषधीनां कारणभूतानि वृष्ट्युदकान्यजनयः । तथा
त्वं गाः सर्वान्पशूनुदपादयः । उरु विस्तीर्णमंतरिंशं त्वमातंतथ । विस्तारित-
वानसि । तस्मिन्नंतरिंशे यत्तमोऽस्मदृष्टिनिरोधकमंधकारं तदपि त्वं ज्योति-
षात्मीयेन प्रकाशेन विववर्थ । विवृतं विष्टिष्टं विनष्टं कृतवानसि ॥ तंतथ ।
तनु विस्तारे । ववर्थ । वृज् वरणे । उभयत्र लिटस्यलि वभूषातंतथ जगृभ्म
ववर्थेति निगम इति निपात्यते ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ १३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं । सहसाऽवन । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गोऽईष्टौ ॥ १३ ॥

हे देव द्योतमान सहसावन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया
त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं धनस्यांशं नोऽस्मानभिलक्ष्य युध्य । प्रेरय । यद्वा
नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहतारं शत्रुमभियुध्य । आभिमुख्येन
सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुर्मातनत् । क्लेशेनाततं मा कार्षीत् ।
मा हिंसीदित्यर्थः । उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबन्धिनो वीर्यस्य बलस्य
त्वमीशिषे । ईश्वरो भवसि । स त्वं गविष्टौ संयामे प्रचिकित्स । अस्मदीयमुपद्रवं
परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । भजतेः कर्मणि घञ् ।

कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि वा । कर्षात्त इत्यंतोदात्तत्वं । सह-
सावन् । सहःशब्दान्मतुपि छांदस आकारोपजनः । युध्य । युध संप्रहारे । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । तनत् । तनु विस्तारे । व्यत्ययेन शप् । न माझोग इत्यडभावः ।
ईशिषे । ईशः से । पा० १. २. ११. । इतीडागमः । चिकित्सा । कित ज्ञाने । गुप्तिज्-
किप्पः सन् । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ । गवां वाणानामिष्ट्य एषणानि गमनानि
येष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशर्चमष्टमं मृक्तं गोतमस्यार्धं । आदितश्चतस्रो जगत्यः ।
त्रयोदश्याद्याः षट्च उष्णिहः । शिष्टा अष्टौ चिष्टुभः । उषा देवता । अश्विना
वर्तिरित्यंत्यस्तृचोऽश्विदेवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्या द्यूनोषस्यं चतुर्ज-
गत्यादि षट्कुष्णिगंतं तृचोऽंत्य अश्विन इति । मृक्तविनियोगो लिंगिकः ॥
प्रातरनुवाक उपस्ये क्रतौ जागते छंदस्याश्विनशस्त्रे चैता उ त्या इति चतस्रो
विनियुक्ताः । सूचितं च । एता उ त्या इति चतस्रो जागतं । आ० ४. १४. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमह ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्द्धे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृष्णाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरूषीर्यति मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उषसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे । अर्द्धे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःऽकृष्णानाः । आयुधानिऽडव । धृष्णवः । प्रति । गावः । अरूषीः । यंति । मातरः ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपूरणं । त्यास्ता एता उषसः प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः
केतुमंधकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशमक्रत । अकृषत । कृतवत्यः ।
यस्मादेवं तस्मादुषसो रजसोऽंतरिक्षलोकस्य पूर्वोऽर्द्धे प्राचीनदिग्भागे भानुं
प्रकाशमंजते । व्यक्तीकुर्वन्ति । धृष्णवो धर्षणशीला योद्धार आयुधानीव । यथा-
सिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कुर्वन्ति । एवं निष्कृष्णानाः । स्वभासा जगत्संस्कुर्वाणाः ।
गावो गमनस्वभूवा अरूषीरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्र्यो जगज्ज-
नन्यो वोषसः प्रतिपंति । प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उषसोऽस्मान्नक्षत्रि-
त्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । एतास्ता उषसः केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजार्थं
बहुवचनं स्यात् पूर्वोऽर्द्धोऽंतरिक्षलोकस्य समंजते भानुना निष्कृष्णाना आयु-

धानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमीदेषां निष्कृतं जारिणी-
वेत्यपि निगमो भवति । प्रति यंति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो
निर्माथ्यः । नि० १०. ७. इति ॥ अक्रत । करोतेर्लुङि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ।
निष्कृण्वानाः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । धिन्विकृ-
ण्वोरञ्चेत्युप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य सत्वं । कृदुत्तरप-
दप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

उदपन्नरुणा भानवो वृथा स्वायुजो अरूपीगा अयुष्टत ।

अक्रन्नुषासो वयुनानि पूर्वथा रुणतं भानुमरूपीरणिश्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अपपन्न । अरुणाः । भानवः । वृथा । सुऽआयुजः । अरूपीः । गाः । अयुष्टत ।

अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वऽथा । रुणतं । भानुं । अरूपीः । अणिश्रयुः ॥ २ ॥

अरुणा आरोचमाना भानव औषस्यो दीप्रयो वृथानायासेन स्वयमेवोद-
पपन्न । उदगमन् । तदनंतरमुपसश्च स्वायुजः सुखेन रथ आयोक्तुं शक्या अरूपीः
शुभ्रवर्णा गाः पूर्वमुत्थितान् रणभीन डेहणीः स्ववाहनभृताश्चतुष्पदीगा एव
वायुष्टत । स्वरथेऽयोजयन् । उक्तं च । अरुण्यो गाव उपसामिति । एवं गो-
भिर्युक्तं रथमारुह्योषसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्विव वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां
ज्ञानान्यक्रन् । अकार्षुः । उषःकाले जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति ।
तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता उपसो रुणतं । रुणदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वल-
तिकर्मणः । नि० २. २०. इति यास्कः । शुभ्रवर्णं भानुं सूर्यमणिश्रयुः । असेवन्त ।
तेन सहेकीभवन्तीत्यर्थः ॥ अपपन्न । पतु गतो । लुङि लृटित्वात् च्लेरङादेशः ।
पतः पुमिति धातोः पुमागमः । अक्रन् । मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । पूर्वथा ।
प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थ्याल् छंदसि । पा० ५. ३. १११. इतीवार्थे .याल्प्रत्ययः । अणि-
श्रयुः । श्रिञ् सेवायां । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति
रेर्जुस् । जुसि च । पा० ७. ३. ६३. इति गुणः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

अचंति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना परावतः ।

इषं वहंतीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चति। नारीः। अपसः। न। विष्टिभिः। समानेन। योजनेन। आ। पराऽवतः।
इषं। वहंतीः। सुऽकृते। सुऽदानवे। विश्वा। इत्। अहं। यजमानाय। मुन्वते ॥ ३ ॥

नारीर्नच्य उषसो विष्टिभिर्निवेणकेः स्वकीयस्तेजोभिः समानेन योजनेन-
केनैव याजनेनोद्योगेन आ परावत आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्भागादर्चति ।
नभःप्रदेशं पूजयन्ति । कृत्स्नं जगद्युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः । अपसो
न । युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधधाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति
तद्वत् । किं कुर्वन्त्यः । मुकृते शोभनस्य कर्मणः कर्त्तुं मुन्वते सोमाभिषवन् कुर्वते
मुदानवे कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेवेष्टमन्नं
वहन्तीरावहन्त्यः । प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः ॥ नारीः । नृ नये । ऋदोरप् । नृनयोर्वृद्धि-
श्चेति शङ्करवादिषु पाठात् डीन । जसि वा छंदसीति पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । अपसः ।
अपसगच्छादर्शनादिभ्योऽजित्यच् । सुपां सुलुगिति जसः सुः । व्यत्ययेन प्रत्य-
यात्पूर्वस्योदात्तत्वं । विष्टिभिः । विंश प्रवेणने । विंशतिं प्रविशन्तीति विष्टयः
किरणाः । क्तिचक्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच । विश्वा । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णुते वक्ष उस्मेव बर्जहं ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि। पेशांसि। वपते। नृतूःऽडव। अप। ऊर्णुते। वक्षः। उस्माऽडव। बर्जहं।

ज्योतिः। विश्वस्मै। भुवनाय। कृण्वती। गावः। न। व्रजं। वि। उषाः। आवरि-
त्यावः। तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगत्स्वाश्रितानि कृण्वणानि तमांस्यध्याधिक्येन वपते ।
छिनत्ति । तच्च दृष्टान्तः । नृतूरिव । नृत्सूर्वति केशेन रिक्तीकरोतीति नृतूर्नापितः ।
स यथा केशान्निःशेषेण छिनत्ति । एवमुषा अप्यंधकारं समूलं हिनस्तीत्यर्थः ।
यद्वा नृतूरिव । नृत्यन्ती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् । सर्वदर्शनीयानि
रूपाण्युषा अधिवपन्ति । स्वात्मन्यधिकं धारयति । एवं प्रथमतोऽंधकारं स्वकि-
रणैर्निरस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेशमपोर्णुते । तमसानाच्छादितं करोति । स्वय-
माविर्भवतीत्यर्थः । बर्जहं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमय उस्मा गौर्यथाविःक-
रोति तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं स्वयमेव

शीघ्रं व्याप्नुवन्ति । एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य विश्वस्मै लोकाय ज्यो-
तिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन प्रकारेणोपास्तमोऽधकारं व्यावः ।
विवृतमपश्चिष्टमकरोत् ॥ नृत्तूरिव । तुर्वी हिंसार्थः । क्तिप् चेति क्तिप् । रात्रोप
इति बलोपः । वीरूपधाया इति दीर्घत्वं । यद्वा नृती गात्रविनामे । नृतिशृङ्गोः
कूः । उ० १. ९१. इति कृप्रत्ययः । वर्जहं । वृद् संभक्तौ । वृणीते संभजते गामिति
वः पयः । विच् । तज्जहातीति वर्जहः । ओहाङ् त्यागे । खण्प्रकरणे वातशु-
नीतिलग्नध्वजधेटुदजहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २८. १. । इत्यग्नध्वजशब्दो-
पपदादपि कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् खण् । तस्य सार्वधातुकत्वेन
कर्तरि शपि जुहोत्यादित्वात् श्नुः । द्विवचनादि । वयोरभेद इति वत्वं । दिवो-
दासादित्वात्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । आवः । वृज् वरणे । लुङि मंच घसेति चैर्लुक् ।
गुणे हल्ङ्गाभ्य इति लोपः । छंदस्यपि दृश्यते । पा० ६. ४. १३. । इत्याडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्योपस्ये क्रतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः । आश्विनशस्त्रे च ।
तथा च सूचितं । प्रत्यर्चिरित्यष्टौ व्युषा आ वो दिविज्ञा इति पठिति चैष्टुभं
। आ० ४. १४. । इति ॥ अष्टमु प्रथमां सृक्ते पंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यर्ची रुग्दस्या अदर्शि वि तिष्ठते वाधते कृष्णमभ्वं ।

स्वरं न पेशो विदथेष्वज्जिच्चं दिवो दुहिता भानुमथ्रेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुग्त् । अस्याः । अदर्शि । वि । तिष्ठते । वाधते । कृष्णं । अभ्वं ।

स्वरं । न । पेशः । विदथेषु । अज्जन् । चिच्चं । दिवः । दुहिता । भानुं । अथ्रेत् ॥ ५ ॥

अस्या उपसो रुग्दीप्यमानमर्चिस्तेजः प्रत्यदर्शि । सर्वेः पूर्वस्यां दिशि प्रथ-
मतो दृश्यते । वितिष्ठते । सर्वासु दिक्षु विविधमवतिष्ठते । व्याप्नोतीत्यर्थः । सर्वा
दिशो व्याप्य चाभ्वं । महन्नामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमधकारं
वाधते । अपसारयति । विदथेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरुनाम्ना शकलेन युक्तं यूपं
यथाज्येनाध्वर्यवोऽजन् । अजन्ति । तदन्नभसि स्वकीयं पेशो रूपमुषा अनक्ति ।
संश्लिष्टं करोति । तदनंतरं चिच्चं चायनीयं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता द्युलोका-
दुत्पन्नोषा अथ्रेत् । असेवत ॥ वितिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं । अथ्रेत् ।
श्रिज् सेवायां । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अतारिष्म तमसस्पा रमस्योषा उच्छंती वयुना कृणोति ।

श्रिये छंदो न स्मयते विभाती सुप्रतीका सौमनसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष्म । तमसः । पारं । अस्य । उषाः । उच्छंती । वयुना । कृणोति ।

श्रिये । छंदः । न । स्मयते । विभाती । सुप्रतीका । सौमनसाया । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अस्य नैशस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाप्तिप्रदेशमतारिष्म । उत्तीर्णा अभूम् । अनंतरमुच्छंती नैशं तमो वर्जयंत्युषा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि कृणोति । निर्मिमीति । श्रिये संपदर्थं छंदो न स्मयते । यथोपच्छंदयिता वशीकरणे समर्थः पुरुष आढ्यसमीपं प्राप्य तत्प्रीत्यर्थं स्मयते । हसति । एवं विभाती विशिष्टप्रकाशं कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्ता हसंतीव दृश्यते । एवं सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय सर्वेषां सौमनस्यायाजीगः । अंधकारं भक्षितवती ॥ अतारिष्म । तू प्रवनतरणयोः । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । पष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य संहितायां सत्वं । स्मयते । स्मिङ् ईषड्मने । भौवादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तुजादित्वाद्दीर्घः ॥

संप्रमीमृचमाह ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानां दिव स्तवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजावतो नृवतो अश्वबुध्यानुषो गोअयान् उप मासि वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती । नेत्री । सूनृतानां । दिवः । स्तवे । दुहिता । गोतमेभिः ।

प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान् । उपः । गोऽअयान् । उप । मासि ।

वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी । सूनृतेति वाङ्माम । सूनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्री प्रणेत्री कारयित्री । उपसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता द्युलोकसकाशादुत्पन्नोषा गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवे । स्तूयते । हे उपः । अस्माभिः स्तुता त्वं वाजान्नान्युपमासि । प्रयच्छ । कीदृशान्वाजान् । प्रजावतः । प्रजाभिः पुत्रपौत्रा-

दिभिर्युक्तान् । नृवतः । दासलक्षणैर्नृभिरुपेतान् । अश्वबुध्यान् । अश्वो बुध्या
विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुधान् । वर्णव्यापत्त्या
यकारः । अश्वमूलान् । अश्वैर्हि राजानो धनान्यन्नानि च लभन्ते । अतोऽन्नानां
तन्मूलत्वं । गोअयान् । गावोऽये प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वती । भा दीप्री ।
असुन् । ततो मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति डीप् । नेत्री ।
ऋचेभ्यो डीप् । उदात्तयणो हन्पूर्वादिति डीप् उदात्तत्वं । स्तवे । पुत्र स्तुतो ।
कर्मणि लङि बहुलं छंदसीति बहुलग्रहणाद्यकोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मने-
पदेष्विति तलोपः । छंदस्युभयथेत्येकारस्यार्द्धधातुक्त्वेन डित्वाभावाद्गुणावादेशेन ।
नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । ह्रस्वनुडभ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । मासि ।
मा माने । आदादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

उषस्तमश्यां यणसं सुवीरं दासप्रवर्गं रयिमश्वबुध्यं ।

सुदंससा श्रवसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे वृहंतं ॥ ८ ॥

उषः । तं । अश्यां । यणसं । सुवीरं । दासप्रवर्गं । रयिं । अश्वबुध्यं ।

सुदंससा । श्रवसा । या । विभासि । वाजप्रसूता । सुभगे । वृहंतं ॥ ८ ॥

हे उषः । उषोदेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं । यणसं । यणसा
कीर्त्या युक्तं । सर्वः प्रणस्यमित्यर्थः । सुवीरं । शोभनवीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं ।
दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन्
तं । अनेकैर्भृत्यैरुपेतमित्यर्थः । अश्वबुध्यं । अश्वो बुध्या बोद्धव्या येन धनेन
तादृशं । हे सुभगे शोभनधन उषः । सुदंससा शोभनेन कर्मणा युक्तेन श्रवसा
श्रवणीयेन स्तोत्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसूतास्मभ्यं दत्तान्ना सती वृहंतं प्रौढं या यं
रयिं विभासि । विशेषेण प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वश संबंधः ॥ अश्यां ।
अशू व्याघ्रौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । यणसं ।
अर्शआदित्वान्मत्वर्णीयोऽच् । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दास-
यत्पक्षपयति शत्रूनि दासो भृत्यः । दसु उपक्षये । अस्माख्यं तात्पचाद्यच् ।
चिह्नादंतोदात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण गिष्यते । सुदंससा । सोमनसी अलो-
मोषसी इति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । या । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

नवमीमृचमाह ॥

विश्वा॒नि दे॒वी भुव॑नाभिच॒क्ष्या॒ प्रती॒ची चक्षु॑रुर्वि॒या वि भा॑ति ।

विश्वं॑ जी॒वं च॒रसे॑ बो॒धय॑ती विश्व॑स्य वाच॑मविदन्मना॒योः ॥ ९ ॥

विश्वा॒नि । दे॒वी । भुव॑ना । अभि॒ऽचक्ष्य॑ । प्र॒ती॒ची । चक्षुः॑ । उ॒र्वि॒या । वि । भा॑ति ।

विश्वं॑ । जी॒वं । च॒रसे॑ । बो॒धय॑ती । विश्व॑स्य । वाचं॑ । अ॒विद॑त् । म॒ना॒योः ॥ ९ ॥

देवी द्योतमानोपा विश्वानि सर्वाणि भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभिप्रकाशय प्रकाशवन्ति कृत्वानन्तरं प्रतीची प्रत्यङ्मुखी सती चक्षुः प्रकाशकेन तेजसोर्वियोर्वीं विस्तीर्णा सती विभाति । प्रकाशते । अपि च विश्वं जीवं सर्वं प्राणिजातं चरसे चरणाय स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनाय बोधयन्ती निद्रातः सकाशादुद्बोधयन्त्युपा विश्वस्य सर्वस्य मनायोः मनसा युक्तस्य वाग्व्यवहारसमर्थस्य प्राणिजातस्य या वागस्ति तां वाचमविदत् । अलभत । अत एवोपसः सृन्तावन्तीति संज्ञोपपन्ना भवति ॥ अभिचक्ष्या । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं प्रकाशनार्थोऽपि । समासेऽनङ्पूर्वं इति ह्वाप्रत्ययस्य ल्यवादेशः । प्रतीची । प्रतिपूर्वादंचतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । उर्विया । उर्वीगश्चादुत्तरस्य सोरियाडियाजीकाराणां चोपसंख्यानं । पा० १. १. ३९. ३. इति डियाजादेशः । आदेशसामर्थ्यात्तस्य लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन उच्छति मनस्यति । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदमीत्युः । वर्णव्यापत्या सकार आकारः । यद्वा कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति क्यङ् सकारलोपश्च । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः ॥

दशमीमृचमाह ॥

पुनः॑ पुन॒र्जाय॑माना पु॒रा॒णी स॒मानं॑ वर्ण॑म॒भि ऋ॑भ॒माना ।

श्व॒घ्नीव॑ कृ॒त्नुर्विज॑ आ॒मिना॑ना म॒र्तस्य॑ दे॒वी ज॒रय॑त्यायुः ॥ १० ॥

पुनः॑ऽपुनः । जाय॑माना । पु॒रा॒णी । स॒मानं॑ । वर्णं॑ । अ॒भि । ऋ॑भ॒माना ।

श्व॒घ्नीऽइव॑ । कृ॒त्नुः । वि॒जः । आ॒मि॒ना॒ना । म॒र्तस्य॑ । दे॒वी । ज॒रय॑ती । आ॒युः ॥ १० ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती चिरन्तनी पुराणी ।
 नित्येत्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव रूपमभि प्राप्य शुभमाना शोभमाना ।
 विभिन्नेष्वपि दिवसेष्वस्या ऐकरूप्येणावस्थानान्नित्यत्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा
 देवी देवनशीलोषा मर्त्यस्य मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजातस्यायुर्जीवनं जरयं-
 तूनयन्ती वर्तते । बह्वीषूषःस्वतितासु हि सर्वेषामायुर्हीयते । उषाश्च पुनः
 पुनर्जायमानेत्युक्तं । अतः सेवायुर्जरयति । तच्च दृष्टान्तः । कृन्तुः कर्तनशीला
 श्वघ्नीव व्याधस्त्रीव । सा यथा विज्रश्चलतः पश्चिण आमिनाना पक्षादिच्छेदनेन
 हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् च पुराणी । पुरेत्यस्मादव्ययात् सायंचिरंप्राह्म
 इत्यादिना । पा० ४. ३. २३. । म० १. ३. २३. । द्युप्रत्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु
 । पा० ४. ३. १०५. । इति निपातनं उभावः । योरनादेशः । टित्वाङ्गीप । व्यत्यये-
 नांतोदात्तत्वं । शुभमाना । शुभ दीर्घः । णपः पित्वाटनुदात्तत्वं । गानचो लसार्व-
 धातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । श्वघ्नी । शुना मृगान हतवान् श्वहा । बहुलं
 छंदसि । पा० ३. २. ६६. । इति वचनाद्ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हंतः क्षिप । ऋन्नेभ्यो
 ङीविति ङीप् । अत्रोपोऽन इत्यकारलोपः । ही हंतैरिति घत्वं । उदात्तनि-
 वृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वं । कृन्तुः कृती छेदने । आणादिकः ऋप्रत्ययः । विज्रः ।
 ओविज्री भयचलनयोः । विज्रन्ति चलन्तीति विज्रः पश्चिणः । आमिनाना ।
 मीज् हिंसायां । क्रय्यादिकः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । गानचश्चित्वाटं-
 तोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमुचमार्ह ॥

व्यूर्ण्वती दिवो अन्ताँ अबोधप स्वसारं सनुतयुयोति ।

प्रमिनती मनुष्या युगानि योषां जारस्य चक्षसा वि भाति ॥ ११ ॥

विऽऊर्ण्वती । दिवः । अन्तान् । अबोधि । अप । स्वसारं । सनुतः । युयोति ।

प्रऽमिनती । मनुष्या । युगानि । योषां । जारस्य । चक्षसा । वि । भाति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽतान् प्रांतान्व्यूर्ण्वती विवृतान्तमसा वियुक्तान् कुर्वत्युषा
 अबोधि । सर्वः प्राणिभिरज्ञायि । ज्ञाताभूत् । तदनंतरं स्वसारमुषसः प्रादुर्भावे
 सति स्वयमेव सरन्ती निशां सनुतः । अंतर्हितनामैतत् । अंतर्हितप्रदेशेऽप्यु-

येति । अपगमय्य पृथक्करोति । मनुष्या मनुष्याणां संबंधीनि युगानि कृतचे-
तादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसन्ती जारस्य राचेर्जरयितुः
सूर्यस्य योषा जायोषाश्चक्षसात्मीयेन प्रकाशेन विभाति । विशेषेण प्रकाशते ॥
वृण्वती । ऊर्णञ् आच्छादने । विपूर्वादस्मात्त्वः शतृ । उगितश्चेति डीप् ।
शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं स्वरादिषु निपातितं ।
अतोऽव्ययसंज्ञायामथयादाप्सुप इति सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिश्रणामि-
थयोः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । मनुष्या । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः ।
युगानि । युजेः करणे कर्मणि वा घञ् । चजोर्गु कु धिण्यतोरिति कुत्वं । उज्झादिषु
कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दपाठो लघूपधगुणाभावः । उज्झादीनां
चेत्यंतोदात्तत्वं । जारस्य । दारजारी कर्तरि ॥ लुक् चेति घञंतो निपात्यते ॥

॥

द्वादशीमृचमाह ॥

प॒शून् चि॒त्रा सु॒भगा॑ प्र॒थाना॑ सि॒धुर्न॑ क्षो॒द उ॒र्विया॑ व्य॒श्चेत् ।

अ॒मिन॑न्ती॒ दे॒व्यानि॑ व्र॒तानि॑ सूर्य॒स्य चेति॑ र॒श्मिभि॑र्ह॒णाना॑ ॥ १० ॥

प॒शून् न॒ चि॒त्रा । सु॒भगा॑ । प्र॒थाना॑ । सि॒धुः । न॒ । क्षो॒दः । उ॒र्विया॑ । वि॒ । व्य॒श्चेत् ।

अ॒मिन॑न्ती । दे॒व्यानि॑ । व्र॒तानि॑ । सूर्य॒स्य । चेति॑ । र॒श्मिभि॑ । ह॒णाना॑ ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः पशून् यथा पशून् गो-
पालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा प्रथाना तेजांसि विस्तारयन्तुर्वियोर्वी महती ।
एवंभूता सा व्यश्चेत् । सर्वे जगद्वाप्नोत् । तच्च दृष्टान्तः । सिंधुर्न क्षोदः । यथा
स्यंदनशीलमुदकं निम्नदेहेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः सूर्यस्य रश्मिभिः
किरणैः सह हणाना दृश्यमाना सती चेति । प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । देव्यानि
देवसंबंधीनि व्रतानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माण्यमिनती । अहिंसती । अनुष्ठाने
यज्ञमानान्प्रवर्तयन्तीत्यर्थः । उषसः प्रादुर्भावानंतरं ह्यग्निहोत्रादीनि सर्वाणि
कर्माण्यनुष्ठीयन्ते । न रात्रौ न सायंमस्ति देवया अजुष्टमिति श्रुतेः ॥ प्रथाना ।
प्रथ प्रख्याने । अस्मादंतर्भावितव्यथात्वाच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । सिंधुः । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धश्चेत्युप्रत्ययः । निदित्य-
नुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । व्यश्चेत् । दुश्चोश्चि गतिवृद्धोः । लुङ्ङाश्चङोर्विकल्पितत्वात्
। पा० ३. १. ४९. ५६. । च्छेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः । सिचि

वृद्धिः । पा० ७. २. १. । अनिडादित्वात् ह्यंतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः । बहुलं
छंदसि । पा० ७. ३. ९७. । इतीडागमाभावः । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ।
चेति । चिती संज्ञाने । कर्मणि लुङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः ।
हशाना । हशेः कर्मणि लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये ऋतावीणिहे छंदस्युषस्तच्चिचमिति तृचो विनियुक्तः ।
आश्विनशस्त्रे च । अथोषस्य इति खंडे सूचितं । उषस्तच्चिचमाभरेति तिस्र
श्रीणिहं । आ० ४. १४. । इति ॥

तच्च प्रथमां सूक्ते त्रयोदशीमुचमाह ॥

उषस्तच्चिचमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चिचं । आ । भर । अस्मभ्यं । वाजिनी ऽवति ।

येन । तोकं । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हविलक्षणमन्त्रं । तद्युक्ता क्रिया वाजिनी । तया
क्रियया युक्त उष उषोदेवतेऽस्मभ्यं चिचं चायनीयं तद्धनमाभर । आहर प्रयच्छ ।
येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं तत्पुत्रं च धामहे । दधमहे धारयामः । अत्र निरुक्तं ।
उषस्तच्चिचं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्त्रवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि
। नि० १२. ६. । इति ॥ धामहे । दधातेर्लटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वं । यद्वा लोट्यादुत्तमस्य पिच्चेत्याडागमः । प्रत्ययस्य पिङ्गन्नावश्च ।
अतः प्रत्ययस्य पिङ्गादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अस्मिन्पक्ष एत ए । पा० ३.
४. ९३. । इत्येवाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः । यङ्गुत्तयोगादनिघातः ॥

अथ चतुर्दशीमुचमाह ॥

उषो अद्येह गोमत्यश्चावति विभावरि ।

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अद्य । इह । गोऽमति । अश्वऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमति । अस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युक्ते । तथाश्चावति । अश्वैर्युक्ते । विभावरि

विशिष्टप्रकाशोपेते । सूनृतावति । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते । एवंभूते हे उष उषोदेवतेऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देशेऽस्मे अस्माकं रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । नैशं तमो निवारय ॥ अश्वावति । मंचे सोमाश्चेन्द्रियेति मतौ दीर्घत्वं । पादादिवादामंचितस्याष्टमिकनिघाताभावः । रेवत् । रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत्वं । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति मतुप उदात्तत्वं । उच्छ । उच्छी विवासे । विवासो विसर्जनं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

यु॒ष्ट्वा हि वा॒जिनी॒वत्य॒श्वाँ अ॒द्यारु॒णाँ उ॒षः ।

अथा॑ नो॒ विश्वा॒ सौभ॑गान्या वह ॥ १५ ॥

यु॒ष्ट्व । हि । वा॒जिनी॒ऽवति॒ । अ॒श्वा॒न् । अ॒द्य । अ॒रु॒णान् । उ॒षः ।

अथ॑ । नः । विश्वा॑ । सौभ॑गानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनीवति हवितृक्षणान्नवत्युष उषोदेवते । अरुणानरुणवर्णानश्वा-
नश्वास्थानीयान् गोविशेषानद्यास्मिन्काले युष्ट्वा हि । योजयैव । हिरवधारणे ।
अथानंतरं रथमारुह्य विश्वा सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमावह ।
आनय ॥ अश्वान् । दीर्घादटि समानपाद इति, संहितायां नकारस्य रुत्वं ।
आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । सौभगानि । सुभगान्मंच इत्युद्गा-
चादिषु पाठाद्भावकर्मणोरर्थयोः प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गाचादिभ्योऽत्रित्यञ्-
प्रत्ययः । ह्रस्वगसिंध्वंते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धौ प्राप्तायां सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवतीत्युक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षड्विंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतावौष्णिहे छंदस्यश्विना वर्तिरित्ययं तृचः । आश्वि-
नशस्त्रे च । तथा च सूत्रितं । अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ
। आ० ४. १५. । इति ॥ तृचे प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

अश्वि॑ना वर्ति॑र॒स्मदा॒ गोम॑ह॒सा हिर॑ण्यवत् ।

अ॒र्वाय॑थं॒ समे॑नसा॒ नि य॑च्छतं ॥ १६ ॥

अश्विना । वर्तिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्मा । हिरण्यऽवत् ।

अर्वाक् । रथं । सऽमनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्याद्बुद्धिस्थावश्विनाविदमादिकेन तृचेन स्तुयेते । हे अश्विना । अश्ववन्तौ व्यापनशीलौ वा देवौ । दस्मा शत्रूणामुपक्षपयितारौ । अस्मदस्माकं वर्तिर्वर्तनहेतुभूतं गृहमा समन्ताद्गोमद्बहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्धितरमणीयधनयुक्तं च यथा भवति तथा समनसा समानमनस्का संतौ युवां युष्मदीयं रथमर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमभिमुखं नियच्छतं । आवर्तयतं ॥ अश्विना । सुपां सुलुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तिर्गृहं । ओणादिक इति प्रत्ययः । अस्मत् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्तौ । समानस्य छन्दसीति सभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

यावित्या श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रयुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥

यौ । इत्या । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः । जनाय । चक्रयुः ।

आ । नः । ऊर्जं । वहतं । अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ यौ युवां दिवो द्युलोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्थमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण चक्रयुः । कृतवन्तौ । केषांचिन्मतेन सूर्याचंद्रमसावश्विनावुच्येते । तदुक्तं यास्केन । तस्मावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके सूर्याचंद्रमसावित्येक इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुपपन्नं । तौ युवं युवां नोऽस्मभ्यमूर्जं बलप्रदमन्नमावहतं । आनयतं प्रयच्छतं ॥ श्लोकं । श्लोकं संघाते । अयं स्तुत्यर्थोऽपि । कर्मणि घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

एह देवा मयोभुवा दस्मा हिरण्यवर्तनी ।

उषर्बुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्मा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी ।

उषःऽबुधः । वहंतु । सोमऽपीतये ॥ १८ ॥

उषर्बुध उषसि प्रबुद्धा अश्व इहास्मिन्यागे सोमपीतये सोमपानाय दस्त्रा
 शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनावहंतु । आनयंतु । कीदृशौ । देवा । देवनशीलौ
 दानादिगुणयुक्तौ वा । मयोभुवा । मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ ।
 अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽनेनेति व्युत्पत्त्या
 वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्योस्तौ ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु सुपां
 सुलुगित्याकारः । सोमपीतये । पा पाने । भावे क्लिप्ति घुमास्थेतीत्वं । सोमस्य
 पीतिः सोमपीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥

अग्नीषोमाविति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गोतमस्यार्धं । आदितस्त्रिस्तोऽनुष्टुभः ।
 नवम्याद्यास्त्रिस्तो गायत्र्यः । अष्टमी जगती त्रिष्टुप् । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः ।
 अग्नीषोमी देवता । तथा चानुक्रांतं । अग्नीषोमी द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्त्रि-
 स्तोऽनुष्टुभ उपांत्यास्त्रिस्तो गायत्र्योऽष्टमी जगती वेति ॥ अग्नीषोमीयस्य पशोर्व-
 पापुरोडाशहविषामादितस्त्रिस्तु चतुः क्रमेणानुवाक्याः । सूचितं च । अग्नीषो-
 माविमं सु मे युवमेतानि दिवि रोचनानीति तृचौ । आ० ३. ८. इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अग्नीषोमाविमं सु मे णृणुतं वृषणा हवं ।

प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाणुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमी । इमं । सु । मे । णृणुतं । वृषणा । हवं ।

प्रति । सुऽउक्तानि । हर्यतं । भवतं । दाणुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ हे अग्नीषोमी । इममिदानीं प्रयुज्यमानं
 मे मदीयं हवमाह्वानं सु णृणुतं । सम्यगवगच्छतं । सूक्तानि शोभनानि स्तुति-
 लक्षणान्यस्माभिः कृतानि वचांसि प्रतिहर्यतं । प्रत्येकं कामयेषां । तदनंतरं
 दाणुषे चरुपुरोडाशदीनि दत्तवते यज्ञमानाय मयो मयसः सुखस्य दातारौ
 भवतं ॥ अग्नीषोमी । अग्निश्च सोमश्च । इदं ईदमेः सोमवरुणयोः । पा० ६. ३. २९. ।
 इतीत्वं । अग्नेः स्तुत्सोमसोमाः । पा० ८. ३. ८२. इति षत्वं । देवताद्वन्द्वे चेत्युभय-
 पदप्रकृतिस्वरे प्राप्त आमंचितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं । वृषणा । सुपां सुलुगित्या-
 कारः । वा षपूर्वस्येति विकल्पनादुपधाया दीर्घाभावः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येति

ह्यतेरप् संप्रसारणं च । सूक्तानि । सुपूर्वावृक्तेः कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् ऋ
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । हर्यंतं । हर्यं गतिकांत्योः । भौवादिकः ॥

यदा पौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानीमग्नीषोमा यो अद्येति
तस्यानुवाक्या । सूचितं चोक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा यो अद्य वामान्यं
दिवो मातरिश्वा जभार । अ० १. ६. । इति ॥ तामेतां द्वितीयामुचमाह ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वामिदं वचः सपर्यति ।

तस्मै धत्तं सुवीर्यं गवां पोषं स्वध्वं ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वां । इदं । वचः । सपर्यति ।

तस्मै । धत्तं । सुवीर्यं । गवां । पोषं । सुऽध्वं ॥ २ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वां युवाभ्यां युष्मदर्षमिदं
स्तुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्यति । पूजितं करोति । तस्मै यजमानाय गवां
पशूनां पोषमभिवृद्धिं धत्तं । प्रयच्छतं । कीदृशं पोषं । सुवीर्यं । शोभनेन वीर्येण
सामर्थ्येनोपेतं । स्वध्वं । शोभनैरश्वैर्युक्तं ॥ गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन् साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

अग्नीषोमा य आहुतिं यो वां दाशाहविष्कृतिं ।

स प्रजया सुवीर्यं विश्वमायुर्थ्यध्वत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आऽहुतिं । यः । वां । दाशात् । हविःऽकृतिं ।

सः । प्रऽजया । सुऽवीर्यं । विश्वं । आयुः । वि । अध्वत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमान आहुतिमाज्याहुतिं वां युवाभ्यां दाशात् । दद्यात् ।
अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना कृतामाहुतिं यो यजमानो दद्यात् ।
स यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्ययुक्तं विश्वं सर्वमा-
युर्जीवनं व्यध्वत् । व्याप्नोत् ॥ आहुतिं । जुहोतेः कृतिनि तादौ चेति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । दाशात् । दाशु दाने । लेख्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
हविष्कृतिं । हविषः कृतिः करणं यस्यामाहुतौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । अश्ववत् । अश्वोतेर्षत्ययेन परस्मैपदं । लेट्छाडागमः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णीतमवसं पणिं गाः ।

अवातिरतं वृसयस्य गेषोऽविंदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं । अवसं । पणिं । गाः ।

अव । अतिरतं । वृसयस्य । गेषः । अविंदतं । ज्योतिः । एकं । बहुऽभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोस्तद्वत्स्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति । अस्माभिर्ज्ञात-
मभूत् । यद्येन वीर्येण गा अवसं गोरूपमन्नं पणिं पणेः । विभक्त्यन्त्ययः ।
एतन्नाम्नोऽसुरादमुष्णीतं । अपाहाष्टं । तथा वृसयस्य । वृसिर्वेष्टनार्थः । वृसयति
मर्वं वेष्टयतीति वृसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य गेषोऽपत्यं । गेष इत्यपत्यनाम
शिष्यते प्रयत इति यास्कः । नि० ३. २. । त्वष्टसकाशादुत्पन्नं वृचमवातिरतं । अवा-
धिष्टं । अवातिरतिर्वधकर्मा । प्राणापानरूपयोर्युवयोर्वृचोऽनवस्थानात्स मरणं
प्राप्तः । तथा चाम्नायते । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ
वा एनं तदजहितामिति । ततो वृचवधानंतरं ज्योतिर्द्योतमानं सूर्यमेकं नभसि
गच्छंतं बहुभ्यो जनेभ्यो बहूनामर्थायाविंदतं । अलप्साथां । एतत्सर्वं येन वीर्येण
क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति । चिती संज्ञाने । लुङि चिण् भावकर्म-
णोरिति च्लेश्चिणादेशः । चिणो लुगिति तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतं । मुष स्तेये ।
क्रय्यादिकः । अवसं । अवतेरौणादिकोऽसच् । गेषः । सुपां सुलुगिति द्विती-
यायाः सुः । एकं । इण् गतौ । इण्भीकापाण्यतिमर्चिभ्यः कन्निति कन्प्रत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्याद्यास्तिस्र ऋचः क्रमेण
याज्याः । सृजं तु पूर्वमेवोदाहृतं । आ० ३. ८. ॥ पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य पुरो-
डाशस्य युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति खंडे सूचितं । युवमेतानि दिवि
रोचनानीद्राग्नी अवसागतं । आ० १. ८. । इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्तू अधत्तं ।

युवं सिधूरभिश्स्तेरवद्यादग्नीषोमावमुचतं गृभीतान् ॥ ५ ॥

युवं। ए॒तानि॑। दि॒वि। रो॒च॒नानि॑। अ॒ग्निः। च। सो॒म। स॒क्रतू॑ इति॒ सऽक्रतू॑। अ॒ध॒त्तं।
युवं। सि॒धून्। अ॒भिऽग॑स्तेः। अ॒व॒द्यात्। अ॒ग्नी॒षोमौ॑। अ॒मु॒च॒तं। गृ॒भी॒तान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्रतू समानकर्माणां संती युवं युवां रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानान्येतान्यस्माभिर्निशि दृश्यमानानि ताराग्रहादीनि ज्योतीषि दिवि द्युलोकेऽधत्तं । अधारयतं । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका । उंटो वृचं हत्वा ब्रह्महत्याया भीतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां ब्रह्महत्यां न्यमाक्षीत् तासामपां शुद्धिग्नीषोमाभ्यां जातेति । ब्रह्महत्यांशेन पापेन गृभीतान् गृहीतानाक्रांतान् सिधून् नदीविशेषान् हे अग्नीषोमौ युवामभिगस्तेरभिगस्यमानादभितः प्रकटितादवद्यात्तस्मात्पापादमुंचतं । मुक्तवन्तौ । यद्वा वृच उंट्रेण हतः सन् नदीषु पपात । ततो मृतेन वृचगरीरेण नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च तैत्तिरीयकं । उंटो वृचमहन् सोऽपोऽभ्यम्रियत । तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेवमासीत्तदपोदक्रामदिति । तेन दोषेण गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नीषोमौ मुक्तवन्तौ ॥ रोचनानि । रुच दीप्तौ । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । सिधून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । अचानुनासिक इत्यनुनासिकः । गृभीतान् । ह्यहोर्भे इति भत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशुयाजस्यान्यं दिव इत्येषा याज्या । अग्नीषोमा यो अद्य वामित्यत्र सूत्रमुदाहृतं । आ० १. ६. ॥ तामेतां गृहीमुचमाह ॥

आन्यं दि॒वो मा॒तरि॒श्वा ज॒भाराम॑ष्ठाद॒न्यं परि॑ श्ये॒नो अ॒द्रेः ।

अ॒ग्नी॒षोमा ब्र॒ह्म॒णा वा॒वृ॒धा॒नो॒रुं य॒ज्ञाय॑ च॒क्र॒थु॒रु लो॒कं ॥ ६ ॥

आ। अ॒न्यं। दि॒वः। मा॒तरि॒श्वा। ज॒भार॑। अ॒म॑ष्ठात्। अ॒न्यं। परि॑। श्ये॒नः। अ॒द्रेः।

अ॒ग्नी॒षोमा। ब्र॒ह्म॒णा। व॒वृ॒धा॒ना। उ॒रुं। य॒ज्ञाय॑। च॒क्र॒थुः। ऊं इति॑। लो॒कं ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमौ युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्निं मातरिश्वा वायुर्दिवो द्युलोकादाजभार । भृगवे यजमानायाजहार । तथा च मंत्रांतरं । द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भर भृगवे मातरिश्वेति । श्येनः शंसनीयगतिमान्पक्षी पश्याकारा गायश्चन्यं सोममद्रेः परि मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमष्ठात् । बलादाहंतवती । एवं महानुभावौ युवां ब्रह्मणा स्रष्टा मंचरूपेण स्तोत्रेण हृदिर्लक्षणेनाच्चेन वा वावृधाना

वर्धमानौ युवां यज्ञायान्येषां देवानां यागायोः विस्तीर्णं लोकं स्थानं चक्रयुः ।
कृतवन्तौ । उ इत्येतत्पादपूरणं । आज्यभागदेवतयोरग्नीषोमयोरुत्तरार्द्धदक्षिणार्द्ध-
योर्हूयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि हवीषि हूयन्ते । तन्मध्यमं स्थानमग्नीषो-
मकृतं । तथा च तैत्तिरीयकं । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्नीषोमावन्तरा
देवता इज्येते देवतानां विधृत्या इति ॥ वावृधाना । वृधेर्लिटि कानच् । छान्द-
समभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सप्रमीमुचमाह ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हर्यतं वृषणा जुषेयां ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भृतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ १ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हर्यतं । वृषणा । जुषेयां ।

सुशर्माणा । सुऽअवसा । हि । भृतं । अथ । धत्तं । यजमानाय । शं । योः ॥ १ ॥

हे अग्नीषोमौ प्रस्थितस्य होमार्थमाहवनीयसमीपं प्राप्तं हविष इदं हविर्वीतं
भक्षयतं । तदनन्तरं च हर्यतं । अस्मान्कामयेथां । हे वृषणा कामानां वर्षितारौ
जुषेयां । अस्मदीयं परिचरणं सेवेयां । तदनन्तरं सुशर्माणा शोभनमुखौ स्ववसा
हि शोभनरक्षणा च भृतं । अस्माकं भवतं । अथानन्तरं हविर्दत्तवते यजमानाय
शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं
च धत्तं । विधत्तं । कुरुतं । उक्तं च यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानां
। नि० ४. २१. । इति ॥ हविषः । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतं । वी गतिप्रजननकांत्यसनखादनेषु । थसस्तं । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । वीतं, च हर्यतं चेति चार्थप्रतीतेश्चादिलोपे विभाषेति प्रथमा-
यास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । हर्यतं । पादादित्वान्निघाताभावः । जुषेयां ।
वृषणेत्यामंचितस्यामंचितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे सति तिङः परत्वान्निघाता-
भावः । सुशर्माणा । स्ववसा । उभयच बहुव्रीहौ सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्त-
रपदाद्युदात्तत्वं । भृतं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यो अग्नीषोमा हविषा सपर्यादेवद्रीचा मनसा यो धृतेन ।

तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमा । हविषा । सपर्यात् । देवद्रीचा । मनसा । यः । धृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्नीषोमी देवद्रीचा देवानंचता देवतापरायणेन श्रद्धायुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तः सन् हविषा चरुपुरोडाशादिना सपर्यात् । सपर्यति परिचरति । यश्च यजमानो धृतेनाज्येनाग्नीषोमी परिचरति । तस्य यजमानस्य व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं । विशे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय यजमानाय महि महत्प्रभूतं शर्म सुखं यच्छतं । दत्तं ॥ अग्नीषोमा । देवताद्वंद्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपर पूजायां । कंडादिः । लेट्या-डागमः । देवद्रीचा । देवानंचतीति देवद्वयः । अंचतेऽर्चतिगित्यादिनां क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विश्वदेवयोश्च देरद्वयंचती वप्रत्यये । पा० ६. ३. ९२ । इति देवशब्दस्य देरद्वयादेशः । तृतीयैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्विसंध्योरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनादद्वयादेशोऽंतोदात्तः । विशे । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य यागस्याग्नीषोमेत्येषानुवाक्या । तथा च सूचितमुक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा सवेदस्य युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. । इति ॥ तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सहूती वनतं गिरः । सं देवचा बभूवधुः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमा । सऽवेदसा । सहूती इति सऽहूती । वनतं । गिरः । सं । देवऽचा ।

बभूवधुः ॥ ९ ॥

हे अग्नीषोमी युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हविल्लक्षणेन धनेन युक्ती सहूती समानह्वानौ च संती गिरोऽस्मदीयाः स्तुतीर्वनतं । संभजेथां । देवचा देवेषु सर्वेषु यौ युवां संबभूवधुः । संभूती संभावितौ प्रशस्तौ स्थः । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्नीषोमाविति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः ।

समानस्य छंदसीति सभावः । वनतं । वन षण् संभक्तौ । देवचा । देवमनुष्य-
पुरुषपुरुषमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां घृतेन दाशति । तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वां । यः । वां । घृतेन । दाशति । तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥ १० ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः संबंधी यो यजमानोऽनेन घृतेनोत्पवनादिभिः
संस्कृतेनाज्येन युक्तं हविर्वां युवाभ्यां दाशति प्रयच्छति । तस्मै यजमानाय
बृहत्प्रभूतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति । दाशु दाने ।
शप्तिषोः पितृादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यदृत्तयोगादनिघातः । दीदयतं । दीद-
यतिर्दीप्तिकर्म ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं । आ यातमुप नः सचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं । आ । यातं । उप । नः । सचा ॥ ११ ॥

हे अग्नीषोमौ युवं युवां नोऽस्मदीयानीमानि हव्या हवींषि जुजोषतं ।
सेवेयां । तदर्थं नोऽस्मान् सचा सह युवामुपायातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । छांदसं द्विवचनं । यद्वा विकरणस्य
बहुलं छंदसीति श्रुः । ततो व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदसीति वक्तव्यमिति वच-
नान्नाभ्यस्तस्याचि पितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायंतामुस्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवंत्सु धत्तं कृणुतं नो अध्वरं श्रुष्टिमंतं ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । प्यायंतां । उस्रियाः । हव्यऽसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवंत्सु । धत्तं । कृणुतं । नः । अध्वरं । श्रुष्टिऽमंतं ॥ १२ ॥

हे अग्नीषोमौ नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं । पालयतं । हव्यसूदः क्षीरादि-
हविष उत्पादयिष्य उस्रिया अस्मदीया गावश्चाप्यायंतां । आप्यायिताः प्रबृजाः

संतु । मघवत्सु हविलक्ष्णधनयुक्तेष्वस्मे अस्मासु बलानि धत्तं । स्थापयतं । तथा
नोऽस्माकमध्वरं यागं श्रुष्टिमंतं धनयुक्तं कृणुतं । कुरुतं ॥ पिपृतं । पृ पालन-
पूरणयोः । पृ इत्येके । जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ।
हव्यमूदः । हव्यं मूदते क्षरंतीति हव्यमूदः । षूद क्षरणे । क्षिप् चेति क्षिप् । अस्मे ।
सुपां सुलुगिति सप्रम्याः शे आदेशः । श्रुष्टिमंतं । श्रुष्टीति धननाम । शु आश्वश्रयते
व्याप्यत इति श्रुष्टिः । पृषोदरादिः । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्रेमं स्तोममिति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तं ।
आंगिरसस्य कुत्सस्यार्धं । पंचदशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टौ जगत्यः । अग्निर्देवता ।
पूर्वो देवा भवतु सुन्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदेवत्याः । तन्नो मित्रो वरुण
इत्यर्द्धर्चो लिंगोक्तमित्रावरुणादिषु देवतयः । अथवा तस्याप्यग्निरेव देवता मि-
त्रावरुणादयस्तु निपातभाक्तेनाप्रधानाः । एतत्सर्वमनुक्रांतं । इमं षोडश कुत्स
आग्नेयं तद्वित्रिष्टुवंतं पूर्वां देवास्तयः पादा देवास्तन्नो मित्रोऽर्द्धर्चो लिंगोक्त-
देवतो यद्वैवत्यं वा सूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ जागते छंदस्येतत्सूक्तं ।
आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । इमं स्तोममर्हते सं जागृवद्भिः । आ० ४. १३. ।
इति ॥ आभिप्लविके षष्ठेऽहन्याग्निमारुतेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानं ।
सूचितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतं । आ० १. १. । इति ॥ तृतीयसवन
इमं स्तोममित्येषाग्नीधः प्रस्थितयाज्या । सूचितं च । इमं स्तोममर्हते जातवेदस
इति तार्तीयसवनिक्यः । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमामृचमाह ॥

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १ ॥

इमं । स्तोमं । अर्हते । जातवेदसे । रथं । इव । सं । महेम । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । संसदि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १ ॥

अर्हते पूज्याय जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां वेदिषे जातप्रज्ञाय जातधनाय
वाग्नेये मनीषया निशितया बुद्धेममेतत्सूक्तरूपं/स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा

तस्मा रथं संस्करोति तथा संमहेम । सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः संसदि
संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्भद्रा हि । कल्याणी समर्था खलु ।
अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे
सति वयं मा रिषाम । हिंसिता न भवाम । अस्मानक्षेत्यर्थः ॥ अहंते । अहं
पूजायां । अहं प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३. इति लट् शचादेशः । शपः पित्रा-
दनुदात्तत्वं । शतृश्चादुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । महेमा ।
मह पूजायां । रिषामा । रिष हिंसायां । व्यत्ययेन शः । तव । युष्मदस्मदोर्द-
सीत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यस्मै त्वमायजसे स साधत्यनर्वा क्षेति दधते सुवीर्ये ।

स तूताव नैनमग्नोत्यंहतिरग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ २ ॥

यस्मै । त्वं । आऽयजसे । सः । साधति । अनर्वा । क्षेति । दधते । सुऽवीर्ये ।

सः । तूताव । न । एनं । अग्नोति । अंहतिः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ २ ॥

यस्मै यजमानाय हे अग्ने त्वमायजसे देवानाभिमुख्येन यजसि स यजमानः
साधति । स्वाभिलषितं साधयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स यजमानोऽनर्वा
शत्रुभिरप्रवृतः सन् क्षेति । निवसति । तथा सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं दधते ।
धारयति । प्राप्नोतीत्यर्थः । धृत्वां च स यजमानस्तूताव । वर्धते । एनं यजमा-
नमंहतिरार्तिदोरिष्टं नाग्नोति । न प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ साधति ।
षिधु संराद्धौ । णिचि सिध्यतेरपारलौकिके । पा० ६. १. ४९. इत्यात्वं । छंदस्यु-
भयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । क्षेति । क्षि निवास-
गत्योः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । दधते । दध धारणे । भौवादिकः ।
तूताव । तु इति वृद्धर्थः सीञो धातुः । अस्माच्छांदसो लिट् । तुजादि-
त्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । अग्नोति । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अंहतिः । हंतेरंह च
। उ० ४. ६३. इत्यतिप्रत्ययः । चिदित्यनुवृत्तेरंतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

शकेम त्वा समिधं साध्या धियस्त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्बुधमस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

श॒केम॑ । त्वा॒ । स॒ऽउ॒धं । सा॒धय॑ । धि॒यः । त्वे॒ इति॑ । दे॒वाः । ह॒विः । अ॒दंति॑ । आ॒ऽहु॒तं ।
त्वं । आ॒दि॒त्यान् । आ॒ । त्व॒ह् । तान् । हि । उ॒श्म॒सि । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये॒ । मा । रि॒षाम॑ ।
व॒यं । तव॑ ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सम्यगिदं कर्तुं शकेम । शक्ता भूयास्म । त्वं च धियोऽस्म-
दीयानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वं यागा
निष्पाद्यते । यस्मात्त्वे त्वय्यग्रावाहुतं ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा
अदंति । भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वमादित्यानदितेः पुत्रान्
सर्वान्देवानावह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान्हीदानीमेव वयमुश्मसि । काम-
यामहे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम । शक्नु शक्ता । लिङ्गाशिष्यः । अदुपदेशस्त्र-
सार्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ् एव स्वरः शिष्यते । समिधं । त्रिदंष्ट्री दीर्घा । अस्मात्सं-
पदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः ।
उश्मसि । वशं कांती । इदंती मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्येत्यादिना
संप्रसारणं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

भ॒रामे॒ध्मं कृ॒ण्वामा॑ ह॒वीषि॑ ते चि॒तय॑न्तः प॒र्वणा॑प॒र्वणा॑ व॒यं ।
जी॒वा॒त॒वे प्र॒तरं॑ सा॒धया॑ धि॒योऽग्ने॑ स॒ख्ये॒ मा रि॒षामा॑ व॒यं तव॑ ॥ ४ ॥
भ॒राम॑ । उ॒ध्मं । कृ॒ण्वाम॑ । ह॒वीषि॑ । ते । चि॒तय॑न्तः । प॒र्वणा॑ऽप॒र्वणा॑ । व॒यं ।
जी॒वा॒त॒वे । प्र॒ऽतरं॑ । सा॒धय॑ । धि॒यः । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये॒ । मा । रि॒षाम॑ । व॒यं । तव॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वद्यागार्थमिधमिधनसाधनमेकविंशतिदार्पात्मकं समित्समृहं भराम ।
संपादयाम । तदनन्तरं ते तुभ्यं हवीषि चरुपुरोडाशादीन्यन्त्रानि वयं कृण्वाम ।
करवाम । किं कुर्वतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां
चितयन्तः । त्वां प्रज्ञापयन्तः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवनौषधाय चिरकाला-
वस्थानाय धियः कर्माण्यग्निहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय ।
अन्यत्समानं ॥ चितयन्तः । चिती संज्ञाने । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्सूक्ष्म-
गुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्भावः । तस्य पर-
माश्लेषितमिति परस्याश्लेषितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरबन्तात्प्र-
शब्दात्क्रियाप्रकर्षे वर्तमानादमु च छंदसीत्यमुप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

वि॒शां गो॒पा अ॒स्य च॒रंति ज॒तवो॑ द्वि॒पच्च॒ यदु॒त चतु॑ष्पद॒क्षुभिः॑ ।

चि॒त्रः प्र॒केतं॑ उ॒षसो॑ म॒हौ अ॒स्यग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ५ ॥

वि॒शां। गो॒पाः। अ॒स्य। च॒रंति॑। ज॒तवः॑। द्वि॒पत्। च। यत्। उ॒त। चतुः॑पत्। अ॒क्षुऽभिः॑।

चि॒त्रः। प्र॒ऽकेतः॑। उ॒षसः॑। म॒हान्। अ॒सि। अ॒ग्ने॑। स॒ख्ये। मा। रि॑षाम। व॒यं। तव॑ ॥ ५ ॥

अस्याग्नेर्जतवो जाता रश्मयो विशां सर्वेषां प्राणिनां गोपा गोपयितारो रक्षकाः संतश्चरंति । उद्गच्छंति । तदनंतरं यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति । उत अपि च चतुष्पत् चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्षुभिरंजकैरस्य रश्मिभिरक्षमाश्रिष्टमभूत् । हे अग्ने चित्रो विचित्रदीप्तियुक्तः प्रकेतो राजाबंधकारावृतानां सर्वेषां प्रज्ञापयिता प्रदर्शयितोषस उषोदेवताया अपि महान् गुणैरधिकोऽसि । भवसि । उधास्तु राजेश्वरमभागे प्रकाशयति । अग्निस्तु सर्वस्यां राज्ञी प्रकाशयतीति तस्य गुणाधिक्यं ॥ गोपाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूपविच्छीत्यायप्रत्ययः । अस्मात्क्रिप् । अतो लोपः । वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपो बलीयानिति पूर्वं वलि लोपः । न चातो लोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांतित्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् । द्विपत् । द्वी पादावस्येति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भत्वे पादः पदिति पद्मावः । एकादेशविकृतस्यान्यवत्त्वाद्विचित्र्यां पाहन्मूर्धस्वित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पात् । पूर्ववत्समासांतः पद्मावश्च । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वं । नः संख्यायाः । फि० २. ५. । इति चतुर्शब्द आद्युदात्तः । स एव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वम॒ध्वर्यु॑रु॒त हो॒ता॑सि पू॒र्यः प्र॒शास्ता॑ पो॒ता ज॒नुषा॑ पुरो॒हितः॑ ।

वि॒श्वा वि॒द्वौ आ॒र्त्वि॒ज्या धी॒र पु॒ष्यस्य॑ग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ६ ॥

त्वं। अ॒ध्वर्युः॑। उ॒त। हो॒ता॑। अ॒सि। पू॒र्यः॑। प्र॒ऽशास्ता॑। पो॒ता। ज॒नुषा॑। पुरः॑ऽहि॒तः॑।

वि॒श्वा। वि॒द्वान्। आ॒र्त्वि॒ज्या। धी॒र। पु॒ष्यसि॑। अ॒ग्ने॑। स॒ख्ये। मा। रि॑षाम। व॒यं। तव॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता यद्वा याग आध्वर्य-
वस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाठररूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वाव-
स्थाय यागनिष्पादकोऽसि । उत अपि च पूर्व्या मुख्यो होता देवानामाह्वाता
पूर्ववद्भोतर्यवस्थाय होत्रस्य कर्मणः कर्ता वासि । भवसि । मानुषो होतामुख्यः ।
तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रणस्ता प्रकर्षेण गस्ता सर्वेषां शिष्टाकोऽसि ।
यद्वा होतर्यज पोतर्यजेत्यादिना प्रेषेण गस्तीति मैत्रावरुणः प्रणस्ता । पूर्व-
वत्तस्मिन्नवस्थाय यागनिष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पावयिता शोधयितासि ।
यद्वा पोतृनामकस्यत्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा जनुषा
जन्मना स्वाभावेन पुरोहितः पुरस्तादागामिनि स्वर्गादी हितोऽनुकूलाच-
रणोऽसि । यद्वा सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्यां दिग्ग्राहवनीये स्थापितोऽसि । अथवा
पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य बृहस्पतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मंत्रांतरं ।
बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय तद्रूपः
सन्विष्टा सर्वाण्यात्विज्या ऋत्विजः कर्माण्याध्वर्यवादीनि विद्वान् जानंस्त्वं हे धीर
प्राज्ञाग्ने पुष्यसि । न्यूनाधिकभावरहित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत्समानं ॥
जनुषा । जनेरुसिः । पुरोहितः । ह्यातेः कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधरेत्यादिनासि-
प्रत्ययांतः पुरस्शब्दोऽतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोऽव्य-
यमिति गतित्वाद्भक्तिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आत्विज्या । ब्राह्मणादि-
त्वात् ष्यञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं ।

सप्तमीमृचमाह ॥

यो वि॒श्वतः॑ सु॒प्रती॑कः स॒ह॒इ॒सि दू॒रे चि॒त्सन्त॑ऋ॒दिवा॑ति रोच॑से ।

रा॒त्र्याश्चि॒दंधो॑ अ॒ति दे॒व प॒श्यस्य॑ग्ने स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ७ ॥

यः।वि॒श्वतः॑।सु॒प्रती॑कः।स॒ह॒इ॒इ॒असि॑।दू॒रे।चि॒त्।सन्।त॒ऋ॒त्त॒ऽदे॒व।अ॒ति।रो॒च॒से।

रा॒त्र्याः।चि॒त्।अ॒ंधः।अ॒ति।दे॒व।प॒श्यसि॑।अ॒ग्ने।स॒ख्ये।मा।रि॑षामा व॒यं।तव॑ ॥ ७ ॥

हे अग्ने यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्वस्मादपि सहइसि ।
अन्यूनः सहशो भवसि । स त्वं दूरे चित्सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तऋदिव ।
अंतिकनामैतत् । अंतिके वर्तमान इवातिरोचसे । अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं
यास्केन । दूरेऽपि सन्नतिक इव सन्दृश्यसे । नि० ३. ११. इति । रात्र्याश्चित् रात्रेः
संबन्धिनमंधो बहुलमंधकारमपि हे देव द्योतमानाग्नेऽतिपश्यसि । अतीत्य

प्रकाशयसि । अन्यपूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽङ्गं यस्य । ऋत्वादय-
श्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सहङ् । समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं । पा० ३. २. ६०. १. ।
इति समानोपपदाद्गुणः क्तिन् । हृहृश्वतुष्विति समानस्य सभावः । हक्स्ववः-
स्वतवसां छंदसि । पा० १. १. ८३. । इति नुम् । संयोगांतलोपः । क्तिन्प्रत्ययस्य
कुरिति कुत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्र्याः । रात्रेश्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. ।
इति डीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

पूर्वीं देवा भवतु सुन्वतो रथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दृढ्यः ।
तदा जानीतोत पुष्यता वचोऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ८ ॥
पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकं । शंसः । अभि । अस्तु । दुः । ध्यः ।
तत् । आ । जानीत । उत । पुष्यत । वचः । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ८ ॥

हे देवा अग्न्यवयवभूताः सर्वे देवाः सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य
रथः पूर्व अन्येषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु । अपि चास्माकं शंसः
शंसनीयमभिषापरूपं पापं दृढ्यो दुर्धियः पापबुद्धीनस्मर्दनिष्ठाचरणपराञ्छू-
नभ्यस्तु । अभिभवतु । तान्वाधतां । तदिदं मद्वाक्यं हे देवा आजानीत ।
आभिमुख्येनावगच्छत । उत अपि च तद्वचोऽस्मदीयं वचनं तदर्थाचरणेन
पुष्यत । प्रवर्धयत । हे सर्वदेवात्मकाग्ने सख्य इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतु-
रनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कीर्त्यत इति शंसोऽभिषापः । कर्मणि
घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । दृढ्यः । दुष्टं ध्यायंतीति दुर्धियः । ध्ये चिन्तायामित्य-
स्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । हृश्वहृणानुवृत्तेस्तस्य च विध्यंतरोपसंयहार्यत्वात्संप्र-
सारणं । पृषोदरादिषु ध्ये चेति पाठादुरो रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेशुत्वं च ॥

नवमीमृचमाह ॥

वधैर्दुःशंसाँ अप दृढ्यो जहि दूरे वा ये अंति वा के चिदचिणः ।
अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ९ ॥
वधैः । दुःशंसान् । अप । दुः । ध्यः । जहि । दूरे । वा । ये । अंति । वा । के । चित् । अचिणः ।
अथ । यज्ञाय । गृणते । सु । ऽङ्गं । कृधि । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं वर्धहर्ननसाधनैरायुधैर्दुःशंसान्दुःखेन कीर्तनीयान्दृढ्यो दुर्धियः पा-
पबुद्धीनपजहि । वधं प्रापय । ये केचित् ये केचन दूरे विप्रकृष्टदेशे वांतिके
समीपदेशे वा वर्तमाना अचिणोऽत्तारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान्दुर्धियोऽपज-
हीत्यर्थः । अथानंतरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां स्तुवते यज्ञमानाय सुगं शोभनं
मार्गं कृधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वर्धः । हनश्च वध इति हंतः करणेऽप
वधादेशश्च । स चादंतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरण प्रत्य-
यस्योदात्तत्वं । दुःशंसान् । ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हंतेर्ज इति जादेशः । तस्यासिद्धवदत्रा भादि-
त्यसिद्धत्वाद्भेदलुगभावः । अंति । अंतिकस्य कादिलोपी बहुलमिति कलापः ।
अचिणः । अदेस्तिनि चेति त्रिनिप्रत्ययः । इकारो नकारपरिचरणार्थः । गृणते ।
गतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुगं । सुदूरीरधिकरण इति गमेर्दः । कृधि ।
शृणुपृकृवृभ्याच्छंदसीति हेर्धिः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमूचमाह ॥

यदयुक्था अरूषा रोहिता रथे वातजृता वृषभस्येव ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनो धूमकेतुनाग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १० ॥

यत् । अयुक्थाः । अरूषा । रोहिता । रथे । वातजृता । वृषभस्येव । ते । रवः ।

आत् । इन्वसि । वनिनः । धूमकेतुना । अग्ने । सख्ये । मा । रिषामा । वयं । तव ॥ १० ॥

हे अग्ने । अरूषा रोचमाना रोहिता लोहितवर्णा । रोहित इत्यग्रश्वस्याख्या ।
रोहितोऽग्रेरिति दर्शनात् । रोहितेन त्वाग्निर्देवतानागमयत्विति मंत्रवर्णाच्च ।
एते वै देवाश्चा इति हि तत्र व्याख्यातं । वातजृता । वातस्य वायोर्जृतं जयो
वेग इव ययोस्तौ । ईदृशावश्चौ रथे यद्यदायुक्थाः । अयोजयः । तदानीं वनानि
दहतस्तव रवः शब्दो वृषभस्येव ह्रस्वस्य महोद्यस्य शब्द इव गंभीरो भवति ।
आदनंतरं वनिनो वनसंबन्धान्वृक्षान्धूमकेतुना । धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन
रश्मिनेन्वसि । व्याप्नोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । युजिर् योगे । लुङि ऋलो
ऋलीति सकारस्य लोपः । अरूषेत्यादिद्विवचनेषु सुपां सुलुगित्याकारः । रवः ।
रु शब्दे । ऋदोरविति भावेऽप् । इन्वसि । इवि व्याप्नो । भौवादिकः । इदित्त्वानुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकचिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अध॑ स्व॒नाद॑त वि॒भ्युः प॒तचि॒णो दृ॒प्सा य॒ज्ञे यव॑सादो॒ व्य॒स्थिर॑न् ।
 मु॒गं त॒त्र ताव॑केभ्यो॒ रथे॑भ्योऽग्ने॒ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ ११ ॥
 अध॑ स्व॒नात् । उ॒त वि॒भ्युः । प॒तचि॒णः । दृ॒प्साः । य॒त् । ते । य॒वस॑ऽअ॒दः । वि॒ । अ॒स्थिर॑न् ।
 मु॒ऽगं । त॒त् । ते । ताव॑केभ्यः । रथे॑भ्यः । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम । व॒यं । तव॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने । अध दग्धुं वनप्रवेशानंतरं स्वनाह्वदीयात्पूर्वोक्तगंभीरशब्दात् ।
 उत्तशब्दोऽप्यर्थः । पतचिणः पक्षिणोऽपि विभ्युः । विभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति ।
 उत्पतनेन देशान्तरं गंतुं समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवन्ति किमु वक्तव्य-
 मन्येषां तत्रेत्यानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं प्रविशति सर्वे
 प्राणिनो भयं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव दृप्सा ज्वालकदेशा यवसादो
 यवसानामरण्ये वर्तमानानां तृणानामन्तारः संतो यद्यदा व्यस्थिरन् । विविध-
 मवतिष्ठति । तत्रता ते तव सर्वमरण्यं मुगं सुखेन गंतुं शक्यं । अतस्तावकेभ्यस्त्व-
 दीयेभ्यो रथेभ्यश्च तदरण्यं मुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तैर्ज्वालायैस्तृणादिषु दग्धेषु
 सत्सु त्वदीया रथाः प्रतिबंधमन्तरेण पश्चाद्गच्छन्तीति भावः । अन्यत्समानं ॥
 विभ्युः । त्रिभी भये । छांदसो लिट् । एरनेकाच इति यण । व्यस्थिरन् ।
 समवप्रविभ्य इति तिष्ठन्तरात्मनेपदं । लुङि व्यत्ययेन रुस्य रन् । स्थघोरिच्छे-
 तीत्वं । ह्रस्वादंगादिति मलोपः । तावकेभ्यः । तवकममकावेकवचन इति युष्म-
 दस्तवकादेशः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अ॒यं मि॒त्रस्य॑ व॒रुण॑स्य॒ धाय॑सेऽव॒यातां॑ म॒रुतां॑ हे॒ळो अ॒द्भुतः॑ ।
 मृ॒ळा मु॒नो भू॒त्वेषां॑ म॒नः पु॒नर॑ग्ने॒ स॒ख्ये मा रि॑षामा व॒यं तव॑ ॥ १२ ॥
 अ॒यं । मि॒त्रस्य॑ । व॒रुण॑स्य । धाय॑से । अ॒व॒ऽया॒तां । म॒रुतां॑ । हे॒ळः । अ॒द्भुतः॑ ।
 मृ॒ळा । मु॒नः । भू॒तु । ए॒षां । म॒नः । पु॒नः । अ॒ग्ने । स॒ख्ये । मा । रि॑षाम । व॒यं । तव॑ ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोता मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य रात्र्यभिमा-
 निनश्च संबंधिने धायसे धारणायावस्थापनाय भवतु । मित्रावरुणाविममग्नेः
 स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयातामवस्ताद्गच्छतां स्वर्गलोक्तस्याधस्तादंतरिक्षे

वर्तमानानां मरुतामेतत्संज्ञानां देवानां हेळः क्रोधोऽद्भुतो महान्भवति । अद्भुत इत्येतन्महन्नाम । तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं मिचावरुणौ रश्मतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे अग्ने सु मृळ । सुष्ठु मृडय । सुखय । एषां मरुतां मनश्च पुनर्भूतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धायसे । वहिहाधाभ्यश्छंदसीति भावेऽसुन । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिगृकृतोरिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादवपूर्वात्तटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मृळा । मृड सुखने । छंदस्युभयथेति शप आईधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । अचीऽतस्तिङ् इति संहितायां दीर्घत्वं । भूतु । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

देवो देवानामसि मिचो अद्भुतो वसुर्वसूनामसि चारुध्वरे ।

गर्मन्स्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १३ ॥

देवः । देवानां । असि । मिचः । अद्भुतः । वसुः । वसूनां । असि । चारुः । अध्वरे ।

गर्मन् । स्याम । तव । सप्रथः । तमे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवो द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामद्भुतो महान्मिचोऽसि । प्रौढः सखा भवसि । तथा चारुः शोभनस्त्वमध्वरे यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि । अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः । किंच संप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमेऽतिशयेन विस्तीर्णे तव त्वत्संबन्धिनि गर्मणि यज्ञगृहे स्याम । प्रवर्तमाना भवेम । अन्यत्पूर्ववत् ॥ गर्मन् । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तत्ते भद्रं यत्समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृळयत्तमः ।

दधासि रत्नं द्रविणं च दाणुषेऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । संऽइद्धः । स्वे । दमे । सोमोऽआहुतः । जरसे । मृळयत् । तमः ।

दधासि । रत्नं । द्रविणं । च । दाणुषे । अग्ने । सख्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १४ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबन्धि तत्सलु भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्यैष स्वो लोको यदुत्तर-

वेदीनाभिरिति श्रुतः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यक् इहः प्रज्वलितः सोमा-
हुतो हुतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । ऋत्विग्भिः स्तूयस इति यदस्ति
तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रणस्तस्त्वं मृच्छयत्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं
रमणीयं कर्म फलं वा द्रविणं धनं च दाणुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधासि ।
प्रयच्छसि । अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिह्मो दीप्तौ । कर्मणि निष्ठा । श्वीदितो
निष्ठायामितीदृप्रतिषेधः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाहुतः ।
सोमेनाहुतः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुति-
कर्मा । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्भृत्तयोगादनिघातः । दधासि । अनुदात्ते
चेत्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

यस्मै त्वं सुद्रविणो ददाशोऽनागास्त्वमदिते सर्वताता ।

यं भद्रेण शर्वसा चोदयासि प्रजावता राधसा ते स्याम ॥ १५ ॥

यस्मै । त्वं । सुऽद्रविणः । ददाशः । अनागाऽत्वं । अदिते । सर्वऽताता ।

यं । भद्रेण । शर्वसा । चोदयासि । प्रजाऽवता । राधसा । ते । स्याम ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽखंडनीयाग्रे सर्वताता सर्वामु कर्मततिषु ।
यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु यजमानाय यस्मै यजमानायानागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन
कर्माहतां त्वं ददाशः । प्रयच्छसि । स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं
भद्रेण भजनीयेन कल्याणेन शर्वसा बलेन चोदयासि । संयोजयसि । सोऽपि
समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा
त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम । भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि
धनानि यस्य । दु गतौ । दृदृष्टिभ्यामिनन् । द्रविणशब्दस्यांते सकारोपजन-
च्छांदसः । ददाशः । दाणु दाने । लेट्वाडागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सर्वताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे ता-
तिलप्रत्ययः । यास्कपक्षे तु सर्वा स्तुतयो येषु यागेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । वर्णव्यापत्त्यात्वं । उभयत्रापि सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः ।
चोदयासि । चुद प्रेरणे । लेट्वाडागमः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्रतिरह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगऽत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं । आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने स पूर्वोक्तगुणविशिष्टत्वं सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्यस्माकमायुः प्रतिर । प्रवर्धय । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । त्वया प्रवर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मित्रादयः षट् देवता मामहंतां । पूजयन्तां । रक्षांतित्यर्थः । मित्रः प्रमीतिस्वाता । वरुणोऽवशिष्टानां निवारयिता । अदितिरदीनाखंडनीया वा देवमाता । सिंधुः स्यंदनशीलोदकात्मा देवता । पृथिवी प्रथिता भूदेवता । उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना द्युलोकात्मा देवता । एताश्च सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्मामहंतामिति पूर्वचान्वयः ॥ सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युक्ताच्चादिषु पाठाद्भावेऽत्र । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसी । मामहंतां । मह पृजायां । भोवादिकः । लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हर्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभृणालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशेऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । द्वे विरूपे इत्येकादशचं
द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । द्वे एकादशौषसाय वाग्रय इति । ऋषिश्चान्य-
स्मादिति परिभाषया कुत्सस्यानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया
चिष्टुप् छंदः । उषसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽग्निरस्ति स देवता । यद्वाग्नेयं
तदिति पूर्वोक्तत्वानुत्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तानि केवलाग्निदेवत्यानि ।
अतोऽस्य सूक्तस्यौषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवतेति वाग्व्यर्थः ॥
प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ चिष्टुभे छंदसीदमादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूचित-
मथैतस्या इति खंडे । द्वे विरूपे इति सूक्ते । आ० ४. १३. इति ॥ आश्विनशस्त्रे
चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्यैव समासायस्येत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्धे अन्यान्या वत्समुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां दहणे सुवर्चाः ॥ १ ॥

द्वे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्धे इति सुऽअर्थे । अन्याऽअन्या ।
वत्सं । उप । धापयेते इति ।

हरिः । अन्यस्यां । भवति । स्वधाऽवान् । शुक्रः । अन्यस्यां । दहणे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्धे स्वर्णे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं । शोभनप्रयोज-
नोपेते विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे द्वे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः
पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे अग्नेः सूर्यस्य च जनन्या । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स
हि गर्भवद्रात्रावन्तर्हितः सन् तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते । अहः पुत्रोऽग्निः । स हि
तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येनासत्कल्पः सन् तस्मादहः सकाशान्निर्मुक्तः
प्रकाशमानं स्वात्मानं लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयैरास्त्रायते ।
तयोरेतौ वत्सावग्निश्चादित्यश्च । रात्रेर्वत्सः श्वेत आदित्यः । अहोऽग्निस्ताम्रोऽरुण

इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या परस्परव्यतिहारेणोपधापयेते । स्वकीयं रसं पाययतः । यद्रात्र्या कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति । यद्दहा कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्ने रसस्य पायनं तद्रात्रिः करोति । एतच्च सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अग्नये सायं हूयते सूर्याय प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या अन्यस्यामहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां हरी रसहरणशील आदित्यः स्वधावान् हविलक्षणान्नवान्भवति । शुक्रो निर्मलदीप्तिरग्निः स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभनदीप्ति-युक्तः सन्दहशे । दृश्यते ॥ स्वर्धे । ऋ गतो । उपिकुषिगार्तिभ्यस्पर्न्निति भावे कर्मणि वा थन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । शोभनोऽर्थो ययोस्ते । आद्युदात्तं अच् छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो ज्ञे भवत इति वक्तव्यं । समासवच्च बहुलमिति द्विर्भावः । बहुलग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य परमाश्लेडितमिति परस्याश्लेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्लेडितानुदात्तत्वं । धापयेत् । धेट् पाने । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुमति णिच् । अतिहीन्यादिना धातोः पुगागमः । तच्च हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ज्ञापितं शास्त्रासाद्धा-व्येति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि युक्प्राप्तिख्यापनार्थः । यदि तच्च लक्षणप्र-तिपदोक्तपरिभाषया पुक् न प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्या-दाविव धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । पा० १. ३. ८७. । इति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८९. १. । इति प्रतिषेधादात्मनेपदं । हरिः । हृज् हरणे । औणादिक् डन्प्रत्ययः । जित्यादिनि-त्यमित्याद्युदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थेभ्यां । पा० ८. १. ६५. । इति प्रथमा-यास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । दहशे । हशेऽछंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । सुवर्चाः । शोभनं वर्चस्तेजो यस्य । सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरप-दाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयंत गर्भमतद्रासो युवतयो विभृचं ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परिं पी नयंति ॥ १ ॥

दश । इमं । त्वष्टुः । जनयंत । गर्भं । अतद्रासः । युवतयः । विभृचं ।

तिग्मऽस्त्रीकं । स्वऽयंशसं । जनेषु । विऽरोचमानं । परिं । पी । नयंति ॥ २ ॥

अतंद्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसाः । आलस्यरहिता जागरूका
 इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुण्यः । जरामरणरहिता इत्यर्थः । एवंभूता दश प्रा-
 च्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भे मेघेषु गर्भरूपेणातर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्तिरन्ध्र-
 माद्यायोः सकाशाज्जनयन्त । वैद्युतमग्निमुत्पादयन्ति । यद्वा दशसंख्याका अंगुल-
 यस्त्वष्टुर्दीप्तिरस्य वायोर्गर्भे स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानं । अग्नेर्हि वायुः
 कारणं वायोरग्निरिति श्रुतेः । एवंभूतमिममग्निमरणयोः सकाशाज्जनयन्त । उत्पा-
 दयन्ति । कीदृश्योऽंगुलयः । अतंद्रासः पुनःपुनः कर्मकरण आलस्यरहिताः ।
 युवतयः । अपृथक्कृत्य वर्तमानाः । एकस्मिन्पाणी संहत्यावस्थिता इत्यर्थः । कीदृ-
 शमग्निं । विभृच्च । सर्वेषु भूतेषु विद्वतं । जाठररूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः ।
 तिग्मानीकं । तीक्ष्णमुखं तीक्ष्णतेजसं । अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः
 प्रतिहन्यते । स्वयशसं । स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः । जनेषु
 जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं । बहूनामुपकारकमित्यर्थः ।
 एवंभूतं सीमेनमग्निं परि परितः सर्वतो नयन्ति । स्वस्वापकाराय सर्वे जनाः
 स्वकीयं देशं प्रापयन्ति ॥ त्वष्टुः । त्विष दीप्ता । नमृनेष्ट्वष्टु इत्यादिना । उ० २. ९१. ।
 उणादिषु नृनंतो निपातितः । अतो निष्ठादाद्युदात्तत्वं । विभृच्च । हज्ज हरणे ।
 अस्मात्कर्मणि निष्ठा । छांदसो रेफोपजनः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 ह्यहोर्भे इति भत्वं । यद्वा । औणादिकः क्लृप्त्ययः । तिग्मानीकं । तिज निशाने ।
 युजिरुचितिजां कुत्वं च । उ० १. १४४. । इति मक । अन प्राणने । अनिहृग्निभ्यां
 चेतीकन् । तिग्मं तीक्ष्णमनीकं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । परि षी ।
 पूर्वपदादिति षत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु ।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतं प्रणासद्वि दधावनुष्टु ॥ ३ ॥

त्रीणि । जाना । परि । भूषन्ति । अस्य । समुद्रे । एकं । दिवि । एकं । अप्सु ।

पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । अमृतं । प्रणासत् । वि । दधी । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्याग्नेस्त्रीणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि परि भूषन्ति ।
 परितः सर्वतोऽलंकुर्वन्ति । यद्वा परीत्येष समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रीणि
 जन्मानि संभवन्ति । समुद्रेऽब्धौ वडवानलरूपेणैकं जन्म । दिवि द्युलोक आदि-

न्यात्मनिकं । अप्सु । आप इत्यंतरिक्षनाम । अंतरिक्षे वैद्युताग्निरूपेणैकं । एव-
मग्निस्त्रेधात्मानं विभज्य त्रिषु स्थानेषु वर्तत इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्त-
मानः सोऽग्निर्ऋतून्वसंताद्यान् षडृतून्प्रणसत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थि-
वानां पृथिव्याः संबंधिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रतिशं प्रकृष्टां ककुभं ।
अनुष्ठित्येतदव्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं मुष्टिति यथा । सम्यगनुक्रमेण विदधौ ।
कृतवान् । स्वतो भेदरहितयोरखंडयोर्दिक्कालयोः प्राच्यादिभेदो वसंतादिभेदश्च
सूर्यगत्या निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तव्यः ॥ जाना । जनी प्रा-
दुर्भावे । घञ् । कर्षात्तव इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं ।
शेष्ठं दमि बहुलमिति शेलोपः । भृषंति । भृष अलंकारः । भौवादिकः । यद्वा
भवतेर्लटि सिद्ध्युलं लेटीति सिप् । आगमानुगमनस्यानित्यत्वादित्भावः संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावश्च । दिवि । अप्सु । उभयत्रोडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या जात्राविति प्राग्दीव्यतीयोऽत्रप्रत्ययः । प्रणसत् ।
गामु अनुगिष्टौ । अस्माच्चटः शतृ । जज्ञित्यादयः षडित्यभ्यस्तसंज्ञायां नाभ्य-
स्ताच्छतुरिति नुमप्रतिषेधः । कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुष्टु । अपदः सुपु स्यः । उ०
१. २५. । इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुलवचनान्निष्ठतेरनुपूर्वादपि भवति ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

क इमं वो निरण्यमा चिकेत वत्सो मातृजनयत स्वधाभिः ।

बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ ४ ॥

कः । इमं । वः । निरण्यं । आ । चिकेत । वत्सः । मातृः । जनयत । स्वधाभिः ।

बह्वीनां । गर्भः । अपसां । उपऽस्थात् । महान् । कविः । निः । चरति । स्वधाऽवान् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना निरण्यं । निणीतांतर्हितनामैतत् । अवादिषु गर्भरूपे-
णांतर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भो यो अपां गर्भो वनानां गर्भश्च स्थातां
गर्भश्चरथामिति । एवंभूतमिममग्निं वो युष्माकं मध्ये क आचिकेत । को
जानाति । न कोऽपीत्यर्थः । सोऽयमग्निर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्युताग्निरूपेण
पुत्रस्थानीयः सन् मातृस्तस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्युदकानि स्वधाभिर्हविर्लक्ष्णै-
रन्नैर्जनयत । उत्पादयति । तथा च स्मर्यते । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुप-
तिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । अपि च बह्वीनां मेघस्था-

नामपां गर्भो वैद्युतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्निरपसामुपस्थात् समुद्रान्निश्चरति ।
 औषसाग्निरूपेणादित्यः सन्निर्गच्छति । कीदृशः । महान् । तेजसा प्रौढः । कविः ।
 क्रांतदर्शी । स्वधावान् । हविलंक्षणाच्चवान् । एक एवाग्निर्होमनिष्पादकल-
 क्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्युतात्मनौषसरूपेणादित्यात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः ॥
 चिकेत । कित ज्ञाने । छांदसो लिट् । जनयत । जनी जृष क्रसु रंजोऽमंताश्चेति
 मिहान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । पूर्ववच्छांदसो लङ् । बह्वीनां । नित्यं छंदसि
 । पा० ४. १. ४६. । इति बहुशब्दाङ्गीष् । आच्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ।
 अपसां । आप् व्याप्नौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वश्च नुट् चेति बहुलवचनाद-
 कर्माख्यायामप्याप्नोतेरसिप्रत्ययो ह्रस्वश्च । उपस्थात् । उपतिष्ठत्यापोऽचेत्युपस्थः ।
 आतश्चोपसर्ग इति कृत्यन्युटो बहुलमिति बहुलवचनादधिकरणे कप्रत्ययः ।
 मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आविष्टो वर्धते चारुरासु जिह्वानामृद्धः स्वयशा उपस्थे ।

उभे त्वष्टुर्विभ्यतु जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥

आविःऽत्यः । वर्धते । चारुः । आसु । जिह्वानां । ऊर्द्धः । स्वऽयशाः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । विभ्यतुः । जायमानात् । प्रतीची इति । सिंहं । प्रति । जोषयेते
 इति ॥ ५ ॥

आसु मेघस्थास्वप्सु वैद्युतात्मना वर्तमानोऽग्निश्चारुः शोभनदीप्तिः सन्
 आविष्टो वर्धते । आविर्भूतः प्रकाशमानो वृद्धिं प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जिह्वानां
 कुटिलानां मेघेषु तिर्यगवस्थितानां तासामपामुपस्थ उत्संगे स्वयशाः स्वायत्त-
 यशस्कोऽग्निरूर्द्धं ऊर्द्धज्वलनः सन् । स्वकारणभूतास्वप्सु तिर्यगवस्थितास्वपि
 स्वयमूर्द्धं ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं विशेषिकैः । अग्रेरूर्द्धज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं ।
 अणुमनसोराद्यं कर्मतान्यदृष्टकारितानीति । अपि च । उभे द्यावापृथिव्या त्वष्टुर्दी-
 प्राज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादग्नेर्विभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदनंतरमुत्पन्नं सिंहं
 सहनशीलमभिवचनशीलं तमग्निं प्रतीची प्रत्यंचन्त्यौ प्रतिगच्छत्यावाभिमुख्येन
 प्राप्नुवंत्यौ जोषयेते । सेवेते । यास्कस्त्वाह । आविरावेदनात्तस्यो वर्धते चारुरासु
 चारु चरतेर्जिह्वं जिहीतेरूर्द्धं उच्छ्रितो भवति स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थान

उभे त्वष्टुर्विभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रतिजोषयेते द्यावापृथिव्याविति वाहो-
रात्रे इति वारणी इति वापि चेत प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते । नि० ८. १५. ।
इति ॥ आविष्टः । आविःशब्दाच्छंदसि । पा० ४. २. १०४. ९. । इति शैषिकस्त्यप् ।
ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । पा० ८. ३. १०१. । इति षत्वं । आमु । इदमोऽन्वादेश इत्य-
शदेशोऽनुदात्तः । विभक्तिश्च सुप्त्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । न चोडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं शङ्कनीयं । अंतोदात्तादिदंशब्दाद्धि तद्धिधीयते । प्रतीची । प्रति-
पूर्वादंचतेऽर्कृत्वगित्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसं-
ख्यानमिति ङीप् । अच इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरण
ङीप् उदात्तत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः । जोषयेते । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
स्वार्थे णिच् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

पष्ठीमुचमाह ॥

उभे भद्रे जोषयेते न मेने गावो न वाय्रा उप तस्युरविः ।
स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूवांजति यं दक्षिणतो हविभिः ॥ ६ ॥
उभे इति । भद्रे इति । जोषयेते इति । न । मेने इति । गावः । न । वाय्राः । उप । तस्युः । एवैः ।
सः । दक्षाणां । दक्षऽपतिः । बभूव । अंजति । यं । दक्षिणतः । हविःऽभिः ॥ ६ ॥

उभे अहश्च रात्रिश्च । यद्वा । उभे द्यावापृथिव्या । अरणी वा । भद्रे भजनीये
शोभनांग्यौ मेने स्त्रियौ जोषयेते न । सेवेते इय । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते
राजानमुभयतः सेवेते । एवं द्यावापृथिव्यावेनमग्निमुभयतः सेवेते इत्यर्थः । अपि
च वाय्रा हंभारवं कुर्वत्यो गावो न गावो यथैवैः स्वकीयैश्चरिचैरादरातिशयेन
स्वकीयान्वत्सानुपतस्युः । संगच्छन्ते । तथेममग्निं द्यावापृथिव्यावुपस्थिते भवतः ।
पूर्वं सेवनमात्रमुक्तं । इदानीं पुनर्गोनिदर्शनेन तच्चैवादरातिशयो द्योत्यते । अतः
सोऽग्निर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्बलाधिपतिर्बभूव । आसीत् । बलानां
मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्बभूवेत्यर्थः । यमग्निं दक्षिणत आहवनीयस्य
दक्षिणभागेऽवस्थिता ऋत्विजो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिरंजति । आर्दीकुर्वन्ति
तर्पयन्ति । सोऽग्निरिति पूर्वणान्वयः ॥ वाय्राः । वायु शब्दे । स्फायितंचीत्यादिना
रक् । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां वञ्चति भावे वन्प्रत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

उद्यंयमीति सवितेव बाहू उभे सिचौ यतते भीम ऋजन् ।

उच्छृक्रमत्कमजते सिमस्मान्नवा मातृभ्यो वसना जहाति ॥ ७ ॥

उत् । यंयमीति । सविता ऽ देव । बाहू इति । उभे इति । सिचौ । यतते । भीम । ऋजन् ।
उत् । शुक्रं । अत्कं । अजते । सिमस्मात् । नवा । मातृभ्यः । वसना । जहाति ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा बाहू बाहुस्थानीयान्गमीनुद्गमयति ।
तथायमौषसोऽग्निः स्वकीयानि तेजांस्युद्यंयमीति । भृशमुद्यतान्यूद्वाभिमुखानि
करोति । तदनंतरं भीमः सर्वेषां भयंकरोऽग्निरुभे सिचावुभे द्यावापृथिव्या ऋजन्
प्रसाधयन् स्वतेजसालंकुर्वन्त्यतते स्वव्यापारे प्रयतते । तदनंतरं सिमस्मात्सर्व-
स्माद्भूतजाताच्छुक्रं दीप्तिमत्कं सारभूतं रसमुदजते । ऊर्ध्वं रश्मिभिरादत्ते । अपि
च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो वृष्ट्युदकेभ्यः सकाशान्नवा नवानि प्रत्यग्राणि
वसना सर्वस्य जगत आच्छादकानि तेजांसि जहाति । उद्गमयति ॥ यंयमीति ।
यम उपरमे । अस्माद्यद्भुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा० १. ४. ८५. । इत्य-
भ्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वारेण लक्षणार्थं । सिचौ । षिच द्यारेण । सिंचतः
फलेन संयोजयत इति सिचौ द्यावापृथिव्या । क्तिप् चेति क्तिप् । यतते ।
यती प्रयत्ने । अत्कं । अत सातयगमने । इणभीकापाशन्त्यतिमर्चिभ्यः कन्निति
कन् । निह्वादाद्युदात्तत्वं । सिमस्मात् । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा
वसना । उभयत्र शेषद्वन्द्वसि बहुलमिति शेलोपः । जहाति । ओहाक् त्यागे ।
जौहोत्यादिकः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वेषं रूपं कृणुत उत्तरं यत्संपृचानः सदने गोभिरद्भिः ।

कविर्वृधं परि मर्मज्यते धीः सा देवताता समितिर्वभूव ॥ ८ ॥

त्वेषं रूपं कृणुते । उत्तरं । यत् । संऽपृचानः । सदने । गोभिः । अत्ऽभिः ।

कविः । वृधं । परि । मर्मज्यते । धीः । सा । देवताता । संऽइतिः । बभूव ॥ ८ ॥

सदनेऽतरिक्षे गोभिर्गोभीभिरद्भिर्मघस्थाभिः सह संपृचानो वैद्युतरूपेण संयुक्तः
सन् त्वेषं दीप्तिं सर्वद्रष्टुमशक्यमुत्तरमुत्कृष्टतरं रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते

करोति । तदान्ती कविः क्रांतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निर्बुध्नं सर्वस्योदकस्य
मूलं मूलभूतमंतरिक्षं परि मर्मज्यते । परितो माष्टिं स्वतेजसाच्छादयति ।
तस्याग्नेः सा देवताता । देवेन देवनशीलेनाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिर-
स्माभिः स्तुता सती समितिर्बभूव । तेजसां संहतिर्भवति ॥ संपंचानः । पृची
संपर्कः । रौधादिकः । अस्माच्चटः शानच् । अक्षोरलोप इत्यकारलोपः । सीदं-
त्यस्मिन् गंधर्वादय इति सदनमंतरिक्षं । अधिकरणे ल्युट् । मर्मज्यते । मृजृष्
शुद्धौ । अस्माद्यदि मर्मज्यते मर्मज्यमानास इति चोपसंख्यानं । पा० १.४. ९१. १. ।
इति निपातनादभ्यास्यस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता देवताता । तनातेः
कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया
कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उरु ते जयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयणोभिरिङ्गोऽद्व्येभिः पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ ९ ॥

उरु । ते । जयः । परि । एति । बुध्नं । वि । रोचमानं । महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयणः । भिः । इङ्गः । अद्व्येभिः । पायु । भिः । पाहि । अस्मान् ॥ ९ ॥

महिषस्य महतस्ते तव जयो राक्षसादीनामभिभावुकं विरोचमानं विशेषेण
दीप्यमानमुरु विस्तीर्णं धाम तेजो बुध्नमपां मूलभूतमंतरिक्षं पर्येति । परितो
व्याप्नोति । हे अग्ने । इङ्गोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः स्वयणोभिः
स्वकीयैरात्मीयैस्तेजोभिरस्मान्पाहि । राक्ष । कीदृशः । अद्व्येभिः । राक्षसादिभि-
रहिंसितैः । पायुभिः । पालनशक्तैः ॥ जयः । जि जि अभिभवे । असुन ।
अद्व्येभिः । दंभु दंभे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । अनिदितामिति
नलोपः । ऋषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

धन्वन्स्रोतः कृणुते गातुमूर्मिं शुक्रैर्मिभिरभि नक्षति क्षां ।

विश्वा सनानि जठरेषु धत्तेऽतर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १० ॥

धन्वन् । स्रोतः । कृणुते । गातुं । ऊर्मि । शुक्रैः । ऊर्मिऽभिः । अभि । नक्षति । क्षां ।
विश्व । सनानि । जठरेषु । धत्ते । अंतः । नवासु । चरति । प्रऽसृषु ॥ १० ॥

धन्वन् नभसि गातुं गमनशीलमूर्मिमुदकसंघमयमग्निः स्रोतः कृणुते । स्रो-
तसा प्रवाहरूपेण युक्तं करोति । शुक्रैर्निर्मलैरूर्मिभिस्तेजलसंघैः क्षां भूमि-
मभिनक्षति । अभिव्याप्नोति । स्वतेजोभिरंतरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन सर्वा
भूमिमभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चाद्विश्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् । सर्वा-
ण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्थापयति । तदर्थं नवासु वृक्ष्यनंतरमुत्पन्नानां प्रसृषु
सर्वेषामन्नानां प्रसवित्रीष्वोपधीषु पाकार्थमंतरिक्षरति । मध्ये वर्तते । अंतर-
वस्थितेन भौमाग्निना सर्वा ओपधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि
गत्यर्थाः । इदित्त्वानुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या
लुक् । धन्वांतरिक्षां धन्वंत्यस्मादाप इति यास्कः । नि० ५. ५. । निह्वादाद्युदात्तत्वं ।
गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मि । अर्तेरुच्चेति
मिप्रत्ययः । नक्षति । नक्ष गतौ ॥

एकादशीमृचमाह ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक अवसे वि भाहि ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥
एव । नः । अग्ने । संऽद्धा । वृधानः । रेवत् । पावक । अवसे । वि । भाहि ।
तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

हे पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण । एवैवमुक्तप्र-
कारेण वृधानो वर्धमानः सन् रेवत् रयिमते धनयुक्ताय नोऽस्माकं अव-
सेऽन्नाय विभाहि । विशेषेण दीप्यस्व । अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः ।
नोऽस्माकं तदन्नं मित्रादयो ममहंता । पूजयन्तां । रक्षन्त्वित्यर्थः । उतशब्दः
समुच्चये । पृथिवी च द्यौश्चेत्यर्थः ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घः ।
वृधानः । वृधेरन्तर्भावितरण्यार्थात्ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
चानश् । सार्वधातुकत्वेन डिह्वात्त्वधूपधगुणाभावः । लसार्वधातुकत्वाभावेनानु-
दात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मतौ बहुल-

मिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेशब्दाच्चेति मतुप उदात्तत्वं ।
मुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

स प्रलथेति नवचं तृतीयं मूक्तं कुत्सस्यार्पणं चैष्टुभं । द्रविणोदस्त्वगुणवि-
शिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । स प्रलथा नव द्रविणोदस
इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वमृक्तेन सहोक्तः मूक्तविनियोगः । व्यूढस्य
दशरात्रस्य षष्ठेऽह्न्याग्निमारुत इदं मूक्तं जातवेदस्यनिविधानं । व्यूढश्चेदिति
खंडे सूचितं । स प्रलथेत्याग्निमारुतं । आ० ८. ८. इति । स प्रलथा सहसा
जायमान इति जातवेदस्यं समानोदर्कमित्यादि ब्राह्मणं ॥ महापितृयज्ञे स्विष्ट-
कृत्स्थानीयस्य कव्यवाहनस्य स प्रलथेत्येषा याज्या । दक्षिणाग्निरिति खंडे सूचितं ।
स प्रलथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कव्यवाहनः । आ० २. १९. इति ॥

तामेतां मूक्ते प्रथमामुचमाह ॥

स प्रलथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि वळधत्त विश्वा ।

आपश्च मिचं धिषणा च साधन्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ १ ॥

सः । प्रलऽथा । सहसा । जायमानः । सद्यः । काव्यानि । वट् । अधत्त । विश्वा ।

आपः । च । मिचं । धिषणा । च । साधन् । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । ऽदां ॥ १ ॥

सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽग्निः सद्यस्तदानीमुत्पत्स्य-
नंतरमेव प्रलथा प्रल इव चिरंतन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः
क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि वट् सत्यमधत्त । अधारयत् । पूर्वं विद्यमान
इवाग्निरुत्पत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्यमकरोदित्यर्थः ।
इममग्निं विद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेष्ववस्थिता आपश्च धिषणा च या माध्य-
मिका वाक् सा च मिचं सखिभूतं साधन् । साधयंति । कुर्वन्ति । तमिमं द्रवि-
णोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देवा ऋत्विजो धारयन् । गार्हपत्यादिरूपेण
धारयन्ति । यद्वा देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविर्लक्षणस्य धनस्य
दातारं कृत्वा दूत्ये धारयन् । धारयन्ति ॥ प्रलथा । प्रलपूर्वविश्वेमात्याल् छंदसी-
तीवार्थं चाल्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनब्राह्मणादिभ्य

इति षज् । त्रित्वादाद्युदात्तत्वं । साधन् । विधु संराद्धौ । णौ सिध्यतेरपार-
लौकिक इत्यात्वं । लेट्वाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । छंदस्युभयथेति
शप आर्द्धधातुकत्वात्तेरनिटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति
द्रविणोदाः । दु गतौ । दुदक्षिभ्यामिनन् । छांदसः पूर्वपदस्य मुक् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति ददातेर्विच् । सकारांतं त्वमुनि कृते निष्पद्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्मनूनां ।

विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥

सः । पूर्वया । निऽविदा । कथ्यता । आयोः । इमाः । प्रऽजाः । अजनयत् । मनूनां ।
विवस्वता । चक्षसा । द्यां । अपः । च । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । ऽदां ॥ २ ॥

सोऽग्निः पूर्वया प्रथमयाग्निर्देवेभ्य इत्यादिकया निविदा कथ्यता गुणि-
निष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वतायोर्मनोः संबंधिनोक्थेन च स्तूयमानः
सोऽग्निर्मनूनां संबंधिनीरिमाः प्रजा अजनयत् । उदपादयत् । मनुना स्तुतः
सन् मानवीः सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता
विशेषेणाच्छादयता चक्षसात्मीयेन तेजसा द्यां द्युलोकमपश्चांतरिक्षं च व्याप्नो-
तीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कथ्यता । कु शब्दे ! अचो यदिति भावे यत् ।
कथं कवनं स्तुतिं करोति । तत्करोतीति णिच् । तदंतात् क्तिप् । बहुलमन्यत्रापि
संज्ञाच्छंदसोरिति णिलुक् । तत्तस्तुक् । धातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । आयोः । इण
गतौ । छंदसीण इत्युण्प्रत्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विण आरीराहुतमृजसानं ।

ऊर्जः पुत्रं भरतं सृप्रदानुं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ३ ॥

तं । ईळत । प्रथमं । यज्ञऽसाधं । विणः । आरीः । आऽहुतं । अृजसानं ।

ऊर्जः । पुत्रं । भरतं । सृप्रऽदानुं । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । ऽदां ॥ ३ ॥

हे विणः सर्वे मनुष्याः । आरीरग्निं स्वामिनं गच्छन्त्यो यूयं तमग्निमीळत ।
स्तुध्वं । कीदृशं । प्रथमं । सर्वेषु देवेषु मुख्यं । यज्ञसाधं । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः

साधकं निष्पादकं । आहुतं । हविर्भिस्तर्पितं । ऋजसानं । स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ।
 ऊर्जोऽन्नस्य पुत्रं । भुक्तेनान्नेन जाठराग्नेर्वर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । भरतं । हविषां
 भर्तारं । यद्वा प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां भर्तारं । श्रूयते च । एष प्राणो
 भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेष भरत इति । सृष्टदानुं । सर्पणशीलदानयुक्तं ।
 अविच्छेदेन धनानि प्रयच्छंतमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं ॥ ईळत । ईड स्तुतौ ।
 लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपो लुगभावः । यज्ञसाधं । यज्ञं
 साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः कृप् । णेरनिटीति णिलोपः । आरीः । ऋ
 गतौ । सूचिसूचीत्यादिना । पा० ३. १. २२. १. । यद् । यङोऽचि चेति चणश्च
 बहुल्यहणानुर्कषणादनेमित्तिको लुक् । प्रत्ययलक्षणेन द्विभावः । उरदत्वह-
 लादिशेषौ । रुयिकौ च लुकीति रुक् । यङ्लुगंतादौणादिकः किप्रत्ययः ।
 यणादेशे रो रीति रेफलोपः । ढलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वं । कृदिकारादाक्तन इति
 ङीष् । जसि वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । ऋजसानं ।
 ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । ऋजिवृधिमंदिसहिभ्यः किदिति कर्मण्यमानच । भरतं ।
 भृज् भरणे । भृमृदणीत्यादिनातच् । सृष्टदानुं । सृष्ट् गतौ । स्फायितं चीत्यादिना
 रक् । सृष्टो दानुर्दानं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

स मातरिश्वा पुरुवारपुष्टिर्विदक्तातुं तनयाय स्त्वित् ।

विशं गोपा जनिता रोदस्योर्देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ४ ॥

सः । मातरिश्वा पुरुवारऽपुष्टिः । विदत् । गातुं । तनयाय । स्वऽवित् ।

विशं । गोपाः । जनिता । रोदस्योः । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ४ ॥

सोऽग्निस्तनयायास्मदीयाय पुत्राय गातुमनुष्ठानमार्गं विदत् । लंभयतु ।
 कीदृशः । मातरिश्वा । मातरि सर्वस्य जगतो निर्मातर्यतरिक्षे श्वसन्वर्तमानः ।
 पुरुवारपुष्टिः । पुरुभिर्बहुभिर्वारा वरणीया पुष्टिरभिवृद्धिर्यस्य स तथोक्तः । स्त्वित् ।
 स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण लंभयिता । विशं सर्वासां प्रजानां गोपा गोपायिता
 रक्षिता । रोदस्योर्देवापृथिव्योर्जनिता जनयितोत्पादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥
 मातरिश्वा । श्वबुक्षन्नित्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वस प्राणन इत्यस्मात् कनिष्ठ-
 त्वयांतो निपात्यते । विदत् । विद् लाभे । अस्मादंतर्भावितख्यर्थाच्छांदसो लुङ् ।

लृदिक्त्वात् चुरङादेशः । पादादित्वान्निघाताभावः । जनिता । जनिता मंचे । पा० ६. ४. ५३. । इति तृचि णिलोपो निपात्यते ॥

पंचमीमुचमाह ॥

नक्तोपासा वर्णमामेम्यानि धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाशामा रुक्मो अंतर्वि भाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ ५ ॥

नक्तोपासा । वर्णं । आमामेम्यानि इत्याऽमेम्यानि । धापयेते इति । शिशुं । एकं । समीची इति संऽईची ।

द्यावाशामा । रुक्मः । अंतः । वि । भाति । देवाः । अग्निं । धारयन् । द्रविणः । उदां ॥ ५ ॥

नक्तोपासा रात्रिरहश्च वर्णं स्वकीयं स्वरूपमामेम्यानि परस्परं पुनःपुनर्हि-
संयौ समीची संगते संधिष्टे । एवंभूते अहस्त्रियामे एकं शिशुमहूः पुत्रमग्निं
धापयेते । हवींषि पाययेते । रुक्मो रोचमानः सोऽग्निर्द्यावाशामा द्यावा-
पृथिव्योरंतर्मध्ये विभाति । विशेषेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोपासा ।
नक्तति रात्रिनाम । नक्तोपाश्च नक्तोपसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
अन्येषामपीति सांहितिकमुपधादीर्घत्वं । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्र-
कृतिस्वरत्वं । आमामेम्यानि । मीड् हिंसायां । अस्माद्यद्गुगंताद्व्यत्ययेन शानच् ।
अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच इति यण् । अभ्यस्तानामादिरि-
त्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । धापयेते । धेट् पाने । अस्माख्यंतान्नि-
गरणचलनेति प्राप्तिरस्य परस्मैपदस्य पादिषु धेट् उपसंख्यानमिति वचनात् न
पादम्याद्भ्रमः । पा० १. ३. ८९. । इति प्रतिषेधः । अदुपदेशात्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे
णिच् एव स्वरः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । समीची । संपूर्वादंचतेऽ-
न्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । समः समीति सम्यादेशः ।
अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्त-
निवृत्तिस्वरेण डीप् उदात्तत्वं । पदकारस्य त्वयमभिप्रायः । उद ईदिति विधीय-
मानमीत्वं सम उत्तरस्यापंचतेर्व्यत्ययेन भवतीति । वा छंदसीति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वं । द्यावाशामा । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वोत्तरप-
दयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

रा॒यो बु॒धः सं॒गम॑नो व॒सूनां॑ य॒ज्ञस्य॑ के॒तुर्मन्म॑सा॒धनो॑ वेः ।

अ॒मृत॑त्वं रक्ष॑माणा॒स ए॒नं दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रय॒न्द्रवि॑णो॒दां ॥ ६ ॥

रा॒यः । बु॒धः । सं॒ऽगम॑नः । व॒सूनां॑ । य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुः । मन्म॑ऽसा॒धनः॑ । वेरि॑ति वेः ।

अ॒मृत॑ऽत्वं । रक्ष॑माणा॒सः । ए॒नं । दे॒वाः । अ॒ग्निं । धा॑रय॒न् । द्रवि॑णःऽदां ॥ ६ ॥

योऽग्नी रायो धनस्य बुधो मूलभूतः । आहुतिद्वारा सर्वेषां धनानां कार-
णत्वात् । वसूनां निवासहेतूनां धनानां संगमनः संगमयिता । स्तोतृणां प्राप-
यिता । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता जापयिता । चैरात्मानमभि-
गच्छतः पुरुषस्य मन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं
स्वकीयामरणत्वं रक्षमाणासः पालयन्तो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥
रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । संगमनः । नद्यादिलक्षणो ल्युः । वेः ।
वी गत्यादिषु । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ॥

सप्तमीमुचमाह ॥

नू च॑ पु॒रा च॑ स॒दनं॑ र॒यीणां॑ जा॒तस्य॑ च॒ जाय॑मानस्य च॒ क्षां ।

स॒तश्च॑ गो॒पां भ॑व॒तश्च॑ भू॒रर्दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रय॒न्द्रवि॑णो॒दां ॥ ७ ॥

नू । च॒ । पु॒रा । च॒ । स॒दनं॑ । र॒यीणां॑ । जा॒तस्य॑ । च॒ । जाय॑मानस्य । च॒ । क्षां ।

स॒तः । च॒ । गो॒पां । भ॑व॒तः । च॒ । भू॒रः । दे॒वाः । अ॒ग्निं । धा॑रय॒न् । द्रवि॑णःऽदां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदाय अद्येत्यस्यार्थः । नू चिदिति निपातः पुराणनवयोर्नू
च । नि० ४. १७. । इति यास्कः । नू चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां
धनानां सदनमावासस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमानस्योत्पद्यमा-
नस्य च क्षां निवासयितारं । सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य नित्यस्य चा-
काशदेर्भवतश्च सद्भावं प्राप्नुवतो भूररसंख्यातस्यान्यस्य च भूतजातस्य गोपां
गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां धनप्रदं । एवंगुणविशिष्टमग्निं देवा धारयन् ।
हविर्वोद्धृत्वेन धारयन्ति ॥ नू च । ऋचि तुनुषेति दीर्घः । रयीणां । नामन्यतर-
स्यामिति नाम उदात्तत्वं । क्षां । क्षि निवासगत्योः । अस्माक्षिच् । वृद्धाया-

देशी । ख्यंतात्किप् । शेरनिटीति णिलोपः । वेरपृक्तलोपावलि लोपो बली-
यानिति पूर्वं लोपो व्योर्वलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं ।
न पदांतद्विवचनवरेयलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा क्षै जै स्वै क्षये । अस्मात्किप् ।
आदेच इत्यात्वं । सतः । अस्तेः शतर्यदादित्वाच्छपो लुक् । असोरल्लोप इत्यका-
रलोपः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणोदा वीरवतीमिषं नो द्रविणोदा रासते दीर्घमायुः ॥ ८ ॥

द्रविणः ऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणः ऽदाः । सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणः ऽदाः । वीरऽवती । इषं । नः । द्रविणः ऽदाः । रासते । दीर्घं । आयुः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दाताग्निसुरस्य त्वरमाणस्य चलतो
जंगमस्य द्रविणसो बलस्य धनस्य वैकदेशं प्रयंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु ।
तथा द्रविणोदाः सनरस्य सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं
प्रयच्छतु । अपि च द्रविणोदा वीरवती वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तामिषमन्नं नोऽस्मभ्यं
प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते । प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर
त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य । वन षण् संभक्ती । कृदरादयश्च । उ०
५. ४१. । इत्यरन्प्रत्ययः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्प्रदागमः । सिद्धुलं लेटीति
सिप् । रासते । रा दाने । पूर्ववत्त्रेडि सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमीमृचमाह ॥

एवा नो अग्ने समिधा वृधानो रेवत्पावक अवंसे वि भाहि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावकः । अवंसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयं पूर्वसूक्ते । अक्षरार्थस्तु हे शोधकाग्ने । एवमस्माभिर्देवैर्न समिदा-
दिद्रव्येण वृधानो वर्धमानः सन् नोऽस्माकं धनयुक्तायान्नाय विशेषेण प्रकाशस्व ।

अस्माकं तदन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयन्तां । रक्षन्त्वित्यर्थः । तथा सिंधुरष्टे-
वता द्यावापृथिव्यौ च मामहंतां ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्थो वर्गः ॥

अप न इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्पे गायत्रं । शुचिगुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा
देवता । तथा चानुक्रांतं । अप नोऽष्टौ शुचये गायत्रमिति । विनियोगो
लैंगिकः ॥ अत्रेदमाख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान्यज्ञान्बवाधे । तां
हंतुमिंद्रोऽशक्तः सन् सर्वस्य मित्रभृतं कुत्समब्रवीदेपा त्वया हंतव्येति । स चाव-
धीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभृतः सन्
क्रूरमकार्षीरिति । तमृषिं शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा शो-
कमपागमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ञानवल्लिहंत्यचरत् ।
तामिंद्रः कया च मायया हंतुं नाशंसत् । अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस ।
तमब्रवीदित्यादि । तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि
सूचकारेण भारद्वाजेन दशमेऽहनि कर्तव्ये शांतिकर्मणि यजुर्वेदे पठितमेतत्सूक्तं
विनियुज्यते । नव च सूचाहुतीरप नः शोशुचदधमिति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

अप नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिं । अप नः शोशुचदधं ॥ १ ॥

अप नः । शोशुचत् । अघं । अग्ने । शुशुग्ध्या । आ । रयिं । अप नः । शोशुचत् । अघं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् । अस्मत्तो निर्गत्यास्मदीयं शत्रुं शो-
चयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् । शोकयस्त्वं सद्धिनश्यतु । अपि चास्माकं
रयिं धनमा समंताच्छुशुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयद्यो-
तनाय पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमघं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् । शुच
शोके । अस्माद्यङ्लुगंताल्लेद्युदागमः । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । अघं शोशुचदयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रती-
तेश्चादिलोपे विभाषेति निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्ता । लोटि
बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । हुल्भ्यो हेर्धिः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

मु॒ष्टे॒त्रि॒या सु॒गा॒तु॒या व॒सू॒या च॒ य॒ज्ञा॒महे । अ॒प नः॒ शो॒णु॒च॒द्घं ॥ २ ॥

मु॒ष्टे॒त्रि॒या । सु॒गा॒तु॒या । व॒सू॒या । च॒ । य॒ज्ञा॒महे । अ॒प । नः॒ । शो॒णु॒च॒त् । अ॒घं ॥ २ ॥

मु॒ष्टे॒त्रि॒या शो॒भन॒श्ले॒च्छ॒या सु॒गा॒तु॒या शो॒भन॒मा॒र्ग॒च्छ॒या व॒सू॒या च॒ ध॒ने॒च्छ॒या नि॒मि॒त्र॒भू॒त॒या च॒ य॒ज्ञा॒महे । अ॒ग्निं ह॒वि॒र्भिः पू॒ज॒या॒महे । य॒ज्ञा । मु॒ष्टे॒त्रि॒या दे॒व॒य॒ज्ञन॒ल॒क्ष्ण॒शो॒भन॒दे॒शसं॒व॒धि॒ना ह॒वि॒षा॒ग्निं य॒ज्ञा॒महे । नोऽ॒स्माक॒म॒घ॒म॒प॒शो॒णु॒च॒त् । वि॒न॒श॒य॒तु ॥ मु॒ष्टे॒त्रि॒या । शो॒भनं॑ श्ले॒च्छं॑ मु॒ष्टे॒त्रं॑ । तद्वि॒षये॒च्छा मु॒ष्टे॒त्रि॒या । मु॒प आ॒त्म॒नः क॒च । न छं॑द॒स्य॒पु॒त्र॒स्ये॒ती॒व॒दी॒र्घ॒योर्नि॒षे॒धः । व्य॒त्यये॒ने॒त्वं । क॒च॒जं॒तात् अ॒प्र॒त्य॒या॒दि॒ति भा॒वेऽ॒कार॒प्र॒त्य॒यः । तत॑ष्टाप् । सु॒पां सु॒लु॒गि॒ति तृ॒ती॒या॒या लुक् । ए॒वमु॒त्तर॒चा॒पि । य॒ज्ञा शो॒भनं॑ श्ले॒च्छ॒म॒स्या॒स्ती॒ति मु॒ष्टे॒त्रं॑ । इ॒या॒डि॒याजी॒का॒रा॒णामु॒प॒सं॒ख्य॒ान॒मि॒ति तृ॒ती॒या॒या डि॒या॒ज॒दे॒शः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्र॒ य॒ज्ञं॒दि॒ष्ट ए॒षां प्रा॒म्मा॒का॒सश्च॒ सूर॒यः । अ॒प नः॒ शो॒णु॒च॒द्घं ॥ ३ ॥

प्र॒ । य॒त् । भं॑दि॒ष्टः । ए॒षां । प्र॒ । अ॒स्मा॒का॒सः । च॒ । सूर॒यः । अ॒प । नः॒ । शो॒णु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ३ ॥

यद्य॒थे॒षां स्तो॒तृ॒णां म॒ध्येऽयं॑ कु॒त्सः प्र॒भं॑दि॒ष्टः प्र॒कर्षे॑ण स्तो॒तृ॒त॒मः । ए॒वम॒स्मा॒का॒सोऽ॒स्माकी॑नाः सूर॒यः स्तो॒ता॒रंश्च॒ प्र॒कर्षे॑ण स्तो॒तृ॒त॒मा भ॑वन्ति । अ॒न्य॒त्स॒मा॒नं ॥ भं॑दि॒ष्टः । भं॑द॒तिः स्तु॒ति॒क॒र्मा । भ॑दि॒ क॒त्या॒णे सु॒खे चे॒ति तु॒ धा॒तुः । अ॒स्मा॒तृ॒जं॒ता॒नु॒च्छं॑द॒मी॒ती॒ष्ठन् । तुरि॒ष्टे॒मे॒यः॒स्वि॒ति तृ॒लो॒पः । अ॒स्मा॒का॒सः । अ॒स्माकं॑ सं॒व॒धि॒नोऽ॒स्मा॒काः । तस्मि॑न्ना॒ग्निं च॒ यु॒ष्मा॒का॒स्मा॒का॒वि॒त्य॒स्मा॒का॒दे॒शः । छं॑द॒सोऽ॒ण॒प्र॒त्य॒य॒स्य लो॒पः । सं॒ज्ञा॒पूर्व॒कस्य॑ वि॒धेर॒नित्य॑त्वाद्बृ॒ह॒द्भा॒वः । आ॒ज॒से॒रमुक् । स्था॒नि॒व॒दा॒दे॒शेऽपि॑ म॒का॒रा॒न्प॒र॒स्या॒का॒र॒स्यो॒दा॒त्त॒त्वं । य॒ज्ञा ष॒ष्ठी॒ब॒हु॒व॒च॒नेऽ॒स्माकं॑ श॒ष्टस्य॑ म॒ध्यो॒दा॒त्त॒स्य दृ॒ष्ट॒त्वा॒त्स ए॒वा॒चा॒र्ये॒णा॒ति॒दि॒श्य॒ते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र॒ य॒ज्ञे अ॒ग्ने सूर॒यो जा॒ये॒महि॒ प्र ते॒ व॒यं । अ॒प नः॒ शो॒णु॒च॒द्घं ॥ ४ ॥

प्र॒ । य॒त् । ते॒ । अ॒ग्ने । सूर॒यः । जा॒ये॒महि॒ । प्र॒ । ते॒ । व॒यं । अ॒प । नः॒ । शो॒णु॒च॒त् । अ॒घं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते । पुत्रपौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति । ततो वयं च ते तव स्तोतारः संतः प्रजायेमहि । पुत्रपौत्रादिभिरुपेता भवेम ॥ जायेमहि । प्रार्थनायां लिङ् । श्यनि ज्ञाजनीर्ज्ञेति जादेशः । अदुपदे-
गाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र यदग्नेः सहस्वतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः गोशुचदघं ॥ ५ ॥

प्र। यत्। अग्नेः। सहस्वतः। विश्वतः। यन्ति। भानवः। अप। नः। गोशुचत्। अघं ॥ ५ ॥

सहस्वतः सहनवतः शबूनभिभवतोऽग्नेर्भानवो दीप्तयो विश्वतः सर्वतः सर्व-
स्मादपि प्रदेशात्प्रयन्ति । प्रकर्षणोद्गच्छन्ति । यद्यस्मादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसास्म-
दीयमघं नश्यतु ॥ यन्ति । इणो यण् । पा० ६. ४. ८१. इति यणादेशः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अप नः गोशुचदघं ॥ ६ ॥

त्वं। हि। विश्वतः। मुखः। विश्वतः। परिभूः। असि। अप। नः। गोशुचत्। अघं ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोज्वालः । तव मुखस्थानीयानां
ज्वालानां न कुचापि प्रतिहतिरस्ति । अतो हे विश्वतोमुखाग्ने विश्वतः सर्वतः
सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परिभूरसि । अस्माकं परियहीता भव । रक्षाको भवेत्यर्थः ।
अन्यत्समानं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारय । अप नः गोशुचदघं ॥ ७ ॥

द्विषः। नः। विश्वतः। मुखः। अति। नावाऽडव। पारय। अप। नः। गोशुचत्।

अघं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखाग्ने नावेव नावा नदीमिव द्विषः शबून्तोऽस्मा-
नतिपारय । अतिक्रमय्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥ नावाऽडव । सावेकान्न इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । पारय । पार तीर कर्मसमाप्ती ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

स नः सिंधुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये । अप नः शोशुचदुधं ॥ ८ ॥

सः।नः।सिंधुं३इव।नावया।अति।पर्ष।स्वस्तये।अप।नः।शोशुचत्।अधं॥८॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढीय प्रार्थ्यते । हे अग्ने स त्वं नोऽस्मान्नावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्तये होमार्थमतिपर्ष । शत्रून्तिक्रमय्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मान्प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकमधं पापं चापशोशुचत् । अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रुः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आङयाजया-
रामुपसंख्यानमिति तृतीयाया अयारादेशः । उपोक्तमं रिति । पा० ६. १. २११. ।
इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्षा । पृ पालनपूरणयोः । लोटि बहुलं छंदसीति शपः श्रोर-
भावः । सिद्धुलं लेटीति बहुलवचनात्सिप् । गुणः । द्वचोऽतस्तिङ् इति दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वानरस्येति तृचं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्षे चैष्टुभं । वैश्वानरगुणकोऽग्निः
शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । वैश्वानरस्य तृचं वैश्वानरीयमिति ।
बृहस्य चतुर्थेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्तं वैश्वानरीयनिविज्ञानं । बृहहश्चेदिति
खंडे सूचितं । वैश्वानरस्य सुमती क ई व्यक्ताः । आ० ८. ८. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवनानामभिः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य । सुऽमती । स्याम । राजा । हि । कं । भुवनानां । अभिऽश्रीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकांतरनेतृत्वेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्नेः
सुमती शोभनायामनुयहात्मिकायां बुद्धी स्याम । अनुयाहत्वेन वर्तमाना भवेम ।
हि कमित्येतद्विश्वार्थं । स हि वैश्वानरोऽभिः श्रीरभिः श्रयणीय आभिमुख्येन
सेवितव्यः सन्भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वा-
नरोऽग्निरितोऽस्मादरणिश्चमज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्विचष्टे । विशेषेण

पश्यति । प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते । संयतते संगच्छते । उद्यंतं वावादित्य-
मग्निरनुसमारोहतीति तैत्तिरीयकं । यद्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युत्पच्छति । सूर्यकि-
रणाश्चाधोमुखं प्रसरंति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्युषिर्ब्रूते ।
तथा च यास्कः । अमुतोऽमुथ रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषः । तयोर्भासोः
संसंगं दृष्ट्वैवमवस्यत् । नि० १. २३. इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य
सुमतौ स्यामेति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां संबंधी । नर संज्ञाया-
मिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यण् । सुमतौ । गोभना मतिः सुमतिः ।
तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मनक्तित्वित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु
तच्च कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं । तर्हि मतिर्मननं ।
भावे क्तिन् । गोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा सुमतिः । नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादित्वाच्छपो
लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति क्लोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपार्जन्या । तस्यां वैश्वानरस्य हविषः पृष्टो
दिवीति याज्या । चातुर्मास्यानीति खंडे सूचितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः
पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत । आ० २. १५. इति ॥ तामेतां द्वितीयामुचमाह ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेण ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेण ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तं ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निर्दिवि द्युलोक आदित्यात्मना पृष्टः संस्पृष्टः । यद्वा निषिक्तो
निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमी गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो
वा । तथा विश्वाः सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निराविवेण । पाकार्थमंतः-
प्रविष्टवान् । अंतःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः पच्यन्ते । सहसा
परेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो वैश्वानरो नोऽस्मान्दिवाहि रिषो हिं-
सतः शत्रोः पातु । रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावथस्मान्हिंसकात्पातु ॥
पृष्टः । स्पृश संस्पर्शने । छांदसः सकारलोपः । यद्वा पृषु सेचने । निष्ठायां यस्य
विभाषेतीदृप्रतिषेधः । दिवि । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण

इति विभक्तिरुदात्ता । रिषः । रिष हिंसायां । क्षिप् चेति क्षिप् । सावेकाच इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

विश्वानर तव तत्सत्यमस्त्वस्मान्नायो मघवानः सचंतां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

विश्वानर । तव । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः । मघऽवानः । सचंतां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे विश्वानर तव तत्त्वदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म सत्यमस्तु । अवितथफलं भवतु । ततोऽस्मान्मघवानो मघवंतो धनवंतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंतां । सेवंतां । एवं यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तत् मित्रोऽहरभिमानी देवो वरुणो रात्र्यभिमानी । अदितिरदीना देवमाता सिंधुः स्यंदनशीलोदकाभिमानी देवः । उतशब्दः समुच्चये । एते सर्वे मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतां । पालयंतामित्यर्थः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षष्ठो वर्गः ॥

जातवेदस इत्येकं षष्ठं मूक्तं मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्घं त्रैष्टुभं । जातवेदो-गुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । जातवेदस एका जातवेदस्यमेतदादीन्येकभूयांसि मूक्तसहस्रमेतत् कश्यपार्घमिति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वाग्निमारुते जातवेदस्यनिविद्धानात्पूर्वमेषा शंसनीया । सूचितं च । जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जातवेदस्यानां । आ० १. १. इति ॥

तामेतां प्रथमामृचमाह ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुं दुरितान्यग्निः ॥ १ ॥

जातऽवेदसे । सुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि । दहाति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुःऽगानि । विश्वा । नावाऽडव । सिंधुं । दुःऽइता । अति ।

अग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिचे । यद्वा जातेः सर्वे प्राणि-
भिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय वाग्रये लतारूपं सोमं मुनवाम । अभि-
षुणुयाम । जातवेदोगुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः । सोऽग्निररा-
तीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहाति । नितरां दहतु
भस्मीकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान्विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्ग-
मनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखान्यतिपर्यतु । अतिपारयतु । अतिक्रमय्य दुःखरहितं
सुखं प्रापयतु । तच्च दृष्टान्तः । नावेव सिंधुः । यथा कश्चित्कर्णधारो ग्राहादिभिर्दुष्ट-
सत्त्वैराकुलितां नदीं नावा तारयति । तद्वत् । तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभू-
तानि पापान्यस्मानग्निरतिपारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः ।
अथ निरुक्तं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वेनं विदुर्जाते जाते
विद्यते इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्या वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः
पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० १. १९९ ॥
जातवेदसे । जातानि वेत्तीति जातवेदाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
चेति वचनात्कारकपूर्वाद्धेतोरमुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । अरातीयतः । न
विद्यते रातिदानं यस्येत्यरातिः शत्रुः । तमिवास्मानाचरति । उपमानादा-
चारे । पा० ३. १. १०. उपमानभूतात्कर्मणः क्वच । क्वजंतात्तटः शत्रु । शत्रुरनुम
इति डस उदात्तत्वं । दहाति । दह भस्मीकरणे । लेट्छाडागमः । विद्यते लभ्यत
इति वेदो धनं । विदू लाभे । औणादिकः कर्जयमुन् । पर्यत । पृ पालनपूर-
णयोः । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्नेट्छाडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप । दुर्गाणि ।
दुःखेन गम्यत एष्विति सुदुरोरधिकरण इति गमेडः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥

स यो वृषेत्येकोनविंशत्यृचं सप्तमं मूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । स यो वृषैकोना
वर्षागिरा ऋजाश्चांवरीषसहदेवभयमानमुराधस इति । वृषागिरो महाराजस्य
पुत्रभृता ऋजाश्चादयः पंच राजर्षयः सहदे मूक्तं ददृशुः । अतस्तेऽस्य मूक्तस्य
ऋषयः । उक्तं ह्यार्षानुक्रमण्यां । मूक्तं स यो वृषेत्येतत्पंच वर्षागिरा विदुः ।
नियुक्ता नामधेयैः स्वरपि चैतत्त्यदित्युचीति । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । इन्द्रो
देवता ॥ दशराचस्य षष्ठेऽहनि मरुत्वतीय इदं मूक्तं । तथा च मूचितं । यं त्वं
रथमिन्द्र स यो वृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतीयं । आ० ८. १. इति ॥

‘ तच्च प्रथमामुचमाह ॥

स यो वृषा वृषण्येभिः समोका महो दिवः पृथिव्याश्च सम्राट् ।

सतीनसत्वा हव्यो भरेषु मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । वृषा । वृषण्येभिः । संऽओकाः । महः । दिवः । पृथिव्याः । च । संऽराट् ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १ ॥

य इन्द्रो वृषा कामानां वर्पिता वृषण्येभिर्वृष्णि भवैर्वीर्यैः समोकाः सम्यक् समवेतः संगतः । महो महतो दिवो द्युलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेश्च सम्राडीश्वरः । सतीनसत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा सादयिता गमयिता । भरेषु संग्रामेषु हव्यः सर्वैः स्तोतृभिराह्वातव्यः । एवंभूतो मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तः स इन्द्रो नाऽस्माकमृती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥ वृषण्येभिः । वृषन्-गच्छाद्भवे छंदमीति यत । अत्रोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पूजायां । क्षिप् । यद्वा महच्छब्देऽच्छब्दलोपः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सम्राट् । सो राज्ञि समः क्वाविति राजतो क्बिन्त उत्तरपदे समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनुस्वारवाधनार्थं । सतीनसत्वा । षट् विगणगत्यवसादनेषु । मेघेषु निषीदतीति सतीनं वृष्ट्युदकं । औणादिक ईनप्रत्ययस्तकारांतादेशश्च । यद्वा सती माध्यमिका वाक् । सा इना ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंवद्भावाभावः । तत्सत्वा । सदेरंतर्भावितरण्यार्थात् ईरसद्योस्तुट् चेत्यौणादिको वनिप् तुडागमश्च । मरुद्धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मरुत्वान् । मय इति मतुपो वत् । ऊती । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । सुपां मुलुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यस्यानाप्रः सूर्यस्यैव यामो भरेभरे वृचहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनाप्रः । सूर्यस्यऽइव । यामः । भरेऽभरे । वृचऽहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्ऽतमः । सखिऽभिः । स्वेभिः । एवैः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिरनामः परैरप्राप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्येन
प्राप्तुं शक्यते तद्वत् । स्वभिरात्मीयैरेवैर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह
वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्षिता । भरे भरे सर्वेषु संग्रामेषु वृत्रहा शत्रूणां
हंता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः । एवंभूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वा-
निन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामः । या प्रापणे । अतिस्तुस्वित्यादिना
भावे मन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । शुष्मः । शुप शोषणे । अविमिविमिश्रु-
षिभ्यः क्तिदिति मन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं । अस्ति । यद्वृत्तयोगादनिघातः ।
वृषंतमः । वृषन्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाद्वस्येति नुट् । एवैः । इण गतौ ।
इणशीङ्भ्यां वन् ॥

तृतीयामुचमाह ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुधानाः पंथासो यंति शवसापरीताः ।

तरहेष्वाः सासहिः पौंस्येभिर्मरुत्वान्नो भवत्विदं ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुधानाः । पंथासः । यंति । शवसा । अपरीताः ।

तरत्स्वेष्वाः । सासहिः । पौंस्येभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इदं । ऊती ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पंथासो रश्मयो रेतसो वृष्ट्युदकानि दुधाना दुहंतः प्रवर्षतो यंति ।
निर्गच्छन्ति । द्युलोकादितस्ततः प्रसरन्ति । तत्र दृष्टांतः । दिवो न । यथा द्योत-
मानस्य सूर्यस्य किरणा वृष्टिं कुर्वन्तो नभःस्थलान्निर्गच्छन्ति तद्वत् । कीदृश
रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः । अपरीताः । परैरनभिगताः । दुःप्रापा इत्यर्थः ।
सोऽयमिन्द्रस्तरहेष्वा स्वेष्वासि शत्रून्तरन् । जितशत्रुक इत्यर्थः । पौंस्येभिर्वलैः सा-
सहिः शत्रूणामभिभविता । एवंभूतो मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥
रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री गतिरेषणयोः । सुरीभ्यां
नुट् चेत्यमुन् तुडागमश्च । शसो व्यत्ययेन इसादेशः । दुधानाः । दुह प्रपूरणे ।
कर्तरि लट् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादेराकृतिग-
णत्वादाद्युदात्तत्वं । पंथासः । पतन्तीति पंथानो रश्मयः । पतेस्थ चेतीनिप्रत्ययः ।
थकारांतादेशश्च । जसि पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं । आज्ञसेरमुक् । यद्वा
पंथान इत्यथ वर्षेष्वापत्त्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्या-
द्युदात्तत्वं । सासहिः । सह अभिभवे । उत्सर्गश्छंदसीति वचनादाहगमहन इति
किप्रत्ययः । लिङ्ङ्वावाङ्निर्वचनं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सो अंगिरोभिर्गिरस्तमो भृष्टा वृषभिः सखिभिः सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मी गातुभिर्ज्येष्ठो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ४ ॥

सः। अंगिरः ऽभिः। अंगिरः ऽतमः। भृत्। वृषा। वृष ऽभिः। सखि ऽभिः। सखा। सन्।

ऋग्मि ऽभिः। ऋग्मी। गातु ऽभिः। ज्येष्ठः। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥ ४ ॥

स इंद्रो ऽंगिरोभिः । अंगंति गच्छंतीत्यंगिरसो गंतारः । तेभ्यो ऽप्यंगिरस्तमो ऽभृत् । अतिशयेन गंता भवति । वृषभिर्वृषा वर्षितृभ्यो ऽप्यतिशयेन वर्षिता । सखिभिः समानख्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्यो ऽपि सखातिशयेन हितकारी । एवंभूतः सन् ऋग्मिभिरर्चनीयेभ्यो ऽपि ऋग्यर्चनीयो भवति । गातुभिर्गातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्यो ऽपि ज्येष्ठो ऽतिशयेन स्तोतव्यः । एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिंद्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः । अंगि रगि लगि गत्यर्थाः । अंगिरा अप्सराः । उ० ४. २३५. २३६. । इत्यौणादिको ऽसुप्रत्ययो निपात्यते । उदमादिषु सर्वत्र पंचम्यर्थे तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच स्तुतौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात्कुत्वं ज्ञत्वं च । गातुभिः । गा स्तुतौ । कमिमनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

स सृनुभिर्न रुद्रेभिर्ऋभ्वा नृषाद्ये सासहान् अमित्रान् ।

सनीळेभिः श्रवस्यानि तूर्वन्मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ५ ॥

सः। सृनु ऽभिः। न। रुद्रेभिः। ऋभ्वा। नृ ऽसह्ये। सासहान्। अमित्रान्।

स ऽनीळेभिः। श्रवस्यानि। तूर्वन्। मरुत्वान्। नः। भवतु। इंद्रः। ऊती ॥ ५ ॥

सृनुभिर्न पुत्रैरिव रुद्रेभी रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्युक्त ऋभ्वा महान् । एवंभूतः स इंद्रो नृषाद्ये नृभिः पुरुषैः सोढव्ये संयामे ऽमित्रान् शत्रून् सासहान् अभूतवान् । अपि च सनीळेभिः समाननिलयैर्मरुद्भिः सह श्रवस्यानि । श्रव इत्यन्ननाम । तद्धेतुभूतान्युदकानि तूर्वन् मेघात्प्रच्यावयन् मरुत्वानिंद्रो ऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ नृषाद्ये । षह मर्षणे । शकिसहोश्चेति कर्मणि यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य दीर्घत्वं । यतो ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

सासहान् । षह अभिभवे । लिटः क्सुः । अभ्यासदीर्घत्वं छांदसं । अमिचान् ।
मिचारेणेषु न संतीत्यमिचाः । नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
सनीक्रेभिः । समानं नीकं येषां ते सनीकाः । समानस्य छंदसीति सभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स मन्युमीः समदनस्य कर्तास्माकेभिर्नृभिः सूर्यं सनत् ।

अस्मिन्नहन्सत्पतिः पुरुहूतो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ६ ॥

सः । मन्युऽमीः । सऽमदनस्य । कर्ता । अस्माकेभिः । नृऽभिः । सूर्यं । सनत् ।

अस्मिन् । अहन् । सत्पतिः । पुरुऽहूतः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता ऋजाश्वादयोऽनेन मृक्तेने-
द्रमस्तुवन् । स इन्द्रो मन्युमीः । मन्योः कोपस्य निर्माता । यद्वा । अभिमन्य-
मानस्य शत्रोर्हिसकः । अपि च । समदनस्य संयामस्य कर्ता । सत्पतिः सतां
पालयिता । पुरुहूतो बहुभिर्यजमानैराहूतः । एवंगुणविशिष्टः स अस्मिन्नहन्
अस्मिन्दिवसेऽस्माकेभिरस्माकिरस्मदीयेनृभिः पुरुषैः सूर्यं सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं
करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु दृष्टिनिरोधकमंधकारं संयोजयतु । स च मरुत्वानिन्द्रोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ मन्युमीः । 'मन्युं मिनातीति' मन्युमीः । मीञ् हिंसायां । क्षिप ।
समदनस्य । सह माद्यंत्यस्मिन्निति समदनः संयामः । मदी हर्षे । अधिकरणे
ल्युट् । सहस्य सः संज्ञायां । पा० ६. ३. १८. । इति सभावः । अस्माकेभिः ।
तस्मिन्निणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्मच्छब्दस्यास्माकादेशः । संज्ञापृर्वक्तव्य
विधेरनित्यत्वाद्बृहद्भावः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । स्वरस्तु प्रास्मा-
कासश्च सूरयः । ऋ० १. ९१. ३. । इत्यत्रोक्तः । सनत् । वन षण् संभक्तौ । लेट्-
डागमः । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । पत्यावैश्वर्ये इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तमृतयो रणयञ्छूरसाती तं क्षेमस्य क्षितयः कृण्वत चां ।

स विश्वस्य कर्णस्येश एको मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ७ ॥

तं । ऊतयः । रणयन् । शूरऽसाती । तं । श्लेमस्य । क्षितयः । कृण्वत । चां ।
सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १ ॥

तमिन्द्रं शूरसाती शूरवीरिपुरुषैः संभजनीये संयाम ऊतयो गंतारो मरुतो
रणयन् । रमयति । यद्वा प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपं शब्दमिन्द्रमुद्दिश्य
कुर्वति । अपि च क्षितयो मनुष्यास्तमिन्द्रं श्लेमस्य रक्षणीयस्य सर्वस्य धनस्य
चां चातारं कृण्वत । कुर्वति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । स
इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य करुणस्याभिमतफलनिष्पादनरूपस्य कर्मण एकोऽसहाय
एवेण । ईशे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ऊतयः । अवतेर्गत्यर्थात् कृत्यल्युटो बहुलमिति
कर्तरि क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । ज्वरत्वरत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् ।
ऊतियूतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा कर्तरि क्तिच् । रणयन् । रमतेर्हंतुमणि-
जंतावर्तमाने छांदसो लङ् । अंत्यविकारश्छांदसः । यद्वा । रण शब्दार्थः ।
अस्मास्मिजंतात्पूर्ववत् । चां । चिङ् पालने । चायत इति चाः । क्षिप् चेति
चशब्देन हृदिग्रहणानुर्कर्षणान्निरूपपदादपि क्षिप् । करुणस्य । दुकृञ् करणे ।
कृवृदारिभ्य उनन्निति भाव उनन् । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ईशे । ईश ऐश्वर्यं ।
लोपस्त आत्मनेपदध्विति तलोपः ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

तमस्मिन् शवस उत्सवेषु नरो नरमवसे तं धनाय ।
सो अंधे चित्तमसि ज्योतिर्विदन्मरुत्वान्नो भवत्विन्द्र ऊती ॥ ८ ॥
तं । अस्मिन् । शवसः । उत्सवेषु । नरः । नरं । अवसे । तं । धनाय ।
सः । अंधे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारः शवसो बलस्य संबंधिषूत्सवेषु संयामेषु नरं जयस्य
नेतारं तमिन्द्रमस्मिन् । आप्नुवन्ति । किमर्थं । अवसे । अन्नार्थं रक्षणार्थं वा ।
तथा धनाय । धनार्थं च तमिन्द्रं प्राप्नुवन्ति । यस्मात्स इन्द्रस्तमसि हृदिप्रतिबंधकेऽंधे
चित् आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकरेऽपि संयामे ज्योतिर्विजयलक्षणं प्रकाशं
विदत् । लभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अस्मिन् । आप्नु
व्याप्नौ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदं । व्यत्ययेन कसप्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोर्ह्रस्वत्वं ।

विदत् । विट् लाभे । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने छांदसो लुङ् ।
लृदिच्चाञ्चैरङादिशः । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यङभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

स स॒व्येन॑ यमति॒ ब्राध॑तश्चित्स दक्षि॒णे संगृ॑भीता कृतानि ।

स की॒रिणा॑ चित्सनिता॒ धनानि॑ म॒रुत्वान्नो॑ भव॒त्विदं॑ ऊ॒ती ॥ ९ ॥

सः । स॒व्येन॑ । यम॒ति । ब्राध॑तः । चि॒त् । सः । दक्षि॒णे । सं॒गृ॒भीता । कृ॒तानि॑ ।

सः । की॒रिणा॑ । चि॒त् । स॒निता॑ । धनानि॑ । म॒रुत्वान् । नः । भव॒तु । इदं॑ । ऊ॒ती ॥ ९ ॥

स इदं: सव्येन वामहस्तेनैकहस्तेन ब्राधतश्चित् हिंसतो महतः शत्रून्पि यमति । नियमयति । तथा स इदो दक्षिणे दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानः कृतानि हवीषि संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इदं: कीरिणा चित् कीर्तयित्वा स्तोत्रा च स्तुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीलो भवति । हविःप्रदातृणामिव स्तोत्रणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टं ॥ यमति । यम, उपरमे । शिच्यमंतत्वान्मिच्चे मितं ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाखेरनिटीति णिलोपः । ब्राधतः । वृधु वृद्धौ । अस्मादतिप्रत्यय आणादिक आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । संगृभीता । यह उपादाने । लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । लिङः सलोप इति सलोपः । यहिज्यादिना संप्रसारणं । हयहोर्भ इति भत्व । अचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः । सनिता । पणु दाने । ताच्छीलिकस्तृन् । धनानि । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

दशमीमृचमाह ॥

स यामे॒भिः स॒निता॒ स रथे॑भिर्विदे॒ विश्वा॑भिः कृष्टिभि॒र्नव॑द्य ।

स पौ॒स्येभि॑रभिभूर॒णस्ती॑र्म॒रुत्वान्नो॑ भव॒त्विदं॑ ऊ॒ती ॥ १० ॥

सः । यामे॒भिः । स॒निता॑ । सः । रथे॑भिः । वि॒दे । विश्वा॑भिः । कृष्टि॑भिः । नु॒ । अ॒द्य ।

सः । पौ॒स्येभिः॑ । अ॒भि॒भूः । अ॒णस्तीः॑ । म॒रुत्वान् । नः । भव॒तु । इदं॑ । ऊ॒ती ॥ १० ॥

स इदो यामेभिर्मरुत्संघैः सह सनिता फलानां प्रदाता भवति । स चाद्यास्मिन्नहनि नु क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः सर्वैर्मनुष्यै रथेभिरिदं संबंधिभी रथैः कारणभूतैर्विदे । विज्ञायते । अपि च स इदं: पौंस्येभिः स्वकीयैर्बलैरणस्तीरणंस-

नीयान् शत्रून्भिभूः । अभिभवन्वर्तते । मरुत्वान्स इन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ यामेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । यामादीनां च । फि० २. १५. । इत्याद्युदात्तत्वं । विदे । विद् ज्ञाने । कर्मणि लट् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे नवमो वर्गः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

स जामिभिर्यत्समजाति मीळहेऽजामिभिर्वा पुरुहूत एवैः ।

अपां तोकस्य तनयस्य जेषे मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ ११ ॥

सः । जामिऽभिः । यत् । संऽअजाति । मीळहे । अजामिऽभिः । वा । पुरुऽहूतः । एवैः ।

अपां । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ ११ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यजमानिराहूतः स इन्द्रो मीळहे संयामे । मीळहमिति धन-
नाम । तं जेतुत्वात्संयामोऽपि मीळहगच्छेन्नोच्यते । जामिभिर्विधुभिरजामिभिर्वा
बांधवरहितैर्वैर्युद्धार्थं मरुद्भिः सह यद्यदा समजाति संगच्छते । तेषामुभयवि-
धानामपामिन्द्रं प्राप्नुवतां पुरुषाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य च जेषे
जयप्राप्तये स इन्द्रो भवति । किमु वक्तव्यमस्माकं स्तोतृतमानां जयो भवतीति ।
अन्यत्समानं ॥ समजाति । अज गतिशेषणयोः । लेट्वाडागमः । जेषे । जि
जये । औणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थ्यर्थं सप्तमी । यद्वा । जेषु णेषु प्रेषु गतौ ।
क्लिप् चेति क्लिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

स वज्रभृदस्युहा भीम उयः सहस्रचेताः शतनीथ ऋभ्वा ।

चम्रीषो न शर्वसा पांचजन्यो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १२ ॥

सः । वज्रऽभृत् । दस्युऽहा । भीमः । उयः । सहस्रऽचेताः । शतऽनीथः । ऋभ्वा ।

चम्रीषः । न । शर्वसा । पांचऽजन्यः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १२ ॥

स इन्द्रो वज्रभृत् अन्यैर्भर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता । दस्युहा दस्यूनामुपक्षप-
यितृणामसुराणां हन्ता । भीमः सर्वेषां भयहेतुः । उय उद्गूणतेजाः । सहस्रचेता

बहुविधज्ञानः । सर्वज्ञ इत्यर्थः । गतनीथ । बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा । ऋभ्वा ।
 उरु भासमानो महान्वा । चक्षीषो न चम्वां चमसे रसात्मनावस्थितः सोम इव
 शवसा बलेन पांचजन्यः । गंधर्वा अप्सरसो देवा असुरा रक्षांसि पंच जनाः ।
 निषादपंचमाश्रितारो वर्णा वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः स मरुत्वानिद्रो
 नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा । बहुलं छंदसीति हंतेः क्तिप् । भीमः ।
 जिभी भये । भीमादयोऽपादान इत्यपादाने भियः पुग्वेति मक् । गतनीथः ।
 णीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाणिभ्यः कथन्निति कथन्प्रत्ययः । चक्षीषः । इष
 गतौ । चम्वामिष्यति गच्छतीति चक्षीषः । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः । वर्णव्या-
 पत्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा चमेरौणादिक ईषन्प्रत्ययः । पूर्ववद्रेफः । पांचजन्यः ।
 भवार्थे वहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । पा० ४. ३. ५८. ३. । इति त्र्यप्रत्ययः ।
 जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

तस्य वज्रः क्रंदति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो रवथः शिमीवान् ।

तं संचंते सनयस्तं धनानि मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रंदति । स्मत् । स्वःऽसाः । दिवः । न । त्वेषः । रवथः । शिमीऽवान् ।

तं । संचंते । सनयः । तं । धनानि । मरुत्वान् । नः । भवतु । इद्रं । ऊती ॥ १३ ॥

तस्येन्द्रस्य वज्रः कुलिशः स्मत् भृशं क्रंदति । शवूनाक्रंदयति । रोदयतीत्यर्थः ।
 य इद्रः स्वर्षाः शोभनस्योदकस्य दाता । दिवो न दिवः संबन्धी सूर्य इव त्वेषो
 दीप्तः । रवथः शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता । शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम ।
 लोकानुयाहकेन कर्मणा युक्तः । तमिंद्रं सनयो धनस्य दानानि संचंते । सेवंते ।
 तथा तं धनानि च सेवंते । स मरुत्वानिद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति ।
 कदि क्रदि क्रदि आह्वाने रोदने च । छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्खेरनि-
 टीति णिलोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वादत्तेर्विच् । सुध्वृति गच्छतीति स्वरुदकं । तत्स-
 नोतीति स्वर्षाः । षणु दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् । विदुनोरनुनासिक-
 स्यादित्यात्वं । सनोतेरन इति षत्वं । त्वेषः । त्विष दीप्तौ । पचाद्यच् । रवथः । रु
 शब्दे । शीङ्शपिरुगमिर्वचिजीविप्राणिभ्योऽथ इत्यथप्रत्ययः । गुणावादेशौ ।
 सनयः । सनोतेर्भाव औणादिक इप्रत्ययः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यस्याज्रसं शवसा मानमुक्थं परिभुजद्रोदसी विश्वतः सी ।

स पारिषाक्तुभिर्मंदसानो मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १४ ॥

यस्य । अज्रसं । शवसा । मानं । उक्थं । परिऽभुजत् । रोदसी इति । विश्वतः । सी ।

सः । पारिषत् । ऋतुऽभिः । मंदसानः । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्योक्थं प्रशस्यं शवसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं सर्वेषां बल-
स्योपमानभूतं वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतः सीमजस्रमनवरतं परिभुजत्
परितः सर्वतो भुनक्ति पालयति । स इंद्रः ऋतुभिरस्माभिः कृतैर्यागैर्मंदसानो
मोदमानः संपारिषत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणे । पातृ-
तुदिवचीत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । परिभुजत् ।
भुज पालनाभ्यवहारयोः । लेट्यडागमः । व्यत्ययेन शः । पारिषत् । पार तीर
कर्मसमाप्ता । लेट्यडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । तस्याईधातुक्त्वादिद् ।
व्यत्ययेन णिलोपः । मंदमानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । ऋजि-
वृद्धिमंदिसहिभ्यः किदित्यसानच्प्रत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

न यस्य देवा देवता न मर्ता आपश्च न शवसो अंतमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वक्षसा क्षमो दिवश्च मरुत्वान्नो भवत्विद्रं ऊती ॥ १५ ॥

न । यस्य । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । च न । शवसः । अंतं । आपुः ।

सः । प्रऽरिक्ता । त्वक्षसा । क्षमः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः । भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्येन्द्रस्य शवसो बलस्यांतमवसानं देवा
वस्वाश्च देवगणा नापुः । नानागिरे । तथा मर्ता मनुष्या आपश्चनापोऽपि न
प्रापुः । स तादृश इंद्रस्त्वक्षसां शवूणां तनूकर्वात्मीयेन बलेन क्षमः पृथिव्या
दिवश्च स्वर्गस्य च प्ररिक्ता प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादयस्य बलम-
तिरिच्यत इत्यर्थः । मरुद्भिर्युक्तः स इंद्रो नोऽस्माकमूती ऊतये रक्षणाय भवतु ॥
देवता । देव एव देवता । देवात्तलिति स्वार्थे तल् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या
लुक् । मर्ताः । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निह्वादाद्यु-

दात्तत्वं । प्ररिक्ता । रिचिर् विरेचने । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति क्निप् । अन्य-
विकारश्चादसः । त्वक्षमा । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । असुन् । नित्वादाद्युदात्तत्वं ।
ल्लमः । ल्लमेति पृथिवीनाम । आतो धातोरित्यत्रात इति योगविभागादिष्टसिद्धि-
रित्यभिधानात् इमि भसंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा ल्लमायी विधूतने । अस्मात्क्लिप्
चेति क्लिप् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलि लोपः । अन्यत्समानं । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

रोहिच्छ्यावा मुमदंशुर्ललामीद्युष्टा राय ऋज्राश्वस्य ।

वृषण्वन्तं विभ्रती धृषु रथं मद्रा चिकेत नाहुपीषु विष्णु ॥ १६ ॥

रोहित् श्यावा मुमत् ऽअंशुः । ललामीः । द्युष्टा । राये । ऋज्र ऽअश्वस्य ।

वृषण् ऽवन्तं । विभ्रती । धृः ऽमु । रथं । मद्रा । चिकेत । नाहुपीषु । विष्णु ॥ १६ ॥

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्वयोरुभयविधवर्ण-
युक्त्यर्थः । मुमदंशुः । मुमत् स्वतः प्रांशुः । उक्तं च यास्केन । मुमत् स्वय-
मित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति । अतिदीर्घावयवा । ललामीः पुंड्रवती । अश्वभृ-
पणयुक्ता वा । द्युष्टा दिवि द्युलोके कृतनिवासा ऋज्राश्वस्यतत्संज्ञस्य राजर्षे राये
धनार्थं वृषण्वन्तं वृष्णा सेक्तेद्रेण युक्तं रथं धृषु युगसंबन्धिषु वहनप्रदेशेषु विभ्रती
वहन्ती मद्रा सर्वेषामाह्लादकर्यश्वपंक्तिर्नाहुपीषु । नहुषा मनुष्याः । तत्संबन्धिनीषु
सेनालक्षणासु प्रजामु चिकेत । ज्ञायते । ईदृश्याश्वपंक्त्या युक्त इन्द्रः संग्रामेष्व-
नुग्राहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामीः । ललामणच्छाच्छंदसीवनिपाविति
मत्वर्थीय इकारः । अञ्जन्तत्वात्सुलोपाभावः । द्युष्टा । श्नि निवासगत्योः । श्राणा-
दिको उपत्ययः । ततश्चाप् । ऋज्राश्वस्य । ऋज्र गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजं-
देत्यादिना रक्प्रत्ययातो निपातितः । ऋज्वा गतिमन्तोऽश्वा यस्य । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषण्वन्तं । अनो नुडिति मनुषो नुट् । चिकेत । कित ज्ञाने ।
इंदमि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

एतत्स्यत्तं इन्द्रं वृष्णं उक्थं वार्षागिरा अभि गृणन्ति राधः ।

ऋजाश्चः प्रष्टिभिरंबरीषः सहदेवो भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्णे । उक्थं । वार्षागिराः । अभि । गृणन्ति । राधः ।

ऋजऽअश्चः । प्रष्टिऽभिः । अंबरीषः । सहऽदेवः । भयमानः । सुऽराधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वृष्णः कामानां वर्धितुस्ते तव त्यक्तदेतदुक्थं स्तोत्रं राधः संराधकं त्वत्प्रीतिहेतुं वार्षागिरा वृषागिरो राज्ञः पुत्रा ऋजाश्चादयोऽभिगृणन्ति । आभिमुख्येन वदन्ति । वार्षागिरा इत्येतद्विवृणोति । ऋजाश्च एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः पार्श्वस्थैरन्यैर्ऋषिभिः सहेंद्रमस्तौत् । के ते पार्श्वस्थाः । अंबरीषादयश्चत्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः । तस्यापत्यमित्यणप्रत्ययः । गृणन्ति । गृ गण्डे । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोति समृद्धौ भवत्यनेनेति राधः । करणेऽमुन् । ऋजाश्चः । ऋजा गन्तिमंतोऽश्वा यस्य स तथोक्तः । अंबरीषः । अवि गण्डे । आणादिकोऽरीषन्प्रत्ययः । उ० ४. २९. । सहदेवः । देवैः सह वर्तत इति सहदेवः । वोपसर्जनस्येति विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः । जिभी भये । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थाद्व्यत्ययेन शानच् । बहुलं छंदसीति शपः श्लोभभावः । अदुपदेशाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं राधो यस्य । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टदशीमृचमाह ॥

दस्युञ्छिष्यंश्च पुरुहूत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा नि बर्हीत् ।

सनत्क्षेत्रं सखिभिः श्वित्येभिः सनत्सूर्यं सनत्पः सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्युन् । शिष्युन् । च । पुरुऽहूतः । एवैः । हत्वा । पृथिव्यां । शर्वा । नि । बर्हीत् ।

सनत् । क्षेत्रं । सखिऽभिः । श्वित्येभिः । सनत् । सूर्यं । सनत् । अपः । सुऽवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहूतो बहुभिर्यज्ञमानैराहूत इन्द्र एवैर्गमनशीलैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् पृथिव्यां भूमौ वर्तमानान्दस्युन्पक्षपयितृञ्छत्रून् शिष्यंश्च शमयितृन्वधकारिणो राक्षसादींश्च हत्वा प्रहृत्य तदनंतरं शर्वा हिंसकेन वज्रेण निबर्हीत् । अवधीत् । निबर्हयति

वधकर्मो । एवं शत्रून्निरस्य श्वित्येभिः श्वेतवर्णैरलंकारेण दीप्रांगैः सखिभिर्मि-
त्रभूतैर्मरुद्भिः सह क्षेपं शत्रूणां स्वभूतां भूमिं सनत् । समभाक्षीत् । तथा वृषेण
तिरोहितं सूर्यं तस्य वृचस्य हननेन सनत् । अभजत । प्राप्नवानित्यर्थः । तथा
सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो वृषेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि सनत् । सम-
भजत ॥ दस्यून् । दसु उपक्षये । यजिमनिशुं धिदसिजनिभ्यो युः । वृषादित्वादा-
द्युदात्तत्वं । शिम्यून् । शमु उपगमे । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः
शिम्युः । औणादिको युन्प्रत्ययः । वर्णव्यापत्याकारस्येत्वं । शर्वा । शृ हिंसायां ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् । सुपां सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । सनत् ।
वन षण् संभक्तौ । लिङि बहुलं छन्दस्यमाद्भ्योऽपीत्यडभावः । श्वित्येभिः ।
श्विता वर्णं । औणादिको नक्प्रत्ययः । श्वित्त्वं शुक्लवर्णमर्हतीति श्वित्याः । छन्दसि
चेति यः । सुवज्रः । आद्युदात्तं अछन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमुचमाह ॥

विश्वाहेंद्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

विश्वाहा सर्वकालीनोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्तास्तु । अधिवचनं पक्षपातेन
वचनं । यथोक्तं ब्राह्मणायाधिब्रूयादिति । सर्वदास्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो
भवतु । वयं चापरिहृता अकुटिलगतयः संतो वाजं हविलक्षणमन्नं सनुयाम ।
संभजामहे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयो मामहंतां । पूजितं
कुर्वन्तु ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । श्रेष्ठं-
दसि बहुलमिति शेलोपः । उपधादीर्घत्वं नलोपः । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदां-
तोदात्तत्वं । अपरिहृताः । ह्र कौटिल्ये । निष्ठायां परिहृताश्च । पा० १. २. ३२ ।
इति निपातनात् हुभावाभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सनुयाम ।
षण् दाने । लिङि तनादित्वादुप्रत्ययः । वन षण् संभक्तावित्यस्माद्वा व्यत्यये-
नोप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकादशो वर्गः ॥

प्र मंदिन इत्येकादशचमष्टमं सूक्तमांगिरसस्य कुत्सस्यार्धे । अष्टम्याद्याश्चतस्र-
स्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र मंदिन
एकादश कुत्सश्चतुस्त्रिष्टुवंतमाद्या गर्भसाविण्युपनिषत् ॥ दशरात्रस्य नवमेऽहनि
मरुत्वतीय एतत्सूक्तं । विश्वजित इति खंडे सूचितं । प्र मंदिन इमा उ त्वेति
मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

प्र मंदिने पितुमर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहं नृजिश्चना ।

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ १ ॥

प्र मंदिने । पितुऽमत । अर्चत । वचः । यः । कृष्णऽगर्भाः । निऽअहं । नृजिश्चना ।

अवस्यवः । वृषणं । वज्रऽदक्षिणं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋजिजः । मंदिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय पितुमर्च्यो हविलंक्षणेनाच्चे-
नोपेतं स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत । प्रकर्षणोच्चारयत । य इन्द्र ऋजिश्चनैतत्सं-
ज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः सन कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदमुरः । तेन
निषिक्तगर्भास्तदीया भार्या निरहन । अवधीत । कृष्णममुरं हत्वा पुत्राणामप्य-
नुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अप्यवधीदित्यर्थः । अवस्यवो रक्षणेच्छवो वयं
वृषणं कामानां वर्पितारं वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्व-
तमिदं सख्याय सख्युः कर्मणे हवामहे । आह्वयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुति
मोदमदस्वप्नकांतिगतिषु । आणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं यास्केन । मंदी मंद-
यतेः स्तुतिकर्मण इति । पितुमत । इस्वन्तुदभ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ।
कृष्णगर्भाः । कृष्णेन निषिक्ता गर्भा यामु तास्तथोक्ताः । परादिश्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवस्यवः । अवरोणादिको भावेऽमुन् । अव इच्छत्य-
वस्यति । मुप आत्मनः क्यच । आच्छंदसीत्युप्रत्ययः । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम
इति किरुत्यनादुपधादीर्घाभावः । सख्याय । सख्युः कर्म सख्यं । सख्युर्य इति
यप्रत्ययः । हवामहे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

यो व्यंसं जादषाणेन मन्युना यः शंबरं यो अहं न्पिप्रुमघ्नतं ।

इन्द्रो यः शुष्णमशुषं न्यावृणङ्गुरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ २ ॥

यः । विऽअंसं । जह्वाणेन । मनुना । यः । शंबरं । यः । अहन् । पिप्पुं । अव्रतं ।
इंद्रः । यः । शुष्णं । अशुष्पं । नि । अवृणक् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

य इन्द्रो जह्वाणेन प्रवृद्धेन मनुना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं वृत्रमहन् ।
अवधीत् । अपि च य इन्द्रः शंबरमेतत्संज्ञमसुरं चावधीत् । तथाव्रतं व्रतस्य
यागादेः कर्मणो विरोधिनं पिप्पुमेतत्संज्ञमसुरं च य इन्द्रोऽवधीत् । किंच य
इन्द्रोऽशुष्पं शोषणरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं न्यवृणक् ।
न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ व्यंसं ।
विगतोऽसौ यस्मात् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यण उदात्तस्वरितयोर्यण
इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जाह्वाणेन । हृष तुष्टौ । अत्र वृद्धार्थः । छंदसि
लिट् । लिटः कानच्चेति तस्य कानच्चादेशः । अन्येषामपि दृश्यते इति संहिता-
यामभ्यासस्य दीर्घत्वं । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अशुष्पं । शुष्प शोषणे । उगुपधलक्षणः
कः । शुष्पाः शोषका न संत्यस्येत्यशुष्पः । परादिछंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । अवृणक् । वृजी वर्जने । रौधादिकः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो यस्य सूर्यः ।

यस्येन्द्रस्य सिंधवः सश्रुति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य । व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इन्द्रस्य । सिंधवः । सश्रुति । व्रतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य महद्विपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावनुवर्तते । यस्य
चेन्द्रस्य व्रते नियमनरूपे कर्मणि वरुणो वर्तते । वरुणोऽपीन्द्रस्य नियमनं ना-
तिक्रामतीत्यर्थः । अपि च । सूर्योऽपि यस्येन्द्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येन्द्रस्य
व्रतं कर्म सिंधवो नद्यः सश्रुति । वचनव्यत्ययः । गच्छन्ति । सश्रुतिर्गच्छतिकर्मा ।
इन्द्रेणानुशिष्टाः प्रवहन्तीत्यर्थः । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ द्यावापृथिवी ।
द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । स चाद्युदात्तो
निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रत्ययांतोऽतोदात्तः । देवताङ्गि चेत्युभयपदप्रकृ-
तिस्वरत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः ।

वीक्रोश्चिदिंदो यो असुन्वतो वधो मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ४ ॥

यः । अश्वानां । यः । गवां । गोऽपतिः । वशी । यः । आरितः । कर्मणिऽकर्मणि । स्थिरः ।

वीक्रोः । चित् । इंदः । यः । असुन्वतः । वधः । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ४ ॥

य इंदोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इंदो गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः किंतु सर्वामामित्याह गवामिति । सर्वासां गवामधिपतिर्भवति । वशी । अपराधीनः । स्वतंत्र इत्यर्थः । अपि च य इंदः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो नैश्वल्येनावतिष्ठमान आरितः स्तुतिभिः प्रत्युतः प्राप्नो भवति । आरितः प्रत्युतः स्तोमानिति निरुक्तं । नि० ५. १५. । यश्चंदोऽसुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातृणां विरोधिनो वीक्रोश्चित् दृढस्यापि शत्रोर्वधो हन्ता तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ गवां । न गोश्वन्साववर्णेति विभक्तेरुदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । गोपतिः । पत्याविश्वस्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः । ऋ गतौ । अस्माख्यं तान्निष्ठा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्पुगागमाभावः । यद्वा । सूचिसूचिमूच्यद्व्यर्थश्रूणीतीनामिति विहितस्य यडो यडोऽचि चेत्यत्र चणच्चेन बहुल्यहणानुर्कर्षणादनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन मन्त्रडोरिति ऋ इत्येतस्य द्विर्वचन उरदत्वहलादिशेषयोः सतो रुयिकौ च लुंकीति रुक् । ततो निष्ठायां छांदस इडागमः । ऋकारस्य यणादेशः । रो रीत्यभ्यासरेफलोपः । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घत्वं । वधः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात् हनश्च वध इति कर्तर्यपवधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्पतिर्षो ब्रह्मणे प्रथमो गा अविंदत् ।

इंदो यो दस्यूरधराँ अवातिरन्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे । प्रथमः । गाः । अविंदत् ।

इंदः । यः । दस्यूरन् । अधरान् । अवऽअतिरत् । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्नसतः प्राणिजातस्य पतिः स्वामी यश्च ब्रह्मणे घ्रात्यणजातिभ्योऽंगिरोभ्यः प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहता गा अविंदत् । अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरसुर्युद्धा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च । इन्द्रो दस्युनुपक्षपयितृनसुरानधरान्निकृष्टान्कृत्वावातिरत् । अवधीत् । अवतिरतिर्वधकर्मा । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ जगतः । गमू मृषू गती । वर्तमाने पृषद्वृहन्महज्जगच्छतृवक्षेत्यतिप्रत्ययांती निपातितो जगच्छब्द आद्युदात्तः । प्राणतः । स्वस प्राणने । अन् च । अस्मान्नटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यः शूरेभिर्हव्यो यश्च भीरुभिर्यो धावद्भिर्हयते यश्च जिग्युभिः ।

इंद्रं यं विश्वा भुवनाभि संधुर्मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ६ ॥

यः। शूरेभिः। हव्यः। यः। च। भीरुऽभिः। यः। धावत्ऽभिः। हयते। यः। च। जिग्युऽभिः।

इंद्रं। यं। विश्वा। भुवना। अभि। सं। धुः। मरुत्वंतं। सख्याय। हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरेभिः शौर्योपेतैः पुरुषैर्हव्यो योद्धुमाद्भातव्यः । यश्च भीरुभिर्भयशीलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाद्भातव्यः । अपि च । य इन्द्रो धावद्भिः पराजयेन पलायमानैर्हयते रक्षार्थमाहयते । यश्च जिग्युभिः प्राप्नोतेराहयते । यं चेन्द्रं विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्वेषु स्वेषु कार्येष्वभिसंधुः । आभिमुख्येन स्थापयन्ति । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाद्भयामहे ॥ शूरेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । हव्यः । हयतेरचो यदिति ह्र इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । गुणे धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । भीरुभिः । भयः क्रुक्रुक्तौ । उ० २. ३२. इति क्रुप्रत्ययः । धावद्भिः । मृ गती । सतेर्वीगितायां शपि पाप्मेत्यादिना धावादेशः । शपः पिह्वादनुदात्तत्वं । शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । जिग्युभिः । जि जये । लिटः क्लृप्तः । द्विर्वचने सन्निदोर्जैरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । भिस्ययस्सयादित्वेन भत्वाङ्सोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । छान्दसोऽत्यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वादशो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषा तनुते पृथु जयः ।

इंद्रं मनीषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वंतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रऽदिशा । विऽचक्षणः । रुद्रेभिः । योषा । तनुते । पृथु । जयः ।

इंद्रं । मनीषा । अभि । अर्चति । श्रुतं । मरुत्वंतं । सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणामध्यात्मं प्राण-
रूपेण वर्तमानानां मरुतां । यद्वा रोदयितृणां प्राणानां । प्राणा हि शरी-
रान्निर्गताः संतो बंधुजनान् रोदयन्ति । प्रदिशा प्रदग्नेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहति ।
अंतरिक्षे गच्छति । तथा चाम्नायते । योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्रा-
णानादायोदेतीति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानं रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योषा माध्य-
मिका वाक् पृथु विस्तीर्णं जयो वेगं तनुते । विस्तारयति । प्रसंगाच्च मरुतां स्तुतिः ।
मरुद्भिः सह वर्तमानं श्रुतं प्रख्यातं सूर्यात्मानमिंद्रं मनीषा स्तुतिलक्षणा वाक्
अभ्यर्चति । आभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ प्रदिशा ।
दिश अतिसर्जने । संपदादिलक्षणो भावे क्रिप् । जयः । जि जि अभिभवे ।
जीयतेऽभिभूयतेऽनेनेति जयो वेगः । करणेऽमुन् । मनीषा । ईषा अक्षादि-
त्वात्प्रकृतिभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यद्वा मरुत्वः परमे सधस्ये यद्वावमे वृजने मादयासे ।

अत आ यास्यध्वरं नो अच्छा त्वाया हविश्चकृम सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधऽस्ये । यत् । वा । अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरं । नः । अच्छ । त्वाऽया । हविः । चकृम । सत्यऽराधः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वः । मरुद्भिर्युक्तेन्द्र परमं उत्कृष्टे सधस्ये सहस्थाने गृहे यद्वा यदि वा
मादयासे तृप्नो वर्तसे । यद्वा यदि वावमेऽर्वाचीने वृजने । वृज्यते रिक्तीक्रिय-
तेऽस्मिन्धनमिति वृजनं गृहं । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधात्स्था-
नाच्चोऽस्माकमध्वरं यज्ञमच्छाभिमुख्येनायाहि । आगच्छ । हे सत्यराधः सत्यधन-
त्वाया त्वत्कामनया वयं हविश्चकृम । कृतवन्तः ॥ मरुत्वः । मनुवसो हरिति

संबुद्धौ नकारस्य रुत्वं । सधस्थे । सुपि स्थ इति कप्रत्ययः । सध मादस्थयोऽङ्-
दसीति सहस्य सधादेशः । मादयासे । मद नृप्रियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ।
लेट्याडागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्तर-
पदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । अ प्रत्ययादित्यकार-
प्रत्ययः । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविश्चकुमा ब्रह्मवाहः ।

अधा नियुत्वः सगणो मरुद्भिरस्मिन्यज्ञे वहिषि मादयस्व ॥ ९ ॥

त्वाऽया । इन्द्र । सोमं । सुषुम । सुऽदक्ष । त्वाऽया । हविः । चकुम । ब्रह्मऽवाहः ।

अध । नियुत्वः । सऽगणः । मरुत्ऽभिः । अस्मिन् । यज्ञे । वहिषि । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे सुदक्ष शोभनवलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम । अभिषुतवन्तो वयं ।
हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मंत्ररूपेण स्तोत्रेणोत्तमानं प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया-
हवनीये पुरोडाशलक्षणं हविश्चकुम । कृतवन्तः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः ।
तद्वन्निद्र । अधानन्तरं मरुद्भिः सप्तगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः सगणो गणसहितः सन्न-
स्मिन्वर्तमाने यज्ञे वहिष्यास्तीर्णे दर्भ उपविश्य मादयस्व । तृप्नो भव ॥ सुषुमा ।
षुञ् अभिषवे । लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्येटोऽनित्यमागमणमनमिति वचना-
दभावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

मादयस्व हरिभिर्ये ते इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने ।

आ त्वा सुशिप्र हरयो वहंतूगन्ध्यानि प्रति नो जुषस्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरिऽभिः । ये । ते । इन्द्र । वि । ष्यस्व । शिप्रे इति । वि । सृजस्व । धेने इति ।

आ । त्वा । सुऽशिप्र । हरयः । वहंतु । उगन् । गन्ध्यानि । प्रति । नः । जुषस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र हरिभिर्यैः सह मादयस्व । तृप्नो भव । ये ते तव स्वभूताः । तदर्थं
शिप्रे हनू संहते विष्यस्व । सोमपानार्थं विवृते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते
जिह्वोपजिह्विके विमृजस्व । सोमपानार्थं विष्टिष्टे कुरु । हे सुशिप्र । शिप्रे हनू
नासिके वा । शोभनशिप्रेन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा आवहंतु । अस्मदीयं यज्ञं प्रापयंतु ।

त्वं चोशन् अस्मान्कामयमानो नोऽस्माकं हव्यानि हवीषि प्रतिजुषस्व । प्रत्येकं सेवस्व । मोदासिष्टाः ॥ विष्यस्व । षो अंतर्कर्मणि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । दिवा-
दिवात् श्यन् । श्रोतः श्यनीत्योकारलोपः । उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ॥

एकादशीमुचमाह ॥

मरुत्स्तोत्रस्य वृजनस्य गोपा वयमिन्द्रेण सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्ऽस्तोत्रस्य । वृजनस्य । गोपाः । वयं । इन्द्रेण । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः । तस्य वृजनस्य शत्रूणां
क्षेप्पुर्दिशस्य संबन्धिनो गोपा गोपायनीया रक्षणीया वयं तेन्द्रेण वाजमन्नं
सनुयाम । लभेमहि । यदेतदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयो द्यावा-
पृथिव्या च मामहंतां । पूजितं कुर्वतु ॥ वृजनस्य । वृजी वर्जने । कृपृवृजिमदि-
निधाऽभ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इमां त इत्येकादशर्चं नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्धमिन्द्रं । अंत्या त्रिष्टुप् शिष्टा दश
जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । इमां तेऽंत्या त्रिष्टुप्ति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत् आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शर्वसामदन्ननु ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । मही । अस्य । स्तोत्रे । धिषणा । यत् । ते । आनजे ।

तं । उत्ऽसवे । च । प्रऽसवे । च । ससहिं । इन्द्रं । देवासः । शर्वसा । अमदन् । अन्नं ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महतस्ते तवेमामिदानीं क्रियमाणां मही महती अत्यन्तोत्कृष्टां
धियं स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपादयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य
मम स्तोत्रे स्तुता यद्यस्मादानजे । अक्ता संश्लिष्टासीत् । तस्मान्नव प्रियां स्तुतिं
करोमीत्यर्थः । उत्तरोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः । सासहिं शत्रूणामभिभवितारं पूर्वोक्तं

तस्मिंदं देवासः कर्मसु दीप्यन्त ऋत्विजः शवसा स्तुतिभिः कीर्तनबलेनान्व-
मदन् । अनुक्रमेण हर्षं प्रापयन् । किमर्थं । उत्सवे च । उत्सवार्थमभिवृद्ध्यर्थं । प्रसवे
च । धनानां वृष्ट्युदकानां वोत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे । अंजू व्यक्तिप्रक्षणाकांतिग-
तिषु । अस्माकर्मणि लिट् । द्विवचनहलादिशेषौ । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं ।
तस्माच्चुट् द्विहल इति नुट् । व्यत्ययेनोपधानकारलोपः । उत्सवे । प्रसवे । षू
प्रेरणे । ऋदोरविति भावेऽप् । निमित्तात्कर्मसंयोगे । पा० २. ३. ३६. ६. इति
सप्तमी । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सासहिं । षह अभिभवे । आहगमहन
इत्यचोत्सर्गश्छंदसीति वचनात्किप्रत्ययः । लिङ्गावाद्द्विवचनं । अन्येषामपि दृश्यत
इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । हेतुमति णिच । मदी
हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं । छंदस्युभयथेत्याहं धा-
तुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रति द्यावाक्षामां पृथिवी दर्शतं वपुः ।

अस्मे सूर्याचंद्रमसांभिचक्षे श्रद्धे कस्मिंद चरतो वितर्तुरं ॥ २ ॥

अस्य । श्रवः । नद्यः । सप्त । विभ्रति । द्यावाक्षामां । पृथिवी । दर्शतं । वपुः ।

अस्मे इति । सूर्याचंद्रमसां । अभिऽचक्षे । श्रद्धे । कं । इंद । चरतः । विऽतर्तुरं ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य श्रवो यशः कीर्तिः सप्त इमं मे गंग इत्यस्यामृचि प्राधान्येन प्रति-
पादिता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नद्यो विभ्रति । धारयन्ति । वृत्रहननेनेन्द्रस्य
यद्वृष्टेः प्रदानत्वं तत्प्रभृतजलोपेता नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाक्षामा
द्यावापृथिव्यौ । पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमान-
स्येन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयं वपुः । रूपनामैतत् । प्रकाशात्मकं रूपं
धारयन्ति । किंच हे इंद । अस्मे अस्माकमभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामाभि-
मुख्येन प्रकाशनार्थं श्रद्धे कं श्रद्धार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति
श्रद्धोत्पद्यते । कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसां वितर्तुरं परस्परव्य-
तिहारेण तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवति तथा चरतः । वर्तते । त्वमेव
तद्रूपः सन्वर्तस इत्यर्थः ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्यावाक्षामा ।
द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः ।
देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतं । भृमृदृशीत्यादिनातच् । सूर्याचंद्रमसा ।

सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताद्वहे चेति पूर्वपदस्यानडादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । चंद्रमस्यगच्छो दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । अतो
देवताद्वहे चेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीति
प्रतिषेधः । अभिचक्षे । चक्षेः प्रकाशनार्थत्वात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । अद्वे । दृशियहणाहधातेभावे विच् । चतुर्थ्येकवचन आतो
धातोरित्याकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । वितर्तुरं । तर-
तेर्यङ्लुगंतादीणादिकोऽच् । बहुलं छंदसीत्युत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्रावं सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम संगमे ।

आजा न इंद मनसा पुरुष्टुत त्वायद्भ्यो मघवञ्छर्मं यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं । स्म । रथं । मघऽवन । प्रा । अ । व । सातये । जैत्रं । यं । ते । अनुऽमदाम । संऽगमे ।

आजा । नः । इंद । मनसा । पुरुऽस्तुत । त्वायत्ऽभ्यः । मघऽवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निंद सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्म तमेव रथं प्राव ।
प्रेरय वर्तय । नोऽस्माकं मनसा वृद्ध्या पुरुष्टुत बहुशः स्तुतं ते तव स्वभूतं
जैत्रं जयणीलं यं रथं संगमे शत्रुभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम ।
वयमनुक्रमेण स्तुमः । अपि च हे मघवन् त्वायद्भ्यस्त्वां कामयमानेभ्यो नोऽस्मभ्यं
शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ अव । अव रक्षणगतिकांतीत्युक्तत्वादवतिरत्र गत्यर्थः ।
संगमे । ग्रहवृहनिश्चिगमश्चेति कर्मण्यप् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । आजा ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । त्वायद्भ्यः । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययोत्त-
रपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकारस्यात्वं । क्यजंताल्लटः शतृ ।
अदपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति क्यचा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनेति
तस्योदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वयं जयेम त्वया युजा वृतमस्माकमंशमुदेवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिंद वरिवः सुगं कृधि प्र शत्रूणां मघवन्वृष्या रुज ॥ ४ ॥

वयं । जयेम । त्वया । युजा । वृतं । अस्माकं । अंशं । उत् । अव । भरेऽभरे ।

अस्मभ्यं । इंद । वरिवः । सुऽगं । कृधि । प्रा । शत्रूणां । मघऽवन् । वृष्या । रुज ॥ ४ ॥

हे इन्द्र युजास्माभिर्युक्तेन सहायभूतेन त्वया वृत्तमावृण्वन्तं शत्रुं वयं स्तोतारो जयेम । अभिभवेम । अपि च भरे भरे संयामे संयामेऽस्माकमंशमस्मदीयं भागमुदव । शत्रुकृतपीडापरिहारेणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे इन्द्र वरिवो धनमस्मभ्यं सुगं सुगमं सुप्रापं कृधि । कुरु । तथा हे मघवन् शत्रूणामस्मदुपद्रवकारिणां वृष्या वृष्यानि वीर्याणि प्ररुज । प्रभंग्धि । बाधस्वेत्यर्थः ॥ वृतं । वृज् वरणे । क्षिप् चेति क्षिप् । तुगागमः । सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेऽप्रत्ययः । कृधि । श्रुणुपृकृवृभ्य इति हेर्धिः । रुज । रुजो भंगे । तौदादिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्तारवसा विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हीन्द्र निभृतं मनस्तव ॥ ५ ॥

नाना । हि । त्वा । हवमानाः । जनाः । इमे । धनानां । धर्तः । अवसा । विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथं । आ । तिष्ठ । सातये । जैत्रं । हि । इन्द्र । निभृतं । मनः । तव ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तः । गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयितरिन्द्र । विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतार इमे जना अवसा रक्षणेन हेतुना त्वा हवमानास्वामाह्वयन्तो नाना हि । विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं स्मास्माकमेव सातये धनदानाय रथमातिष्ठ । आरोह । हे इन्द्र निभृतमव्याकुलं तव मनश्चित्तं जैत्रं हि । जयशीलं खलु । शत्रूञ्जित्वास्मभ्यं धनं दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । षण्णु दाने । क्तिनि जनसनखनां सन्फूलोरित्यात्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्दशे वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

गोजिता बाहू अमितक्रतुः सिमः कर्मन्कर्मञ्छतमूतिः खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाथा जना वि ह्वयन्ते सिषासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता । बाहू इति । अमितऽक्रतुः । सिमः । कर्मन्ऽकर्मन् । शतंऽऊतिः । खजंऽकरः ।

अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिमानं । ओजसा । अथ । जनाः । वि । ह्वयन्ते । सिषासवः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव बाहू हस्तौ गोजिता जयेन गवां लंभयितारौ । त्वं चामितक्रतुः । अपरिच्छिन्नज्ञानः । सिमः । श्रेष्ठः । तथा च शाब्दायनकं । सिम इति वै

श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा सिमः शबूणां बंधकः । कर्मन्कर्मन् स्तोतृणां कर्मणि कर्मण्युपस्थिते गतमूतिः । बहुविधरक्षणोपेतः । खजंकरः । खजति मथ्नाति पुरुषानिति खजः संयामः । तस्य कर्ता । अकल्पः । कल्पेनान्येन रहितः । स्वतंत्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इन्द्रोऽथातः कारणत्विषासवो धनं लब्धुकामा जना विह्वयन्ते । विविधमाह्वयन्ति ॥ गोजिता । गा जयत इति गोजितौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । सिमः । पित्र् बंधने । अस्मादौ-
णादिको मक् । खजंकरः । खज मंथने । पचाद्यच् । क्षेमप्रियमद्रेऽण च । पा० ३. २. ४४. । इति चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोपपदादपि करोतेः खच् । अरुद्धिपदजंतस्येति मुम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अकल्पः । नञ्सुभ्या-
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सिषासवः । वन षण संभक्तौ । सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावः । जनसनखनां सन्मूलोरित्यात्वं । द्विर्वचनादि । सनाशं-
सभिश्च उरित्युप्रत्ययः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

उत्ते शतान्मघवन्नुच्च भूयस उत्सहस्राद्रिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमात्रं त्वा धिषणा तित्विषे मद्यधा वृत्राणि जिघ्रसे पुरंदर ॥ ७ ॥

उत्।ते।शतात्।मघऽवन्।उत्।च।भूयसः।उत्।सहस्रात्।रि।रि।चे।कृष्टिषु।श्रवः।

अमात्रं।त्वा।धिषणा।तित्विषे।मही।अध।वृत्राणि।जिघ्रसे।पुरंऽदर॥७॥

हे मघवन् धनवन्निद्र कृष्टिषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं श्रवो यदन्नमस्ति तच्छतात् शतसंख्याकाङ्गनादुद्रिरिचे । उद्रिक्तमधिकं भवति । अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बहुतराङ्गनादुद्रिरिचे । अधिकं भवति । किं बहुना । सहस्रात्सहस्रसंख्याकादप्युद्रिरिचे । त्वया दत्तं तदन्नमक्षयमित्यर्थः । अपि च । अमात्रं मात्रयेयन्नया रहितं । परिगणितुमशक्यः सर्वगुणैरधिकं त्वां मही महती धिषणास्मदीया स्तुतिलक्षणा वाक् तित्विषे । दीपयति । तत्संबन्धिनो गुणान्प्रकाशयति । हे पुरंदर शबूणां पुरां दारयितरिन्द्र । अध स्तुत्यनंतरं वृत्राण्यावरकान् शबूञ्जिघ्रसे । हंसि विनाशयसि ॥ रि।रि।चे । रिचिर् विरचने । कर्मणि लिट् । तित्विषे । त्विष दीप्तौ । जिघ्रसे । हंतैर्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । लेटोऽडाटावित्य-

डागमः । बहुलं छंदसीति शपः श्चुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवज्जा-
वाह्विर्वचनादि । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पुरंदर । पूःसर्वयोर्दारिसहोः । पा०
३. २. ४१. । इति खच् । खचि ह्रस्वः । पा० ६. ४. ९४. । इति ह्रस्वत्वं । वाचंयम-
पुरंदरौ च । पा० ६. ३. ६९. । इति निपातनादम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

चिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्त्रिस्रो भूमीर्नृपते चीणि रोचना ।

अतीदं विश्वं भुवनं ववक्षिथाशचुरिंद जनुषा सनादसि ॥ ८ ॥

चिविष्टिऽधातुं प्रतिऽमानं । ओजसः । तिस्रः । भूमीः । नृऽपते । चीणि । रोचना ।

अति । इदं । विश्वं । भुवनं । ववक्षिथ । अशचुः । इंद । जनुषा । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिंद त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां बलस्य प्रतिमानं
प्रतिनिधिरसि । कीदृशं प्रतिमानं । चिविष्टिधातुं । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः ।
यथा चिधातु पंचधातु वा श्रुत्वं करोतीति । यथा चिविष्टिस्त्रिगुणिता रज्जुर्द-
हीयसी । एवमिंदोऽपि दृढ इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रो भूमीस्त्रीन् लोकान्
चीणि रोचना चीणि तेजांसि । दिव्यादित्याख्यमंतरिक्षे वैद्युतरूपमग्निं पृथि-
व्यामाहवनीयादिरूपेण वर्तमानं पार्थिवमग्निं । एवं चीन् लोकान् चीणि
तेजांसि चातिववक्षिथ । अतिशयेन ववक्षिथ । अतिशयेन वोदुमिच्छसि ।
अपि च । इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं चातिवोदुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः
पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्माद्धे इंद त्वं सनाच्चिर-
कालादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रभृत्यशचुः सपत्नरहितोऽसि ॥ चिविष्टि-
धातुं । चिधा चिप्रकारेण विष्ट्या प्रवेगनेन विधीयते क्रियत इति चिविष्टि-
धातुस्त्रिगुणिता रज्जुः । विशेषभावे क्तिन् । धातुः । सितनिगमिमसीत्यादिना
कर्मणि तुन्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच हठरज्जुवारकः शब्दस्तद्वत्
दार्ढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणवकेऽग्निशब्दः । तिस्रः ।
शसि चिचतुरोः स्त्रियामिति तिस्रादेशोऽतोदात्तः । अचि र अत इति रेफादेश
उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ववक्षिथा । वह प्रापण इत्यस्मा-
दिच्छासनि ढत्वकत्वषत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः । छांदसे लिट्प्रमंभ
इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः । जनुषा । जनेरुसिः ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वां देवेषु प्रथमं हवामहे त्वं बभूथ पृतनासु सासहिः ।

सेमं नः कारुमुपमन्युमुद्भिदमिन्द्रः कृणोतु प्रसवे रथं पुरः ॥ ९ ॥

त्वां । देवेषु । प्रथमं । हवामहे । त्वं । बभूथ । पृतनासु । सासहिः ।

सः । इमं । नः । कारुं । उपऽमन्युं । उत्ऽभिदं । इन्द्रः । कृणोतु । प्रऽसवे । रथं । पुरः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमाह्वयामहे । तथा त्वं पृतनासु संयामेषु सासहिर्बभूथ । शत्रूणामभिभवितासि । उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । स इन्द्रो नोऽस्माकं कारुं स्तुतीनां कर्तारमुपमन्युमुपमन्तारं सर्वज्ञमुद्भिदं शत्रूणामुद्भेत्तारमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्मदीयं रथं पुरोऽन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो वर्तमानं करोतु । यद्वा कारुमित्यादीनि रथविशेषणानि । कारुं युद्धस्य कर्तारमुपमन्युमुपगतेन प्राप्तेन मन्युना क्रोधेन युक्तमुद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भेत्तारमतिशयेन भंक्तारं ॥ बभूथ । बभूथाततंथ जगृभ्म ववर्धेति निगम इति निपातनादिङभावः । स इमं । सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणमिति सुलोपः । प्रसवे । षूङ् प्राणिप्रसवे । ऋदोरप् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधियाभिष्वजा मघवन्महत्सु च ।

त्वामुयमवसे सं शिशीमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥ १० ॥

त्वं । जिगेथ । न । धनां । रुरोधिय । अभिषु । आज्ञा । मघऽवन् । महत्ऽसु । च ।

त्वां । उयं । अवसे । सं । शिशीमसि । अथ । नः । इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेथ । शत्रूञ्जयसि । तथा धनां शत्रुभ्योऽपहतानि धनानि न रुरोधिय । नावरुणत्सि । स्तोतृभ्यः प्रयच्छसीत्यर्थः । हे मघवन् धनविचिन्द्र । अभिष्वल्पेष्वजा आजिषु संयामेषु महत्सु च प्रौढेषु संयामेषु चावसेऽस्माकं रक्षणार्थमुयमुद्गृह्णमधिकबलं त्वां संशिशीमसि । स्तोत्रैस्तीक्ष्णीकुर्मः । अथानन्तरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु सत्स्वागत्य नोऽस्माञ्चोदय । संयामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥ जिगेथ । जि जये । लिटि थलि ऋादिनियमात्प्राप्तस्येटोऽचस्त्वा-

स्वत्यत्यनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. । इति प्रतिषेधः । सन्निटोर्जेरित्यभ्यासा-
दुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । रुरोधिथ । क्रादिनियमादिट् । आज्ञा । सुपां मुलुगिति
सप्तमीबहुवचनस्य डादेशः । जिगीमसि । णो तनृकरणे । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य झुः । आदेच इत्यात्वं । द्विवचने बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्य-
घोरितीकारांतादेशः । इदंता मसिः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

विश्वाहेंद्रो अधिवक्ता नो अस्वपरिहृताः सनुयाम वाजं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

विश्वाहा । इंद्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः । सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयं रोहिच्छयावेति वर्गः । इंद्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं पशुपातेन वक्ता
भवतु । वयं चाकुटिलंगतयः संत इंद्रेण दत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थि-
तमस्मदीयं तन्मित्रादयः पूजितं कुर्वंतु ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचदशो वर्गः ॥

तत्र इत्यष्टर्चं दशमं मृक्तं कुत्सस्यार्पिमंदं त्रैष्टुभं । तथा चानुक्रांतं ॥ तत्रेऽष्टा-
विति । तृतीये छंदोमे निष्केवल्य इदं मृक्तं निविद्यानं । विश्वजित इति खंडं
सूचितं । तत्र इन्द्रियमिति निष्केवल्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

तत्र इन्द्रियं परमं पराचैरधारयंत कवयः पुरंद ।

क्षमेदमन्यहिव्यन्यदस्य समी पृच्यते समनेव केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियं । परमं । पराचैः । आधारयंत । कवयः । पुरा । इदं ।

क्षमा । इदं । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अस्य । सं । ईमिति । पृच्यते । समनाऽईव ।

केतुः ॥ १ ॥

हे इंद्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमानमिन्द्रियं बलं पुरा
पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं । यद्वा

पराचैः परांचनैः परागमनैर्युक्तं । यद्वा । अभिमुखमेवाधारयंत । धृतवंतः ।
 अपि च । अस्येन्द्रस्यान्यदेकमिदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमौ वर्तते ।
 अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि द्युलोके । ई तदिदमुभयविधमिन्द्रस्य ज्योतिः संपृच्यते ।
 परस्परं संयुज्यते । रात्रावादित्याग्निना संयुक्तो भवति । अग्निं वावादित्यः सायं
 प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं दहण इति श्रुतेः । अहनि त्वग्निः सूर्येण संगच्छते ।
 उद्यंतं वावादित्यमग्निनुसमारोहति । तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा दहण इति श्रुतेः ।
 अनयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः । समनेव केतुः । समनश्चन्द्रः संयामवाची ।
 यथा समने संग्रामे युध्यमानयोरुभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥
 इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं बलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घञ्प्रत्ययांतो निपात्यते ।
 पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः परांचनैः । नि०
 ११. २५. । इति । क्षमा । मुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । ई । ईमो मलोपः सांहिति-
 क्छांदसः । समनेव । पम एम अवेक्ये । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३०. ।
 इति युच् । मुपां मुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृ-
 तिस्वरत्वं चेति समासः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स धारयत्पृथिवी पप्रथच्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।

अहन्नहिमभिन्नदौहिणं व्यहन्व्यंसं मघवा गचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवी । पप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा । निः । अपः । संसर्ज ।

अहन् । अहिं । अभिनत् । रौहिणं । वि । अहन् । विऽअंसं । मघऽवा । गचीभिः ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् । पीडाराहित्येन
 स्थितामकरोदित्यर्थः । तदनंतरं पप्रथच्च । भूमिं विस्तीर्णामकरोत् । अपि च वज्रे-
 णायुधेन हंतव्यान्वृचादीन्हत्वापो वृष्ट्युदकानि निःससर्ज । मेघान्निर्गमयामास ।
 एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमंतरिंशो वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण वर्षणार्थमता-
 डयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं च व्यभिनत् । विदारयत् । अपि
 च । मघवा धनवानिन्द्रः गचीभिरात्मीयैर्युद्धकर्मभिर्व्यंसं विगतभुजं वृचासुरमहन् ।
 अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथुं करोति प्रथयति । तत्करोतीति णिच् । णविष्ठ-
 वत्प्रातिपदिकस्य कार्यमिति वचनाद् ऋतो हलादेर्लघोरिति ऋकारस्य रत्वं ।
 टेरिति टिलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्बृहद्भावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः ।

द्विर्वचने चङ्गन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं
न पदांतित्यादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्नि-
घाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स जातूभर्मा अहधान ओजः पुरो विभिन्दन्नचरद्वि दासीः ।

विद्वान्वज्रिन्दस्येवे हेतिमस्यार्यं महो वर्धया द्युम्नमिदं ॥ ३ ॥

सः । जातूऽभर्मा । अत्ऽदधानः । ओजः । पुरः । विऽभिन्दन् । अचरत् । वि । दासीः ।

विद्वान् । वज्रिन् । दस्येवे । हेतिं । अस्य । आर्यं । महः । वर्धय । द्युम्नं । इदं ॥ ३ ॥

जातूभर्मा । जातू इत्यगनिमाचष्टाते । भर्मायुधं । अगनिरूपमायुधं यस्य स
तथोक्तः । यद्वा । जातानां प्रजानां भर्ता । ओज ओजसा बलेन निष्पाद्यं कार्यं
अहधानः । आदरातिशयेन कामयमानः । एवंभूतः स इदो दासीदस्युसंबंधीनि
पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन्व्यचरत् । विविधमगच्छत । हे वज्रिन्वज्रवन्निदं
विद्वान् स्तुतीर्विज्ञानंस्त्वमस्य स्तोतुदस्यैव उपशायकारिणे शत्रवे हेतिमायुधं
विमृजेति शेषः । अपि च हे इदं आर्यं महः । आर्या विद्वांसः स्तोतारः । तदीयं
बलं वर्धय । अतिवृद्धं कुरु । तथा द्युम्नं तदीयं यशश्च प्रवर्धय ॥ जातूभर्मा ।
जनी प्रादुर्भावे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपाधिब्यभिचारार्थ-
त्वात्केवलादपि उपत्ययः । जांस्तूर्वतीति जातूः । तूर्वी हिंसार्थः । क्षिपि राज्ञोप
इति वलोपः । भ्रियत इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । जातूभर्म
यस्य । छांदसो रेफलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पश्चांतरे तु जनेनिष्ठा ।
जनसनखनामित्यात्वं । जातं सर्वं भर्म भर्तव्यं येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । वर्णव्यापत्याकारस्य चोकारः ॥

चतुर्थामृचमाह ॥

तदृचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तन्यं मघवा नाम विभ्रत ।

उपप्रयन्दस्युहत्याय वज्री यद्वं मूनुः अर्वसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तत् । उचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तन्यं । मघऽवा । नाम । विभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्युऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । मूनुः । अर्वसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिंद्रस्य बलमूचुष उक्तवते स्तुवते यज्ञमानाय
कीर्तन्यं कीर्तनीयं स्तुत्यं । नामकं तद्वलं विभ्रत् धारयन्मघवा धनवानिंद्रो
मानुषा मनुष्याणां संबंधीनीमेमानि दृश्यमानानि युगान्यहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि
कृतचेतादीनि सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । दस्युहत्याय
दस्यूनां वृचादीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपान्निर्गच्छन् वजी वज्रवान्सूनुः
शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रो यद्व यत्बलं नाम शत्रूणां नामकं श्रवसे जयलक्ष्णाय यशसे
तद्ये धृतवान् ॥ ऊचुषे । वृज् व्यक्तायां वाचि । व्रुवो वचिः । लिटः कसुः ।
वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । णमिवसिघसीनां चेति पत्वं । कसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वं । कीर्तन्यं । कृत
संगच्छने । कृत्यार्थे तवैकेनिति कन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दाच्छंदसीवनिपाविति
मत्वर्थीयो वनिप । विभ्रत् । दुभृज धारणपोषणयोः । गतरि जुहोत्यादित्वाच्छपः
श्रुः । भृजामिदित्यभ्यासस्यत्वं । नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमूचमाह ॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अदिंद्रस्य धत्तन वीर्यीय ।

स गा अविंदत्सो अविंददश्वान्स ओषधीः सो अपः स वनानि ॥ ५ ॥

तत । अस्य । इदं । पश्यत । भूरि । पुष्टं । अत । इंद्रस्य । धत्तन । वीर्यीय ।

सः । गाः । अविंदत् । सः । अविंदत् । अश्वान् । सः । ओषधीः । सः । अपः । सः ।

वनानि ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यज्ञमानलक्षणा जनाः । अस्येंद्रस्य तदिदं वीर्यं पुष्टं प्रवृद्धं । अत
एव भूरि विस्तीर्णं पश्यत । आलोकयत । तस्मै वीर्याय अत धत्तन । बहुमानं
कुरुत । किं पुनस्तद्वीर्यमिति चेत् उच्यते । स इंद्रः पणिभिरपहता गा येन
वीर्येणाविंदत् अलभत । तथा तैरपहतानश्वान्स इंद्रो येनाविंदत् । अपि च स
इंद्र ओषधीरोषध्युपलक्षितां सर्वा भूमिं येन वीर्येणालभत । तथा वृत्रेण निरुद्धा
अपो वृष्ट्युदकानि स इंद्रो येनालभत । तथा वनानि वननीयानि संभजनी-
यानि धनानि स इंद्रो येन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन । तप्नतपनयनाश्चेति तस्य
तनादेशः । अविंदत् । विद्व लभे । शे मुचादीनामिति नुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

भूरिकर्मणे वृषभाय वृष्णे सत्यशुष्माय सुनवाम सोमं ।

य आहत्या परिपंथीव शूरोऽयज्जनो विभजन्नेति वेदः ॥ ६ ॥

भूरिऽकर्मणे । वृषभाय । वृष्णे । सत्यऽशुष्माय । सुनवाम । सोमं ।

यः । आऽहत्य । परिपंथीऽइव । शूरः । अयज्जनः । विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्ताय वृषभाय वृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय वृष्णे सेचनसमर्थाय सत्यशुष्मायावितथबलायेन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं रसरूपं करवाम । शूरः शौर्योपेतो य इन्द्र आहत्य धनविषयमादरं कृत्वायज्जनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्मादयजमानाद्विभक्तं कुर्वन्नपहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं गच्छति । तत्र दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गनिरोधकश्चौरौ गच्छतां पुरयपुरुषाणां धनं बलात्कारेणपहत्य गच्छति । तद्वत् ॥ आहत्य । दृढ आदेर । समासेऽनञ्पूर्वं क्लो ल्यप् । तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । परिपंथी । छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीतीनिप्रत्ययांता निपात्यते ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

तदिन्द्र प्रेव वीर्यं चकर्थ यत्संसंतं वज्रेणावोप्रयोऽहिं ।

अनु त्वा पत्नीर्हपितं वयश्च विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा ॥ ७ ॥

तत् । इन्द्र । प्रऽइव । वीर्यं । चकर्थ । यत् । संसंतं । वज्रेण । अवोधयः । अहिं ।

अनु । त्वा । पत्नीः । हपितं । वयः । च । विश्वे । देवासः । अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तद्वीर्यं वीरकर्म प्रेव चकर्थ । प्रख्यातमिवाकापीः । किं पुनस्तद्वीर्यं । संसंतं स्वपंतं मदोन्मत्तमहिं वृत्रं वज्रेण कुलिशेन यद्येन वीर्येण त्वमवोधयः । प्रबुद्धः सन्मया सह युद्धं करोत्विति हपितं तादृशस्य वृत्रस्य हननेन प्राप्तहर्षं त्वामनु पश्चात्पत्नीर्देवपत्न्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयश्च गमनशीला मरुतोऽपि तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वामनु पश्चादमदन् । अमाद्यन् ॥ संसंतं । षस स्वप्ने । अदादित्वाच्छपो लुक् । पत्नीः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षं । व्यत्ययेन शप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

शु॒ष्णं पि॒प्पुं कु॒यवं वृ॒त्रमि॑न्द्र॒ यदा॑व॒धीर्वि॒ पुरः॑ शं॒बर॑स्य ।
 तच्चो॑ मि॒त्रो वरु॑णो॒ मामहं॑ताम॒दितिः॑ सि॒धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ८ ॥
 शु॒ष्णं पि॒प्पुं कु॒यवं वृ॒त्रं इ॒न्द्र॒ यदा॑ । अ॒व॒धीः वि॒ पुरः॑ । शं॒बर॑स्य ।
 तत् नः॑ मि॒त्रः वरु॑णः । म॒महं॑तां । अ॒दितिः॑ सि॒धुः पृ॒थि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं शुष्णादींश्चतुरोऽसुरान्यद्यदावधीः । हतवानसि । तदानीं शंबर-
 स्यासुरस्य पुरो नगराणि विदारितवानसि । असुराणां मुख्येषु हतेष्वन्यान्यथ-
 सुरपुराणि विदीर्णान्यासन्नित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो
 मामहंतां । पूजितं कुर्वतु ॥ शुष्णं । शुष गोषणे । अंतर्भावितव्यर्थात् तृषिशु-
 धिरसिन्धुः किञ्चेति न प्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिप्पुं । पृ पालनपूर-
 णयोः । पृ इत्येके । आणादिकः कुप्रत्ययः । इन्द्रस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वे
 सति शप् । जुहोत्यादित्वात् श्युः । अतिपिपत्योश्चित्यभ्यासस्येत्वं । कुयवं । यवी
 यवनं मिश्रणं । कुत्सितं यवनमस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंबरस्य ।
 जमयतीति शंब आयुधं । जमेर्वन् । उ० ४. ९६. । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥

योनिरिति नवचर्मेकादशं सूक्तं कुत्सस्यार्षे चैष्टुभैमिन्द्रं । योनिर्नवेत्यनुक्रांतं ।
 सूक्तविनियोगो लिंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

योनि॑ष्ट इ॒न्द्र नि॒षदे॑ अ॒कारि॒ तमा॑ नि॒ पी॒द स्वानो॑ ना॒र्वा ।
 वि॒मु॒च्या व॒योऽव॒सायाश्चा॑न्दो॒षा व॒स्तोर्व॒हीय॑सः प्र॒पि॒त्वे ॥ १ ॥
 योनिः॑ ते । इ॒न्द्र॒ नि॒ऽसदे॑ । अ॒कारि॒ तं । आ॒ नि॒ सी॒द॒ स्वानः॑ । न । अ॒र्वा ।
 वि॒ऽमु॒च्या व॒यः । अ॒व॒ऽसाय॑ । अ॒श्वा॒न् । दो॒षा । व॒स्तोः । व॒ही॒यसः॑ । प्र॒ऽपि॒त्वे ॥ १ ॥

हे इन्द्र योनिर्वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायोपवेशनायाकारि ।
 कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । तं योनिमानिषीद । शीघ्रमागत्य तच्चोपविश ।
 शीघ्रागमने दृष्टांतः । स्वानो नावा । अर्वेत्यश्वनाम । यथाश्वः स्वानो हेषाशब्दं

कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति तद्वत् । किं कृत्वा । वयोऽश्वबंधनार्थान
 रश्मीन्विमुच्य । रथाद्विष्टिष्य । तथाश्चान् रथे योजितांश्च तुरगानवमाय वि-
 मुच्य । अत्र निरुक्तं । अवसायाश्चानिति स्यतिरूपमृष्टो विमोचने । नि० १. १७. ।
 इति । कीदृशानश्चान् । प्रपित्वे । यागकाले प्राप्ते । प्रपित्वे प्राप्तेऽभीकेऽभ्यक्ते
 । नि० ३. २०. । इति यास्कः । दोषा रात्रौ वस्तोरहनि च वहीयसः । आदरा-
 तिश्येन वोढृन् ॥ निषदे । सदेः संपदादिलक्षणो भावे क्षिप । स्वानः । स्यमु
 स्वन ध्वन शब्दे । बहुलवचनात्कर्तरि घञ् । कर्पात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं । वयः ।
 वियंति रथेन सह संगच्छंत इति विगच्छेन रश्मय उच्यंते । वी गत्यादिषु ।
 औणादिक उप्रत्ययः । टिलोपश्च । द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । पो अंत-
 कर्मणि । आदेच इत्यात्वं । समासेऽनञ्पूर्वं इति क्लो न्यवादेशः । वहीयसः ।
 वह प्रापणे । तृजंताद्वोढृशब्दानुच्छंदमीतीयमुन । तुरिष्टमेयःस्विति तृलोपे कर्तव्ये
 ढत्वधत्वष्ट्वद्रुलोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रितस्यौत्वस्याप्यभावे तृलोप एव क्रियते ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ओ त्ये नर इंद्रमृतये गुनू चित्तान्सद्यो अध्वनो जगम्यात् ।

देवासो मन्युं दासस्य श्वसन्ते न आ वशन्सुविताय वर्णे ॥ ७ ॥

ओ इति । त्ये । नरः । इन्द्रं । ऊतये । गुः । नु । चित् । तान । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्युं । दासस्य । श्वसन् । ते । नः । आ । वशन् । सुविताय । वर्णे ॥ ७ ॥

त्ये ते नरो यज्ञस्य नेतारो यज्ञमाना ऊतये रक्षणायेंद्रं । ओ आ उ उत्ये-
 तन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः । आगुः । आगच्छंति । स चेद्र आगतांस्तान्
 नू चित्क्षिप्रं सद्यस्तदानीमेवाध्वनोऽनुष्ठानमार्गाञ्जगम्यात् । गमयतु । प्रापयतु ।
 देवासः सर्वे देवा दासस्योपक्षपयितुरसुरस्य मन्युं क्रोधं श्वसन् । भक्षयंतु ।
 हिंसंत्वित्यर्थः । अपि च ते देवा नोऽस्माकं सुविताय मुष्टु प्राप्तव्याय यज्ञाय
 वर्णमनिष्टनिवारकमिंद्रमावशन् । आवहंतु । आनयंतु ॥ जगम्यात् । गमेर-
 तर्भावितरण्यर्थात् लिङि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । श्वसन् । चमु अदने ।
 लेटि व्यत्ययेन आ । शकारोपजनश्छांदसः । यज्ञा श्वसतिः प्रकृत्यंतरं हिंसार्थं
 द्रष्टव्यं । वक्षन् । वह प्रापणे । लेटि सिद्धहुलं लेटीति सिप् । ढत्वक्त्वधत्वानि ।
 सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् क्त इत्युत्त-

रपदांतोदात्तत्वं । वरुणं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितरण्यार्थात्कृवृजृसिदुपण्य-
निस्वपिभ्यो निच्च । उ० ३. १०. । इति नप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अव त्मना भरते फेनमुदन् ।

क्षीरेण स्नातः कुयवस्य योषे हते ते स्यातां प्रवणे शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते । फेनं । उदन् ।

क्षीरेण । स्नातः । कुयवस्य । योषे इति । हते इति । ते इति । स्यातां । प्रवणे ।

शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः कुयवनामासुरस्म-
नात्मना स्वयमेवावभरते । ज्ञातं परेषां धनमपहरति । अपि च सोऽसुर उदन्बु-
दकेऽतर्वर्तमानः सन्फेनं फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवावभरते । अपहरति ।
क्षीरेण क्षीरेणशीलेन तेनापहतेनोदकेन कुयवस्यासुरस्य योषे भार्ये स्नातः ।
स्नानं कुर्वति । तादृश्या स्त्रियौ शिफायाः । शिफा नाम नदी । तस्याः प्रवणे
निम्ने प्रपेष्टुमशक्तेऽगाधप्रदेशे हते नष्टे स्यातां । भवेतां । हे इंद्र त्वं परेषां
धनमपहत्यान्यैर्दुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुंबमवधीरित्यर्थः ॥
त्मना । मंचेष्वाङ्गादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । वृज् वरणे । वृज्यहोर्भ इति
भत्वं । केतवेदाः । कित ज्ञाने । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
उदन् । पृहन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदन्नादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अंजसी कुलिशी वीरपत्नी पयो हिन्वाना उदभिर्भरते ॥ ४ ॥

युयोपं । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । राष्टिं । शूरः ।

अंजसी । कुलिशी । वीरवेत्नी । पयः । हिन्वानाः । उदभिः । भरते ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमध्य उपरस्यावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थमितस्ततो गच्छतः
कुयवस्यासुरस्य नाभिः संनद्धमावसनस्थानं युयोप । गूढमासीत् । यथान्येन
दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदित्यर्थः । अपि च । पूर्वाभिः पूरयित्रीभिरात्मनापह-

ताभिरङ्गिः प्रतिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्येपितो राष्ट्रि । राजते च ।
 आत्मीयेन शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः । तमिममसुरमंजस्यांजस्योपेता
 कुलिशी कुलं जातयन्ती वीरयन्ती वीरस्य पालयित्री । एतत्संज्ञिकास्तिस्रो नद्यः
 पयः पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः प्रीणयन्त्य उदभिरात्मीयैरु-
 दकैर्भरन्ते । धारयन्ति ॥ युयोप । युप विमोहने । नाभिः । नहो भश्चेतीजप्रत्ययः ।
 राष्ट्रि । राजृ दीप्ता । बहुलं छंदसीति शपो लुक । व्रश्चादिना पत्वे ण्वत् । पयः ।
 मुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः । इदित्त्वानुम ।
 अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । आगमानुगमनस्यानित्यत्वान्मुगभावः । चान्शो
 लसार्वाधातुकत्वाभावात्तत्स्वराभावे चात्स्वर एव जिण्यते ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्रति यत्स्या नीथादंशि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात ।

अथ स्मा नो मघवच्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्पपी परा दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नीथा । अदंशि । दस्योः । ओकः । ना । अच्छ । सदनं । जानती । गात ।

अथ । स्म । नः । मघेऽवन् । चर्कृतात् । उत । मा । नः । मघाऽदेव । निष्पपी ।

परा । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या मा पदवी प्रत्यदंशि । अस्माभिर्दृष्टाभूत् ।
 मा च पदवी दस्योरुपक्षपयितुः कुयवस्यासुरस्य सदनं गृहमच्छाभिमुख्येन गात् ।
 गता प्राप्ता । तत्र दृष्टांतः । जानती स्वकीयं वत्समभिजानती गौरोको न ।
 निवासस्थानं स्वकीयं गोष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वन्मार्गोऽप्यसुरगृहं प्राप्न
 इत्यर्थः । अथ स्म अथानंतरमेव हे मघवन्धनवन्निद्रं चर्कृतात्पुनः पुनस्तेनासुरेण
 कृतादुपद्रवान्नोऽस्मान्नक्षेति शेषः । इदित्यवधारणे । अस्मान्नक्षेव नोऽस्मान्मा
 परादाः । मा परित्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वास्मदुपद्रवकारिणमसुरं
 जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टांतोऽभिधीयते । मघेव निष्पपी ।
 विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारी दासीपतिर्मघेव यथा धनान्यस्थाने
 परित्यजति तथास्मान्मा परित्याक्षीरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । निष्पपी स्वीकामो
 भवति विनिर्गतपसाः । पसः सपते स्पृशतिकर्मणः । मा नो मघेव निष्पपी
 परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परा दाः । नि० ५. १६. ।

इति ॥ नीषा । एीञ् प्रापणे । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन्निति करणे
 कथन्प्रत्ययः । गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो
 लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । चर्कृतात् । करोतेर्यङ्लुगंतान्निष्ठेति
 क्तप्रत्ययः । मघाऽडव । शेण्छंदसीति शेलोपः । निष्पपी । षप समवाये ।
 सपति समवेति योन्या संगच्छत इति सपः शेषः । पचाद्यच् । निर्गतो नित्योद्धृतः
 सपः शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्पपः । वर्णव्यापत्या ईकारः । दाः । दुदाज
 दाने । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । न माङ्गोऽप्यडभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥

पष्ठीमृचमाह ॥

स त्वं न इंद सूर्य सो अप्सवनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।

मांतरां भुजमा रीरिषो नः अद्वितं ते महते इंदियाय ॥ ६ ॥

सः । त्वं । नः । इंद । सूर्यः । सः । अपऽसु । अनागाऽस्वे । आ । भज । जीवऽशंसे ।

मा । अंतरां । भुजं । आ । रीरिषः । नः । अद्वितं । ते । महते । इंदियाय ॥ ६ ॥

हे इंद स त्वं नोऽस्मान्सूर्य सर्वस्य प्रेरक आदित्य आभज । आभाजय । आभि-
 मुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुरु । तथा स त्वमप्सवदेवतास्वस्मानाभाजय । अपि च जी-
 वशंसे जीवः प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्त्वेऽपापत्वे पापराहित्येऽस्मा-
 नाभाजय । अपि च नोऽस्माकमंतरां गर्भरूपेणांतर्वर्तमानां भुजं पालयित्री
 प्रजामा समंतान्मा रीरिषः । मा हिंसीः । ते तव महते प्रभूतायेंदियाय बलाय
 अद्वितं । अस्माभिः अहानं कृतं । त्वदीयं बलं बहुमानपूर्वकं स्तुम इत्यर्थः ।
 तस्मात्तादृशबलयुक्तत्वं मा रीरिष इति पूर्वेण संबंधः ॥ अनागास्त्वे । न
 विद्यत आगः पापं यस्य स अनागः । तस्य भावस्तत्त्वं । छंदस उपधादीर्घः ।
 जीवशंसे । शंसु स्तुतां । कर्मणि घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुजं ।
 भुनक्ति पालयतीति भुक् प्रजा । क्तिप् । रीरिषः । रिष हिंसायां । स्वार्थे ण्यंता-
 दस्मात्लुङि चङि णिलोप उपधाह्रस्वत्वादीनि । छंदसं पदकालीनमभ्यास-
 ह्रस्वत्वं । अद्वितं । अञ्छद्स्य ऊर्यादित्वेन । पा० १. ४. ६१. गतित्वाद्गतिरनंतर
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अथा म॒न्ये अ॒न्ते अ॒स्मा अ॒धायि॒ वृषा॑ चोद॒स्व म॒हते॒ धना॑य ।

मा नो॒ अकृ॑ते पुरु॒हूत॒ योना॑वि॒न्द॒ द्युध्य॑द्भ्यो वयं आ॒सृतिं॑ दाः ॥ ७ ॥

अथ॑ । म॒न्ये । अ॒न्त॒ । ते॒ । अ॒स्मै॒ । अ॒धायि॑ । वृषा॑ । चोद॒स्व । म॒हते॒ । धना॑य ।

मा । नः॑ । अकृ॑ते । पुरु॒हूत॒ । योना॑ । इ॒न्द॒ । द्युध्य॑त॒ऽभ्यः॑ । वयं॑ । आ॒सृतिं॑ । दाः॑ ॥ ७ ॥

हे इ॒न्द॒ अथा॑ अ॒थान॑तरं म॒न्ये । त्वां मन॑सा ज्ञानामि । ते तवा॒स्मै ब॒लाय॑ अ॒द॒धायि॑ । अ॒स्माभिः॑ अ॒द्वा कृ॑ता । त्वदीयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा कामानां वर्षिता स त्वं म॒हते॒ प्रौढा॑य धनाय चोदयस्व । अ॒स्मान्प्रे॒रय॑ । हे पुरु॒हूत॒ । पुरु॑भिर्बहुभिर्यज्ञमानैराहूतं । अकृ॑तेऽनिष्पादिते धनशून्ये योना॑ । गृह॑नामैतत् । गृहे नोऽस्मान्मा धाः । नि॒धेहि॑ । धन॑धान्यपूर्णं गृहेऽस्मान्वा॒म॒येत्यर्थः॑ । अपि च हे इ॒न्द॒ द्युध्य॑द्भ्यो बुभुक्षितेभ्योऽन्येभ्योऽपि स्तोत्रेभ्यो वयोऽन्न॒मा॒सृतिं॑ पेयं क्षीरादिकं च दाः । देहि॑ ॥ अ॒धायि॑ । दधा॑तेः कर्मणि लुङि च्छ्विण । आतो युक् चिगकृतोरिति युक् । द्युध्य॑द्भ्यः । द्युध॑ बुभुक्षायां । दिवादित्वात् ण्यन् । नि॒त्वादाद्यु॑दात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नो॒ वधी॑रि॒न्द॒ मा परा॑ दा॒ मा नः॑ प्रि॒या भो॑ज॒नानि॒ प्र मो॑षीः ।

आ॒न्दा॒ मा नो॑ म॒घव॑च्छ॒क्र नि॒र्भेन्मा॑ नः॒ पात्रा॑ भेत्स॒हजा॑नुषाणि ॥ ८ ॥

मा । नः॑ । व॒धीः । इ॒न्द॒ । मा । परा॑ । दाः॑ । मा । नः॑ । प्रि॒या । भो॑ज॒नानि॒ । प्र । मो॑षीः ।

आ॒न्दा॒ । मा । नः॑ । म॒घऽवन् । श॒क्र । निः॑ । भे॒त् । मा । नः॑ । पा॒त्रा॑ । भे॒त् । स॒हऽजा॑नुषाणि ॥ ८ ॥

हे इ॒न्द॒ नोऽस्मान्मा॑ वधीः । मा हिंसीः । सर्वदा रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परादाः । मा परित्याक्षीः । परादानं परित्यागः । अ॒स्मत्कृ॑तां पू॒जां सर्वदा॑ गृहा॒णेत्यर्थः॑ । अपि च नोऽस्माकं प्रि॒या प्रि॒याणी॑प्सितानि भोजनान्युपभोग्यानि धनानि मा प्रमोषीः । मापहर्षीः । अ॒स्मास्व॑व धनानि यथा स्युस्तथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे म॒घवन् धन॑वन् श॒क्र सर्व॑कार्यशक्ते॒न्द॒ नोऽस्मा॑कमा॒न्दा॒न्संब॑न्धीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्यपत्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मत्पुत्रान्नक्षेत्यर्थः । मा च नः॑ पात्रा । पत॑न्ति गच्छ॑न्ति गमनसमर्थानि यानि तान्यपत्यानि

पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिनः । सहजानुषाणि । जानुभ्यां यानि
भूमिं सनन्ति गच्छन्तीत्यर्थः । तानि जानुषाणि । तैः सहितानि मा विनीनशः ।
यद्वा । नोऽस्माकं सहजानुषाण्याधाने सहोत्पन्नानि पात्रा पात्राणि सुवादीनि
मा निर्भेत् । मा भिनः ॥ वधीः । हन्तेर्माङि लुङि चेति वधादेशः । स चादन्तः ।
सिच । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति
वृद्धभावः । डट ईटीति सिचो लोपः । मोषीः । मुष स्तेये । लुङि सिच डट ।
नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । भेत् । भिदिर् विदारणे । लङि सिपि बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणः । हल्ङ्गाभ्य इति सिचो लोपः ॥

माध्यन्दिने सवनेऽर्वाङेहीत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या । सृचितं च । अर्वाङेहि
सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेत्यर्वाङ् । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां मूक्ते नवमीमृचमाह ॥

अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पिब मदाय ।

उरुव्यचां जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि हूयमानः ॥ ९ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामं । त्वा । आहुः । अयं । सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।

उरुऽव्यचाः । जठर । आ । वृषस्व । पिताऽदेव । नः । शृणुहि । हूयमानः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं कारणमिति
चेत् । यस्मात्त्रां सोमकामं सोमविषयाभिलाषमाहुः । पुराविदः कथयन्ति ।
अयमस्मदीयः सोमः सुतः । ऋत्विग्भिरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य
च मदाय हर्षार्थं तस्य तमस्मदीयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव स्पष्टीक्रियते ।
उरुव्यचाः । उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य तादृशो महावयवो भूत्वा जठर
आत्मीय उदर आवृषस्व । सोममासिच । आ समन्तात्पूरयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं
हूयमानः स्तुतिभिराहूयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति तथा
नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं । सोमविषयः कामोऽभिलाषो
यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आहुः । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुव
इति ऋसादेशो धातोराहदेशश्च । तस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्ष । मदोऽनुपसर्ग इति भावेऽप् ।
उरुव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे । आणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचेः कुटादित्वमनसीति

वचनात् डिङ्भाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिङ्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दाहृतं । यद्वा । उरु विचन्ति व्याप्नोतीत्युरुव्यचाः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व ।
वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मनेपदप्रत्ययौ । णृणुहि । श्रुणुणुपृकृवृभ्य इति सेहिः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्यृचं द्वादशं सूक्तं । अपां पुत्रस्य चित्तस्य कूपे पतितस्य
कुत्सस्य वर्षं । तथा चोभयोः कूपपात आम्नायते । चित्तः कूपेऽवहितः काटे
निवाळ्ह ऋषिरहृदृतय इति च । चित्तस्य चापां पुत्रत्वं तैत्तिरीया स्पष्टमा-
नंति । तत एकतोऽजायत इति स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो द्वितोऽजायत स
तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत । यदज्ञोऽजायंत तदाप्यानामायत्वमिति ।
तमेतमायं चित्तस्त्वेदाश्रय इति तकारोपजननं वयमधीमह इति । अंथा त्रिष्टुप ।
सं मा तपंतीत्येषा यवमध्या महावृहती । आद्यौ द्वावष्टाशरौ पादौ द्वादशाशर-
स्तृतीयस्ततो द्वावष्टाशरौ सा यवमध्या महावृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च
महावृहतीत्युक्ता मध्ये चेद्यवमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । अनु० १. ९. । शिष्टाः
पंक्तयः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्तांतं । चंद्रमा एकोनाश्रस्त्रितो वा
विश्वदेवं हि पांक्तमंथा त्रिष्टुवष्टमी महावृहती यवमध्येति । हीत्यभिधानादिद-
मादीनि त्रीणि सूक्तानि विश्वदेवानि । विनियोगः । अत्र शठद्यायनिन इति-
हासमाचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो बभूवुः । ते कदाचिन्मरु-
भूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया संतप्तग्रात्राः संत एकं कूपमविंदन् । तत्र चित्ताख्य
एको जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वेतरयोश्च कूपादुदकमुद्धृत्य प्रादात् ।
तौ तदुदकं पीत्वा चित्तं कूपे पातयित्वा तदीयं धनं सर्वमपहत्य कूपं च रथचक्रेण
पिधाय प्रास्थिषातां । ततः कूपे पतितः स चित्तः कूपादुत्तरीतुमगच्छन्सर्वं देवा
मामुद्धरंतिति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्तावकमिदं सूक्तं ददशे । तत्र रात्रौ
कूपस्यांतश्चंद्रमसो रश्मीन्पश्यन्परिदेवयते ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

चंद्रमा अ॒प्स्व॑रा सु॒पर्णा॑ धा॒वते दि॒वि ।

न वो॑ हिरण्य॒नेमयः॑ प॒दं वि॒दंति वि॒द्युतो॑ वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॑दसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अपऽसु । अंतः । आ । सुऽपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यऽनेमयः । पदं । विदंति । विऽद्युतः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १ ॥

अप्स्वांतरिक्षासु । उदकमये मंडले ऽतर्मध्ये वर्तमानः सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम् । सुषुम्णाख्येन सूर्यरश्मिना युक्तश्चंद्रमा दिवि द्युलोक आ धावते । आङ् मर्यादायां । एकेनैव प्रकारेण धावते । शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशपर्यंताः । यद्वा हितरमणीयप्रांता विद्युतो विद्योतमाना रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमयं न विदंति । मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वान्न लभन्ते । अत उदमनुचितं । तस्मात्कूपान्मामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च । हे रोदसी द्यावापृथिव्या मे मदीयमस्येदं स्तोत्रं वित्तं । जानीतं । यद्वा मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तदवगच्छतं । मदीयं स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कूपान्मामुत्तारयतमित्यर्थः ॥ चंद्रमाः । चंद्रमाह्लादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे मांडो डिदित्यमुन् । हासीभारादिषु पाठान्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । धावते । सृ गतौ । पाघ्रेत्यादिना वेगितायां धावादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वित्तं । विद ज्ञाने । लोट्यदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वात्तिङ्गितिङ् इति निघाताभावः । अस्य । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अर्थमिद्धा उ अर्थिन आ जाया युवते पतिं ।

तुंजाते वृष्णं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ २ ॥

अर्थं । इत् । वै । ऊं इति । अर्थिनः । आ । जाया । युवते । पतिं ।

तुंजाते इति । वृष्णं । पयः । परिऽदाय । रसं । दुहे । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिद्धि अपेक्षितं धनं प्राप्नुवंत्येव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च जायान्यदीया भार्या पतिं स्वपतिमायुवते । आभिमुख्येन प्राप्नोति । मदीया तु मद्विरहाद्वतासीत् । अपि च संयुक्ता ता जायापती वृष्णं वीर्यरूपं पय उदकं तुंजाते । प्रजननायान्योन्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदनंतरं रसं पुरुषस्य सारभूतं वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण

धृत्वा दुहे । दुग्धे । पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्रोऽपि नोत्पद्यते । अत इदं मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्या जानीतं ॥ उ । उज्र इति शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् प्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावः । युवते । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । शबुकि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तुंजाते । तुजि पिजि हिंसावलदाननिकेतनेषु । इदिद्वान्नुम् । व्यत्ययेन श्रम । श्रान्नलोपः । दुहे । दुह प्रपूरणे । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मो षु देवा अदः स्व१रव पादि दिवस्परि ।

मा सोम्यस्य शंभुवः शूने भूम कदा चन वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ३ ॥

मो इति । सु । देवाः । अदः । स्वः । अरव । पादि । दिवः । परि ।

मा । सोम्यस्य । शंभुवः । शूने । भूम । कदा । चन । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदस्मदीयं पितृपितामहप्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्परि दिवस्योपरि वर्तमानं मो षु मेवावपादि । अवपन्नं विपन्नं प्रभ्रष्टं मा भूत् मम पुत्राभावात् । पुत्रेण लोकाञ्जयति नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः । अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः मुखस्य भावयितुः पुत्रस्य शूने अपगमने कदाचन कदाचिदपि मा भूम । युष्मत्प्रसादान्मम पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्माद्दुःखादुत्तारयतेत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्या युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मो । मा उ इति निपातद्वयसमुदायो मेवेत्यस्यार्थः । सु इत्यन्तदवधारणे । सुज्र इति षत्वं । पादि । पद गतौ । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६० । इति कर्तरि लुङि च्लेश्चिण्देशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पंचम्याः परावध्यर्थ इति विसर्जनीयस्य सत्वं । सोम्यस्य । सोममर्हति यः । पा० ४. ४. १३९ । इति यप्रत्ययः । शंभुवः । भवतेरन्तर्भावितरण्यार्थात्किंप् । शूने । दुःशोश्चि गतिवृद्धोः । भावे निष्ठा । श्रीदितो निष्ठायामितीट्प्रतिषेधः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । ओदितश्चेति निष्ठानत्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद्दूतो वि वोचति ।

कं ऋतं पूर्णं गतं कस्तद्धिभर्ति नूतनो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ४ ॥

यजं॑ । पृ॒च्छामि॑ । अ॒वमं॑ । सः । तत् । दू॒तः । वि॑ । वो॒चति॑ ।

क्व॑ । ऋ॒तं । पृ॒थ्वी॑ । ग॒तं । कः । तत् । वि॒भर्ति॑ । नृ॒तनः॑ । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति ॥ ४ ॥

यजं यज्ञनीयमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अग्निमुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतः । अग्निर्व देवानामवम इति ब्राह्मणाच्च । तमग्निं पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽग्निर्विवोचति । विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छ्यत इति तदुच्यते । हे अग्ने त्वदीयं पृथ्वीं पूर्वकालीनमृतं भद्रं स्तोतृभ्यः कृतं श्रेयः क्व गतं । कुचेदामीं वर्तते । नृतनो नवतरस्त्वतोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं विभर्ति । धारयति । यदि त्वय्यवर्तिष्यत ममेहणी दणपि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व गतमिति कथय ॥ वोचति । वच परिभाषणे । लेट्यडागमः । वच उमिति, व्यत्ययेन धातोरुमागमः । क्व । किमोऽदिति सप्रम्यर्थेऽत् । क्वातीति किमः क्वादेशः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं । परेण सह ऋत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अ॒मी ये॑ दे॒वा स्थ॑नं चि॒ध्वा रो॑च॒ने दि॒वः ।

क॒व॒ ऋ॒तं क॑द॒नृतं॑ क्व॒ प्र॒त्ना व॒ आ॒हुति॑र्वि॒त्तं मे॑ अ॒स्य रो॒दसी॑ ॥ ५ ॥

अ॒मी इति॑ । ये॑ । दे॒वाः । स्थ॑नं । चि॒ध्वुः । आ॒ । रो॑च॒ने । दि॒वः ।

क॒त् । वः॑ । ऋ॒तं । क॒त् । अ॒नृतं॑ । क्व॒ । प्र॒त्ना । वः॑ । आ॒ऽहु॑तिः । वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसी॑ इति ॥ ५ ॥

हे देवाः । चिध्वु पृथिव्यादिषु स्थानेषु येऽमी यूयं स्थन । वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य आ रोचने दीप्तिविषये वर्तते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः । तेषां वो युष्माकं संबन्धि स्तोतृविषयमृतं सत्यं कत् । कस्मिन्देहे वर्तते । अनृतं द्वेष्टविषयमसत्यं च कत् कुच गतं । अपि च प्रत्ना चिरकालीना वो युष्माकं संबन्धिन्याहुतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो यागः क्व कुचासीत् । ईहग्भूतदुःखानुभावेन मया पूर्वमनुष्ठितो यागसमूहो युष्मान्न प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थन । तन्नतन्नथनाश्चेति तशब्दस्य थनादेशः । कत् । कशब्दस्य वर्णाभ्यापत्त्या कद्भावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

कङ्क्षं ऋतस्य धर्णसि कङ्क्षुणस्य चक्षुणं ।

कर्दर्यम्णो महस्पथाति क्रामेम दृढ्यो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्षुणं ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दृऽध्यः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
उति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबन्धिन ऋतस्य सत्यस्याभिमतफलप्रापणस्य धर्णसि
धारणं कत् । कुत्र गतं । वरुणस्यानिष्टनिवारकस्य देवस्य चक्षुणमनुग्रहदृष्ट्या
दर्शनं कत् । क्व गतं । महो महतो महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां नियंतुरेतत्सं-
ज्ञकस्य देवस्य संबन्धिना पथा गमनमार्गेणष्टेगप्रापणं कत् । क्व गतं । एतत्सर्वं
युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतं । अतो वयं दृढ्यो दुधियः पापवृद्धीनस्मद-
निष्टाचरणपरान् शत्रुघ्नतिक्रामेम । अतितरेम । तैः कृतादस्मात्कृपपातलश-
णाद्दुःखाद्वयमुत्तीर्णा भवेम । हे द्यावापृथिव्या मदीयमिदं जानीत ॥ धर्णसि ।
धृञ् धारणे । सानसिधर्णसिपर्णसीत्यादिनामिचप्रत्ययांतो निपात्यते । अर्यम्णः ।
पष्ठचक्रवचनेऽस्त्रोपोऽन इत्यकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
महः । महतोऽच्छब्दलोपश्छांदसः । यद्वा मह पृजायां । क्षिप । उभयथापि सावे-
काच उति विभक्तेरुदात्तत्वं । दृढ्यः । पृषोदरादिः । ध्यं चेति तत्र पाठाद्गुरो
रफस्योत्वं । उत्तरपदादेः घृत्वं च । उदात्तस्वरितयोर्यण उति स्वरितत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।

तं मा अंत्याध्योऽवृको न तृणजं मृगं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि । कानि । चित् ।

तं । मा । अंत्यं । आऽध्यः । वृकः । न । तृणऽजं । मृगं । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी । उति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्यागार्थं सोमेऽभिषुते कानि चित्
कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि । उक्तवानस्मि । स एवाहमस्मि न त्वन्यः
कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां परित्यजथ । तं तादृशं मामाध्योऽभिलषितपुत्राद्य-

प्राज्ञा जनिता मानस्यो व्यथा व्यंति । भक्षयंति । तच्च दृष्टान्तः । तृणजं जाततृणं
पिपासंतमुदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथारण्यश्वा मध्ये मार्गे गच्छंतं
भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ व्यंति । वी गत्यादिषु । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
तन्वादीनां छंदसि बहुलमुपसंख्यानमिति बहुलवचनाद्यण् । आध्यः । आधीयते
मनसि स्थापयत इत्याधिः । उपसर्गे घोः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
जसादिषु छंदसि वावचनमिति जसि चेति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः ।
तृणजं । तृष पिपासायां । स्वपितृषोर्नजिङिति नजिङ् । पदकारस्त्वेवं मन्यते ।
अन्येष्वपि दृश्यत इति दृश्यहणस्य सर्वापाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपि जनेर्ङ-
प्रत्ययः । तृणा जाता यस्य । आपोः संज्ञाछंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पर्शवः ।

मूषो न शिघ्रा व्यदंति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीः ऽडव । पर्शवः ।

मूषः । न । शिघ्रा । वि । व्यदंति । मा । आऽध्यः । स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐंश्चेषा । हे इंद्र पर्शवः पार्श्वस्थीनि । अत्र सामर्थ्यात्पशुस्थानीयाः कूप-
भित्तयो मा मामभितः सर्वतः संतपंति । सम्यक् पीडयंति । तच्च दृष्टान्तः ।
सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः पीडयंति ।
परस्परं वा पीड्यंते । हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वेन्द्र ते तव स्तोतारं
मामाध्योऽसंपद्यमानिर्यागदानादिभिरुपादिता मानस्यः पीडा व्यदंति । विविधं
भक्षयंति । तच्च दृष्टान्तः । मूषो न । यथा मूषिका शिघ्रा शिघ्रानि कुर्विंदेन
वापितान्यन्नरसेनालिप्तानि सूत्राणि भक्षयंति । यद्वा शिघ्रशब्देन प्रजननमे-
वोच्यते । तच्चोपचारात्पुच्छे वर्तते । यथा स्वकीयानि पुच्छानि घृततैलादिभांडे
प्रक्षिप्योर्ध्वमुत्कृष्य व्यदंति । लिहंतीत्यर्थः । एवं मामाधयो भक्षयंति । न चैतत् हे
इंद्र तव स्तोतुर्यायं । तस्मात्कूपान्मामुत्तारय । अन्यत्समानं ॥ अत्र निरुक्तं ।
संतपंति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्शवः कूपपर्शवो मूषिका इवास्त्रातानि
सूत्राणि व्यदंति । स्वांगाभिधानं वा स्यात् । शिघ्रानि व्यदंतीति । नि० ४. ६. इति ।

सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा० ४. १. ३५. । इति पतिशब्दस्य नकारान्तादेशः ।
 डीप् । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । मूषः । मुष स्तेये । क्षिपि छांदसो दीर्घः ।
 तथा च यास्कः । मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णातेर्मूषोऽपेतस्मादेव
 । नि० ४. ५. । इति । शिष्टा । णा शौचे । घञर्थे कविधानमिति कः । स्थान्ना-
 गापाव्यधिहनिषुध्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्या सकारस्य शकारः । कृजादीनां
 के द्वे भवत इति वक्तव्यं । पा० ६. १. १२. २. । इति द्विर्वचनं । बहुलं छंदसी-
 त्यभ्यासस्येत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

अमी ये सप्र रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

चित्तस्त्वैदाश्रः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अमी इति । ये । सप्र । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः । आऽतता ।

चितः । तत् । वेद । आश्रः । सः । जामिऽत्वाय । रेभति । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
 इति ॥ ९ ॥

येऽमी द्युलोके वर्तमानाः सप्रसंख्यांका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति
 तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्रप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभि-
 रातता संबद्धा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । चित्तस्तीर्णतमस्ति-
 रस्कृताज्ञान आश्रोऽपां पुत्र ऋषिस्तत्पूर्वोक्तं वृत्तांतं वेद जानाति नान्यः । स
 जानन्नृषिर्जामित्वाय कृपान्निर्गतृत्वाय रेभति । तान् रश्मीन् स्तौति । अन्यत्स-
 मानं ॥ आतता । तनोतेः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-
 लोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा ।
 जमति गच्छतीति जामिः । आणादिक इणप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति ।
 रेभृ शब्दे । भौवादिकः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्युर्महो दिवः ।

देवचा नु प्रवाच्यं सघ्रीचीना नि वावृतुर्वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १० ॥

अमी इति । ये । पंच । उक्षणः । मध्ये । तस्युः । महः । दिवः ।

देवऽचा । नु । प्रऽवाच्यं । सघ्रीचीनाः । नि । वावृतुः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उष्टाणः सेक्ताः कामाभिवर्षकाः पंच । तन्न इंद्रस्तद्धरणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्स-
विता चनो धादित्यर्द्धर्चन प्रतिपादिताः पंचसंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः
सूर्यश्चंद्रमा विद्युदित्येवं पंचसंख्याकाः । तथा च शाट्वायनकं । एतान्येव पंच
ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दीयन्ते । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च आदित्यो दिवि
चंद्रमा नक्षत्रे विद्युदप्स्विति । नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु मेघस्थोदकेषु । तैत्ति-
रीयेऽप्येवमाम्नातं । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च सूर्यो दिवि चंद्रमा दिक्षु नक्ष-
त्रानि स्वर्लोके इति । येऽमी पंचसंख्याका देवा महो दिवो महतो विस्तीर्णस्य
द्युलोकस्य मध्ये तस्युः । तिष्ठन्ति । आसते । देवत्रा देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशं-
सनीयं देवानां योग्यं मदीयं स्तोत्रं प्रति सधीचीनाः सहांचंतो युगपदागच्छंतस्ते
देवा मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदनंतरं निवावृतुः । तृप्ताः संतो निवर्तन्ते च ।
अन्यत्समानं ॥ उष्टाणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । देवत्रा । देवम-
नुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चाप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयतेरचो यदिति यत् । णेरनि-
टीति णिलोपः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सधीचीनाः ।
सहांचन्तीति सध्वांचः । त एव सधीचीनाः । सहपूर्वादंचतेऽर्द्धत्विगित्यादिना क्तिन् ।
अनिदितामिति नलोपः । सहस्य सधिरिति सध्वादेशः । विभाषांचेरदिकित्त्व-
यामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । वावृतुः । वृतु वर्तने । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति
वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहिताया-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

एकादशीमुचमाह ॥

सुपर्णा एत आसते मध्ये आरोधने दिवः ।

ते सेधन्ति पथो वृकं तरन्तं यद्गतीरपो विज्ञं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

सुऽपर्णाः । एत । आसते । मध्ये । आऽरोधने । दिवः ।

ते।सेधन्ति।पथः॥वृकं।तरन्तं।यद्गतीः॥अपः॥विज्ञं।मे।अस्य।रोदसी इति ॥ ११ ॥

सुपर्णाः । रश्मिनामैतत् । शोभनपतना एते सूर्यरश्मय आरोधने सर्वस्या-
वरके व्याप्ते दिवोऽंतरिक्षस्य मध्य आसते । वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गावृ-
कमरणयश्चानं सेधन्ति । निषेधन्ति निवारयन्ति । कीदृशं । यद्गतीर्महतीरपस्तरन्तं ।

अतिक्रामंतं । कूपपतनात्पूर्वं चित्तं दृष्ट्वेनं भक्षयितुं कश्चिदरण्यश्चा महती नदी
 तितीर्षुराजगाम । स च सूर्यरश्मीन्हृष्टायमवसरो न भवतीति निववृते । अतो
 रश्मयो वृकं निषेधंतीत्युच्यते । यास्कपक्षे त्वाप इत्यंतरिक्षनाम । यद्गतीरपो
 महदंतरिक्षं । पथः पथा द्वादशरश्म्यात्मना मार्गेण तरंतं वृकं चंद्रमसं सूर्यर-
 श्मयो निषेधंति । अहनि हि सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धश्चंद्रमा निःप्रभो दृश्यते । अतो
 निःप्रभं कुर्वतीत्यर्थः ॥ आरोधने । आरूढ्यत आव्रियतेऽनेनेत्यारोधनं । करणे
 ल्युट् । सेधंति । पिधु गत्यां । अयं केवलोऽपि निषूवार्यं दृष्टव्यः । पथः ।
 पंचम्येकवचने भस्य टेलोपि इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 यास्कपक्षे तु तृतीयार्थे व्यत्ययेन पंचमी । यद्गतीः । यद्ग इति महन्नाम । अस्मादा-
 चारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । ततो लट् । गतु । उगितश्चेति डीप् । आग-
 मानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । गतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

द्वादशीमुचमाह ॥

नथ्यं तदुक्थ्यं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

ऋतमर्षेति सिंधवः सत्यं तातान सूर्यो विज्ञं मे अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नथ्यं । तत् । उक्थ्यं । हितं । देवासः । सुऽप्रवाचनं ।

ऋतं । अर्षेति । सिंधवः । सत्यं । तातान । सूर्यः । विज्ञं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे देवासो देवाः । नथ्यं नवतरमुक्थ्यं प्रशस्यं स्तुत्यहं सुप्रवाचनं सुष्ठु
 ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्यं । एवंभूतं तद्भवदीयं बलं हितं । युष्मासु निहितं ।
 अतो युष्मदीयेन बलेन सिंधवः स्यंदनशीला नद्या ऋतमुदकमर्पयति । आल-
 स्यराहित्येन सर्वदा प्रेरयति । अणोप्याः सत्यः प्रवहंतीत्यर्थः । तथा सूर्यः सत्यं
 सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्ततान । आतनोति विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥
 सुप्रवाचनं । वच परिभाषणे । अस्माक्यं तादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति खलर्थे
 युच् । अर्षेति । अर्तेल्लेटी सिद्धुलं लेटीति सिप् । गुणः । तातान । अन्येषामपि
 दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

अग्ने तव तदुक्थ्यं देवेष्वस्त्यायं ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो विज्ञं मे अस्य रोदसी ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थ्यं । देवेषु । अस्ति । आप्यं ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि । विदुःऽतरः । वित्तं । मे । अस्य ।
रोदसी इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थ्यं प्रशस्यं त्यत् श्रुतिप्रसिद्धमायं । आपिर्वंधुः । तस्य भावः ।
बांधवं देवेषु दानादिगुणयुक्तेष्विन्द्रादिष्वस्ति । विद्यते । तस्मात्स तादृशो वि-
दुष्टरो विद्वत्तरस्त्वं नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निषणः सन्देवांस्तानिन्द्रादीन् आ शास्त्र-
मर्यादया यक्षि । यज्ञ । हविर्भिः पूजय । तत्र दृष्टान्तः । मनुष्वत् । यथा मनूनां
यज्ञे तद्वत् । अन्यन्पूर्ववत् ॥ आप्यं । आपू व्याप्नौ । अस्माख्यंतादच इरितीप्रत्ययः ।
ब्राह्मणादित्वात् यज्ञः । सत्तः । नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः । छां-
दसो निगन्तलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनेरौणादिक उप्तिप्रत्ययः । तत्र तस्येवेति
षष्ठ्यर्थे वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १.४.१८.२. इति भत्वेन
पदत्वाभावादुत्पाद्यभावः । यक्षि । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । ब्रश्चादिष्वत्वे
कुत्वं । विदुष्टरः १ विद्वत्संज्ञात्तरण्यस्मयादित्वेन भत्वाहसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

सत्तो होता मनुष्वदा देवाँ अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषूदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ । विदुःऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषणो होता देवानामाह्वाता विदुष्टरो
विद्वत्तरो देवो दानादिगुणयुक्तो देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मेधिरो मेधावी ।
एवंभूतोऽग्निस्तान्देवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि । मर्या-
दायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशस्त्रं सुषूदति । प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥
सुषूदति । सूद क्षरणे । लेङ्गडागमः । बहुलं छंदसीति शपः स्युः । मेधिरः ।
मेधारथाभ्यामिरन्धिरचौ वक्तव्याविति मत्वर्थीय इरन् ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्म । कृणोति । वरुणः । गातुऽविदं । तं । ईमहे ।

वि। ऊर्णोति। हृदा। मतिं। नव्यः। जायतां। ऋतं। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्म परिवृढं तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति । तं तादृशं गातुविदं गातोर्मार्गस्य दुःखनिवारकस्य लभयितारं वरुणमीमहे । अभिमतफलं याचामहे । ईमह इति याज्ञाकर्मा । तस्मै वरुणायाय-मस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां स्तुतिं व्यूर्णोति । विवृणोति प्रकाशयति । उच्चारयतीत्यर्थः । सोऽयं नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकमृतं जायतां । सत्यभूतोऽस्तु ॥ ब्रह्मा । अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । गातुविदं । विदु लभे । अंतर्भावितरण्यथात्किप् । ईमहे । ईदु गतो । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हृदा । पृहन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

असौ यः पंथा आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रऽवाच्यं । कृतः ।

न। सः। देवाः। अतिऽक्रमे। तं। मर्तासः। न। पश्यथ। वित्तं। मे। अस्य। रोदसी इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां मार्गभृतः । सूर्य-हारेण ते विरजाः प्रयांतीति श्रुतेः । एवंभूतो योऽसावादित्यो दिवि शुल्लोके प्रवाच्यं प्रकर्षण वचनं यथा भवति तथा कृतो निर्मितः । यथा सर्वे प्राणि-भिर्दृश्यते तथा वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि ना-तिक्रमे । अतिक्रमितुं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायतत्वात् । सति हि सूर्ये

वसंतादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरपि नासावतिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो मनुष्याः । तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः । एतच्च कूपे पातयित्वा निर्गतावेकतद्वितौ प्रति निन्दनं । अहमेव मंचद्रष्टा तं सूर्यं जानामि । पापकृतौ युवां न जानीथ इति ॥ पंथाः । पतू गतौ । पतेस्य चेती-
निप्रत्ययः । पथिमथ्यभुक्षामादित्यात्वं । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । पा० १. १. ६६. ।
इत्यात्वं । इकारस्य लोपः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं । प्रवाच्यं ।
वक्तैर्यथादचो यदिति भावे यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु
पादविशेषे । कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः । निह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

चितः कूपेऽवहितो देवान्हवत ऊतये ।

तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन् अहंरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ११ ॥

चितः । कूपे । अवऽहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । शुश्राव । बृहस्पतिः । कृण्वन् । अहंरणात् । उरु । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ ११ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्वित एतत्संज्ञ ऋषिरूतये रक्षणाय देवान्हवते । स्तुति-
भिराकारयति । यदेतच्चितस्याह्वानं बृहस्पतिर्वृहतां महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो
देवस्तदाह्वानं शुश्राव । श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अहंरणादहंरः पापरूपा-
दस्मात्कूपपातादुन्नीयोरु विस्तीर्णं शोभनं कृण्वन् कुर्वन् ॥ हवते । ह्वयतेर्लटि
बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । शब्दगुणावादेशः । ऊतये । ऊतीयूतीत्यादिना क्लिन
उदात्तत्वं । बृहस्पतिः । तद्बृहतोः करपत्योरिति पारस्करादिषु पाठात् सुटतलोपी ।
उभे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं । अहंरणात् । अहि
गतौ । इदिह्वाच्चुम् । खर्जिपिंज्यादिभ्य ऊरोलचौ । उ० ४. ९१. । इति भाव ऊर-
प्रत्ययः । दुःखप्राप्तिहेतुभावा गतिरस्यास्तीति पामादिलक्षणो मत्वर्थीयो नः
। पा० ५. २. १००. । आहपूर्वाङ्गितेर्वा रूपमुच्चयं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

अरुणो मां सकृद्वृकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठामयी वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । वृकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निचाय्य । तष्टाऽडव । पृष्टिऽआमयी । वित्तं । मे । अस्य । रोदसी
इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो वृकोऽरण्यश्चा सकृदेकवारं पथा यंतं मार्गेण गच्छंतं
मा मां ददर्श हि । दृष्टवान् । हि पादपूरणं । निचाय्य दृष्ट्वा च मां जिघृक्षुः सन
उज्जिहीते । उज्जच्छति स्म । तच्च दृष्टान्तः । तष्टेव पृष्ठामयी । यथा तक्षणाजनि-
तपृष्ठकेशस्तथा वर्धकिस्तदपनोदनायोर्द्धाभिमुखो भवति तद्वत् । हे द्यावापृथिव्यौ
मदीयमिदं दुःखं वित्तं । जानीतं । यद्वा । वृक इति विवृतज्योतिष्कश्चंद्रमा उच्यते ।
अरुण आरोचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः । मासकृत् मासार्द्धमासत्वयनसं-
वत्सरादीन्कालविशेषान्कुर्वन् । तिथिविभागज्ञानस्य चंद्रगत्यधीनत्वात् । स चंद्रमा
आकाशमार्गे यंतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श । हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव ददर्श न
कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां पश्येत् उद्धरेत्कृपात् । निचाय्य नक्ष-
त्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते । येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्गच्छति । न माम-
भिगच्छतीत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृदिति यास्क एकं पदं मन्यते
शक्यस्तु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दृष्ट्वा प्रजापतेर्दुहितृभृताः स्वभार्या अश्वि-
न्याद्यास्तारकाः पुनःपुनर्ददर्श । मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते ।
ताराभिः सहोर्द्धमेव गच्छति । न मां कृपादुत्तारयति । अत उदमनुचितं । हे
द्यावापृथिव्यौ मदीयमिमं वृत्तान्तं जानीतं ॥ अत्र निरुक्तं । वृकश्चंद्रमा भवति
विवृतज्योतिष्को वा विवृतज्योतिष्को वा विवृतांतज्योतिष्को वा । अरुण आरो-
चनो मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृकः पथा यंतं
ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन योक्ष्यमाणो भवति चंद्रमा-
स्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी । नि० ५. २०. । इति ॥ सकृत् । एकस्य सकृच्च । पा० ५. ४. १९. ।
इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृकः । वृज् वरणे । मृवृभूषुषिमुषिभ्यः
किदिति कप्रत्ययः । जिहीते । ओहाङ् गतौ । जीहोत्यादिकः । भृजामिदित्यभ्या-
सस्येत्वं । निचाय्या । चायु पूजानिशामनयोः । अत्र दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थ-

त्वात् । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् । पृष्ट्यामयी । स्पृश स्पर्शने । स्पृश्यतेऽनेनेति
स्पृष्टिः । छांदसो वर्णलोपः । पृष्टावामयः पृष्ट्यामयः । तद्वान् पृष्ट्यामयी ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

एनांगूषेण वयमिन्द्रवंतोऽभि याम वृजने सर्ववीराः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १९ ॥

एना । आंगूषेण । वयं । इन्द्रं वंतः । अभि । स्याम । वृजने । सर्वं वीराः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १९ ॥

एनानेनांगूषेणाघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेनेन्द्रवंतोऽनुयाहकेणैरेण युक्ताः
सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादिभिश्चोपेताः संतो वयं वृजने संयामेऽभि-
याम । शत्रून्भिभवेम । तदिदमस्मदीयं वचनं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु ।
पालयन्त्वित्यर्थः । उतशब्दो देवतासमुच्चये । अत्र यास्कः । आंगूष स्तोम आघोषः ।
अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवंतः । नि० पं. ११. । इति ॥ एना । द्वितीयादौःस्वेन इति
तृतीयायामिदम एनादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराजादेशः । चित्स्वरेणांतो-
दात्तत्वं । आंगूषेण । आङ्पूर्वाङ्गुषेः कर्मणि घञ् । आङो ऊकारलोपाभावश्छां-
दसः । घोषशब्दस्य गूषभावश्च पृषोदरादित्वात् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि श्मसोरलोप इत्यकारलोपः । उपसर्गप्रादुर्भ्या-
मस्तिर्यच्पर इति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले पंचदशोऽनुवाकः ॥

षोडशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्रेन्द्रमिति सप्तमं प्रथमं सूक्तं । अत्रानु-
क्रम्यते । इन्द्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुवंतमिति । अनुवर्तमानत्वात्कुत्स ऋषिः । चितस्तु
वाविशिष्टत्वाच्चैव विकल्पितो नानुवर्तते । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरि-
भाषया जगत्यः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमूतये मारुतं शर्धो अदितिं हवामहे ।

रथं न दुर्गावसवः सुंदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ १ ॥

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । ऊतये । मरुतं । शर्धः । अदितिं । हवामहे ।

रथं । न । दुः॑गात् । वसवः । सु॑दानवः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समृहरूपं बलं च हवामहे ।
आह्वयामहे । वसवो निवासयितारः सुदानवः गोभनदाना इन्द्रादयो विश्व-
स्मात्सर्वस्मादंहसः पापान्नोऽस्मान्निष्पिपर्तन । निर्गमय्य पालयत । तच्च दृष्टांतः ।
रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्यान्निस्त्रोन्नतात्स्थानात्सारथयो यथा रथं पालयन्ति ।
तद्वत् ॥ पिपर्तन । पृ इत्येके । लोटि तन्नतन्नथनाश्चेति तस्य तनवादेणः ।
पित्वेन ङित्वाभावाद्गुणः । अतिपिपत्योश्चैत्यभ्यासस्येत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा वृचतूर्येषु शंभुवः ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्व॑तातये । भूत । देवाः । वृच॑तूर्येषु । शं॑भुवः ।

रथं । न । दुः॑गात् । वसवः । सु॑दानवः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः । ते यूयं सर्वतातये सर्ववीरिपुरुषैस्तताय
विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आगत । आगच्छत ।
अपि च वृचतूर्येषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु शंभुवः सुखस्य भावयितारो
भूत । भवत ॥ गता । गमेर्लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अवंतु नः पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवंतु । नः । पित॑रः । सु॑प्रवा॒चनाः । उ॒त । दे॒वी इति॑ । दे॒वपु॑त्रे इति॑ दे॒वऽपु॑त्रे ।

ऋ॒त॒ऽवृ॒धा ।

रथं । न । दुः॑गात् । वसवः । सु॑दानवः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽग्निष्वात्तादयोऽवंतु । रक्षन्तु । कीदृशाः । सुप्रवाचनाः । सुखेन
प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः । उत अपि च देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते

ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा वर्धयिष्यौ देवी देवनादिगुणयुक्ते
द्यावापृथिव्यावस्मान्नक्षतां । अन्यत्समानं ॥ देवी । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावितरण्यथात् क्रिप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नरा॒ण॒सं॑ वा॒जिनं॑ वा॒जय॑न्नि॒ह क्षय॑द्दी॒रं॒ पू॒षणं॑ सु॒न्नेरी॑महे ।

रथं॑ न दु॒र्गा॒व॒सवः॑ सु॒दान॑वो॒ विश्व॑स्मान्नो॒ अंह॑सो॒ निष्पि॑प॒र्तन॑ ॥ ४ ॥

नरा॒ण॒सं॑ । वा॒जिनं॑ । वा॒जय॑न् । इ॒ह । क्षय॑त् । दी॒रं॒ । पू॒षणं॑ । सु॒न्नेः॑ । ई॒महे॑ ।

रथं॑ । न । दुः॒गात् । व॒सवः॑ । सु॒दान॑वः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्तन॑ ॥ ४ ॥

नराणंसं नैरः शंसनीयं वाजिनमन्नवंतमग्निं वाजयन् उपह्वयन् प्रज्वलयन्निहास्मिन्काले स्तौमीति शेषः । तथा क्षयद्दीरमतिबलिनं । यस्मिन्सर्वे वीराः क्षीयन्ते । एवंपूषणं पोषकं देवं सुन्नेः सुखकरः स्तोत्रेर्हेतुभूतरीमहे । याचामहे । अभीष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराणंसं । उभे वनस्पत्यादिध्विति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरगच्छ ऋदोरवित्यवंत आद्युदात्तः । निपातनादीर्घः । शंसगच्छो घञंत आद्युदात्तः । वाजयन् । वज्र व्रज गतौ । अस्मास्मिच् । क्षयद्दीरं । स्त्रि क्षये । लटः शतृ । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य छंदस्युभयथेत्यार्द्धधातुकत्वेन डित्त्वाभावाद्गुणावादेशौ । अदुपदेशास्त्वार्द्धधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण इति परपूर्वत्वं एकादेश उदात्तेनेत्येकादेश उदात्तः । क्षयंतो वीरा यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

बृ॒ह॒स्पते॑ स॒द॒मि॒न्नः॑ सु॒गं॑ कृ॒धि॒ शं॑ यो॒र्य॑त्ते॒ मनु॑र्हि॒तं॑ तदी॒महे॑ ।

रथं॑ न दु॒र्गा॒व॒सवः॑ सु॒दान॑वो॒ विश्व॑स्मान्नो॒ अंह॑सो॒ निष्पि॑प॒र्तन॑ ॥ ५ ॥

बृ॒ह॒स्पते॑ । स॒द॒ । इत् । नः । सु॒गं॑ । कृ॒धि॒ । शं॑ । योः । यत् । ते । मनुः॑ । हितं॑ । तत् । ई॒महे॑ ।

रथं॑ । न । दुः॒गात् । व॒सवः॑ । सु॒दान॑वः । विश्व॑स्मात् । नः । अंह॑सः । निः । पि॒प॒र्तन॑ ॥ ५ ॥

बृहस्पते सदमित् सदैवा नोऽस्माकं सुगं । सुखनामितत् । सुखं कृधि । कुरु । अपि च ते तव स्वभूतं शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं त्वय्यवस्थापितं । यद्वा

मनुष्याणामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदीमहे । याचामहे ॥
 सुगं । सुष्ठु गम्यतेऽस्मिन्निति सुगं । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्देः । शं योरित्ये-
 तत्पदद्वयं यास्केनैव व्याख्यातं । शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति ।
 मनुहितं । मनेरौणादिक उमिन्प्रत्ययः । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पथीमृचमाह ॥

उदं कुत्सो वृत्रहणं शचीपतिं काटे निवाञ्छह ऋषिरहृतये ।

रथं न दुर्गाद्वसवः सुदानवो विश्वस्मात्त्रो अंहसो निष्पिपतन ॥ ६ ॥

उदं कुत्सः । वृत्रहणं । शचीऽपतिं । काटे । निऽवाञ्छहः । ऋषिः । अहृतः । उतये ।

रथं । नः । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् । त्रः । अंहसः । निः । पिपतन ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निवाञ्छहो निपातितः कुत्स ऋषिरुतये रक्षणा-
 येदमहृतः । आह्वयति स्म । कीदृशं । वृत्रहणं । वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं । शचीपतिं ।
 शचीति कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा शच्या देव्या भर्तारं ॥
 शचीपतिं । वनस्पत्यादिषु पाठाद्भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । शचीशब्दः शाङ्करवादि-
 डीनंत आद्युदात्तः । निवाञ्छहः । बाह प्रयत्नः । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते ।
 निष्ठायामनित्यमागमशासनमितीडभावः । त्वधत्वादीनि । यद्वा श्रुत्यस्वांत्यादौ
 । पा० १. २. १८. । भृगार्थ इदभावो निपात्यते । अत्र च वादशब्दो भृगवोपेते
 पतने सामर्थ्याद्धर्तते । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहृतः । लिपिसि-
 चिह्नश्चेति लुङि चुरडादेशः । आतो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

देवैर्नो देव्यदितिनि पातु देवस्त्राता चायतामप्रयुच्छन् ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । चायतां । अप्रयुच्छन् ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ७ ॥

देवी दानादिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीना वा देवमाता देवैर्दानादिगुणयुक्तैः
 स्वकीयैः पुत्रैः सह नोऽस्मान्निपातु । नितरां रक्षतु । देवो दीप्यमानस्त्राता

सर्वेषां रक्षकः सविताप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मद्रक्षणे जागरूकः सन् चायतां ।
अस्मान्पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट्
देवता मामहंतां । पूजयंतु ॥ चायतां । चैङ् पालने । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् ।
युच्छ प्रमादे । अस्मात्षटः शतृ । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

यज्ञो देवानामिति तृचं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्यार्थं वैष्टुभं वैश्वदेवं । यज्ञस्मृच-
मित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

यज्ञो देवातां प्रत्येति सुखमादित्यासो भवता मृळयंतः ।

आ वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् ॥ १ ॥

यज्ञः । देवानां । प्रति । एति । सुखं । आदित्यासः । भवत । मृळयंतः ।

आ । वः । अर्वाचीं । सुमतिः । ववृत्यात् । अंहोः । चित् । या । वरिवोवित्तरा ।

असत् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुखं सुखं प्रत्येति । प्राप्नोतु । अपि च
हे आदित्यास आदित्या मृळयंतोऽस्मान्सुखयंतो भवत । तथा वो युष्माकं
सुमतिः शोभना मतिर्भक्तानुग्रहपरा बुद्धिरर्वाध्यस्मदभिमुख्याववृत्यात् । आ-
वर्ततां । या मतिरंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्नस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा । वरिव
इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लभयिष्यसत् । भवेत् । सैषा मतिरस्मान्नक्षितुं
वर्ततामित्यर्थः ॥ भवता । आमंचितं पूर्वमविद्यमानवदित्यादित्यास इति पादादौ
वर्तमानस्यामंचितस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादिवात् अपादादाविति पर्युदा-
सान्निधाताभावः । मृळयंतः । मृड सुखने । एयंतात्षटः शतृ । छंदस्युभयथेति
शतुरार्द्धधातुकत्वेनादुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यते । ववृ-
त्यात् । वृतु वर्तने । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ।
अंहोः । अहि गती । इदित्त्वानुम् । औणादिक उप्रत्ययः । वरिवोवित्तरा । विदू
लाभे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् । तत आतिशयनिकस्तरप् । असत् ।
असु भुवि । लेट्छाडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उप नो देवा अवसा गमंत्वांगिरसां सामभि स्तूयमानाः ।

इंद्र इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः गर्भं यंसत् ॥ २ ॥

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमंतु । अंगिरसां । सामऽभिः । स्तूयमानाः ।

इंद्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्ऽभिः । आदित्यैः । नः । अदितिः । गर्भं । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यं दातव्येनाच्चेन वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतृनुपगमंतु । उपगच्छंतु प्राप्नुवंतु । कथंभृताः । अंगिरसामे-
तत्संज्ञकानामृषीणां संबंधिभिः सामभिः प्रगीतैर्मर्चैः स्तूयमानाः । अपि च ।
इंद्र इन्द्रियैः । धननामैतत् । स्वसंबंधिभिरस्मभ्यं दातव्यर्धनः सहास्मानागच्छतु ।
तथा मरुतः सप्रगणरूपा एकोनपंचाशत्संख्याका ईहङ् चान्याहङ् चेत्येवमा-
दिनामानो देवा मरुद्भिः स्वावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः
सहास्मानागच्छंतु । तथादितिरखंडनीयादीना वा देवमातादित्यैः स्वकीयैः पुत्रैः
सह नोऽस्मभ्यं गर्भं सुखं यंसत् । यच्छतु ॥ गमंतु । लोटि बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । छंदस्युभयपेति ऋराहधातुकत्वेन डिच्चाभावात्तमहनेत्यादिनोपधा-
लोपाभावः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्यडागमः । मित्रहुलं लेटीति सिप् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तन्न इंद्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धातु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इंद्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् । अर्यमा । तत् । सविता । चनः । धातु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चन इत्यन्ननाम । तच्चाहं चनोऽन्नं
नोऽस्मभ्यमिन्द्रो धातु । दधातु । ददातु । एवं तद्वरुण इत्यादावपि योज्यं ।
तदिदमिन्द्रादिभिर्देवमस्मदीयमन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु पालयन्त्वित्यर्थः ॥
चनः । चायू पूजानिशासनयोः । चायतेरच्चे ह्रस्वश्चेत्यसुन् नुडागमश्च धातोर्ह-
स्वत्वं च । वलि लोपः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । धातु । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति
प्रार्थनायां लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचविंशो वर्गः ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रायं । तथा चानु-
क्रांतं । य इन्द्राग्नी सप्तेनैन्द्रायं त्विति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

य इन्द्राग्नी चिचतमो रथो वामभि विश्वानि भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चिचऽतमः । रथः । वां । अभि । विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सऽरथं । तस्थिऽवांसा । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी चिचतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः संबन्धी यो रथो वि-
श्वानि भुवनानि भूतजातान्यभिचष्टे । आभिमुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात्
रत्नखचितत्वाच्च स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । तेन रथेनायातं । अस्म-
द्यज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं रथं तस्थिवांसा
युगपदेवास्थितवन्तौ युवामागच्छतं । न पर्यायेणेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य
ऋत्विग्भिरभिषुतं सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा पिबतं ॥ वां ।
युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीत्यादिना षष्ठीद्विवचनस्य वामादेशः । सर्वानुदात्तत्वं ।
चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अत्र प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्छपो लृक् ।
स्कीः संयोगाद्योरिति कलोपः । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुं कानुदात्तत्वे धातु-
स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सरथं । समानश्चासौ रथश्च
सरथः । समानस्य छंदसीति सभावः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
तस्थिवांसा । ष्टा गतिनिवृत्तौ । लिटः क्सुः । द्विवचने शर्पूर्वाः खयः । वस्वेका-
जाद्वसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । सुपां सुलुगित्याकारः ।
सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युरुष्यचा वरिमता गभीरं ।

तावाँ अयं पातवे सोमो अस्वरमिन्द्राग्नी मनसे युवभ्यां ॥ २ ॥

यावत् । इदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुऽय्यचा । वरिमता । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी इति । मनसे । युवऽभ्यां ॥ २ ॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगद्यावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति । कीदृशं । उरुथ्यचा ।
 विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापकमित्यर्थः । तथा वरिमता वरिष्णोरुत्वेनात्मीयेन
 गौरवेण गभीरं गाभीर्योपेतं । हे इंद्राग्नी पातवे युवाभ्यां पातुं सोमस्तावानस्तु ।
 तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरंतःकरणयारं स सोमः पर्याप्तो भवतु ॥
 उरुथ्यचा । अथ व्याजीकरणे । असुन् । अथ चः कुटादित्वमनसीति वचनात्
 द्वित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । स्वमोर्नपुंसकात् । पा० १. १. २३. । इति सोर्लुकि
 प्राप्ते सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । पृष्ठादिभ्य इमनिज्वेत्युरु-
 णच्चात्तस्य भाव इत्यर्थे इमनिच् । प्रियस्थिरेत्यादिनोरुणच्चात्तस्य वरादेशः । पुनरपि
 भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसी । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । यडा तृतीयाया-
 ष्छांदसस्तुडागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । पा०
 ५. २. ३९. । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं । पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्र-
 त्ययः । निष्ठादाद्युदात्तत्वं । अरं । वालमूललघुलसंगुलीनां वा लो रमापद्यत
 इति वक्तव्यमिति लत्वविकल्पः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वाभावे शेषे लोप इति
 दकारलोपः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

चक्राथे हि सध्र्यं द्रामं भद्रं सध्रीचीना वृचहणा उत स्थः ।

ताविंद्राग्नी सध्र्यंचा निषद्या वृष्णः सोमस्य वृषणा वृषेथां ॥ ३ ॥

चक्राथे इति । हि । सध्र्यक् । नाम । भद्रं । सध्रीचीना । वृचऽहनौ । उत । स्थः ।

तौ । इंद्राग्नी इति । सध्र्यंचा । निऽसद्यः । वृष्णः । सोमस्य । वृषणा । आ । वृषेथां ॥ ३ ॥

हे इंद्राग्नी भद्रं कल्याणं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्र्यक् सहगतमिंद्राग्नी
 इत्येवं संयुक्तं चक्राथे । युवां कृतवन्तौ । उत अपि च हे वृचहणौ वृचस्यासुरस्य
 हंताराविंद्राग्नी सध्रीचीना सहांचन्तौ वृचवधार्थं संगच्छन्तौ स्थः । भवथः । हि
 यस्मादेवं तस्माच्चे वृषणा कामानां वर्षिताराविंद्राग्नी तौ युवां सध्र्यंचौ सहि-
 तावेव संतौ निषद्य वेद्यामुपविश्य वृष्णः सेक्तुः सोमस्यात्मीयं भागमावृषेथां ।
 स्वकीय उदरे आसिंचेथां ॥ सध्र्यक् । सहशब्दोपपदादंचतेर्च्च्त्वितिगित्यादिना क्तिन् ।
 अनिदितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । अद्रिसध्र्योरंतोदात्तनिपातनं कृत्स्व-
 रनिवृत्त्यर्थमिति वचनात्सध्र्यादेशोऽंतोदात्तः । यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 स्वरितत्वं । सध्रीचीना । विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः । सुपां सुलुगिति

विभक्तेराजादेशः । वृषहणी । संहितायामावादेशे लोपः शक्यस्येति वलोपः ।
वृषेष्वा । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

समिद्धेष्वग्निष्वानजाना यतसुचा बर्हिर् तस्तिराणा ।

तीव्रैः सोमैः परिषिक्तेभिरवांगेन्द्राग्नी सौमनसाय यातं ॥ ४ ॥

संऽइङ्गेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽसुचा । बर्हिः । उं इति । तस्तिराणा ।

तीव्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अवाक् । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अग्निषु गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यगिद्धेषु दीपेषु सत्स्वान-
जाना हवीष्याज्येनांजन्तौ यतसुचा तदनंतरं यागार्थं गृहीतसुचौ बर्हिर् वेद्यां
बर्हिरपि तस्तिराणा आस्तीर्णं कृतवंतावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावेवंभूतावभूतां ।
तथा सति हे इन्द्राग्नी तीव्रैः क्षिप्रं मदकरैः परिषिक्तेभिः परितः सर्वेषु ग्रहचम-
सादिष्वसिक्तेः सोमैर्हेतुभूतैरवाक् अस्मदभिमुखमायातं । आगच्छतं । किमर्थं ।
सौमनसाय सौमनस्याय । अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना । अंजू व्यक्ति-
म्रक्षणकान्तिगतिषु । लिटः कानच् । अभिदितामिति नलोपः । द्विभावेऽत
आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुट् द्विहल इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुट् ।
तिस्तिराणा । स्तृज् आच्छादने । पूर्ववत्कानच् । ऋत इडातोरितीत्वं । द्विवचने
शर्पूर्वाः खयः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चिच्चादंतोदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

यानीन्द्राग्नी चक्रथुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्यानि ।

या वां प्रत्नानि सख्या शिवानि तेभिः सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रथुः । वीर्याणि । यानि । रूपाणि । उत । वृष्यानि ।

या । वां । प्रत्नानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्याणि वृषवधादिरूपाणि चक्रथुः कृतवंतौ युवां यानि
च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि भूतजातानि कृतवंतौ । इन्द्राग्निभ्यां
हि सर्वे जगत्सृज्यते । इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजति धारवृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः
सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उत अपि च यानि वृष्यानि वृष्णि भवानि

वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि कृतवन्तौ युवां । तथा वां युवयोः संबन्धीनि
प्रत्नानि चिरंतनानि शिवानि शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति ।
तेभिस्तैः सर्वैः सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिषुतं सोमं पिबतं ॥ सख्या ।
सख्युर्भावः सख्यं । सख्युर्य इति यप्रत्ययः । शेष्टदसि बहुलमिति शेलोपः ।
तेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । सावेकाच इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
न गोश्चन्साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षड्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सत्यां अद्वाभ्या हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अब्रवं । प्रथमं । वां । वृणानः । अयं । सोमः । असुरैः । नः । विहव्यः ।

तां । सत्यां । अद्वा । अभि । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ६ ॥

हे इंद्राग्नी प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः संभजमानो यदब्रवं
सोमेन प्रीणयिष्यामीति यद्वोचं । सत्यां यथार्था तां अद्वां अद्वायादरातिशयेन
कृतामुक्तिमभ्यभिलष्य आ हि यातं । आगच्छतमेव नोदासाथां । अथागमना-
न्तरमभिषुतं सोमं पिबतं । तथा सत्यसुरैर्हविषां प्रक्षेपकैर्ऋत्विग्भिरयं नोऽस्माकं
सोमो विहव्यो विशेषेण होतव्यो भवति । इतरथा व्यर्थः स्यात् । तस्मादिंद्राग्नी
आगच्छतमित्यर्थः ॥ वृणानः । वृज् संभक्तौ । लिटः शानच् । आभ्यस्तयोरात्
इत्याकारलोपः । असुरैः । असु क्षेपणे । असेरुश्चित्युरन्प्रत्ययः । विहव्यः । हु
दानादनयोः । अचो यत् । गुणः । धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यदिंद्राग्नी मदथः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनि वा यजचा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ७ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । मदथः । स्वे । दुरोणे । यत् । ब्रह्मणि । राजनि । वा । यजचा ।

अतः । परि । वृषणी । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्ट्यौ हे इंद्राग्नी स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे निवासस्थाने यद्यदि मदथः । हृष्यथः । यद्यदि ब्रह्मणि ब्राह्मणेऽन्यस्मिन्यजमाने हविःस्वीकरणायागत्य हृष्यथः । यदि वा राजनि क्षत्रिये युद्धे साहाय्यं कर्तुमागत्य हृष्यथः । अतः परि परितोऽस्मात्सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणी कामानां वर्षिताराविंद्राग्नी आयातं हि । आगच्छतमेव । औदासीन्यं मा कर्तुं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मदथः । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । यजत्रा । अमिनक्षीत्यादिना यजतेः कर्मण्यचन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

यदिंद्राग्नी यदुषु तुर्वशेषु यदुषुष्वनुषु पूरुषु स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ८ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । यदुषु । तुर्वशेषु । यत् । द्रुषुषु । अनुषु । पूरुषु । स्थः ।

अतः । परि । वृषणी । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पंच मनुष्यनामानि । हे इंद्राग्नी यद्यदि यदुषु नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्थः । भवथः । वर्तथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तथे । यद्यदि वा द्रुषुषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छत्सु मनुष्येषु वर्तथे । यदि वानुषु प्राणत्सु सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृष्वनुष्ठातृषु मनुष्येषु । अन्येषां हि प्राणा निःफला ज्ञानहीनत्वादनुष्ठानाभावाच्च । तेषु यदि भवथः । तथा पूरुषु कामैः पूरयित्वेष्वन्येषु स्तोतृजनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । अनंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ यदुषु । यम उपरमे । नियम्यंत इंद्रियाण्येभिरिति यदवः । यमेदुक् चेति कुप्रत्ययो दुगागमश्च । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसार्थः । औणादिकोऽणप्रत्ययः । द्रुषुषु । दुह जिघांसायां । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । दुहं परेषामिच्छन्ति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः । अनुषु । अन प्राणने । अणश्च । उ० १. ८. । इति विधीयमान उग्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पूरुषु । पूरी आप्यायने । पूर्यत इति पूरवः । औणादिक उग्रत्ययः ॥

नवमीमूचमाह ॥

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ९ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । परमस्यां । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां यद्यदि स्थः । वर्तमानौ भवथः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्यामंतरिक्षलोके । अत्र पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा नास्मेति । उत अपि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरं वर्तमानायां पृथिव्यां द्युलोके यदि वा वर्तन्ते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे वृषणावागच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिबतं ॥ अवमस्यां । अवमशब्दादुत्तरस्य डर्थ्यत्ययेन स्यादागमः । एवमुत्तरचापि ॥

दशमीमूचमाह ॥

यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां । अवमस्यां । उत । स्थः ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाख्येयं । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी तावागच्छतमित्युक्तं । इदानीं तु द्युप्रभृतिष्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविन्द्राग्नी वर्तन्ते तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

एकादशीमूचमाह ॥

यदिन्द्राग्नी दिवि षो यत्पृथिव्यां यत्पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ११ ॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । दिवि । स्थः । यत् । पृथिव्यां । यत् । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

अतः । परि । वृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ ११ ॥

हे इंद्राग्नी दिवि द्युलोके यद्यदि स्थः । भवथः । यदि वा पृथिव्यां भूलोके
यदि वा पर्वतेषु मेर्वादिषु मेघेषु वा । तथा ओषधीषु तिलमाषव्रीह्यादिष्वप्सू-
दकेषु चानुयाहकतया यदि वा स्थः । हे कामाभिवर्षका युवामतः सर्वस्मात्स्था-
नादागच्छतं । आगत्य चाभिषुतं सोमं पिबतं ॥ पृथिव्यां । उदात्तयण इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयत इति ओषधयः । कर्मण्य-
धिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च घञंतमा-
द्युदात्तं । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामिति दीर्घः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यदि इंद्राग्नी उदिता सूर्यस्य मध्ये दिवः स्वधया मादयेथे ।

अतः परि वृषणा वा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १२ ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । उतऽउता । सूर्यस्य । मध्ये । दिवः । स्वधया । मादयेथे इति ।

अतः । परि । वृषणा । आ । हि । यातं । अथ । सोमस्य । पिबतं । सुतस्य ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नी उदिता उदितस्योदयं प्राप्स्य सूर्यस्यादित्यस्य संबंधिनो दिवा
द्योतमानस्यांतरिक्षस्य मध्ये मध्यमभागे स्वर्धयात्मीयेन तेजसा हविलक्षणेनान्वेन
वा यद्यस्मात्कारणात्मादयेथे । तृप्ता भवथः । तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादंतरिक्ष-
भागात् हे कामाभिवर्षकाविंद्राग्नी आगच्छतं । आगमनानंतरमभिषुतं सोमं
पिबतं ॥ उदिता । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । दिवः । ऊडिदमिति
विभक्तेरुदात्तत्वं । मादयेथे । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

एवं इंद्राग्नी पपिवांसा सुतस्य विश्वास्मभ्यं सं जयतं धनानि ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ १३ ॥

एव । इंद्राग्नी इति । पपिऽवांसा । सुतस्य । विश्वा । अस्मभ्यं । सं । जयतं । धनानि ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १३ ॥

हे इंद्राग्नी सुतस्याभिषुतं सोममेव एवं पपिवांसा पीतवंतौ युवामस्मभ्यं
विश्वा सर्वाणि धनानि संजयतं । प्रयच्छतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तन्मि-

म० १. अ० १६. सू० १०९.] . ॥ प्रथमोऽष्टकः ॥

८५५

चादयो मामहंतां । पूजयंतु ॥ पपिवांसा । पा पाने । लिटः क्सुः । वस्वेका-
जाह्वसामितीडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तविंशो वर्गः ॥

वि हीत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं । अनुक्रांतं च वि ह्यष्टाविति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ।
सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

वि ह्यख्यं मनसा वस्य इच्छन्दिन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ।

नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मख्यं स वां धियं वाजयंतीमतश्च ॥ १ ॥

वि। हि। अख्यं। मनसा। वस्यः। इच्छन्। इन्द्राग्नी इति। ज्ञासः। उत। वा। स। सजातान्।

न। अन्या। युवत्। प्रमतिः। अस्ति। मख्यं। सः। वां। धियं। वाजयंती। अतश्च ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी वस्यः प्रगल्भं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं ज्ञासो ज्ञातीन् उत वा
अपि वा सजातान् । संमानजन्मानो ज्ञातिव्यतिरिक्ता बांधवास्तांश्च मत्तमा बुद्ध्या
वि ह्यख्यं । युवामेव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण च व्यज्ञासिषं । ते हि धनस्य
दातारो भवन्ति । अपि च युवत् युवाभ्यामन्या अन्येन केनचिन्मह्यं दत्ता प्रमतिः
प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया येषा प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स
तादृश्या बुद्ध्या युक्तोऽहं वां युवयोः संबन्धिनी वाजयंतीमन्त्रमस्मभ्यमिच्छंती
धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिमतश्च । अकार्षे ॥ अख्यं । लुब्धस्यतिवक्तिख्याति-
भ्योऽङिति च्लेरडादेशः । वस्यः । वसुगन्धाद्रीयमुन् । टेरिति टिलोपः । छांदस
ईकारलोपः । ज्ञासः । सुखदुःखादिकं साम्येन जानंतीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अव-
बोधने । औणादिकोऽमुन् । व्यत्ययेन विभक्तेरुदात्तत्वं । युवत् । सुपां मुलुगिति वि-
भक्तेर्लुक् । द्वर्थाभिधायकत्वाद्युवावी द्विवचन इति युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुस्त वा घा स्यालात् ।

अथा सोमस्य प्रयंती युवभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नथ्यं ॥ २ ॥

अश्रवं । हि । भूरिदावत्तरा । वां । वि । जामातुः । उत । वा । घा । स्यालात् ।

अथ । सोमस्य । प्रयंती । युवभ्यां । इन्द्राग्नी इति । स्तोमं । जनयामि । नथ्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बहुविधधनस्य दातारावित्यश्रवं हि । अश्रौषं खलु । कस्मात्पुरुषात् । विजामातुः । श्रुताभिरूपादिभिर्गुणैर्विहीनो जामाता यथा कन्यावते बहुधनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी इत्यर्थः । उत वा अपि च स्यालात् । स्यं श्रूर्पं । तस्मात्स्राजानावपति विवाहकाल इति स्यालः कन्याभ्राता । स यथा भगिनीप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन दाताराविन्द्राग्नी । घेति पादपूरणे । तथा च सत्यथानंतरं हे इन्द्राग्नी युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन सह नथं नवतरं प्रत्ययं स्तोमं स्तोचं जनयामि । निष्पादयामि । अच निरुक्तं । अश्रौषं हि बहुदातृतरौ वां विजामातुरसुसमाभ्राजामातुः । विजामातेति शश्वहक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाभ्र इव वरोऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः । स्यात्स्राजानावपतीति वा । लाजा लाजतेः स्यं श्रूर्पं स्यतेः । श्रूर्पमशनपवनं शृणातेः शस्नातेर्वा । अथा सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नथं नवतरं । नि० ६. ९. इति ॥ अश्रवं । श्रु श्रवणे । लङ्मुत्तमपुरुषैकवचने बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । भूरिदावत्तरा । इदाञ्ज दाने । आतो मनिन्निति वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । भूरिदावत्स्तुट् वक्तव्य इति तरपस्तुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । घा । ऋचि तुनुषेत्यदिना संहितायां दीर्घत्वं । अथा निपातस्य चेति । प्रयती । यम उपरमे । क्तिन्यनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । युवभ्यां । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वाभावः । शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

मा छेद्य रश्मीरिति माधमानाः पितृणां शक्तीरनुयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो मदन्ति ता ह्यद्री धिषणाया उपस्थे ॥ ३ ॥

मा । छेद्य । रश्मीन् । इति । नाधमानाः । पितृणां । शक्तीः । अनुऽयच्छमानाः ।

इन्द्राग्निभ्यां । कं । वृषणः । मदन्ति । ता । हि । अद्री इति । धिषणायाः । उपस्थे ॥ ३ ॥

रश्मीन् । रश्मिशब्दो रज्जुवाची । यथा रश्मयो दीर्घा अविच्छिन्ना भवन्ति ।

एवमविच्छिन्नान्पुत्रपौत्रादीन् मा छेद । मा विच्छिन्नान्कुर्मिति बुद्ध्या नाध-
माना इंद्राग्न्योः सकाशात्तथाविधान्पुत्रादीन्याचमानाः । तदनंतरं पितॄणां शक्तीः
शक्त्युत्पादकान्वीर्योत्पादकांस्तान्पुत्रादीननुयच्छमाना अनुक्रमेण नियतान् कुर्वन्तो
वृषणः सेक्ताः पुत्रोत्पादनसमर्थाः । सपत्नीका इत्यर्थः । एवंभूता यज्ञमाना
इंद्राग्निभ्यां कं सुखं यथा भवति तथा मदंति । स्तुवंति । हि यस्मादग्नी शब्रूण्णतौ
हिंसन्तौ विदारयन्तौ ताविंद्राग्नी धिषणायाः स्तुत्या उपस्थ उपस्थाने समीपे
भवतः । तस्मात्तत्सान्निध्याय स्तुवंतीति भावः । यद्वा निपातानामनेकार्थत्वात्
हिशब्दो यदेत्यर्थः । यदा ताविंद्राग्नी उद्दिश्याद्री अभिषवसाधनभूता याचाणो
धिषणाया उपस्थे । धिषणाधिषवणचर्म । तस्योपरिष्ठादिंद्राग्न्यर्थं सोममभि-
षुण्वन्ति । तदा तदा यज्ञमाना स्तुवंतीति योजनीयं ॥ छेद । छिद्रि द्विधीकरणे ।
लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । छंदस्युभयथेत्याहधातुरूप्तेन छिन्ना-
भावाच्चघूपधगुणः । न माद्भोग इत्यडभावः । रग्मीन । दीर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य रुवं । अचानुनासिकः पृवंस्य तु चेतीकारः सानुना-
सिकः । नाधमानाः । णाधृ याच्नायां । पितॄणां । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । मदंति । मदि स्तौ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

युवाभ्यां देवी धिषणा मदायेंद्राग्नी सोममुगती मुनोति ।

तावश्विना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना पृङ्गमप्सु ॥ ४ ॥

युवाभ्यां । देवी । धिषणा । मदाय । इंद्राग्नी इति । सोमं । उगती । मुनोति ।

तौ । अश्विना । भद्रऽहस्ता । सुपाणी इति सुऽपाणी । आ । धावतं । मधुना ।

पृङ्गं । अप्ऽसु ॥ ४ ॥

हे इंद्राग्नी युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवी द्योतमानो गती युवां कामय-
माना धिषणा मंत्ररूपा वाक् सोममभिषुणोति । यद्वा धिषणाधिषवणचर्म ।
द्योतमानं तद्युवयोर्मदं कामयमानं सत्सोममभिषुणोति । यावभिः स्वस्मिन्नभि-
षवात्तस्याभिषवकर्तृत्वं । अश्विनाश्ववन्तौ भद्रहस्ता शोभनलोर्दंडौ सुपाणी । मणि-
बंधादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी । एवंभूतौ हे इंद्राग्नी तौ युवामाधावतं ।

जीघ्रमागच्छतं । आगत्य चाप्सूदकेषु वर्तमानेन मधुना माधुर्योपितेन सारांशेन
पंक्तं । अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतीवरीषु मधुना माधुर्यं
संयोजयतं । विभक्तित्यत्ययः ॥ युवाभ्यां । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । उशती । वश कांतौ ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम
इति नद्या उदात्तत्वं । पृङ्गं । पृची संपर्के । रौधादिकः । लोटि थसस्तं । असोरत्नोपः ।
अनुस्वारपरमवर्णो । न चाचः परस्मिन्नित्यत्नोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदांतित्या-
दिना निषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवामिंद्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव वृचहृत्ये ।

तावासद्यो बर्हिषि यजे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इंद्राग्नी इति । वसुनः । वि० भागे । तवः० तमा । शुश्रव । वृच० हृत्ये ।

तौ । आ० सद्यो । बर्हिषि । यजे । अस्मिन् । प्र । चर्षणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इंद्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोतृभ्यो दातुं विभजने तात्पर्येण वर्त-
मानौ युवां वृचहृत्ये वृचस्यासुरस्य हनने तवस्तमातिशयेन बलिनौ प्रवृद्धतमौ
वा शुश्रव । अश्रौषं । हे चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविंद्राग्नी तौ युवामस्मदी-
येऽस्मिन्यजे बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णं दर्भ आसद्योपविश्य सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य
पानेन प्रमादयेथां । प्रकर्षणं तृप्ता भवतं ॥ विभागे । भज सेवायां । भावे घञ् ।
चजोः कु घिण्यतोरिति कुत्वं । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव
इति बलनाम । लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशयनिकस्तमप् । यद्वा तवतिर्वृद्धार्थः ।
सौत्रो धातुः । तस्मादौणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति विभक्तेः
पूर्वमवर्णदीर्घत्वं । वृचहृत्ये । हनस्त चेति हन्तेर्भावे क्यप् । तत्संनियोगेन तका-
रांतादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इंद्राग्रस्य पशोर्हविषः प्र चर्षणिभ्य इत्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे
सृचितं । प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्वा देवो यातु सविता सुरत्नः । आ० ३. १. ।
इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवश्च ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा प्रेन्द्राग्नी विश्वा भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र। चर्षणिऽभ्यः । पृतनाऽहवेषु । प्र। पृथिव्याः । रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र। सिंधुऽभ्यः । प्र। गिरिऽभ्यः । महिऽत्वा । प्र। इंद्राग्नी इति । विश्वा । भुवना ।

अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाहवेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सत्सु हे इंद्राग्नी आगतवन्तौ युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो महित्वा महत्त्वेन प्ररिरिचाथे । अतिरिच्येथे । सर्वाधिकौ भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशाद्वातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थमाचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या भूमेश्च प्ररिरिचाथे । एवं द्युप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः स्यंदनशीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इंद्राग्नी विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्याक्तव्यतिरिक्तानि यानि संति तान्यतीत्य प्ररिरिचाथे । अधिकौ भवथः ॥ पृतनाहवेषु । पृतनासु हवः पृतनाहवः । ऋजो भावेऽनुसर्गस्येत्यप संप्रसारणं च । व्यत्ययेन थाथादिस्वराभावे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । रिरिचाथे । रिचि र विरचने । छंदसि लुङ्-लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् । यद्वा लङ्छेव बहुलं छंदसीति विकरणस्य श्रुः । महित्वा । मह पूजायां । आणादिकं दानप्रत्ययः । तस्य भावो महित्वं । मुपां मुलुगिति तृतीयाया डादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पणवाभरतमित्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूचितं च । आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहू उभा वामिन्द्राग्नी आहुवर्थ्य । आ० ३. १. इति ॥

तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

आ भरतं शिक्षतं वज्रबाहू अस्माँ इंद्राग्नी अवतं शचीभिः ।

उमे नु ते रश्मयः सूर्यस्य येभिः सपित्वं पितरो न आसन् ॥ १ ॥

आ। भरतं। शिक्षतं। वज्रबाहू इति वज्रऽबाहू। अस्मान्। इंद्राग्नी इति। अवतं। शचीभिः।

उमे। नु। ते। रश्मयः। सूर्यस्य। येभिः। सऽपित्वं। पितरः। नः। आसन् ॥ १ ॥

हे वज्रबाहू वज्रहस्ताविन्द्राग्नी आभरतं । अस्मदर्थं धनमाहरतं । आहत्य च

शिक्षतं । अस्मभ्यं दत्तं । शिक्षतिर्दानकर्मा । अपि च । नोऽस्माननुष्ठातृन्
 णचीभिः । कर्मनामैतत् । आत्मीयैः कर्मभिरवतं । रक्षतं । किं च सूर्यात्मन
 इंद्रस्य येभी रश्मिभिर्यरर्चिभिर्नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः सपितृं सहप्राप्त्र्यं
 स्थानमासन् । ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चिरादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका
 गच्छन्ति । तथा च श्रूयते । तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरिति । यद्वा येभी
 रश्मिभिः सपितृं समवेतत्वमध्यगच्छन् । ते रश्मय इमे नु इदानीमस्मा-
 भिरुपश्यमाना एत एव खलु । सूर्यात्मन इंद्रस्य ये रश्मयस्त एवाग्रेरपि । तथा
 च श्रूयते । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविणति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृश इति ।
 तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां स्तवनेनेंद्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतं । हयहोर्भ
 इति भत्वं । शिक्षतं । शिक्ष विद्योपादाने । अदुपदेशान्नसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः
 पिब्यादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः शिष्यते । तिङ्ः परत्वान्निघाताभावः । सपितृं ।
 आप्लू व्याप्नौ । अस्मात्सगच्छोपपदात्कृत्यार्थे त्वेकेनिति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरा-
 दिवाङ्मातोः पिभावः । यद्वा षप सम्वाये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । सपेभावः
 सपितृं । आसन् । अस गतिदीप्तादानेषु । लङ्माडागम उदात्तः । यङ्गुत्तान्नित्य-
 मिति निघाताभावः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

पुरंदरा शिक्षतं वज्रहस्तास्माँ इंद्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामर्दितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरंदरा । शिक्षतं । वज्रहस्ता । अस्मान् । इंद्राग्नी इति । अवतं । भरेषु ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । मामहंतां । अर्दितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्रो । पुरंदरा असुरपुराणां दारयिताराविंद्राग्नी
 शिक्षतं । अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं । अपि च भरेषु संयामेष्वस्मानवतं ।
 रक्षतं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तदस्मदीयं मिचादयो मामहंतां । पूजयंतां ॥
 पुरंदरा । पृःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच् । वाचंयमपुरंदरौ चेति निपातनादम् ।
 मुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

ततं म इति नवर्चं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्थं ऋभुदेवताकं । पंचमीनवम्यौ

विष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । ततं नवार्भवं तु पंचम्यंते
विष्टुभाविति ॥ अभिप्रवषडहस्य चतुर्थेऽहनि विश्वदेवशस्त्र इदमार्भवं निविज्ञानं ।
सूचितं च तृतीयस्येति खंडे । ततं मे अप इति विश्वदेवं । आ० १. १. इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

ततं मे अपस्तदु तायते पुनः स्वादिष्टा धीतिरुचथाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समु तृष्णुत ऋभवः ॥ १ ॥

ततं मे अपः । तत् । ऊं इति । तायते । पुनरिति । स्वादिष्टा । धीतिः । उचथाय । शस्यते ।

अयं समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । सं । ऊं इति । तृष्णुत । ऋभवः ॥ १ ॥

हे ऋभवो मे मयापोऽग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततं विस्तारितं । बहुशः पूर्वम-
नुष्ठितं । तदु तदेव पुनस्तायते । विस्तार्यते । अनुष्ठीयत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टा
स्वादुतमातिशयेन प्रीतिकरी धीतिः स्तुतिश्चोचथाय स्तुत्याय शस्यते । पठ्यते ।
अपि च । इहास्मिन्यागे समुद्रः समुंदनशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेव्यः सर्वेभ्यो
देव्यैः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणाग्नी
प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु तृष्णुत । सम्यगेव तृप्ता भवत ॥ ततं । तनु
विस्तारे । निष्ठायां यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासि-
कलोपः । अपः । आप् व्याप्तौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् चेत्यमुन् धा-
तोर्ह्रस्वश्च । तायते । तनोतेर्यकि । पा० ६. ४. ४४. । इत्यात्वं । स्वादिष्टया । स्वादु-
शब्दादातिशयानिक इष्टन् । टेरिति टिलोपः । उचथाय । वच परिभाषणे ।
आणादिकोऽथक्प्रत्ययः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । समुद्रः । उंटी क्रेदने ।
स्फायितं चीत्यादिना रक् । अनिदितामिति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवार्हो भागो
देव्यः । छंदसि चेति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्सोमे । बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहा-
शब्दस्य ऊर्यादित्वेन गतित्वाद्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तृष्णुत । तृप
प्रीणने । स्वादिभ्यः ऋः । ऋभव इत्यनेन संहितायामृत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

आभोगयं प्र यदिच्छंत ऐतनापाकाः प्रांचो मम के चिंदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दानुषो गृहं ॥ २ ॥

आऽभोगयं । प्र । यत् । उच्छंतः । ऐतन । अपाकाः । प्रांचः । ममा । के । चित् । आपयः ।
सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः । दाणुषः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । अपाका अपरिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना ममापयः प्राप-
यितारो मदीया ज्ञातयः केचित् एवम्भूता ये केचन यूयमाभोगयमुपभोग्यं सोम-
मिच्छन्तो यद्यदा प्रैतन । तपश्चरितुमरणं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आंगि-
रसस्य पुत्राः । तदुक्तं यास्केन । ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य
त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. । इति । कुत्सोऽप्यांगिरसः । अतस्तेन मदीया
ज्ञातय इत्युक्तं । हे सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः । तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य
तपसो भूमना भूम्ना बहुत्वेन दाणुषो हवीषि दत्तवतः सवितुः सोमाभिषवं
कुर्वतो यजमानस्य संबन्धि यज्ञगृहमगच्छत । तपसा लब्धसोमाः संतः कृतपाना
यूयं गतवन्तः । यद्वा । दाणुषः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः
सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवासस्थानं तृतीयसवनाख्यमगच्छत । प्राप्ताः ।
एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ विस्पष्टमास्त्रातं ॥ आभोगयं । आ समन्ताद्भोग
आभोगः । तदर्ह आभोगयः । छंदसि चेति यः । यस्येति चेति लोपाभाव-
श्छंदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । आङ्पूर्वाङ्गुजेरौणादिकः कर्मणि
इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन गुणः । ऐतन । इण् गती । लङि मध्यम-
बहुवचनस्य यस्य तादेशः । तन्नन्ननयनाश्चेति तस्य तनवादेशः । आडागमो
वृद्धिश्च । आपयः । आप्नोतेरौणादिक इप्रत्ययः । भूमना । बहुशब्दात्पृष्ठादि-
लक्षण इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोरितीकारलोपो बहोर्भूभावश्च । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादलोपाभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तत्सविता वोऽमृतत्वमासुवदगोक्षं यच्छ्रवयंत ऐतन ।

त्यं चिञ्चमसमसुरस्य भक्षणमेकं संतमकृणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतऽत्वं । आ । असुवत् । अगोक्षं । यत् । श्रवयंतः । ऐतन ।

त्यं । चित् । चमसं । असुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं । अकृणुत् । चतुऽवयं ॥ ३ ॥

हे ऋभवस्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकममृतत्वं देवत्वमा-
सुवत् । आभिमुख्येन प्रेरितवान् । दत्तवानित्यर्थः । यद्यदा यूयमगोक्षं गूहितुमशक्थं

सर्वैर्हश्यमानं सवितारं श्रवयन्तोऽपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयन्तः संत एतेन ।
 आगच्छत । तदानीमिति पूर्वणान्वयः । यस्माद्ययं देवैराज्ञापिताः संतोऽसुरस्य
 त्वष्टुः संबंधि । निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं सोमपानसाधनं त्वं तं चमसमेकं चित्
 असहायमेव संतं चतुर्वयं चतुर्व्यूहमकृणुत । कृतवन्तः । सृष्ट्यादौ त्वष्टा कृतं चमसं
 होतृचमसादिमुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवन्त इत्यर्थः ॥ असुवत् । षू
 प्रेरणे । तौदादिकः । श्रवयन्तः । श्रु श्रवणे । छांदसो वृद्धभावः । एतेन । लङि
 मध्यमबहुवचनस्य तादेशे तन्ननप्रनयनाश्चेति तनवादेशः । भक्षणं । करणे ल्युट् ।
 अकृणुता । कृवि हिंसाकरणयोश्च । लङि मध्यमबहुवचने धिम्बिकृण्वोरच्चेत्यु-
 प्रत्ययः । चतुर्वयं । वया अवयवाः । चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

विष्टी शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृथ्यन्त धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्टी । शमी । तरणिऽत्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः । अमृतऽत्वं । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरऽचक्षराः । संवत्सरे । सं । अपृथ्यन्त । धीतिऽभिः ॥ ४ ॥

वाघतः । ऋत्विङ्गामैतत् । अत्र च सामर्थ्यात्तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । ऋत्विग्भिरुपेता
 ऋभवः । शमी । कर्मनामैतत् । यागदानादीनि कर्माण्यन्यान्यपेकं चमसं चतुरः
 कृणोतनेत्यादिना देवैरुक्तानि कर्माणि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रत्वेन शीघ्रेण विष्टी । यद्यपेतत्कर्मनाम् तथाप्यत्र क्रियापरं व्याप्य कृतेत्यर्थः ।
 एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशिरे ।
 कृतैः कर्मभिर्लेभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः सूरचक्षसः
 सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सरे संवत्सरावयवभूते
 वसन्तादिकालेऽनुष्ठेये धीतिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः समपृथ्यन्त । संयुक्ता अभवन् ।
 हविर्भागाहो बभूवुरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो
 मेधाविनो वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना
 वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृथ्यन्त धीतिभिः कर्मभिर्ऋभुर्विभ्वा वाज इति
 सुधन्वन आंगिरसस्य जयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. । इति ॥ विष्टी । विष्णु
 व्याप्नो । आन्त्यादयश्चेति क्ताप्रत्ययस्य ईकारांतादेशः । शमी । सुपां सुलुगिति

शसो लुक् । आनशुः । अशू व्याप्नो । व्यत्ययेन परस्मैपदं । अघ्नोतेत्यभ्यासा-
दुत्तरस्य नुडागमः । अपृथ्यंत । पृची संपर्के । कर्मणि लङ् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

क्षेत्रमिव वि संमुस्तेजनेन एकं पाचमृभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु अवं इच्छमानाः ॥ ५ ॥

क्षेत्रं ऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पाचं । ऋभवः । जेहमानं ।

उपऽस्तुताः । उपऽमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । अवं । इच्छमानाः ॥ ५ ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्ऋषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं होमक्रियां प्रति प्रय-
तमानमेकमसहायं पाचं पानसाधनं त्वष्टा निर्मितं चमसं मानदंडेन क्षेत्रमिव
भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं विममुः । विशेषेण
मानं कृतवन्तः । किमिच्छन्तः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं सोमलक्षणमन्नं
नाधमानाः । याचमानाः । एतदेव विवृणोति । अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु
मध्ये अवं हविलक्षणमन्नमिच्छमानाः । इच्छन्तः । देवैः सह सोमपानं काम-
यमानास्तृप्ताभाय चतुरश्रमसानकार्षुरित्यर्थः ॥ ममुः । माङ् माने शब्दे च ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनवसाने व्यत्यये-
नाकारस्यानुनासिक्यं । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । जेहमानं । वेह जेह वाह
प्रयत्ने । भौवादिकः । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं । उपस्तुताः । गतिरनन्तर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । इच्छमानाः ।
व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

आ मनीषामन्तरिक्षस्य नृभ्यः सूचेव घृतं जुहवाम विघ्नता ।

तरणित्वा ये पितुरस्य सश्विर ऋभवो वाजमरुहन्दिवो रजः ॥ ६ ॥

आ । मनीषां । अन्तरिक्षस्य । नृभ्यः । सूचाऽइव । घृतं । जुहवाम । विघ्नता ।

तरणिऽत्वा । ये । पितुः । अस्य । सश्विरे । ऋभवः । वाजं । अरुहन् । दिवः । रजः ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्यान्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबंधिभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेतृभ्य

ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन हि देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा । अंतरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः । मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः सुचेव यथा सुचा जुह्वा घृतं क्षरणशीलाज्योपेतं हविराजुह्वाम । मर्यादायामाकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं विद्वन्ता वेदनेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि तरणकौशलानि सश्विरे । सूर्यरग्निभृताः संतः प्रापुः । तदुक्तं । आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्त इति । ते ऋभवो दिवो रजः । रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य संबन्धिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन् । यागदानादिभिः कर्मभिरन्येष्ट देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥ सुचेव । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जुह्वाम । हु दानादनयोः । लोट्वाहुत्तमस्य पिच्छेत्याडागमः । विद्वन्ता । विद् ज्ञाने । औणादिको मनिः । न संयोगाद्वमन्तादित्यल्लोपाभावः । तरणित्वा । तृ प्रवनतरणयोः । अतिमृधृधम्यशयवितृभ्योऽनिरिति कर्तर्यन्निप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः । सश्विरे । ग्लुञ्च षस्त्र गतावित्यत्र सश्विमप्येके पठन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदं । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । इरेचश्चिच्चादंतोदात्तत्वं । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । लुङि कृमृहरुहिभ्यश्छंदसीति चुरडादेशः । दिवः । ऊडिदमित्योदिना विभक्तेरुदात्तत्वं । रजः । रंज रागे । रजंत्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं लोका रजांस्युच्यन्त इति । औणादिकोऽधिकरणेऽमुन् । रजकरजनरजः-सूपसंख्यानमिति नलोपः । सुपां मुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

सप्रमीमृचमाह ॥

ऋभुर्न इंद्रः शवसा नवीयानृभुर्वाजेभिर्वसुभिर्वसुददिः ।

युष्माकं देवा अवसाहनि प्रियेऽभि तिष्ठेम पृत्सुतीरमुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इंद्रः । शवसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजेभिः । वसुऽभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं । देवाः । अवसा । अहनि । प्रिये । अभि । तिष्ठेम । पृत्सुतीः । अमुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विष्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शवसा बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिंद्रः परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः ।

यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगादुरु भातीति नैरुक्त्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च । वाजेभिर्वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्वैर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च ऋभुर्वसुरस्माकं निवासयिता । अत एव ददिस्तेषामन्नानां धनानां च दाता भवतु । परोऽर्द्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादिगुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयः । युष्माकं संबंधिनावसा रक्षणेन युक्ते प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि दिवसे वर्तमाना वयमसुन्वतां सुन्वद्य-जमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतीः सेना अभितिष्ठेम ॥ नवीयान् । नवशब्दा-दातिशायनिक ईयसुन् । वाजेभिः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः । वसुः । वस निवासे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् शृस्वृस्त्रिहीत्यादिनोप्रत्ययः । निदित्यनु-वृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददिः । दृदाञ् दाने । आह्वगमहन इति किप्रत्ययः । लिङ्ङ्ङा-वादि । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

निश्चर्मण ऋभवो गार्मपिंशत सं वत्सेनामृजता मातरं पुनः ।

सौधन्वनासः स्वपस्यया नरो जिघ्री युवानां पितरांकृणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत । सं । वत्सेन । अमृजत । मातरं । पुनरिति ।

सौधन्वनासः । सुऽअपस्यया । नरः । जिघ्री इति । युवानां । पितरां । अकृणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्वर्धेनुर्मृता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा ऋभुं तुष्टाव । ऋभवस्तत्सुहृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वार्द्धं प्रतिपाद्यते । हे ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा त्वचा । तृतीयार्थे षष्ठी । गां धेनुं निरपिंशत । निःशेषेणाष्टिष्टां संयुक्तामकुरुत । तदनंतरं मातरं तां गां पुनर्वत्सेन सममृजत । संमृष्टामकुरुत । समगमयतेति यावत् । अपि च हे सौधन्वनासः सुधन्वन आंगिरसस्य पुत्राः । नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया शोभनकर्मच्छया । यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिघ्री जीर्णां वृद्धौ पितरा मातापितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेतावकृणोतन । यूय-मकृद्वं ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तादादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६१. इति प्रकृ-तिभावः । आज्ञसेरसुक् । आमंत्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं । स्वपस्यया । शोभनमपः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्या । सुप आत्मनः क्यच् । अ प्रत्ययादिति भावेऽकार-

प्रत्ययः । जिघ्री । जृष् वयोहानौ । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इडातोरिति ।
रेफवकारयोः स्थानविपर्ययः । बहुलवचनाद्वलि चेति दीर्घाभावः । निच्चादा-
द्युदात्तत्वं । युवाना । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पितरा । पिता च माता
च पितरौ । पिता मात्रा । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्ववद्विभक्ते-
राकारः । अकृणोतन । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदिच्चाच्चुम् । धिन्विकृण्योरच्चेत्यु-
प्रत्ययः । तत्संनियोगेन वकारस्य चाकारः । अतो लोपे सति तस्य स्थानि-
वद्भावास्त्रधूपधगुणाभावः । लङ्मध्यमबहुवचनस्य तश्चस्य तन्ननप्रनथनाश्चेति
तनबादेशः । तस्य पित्वेन डित्वाभावाद्गुणः ॥

नवमीमृचमाह ॥

वाजेभिर्नो वाजसातावविद्धुभुमाँ इंद चिचमा दर्षि राधः ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ९ ॥

वाजेभिः । नः । वाजऽसातौ । अविद्धि । ऋभुऽमान् । इंद । चिचं । आ । दर्षि । राधः ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ९ ॥

हे इंद ऋभुमान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयोऽपृभुशब्देनोपचारादचोच्यन्ते ।
तैर्युक्तस्त्वं वाजसातौ वाजस्यान्नस्य संभजने निमित्तभूते सति वाजेभिरन्नै-
विद्धि । अस्मान्वाप्नुहि । यद्वा वाजसातिरिति संग्रामनाम । वाजसातौ संग्रामे
वाजेभिर्वाजेन युक्तरश्चैरविद्धि । अस्मान् रक्ष । अपि च । चिचं चायनीयं राधा
धनमादर्षि । अस्मभ्यं दातुमाद्रियस्व । तृतीयसवने ऋभुभिः संहंदस्यावस्थानात्
प्रसंगाद्वंदस्तुतिः । यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो मामहंतां ।
पूजयंतां ॥ वाजसातौ । वन षण् संभक्ता । भावे क्तिन् । जनसनखनां सङ्ग-
लोरित्यात्वं । वाजानां सातिर्यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविद्धि ।
विष् व्याप्नौ । लोटो हिः । बहुलं छंदसीति गपो लुक् । हुङ्मभ्यो हेर्धिः । एत्वज्जत्वे ।
छंदस्यपि दृश्यत इति दृशियहणात्त्रोट्यडागमः । यद्वा । अवतेलोटि सिद्धुलं
लेटीति बहुलवचनाद्विकरणः सिप् । तस्यार्द्धधातुक्त्वादिट् । आदेशप्रत्यययोरिति
षत्वं । धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । दर्षि ।
हङ् आदरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकचिंशो वर्गः ॥

तद्वन्निति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्धमार्भवं । पंचमी चिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो
जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । तद्वन् पंचात्या चिष्टुप् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त
इदं सूक्तमार्भवं निविद्धानं । सूचितं च । तद्वन्नथमयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा
। आ० ५. १८. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

तद्वन्नथं सुवृतं विद्वनापसस्तद्वन्हरीं इन्द्रवाहा वृषण्वसू ।

तद्वन्नपितृभ्यामृभवो युवद्वयस्तद्वन्वत्साय मातरं सचाभुवं ॥ १ ॥

तद्वन् । रथं । सुऽवृतं । विद्वनाऽपसः । तद्वन् । हरी इति । इन्द्रऽवाहा । वृषण्वसू
इति वृषण्वसू ।

तद्वन् । पितृऽभ्यां । ऋभवः । युवत् । वयः । तद्वन् । वत्साय । मातरं । सचाभुवं ॥ १ ॥

विद्वनापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभवत्कर्माणो वा ऋभवो
रथमश्विनोरारोहणार्थं सुवृतं गोभनवर्तनं सूचकं वा तद्वन् । अकुर्वन् । तथेन्द्र-
वाहा इन्द्रस्य वाहनभूतो हरी हरणशीलावेतत्संज्ञकावशौ तद्वन् । कृतवन्तः । कीदृशौ ।
वृषण्वसू । सेचनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन वा युक्तौ । अपि च । पितृभ्यां स्वकी-
याभ्यां मातापितृभ्यां वृद्धाभ्यां युवद्यौवनोपेतं वय आयुर्ऋभवस्तद्वन् । कृतवन्तः ।
तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तद्वन् । अकुर्वन् ॥
तद्वन् । तद्वन् त्वद्वन् तनूकरणे । लङि बहुलं छंदस्यमाद्भोगेऽपीत्यडभावः । सुवृतं ।
गोभनं वर्तत इति सुवृतं । वृत्तं वर्तने । कृप् चेति कृप् । विद्वनापसः । विद-
ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृग्यहणाद्भावे मनिन् । संज्ञापूर्वकस्य विधे-
रनित्यत्वाद्गुणाभावः । बहुलवचनादलुक् । यद्वा । विद्वन् लाभे । औणादिकी
भावे मक् । ततः पामादिलक्षणो नप्रत्ययः । विद्वन् लाभवदपः कर्म येषां ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । छांदसः पूर्वसवर्णदीर्घः । इन्द्रवाहा । इन्द्रं वहत
इतीन्द्रवाहा । वहश्चेति खिप्रप्रत्ययः । अत उपधाया इति वृद्धिः । सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः । वृषण्वसू । वृष सेचनं । कनिन्युवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निह्ना-
दाद्युदात्तत्वं । वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ३. । इति वसुशब्द उक्त-
रपदे वृषण्भावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । युवत् । अत्र युवत्शब्दः
सामर्थ्यात्पूर्ववत्प्रवृत्तिनिमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । तदस्मिन्नस्तीति युवत् । छां-
दसो वर्णलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ नो यज्ञाय तक्षत ऋभुमद्वयः क्रत्वे दक्षाय सुप्रजावतीमिषं ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विष्ण तन्नः शर्धाय धासथा स्विन्द्रियं ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तक्षत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे । दक्षाय । सुऽप्रजावती । इषं ।

यथा । क्षयाम । सर्वऽवीरया । विष्ण । तत् । नः । शर्धाय । धासथा । सु । इन्द्रियं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमदुरुभासनयुक्तं वयो हविल्लक्षणमन्नमातक्षत । आ समंतादुत्पादयत । एतदेव विव्रियते । क्रत्वे क्रतवेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय बलाय च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं सुप्रजावती शोभनाभिः पुत्रपौत्रादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमातक्षतेति शेषः । अपि च । सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विष्ण प्रजया सह यथा येन प्रकारेण क्षयाम । सुखेन निवसाम । तत्ताहणमिन्द्रियं । धननामेतत् । धनं नोऽस्मभ्यं शर्धाय बलार्थं सु धासथा । सुष्ठु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । उरु भातीति नैरुक्तव्युत्पत्त्या ऋभुगच्छः प्रकाशमात्रवाची । ह्रस्वनुद्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । क्रत्वे । जमादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे यणादेशः । क्षयाम । क्षि निवासगत्योः । व्यत्ययेन णप् । धासथा । धात्रो लेट्यङागमः । सिद्धुलं लेटीति सिप् । अन्येषामपि ह्रग्यत इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यमृभवः सातिं रथाथ सातिमर्वते नरः ।

सातिं नो जैची सं महेत विश्वहा जामिमजामिं पृतनासु सक्षणिं ॥ ३ ॥

आ । तक्षत । सातिं । अस्मभ्यं । ऋभवः । सातिं । रथाय । सातिं । अर्वते । नरः ।

सातिं । नः । जैची । सं । महेत । विश्वहा । जामिं । अजामिं । पृतनासु । सक्षणिं ॥ ३ ॥

हे नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः । अस्मभ्यमनुष्ठानृभ्यः सातिं संभजनीयमन्नं धनं वातक्षत । आ समंतात्कुरुत । तथास्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं संभजनीयं धनमातक्षत । तथार्वतेऽश्वाय सातिं संभजनीयमन्नं धनं वाश्वयोग्यमातक्षतेत्येव । किंच । विश्वहा सर्वेष्वहःसु नोऽस्माकं जैची जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं संभजनीयं धनं संमहेत । सर्वो

जनः सम्यक् पृजयतु । वयं च पृतनासु संपामेषु जामिं सहजातमजामिं सहा-
नुत्पन्नं शत्रुं वा सशणिमस्मानभिभवंतं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥ सातिं ।
ऊतियृतिमातीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । महेत । मह पूजायां । सशणिं । षह
अभिभवे । आणादिकः सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

ऋभुशरणमिंद्रमा हुवे ऊतये ऋभून्वाजान्मरुतः सोमपीतये ।

उभा मित्रावरुणा नूनमश्विना ते नो हिन्वंतु सातये धिये जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुशरणं । इंद्रं । आ । हुवे । ऊतये । ऋभून् । वाजान् । मरुतः । सोमऽपीतये ।

उभा । मित्रावरुणा । नूनं । अश्विना । ते । नः । हिन्वंतु । सातये । धिये । जिषे ॥ ४ ॥

ऋभुशरणं । महन्नामैतत् । महांतमिंद्रमा हुवे । आह्वयामि । किमर्थं । ऊतये ।
रक्षणार्थं । तथा ऋभून्वाजान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः ।
तत्र प्रथमोत्तमवाचकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन त्रयोऽप्यु-
च्यन्ते । तदुक्तं यास्केन । प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । नि०
११. १६. इति । एवंविधानृभून्मरुतश्च सोमपीतये सोमपानायाह्वयामि । तथोभा
युगलरूपेण संहत्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणावश्विनौ च नूनमवश्यं सोम-
पानायाह्वयामीति शेषः । अपि च । आहूताश्चेन्द्रादयो नोऽस्मान् हिन्वंतु ।
प्रेरयंतु गमयन्त्वित्यर्थः । किमर्थं । सातये । संभजनीयाय धनाय । धिये । धनसा-
ध्याय कर्मणे । जिषे । जेतुं शत्रूणां जयार्थं च ॥ ऋभुशरणं । उरुभासमाने स्थाने
क्षियति निवसतीत्युभुक्षाः । उरुपूर्वाद्भातेर्मृगयादयश्चेति कुप्रत्ययः । आतो लोप
इति चेत्याकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदात्क्षि निवासगत्यो-
रित्यस्मात्पतेस्थ चेति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनाद्भवति । टिलोपः ।
इतोऽत्सर्वनामस्थान इत्यत्वमिकारस्य । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादु-
पधादीर्घाभावः । यद्वा अर्तेर्भुक्षिनक् । कित्वाद्गुणाभावः । अत एव नावगृह्यते ।
पीतये । पा पाने । स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । घुमास्येतीत्वं ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हिन्वंतु । हि गतौ वृद्धौ च । अस्मादं-
तर्भावितरण्यर्थाल्लोटि स्वादित्वात् झुः । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति
क्सेप्रत्ययः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिं समर्यजिद्वाजो अस्माँ अविष्टु ।

तच्चो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः । भराय । सं । शिशातु । सातिं । समर्यजित् । वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । समहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय संग्रामार्थं संशिशातु । सम्यक् तीक्ष्णीकरोतु । संग्रामोचितं धनमस्मभ्यं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा समर्यजित् । मर्या मनुष्याः । तेः सह वर्तत इति समर्यः संग्रामः । तच्च शत्रूणां जेता वाज एतत्संज्ञस्तृतीयश्चास्मान् स्तोतृनविष्टु । अवतु । संग्रामादक्षत्वित्यर्थः । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु ॥ शिशातु । गो तनूकरणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य णुः । आदेच इत्यात्वं । द्विभावः । ह्रस्वत्वेन बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । अविष्टु । अवतेर्लोटि सिद्धहुल लेटीति बहुलयहणात्सिप् । इडागमः । पत्वष्टुत्वे ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

ईळ इति पंचविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्यार्थं । चतुर्विंशीपंचविंशयौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रयोविंशतिर्जगत्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः । शिष्टं सूक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईळ पंचाधिकाश्विनमाद्या पादौ लिङ्गोक्तदेवतावन्त्ये त्रिष्टुभाविति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवेऽप्येतत्सूक्तं । सूचितं च । द्यावाणेवेळे द्यावापृथिवी इति । आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने क्रतौ जागते छंदस्येतत्सूक्तं । सूचितं च । अगन्महातारिष्मेळे द्यावापृथिवी इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत् प्रातरनुवाकन्यायेनातिदेशात् ॥ तथाप्रोयामे संति चत्वार्यतिरिक्तोक्थानि । तच्चाद्यावाकातिरिक्तोक्थ एतत्सूक्तं यस्य पशव इति खंडे सूचितं । ईळे द्यावापृथिवी उभा उ नूनं । आ० ९. ११. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

ई॒ळे द्यावा॑पृथि॒वी पूर्व॑चित्तयेऽग्निं घ॒र्मं सुरु॑चं॒ यामन्नि॒ष्टये ।

याभिर्भरे॑ कार॒मंशाय॑ जिन्व॒थस्ताभि॑रू॒षु ऋ॒तिभि॑रश्वि॒ना ग॑तं ॥ १ ॥

ई॒ळे । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । पूर्व॑ऽचित्तये । अ॒ग्निं । घ॒र्मं । सु॒रुचं॑ । याम॑न् । इ॒ष्टये ।

याभिः । भरे । कारं । अंशाय । जिन्वथः । ताभिः । ऋ॒ इति॑ । सु । ऋ॒तिभिः ।

अश्वि॒ना । आ । ग॑तं ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावीळे । स्तौमि । किमर्थं । पूर्वचित्तये । पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते अश्विनौ प्रत्यासन्ने । यद्वा द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचित्तये । अन्यदीयास्तोत्रात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति । अपि च । यामन् यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्थमाहवनीयरूपेण स्थापितमग्निं स्तौमीति शेषः । कीदृशमग्निं । घर्मं । प्रवृजनेन दीप्तं । सुरुचं । अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनौ भरे । संयामनामैतत् । संयामेऽंशाय युष्मदीयभागाय जयप्राप्त्यर्थं याभिरूतिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंखवाची । तेन ह्यभियुक्ताः संगिरन्ते । कारं शब्दकारिणं शंखं जिन्वथः । मुखेनापूरयथः । ताभिस्तादृशैरूतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुष्टागतं । आगच्छतं ॥ ई॒ळे । ई॒ड स्तु॒तौ । उक्तमैकवचनमिदं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्तत्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो दीर्घतोऽतोदात्तः । देवताब्रह्मे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । पूर्वचित्तये । चिती संज्ञाने । अस्मादंतर्भावितार्थार्थाद्भावे क्तिन् । मरुद्बृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । सुरुचं । रुच दीप्तावभिप्रीत्यां च । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । शोभना रुक् यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यत्युटो बहुलमिति बहुलवचनाद्भावे मनिन् । कारं । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । कर्षात्वं इत्यंतोदात्तत्वं । जिन्वथः । जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते । धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्त्वान्बुम् । भौवादिकः । शपः पिह्वादनुदात्तत्वं । तिङोऽदुपदेशात्सार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यद्बृहन्नभि-

त्यमिति निघातप्रतिषेधः । तच्च हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । ऊ षु ।
इकः सुज्जीति दीर्घत्वं । सुज्ज इति षत्वं । ईषाअक्षादित्वात्सुज्ज उकारस्य प्रकृति-
भावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् । ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् ।
ऊतियूतीत्यादिना निघातनात् क्तिन् उदात्तत्वं । गतं । गमेर्लोपि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

युवोर्दानाय सुभरा असश्चतो रथमा तस्युर्वचसं न मंतवे ।

याभिर्धियोऽवथः कर्मन्विष्टये ताभिर्लु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुऽभराः । असश्चतः । रथं । आ । तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवथः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणा असश्चतोऽन्यत्रानासक्ताः स्तोतारो हे अश्विनी-
युवोर्युवयो रथमातस्युः । आतिष्ठन्ति । प्राप्नुवन्ति । किमर्थं । दानाय । युष्मत्कर्तृ-
कदानार्थं । धनलाभायेत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । वचसं न । यथा न्यायोपेतेन वचसा
वाक्येन युक्तं विपश्चितं मंतवे बुभुक्षितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
अपि च । कर्मन् कर्मणीष्टये यागार्थं प्रवृत्तान्धियो ध्यातृन्विशिष्टज्ञानोपेतान्याभि-
रूतिभिः पालनैरवथः । युवां रथथः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ वचसं । अर्श-
आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । मंतवे । मन ज्ञाने । कमिमनिजनीत्यादिना तुप्रत्ययः ।
धियः । ध्यायन्तीति धियः स्तोतारः । ध्यै चिन्तायां । क्षिप् चेति क्षिप् । चशब्देन
दृशियहणानुकर्षणात्संप्रसारणं । कर्मन् । मुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न डिसं-
बुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युवं तासां दिव्यस्य प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्य मज्मना ।

याभिर्धेनुमस्वं पिन्वथो नरा ताभिर्लु षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रऽशासने । विशां । क्षयथः । अमृतस्य । मज्मना ।

याभिः । धेनुं । अस्वं । पिन्वथः । नरा । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्चिनी दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्नस्यामृतस्य सोमस्य पानेनोत्पन्नेन मज्मना बलेन युक्तौ युवां तासां यास्त्रिषु लोकेषु वर्तते तासां सर्वासां विशां प्रजानां प्रशासने प्रकृष्टानुशासने शिक्षणे क्षयथः । ऐश्वर्यकर्मायं । ईशाथे । समर्था भवथः । यद्वा मज्मनान्येषामसाधारणेन बलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृष्ट्युदकस्य प्रशासने प्रदानेन क्षयथः । ईश्वरौ भवथः । अपि च । याभिरूतिभी रक्षाभिरस्वं प्रसवासमर्था धेनुं गां शयुनाम्ने ऋषये पिन्वथः । सिंचथः । पयसा पूरितयन्तावित्यर्थः । ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ अस्वं । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सवनं सूः । संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । नास्ति सूर्यस्यामित्यमृः । नज्मुभ्यामित्यत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि ओः सुपीति यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिन्वथः । पिवि सेचने । इदित्वानुम् । भौवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

याभिः परिज्मा तनयस्य मज्मना द्विमाता तृषु तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिमंतुरभवद्विचक्षणस्ताभिः षु ऊतिभिरश्चिना गतं ॥ ४ ॥

याभिः । परिऽज्मा । तनयस्य । मज्मना । द्विऽमाता । तृषु । तरणिः । विऽभूषति ।

याभिः । विऽमंतुः । अभवत् । विऽचक्षणः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्चिना । आ । गतं ॥ ४ ॥

परिज्मा परितो गता वायुस्तनयस्यात्मीयस्य पुत्रस्याग्नेः । अग्निर्हि व्यान-
वृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन् जायते । तथा च श्रूयते ।
अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि
यथाग्नेर्मथनमाजेः सरणं हृदस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि करोतीति ।
यद्वा मृष्ट्यादौ वायुसकाशादुत्पन्नत्वादग्नेः पुत्रत्वं । आस्रायते च । वायोरग्निरिति ।
एवं स्वपुत्रस्याग्नेर्मज्मना बलेन युक्तः सन् द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता ।
अग्निः पृथिवीस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयोरुभयनिर्मातृत्वमु-
पपन्नं । यद्वा द्विमातेति तनयस्य विशेषणं । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः सुः ।
द्विमातृकस्य द्वाभ्यामरणिभ्यां जातस्य । एवंभूतो वायुर्हं अश्चिनावृतिभिर्हेतु-
भूतैः पालनैस्तृषु तरीतृषु धावत्सु मध्ये तरणिरतिशयेन तरीता शीघ्रगामी

विभूषति । व्याप्नो भवति । यद्वा विशेषेण सर्वमलंकरोति । अपि च । चिमं-
तुस्त्रयाणां मंता चिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्वसादितज्ञानः कक्षीवान्
याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्विचक्षणो विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्वाभि-
रूतिभिरस्मानागच्छतं ॥ परिज्मा । परिपूर्वादज्ञ गतिक्षेपणयोरित्यस्मात् श्वन्नु-
क्षन्नित्यादौ निपात्यते । तूष्णं । तृ प्रवनतरणयोः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति
दीर्घः । यद्वा तरतेः कृप् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारोपधयोरूट् । सावेकाच इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । विभूषति । भवतेर्लेट्छाडागमः । सिद्धहुलं लेटीति सिप् । यद्वा
भूष अलंकारे । भौवादिकः । विचक्षणः । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

याभीं रेभं निवृतं सितमद्ग उदंदनमैरयतं स्वहणे ।

याभिः कखं प्र सिषासंतमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ५ ॥

याभिः । रेभं । निऽवृतं । सितं । अतऽभ्यः । उत् । वंदनं । ऐरयतं । स्वः । हणे ।

याभिः । कखं । प्र । सिषासंतं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ याभिरूतिभी रेभमेतत्संज्ञमृषिं निवृतमसुरैः कूपेऽप्सु निवारितं
सितं तदीयैः पाशैर्बद्धमेवंभूतमृषिमद्गः सकाशादुदरयतं । उदागमयतं । तथा
वंदनमेतत्संज्ञमृषिं च तथाभूतमुदरयतं । किमर्थं । स्वरादित्यं हणे द्रष्टुं । अपि च
कखमसुरैरंधकारे प्रक्षिप्तं सिषासंतमालोकं संभक्तुमिच्छतं याभिरूतिभिः प्रावतं
प्रकर्षणं रक्षतं ताभिरित्यादि समानं ॥ रेभं । रेभृ शब्दे । रेभते स्तौतीति
रेभः । पचाद्यच् । निवृतं । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितरण्यथात्कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । पिञ् वंधने । अद्गः । ऊडिदमि-
त्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादनगुन्योः । वंदते स्तौतीति
वंदनः । नद्यादिलक्षणे ल्युः । लिट्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरित्ये-
तद्विवक्षादित्यस्य च साधारणनामधेयं । तदुक्तं यास्केन । स्वरादित्यो भवति
सु अरणः सु ईरणः । नि० २. १४. । इति । स्वरादि निपातमण्ययं । पा० १.
१. ३७. । इत्यण्ययत्वात्तुपो लुक् । हणे । हणे विख्ये चेति हणेश्चुमर्थे केप्रत्ययांतो
निपात्यते । सिषासंतं । वन षण संभक्तौ । सनि सनीवंतर्धेत्यादिना विकल्प-

नादिडभावः । जनसनखनां सञ्जलोरित्यात्वं । द्विभावेऽभ्यासस्य ह्रस्वत्वं ।
सन्यत इतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

याभिरंतकं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।

याभिः कर्कधुं वय्यं च जिन्वथस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ६ ॥

याभिः । अंतकं । जसमानं । आऽअरणे । भुज्युं । याभिः । अव्यथिभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कधुं । वय्यं । च । जिन्वथुः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ६ ॥

आरणमगाधं तडागादि कूपादि वा । तत्रासुरैः प्रक्षिप्तं जसमानं तैर्हिंस्य-
मानमंतकं शत्रूणामंतकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं हे अश्विनौ याभिरूतिभिरवथः ।
रक्षथः । तथा भुज्युं सर्वस्य पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तुर्यस्य पुत्रं राजर्षिं
याभिरूतिभी रक्षणहेतुभूताभिरव्यथिभिर्व्यथारहिताभिर्नोभिर्जिजिन्वथुः । युवा-
मतर्पयतं । एतच्च मंत्रांतरे तुर्यो ह भुज्युमश्विनोदमेघ इत्यादिके विस्पष्टयिष्यते ।
अपि च । कर्कधुं वय्यं चेतत्संज्ञकौ चासुरौ पीड्यमानौ याभिरूतिभिर्जिन्वथुः ।
प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानं । जस हिंसायां । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् ।
आरणे । आङ्पूर्वादन्तेर्ल्युट् । जिजिन्वथुः । जिवि प्रीणनार्थः । लिट्युसि रूपं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

याभिः शुचंति धनसां सुषंसदं तप्तं घर्ममोम्यावतमचये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ७ ॥

याभिः । शुचंति । धनसां । सुऽसंसदं । तप्तं । घर्मं । ओम्याऽवतं । अचये ।

याभिः । पृश्निऽगुं । पुरुऽकुत्सं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ धनसां धनस्य संभक्तारं शुचंतिमेतन्नामानं सुषंसदं । सीदंत्व-
स्मिन्निति संसृजं । शोभनसंसदं याभिरूतिभिरकुरुतं । तथाचये याभिश्चोतिभिस्तप्तं

प्रवृजनेन संतप्तं घर्मं महावीरमोम्यावंतं सुखयुक्तं सुखेन स्प्रष्टुं शक्यमकुरुतं ।
 यद्वा शतद्वारे यंचगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय घर्मं दीप्तं पीडासाधनमग्निं तप्तं ताप-
 कारिणमोम्यावंतं सुखवंतमकुरुतं । यथास्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन
 तमग्निमवारयेथां । यास्कपक्षे त्वचये हविषामचेऽग्नये हविरुत्पत्त्यर्थं सूर्यकिर-
 णसंतप्तं घर्मं नैदाघमहरोम्यावंतं तृप्तिहेतुवृष्ट्युदकोपेतं कृतवंताविति योज्यं ।
 अपि च याभिरूतिभिः पृश्निगुं पुरुकुत्सं चावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूति-
 भिरस्मानागच्छतं ॥ शुचितिं । शुच दीप्तौ । औणादिको ऋच् । धनसां । जनस-
 नखनक्रमगमो विट् । विदुनोरनुनामिकस्यादित्यात्वं । सुषंसदं । शोभना संसद्यस्य ।
 नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ओम्यावंतं । अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
 मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । छंदसि चेत्यर्हाथ ।
 यप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु
 व्यत्ययेन न प्रवर्तते । पृश्निगुं । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः ।
 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वं ॥

अष्टमीमुचसांह ॥

याभिः शचीभिर्वृषणा परावृजं प्रांधं श्रोणं चक्षसे एतवे कृथः ।

याभिर्वर्तिकां यसिताममुंचतं ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । पराऽवृजं । प्र । प्रांधं । श्रोणं । चक्षसे । एतवे । कृथः ।

याभिः । वर्तिकां । यसितां । अमुंचतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ याभिः शचीभिः कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा
 परावृजमेतन्नामकमृषिं पंगुं संतमपंगुमकुरुतं । तथांधं दृष्टिरहितं संतमृजाश्चमृषिं
 चक्षसे प्रकाशाय सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरूतिभिः प्रकृथः । प्रकर्षेण कुरुथः ।
 याभिश्च श्रोणं विगुणजानुकमेव संतमृषिमेतवे गंतुं प्रकृथः । प्रकर्षेण कृतवन्ती ।
 अपि च । याभिरूतिभिर्वर्तिकां चटकसहस्रस्य पक्षिणः स्त्रियं यसितां वृकेण
 यस्ताममुंचतं । वृकास्यान्निर्मुक्तामकुरुतं । यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण
 सूर्येण याभिर्यस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुषसं तस्मादमोचयतमिति योज्यं ।
 ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्मानयागच्छतं ॥ वृषणा । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्या-

दिना कनिन् । परावृजं । वृजी वर्जने । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् । क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्थे सेसेनित्ये-
तेस्तवेन्प्रत्ययः । कृथः । डुकृञ् करणे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसश्चतं वसिष्ठं याभिरजरावर्जिन्वतं ।

याभिः कुत्सं श्रुतयं नर्यमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ९॥

याभिः । सिंधुं । मधुऽमंतं । असश्चतं । वसिष्ठं । याभिः । अजरौ । अर्जिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । श्रुतयं । नर्यं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । मु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ ९॥

हे अश्विनौ सिंधुं स्यंदनशीलां नदीं मधुमंतं मधुसहस्रेनोदकेन पूर्णां याभिरू-
रूतिभिरसश्चतं । अगमयतं । प्रावाहयतमित्यर्थः । हे अजरौ जरारहितावश्विनौ
वसिष्ठमृषिं, याभिरूतिभिरर्जिन्वतं । अर्पणीयतं । याभिश्च कुत्सादींस्त्रीनृषी-
नावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिरस्मानपि सुष्टागच्छतं ॥ मधुमंतं ।
मधुशब्दाद्भूमिं मतुप् । लिंगव्यत्ययः । असश्चतं । सश्चतिर्गतिकर्मा । अस्मादं-
तर्भावितव्यार्थान्मुद् ॥

दशमीमृचमाह ॥

याभिर्विशपलां धनसामथर्यं सहस्रमीळह आजौवर्जिन्वतं ।

याभिर्वशमश्वं प्रेणिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १०॥

याभिः । विशपलां । धनऽसां । अथर्यं । सहस्रऽमीळहे । आजौ । अर्जिन्वतं ।

याभिः । वशं । अश्वं । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । मु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १०॥

हे अश्विनौ धनसां धनं संभजमानामथर्यमगच्छंतीं छिन्नजंघात्वेन गंतुमस-
मर्था । शर्वतिर्गतिकर्मा । विशपलामेतत्संज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबं-
धिनीं सहस्रमीळहे । मीळहमिति धननाम । बहुधनोपेत आजौ संयामे याभि-
रूतिभिरर्जिन्वतं । गंतुं समर्थामकुरुतं । एतच्च चरिचं हि वेरिवाच्छेदि पर्ण-
मित्यत्र विस्पष्टयिष्यते । याभिश्चाश्वमश्वारूढस्य पुत्रं प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं

वशमेतत्संज्ञमृषिमावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्या-
गच्छतं ॥ प्रेणिं । प्रेणु गतिप्रेरणशेषेषु । आणादिक इत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुस्त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

याभिः सुदानू अगिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोणे अक्षरत ।

कक्षीवंतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानू इति सुऽदानू । अगिजाय । वणिजे । दीर्घश्रवसे । मधु । कोणः । अक्षरत ।

कक्षीवंतं । स्तोतारं । याभिः । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ ११ ॥

उगिक्संज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिदपिरना-
वृष्ट्या जीवनाथमकरोद्वाणिज्यं । स च वर्षणार्थमश्विनौ तुष्टाव । तौ चाश्विनौ
मेघं प्रेरितवन्तौ । अयमर्थः पूर्वार्द्धे प्रतिप्राद्यते । हे सुदानू गोभनदानावश्विनौ ।
अगिजायोगिक्पुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस एतत्संज्ञाय ऋषये
याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिर्हेतुभूताभिः कोणे मेघो मधु माधुर्योपितं वृष्टिजलम-
क्षरत् । असिंचत् । युष्मत्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जातित्यर्थः । अपि च । उगिजः
पुत्रं स्तोतारं कक्षीवंतमेतत्संज्ञमृषिं याभिरूतिभिरावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वा-
भिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ कक्षीवंतं । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तथा युक्तः कक्षी-
वान् । आसं दीवदष्टिवच्चक्रीवत्कक्षीवदिति निपातनान्मतुषो वत् । संप्रसारणं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

याभी रसां क्षोदसोद्गः पिपिन्वथुरनश्वं याभी रथमावतं जिषे ।

याभिस्त्रिंशोऽं उस्त्रिया उदाजत ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १२ ॥

याभिः । रसां । क्षोदसा । उद्गः । पिपिन्वथुः । अनश्वं । याभिः । रथं । आवतं । जिषे ।

याभिः । त्रिऽशोः । उस्त्रियाः । उत्ऽआजत । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १२ ॥

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः । नि० ११. २५. । हे अश्विनौ
याभिरूतिभिर्हेतुभूताभी रसां नदीमनावृष्ट्या जलरहितां क्षोदसा कुलानि संपि-

षतोद्ग उदकेन पिपिन्वथुः । युवां पूरितवन्ती । तथानश्वमश्ववियुक्तमात्मीयं रथं
जिषे जेतुं याभिरूतिभिरावतं । अगमयतं । अपि च याभिरूतिभिः कण्वपुत्र-
स्त्रिणोक ऋषिरुस्त्रिया अपहता गा उदाजत । उदगमयत् । असुरसकाशाल्लेभे ।
ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानयागच्छतं ॥ द्योदसा । द्युदिर् संपेषणे । आणा-
दिकोऽसुन् । उद्गः । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुपो भवन्तीति शसादेशः । पद्मन्नि-
त्यादिनोदकशब्दस्योदन्भावः । भसंज्ञायामल्लोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः ।
पिवि सेचने । इदिन्नानुम् । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति कसेप्रत्ययः ।
उदाजत । अज गतिक्षेपणयोः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

याभिः सूर्ये परियाथः परावति मंधातारं क्षेचपत्येष्वावतं ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्ये । परिऽयाथः । पराऽवति । मंधातारं । क्षेचऽपत्येषु । आवतं ।

याभिः । विप्रं । प्र । भरत्ऽवाजं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण स्वर्भानुनावृतमादित्यं
तस्मात्तमसो मोचयितुं याभिरूतिभिः परियाथः । युवां परितो गच्छथः । तथा
मंधातारमृषिं क्षेचपत्येषु । क्षेचार्णो पतिरधिपतिः क्षेचपतिः । तत्संबंधिषु कर्म-
स्वावतं । अरक्षतं । अपि च याभिरूतिभिर्विप्रं मेधाविनं भरद्वाजमृषिमन्त्रप्र-
दानेन प्रावतं । प्रकर्षणारक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सह रक्षणार्थमस्मा-
नयागच्छतं ॥ क्षेचपत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मण्यर्थे थञ् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कणोजुवं दिवोदासं शंबरहत्य आवतं ।

याभिः पूभिद्ये चसदस्युमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १४ ॥

याभिः । महं । अतिथिऽग्वं । कणःऽजुवं । दिवःऽदासं । शंबरऽहत्ये । आवतं ।

याभिः । पूऽभिद्ये । चसदस्युं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ महां महांतमतिथिग्वमतिथिभिर्गेतथं कशोजुवमसुरभीत्यीदकं
प्रवेष्टुं गंतारं । एवंभूतं दिवोदासमेतत्संज्ञकं राजर्षिं शंबरहत्ये । शंबर आयुधं ।
तद्युक्तः शंबरोऽसुरः । तस्य हनने विषयभूते सति याभिरूतिभिरावतं । अरक्षतं ।
अपि च याभिरूतिभिः पूर्भिद्ये । पुराणि नगराणि भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्भिद्यः
संयामः । तस्मिन् त्रसदस्युमेतत्संज्ञकमृषिं पुरुकुत्सपुत्रमावतं । अरक्षतं । ताभि-
रित्यादि पूर्ववत् ॥ महां । महांतमित्यस्य छांदसो वर्णलोपः । कशोजुवं । कश
इत्युदकनाम । कश गतिगतनयोः । अमुन् । कशांस्युदकानि जवतीति कशोजूः ।
जु इति सौचो धातुर्गत्यर्थः । क्विच्चीत्यादिना क्विच्चीर्घो । दिवोदासं । दिवश्च
दासे षष्ठ्या अलुक् वक्तव्यः । पा० ६. ३. २१. ६. । इत्यलुक् । दिवोदासादीनां
छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । शंबरहत्ये । हनस्त चेति हंतर्भावे क्यप्
तत्संनियोगेन तकारातादेशश्च । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

याभिर्वमं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्वित्तज्ञानिं दुवस्यथः ।
याभिर्व्यश्चमुत पृथिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १५ ॥
याभिः । वमं । विऽपिपानं । उपऽस्तुतं । कलिं । याभिः । वित्तऽज्ञानिं । दुवस्यथः ।
याभिः । विऽअश्वं । उत । पृथिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । मु । ऊतिऽभिः ।
अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वमं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं विपिपानं विशेषेण पार्थिवं
रसं पिबन्तं याभिरूतिभिररक्षतं । कीदृशं । उपस्तुतं । समीपस्थैः सम्यक् मुत-
मिति स्तूयमानं । तथा वित्तज्ञानिं लब्धभार्य कलिमेतत्संज्ञमृषिं याभिरू-
तिभिर्दुवस्यथः । रक्षथः । उत अपि च व्यश्चं विगताश्च पृथिमेतत्संज्ञं वनं
राजर्षिं याभिरूतिभिरावतं । अरक्षतं । अन्यत्पूर्ववत् ॥ विपिपानं । पा पाने ।
ताच्छीलिकश्चानश् । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
उपस्तुतं । स्तौतेः कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादिवादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । वित्तज्ञानिं ।
वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा० ५. ४. १३४. । इति
समासांतो निङादेशः । लोपो व्योर्वलीति वलि लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-

प्रकृतिस्वरत्वं । व्यञ्चं । विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदस्योदात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्येण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पञ्चविंशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

याभिर्नरा शयवे याभिरञ्चये याभिः पुरा मनवे गातुमीषयुः ।

याभिः शारीराजतं स्यूमरश्मये ताभिरू पु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अञ्चये । याभिः । पुरा । मनवे । गातुं । ईषयुः ।

याभिः । शारीः । आजतं । स्यूमरश्मये । ताभिः । ऊं इति । मु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ १६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्वस्मिन्काले शयव एतत्संज्ञकाय ऋषये गातुं दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं याभिरूतिभिरीषयुः । युवां वाञ्छितवन्तौ । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् । सामर्थ्यात् शयवे चिन्नासत्या शचीभिरित्यस्यामृचि प्रतिपादितं । तथाञ्चये ऋषये गतद्वारे यन्त्रगृहेऽसुरः पीड्यमानाय संतापकारिणोऽग्नेः शीतेनोदकेन शीतकरणलक्षणं गातुं दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिरूतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथामित्यादौ प्रसिद्धं । तथा मनव एतन्नाम्ने राजर्षये याभिरूतिभिर्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मन्त्रांतरः । यवं वृकेणाश्विना वपन्तेति । अपि च । स्यूमरश्मये । स्यूतः संबद्धा रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै । एतत्संज्ञकाय ऋषये याभिरूतिभिः शारीः । शरो नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभूता इषूराजतं । शबून्प्रति प्रेरयतं । ताभिरूतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥ नरा । नृनये । ऋदोरप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयवे । शीङ् स्वप्ने । भृमृ-शीतृदृचरीत्यादिनोप्रत्ययः । ईषयुः । इषु इच्छायां । लिट्प्रत्ययस्य सवर्ण इति पर्युदासादत् । पा० ६. ४. ७८. । अन्ध्यासस्येयडादेशाभावे सवर्णदीर्घः । शारीः । विकारार्थे शरशब्दादनुदात्तादेश्वेत्यञ् । टिट्ठान्निति डीप् । स्यूमरश्मये । शिवु तंतुसंताने । सिनेरीणादिको मन्प्रत्ययः । झोः शूडित्यूट् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

याभिः पठर्वा जठरस्य मज्मनाग्निर्नादीदक्षित इहो अज्मन्ना ।

याभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १११ ॥

याभिः। पठर्वा। जठरस्य। मज्मना। अग्निः। न। अदीदेत्। चितः। इहो। अज्मन्। आ।

याभिः। शर्यातं। अवथः। महाऽधने। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना।

आ। गतं ॥ १११ ॥

हे अश्विनौ जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्धीया इति यास्कः । नि० ४. ७. । जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य मज्मना बलेन युक्तः सन् पठर्वेतत्संज्ञो राजर्षिरज्मन् । संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामे युष्मदीयाभिर्याभिरूतिभिरा समन्ताददीदेत् । अदीयत । तच्च दृष्टान्तः । चितः काष्ठैरभिचित इहो यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितोऽग्निर्न । यथाग्निः प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिद्रेण सह स्पर्धमानं महाधने । संग्रामनामैतत् । महता धनेनापेते संग्रामे याभिरूतिभिरवथः । रक्षथः । ताभिरित्यादि गतं ॥ अदीदेत् । दीदेति-श्चादसौ दीपिकर्मा । अज्मन् । अज गतिशेषणयोः । अजति शिप्यन्त्यस्मिन्वा-णानित्यधिकरण औणादिको मनिन् । वलादावाहधातुके विकल्प उष्यत इति वचनाद्बीभावाभावः । सुपां मुलुगिति सप्तम्या लुक् । महाधने । आन्महत इत्यात्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

याभिरंगिरो मनसा निरण्यथोऽयं गच्छथो विवरे गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिः षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ ११२ ॥

याभिः। अंगिरः। मनसा। निऽरण्यथः। अयं। गच्छथः। विऽवरे। गोऽअर्णसः।

याभिः। मनुं। शूरं। इषा। संऽआवतं। ताभिः। ऊं इति। सु। ऊतिऽभिः। अश्विना।

आ। गतं ॥ ११२ ॥

अंगिर इत्येतदामञ्चितवाक्याद्बहिर्भूतं तेन चात्मानं संबोध्य स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरः । अंगिरसां गोत्रज त्वमश्विनौ स्तुहि । हे अश्विनौ मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीतौ संतौ युवां याभिरूतिभिर्निरण्यथः । स्तोतृन् नितरां रमयथः । यद्वा मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोरूपस्यारणीयस्य

धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने
विषयभूते सति याभिरूतिभिः सह युवामयं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तादच्छद्यः ।
अपि च । शूरं वीर्यवतं मनुमिषा पृथिव्या गुप्तेन यवादिधान्यरूपेणाब्जेन याभि-
रूतिभिः सभावतं । सम्यगरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥
निरणयथः । निरमयथ इत्यस्य वर्णव्यापत्त्येतद्रूपं । विवरे । यहवृहनिश्चिगमश्चेति
भावेऽपि । आथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकोनविंशीमुचमाह ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुरा घ वा याभिररूणीरशिस्तं ।

याभिः सुदासे ऊहयुः सुदेव्यं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ १९ ॥

याभिः । पत्नीः । विऽमदाय । निऽऊहयुः । आ । घ । वा । याभिः । अरूणीः । अशिस्तं ।

याभिः । सुऽदासे । ऊहयुः । सुऽदेव्यं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ विमदायतन्नाम्ने ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिरूतिभिः पत्नीभार्याः
पुरुमित्रस्य दुहितरं न्यूहयुः । नितरां युवां प्रापितवन्तौ । घेति प्रादपूरणः । तथा या-
भिरूतिभिररूणीररूणवर्णा आरोचमाना गा आभिमुख्येनाशिस्तं । अदत्तं । तथा
पिजनवपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं धनं याभिरूतिभिरूहयुः ।
प्रापितवन्तौ । ताभिरित्यादि गतं ॥ पत्नीः । अमो व्यत्ययेन शमादेशः । न्यूहयुः । वह
प्रापणे । अशुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । सुदासे । शोभनं ददातीति
सुदाः । असुन् । सुदेव्यं । दिगादित्वाद्यत् । पा० ४. ३. ५४. । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

विंशीमुचमाह ॥

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्युं याभिरवथो याभिरग्निं ।

ओम्यावन्ती सुभरामृतस्तुभं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शंऽताती । भवथः । ददाशुषे । भुज्युं । याभिः । अवथः ।

याभिः । अग्निऽगुं ।

ओम्याऽवन्ती । सुऽभरा । ऋतऽस्तुभं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ददाणुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय याभिरूतिभिः शंताती
 सुखस्य कर्तारौ भवथः । याभिश्चोतिभिर्भुज्यं तुयस्य पुत्रमवथः । याभिश्चाग्निगुं ।
 अग्निगुर्देवानां शमिता । अग्निगुश्चापश्च उभौ देवानां शमिताराविति श्रुतेः । अपि
 च । ऋतस्तुभं । ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीत्यृतस्तुप् । एतत्संज्ञमृषिं । आम्त्यावती ।
 ओम्येति सुखनाम । तद्युक्तां सुभरां सुखेन भरणीयामिषं याभिरूतिभिः प्रापयथः ।
 ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ शंताती । शिवशमरिष्टस्य के
 । पा० ४. ४. १४३. । इति तातिलप्रत्ययः । लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । ददा-
 णुषे । दाणृ दाने । लिटः क्कसुः । वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गसिवसि-
 घसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षट्चिंशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

याभिः कृशानुमसने दुवस्यथो जवे याभिर्यूनो अर्वतमावतं ।

मधु प्रियं भरथो यत्सरडभ्यस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २१ ॥

याभिः । कृशानुं । असने । दुवस्यथः । जवे । याभिः । यूनः । अर्वतं । आवतं ।

मधु । प्रियं । भरथः । यत् । सरट्ऽभ्यः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २१ ॥

स्वानादिषु सोमपालेषु मध्ये कृशानुरेकः सोमपालः । तथा च तैत्तिरीयकं ।
 हस्तमुहस्तकृशानवः । ते वः सोमक्रयणा इति । तं कृशानुमसने । उपवोऽस्य-
 तेऽस्मिन्नित्यसनः संयामः । तस्मिन्संयामे हे अश्विनौ याभिरूतिभिर्दुवस्यथः ।
 रक्षथः । तथा याभिश्च जवे वेगे प्रवृत्तं यूनस्तरुणस्य पुरुकुत्सस्यार्वतमश्वमावतं ।
 अरक्षतं । अपि च । यन्मधु क्षौद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूलवेद्यं तत्सरडभ्यो मधुमक्षि-
 काभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः । संपादयथः । ताभिः सर्वाभिरूतिभिः सहास्मानप्या-
 गच्छतं ॥ असने । असु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट् । सरडभ्यः ।
 सु गतौ । सत्तरटिः ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

याभिर्नरं गोषुयुधं नृषाद्ये क्षेचस्य साता तनयस्य जिन्वथः ।

याभी रथौ अर्वथो याभिरर्वतस्ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २२ ॥

याभिः । नरं । गोषुऽयुधं । नृऽसह्ये । शेवस्य । साता । तनयस्य । जिन्वथः ।

याभिः । रथान । अवथः । याभिः । अवतः । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः ।

अश्विना । आ । गतं ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ गोषुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वतं नरं यज्ञस्य नेतारं यजमानं याभि-
रुतिभिर्नृपाह्ये नृभिः सोढव्ये संग्रामे जिन्वथः । प्रीणयथः । रक्षथ इत्यर्थः ।
तथा शेवस्य गृहादिरूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता
सातये संभजनार्थं याभिरुतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च यजमानानां रथान्न-
क्षथः । तदीयानवतोऽश्वान्श्च याभिरवथः । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मा-
नयागच्छतं ॥ गोषुयुधं । युध संप्रहारे । गोषु युध्यत इति गोषुयुत् । तत्पुरुषे
कृति बहुलमित्यलुक् । नृपाह्ये । पह मर्षणे । शकिसहोश्चेति यत् । अन्येषामपि
दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । साता । वन षण
संभक्तौ । भावे क्तिन । जनसनखनां सन्फलोरित्यात्वं । ऊतियृतीत्यादिना क्तिन
उदात्तत्वं निपातितं । सुपां मुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । जिन्वथः । जिवि
प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्त्वान्नुम् । रथान् । दीर्घादटि समानपाद इति
नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनांसिक आकारः ॥

चयोविंशीमृचमाह ॥

याभिः कुत्समार्जुनेयं गतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च दभीतिंमावतं ।

याभिर्ध्वसंतिं पुरुषंतिमावतं ताभिरू षु ऊतिभिरश्विना गतं ॥ २३ ॥

याभिः । कुत्सं । आर्जुनेयं । गतक्रतू इति गतऽक्रतू । प्र । तुर्वीतिं । प्र । च । दभीतिं । आवतं ।

याभिः । ध्वसंतिं । पुरुऽसंतिं । आवतं । ताभिः । ऊं इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना ।

आ । गतं ॥ २३ ॥

हे गतक्रतू बहुविधकर्माणावश्विनौ । आर्जुनेयं । अर्जुन इतीदस्य नाम ।
तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इदस्य गुह्यं नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुत्सं
याभिरुतिभिः प्रावतं । प्रकर्षणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं दभीतिं च याभिरु-
तिभिः प्रावतं । अपि च । याभिर्ध्वसंतिमेतत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं च ऋषिमा-
वतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानपि मुष्ठागच्छतं ॥ आर्जुनेयं ।

शुभ्रादिभ्यश्च । पा० ४. १. १२३. । इति चण्डोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्युक्तत्वात् ढक् ।
तुर्वीति । तुर्वी हिंसार्थः । शचूस्तुर्वतीति तुर्वीति । औणादिक ईतिप्रत्ययः ।
दभीति । दंभु दंभे । औणादिकः कीतिप्रत्ययः । ध्वसंति । ध्वंसु गतौ च । औणा-
दिको ङिङ्प्रत्ययः । अनदितामिति नलोपः । ङाऽतः । पुरुषंति । पुरु मनोति
ददातीति पुरुषंति । क्तिच्क्त्वा च संज्ञायामिति क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्चेत्यनु-
नासिकलोपोपधादीर्घयोर्निषेधः ॥

चतुर्विंशोमृचमाह ॥

अप्रस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दसा वृषणा मनीषां ।

अद्यृत्येऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसार्ता ॥ २४ ॥

अप्रस्वती । अश्विना । वाचं । अस्मे इति । कृतं । नः । दसा । वृषणा । मनीषां ।

अद्यृत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वां । वृधे । च । नः । भवतं । वाजसार्ता ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ । अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वती । अप्र इति कर्मनाम । विहितः
कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुतं । तथा नोऽस्माकं मनीषां वृद्धिं हे वृषणा कामानां
वर्षको दसा श्वृणामुपशपयितारावश्विनौ वेदार्थज्ञानसमर्था कुरुतं । अपि च ।
यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वां युवामवसे रक्षणाय निह्वये । नितरामाह्वये ।
कदा । अद्यृत्ये । द्योतनरहिते प्रकाशनरहिते गवेः पश्चिमे यामे । तस्मिन्काले
हि प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदं मृक्तं पठ्यते । आहूतौ च युवां वाजसार्ता
वाजस्यान्नस्य संभजने । यद्वा संग्रामनामैतन्न । संग्रामे नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय
भवतं ॥ अप्रस्वती । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वा नुट च वेत्यमुन नुडागमश्च ।
तदस्यास्तीति मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत् । तसौ मत्वर्थ इति भवेन
पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । अस्मे । मुपां मुलुगिति पष्ठचाः शे आदेशः । कृतं ।
करोतेर्लोऽटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । अद्यृत्ये । द्युत दीप्तौ । ऋह-
लोर्ण्यदिति भावे ण्यत् । वर्णव्यापत्या ऊकारः । द्युत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति
बहुव्रीहौ व्यत्ययेनांतस्वरितत्वं । निह्वये । निसमुपविभ्यो ह्र इत्यात्मनेपदं । वृधे ।
वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

द्युभिर्ऋग्भिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २५ ॥

द्युऽभिः । अऋऽभिः । परि । पातं । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनैः द्युभिर्दिवसैरऋग्भी रात्रिभिश्चास्मान् स्तोतृन्परिपातं । परितो रक्षतं । सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः । तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्विः सुभगत्वापादकैर्धनैरस्मान्नक्षतं । यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट् देवताः मामहंतां । पूजयंतु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः । दिव उदित्युत्वं । दिवो ऋलिति सावेकाच इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । रिष हिंसायां । निष्टेति क्तः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुलं छंदसीति भिस् ऐसभावः । अश्विना । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आमंचितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सौभगेभिः । शोभनो भगः श्रीयस्यासौ सुभगः । तस्य भावः सौभगं । सुभगान्मंत्र इत्युद्गात्रादिषु पाठादञ्प्रत्ययः । द्वङ्गसिध्वन्ते पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदेसभावः । त्रित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तचिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसायनाज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते । प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि । इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इदं विंशतिरूपस्य द्वितीयोऽर्चो रात्रेश्चेति । ऋषिश्चान्यस्मादिति परिभाषयानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । उषा देवता द्वितीयस्यार्चस्य रात्रिरपि ॥ प्रातरनुवाक उपस्थे क्रतो त्रिष्टुभे छंदस्येतत्सूक्तं । सूचितं च । इदं श्रेष्ठं पृथग्रथ इति सूक्ते । आ० ४. १४. इति ॥ आश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायँ एवा रात्र्युपसे योनिमरिक् ॥ १ ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः । प्रकेतः । अजनिष्ट । विभ्वा ।

यथा । प्रसूता । सवितुः । सवाय । एव । रात्री । उपसे । योनि । अरिक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां यहनक्षत्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुषाख्यं ज्योतिः श्रेष्ठं । प्रशस्यतमं । अस्य कोऽतिशय इति चेत् उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् । चंद्रस्तु यद्यप्यन्यत्र प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औषसं तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽंधकारनिराकरणेन विंशेषेण प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् । पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चित्रश्चायनीयः प्रकेतोऽंधकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मिर्विभ्वा विभूर्याप्रः सन्नजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किंच । यथा रात्री रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात्प्रसूता । उत्पन्ना । सूर्यो ह्यस्त्वं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्यभावात् । एवमेव रात्रिरप्युषसे सवायोषस उत्पत्तये तदर्थं योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमरिक् । आर-

चितवती । कल्पितवतीत्यर्थः । यद्वा प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः सवितुः
 सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्मने गथा भवति । एवं रात्रिरप्युषस उषसो यज्जन्म
 तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती ॥ अत्र निरुक्तं । इदं श्रेष्ठं ज्यो-
 तिषां ज्योतिरागमत् चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता
 सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्यैवं रात्र्युषसे योनिमरिचत्स्थानं । नि० २. १९. ।
 इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टम् । प्रशस्यस्य अ इति आदेशः ।
 प्रकृत्येकाच् । पा० ६. ४. १६३. । इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात् । एतेर्लु-
 डीणो गा लुडीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् । प्रकेतः । कित ज्ञाने ।
 अंतर्भावितरण्यार्थात्कर्मणि घञ् । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनी
 प्रादुर्भावे । लुङि सिच इडागमः । विभ्वा । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामिति भावे
 दुप्रत्ययः । सुयां मुलुगित्यादिना सोराकारादेशः । ओः सुपीति यणादेशस्य न
 भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्युभयथेति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।
 यद्वा विपूर्वाद्भवतेरौणादिको दुन्प्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । प्रसूता । षूङ् प्रा-
 णिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सवाय ।
 छंदसि जवसवी वक्तव्याविति निपातनादच् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृ-
 ह्यस्यानुनासिक इति संहितायामकारः सानुनासिकः । एवा । निपातस्य चेति
 संहितायां दीर्घः । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति डीप् । यस्येति चेतीकारलोपः ।
 आरिक् । रिचिर् विरचने । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे
 हल्ङ्गाभ्य इति तिलोपः । वर्णव्यापत्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

रुशङ्क्ता रुशती श्वेत्यागादरिगु कृष्णा सदनान्यस्याः ।

समानबधू अमृते अनूची द्यावा वर्णं चरत आमिनाने ॥ २ ॥

रुशत्ऽवत्सा रुशती । श्वेत्या । आ । अगात् । अरिक् । ऊं इति । कृष्णा । सदनानि । अस्याः ।

समानबधू इति समानऽबधू । अमृति इति । अनूची इति । द्यावा । वर्णं । चरतः ।

आमिनाने इत्याऽमिनाने ॥ २ ॥

श्वेत्युषसो नामधेयं । रुशती दीप्ता श्वेत्या श्वेतवर्णोषा रुशङ्क्ता रुशङ्गीप्रः
 सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता । यथा मातुः समीपे वत्सः संचरति । एवमुषसः

समीपे सूर्यस्य नित्यमवस्थानात्तद्वत्सत्वं । अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्हरति । एवमुषसोऽवश्यायाख्यं रसं पिबन्वत्स इत्युच्यते । तादृशी सत्यागात् । आगतवती । आगताया अस्या उपसः कृष्णा कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयांत्यार्जयामलक्षणान्यारिक् । आरेचितवती । कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च । एते रात्र्युषसौ समानबंधू समानेनैकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह संबद्धे । यथोषा उदेषता सूर्येण संबद्धा एवं रात्रिरप्यस्त्यता सूर्येण संबद्धा । अमृते । मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् । अनृची । अन्वंचंत्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन क्रमेण गच्छंत्यौ । यद्वा सूर्यगत्यनुसारेण गच्छंत्यौ । एवंभूते वर्णे सर्वेषां प्राणिनां रूपमामिनाने । जरयंत्यौ । यद्वा स्वकीयं रूपं हिंसयंत्यौ । उषसा नैशं तमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्या द्यावा द्योतमाने चरतः । प्रतिदिवसमावर्तते । यद्वा द्यावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः । प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । रुग्णत्वात् सूर्यवत्सा रुग्णदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्यादसहरणाद्वा । रुग्णती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेररिचत्कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णः । अथैने संस्तौति समानबंधू समानबंधने अमृते अमरणधर्मात्तावनृची अनूच्यावितरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिनाने आपिन्वाने अन्योन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे । नि० २. २०. । इति ॥ श्वेत्या । श्विता वर्णे । अस्माक्यंतादचो यदिति भावे यत् । णिलोपः । अर्गञ्चादित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । अमृते । मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनृची । अनुपूर्वादंचतेर्चर्त्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति डीप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः । अनुदात्तस्य च यचोदात्तलोप इति डीप् उदात्तत्वं । मुपां मुलुगिति विभक्तेर्लुक् । आमिनाने । मीङ् हिंसायां । क्रैय्यादिकः । शानचि मीनातेर्निगम इति ह्रस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

समानो अथा स्वप्नोरनंतस्तमन्यान्वा चरतो देवशिष्टे ।

न मेधेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषासा समनसा विरूपे ॥ ३ ॥

समानः। अध्वा। स्वस्त्रोः। अनंतः। तं। अन्याऽन्या। चरतः। देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे।
न। मेथेते इति। न। तस्थतुः। सुमेके इति सुऽमेके। नक्तोषसा। सऽमनसा। विरूपे
इति विऽरूपे ॥ ३ ॥

स्वस्त्रोर्भगिन्यो रात्र्युषसोरध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः समानः। एक एव।
येनाकाशमार्गेणोषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि। स च मार्गोऽनंतः। अवसान-
रहितः। तं मार्गं देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे शिक्षिते सत्या-
न्यान्या एकैका चरतः। क्रमेण गच्छतः। अपि च। सुमेके शोभनमेहने सर्वे-
षामुत्पादकत्वात् शोभनप्रजनने नक्तोषसा रात्रिरुषाश्च विरूपे तमःप्रकाशलक्ष-
णाभ्यां विरुद्धरूपाभ्यां युक्ते अपि समनसा समानमनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्या
न मेथेते। परस्परं न हिंस्तः। तथा न तस्थतुः। क्वचिदपि न तिष्ठतः। सर्वदा
लोकानुग्रहार्थं गच्छत इत्यर्थः ॥ अन्यान्या। कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत
इति वक्तव्यं समासवच्च बहुलमित्यन्यशब्दस्य द्विभावः। तस्य परमाश्रितमि-
त्याश्रितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्याश्रितानुदात्तत्वं। देवशिष्टे। शासु अनुशिष्टौ।
अस्मात्कर्मणि निष्ठा। यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधः। शास इदङ्गलोः। पा० ६.
४. ३४.। इत्युपधाया इत्वं। शासिवसिघसीनां चेति पत्वं। तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। मेथेते। मेथृ मेधृ मेधाहिंसनयोः। भौवादिकः। अनु-
दात्तेत्। सुमेके। मिह सेचने। भावे घञ्। शोभनो मेहो ययोस्ते। व्यत्ययेन
ककारः। उत्तरपदस्य जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं। आद्युदात्तं द्वच् छंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं। नक्तोषसा। सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः। अन्येषामपि दृश्यत इति
संहितायामुपधादीर्घः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

भास्वती नेत्री सूनृतानामचेति चित्रा वि दुरो न आवः।

प्रार्था जगद्भु नो रायो अख्यदुषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती। नेत्री। सूनृतानां। अचेति। चित्रा। वि। दुरः। नः। आवरित्यावः।

प्रऽअर्थं। जगत्। वि। ऊं इति। नः। रायः। अख्यत्। उषाः। अजीगः। भुवनानि।
विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता। सूनृतेति वाङ्माम। सूनृतानां वाचां नेत्र्युत्पा-

दयित्री । उषसः प्रादुर्भावानंतरं हि पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवं-
भूतोषा अचेति । अस्माभिरज्ञायि । चिच्चा चागनीया ज्ञाता सा नोऽस्माकं दुरो-
हाराणि तमसातिरोहितान्यावः । अवृणोत् । यथास्माभिर्दृश्यन्ते तथा तमो-
निवार्य प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च । जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थं प्रकाशं गमयित्वा
नोऽस्माकं रायो धनानि व्यख्यत् । विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पा-
दपूरणं । सैषोषा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसातिरोहितत्वेनाविद्य-
मानकल्पान्यजीगः । उद्गिरति स्वमुखान्निर्गमयति । स्वकीयेन प्रकाशेन तमो-
निःसार्य पुनरुत्पन्नानीव करोतीत्यर्थः ॥ नेत्री । एणीञ् प्रापणे । तृच् । ऋन्नेभ्यो
ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । अचेति । चिति संज्ञाने ।
दुरः । द्वारशब्दस्य रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्संप्रसारणं । आवः । वृञ्
वरणे । लुङि मंचे घसेति च्लुक् । गुणः । हल्ङ्वाभ्य इति तिलोपः । छंदस्यपि
दृश्यत इत्याडागमः । प्रार्थं । ऋ गतौ । एणवर्तिहीत्यादिना पुक् । समासेऽनञ्पूर्वं
क्लो ल्यप् । अख्यत् । ख्या प्रकथने । लृङ्मस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः ।
अजीगः । गृ निगरणे । लङि तिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । द्विवचनो-
रदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । छांदस ईकारः ।
यद्वा । अस्माख्यन्ताल्लुङि चङि द्विभावसन्वद्भावेत्वंदीर्घाः । छांदसश्चङो लोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

जिह्मशये चरितवे मघोनीभोगये दृष्टये राये उ त्वं ।

दभ्रं पश्यद्वा उर्विया विचक्षे उषा अजीगभुवनानि विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्मशये । चरितवे । मघोनी । आभोगये । दृष्टये । राये । ऊं इति । त्वं ।

दभ्रं । पश्यत्ऽभ्यः । उर्विया । विऽचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनीत्युषसो नामधेयं । मघोनी धनवत्युषा जिह्मशये जिह्मं वक्त्रं शयानाय
पुरुषाय चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय स्वापेक्षितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति ।
त्वं । अयमेकशब्दपर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति विनियहाशीयं सर्वना-
मानुदाहं । नि० १. ७. । इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय आभोग्याय शब्दादिविषयार्थं ।
तथापरं प्रतीष्टये यागार्थं । तथान्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः ।
उशब्दश्चार्थः । अपि च दभ्रमल्पं पश्यद्वाऽंधकारावृतत्वेनेषद्दृष्टुभ्यो मनुष्येभ्यो

विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वी विस्तीर्णोषाः सर्वाणि भूतजातानि
तमसातिरोहितान्यजीगः । प्रकाशेनोद्गीर्णानीव करोति ॥ जिह्मशये । शीङ् स्वप्ने ।
जिह्मं गेत इति जिह्मशीः । क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एरनेकाच
इति यण् । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । आभोगये । आभोग-
शब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारोपजनः । यद्वा । आङ्पूर्वाङ्गुजेर्बहुलवचनादीणादिकः
किप्रत्ययः कुत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमित्युर्वीशब्दा-
दुत्तरस्य सोडियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्मात्सं-
पदादिलक्षणो भावे क्षिप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्ये ।

विसदृशं जीविताभिप्रचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वं । श्रवसे । त्वं । महीयै । इष्टये । त्वं । अर्थेऽइव । त्वं । इत्ये ।

विऽसदृशं । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ६ ॥

क्षत्राय । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युषा व्युच्छंतीति शेषः । तथा श्रव-
सेऽन्नार्थं त्वमेकं प्रति महीयै मह्ये इष्टयेऽग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति
व्युच्छंती । तथार्थमिवापेक्षितमर्थं प्रतीत्ये गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि
च विसदृशं विलक्षणानि नानारूपाणि जीवितानि जीवनोपायभूतानि कृषि-
वाणिज्यादीन्यभिप्रचक्षे अभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छंत्युषाः सर्वाणि भूतजा-
तानि तमसा निगीर्णान्यजीगः । प्रकाशेनोद्गीर्णानीवाकरोत् ॥ त्वं । त्वंसमसिम-
नेमेत्यानुष्ठानि । फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीयै । मह्ये । महेरिन्
सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । कृदिकारादक्लिन इति डीष् । उदात्तयण इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । छांदस ईकारोपजनः । यद्वा महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडाप
इति व्यत्ययेन याडागमः । छांदसमंतोदात्तत्वं । विसदृशं । त्यदादिषु दृशोऽना-
लोचने कञ्चेत्यञ्च समानान्ययोश्चेति वचनादृशेः कञ् । समानस्य छंदसीति
सभावः । विगतसादृश्यानि विसदृशानि । शेषं छंदसि बहुलमिति शेलोपः ।

बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभिप्रचक्षे । चक्षेस्तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः ।
स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वषत्वे ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।

विश्वस्येणाना पार्थिवस्य वस्व उषो अद्यह सुभगे व्युच्छ ॥ ७ ॥

एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छंती । युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वस्वः । उषः । अद्य । इह । सुऽभगे । वि । उच्छ ॥ ७ ॥

दिवो दुहिता व्योम्नो दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वाह्ण उषा उत्पद्यते । सेषा व्युच्छंती तमो वर्जयंती प्रत्यदर्शि । सर्वैः प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिः । यावयित्री फलानां पुरुषैः प्रापयित्री । नित्ययौवनोपेता वा । शुक्रवासाः । श्वेतवसना निर्मलदीप्तिर्वा । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य पृथिव्याः संबंधिनो वस्वो धनस्येणाना । ईश्वरी । हे सुभगे शोभनधन उषः । तादृग्मे त्वमद्यास्मिन्काल इहास्मिन्देवयजनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । व्युच्छंती । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । तौदादिकः । युवतिः । यूनस्तिः । पा० ४. १. ११. । शुक्रवासाः । वस आच्छादने । वस्ते सर्वमाच्छादयतीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ईशाना । ईश ऐश्वर्यं । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या जाजाविति प्राग्दीव्यतीयोऽज्प्रत्ययः । वस्वः । लिंगव्यत्ययः । घेर्ङितीति गुणस्य जसादिषु छंदसि वावचनमिति विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।

व्युच्छंती जीवमुदीरयंत्युषा मृतं कं चन बोधयंती ॥ ८ ॥

पराऽयतीनां । अनु । एति । पार्थः । आऽयतीनां । प्रथमा । शश्वतीनां ।

विऽउच्छंती । जीवं । उत्ऽईरयंती । उषाः । मृतं । कं । चन । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छंतीनामतीतानामुषसां संबंधि पार्थोऽतरिक्षैकदेशलक्षणं

स्थानं । पाथोऽंतरिक्षं पथा व्याख्यातं । नि० ६. ७. । इति यास्कः । अद्यतन्युषा
अन्वेति । अनुगच्छति । अतीता उपसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः ।
तथायतीनामागच्छतीनां शश्वतीनां बह्वीनामुपसां प्रथमाद्या भवति । एषा
यथा वर्तत एवमेवागामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः । तादृशी व्युच्छंती तमो वर्जयंती
जीवं प्राणिनां जीवात्मानमुदीरयंती शयनादृङ् प्रेरयंत्युषा मृतं स्वापसमये
प्रलीनेन्द्रियत्वान्मृतमिव संतं कंचन कमपि पुरुषं बोधयंती पुनरिन्द्रियप्रवेशेन
चेतनं कुर्वती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनां । इण गतौ । लटः शतृ । इणो
यण । उगितश्चेति डीप् । आश्विं दसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

उषो यदग्निं समिधे चकथे वि यदावश्चक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यह्यमाणां अजीगस्तद्देवेषु चकृषे भद्रमप्रः ॥ ९ ॥

उषः । यत् । अग्निं । संऽउधे । चकथे । वि । यत् । आवः । चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यह्यमाणान् । अजीगरिति । तत् । देवेषु । चकृषे । भद्रं । अप्रः ॥ ९ ॥

हे उषस्त्वमग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय प्रज्वलनार्थं यच्चकथं
कृतवती । उषःकाले ह्यग्नयो होमार्थमुपसमिध्यन्ते । अपि च तमसातिरोहितं
जगत्सूर्यस्य चक्षसा प्रकाशेन यद्भावः । व्यवृणोः । तमसा विश्विष्टमकरोः ।
तथा मानुषान्मनोः पुत्रान्मनुष्यान्यह्यमाणान्यागं करिष्यतस्त्वं यदजीगः । पूर्वं
तमसा यस्तान्प्रकाशेनोद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषो देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं
तदेतन्निविधमप्रः कर्म चकृषे । कृतवती ॥ आवः । वृज् वरणे । लुङि मंचे
घसेति च्लेर्लुक् । गुणे हल्ङ्गाव्य इति सिलोपः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ।
मानुषान् । मनोजातावज्यतौ षुक् चेत्यञ् षुगागमश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

कियात्या यत्समया भवति या व्युष्याश्च नूनं व्युच्छान् ।

अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीधाना जोषमन्याभिरिति ॥ १० ॥

कियति । आ । यत् । समया । भवति । याः । विऽऊषुः । याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।

अनु । पूर्वाः । कृपते । वावशाना । प्रऽदीधाना । जोषं । अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समयेत्यर्थं समीपवचनं । उषाः समया भवति समीपस्था भवतीति यदेतत् तत्कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वेत्याकारः प्रश्नार्थः । तदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् । तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेनोषसोऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उपसो व्यूषः । व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्यमितः परं याश्चोषसो व्युच्छान् । व्युच्छंति व्युष्टा भविष्यंति । तच्च पूर्वा व्युष्टा अतीता उषसो वावशाना कामयमानेदानीं वर्तमानोषा अनुकृपते । अनुकल्पते । समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीपमानोषा अन्याभिरागामिनीभिरुषोभिर्जोषं सहेति । संगच्छते । आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः ॥ कियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यो वो यः । पा० ५. २. ४०. इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किमशब्दादपि परिमाणार्थे वतुश्चकारस्य घत्वं । इदंकिमोरीशकीति किमः की आदेशः । घस्येयादेशे यस्येति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । छांदसः साहितिको दीर्घः । भवति । लेट्वाडागमः । व्यूषः । विपूर्वो वसतिव्युच्छने वर्तते । लिट्युसि कित्त्वे यजादित्वात्संप्रसारणं द्विर्वचनादि । व्युच्छान् । उच्छी विवासे । विवासो वर्जनं । लेट्वाडागमः । संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपू सामर्थ्ये । व्यत्ययेन शः । वावशान्ता । वशकांतौ । अस्माद्यङ्लुगंतात्ताच्छीलिकश्चानश् । प्रदीध्याना । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जक्षित्यादयः षट् इत्यभ्यस्तसंज्ञायामभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गतिसमासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छंतीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याभूदो ते यंति ये अपरीषु पश्यान् ॥ ११ ॥

इयुः । ते । ये । पूर्वतरां । अपश्यन् । विऽउच्छंतीं । उषसं । मर्त्यासः ।

अस्माभिः । ऊं इति । नु । प्रतिऽचक्ष्या । अभूत् । ओ इति । ते । यंति । ये ।

अपरीषु । पश्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छंती विवासयंती पूर्वतरामतिशयेन

पूर्वा विप्रकृष्टामपश्यन् । दृष्टवन्तः । ते मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्या प्रकर्षेण दृष्टव्याभूत् । जाता । तथापरीषु भाविनीषु रात्रिषु ये मनुष्या एतामुषसं पश्यान् पश्यन्ति ते । आ उ इति निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ इत्येतदवधारणे । एव यन्ति । आगच्छन्त्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ईयुः । इण् गतौ । लिट्युसीणो यणिति यणादेशः । द्विर्वचनेऽचीति तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासदीर्घत्वं । ते । युष्मत्तत्त-
श्लुःष्वन्तःपादमिति सकारस्य षत्वं णुत्वं च । मर्त्यासः । आज्ञसेरसुक् ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यावयद्द्वेषा ऋतपा ऋतेजाः सुम्नावरीं सूनृतां ईरयन्ती ।

सुमंगलीविभ्रती देववीतिमिहाद्योषः श्रेष्ठतमा व्युच्छ ॥ १२ ॥

यवयत्ऽद्वेषाः । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । सुम्नऽवरीं । सूनृताः । ईरयन्ती ।

सुऽमंगलीः । विभ्रती । देवऽवीतिम् । इह । अद्य । उषः । श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १२ ॥

यावयद्द्वेषाः । यावयन्ति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि द्वेषूणि राक्षसादीनि यया सा, तथोक्ता । न ह्युषसि जातायां राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ति यतस्ते निशा-
चराः । ऋतपा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री । ऋतेजा यज्ञार्थं प्रादुर्भूता ।
मत्यामुषस्यहनि यागादीनि अनुष्ठीयन्ते । अतो यज्ञार्थं जातेत्युच्यते । सुम्नावरी ।
सुम्नमिति सुखनाम । तद्वती । सूनृताः । वाङ्मैतत् । पशुपक्षिमृगादीनां वचां-
सीरयन्ती प्रेरयन्त्युत्पादयन्ती सुमंगलीः सौमंगल्योपेता । पत्या कदाचिदपि न
वियुक्तेत्यर्थः । देववीतिं देवैः कामयमानं यज्ञं विभ्रती धारयन्ती हे उषः श्रेष्ठत-
मोक्तेन प्रकारेणातिप्रशस्ता त्वमिहास्मिन्देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्यागसमये व्युच्छ ।
विवासय ॥ यावयद्द्वेषाः । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मात्प्रयन्तास्त्रटः शतृ । तस्य
छन्दस्युभयथेत्याङ्गधातुकत्वाददुपदेशात्समावर्धातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययस्वर एव
गिण्यन्ते । 'पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः' । छांदसः पदकालीनो ह्रस्वः । ऋतपाः ।
ऋतं पाति रक्षतीत्यृतपाः । पा रक्षणे । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभूते
जायत इत्यृतेजाः । जनी प्रादुर्भावे । जनसनखनक्रमगमो विट् । विडुनोरनुना-
सिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । सुम्नावरी । छन्दसीवनिपाविति
मत्वर्थीयो वनिप् । वनौ र चेति डीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि

दृश्यत इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । सुमंगलीः । सुमंगलात्संज्ञाया-
मिति गौरादिषु पाठात् ङीष् । सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति हल्ङ्गाभ्य
इति सुलोपस्य विकल्पितत्वादभावे रुत्वविसर्गा । देववीतिं । वी गतिप्रजनन-
कांत्यसनखादनेषु । देववीयते कामयत इति देववीतिर्यज्ञः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।

त्रयोदशीमृचमाह ॥

गन्धत्पुरोषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तरां अनु द्यून्जरामृतां चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

गन्धत् । पुरा । उषाः । वि । उवास । देवी । अथो इति । अद्य । इदं । वि । व्यावः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । द्यून् । अजरा । अमृता । चरति ।

स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवनशीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले गन्धत् नित्यं संततं व्युवास ।
व्युच्छत् । अथो अनंतरमद्यास्मिन्काले मघोनी धनवत्युषास्तमसातिरोहितमिदं
सर्वं जगद्वावः । विवासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् । अथो अनंतर-
मुत्तरानूर्ध्वतराभाविनो द्यून् दिवसाननुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु व्युच्छात् ।
व्युच्छति विवासयति । अतः कालत्रयव्यापिनी सोषा अजरा जरारहिता सर्व-
दैकरूपामृता मरणरहिता च सती स्वधाभिरात्मीयस्तेजोभिः सह चरति । वर्तते ॥
उवास । वस निवासे । लिङ्वाभ्यासस्योभयेग्रामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं । व्यावः ।
तस्मादेव धातोर्लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । हल्ङ्गाभ्य इति ति-
लोपः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः । उच्छात् । लेङ्गाडागमः । उत्तरान् ।
दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक
आकारः । अनु । अनुर्लक्षण इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं । अजरा अमृता । तच्च
बहुव्रीहौ नजो जरमरमिचमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

व्य० जिभिर्दिव आतास्वद्यौदप कृष्णां निर्णिजं देव्यावः ।

प्रबोधयन्त्यस्त्रेभिरश्वैरोषा याति सुयुजा रथेन ॥ १४ ॥

वि॒ अंजि॑ऽभिः । दि॒वः । आ॒ता॒सु । अ॒द्यौत् । अ॒प । कृ॒ष्णां । निः॑ऽनि॒जौ । दे॒वी । आ॒व॒रि॒त्या॒वः ।
प्र॑ऽवो॒धय॑ती । अ॒रु॒णेभिः॑ । अ॒श्वैः । आ । उ॒षाः । या॒ति । सु॑ऽयु॒जा । रथे॑न ॥ १४ ॥

दिवो नभसः संबन्धिनीष्वातासु । दिङ्गामैतत् । आततासु विस्तीर्णासु दिक्षूषा
अंजिभिर्व्यज्रैः प्रकाशकैस्तेजोभिर्व्यद्यौत् । विद्योतते प्रकाशते । सैषा देवी देव-
नशीला कृष्णां निर्णिजं । निर्णिगिति रूपनाम । रात्रिकृतं कृष्णं रूपमपावः ।
अपावृणोत् । प्रकाशेन तिरस्कृतवती । अपि च । अरुणेभिररुणैर्लोहितवर्णैर-
श्वैर्व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा सुयुजा सम्यक् युक्तेन रथेनोषा आ-
याति । आगच्छति । किं कुर्वती । प्रबोधयती । सुप्तान्प्राणिनः प्रबुद्धान्कुर्वती ॥
अद्यौत् । द्युत दीप्तौ । लुङ् । द्युप्पो लुङीति परस्मैपदं । व्यत्ययेन च्लुर्लुक् । गुणे
प्राप्ते वृद्धिश्छांदसी । यद्वा द्यु अभिगमने । आदादिकः । उतो वृद्धिलुकि हलि
। पा० १. ३. ८९. । इति वृद्धिः ॥

देवानां हविःष्वावहन्तीत्येषोषसो याज्या । सूचितं च । आ द्यां तनोषि
रश्मिभिरावहन्ती पोषा वार्याणि न ता अर्वा रेणुक काटो अश्नुते । आ० ६. १४. ।
इति ॥ तामेतां पंचदशीमुचमाह ॥

आ॒व॒ह॑नी॒ पो॒षा॒ वा॒र्या॑णि चि॒त्रं के॒तुं कृ॑णुते॒ चे॒कि॒ताना॑ ।

ई॒यु॒षी॑णामुप॒मा श॑श्वतीनां वि॒भाती॑नां प्रथ॒मोषा॑ व्य॒श्चैत् ॥ १५ ॥

आ॒ऽव॒ह॑ती । पो॒षा । वा॒र्या॑णि । चि॒त्रं । के॒तुं । कृ॑णुते । चे॒कि॒ताना॑ ।

ई॒यु॒षी॑णां । उ॒प॒ऽमा । श॑श्वतीनां । वि॒ऽभा॒ती॒नां । प्र॒थ॒मा । उ॒षाः । वि॒ । व्य॒श्चैत् ॥ १५ ॥

पोषा यावज्जीवं पोषणसमर्थानि वार्याणि वरणीयानि धनान्यावहन्त्यस्स-
भ्यमानयन्ती चेकिताना सर्वे जनं प्रज्ञापयन्त्युषाश्चित्रं विचित्रमाश्चर्यभूतं चाय-
नीयं वा केतुं प्रज्ञापकं रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कृणुते । स्वात्मनः प्रका-
शात्कुरुते । सैषेयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां बह्वीनामु-
षसामुपमा समीपे निर्मितोपमानभूता वा विभातीनां विशेषेण प्रकाशमाना-
नामागामिनीनामुषसां प्रथमाद्या । एवंभूतोषा व्यश्चैत् । तेजसा प्रवृद्धासीत् ॥
पोषा । पुष पुष्टौ । पोषणं पोषः । भावे घञ् । तच्च भवानि । भवे छंदसीति
यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । शेषछंदसि बहुलमिति शेलोपः । वार्याणि ।
वृङ् संभक्तौ । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवंदवृशंमुदुहां गयत इत्याद्युदात्तत्वं । चेकिताना ।

कित ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताल्लटः शानच् । छंदस्युभयथेति तस्यार्द्धधातुक्त्वादतो-
लोपयलोपौ । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ईयुषीणां । इण् गतौ । लिटः
क्लृप्सुः । द्विभावादि । उगितश्चेति डीप् । वसोः संप्रसारणं । इणो यणिति यणा-
देशः । दीर्घ इणः क्तितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । शसिवसिघसीनां वेति षत्वं ।
डीप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । विभातीनां । भा दीप्तौ । अस्माच्छ्रुतात्पूर्ववत् डीप् ।
आच्छंदसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं । अश्वेत् । टुओश्चि गतिवृद्धोः । लङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनैवं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे तृतीयो वर्गः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

उदीर्ध्वं जीवो अमुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।

अरैक्पंथां यातवे सूर्यायागन्म यच्च प्रतिरंत आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वं । जीवः । अमुः । नः । आ । अगात् । अमः । प्र । अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।

अरैक् । पंथां । यातवे । सूर्याय । अगन्म । यच्च । प्रऽतिरंते । आयुः ॥ १६ ॥

हे मनुष्या उदीर्ध्वं । शयनं परित्यज्योन्नच्छत । नोऽस्माकमसुः शरीरस्य प्रेर-
यिता जीवो जीवात्मागात् । आगतवान् । तमोऽपप्रागात् । अपक्रांतं । उषसः
प्रकाशे सति सर्वजनीनव्यापारयोगः । तस्मात्परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव
ज्योतिरेति । आगच्छति । सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमारैक् । विविक्लीकरोति ।
यातवे गमनाय । तस्मिन्देहेऽगन्म गच्छरमो यच्च यस्मिन्देह आयुः । अन्नना-
मैतत् । अन्नं प्रतिरंते । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयंति ॥
ईर्ध्वं । ईर गतौ । आदादिकोऽनुदात्तेत् । अरैक् । रिचिर् विरचने । लङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । गुणे व्यत्ययेनैवं । पंथां । द्वितीयायामपि
पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं । अगन्म । गमेर्लङि बहुलं छंदसीति विक-
रणस्य लुक् । म्वोश्चेति मकारस्य नकारः ॥

सप्तदशीमुचमाह ॥

स्यूमना वांच उदियति वह्निः स्तवानो रेभ उषसो विभातीः ।

अद्या तदुच्छ गृणते मघोन्यस्मे आयुर्नि दिदीहि प्रजावत् ॥ १७ ॥

स्यूमना । वाचः । उत । इयति । वहिः । स्तवानः । रेभः । उषसः । विऽभातीः ।
 अद्य । तत् । उच्छ । गृणते । मघोनि । अस्मे इति । आयुः । नि । दिदीहि ।
 प्रजाऽवत् ॥ ११ ॥

वहिः स्तोत्राणां बोढा रेभः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतोषसो विभातीस्तम-
 सोऽपनोदनेन प्रकाशमाना उषोदेवताः स्तवानः स्तुवन् वाचो वेदरूपायाः
 संबंधीनि स्यूमना स्यूमान्यनुस्यूतानि संततान्युक्थान्युदियति । उद्गमयति । उच्चा-
 रयति । अतो हे मघोनि मघवत्युषः । अद्यास्मिन्समये गृणते स्तुवते तस्मै
 पुरुषाय तदुच्छ । दृष्टिनिरोधकतया प्रसिद्धं नैशं तमो विवासय । वर्जय । अस्मे
 अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमायुरन्नं निदिदीहि । नितरां
 प्रकाशय । दीदितिच्छांदसो दीप्तिकर्मा । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्यूमना । षिवु तंतुसं-
 ताने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृग्निग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि
 मनिन् । क्लृोः णृडित्यूट् । आङयाजयारां चोपसंख्यानमिति विभक्तेराडादेशः ।
 यद्वा । औणादिको भावे मक् । पामादिलक्षणी मत्वर्थीयो नः । बंधनयुक्ता-
 नीत्यर्थः । शेष्ठदंसि बहुलमिति शेलोपः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वाचः । सावेकाच
 इति ऊस् उदात्तत्वं । इयति । ऋ गतो । जौहोत्यादिकः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्या-
 मस्येत्वं । स्तवानः । षुज् स्तुतो । गानच्यदादित्वाच्छपो लृक् । तस्य छंदस्युभय-
 थेत्याहधातुकत्वेन डित्त्वाभावाद्गुणावादेशौ । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । विभातीः ।
 गतुरनुमो नद्यजादी इति डीपं उदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । क्रियादिकः ।
 प्वादीनां ह्रस्वः । पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तेरुदात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति
 चतुर्थ्याः शे आदेशः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

या गोमतीरुषसः सर्ववीरा व्युच्छंति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरिव सूनृतांनामुदके ता अश्वदा अश्ववत्सोमसुता ॥ १८ ॥

याः । गोऽमतीः । उषसः । सर्वऽवीराः । विऽउच्छंति । दाशुषे । मर्त्याय ।

वायोऽडव । सूनृतांनां । उतऽअके । ताः । अश्वऽदाः । अश्ववत् । सोमऽसुता ॥ १८ ॥

दाशुषे हवीषि दत्तवन्ते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय गोमतीर्गोमत्यो बहु-
 भिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववीराः सर्वैः शरणसमर्षवीरैः शूरैर्युक्ता या उषसो व्युच्छंति ।

तमो वर्जयन्ति । वायोरिव वायुवच्छीघ्रं प्रवर्तमानानां सूनृतानां स्तुतिरूपाणां
वाचामुदर्के समाप्नौ । अश्वदा अश्वानां दाचीस्ता उषसः सोममुत्वा सोमानाम-
भिषोता यजमानोऽश्ववत् । व्याप्नोतु ॥ दाशुषे । दाशृ दाने । दाश्वान् साह्वानिति
क्वमुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शसिवसिघसीनां चेति षत्वं । अश्ववत् । अशू व्याप्नौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
लेट्वाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । सोममुत्वा । पुञ् अभिषवे ।
अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति क्निप् । ह्रस्वस्य पितीति तुक् ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

माता देवानां मदितेरनीकं यज्ञस्य केतुर्वृहती वि भाहि ।

प्रशस्तिकृद्ब्रह्मणे नो व्युच्छा नो जने जनय विश्ववार ॥ १९ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः । वृहती । वि । भाहि ।

प्रशस्तिऽकृत् । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छ । आ । नः । जने । जनय । विश्वऽवार ॥ १९ ॥

हे उषस्त्वं देवानां माता जननी । उषसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते । अतः
सा तज्जननवतीत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्यनीकं प्रतिस्पर्धिनी
त्वमित्यर्थः । यद्वा दीव्यन्तीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री । अदितेरखंडनी-
याया भूमेरनीकं मुखं । यथेन्द्रियाश्रयत्वान्मुखं प्रकाशकं । एवमुषा भूमेः प्रका-
शयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः । केतयित्री ज्ञापयित्री वृहती महती सती विभाहि ।
प्रकाशस्व । अपि च । प्रशस्तिकृत् सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्म-
दीयाय ब्रह्मणे मंत्ररूपाय स्तोत्राय व्युच्छ । विवासय । तदनंतरं हे विश्ववार
विश्वैर्वरणीय उषो नोऽस्मान् जने जनपद आजनय । आभिमुख्येन प्रादुर्भावय ।
अवस्थापयेत्यर्थः ॥ वृहती । वृहन्महतीरुपसंख्यानमिति डीप उदात्तत्वं । प्रशस्ति-
कृत् । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तितुचेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति नलोपः ।
तस्मिन्नुपपदे करोतेः क्तिप् चेति क्तिप् । जनय । जनी प्रादुर्भावे । शिच्युपधा-
वृद्धिः । जनी जृष् क्रसु रंजोऽमंताश्चेति मिह्वे मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

यश्चिचमप्र उषसो वहंती जानाय शशमानाय भद्रं ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवीं उत ह्यौ ॥ २० ॥

यत् । चिचं । अ॒प्रः । उ॒षसः । वह॑ति । ई॒जा॒नाय॑ । श॒श॒मा॒नाय॑ । भ॒द्रं ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हं॒तां । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ २० ॥

चिचं चायनीयमप्र आप्रथ्यं यद्धनमुषसो वहन्ति । आनयन्ति । ईजानाय हविर्भिरिष्टवते शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय पुरुषाय भद्रं भजनीयं तद्भवतीति शेषः । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तन्मित्रादयः षट् देवता मामहन्तां । पूजितं कुर्वन्तु ॥ अप्रः । आपू व्याप्नौ । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वेति बहुलग्रहणादकर्माख्यायामप्यमुन् । धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च । ईजानाय । यजतेऽहं दसि लिट् । लिट् कानज्वा । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । शशमानाय । शश भ्रुतगतौ । ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य लसार्वधातुकत्वाभावाददुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वराभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्थो वर्गः ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशच नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्धं । दशस्येकादशयौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा चानुक्रांतं । इमा एकादश रीदं द्वित्रिष्टुवंतमिति ॥ शूलगवादिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च सूचितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

इ॒मा रु॒द्राय॑ त॒वसे॑ क॒प॒दि॒ने॑ स्य॒य॒वी॒राय॑ प्र॒ भ॒राम॑हे म॒तीः ।

यथा॑ श॒मसं॑द्वि॒पदे॑ च॒तु॒ष्पदे॑ वि॒श्वं पु॒ष्टं या॒मे अ॒स्मिन् अ॒ना॒तुरं॑ ॥ १ ॥

इ॒माः । रु॒द्राय॑ । त॒वसे॑ । क॒प॒दि॒ने॑ । स्य॒यत् ऽवी॒राय॑ । प्र॒ । भ॒राम॑हे । म॒तीः ।

यथा॑ । शं । अ॒सत् । द्वि॒पदे॑ । च॒तुः ऽपदे॑ । वि॒श्वं । पु॒ष्टं । या॒मे । अ॒स्मिन् । अ॒ना॒तुरं॑ ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा रुत्संसाराख्यं दुःखं । तद्वावयत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः । यद्वा रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्दूयते गम्यते प्रतिपाद्यत इति रुद्रः । यद्वा रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रतिपाद्यात्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति रुदातीति रुद्रः । यद्वा रुणद्यावृणोतीति रुदंधका-रादि । तद्गृणाति विदारयतीति रुद्रः । यद्वा कदाचिद्देवासुरसंग्रामेऽग्न्यात्मको

रुद्रो देवैर्निक्षिप्तं धनमपहत्य निरगात् । असुराञ्जित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा
 धनमपहरन् । तदानीमरुदत् । तस्मादुद्र इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं ।
 सोऽरोदीद्यदरोदीत्तदुद्रस्य रुद्रत्वमिति । तस्मै रुद्राय मतीर्मननीया इमा स्तुतीः
 प्रभरामहे । प्रकर्षेण निष्पादयामः । कीदृशाय । तवसे । प्रवृद्धाय । कपर्दिने ।
 जटिलाय । क्षयवीराय । क्षयंतो विनश्यंतो वीरा यस्मिन् तादृशाय । यद्वा
 क्षयतिरिश्चर्यकर्मा । क्षयंतः प्राप्तिश्चर्या वीरा मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा
 येन प्रकारेण शं शमनीयानां रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्मदीयाय मनुष्याय
 चतुष्पदे गवाश्चप्रभृतये चासत् भवेत् तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः ।
 अतोऽस्मिन्नस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजातमनातुरं । आतुरा रुग्णाः ।
 तै रहितं सत् पुष्टं प्रवृद्धं भवतु ॥ रुद्राय । रोदेर्णिलुक् चेति रक् । तवसे ।
 तवतिर्वृद्धार्थः । सौत्रो धातुः । औणादिकोऽसिप्रत्ययः । क्षयवीराय । क्षि क्षये ।
 लटः शतृ । छंदस्युभयथेति शतुरार्द्धधातुकत्वेनादुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वा-
 भावात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् । अमु भुवि ।
 लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । संख्या-
 सुपूर्वस्येति पादश्चद्व्यस्यांत्यलोपः समासांतः । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां पादः
 पदिति पद्मावः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहा-
 वित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चतुष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । पूर्वपदं च नः संख्याया इत्याद्युदात्तं ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वपापुरोडाशयोर्मृळा नो रुद्रेत्यादिके द्वे अनुवाक्ये । तथा
 च सूचितं । मृळा नो रुद्रोत् नो मयस्कृधीति द्वे आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु
 । आ० ३. ६. इति ॥ तयोराद्यां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

मृळा नो रुद्रोत् नो मयस्कृधि क्षयवीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र पूर्णीतिषु ॥ २ ॥

मृळा नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत् । वीराय । नमसा । विधेम । ते ।

यत् । शं । च । योः । च । मनुः । आऽयेजे । पिता । तत् । अश्याम । तव । रुद्र ।

प्रऽनीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृळा । त्वं सुखयिता भव । उत अपि च तदनंतरं

नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कुरु । वयं च क्षयङ्गीराय क्षयितसर्ववीरं प्राप्ते-
 श्वयमेरुद्विर्युक्तं वा ते त्वां नमसा हविलक्षणेनाच्चेन नमस्कारेण वा विधेम ।
 परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च । पितोत्पादको मनुः स्वकीयाभ्यः
 प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावनं च यदेतद्द्वयमायेजे । देवेभ्यः
 सकाशात्प्राप्य दत्तवान् । हे रुद्र तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमश्याम ।
 व्याप्नुयाम ॥ मृळा । मृड सुखने । तौदादिकः । द्यचोऽतस्तिड इति संहितायां
 दीर्घः । कृधि । करोतेर्लोऽटि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृकृवृ-
 भ्यश्छंदसीति हेर्धिः । अतः कृकमीति मयसो विसर्जनीयस्य सत्वं । क्षयङ्गीराय ।
 क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । विधेम । विध विधाने ।
 तौदादिकः । आयेजे । यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । लिटि संज्ञापूर्वकस्य
 विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव एवाभ्यासलोपो । अश्याम । अशू व्याप्नौ ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षयङ्गीरस्य तव रुद्र मीढुः ।

सुम्नायन्निद्विशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥ ३ ॥

अश्याम । ते । सुऽमतिं । देवऽयज्यया । क्षयत्ऽवीरस्य । तव । रुद्र । मीढुः ।

सुम्नऽयन् । इत् । विशः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्टऽवीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढुः सेक्तः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र क्षयङ्गीरस्य क्षयितप्रति-
 पक्षस्य मरुद्विर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां कल्याणीमनुयहात्मिकां बुद्धिं ते
 त्वत्संबन्धिनो वयं देवयज्यया देवयागेन त्वेवत्येन यज्ञेनाश्याम । प्राप्नुवाम । त्वं
 चास्माकं विशः प्रजा अभिलक्ष्याचर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्नायन्नि ।
 सुम्नमिति सुखनाम । तासां प्रजानां सुखमिच्छन्नेव । सुखप्रद एव भवेत्यर्थः ।
 ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्यज्जायन्त इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता
 वीरा येषां तथाभूताः संतस्ते तुभ्यं हविश्चरुपुरोडाशादिकं जुह्वाम । चोदित
 आधारे प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा
 सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं । छंदसि निष्टर्क्यत्यादौ
 यजेर्यप्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गता च । मीढुः । मिह सेचने । दाश्वान्

साह्रान् मीढ्वानिति क्लृप्तप्रत्ययांतो निपातितः । संबुद्धौ मतुवसो रुरिति रुत्वं ।
सुन्नायन् । सुम्भं परेषामिच्छति । छंदसि परेच्छायामपीति क्यच् । न छंदस्यपु-
त्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । देवसुम्भयोर्यजुषि काठके । पा० १. ४. ३८. । इति विधी-
यमानमात्वं व्यत्ययेनात्रापि दृष्टव्यं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्महैव्यं हेळो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

त्वेषं । वयं । रुद्रं । यज्ञऽसाधं । वंकुं । कविं । अवसे । नि । ह्वयामहे ।

आरे । अस्मत् । दैव्यं । हेळः । अस्यतु । सुऽमतिं । इत् । वयं । अस्य । आ । वृणीमहे ॥ ४ ॥

अवसे रक्षणाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे । नितरामाह्वयामः । कीदृशं । त्वेषं
दीपं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं । एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्ति-
रीयके देवा वै यज्ञाद्रुद्रमंतरायन्नित्युपक्रम्याम्रातं । स्विष्टं वैष्णव इदं भविष्यति
यदिमं साधयिष्याम इति स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वमिति । वंकुं । कुटिलगंतारं कविं
क्रांतदर्शिनं । स च रुद्रो दैव्यं देवस्य द्योतमानस्य संबन्धिनं हेळः क्रोधमस्म-
दारेऽस्मत्तो दूरदेशेऽस्यतु । प्रेरयतु । अस्य महादेवस्य सुमतिमित् शोभनाम-
नुग्रहरूपां बुद्धिमेव वयमावृणीमहे । आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञसाधं । यज्ञं
साधयतीति यज्ञसात् । पिधु संराडौ । सिध्यतेरपारलौकिक इत्यात्वं । यज्ञा राध
साध संसिद्धौ । अस्माक्यंतात् क्विप् । वंकुं । वकि कौटिल्ये । आणादिक उपप्रत्ययः ।
निह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मनेपदं । दैव्यं । देवाद्यज्जाविति प्राग्दी-
व्यतीयो यज् । अस्यतु । अस्मु शेषणे । देवादिकः । वृणीमहे । वृङ् संभक्तौ ।
क्रियादिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

दिवो वराहमरुषं कपर्दिनं त्वेषं रूपं नमसां नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रंक्षेज्जा वार्याणि शर्म वर्मं छर्दिस्मभ्यं यंसत् ॥ ५ ॥

दिवः । वराहं । अरुषं । कपर्दिनं । त्वेषं । रूपं । नमसां । नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । विभ्रत् । भेषजा । वार्याणि । शर्म । वर्मं । छर्दिः । अस्मभ्यं । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहारमुत्कृष्टभोजनं । यद्वा वराहवहृढांगं । अरुषमारोचमानं कपर्दिनं
 जटाभिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं रूपं निरूपणीयं वेदांतिरधिगम्यं । एवंभूतं
 रुद्रं नमसा हविलक्षणेनाच्चेन नमस्कारेण वा दिवो द्युलोकसकाशान्निहयामहे ।
 नितरामाह्वयामः । स आहूतो रुद्रो हस्ते स्वकीये बाहौ वार्याणि सर्वैर्वरणी-
 यानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतुभूतानि बिभ्रत् धारयन् अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः
 गर्मारोग्यलक्षणं सुखं वर्मायुधानां निवारकं कवचं हृदिः । गृहनामैतत् । गृहं
 च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । इभृज् धारणपोषणयोः । जौहीत्यादिकः । लटः
 गतृ । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । भेषजा । भिषज् चिकित्सायां । कंद्वादिः । पचाद्यच् ।
 अतोलीपयलोपौ । सुमंगलभेषजाच्चेति निपातनादूपसिद्धिः । शेष्ठदसि बहुल-
 मिति शेलोपः । वार्याणि । वृद् संभक्ती । ऋहलोर्ण्यत् । ईडवन्देत्याद्युदात्तत्वं ।
 हृदिः । उद्धृतिर् दीप्तिदेवनयोः । हृद्यते दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाशयत इति
 हृदिर्गृहं । अर्चिषुचिहुमृषिष्ठादिहृदिभ्य इसिः । यंसत् । यम उपरमे । लेट्वा-
 डागमः । सिङ्गुलं लेटीति सिप् । इतश्च लोप इतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

इदं पि॒चे म॒रुता॑मुच्यते वचः॒ स्वा॒दोः स्वा॒दी॒यो रु॒द्राय॑ वर्धनं ।

रास्वा॑ च नो अ॒मृत॑ म॒र्त॒भो॒ज॒नं त्म॒ने तो॒काय॑ त॒न॒याय॑ मृ॒ळ ॥ ६ ॥

इदं॑ पि॒चे । म॒रुता॑ । उ॒च्य॒ते । वचः॑ । स्वा॒दोः । स्वा॒दी॒यः । रु॒द्राय॑ । वर्ध॒नं ।

रास्वा॑ च । नः । अ॒मृत॑ । म॒र्त॒भो॒ज॒नं । त्म॒ने । तो॒काय॑ । त॒न॒याय॑ । मृ॒ळ ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वचो मरुतामेकोनपंचाशत्संख्याकानां देवविशेषाणां पिचे
 जनकाय रुद्रायेश्वरायोध्यते । उच्चार्यते । कीदृशं । स्वादोः स्वादीयः । रसवतो
 मधुघृतादेरपि स्वादुतरं । अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः । वर्धनं । स्तुत्यस्य प्रवर्धकं ।
 स्तोत्रेण हि देवता दृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वमेवमाख्यायते ।
 पुरा कदाचिदिन्द्रोऽसुराञ्जिगाय । तदानीं दितिरसुरमातेंद्रहननसमर्थं पुत्रं काम-
 यमाना तपसा भर्तुः सकाशाद्गर्भं लेभे । इमं वृक्षांतमवगच्छच्चिंद्रो वज्रहस्तः
 सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्रधा बिभेद । पुनरप्येकैकं
 सप्तखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भैकदेशा योनेर्निर्गत्यारुदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं

गच्छन्ती पार्वतीपरमेश्वराविमान्दृशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत् । इमे मांसखंडा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि चेत्प्रीतिरस्तीति । स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः समानालंकारान्पुचान्कृत्वा गौर्यं प्रददौ तवेमे पुत्राः संत्विति । अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते । रौद्रेषु च मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र मर्तभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मभ्यं रास्व । प्रयच्छ । तथा त्मने आत्मने । द्वितीयार्थं चतुर्थी । मां । तोकाय तोकं पुत्रं । तनयाय तनयं तत्पुत्रं च मृळ । सुखय ॥ पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । रास्वा । रा दाने । व्यत्ययेनात्मनेपदं । त्मने । मंत्रेष्वद्वाद्वादेरात्मन इत्यच्चाडोऽन्यत्रापि छंदसि दृश्यत इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षान्तमुत मा न उक्षितं ।

मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा न प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः ॥ १ ॥

मा । नः । महान्तं । उत । मा । नः । अर्भकं । मां । नः । उक्षान्तं । उत । मा । नः । उक्षितं ।

मा । नः । वधीः । पितरं । मा । उत । मातरं । मा । नः । प्रियाः । तन्वः । रुद्र । रीरिषः ॥ १ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महान्तं वृद्धं मा वधीः । मा हिंसीः । उत अपि च नोऽस्माकमर्भकं बालं मा हिंसीः । तथा नोऽस्माकं मध्य उक्षान्तं सेक्तां मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः । उत अपि च नोऽस्माकमुक्षितं गर्भरूपेण स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उत अपि च मातरं जननीं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा रीरिषः । मा हिंसीः ॥ वधीः । हन्तेर्माङि लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच इट् । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्बृहद्भावः । रीरिषः । रिष हिंसायां । एयन्ताल्लुङि चङि णिलोपोपधाह्रस्वत्वादीनि । छान्दसः पदकालीनोऽभ्यासह्रस्वः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीराभ्या नो रुद्र भामितो वधीर्हविषान्तः सदमिक्षा हवामहे ॥ ८ ॥

मा। नः। तो॒के। तन॑ये। मा। नः। आ॒र्यौ। मा। नः। गो॒षु। मा। नः। अ॒श्वेषु। री॒रिषः।
वी॒रान्। मा। नः। रु॒द्र। भा॒मितः। व॒धीः। ह॒विष्म॑तः। स॒दं। इ॒त्। त्वा। ह॒वाम॑हे ॥ ८ ॥

हे रुद्र, नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रीरिषः । मा हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाची । तनयस्तत्पुत्रः । आयुरित्यंतोदात्तो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो नोऽस्मदीयो मनुष्यस्तस्मिन् गोषु पश्यादिष्वश्वेषु च मा रीरिषः । हिंसां मा कृथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रांतान् शौर्योपेतानस्मदीयान् भामितः क्रुद्धः सन् मा वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविष्मंतो हविर्भिर्युक्ताः संतः सदमित् सर्वदेव त्वां हवामहे । आह्वयामहे ॥ आर्यौ । इण् गतौ । छंदसीण इत्युण्-प्रत्ययः । भामितः । भाम क्रोधे क्रोधिकरणे चेति कर्तरि क्तः । हवामहे । द्वेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

देवमुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतेर्याग उप ते स्तोमानित्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूचितं च । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरिमिति द्वे । आ० ४. ११. इति ॥

तयोराद्यां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

उप॑ ते स्तो॒मान्प॒शुपा॑ इ॒वाकरं॑ रा॒स्व। पि॒त॒र्म॒रुतां॑ सु॒खंम॒स्मे ।

भ॒द्रा हि॑ ते॒ सु॒म॒तिर्मृ॒ळय॑त्त॒माथा॑ व॒यम॒व॒ इ॒त्तं वृ॒णीम॑हे ॥ ९ ॥

उप॑। ते। स्तो॒मान्। प॒शुपाः॑ऽइ॒व। आ॒। अ॒करं॑। रा॒स्व। पि॒तः॑। म॒रुतां॑। सु॒खं। अ॒स्मे इति॑।

भ॒द्रा। हि॑। ते। सु॒म॒तिः। मृ॒ळय॑त्त॒मा। अ॒थ। व॒यं। अ॒वः। इ॒त्। ते। वृ॒णीम॑हे ॥ ९ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् ते तुभ्यमुपाकरं । उपाकरोमि । समर्पयामि । तत्र दृष्टांतः । पशुपा इव । यथा पशूनां पालयिता गोपः प्रातः-काले स्वस्मै समर्पितान्पशून् सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति । एवं तत्सका-शात्तद्व्यान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे मरुतां पितः । मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं सुखं सुखं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी बुद्धिर्मृळयत्तमा । अतिशयेन सुखयितृत्तमा । अत एव भद्रा भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मात् अथानंतरं वयं ते त्वदीयमवो रक्षणं वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ् । कृमृदृर्हृभ्य इति च्लेरडादेशः । ऋदृशोऽङि गुणः । पितर्मरुतां । परमपि छंदसीति परस्याः षष्ठ्याः पूर्वामंषितानुप्रवेशे सत्यामंषितस्य चेति

पदद्वयमप्यनुदात्तं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीविहवचनस्य जे आदेशः ।
मृळयत्तमा । मृड सुखने । अस्माख्यंतात्त्वटः शतृ । तस्य छंदस्युभयथेत्याहधातु-
कत्वात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्ययस्वरः शिष्यते ॥

दशमीमुचमाह ॥

आरे ते गोघ्नमुत पुरुषघ्नं शयङ्गीर सुखमस्मे ते अस्तु ।

मृळा च नो अधि च ब्रूहि देवाधा च नः शर्म यच्छ द्विर्बर्हाः ॥ १० ॥

आरे । ते । गोऽघ्नं । उत । पुरुषऽघ्नं । शयंतऽवीर । सुखं । अस्मे इति । ते । अस्तु ।

मृळ । च । नः । अधि । च । ब्रूहि । देवा । अधि । च । नः । शर्म । यच्छ । द्विऽबर्हाः ॥ १० ॥

हे शयङ्गीर शयितसर्वशत्रुजन रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नं यद्गोहननं यद्वा गोहनन-
साधनमायुधं । उत अपि च पुरुषघ्नं पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमांर
दूरेऽस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे भवतु । अस्मे अस्मासु ते त्वदीयं सुखं सुखमस्तु । भवतु ।
अपि च नोऽस्माकं मृळ । मुखसिद्धयर्थं प्रमन्त्रो भव । हे देव द्योतमान रुद्र
नोऽस्मानधि ब्रूहि च । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधिब्रूयादिति
यथा । अध च अथानंतरं च द्विर्बर्हा द्वयोः स्थानयोः पृथिव्यामंतरिक्षे च
परिवृढः । यद्वा द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वा परिवृढः स्वामी स त्वं
नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ गोघ्नं । हन हिंसागत्योः । अस्माह्वयार्थं
कविधानमिति भावे करणे 'वा कप्रत्ययः । गमहनेत्युपधालोपः । हो हंतैरिति
कुत्वं । द्विर्बर्हाः । वृह वृहि वृडौ । द्वयोः स्थानयोर्वहंतं प्रवर्धत इति द्विर्बर्हाः ।
असुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकादशीमुचमाह ॥

अवोचाम नमो अस्मा अवस्यवः शृणोतु नो हवै रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मिचो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ११ ॥

अवोचाम । नमः । अस्मै । अवस्यवः । शृणोतु । नः । हवै । रुद्रः । मरुत्वान् ।

तत् । नः । मिचः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ११ ॥

अवस्यवोऽवोऽन्नं रक्षणं वेच्छंतो वयमवोचाम । एतत्सूक्तरूपं स्तोत्रमवा-
दिष्य । अस्मै रुद्राय नमो नमस्कारोऽस्तु । मरुत्वान्मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तो

रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृणोतु । स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं
तत्सर्वं मित्रादयः षट् देवता मामहंतां । पूजयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥ अत्रोचाम ।
ब्रून् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिः । अस्यतिवक्तीत्यादिना च्छेरडादेशः ।
वच उमित्युमागमः । अवस्यवः । अव रक्षणे । भावेऽमुन् । सुप् आत्मनः क्यच् ।
क्याच्छंदसीत्युप्रत्ययः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्येत्यप् संप्रसारणं च । मरुत्वान् ।
मृय इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन पदत्वाभावाज्जन्वाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षष्ठो वर्गः ॥

चित्रमिति षट्च दशमं मूक्तं कुत्सस्यार्धं चैष्टुभं सूर्यदेवताकं । तथा चानुक्रांतं ।
चित्रं षट् सौर्यमिति ॥ आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादृद्धं सौर्याणि मूक्तानि शंसनी-
यानि । तत्रेदं मूक्तं शंसनीयं । सूचितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्येति ॥
आदितस्त्रिंशं ऋचः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानुवाक्याः । ततो
हे वपापुरोडाशयोर्याज्ये । तथा च सूचितं । चित्रं देवानामुदगादनीकमिति पंच
शं नो भव चक्षसा शं नो अह्ना । अ० ३. ८. इति ॥ अतिमूर्त्तिनाम्येकाहे
शुनासीर्यं पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । सूचितं च
तरणिर्विश्वदर्शतश्चित्रं देवानामुदगादनीकमिति याज्यानुवाक्याः । अ० ९. ८. इति ॥ तामेतां प्रथमामुचमाह ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥ १ ॥

चित्रं । देवानां । उत । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्युषः । च ॥ १ ॥

देवानां । दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां । देवजनानामेव वानीकं तेजःस-
मूहरूपं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य मंडलमुदगात् । उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशं ।
मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च । उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः
प्रकाशकं । चक्षुरिन्द्रियस्थानीयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं पृथिवी-
मंतरिक्षं चाप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपूरयत् । ईहग्भूतमंडलांतर्वर्ती
सूर्योऽतर्क्यमितया सर्वस्य मेरकः परमात्मा जगतो जंगमस्य तस्युषः स्थावरस्य
चात्मा स्वरूपभूतः । संहि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं ।

कारणाच्च कार्ये नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षे सूचं । तदनन्यत्वमारंभणशब्दा-
दिभ्य इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते
हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसौ
तपश्चुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति ॥ आप्राः । प्रा पूरणे । लङि
पुरुषव्यत्ययः । अदादित्वाच्छपो लुक् । जगतः । गमेर्बे चेति क्तिप् द्विवचनं च ।
गमः क्वावित्यनुनासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः क्सुः । द्विवचने शपूर्वाः
स्तयः । षष्ठ्येकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो लोप इति
चेत्याकारलोपः । शसिवसीति षत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यथा नरो देवयंतो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यः । देवी । उषसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां । अभि । एति । पश्चात् ।

यथा । नरः । देवऽयंतः । युगानि । विऽतन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं पश्चादभ्येति । उषसः
प्रादुर्भावानंतरं तामभिलक्ष्य गच्छति । तच्च दृष्टान्तः । मर्यो न योषां । यथा
कश्चिन्मनुष्यः शोभनावयवां गच्छंतीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् ।
यथा यस्यामुषसि जातायां देवयंतो देवं द्योतमानं सूर्यं यदुमिच्छंतो नरो यज्ञस्य
नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची । तेन च तच्च कर्तव्यानि
कर्माणि लक्ष्यंते यथा दर्शपूर्णमासाविति । अग्निहोवादीनि कर्माणि वितन्वते ।
विस्तारयंति । यद्वा । देवयंतो देवयागार्थं धनमात्मन इच्छंतो यजमानपुरुषा
युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते । प्रसारयंति । तामुषसमनुगच्छती-
त्वर्थः । एवंविधं भद्रं कल्याणं सूर्ये प्रति भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम
इति शेषः । यद्वा । देवयंती देवकामा यजमाना युगानि युगमानि भूत्वा पत्नीभिः
संहिताः संतो भद्रं कल्याणमग्निहोवादिकं कर्म भद्राय तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं
वस्वामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते । विस्तारयंति ॥ मर्यः । मृद् प्राक्तन्यागे । इदं
निहर्षेत्यादी वाप्रायवांतो निपात्यते । यतोऽनाथ इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि । युजेः
कर्मणि षञ् । युगशब्दः कालविशेषे रचाद्युपकरणे चेतुष्कादिषु पाठानुसारा-

वोऽतोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु विस्तारे । तनादिकृञ्भ्य उः । सहेति योग-
विभागान्निडोपसर्गस्य समासे सति समासस्थेत्यंतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतग्वा अनुमाद्यासः ।

नमस्यंतो दिव आ पृष्ठमस्युः परि द्यावापृथिवी यंति सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतऽग्वाः । अनुऽमाद्यासः ।

नमस्यंतः । दिवः । आ । पृष्ठं । अस्युः । परि । द्यावापृथिवी इति । यंति । सद्यः ॥ ३ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतग्वा इत्येतदुभयमश्वनाम । तच्चकं क्रियापरं योज-
नीयं । अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा हरितो हर्तारश्चित्रा विचित्रावयवा अनु-
माद्यासोऽनुक्रमेण सर्वैः स्तुत्या मादनीयाः । एवंभूताः सूर्यस्यैतग्वा अश्वाः ।
यद्वा । एतं गंतव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं श्वलवर्णं नीलवर्णं वा प्राप्नुवं-
तोऽश्वा नमस्यंतोऽस्माभिर्नमस्यमानाः संतो दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं
पूर्वभागलक्षणमास्युः । आतिष्ठंति प्राप्नुवंति । यद्वा । हरितो रसहरणशीला
रश्मयो भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठंति । आस्थाय च
द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या सद्यस्तदानीमेवैकेनाह्वा परियंति । परितो गच्छंति ।
व्याप्नुवंतीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अशू व्याघ्रौ । अशिषुषीत्यादिना क्वन् । एतग्वाः ।
इण् गतौ । असिहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरौणादिको भावे दुप्रत्ययः ।
एतमेतत्प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
अनुमाद्यासः । मदि स्तुर्ता । अस्माख्यंतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
नमस्यंतः । नमोवरिव इति पूजार्थे क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । अस्युः ।
तिष्ठतेऽष्टादसो वर्तमाने लुङ् । गातिस्थेति सिचो लुक् । आत इति ऋजुस् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।

येददयुक्त हरितः सधस्यादाद्राची वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ४ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवऽत्वं । तत् । महिऽत्वं । मध्या । कर्तोः । विऽततं । सं । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्थात् । आत् । राची । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्यमिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कृष्यादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्तं गच्छन् सूर्यः संजभार । अस्माल्लोकात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरश्च प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विमृज्यत्यस्तं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि । सूर्य एवेदं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च । इदित्यवधारणे । यदेत् यस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीलास्वरश्मीन् हरिद्वर्णान्शान्वा सधस्थात्सहस्थानादस्मात्पार्थिवाल्लोकादादायायुक्त । अन्यत्र संयुक्तान्करोति । यद्वा युजिः केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदेवासौ स्वरश्मीनशान्वा सधस्थात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त । अमुंचत् । आत अनंतरमेव रात्री निशा वास आच्छादयितुं तमः सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वगच्छपर्यायः । सप्रम्यर्थे चतुर्थी । सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहः । तत्सर्वस्माल्लोकादपनीय रात्री तमस्तनुते ॥ अत्र निरुक्तं । तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं संहियते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्वानिति वाय रात्री वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सर्वस्मात् । नि० ४. ११. । इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । औणादिक इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वतलौ । मध्या । मध्यगच्छात्सप्रम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति डादेशः । कर्तोः । करोतेरौणादिकस्तोसुन्द्रप्रत्ययः । विततं । विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा । उदित्वेन क्काप्रत्यय इटो विकल्पनाद्यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जभार । हयहोर्भ इति भत्वं । अयुक्त । युजेलुङि ऋलो ऋलीति सिचो लोपः । सधस्थात् । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । सध मादस्थयोश्छंदसीति सधादेशः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । रात्री । रात्रेश्चाजसाविति डीप् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तन्मिचस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरुपस्थे ।

अनंतमन्यदुशदस्य पाजः कृणमन्यद्वरितः सं भरति ॥ ५ ॥

तत् । मि॒च॒स्य । वरु॒णस्य । अ॒भिऽच॒क्षे । सूर्यः । रू॒पं । कृ॒णुते । द्योः । उ॒पऽस्थे ।
अ॒न॒तं । अ॒न्यत् । रु॒शत् । अ॒स्य । पा॒जः । कृ॒णं । अ॒न्यत् । ह॒रि॒तः । सं । भ॒र॒न्ति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुदयसमये मिचस्य वरुणस्यैतदुभयोपलक्षितस्य सर्वस्य जग-
तोऽभिचक्ष आभिमुख्येन दर्शनाय द्योर्नभस उपस्थ उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य
प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं प्रकाशकं तेजः कृणुते । कृणोति । अपि च ।
अस्य सूर्यस्य हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अश्वा वानंतमवसान-
रहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशहीयमानं श्वेतवर्णं पाजः । बलनामैतत् ।
बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे समर्थमन्यत्तमसो विलक्षणं
तेजः संभरन्ति । अहनि स्वकीयागमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृणं कृणवर्ण-
मन्यत्तमः स्वकीयापगमनेन राक्षी । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमु वक्तव्यं
तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे कृप् ।
कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्योः । ङसिङसोश्च । पा० ६. १. ११०. इति पूर्वरूपता ।
उपस्थे । यज्ञर्थं कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
पाजः । पाति रक्षतीति पाजो बलं । पातेर्बले जुट् च । उ० ४. २०४. इत्यसुन्
जुडागमश्च । छांदसो मत्वर्थीयस्य विनो लोपः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

अ॒द्या दे॒वा उ॒दि॒ता सूर्य॑स्य निर॑हंसः पि॒पृ॒ता निर॑व॒द्यात् ।
तच्चो॑ मि॒चो वरु॑णो माम॒हंता॒मदि॑तिः सि॒न्धुः पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ६ ॥
अ॒द्य । दे॒वाः । उ॒त्ऽइ॒ता । सूर्य॑स्य । निः । अ॒हंसः । पि॒पृ॒त । निः । अ॒व॒द्यात् ।
तत् । नः । मि॒चः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दि॒तिः । सि॒न्धुः । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवा द्योतमानाः सूर्यरश्मयः । अद्यास्मिन्काले सूर्यस्यादित्यस्योदिता उदि-
तावुदगे सतीतस्ततः प्रसरन्तो यूयमस्मानंहसः पापान्निष्पिपृत । निष्कृष्य पा-
लयत । यदिदमस्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्मिवाद्यः षट् देवता मामहंता ।
पूजयन्तु । अनुमन्यन्तां । रक्षन्विति यावत् । मिचः प्रमीतेस्त्रायकोऽहरभिमानी
देवः । वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता रात्र्यभिमानी । अदितिरसंडनीयादीना
वा देवमाता । सिन्धुः स्वंदनशीलोदकाभिमामिनी देवता । पृथिवी भूलोपस्था-

धिष्ठात्री । द्यौर्द्युलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अद्या । निपातस्य चेति संहितायां दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेतेर्भावे क्तिन् । सुपां सुलुगिति डादेशः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पिपृता । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्येके । लोटि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्रुः । द्विवचनोरदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपर्ष्याश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तणश्चस्य डित्वे सति ऋचि तुनुधेत्यादिना संहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले षोडशोऽनुवाकः ॥

सप्तदशेऽनुवाके पंच सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति पंचविंशत्युचं प्रथमं सूक्तं । उशिकसंज्ञायामंगराजस्य महिष्या दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षीवानस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्याभ्यां पंचाधिका कक्षीवान्दीर्घतमस उशिकप्रसूत अश्विनं वा इति । तुह्यादिपरिभाषयेदमादीनि पंच सूक्तान्यश्विदेवत्यानि ॥ प्रातरनुवाकस्याश्विने ऋतौ त्रिष्टुप् छंदः सीदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । अथाश्विन इति खंडे सूचितं । यावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. । इति ॥ अश्विनशस्त्रे चैतानि शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

नासत्याभ्यां बर्हिर्वि प्र वृंजे स्तोमौ इयम्यभ्रियेव वातः ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुवा नृहतृ रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । बर्हिःऽइव । प्र । वृंजे । स्तोमान् । इयमि । अभ्रियाऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विऽमदाय । जायां । सेनाऽजुवा । निऽऊहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिरिव यथा कश्चिद्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृंजे । प्रकर्षेणान्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दर्भं वृंक्ते । छिनत्ति । संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान् स्तुतीरियमि । संपादयामि । एतदेवं विशदीक्रियते । अभ्रियेव । यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति । एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयमि । बहुशः प्रेरयामि । कीदृशावश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवरलब्धभार्याय विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्ये मार्गे

स्वयंवराथमागतैस्तामलभमानैरन्यैर्नृपैः सह योद्धुमशक्नुवतेऽपि तस्मै सेनाजुवा
 शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुःप्रापेण रथेन यावश्चिनौ जायां भार्या परैरनु-
 क्रांतां न्यूहतुः । शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नास-
 त्याभ्यां । सत्सु भवौ सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणपा-
 दित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अथ्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृंजे । वृजी वर्जने ।
 आदादिकः । इदिह्वाचुम् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयमि । ऋ
 गतौ । जौहोत्यादिकः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्यासवर्ण इतीयङ् ।
 अभियेव । समुद्राभाह्व इति भवार्थे घः । घस्येयादेशः । शब्दं दसि बहुलमिति
 शेलोपः । अर्भगाय । अर्तिगृभ्यां भन्नित्यर्त्तर्भन् । अर्भ एवार्भकः । संज्ञायां कन्
 । पा० ५. ३. ८९. । छांदसो गकारः । अपर आह । अर्भमल्पं गायति शब्दयती-
 त्यर्भगः । कै गै शब्दे । गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. । आतो लोप इटि चेत्याकार-
 लोपः । तदेतत्पादकृतः शाकल्यस्याभिमतं । सेनाजुवा । जु इति सौचो धा-
 तुर्गत्यर्थः । अस्मादंतर्भावितण्यर्थात् क्तिञ्चिप्रच्छीत्यादिना क्तिञ्चीर्घा । तन्वा-
 दित्वादुवङ् । न्यूहतुः । वह प्रापणे । लिट्यतुसि यजादित्वात्संप्रसारणं । यद्धृत्वाच्चि-
 त्यमिति निघातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वी॒ऋ॒प॒त्न॒भिरा॒णु॒हे॒म॒भिर्वा॒ दे॒वानां॑ वा जू॒तिभिः॑ शा॒श॒दाना॑ ।

त॒द्रा॒स॒भो ना॒स॒त्या सह॒स्र॒मा॒जा य॒मस्य॑ प्र॒धने॑ जि॒गाय॑ ॥ २ ॥

वी॒ऋ॒प॒त्न॒ऽभिः॑ । आ॒णु॒हे॒म॒ऽभिः॑ । वा॒ । दे॒वानां॑ । वा॒ । जू॒ति॒ऽभिः॑ । शा॒श॒दाना॑ ।

तत् । रा॒स॒भः । ना॒स॒त्या । सह॒स्रं । आ॒जा । य॒मस्य॑ । प्र॒ऽधने॑ । जि॒गाय॑ ॥ २ ॥

वी॒ऋ॒प॒त्न॒भिः॑ । वी॒ऋ॒ इति बलनाम । बलवदुत्पत्तनैः । आ॒णु॒हे॒म॒भिः॑ शीघ्र-
 गमनैः । वा॒शब्दः समुच्चये । हे ना॒स॒त्याश्चिनौ । एवंभूतैरश्चैश्च दे॒वाना॑मिन्द्रादीनां
 जू॒तिभिः॑ प्रेरणैश्च शा॒श॒दाना॑ शाशद्यमानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्वाहनभूतो
 यो रा॒स॒भः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे प्रधने प्रकीर्णधनोपेत
 आ॒जा आ॒जौ संयामे तच्छ्रूणां सहस्रं जि॒गाय॑ । जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां
 मरणहेतुना संयामेण तुष्टो भवति । यद्वा । जेतव्यत्वेन प्रजापतिनाभिहित-
 मृक्सहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रा॒स॒भो जि॒गाय॑ । जयेनालभत । अन्येभ्यो दे॒वेभ्यः
 पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास । तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय

राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥ वीळुपत्नभिः । वीळु बल-
वत्पतंतीति वीळुपत्नानः । आणुहेमभिः । आणु शीघ्रं हिन्वंति गच्छंतीत्याणु-
हेमानः । तैः । हि गतौ वृद्धौ च । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति मनिन् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । जूतिभिः । ऊतियूतिजूतीत्यादिना क्लिन उदात्तत्वं । शशदाना ।
शट् शतने । अच गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यङतात्त्वटः शानच् ।
तस्य छंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वाच्छचनभावः । अतोलोपयलोपी । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति षष्ठाः पूर्वसवर्णदीर्घः । आज्ञा । तेनैव
सूचेण डादेशः । जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुवे गकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तुयो ह भुज्युर्मश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।

तमूहयुनौभिरात्मन्वतीभिरंतरिक्षप्रुद्धिरपोदकाभिः ॥ ३ ॥

तुयः । ह । भुज्युं । अश्विना । उदमेघे । रयिं । न । कः । चित् । ममृवान् । अवाँ । अवाहाः ।

तं । ऊहयुः । नौभिः । आत्मन्ऽवतीभिः । अंतरिक्षप्रुत्ऽभिः । अपऽउदकाभिः ॥ ३ ॥

अचेयमाख्यायिका । तुयो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजपिं । स च द्वीपां-
तरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा
प्राहौषीत् । सा च नौर्मध्ये समुद्रमतिदूरं गत्वा वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं
स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तृष्ठाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौष्वा-
रोष्य पितृस्तुयस्य समीपं चिभिरहोरात्रैः आपयामासतुरिति । अयमर्थ इदमा-
दिक्तेन तृचेन प्रतिपाद्यते । हशब्दः प्रसिद्धौ । तुयः खलु पूर्वं शत्रुभिः पीडितः
सन् तज्जयार्थमुदमेघे । उदकैर्मिष्यते सिध्यत इत्युदकमेघः समुद्रः । तस्मिन्भुज्यु-
मेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रमवाहाः । नावा गंतुं पर्यत्याक्षीत् । तत्र दृष्टांतः । ममृवान्
क्षियमाणः सत्यनलोभी कश्चिन्मनुष्यो रयिं न । यथा धनं परित्यजति तद्वत् ।
हे अश्विनौ तं च भुज्युं मध्ये समुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीपमूहयुः । युवां प्रापि-
तवंतौ । कीदृशीभिः । आत्मन्वतीभिः । आत्मीयाभिः । युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः ।
यद्वा धृतिरात्मा । धारणवतीभिरित्यर्थः । अंतरिक्षप्रुद्धिः । अतिस्वच्छत्वादंतरिक्षे
जलस्योपरिष्ठादेव गंचीभिः । अपोदकाभिः । सुच्छिष्टत्वादपगतोदकाभिः । अप्र-
विष्टोदकाभिरित्यर्थः ॥ उदमेघे । मिह सेचने । कर्मणि घञ् । न्यङ्गादीनां चेति

कुत्वं । उदकस्योदः संज्ञायां । थाथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ममृवान् । मृङ् प्राण-
त्यागे । लिटः कसुः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटो वस्वेकाजाङ्गसामिति नियमाद-
भावः । अहाः । ओहाक् त्यागे । लुङ् । तिपि च्चेः सिच् । आगमानुशास-
नस्यानित्यत्वात्सगिटौ न क्रियेते । बहुलं छंदसीतीडभावः । हल्ङ्याभ्य इति
तिलोपः । रुत्वविसर्गौ । यद्वा मंचे घमेति च्लेर्लुक् । च्लेर्लुप्रत्वादिण न क्रियते ।
नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मतुप् ।
मादुपधाया इति वत्वं । अनो नुडिति नुट् । नलोपः । ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुबिति
मनुप उदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रुङ्भिः । प्रुङ् गतौ । क्षिप् चेति क्षिप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तिस्रः क्षपस्त्रिरहातिव्रजङ्गिर्नासत्या भुज्युमूहयुः पतंगैः ।

समुद्रस्य धन्वन्नादस्य पारे चिभी रथैः शतपङ्क्तिः षष्ठ्यैः ॥ ४ ॥

तिस्रः । क्षपः । चिः । अहा । अतिव्रजत् ऽभिः । नासत्या । भुज्युं । ऊहयुः । पतंगैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आदस्य । पारे । चिं ऽभिः । रथैः । शतपत् ऽभिः । षट् ऽश्वैः ॥ ४ ॥

हे नाप्तयौ सेनया सहोदके निमग्नं भुज्युं तिस्रः क्षपस्त्रिसंख्याका रात्रीस्त्रिरहा
चिवारमावृत्तान्यहानि चातिव्रजङ्गिरतिक्रम्य गच्छङ्गिरतावंतं कालमतिव्याप्य
वर्तमानैः पतंगैः पतङ्गिस्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रथैरूहयुः । युवामूढवन्तौ । क्रेति चेत्
उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्ये धन्वन् धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे । आद्रस्योदके-
नाद्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च । कथंभूतै रथैः । शतपङ्क्तिः । शतसंख्या-
कैश्चक्रलक्षणेः पदिरूपेतैः । षष्ठ्यैः । षड्भिरश्वैर्युक्तैः ॥ तिस्रः । त्रिचतुरोः
स्त्रियामिति त्रिशब्दस्य तिसृ आदेशः । स चांतोदात्तः । अचि र ऋत इति
रेफादेश उदात्तयणो हल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । क्षपः । विभक्त्यंतस्य छांदसं
ह्रस्वत्वं । यद्वा । शस्यात् इति योगविभागाद्धातोरप्याकारलोपः । अहा ।
शेछंदसिं बहुलमिति शेलोपः । पतंगैः । पतु गतौ । पतेरंगच् । उ० १. ११८ ।
धन्वन् । धविर्गत्यर्थः । इदित्त्वानुम् । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलु-
गिति सप्तम्या लुक् । शतपङ्क्तिः । शतं पादा येषां । संख्यासुपूर्वस्येति पाद-
शब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । अयस्सयादित्वेन भवात्पादः पदिति पञ्चावः ।
यद्वा पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यंतरं द्रष्टव्यं ॥

पंचमीमुचमाह ॥

अनारंभणे तदवीरयेषामनास्थाने अयभणे समुद्रे ।

यदश्विना जहृषुर्भुज्यमस्तं शतारिचां नावमातस्थिवांसं ॥ ५ ॥

अनारंभणे । तत् । अवीरयेषां । अनास्थाने । अयभणे । समुद्रे ।

यत् । अश्विनी । जहृषुः । भुज्यं । अस्तं । शतऽश्वरिचां । नाव । आतस्थिऽवांसं ॥ ५ ॥

हे अश्विनी । अनारंभण आलंबनरहिते समुद्रे तत्कर्मावीरयेषां । विक्लांतं कृतवन्ती युवां । अनारंभणत्वमेव स्पष्टीकरोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः । तद्रहिते स्थातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अयभणेऽयहणे । हस्तेन यावत् शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं पुनस्तत्कर्म । भुज्यं समुद्रे मयं शतारिचां बहुरिचां । यैः काष्ठैः पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरिचाणि । ईदृशां नावमातस्थिवांसमास्थितवन्तमारूढवन्तं कृत्वास्तं । गृहनामैतत् । पितृस्तुयस्य गृहं प्रति यदहृषुः । तत्प्रापणमन्यदुःशक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीरयेषां । शूरवीर विक्लांती । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थानायभणयोः पूर्ववक्ष्यदृश्वरी । अयं तु विशेषः । इयहोर्भे इति भवं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारिचां । ऋ गती । अर्तिलूघूमू इति करणश्चप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमुचमाह ॥

यमश्विना ददृषुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।

तवा दाचं महि कीर्तन्यं भूपिबो वाजी सदमिद्वयो अर्यः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददृषुः । श्वेतं । अश्वं । अघऽअश्वाय । शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । वां । दाचं । महि । कीर्तन्यं । भूत् । पिबः । वाजी । सदं । इत् । इष्यः । अर्यः ॥ ६ ॥

अनेदमाश्वायते । येदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनी तुहाव । तस्मै प्रीतीं कश्चिच्छ्रेयस्वार्थमश्वं दत्तवन्ती । स चाश्वस्तस्मै प्रीतिं जवं चकारेति । एतद्वच

प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवामघाभ्यामाहंतव्याभ्याय पेदुनाम्ने राजर्षये यं श्वेत-
वर्णमश्वं ददधुः । दत्तवन्तौ । सोऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणं मंगलं शश्वदित्
नित्यमेव चकार । वां युवयोस्तद्वाचं दानं महि महत् अतिगंभीरं । अत एव
कीर्तन्यं सर्वैः कीर्तनीयं प्रशस्यं भूत् । अभूत् । तस्मात्पेदोः संबंधी पतन-
शीलः शीघ्रगामी वार्यः शबूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वेजन-
वान्सोऽश्वः सदमित् सदैव हव्योऽस्माभिरप्याह्वातव्यः ॥ दाचं । ददातेर्भाव
औणादिकस्तत्प्रत्ययः । महि । मह पूजायां । इन् सर्वधातुभ्य इतीन् । कीर्तन्यं ।
कृत संशब्दने । कृत्यार्थे नवैकेकेन्यत्वन इति केन्यप्रत्ययः । ऋत इह्वातोरिति ।
भूत् । बहुलं छंदस्यमाह्नोगेऽपीत्यडभावः । पैडः । पेदोः संबंधी । तस्येदमित्यण् ।
छांदसो वर्णलोपः । हव्यः । ह्यतेरचो यदिति यत् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ।
गुणो धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । अर्यः । ऋ गतौ । अघ्रादयश्चेत्यौणादिको
यत् । अत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते पज्जियाय कक्षीवन्ते अरदन्तं पुरंधिं ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृष्णः शतं कुंभाँ अस्मिंचतं सुरायाः ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । पज्जियाय । कक्षीवन्ते । अरदन्तं । पुरंधिं ।

कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृष्णः । शतं । कुंभान् । अस्मिंचतं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अथेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसातिरोहितज्ञानः सन् ज्ञानार्थ-
मश्विनौ तुष्टाव । तस्मा अश्विनौ प्रभूतां धियं दत्तवन्ताविति तदाह । हे नरा
नेतारावश्विनौ युवं युवां पज्जियाय । पज्जा इत्यंगिरसामाख्या पज्जा वा अंगिरस
इत्याम्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवन्ते । कक्ष्या रज्जुरश्वस्य । तद्धते तत्संज्ञाय
स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वन्ते मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिभरदन्तं । अलिखन्तं ।
यथा सर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवन्तावित्यर्थः । अपि च कारोतरात् कारो-
तरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषो यस्मिन्सुरायाः स्रावणं क्रियते ।
लुप्तोपममेतत् । कारोतराद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्रावयन्ति एवमेव युवां
वृष्णः सेचनसमर्थस्य युष्मदीयस्याश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं कुंभान्
असंख्यातान्सुराघटानसिंचन्तं । अक्षारयन्तं । यद्वा सिंचतिः पूरणार्थः । कारो-
तरस्थानीयाद्युष्मदीयाश्चखुरात् या सुरा प्रवहति तयासंख्यातान् घटानसिंचन्तं ।

अपूरयतं । ये जनाः सौभामण्यादिकर्मणि युष्मद्यागाय सुरां याचन्ते तेषा-
मित्यर्थः ॥ स्तुवते । स्तौतेर्लटः शतृ । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । पञ्जियाय । पञ्जशब्दाच्छेषिको घच् । कक्षीवते । आसंदीव-
दक्षीवञ्चक्षीवत्कक्षीवदिति निपातनात् कक्ष्याशब्दस्य संप्रसारणं वत्वं च । अरदतं ।
रद विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिर्बहुधीरिति यास्कः । नि० ६. १३. । पृषोदरादि-
न्वात्पुरंधिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत
इति पुरंधिर्बुद्धिः । कर्मण्यधिकरणे चेति दधातेः किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहु-
लमिति बहुलवचनादलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः पृषोदरादिरेव । असिं-
चतं । षिचिर् क्षरणे । तौदादिकः । शे मुचादीनामिति नुम् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

हिमेनाग्निं ग्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

ऋबीसे अचिमश्चिनावनीतमुच्चिन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति ॥ ८ ॥

हिमेन । अग्निं । ग्रंसं । अवारयेथां । पितुऽमतीं । ऊर्जं । अस्मै । अधत्तं ।

ऋबीसे । अचिं । अश्चिना । अत्तऽनीतं । उत् । निन्यथुः । सर्वऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमाख्यानं । अचिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडायञ्चगृहे प्रवेश्य तुषाग्नि-
नाबाधिषत । तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्चिनावग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पी-
डागृहादविकलेन्द्रियवर्गे संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे अश्चिना
हिमेन हिमवच्छीतेनोदकेन ग्रंसं दीप्यमात्रमचेर्बाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्नि-
मवारयेथां । युवां निवारितवन्ती । शीतीकृतवन्तावित्यर्थः । अपि च । अस्मा
असुरपीडया काश्यं प्राप्तायाचये पितुमतीं । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तमूर्जं
बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतं । ऋबीसेऽपगतप्रकाशे पी-
डायञ्चगृहेऽवनीतमवाङ्मुखतयासुरैः प्रापितमचिं सर्वगणं । गणः समूहः सर्वेषा-
मिन्द्रियाणां पुचादीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोच्चि-
न्यथुः । तस्मान्गृहादुद्गमय्य युवां स्वगृहं प्रापितवन्ती । यद्वा । हिमेन शीतेन
वृष्ट्युदकेनाग्निमग्निवस्तीक्ष्णं ग्रंसं । अहर्नामैतत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमह-
रवारयेथां । तस्याहस्तैक्ष्ण्यं निवारितवन्ती । अपि च । अस्मा अग्नये पितुमतीं
चरुपुरोडाशादिलक्षणाजोपेतमूर्जं बलकरं रसात्मकमुपस्तरणाभिघारणात्मकं

घृतमधत्तं । वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्योगार्थं हवींषि निष्पादितवंतावित्यर्थः । ऋबी-
सेऽपगततेजस्के पृथिवीदृष्येऽवनीतमोषधीनामुत्पादनायावस्तानीतं । पार्थि-
वाग्निना परिपक्वा उदकेन क्लिप्ता लोषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अग्निं हवि-
षामन्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा । एवंविधमग्निं सर्वगणं व्रीह्याद्योषधिग-
णोपेतं हे अश्विनौ युवां स्वस्ति अविनाशो यथा भवति तथोन्नियुः ।
व्रीह्याद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमेरुपरिष्ठानीतवन्तौ । कारणात्मना पार्थिवाग्नी
वर्तमानं सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रकर्षेण व्यक्तीकृतवंतावित्यर्थः । अयं
पक्षो यास्केन हिमेनोदकेनत्यादिनोक्तः । नि० ६, ३६, ॥ पितुमती । ह्रस्वनुङ्भ्यां
मनुविति मतुप उदात्तत्वं । ऋबीसे । अत्र यास्कः । ऋबीसमपगतभासमपचि-
तभासमपहतभासं गतभासं वेति । नि० ६, ३५ । पृषोदरादित्वादभिमतस्वरूपस्व-
रसिद्धिः । अग्निं । अद भक्षणे । अदेस्तिनि चेति चशब्दाच्चिप् । अवनीतं । गति-
रनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । स्वस्ति । अस भुवि । भावे क्तिन् । छंदस्युभ-
यथेति सार्वधातुक्त्वादस्तेर्भूभावाभावः ॥

नवमीमृचमाह ॥

परावतं नासत्यानुदेथामुच्चाबुधं चक्रयुर्जिह्वारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय तृप्यते गोतमस्य ॥ ९ ॥

परा । अवतं । नासत्या । अनुदेथां । उच्चाऽबुधं । चक्रयुः । जिह्वारं ।

क्षरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय । तृप्यते । गोतमस्य ॥ ९ ॥

अचेदमाख्यानं । कदाचिन्मरुभूमौ वर्तमानस्य स्तोतुर्गोतमस्य ऋषेः समीपं
देशान्तरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्विनौ प्रापयतां । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपाना-
दिसौकर्यायोपरिमूलमधोबिलमवस्थापयतामिति तदेतदाह । हे नासत्या सत्य-
स्वभावा सत्यस्य नेतारौ । नासिकाप्रभवौ वा । एतत्संज्ञावश्विनौ युवामवतं ।
कूपनामैतात् । अवस्तात्तं कूपं परानुदेथां । गोतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरिषाथां ।
तदनन्तरं तं कूपमुच्चाबुधं । उच्चैरुपरिष्ठाबुधो मूलं यस्य स तथोक्तः । जिह्वारं ।
जिह्वमधस्ताद्वर्तमानं तथा वक्रं वारं द्वारं यस्य स तथोक्तः । एवंगुणविशिष्टं
चक्रयुः । युवामकृषाथां । तस्मात्कूपात्तृप्यते पिपासतो गोतमस्य पायनाय
पानार्थमापो न आपश्च । अयं नशब्दश्चार्थः । क्षरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् ।

कीदृशस्य । राये । हवीषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशीलाय । यद्वा । सहस्रसंख्या-
काय राये धनाय । एतत्संख्यधनलाभार्थं चाक्षरन् ॥ अनुदेशां । एतद् प्रेरणे । तौ-
दादिकः । जित्तवारं । द्वारशब्दस्य पृषोदरादित्वाद्भारादेशः । क्षरन् । क्षर संचलने ।
बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङो लसार्वधा-
तुक्स्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमस्मिन् । शास्त्रासाहेति युक् । भावे ल्युट् ।
राये । रा दाने । राति ददातीति राः । रातेडः । उ० २. ६५ । ऊडिदमिति विभक्ते-
रुदात्तत्वं । तृष्यते । जितृषा पिपासायां । श्यन् । लटः शतृ । श्यनो निज्वादा-
द्युदात्तत्वं । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

दशमीमुचमाह ॥

जुजुरुषो नामत्योत वधिं प्रामुंचतं द्रापिमिव च्यवानात् ।

प्रातिरतं जहितस्यायुर्दस्त्रादिपतिमकृणुतं कनीनां ॥ १० ॥

जुजुरुषः । नामत्या । उत । वधिं । प्र । अमुंचतं । द्रापिं ऽड्व । च्यवानात् ।

प्र । अतिरतं । जहितस्य । आयुः । दस्त्रा । आत् । डत् । पतिं । अकृणुतं । कनीनां ॥ १० ॥

अचेदमाख्यानं । वलीपलितादिभिरूपतो जीर्णागः पुत्रादिभिः परित्यक्त-
श्चवनाख्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुतावश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमय्य
पुनर्यौवनमकुरुतामिति । तदेतदाह । हे नामत्यावश्विनौ जुजुरुषो जीर्णात्
च्यवानात् च्यवनाख्यादृषेः सकाशाद्वधिं कृत्स्नं शरीरमावृत्यावस्थितां जरां प्रा-
मुंचतं । प्रकर्षणामोचयतं । तत्र दृष्टांतः । द्रापिमिव । द्रापिरिति कवचस्याख्या ।
यथा कश्चित्कवचं कृत्स्नशरीरव्यापकं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति । तद्वत् । उत
अपि च हे दस्त्रा एतत्संज्ञौ दर्शनीयौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः परित्यक्तस्य
ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । आदित् अनंत-
रमेव युवानं संतं कनीनां कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतं । अकुरुतं ॥ जुजुरुषः ।
जृष् वयोहान्ती । लिटः क्सुः । बहुलं छंदसीत्युत्वं । द्विभावः । पंचम्यैकवचने
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिघसीनां चेति घत्वं । वधिं । वृज्
वरणे । आह्वगमहन इति किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा ।
तस्य छंदस्युभयपेति सार्वधातुक्त्वाद्यक् । तस्य बहुलं छंदसीति घुः । जहातेश्च

। पा० ६. ४. ११६.। इतीत्वं । कनीनां । रयेर्मतौ बहुलमिति बहुलवचनात्कन्या-
शब्दस्याच संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे नवमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

तद्वा॑ नरा॑ शंस्यं॑ राध्यं॑ चाभिष्टि॑मन्ना॑सत्या॑ वरूथं॑ ।

यद्विद्वा॑सा॑ निधि॑मिवाप॑गूळ॒हमु॑र्हन्तादू॒पयु॑र्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वा॑ । नरा॑ । शंस्यं॑ । राध्यं॑ । च॑ । अ॒भि॒ष्टि॒ऽमत् । ना॒सत्या॑ । वरूथं॑ ।

यत् । वि॒द्वा॑सा॑ । नि॒धि॑ऽइव॑ । अप॑ऽगूळ॒हं । उ॒त् । दर्श॑तात् । ऊ॒पयुः॑ । वंद॑नाय ॥ ११ ॥

अचेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिद्विषिः । स चासुरैः कूपे निखात उत्तरी-
तुमशक्नुवन्नश्विनावस्तीत् । तमश्विनी कृपादुन्नित्यतुरिति तदाह । नरा अरोग्यस्य
नेतारौ हे नामत्यावश्विनी वा युवयोः संबन्धमिष्टिमदभ्येषणयुक्तमाभिमुख्येन
प्राप्त्रथं तथा वरूथं वरणीयं कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं । अस्माभिः प्रशंसनीयं ।
राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्तत्कर्म । विद्वासा जानंतौ युवां निधिमिव नि-
क्षिप्तं धनमिवापगूळमरण्ये निर्जने देशे कूपमध्येऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदनमृषिं
दर्शतादध्वगेः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कृपादुदूपयुः । उदहार्षे । एवं यदेतत्कृपादुद्वरणं
तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शंसु स्तुतौ । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिषु गतावित्यस्माद्भावे क्तिन् । मंचे
वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव शिष्यते । शकंधा-
दित्वात्पररूपत्वं । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य सर्वविधीनां छंदसि विकल्पितत्वा-
दप्रवृत्तिः । ततो मतुप् । अंतोदात्तादुत्तरस्य तस्य ह्रस्वनुङ्भ्यामित्युदात्तत्वं । वरूथं ।
जृवृभ्यामूथन् । विद्वासा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अपगूळं । गुह
संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्ट्वढलोपदीर्घाः ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतात् । भृमृहशीत्यादिनातच् । उपयुः ।
दुवप् वीजतंतुसंतोने । लिट्द्युयुसि यजादिवात्संप्रसारणं । द्विर्वचनादि । वंद-
नाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानवाञ्छतुर्थी ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

तद्वा नरा सनये दंस उयमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वां । नरा । सनये । दंसः । उयं । आविः । कृणोमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । आथर्वणः । वां । अश्वस्य । शीर्ष्णा । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदी-
मामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच । ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छिन्त्वा
दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तचाश्वं शिरः प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ्
ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्वि-
नावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विना तस्य
स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति गाढ्यायनवाजसनेययोः प्रपंचनोक्तं । तदे-
तत्प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विना वां युवयोः संबंध्युयमुद्गृणमन्यतुः शकं दंसः ।
कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म सनये धनलाभार्थमाविष्कृणोमि ।
प्रकटीकरोमि । तत्र दृष्टांतः । तन्यतुर्न । यथा मेघस्थः शब्दो वृष्टिं मेघांतवतं-
मानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः पुत्रो दध्यङ्
एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिहितेन शिरसा वां युवाभ्या-
मीमिमां मधुविद्यां यद्वा यदा खलु प्रोवाच । प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः
संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणं च यद्भवदीयं कर्म तदा-
विष्कृणोमीत्यर्थः ॥ सनये । षण्णु दाने । खनिकषंज्यसिवसिवनिसनिध्नियंषि-
चरिभ्यश्चेतीप्रत्ययः । तन्यतुः । तनु विस्तारे । ऋतन्यंजीत्यादिना यतुच् । यद्वा
स्तन शब्दे । बाहुलकाद्यतुच् । छांदसः सलोपः । वृष्टिं । वृष्यते सिध्यतेऽनेनेति
वृष्टिः । मंचे वृषेत्यादिना क्लिन उदात्तत्वं । आथर्वणः । अपत्यार्थेऽण्यच्चिति
प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । शीर्ष्णा । शीर्षन् छंदसि । पा० ६. १. ६०. । इति
शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्शब्दोऽतोदात्तो निपात्यते । अलोपे सत्युदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

अजोहवीन्नासत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १३ ॥

अजोहवीत् । नासत्या । करा । वां । महे । यामन् । पुरुऽभुजा । पुरंऽधिः ।

श्रुतं । तत् । गसुऽऽव । वधिऽमत्याः । हिरण्यऽहस्तं । अश्विनी । अदत्तं ॥ १३ ॥

वधिमती नाम कस्यचिदाजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा पुत्रलाभार्थमश्वि-
नावाजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावागत्य तस्यै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः ।
तदेतदाह । पुरुभुजा बहूनां पालकौ प्रभूतहस्तौ वा हे नासत्यावश्विनी महे
महनीये पूजनीये यामन् यामनि । याति गच्छतीति यामन् स्तोत्रं । तस्मिन्सति
कराभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां पुरंधिर्बहुधीर्वधिमती । वधिः पुत्रोत्पाद-
नाशक्तः पंडकः । तद्वती । एतत्संज्ञा राजपुत्रजोहवीत् । पुनःपुनः स्तुत्वा पुत्रला-
भार्थमाहूतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं । शृणुतं । तत्र दृष्टान्तः ।
गसुरिव । यथा गसुराचार्यस्य वचनं शिष्योऽवहितः सन्नैकाग्र्येण शृणोति
तद्वत् । श्रुत्वा च हे अश्विनी तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीय-
पाणिं क । एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् । ह्ययतेर्यदुलुगंताह्वः ।
यडो वेति तिप ईडागमः । करा । करोतेः पचाद्यच् । मुपां मुलुगिति विभक्ते-
राकारः । यामन् । आतो मनिन्कनिश्चनिपश्चेति मनिन् । मुपां मुलुगिति
सप्तम्या लुक् । श्रुतं । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । बहुलं छंदस्य-
माङ्गोऽपीत्यडभावः । गसुः । गस्तुः । गसु अनुशिष्टौ । शंसिशसिगसी-
त्यादिना संज्ञायां तृन् । डडभावः । छंदसस्तलोपः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

आस्रो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो क्विं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकृणुतं विचक्षे ॥ १४ ॥

आस्रः । वृकस्य । वर्तिकां । अभीके । युवं । नरा । नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । क्विं । पुरुऽभुजा । युवं । ह । कृपमाणं । अकृणुतं । विऽचक्षे ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकसदृशस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन श्रुता यस्तां

पुरा किलाश्विनावमोचयतां । तदेतदाह । हे नरा नेतारौ नासत्यावश्विनौ युवं
युवामभीकेऽभिगते वृक्वर्तिकयोः संग्रामे वृक्स्य विकर्तकस्य शुन आस्र आस्या-
वर्तिकां चटकसहशीममुमुक्तं । अमोचयतं । यास्कस्त्वाह । नि० ५. २१. । पुनः
पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिकायाः । तां वृकेनावरकेण सर्वजगत्प्र-
काशेनाच्छादयित्वा सूर्येण यस्तां ॥ आस्रः । पद्मिनीत्यादिनास्यस्यासन्नादेशः ।
अस्त्रोपोऽन इत्यकारलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अमु-
मुक्तं । मुचरंतर्भावितरण्यथास्त्रि बहुलं छंदसीति विकरणस्य घुः । कृपमाणं ।
कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु दृष्टव्यः । विकरणस्वरे प्राप्ते वृषादीनां त्रेत्याद्युदात्तत्वं ।
विचक्षे । तुमर्थे सेसेनिति सेन्प्रत्ययः । स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

चरिचं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाज्ञा खेलस्य परितक्म्यायां ।

सद्यो जंघामायसीं विशपलायि धने हिते सर्तवे प्रत्यधत्तं ॥ १५ ॥

चरिचं । हि । वेःऽड्वं । अच्छेदि । पर्णं । आज्ञा । खेलस्य । परिऽतक्म्यायां ।

सद्यः । जंघां । आयसीं । विशपलायि । धने । हिते । सर्तवे । प्रति । अधत्तं ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेलो नाम राजा । तस्य संबन्धिनी विशपला नाम स्त्री
संग्रामे शत्रुभिश्छिन्नपादासीत् । पुरोहितेनागस्त्येन स्तुतावश्विनौ रात्रावाग-
त्यायोमयं पादं समधत्तां । तदेतदाह । आज्ञा आज्ञौ संग्रामेऽगस्त्यपुरोहितस्य
खेलस्य संबन्धिन्या विशपलाख्यायाश्चरिचं चरणं वेरिव वेः पक्षिणः पर्णं पतत्र-
मिवाच्छेदि हि । पुरा छिन्नमभूत्खलु । हे अश्विनौ युवामगस्त्येन स्तुतां संती
परितक्म्यायां । परितक्म्या रात्रिः परित एनां तक्तीति यास्कः । नि० ११. २५. ।
एनामुभयतः सूर्यो गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य सद्यस्तदानीमेव हिते शत्रुषु
निहिते धने जेतव्ये विषयभूते सति सर्तवे सर्तुं गंतुं विशपलाया आयसीमयो-
मयीं जंघां जंघोपलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधानमेकीकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥
चरिचं । अर्तिलूधूसूखनसहचर इच इति करण इचः । आज्ञा । सुपां सुलुगिति
विभक्तेर्लोदेशः । आयसीं । अयःशब्दाद्विकारार्थं प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । पां० ४.
३. १५४. । टिड्ढाणजिति डीप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शतं मेषान्वृक्ये चक्षदानमृज्जाश्वं तं पितांधं चकार ।

तस्मा अक्षी नासत्या विचक्षे आधत्तं दस्त्रा भिषजावनर्वन् ॥ १६ ॥

शतं । मेषान् । वृक्ये । चक्षदानं । ऋज्जऽअश्वं । तं । पिता । अंधं । चकार ।

तस्मै । अक्षी इति । नासत्या । विऽचक्षे । आ । अधत्तं । दस्त्रा । भिषजौ । अनर्वन् ॥ १६ ॥

वृषागिरः पुत्र ऋज्जाश्वो नाम राजर्षिः । तस्य समीपेऽश्विनोर्वाहनभूतो रासभो वृकी भूत्वावतस्थे । स च तस्या आहारार्थमेकोत्तरशतसंख्याकान्पौरजनानां स्वभूतान्मेषान् शकलीकृत्य प्रददौ । ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेषानिति मंचांतरे दर्शनात् । एवं पौराणामहिते प्रवृत्तं पिता शापेन नेत्रहीनमकरोत् । तेन स्तूयमानावश्विनावस्मद्वाहननिमित्तमस्यांधता जातेति जानंतौ तस्मा अक्षिणी प्रायच्छतामिति तदेतदाह । अत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । य ऋज्जाश्वः शतं शतसंख्याकान्मेषान्वृक्य आत्मनोपोषितायै वृकस्त्रियै शकलीकृत्य प्रादात् तं चक्षदानं । क्षदतिरक्षि-कर्माच्च शकलीकरणार्थः । शकलीकृत्य दत्तवतं तमृज्जाश्वं पिता शापेनांधं दृष्टिहीनं चकार । कृतवान् । हे नासत्या सत्यस्वभावो सत्यस्य नेतारौ वा भिषजौ देवानां वैद्यभूतौ । अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । दस्त्रा दर्शनीयावेतत्संज्ञौ वा हे अश्विनौ । अनर्वन् अनर्वणी द्रष्टव्यं प्रति पितृशापाद्गमनरहिते अक्षी चक्षुषी विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थं तस्मै ऋज्जाश्वायोधत्तं । व्यधत्तं । अकुरुतं ॥ वृक्ये । वृकोऽरण्यश्वा । तस्य स्त्री वृकी । जातेरस्त्रीविषयादिति डीष् । जसादिषु छंदसि वावचनमिति चतुर्थ्येकवचनस्याडभावे यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । क्षदेर्लिटः कानच् । चित्स्वरः । अक्षी । ई च द्विवचन इति परत्वादक्षशब्दस्येकारांतादेशः । स चोदात्तः । तस्मिन्कृते सकृत्तौ विप्रतिषेध इति परिभाषया पुनर्नुम् न भवति । विचक्षे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । अनर्वन् । ऋ गतो । अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृग्यहणस्य विध्यंतरोपसंयहार्यत्वाद्भावे वनिप् । अर्व गमनं विषयं प्रत्यनयोनास्तीति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । छांदसो नलोपाभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णैवातिष्ठदर्वेना जयंती ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णैऽइव । अतिष्ठत् । अर्वेता । जयंती ।

विश्वे । देवाः । अन्नु । अमन्यन्त । हृत्ऽभिः । सं । ऊं इति । श्रिया । नासत्या ।

सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् । तां सूर्या सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्योन्यमूचुः । आदित्यमवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जेष्यति तस्येयं भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयतां । सा च सूर्या जितवतो-
स्तयो रथमारूरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं । इदं चाख्यानं सूर्याविवाहस्य स्तावकेन सत्यनोत्तमिता भूमि-
रिति सूक्तेन विस्पष्टयिष्यते । हे अश्विनौ वां युवयो रथं कार्ष्णैव । कार्ष्ण-
शब्दः काष्ठवाची । यथा काष्ठमाजिधावनस्यावधितया निर्दिष्टं लक्ष्यमाणुगामी कश्चित्सर्वेभ्यां धावद्वाः पूर्वं प्राप्नोति । एवमेव सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमर्वता शीघ्र-
मवधिं प्राप्नुवता युष्मदीयेनाश्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंती जीयमाना सूर्यस्य सवितुर्दुहितातिष्ठत् । आरूढवती । विश्वे सर्वे इतरे देवा एतदारोहणस्थानं हृद्भिर्हृदयैरन्वमन्यन्त । अन्वजानन् । तदानीं हे नासत्यावश्विनौ श्रिया ऋक्स-
हस्रलाभरूपया संपदा कांत्या वा युवां संसचेथे । संगच्छेथे ॥ जयंती । व्यत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । हृद्भिः । पृहन्नित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः । सचेथे ।
षच समवाये । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

यदयातं दिवोदासाय वृतिर्भरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिंशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

यत् । अयातं । दिवःऽदासाय । वृतिः । भरत्ऽवाजाय । अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथः । वां । वृषभः । च । शिंशुमारः । च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ हयंता स्तुतिभिराहूयमानौ युवां भरद्वाजाय संभ्रियमाणहविल्-

क्षणान्नाय यजमानाय दिवोदासायैतत्संज्ञाय राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिस्त-
दीयं गृहं यद्यदायातं । अगच्छतं । तदानीं रेवडनयुक्तमन्त्रं वां युवयोः सचनः
सेवनो रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्वेषे वृष-
भोऽनङ्गान् शिंशुमारो ग्राहश्च परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्यप्रकटनाय युक्ता ।
वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥ दिवोदासाय । दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्य
उत्पलुक् । दिवोदासादीनां छंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । भरद्वाजाय ।
भृञ् भरणे । अस्माच्चत्ययेन कर्मणि शतृप्रत्ययः । शतुर्छंदस्युभयथेत्याहधातु-
क्त्वेन लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । हयंता । ह्येजः कर्मणि लटो व्यत्ययेन शतृ । बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शपि गुणे छांदसोऽयादेशः । रेवत् । रयिश्छान्दस्मन्तुप् । रयेर्मतौ बहुल-
मिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रयिश्छान्दस्मिति मतुप उदात्तत्वं ।
सचनः । षच सेवने । अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

रयिं सुष्टाचं स्वपत्यमायुः सुवीर्यं नासत्या वहंता ।

आ जहावीं समनसोप वाजैस्त्रिहो भागं दधतीमयातं ॥ १९ ॥

रयिं । सुऽष्टाचं । सुऽअपत्यं । आयुः । सुऽवीर्यं । नासत्या । वहंता ।

आ । जहावीं । सऽमनसा । उप । वाजैः । त्रिः । अहः । भागं । दधतीं । अयातं ॥ १९ ॥

हे नासत्यावश्विनौ सुष्टाचं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं शोभनैः पुषादि-
भिरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतमायुः । अन्ननामेतत् । एवंगुणविशिष्टमन्नं च
वहंता धारयन्ती युवां समनसा समानमनस्का संतौ जहावीं जहोर्महर्षेः संब-
धिनी प्रजामायातं । आभिमुख्येनागच्छतं । कीदृशी । वाजैर्हविलक्षणेनैरुपेता ।
अहः । अत्राहः शब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनसदि-
रूपेण त्रिधा विभक्तं भागमंगं दधतीं विभ्रती । अनुसवनं हविर्भिर्यजमाना-
मित्यर्थः ॥ सुष्टाचं । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीर-
वीर्या चेति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जहावीं । जहृशब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽहं ।
टिड्ढाणजिति डीप् । जाह्वीह्रस्वदीर्घयोर्विनियमः पृषोदरादित्वात् । उक्ते ।
वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति । अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सी सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिऽविष्टं । जाहुषं । विश्वतः । सी । सुऽगेभिः । नक्तं । ऊहयूः । रजःऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयू इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं शत्रुभिः परिवृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनावजरयू जरारहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेनात्मीयेन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुष्ठु गतुं शक्यं रजोभी रंज-
कैर्मर्गेरूहयूः । तस्माच्छत्रुसमूहान्निरगमयतं । सीमित्येतत्पादपूरणं । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोढुमशक्यान् शिलोच्चयान्व्ययातं । विशेषेणागच्छतं ॥
परिविष्टं । विश्व प्रवेशने । कर्मणि निष्ठा । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
सुगेभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्दः । विभिन्दुना । भिदिर् विदारणे । औणा-
दिक उग्रत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न जेरा अजरा । तामात्मन इच्छतीति
सुप आत्मनः क्यच् । न छंदस्यपुचस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदसीत्युग्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।

निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणावरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तोः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना । सनये । सहस्रा ।

निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रेऽवंता । पृथुऽश्रवसः । वृषणा । अरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ वशमेतत्संज्ञमृषिमेकस्या वस्तोरेकस्याहो रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभायावतं । अरक्षतं । स ऋषिः प्रत्यहं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते तथा रक्षितवंतावित्यर्थः । अपि च हे वृषणा कृमानां वर्षितारावश्विनौ । इंद्रवंता इंद्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुना दुष्टमुखान्दुः-
खस्य कर्तुं पृथुश्रवसो विस्तीर्णयशसोऽरातीः शत्रून्निरहतं । निःशेषेणाव-

धिष्टं । यद्वा कानीनस्य पृथुश्रवःसंज्ञस्य राज्ञः शशूनिनि योज्यं ॥ सहस्रा ।
मुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः । अहतं । लङि यसस्तं । अनुदात्तोपदेशेत्या-
दिनानुनासिकलोपः । दुच्छुनाः । श्रुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां तास्त-
थोक्ताः । परादिगुणदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

शरस्य चिदार्चत्कस्यावतादा नीचादुच्चा चक्रयुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तय्ये पिप्यथुंगां ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत् ऽकस्य । अवतात् । आ । नीचात् । उच्चा । चक्रयुः । पातवे ।
वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तय्ये । पिप्यथुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुत्रस्य शरस्यैतत्संज्ञस्यापि स्तोतुः पिपासितस्य पातवे
पानार्थं नीचानीचीनादवतात्कूपादुच्चा उच्चैरुपरिष्ठाद्वाहृदकं हे अश्विनौ युवामा-
चक्रयुः । आभिमुख्येन कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यावश्विनौ शचीभिर्युष्मदीयैः
कर्मभिः परिचरणैर्जसुरये श्रान्ताय शयवे चित् शयुनास्ते ऋषये स्तय्ये निवृत्तप्र-
सवां गामग्रिहोचार्यस्य पयसो दोग्ध्री पिप्यथुः । पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥
पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायां ।
जसिसहोरुरिन् । उ० २. ७२. । स्तय्ये । स्तीर्यत आच्छाद्यन्ते प्रसवसामर्थ्याभावेनेति
स्तरीः । अवितृस्तृतंभिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा छंदसीत्यमि पूर्वत्वस्य वि-
कल्पितत्वादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरि-
तत्वं । पिप्यथुः । प्यायी वृद्धौ । लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्गङोश्च । पा०
६. १. २९. । इति पीभावः ॥

त्रयोविंशीमृचमाह ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्ण्याय ऋजूयते नासत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विष्णाप्यं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्ण्याय । ऋजूयते । नासत्या । शचीभिः ।

पशुं । न । नष्टं ऽइव । दर्शनाय । विष्णाप्यं । ददथुः । विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते कृष्ण्याय । कृष्णो नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जवमिच्छते विश्वकार्यैतत्संज्ञाय ऋषये हे नासत्यौ युवां शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय दर्शनार्थं ददधुः । दत्तवन्तौ । तच्च दृष्टांतः । पशुं न नष्टमिव । एक उपमाश्रीयः पूरकः । यथा कश्चिद्विनष्टं पशुं स्वामिनो दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवस्यशब्दात्सुप आत्मनः कश्च । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । कृष्ण्याय । कृष्णशब्दादपत्यार्थे छांदसो घच् ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

दश राशीरश्विना नव द्यूनवनञ्च अथितमप्स्वतः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृक्तमुन्नियथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । राशीः । अश्विने । नव । द्यून् । अवनञ्च । अथितं । अप्सु । अंतरिति ।

विऽप्रुतं । रेभं । उदनि । प्रऽवृक्तं । उत् । नित्यथुः । सोमंऽइव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पार्श्वबङ्गासुराः कूपे कस्यचिद्विवसस्य सायंकाले प्रचिक्षिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन् दश राशीर्नवाहानि च कूपमध्ये तथैवावतस्ये । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादुदतारयतामिति तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमानास्वन्तर्मध्येऽसुरैः पातितमश्विनेन दुःखहेतुना दाम्नावनञ्च बञ्चं अथितं शत्रुभिर्हिसितं दश राशीर्दशसंख्याका निशा नव द्यून् नवसंख्याकान्यहानि च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं तत्रैव कूपेऽवस्थितं । अत एवोदनुदके विप्रुतं विप्रुतं व्याक्षिप्तसर्वांगं प्रवृक्तं । लुप्रीपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव व्यथया संतप्यमानं । एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्नियथुः । तस्मात्कूपादुन्नीतमुन्नीतं कृतवन्तौ । तच्च दृष्टांतः । सोममिव । यथाग्निहोत्रहोमार्थमभिषुतं सोमरसं कूपसदृशेऽग्निहोत्रस्थालीमध्ये वर्तमानं सुवेणाध्वर्युरुन्नयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् ॥ अवनञ्च । एह बंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ८. २. ३४. १ ऋषस्तथोर्ध्वोऽध इति निष्ठातकारस्य धत्वं । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अथ हिंसार्थः । निष्ठा । विप्रुतं । प्रुङ् गतौ । अवनद्ववत्प्रत्ययस्वरौ कपिलकादित्वात्त्वविकल्पः । उदनि । पद्वन्नित्यादिनोदकशब्दस्योदभावः ॥

पंचविंशीमृचमाह

प्र वां दंसांस्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन्नुवन्दीर्घमायुरस्तमिवेज्जरिमाणं जगम्यां ॥ २५ ॥

प्र वां । दंसांसि । अश्विनौ । अवोचं । अस्य । पतिः । स्यां । सुऽगवः । सुऽवीरः ।

उत । पश्यन् । अश्वुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तं ऽइव । इत् । जरिमाणं । जगम्यां ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशस्याधुना मंचद्रष्टा स्वाभीष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनौ वां युवयोर्दंसांसि पुरा कृतानि कर्माणि प्रावोचं । इत्थमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगोयुक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्य राष्ट्रस्य पतिरधिपतिः स्यां । भवेयं । उत अपि च पश्यन् अश्विभ्यां पश्यन् । उपलक्षणमेतत् । सर्वरिद्रियः स्वस्वविषयसमर्थदीर्घं वर्षशतरूपेणायतमायुर्जीवितं चाश्वुवन् प्राप्नुवन्नहमस्तमिव यथा गृहं स्वामी निःकंटकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां । कंटकराहित्येन प्राप्नुयां । वृद्धः संश्विरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्यां । अस्तेः प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । असोरलोप इत्यकारलोपः । अश्वुवन् । अणू व्याप्नौ । व्यत्ययेन शतृ । जरिमाणं । जृष् व्योहनौ । अस्मादौणादिक इमनिच् । जगम्यां । गमेः प्रार्थनायां लिङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वादशो वर्गः ॥

मध्व इति पंचविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । अश्विजस्य कक्षीवत आर्षं चैष्टुभमाश्विनं । मध्व इत्यनुक्रांतं ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

मध्वः सोमस्याश्विना मदाय प्रल्नो होता विवासते वां ।

वर्हिष्मती रातिर्विश्रिता गीरिषा यातं नासत्योप वाजैः ॥ १ ॥

मध्वः । सोमस्य । अश्विना । मदाय । प्रल्नः । होता । आ । विवासते । वां ।

वर्हिष्मती । रातिः । विऽश्रिता । गीः । इषा । यातं । नासत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ मध्वो मधुना माधुर्योपेतेन सोमस्य सोमेन मदाय युवयोर्मदार्थं

प्रलक्षिरंतनो होता होमनिष्पादको यजमानो वां युवामा विवासते । विवा-
सतिः परिचरणकर्मा । आह मर्यादायां । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च
रातिर्दातव्यं हविर्बर्हिष्मती । आस्तीर्णेन बर्हिषा युक्तं । युष्मदर्थं बर्हिषासादि-
तमित्यर्थः । तथा गीः स्तुतिलक्षणा वाक् च विश्रिता ऋत्विक्षु समवेता । तैः
स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे नासत्यावश्विनौ । इषास्मभ्यं दातव्येनाच्चेन
वर्जिर्बर्हिषश्च सह युवामुपयातं । अस्मत्समीपं प्राप्तुतं ॥ मध्वः । मुपां मुपो भवं-
तीति तृतीयार्थं षष्ठी । जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणाभावे
यणादेशः । मदाय । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इत्यप् । रातिः । रा दाने ।
कर्मणि क्तिन् । मंचे वृषेभ्योऽदिना तस्योदात्तत्वं । विश्रिता । श्रिञ् सेवायां ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो वामश्विना मनसो जवीयान्रथः स्वश्वो विशः आजिगाति ।

येन गच्छथः सुकृतो दुरोणं तेन नरा वर्तिरस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥

यः । वां । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः । विशः । आऽजिगाति ।

येन । गच्छथः । सुऽकृतः । दुरोणं । तेन । नरा । वर्तिः । अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः स्वभूतो मनसो जवीयान् मनसोऽप्यतिशयेन वेग-
वान् स्वश्वः शोभनाश्च एवंभूतो यो रथो विशः प्रजा आजिगाति । आभिमुख्येन
गच्छति । येन रथेन सुकृतः शोभनं यागं कुर्वतो यजमानस्य दुरोणं देवयज-
नलक्षणं गृहं गच्छथः । हे नरा नेतारावश्विनौ तेन रथेनास्मभ्यमस्माकं
वर्तिर्वर्तनाधिकरणं गृहं यातं । आगच्छतं ॥ जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जव-
वान् । तदस्यास्तीति मतुप् । तत आतिशयानिक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् ।
देरिति टिलोपः । जिगाति । गा स्तुतौ । जीहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र
गत्यर्थः । बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ऋषिं नरावंहसः पांचजन्यमृबीसादधि मुंचथो गणेन ।

मिनन्ता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषण चोदयता ॥ ३ ॥

ऋषिं । नरो । अंहसः । पांचजन् । चृवीसात् । अर्षिं । मुंचयः । गणेन ।
मिनंता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं । वृषणा । चोदयंता ॥ ३ ॥

हिमेनाग्निमित्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारान्तरेणानया प्रतिपाद्यते । अत-
स्तचोक्तं सर्वमपि द्रष्टव्यं । अक्षरार्थस्तु हे नरो नेतारो वृषणा कामानां
वर्षितारावश्विनी पांचजन् । निषादपंचमाश्वत्वारो वर्णाः पंच जनाः । तेषु
भवं । स्वर्भानुना गृहीतममुं सूर्यं मोचयन्नचिः सर्वेषां हिताचरणान्नच भव
इत्युच्यते । तादृशमृषिसंहसः पापरूपाहवीसात् शतद्वारे यंचगृहेऽचेः पीडार्थ-
मसुरैः प्रक्षिप्ताक्षुषाग्नेः सकाशाद्गणेनेन्द्रियवर्गेण पुत्रपौत्रादिगणेन वा सह मुंचयः ।
अमोचयतं । किं कुर्वन्तौ । मिनंता शचून् हिंसन्तौ दस्योरुपक्षपयितुरशिवस्य
दुःस्वकारिणोऽसुरस्य संबन्धिनीस्तस्मिन्नचौ प्रयुक्ता मायाश्चानुपूर्वमानुपूर्व्येण चो-
दयंता प्रेरयन्तौ निवारयन्तौ ॥ पांचजन् । बहिर्देवपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति
भवार्थं ज्यः । मिनंता । मीज् हिंसायां । क्रियादिकः । लटः शतृ । मीनातेर्निगम
इति ह्रस्वत्वं ॥

चतुर्थीमुच्यमाह ॥

अश्वं न गूळ्हमश्विना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमप्सु ।
सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसोभिर्न वां जूर्यति पूर्या कृतानि ॥ ४ ॥
अश्वं । न । गूळ्हं । अश्विना । दुःऽएवैः । ऋषिं । नरा । वृषणा । रेभं । अप्ऽसु ।
सं । तं । रिणीथः । विऽप्रुतं । दंसःऽभिः । न । वां । जूर्यति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरा नेतारो वृषणा कामानां वर्षको हे अश्विनी दुरेवैर्दुष्प्रापेरसुरैरप्सु कूप-
स्थेषूदकेषु गूळ्हं निगूढं निखातं रेभमृषिं कूपादुच्चीय विप्रुतं विष्टिष्टावयवं
तमश्वं न व्याधितमश्वमिव दंसोभिरात्मीयैर्भेषज्यरूपैः कर्मभिः संरिणीथः । सम-
धत्तं । सर्वैरेवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः । वां युवयोः संबन्धीनि पूर्या चिरंतनानि
कृतानि कर्माणि न जूर्यति । न हि जीर्णानि भवन्ति ॥ दुरेवैः । दुरूपसृष्टादेते-
रीषदुःसुष्विति खल् । रिणीथः । री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां
ह्रस्वः । जूर्यति । जृष् ऋयोहानौ । दैवादिकत्वाच्छचन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि
चेति दीर्घः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुषुप्त्वांसं न निश्च्युतेरूपस्ये सूर्ये न दस्त्रा तमसि क्षियंतं ।

शुभे रुक्मं न दर्शतं निखातमुद्रूपपुश्चिना वंदनाय ॥ ५ ॥

सुसुप्त्वांसं । न । निःऽच्युतेः । उपऽस्ये । सूर्ये । न । दस्त्रा । तमसि । क्षियंतं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निऽखातं । उत् । उपपुः । अश्चिना । वंदनाय ॥ ५ ॥

निश्च्युतिरिति भूनाम । निश्च्युतेः पृथिव्या उपस्य ज्ञासंगे सुषुप्त्वांसं सुप्रवतं पुरुषमिव । कूपमध्ये शयानं सूर्ये न सूर्यमिव तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसतं सूर्यमिव । तेजस्विनमित्यर्थः । शुभे शोभनार्थं निर्मितं रुक्मं न रोचमानं सुवर्णमयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं । एवंगुणविशिष्टं कूपेऽसुरैर्निखातं वंदनाय वंदनमृषिं हे दस्त्रा दर्शनीयावश्चिनौ युवामुद्रूपपुः । उद्धृतवन्तौ ॥ सुषुप्त्वांसं । जिष्वप शये । लिटः कसुः । वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं द्विवचनादि । उपस्ये । उपपूर्वात्तिष्ठतैर्धर्जर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्बुधादित्वात्पूर्वपदांतोदाहृतं । वंदनाय । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चयोदशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तद्वा नरा शंस्यं पज्जियेण कक्षीवता नासत्या परिज्मन् ।

शफादश्वस्य वाजिनो जनाय शतं कुंभां असिंचतं मधूनां ॥ ६ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । पज्जियेण । कक्षीवता । नासत्या । परिऽज्मन् ।

शफात् । अश्वस्य । वाजिनः । जनाय । शतं । कुंभान् । असिंचतं । मधूनां ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारी नासत्यावश्चिनौ परिज्मन् परिगमनेऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पज्जियेण पञ्चाणामंगिरसां कुले जातेन कक्षीवता मया वा युवयोः संबन्धि तत्कर्म शंस्यं । प्रकर्षेण शंसनीयं । तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यज्जनानायापेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवतस्तदीयस्याश्वस्य शफान्निर्गतैर्मधूनां मधुभिः शतसंख्याकान्कुंभानसिंचतं । अपूरयतं । सिंचतिरच पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते कृष्ण्याय विष्णाप्वं ददधुर्विश्वकाय ।

घोषायै चित्पितृषदे दुरोणे पतिं जूर्येत्या अश्विनावदत्तं ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । कृष्ण्याय । विष्णाप्वं । ददधुः । विश्वकाय ।

घोषायै । चित् । पितृऽसदे । दुरोणे । पतिं । जूर्येत्यै । अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनो युवं युवां स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्ण्याय कृष्णाख्यस्य पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्वं ददधुः । विष्णाप्वं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घोषा नाम ब्रह्मवादिनी कक्षीवतो दुहिता । सा कुष्ठिनी सती कस्मै चिद्वरायादत्ता पितृगृहे निषणा जीर्णासीत् । साश्विनोरनुग्रहान्नष्टकुष्टा सती पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ पित्रा संबद्धे दुरोणे स्वकीयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमीपे निषणायै जूर्येत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादित्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां दत्तवन्तौ ॥ पितृषदे । षट् विशरणादिषु । क्षिप् चेति क्षिप् । जूर्येत्यै । जृष् वयोहानौ । लटः शतृ । दिवादित्वाच्छयन् । बहुलं छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । अदुपदेशास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं श्यावाय रुशंतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कखाय ।

प्रवाप्यं तवृषणा कृतं वां यन्नाषदाय अश्वो अय्यधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्यावाय । रुशंती । अदत्तं । महः । क्षोणस्य । अश्विना । कखाय ।

प्रऽवाप्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वां । यत् । नासदाय । अश्वः । अधिऽअधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय ऋषये रुशंती दीप्तत्वचं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च । क्षोणस्य क्षोणाय दृष्टिराहित्येन गंतुमशक्त्यैकस्मिन्नेव स्थाने निवसते कखाय ऋषये महस्तेजस्तैजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति शेषः । तथा हे वृषणा कामानां वर्धितारौ वां युवयोस्तत्कृतं कर्म प्रवाप्यं । प्रकर्षेण वाचंनीयं, शंसनीयं । नार्षदाय नृषदपुत्राय बधिराय ऋषये अश्वः अश्वेन्द्रियं यदध्यधत्तं । दत्तवन्तौ स्थ इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह ।

ब्राह्मण्यस्य परीक्षार्थमसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अथैव स्थितः
 सन् व्युष्टामुषसं विजानीहि यदि त्वं ब्राह्मणोऽसीति । तमश्विनावागत्योचतुः ।
 व्युष्टायां हर्म्यस्योपरि वीणां वादयन्तावावामागमिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टा-
 मुषसं ब्रूहि । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे वृषणा कामानां वर्धितारावश्विनी वां युवयो-
 स्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशंसनीयं । यन्नार्षदाय नृषदपुत्राय कण्वाय क्षोणस्य ।
 क्षोणः शब्दकारी वीणाविशेषः । महो महतः क्षोणस्य श्रवः शब्दमध्यधत्तं ।
 उषसो विज्ञानार्थमधिकमकुरुत ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादीणादिकोऽसि-
 प्रत्ययः । पक्षांतरे तु महच्छब्दात् षष्ठ्येकवचने छांदसोऽत्रोपः । बृहन्महतोरु-
 पसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा । क्तिवंतात् षष्ठ्येकवचनं । क्षोणस्य । क्षि
 निवासगत्योः । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्तरि ल्युट् । पृषोदरादित्वात् क्षोणभावः ।
 तदुक्तं यास्केन । क्षोणस्य क्षयणस्य । नि० ६. ६. इति । पक्षांतरे तु दुक्षु शब्द-
 इत्यस्मादीणादिको नप्रत्ययः । नार्षदाय । ऋषंधकेत्यण् ॥

नवमीमुच्यमाह ॥

पुरु वर्षास्यश्विना दधाना नि पेदेव ऊहयुराशुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतीतमहिहनं श्रवस्यैतर्चं ॥ ९ ॥

पुरु । वर्षासि । अश्विना । दधाना । नि । पेदेव । ऊहयुः । आशुं । अश्वं ।

सहस्रसां । वाजिनं । अप्रतिऽडतं । अहिऽहनं । श्रवस्यै । तर्चं ॥ ९ ॥

हे अश्विनी पुरु पुरुणि बहूनि वर्षासि । रूपनामैतत् । आत्मीयः कर्मभिः
 कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्तौ युवामाशुं शीघ्रगामिनमश्वं पेदेव पेदुनाम्ने
 स्तुवते न्यूहयुः । नितरां प्रापितवन्तौ दत्तवन्तावित्यर्थः । कीदृशमश्वं । सहस्रसां ।
 सहस्रसंख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं । वाजिनं । बलवन्तं । अत एवाप्र-
 तीतं । शत्रुभिरप्रतिगतं । अहिहनं । अहीनामागत्य हंतृणां शत्रूणां शत्रून्वा
 हन्तारं । श्रवस्यं । श्रवः श्रवणीयं स्तोत्रं । तच्च भवं स्तुतिविषयमित्यर्थः । तर्चं ।
 तरितारं ॥ वर्षासि । वृज् वरणे । वृज्शीङ्भ्यां रूपस्वांगयोः पुट् चेत्यमुन् ।
 पुडागमश्च । दधाना । दधातेर्लटः शानच् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
 सहस्रसां । षण् दाने । जनसनखनेति विट् । विडूनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ।
 श्रवस्यं । श्रवस्शब्दाद्भवे छंदसीति यत् । तिस्वरितः । तर्चं । तृ सवनतरणयोः ।

अशिवादिभ्य इचोचौ । उ० ४. १७४. । इत्युचप्रत्ययः । अत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा ।
यसितस्कभितेत्यादौ निपातनात्तृन्तात्तृशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वानुणाभावे यण् । नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

एतानि वां अ॒व॒स्या॒ सु॒दानू॒ ब्र॒ह्मा॑ंगू॒षं स॒दनं॑ रो॒द॒स्योः ।

यद्वा॑ प॒ज्जा॒सो अ॒श्वि॒ना ह॒व॑न्ते या॒तमि॒षा च॑ वि॒दुषे॑ च॒ वाजं॑ ॥ १० ॥

ए॒तानि॑ । वां । अ॒व॒स्या॒ । सु॒दानू॒ इति॑ सु॒दानू॒ । ब्र॒ह्म । आ॑ंगू॒षं । स॒दनं॑ । रो॒द॒स्योः ।

यत् । वां । प॒ज्जा॒सः । अ॒श्वि॒ना । ह॒व॑न्ते । या॒तं । इ॒षा । च॒ । वि॒दुषे॑ । च॒ । वाजं॑ ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ युवां युवयोः संबन्धीन्येतानि समनंतरोक्तानि
वीर्याणि अवस्या अवशीयानि सर्वज्ञातव्यानि भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्द्यावापृ-
थिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः । उक्तं च यास्केन । तत्कावश्विनौ द्यावापृथि-
व्यावित्येक इति । तथा च तैत्तिरीयकं । इमे अश्विना संवत्सरोऽग्निर्विश्वानर
इति । तयोर्युवयोः सदनं स्तोतृसमीपे निवेशनं प्रसादनहेतुभूतं वांगूषमाघोष-
णीयं ब्रह्म मंचरूपं स्तोत्रं निष्पन्नमिति शेषः । यद्यदा पज्जासोऽगिरसां गो-
चोत्पन्ना यजमाना हे अश्विनौ वां युवां हवन्ते । स्तुतिभिरात्मरक्षणार्थमाह्वयन्ति ।
तदानीमिषा दातव्येनाच्चेन सहा यातं । आगच्छतं च विदुषे युष्मद्विषयं स्तोत्रं
जानते मह्यं च वाजमच्च बलं वा प्रयच्छतमिति शेषः ॥ यातं । चवायोगे
प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । विदुषे । विद ज्ञाने । विदेः शतुर्वसुः । वसोः संप्र-
सारणमिति संप्रसारणं । शसिवसिघसीनां चेति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्दशे वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

सू॒नो॒र्माने॑ना॒श्वि॒ना गृ॒णा॒ना वाजं॑ वि॒प्राय॑ भु॒रणा॑ र॒द॑ता ।

अ॒ग॒स्त्ये ब्र॒ह्म॒णा वा॒वृ॒धा॒ना सं वि॒श॒प॒लां ना॒स॒त्या रि॒णीतं॑ ॥ ११ ॥

सू॒नोः । मा॒ने॒न । अ॒श्वि॒ना । गृ॒णा॒ना । वाजं॑ । वि॒प्राय॑ । भु॒रणा॑ । र॒द॑ता ।

अ॒ग॒स्त्ये । ब्र॒ह्म॒णा । वा॒वृ॒धा॒ना । सं । वि॒श॒प॒लां । ना॒स॒त्या । अ॒रि॒णीतं॑ ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारौ पोषकौ नासत्या सत्यस्वभावा हे अश्विनौ सूनोः कुंभात्प्रसू-
तस्यागस्त्यस्य खेलपुरोहितस्य संबंधिना मानेन स्तुत्यस्य परिच्छेदकेन स्तोत्रेण
गृणाना स्तूयमानौ विप्राय मेधाविने भरद्वाजाय ऋषये वाजमन्त्रं रदंता विलि-
खंतौ निष्पादयंतौ युवां विश्पलां संयामे छिन्नजंघां खेलस्य संबंधिनी स्त्रियं
समरिणीतं । पुनरस्या जंघया समयोजयतं । तृतीयेन पादेन प्रथमपादोक्तोऽर्थो
विध्रियते । अगस्त्ये ऋषौ ब्रह्मणा मंत्ररूपेण स्तोत्रेण ववृधाना प्रवर्धिता-
विति ॥ गृणाना । गृ शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां ह्रस्वः ।
भुरणा । भुरण धारणपोषणयोः । कुंदादिः । पचाद्यच् । अतोऽलोपयलोपो ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । आमंचितनिघातः । विप्रायेत्यस्य रदंतेत्यने-
नासामर्थ्यान्न परांगवद्भावत्वं । वावृधाना । वृधेर्लिटः कानच् । संहितायां छान्द-
समभ्यासस्य दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि तृतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् ।
अरिणीतं । री गतिरेषणयोः । क्रियादिकः । प्वादीनां ह्रस्वः ॥

डादशीमृचमाह ॥

कुह यांतां सुष्टुतिं काव्यस्य दिवो नपाता वृषणा शयुचा ।

हिरण्यस्येव कलशं निखातमुद्रपथुदशमे अश्विनाहन् ॥ १२ ॥

कुह । यांतां । सुऽस्तुतिं । काव्यस्य । दिवः । नपाता । वृषणा । शयुऽचा ।

हिरण्यस्यऽइव । कलशं । निऽखातं । उत् । ऊपथुः । दशमे । अश्विना । अहन् ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छंतावश्विनौ, मार्गमध्ये कूपे पतितं रेभं दृष्ट्वा तं
कूपादुदतारयतां । तदानीमश्विभ्यां गंतव्यं काव्यस्य निवासस्थानमजानन्नुषिरश्विनौ
पृच्छति । हे दिवो नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रौ वृषणा कामाभिवर्षकाव-
श्विनौ कुह कुच शयुचा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य काव्यस्य भार्गवस्य सुष्टुतिं
शोभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छंतौ । यद्वा । शयुचेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयु-
नामस्त्रायकौ युवां । हिरण्यस्येव कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यं निक्षिप्तं
सर्वैर्दुर्ज्ञातं कश्चिदभिज्ञ उद्धरति । एवमसुरैः कूपे निखातं दश रात्रीर्नवाहानि
च तत्रैव निवसंतं रेभमवगत्य दशमेऽहन् अहन्मुद्रपथुः । कूपादुच्चीतवर्तौ । किं
तन्निवासस्थानमिति प्रश्नः । रेभस्यानुक्तावपि दश रात्रीरश्विनेनेति मन्त्रांतर-
सामर्थ्यात्प्रतीतिः । यद्वा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छंतौ युवां कुह कस्मिन्स्थाने

रेभं युवामुच्चिन्यथुरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च छंदसीति सप्रत्यये हप्रत्ययः । दिवो नपाता । सुवामंचिते परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यंतस्यामंचितानुप्रवेणदामंचितस्य चेति पदद्वयसमुदायस्य षष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यपत्यनाम । न पातयतीति नपात् । नभ्राएनपादिति नजः प्रकृतिभावः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयुषा । अशिञ्चादिभ्य इञोच्चाविति शीङ् उच्चः । यद्यंतोदात्तता न स्यात् तर्ह्येवं शयुं चायेते इति शयुचौ । चैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे कः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निखातं । खनु अवदारणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः । जनसनखनां सन्फुलोऱित्यात्वं । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्रम्या लुक् । न डिसंवृद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ॥

चयोदशीमृचमाह ॥

युवं च्यवानमश्विना जरंतं पुनर्युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥ १३ ॥

युवं । च्यवानं । अश्विना । जरंतं । पुनः । युवानं । चक्रथुः । शचीभिः ।

युवोः । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । सह । श्रिया । नासत्या । अवृणीत ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां शचीभिरात्मीयैर्भषज्यलक्ष्णैः कर्मभिर्जरंतं जीर्यंतं च्यवानं स्तुतीनां च्यावयितारमेतत्संज्ञमृषिं युवानं पुनर्यवोनोपेतं चक्रथुः । कृतवंतौ । अपि च । हे नासत्यावश्विनौ युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्याख्या श्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया संपदा कांत्या वा सहावृणीत । समभजत । आगत्यारूढवतीत्यर्थः । आ वां रथं दुहितेत्यत्र लिखितमाख्यानमत्रापि द्रष्टव्यं ॥ जरंतं । जृष् वयोहानौ । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छ्रुत्वात् षष्ठीद्विवचने व्यत्ययेन योऽचीति यत्वाभावे सति शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः । अवृणीत । वृङ् संभक्तौ । क्रय्यादिकः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

युवं तुमाय पृथ्वीभिरैवः पुनर्मन्यावभक्तं युवाना ।

युवं भुज्युमणंसो निः समुद्राद्विभिर्हृषुर्ज्जेभिरश्वैः ॥ १४ ॥

युवं । तृयाय । पूर्व्येभिः । एवैः । पुनःऽमन्यौ । अभवत् । युवाना ।

युवं । भुज्युं । अर्णैः । निः । समुद्रात् । विऽभिः । ऊह्युः । ऋजेभिः । अश्वैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावन्नितारावन्निनौ युवं युवां पूर्व्येभिः । पुराणनामैतत् । पूर्वकालीनैश्चिरंतनैरेवैः स्तुत्यं प्रति गंतुभिः स्तोत्रैस्तुषाय भुज्योर्जनकस्य संबन्धिभिः पुनर्मन्यौ यथा भुज्योः समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्यावभवत् । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमग्नं भुज्युं तुयस्य पुत्रमर्णसोऽर्णस्वतः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशेः सकाशाच्चिभिर्गंतुभिर्नौभिर्ऋजेभिः शीघ्रगतिर्युक्तरश्चैश्च निरूह्युः । निर्गमय्य पितृसमीपं प्रापितवन्तौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन स्तोतव्यौ जातावित्यर्थः । तुयो ह भुज्युमित्यत्रोक्तमाख्यानमचाप्यनुसंधेयं ॥ एवैः । इण गतौ । इणशीङ्भ्यां वन् । पुनर्मन्यौ । मन ज्ञाने । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तोतीति मना स्तुतिः । पचाद्यच् । छंदसि चेत्यहोर्ध्वं यः । युवाना । यु मिश्रणामिश्रणोः । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । अर्णैः । अर्णमशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य बहुलं छंदसीति बहुलमहणात्त्रोपः । सर्वं विधयच्छंदसि विकल्प्यन्त इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः । ऋजेभिः । ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । ऋजेद्रेत्यादौ रक्प्रत्ययांतो निपातितः । बहुलं छंदसीति भिस ऐसभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

अजोहवीदश्विना तौग्यो वां प्रोळ्हः समुद्रमथ्यथिर्जगन्वान् ।

निष्टमूह्युः सुयुजा रथेन मनोजवसा वृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । तौग्यः । वां । प्रऽऊळ्हः । समुद्रं । अथ्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । ऊह्युः । सुऽयुजा । रथेन । मनःऽजवसा । वृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वां युवां तौग्यस्तुयपुत्रः प्रोळ्हः पित्रा प्रापितः समुद्रमथिं जगन्वान्भुज्युरुदके निमग्नोऽप्यथ्यथिर्ब्रथां पीडामप्राप्त एव सखजोहवीत् । स्तुतिभिराह्वयत् । तमाह्वातारं हे मनोजवसा मनोवहेगयुक्ता वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ सुयुजा सुष्ठुश्चैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति क्षेमं यथा भवति तथा निरूह्युः । जलाच्चिर्गमय्य युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ ॥ जगन्वान् । गमेर्लिटः कसुः । वि-

भाषा गमहनविदविशामिति विकल्पनादिडभावः । स्वोश्चेति मकारस्य नकारः । निष्टं । युष्मत्तत्तस्तुःध्वन्तःपादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो जव इव जवो ययोस्तौ तथोक्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । पादादिवादासंभित-
निघाताभावे षाष्टिकमाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचदशो वर्गः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

अजोहवीदश्विना वर्तिका वामासो यत्सीममुचतं वृकस्य ।

वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेजातं विष्वाचो अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वां । आसः । यत् । सी । अमुचतं । वृकस्य ।

वि । जयुषा । ययथुः । सानु । अद्रेः । जातं । विष्वाचः । अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आसो वृकस्येत्यर्द्धं यदुक्तं तदत्र पूर्वार्द्धेन प्रतिपाद्यते । वर्तिका चटक्स-
हशस्य पक्षिणः स्त्री वृकेनारण्यश्रुनां यस्ता सती हे अश्विनौ वां युवां तदा-
जोहवीत् । आहूतवती । यत्सी यदा खलु वृकस्यास्र आस्यादमुचतं । वर्तिका-
ममोचयत् । अपि च । युवां जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेः पर्वतस्य सानु
समुच्छ्रुतप्रदेशं वि ययथुः । शत्रुभिरावेष्टितं जाहुषाख्यं स्तोतारं शत्रुसमूहान्निर्ग-
मय्य तेन सहात्यैर्गतमशक्यं पर्वतायं गतवंतावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाहु-
षमित्यत्र । तथा विष्वाचो विविधगतिरुक्तस्य तत्संज्ञस्यासुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं
विषेण स्वेडेनाहतं । युवां हतवन्तौ । यद्वा । वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति
वर्तिकोषाः । वृक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य उच्यते । तेन यस्ता सती सा हे
अश्विनौ युवामजोहवीत् । आहूयत् । यदा खलु युवां वृकस्य सूर्यस्यास्र आस्य-
स्थानीयान्मंडलादमुचतं । अमोचयत् । सूर्येणैकीभूतामुषसं पृथक्कृत्योदयान्पूर्वं
रात्रेरपरभागे स्थापितवंतावित्यर्थः । तथा च यास्कः । आदित्योऽपि वृक उच्यते
यदावृक्तेः । आहूयदुषा अश्विनावादित्येनाभियस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्या-
ख्यानं । नि० ५, २९, १ इति । अपि च । जयुषा जयशीलेन रथेनाद्रेर्मैघस्य सानु
समुच्छ्रुतप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययथुः । युवां गतवन्तौ । गत्वा च
विष्वाचो विविधगतिरुक्तस्य मेघस्य संबन्धिना विषेणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं
भूतजातमहतं । अगमयत् । वृष्टिं कृतवंतावित्यर्थः ॥ अजोहवीत् । हूयतेर्गङ्गल-

गंताल्लडि तिपि यडो वेतीडागमः । अभ्यस्तस्य चेति द्विवचनात्पूर्वमेव ह्रंयतेः
संप्रसारणं । आल्लः । पहन्वित्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः । अल्लोपोऽन इत्यका-
रलोपः । जयुषा । जि जये । औणादिक उसिप्रत्ययः । विष्वाचः । विष्नुनाभि-
मुख्येनांचतीति विग्रहः । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अच इत्यकारलोपः । चा-
विति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते चावित्यंतोदात्तत्वं ।
अहतं । हन हिंसागत्योः । लङ्गदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना-
नुनासिकलोपः ॥

सप्रदग्नीमृचमाह ॥

शतं मेषान्वृक्षे मामहानं तमः प्रणीतमग्निवेन पिचा ।

आक्षी ऋजाश्च अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधाय चक्रथुर्विचक्षे ॥ १७ ॥

शतं । मेषान् । वृक्षे । ममहानं । तमः । प्रऽणीतं । अग्निवेन । पिचा ।

आ । आक्षी इति । ऋजऽऽश्वे । अश्विनी । अधत्तं । ज्योतिः । अंधाय । चक्रथुः ।

विऽचक्षे ॥ १७ ॥

शतं मेषान्वृक्षे चक्षदानमित्यत्र यदाख्यानमवादिष्य तदचाप्यनुसंधेयं । शतं
शतसंख्याकान्मेषान्वृक्षे वृक्षीरूपेणावस्थितायाश्विनोर्वाहनाय रासभाय मम-
हानं पूजितवन्तमाहारार्थं समर्पितवन्तं । अग्निवेनासुखकारिणा पिचा स्वकीयेन
जनकेन तमो दृष्टिराहित्येन कृतमंधं प्रणीतं प्रापितमृजाश्च चक्षुष्मंतमश्विना-
वकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे अश्विनी आक्षी पितृगणान्दृष्टे
चक्षुषी ऋजाश्च एतत्संज्ञके राजर्ष्यावाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थं अकुरुतं । एतदेवाह ।
अंधाय दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः विचक्षे विविधं जगद्दृष्टुं चक्रथुः ।
युवां कृतवन्ती ॥ मामहानं । मह पूजायां । लिटः कानच् । संहितायां छांदस-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं । प्रपूर्वाच्चयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पिचा । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । आक्षी । आक्षि-
शब्दात् द्विचने नुमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन इतीकारांतादेशश्च । पर-
त्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृत्तपरिभाषया पुनर्न भवति । उदात्तनिवृत्ते-
रीकारस्योदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

शुनमंधाय भरमहयत्सा वृकीरश्चिना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदान ऋज्जाश्वः शतमेकं च मेषान् ॥ १८ ॥

शुनं । अंधाय । भरं । अहयत् । सा । वृकीः । अश्चिना । वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनः ऽइव । चक्षदानः । ऋज्ज् ऽअश्वः । शतं । एकं । च । मेषान् ॥ १८ ॥

शुनमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिंद्रियेण निष्पाद्यं सुखमंधाय हृदिहीनाय तस्मा ऋज्जाश्वयेच्छंती सा वृकीर्हे अश्चिनावश्वयुक्ता कृत्स्नं जगद्भाप्नुवन्ती वा वृषणा हे वृषणी कामानां वर्षितारावित्येवं संबोध्य नरा नेता-रावश्चिनावहयत् । आहूतवती । आहूयन्त्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति चेत् तदुच्यते । कनीन इव । यथा प्राप्तयौवनः कामुको जारः पारदारिकः सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति । एवमृज्जाश्वो मह्यं शतमेकं चैकोत्तरशतसंख्याकान्मेषान्पौरजनानां स्वभूतानपहत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेनेहशी दुर्देशं प्राप्नोति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्ठनि युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यां । पा० ५. ३. ६४. इति युवशब्दस्य कन्नादेशः । व्यत्ययेनेष्टनः खादेशः । यद्वा । कन दीप्तिर्कांतितिगतिषु । अस्मादीणादिक ईनप्रत्ययः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

मही वामूतिरश्चिना मयोभूरुत स्रामं धिष्यया सं रिणीषः ।

अथा युवामिदहयत्पुरंधिरागच्छतं सी वृषणाववोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । ऊतिः । अश्चिना । मयः ऽभूः । उत । स्रामं । धिष्यया । सं । रिणीषः ।

अथा । युवां । इत् । अहयत् । पुरं ऽधिः । आ । अगच्छतं । सी । वृषणी । अवोभिः ऽभिः ॥ १९ ॥

हे अश्चिनौ वां युवयोर्मही महत्यूतिः पालनं मयोभूर्मयसः सुखस्य भावयित्री । उत अपि च हे धिष्यया । धिषणा स्तुतिलक्षणा वाक् । तथा स्तोतव्यौ स्रामं व्याधितं पुरुषं विष्टिष्टांगमयादिकं संरिणीषः । संगतावयवं कुरुषः । उत अपि च युवामित् युवामेव पुरंधिर्बहुधीर्घोषा विशपला वाहयत् । रौगोपशमनार्थमाहूतवती । हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्चिनौ अवोभी रक्षणीः सहागच्छतं । आभिमुख्येन सीमेनां प्राप्नुवन्ती ॥ मही । महती । आदसौ

वर्णलोपः । यद्वा । महेरीणादिक इन् । कृदिकारादक्तिन इति डीष् । मयीभूः ।
भवतेरन्तर्भावितरण्यथात् क्तिप् । रिणीषः । री गतिरिषणयोः । क्रय्यादिकः ।
प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ॥

विंशीमृचमाह ॥

अधेनुं दस्त्रा स्तर्ये विषक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहथुः पुरुमिचस्य योषां ॥ २० ॥

अधेनुं । दस्त्रा । स्तर्ये । विऽसक्तां । अपिन्वतं । शयवे । अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विऽमदाय । जायां । नि । ऊहथुः । पुरुऽमिचस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनो विषक्तां विशेषेण सक्तावयवां । कृशावयवा-
मित्यर्थः । अत एव स्तर्ये निवृत्तप्रसवां । अत एवाधेनुमदोग्ध्री । एवंभूतां गां
शयव एतत्संज्ञाय ऋषयेऽपिन्वतं । पयसापूरयतं । अपि च । पुरुमिचस्य ।
पुरुमिचो नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारी शचीभिरात्मीयैः कर्मभिर्विमदा-
यैतत्संज्ञाय ऋषये शशुभिः सह योद्धुमशक्ताय युवां न्यूहथुः । विमदस्य गृहं
प्रापितवन्तौ ॥ स्तर्ये । स्तृञ् आच्छादने । अवितृस्तृतचिभ्य ईरितीकारप्रत्ययः । वा
छंदसीत्यमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति पर-
स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । विषक्तां । षंज संगे । कर्मणि निष्ठा । अनिदितामिति
नलोपः । गतिरन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अपिन्वतं । पिवि सेचने ।
इदिच्चाचुम् । भौवादिकः । पुरुमिचस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य । संज्ञायां मित्रा-
जिनयोः । पा० ६. २. १६५. इति बहुव्रीहादुत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षोडशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषाय दस्त्रा ।

अभि दस्युं बकुरेणा धर्मतोरु ज्योतिश्चक्रधुरार्याय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपन्ता । इषं । दुहन्ता । मनुषाय । दस्त्रा ।

अभि । दस्युं । बकुरेण । धर्मता । उरु । ज्योतिः । चक्रधुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषशब्दो मनुषशब्दपर्यायः । मनुषाय मनवे मनोरर्थे हे

दस्मा दर्शनीयावश्विनौ वृकेण लांगलेन कर्षकैः कृष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यज्ञातं वपन्ता वापयन्तौ । तथेषं । अन्ननामेतत् । तत्कारणभूतं वृष्ट्युदकं च दुहन्ता मेघात्प्रारयन्तौ । तथा दंस्युमुपक्षयकारिणममुरं पिशाचादिकं बकुरेण । बकुरो नाम भासमानो वज्रः । तेनाभिधमन्ता । धमतिर्वधकर्मा । अभिघ्नन्तौ । एवं त्रिविधं कर्म कुर्वन्तौ युवामुरु विस्तीर्णं ज्योतिः स्वकीयं तेजो माहात्म्यं चक्रयुः । कृतवन्तौ दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्माचरणेनार्याय विदुषे मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः । कृतवन्तौ । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि चीणि कर्माणि युवाभ्यां कृतानीति भावः । अत्र निरुक्तं । बकुरो भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा । यवमिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ । वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्यादिकमनुसंधेयं । नि० ६. २६. ॥ मनुषाय । मनेरौणादिक उपन्प्रत्ययः ॥

द्वाविंशीमुचमाह ॥

आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतं ।

स वां मधुः प्र वोचद्वतायन्त्वाष्ट्रं यद्वावपिकक्ष्यं वां ॥ २० ॥

आथर्वणाय । अश्विना । दधीचे । अश्व्यं । शिरः । प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधुः । प्र । वोचत् । ऋतऽयन्त्वाष्ट्रं । यत् । दसौ । अपिऽकक्ष्यं । वां ॥ २२ ॥

तद्वां नरा सनय इत्यत्रोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे अश्विनौ आथर्वणायाथर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यङ्नाम्ने महर्षयेऽश्व्यमश्वसंबन्धि शिरः प्रत्यैरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्वच विधायाश्वेन शिरसा तमृषिं समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां ऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन् मधु मधुविद्यां त्वाष्ट्रं त्वष्टुरिन्द्रात्प्रवोचत् । प्रोक्तवान् । हे दस्मा दर्शनीयावश्विनौ वां युवयोः संबन्धि यदपिकक्ष्यं छिन्नस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्रावोचदित्यर्थः ॥ दधीचे । अंचतेऽर्चतिगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । चतुर्थ्येकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदाहृतिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदाहृते प्राप्ते तस्यापवादत्वेन चाविति विभक्तेः पूर्वस्योदाहृत्त्वं प्राप्तं । तस्याप्यमपवादः । अंचेष्टदस्यसर्वनामस्थानमिति विभक्त्युदाहृत्त्वं ॥

चयोविंशीमृचमाह ॥

सदा कवी सुमतिमा चके वां विश्वा धियो अश्विना प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या वृहंतमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदा कवी इति । सुऽमतिं । आ । चके । वां । विश्वाः । धियः । अश्विना । प्रा । अवतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । वृहंतं । अपत्यऽसाचं । श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवी क्रांतदर्शिनौ मेधाविनावश्विनौ वां युवयोः सुमतिं कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदाचके । आभिमुख्येन प्रार्थये । मे मदीयानि विश्वा धियः सर्वाणि कर्माणि युवां प्रावतं । प्रकर्षणं रक्षतं । अपि च । अस्मे अस्मभ्यं हे नासत्यावश्विनौ वृहंतं महान्तमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं श्रुत्यं प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके । के गै' शब्दे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लिट्युत्तमैकवचने रूपं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशः । अपत्यसाचं । अपत्यैः सह सचते संगच्छत इत्यपत्यसाच् । छांदसीति खिः । श्रुत्यं । श्रुतिः स्तुतिः । तत्र भवं श्रुत्य । भवे छंदसीति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दाने । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वधिमत्या अदत्तं ।

चिधा ह श्यावमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यऽहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा । वधिमत्याः । अदत्तं ।

चिधा । ह । श्यावं । अश्विना । विऽकस्तं । उत् । जीवसे । ऐरयत । सुदानू इति

सुऽदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणी दातारी वा नरा नेतारी हे अश्विनौ हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वधिमत्या एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादित्या अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च । हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ चिधा चेधा विकस्तं विच्छिन्नं श्यावाख्यमृषिं जीवसे जीवितुमुदरयतं । असुरस्त्रेधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्योदगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा । रमतेः शानचि बहुलं छंदसीति शपः श्रुः । व्यत्ययेन मकारस्यात्वं । रातेवा

अत्ययेन शानच् । पूर्ववत् स्तुः । वधिमत्याः । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठी ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

एतानि यामश्विना वीर्याणि प्र पूर्याणायवोऽवोचन् ।

ब्रह्म कृण्वंतो वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ २५ ॥

एतानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्याणि । आयवः । अवोचन् ।

ब्रह्म । कृण्वंतः । वृषणा । युवभ्यां । सुवीरांसः । विदथं । आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबन्धीनि पूर्याणि प्रत्नान्येतानीदानीं
मयोक्तानि वीर्याणि वीरकर्माण्यायवो मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्रावोचन् ।
उक्तवतः । वयं च हे वृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्म मंचात्मकं
स्तोत्रं कृण्वंतः कुर्वंतः सुवीरांसः सुवीराः शोभनवीरैः पुत्रादिभिरुपेताः संतो
विदथं यज्ञमावदेम । आभिमुख्येन स्तुतीरुच्चारयाम । यज्ञा । विदथं वेदयंतम-
तिथिं तदपेक्षितप्रदानेनावदेम । आभिमुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥
कृण्वंतः । कृवि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वान्नुम् । लटः शतृ । धिन्विकृण्वोरच्चे-
त्युप्रत्ययः । अकारांतादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तद्धूपधगुणाभावः ।
सुवीरांसः । शोभना वीरा येषां ते तथोक्ताः । आज्ञसेरमुक् । वीरवीर्यौ चेत्युह-
रपदाद्युदाहृतं । विदथं । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां कृदित्यथप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥

आ वामित्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवत आर्षं चैष्टुभमाश्विनं । तथा चानु-
क्रांतं । आ वामेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यां सह प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो
विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृच्छीकः स्ववां यात्ववाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान्विवंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनऽपत्वा । सुऽमृच्छीकः । स्वऽवान् । यातु । अवाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । चिऽवंधुरः । वृषणा । वातरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः स्वभूतो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिमुख आयातु । आगच्छतु ।
 कीदृशो रथः । श्येनपत्वा । श्येना इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् ।
 यद्वा । श्येनः पक्षी । स इव शीघ्रं पतन् । सुमृङ्गीकः । शोभनमुखयुक्तः । स्ववान् ।
 धनवान् । हे वृषणौ कामानां वर्षितारावश्विनी यो युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य
 मनुष्यस्य मनसो जवीयान् । अतिशयेन वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जग-
 द्घामोति ततोऽप्यतिशयेन द्यौमात्रादेव सर्वं जगत्पर्यटतीत्यर्थः । चि्वंधुरः ।
 वंधुरं वेष्टितं सारथेः स्थानं । चिप्रकारेण वंधुरेण युक्तः । वातरंहाः । वातस्य
 वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहतगतित्वमुच्यते । स
 रथ इति पूर्वचान्वयः ॥ श्येनपत्वा । पतु गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति
 वनिप् । दासीभारादिः । यद्वा । दृश्यग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंयहार्यत्वाद्भावे वनिप् ।
 ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जवीयान् । जवोऽस्यास्तीति जववान् ।
 अतिशयेन जववान् । आतिशायनिक ईयमुन् । विन्मतोलुक् । टेरिति टिलोपः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

चि्वंधुरेण चिवृता रथेन चिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।

पिन्वतं गां जिन्वतमर्वतो नो वर्धयतमश्विना वीरमस्मे ॥ १ ॥

चिऽवंधुरेण । चिऽवृता । रथेन । चिऽचक्रेण । सुऽवृता । आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्वतं । गाः । जिन्वतं । अर्वतः । नः । वर्धयतं । अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥ २ ॥

चि्वंधुरेण । वंधुरं सारथिस्थानं । चिप्रकारवंधुरोपेतेन चिवृता चिधा वर्त-
 मानेन चिचक्रेण चक्रचयोपेतेन सुवृता शोभनं गच्छता रथेनार्वाक् अस्म-
 दभिमुखमायातं । आगच्छतं । आगत्य चास्मदीया गाः पिन्वतं । पयसा पूरयतं ।
 नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान् जिन्वतं । प्रीणयतं । अपि च । हे अश्विनी अस्मे
 अस्माकं वीरं पुत्रादिकं वर्धयतं । प्रवृद्धं कुरुतं ॥ चिचक्रेण । चीणि चक्राणि यस्य
 स तथोक्तः । चिचक्रादीनां छंदस्युपसंख्यानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

तृतीयामुचमाह ॥

प्रवृद्धामना सुवृता रथेन दस्त्राविमं शृणुतं ह्योकमदेः ।

किमंग वां प्रत्यर्वर्ति गमिष्ठाहर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

प्रवत्ऽयामना । सुऽवृता । रथेन । दस्री । इमं । ऋणुतं । श्लोकं । अदेः ।
किं । अंग । वां । प्रति । अर्वति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे दस्री, दर्शनीयावश्विनौ प्रवद्यामना प्रकृष्टगमनेन शीघ्रगामिना सुवृता
शोभनवर्तनेन रथेनागत्यादेरादरं कुर्वतः स्तोतुरिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणमिमां
वाचं ऋणुतं । अंगाश्विना हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरंतना विप्रासो
मेधाविनो वां युवामर्वति स्तोतृणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गंतृ-
मावाहुः । कथयन्ति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रप्ते वर्तते । किं न कथयन्ति । कथ-
यन्त्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥ प्रवद्यामना । स्वोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमा-
नात्प्रशब्दादुपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे इति वतिः । या प्रापणे । आतो मनिच्चिति
बहुलवचनाज्ञाये मनिन् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अदेः । इड्
आदेः । आङ्पूर्वादस्मादौणादिकः किप्रत्यय आङो ह्रस्वश्च । गमिष्ठा । गंतृ-
शब्दात्तुच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःस्विति तृलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । आहुः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वान्निघाताभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ वां श्येनासो अश्विना वहंतु रथे युक्तास आशवः पतंगाः ।
ये अप्पुरो दिव्यासो न गृध्रा अभि प्रयो नासत्या वहन्ति ॥ ४ ॥
आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः । आशवः । पतंगाः ।
ये । अप्सुरः । दिव्यासः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्ति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिता आशवो व्याप्नुवन्तः
पतंगाः पतनसमर्थाः श्येनासः शंसनीयगमना अश्वा वां युवामावहंतु । अस्मत्स-
मीपमानयंतु । येऽश्वा अप्पुर आप इव त्वरोपेता दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे
वर्तमानाः गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छन्तो हे नासत्यौ युवां प्रयो हविल्ल-
क्षणमन्नमभिलक्ष्य वहन्ति । प्रापयन्ति । तादृशा इति पूर्वच संबंधः ॥ अप्पुरः ।
तुर त्वरणे । अप्शब्दोपपदादस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

आ वां रथं युवतिस्तिष्ठदच जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वा वपुषः पतंगा वयो वहंवरुषा अभीके ॥ ५ ॥

आ । वां । रथं । युवतिः । तिष्ठत् । अच । जुष्टी । नरा । दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वाः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहंतु । अरुषाः । अभीके ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवतिस्तरुणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी प्रीता सती वां युवयोरचेमं रथमातिष्ठत् । आरूढवती । तथा सहितौ वां युवामश्वा अभीके गृहसमीपे तं रथं परिवहंतु । परिप्रापयंतु । कीदृश अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य शरीरस्य वा नामधेयं । तद्वतः । छांदसो मत्वर्थीयस्य लोपः । पतंगाः । उत्पन्नसमर्थाः । वयः । गच्छंतः । अरुषाः । आरोचमाना हिंसकरहिता वा ॥ अच । इतराभ्योऽपि दृश्यंत इति दृग्यहणाद्भवदाद्ययोगेऽपीदं शब्दाद्विभक्त्यर्थे चल्प्रत्ययः । जुष्टी । जुष्टी प्रीतिसेवनयोः । औणादिकः क्तुप्रत्ययः । वोतो गुणवचनादिति डीष् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

उद्वंदनमैरतं दंसनाभिरुद्रेभं दस्त्रा वृषणा शचीभिः ।

निष्टीग्यं पारयथः समुद्रात्पुनश्चवानं चक्रथुर्युवानं ॥ ६ ॥

उत् । वंदनं । ऐरतं । दंसनाभिः । उत् । रेभं । दस्त्रा । वृषणा । शचीभिः ।

निः । तीग्यं । पारयथः । समुद्रात् । पुनरिति । च्यवानं । चक्रथुः । युवानं ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वंदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः कूपादुदरतं । उदैरयतं । उदगमयतं । हे दस्त्रा दर्शनीयौ वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ शचीभिः कर्मभी रेभमेतत्संज्ञमृषिं दश रात्रीर्नवाहानि च कूपे निवसंतं तस्मादुदैरयतं । उदतारयतं । तथा तीग्यं तुयस्य पुत्रं भुज्युं समुद्रे निमग्नमात्मीयाभिर्नौभिरश्वैश्च समुद्रान्निष्पारयथः । तीरदेशं प्रापितवन्तौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनोपेतं चक्रथुः । कृतवन्तौ ॥ ऐरतं । ईर गतौ कंपने च । एयंतास्त्रिडिः छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात् ऐरनिदीति णिलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवमचयेऽवनीताय तप्रमूर्जमोमानमश्विनावधत्तं ।

युवं कखायापिरिप्राय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुतिं जुजुषाणा ॥ ७ ॥

युवं । अचये । अवऽनीताय । तप्रं । ऊर्जं । ओमानं । अश्विनौ । अधत्तं ।

युवं । कखाय । अपिऽरिप्राय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं । सुऽस्तुतिं । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामवनीताय शतद्वारे पीडायं च गृहेऽवस्तान्नीतायाचये तप्रं पीडार्थं प्रक्षिप्तं तुषाग्निं शीतेनोदकेनावारयेथां । अपि च । अस्मा अचय ओमानं सुखकरमूर्जं रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुजुषाणा सेवमानौ युवामपिरिप्रायासुरैर्ब्राह्मण्यपरीक्षार्थमिहासीनः सन् व्युष्टा-मुषसं जानीहीत्यंधकारवति गृहे प्रवेशिताय कखाय ऋषये चक्षुर्बुध्याया उषसः प्रकाशकं वीणाशब्दं प्रत्यधत्तं । कृतवन्तौ । यद्वा । अपिरिप्राय पटलेन पिहित-दृष्टय एवंविधाय कखाय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं ॥ ओमानं । अवन्तैरौणादिको मनिः । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः । अपिरिप्राय । लिप उपदेहे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वात्त्ववि-कल्पः । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जुजुषाणा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । छांदसो लिट् । लिटः कानच्ञा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्याय ।

अमुंचतं वर्तिकांमंहसो निः प्रति जंघां विशपलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना । पूर्याय ।

अमुंचतं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां । विशपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवं युवां पूर्याय पुरातनाय नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञाय ऋषये धेनुं निवृत्तप्रसवामदोग्धीमपिन्वतं । पयसासिंचतं । सर्वदा पयस्विनीमकुरुतमित्यर्थः । अपि च । वर्तिकां वृकेण यस्तां चटकसदृशीं ऋकुनिमंहसो वृकास्यलक्षणान्पापान्निरमुंचतं । निरमोचयतं । यद्वा । पुनः पुनर्वर्तत इति वर्तिकोषाः । तांमादित्येनाभियस्तां युवाममोचयतं । तथा विशप-

लायै संग्रामे छिन्नजंघाया अगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिन्या एतत्संज्ञायै
स्त्रिया आयसी जंघां प्रत्यधत्तं । प्रत्यस्थापयतं समयोजयतमित्यर्थः ॥

नवमीमृचमाह ॥

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिहनमश्विनादत्तमश्वं ।

जोहूचमर्यो अभिभूतिमुग्रं सहस्रसां वृषणं वीडुंगं ॥ ९ ॥

युवं । श्वेतं । पेदवे । इन्द्रऽजूतं । अहिऽहनं । अश्विना । अदत्तं । अश्वं ।

जोहूचं । अर्यः । अभिऽभूतिं । उग्रं । सहस्रऽसां । वृषणं । वीडुऽङ्गं ॥ ९ ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनाम्ने राज्ञे युवं युवां श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं ।
प्रायच्छतं । कीदृशं । इन्द्रजूतं । इन्द्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः । अहिहनं ।
शशूणां हन्तारं । जोहूचं । अतिशयेन संग्रामेष्ववाह्यतारं । अर्योऽरेः शत्रोरभि-
भूतिमभिभावुकं । उग्रमुद्गुणं वीर्यवन्तमित्यर्थः । सहस्रसां । सहस्रसंख्याकस्य
धनस्य संभक्तारं दातारं वा । वृषणं । सेक्तारं युवानमित्यर्थः । वीडुंगं । हृदांगं ॥
इन्द्रजूतं । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादन्तर्भावितरण्यथात्मकमणि निष्ठा ।
तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जोहूचं । ह्यतेर्यङ्लुगन्तादौणादिक-
स्त्वप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अर्यः । अरिगच्छात्
षष्ठ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङितीति गुणस्य विकल्पितत्वा-
दभावे यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अभिभूतिं । अभिभूयतेऽने-
नेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तार्दा चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । सनोतेः
सनतेर्वा जनसनखनेति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

ता वां नरा स्वर्से सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरो जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता । वां । नरा । सु । अर्वासे । सुऽजाता । हवामहे । अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुऽमता । रथेन । गिरः । जुषाणा । सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारी हे अश्विनौ सुजाता शोभनजन्मानौ ता वां तौ युवां नाधमाना

धनं याचमाना वयं स्तोतारोऽवसे रक्षार्थं सु हवामहे । शोभनमाह्वयामहे ।
गिरः स्तुतीर्जुषाणां सेवमानौ युवां वसुमता धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपायातं ।
उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्त्रव्याय धनाय । सुखाय वा ॥ सुजाता ।
शोभनं जातं जन्म ययोस्तौ सुजातौ । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । नञ्सु-
भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । नाधमानाः । नाधृ याज्जायां । जुषाणां । जुषी प्रीति-
सेवनयोः । ताच्छीलिकश्चानश् । तुदादित्वाच्छः । पूर्ववद्विभक्तेराकारः । सुविताय ।
सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः ।

हवे हि वामश्विना रातहव्यः शश्वत्तमायाः उषसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं । नासत्या । सऽजोषाः ।

हवे । हि । वां । अश्विना । रातऽहव्यः । शश्वत्ऽतमायाः । उषसः । विऽउष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्या नासत्यावश्विनौ सजोषाः सजोषसौ समानप्रीतियुक्तौ श्येनस्य
शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण प्रत्ययेण जवसा वेगेन सहितौ युवा-
मस्मे अस्मानायातं । आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनौ रातहव्यो वां युवाभ्यां
दातव्येन हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया नित्याया उषसो व्युष्टौ
विवासनसमये वां युवां हवे । आह्वयामि । हिर्हेतौ । हि यस्मादेवं तस्मादा-
यातमित्यर्थः ॥ अस्मे । सुपां सुलुगिति शसः शे आदेशः । सजोषाः । तेनैव
द्विवचनस्य सु आदेशः । हवे । हेजो लङुक्तमैकवचने बहुलं छंदसीति संप्र-
सारणं । शप्गुणावादेशः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वचेत्युज्झादिषु
पाठादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकोनविंशो वर्गः ॥

आ वां रथमिति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत आर्धं जागतमा-
श्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां रथं दश जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने
ऋतौ जागते छंदसीदं सूक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च सूचितं । आ वां रथमभूदिदं
यो वां परिज्मेति ऋषिणि । अ० ४. १५. । इति ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे ।
सहस्रकेतुं वनिनं शतवसुं श्रुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥ १ ॥
आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनऽजुवं । जीरऽश्वं । यज्ञियं । जीवसे । हुवे ।
सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतत्ऽवसुं । श्रुष्टीऽवानं । वरिवऽधां । अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रथं जीवसे जीवनार्थं प्रयो हविलंक्षणमन्त्रमभिलक्ष्याहुवे । आह्वयामि । कीदृशं । पुरुमायं । बहुविधाश्वयै बहुविधकर्माणं वा । मनोजुवं । मन इव शीघ्रं गच्छंतं । जीराश्वं । जववदश्वोपेतं । यज्ञियं । यज्ञेष्वाल्हातुमर्हं । सहस्रकेतुं । अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं ज्ञापयितारं वा । वनिनं । वनमित्युदकनाम । तद्वतं । शतवसुं । शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं । श्रुष्टीवानं । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं संभजमानं । यद्वा सुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति धननाम । वरिवसो धनस्य दातारं ॥ पुरुमायं । बहुव्रीहौ चिचक्रादित्वादंतोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वाददर्शनादित्वादच् । जीराश्वं । जु इति गत्यर्थः सीचो धातुः । जोरी चेति रक् ईकारांतादेशश्च । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यज्ञियं । यज्ञिर्विगभ्यां घस्रजावित्यर्थार्थं घप्रत्ययः । हुवे । ह्वेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । लुगित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीति शपो लुक् । उवङ् । शतवसुं । शतवसुं । छंदसस्तकारोपजनः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

ऊर्ध्वा धीतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्मन्तमयंत आ दिशः ।
स्वदामि घर्मे प्रति यंतूतय आ वामूर्जानी रथमश्विनारुहत् ॥ २ ॥
ऊर्ध्वा । धीतिः । प्रति । अस्य । प्रऽयामनि । अधायि । शस्मन् । सं । अयंते । आ । दिशः ।
स्वदामि । घर्मे । प्रति । यंति । ऊतयः । आ । वां । ऊर्जानी । रथं । अश्विना । अरुहत् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रगमने सति शस्मन् अश्विनोः शंसने स्तवने धीतिरस्मदीया बुद्धिरूर्ध्वान्मुखा प्रत्यधायि । प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो देष्टव्याः स्तुतयोऽपि समयंते । अश्विभ्यां संगच्छंते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता

घर्मं महावीरस्यं यन्वा क्षरणशीलाज्यादिकं हविः स्वदामि । स्वादूकरोमि ।
 ऊतयोऽवितारो रक्षका ऋत्विजश्च प्रति यन्ति । घर्मं प्रति गच्छन्ति संस्कारार्थं ।
 अपि च हे अश्विनौ वां युवयो रथमूर्जानी सूर्यस्य दुहितारुहत् । आरूढवती ॥
 प्रयामनि । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवच-
 नाद्भावे मनिन् । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शस्मन् । शंसु स्तुतौ ।
 अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् । दृशियहणस्य विध्यन्तरोपसंयहार्यत्वादुपधा-
 नकारलोपः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयन्ते । अय पय गतौ । भौवा-
 दिकोऽनुदात्तेत् । ऊतयः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामित्यवतेः कर्तरि क्तिच् । ज्वरत्व-
 रेत्यादिना वकारोपधयोरूट् । अरुहत् । कृमृहरुहिभ्य इति च्लेरडादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

सं यन्मिथः पस्पृधानासो अगमत शुभे मखा अमिता जायवो रणे ।
 युवोरहं प्रवणे चेकिते रथो यदश्विना वहथः सूरिमा वरं ॥ ३ ॥
 सं । यत् । मिथः । पस्पृधानासः । अगमत । शुभे । मखाः । अमिताः । जायवः । रणे ।
 युवोः । अहं । प्रवणे । चेकिते । रथः । यत् । अश्विना । वहथः । सूरिः । आ । वरं ॥ ३ ॥

मखा मखवंतो यज्ञोपेता अमिता अपरिमिता जायवो जयशीला मनुष्या
 रणे संयामे शुभे शोभनाय धनाय तदर्थं मिथः पस्पृधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना
 यद्यदा समगमत । संगच्छन्ते । तदानीं हे अश्विना अश्विनी युवोरहं युवोरैव
 रथः प्रवणे प्रकर्षणं संभजनीये भूतले चेकिते । ज्ञायते । देवेषु मध्ये युवामेव
 रक्षणार्थं शीघ्रं रथेनागच्छथ इत्यर्थः । यद्येन रथेन सूरिं स्तोतारं प्रति वरं श्रेष्ठं
 धनमावहथः । प्रापयथः । स रथ इत्यर्थः ॥ पस्पृधानासः । स्पर्ध संघर्षे । छांदसो
 लिट् । तस्य लिटः कानजादेशः । छांदसं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च ।
 अगमत । गमेच्छांदसो लङ् । समो गम्यच्छिभ्यामित्यात्मनेपदं । बहुलं छंदसीति
 शपो लुक् । ऋत्यादादेशः । गमहनेत्युपधालोपः । मखाः । मखो यज्ञः । अर्श-
 आदित्वादच् । जागवः । जि जये । कृवापाजीत्यादिनीण् । चेकिते । कित
 ज्ञाने । अस्माद्यङन्ताच्छांदसी वर्तमाने लिट् । अतोलोपयलोपी । यत् । सुपां
 सुलुगिति तृतीयाया लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विभिर्गतं स्वयुक्तिभिर्निवहंता पितृभ्य आ ।

यासिष्टं वर्तिर्वृषणा विजेन्यं दिवोदासाय महि चेति वामवः ॥ ४ ॥

युवं भुज्यं भुरमाणं विऽभिः । गतं । स्वयुक्तिऽभिः । निऽवहंता । पितृऽभ्यः । आ ।

यासिष्टं । वर्तिः । वृषणा । विऽजेन्यं । दिवः । दासाय । महि । चेति । वां । अमवः ॥ ४ ॥

वृषणा कामानां वर्षितारौ हे अश्विनौ युवं युवां भुरमाणं विभिरश्वेभि-
यमाणं गतं समुदे निमग्नं भुज्यं तुयपुत्रं स्वयुक्तिभिः स्वयमेव युज्यमानिरश्वेर्ना-
विशेषैश्च निवहंता नितरां वहंतौ पितृभ्य आ । आङ् मर्यादायां । यच्च पितर-
स्तुयादय आसते तावत्पर्येतमित्यर्थः । विजेन्यमिति दूरस्थं । दूरं वर्तमानं वर्ति-
स्तुयस्य गृहं प्रति यासिष्टं । अगच्छतं । अपि च । दिवोदासाय राज्ञे कृतं
युवयोः संबंध्यवो रक्षणं शंबरहननरूपं महि महन्नभीरं चेति । अस्माभिर्ज्ञायते ॥
भुरमाणं । दुभृज् धारणपोषणयोः । कर्मणि लटः शानच् । व्यत्ययेन शः । बहुलं
छंदसीत्युत्वं । पितृभ्य आ । मर्यादायामाङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । पा० १. ४. ८९ ।
पंचम्यपाङ्परिभिः । पा० २. ३. १०. । इति पंचमी । यासिष्टं । या प्रापणे ।
यमरमनमातां सक् चेति सगागमः । सिच डडागमः । विजेन्यं । विजनी दूर-
देशः । तच्च भवं विजेन्यं । भवे छंदसीति यत् । तिस्वरित इति स्वरितत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवोरश्विना वपुषे युवायुजं रथं वाणी येमतुरस्य शर्थं ।

आ वां पतित्वं सख्याय जग्मुषी योषावृणीत जेन्या युवां पती ॥ ५ ॥

युवोः । अश्विना । वपुषे । युवाऽयुजं । रथं । वाणी इति । येमतुः । अस्य । शर्थं ।

आ । वां । पतिऽत्वं । सख्याय । जग्मुषी । योषा । अवृणीत । जेन्या । युवां । पती इति ॥ ५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवोर्युवयोर्वाणी वननीयौ प्रशस्याबन्धौ युवायुजं युवा-
भ्यां युज्यमानं रथमाजिधावनसमयेऽस्य रथस्य यच्छर्थं प्राप्यमादित्याख्यमव-
धिभूतं लक्ष्यं वपुषे शोभनार्थं तद्येमतुः । सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रापयामासतुः ।
तदनंतरं चाजग्मुष्मगतवती जेन्याजिधावनेन जीवमाना योषा सूर्या सख्याय

सखित्वाय युवां युवयोः पतित्वमवृणीत । कथमिति । मम युवामेव पती
भर्ताराविति ॥ युवोः । षष्ठीद्विवचने योऽचीति यत्वस्य सर्वविधीनां छंदसि
विकल्पितत्वादभावे शेषे लोप इति दकारलोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं ।
युवायुजं । युवावौ द्विवचन इति द्व्यर्थाभिधायकस्य युष्मच्छब्दस्याविभक्तावपि
व्यत्ययेन युवादेशः । शर्थं । शृधु प्रसहने । अस्माख्यंतादचो यदिति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । जग्मुषी । गमेर्लिटः क्सुः । उगितश्चेति डीप् ।
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । गमहनेत्युपधालोपः । जेन्या । जि जये ।
औणादिक अन्यप्रत्ययष्टिलोपश्च ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

युवं रेभं परिषूतेरुथथो हिमेन घर्मं परितप्रमचये ।

युवं शयोरेवसं पिण्यधुर्गवि प्र दीर्घेण वंदनस्तार्यायुषा ॥ ६ ॥

युवं । रेभं । परिऽसूतेः । उरुथथः । हिमेन । घर्मं । परिऽतप्रं । अचये ।

युवं । शयोः । अवसं । पिण्यधुः । गवि । प्र । दीर्घेण । वंदनः । तारि । आयुषा ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां रेभमृषिं परिषूतेः परितः प्रेरकादुपद्रवादुपपतनाद्वो-
रुथथः । अरुथथः । उरुथती रक्षाकर्मणि यास्कः । तथाचये ऋषये परितप्रं
परितस्तप्रं घर्ममसुरैः पीडार्थं प्रक्षिप्तं दीप्यमानं तुषमृषिं हिमेन शीतेनोदकेना-
वारयेथां । यद्वा हविषामचये भक्षयिचेऽग्रये परितप्रं सूर्यकिरणैः संतप्रं घर्मं ।
अहर्नामैतत् । अहर्हिमेन वृष्ट्युदकेन हविःसंपादकव्रीह्याद्युत्पत्त्यर्थमवारयेथां ।
अपि च । शयोरेतत्संज्ञस्य ऋषेर्गवि निवृत्तप्रसवायां धेनाववसं रक्षकं पयो युवं
युवां पिण्यधुः । प्रवर्धितवंतौ । तथा जीर्णागो वंदन ऋषिर्दीर्घेणायुषा प्रतारि ।
युवाभ्यां प्रवर्धितः । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ अवसं । अवतरीणादिकाऽसच् ।
पिण्यधुः । प्यायी वृद्धौ । व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिङ्गाङोश्चेति पीभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

युवं वंदनं निर्वृत्तं जरुथया रथं न दंसा करुणा समिन्वथः ।

क्षेचादा विप्रं जनथो विपृत्तया प्र वामच विधत्ते दंसना भुवत् ॥ ७ ॥

युवं । वंदनं । निःऽर्क्षतं । जरण्यया । रथं । न । दस्त्रा । करणा । सं । इन्वयः ।

क्षेचात् । आ । विप्रं । जनयः । विपन्यया । प्र । वां । अच । विधते । दंसना । भुवत् ॥ ७ ॥

हे दस्त्रावश्विनौ युवं युवां जरण्यया जरया निऽर्क्षतं निःशेषेण प्राप्तं वंदन-
मृषिं करणा कर्मणां कर्तारौ शिल्पकुशलौ युवां समिन्वयः । समधत्तं । पुनर्यु-
वानमकुरुतं । तच्च दृष्टान्तः । रथं न । यथा कश्चिच्छिल्पी जीर्णं रथं पुनरप्यभिनवं
करोति तच्चत् । अपि च । विपन्यया स्तुत्या गर्भस्थेन वामदेवेन स्तुतौ संतौ
क्षेचादा । आकारः समुच्चये । मातुरुदरलक्षणाज्जन्मस्थानाद्विप्रं मेधाविनं तमृषिं
जनयः । जनयथश्च । तथा वां युवयोर्दंसना रक्षणात्मके कर्माचारस्मि विधते परि-
चरते यजमानाय प्रभुवत् । प्रभवतु । रक्षितुं समर्थं भवतु ॥ निऽर्क्षतं । ऋ गतौ ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जरण्यया । जरणक्रियाहा ।
जरण्या । अन्त्यावस्थाच्छंदसि चेति यः । करणा । करोतेरन्येभ्योऽपि दृश्यत इति
युच् । इन्वयः । इवि व्याप्नौ । इदित्त्वानुम् । भौवादिकः । जनयः । जनी प्रादुर्भावे ।
णिच्युपधावृद्धिः । जनी जृषं क्रसु रंजोऽमंताश्चेति मित्त्वान्मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
छंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाणेरनिटीति णिलोपः । विपन्यया । पन स्तुतौ ।
अध्यादयश्चेति भावे यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । विधते । विध विधाने । तौदा-
दिकः । लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लट्छाडागमः ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिडीति गुणप्रतिषेधः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अगच्छतं कृपमाणं परावति पितुः स्वस्य त्यजसा निबाधितं ।

स्वर्वतीरित ऊतीर्युवोरहं चिचा अभीके अभवन्नभिष्टयः ॥ ८ ॥

अगच्छतं । कृपमाणं । पराऽवति । पितुः । स्वस्य । त्यजसा । निऽबाधितं ।

स्वऽवतीः । इतः । ऊतीः । युवोः । अहं । चिचाः । अभीके । अभवन् । अभिष्टयः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे समुद्रमध्ये स्वस्य पितुस्तुयस्य त्यजसा त्यागेन
निबाधितं पीडितं भुज्यं कृपमाणं युवां स्तुवंतमगच्छतं । युवां रक्षणार्थं गतवन्ती ।
यस्मादेवं तस्मात् हे अश्विनौ स्वर्वतीः स्वर्वत्यः शोभनगमनयुक्ता इतं इतो
मुक्ताश्चिचाश्चायनीया युवोरहं युवयोरेवोतीरुतयो रक्षा अभीके समीपेऽभिष्टयः
सर्वैः प्राणिभिरभ्येषणीया अभवन् । भवन्ति ॥ कृपमाणं । कृपतिः स्तुतिकर्मा ।

अयं च तुदादिर्दृष्टव्यः । स्वर्वतीः । सुपूर्वादन्तेर्भावे विच् । ततो मतुप् । छंदसीर
इति मतुपो वत् । अभिष्टयः । इषु इच्छायां । भावे क्तिन् । शकंश्चादिवात्पररूपत्वं ॥

नवमीमुचमाह ॥

उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपन्मदे सोमस्यौशिजो हुवन्यति ।

युवं दधीचो मन आ विवासथोऽथा शिरः प्रति वामश्वं वदत् ॥ ९ ॥

उत । स्या । वां । मधुऽमत् । मक्षिका । अरपत् । मदे । सोमस्य । औशिजः । हुवन्यति ।

युवं । दधीचः । मनः । आ । विवासथः । अथ । शिरः । प्रति । वां । अश्वं । वदत् ॥ ९ ॥

उत अपि च हे अश्विनौ मधुमन्मधुमन्ती वां युवां स्या सा मक्षिका सरघा
मधुकामा सत्यरपत् । अस्तौत् । तथौशिज उशिजः पुत्रः कक्षीवान् सोमस्य
पानेन युवयोर्मदे हर्षे निमित्तभूते सति हुवन्यति । युवामाह्वयति । युवं युवां
च तस्यै मक्षिकार्यै मधु दातुं मधुविद्यार्थिनी संतौ दधीच आथर्वणस्य ऋषेर्म-
नश्चिन्तं शुश्रूषया आविवासथः । पर्यंचरतं । अथानंतरं तस्मिन्प्रीते सत्यश्वं
युवाभ्यां प्रतिहितमश्वस्य संबन्धि यच्छिरस्तद्वां युवां प्रति मधुविद्यामवदत् । स
ऋषिराश्वेन शिरसोपदिष्टवानित्यर्थः ॥ मधुमत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ।
अरपत् । रप लप व्यक्तायां वाचि । मदे । मदी हर्षे । मदोऽनुपसर्ग इति
भावेऽप् । हुवन्यति । ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । बहुलं
छंदसीति संप्रसारणं । हवनमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच् । अंत्यलोप-
श्छांदसः । वर्णव्यापत्त्योत्वं । अश्वं । अश्वे भवमश्वं । भवे छंदसीति यत् ॥

दशमीमुचमाह ॥

युवं पेदेवे पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तरुतारं दुवस्यथः ।

शैर्यभिद्युं पृतनासु दुष्टरं चकृत्यमिंद्रमिव चर्षणीसहं ॥ १० ॥

युवं । पेदेवे । पुरुऽवारं । अश्विना । स्पृधां । श्वेतं । तरुतारं । दुवस्यथः ।

शैर्यः । अभिऽद्युं । पृतनासु । दुष्टरं । चकृत्यं । इंद्रोऽइव । चर्षणिऽसहं ॥ १० ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदेवे पेदुनामे राज्ञे पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं स्पृधां
संयामे स्पर्धमानानां शूराणां तरुतारं तारकं श्वेतं शुभचर्षणिमिंद्रास्तव्यमश्वं युवं

युवां दुवस्यथः । दत्तवंतौ । पुनरपि कीदृशं । शर्यः । शीर्यत इति शर्या योञ्जारः ।
 तैः पृतनासु संपामेषु दुस्तरं । तरीतुमशक्यं । अभिद्युं । अभिगतदीप्तिं । चकृत्यं ।
 सर्वेषु कार्येषु पुनः पुनः प्रयोज्यं । इन्द्रमिव चर्षणीसहं । इन्द्रो यथा शत्रून् अभिभवति
 एवं शत्रुजनानामभिभवितारमित्यर्थः ॥ स्पृधां । स्पर्धं संघर्षे । क्लिप् चेति क्लिप् ।
 चशब्देन दृशियहणानुकर्षणात्तस्य च विध्यंतरोपसंयहार्यत्वादकारस्य लोपो
 रेफस्य च संप्रसारणं । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तरुतारं । तृ प्रवनतर-
 णयोः । अस्मान्नृचि यसितस्कभितस्तभितेत्यादी निपातनादूपसिद्धिः । चकृत्यं ।
 करोतेर्यङ्लुगंताद्विभाषा कृवृषोरिति क्यप् । ततस्तुक् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकविंशो वर्गः ॥

का राधदिति द्वादशचं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । का राधद्वादशांत्या
 दुःस्वप्ननाशिन्मद्या गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीयाचतुर्थ्या काविराणनष्टरूप्या
 पंचमी तनुशिरा षष्ठ्यक्षरैरुष्णिग्विष्टारवृहती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्र्य इति ।
 अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेरौशिजो दीर्घतमसः कक्षीवानृषिः । आहा गायत्री ।
 विद्वांसावित्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमश्चेत्ककुबिति हि
 तल्लक्षणं । तृतीया सा विद्वांसेत्येषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविरा-
 डित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी विपृच्छामीत्येषा नष्टरूपी । नवविराजचयोद-
 शेनष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एका-
 दशिनोः परः षट्कस्तनुशिरित्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षष्ठी
 यद्यपि पादसंख्ययोष्णिङ् भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति सप्तमी
 विष्टारवृहती । अष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारवृहतीति तल्लक्षणोपेतत्वात् । मा
 कस्मा इत्यष्टमी कृतिः । जागतावष्टकश्च कृतिरित्युक्तलक्षणमद्वात्वात् । दुही-
 यन्निति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आश्विनं वै इति वैशष्ट-
 प्रयोगानुद्वादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अध स्वप्नस्येत्यंत्यया दुःस्वप्ननाशनं
 प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तवि-
 नयोगो लैंगिकः । घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूच्यते हि ।
 का राधञ्जीवाश्विना वामिति नवाभात्यग्निः । आ० ४. ६. इति ॥ का राधञ्जी-
 वाश्विना वामिति नवविष्टदस इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

का राध॒हो॒चा॒श्विना॒ वां॒ को॒ वां॒ जोष॒ उ॒भयोः॑ । क॒था वि॒धा॒त्यप्र॒चेताः॑ ॥ १ ॥

का । रा॒धत् । हो॒चा । अ॒श्विना॒ । वां । कः । वां । जोष॑ । उ॒भयोः॑ । क॒था । वि॒धा॒ति ।

अप्र॑चेताः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवां का होचा । वाङ्मातृत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाक् राधत् । आराधयति । प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोरुभयोर्जोषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेट्याडागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावै घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतौ च छंदसीति किंश्चात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदादिकः । लेट्याडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासौ प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वि॒द्वांसा॒वि॒दुः पृ॒च्छेद॒वि॒द्वानि॒त्याप॒रो अ॒चेताः॑ । नू॒ चि॒नु म॒र्ते अ॒क्रौ ॥ २ ॥

वि॒द्वांसौ । इत् । दुः । पृ॒च्छेत् । अ॒वि॒द्वान् । इ॒त्या । अ॒प्र॒रः । अ॒चेताः॑ । नु । चि॒त् ।

नु । म॒र्ते । अ॒क्रौ ॥ २ ॥

इथेत्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनावेव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मागान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । यस्माच्चेतसा ज्ञानेन रहितस्तस्मादश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनौ नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्रहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसीति थाप्रत्ययः । इदम इष् । एतेतौ रथोः । पा० ५. ३. ४. । इतीद्वावः । यदि या हेतौ चेत्यचेदम्शब्दस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्यमुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्कादेशः । अक्रौ । क्रमु पादविक्षेपे । अस्मात् नञ्युपपदे कृत्यलुट् । बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसनखनक्रमगमो

म० १. अ० १७. सू० १२०.]

॥ प्रथमोऽष्टकः ॥

९६७

विडिति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नञ्समासेऽध्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता विद्वांसां हवामहे वां ता नो विद्वांसां मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसां । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसां । मन्म । वोचेतं । अद्य ।

प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनो विद्वांसां सर्वज्ञौ ता वां तौ युवां हवामहे । आह्वयामहे । ता-
वाहूतौ विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमद्या-
स्मिन्काले वोचेतं । ब्रुवाणौ भूयास्तु । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः स्तुत्या
संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराक्षरः । वोचेतं । ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः ।
लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चत् । अर्च पूजायां । भौवादिकः ।
तिङां तिङो भवन्तीति मिपस्तिवादेणः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसा-
दानेषु । शपः पित्वादेनुदात्तत्वं । गानचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शिष्यते ।
युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्रादिभ्य उपसंख्यानमिति दुप्र-
त्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च ।
यद्वा यु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि पृच्छामि पाक्याङ् न देवान्वषट्कृतस्याहुतस्य दस्रा ।

पातं च सख्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वषट्कृतस्य । अहुतस्य । दस्रा ।

पातं । च । सख्यसः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनो युवां विपृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न । पक्ष्य-
प्रज्ञानान् परिपृच्छमतीतन्यान् देवान् न पृच्छामि । किंतु युंवामेव सर्वज्ञौ पृच्छा-
मीत्यर्थः । हे दस्रा दर्शनीयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्कारेणाग्नौ हुतस्याहु-

तच प्रथमामुचमाह ॥

का राधञ्जीवाश्विना वां को वां जोष उभयोः । कथा विधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होवा । अश्विना । वां । कः । वां । जोषे । उभयोः । कथा । विधाति ।

अप्रचेताः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनी वां युवां का होवा । वाङ्मैतत् । कीदृशी स्तुतिलक्षणा वाक् राधत् । आराधयति । प्रीतौ करोति । युवयोर्माहात्म्यानुरूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच वां युवयोरुभयोजोषे जोषणे सेवने प्रीणने वा समर्थः कः स्तोता विद्यते । युष्मदुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमज्ञानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति । युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेट्वाडागमः । जोषे । जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । कथा । या हेतौ च छंदसीति किंश्चात्प्रकारवचने याप्रत्ययः । किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदादिकः । लेट्वाडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यासी प्रचेताः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

विद्वांसाविदुरः पृच्छेदविद्वानित्यापरो अचेताः । नू चिन्नु मर्ते अक्रौ ॥ २ ॥

विद्वांसी । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या । अप्रः । अचेताः । नु । चित् ।

नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेणाविद्वान् अज्ञः स्तोता विद्वांसावित् सर्वज्ञावश्विनावेव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूतान्मागान्पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । यस्माच्चेतसा ज्ञानेन रहितस्तस्मादश्विनावेव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्विनी नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्रहकतया सनिं धत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसीति याप्रत्ययः । इदम इष् । एतेतौ रथोः । पा० ५. ३. ४. इतीजावः । यदि या हेतौ चेत्यचेदमश्वस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्थमुः । एतदंतात्परस्या विभक्त्यर्थेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्कादेशः । अक्रौ । क्रमु पादविक्षेपे । अस्मात् नञ्युपपदे कृत्यस्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जतसनखनक्रमगमो

म० १. अ० १७. सू० १२०.]

॥ प्रथमोऽष्टकः ॥

९६७

विडिति विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । नऽस्मासेऽध्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ता विद्वांसा हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसा । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसा । मन्म । वोचेतं । अद्य ।

प्र । आर्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तौ युवां हवामहे । आह्वयामहे । ता-
वाहूतौ विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमद्या-
स्मिन्काले वोचेतं । ब्रुवाणौ भूयास्तु । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः स्तुत्या
संयोजयन्वा दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् । प्रकर्षेण स्तौमि ॥ ता ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराक्षरः । वोचेतं । ब्रूञ् थक्तायां वाचि । ब्रुवो वचिः ।
लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । आर्चत् । अर्च पूजायां । भौवादिकः ।
तिङां तिङो भवन्तीति मिपस्तिवादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसा-
दानेषु । शपः पित्वादेनुदात्तत्वं । शनचो लसार्वधातुकस्वरेण धातुस्वरः । शिष्यते ।
युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मितद्रादिभ्य उपसंख्यानमिति दुप्र-
त्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च ।
यद्वा यु मिश्रणे । औणादिकः काकुप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि पृच्छामि पाक्या न देवान्वषट्कृतस्याहुतस्य दस्रा ।

पातं च सत्यसो युवं च रभ्यसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वषट्कृतस्य । अहुतस्य । दस्रा ।

पातं । च । सत्यसः । युवं । च । रभ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां विपृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि । पाक्या न । पक्षव्य-
प्रज्ञानान् परिपक्वमतीनन्यान् देवान् न पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छा-
मीत्यर्थः । हे दस्रा दर्शनीयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्कारेणाग्नौ हुतस्याहु-

तस्याश्चर्यभृतस्य महतः सद्यसोऽतिशयेन बलवतो बलोत्पादकस्य सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशं पातं च । नोऽस्मांश्च रभ्यसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रौढोद्यमान्कुरुतं ॥ पाक्या । पचेर्च्च्हलौण्यत् । चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वं । तित्स्वरः । मुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्योर्यादित्वेन गतित्वाङ्गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पातं । पा पाने । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सद्यसः । सहतेऽभिभवत्यनेनेति सहो बलं । असुन् । तदस्यास्तीति सहस्वी । मत्वर्षीयो विनिः । तत आतिशयनिक ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् । छांदस ईकारलोपः । रभ्यसः । रभ राभस्ये । राभस्यं कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

पंचमीमुचमाह ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति पज्जियो वा ।

प्रेषयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा । यजति । पज्जियः । वा ।

प्र । इषऽयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ प्र भवति समर्था भवति सा वाक् या वाक् युष्मत्स्तुतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुषे सुहस्त्याख्ये ऋषौ भृगवाणे न भृगौ च शोभे । शोभते । यया च स्तुतिलक्षणा वाचा पज्जियः । पज्जा अंगिरसः । तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान्वां युवां यजति । स्तौति । सापि शोभत इत्यर्थः । इषयुर्न । इषमन्नमात्मनः कामयमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिज्ञः कक्षीवानृषिः प्र भवतु । युष्मदनुग्रहात्संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे । घोषा नाम काचिद्ब्रह्मवादिनी कक्षीवतः पुत्री । अचोपचारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुषे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां व्यत्ययेन लटः शानच् । शवादि । आगमानुशासनस्थानित्यत्वान्भुगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीप्तौ । लोपस्त आत्मनेपुदेष्विति तलोपः । इषयुः । इष गतो । इष्यति गच्छतीतीषमन्नं । उगुपधलक्षणः कः । यद्वा । इषु इच्छायां । इष्यते सर्वैः प्राणिभिरितीषमन्नं । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन संहितायां प्रादूहोढोढेष्वेषु वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६. १. ८९. ३. । इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

श्रुतं गाय॒त्रं त॒क॒वान॒स्या॒हं चि॒द्धि रि॒रेभा॒श्विना॒ वां ।

आ॒क्षी शु॒भस्प॒ती दन् ॥ ६ ॥

श्रु॒तं । गा॒य॒त्रं । त॒क॒वान॒स्य । अ॒हं । चि॒त् । हि । रि॒रेभ॒ । अ॒श्विना॒ । वां ।

आ । अ॒क्षी इति॑ । शु॒भः । प॒ती इति॑ । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्रसाक्षा निष्पन्नं निष्पाद्यं वा स्तोत्रं तकवानस्य स्वलङ्घनेरंधस्य ऋजाश्वस्य संबंधि श्रुतं । शृणुतं । अहं चित् अहमिव वां युवां स हि रिरेभ । स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे शुभस्पती शोभनस्य कर्मणः पालयितारौ जलस्य वा स्वामिनौ अक्षी युवाभ्यामादन् । चक्षुषी आददानः । तस्मा इव मद्यज्ञप्यभिमतफलं प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु श्रवणे । लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तकवानस्य । तक गतौ । अत्र गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिर्लक्ष्यते । औणादिक उपत्ययः । भृगवाण इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरेभ । रेभृ शब्दे । अक्षी । ई च द्विवचन इत्यक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स चोदात्तः । शुभस्पती । सुबामंचिते परांगवत्स्वर इति षष्ठ्यंतस्य परांगवद्भावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामंचितानुदात्तत्वं । दन् । आङ्पूर्वाहदातेराङो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. ३. २०. । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शतृ । जुहोत्यादित्वात् श्रुः । द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । छंदस्युभयथेत्युभयथाश्रयणात् शतुः सार्वधातुकत्वेन डित्त्वं । आङ्धातुकत्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यु॒वं ह्या॒स्तं म॒हो र॒न्यु॒वं वा॒ यन्नि॒रत॑तंस॒तं ।

ता नो॑ व॒सू सु॒गो॒पा स्या॑तं पा॒तं नो॑ वृ॒काद॒घा॒योः ॥ ७ ॥

यु॒वं । हि । आ॒स्तं । म॒हः । रन् । यु॒वं । वा॒ । यत् । निः॒ऽअ॒त॑तंस॒तं ।

ता । नः॒ । व॒सू इति॑ । सु॒ऽगो॒पा । स्या॑तं । पा॒तं । नः॒ । वृ॒कात् । अ॒घऽघोः॒ ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ महो महतो धनस्य रन् रातारौ दातारौ युवं युवां कंचनास्तं । निरततंसतं । धनानि निरगमयतं । रक्षकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः ।

हे वसू वासयितारावश्विनौ तादृशी युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ
रक्षितारौ स्यातं । भवतं । अपि च । नोऽस्मानघायोरघं पापफलमस्माक-
मिच्छतो वृकास्तेनात्पातं । रक्षतं ॥ महः । महतः । छांदसोऽच्छदलोपः ।
रन् । दन्वितिवत्प्रक्रियोन्नेया । व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकारे ।
अस्मास्यंताल्लुङि णिश्चिदुभय इति च्लेश्च द्विवचनादि च । गुरुसंज्ञाया लघु-
संज्ञया बाधितत्वात्सन्वद्भावाभावः । सुगोपा । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ।
अघायोः । अघं परेषामिच्छति छंदसि परेच्छायामिति क्यच् । अश्वाघस्यादि-
त्यात्वं । क्वाच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा कस्मै धातमभ्यमिचिणे नो माकुचा नो गृहेभ्यो धेनवो गुः ।

स्तनाभुजो अशिन्धीः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमिचिणे । नः । मा । अकुच । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनऽभुजः । अशिन्धीः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ अमिचिणे । अभिचं मिचराहित्यं । तद्वते कस्मै चिदपि शब्दे
नोऽस्मान्माभिधातं । अभिमुख्येन मावस्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः
सकाशास्तनाभुजः स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्च पालयंत्यो धेनवो गावोऽशिन्धीः शि-
शुना वत्सेन विरहिता अस्मदीये गृहेऽश्याना वा सत्योऽकुचं चिदस्माभिरगम्ये
प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धाजो माङि लुङि गातिस्थेति सिचो
लुक् । न माङ्योग इत्यङभावः । अकुच । परादिच्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । गुः । इण् गतौ । इणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् ।
आत इति रुजुस् । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्तनैर्भुजंति पाल-
यंतीति स्तनाभुजः । क्तिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति साहित्यिकी दीर्घः ।
अशिन्धीः । सख्यशिन्धीति भाषायां । पा० ४. १. ६२. । इति छंदस्यपि व्यत्ययेन
निपातनं द्रष्टव्यं । यद्वा । शिशुरस्यास्तीति शिन्धी । छंदसीवनिपाविति मत्वधीय
ईकारः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः ।
अथवा । शीङ् स्वप्ने । उत्सर्गच्छंदसीति किप्रत्ययः । द्विवचनह्रस्वत्वे । एरनेकाच
इति यण् । छांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्वरौ ॥

नवमीमृचमाह ॥

दुहीयन्मिचधितये युवाकु राये च नो मिमीतं वाजवत्यै ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ९ ॥

दुहीयन् । मिचऽधितये । युवाकु । राये । च । नः । मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्यावयितारः संयोजयितारो वा स्तोतारो मिचधितये मिचाणां बंधुजनानां धारणार्थं दुहीयन् । युष्मत्सकाशादनानि दुहन्ति प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मानपि वाजवत्यै वाजयुक्ताय च राये धनाय मिमीतं । कुरुतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेषेऽन्नाय च नोऽस्मान्मिमीतं । कुरुतं । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यो बलयुक्तं धनं गायुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुहीयन् । दुह प्रपूरणे । दुहिर्दोहः । इगुपधात्किदिति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन इच्छति दुहीयति । सुप आत्मनः क्यच् । दुहीयतेर्लेट्छाडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । दुहेर्लिङि ऋस्य, रन् । पा० ३. ४. १०५. । इति व्यत्ययेन रनादेशाभावे रूपमेतत् । छांदसोऽत्यलोपः । यद्वा रनादेशे कृते छांदसो रेफस्य यकारः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्णन्ति । युवाकु । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । मिमीतं । माङ् माने शब्दे च । जौहोत्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । नवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनीवतोः । तेनाहं भूरि चाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्च । वाजिनीऽवतोः । तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनीवतोः । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोरश्विनोरनश्चमश्वरहितमश्वराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूरि प्रभूतं श्रेयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वन षण् संभक्तौ । लङ् । चाकनं । कन दीप्निकातिगतिषु । छांदसो लिट् । एलुक्त्वमो वेति णिच्त्वस्य विकल्पनाद्बृहद्भावः । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अयं समह मा तनूत्याते जनाँ.अनु । सोमपेयं सुखी रथः ॥ ११ ॥

अयं समह मा तनु । ज्ञाते । जनान् । अनु । सोमऽपेयं । सुऽखः । रथः ॥ ११ ॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरोवर्ती त्वं मा मां तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा । अयमानं त्वां प्राप्नुवंतं मामिति योज्यं । स च सुखः शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जनाननु स्तोतृजनेषु सोमपेयं सोमपानं प्रत्युत्याते । उत्याते । अश्विभ्यां नीयते । अतोऽश्विभ्यां यद्गीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं । इदोऽयं पुंसि । पा० ७. २. १११. । यद्वा अयं पयं गतौ । पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तत इति सम्मघः । छांदसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां । महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । ज्ञाते । वह प्रापणे । कर्मणि लेट्छा-डागमः । यजादित्वात्संप्रसारणं । तस्य छांदसो दीर्घः । अदुपदेशात्ससार्वधातु-कानृदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिति भावे यत् । ईद्यतीति ईकारादेशः । यंतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । कृदुत्तरपदप्र-कृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अथ स्वप्नस्य निर्विदेऽभुंजतश्च रेवतः । उभा ता बसिं नश्यतः ॥ १२ ॥

अथ । स्वप्नस्य । निः । विदे । अभुंजतः । च । रेवतः । उभा । ता । बसिं । नश्यतः ॥ १२ ॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्वप्नस्य स्वप्नं प्रति निर्विदे । निर्विखोऽस्मि । तथा-भुंजतः परानरक्षतो रेवतो धनवतश्च पुरुषस्य एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि नि-र्विखोऽस्मि । यतस्तावुभौ बसिं क्षिप्रं नश्यतः । नाशं प्राप्नुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रातर्नोपलभ्यते फट्ठस्येव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति । तदुभयविवयो निर्वेदो मां बाधत इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्यासत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसत्त्वावः प्रतिपादितः । अत एषा दुःस्वप्ननाशिनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्यं । क्रियायहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विदे । विद् लाभे । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । रेवतः । रयिश्शब्दान्मतुप् ।

रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं । छंदसीर इति मतुपो वत् । रेश्वाच्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा ता । उभयच्च सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तदशोऽनुवाकः ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तच्च कदित्येति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कदित्या पंचोना वैश्वदेवं वेति । अनुवर्तमानः कक्षीवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । विश्वे देवा इंद्रो वा देवता ॥ विनियोगो लिंगिकः ॥

तच्च प्रथमामुचमाह ॥

कदित्या नृः पाचं देवयतां श्रवद्भिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानदिश आ हर्म्यस्यो रु क्रंसते अध्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्या । नृन् । पाचं । देवऽयतां । श्रवत् । गिरः । अंगिरसां । तुरण्यन् ।

प्र । यत् । आनट् । विशः । आ । हर्म्यस्य । उरु । क्रंसते । अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नृः पाचं नृपाता नृणां मृतेर्नृणां पुरुषाणां रक्षणशील इंद्रस्तुरण्यन् गोरूपं धनं प्रेरयन् देवयतां देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वेदमात्मन इच्छता-मंगिरसामृषीणामस्माकमित्येत्यं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतीः कत् कदा कस्मिन्काले श्रवत् । शृणुयात् । यद्यदा स इंद्रो हर्म्यस्य हर्म्योपलक्षितगृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबंधिनो विश ऋत्विग्लक्षणात्मनुष्ठानाभिमुख्येन प्रानट् । प्राप्नोति । तदानी-मध्वरेऽस्मदीये यज्ञे यजत्रो यष्टव्यः सन् उरु बहुलं क्रंसते । क्रमते । स्वयमे-वोत्सहत इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्छांदसः । नृः पाचं । नृन् पे । पा० ८. ३. १०. । इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकारः सानुनासिकः । पाचं । पा रक्षणे । ताच्छीलिकस्तुन । व्यत्ययेन सोरमादशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण् । देवयतां । सुप आत्मन्ः क्यच् । ततो लटः शतृ । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । श्रवत् । श्रु श्रवणे । लेट्य-डागमः । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण त्वरायां । कंडुदिः । आनट् । अश्रोतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । श्री प्राप्ते व्यत्ययेन अम्विकरणः । प्रश्नादिष्वे जत्वं । आडागमः । हर्म्यस्य । हर्म्यश्चादर्शआदित्वादच् । क्रंसते ।

क्रमु पादविक्षेपे । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । लेट्-
डागमः । सिद्धलं लेटीति सिप् । यजचः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरचन्प्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्तंभी॒ङ् द्यां॑ स ध॒रुणं॑ प्रुषाय॒हभु॒वाजाय॑ द्रवि॒णं नरो॑ गोः ।

अनु॑ स्व॒जां म॒हिषश्च॑क्षत॒ व्रां मेना॑म॒श्वस्य॑ परि॒ मातरं॑ गोः ॥ २ ॥

स्तंभी॒त् । ह॒ । द्यां॑ । सः । ध॒रुणं॑ । प्रुषा॒यत् । ऋ॒भुः । वाजा॑य । द्रवि॒णं । नरः॑ । गोः ।

अनु॑ । स्व॒जां । म॒हिषः । च॒क्षत॒ । व्रां॑ । मेनां॑ । अ॒श्वस्य॑ । परि॒ । मा॒तरं॑ । गोः ॥ २ ॥

स इंद्रो द्यां द्युलोकं स्तंभीङ् । स्तभ्नाति खलु । तथा गोः पणिभिरपहतस्य
गोसमूहस्य वज्रस्रोदकस्य किरणसमूहस्य वा नरो नेता । स इंद्र ऋभुः सूर्यात्मनोरु
विस्तीर्णं भासमानः सन् द्रविणं सर्वः प्राणिभिरभिद्रवणीयं धरुणं । उदकना-
मैतत् । सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजायान्नार्थं बलार्थं वा प्रुषायत् । प्रुष्णाति
सिंचति प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च । महिषः । महन्नामैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः
स्वजां स्वसकाशदुत्पन्नां व्रां । वृणीति तमसा सर्वमाच्छादयतीति व्रा रात्रिः ।
यद्वा । प्रकाशेन वृणीतीति व्रा उषाः । तामभु चक्षत । चष्टिः पश्यतिकर्मा ।
अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रौढप्रकाशोऽपि स्वगत्या निष्पादिताया
रात्रेरुषसश्च पश्चादुदेतीत्यर्थः । अपि, चेदमपरमाश्रयं यदयमश्वस्य मेनां । स्त्री-
नामैतत् । स्त्रियं वडवां गोमातरं जननी । परिवर्परीत्ये । विपरीतामकरोत् ।
कदाचिदिंद्रो लीलयाश्वायां गामुत्पादयामास । तदत्र प्रतिपाद्यते मंत्रांतरे चेन्द्र-
वाक्यरूपेणैतद्विस्पष्टमवगम्यते ॥ धरुणं । धारेणिलुक् चेत्युनप्रत्ययः । प्रुषायत् ।
प्रुष प्रुष स्नेहनसेचनपूरणेषु । क्रियादिकः । लेट् डागमः । छंदसि शायजपीत्य-
हावपि आप्राप्ता शायजादेशः । नरः । नृ नये । बहुलवचनादृदोरबिति कर्तर्यप् ।
चक्षत । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । छांदसो लङ् । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

नक्ष॒त्रव॑म॒रुणीः॑ पू॒र्णं रा॒ट् तुरो॑ वि॒शामं॑ गिर॒साम॒नु द्यून् ।

तक्ष॒त्रजं॑ नियु॒तं त॒स्तंभ॒द्वां च॒तुष्प॑दे॒ नरी॑य द्वि॒पादे॑ ॥ ३ ॥

नक्षत् । हव । अरुणीः । पूर्ण्य । राट् । तुरः । विशां । अंगिरसां । अनु । द्यून् ।

तक्षत् । वज्रं । निऽयुतं । तस्तंभत् । द्यां । चतुःऽपदे । नर्याय । द्विऽपादे ॥ ३ ॥

अरुणीररुणवर्णा आरोचमाना वोषसो राट् राजयन्प्रकाशयन्सूर्यात्मिन्द्रः पूर्ण्य पूर्वैर्ऋषिभिः प्रयुक्तं हवमिदानीमस्माभिः क्रियमाणमाह्वानं नक्षत् । नक्षत् । नृणोत् । कीदृशः । अनु द्यून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणामंगिरसामृषीणां स्तोत्राणां तुरः । धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इन्द्रो वज्रं स्वकीयमायुधं नियुतं हंतव्येन सह नितरां युक्तं तक्षत् । अकरोत् । तथा द्यां द्युलोकं तस्तंभत् । अस्तंभयत् । यथाधो न पतति तथाकरोदित्यर्थः । किमर्थं । नर्याय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे गवाश्चादये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥ नक्षत् । नक्ष गतौ । लेट्वाडागमः । पूर्ण्य । पूर्वः कृतमिनियौ चेति यप्रत्ययः । राट् । राज्ञः दीप्तौ । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात् क्षिप् । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । तक्षत् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । बहुलं छंदस्यमाद्भ्योऽपीत्यडभावः । तस्तंभत् । इभि स्तुभि गतिप्रतिबंधे । अस्माक्यंतात्तुडि चडि रूपं । चद्भ्यन्यतरस्यामित्युपोक्तमस्योदात्तत्वं । पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः । चतुष्पदं । चत्वारः पादा अस्य । संख्यासुपूर्वस्येति षादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । चतुर्थ्यैकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पद्मावः । द्विपादे । पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्मयादित्वेन पदत्वाद्भसंज्ञाया अभावे पद्मावाभावः । द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहावित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमुचमाह ॥

अस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकं ।

यज्ञं प्रसर्गे चिकुक्ष्ववर्तदप दुहो मानुषस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अस्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋताय । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां । अनीकं ।

यत् । हा । प्रऽसर्गे । चिऽकुप् । निऽवर्तत् । अप । दुहः । मानुषस्य । दुरः । वरिति वः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्यृताय यज्ञार्थं स्वयं स्तुत्यमपीवृतं परिभिर्गुहासु निगूढमुस्त्रियाणां गवामनीकं संधं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । यज्ञं यदा खलु प्रसर्गे युञ्जे चिकुक्ष्व त्रिषु लोकेषुच्छ्रित इन्द्रो निवर्तत् । नितरां वर्तते । तदानीं स इन्द्रो दुहो दोग्धुर्मानुषस्य मनोः संव-

धिनीऽसुरस्य पणेः संबन्धीनि दुरो द्वाराणि गवामनिर्गमनाय पिहितान्यपवः ।
 अपवृणोति । उद्घाटयति ॥ स्वर्ग्ये । स्तु शब्दोपतापयोः । ऋहलोर्णत् । संज्ञ-
 पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्बृहभावाः । अपीवृतं । अपिपूर्वाद्बृणोतेः कर्मणि निष्ठा ।
 निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गः ।
 प्रकर्षेण सृज्यन्ते विमुच्यन्तेऽस्मिन्निषव इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । छांदसस्थायादिस्वराभावः । निवर्तत् । वृत्तु वर्तने । लेट्-
 डागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । वः । वृज् वरणे । छांदसो लुङि मंचे घसेति
 त्वेर्लुक् । गुणे हल्ङादिलोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणे भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण अयजंत सबर्दुघायाः पय उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सुरेतः । तुरणे । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयजंत । सबः । दुघायाः । पयः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

हे इंद्र तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यं भुरण्यू कृत्स्नं जगत्पोषयंत्यौ पितरावुत्पाद-
 यंत्यौ द्यावापृथिव्यौ यद्यदा पयः सांनान्यलक्षणं हविरनीतां । गोध्वनयतां । न्यधि-
 षातामित्यर्थः । कीदृशं पयः । राधः । राधकं समृद्धिकरं । सुरेतः । शोभनरेतस्कं ।
 कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाच्च जगदुत्पद्यते । अग्नौ प्रास्ता-
 हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ।
 यद्यदा च द्यावापृथिवीभ्यां गोध्वानीतं शुचि शुद्धं सबर्दुघायाः क्षीरस्य दोग्ध्रा
 उस्त्रियाया गोः पयो रेक्णः । धननामैतत् । धनवदतिप्रियं । यज्ञा । अतिरिक्तं
 प्रवृद्धं । एवंविधं हविस्तुभ्यमायजंत । आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् ।
 तदानीं दुरो मानुषस्य द्वाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबंधः ॥ अनीतां । णीज्
 प्रापणे । लङि बहुलं छंदसीति णपो लुक् । सुरेतः । सोमनसी अलोमोषसी
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां । कंडादिः । क्षिप् चेति क्षिप् ।
 अतोलोपयलोपौ । भुरण्यू । भुरण धारणपोषणयोः । अयमपि कंडादिः ।
 औणादिक उपत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अथ प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यस्या उषसो न सूरः ।

इंदुर्येभिराष्ट स्वेदुह्यैः सुवेण सिंचन् जरणाभि धाम ॥ ६ ॥

अथ । प्र । जज्ञे । तरणिः । ममत्तु । प्र । रोचि । अस्याः । उषसः । न । सूरः ।

इंदुः । येभिः । आष्ट । स्वऽइदुह्यैः । सुवेण । सिंचन् । जरणा । अभि । धाम ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिंद्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्रजज्ञे । प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारकोऽस्मान्ममत्तु । मादयतु । स च प्ररोचि । प्रकृष्टं रोचते । तच्च दृष्टांतः । अस्या अस्माभिर्दृश्यमानाया उषसः समीपे वर्तमानः सूरौ न । सूर्य इव । जरणा जरणीयः स्तोतव्य इंदुः सोमो धामाहवनीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिंचन् सिच्यमानः सन् स्वेदुह्यैः स्वभूतसमृद्धहविष्कैर्येभिर्येस्माभिराष्ट । आशित आसीत् । तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे । जनी प्रादुर्भावे । लिटि गमहनेत्युपधालोपः । ममत्तु । मदी हर्षे । बहुलं छंदसीति विकरणस्य षुः । रोचि । रुच दीप्तौ । छांदसो वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन च्छिण्णादेशः । आष्ट । अश भोजने । कर्मणि लङि बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । प्रश्नादिष्वेष्टुत्वं । आडागंसः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । स्वेदुह्यैः । इदि परमैश्वर्ये । औणादिक उप्रत्ययः । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि येषां । यद्वा । जिह्दी दीप्तौ । स्वायत्तानीदृनीडानि हव्यानि येषां । अथवा । स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविर्येषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादित्वादभिमतरूपसिद्धिः । सिंचन् । पिच क्षरणे । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । शे मुचादीनामिति नुम् । जरणा । जरतिः स्तुतिकर्मा । अस्मात्कर्मणि ल्युट् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिट्स्वराभावः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

स्विध्मा यद्वनधितिरपस्यात्सूरो अध्वरे परि रोधना गोः ।

यद्व प्रभासि कृष्याँ अनु दूननर्विशे पश्चिषे तुराय ॥ ७ ॥

सुऽइध्मा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे । परि । रोधना । गोः ।

यत् । ह । प्रऽभासि । कृष्याँ । अनु । दून । अनर्विशे । पश्चुऽइषे । तुराय ॥ ७ ॥

यदि स्विध्मा सुदीप्तास्या वनधितिर्वने छेत्तव्ये वृक्षसमूहे निधातव्या शस्य-
पस्यात् । अथो विशसनात्मकं स्वकीयं कर्म कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूरः प्रेर-
कोऽध्युरध्वरे यज्ञे गोः पशो रोधना रोधनाय यूपे नियोजनाय परि भवति ।
समर्थो भवति । यद्वा । स्विध्मा सूर्यकिरणैः सुदीप्ता वनधितिः । वनमुदकमस्यां
धीयत इति वनधितिर्मेघमाला । सा यद्यदापस्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म
करोति । तदानीं सूरः प्रेरक इन्द्रोऽध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूतेऽध्वर्तव्येऽहिंसितव्येऽत-
रिक्षे वर्तमानः सन् गोर्वृष्ट्युदकस्य रोधना रोधनान्यावरणानि परि परितो
निवारयतीति शेषः । उत्तरार्द्धः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं
कृष्यान् । कृषीति कर्मनाम । कर्मसु साधून् द्यून् दिवसाननुलक्ष्य यज्ञं यदा
खलु प्रभासि । प्रकर्षणं दीप्यसे । तदानीमनर्विशेऽनसा शकटेनेधनाद्याहरणाया-
रण्यं प्रविशते । यद्वा । गंतव्यं स्थलं प्रति गंतुमशक्ताय पुरुषाय पश्विषे पशून्प्रे-
रयते तुराय त्वरमाणाय गोपालाय च सिध्येदभिमतमिति वाक्यशेषः ॥ स्विध्मा ।
शोभनमिध्मं दीप्नमास्यं दीप्तिर्वा यस्याः सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । अपस्यात् । अपसश्चात्सुप आत्मनः क्यच् । लेट्याडागमः । रोधना ।
रुधिर् आवरणे । ल्युट् चेति भावे ल्युट् । शेष्वंदसि बहुलमिति शेलोपः ।
अनर्विशे । अनसा विशति प्राप्नोतीत्यनर्विट् । विशतेः क्तिप् । अहरादीनां
पत्यादिषूपसंख्यानमिति सकारस्य रेफादेशः । यद्वा । अर्तः कर्मणि विच् । अरं
गंतव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीत्यर्विट् । न अर्विट् अनर्विट् । अथयपूर्वपदप्र-
कृतिस्वरत्वं । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्विषे । इष गतौ । अस्मा-
दंतर्भावितरण्यथात् क्तिप् ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

अष्टा महो दिवः । हरी इह द्युम्नासाहमभि योधान उत्सं ।

हरिं यत्ते मंदिनं दुक्षन्वृधे गोरभसमद्रिभिर्वाताप्यं ॥ ८ ॥

अष्टा । महः । दिवः । आर्दः । हरी इति । इह । द्युम्नऽसहं । अभि । योधानः । उत्सं ।

हरिं । यत् । ते । मंदिनं । धृक्षन् । वृधे । गोऽरभसं । अद्रिऽभिः । वाताप्यं ॥ ८ ॥

हे इन्द्र महो महतो दिवो मदकरस्य सोमस्याष्टा भोक्तारी हरी स्वकीयाव-
धाविहासिन्कर्मण्यादः पीतशेषं सोमं पायय । तथा द्युम्नासाहं द्युम्नस्यासदीयस्य
धनस्याभिभवितारमुत्समुत्सार्थवितारं शत्रुं योधानो योधनशीलस्वमभिभव ।

यद्यदा ते तव वृधे वर्धनाय हरिं मनोहरं मंदिरं मदकरं गोरभंसं । अथ गौशष्टः
पयसि वर्तते । पयो बलं । तद्वहेगवंतं वीर्यवंतमित्यर्थः । वाताप्यं । वातेन
प्राप्त्यं वाततुल्येन शीघ्रकारिणा त्वया पातय्यमित्यर्थः । एवंविधं सोममद्रि-
भिर्यावभिर्धुक्षन् । दुहन्ति । ऋत्विजोऽभिषुष्वन्ति तदानीमष्टेति पूर्वच संबंधः ॥
अष्टा । अश भोजने । तृच । आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिऽभावः । धुक्षन् ।
यदकालीनो भष्भावश्छांदसः ॥

नवमीमृचमाह ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतमृभा ।

कुत्साय यच्च पुरुहूत वन्वञ्छुष्मन्तैः परियासि वधैः ॥ ९ ॥

त्वं । आयसं । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानं । उपऽनीतं । ऋभा ।

कुत्साय । यच्च । पुरुहूत । वन्वन् । शुष्म । अन्तैः । परिऽयासि । वधैः ॥ ९ ॥

हे इंद्र त्वं गोर्गेतुः शुष्मस्यासुरस्य वधार्थमायसमयोमयं वज्रं प्रति वर्तयः ।
आभिमुख्येन व्यसृजः । कीदृशं वज्रं । दिवो द्युलोकादृभा दीप्तेन त्वष्ट्रोपनीतं ।
अनीतं । अश्मानं । शीघ्रं शत्रोर्यापकं । यच्च यदा हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिः
स्तोतृभिराहूतैर्द्र कुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये शुष्मं शोषकमसुरमन्तैर्निर्वृद्धिर्कैर्वधहं-
ननसाधनैरायुधैर्वन्वन् हिंसन् परियासि । परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधार्थं वज्रं
प्रत्यवर्तय इत्यर्थः ॥ अश्मानं । अणू व्याप्ताः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ।
ऋभा । जसादिषु छंदसि वावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावे यणादेशः ।
वन्वन् । वनु याचने । अत्र हिंसार्थः । तथा च यास्कः । वनुष्यतिर्हतिकर्मानवगत-
संस्कारो भवतीति । वधैः । हनश्च वध इति हन्तेः करणेऽपि तत्संनियोगेन वधादेशश्च ।
सचादंतोऽतोदात्तः । तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

पुरा यत्सूरस्तमसो अद्रिस्तमद्रिवः फलिंगं हेतिमस्य ।

शुष्मस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुयथितं तदादः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । सूरः । तमसः । अपिऽइतेः । तं । अद्रिऽवः । फलिऽगं । हेतिं । अस्य ।

शुष्मस्य । चित् । परिऽहितं । यत् । ओजः । दिवः । परिः । सुऽयथितं । तत् । आ ।

अदरित्यर्थः ॥ १० ॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यस्तमस्तमोरूपस्य शुष्णस्यासुरस्यापीतेः संयामान्मु-
क्तोऽभवदिति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः । आहणात्यनेनेत्यद्रिवजः । तद्विचिद्रं
तं फलितं । मेघनामैतत् । मेघरूपेणावृण्वतं हेति हन्तारं शुष्णमसुरमस्य । निर-
सितवानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति हननसाधनमायुधं फलितं
मेघलक्षणं प्राभांक्षीरिति शेषः । तथा शुष्णस्य चित् शोषयितुरसुरस्य च
यदोज आच्छादकं बलं दिवस्परि द्योतमानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छा-
दितं सुप्रथितं सुष्ठु सूर्यं सक्तं तदोजस्तस्मात्सूर्यादादः । आहणाः । विश्विष्टं
कृतवानसीत्यर्थः ॥ अद्रिवः । छंदसीर इति मतुपो वत् । मतुवसो रुरिति नकारस्य
रत्वं । हेति । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनादन्तेः कर्तरि क्तिन् । ऊतियू-
तीत्यादौ निपातनादूपसिद्धिरन्तोदात्तत्वं च । अस्य । अमु क्षेपणे । लटः सिप् ।
तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेरिति हेर्लुक् । दिवस्परि । पंचम्याः परावध्यर्थ
इति विसर्जनीयस्य सत्वं । अदः । दृ विदारणे । लङि सिप् । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्ङाभ्य इति सिलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे द्यावाक्षामा मदतामिन्द्र कर्मन् ।

त्वं वृषमाशयानं सिरासु महो वज्रेण सिध्वपो वराहु ॥ ११ ॥

अनु। त्वा। मही इति। पाजसी इति। अचक्रे इति। द्यावाक्षामा। मदतां। इन्द्र। कर्मन्।

त्वं। वृषं। आऽशयानं। सिरासु। महः। वज्रेण। सिध्वपः। वराहु ॥ ११ ॥

हे इन्द्र मही मही मह्यौ पाजसी बलवत्यावचक्रे अचक्रमारे सर्वत्र व्याप्य
वर्तमाने द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ कर्मन् वृषवधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं
त्वामनु मदतां । इन्द्रमकुरुतां । अन्वमन्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं । स
आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो वृषमहन्निति । तदनंतरं त्वमाशयानं आ समन्ताद्वाप्य
वर्तमानं वराहुं वराहारं वृषमसुरं सिरासु सरणीलास्वप्सु महो महता वज्रेण
हत्वा सिध्वपः । अस्वापयः । पातितवानित्यर्थः ॥ मही । सुपां सुलुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । पाजसी । पाजस्शब्दो बलवाचको लक्षणयाच तद्वति
वर्तते । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाक्षामा ।

म० १. अ० १८. सू० १२१.] ॥ प्रथमोऽष्टकः ॥

९८१

द्यौश्च क्षामा च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । देवतावहे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नं ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । मदतां । मदी हर्षे । व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंद-
स्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । महः । महतः । कंरणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी ।
अच्छद्दलोपश्छांदसः । सिष्वपः । जिष्वप् शये । अस्मात्प्रयंतात् लुङि चङि
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् स्वापेश्चङि । पा० ६. १. १९. । इति संप्रसारणं
न क्रियते ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

त्वमिंद्र नर्यो याँ अवो नृन्तिष्ठा वातस्य सुयुजो वहिष्ठान् ।

यं ते काव्य उशना मंदिनं दातृवृहणं पार्यं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥

त्वं । इंद्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातस्य । सुऽयुजः । वहिष्ठान् ।

यं । ते । काव्यः । उशना । मंदिनं । दातृ । वृचऽहणं । पार्यं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इंद्र नर्यो नृभ्यो हितंस्त्वं याचूचेतृनश्चानवः । अवसि रक्षसि । तान्वातस्य
तुल्यान् तवच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः शोभनं रथेन युज्यमानान्वहिष्ठान् अतिशयेन
वोदृनश्चान्तिष्ठ । झारोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना मंदिनं मदकरं यं वज्रं
ते तुभ्यं दातृ । दत्तवान् । तं वज्रं वृचहणं वृचस्यासुरस्य घातकं पार्यं शशूणां
पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ततश्च । तनूकृतवानसि ॥ अवः । अवतेर्लेट्छाडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । वहिष्ठान् । वोदृगृह्णातुच्छंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयः-
स्त्विति नृलोपः । पार्यं । पार तीर कर्मसमाप्ता । अस्मात्प्रयंतादचो यदिति यत् ।
ततश्च । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । पुरुषव्यत्ययः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

त्वं सूर्यो हरितो रामयो नृभरञ्चक्रमेतशो नायमिंद्र ।

प्रास्यं पारं नवतिं नायानामपि कर्तमवर्तयोऽयं ज्युन् ॥ १३ ॥

त्वं । सूर्यः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रं । एतशः । न । अयं । इंद्र ।

प्रऽअस्यं । पारं । नवतिं । नायानां । अपि । कर्तं । अवर्तयः । अयं ज्युन् ॥ १३ ॥

हे इंद्र सूर्यः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिर्दण्डाचूचेतृनश्चान् । यद्वा
रसहरणशीलान् रश्मीन् रामयः । उपारमयः । एतशो न । एतश इति सूर्या-

श्रवस्याख्या । तथा च श्रूयते । एतशेन त्वा सूर्यो देवता गमयत्विति । नशब्द-
 श्रार्थे । एतशश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च । त्वं नाथ्यानां नावा
 तार्याणां नदीनां नवतिं नवतिसंख्यामतीत्य वर्तमानं पारं तीरदेशं । सप्रम्यर्थे
 द्वितीया । तीरदेशेऽयज्यन् अयजमानान् यज्ञविहीनानसुरादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य
 तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानानवर्तयः । प्रापयः ॥ रामयः ।
 लङि बहुलं छंदस्यमाङ्गोऽपीत्यडभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिकी
 दीर्घः । प्रास्य । असु क्षेपणे । अस्मात् त्यपि रूपं । नाथ्यानां । नौवयोधमेत्या-
 दिना यत् । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

चतुर्दशीमुचमाह ॥

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वज्रिवो दुरितादभीके ।

प्र नो वाजान्रथ्योऽश्वबुध्यानिषे यंधि अश्वसे सूनृतायै ॥ १४ ॥

त्वं । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःहनायाः । पाहि । वज्रिवः । दुःइतात् । अभीके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वऽबुध्यान् । इषे । यंधि । अश्वसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवो वज्रवन्निन्द्र त्वं दुर्हणाया दुःस्तेन हंतव्याया अस्या अवृत्तेदो-
 रिष्टान्नोऽस्मान्पाहि । रथ । तथा दुरितात्पापादभीकेऽभिप्राप्ते समीप-
 वर्तिनि संयामेऽस्मान्नृष । अपि च । नोऽस्मभ्यं रथ्यो रथयुक्तान् अश्व-
 बुध्यान् अश्वानां बोधकान् । अश्व यावज्जिर्लभ्यन्ते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्व-
 बुध्यान् । छांदसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् अश्वप्रमुखानित्यर्थः । सर्वे हि
 धनमश्वमूलं दासापवर्गं । यथोक्तं दासप्रवर्गं रथिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान्वा-
 जान् धनानि प्रयंधि । प्रयच्छ । किमर्थं । इषे । अन्नार्थं । अश्वसे । कीर्त्यर्थं ।
 सूनृतायै । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् । तदर्थं च ॥ दुर्हणायाः । ईषहुःसुष्विति
 हन्तेः कर्मणि खल् । पाहि । पादादित्वाच्चिघाताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्या-
 स्तीति वज्री हस्तः । तद्वान् वज्रिवान् । छांदसीर इति मतुपो वत्वं । संबुद्धौ
 मतुवसो हरिति नकारस्य रुत्वं । रथ्यः । छांदसीवनिपाविति रथशब्दान्मत्वर्थीय
 ईकारः । यंधि । यम उपरमे । बहुलं छांदसीति विकरणस्य लुक् । वा छांदसीति
 हेः पित्त्वेन डित्त्वाभावादङितश्चेति हेर्धिः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

मा सा ते अस्मत्सुमतिर्वि दसज्ञाजप्रमहः समिषो वरंत ।

आ नो भज मघवन्गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सुऽमतिः । वि । दसत् । वाजऽप्रमहः । सं । इषः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघऽवन् । गोऽषु । अर्यः । मंहिष्ठाः । ते । सधऽमादः । स्याम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रमहनीयेन्द्र ते त्वदीया सा सुमतिः शोभनानु-
यहरूपा बुद्धिरस्मत् अस्मासु मा विदमत् । मा विश्रुषतु । तथेषोऽन्नान्यस्मान्
संवर्त । संवृतान्कुर्वतु । हे मघवन् धनवन्निद्र अर्यो धनपतिस्त्वं नोऽस्मान्
गोष्वाभज । प्रापय । ते तेव मंहिष्ठा अतिशयेन स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं
सधमादः स्याम । पुत्रपौत्रादिभिः सह माद्यंतो भवेम ॥ अस्मत् । सुपां सुलुगिति
सप्रम्या लुक् । दसत् । दसु उपप्लये । माडि लुडि पुषादिवाद् । वाजप्रमहः ।
वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य स तथोक्तः । पादादिवादाष्टमिकनिघाताभावः ।
षाष्टिकमामंत्रिताद्युदात्तत्वं । वरंत । वृज् वरुणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु । सावेकाच
इति प्राप्स्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोष्वन् साववर्णेति प्रतिषेधः । अर्यः । अर्यः
स्वामिवैश्ययोरिति निपात्यते । अर्यस्य स्वाम्याख्या चेदित्यंतोदात्तत्वं । मंहिष्ठाः ।
महि वृद्धौ । इदित्वाच् । अस्मादंतर्भावितरण्यथानृच् । तुष्टंदसीतीष्टन् । तुरिष्टे-
मेयःस्विति तुलोपः । सधमादः । मद तृप्प्रियोगे । चौरादिकः । सह मादयंते
तृप्ता भवंतीति सधमादः । क्तिप् चेति क्तिप् । जस् । सध मादस्ययोऽष्टंदसीति
सहस्य सधादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुद्धभूपालसाम्राज्य-
धुरंधरेण सायणाचार्ये

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाषे

एमोऽध्यायः समाप्तः ॥

माष्टकः समाप्तः ॥

Sl. no. 080559

